

समस्तसंस्कृतः

१०८ अध्यायसंज्ञो जयति ।

समस्तसंस्कृतः

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतम् ।

15957

श्रीभीमादश्रीधरत्नसिंहकृतभावार्थदीपिका, श्रीराधारमहादासगोस्वामिविरचितदीपिन्याख्यतट्टिप्यनी
श्रीमद्गीतरावचाचार्यकृतभागवतचन्द्रवर्धिका, श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रतावली, श्रीमद्वल्लभा-
चार्यकृतसुबोधिनी, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्यप्रवरश्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमलन्दर्भाख्यटीका,
श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीपिनी, श्रीनिरवार्तसम्प्रदायश्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्त-
प्रदीपाख्यटीका इत्यष्टभिर्व्याख्याभिर्भाषाजुगारेभ्यः समञ्जस्कृतम् ।

इदम्

प्राप्तं तत्संप्रिदा जयति चाचार्यश्रीमद्विष्णुसिंहकृतानन्दसरस्वतीपूजनपादच्छिप्य

श्रीनिम्बस्यरूपब्रह्मचारिणा

स्वस्थापितम् ;

नृसिंहात्मजं तादृशं भूपतिं श्रीराधाविनोदं त्रयसेवापरायणं राजर्षिं राय

श्रीवज्रालिराय बह्मादुरस्य

सरपूर्यसाहाय्येन

प्रकाशितम् ।

नमः

काशीमण्डलान्तर्गते 'कान्पुर' पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये "श्रीदेवकीनन्दन" ग्रन्थालये

मुद्रितम् ।

सम्वत् १९६१

श्रीजैमिनीसिंहाय नमः ।

श्रीमद्भागवतम् ।

सप्तमस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

राजोवाच ।

तमः प्रियः सुहृन्मम भूतानां भगवान् स्वयम् ।

इन्द्रस्यार्थं कथं दैत्याननधीद्विसमो यथा ॥ १ ॥

नक्षत्रार्थः सुरगणैः साक्षाज्जिःश्रेयसात्मनः ।

नैवासुरेभ्यो विद्वेषो नोद्वेगश्चागुणस्य हि ॥ २ ॥

इति नः सुमराभाग ! नारायणगुणान्प्रति ।

संशयः सुमहान्जातस्तद्गवाञ्छेसुमर्हति ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

साधुपृष्ठं महाराज ! हरेश्वरतिमद्भुतम् ।

यद्भागवतमहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्धनम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

स्वभक्तपक्षपातेन तद्विपक्षविदारणम् ।

नृसिंहमद्भुतं वन्दे परमानन्दविग्रहम् ॥ १ ॥

ऊतिः पददशध्याये स्तुतमे वक्ष्यतेऽधुना ।

ऊतिश्च वक्ष्यतामोक्ता तत्तत्कर्मावसानिणी ॥ २ ॥

अशुभा च शुभाचेति द्विधा सा हेतुभेदतः ।

अशुभा महतां कोपाच्छुभा महदनुग्रहात् ॥ ३ ॥

हरेर्द्वारपथोर्यद्वैकुण्ठे वसतोरपि ।

चतुःसनरुषा विष्णुद्वेषाः शुभवासना ॥ ४ ॥

यथा च दैत्यगर्भेऽपि प्रह्लादस्य सतः स्थिरा ।

नारदादनुग्रहादास विष्णोः सद्भक्तिवासना ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वभक्तं सदा विष्णुर्द्विषन्तमपिरक्षति ।
तृतीयेऽयमर्थे कृत्यावकरोदात्मसात्पुनः ॥ ६ ॥
अतोमनीषिणा यत्नः कार्यामहदनुग्रहे ।
इत्येतदर्थमृतीनामत्र लक्षणमुच्यते ॥ ७ ॥
तत्रादौ दशभिर्देवैस्तत्पुत्रमतिभेदतः ।
महत्कोपायुक्तमपोत्थवासनाभेद उच्यते ॥ ८ ॥
सद्वासनाच्च युज्येत कर्मभिः शुद्धचेतसः ।
परैस्तु पञ्चभिस्तस्मात्क्रियते धर्मनिर्णयः ॥ ९ ॥
तत्रतु प्रथमेऽध्याये हिरण्यकशिपोः सुते ।
विष्णुभक्ते विरोधस्तु विप्रशापजइत्येते ॥ १० ॥

यद्युक्तम् पूर्वस्कन्धान्ते “हतपुत्रा दितिः शक्रपात्रिणाग्राहेण विष्णुना । मनुना शोकदीप्तो ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत्” इति । तच्छ्रुत्वा विस्मितः परीक्षितपृच्छति—सम इति त्रिभिः । न हि समस्य सुहृदश्च वैषम्यं नामास्ति नच प्रियस्य प्रीतिकर्तुषु वैषम्यं युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

किञ्च यस्य यैः प्रयोजनं सिध्यति न तत्पक्षपातीभवति वैषम्यमिति तान्द्वेषेण हस्ति नतु तदज्ञास्तीत्याह—नहीनि । निःश्रेयसं परमानन्दपदं आत्मा स्वरूप यस्य असुरेभ्यश्चोद्वेगो भयं नास्ति अतोविद्वेषोपि नास्त्येव तत्र हेतुः, अगुणस्थितिः । गुणाधीनौ प्रीतिद्वेषादित्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीनारायणस्य गुणाननुग्रहनिग्रहदीप्तं प्रति तत्तं संशयम् ॥ ३ ॥
भागवतस्य प्रह्लादस्य माहान्त्यं गीयत इतिसम्बन्धः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

पूर्वस्मिन् स्कन्धे अष्टादशेऽध्याये “हतपुत्रा दितिः शक्रपात्रिणाग्राहेण विष्णुना” इति विष्णोरिन्द्रस्य पक्षपातित्वमुक्तम् तत्र सर्वान्तरात्मनः सर्वभूतसुहृदो निरतिशयप्रियरूपस्यावासन-
कामस्य निरस्ताखिलदोषस्य परमकाशिकस्य श्रीमद्वतः कथं प्राकृतवद्वेषस्य नैर्घृण्यादिकम् ? इति पृच्छति राजा—सम इत्यादिना त्रिभिः श्लोकेः । यद्यपि तत्तत्तत्तत्कर्मगुणानुगुण्येनान्तरात्मतया नियन्तुर्न वैषम्यादिदोषप्रसाकिरिति तत्रतत्र बहुवारमुक्तमिति न शङ्कावकाशः, तथापि तत्रतत्रप्रसङ्गादुक्तमेव तद्वद्वयितुं किं गुणानां कर्मणां च प्रत्येकं सुखदुःखादिनिमित्तत्वम् उत समुचितानाम्, अथवा कर्मस्वामेवनिमित्तत्वं, गुणानां तु तद्धेतुत्वेमुत गुणानामेव तन्निमित्तत्वं कर्मणां तु गुणोपश्रया-
पृच्छयादिनिमित्तत्वमित्यादिशङ्का परिहारान् भोतुं च प्रश्नः, सम इति, हे ब्रह्मन् ! भगवान् पूर्णोपाङ्गुणयो निरस्तनिखिलदोषश्च अनेनाप्तकामत्वं सूचितम् तत एव स्वप्रयोजननिरपेक्षत्वञ्च समः निरस्तनिखिलदोषत्वादेव द्वेषप्रियविभागरहितः स हि रागद्वेषादिमूलकः तदभावात्सम इति भावः । किञ्च सर्वभूतानां देवादीनां चासुरादीनां च ब्रह्मदेवैर्पी मात्मत्वादितिभावः

नष्टात्मानं किञ्चिच्छरीरं हितमन्यदहितमात्मत्वादेव च निरतिशयप्रियः एवम्भूतः स्वयं साक्षादेवेन्द्रस्यार्थं प्रयोजनाय क्रयं दैत्यान्वधीकृतवान्, यथा विषमो रागद्वेषादिप्राकृतगुणशुक्ल-
स्तोत्रम् ॥ १ ॥

साक्षाद्विषयसात्मनः पुढार्यस्वरूपस्य निरतिशयानन्द-
रूपस्येत्यर्थः अस्य भगवतः सुरगणैरिन्द्रादिभिर्निरतिशयः तदनु-
गृहीतेन्द्रादिभिः साध्यः कश्चित्पुरुषार्थो न तस्यास्ति स्वय-
मेव सक्षान्निःश्रेयसात्मत्वादिति भावः तथा असुरेभ्य उद्वेगो भयं तेषु विद्वेषश्च नास्त्येव तत्र हेतुं वदन् तं विशिनष्टि,
अगुणस्थितिः, हि ब्रह्माङ्गुणस्य सत्त्वादिगुणतन्मूलकरागद्वेष-
भयरहितस्य ॥ २ ॥

इतिथं हे महाभाग ! निर्गुणस्य श्रीनारायणस्य गुणान्प्रवि-
गुणविषयकामहान् संशयो जातो वर्तते तद्गुणैस्तु समत्वाद्य-
श्चेष्टातु, गुणाननुगुण्येतत्संशयात्मकमज्ञानं हेतुमपादितुं भवाने-
वाहति नाप्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यममापृष्टो मुनिस्तावद्वाङ्मनः प्रश्नमभिनन्दति—साध्वान् । महाराज ! अद्भुतं प्राकृतचष्टासजातीयत्वेन चिन्तयितुमशक्यं हरे-
श्चरितं प्रति साधु पृष्टं हरिचरित्रविषयकसंशयोद्धाटनरूप-
त्वात्प्रश्नः साधीयानित्यर्थः । साधुत्वमेव प्रश्नस्य स्पष्टयितुं च-
रित्रं विशिनष्टि—यदिति, यद्वरेश्चरितं भागवतानां माहात्म्यं यस्मिन्नादृशं अस्त्येवं ततः किं तत्राह, भगवद्भक्तिं वर्ज्यनीति,
भगवद्भक्तिवर्जनं भगवद्भक्तिवर्जकं वृद्धिर्यस्मादिति वा भाग-
वतमाहात्म्येन भगवद्भक्तिवर्जकेन युक्तावाङ्मनश्चरित्रस्य तद्धि-
पक्षकः प्रश्नः साधुरिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ श्रीवायुपुत्राय नमः ॥

यद्यस्कन्धाभिधे तीर्थं ज्ञातः सप्तमनास्त्वथ ।

श्रीमद्भागवते स्नातुं प्रयते तत्त्वसन्निदे ॥ १ ॥

सेवा येषामपवर्गगतजैर्गताममलास्ते—

श्रीमद्विष्णुवर्द्धसरोरुहयुगले अमलः ।

सन्तः कुर्वन्तु दयां मयि विजयध्वजतीर्थ—

नित्यानित्यायस्तादितिजाङ्घ्रिननुनखतीर्थसुतीर्थं ।

सन्ततवेदान्तपरिनिष्ठानामपि श्रीनारायणपरमप्रसादमन्तरेणा-
नापादितसमीचीनज्ञानामृतकलानां कचित्कचिदसुरजनमोहात्प्र-
दर्शितशुक्रशोणितसम्पर्कादिभिरिवभगवतः प्रादुर्भावैस्तत्त्वे सं-
शयालूनां सतां विस्मयार्थं श्रीशुसिंहान्तारस्तत्प्रसक्तये नाना-
विधवर्णाश्रमाचारभेदविचारस्तत्पूजाप्रकारश्च निरूप्यते ऽस्मि-
न्स्कन्धे, तदर्थं परीक्षितप्रपूर्वकमुपोद्धातं रचयति—सम इति ।
यो भगवान् भूतानां योयथातिरेकेण पक्षपरिग्रहान्यः आत्मादेः
प्रियश्च “तदेतत्प्रियः” इति श्रुतेः सत्तादिप्रदत्तात्सर्येणुष्ठितसमर्च-
नादिसुष्ठुतस्य सुखलक्षणफलदातृत्वेनोपकर्तृत्वाच्च सुहृत् किमत
इति तत्राह, स्वयमिति, स स्वयं विष्णुर्देवस्यार्थं स्वप्रयोजनमन्त-
रेण परप्रयोजनायैक्यं दैत्यान्वधीकृतवान् ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, सुरगणैः क्रियमाणस्य स्वरप्रयोजनस्य सम्भवादवधी-
दिति किं न स्यादिति तत्राह—न हीति । हि शब्दो हेत्वर्थः
कुतो नास्तीत्यत्राह—निःश्रेयसात्मन इति, नित्यनिर्दुःखानन्द-
स्वरूपस्य तादृशत्वं मुक्तस्याप्यस्तीति तत्राह—साक्षादिति,
नित्यनिर्दुःखानन्दानुभवस्वरूपस्य परप्राप्यप्रयोजनाभावात्मुक्तस्य
तदभावात्. नन्वसुरपद्वेषात्सुरहितं क्रियत इति तत्राह—नैवेति,
विद्वेषश्च तत्तत्स्वरूपघातनायासुरेभ्य इति पञ्चमी'वृत्तात्पर्यं पतति'
इतिवत्कादाचित्कत्वाभावाज्जिज्ञे वधानुपपत्तिरन्यथा वध-
स्यापि सन्ततानुवृत्तिः स्यादतो नोपपत्तिः स्यादिति भावः
स्वाभिमवलक्षणभयात्तद्वध इति तत्राह—नेति, उद्वेगो भयलक्षणं
कुत इत्यत उक्तम् अगुणस्येति "प्राकृतगुणसम्बद्धस्य तादृक-
स्वभावत्वाद्धरेस्तदभावाज्जिगुणश्च" इति श्रुतेः अनेन निःश्रेयसात्म-
नोपि गुणसम्बन्धेन जीवन्तत्वात्वं स्यादिति शङ्कानपि निरस्तं
ज्ञायते ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रामाणिकत्वघातनाय प्रश्नं स्तौति—साध्वति । तत्र हरिचरिते
भागवतानां माहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्द्धनमित्यनेन तन्माहात्म्यं भगव-
त्माहात्म्याविनाभूतमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ श्रीश्रीकृष्णोजयति ॥

अथ सप्तमस्कन्धस्यक्रमसन्दर्भः ।

सप्तमक्रमसन्दर्भे सन्दर्भाणां समाहृतिः ।

क्रियते यच्चिदेषेन स मे जन्मपगतेर्गतिः ॥

परमात्मत्वेन समः सुहृद्विगतकारी प्रियः प्रीतिविषयो भग-
वान् एवं सति साम्येनैवोपकर्तव्यत्वेन प्रीतिविषयत्वेन च सर्व-
ेष्वेवप्राप्तेषु कथं विषमइव दैत्यानवधीत विषमत्वमुपलक्षणम् ।
असुहृद्विवाप्रिय इव चेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

साधु पृथमिति सार्द्धमेवान्वितम् । हे महाराज ! इदं यत् पृष्टं
तत् साधु सुविचारितमव. किन्तु हरेश्चरितमद्भुतमपूर्वम् अवै-
पम्येपि विषमतया प्रतीयमानत्वेन विचारातीतत्वात्. यत् यत्र
हरेश्चरितं भगवद्भक्तिवर्द्धनं भागवतमाहात्म्यं भागवतानां श्रीप्र-
ह्लादोपलक्षितभक्तवृन्दानां माहात्म्यं वर्धते । अनेन भागवतार्थ-
मेव सर्वं करोति भगवान् नत्वम्यार्थमित्यस्यैवार्थस्य पर्यवसा-
नं भविष्यतीति व्यञ्जितं । टीकाच स्वभक्तपक्षपातेनेत्यादिना ।
अतः गीयतइति । परमं पुण्यं यथास्यात्तथा या गीयते तां कथामिति
यत्तदोदध्याहारेणान्वयः । अत्र च तैर्गीयमानत्वेन भक्तकसुखप्रयो-
जनत्वमेव व्यञ्जितम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

प्रथम्य श्रीगुं भूयः श्रीकृष्णं कथयार्थवम् ।

जोकरार्थं जगद्धुः श्रीशुक्तं तमुपाश्रये ॥

गोपराजाजनप्राप्तप्रेयसेतिप्रभूणाव ।

तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमई ददेः ॥

ऊतिः स्याद्वासान्ना सात्र सतचेकथ्यते द्विधा ।

अशुभाच्च शुभाच्चापि कोपतोऽनुग्रहात् सनात् ॥

सन्नश्च त्रिविधाः शुद्धभक्ता ज्ञानादिमिषिताम् ।

भक्तिदधानास्तन्मिश्रज्ञानवन्तश्च कीर्तिताः ॥

हिरण्यकशिपोः स्वाभाविकीया वासनाऽशुभा ।

तत्र हेतुः सतत्वादिकोपः प्रार्थनपय सः ॥

तस्यापि पुत्रो यस्तस्य प्रह्लादस्य शुभोत्तमा ।

शुद्धभक्तो वासना आनाम्नादुष्कृपाभरात् ॥

तत् खरद्वय सनामाग. कुपारात् तत्पत्त्यादजा ।

दीनता मानदत्वादि शिक्षाकृतसमहाकृताः ॥

भक्तिवल्ली नृभिः पादया भवयाद्याशुसेचनैः ।

एवं कथादशाध्यायां अने. कौन्त्यमभिक्षयेत् ॥

पञ्चाध्यायां कथाभक्तेः प्राधान्यं गुणभूतनाम् ।

तादृग्भक्तगुणोत्कर्षं दर्शयेत्सादृश्यास्पदं ॥

स्युस्त्रिषु क्रमतः प्रेमशान्तभक्तत्वमुत्तमा ।

एवं पञ्चदशाध्यायसम्पत्तमः साधु लेख्यते ॥

तत्रतु प्रथमं विष्णोर्वैपम्यं पापयन्मनिः ।

तस्य पार्षदयोराह अलक्षणात्रिजनाः कथासु ॥

पूर्वस्कन्धान्ते "इतपुत्रा दिनि शक्रपार्ष्णिप्राहेण विष्णुना ।
मन्युना शोकदीप्तेन उबलेली पर्थेचिन्तयत्" इतिन्द्रपक्षपातलक्षणं
विष्णोर्वैपम्यमसहमान इव स्वयमवगतमिद्वान्तोऽपि महामुनेस्तस्य
मुखादपि समाधानामृतमास्वादयितुमाह--समइतित्रिभिः । समस्य
कथं वैषम्यं ! प्रियस्य कथमसुरेषु प्रीत्यभावः ? सुहृदश्च कथं तस्य-
सौहार्दम् ? ॥ १ ॥

न चेन्द्रादिमिस्तस्य सुखं सिद्धयतीत्यतस्तत्पक्षपात इतिवाच्यं-
मित्याह--नेति । निःश्रेयसं परमानन्दएव आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य
नहिसुखस्वरूपस्य कश्चिदन्यः सुखसाभयेदितिभावः । नचासुरादि-
मिरुद्धेजैस्तस्य दुःखं भवेद्यतस्तेषु विद्वेष इत्याह, नैवेति असुरेभ्यः.
उद्वेगो नास्त्यतो न विद्वेषस्तत्र हेतु. अगुणस्येति ॥ २ ॥

गुणान् अनुग्रहनिग्रहादीन्प्रति ॥ ३ ॥

यद्यतः प्रश्नात् हरेश्चरितं तदुत्तरत्वेनानश्य वाच्यं गीयते ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीकृष्णं नियमानन्दं प्रणम्येह सुखप्रदः ।

सिद्धान्तद्योतको दीपः सप्तमेऽथ विरच्यते ॥

विविधावासनास्त्वत्र कामद्वेषादिकारिताः ।

कृष्णे कृष्णप्रदाः प्रोक्ता मन्येष्वन्धप्रदास्तथा ॥

हरेर्ज्ञानं च भक्तिश्च तथा वर्णाश्रमक्रिया ।

अन्तःकरणाशुद्ध्यां वर्णयते परमादरात् ॥

अतिक्रान्तस्कन्धस्याष्टादशाध्याये "इतपुत्रा दिनिः शक्रपार्ष्णि-
प्राहेण विष्णुना । मन्युना शोकदीप्तेन उबलेली पर्थेचिन्तयत्" इति
विष्णोर्वैपम्यपक्षपातित्वं श्रुत्वा पृच्छति-सम इति त्रिभिः ॥ १ ॥

गीयते परमं पुण्यमृषिभिर्नारदादिभिः ।

नृत्वा कृष्णाय मुनये कथयिष्ये हरेः कथाम् ॥ ५ ॥

(१) (जिहां लब्ध्वापि यो विष्णुं कीर्त्तनीयं न कीर्त्तयेत् ।

लब्ध्वापि मोक्षनिभेति स नारोहति दुर्मतिः ॥ ० ॥

तस्माद्देविन्दमाहात्म्यमानन्दरससुन्दरम् ।

शृणुयात्कीर्त्तयेन्नित्यं स कृतार्थो न संशयः ॥ ० ॥

तस्मादिमां कथां पुण्यां गोविन्दचरणाश्रिताम् ।

महापुण्यप्रदां यस्माच्छृणुष्व नृपसत्तम ! ॥ ० ॥)

निर्गुणोऽपि ह्यजोऽव्यक्तो भगवान् प्रकृतेः परः ।

स्वमायागुणभाविश्य बाध्यबाधकतां गतः ॥ ६ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ।

न तेषां युगपद्भाजन् ! ह्यस्य (२) उल्लास एव वा ॥ ७ ॥

जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीन् रजसोऽसुरान् ।

तमसोऽक्षरक्षांसि तत्कालायुगुणोऽभजत् ।

ज्योतिरादिरिवाभाति सङ्घातान्न विविच्यते ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुष्ठाप्य उद्देगादि कारिणीभूततमोरज द्यादिशुद्धरहितस्य ॥ २ ॥

नारायणस्य गुणान् निग्रहानुग्रहरूपान् प्रति सुमहान् संतपो-
जातस्तं भवान् ह्यनुब्रूहेति ॥ ३ ॥

एवमापुष्टोमुनिः राजप्रशान्तिनन्दनपूर्णकम् नहि भगवति
वैषम्यादि शेषगन्धरातस्पर्शोपि प्रकृतिशुद्धविमोहितजीवकर्मालुर्गुणं
निग्रहादिकं निबोधकारार्थं सकृन्धर्मसेतुरन्वार्थं सर्वकर्मा-
सर्वनियन्ता सर्वात्मा सर्वेश्वरोभगवान् करोतीत्युत्तरमाह-साधु-
पृष्टमिति सारैरष्टभिः श्लोकैः । अद्भुतं सर्वपुरुषार्थप्रदत्तेनःश्र-
यभूतं हरेःश्रितं मां प्रति त्वया साधु पृष्टम् । यद्धरेःश्रितं
भागवतमहात्म्यं भागवतानां माहात्म्यं यस्मिन् तथाभूतं भगव-
ज्जक्ति वर्द्धयतीति तथा ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

॥ श्रीरक्षिणी रमणो जयति ॥

॥ श्रीकालीयफणमाणिक्यचरञ्जितश्रीपदाम्बुजाय नमः ॥

नत्वा भीरुमिश्रीकान्तं ध्यात्वा रामानुजं हृदि ॥

वृन्दावनोद्भवान् गुरुमखतावृत्तान् प्रणम्य च ॥ १ ॥

सप्तमस्कन्धभाषार्थबोधिनी भक्तसम्मता ॥

भाषा भागवतार्थेषु क्रियते लाभिबद्धताम् ॥ २ ॥

राजो वाच ॥

हे प्रह्वन् ! भगवान् स्वयं प्राणियों का सब और मिश्र
है । फिर इन्द्र के लिये विषम के तरह देवों को क्यों
मारा ? ॥ १ ॥

साक्षात् परब्रह्मन् स्वरूप इस भगवान का देवताओं
में कुछ प्रयोजन नहीं तथा असुर लोगों से कुछ द्वेष नहीं
तथा प्राकृत गुण शून्य के कुछ उद्देग नहीं ॥ २ ॥

हे महा भाग ! इस प्रकार श्री नारायण के निग्रह अनु-
ग्रहादि रूप गुणों का मुझ को बड़ा संशय उत्पन्न हुआ
है इस संशय के छेदन करने को आपही योग्य है ॥ ३ ॥

श्रीशुक ववाच ॥

हे बड़ भागी हे राजन् ! आपने हरिका अद्भुत चरित्र
भला पूछा । क्योंकि जिसमें भगवज्जक्ति के बढ़ाने वाला भाग-
वत (भक्त) का माहात्म्य है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कृष्णाय वशायाय कृष्णं मुनिं नत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

(१) व्याख्यानमन्तरा एते श्लोकाः, अधिकाः इदयन्ते—वीर० (क) पुस्तके । (२) उल्लास इतिपार्श्वान्तरम्, विन्ना ०

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

यस्मात्प्रकृतेः परः जनोनिर्गुणः अनन्दाजः अमरवाङ्मय-
कोरागद्वेषादिनिमित्तभूतदेहिन्द्रादिरहितः सोऽपि स्वमायागुण-
सत्त्वादिकमाविद्याधिष्ठाय बाध्यान्मनि यद्वा देवानुराणां पर-
स्परं वा बाध्यबाधकता नां गतः प्राप्तः तत्र हेतुर्जात इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र गुणानां स्वीयत्वे सति प्राकृतपुरुषाद्विषयः स्वात्म-
नास्तीत्याह—सत्त्वमिति । ननु, स्वेच्छया गुणविधिष्ठानेनापि पञ्च-
पातवैषम्यं स्यादेव न तस्य कालकृतत्वादित्याह—न तेषा-
मिति साक्षेन । उल्लासोद्बुद्धिः ॥ ७ ॥

सत्त्वस्य जयकाले देवादीनुर्ष्याभजत तत्तदेहं प्रविश्य
वर्षयतीत्यर्थः रजसोजयकाले असुराणां तस्य काञ्चस्यानु-
गुणस्त्वम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचरित्रिका ।

अनन्ततत्परं पुण्यमतीवपुण्यममं चरित्रं नारदादिभिः कृपि-
र्निगीयते यत्तत्त्वप्रदः साधुस्तोहं कण्ठाय व्यासाय गुणं
नत्वा हवे । कथां कथयिष्ये हविर्गुणविषयकं तत्त्वमपराधप्रदं
स्य तद्गुणवर्णनरूपकथाकथनेनैवोपायातीत्यभिप्रायेण कथां
कथयिष्ये इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

एवं कथाकथनं प्रतिपाद्यतः स्वर्वादिगुणानां शक्तिभगा-
दिना देवादीनां जगत्पराजयो तत्त्वादित्युक्ताश्च तत्त्वज्ञानमो-
क्षोद्देशादिवचनतः प्रसिद्धाः “कर्मवशा गुणहेतोः सत्त्वाद्या-
नां प्रीतिपते” इत्यादिभिः, अतः स्वर्वात्तरामतया अवस्था तत्त्वज्ञा-
नकर्मालुगुणं गुणानोरगतः ईश्वरश्च न वैषम्यादिकमिति परि-
हरति—निर्गुणोपीति । निर्गुणः देवगुणरहितः रागद्वेषादिरहित
इत्यर्थः अव्यक्तः प्रमाणात्तराशाशोभः अतः पत्यक्षादिग-
मयोगोचररागद्वेषादिहेतुगुणगुक्तप्राप्तनैवैवमुक्तम्, अत एव
ह्यजः कर्मयोगोत्पत्त्यादिरहितः भागवान्पूर्णमादुगुणः प्रकृतेः
परः “सूरीपांगलोवायुः” “अपरेयमित्तत्त्वव्याप” इत्युक्तविक-
दात्मकप्रकृतिद्वयाद्विषयः अपिवाक्येन विविच्य वैषम्यात्तदेहं
ता सूचयते । यद्यप्येवंविधः तथापि स्वमायागुणानामिष्य खाश-
भूतां गुणविधिषां प्रकृतिमापिश्येत्यर्थः, आवेशाच्च वैषम्यवन्तः
“अन्तः प्रविष्टः शरता जनानाम्” इति श्रुतेः । ईरयतीति तस्य-
मायात्वाच्च बाध्यबाधकतां गतः बाध्यबाधकदेवाद्युपवर्गयोरन्त-
रात्मतया तत्त्वच्छरीरकत्वेनावस्थित इत्यर्थः गुणकर्मादुगुणवैषम्या-
नां शरीरभूतदेवानुरवर्गगतो बाध्यबाधकभावः, न प्रकृतिद्वयविल-
क्षणतदात्मभूतपरमात्मगतः । यथा, देहादिगतावस्थाः नात्मगता-
स्तथेति भावः ॥ ६ ॥

एतदेव प्रपञ्चयितुं तावद्गुणानां प्रकृतेरेव सम्बन्धित्वं तेषां
तत्त्वजीवकर्मालुसारं परिणामस्वभावत्वमाह—सत्त्वमिति । सत्त्वा-
दयः प्रकृतेरेव गुणाः, न त्वात्मनः परमात्मनः परमात्मशरीर-
भूतप्रकृतिस्वरूपगताः न तु परमात्मस्वरूपगता इत्यर्थः तेषां

स्वर्वादीनां सर्वेषां ह्यसोऽभिभवः उल्लास उद्बुधश्च युगपत्
भवति किन्तु तत्त्वकर्मपरिपाककालानुगुणं कदाचित्कस्यचि-
द्भासः कदाचिदुल्लासश्च भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ततः कथं वैषम्यपरिहारः ? इत्यत आह—जयकालेति । स-
त्त्वस्य जयकाले उत्कर्षकाले कर्मयत्तत्त्वगुणोपचयकाले
इत्यर्थः देवानुर्ष्याभजत तदनुग्राहको भवति रजसो जयकाले
इत्यनुग्राहः असुरात्मजत तत्त्वोजयकाले तु अत्रानुरक्षांसि च
तत्त्वकालानुगुणस्तत्त्वकर्मावपाककालानुगुणोऽभजतः अयं भावः—

“गुणाद्वाहर्षततो भूतवर्गोपि आत्ययम् ।

कर्मवशा गुणहेतोः सत्त्वाद्याः वृथिवीपते ॥”

एति भगवत्पराशरवचनात् । स्वर्वादिगुणानां तत्त्वजीवकर्मविपाक-
कालानुगुणह्यसोल्लासोपपरिणामप्राप्त्यर्थं प्रसिद्धम् “आत्यन्ति-
कतः सत्त्वेन द्विवं देवाः प्रपेरिरे । अरां रजः खभानेन” इत्याद्युक्त-
रीत्या देवादीनां सत्त्वकर्मावपाकसत्त्वगुणानुगुण्यर्थं प्रसिद्धम् ।
स्वर्वादिगुणानामुल्लासः सुखदुःखमोहाद्यापादक इति भगवता
गीतम्—

“ज्ञानं यथा तदा विद्याद्विदुर्देहं सत्त्वमित्युत ।

योगः ऋषिपराशरः कर्मव्यामशः स्फुहा ॥

रजस्येतावि जायन्ते विदुर्देहं दुरन्तम् ।

अप्रकाशोऽनृचिश्च प्रणादो मोह एव च ॥

ततस्तेतापि जायन्ते विदुर्देहं पुरुषर्षभ ॥” इति

ईश्वरस्य तु सर्वोन्तरात्मत्वं बहुप्रमाणप्रतिपन्नम् एवं
गतेतत्तत्त्वमिति, सर्वोन्तरात्मनयावस्थित ईश्वरः सर्वदा कस्य-
चिदपि पित्र्यं कस्यचित्सर्वदा पराजयं च न प्रतिदि-
शति, अपि तु तत्त्वदेवादिकर्मपरिपाककालानुगुणस्वर्वादिगुणो-
द्भवकाले तु देवादीनां विजयं प्रतिदिशति सर्वेषां तु पराजयं स्वर्वा-
दुत्पत्तिगवयोश्च कर्मधीनत्वात्तदनुत्पन्नप्रतीतीश्वरस्य न वैष-
म्यमिति । ननु, कर्मपरिपाककालानुगुणोद्भासोत्पत्त्यस्यैव
चयवशां तद्गुणपराणां देवादीनां जयभावहतीति युक्तम् ।
इत्यवयुग, रजस्तमसोरप्यव्यवस्थायामसुराद्यादीन्भजत इति
ननुपचयस्य दुःखमोहादिककालेन पराजयाद्यावत्त्वादुपचये
रजस्तमसोरुल्लासकालेऽनुग्राही भजतीत्यस्य तेषां जयभावह-
तीत्यर्थः अपि तु रजस्तमसोरुल्लासकालभूतदुःखमोहादिनिमित्त-
पराजयादिकभावहतीत्येवञ्च यदेवासुरादीनामपि स्वकर्मविशे-
षपरिपाकानुगुणं सत्त्वोद्भासस्तदा जयं प्रतिदृश्यन्तथा तु
पराजयम् । एवं देवादीनामपि कर्मविशेषपरिपाकानुगुणस्त्वो-
द्भवकालायां जयं, तेषामेव पुनः कर्मविशेषपरिपाकानुगुणस्त्वो-
द्भवकालायां सति दुःखादिकरं पराजयादिकमिति । इयान्स्त्वो-
विशेषः, देवादीनां पुण्यकर्मणां सत्त्वप्रचुरत्वात्प्रायशः तस्यै-
वोद्भासात्प्रायशो विजयः, कादाचित्कः पाराजयः, असुरादीनां
त्वपुण्येन रजस्तमःप्रचुरत्वाच्चोरेव प्रायश उल्लासात्प्रायशः
पराजयः कादाचित्को विजय इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतर्किकृतपदप्रनावली ।

प्रश्नप्रतिबन्धनं भगवदनुग्रहप्रत्ययेण सुखं न स्यादिति प्रकट-
नाय भगवन्तं प्रसाद्य वक्तव्यार्थं प्रतिजानीते नन्वेति ॥ ५ ॥

हेरदेतन्वचनौ न घटते इति वदन् लोकेष्वेकत्वादुत तद्वि-
ज्ञानत्वादिति वानदीषि समत्वादिप्रमोपन्यासानुपपत्तेर्न प्रथम-
अप्राप्तघटकशक्तिसमयेन सर्वस्योपपत्तेर्द्वितीयो युक्त एवेति भावे-
नाह—निर्गुण इति प्रथम भावः । भगवान् स्वमायागुणं स्वेच्छागुण-
मनुसृत्य स्वाधीनप्रकृतिगुणनिर्मितमेवासुरदेहं वाविश्य तत्र
स्थित्वा बहिश्च नृसिंहादिप्रादुर्भावकुर्यात्सुरादिबाधकतामसुरा-
दिबाध्यवस्तुषु नियामकत्वेन स्थित्वा बाध्यतां गतो भवति किमत्र
मानसित्वं शङ्कुयाध्यादित्थो हरितित्य बाध्यतादिगतेत्यपि गीयते ।
ननु, बाध्यत्वाद्यदोषगुणत्व इति भविष्यत्पञ्चचनेन परिहर्त-
व्येति, हिशब्देन “लोकावचु लोकाकैवल्यम्” इति सूत्राह्नितां प्रयो-
जयति निर्गुणत्वादिकं वैलक्ष्यये खिगमिति ज्ञापनाय प्रयुक्तं-
पुरुषाणां गुणदोषानुसारेण रक्षाद्यभावेन समत्वादिकमपि न
शुच्यते इति प्रदर्शनायपिषद्वः तर्हि कुतोविचित्रं न ज्ञायत इत्य-
तोव्यक्त इति—

“क्षिप्रतत्त्वकाष्ठे बह्विचयजनाद्देनः ।

देहद्रिशासु जीवेश्वो विविचय ज्ञायते ननु ॥

इति । जतो विविचया ज्ञानं युक्तम् ॥ ६ ॥

स्वमायागुणमाविश्येत्युक्तं विवृणोति—सर्वमित्यादिना प्रकृतेः
रूपभूता आत्मनः परमात्मनो हानादिवक्ष्यस्वरूपभूताः कित्वधीनाः
जीवस्याप्यभिमानादेव गुणानां मिश्रस्वभावत्वाद्युपपत्त्यनुपपत्ते-
रित्यतः कृत्तिकफटनप्रकारं दर्शयति नरोपामिनि—ह्रासोऽनुद्धूत-
रनुस्राहउद्धूतत्वं क्षणवृद्धिज्ञानमेवेति परिहारः ॥ ७ ॥

तं कर्म विविचयति—जयति । सरस्वत्य जयकाले उज्जाहनिष्ये
देवर्षीन् भजजानाशातीत्यन्वयः रजसउज्जाहविषये प्रसुरान्वर्द्ध-
यन् तस्य उज्जाहविषये यक्षादीन्वर्द्धयन् गुणानां शक्तिं
जृम्भयतीत्यर्थः । तत्रापीत्यं भावोस्तीत्याह—तत्कालेति, तत्काल-
गुणमनुसृत्य वर्तमानः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

नन्वेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

तत्र तावद्वचनार्थानुरूपमेव प्रश्नोत्तरमाह—निर्गुणोऽपीति ।

निर्गुणः प्राकृतगुणरहितः अत एवाजो नित्यसिद्धः अत एव
क्वाव्यक्तः । प्राकृतदेहेन्द्रियादिरहितत्वाच्चायेन व्यज्यत इति स्वयं
प्रकाशदेहादिरित्यर्थः । ततश्च प्रकृतिगुणेषु रागद्वेषादिरहितश्चेति
भावः । एतमेवभूतोऽपि स्वेषु भक्तेषु या माया कृपा तशोचितो यो
गुणो बीजाकौतुकमयविशुद्धोऽर्जिततत्त्वावस्तमाविश्य आलम्ब्य
भगवान् नित्यमेव प्रकाशितपङ्गुगुणैश्चरन् एतदप्युपलक्ष्यं
कदाचिदित्यादौ जानः संलोकन्द्रियेषु व्यक्तोऽपि सन् बाध्यबाध-
कतां गतः, कदाचिदसुरैर्बाध्यतां पराजयं कदाचित् तेषां बाधकतां
जयं प्राप्त इत्यर्थः । अत्र सत्यप्यर्थान्तरे भागवतानुग्रहप्रयोजनत्वेन-

नोपकान्तत्वात्पुनरुद्दिश्यमाश्रयत्वाद्गति सामान्याच्छ्रवणमात्राया
तत्कर्तृत्वेऽप्यधिकदोषपाताच्च तत्रापेक्षते. तस्माद्वक्तव्यतामैक-
प्रयोजनकस्यैरलीलाकैवल्येनान्यत्र रागद्वेषाभावाच्च वैषम्यमिति
भावः । अत एव बाध्यतामपि यातीति बाध्यकतया सहेनोक्तम्, तथा
निजस्वरूपशक्तिविज्ञासलक्षणाबीजाविष्कारेण सर्वेषामेव तिनं
पर्यवस्यतीति सुहृत्त्वादिकञ्च नापयानीति ध्वनितम् ॥ ९ ॥

अथ तस्य बाध्यबाधकताव्यवस्थां स्थापयति द्वाभ्याम्—तत्र ये तु
सत्त्वाद्यो गुणास्तेषु न तदीयत्वं न तद्विशेषो न च सदैकात्म्यात्वं
यतः पूर्वत्र पद्ये तस्य गुणस्यान्यतमत्वदर्शनाय स्वेति आविशोति य
विशिष्य स्वभावागुणमाविश्येत्युक्तम्. न तु मायागुणपुष्पायेत्याह-
सर्वमित्युक्तेन; सत्त्वाद्यो गुणाः प्रकृतेरेव नात्मनः परमेश्वरस्य तु
ये सर्वेऽपि नित्यमेवोल्लासिनो गुणास्ते तु ते न भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्

“सत्त्वाद्यो न सन्तीशे पञ्च च प्राकृता गुणाः ।

स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु इति ॥

हादिनी सन्धिनी सम्बन्धयेका सर्वसंस्थितौ ।

ह्लादनापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते” ॥

इत्यादिजनानि अगच्छत्सम्बन्धं दर्शितानि न तेषामिति

सार्द्धकम् । यस्मात्तात्मनस्ते तस्यादेव युगपद्भास एव
उल्लास एव वा नास्ति । किन्तु विकारित्वेन परस्पर-
मुपमर्शुपमर्शत्वात् कस्यचित् कदाचिद्भासः कस्यचित् कदा-
चिदुल्लासो भवतीत्यर्थः । ततश्च देवादीनां तत्साहाय्ये अतु-
रार्दीनां तदुल्लेखे योग्यतां दर्शयति तथा सत्त्वाद्युल्लासकाले तत्ता-
तात्पान्धीनत्वमेव यत् प्रतीयते न तदुल्लेखं परिहरति
स्वस्वस्य जयकाले देवादीर्बुध्याशजन् भजति भगवां-
ससदेहेषु सररोपाधिकं निजं नेजः सञ्चारयति येन न
तान् सहायमानान् करोतीत्यर्थः । एवं रजनां जयकाले अशु-
भेषु रज उपाधिकं तमसां जयकाले बल्लरक्षस्तु तमउपा-
धिकमिति योजनीयम् । ततश्च येन तान् यक्षादीन् प्रतिशङ्कन्
भगवान् सुखं देवादीन् पराजितान् करोति स्वमपि तथा
दर्शयतीत्यर्थः । तमेव भक्तस्वरोपकलीलावैचित्र्याय बाधवा-
धकतां यातीति दर्शितं यच्च क्षीरोदमणने धूयत । “तथासुरा-
नाविशदासुरेण रूपेण तेषां वलदीर्घगीरयन् ॥ उदीपयन् देव-
गणांश्च विष्णुर्देवेन नागेन्द्रमबोधरूपः” इति । अत्रापि तद्वै-
चित्र्यार्थमेव तथा तत्तदादेशस्तस्येति लक्ष्येन नन्वायाता
तस्य तत्तद्गुणोद्बोधककालपारवश्येन स्त्रैरलीलाहानि ।
ततश्च गुणसम्बन्धातिशये वैषम्यादिकञ्च स्पष्टमेवेत्याशङ्क्याह—
तत्कलानुगुण इति । तेषां सत्त्वादीनां काल एवानुगुणं यस्य
सः भगवच्छरणा इतिवत्. सभासः स्त्रैमेव क्रीडति तरिमन्
नित्यमेव तदनुगानिकया मायया यथा तदनुसारेणैवानादिभिद्ध-
प्रवाहं तं तं जगत्कर्मसमुदायं प्रेरं, स्ववृत्तिविशेषरूपत्वेन
प्रवर्त्यमानः सत्त्वादिगुणानां काल एव तदधीनो भव-
तीत्यर्थः । कालस्य मायावृत्तिवसुदाहनं कालो देवमित्यादौ
त्वन्मायैवेति । यद्वा तेषां कालोऽपि सदानुगतो भक्तानुग्रह-
मात्रार्थस्त्रैरेष्टात्मकप्रभावलक्ष्यो गुणो यस्य स इत्यर्थः ।
ततोऽपि तच्छेष्टानुसारेणैव मायया तत्तत्प्रवर्तनमिति भावः । तदु-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

कम् । “योऽयं कालस्तस्यैव व्यक्त्यन्धोऽष्टोऽष्टमाहुष्येते येन विश्वम्” इति । तथा चोभयथापि न पारवश्यमित्यायातम् । इत्यमेव श्री-कपिलदेवेनापि “यः कालः पञ्चविंशकः” इति । “प्रभाव पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम्” इति च तत्र मायाजङ्गलत्वपुरुष-गुणत्वलक्षणमतद्वयमुपन्यस्तवान् । अत्र चास्य चेष्टा प्रभा-वस्य भक्तिनिन्दोदायैव मुख्यावृत्तिः गुणोद्बोधादिकार्यन्तु तत्र स्वत एव भवतीति तत्र प्रवृत्त्याभास एव ततश्च पूर्वाशः स्वय-मेवेति स्वरूपशक्तेरेव विलासः । परस्तु तदाभासरूप एवे-त्याभासशक्तेर्मायाया एवान्तर्गतः । योऽयं काल इत्यादौ निसे-पादिरित्युक्तिस्तु द्वयोरभेदविवक्षयैवेति ज्ञेयम् । अत एव व्याख्येयं तथा भूत्वस्यानुगतो भूत्यः अनुभूत्यः तथा तत्र तत्प्रभावल-क्षणस्य गुणस्याऽनुगत आभासरूपो गुणः अनुगुणः तथा च तेषां कालोऽपि अनुगुणो न तु साक्षाद्गुणोऽपि यस्येति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृष्णाय व्यासाय ॥ ५ ॥

स्वमायागुणं सर्वार्थं प्रविश्य अधिष्ठाय बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च गतः प्राप्तः गुणानां परस्परबाध्यत्वबाधकत्वलक्षणं वैषम्यगुणाधि-ष्ठातरि भगवत्पारोपितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्र तत्र भगवान् सर्वत्र सम एवेत्याह-सर्वमिति । प्रकृतेरेव गुणाः न तदात्मनो भगवतः । प्रकृतेश्चक्रवर्तिरपि स्वकषयुतत्वा-भावादिनि गतः तत्रात् सर्वत्र उदयमानं भगवतो वैषम्यं गुण-वैषम्यरूपकमेव तच्च गुणवैषम्यं गुणानां प्राप्ताभेदवत्त्वं तच्च द्वासाधिरूपं न शोषणैव भवति किन्तु क्रमेणोपेयाह-नते । मिति । द्वासाधिरूपहेतुः अत्राग्राधिपत्यं प्राप्त्यहेतुः । न तत्त्वा-दीनां द्वासाधिक्यं ननु द्वासादीनां देवाणामुपेयाह-नते । प्राप्तिरूपेण प्राप्तु-मेवेति ॥ ७ ॥

तत्र गुणानां स्वतो जाड्यादेव द्वासाधिक्यं शोषणैव किञ्चित्क-रत्वाच्च तत्राधिष्ठातृत्वेन भगवत्प्रवेष्टमाह-अपेति । स्वत्वस्य जयकाले प्राधिक्यसमये देवानुपीत्य अभजत् । तदा सर्वं यथा अधिकमभूत्तथा तत्राधिष्ठानमपि तस्याधिकमभूदिति च तत्तद्वदं प्रविश्य तत्तद्वलमधिकयन् असुरराक्षसादीन् बाधत इत्यर्थः । एवं रजसो जयकाले असुरान् तमसो जयकाले यक्षरक्षादीन् तस्य कालस्य अनुगुणः अनुरूपः सन्निति गुणाधिक्यस्यापि कारणं काल एव न तु स इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नारदादिभिर्नीयते यतः परमं पुण्यम् यतो हरेश्चरितम् प्रति पृष्ठः कृतोऽनस्तत्प्रयुत्तरदानार्थं हरेः कथां कथयिष्ये कृष्णाय मुनये कृष्णद्वैपायनं तत्त्ववगन्तारं तथा ॥ ५ ॥

निर्गुणः प्राकृतगुणान्निरव्ययकर्मतज्जन्यदेहादिरहितः अत-

एवाऽजः प्राकृतगुणहेतुकजन्मरहितः अनप्यव्यक्तः व्यक्तश्चि-द्विधात्मकं विश्वं तद्विन्नः सर्वदोषारूप इत्यर्थः भगवान् स्वाभाविकैश्वर्यादिपङ्कगुणयुक्तः प्रकृतोरिति पदं सामान्यतया परा-परशब्दनाच्यप्रकृतिद्वयपरम् ।

“मृमिरापोनलोबायुः खं मनोबुद्धिरिव च ।

अपरेयमितस्त्वन्मो प्रकृतिं विद्धि मे पराम्” ॥

इति प्रकृतिद्वयात्परमदाभ्य इत्यर्थः अत एव स्वमायागुणं स्वमायागुणपरिणामं जीवविशिष्टं देहेन्द्रियसंघातमाविश्य अन्तर्मा-मितया प्रविश्य बाध्यबाधकतां जीवानां देवासुरादीनां परस्परं वा कर्मयोगाद्व्याधकता तां हेतुतया गतोभवति तदात्मर्मानु-सारेण तां तां बाधकतां च देहिभ्यो ददाति ज्ञानं तु समप्ये-त्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वमायागुणमाविश्येतुत्वा शक्तिगुणाः कार्यकारणरूपाः शक्तिमन्तं सर्वान्मानं न विमोहयन्ति तदात्मकत्वात् जीवात्मानं तु द्वासापृच्छादिरूपैर्विमोहयित्वा शुभाशुभानि कर्माणि तेन कारयन्ति अतदात्मकत्वादित्याह सर्वमित्यादिना सत्त्वरजस्तम इति गुणाः प्रकृतेः भगवच्छक्तेः, अतो भगवति न प्रभावं कुर्वतीति भावः प्रात्वनो जीवस्य तु न तदात्मका न भवन्ति तस्य सर्वात्म-त्वाभावात् अतस्ते न साधु असाधु च कर्म कारयन्तीति भावः गुणास्ततज्जीवकर्मपरिपाककालानुसारेण विषयमभवन्ति न तु युगपदित्याह न तेषामिति ॥ ७ ॥

स्वत्वस्य जयकाले देवादिकर्तृकसार्वकर्मपरिपाककाले भग-वान् तत्कालानुगुणः सन् देवादीन् अभजत् तद्विष्टे तु भवति रजसो जयकालेऽसुरान् तमसो जयकाले यक्षरक्षादीन् अभजद्-इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

जो परम पुण्य माहात्म्य नारदादि ऋषियों से गाया जाता है । अब मैं श्रीकृष्ण मुनि (वेद व्यासजी) को नमस्कार करके हरि कथा को कहता हूँ ॥ ५ ॥

जो पुरुष जिह्वा को पाकर कीर्त्तनीय विष्णु का कीर्त्तन नहीं करता है वह दुर्मानि मोक्ष को निलेनी को प्राप्त होकर भी आरोहण नहीं करता है ॥ ० ॥

मरमात् आनन्द रस सुन्दर श्रीगोविन्द के माहात्म्य को नित्य जो भवण करते हैं कीर्त्तन करते हैं वे पुरुष ह्यन्तार्थ है इस में संशय नहीं ॥ ० ॥

निसी से गोविन्द चरणाश्रित मद्वापुरण प्रद इस कथा को हे नृपतत्त्वम् ! आप श्रवण करो ॥ ० ॥

प्रकृति से पर अब व्यक्त भगवान् निर्गुण होकर भी अपने माया के गुणों में । प्रविष्ट होकर, बाध्य बाधक भाव को प्राप्त हुए हैं ॥ ६ ॥

सर्व रज और तम ये तीनों प्रकृति के गुण हैं आत्मा के नहीं । हे राजन् ! उन गुणों का द्वासा वा उध्वास एक ही बार गही होता है ॥ ७ ॥

विदन्त्यात्मानमात्मस्थं मथित्वा कवगोन्ततः ॥ ६ ॥

यदा सिन्धुः पुरात्मनः परो रजः सृजत्येष पृथक् स्वमायया ।

सत्त्वं विचित्रासु रिरंसुरीश्वरः शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ ॥ १० ॥

कालं चरन्तं सृजतीशआश्रयं प्रधानपुम्भ्यां नरदेव ! सत्यकृत् ।

(१) (सतत्रतत्रोभयसिद्धिमाप्नुयात्स्वज्जात्मनोलिङ्गगुणाश्च रन्ति ॥ ० ॥)

य एष राजन्नपि काल ईहिता सत्त्वं सुरानीकमिवैधयत्यतः ।

तत्प्रत्यनीकानसुरान्तुरमिषोरजस्तमस्कान्प्रमिशोत्युरुश्रवाः ॥ ११ ॥

(न वा पुनः स्वसृष्टस्य स्थितिरन्नानुवृत्तये ।

सत्त्वं सुरगणान्विष्णुरूपबृंहयते सुहुः ॥ ० ॥)

अत्रैवोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुरर्षिणा ।

भीत्या महाक्रतौ राजन् ! पृच्छतेऽजातशत्रवे ॥ १२ ॥

भाषाटीका

सत्त्व गुण के वृत्ति-काल में ईश्वर देव और सृष्टिगो के शरीर में प्रविष्ट होकर, और रजो गुण के वृद्धि-काल में असुरों के देह में प्रविष्ट होकर, तथा तमो गुण के वृद्धि काल में यह राक्षसों के देह में प्रविष्ट होकर, तिसर काल के अनु-गुण उनकी वृत्ति करते हैं ॥ ६ ॥

श्रीश्वरज्ञानिकान्भावार्थदीपिका ।

समस्यापि निरिक्तयेदेन वैषम्ये दृष्टान्तः ज्योतिरादिरिव ज्योतिरभिर्यथाकाष्ठादिषु जल तथा रात्रेण अकाशे यथा घटादिषु तथा भगवान्भक्त्याप्राप्नोति ननु, तर्हि तद्वदेव विनेकेन किं न प्रतीयते तत्राह, स्वधानात्पुनरिदं देहाद्य निविचाले न पृथक् प्रतीयते तर्हि ताम्भजगतिं कुनोज्ञायते तत्राह, विदन्तीति, आत्मस्थं परमात्मानं कवगोनिपुणाः मथित्वा कार्यदर्शनलिङ्गेन विचार्य जानन्ति अतः तत्स्वात्मकालकर्मोद्विषादनिषेधेन विदन्तीति पाठे लाभोपि भूतमेव तत्रापि ज्योतिरादिरिवेतद्वृत्त्यर्थं यथा सूर्यकान्तादौ दाहदर्शनाज्ज्योतिर्दीयते यथा च गन्धदर्शनाद्वायुरित्यादि ॥ ६ ॥

तदेवं मायागुणबोधैतद्वैषम्यं न स्वाभाविकमित्युक्तम् । तर्हि गुणपारतन्त्र्यादनीश्वरत्वसाधकत्वाह—यदा आत्मनो जीवस्य भोगाय पुरः शरीराणि परः परमेश्वरः सिन्धुर्भवति तदा सांख्येन स्थितं रजः पृथक् सृजति विचित्रासु तासु पूर्णं रिरंसुः कीडितुमिच्छत्येदा तदा सत्त्वं पृथक् सृजति शयिष्यमाणः सहस्रिभ्यश्च तदा तमः पृथगीरयति प्रेरयति आधिक्यं

नयनीत्यर्थः ॥ १० ॥

यदा सिन्धुः पुरात्मनोऽपि देहात्प्रतीतं कालपारतन्त्र्यं चारयन्त-
यान्पुरुषपारतन्त्र्यमपि चारयति-कालमिति । हे नरदेव ! प्रधानपुम्भ्यां
निमित्तभूताभ्यां सत्त्वकर्मोपकर्ता ईशान्तयोः सहकारित्वेनाऽऽश्रय-
भूतं चरन्तं वर्तमानं कालं स्वयमेव सृजति स्वचेष्टारूपत्वात्पा-
ल्यते न तत्पारतन्त्र्यमित्यर्थः । तथाऽपि प्रस्तुते किमायात
तत्राह यदणकालः सत्त्वमेव पति वर्धयत्यनोदहेतोरीशिताऽपीश्वरो-
पि स्वस्वप्रधानं सुरानीकं देवसमूहमेव प्रतीयते तत्प्रत्यनीकान-
सुरान्तुरमिषोरजस्तमस्कान्प्रमिशोति दिनहितं चेत्यन्वयः उक्तं प्रभूतं
अतः कीर्तयितुं सः कालागमिस्तुभित्तुगुणगतवैषम्यमिह स-
न्निविष्टात्रेण तद्विष्टादिर रपुरतीति प्रकरणात् ॥ ११ ॥

तदानीं तर्गेन सुरपक्षयानेन वयः किन्तु ब्रह्मशापेनासुरी-
योनिं प्राप्नोत्यनुग्रहाय एवेति वक्तुमितिहासमुपपत्तिपानि—अत्रै-
वेति । अत्र देवादिरहितरयापि देववधे नारदेनेतिहासः प्रस्ता-
वितः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

“स्वमायागुणमाविश्य बाध्यसाधकतां गतः” इत्यनेन तत्तद्वाध्य-
बाधकेषु देवासुरादिवर्गेषु ईश्वरस्यानुप्रवेश उक्तः कथमनु-
प्रविष्टो विज्ञायत इत्यपेक्षायां तत्तदनुप्रवेशे अनुप्रविष्टस्य विविचय
द्रष्टुमशक्यत्वे सम्यगुपायेन विवेचनीयत्वे च दृष्टान्तमाह—ज्योति-
रिति । काष्ठादिषु ज्योतिःप्रभृतिवस्तुवत् अनुप्रविष्टोप्याभाति तद्व-
त्तदोपासृष्टः प्रकाशते. “अनश्नन्नन्यो भक्षिचाकशीति” इति श्रुते-
रिति भावः सङ्घाताकाष्ठादिसङ्घातादिव देहेन्द्रियभोक्तृवर्गाकूप-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेः सन्ति तेषां स्वरूपाभिन्नत्वद्योतनाय चशब्दः ऊर्णनाभि-
स्तुरीदेगादिभिर्ना स्वरूपभूतलोलयैव यथा जालं करोति तथा-
यमित्यर्थपरोवा प्रधानसृष्टिब्रह्मणोऽस्तु भवान्तरसृष्टिस्त्वनन्तरका-
रणात्स्यात् कलालदिदृष्टत्वादित्यतोवाह—स इति, तत्रतत्र का-
र्यकारणेषु प्रानिखिकेषु स्थित्वोभयसिद्धिं जगत्कारणस्य जन-
कत्वलक्ष्यं कार्यस्य जन्यत्वफलं प्रापयति उभयोः शक्तोरेत-
दधीनत्वादित्याह—लिगात्मन इति, लिङ्गात्मनो मृदादेर्लिङ्गगुणाः
कार्यजननशक्तयः सन्ति ते चानेन नियता इति शेषः, लिङ्गा-
त्मनः कार्यस्य ये लिङ्गगुणा पृथुबुधोदराकारादिलक्षणाः सन्ति
ते च “तत्रतत्रान्वितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः” इत्यादेः अने-
न बाध्यबाधकताङ्गत इत्येतत्स्पष्टीकृतं तथाहि तत्रतत्र देवासुरे-
षु उभयलिङ्गि जयपराजयलक्षणां कार्यसिद्धिं प्राप्नोति शिर-
स्त्राणवर्मादिलक्षणां बहवो भटस्य ये लिङ्गगुणाः शौर्यादिल-
क्षणाजयपजयो वा ते च हर्यथीनाः “स वै यत्नं वलितो चा
परोपाम” इत्यादेः । अत्र सर्वस्य हर्षधीनत्वदर्शनाय प्रधानपुङ्गवां
कार्यकारणाभ्यां कालः सृजतीत्यङ्गीकारे प्रधानपुरुषावनन्तरेण काल-
सृष्ट्यशक्तिहरेः प्रकटिता स्यादित्यन्यथा प्रतीतिनिरासायाचार्यै-
स्ताभ्यां सहैति व्याख्यानम् ॥ ० ॥

नन्वत्र साक्ष्यगुणाधिकरणस्य हरेर्वैषम्याधिकरणत्वं कथ-
मित्यस्य प्रश्नस्य परिहारः कथं स्फुटमायात इत्याशङ्क्य स्वतो
देवप्रियत्वस्य सुराग्रिप्रत्ययं मनुष्याणां भुवनत्वमेव सगत्वं न तशो-
भ्यतावतां तेषामन्यथा लहनिद्वये तद्वदभिमतवैषम्यातिशय-
हानी स्यातामित्याशङ्क्यताह—य एव इति । य-एष हरिः काले
कालविषयेषु ईक्षितः कालरथापि श्वसनममर्थः प्रधानपुरुषो-
रीक्षितत्वं हि वराहवर्णविषयिदं स विष्णुः सुरानीकप्रियस्थि-
ते सत्त्वोपगतिं सत्त्वस्य देहादिकारणत्वात्सत्त्वगुणप्रधानान्
देवान् स्वपञ्चयतीत्यर्थः रजस्तमस्कान् रजस्तमःस्वभावान् तत्र-
त्यनीकान् तेषां सुराणां मनुभूतान् भस्मान् प्रमिश्रति निह-
न्ति ‘मिश्रहितायाम्’ इति धातुः सुरप्रिय इत्यनेनासुराणामप्रियो
मनुष्याणामुभयतमकः स्वभावत इति ध्वनिर्न लुप्तः—

“स्वभावातः प्रिगत्वात्तु सदा देवप्रियो हरिः ।

अप्रियश्चासुराणां स स्वभावात्तुभयं नृत्वात्” इति ।

सत्त्वमेवप्रयति इत्यनेन वा सुखयोग्यता रजस्तमस्कानित्यनेन वा
यधयोग्यता ये च देहेन्द्रियादेः कारणभूतास्त्रयोग्याः यश्च
गुणानामुत्पादकरः कालः यश्च तेषां त्रयाणां गुणानां पुण्य-
पापोभयलक्षणं कर्म यश्च मूलकारणभूतं प्रकृतिपुरुषस्वरूपं
यश्च भत्त्यादिकमेतत्सर्वमवेक्ष्य देवानां भत्त्यादिगुणानिरेषां द्वेषा
दिदोषात्मनुष्याणामुभयतमकमुत्पायसुखासुखजयापजयजननमर-
णाविफलदातृत्वेन जगद्भृत् । तदुक्तं—

“देशकावो गुणाश्चैव भत्त्यादीनप्यवेक्ष्य तु ।

योग्यताञ्च तथा कर्म सम इत्यभिधीयते ॥

स्वतः प्रियोपि देवानामुत्पाद्यैव गुणानिमात् ।

इतरेषां तथा दोषान्सुखदुःखे ददात्यजः ॥

उभयं तु मनुष्याणामतः सम इतीरितः” ॥ इति

ननु सुरादिषु स्थितानां गुणादोषाणां तत्तत्कार्जुनत्वेनोत्तर-
काले नाशसंभवनित्यत्वे नियमो न स्यादित्याशङ्क्य शाखाविहि-
तत्वाग्रियमोस्तेवेत्याशयवानाह—उरुशवा इति, उरु बलु श्रूयते
इत्युरुशवाः शाखं नियमप्रतिपादकं शक्यस तथा तदप्युक्तम्—

“अनादिनियताश्चैव गुणादोषाः सुरादिषु ।

यथाश्रमं पुनश्चैव नियमाङ्गिनास्तथा ॥

“विष्णुनैव ततो नित्यं विषमश्च जनार्दनः” इति नियमाङ्गिनितास्त-
थेत्येतत्कृत्रमाणीक्रियते इत्यस्य उरुशवा इत्यत्रेति वक्तव्यम् । उरु
वर्द्धनलक्षणा भवो यस्य स तथेत्यर्थः । ननु, वैषम्यं तदवस्थमे
वाभूदिति चेन्न योग्यतानिमित्तानास्तदुक्तम् “नविष्णोर्विषमत्वं तु
योग्यतापेक्षया कश्चित्” इति हरयोऽभ्यतानियत्यायत् आगच्छे-
पर्यलक्ष्यमुत्पन्नसदा तदस्तुविहितत्वात्तदुक्तं उरुशवा इति
तदप्युक्तं “योग्यतायास्तजियत्वा विषमत्वं भवेदिति” नन्वेवं-
तर्हि कापि वैषम्यं नेत्यापचक्षिति चेदुच्यते गुणानुभवादिपर्य-
ये शुभवतामशुभकर्म अशुभवतामशुभाणां शुभकर्मानुसृतफल-
दानेसति विषमत्वं विष्णादीपाय स्वादिति यदगतत्तत्तद्योग्यता-
बलविहितशुभाशुभोभयकर्मानुसारेण नत्तत्फलस्य निकर्म्मिद्वयार्थे
अशुभकर्मदेत्यवलक्ष्यस्य दानेभ्यश्च वैषम्यामिलन उरुशवा-
इति जयस्तम्भकल्पनाय हर्युक्तं “इन्द्रस्वार्थेष्वं दैत्यानघधी-
द्विषमो यथा” इत्यादि प्रश्नपरिहार इति सिद्धं “विषमत्वं तु दोषाय
शुभाशुभविपर्यये । अतस्तादृशवैषम्यम् ब्रह्मसूत्रे निराकृतम् ॥

शुभाशुभनित्यतृत्वं न दोषो गुण एव नः । अतस्तदिष्ट कृष्णस्य
ब्रह्मसूत्रकृतो विमोः” इति वचनात् ॥ ११ ॥

सुरप्रिय इत्येतद्विद्वद्योति-जवा इति । अयमर्थः सर्वं सत्त्वगुण-
सम्पन्नान् सुहृदर्युगसुपुण्ड्रह्वये खरश्च वन्द्यसि किं कारण-
नाह—पुनरिति । स्येन संपूज्य अगत पुनःपुन स्थितिरक्षानुपुजो
स्थितिपालनयोः प्रवर्तनार्थं वा इत्यनेन सृष्ट्यादिसृष्ट्यपि तरे-
र्वेति दर्शयति—यदा सिद्धश्रुतिरनेन, यः प्रस्तुतस्त स इति तदुच्यते
पराश्रुयति तत्रापीश्वरशब्देन सद् उपकान्त इति स्मृतिनिवार-
णाय विष्णुरिति यद्वा यश्च कापि रुद्रादुत्सर्जनादिकं प्रतीयते तदपि
तत्स्थहरिण्येति प्रकटनाय विष्णुरिति ॥

सुरप्रिय इत्येतदिदिद्वानेन दर्शयति—अत्रेति । सुरप्रिय एव
नासुराप्रियो हरिरिति अन्यथागव्यवच्छेदार्थ एव शब्दः ॥ १२-१४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

ननु, तेषुतेषु तेनाविद्यमानं तेजः कथं न लक्ष्यते? तत्राह—
ज्योतिरिति । यद्यपि तेषुतेषु निजतज्जोशेनाविष्टोऽसौ सत्त्वानात्
समिश्रत्वात् न विविच्यते लोकैर्विवक्तुं न शक्यते तथापि कथं
विवेकनिपुणाभ्यन्तरो मथित्वा तस्यैपि साहचर्यं तेनापि सुखमि-
त्यादिकासम्भावयानिषेधेन विविच्य तदेकमात्मस्थं तत्तदात्मनि
प्रविष्टं आत्मानमीश्वरं विदन्ति तत्र हेतुगर्भो ह्यष्टान्तः, यस्मात्तत्तजः
ज्योतिरादिपदार्थ इवाभाति दृष्टिश्चिन्ति शेषः । अयमर्थः यथा-
नेदं मणेरुतेजःपूर्वमदर्शनात् । किन्तु तदातपसयोगेन मोरं तेज
एवात्र प्रविष्टमिति सूर्यकान्तादौ तृजादिदाहेन तदनुभवविपु तद्भाति

श्रीमज्जीवगोरवामिकुनक्रमसन्दर्भः ।

यथाच पूर्ववदेव वायानयंगन्धः पार्थिवएव प्रविष्ट इति तेष्वभाति
नथात्रापीति अथवा नन्वेवं तत्रतत्रावेति तेऽवन्तेजोभिरव क्रीडन्ती
त्यागन् कथं तर्हि नैरपि क्रीडन्तीति दृश्यते तत्राह—ज्योतिरिति । यथा
चक्षुरादिज्योतिर्भिः स्वांशे रूपमात्रे प्रकाशयमाने गन्धादि गुणप-
ञ्चका मृदेवासौ प्रकाशत इति प्रतीयते यथा कर्णास्त्रिभसा
स्वांशे शब्दमात्रेऽपि गृह्यमाणे द्रुमुभिरवासाविनि प्रतीयते । तच्च
तत्तद्गुणानां समिश्रत्वादेव भवति न वस्तुतः । तथाकथं आत्मानम्
ईश्वरं तत्तत्संज्ञानस्थत्वेनान्यैरजानानि विविक्तमपि आत्मस्थं
स्वांशे ज्योतिर्भिरव क्रीडन्तं जानन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेवं युद्धादिनिजलीलाभिर्भक्तविनोदनमेव प्रयोजनं
विश्वपालनस्तु स्वत एव ततः सिद्धयतीत्युक्त्वा सृष्टिप्रलययोः
प्रकृतीक्षणान्नामपि सर्वशङ्कानिरासार्थमिति दिशम् त्रिष्वप्यविशे-
षमाह—यदेति । यदा यत्र खल्वष्टालक्षणे काले एष परः
परमेश्वरः स्वमायया भक्तकृपया आत्मनः पुरः प्राचीनसृष्टिगत-
साधकभक्तकृपाणि स्वस्थाधिष्ठानानि सिस्सृज्य भवति । प्रकृत्या
सह तेषु लीनेषु आविर्भावनार्थमिच्छां करोति । तदा पृथक्
स्वरूपशक्तिरतः असौ जीवमायायाः शक्तिः पूर्ववत्सृष्टात्मक-
प्रभावामालोहीता रजः सृजति स्वांशभूतादगुणत्रयसाम्या-
द्व्यपकाशादिभिः उद्वाधयतीति वा । यथा वा पृथग्मायानु-
गत एष काल एव सृजति तथाऽसौ पदेन च काल एवोच्यते
अथ विचित्रासु नानागुणैर्विचित्रयतीषु तत्तत्क्षणासु पूर्णं यदा
रतुमिच्छति तदा सः सृजति । यदा पुनस्तस्मिन्नेव निजित्वा
अपिच्यमाणः शक्तिमुमिच्छति तर्ह्येतत् । तदासौ तमः सृजतीति ।
ततो भक्तनिभिरामेव सर्वा एव सृष्ट्यादिक्रिया प्रपञ्चन्ते इति
भावः । यथाङ्गीकृतमेकान्तरात् तृतीये टीकाकारेऽपि किमर्थं
ससर्ज । स्वमात्रात्मप्रसिद्धये । खं निमीते प्रसिद्धये
य उपास्ते स स्वमाता । तस्यात्मनो जीवस्य प्रकृताय सिद्धये
इति । शगनमत्र पुरुषावनारस्य कदाचित् प्रलयोदयो योग-
निद्रा कदाचिद्भगवत्प्रवेशो वा यद्यपि सर्वेष्वपि जीवेषु अ-
न्तर्भावितया परमेश्वरस्तिष्ठति तथापि तत्रात्सकत्वादस्थित
एव भवति । स्वभक्तेषु तु समाभक्तत्वात् तथेति । न च तत्-
मङ्गादौ तस्येच्छति यथोक्तव्याख्यानमेव बलवत् । तथा च
श्रीगीतासु “मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ।
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्” इति “यं भजन्ति
तु मां भक्ता मयि ते तेषु चाप्यहम्” इति च । उक्तञ्च हरिभक्तिसुधो
दये । “भक्तानां हृदयं शान्तं सन्निभं मे प्रियं गृहम् । वसामि
तत्र शोभेव वैकुण्ठाख्यादिवर्णान्” इति ॥ १०

ततो य एष चेष्टारूपः कालः स सत्त्वम् । सत्त्वप्रधानं
सुरानीकमेभयतीव तत एव तत्प्रत्यनीकान् रजस्तमः प्र-
धानानसुरान् प्रमिश्रोतीव हिनस्तीव । ये तु देवेषु भक्ता अ-
सुरेषु भक्तद्वेषिणश्च तान् स्वयं पालयति हिनस्ति चेवेति
पूर्वमेवोक्तम् । तस्मात्सृष्टालक्ष्यस्य कालस्त्वेवं वार्त्ता तस्मा-
दीशितापि पश्यतीव प्रमिश्रोतीव चेति । हे राजाजिति पूर्वा-
भिप्रायमेव । ननु यदि चेतिशुः प्रयोजनं न भवति तर्हि
कथं कदाप्यसुरानपि स्वपक्षान् विधाय देवेन युजेतेति तत्राह-

सुरप्रियः सुरेषु वर्त्तमानाः प्रिया भक्ता यस्य सः । सत्त्व-
प्रधानेषु सुरेषु प्रायशस्तेषां सर्वेषामनुगमनेनैव तस्यानुगमनम् ।
कदाचिद्बृहस्पत्यादिषु महत्स्वपराधे तेषामभित्येन सुर-
त्वाच्छादनात्तेषां तस्य तेष्वनुगमनं न स्यादिति जयकालं तु
सत्त्वस्थेत्याहुक्तमिति भावः । ननु कथं तेऽपि तास्मानुगच्छन्ति
तत्राह—रजस्तमस्कानिति । अत्यन्तभगवद्वाहिमुखाकया-
स्तयोर्गुणयोररोचकत्वादेवेति भावः । तर्ह्यसौ सदेवासुराणां
निग्रहमेव करोतीत्यप्याप्यसामञ्जस्यमेवेत्याहुक्त्वाह उरुधवाः
वैरेण यं नृपतय इत्यादि । अतोवकीर्यामत्यादिभिः उरु
सर्वतो विस्तृतं महत्तमं वा श्रव. कीर्तिरस्य सः । तेषामप्य-
नुग्रहं करोतीति भावः ॥ ११ ॥

तदेवं सिद्धान्तं प्रदर्श्य तत्र स्वभक्तानुग्रहमात्रप्रयोजन-
स्तत्करोति परेश इति प्रतिज्ञातार्थोदाहरणाय प्रह्लाद-
जयविजयादिप्रासूचकमितिहासविशेषमाह—अत्रेवेति । अत्र
विद्वेषादिराहित्येन भक्तानन्दनार्थं खैरलीलाभावात् अस्मि-
न्नामपि परमहितपर्यवसायकस्वभावत्वेन । एककारिण्य
सिद्धान्तान्तरं व्याचल्यते ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सत्त्वादीनामाधिक्यन्यूनताभ्यामेव तदधिष्ठानस्याप्याधिक्य-
न्यूनते इत्यत्र दृष्टान्तमाह—ज्योतिर्यथा—काष्ठेषु जलं—यथा—
पात्रेषु आकाशं यथा घटेषु अक्षिकेऽप्यधिक्यरूपं न्यूनं च
तिष्ठति न विषममुच्यते । तथैव देवनिष्ठसत्त्वधिक्यं सति
सोऽपि देवेष्वधिक्यरूपः तदैवासुरनिष्ठे रजसि न्यूनं तत्र न्यून-
रूप इत्यसुराणां देववाप्यत्वे देवानामसुराधिक्यत्वे सति सोऽपि
देवपक्षपाती असुरदाभक्त इत्युच्यते । एवमसुरनिष्ठरज-
स्यधिक्ये सोऽप्यसुरपक्षपाती देववाप्य इति लोकप्रतीत्या विष-
मोऽप्यविषम एवेत्यर्थः । जयकाले तु सत्त्वरज देवर्षीतिशजदि-
त्याधिक्यमजनमेव तत्र विवक्षितं तदेव देवपक्षपातित्वव्यञ्ज-
कम् । नत्तजयकाले केवलममजनमेवेति ज्ञेयम् । ननु काष्ठदिषु
ज्योनिरादिर्यथाऽस्मिन् काष्ठेऽथ नहिरित्येवं विवेकेन प्रतीयते
नथा देवादिदेहेऽपि भगवान् किं न प्रतीयते तत्राह सङ्गा-
नात् देवादिदेहात् न निनिच्यन्ते सत्त्वस्य इव न
पृथक् प्रत्यक्षीभवतीत्यर्थः । तर्हि स नात् भजनीति कृतो
ज्ञायते तत्राह—विदन्तीति । आत्मस्थं देहस्थं परमात्मानं कथं
निपुणा मयित्वा कार्यदर्शनलिङ्गानुमानाजानन्ति । अन्ततः
स्वभावकर्मादिवादनियेधेन विन्दन्तीति पाठेऽपि लभन्ते
जानन्तीत्येवार्थः । नन्विन्द्रादिपक्षपाती भगवान् कदाचित्
सर्वैः प्रत्यक्षीभूत एवासुरान् हन्ति । तथैव
रजस्तमसोरपि बृहदौ सत्यां कदाचिदसुरादीनामपि पक्षपाती
भवत् देवादीन् हिनस्तु तदैवोक्तयुक्त्या तस्य सारयं सिद्धे-
दित्यत्र आह—ज्योतिरादिरिति तमेव श्लोकं तन्नेत्यान्त-
राभिप्रायकं ज्योतिरादिरिव ज्योतिरादितं रूपरसगन्धस्पर्श
यथा सङ्गते तद्वति वस्तुनि आभाति स्पष्टतया भासते किञ्चि-
त्तथा किञ्चित् सङ्गातात्तस्मान् विविच्यते न पृथक् स्पष्टमाभाति

दृष्ट्वा महाद्रुतं राजा राजसूये महाक्रतौ ।
वासुदेवे भगवति सायुज्यं चेदिभूभुजः ॥ १३ ॥
तत्रासीनं सुरभृषिं राजा पाण्डुसुतः क्रतौ ।
पप्रच्छ विस्मितमना मुनीनां शृण्वतामिदम् ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो अत्यद्रुतं हेतुर्दुर्लभैकान्तिनामपि ।
वासुदेवे परे तत्त्वे प्राप्तिश्चैद्यस्य विद्विषः ॥ १५ ॥
एतद्वेदितुमिच्छामः सर्व एव वयं मुने ! ।
भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः ॥ १६ ॥
दमघोषसुतः पाप आरभ्य कालभाषणात् ।
सम्प्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्त्रश्च दुर्मतिः ॥ १७ ॥
शपतोरसकृद्विष्णुं यद्ब्रह्म परमव्ययम् ।
श्वित्रो न जातो जिह्वायां नान्धं विविशतुस्तमः ॥ १८ ॥
कथं तस्मिन् भगवति (१) दुरवग्राहयामनि ।
पश्यतां सर्वलोकानां लयभीयतुरंजिता ॥ १९ ॥
एतद्भ्राम्यति मे बुद्धिर्दीपाचिरिव वायुना ।
ब्रूहेतदद्भुततमं (२) भगवांस्तत्र कारणम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुनिश्रुतेः । उक्तार्थमुपसंहरति, हे राजन् ! एष भगवान् यत ईशिता
तत्सत्कर्मफलदानादिना सर्वभोक्तृभोग्यवस्तुनियन्ता अतः काले
जन्तुलोकस्य सुरतुल्यश्च काले सत्त्वं सत्त्वप्रधानं सुरानीकम् ।
एतद्यत्नेव इवशब्द एवकारार्थे तत्त्वत्वनीकान् सुरानीकविरोधि-
नोऽसुरान् प्रदिशोति हिनस्ति ॥ ११ ॥

एवं सामान्यतः तत्तज्जीवकर्मनुसारेणानुग्रहादिकं भगवान्
करोति न तु वैषम्यादिदोषवान् भवतीत्युक्तम् । अथेन्द्रार्थे
दैत्ययोर्विश्वं तु तयोरनुग्रहायैव कृतवानित्याह—अत्रैवेति ।
अत्र इन्द्रार्थदैत्यवधे इतिहासः सुरर्षिणा नारदेन अजातशत्रवे
युधिष्ठिराय उदाहृतस्तं शृण्वति शेषः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

जैसे तेज (अग्नि) आदि पदार्थ काष्ठादि में नाना
प्रकार प्रतीत होता है वैसेही परमात्मा भी नाना देहों में
प्रकाशित होता है । और देह से भिन्न नहीं प्रतीत होता ।

निपुणज्ञान अन्त मे आत्मा मे अन्तर्यामि रूप से स्थित
परमात्मा को जानते है ॥ ६ ॥

जिस समय परमात्मा जीवों के सुखादि भोग के लिये
सृष्टि की इच्छा करता है तब समता से स्थित रजोगुण
को पृथक् प्रकट करता है । ऐसे ही उन विचित्र शरीरों
मे रमण की इच्छा वाला सत्त्व गुण को तथा दायन की
इच्छा वाला तमोगुण को प्रकट करता है ॥ १० ॥

हे राजन् ! यह कालस्वरूप ईश्वर सत्त्व की वृद्धि करते हैं
तब सत्त्व प्रधान देव समूह को भी बढ़ाते हैं और सुरप्रिय श्री
हरि, उन देवताओं के वैरी रजोगुण तमोगुण वाले जो असुर हैं
उनका नाश करते हैं ॥ ११ ॥

हे राजन् ! इस विषय में देवर्षि [श्रीनारदजी] ने राजसूय
यज्ञ में पूर्वकाल में राजा युधिष्ठिर के पूछने से यह इतिहास
कहा था ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चेदिभूभुजः शिशुपालस्य ॥ १३ ॥ १४ ॥

(१) दुरवग्राह्य धामनि—इति पाठान्तरम्. विज० वीर० शुक्र० ।

(२) भगवन्नत्र कारणम्. इति पाठान्तरम्. वीर० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकान्तभक्तानामपि दुर्लभा प्राप्तिर्विद्विषो जातयेतदव्यक्तं हि ॥ १५ ॥

तस्य तु वेनवन्नरकपात एवोचित इत्याह—भगवन्निन्दयेति । तमसि नरके ॥ १६ ॥

दमघोषस्य सुतः शिशुपालः कलभाषणाद् बाल्ये कोमलभाषणमारभ्य सप्तत्यशुनाऽप्यमर्षी क्रोधी मत्सरी वा ॥ १७ ॥

श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १८ ॥

दुरवग्राहं दुष्प्रापं धाम स्वरूपं यस्य तस्मिन् लयं सायुज्यमीयतुर्जगन्तुः भूतस्यापि दन्तवक्रलयस्य तज्जातकप्रामाण्येन सिद्धवन्निदंशः ॥ १९ ॥

एतद्व्रततममत एतत्प्रति मे धीर्धाम्यति भगवान् सर्वज्ञस्त्वं ब्रूहि ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रादिका ।

प्रश्ने तन्निमित्तञ्च विवृणोति—दृष्टेति । राजसूयाख्ये महाकृतौ चेदिभूभुजः शिशुपालस्य भगवता छिन्नशिरसः वासुदेवे भगवन् श्रीकृष्णे सायुज्यं संश्लेषं महादूतं दृष्ट्वा विस्मितचित्तः पाण्डुसुनो राजा युधिष्ठिरः तं कृतौ बलसभाशमसीजम् उपविष्टं देवाः नारदं मुनीनां श्रवणतां सतामिदं वक्ष्यमाणं पप्रच्छ पृष्टवान् ॥ १३ ॥ १४ ॥

नदेवाह—अहो इति षडभिः, अहो एतद्व्रतं तद्व्रतत्वे हेतुः, एकान्तिनामनस्यप्रयोजनेन भगवन्तं भजतामपि दुर्लभम्, कितम् ? परे तत्त्वे प्रकृतिपुरुषविलक्षणेश्वरतत्त्वरूपे श्रीकृष्णे विद्विषः चैवस्य प्राप्तिरित्येतत् ॥ १५ ॥

मुने नारद ! एतत्सर्वं वयं वेदितुमिच्छामः केनापि भावेन भगवन्तं स्मरतां तत्प्राप्तिर्भवत्येव किञ्च चिन्तं, तज्ज्ञाह-भगवन्निन्दयेति । वेनः पृथोऽपि ता भगवन्निन्दयैव निन्दामात्रेण हेतुना तमसि नरके द्विजैः ऋषिभिः पातितः ॥ १६ ॥

दमघोषसुतश्चैवस्तु कलभाषणात् बाल्यमधुरभाषणादारभ्य बाल्यादारभ्येत्यर्थः सप्तति एतत्कालपर्यन्तं गोविन्दे श्रीकृष्णे अमर्षी क्रोधी अतोऽयं नितरां पापात्मा तथा दन्तवक्रोपि दुरात्मा ॥ १७ ॥

अनघीः परब्रह्मभूतं निर्विकारं श्रीकृष्णमसकृच्छपतोः शिशुपालदन्तवक्रयोः जिह्वायां श्वित्रः श्वेतकुष्ठोपोगोवापि न जातः नाप्येतावन्धं तमो नरकमपि विविशतुः कित्तु भगवन्तमेव विविशतुः ॥ १८ ॥

अतः सर्वलोकानां पश्यतां सतां दुरवग्राहधामनि दुरवगमज्जोतिर्मयस्वरूपे भगवत्पञ्चला अनायासेन तत्प्राप्तिसाधनानुष्ठानमन्तर्येत्यर्थः कथं लयमीयतुः ? भगवत्सायुज्यं कथं प्रापतु-रित्यर्थः ॥ १९ ॥

इतीत्थं वायुना दीपशिखेव मम बुद्धिर्धाम्यति । हे भगवन् ! एतन्महद्व्रतमतोऽत्र कारणं ब्रूहीति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एक एवान्तो निर्णयः खेषामस्तीति भक्तिरेव पुरुषार्थसाधनं नान्यत्कर्मादिकमिति निर्णयवतां विष्णुरेव मुमुक्षुभिर्निपेद्य इति निश्चयवतां वा ॥ १५ ॥

श्रीहरिनिन्दनं सतां कर्माशूलायमानमप्येतच्छ्रोतुं तच्चित्रमि-त्याशयवानाह—भगवन्निन्दयेति ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १८ ॥

दुरवग्राहं दुर्लभं धाम स्वरूपं यस्य स तथा तस्मिन् लयं सायुज्यलक्षणम्; ननु, “अत्युत्कटैः पुरुषपापैरिहैव फलमश्नुते” इति वचनात् श्वित्रो न जात इत्यादिवाक्यं कथं संगच्छते ? भगवद्वेषि-णोऽपि बहुविधाः, तत्र दोषिण्यस्यानन्तरं पापफलं भुञ्जते, के-चिदत्रैव, तत्कृतः ? इति चेन्न ॥

“नियमाद्भुज्यते पुमिर्धर्माधर्मफलं मृतौ ।

कैश्चिदत्रापि भुज्येत तस्माद्वाधर्मसाचरेत्” ॥

इतिवचनात् अनेन धर्माद्योपि व्याख्याताः धर्मादर्थं विधर्मां निरय-मित्यत्र अत्र कश्चिद्विधेयोऽप्यस्ति जयविजययोः सार्विकत्वेन भक्तत्वे-न हरेरिति भगवत्स्वनकारिणः, पादसुखाभ्यामपि कच्चिद्वत्सलापात् द्वेषफललोभतुरत्यत्वाच्च द्वेषस्य पापिष्टासुरत्वादनशोक्त्येतत्वात् अनेन स्वापराधनाधलभ्यमानुग्रहाभ्यन्तरेण प्रतिज्ञातकथयत्वेन च हरेः सुप्रियत्वं च विशदमभूदिति वक्ष्यमाणं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीपगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दृष्टेति युग्मकम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

एकां नितरां परमज्ञानिनां “एकान्तमतिशुद्धो गूढो मुह-इवेत्येते” इति पाप इत्यादिना तदुत्कर्षं निन्दनञ्च तदोपाधिका-नुकरणमात्रमवलम्ब्येति ज्ञेयं । दन्तवक्रस्यापि भूतत्वेन निर्देशो मुनिगण वचनेन निश्चितत्वात् ॥ १५—२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीशिनी ।

एकान्तिनां निष्परिग्रहाणामपि ॥ १५—१६ ॥

कलभाषणात् बाल्यकोमलभाषणमारभ्य यत् परं ब्रह्म तं विष्णुं कृष्णम् ॥ १७—१८ ॥

प्रत्युत लयं तात्कालिकलोकप्रतीत्या सायुज्यं किञ्चित् कालमेव सहयोगं सह युज्यत इति संयुक्तं तस्य भावः सायुज्यं ततः परं सारूप्यमीयतुः भाविनमपि दन्तवक्रलयं नारदं

श्रीशुक उवाच ।

राज्ञस्तद्वच आकर्ण्य नारदो भगवान् ऋषिः ।

तुष्टः प्राह तमाभाष्य शृण्वत्यास्तत्सदः कथाः ॥ २१ ॥

नारद उवाच ।

निन्दनस्तवसत्कारन्यकारार्थं कलेवरम् ।

प्रधानपरयोराजन्नविवेकेन कल्पितम् ॥ २२ ॥

हिंसा तदभिमानेन दण्डपारुष्ययोर्यथा ।

वैषम्यमिति भूतानां ममाहमिति पार्थिव ! ॥ २३ ॥

यन्निबन्धोऽभिमानोऽयं तद्वधात् प्राणिनां वधः ।

तथा न यस्य कैवल्यादभिमानोऽखिलात्मनः ।

परस्य दमकर्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्पते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसांगर्यदर्शिनी ।

सुखादेव श्रुत्वा तस्य जातप्रायस्समनवात्भूतनिर्हेद्यः । पश्यता-
मित्यसम्भवे वस्तुनि प्रामाण्यसिद्धयर्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

एतत् फलं प्रति आस्यति अत एव द्रुततमं ब्रूहि गतो
भगवान् सर्वज्ञः नन्वेतत्पदवाच्यमेव, किं तत्राह तत्र बन्धे
कारणम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चेदीनां देशविशेषाणां भूभुजः शिशुपालस्य भूपतेः ॥
१३ ॥ १४ ॥

परे तत्त्वे वासुदेवे श्रीकृष्णे एकान्तिनामपि दुर्जभा प्राप्तिः
विद्विषो जातेत्यद्भुतमत्साश्चर्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

कलं मधुरं भाषणं यस्मिन् तस्माद् बाल्यात् आरभ्य
सम्प्रति अद्यापि गोविन्दे अमर्षी विद्वेषी ॥ १७ ॥

अवश्यं नित्यशरीरिणां परं ब्रह्म यत् ययोः शपतोः
जिह्वायां श्वित्रः कुष्ठं न जातः अन्धन्तमो नरकं न विवि-
शतुः ॥ १८ ॥

दुरवग्राह्यं दुर्ज्ञेयं धाम स्वरूपं यस्य तस्मिन् ॥ १९ ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

महा यज्ञ राजसूय में युधिष्ठिर महाराज ने श्रीवासुदेव भगवान्
के विषे परमाद्भुत शिशुपाल का सायुज्य देखकर वहा बैठे हुए
नारदजीसे सब मुनि लोगों के सुनते-२ यह प्रश्न किया ॥ १३ ॥ १४ ॥

युधिष्ठिरजी बोले, कि अहो यह अति अद्भुत है परमैकांति
लोगों को भी दुर्लभ परतत्त्व श्रीवासुदेव की प्राप्ति द्वेषी शिशुपाल
को कैसे हुई ॥ १५ ॥

हे मुने! यज्ञवात हम सब लोग जानने की दृष्टि करते हैं क्यों
कि भगवान् की निन्दा करने से वेनराजा को ब्राह्मणों ने नरक में
गिराया था ॥ १६ ॥

यह पापी दमघोष का पुत्र शिशुपाल तो वांछना सीखा
तब से लेकर अपतक गोविन्द के विषय द्वेष करनेवाला और
दुर्मति दन्तबद्ध भी ऐसा ही था ॥ १७ ॥

ये साक्षात् परब्रह्म अव्यय विष्णु को कुवाक्य कहने वाले
इनदोनों के जिहा में कुष्ठ न हुआ और दोनों को नरक न हुआ ॥ १८ ॥

दुःख से ग्रहण हो तेज जिनका ऐसे भगवान् में सब लोकों
के देखते २ ये दोनों कैसे लीन होगये ॥ १९ ॥

वायु से दीपकी जोत के सदृश मेरी बुद्धि अस्को प्राप्त
होती है यह अति आश्चर्य बात का उत्तर आप दीजिये। इस
में भगवान् ही कारण हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आभाष्य सम्बोध्य सीदन्ति निषीदन्त्यस्यामिति सद् सभा
तस्याः सदः सदसः शृण्वत्याः सत्याः कथाः प्राहेत्यन्वयः ॥ २१ ॥

अहोभगवान्निन्दकस्य नरकपातेन भाव्यगति वदन्स्तव
कोऽभिप्रायः भगवत्पीडाकरत्वेन वा तदभावेऽपि सुरापानादिवन्नि-
षिन्ननिग्राह्यमात्रा तत्र तावदेवाभिमानकृतनिन्दादिनिमित्तत्वा-
त् पीडादीनां भगवत्तदभावात् पीडाशङ्कास्तीत्याह--निन्दनेति

श्रीभरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

आर्द्धेस्त्रिभिः । निन्दनं दोषकीर्तनम् स्वकारस्तिरस्कारः निन्दास्तु-
त्यादिज्ञानार्थं प्रधानपुरुषयोरविवेकेन कलेवरं कल्पितं
रचितम् ॥ २२ ॥

तदभिमानेन भूतानां यथा ममाहमिति वैषम्यं तत्कृतं
हिंसादिकं च भवति तथा न यस्येत्युत्तरेणान्वयः दण्डस्ता-
डनं पारुष्यं निन्दा तयोर्हेतुभूतयोर्हिंसा पीडा च भवति ॥ २३ ॥

यस्मिन्निबन्धोऽयमभिमानस्तस्य देहस्य वधाद्वधश्च यथा
नथा यस्याभिमानोनास्ति अतोऽस्य परमेश्वरस्य हिंसा केन
हेतुना कल्प्यते न केनापीति अभिमानाभावे हेतुः केवलत्वाद्-
द्वितीयत्वेनाभिमानन्त्याभावात् वैषम्याभावे हेतुः अखिलात्मनः
सर्वात्मन इति तर्हि किमिति हन्ति दैत्यास्तत्राह—परस्य दमकर्तुः
हितार्थं दण्डं करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यप्राप्यो नारदः प्रहेलाह मुनिः—राज्ञ इति । राज्ञो युधिष्ठिर-
स्य तत्प्रश्नरूपं वचः श्रुत्वा भगवाच्चारदस्तुष्टः सतीचीनप्रश्नेन हृष्टः
सदसः सभायाः शृण्वन्त्याः सत्यास्तं युधिष्ठिरमाभाष्य स्वव-
चःप्रवक्ष्यामिभुजं कृत्वा प्रश्नपरिहाररूपां कथां प्राह ॥ २१ ॥

नामेवाह—निन्दनादित्यादिना दशाभिरध्यायैः । अर्थे प्रश्नस्य
मुच्यमुत्तरं वक्तुं नाप्यन्तर्लक्षितेनानाभिषेधस्य देहात्माभिमान-
प्रयुक्तस्तुतिनिन्दाद्यभिमानित्वं नास्तीति चेद्यस्य मुक्तिरद्वयमिति
कश्चित्परिहारप्राप्त—निन्दनेति, हे राजन् ! निन्दनं दोषकथनं स्वतो
गुणकथनं स्वकारश्चन्दनोपादि—स्वकारः पालुष्यप्रणाद्विषा-
मयो विषयः कलेवरं प्रधानशब्दो देहावस्थप्रधानवचनः परशब्दो
देहात्परजीववचनः तयोरविवेकेन परस्परविवक्षणात्त्वविषय-
ज्ञानाभावेन देहात्माभिमानोनेति यावत् तेनापिवेकेन हेतुना
कल्पितं कलेवरस्य निन्दनादिविषयत्वमविवेककृतं, न तु अतो
जडत्वात्, न हि काष्ठं चन्दनलोपादिरूपसत्कारादिकं मन्यते
इति तावन्निर्विवादमित्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं स्थिते हे पार्थिव ! यथेह संसारे भूतानां देहात्मा-
भिमानिनां देवमनुष्यादीनां ममाहमिति वैषम्यं ममेवं निन्दा
निन्दतोऽहमित्यभिमानरूपवैषम्यं तदभिमानेन ममेवं निन्देत्य-
भिमानेन दण्डपारुष्ययोर्निमित्तयोर्हिंसा च स्यात् दण्डः ताडनं
पारुष्यं निन्दनं परेण दण्डपारुष्ययोः कृतयोः सतोस्तत्प्रयुक्तो
ममेवं निन्दा निन्दतोहं ममायं दण्डो दण्डितोहमित्येवंरूपो
नानाविधोभिमानस्तत्प्रयुक्तं परेषु निन्दादिकारिषु हिंसा-
चरणां च यथा लोकानां दृश्यते न तथा यस्येत्युत्तरेणा-
न्वयः देहविषयमपि दण्डपारुष्यादिकं परकृतं देहात्माभिमाने-
नात्मगतं मत्वा तदभिमानेन परेषु हिंसास्वादित्यनेन यथा
हिंसाकारिषु दण्डपारुष्यादिकं देहगतमेव नत्वात्मगतम्, देहा-
त्मनोरविवेकेन त्वात्मगतं न मन्यते तथा हिंस्यमानेष्वपि हिंसा

च देहगतैव नत्वात्मगता. देहात्माभिमानास्तु हिंसितोहमित्य-
भिमान इति सूचितम् ॥ २३ ॥

तदेव रूपमाह—यन्निबन्ध इति । अयमभिमानो दण्डितानां
च लोकानां यथा दण्डितोहं निन्दितोहमित्यभिमानः यन्निबन्धो
यदेतुको देहहेतुक इत्यर्थः देहात्माभिमानस्य देहहेतुकत्वादेहात्मा-
भिमानहेतुको दण्डितोऽहमित्यभिमानो देहहेतुक एवेत्यभिप्रायेण
यन्निबन्धोऽभिमानोऽयमित्युक्तम्, एवं तद्वधाद्वधमनेषु तस्य देहस्य
वधादेव प्राणिनां देहात्माभिमानिनां वधः देहगत एव वधः
नत्वात्मगतो देहात्माभिमानात्तु हतोऽहमित्यभिमान इत्यर्थः । एवं
संसारिणां निन्दनादिकं सर्वं देहात्माभिमानकृतमित्युक्तम् अथा-
कार्यविषयमीश्वरे दर्शयति—तथेति । यथा संसारिणां देहा-
त्माभिमानस्तन्मूलको निन्दितोऽहमित्याद्यभिमानश्च यस्येश्वरस्य
नास्ति तस्यास्य अभिमानप्रयुक्ता परेषु हिंसा केन हेतुनाव-
कल्प्यते इत्यन्वयः, अभिमानाभावे हेतुः—अखिलात्मन इति, सकल-
जगदात्मत्वाद्भिमानो नास्तीत्यर्थः । नत्वात्मत्वेपि तस्य जीववद-
भिमानः स्वादेव तत्राह—कैवल्यादिति । निरस्तनिखिलदोषत्व-
दित्यर्थः “अनुतेन हि प्रत्युदा” इति श्रुत्युक्तरीत्या जीवाना-
मनादिपुरुषपापात्मककर्ममूलको हि देहात्माभिमानः तस्य
तु परमपुरुषस्य सर्वान्तरात्मनो निरस्तनिखिलकर्मवश्यत्वादि-
दोषत्वादभिमानाभाव इति भावः । निन्दितोहमित्याद्यभिमान
एव नास्ति किं पुनस्तत्प्रयुक्तं परेषु निन्दकेषु हिंसादिकरणं
नारतीत्याह—हितेति, अथ निन्दनादिना प्रयुक्ताभिमानरदि-
तस्य हिंसा निन्दकप्रतिष्ठा केच हेतुना कल्प्यते हिंसादेगोरसि-
मानस्य भावाद्देहान्तरस्याहर्थात्तस्य नास्तीत्यर्थः । अमुं, नाप्यु-
च्येतभिमानस्तत्प्रयुक्ता हिंसा च तस्य नारतीति, प्रशास्त्रादि-
समक्षमेव निन्दकं चैव तत्त्वानिष्ठाद्युक्तं निन्दतोऽहमित्य-
नष्टि—परस्य दमकर्तुर्हीति । परस्य निन्दकादेव तत्कार्यं, निन्दककर्तुः
परस्य हितार्थेव दण्डं कर्तुं इत्यर्थः शिष्टया परस्मै हिंसाचरणा
च चैद्यस्य निहीनामासुरि योनि परिहार्ये निरतिशयपुरुषार्थे
रूपखशाद्युक्तनेदानीमेवाकाशदिभिरपरोक्षं पृथगिति भावः ।
एवं देहात्माभिमानाभावात्परमपुरुषस्य संसारिणां हिंसा-
निन्दाद्यभिमानवत्तादित्युक्तम्, एवञ्च निरभिमानत्वाच्चैव
मुक्तिरद्वय इति कश्चित्परिहारः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रस्तावली ।

देहाद्यभिमानवतः स्वतन्निन्दनादिना मनःस्वेदत्वादिसम्भ-
वेन क्रोधादिकं स्याद्धरेस्तदभावाच्चिदनादिनावधेयानुद्यात् स्वतो
नित्यतुल्यत्वेन परप्राप्यप्रयोजनाभावात् तत्तद्योग्यतानुसारेण-
तत्तत्फलदातृत्वं युक्तमित्यादिकं यत्तुमुपकाराने—निन्दनेति । निन्दनं
दोषसंकीर्तनं स्वतः स्तुतिगुणलक्षणास्वकारः कायिकपूजा
न्यङ्कारः कायिकावज्ञा तेषां निन्दनादीनामर्थं विषयभूतं कले-
वरं प्रधानपरयोः प्रधानोद्देहिन्द्रियाद्यात्मकात्परस्य जीवस्या-
विवेकेनाभेदेन कल्पितं स्वतश्चिदानन्दस्य प्रकृतेरात्मनो भेदा-
ग्रहादिदं जडशरीरं कल्पितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीथकृतपदरत्नावली ।

ततः किंफलतीति तत्राह—हिंसेति । तदभिमानेन देहाभिमानेन भूतानामविवेकज्ञानिना ममाहमितीह देहे हिंसा ताडनादिबलक्षया दण्डपारुष्ययोर्निमित्तयोर्वैषम्यं विषमावस्था फलतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततश्च किं तत्राह—यन्निबन्ध इति । ममाहमित्यभिमानो यन्निबन्धः यस्मिन् देहे निबद्धः तद्वधात्तस्य देहस्य वधाद्विज्ञादि-
बलक्षयात् प्राणिनां चेतनानां वध इत्युपचारः इति यत्तस्मान्निन्दनादिकं देहस्यैव फलति, नात्मनः, तस्य निष्फलमित्याशयः यथा, जीवस्य ममाहमिति देहाभिमानादनर्थपरस्परा तथा हरेरपि देहस्यैवाविशेषात्साभ्यात्किनेत्याह—तथेति, अखिलात्मनोऽखण्डस्वामिनो यस्य न तथा जीववद्देहाभिमानो नास्ति. कुतः ? कैवल्यात् देहाद्यभावादेव. ननु, प्रकृत्यात्मकस्य देहस्याभावो हेतुः कियते सन्निदानन्दात्मकदेहस्य वेत्येतयोरिदमेवोत्तरं प्रकृत्यात्मकदेहादेरभावात्प्रकृतिप्राकृतवैकृत्यमिश्रबिरहितसन्निदानन्दात्मकदेहसद्भावात् स देहः सुखमन्धश्चेत्यादिः ॥ अस्य प्रत्ययात्मनः इदमेवा हिंसा केन निमित्तेनात्मीनि कल्पयते निमित्ताभावासौमित्रिकाभाव इत्यर्थः । अन्यस्मिन् हिंसादिकर्तारि सति हरेर्हिंसादिकप्रवृत्तिनि कल्पयितुं शक्यते स च नास्तीत्याशयेनोक्तम् अकर्तुरिति, तस्यान्यः कर्ता न विद्यत इत्युक्तम् तस्य हिंसादेन यद्यस्यायुधादिना प्रहृतौ इत्यने तत्फलं क्रेशदिकप्रास्तीत्याह—“अच्छेद्योवमबाह्योयम्” इत्यादिः । तत्सर्वं कथमित्यत उक्तं परस्येति, लोकविलक्षणस्य तर्ह्ययं शून्यफलप इत्यस्यापीदुत्तरं परस्य ब्रह्मणः “ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्” इति श्रुतेः । इदं हिंसेति लिङ्गव्यत्ययो हिंसायाः कृत्सितत्वद्योतनाय “व्यत्ययोऽतिशयकृत्स्नभेदेषु” इति सूत्राज्ज्ञायते हरेर्हिंसाशङ्का कृत्सितेत्यर्थः “नास्य जरयैतज्जीर्यते न वधेनास्य हन्यते एतत्सर्वं ब्रह्मपरम् हन्यते हन्यमाने शरीरे” इत्यादिश्च ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नत्रोत्तरं श्रीनारद उवाच—निन्दन इति । तत्र निन्दैर्जनैर्निन्दादिकं प्राकृतान् तमआदिगुणानुद्दिश्यैव प्रवर्त्यते । ततः प्रकृतिपर्यन्ताश्रयस्य तत्कृतनिन्दादेः अप्राकृतगुणविग्रहादौ तस्मिन् प्रवृत्तिनास्त्येव न च जीववत् प्रकृतिपर्यन्ते वस्तुजाने भगवदभिमानोऽस्ति । ततश्च तेन तस्य पीडा नास्त्येवेति भगवतस्तन्निन्दाद्यस्पर्शनया सिद्धान्तश्च पूर्ववत् ॥ २२ ॥

ततश्च हिंसेति सार्द्धयुग्मकम् । इह प्राकृते लोके यथा तत्कलेवराभिमानेन न तथेति कैवल्यात् “देहेन्द्रियास्तु हीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्” इति कैवल्यादिप्राप्तशुद्धत्वात् तादृशनिन्दाद्यगम्यशुद्धसिद्धिदानन्दविग्रहादित्यर्थः तस्य तदगम्यत्वञ्च “नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः” इति श्रीमगवद्गीतादिष्वयः तादृशवैकल्याय हेतुः, अखिलानामात्मभूतस्य, तत्र हेतुः परस्य प्रकृतिवैभवासङ्गरहितस्य । हिंसायाम् अवि-

षयत्वे हेत्वन्तरम् । दमकर्तुः परमाश्रयान्तशक्तित्वात् सर्वेषामेव शिक्षाकर्तुरिति ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीथकृतसाराथ्यं दर्शयिष्ये ।

सीदन्ति निषीदन्त्युपविशन्त्यस्यामिति सत् सभा तस्याः शृण्वन्त्याः तस्यां कथाः शृण्वन्त्यामित्यर्थः । आभाष्य हे राजन् ! अवधेहीति सम्बोध्य ॥ २१ ॥

शिशुपालकृतनिन्दादिकं न भगवत्पीडाकरमिति वक्तुं प्रथमं निन्दास्तुत्यादिकं ज्ञानिनां न दुःखसुखदं किन्तु देहाभिमानिनामेवेत्याह—निन्दनस्तथैवाचिकौ दोषगुणौ सत्कारन्यकारौ कायिकौ मानसौ न सम्माननात्ममानने तदर्थं तन्निन्दनार्थं प्रकृतिपुरुषोरविवेकेन आत्मानात्मविकेकाभावेन कल्पित विरचिनम् ॥ २२ ॥

तदभिमानेन देहाभिमानेन मामयं निन्दन् तौतीत्यादिभिर्बन्धा दुःखसुखे भवतस्तथैव मामयं हिजातीति हिंसापि भवति कास्मिन् सति दण्डताडनं पारुष्यं त्वात्तदङ्गानयिष्यामीति तर्जयन् तयोः सतोः एवञ्च भूतानामिह संसारे वैषम्यं सिद्धं भवेत् शत्रवो ममेतं बन्धवश्च अहमिदम् इति एतान् पालयामि चेति प्रकारकम् ॥ २३ ॥

यस्मिन्निबद्धोऽयमभिमानस्तस्य देहस्य वधाद्विज्ञा यथा अज्ञानिनां तथा यस्य कृष्णस्याभिमानः प्राकृतो नास्ति अन्त्य परमेश्वरस्य हिंसा केन कल्पते न केनापीत्यर्थः । अभिमानाभावे हेतुः, कैवल्यात् केवलपरमात्मत्वात्. प्रथं भावः । यथा सर्वजीवानां अनात्मा देह आत्मा जीवश्चेत्युभयं वर्तन्ते । तथा यदि कृष्णस्याप्यस्यास्यत् तदा कृष्णस्यापि जीवानामपि आधिक्योऽभिमानोऽभिविष्यदेव । कृष्णस्य तु देहस्तदभिन्नः परमात्मैव तस्मिन् स्वरूपभूते कृष्णोऽमित्यभिमानोपि तस्य एव अखिलात्मन इति तदंशस्यान्तर्यामिणोऽप्यस्वरूपभूते जीवे जीवदेहे वाभिमानो नास्तीति भावः । अत एव परस्य मायामाधिक्यवस्तुजीवेश्वरो भिन्नस्याऽनस्तेष्वस्वरूपभूतेष्वभिमानाभावात् कस्तस्य द्वेषः को वा द्वेषा परमात्मभूते देहे यस्तस्याभिमानः परमात्मैवाहमित्यात्मकस्तेन स कं वा द्वेषु परमात्मानं जानन् तं वा को द्वेषु । तर्हि किमिति स्वद्वेषिणः शिशुपालादीन् हिनस्ति तत्राह—दमकर्तुंस्तेषां हितार्थमेव दण्डं कुर्वतः तस्य सर्वसुहृत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

राज्ञः तद्वचः प्रश्नरूपं वचः आकर्ण्य सीदन्ति निषीदन्त्युपविशन्ति यस्यामिति सत्सभा तस्याः शृण्वन्त्याः हे युधिष्ठिर ! इति आभाष्य सम्बोध्य कथाः प्राह ॥ २१ ॥

निन्दनादिना देहात्मबुद्धेर्जीवस्य पीडा भवति न तु तत्त्वविदः भगवतस्तु सुतरां न भवति किन्तु निन्दनादिनापि भग-

तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वरेण भयेन वा ।
 स्नेहात्कामेन वा युञ्ज्यात् कथञ्चिन्नेक्षते पृथक् ॥ २५ ॥
 यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् ।
 न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः ॥ २६ ॥
 कीटः पेशस्कृता रुद्धः कुड्यायां तमनुस्मरन् ।
 संरम्भभययोगेन बिन्दते तत्सरूपताम् ॥ २७ ॥
 एवं कृष्णे भगवति मायामनुजईश्वरे ।
 वैरेण पूतपाप्मानस्तमीयुरनुचिन्तया ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

वति मनोनिवेशनं मोक्षहेतुरित्याह—निन्दनमित्यादिना । न्यक्कार-
 स्तिरस्कारः निन्दनाद्यर्थं कलेवर प्रधानपरयोर्मायाजीवयोर-
 विभेदेनाबोधेन कल्पितम् आत्मतयारोपितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तदभिमानेन कलेवर आत्मत्वाभिमानेन यथा मग्राहमिति
 वैषम्यं भवति तथा दण्डपालप्ययोः दण्डे ताडने सति पारुष्ये
 निन्दायां च सत्यां हिंसा पीडा भवति ॥ २३ ॥

तथा यस्मिन् फलेनरेऽयमभिमानो निवृत्तस्तस्य वञ्चात् प्राप्तिनां
 वञ्चो जाके प्रसिद्धः स अभिमानः यस्य कैवल्यात् देहेन्द्रि-
 यमनोबुद्धिप्राणादिविचक्षणकेवलश्रेयस्वरूपज्ञानात् वास्ति तस्य
 हिंसा केन कथ्यते अस्य प्रकृतस्य परस्य सर्वचेतनविशेषाण्य
 अविचारमनः अत एव दमकर्तुः हितार्थं तदनु पं दमं दण्डं
 क्षुर्वाणस्य केन हिंसा कथ्यत इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भाषाटीका

श्रीशुक उवाच ।

भगवान् नारद महर्षिभी राजा युधिष्ठिर का वचन सुन
 कर संतुष्ट हो राजा का संबोधन देकर सभा के सुनते २ कथा
 कहने लगे ॥ २१ ॥

नारद उवाच ।

निन्दा स्तुति सत्कार और तिरस्कार इत्यादि के ज्ञानार्थ
 यह कलेवर प्रकृति पुरुष के भविवेक से रचा गया है ॥ २२ ॥

उस देह में अभिमानहोने से मैं मेरा इस प्रकार की विष-
 मता है और उसी विषमता से निन्दा ताडनादि हेतुक हिंसा
 अर्थात् पीडा और जिस देह में यह अभिमान बँधा है उस
 देह के वध से प्राणियों का वध जैसे है। ऐसा अखिलात्मा
 परमेश्वर को अभिमान नहीं तब हितार्थ दूसरे को बँध

देने वाले परमात्माको शत्रुहिंसा किस प्रकार कल्पन की
 जाय ॥ २३—२४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायां दीपिका ।

यस्माद्भगवतां निन्दादिकृतं वैपरयं नास्ति तस्माद्येन केना-
 प्युपागेन ध्यायतस्तेनैव ध्यानेन निन्दादिकृतपापस्यापि नाशा-
 त्प्रायुज्यं युक्तमित्याशयनाह—तस्मादिति सप्तमिः । निर्वरेण
 नास्ति वैरं केनापि यस्मिन्नेन भक्तियोगेनैवार्थः युञ्ज्यान्मन-
 इति शेषः यस्मादेतैरुपायैः पृथक्कृतं ॥ २५ ॥

तेष्वपि वैरानुबन्धः श्रेष्ठइत्याह—यथेति । न तथा भक्तियो-
 गेनापि ॥ २६ ॥

अत्र हृष्टान्तः, कीटः पेशस्कृता भ्रमरेण संरम्भोद्धेपांभवं च
 सपद्य योगस्तेन ॥ २७ ॥

वैरेण यानुचिन्ता चिन्तनं तयैव पूतः पाप्मा येषां ते तं
 प्रापुः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भरिराघवाचार्यकृतभागवततन्त्रचन्द्रिका ।

नन्वेवं भगवन्निन्दासु कस्यचिदपि पापं न स्यान्न च निन्दा
 प्रयुक्ताभिमानगृहीतनिन्दया नितरां पापित्वप्रसङ्ग इति याच्यं
 तादृशस्यापि चैद्यस्य परमपुरुषप्राप्तिदर्शनेन निन्दाया अपाप-
 रूपत्वादप्यथा तादृशे निरतिशयमुक्तिप्रतिबन्धे पापं सति
 तस्य मुक्त्यसम्भवात् किञ्चैवं भगवत्स्तोत्रादिषु पुरयमपि न स्या-
 त्तथा च सर्वशास्त्रार्थविरोधप्रसङ्गः । किञ्च—

“मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्नोऽप्यसूयकाः ।

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमाः ॥

क्षिपाभ्यजस्त्रमशुभानासुरीष्वेव योगिपु” ॥

इति भगवद्भक्त्याविरोधश्च स्यात्, भगवतः स्तुतिनिन्दाभिमानि-

श्रीमद्गीरारधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वाभावकथनाद्वैतचैद्ययोर्वैषम्यं च न सिध्यति अतो वेनचैद्य-
योर्वैषम्यप्रश्नस्य किमुत्तरमित्यपेक्षायां साक्षात्परिहारमाह—तस्मा-
दिति । निन्द्यादिनाकसंसारितुल्यत्वदापप्रवृत्तिनिर्वाहार्थं ससा-
रिचिन्तनानामिव देहस्तुतिनिन्द्याद्यभिमानत्व भगवतो नास्तीति
तद्वैलक्षण्यमात्रमुक्त “निन्दनस्तवस्त्कार” इत्यादिभिः श्लोके-
रिना वक्ष्यमाणा एव साक्षात्परिहारो वेदितव्यः तस्मादीश्वर-
स्यैवविश्वभावत्वाद्देवानुबन्धनिर्वैरभयस्नेहकामानां पञ्चानामन्यत-
मेन केनचित्युज्यात् भगवति मनोयुज्योत्तरत्यर्थः “यथा भक्त्यश्वर
मनसाविश्व” इत्युत्तरप्रत्येककथ्यात् वैराणुबन्धो वैराविच्छेद-
निर्वैर्योगेति न वैराभावो विनाल्लग्नः अपि तु भक्तिर्विवक्षिता
उत्तरप्रत्ये परिशीलितवस्तुषु पञ्चसु भक्तेरुक्तत्वात् स्नेहः सा-
दृष्टिं वादयादादयैतत्पर्यन्तामविच्छेदवैरंश्च भगवति मनो युजन-
श्चेद्यस्य भगवत्प्राप्तिः, वेनस्य तूक्तानामन्यतमेनापि भगवत्ययु-
क्तमपसो न मुक्तिः प्रत्युत निर्योगातिरिचि वैषम्यमिति भावः ।
मनोयाजनस्य काष्ठागाह-कथञ्चिन्नृते पृथगिति । पृथग्भगवतोऽ-
न्यद्वस्तु किञ्चिदपि केनापि प्रशारण नेप्रेते न विषयीकरोति
मनस्तथा तदुज्जात विजातीयप्रत्ययान्तवाद्यादिहृताचित्तवृत्ति-
मैववशा तथैत्यर्थः ॥ २५ ॥

नस्तुतः गीतिपूर्वकाधुन्यानात्मकभक्तियोंगादपि वैराणुबन्धाधु-
न्यानेव ध्येय इति मया निश्चितमित्याह—अर्थात् । अर्थः संसा-
री जीवः भगवति यथा वैराणुबन्धना आशु तन्मयताम् इयान् प्रा-
प्नुयात् तथा भक्तिध्यानेन आशु नेवादिता मे अया मतिबुद्धिर्नि-
श्चिता, अमेन तुष्टिनिश्चय इत्यर्थः । तन्मयतां तद्विस्तृतगुणना-
मित्यर्थः । विकाराधन्यार्थासंभवात् प्राप्नुयमेवात्र तपउच्यते । पूर्व-
पूर्वाचिन्तनादुत्तरांतरचिन्तनस्य प्राप्नुये तत्र प्रत्ययान्तगव्यव-
हितत्वकाम, यद्वा तन्मयतां तद्वर्गप्राप्नुये प्राप्नुयादित्यर्थः
मुक्तानां प्राप्नुयेषा भगवज्जमेयांश्चधवणात् ॥ २६ ॥

यथा वैराणुबन्धयोगः ध्यानेनैव अवयोगोऽपि भक्तियोगा-
च्छेपानिति वदन्वैराणुबन्धभययोगोभगवद्विषयकिञ्चिन्तासन्ता-
नात्मकयोस्तत्प्राप्तापरिहृतौ दृष्टान्तमाह—कीट इति । पशस्कृता
अगरेण कुड्यायां निरुद्धः कीटा यथा तमेव पेशस्कृतं स्-
रम्भभययोगेन वैराणुबन्धभययोगाश्रया अनुस्मरन् तत्स्वरूपतां
पशस्कृता साध्यं विन्दते तथा संरम्भभययोगिनी भगवत्स्वरू-
पतां विन्दते इत्यर्थः । तस्मैव स्वरूपं यस्य तत्स्वरूपस्तस्य भाव-
स्तत्स्वरूपता तां तुल्यरूपतां नवैक्यमित्यर्थः न हि पेशस्कृता
रुद्धः कीटस्तेनैकीभवति उभयोरप्युपलब्ध्यमानत्वात् अतः साध्य-
मेव दृष्टान्तास्तिष्ठति ॥ २७ ॥

उक्तार्थं दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—एवमिति । भगवति पूर्वापाद-
गुणये मायाभानुपे स्तत्कल्पोपात्तमनुजाकृतौ साक्षादीश्वरे श्री-
कृष्णे विषये वैरेणानुचिन्तना वैरपूर्वकाधुन्यानेन पूतपाप्मानः
निस्तवैरादिदोषाः तं कृष्णपपुः प्रापुः पूतपाप्मान इत्यस्याव-
मभिप्रायः । यद्यपि “यमेवैष वृक्षुते तेन लक्षणस्तस्यैव अत्माविवृणु-
ते तनू स्वाम्” इति श्रुत्यकर्तव्या निरतिशयप्रतीतिरूपया अवि-
च्छिन्नस्मृतिस्मृतिरूपया भगवज्जकेरेव तत्प्राप्तिहेतुत्वम्, तथा

चोक्तम् भगवता—

“पुरुषः स परः पार्थ भगवा लक्षणस्त्वन्मया ।

भक्त्या त्वन्मया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन ॥

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परमप ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥

वदामि बुद्धियोगं त येन मामुपयान्ति ते” ॥ इति.

श्रुतिश्च “तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था
अयनाय विद्यते” इत्यादिका, भक्तिश्च प्रीतिपूर्वकमविच्छिन्नमनुध्या-
नम् “प्रीतिपूर्वमनुध्यात भक्तिरित्यभिधीयते” इति भक्तिखल-
णात्, संरम्भभययोगोस्तु प्रीतिरूपत्वाभावात्प्रत्युत तद्विपरीत-
रूपत्वाच्च न भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं तथाप्यत्यन्तसंरम्भकृतभावना-
प्रकर्षेण स्नेहतभूतसंरम्भभययोरापि विस्मरणाज्ञावनायाश्च नि-
रतिशयानन्दावहशुभाश्रयनिषयत्वेन प्रीतिरूपापन्नत्वात्तस्य
अपि भगवत्प्राप्तिसाधनत्वमिति, एवञ्च येषां भावनाप्रकर्षेण
स्नेहतभूतवैरादिविस्मरणादिभावो वेनादीनां तेषां भगवच्चि-
न्दादिप्रयुक्तभगवद्विषयकभावनाप्रकर्षाभावेन तन्मूलकनिन्दादि-
दोषानिस्सृतेभगवत्प्राप्त्यभावः प्रत्युत तच्चिन्दादिदोषेषु निरय-
प्राप्तिश्चेति वेनचैद्ययोर्वैषम्यमुक्तं भवति, अत एव न स्तुति-
निन्दयोः पुन्यापुन्यत्वप्रतिपादकशास्त्रविरोधापि भावनाप्रकर्षणा-
निस्सृत्यार्थाददोषत्वपुरुषविषयत्वात्पुन्यापुन्यप्रतिपादकशास्त्रा-
णाम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्रैवं हरिस्वरूपे स्थित स्वयोरपानन्ताविर्भावलक्षणोच्-
साधनक्षमा क्षीणा भक्तिरेव हेष्वादिकर्षणाद्वल्लयां तत्तत्स्व-
भावज्ञापनार्थमुच्यते इत्याशयेनाह—तस्मादिति । यस्माज्जलशरी-
रेन्द्रियाद्यभावेन हरेरहं ममाभिमाननिमित्तोपद्रवो दुरं निवारितः
तस्माद्वैराणुबन्धादिना यो हरो मनो युज्ययात्मयुक्तं स कथञ्चि-
तपृथङ्मनुते मनस्वस्तत्राभिनिवेशेन हरेरर्थं न चिन्तयति
तमेवानुस्मरतीत्यन्वयः अनेन वैरादीनामेकतमेनापि हरो मनो
युज्यातो वैरादिमानेन शनतीति तत्तद्वस्तुस्वभावात्तत्तद्वस्तु
इति ज्ञानवत् तदुद्दिष्टमाचार्यैः “कथञ्चिन्नृते पृथक् तत्रैवमन-
सोभिनिवेशेन तद्वत् नैवैव वैरादीनामेकतमेनापि यो मनो
युज्ययात्स तद्वत् नैवैव” इति स्वभावकथनम्, तद्वच्च संयुज्या-
दित्यस्य प्रथमप्राप्तं विध्यर्थपरित्यज्यान्वार्थं कल्पनायाः प्रत्युतकल्प-
नास्यादिति चेन्न “भक्त्यात्वनन्यया लक्ष्यम्” अहमेवविधोऽर्जुन
“यमेवैष वृक्षुते तेन लक्षणः” “प्रियोद्विज्ञानितोस्वयमेवहंसं चर्ममप्रियः”
इत्यादिना भक्तेन भगवत्प्रीतिजनकत्वात्कैः “अननुभूतिरवधु-
न्वानः” इत्याद्यनर्थश्रुतेषु अतो न विध्यर्थोक्तीकारयोग्यः तदप्युक्तं
न विधिरिति न केवलं द्रष्टुः स्वस्थैवानयोपि तु तत्पितृणा-
मपि तदुक्तम्—

कर्मणा मनसा वाचा यो द्विषातिद्विष्युमवययम् ।

मज्जान्त पितरस्तस्य नरकं प्राप्नुवतीः समा” ॥ इति.

अभिज्ञानवत्सलपदप्रस्तावना ।

नन्वेकदा कृष्णप्राप्तनरकोपभोगेन क्षीणदोषस्य पुनः शुद्धान्तः-
करणात्वा भक्तिरक्षणयोग्ययोनिप्राप्तिः स्यादिति तत्राह—

“तानहं द्विषतः क्रूरास्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपात्सज्जन्मशुभानामसुरीष्वेव योनिषु ॥
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्रःप्येव दौन्तेय ! ततो यान्त्वधमां गतिम्” ॥ इति ।

कीदृशो द्वेष इति तत्राह—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परम्भावमजानन्तो मम भूतमेहस्वरम्” ॥ इति ।

‘स्वर्गकामोयजेत’ इत्यादि सत्कर्मणा तेषां सद्भूतिः स्यात्किञ्चे-
त्याह—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमानसुरीं चैव प्रकृति मोहिनीं भिन्नाः” ॥ इति

तनु तर्हि हिरण्यकशिप्वादिदुर्गन्तावावुत्थितः कथमभूदिति
तत्राह—

“यदनिन्दितपता मे त्वामचिद्वांस्तेज ऐश्वरम् ।
तस्मात्पिता मे पूयेत दुर्गन्तादुनरादवात् ।
हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः ।
विविधरत्नगात्सुतोः प्रह्लादस्यानुयावत्” ॥ इति

इति नन्वेव तर्हि भक्तद्वेषिणोः शापवराभ्यां विपर्ययः स्यात्कि-
ञ्चेत्याह—

“यस्तेषां न मुच्यन्ते द्वेषिणः शापतोपि तु ।
भक्ता नैव निपात्यन्ते धर्माधर्मैस्तथेतरेः ॥

इति योग्यताया बलवत्त्वादिनि शेषः । नन्वेवं केतुपुनश्चानर्थ आप-
न्न इति तत्राह—“अग्रावेष्टाकृतं यत्तु तद्वरायैरपोद्यते । तद्विरुद्ध-
भावानामन्ययानकथञ्चन” इत्यादि हिरण्यकशिप्वाद्याविष्टास्तु कृत-
पापं प्रह्लादादिभिः परिहृतं न तु खतो सुरस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

कुनः स्वतो सुरस्यपापं न परिह्रियत ? इत्याशङ्क्य द्वेषाभिनि-
विष्टमनस्कत्वेन तद्योग्यत्वेन भगवत्प्रेरितत्वेनाभीष्टनिवृत्तित्वेन
नदात्मकत्वादित्याशयेनाह—यथेति । मर्त्यस्तमोयोग्यो वैराजुवन्धन
निरन्तरं वैरस्मरणेन तन्मयतां तद्वैषयिकवस्तुनि यथा मन-
सोभिनिवेशम् इत्यात् प्राप्तोति तथा भक्तिबन्धुपायेन भक्ति-
त्रियये वस्तुनि मनोभिनिवेशं न करोति अत्र किं प्रमाणमिति
तत्राह—इतीति । निश्चिता मतिरित्यनेन साक्षिबलत्वा मतिगृह्यते
भक्तियोगेन इति इत्यत्र सन्धिकार्याभावो द्वेषाभिनिवेशिनां
बाहुल्यं भक्त्यभिनिवेशिनां कनीयस्त्वं च दर्शयितुं कुतः एत-
दवगतमिति चेन्न यथा वैराभिनिवेशिन इत्याद्याचार्योक्तः वैरिणां
बाहुल्यं अन्येषामल्पसङ्ख्यात्वं कथमिति चेन्न हरिणा भक्तानां
बाहुल्याकरणात् एतदप्युक्तं कथमन्यथेत्यादि ततः कनीयांस
एव देवाः ज्यायांसः असुरास्तत इति च भक्त्याभिनिवेशि-
ष्वपि कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ज्ञापनाय वा सन्ध्वभावः “आते ब्र-
ह्माण्यमव्ययम्” इत्युक्तेः असुराणां नित्यद्वेषाग्राहित्वप्रकटनानु-

बन्धनेति “मागधाद्या यथा नित्यं द्वेषादाग्रहिणो हरौ । न तथा
ग्रहिणो भक्ता ऋते ब्रह्माण्यमव्ययम्” इत्युक्तेः ॥ २६ ॥

ननु तन्मयतामित्यस्य तादात्म्यार्थः किं न स्यादिति
तत्राह—कीट इति । द्वेषेण निन्दितश्चैवस्य कृष्णान सायुज्यं कथम-
भूदिति अत्रस्य परिहारः कथमागत इत्यतो वाह, कीट
इति यथा पेशस्कृता भृङ्गेण कुड्ये भित्तिसुषिरे रुद्धः कीटः
इयामनामा कुमिः तस्यभृङ्गस्य सरूपतां समानाकारतां विन्दते
न तु तादात्म्यं ततो भिन्नत्वेन दृश्यमानत्वात् कीदृशः यान्तं
उपर्यागत्य गभीरं नदन्तं भृङ्गं सरम्भमययोगेन ईपकोपभय-
युक्तस्नेहेनाशं सन्ददातीति स्नेहेन स्वात्मानमाकृष्य क्लिप्वा-
तीति कोपयुक्तमयेन चानुस्मरन् अत्र स्नेहस्यैव प्राधान्यं
प्राणाधारणपोषणार्थः सन्ततमिष्टत्वात् कोपभययोस्तात्काळि-
कत्वादप्राधान्यमित्यतो योगस्य संरम्भमयोर्विशेषणतयोक्तः
योगस्य स्नेहायैवम् ।

“प्रीतिस्नेहस्तथा योग प्रेमबन्धः इतीर्यते” इति

शब्दनिर्णये सिद्धम् ॥ २७ ॥

कृष्णे भगवत्येवं वैरेण युक्तया अनुचिन्तया भक्तिपूर्व-
स्मृत्या धूतपाप्मानश्चैवाद्यः तं कृष्णमापुरित्यन्वयः अत्र
सज्जीवानां शापादिनासुराविष्टानामेव मुक्तिः न केवलानां तस्मा-
त्तदाविष्टासुरा वैरेण प्राप्तपाप्मानः “असुर्यानामतेल्लोकाः” इति
श्रुतेः तं लोकतमुदायं प्रापुः सन्तो जयादयो अनुचिन्तया न
कृष्णमवापुरित्यर्थं विशेषो वैरयुक्तया अनुचिन्तयेत्याचार्योपि
शब्देन गृह्यभिधायिना ज्ञातव्यः “अनुचिन्तेति तां प्राहुर्भक्ति-
पूर्वास्तु या स्मृतिः” इति वचनात् भक्तिपूर्ववानुचिन्ताऽत्राभि-
प्रेतेति ज्ञातव्यम् अतोऽत्र चैवादीनां भक्तियुतत्वं प्रतिपाद्यत
इत्युपगन्तव्यम् अन्यथा कीटोदाहरणं निरन्वितं स्यात् उदा-
हरणस्यापि भक्त्यर्थत्वं कुत इति चेन्न ।

स्नेहाद्वं ददातीति स्वाकर्षणभयेऽपि वा ।

विद्यमानेऽप्यल्पकोपे सद्भूतिस्नेहेनस्तथा ॥

पेशस्कृद्रूपतां कीटो यथा याति तथैव नत् ।

चैवादीनांऽसुरावशाद्धरौ द्वेषयुता अपि ॥

निजस्वभावया भक्त्या जाता हरिसरूपताम् ।

तथापि कृष्णो विष्णुरन्यावेशाद्यदिद्विषत् ॥

हीयते किं ममानेन नित्यानन्दस्वरूपिणः ।

देहबन्धयुतानां हि द्वेषिणाऽपकृतं भवेत् ॥

ममकोह्यपराधेन निर्दोषसुखरूपिणः ।

अतो मत्पराधस्तु स्वस्मिन्नेव न मे भवेत् ॥

अतो यद्यसुरावेशात्कृतमेतेन दुष्कृतम् ।

अनादिभक्तो यस्मान्मे मोक्षविषये ततस्त्वहम् ॥

इति मत्वा मोक्षयति चैवादीनपि केशवः ।

इति वचनात् किं च निर्वैरेणेत्याद्युक्तमत्रानुसन्धेयं तेन स्नेहा
द्यायतनस्य देहस्य नाशादिना कीटस्योपद्रवाभावाद्धरेरप्युपद्रवा
भावोऽनुमीयते “तथापि कृष्णो विष्णुरन्यावेशाद्यदि द्विषत्
हीयते किं ममानेन नित्यानन्दस्वरूपिणः” इत्यादिना च ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

तदेवं “सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहिना” इत्यादिष्व तद्भासमपि ध्यायनस्तदावेशात् तत्र वैरेण्यापि ध्यायतस्तदानुशेनैव निन्द्यादिकृतपापस्यापि नाभावः । तस्माद्युज्यादिकं युक्तमित्याशयेनाह—तस्मादित्यादिभिः, युज्यादिति । स्नेहकामादीनां विधातुमशक्यत्वात् सम्भावनायामेव लिङ् । वैरानुबन्धादीनामेकतरेण्यापि युज्यात् ध्यायेत् चेत् तदा भगवतः पृथक् नेतृत्वं तदाविष्टो भवतीत्यर्थः । वैरानुबन्धो वैरभावविच्छेदः । निर्वैरं वैराभावमात्रम् औदासीन्यमुच्यते तेन कामादिराहित्यमप्यायाति वैरादिभावराहित्यमित्यर्थः । तेन वा वैरादिभावराहित्येन युज्यात् । विहितत्वमात्रबुद्ध्या ध्यायेत् ध्यानोपलक्षितं भक्तियोगं कुर्याच्छेत्यर्थः । स्नेहः कामातिरिक्तः परस्परमङ्गलमिदं प्रेमविशेषः स तु तेषु साधकेषु तद्विहितचिरेव ॥ २५ ॥

तदेव सर्वेषां तदावेश एव फलमिति स्थिते ऋषिर्निन्द्या-
वेशसिद्धये तेषु भावमयमार्गेषु निन्दितेनापि वैरानुबन्धेन निश्चि-
नत्वा भक्तेन साध्यमित्याह—यथेति । वैरानुबन्धेनेति भगवत्या-
नुपबलक्षणे यथा शैत्रेण तन्मयतां तदाविष्टतां भक्तियोगेन
विहितत्वमात्रबुद्ध्या क्रियमाणेन तु न तथा ॥ २६ ॥

अस्मां तादृशमनुशक्तिपुस्तकस्य षेपु प्रकाशमानस्य भगव-
द्विग्रहाभासस्य वाक्तां प्राकृतां तद्भावमात्रस्य भाव्यावेशफलं
अदृश्यते इति सदृशान्नं तदेव प्रतिपादयति—कोट इति ।
सरसो द्वेपो भयञ्ज ताड्यो योगस्तदावेशात्तेन तत्स्वरूपतां
तस्य स्वस्य आप्रीय रूपं प्राकृतियञ्ज तत् तां तत्स्वरूप-
मित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमिति । एवमपीत्यर्थः । तस्माद्विपरिप्रज्ञात्वात्माद्यैव
प्राकृतमनुजतया प्रतीयमाने, ननु, कीटस्य पंशरुत्वं द्वेपो पापं
न भवति अत्र तु तत्स्यादित्याहुः काह, वैरेण यातुञ्जिता
तदावेशः तथैव पूतपातमानः तद्व्यानावेशस्य तादृक् शक्ति-
त्वादिति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतनारार्थदर्शिनी ।

ननु, मास्तु निन्दादिर्भगवत्पीडाकर्तृत्वं निन्दकस्य तुर-
हृज्जनकत्वान्तु स्यादेव. यदुक्तं कैमुत्येनापि “निन्दां भगवतः
शृणुस्तत्परस्य जनस्य वा । ततो नापैति यः सोपि यात्यथः सुक-
लाच्छ्रुतः” ॥ इति सत्यम्. निन्दाहि द्विविधा. आनुकूल्यमयी प्राति-
कूल्यमयी च तत्र प्रथमा प्रेमविद्यासरूपैव “मृगयुरिव कपीन्द्र विव्यधे
लुब्धधर्मास्त्रियमकृत विरुपां स्त्रीजितः कामयानासु । बलिमपि वलि-
मत्वावेष्टयद्वाङ्मनसस्तद्वमलितसत्त्वैर्दुस्त्वजस्तत्कथार्थः” । इति
या स्ता तु पुरुषार्थचूडामागमिनीचिमञ्जरीव व्रजदेशी तां विना नकै-
रपि लभ्या. द्वितीया द्विविधा. भगवदभिनिवेशोऽस्या भगवदभिनि-
वेशोऽस्या च, तत्र प्रथमया शिशुपाळादिकृतनिन्दया जन्य-
मानमेव तुरहृदं तत्कारणेनैव भगवत्प्रतिनिवेशेन सद्य एव निन-
दीकृत्य भक्तियोगेनापि समकक्षां प्राप्य, विषियोग्यत्वमपि

प्राप्यत इत्याह—तस्मादिति सप्तमिः । तस्मात्निन्दाया भगवत्पी-
डाकर्तृत्वं नास्ति, निन्दकस्य च पापक्षयः स्वभावतः तस्माद्विनि-
विवेशाद्वैरानुबन्धादिना युज्यात् भगवति मन इति शेषः । निर्वै-
रेण नास्ति वैरं केनापि प्रस्मिन् तेन भक्तियोगेनेत्यर्थः; यद्वा, वैरं
प्रतिपक्षत्वं निर्वैरं तत्प्रतियोगिस्वपक्षत्वं पुत्रादिभावः, यः खलव-
प्रिमश्लोके सम्बन्धशब्दाच्चयत्वेन स्पष्टीगमिष्यति तेन खेहा-
द्यः कामस्तेन प्रीतिजन्येन कामनेत्येव व्याख्येयम्. न तु खेहस्य
पृथक्साधनत्वं तृतीयान्तत्वप्रकमभङ्गापत्तेः फलमाह—कथ-
ञ्चिदपि तं भगवन्तं पृथक् नेक्षते. किन्तु स्त्रीयभावाभिरूपमेव तं
साक्षात् पश्यतीत्यर्थः । भयवैरभाववन्तावधिकारिणौ प्रति तु
पृथक् नेक्षते किन्तु सायुज्यप्राप्त्या तं स्वामिप्रेमेनेक्षते इत्य-
वार्थः एकस्यापि वाक्यस्य पात्रोद्गाद्यर्थभेदः श्वेतो भाव-
तीतिवदिति न्यायात् अत्र युज्यादिति लिङ्गा वैरानुबन्धा-
दिना भगवति मनोभिनिवेशं कुर्यादिति निश्चिरवगम्यते स
च शिशुपाळादिषु न सम्भवति तेषां रागप्राप्तत्वात् शिशुपा-
ळादिदृष्ट्या अन्तर्गतेष्वभिनिवेशादिषु न शक्यते तस्यापानुब-
भगवत्प्रातिपक्षत्वं चिन्तान्तरत्वात्. यदुक्तम् “मातृपुत्रभ्य-
वदक्ष्यं प्रातिपक्षवत्तां पश्यन्महति. न वा शिशुपाळादिषु
हन्त्येव जनेषु प्रियेभ्यो वैरातुयन्त्रो भगवदभिनिवेशं जन-
यति “तानहं द्विषन् प्रूयात् संतारं नराधमम् । । तपस्य-
जस्रमशुभानां सुपिण्डेषु योनिषु” ॥ इत्यादि परस्परद्वेषात्तन्नि-
पात्तं न च रागप्राप्त्या वैरानुबन्धो तत्तज्जननेन तु निहित इति वाक्यं
शिशुपाळादिषु व्यभिचयात्. न च शिशुपाळादिभिर्भवेदेव
व्यवस्थेतिपाठं विच्छिद्यत्या तैरानुबन्धेन मिष्टानुष्ठानादप्यन्त-
रत्वेव तैरानुबन्धो भगवदभिनिवेशं जनयति यस्य हस्तुत्वेना-
भिधानः श्रुतो दृष्टो वा भगवत् तस्माच्चितोभनति यथा लोक-
स्वहृत्त्वेन मिष्टादिभेदेन वैरिणां प्रवृत्तिषु शीतस्य चित्तानिनि-
वेशो नास्तीतिवति तस्मादेतत् पद्यमेवं केचिद्व्यापद्यते यस्मात्
सर्वैरभाववत्तामपि हितं करोति तस्मात्तत्र वैरस्याप्यपि तत्त्वात्
वैरभाववतीति किन्तैव भावेन मनोभिनिवेशोनेत्याह— तस्मा-
दिति । निःशब्दस्य नजयत्वाच्चिद्वैरेण वैरभावविशेषेन बन्धुमित्र-
पुत्रादिगानेन अतो युज्यात् कीदृशेन वैरानुबन्धेन वैरे इव अनु-
बन्धश्चिन्ताभिनिवेशो यत्र तेन यो यस्मिन् अनुबन्धः स तस्मिन्मिनि-
विष्टपद्येति तादृश्यभावात् नारित. तथा स्नेहात् कामेन खेदेकदेत-
को यः कामस्तेन कीदृशेन भयेन राजनार्यपथ्यामोत्यभयवता
व्रजयुवतिकातुगामिना कामेनेत्यर्थः भयेन वेतिवा शब्दात्
निर्भयेन कामेन च रुक्मिण्यादिकामानुगामिना कामेनेत्यर्थः औपपत्यं
दांपत्ययोर्द्वयोरप्यस्ति प्रमाणम्. तथाहि “जागभावेन पुनरेव सुहृदं
सर्वतोऽधिकम्” इति ब्रह्मामनसु “अशिशुनामहातमानरतपसा स्त्रीत्व-
मापिरे । भर्तारं च जगद्योनिवा सुदेवमजं विशुम्” इति कुर्मपुराणञ्च ॥ २५ ॥

परमनिष्ठस्यापि वैरभावस्य चिन्ताभिनिवेशकर्तृत्वेनैव महिमा
अपार पवत्याह—यथेति । वैरेवैरभावे योऽनुबन्धः सातत्यन्तेन मर्थः
पूर्वोक्तयुक्तः स्वस्य भगवद्विष्यत्त्वज्ञानविशिष्ट एव नान्यः । त-
न्मयतां स्त्रीमयः कामुकइतिवत्तद्वैकाभिनिवेशावत्त्वं न तथेति
सद्यइतिशेषः निश्चिता मतिरिति ममायं निश्चय एव कृत
इत्यतोत्र प्रमाणं न प्रष्टव्यं यदिभक्तियोगादपि वैरभावो मनो-

कामाद्वेषाद्भयास्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः ।

आवेश्य तदर्थं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥ २६ ॥

गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।

सम्बन्धादृष्णायः स्नेहाद्यर्थं भक्त्या वयं विभो ! ॥ ३० ॥

कतमोऽपि न वेनः स्यात्पञ्चानां पुरुषं प्रति ।

तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णो निवेशयेत् ॥ ३१ ॥

मातृष्वस्रेयो वश्रैद्यो दन्तवक्रश्च पाण्डव ! ।

पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रश्चापात्पदाच्छ्रुतौ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

भिनिवेशकत्वांशोनाधिकस्तदा किमुत वक्तव्यं तादृशभिनिवेशवान् स भक्तियोग इति भावः । तेन श्वित्रो न जातः जिह्वायां नान्धं विविशतुस्तम इति स्वयां शिशुपालादीनाम निष्ठसाधनत्वबुद्ध्या वैरानुगन्धो निन्द्यते मयातिवृष्टसाधनीशोभमयोर्भक्तियोगादपि स्तूयते इति, कुतः शिशुपालादीनां दुर्गति-संभावनापीति ध्वनिः । तेन भावमार्गेण प्रतिनिन्द्योपि वैरभावो भगवद्भिनिवेशादीन्प्रसपादकतांश्चैव भक्तियोगात् शुद्धात् यदि स्तूपते तदा भावमार्गेण प्रतिषेधो वस्तुदेवादीनां वात्सल्य-सख्यादिः किमुतर्तांशोनाधिकस्तदा भिनिवेशं प्रतिक्षणातिभूमसम्पादकः सत्य इत्यनुध्वनिः । तेनार्थोचीनानामपि श्रीनन्दादिभावानुसारेण चात्सल्यविभावेष्वन्तां रागादुगा भक्ति-वैधर्म्येः सकाशादुत्कर्षवतीति पर्थनुध्वनिः ॥ २६ ॥

तत्र वैरभाववर्तांमध्ये केचित् शिशुपालादयः सात्त्विक-माधुरितिसङ्घातमाह-कीट इति द्वाभ्याम् । पेशस्कृता भ्रमरवि-शेषेण संरम्भोद्वेगः भयश्च तथोयोगेन ॥ २७ ॥

माया कृपा सङ्गतिप्राप्ति मनुष्ये स्वदृष्टव्ये यत्र तस्मिन् यद्वा मायया स्वरूपेणैव "मनुज स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्या युतः" इति श्रुतेः । वैरेण वैरजनितव्यानावेशेन पूर्तानष्टपाप्मा तन्निन्दनतिरस्कारादियेषां ते ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्माद्भागवतो तिन्दनादिना पीडा न भवति प्रत्युत तत्पादपञ्च-प्राप्तिसाधनं स्मरणं भवति तस्माद्धेतोः वैरानुगन्धेन निर्वैरेण सर्वोत्तमावेन भक्तियोगेनेत्यर्थः । युज्यतां भगवति मनो योजयेत् पृथक् भगवदन्तर्गतं वस्तु कथञ्चिदपि नेक्षते नेक्षेत, किन्तु, भगवति सर्वोत्तमावेन मनो युज्यतां इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

पेशस्कृता भ्रमरेण कुख्यातां यद्वः कीटः संरम्भो द्वेयो मयश्च ताभ्यां योगो न स पक्षाग्नं तेनानुस्मरन् तस्य पेशस्कृतः सरूपतां विन्दते ॥ २७ ॥

मायया कृपया भक्तवात्सल्येनेत्यर्थः । मनुजे मनुवंश आविर्भूते चन्द्रवंशस्यापीडाद्वारा मनुवंशत्वात् वैरेण यानुचिन्ताऽनुध्वानं तेन पूतपाप्मानस्तमापुः ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

तस्मात् वैर के संबंध से भक्ति से भय से स्नेह से अथवा काम से कृष्ण भगवान् में मन लगावे के किसी प्रकार पृथक् नहीं देखते हैं ॥ २५ ॥

राजन् ! हमारा तो निश्चय ऐसा है कि मनुष्य जैसे वैर से तन्मयता को प्राप्त होता है वैसा भक्ति योग से नहीं ॥ २६ ॥

जैसे भीत में भ्रमर का रोका हुआ कीट (कीड़ा) संरम्भ (है) और सब के योग से, उसका स्मरण करते २ भ्रमर स्वरूप हो जाता है ॥ २७ ॥

ऐसेही कृपा से मनुष्य रूप को धारण करने वाले साक्षात् ईश्वर ऐसे श्रीकृष्ण भगवान् में वैर से पवित्र होकर सदा उन के चिन्तन करने से कृष्ण ही को प्राप्त हो गये ॥ २८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदर्थं कामादिनिमित्तं पापं हित्वा ॥ २६ ॥

तानाह—गोप्यइति ॥ ३० ॥

तर्हि वेनः किमिति नरके पानितः ? तत्राध्यानाभावात्पापमेव तस्य फलितमित्याह—कतमोऽपीति । पुरुषं श्रीहरिंप्रति पुरुषं पुरुषस्य कामासम्भवाद्भयादिभिश्चिन्तयतां पञ्चानां मध्ये वेनो न कतमोऽपीत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तदेवमितिहासप्रस्तावकयामुक्त्वा श्रीकृष्णे शिशुपालस्य

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशः कस्य वा शापो हरिदासाभिर्मर्शिनः ।

अश्रद्धेय इवाभाति हरेरेकान्तिनां भवः ॥ ३३ ॥

देहेन्द्रियासु हीनानां वैकुण्ठपुरवसिनाम् ।

देहसम्बन्धसम्बन्धमेतदारव्यानुमर्हसि ॥ ३४ ॥

नारद उवाच ।

एकदा ब्रह्मणः पुत्राविष्णोर्लोकं यदृच्छया ।

सनन्दनादयो जग्मुश्चरन्तो भुवनत्रयम् ॥ ३५ ॥

पञ्चषड्ढायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ।

दिग्वाससः शिशून्मत्वा द्वास्स्थौ तान्प्रत्यषेधताम् ॥ ३६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

वैराग्यवन्धे कोहेतुरित्यपेक्षायां तमेवेतिहासे वक्तुमाह-मातृव्यखेय इति । पदाद्वैकुण्ठच्छ्रुतौ ॥ ३२ ॥

हरिदासावभिमृशत्यभिवर्तीति तथा कस्य शापः कीदृशो वा अश्रद्धेयोऽनादरणीयश्च असम्भवात् भवोजन्म ॥ ३३ ॥

असम्भयमेवाह-जन्महेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेन्द्रियासु निर्हीनां शुद्धसत्त्वमयदेहानामित्यर्थः । प्राकृतदेहसम्बन्धेन सम्बन्धमेतदारव्यानुमर्हसि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

कथम्भूता पञ्च वा षड् वा ढायनानि वर्षाणि येषां ते अर्भा बालास्तद्वद्भाभा येषां ते पूर्वेषां मरीचशार्दानामपि पूर्वजास्तेभ्यः प्रथमं जाताः दिग्वाससो दिग्गम्भराः भूतः शिशून्मत्वा ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भरस्वामिप्रवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुक्तार्थं दार्ष्टान्तिके निदर्शयैवं कैश्चित्त्वन्धमित्याह-कामादिति । यथा भक्तियोगेनेश्वरे मन आवेक्ष्य भवतो गतिं जग्मुस्तथा कामादिभिरपि तस्मिन् मन आवेक्ष्य तद्वत् मनस आवेक्षननिमित्तं कामादिरूपमघं हित्वा भव्यन्तभावनाप्रकर्षेण कामादिकं विस्मृत्येत्यर्थः बहवस्तद्गतिं प्राप्ताः ॥ २६ ॥

एतदेवोदाहरणविशेषेषु दर्शयति-गोप्यइति । भगवति कामाद्रोप्यस्तद्गतिं गता इत्यनुपपन्नः भयात्कंसस्तद्गतिं गतः इति विभक्तिविपरिणामः । यद्वा, गोप्यादयः सर्वे प्रतिनियतकामादिभिरूपायैस्तद्गतिं गता इति योगपद्येनान्वयः । सम्बन्धाद्ग्रायेः स्नेहादूषमिति वृण्वयो यूपश्च देहसम्बन्धकृतस्नेहादित्यर्थः । अन्यथा पञ्चप्रकाशन्तर्भावायोगात् भक्त्या वयं नारदादयस्तत्र

स्नेहस्तुल्यसन्निकृष्टविषयः प्रेमा भक्तिरुत्कृष्टविषयतिष्ठेत् ॥ ३० ॥

एवमुक्तेनार्थेन सिद्धं वेनचैद्यथोवैपश्यसाह-कलमरति । उक्तानां पञ्चानां काशुकद्वेषिविषयस्नेहवद्भक्त्यरूपाणां पञ्चानां मध्ये धेनुत्वोपश्वरं परमपुरुषं प्रति कोपि न भवति काशाद्यन्तमो नभस्यन्तस्तन्निन्दया निरयमाप्तिरिति भावः । दत्तादुक्तानां पञ्चानां मध्ये ज्ञानाप्यन्तस्तेनोपायेन भगवती शक्तिरूपो भूतो निबन्धकत्वं निवेदिते च यत्नसिं मलानिबन्धनमिति तं ज्ञानादिनामपि विशिष्टं तं प्राप्नोतीति भावः, अत एव हि श्रीविष्णुपुराणे “अथगतदं वागुवन्धो भगवन्ममवाण” इति तु-म. ननु, स्वस्मभययोगादीनामपि भक्तियोगकृद्भगवत्प्राप्तिसाधनत्वे यथा आपञ्च-विच्छिन्नभगवद्भक्तियोगः पुनर्जन्मान्तरे “पूर्वाभ्यासेन कर्तव्ये” इत्यादिभगवदुक्तरीत्या पूर्वाभ्यासेनोपसङ्गतसम्पूर्णभगवद्भक्तियोगो भगवन्तं प्राप्नोति एवमारब्धविच्छिन्नसंरम्भभयादिभोगोपि जन्मान्तरे पूर्वाभ्यासेन परिपूर्णयोगो भगवन्तं प्राप्नुयात् नचैवं युक्तम्, अथवा विष्णुदेविणां सर्वेषांपि मुक्ति-प्रसङ्गः । एवञ्च “तः पुनः पितरं ह्येष्टं तं विद्यादन्तरेतसम्” इत्यादिविष्णु-तुल्यकानिदानवनामनयकात्प्रसङ्गः । उच्यते, संरम्भभयादीनां तासांवेव जन्मानि स्वाविस्मरकभावनाप्रकर्षावदानामेव मुक्तिहेतव्यं न तु विच्छिन्नानां जन्मान्तरसम्बन्धिनामपि प्रत्युत तेषां निरय-हेतुत्वमेव. भक्तियोगस्य तु विच्छिन्नस्यापि पुनर्जन्मान्तरे भावनाप्रकर्षावदानाद्वा मुक्तिसाधनत्वमिति, नञ्चात्र गानाभावः धर्मिभ्रातृत्वमानस्य सत्त्वात् “पार्थ नैवेदं नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते” इत्यारभ्य “तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैर्हिकम् । यतो च ततो भूयः संसिद्धौ कुकनन्दन । पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्विषते ह्यवशोपि सः” इत्यन्ततः भगवत्तैवारब्धस्यापि भक्तियोगस्य पुनः काळान्तरे फलसाधनत्वस्योक्तत्वात् नतवेवं संरम्भभयादीनां सकृदारब्धानां पुनर्जन्मान्तरे भगवत्प्राप्तिसाधनत्वप्र-भापकं किञ्चिद्वचनं विद्यते प्रत्युत “योविष्णुम्” इत्यादिनिन्दा

श्रीमद्दीर्घाधवाचार्यकुलसागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वक्ष्यताम्येष सन्नि यदि भगवन्निन्दादिकारिणामपि सर्वेषां
द्वेषादिप्रिस्मारकभावनाप्रकर्षः स्यात्तर्हि स्यादेव तेषां मुक्तिरि-
ति न कोपि निरोधः ॥ ३१ ॥

एवं संस्मरणयोगादीनामपि भगवत्प्राप्तिसाधनत्वेन चैवदन्त-
वक्रयोर्न मुक्तौ विस्मयः कार्य इत्यभिधाय न केवलं तयोर्भ-
गवद्विषयकभावनाप्रकर्षे तद्विषयकसम्बन्ध एव हेतुरपि तु
पूर्वनिर्दिष्टं भगवदाहुकृत्यञ्चेति वक्तुमितिहासं प्रतुष्टुः प्रश्नावसर-
प्रदानाय तयोस्तावद्विष्णुपार्षदत्वं विप्रशापाद्वैशम्पाह—मातृष्वसे
य इति । मातुः स्वभा भगिनी तस्या अपत्यं पुमान् मातृष्वसेयः
हे पाण्डव युधिष्ठिर ! यो भवतां मातृष्वसेयः चैद्यो दन्तवक्रश्च
द्वाविमौ पूर्वं विष्णोः पार्षदप्रवचो ह्यारम्भितौ विप्रशापाद्धेतोः
पदात्स्वस्थानाच्छ्रुतौ भ्रंशौ एवञ्च तयोः पाश्चात्पद्वेषातिशयात्प्रा-
कृतात्यन्तभगवदाहुकृत्याश्च शापान्ते भावनाप्रकर्षनिज्ज्ञा मु-
क्तिरिति भावः । अण्डान्तर्वर्त्तिन्युपेन्द्रादिनिष्कलोके कस्मि-
श्चित् “तदुपर्यपि वादरायणः सम्मवात्” इति न्यायेनोपे-
न्द्राद्युपासनया तद्वारपत्याधिकारं गतौ कौत्सिजीवौ स्थितौ पञ्चा-
द्विप्रशापात्पदच्युताविति नारदस्यागयः ॥ ३२ ॥

इमंसाशयमजानन्नेवं प्रश्नावसरे दत्ते पृच्छति युधिष्ठिरः—
कीदृश इति द्वाङ्गमम् । कीदृशः शाप इति शापप्रकारप्रश्नः कस्य
घेति तत्कृतप्रश्नः, तस्य विशेषणं हरिदासाभिर्मर्शिन इति
हरिदासानमिसृशति पराभवतीति हरिदासाभिर्मर्शी तस्य
अनेन तस्यानौचित्यं सूचितम्, हरैरेकाग्रभक्तानां निकटवर्त्तिनां
अथो जन्म अश्रद्धेय इव अनादृत्य इवाभाति प्रतीयते, शापं भावः
“एतं देवयानं पन्थानमापद्य न च पुनरावर्त्तते न च पुनरावर्त्तते”
इति श्रुत्युक्तरीत्या मुक्तानामिव पुनरावृत्तिर्न विद्यते किंश्रुतनि-
त्यसिद्धानां भगवत्पार्षदानां भगवत्स्थानाद्भ्रंशोभाश्च इह जन्मा-
भवश्चति अत इदं भगवत्पार्षदयोः तत्पदाद्वैप्रत्ययोरुक्त्यमानमिह
जन्मानादनैवमयं तज्जन्मप्रतिपादक वाक्यम् “जरद्गवः कम्बल-
पातुकाङ्गमम्” इत्यादिवाक्यवदसङ्गतार्थमिति ॥ ३३ ॥

तथोर्ज्ज्मासम्भवमेव विवृण्वन्पृच्छति—देहेन्द्रियास्तु हीनाना-
निति । कर्मावशतप्राकृतदेहेन्द्रियप्राणरहितानां वैकुण्ठपुरवासिनां
नित्यसिद्धानामित्यर्थः । अनेन पूर्वमप्यसम्भावितप्राकृतदेहेन्द्रिय-
प्राणसम्बन्धानामित्युक्तम् एवंविधानां देहसम्बन्धः प्राकृतदेह-
सम्बन्धस्तद्वृत्तिवन्निष्पन्नगद्वेषादिसम्बन्धश्च तयोः समाहारः तदे-
तद्वचनप्रानं महासाधारणं कथयितुमर्हसि ॥ ३४ ॥

एवमापुष्टो भगवान्नारदः प्रश्नस्योत्तररूपमितिहासं वक्तुमुपकगते-
प्रकटेत्यादिना । प्रह्लादश्चतुर्भुजस्य पुत्राः सनन्दनादयः आदिशब्देन
सन्तकुमारसन्तसुजाता विवक्षिताः एते भुवनत्रयं चरन्तः कदा-
चिद्वदच्छया विष्णोर्लोकं जग्मुर्धुयः अयं विष्णुलोकशब्दो
प्रह्लादज्जातगर्गतविष्णुलोकविषयः न तु मुक्तप्राप्यपरमव्योमविषयः
“वैकुण्ठः कद्विपतो येन लोकोलोकनमस्कृतः” इति वक्ष्यमाणा-
त्वात् मुक्तप्राप्ये अर्चिर्दिमार्गयौव गम्ये परमव्योमनि योगिना-
मपि सनकादिकानां गमनासम्भवाश्रित्यसिद्धानामिहोत्पत्यसंभ-
वाच्च ॥ ३५ ॥

सनन्दनादाह विधिषणाह—पञ्चेति । पञ्च पञ्च वा हायना वत्सरा
येषां ते प्रमो अर्धकास्तदासासतद्वद्वस्थिताः तान्, अर्धशब्दाभिप्रेतं
निवृत्त्यानि पूर्वेषां रुद्रादीनामपि पूर्वं आताह दिग्वाससो दिग्मन्व-
रानेवंभूतास्नान्सनन्दनादीन् शिशून् शिशुत्वेनालक्ष्य विष्णोर्लोकस्थौ
द्वारि स्थितौ द्वारपौ प्रत्यवेधनौ न्यवारयताम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतोपि भक्तिगर्भकामादिनैव भगवत्प्राप्तिरिच्छाह—कामा-
दिनि । तृतीयार्थे पञ्चमी कामादिभिरपि यथा यथावत्
भक्त्या सहैव कृष्णे मन आवेद्य द्वेषादिना यदवमापादितं
तद्वद्विद्वत् तस्य कृष्णस्य गतिं लोकं गता इत्यन्वयः प्रथ-
मः कामादियुक्त्या भक्त्या हरौ मनः आवेद्य पञ्चाद्यथाभू-
तया भक्त्याऽयं हित्येत्यर्थः ॥ २९ ॥

बहव इत्युक्तस्य विषयविभागमाह—गोप्य इति । कामात्का-
मयुक्त्या भक्त्या कंसः कंसाविष्टो भृगुः भययुक्त्या भक्त्या
चैद्यादयः चैद्यादिस्वाज्यादयः द्वेषयुक्त्या वृष्णायः सम्बन्धो
वन्धुना तज्जिसित्त्या खूय पाण्डवः समतुलितबहुमानयुक्त्या
वयं मुक्तादिशब्दाद्याः केवलया भक्त्या अथ कश्चन विशेषः—

“गोप्यः कामयुताभक्ता कंसाविष्टः स्त्रय भृगुः ।

ज्ञेयो भययुता भक्ता चैद्यादिस्वाज्यादयः ॥

निद्वेषतंगुण भक्ता वृष्णायो वन्धु (१) संयुताः ।

बहुमानसन्तसावदेवा भक्ताः प्रकीर्तिताः ॥

स्वेनोपसर्जनादेव बहुमानान्मुनीश्वराः ।

बहुमानाणि केवानां कृष्णिष्योपश्रितिको मतः ॥

ब्रह्मगीर्देन्द्रकाशाहरितरेषां यणाक्रमम्” ॥

इति वचनार्थलक्षणव्यवः ॥ ३० ॥

अस्यैव पुरुषार्थो न केवलद्वेषेणेत्याशयवानाह—कतम इति ।

कामाद्युपलार्जनमन्त्रियोगाणां पञ्चानां मध्ये कतमोपि भक्तियोगो
वेनस्व नास्ति अस्मौ (२) कश्चन द्वेषात्मक एव यस्माद्भ्रातृ-
योगमन्तरेण पुरुषार्थो नास्ति तस्मात्केनापि प्रकारेणापादित-
नोपायेन भक्तिवृत्त्येन कृष्णे मनो निवेशयेत् द्वेषादिना
“उपायो भक्तिरद्विष्टो द्वेषाद्या अनुपायकः” इत्यभिधानादन
उपायो भक्तिरेव अतो भक्तिमन्तरेणोपायो नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पेशकृता रुद्ध इत्यत्र चैद्यादयः स्वता भक्ता वरुणावेशा-
द्वेषिण इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—मातृष्वसेय इति । पार्षदप्रव-
रत्वं स्वतो भक्तत्वे विप्रशापादसुरगनिष्ठत्वं द्वेषित्वे हेतुः ॥ ३२ ॥

हरिदासाह हरिभक्त्या अभिमिश्रति स्पृहातीति हरिदासा-
भिर्मर्शनः हरेरेकागितानां नियतभक्तानां अथ उत्पत्तिः
शरीरयोगलक्षणाः स्वपदप्रदेशलक्षणाः शापः अश्रद्धेय इवाभाति
सयुक्तिकं निरूपयितुं न क्षममिति प्रतीयते ॥ ३३ ॥

तत्र कारणमाह—देहेति । देहाद्यभावाच्च कुत्रस्यानामिति तत्राह—

(१) भावप्रधानोनिर्देशः (२) वेनः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वैकुण्ठेति, तेषां प्राकृतदेहाद्यभावेन जन्मादिकं कथं घटत इति शङ्क्यत, इत्यर्थः । देहसम्बन्धः देहयोगः तस्य सम्बन्धः निमित्तभूतः शाप एतच्छापानिमित्तं अनेन देहयोगं तन्निमित्तशपं तन्निमित्तं च व्याख्यातुमर्हसीत्यर्थसमुदायो बह्व्यत-
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदर्थजानं कुतोवगम्यत इतिपरिहारवचनादित्यत आदित
वक्ति एकदिति ॥ ३५ ॥

पञ्चपङ्कटायनार्भाभाः पञ्चवर्षाः षड्वर्षाः अर्भाः अर्भका बाला-
स्तद्वद्भाभा दीर्घिण्यां ते तथा तत्समाना इत्यर्थः । शिशुन्मत्वा
पुरप्रवेशकारणाय वेषान्तरमापन्नानित्याशङ्क्येत्यर्थः द्वाःस्थौ
द्वारि स्थौ जयोनजयो तान् सनन्दनादीन् प्रत्येषधतां वेत्र-
विधानेन न्यवारयतामित्यन्वयः द्वाःस्थावित्युक्त्वा जयविजययोः
अधिकारस्थत्वं सूचयति तेन वैकुण्ठे अधिकारस्थिताः मुक्ता-
श्चेति द्विविधा जनाः सन्ति । तत्राधिकारस्था देहादियोगित्वा-
द्वरशापयोग्याः पञ्चान्नयोग्या इति ज्ञायते तदुक्तम् “अधिकार-
स्थिताश्चैव विराजन्तश्च द्विजाजनाः । विष्णुलोकस्थितास्तेषां वर-
शापादियोगिनः । अधिकारस्थिता मुक्तिं नियते प्राप्नुवन्ति च ।
विमुक्तानन्तरं तेषां वरशापादयो न तु । देहेन्द्रियास्तु मुक्ताश्च
पूर्वम्पञ्चान्नैर्युताः ॥ अप्यमीमानिभिस्तेषां देवैः सात्त्विकमे-
र्युताः ॥” इति अनेन वैकुण्ठे मुक्तामुक्तस्थानद्वयमस्तीति ज्ञायते
३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नच शास्त्रविहितेनैव भगवद्वर्मेण सिद्धिः स्थात् न तद-
विहितेन कामादिनेति वाच्यम् यतः कामाद्वैपादिनि । यथा
विहितया भक्त्या ईश्वरे मन आवेद्य तद्वति गच्छन्ति तथै-
वाविहितेनापि कामादिना बहवो गता इत्यर्थः । तदर्थं तेषु कामा-
दिषु मध्ये यद्वैषम्ययोर्यं भवति तद्वित्तैव भयस्यापि
द्वेषसम्मिलितत्वाद्वोत्पादकत्वं ज्ञेयम् । अत्र केचित् कामे-
प्यर्थं मन्यन्ते । तत्रेदं विचार्यते भगवति काम एव केवलः
पापावहः किं वा पतिभावयुक्तः अथवा उपपतिभावयुक्त-
इति । स एव केवल इति चेत् स किं द्वेषादिगणपातित्वात्
तद्वत् स्वरूपेणैव वा, परम शुद्धे भगवति यदधरपानादिकं
यच्च कामुक्त्वाद्यारोपणं तेनातिक्रमेण वा, पापभ्रवणेन वा ?
जायेन. “उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैवः सिद्धिं यथागतः । द्विषन्नपि
दृषीकेशं किमुताधोऽजप्रियाः” ; इत्यादौ द्वेषादेर्यत्कृतत्वात्,
तस्य तु स्तुतत्वात्, अतस्तत्र प्रिया इति स्नेहवत् काम-
स्यापि प्रीत्यात्मकत्वेन तद्वदेव न दोषः । तादृशीनां कामो हि
प्रेमैकरूपः “यत्ते सुजातचरणाभ्युदहं सनेषु भीताः शनैः
प्रियदधीमहि कर्कशेषु । तेनाटवीमटसि तद्वचयते न । किं स्त्रिव
कूर्पादिभिर्भ्रमति भीमवदायुषां नः” इत्यादावातिक्रम्यापि स्वसुखं
मदायुक्त्व एव तात्पर्यदर्शनात्, सैरन्ध्यास्तु भावो-

रिरंसाप्रायत्वेन श्रीगोपीनामिव च केवलं तत्तात्पर्याभावात्-
दपेक्षैव निव्यते नतु स्वरूपतः “सानङ्गनपतकुचयोः” इत्यादौ “अन-
न्तचरणेन रुजोमुजन्ती” इति “परिरक्ष्य कान्तमानन्दसूक्ष्मम्” इति
कार्येणैव तत्स्मृतेः तत्रापि “सहोष्यनामिह प्रेष्टु । दिनानि
कतिचिन्मया” इत्यत्र प्रीत्यभिव्यक्तेश्च । तदेवं तस्य कामस्य द्वेषादि-
गणान्तःपतितत्वं परिहृत्य तेन पापावहत्वं परिहृतम् अथ
कामुक्त्वाद्यारोपणाधरपानादिरूपस्तत्र व्यवहारोऽपि नाति-
क्राम्यतुः यतो “लोकवचुर्लोलोकेवदयम्” इति न्यायेन लीला तत्र
स्वभावत एव सिद्धा, तत्रच श्रीभूजीलादिभिस्तस्य तादृश
लीलायाः श्रीवैकुण्ठादिषु नित्यसिद्धत्वेन स्वतन्त्रलीलाविनो-
दस्य तस्याभिरुचितत्वावगमात्, तादृशलीलारसमोहसाभा-
विकं भगवत्ताद्यनुसन्धानमपि तत्कामुक्त्वादिमननमपि च
तदभिरुचितत्वेनैवावगम्येत, तथा तत्प्रेयसीजनानामपि त-
त्स्वरूपशक्तिविग्रहत्वेन परमशुद्धरूपत्वात् ततो न्यूनत्वाभावाच्च
तदधरपानादिकमपि नाननुकूलम् । पूर्वसुखा तदभिरुचितमेव ।
तासां तद्वत्स्वरूपशक्तिविग्रहत्वं श्रीगोपीनामिव दर्शितमस्ति दर्श-
यिष्यते च श्रीदशमे, नच प्रादुर्भावाज्जने दोषः प्रसज्यनीयः
तद्योग्यं तादृशं भावं स्वस्वरूपशक्तिः प्रहञ्ज प्राप्तेव तादृच्छैव
नृणांतेः । अथ पापभ्रवणेन च न पापावहोऽलौकिकः तच्छ्रवणा-
देव, अतः पतिभावयुक्ते च सत्र सुतरां न दोषः प्रत्युत स्तुतिः
अयमेव “यास्मिन्मन्त्रेण भगवता पादसंस्पर्शमादिशतिः । जगद्गुरुं भक्तु-
मुद्ध्या तासां किं वयश्चेत तपः” इति महत्पुण्यभावनतीनामपि
तद्भावः श्रूयत । यथा श्रीमध्वाचार्यधृतिं महात्मेर्यच्चनं “जज्ञि-
षुवा महात्मनस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । अतारश्च जगद्योनिं वा-
सुदेवराजं विशुम्” इति अत्र एव चन्वितम् “पनिपुत्रसुहृद्भ्रातृ-
पितृभ्रातृवद्धरिम् ये ध्यायन्ति स्वदोषुक्तास्तोयोपीह नमो
नमः” इत्यनेन प्रयोषपतिभावेन च न पापावहोऽसौ “यद्वप्य-
पत्यसुहृदामनुवृत्तिः” इत्यादिना साभिरुचोत्तरितत्वात् “गोपीनां
तत्पतीनाञ्च” इत्यादिना, श्रीगुरुदेवेन “न पारमेष्ठिं निरवद्य संयु-
जाम्” इत्यनेन स्वयं श्रीभगवता तादृशानामभ्येषामपि तद्भावो
दृश्यते यथोदाहरिष्यते श्रीदशमे “पुरा महर्षयः सर्वे द-
यङ्कारणयवासिनः” इत्यादि । अतः पुरुषेष्वपि स्त्रीभावेनोद्भ-
वात् भगवद्वेषवत्त्वात् न प्राकृतकामदेवतोद्भाविनः प्राकृतका-
मोऽसौ किन्तु “सात्त्वान्मन्मथमन्मथः” इति श्रवणात् आगमा-
दौ तस्य कामत्वेनोपासनाच्च भगवदेकोद्भाविनोऽप्राकृत एवा-
सौ काम इति ज्ञेयम् अत एव सुमुक्षुसुकनित्यपार्षदानाम-
पि वाञ्छनीयोऽसाविति दर्शितम् श्रीदशमे “पूताः परं तनु
भूतः” इत्यादिना, यतः श्रुतयोपि “नित्यसिद्धगोपिकाभावाभि-
लापियः सत्त्वधूपेणैव तद्गणान्तःपातित्यो बभूवुः” इति
“निभृतमरुमनोच्च” इत्यादि श्रुतिस्तवेदर्शयिष्यते । तदेवं साधु व्या-
ख्याते कामादित्यादौ द्वेषमययोर्धेद्वयमित्यादि ॥ २६ ॥

अथ “बहवस्तद्वति गताः” इत्यत्र निदर्शनमाह-गोप्य इति सार्द्ध-
केन । गोप्य इति साधकचरीयां गोपीविशेषायां पूर्वावस्थामव-
लम्ब्योच्यते, वयमिति, यथा श्रीनारदस्य “प्रयुज्यमाने मयि तां
शुद्धां भगवतीं तनुम्” इत्याद्युक्तीत्या पार्षददेहेत्ये सिद्धे तेन
स्वयं वयमिति निजपूर्वावस्थामवलम्ब्योच्यते । तत्रैव वैभी भक्तिः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अधुना लब्धरागस्य तस्य “नमस्येकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भावा-
गुण्याः । गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तृभयवर्जितः” इति न्यायेन विध्य-
नधीना रागादिभिरनैव विराजत इति । अत एव तद्वति गता इति तेषां
फलप्राप्तेरप्यनीतत्वनिर्देशः । एवमेव वक्ष्यते स्वयं भगवन्ना
“केवलेन हि भावेन गोप्य” इत्यादि । “मत्कामारमणम्” इत्यादौ
“सङ्गाच्छतम्हसराः” इति च अत्र ता गोप्य इवाधुनिक्यश्च तद्-
ग्यादिभ्यश्चैनैव तद्भावा भवेयुः यथोक्तम् । “श्रुतमात्रोपि यः स्त्रीणां
प्रसङ्गाकथंते प्रतः । उरगायोः रगीतो वा पश्यन्तीनां कुतः पुनः” इति ।
अथ पार्षदचरस्यापि चैद्यस्यागन्तुकोपद्रवाभासदर्शनेनैव
साधकत्वनिर्देशः । सम्बन्धाद्यः स्नेहो रागस्तस्माद्बुद्ध्यो यथं
चेत्येकम् । ‘तस्माद्देवानुबन्धेन’ इत्यादौ कामादित्यादौ चांकश्यैवा-
र्थस्योदाहरणवाक्येस्मिन् तदैकाध्यावश्यकत्वात् पञ्चानामित्यनु-
रोधात् उभयत्रापि सम्बन्धस्नेहयोर्द्वयोरपि विद्यमानत्वाच्च ।
सम्बन्धग्रहणं वागस्यैव विशेषज्ञापनार्थं गोपीवद्भापि सम्बन्धे
स्नेहेच वृष्णिविशेषाः पार्षदसम्बन्धविशेषाश्च पूर्वाव-
स्थाप्रचलस्य साधकत्वेन निर्दिष्टाः । अतः सम्बन्धे स्नेहोपि
तदभिरुचिमात्रं ज्ञेयम् । ‘भक्त्या विहितया’ अस्या एव प्रतिलब्धत्वेन
भागमार्गे निर्दिष्टमुपक्रान्तत्वात् ॥ ३० ॥

यदि द्वेषस्यापि सिद्धिरिति चेन्न किमिति नरके पातित
इत्याशङ्क्याह—कतम इति । पुरुषं भगवन्तं जज्ञोहृत्य प-
ञ्चानां देवानुबन्धः दीनां मध्ये वेनः कतमोपि न भ्यात् तस्य
तं प्रति प्रासङ्गिकनिन्दामात्रात्मकं वैरं नतु वैरानुबन्धः तत्तस्ती-
व्रथानाभावात् एवमेव तत्र प्रतिकूलितामिति भावः । ततोऽसुर
तुल्यस्त्वप्यैरपि हरिम् स्तुतुं स्तुतार्थवैरानुष्ठानसाहसं न क-
र्तव्यमित्यभिप्रेतम् अत एव “ये वै भगवन्ता प्रोक्ता उपायाश्चाभ-
लब्धये” इत्यादिरपि तेषु अनिष्टाभिमिर्द्धान्यते अनभिप्रेतत्वेनाप्रो-
क्तत्वात् नरमादेव तस्मादिति अत्रापि पूर्ववज्जिवेद्योदेति
सम्मतिसाधनं न निधिः केनापि तेन्युपपायेषु युक्तमेनैकेने-
त्यर्थः । अहो यदाहशब्दप्रबलप्राप्त्यभक्तिमार्गेण चिरात्
भाष्यते स एव चिराद्भावविशेषप्राप्तेः तत्र च द्वेषादी-
नामपि तस्मादेवभूते परमसद्गुणसद्भावे तास्मिन् ‘दु-
ष्टेः पामरजनभावात् वैरस्य वार्ता को बाधमः अदौस्यमवलम्ब्य
प्रीतिमपि न ह्युपादिति रागानुगायामिव तच्च युक्तमन्वमङ्गी-
कृते भवति ॥ ३१ ॥

चैद्यस्तवक्रौ तु नासुरौ किन्तु हरेः स्त्रमाक्तिप्रवर्त्तक-
विप्रकुलदाक्षिण्यभयस्यैरलीलेकृपया तदनुकारिणावेवेत्यभिप्रायं
प्रज्ञात्तरार्थं दर्शयितुमाह—मातृस्वस्त्रेय इति । तत्र
तयोरन्यथाभावः सर्वेषां न सम्भवत्येवेति प्रश्नस्यार्थः
“न च पुनरावर्त्तने” इति श्रुतेः । “अनावृत्तिश्चकृत्”
इति न्यायात् “भामुपेत्यतु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते” इति
श्रीगीताश्रयः । सन्ध्याश्चैवासी सिद्धान्तस्तु तत्रेतिहासमात्रम्
तच्च पूर्वयुक्त्यैव सम्भवतीति नदाभिप्रायः वक्ष्यते च स्वयम् “विष्णु-
चक्रहतां हसौ” इति व्याख्यास्यते च तैः तयोः पापमेव हतं
न तु ताविति ॥ ३२—३४ ॥

एकदेति युगमकम् । यदृच्छया केनापि साधोद्वेगेन विष्णो
लोकं जग्मुः ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शशिनी ।

‘भद्राभद्रमाववन्तः सर्व एव तं प्राप्नुवन्ति साधनानारतस्यात्
फलतारतम्यन्तु युक्त्या स्वयं विवेचनीयमित्याह—कामादिति ।
तदेवं द्वेषजन्यमर्थं हित्वा द्वेषजन्येनैवावेशेन चित्तप्रीकृत्येत्तरं । न
चात्र कामेप्यर्थं व्याख्येयम् “द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुना बोधजप्रिया”
इति तद्वतीनां प्रियात्वेनास्वास्थ्यमानत्वात् तद्वति तदीयां गतिं
प्रेमाणा मोक्षश्च ॥ २२ ॥

भावानामारूपदानि नामग्राहमाह—गोप्यः कामात् पूर्वव्या-
ख्या युक्तैव स्नेहोत्थादेव नतु सामान्यतः तादृगपिप्राथम्ये
कुञ्जाद्या इति प्रयुज्येन भयात् स्वस्य कृष्णवर्णवत्त्वज्ञानं उद्भूतात्
वृष्णयो यादवाः यथं पांडवाश्च सम्बन्धात् पुत्रप्राप्तादिभावात्
मातृजेयप्रातृस्वस्त्रेयादिभावाच्च, कीदृशात् स्नेहात् स्नेहमया-
दिति सत्वाजितप्रसेनशतधन्वकशैबुर्बाधनाद्यो व्यावृत्ताः
न चात्र स्नेहस्य पृथक् तत्प्राप्तिसाधनत्वं व्याख्येयम्, उत्तरवाक्ये
पञ्चसंख्यत्वेनैव भावानां निरूपणात् वयं नारदादयो भक्त्या
तद्वति गता इति पूर्वस्थेवानुपेयः तत्र गोप्यः प्रेमनत् प्रेयसीना ।
कंसः सायुज्यं लैद्यदन्वक्रौडका सारूप्यं अन्वचारदो यथा-
शोभं सायुज्यसाक्षिकार्थं वृष्णाश्च पांडवाश्च सख्यादिभावव-
त्पार्षदत्वं नारदादय एवव्यक्तज्ञानत्वं पार्षदत्वमित्येवं यथा साधने
तत्तत्प्राप्तिकृत्वाक्यदृष्ट्या निर्धारितां गतिं तदीयां गताः अत्र
“बादयानां हितायोषां भूतो गोवर्द्धना मया” इति हरिर्नारदाक्यात्
नन्दादिगोपानामपि वृष्णावशात्तादैश्वर्यज्ञानान्तरत्वेन स्नेहव-
त्त्वाधिक्यात् पुत्रादिसम्बन्धस्यतिदात्रेमेपादेव प्राप्तावद्यो-
तकं ज्ञेयम् । ननु, तर्हि शिशुपालवद्भगवद्विषयान्तराश्रित्य
वेनः किमिति नरके पतितस्तद्भाह—पुरुषं भगवन्तंप्रति पमानां
पूर्वश्लोकोक्तानां भावानां मध्ये दस्युपापनासदत्वात् कामेपि न
भवति नतावद्वोपीव स्नेहवत्काप्रवात् न च कंसपत्नीः गच्छ
मां हनिष्यतीति बुद्ध्या भगवद्व्यन्तापेक्षमय्या शिशुपालवत् द्वेष
नापि वृष्णादिरिव तत्र कापि सम्बन्धवद्भावो नापि नारदा-
दिरिव भक्त इत्यर्थः तेन शिशुपालादिभिन्नः प्रतिकूलत्वात्
दिधीर्भुवेन इव नरकं यातीति भावः । यस्मादेवं नरमात्र केनाप्य-
प्रतिकूलेनैव उपगमनं कृष्णे मनो निवेशयेदिति विशेषतस्माद्देवास्तु-
बन्धेनेति श्लोकोक्तविधिना सहैकार्थं ज्ञेयम् ॥ ३०—३१ ॥

तदेवं शिशुपालप्रस्तावादायात् भावमार्गसिद्धान्ते तं समाप्य
श्रीकृष्णे शिशुपालस्य वैरानुबन्धे को हेतुरित्यपेक्षायामाह—मातृ-
स्वस्त्रेय इति । पदाद्वैकुण्ठात् च्युनौ ॥ ३२ ॥

हरिदासावप्यभिप्रेतं स्पृशति अश्रद्धेयः शापवाक्ये
विश्वासो नोपपद्यते असम्भवादिति भावः ॥ ३३ ॥

अम्भवेवाह—देह इति । जग्म हेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेन्द्रियासु
भिद्दीनानां शुद्धसत्त्वमयदेहानामित्यर्थः प्राकृतदेहसम्बन्धेन

अशपन्कुपिता एवं युवां वासं न चार्हयः ।

रजस्तमोभ्यां रहिते पादमूले मधुविषः ।

पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमाश्वतः ॥ ३७ ॥

एवं शतौ स्वभवनात्पतन्तौ तैः कृपालुभिः ।

प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वा त्रिभिर्लोकाय कल्पताम् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वस्वन्दम् एतदाख्यानमाख्यातुमर्हसीति श्रीस्वामिचरणानां व्याख्या ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पञ्च वा षड्वा हायनानि येषां ते भर्मा बालास्तद्वदभा येषान्ते च पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि दिग्वाससः शिशून् मत्वा पुंश्चन्द्राव-
आपः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा भक्त्या तथैव कामादिना ईश्वरे मन आवेद्य तद्वद् भगवत्पदप्राप्तिप्रतिबन्धकं स्मरणं हित्वा तद्वर्ति भगवत्पदं गताः प्राप्ताः ॥ २६ ॥

तत्कामादिभिर्यथा वर्णयति—गोप्य इति । वृष्णीनां युष्माकं च यः कृष्ण सम्बन्धस्तस्माद्यः स्नेहस्तस्मात् वृष्णो यूयं च तद्वर्ति गता इति योजना भक्त्या यथाकेन भजनेन ॥ ३० ॥

कामादिभिरेव भगवन्निस्तनपरायां मुक्तिरित्यपि नियमो नास्त्येताह—कतम इति । पुरुषं भगवन्तंप्रति कामादिशिश्न-
न्तयतां पञ्चानां मध्ये वेदः कतमपि न स हि “भगवन्निन्दया वेनां द्विजैस्त्वमसि पातितः” इति वाक्यात्, द्विजैस्त्वमसि पातितोऽपि भगवता पुत्रीभूतेन तमसः पुनरुक्तः “यद्वेगोपतरत्नम्” इति वच-
नात्, अतोभगवन्निन्दया भगवति मनोनिवेशनन तत्कृपापात्रतां प्राप्त उक्तेऽयः पञ्चश्लोऽन्यः तस्मात्केनाप्युपायेन कामादिपञ्चप्रकारे-
ष्वेकतमेन निन्दया च साङ्केत्येवमग्राहितानि वा आसत्तद्विज-
ज्ञासुर्वाग्विवाद्यन्वतमेन वा मनः श्रीकृष्णे निवेशयेत् इति सिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

शिशुपाया दन्तवक्रश्चेति द्वौ न कर्मवशौ जीवौ किन्तु भगव-
न्पापद्वयवै भगवद्विच्छया भगवद्वतारभूतसत्कृमात्पापवञ्जन वैकुण्ठादागतौ, पुनर्वैकुण्ठं गतौ इत्याह—मातृष्वस्त्रेण इत्यादिना;
पदाद्वैकुण्ठात् ॥ ३२ ॥

हरिदासौ अभिमुशानि विषयीकरोतीति तथा किञ्च हरेः
एकात्मिनां भवो जन्म च अश्वदेव इवाभाति ॥ ३३ ॥

प्राकृतदेहादिहीनानां अप्राकृतदेहादिमतामित्यर्थः । देहसम्ब-
न्धेन जन्ममरणार्हाप्राकृतदेहसम्बन्धेन सम्बन्धमेतदाख्यानमा-
ख्यातुं वर्णयितुमर्हसि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पञ्च वा षड्वा हायनानि संवत्सराः यस्य तथाभूतो योऽभौ-
बालस्तद्वदभा येषां ते पूर्वेषां भवादीनामपि पूर्वजाः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

बहुत जन काम द्वेष भय स्नेह और भक्ति से ईश्वर में
मन लगा कर कामादि से होने वाले पाप को त्याग कर पर-
मात्मा की गति को प्राप्त हुए ॥ २६ ॥

काम से गोपी, भय से कंस, द्वेष से शिशुपालादि राजा
लोग, संबंध से यादव लोग, स्नेह से तुमलोग हे राजन् ! तथा
भक्ति से हम लोग गोविन्द को प्राप्त हुए ॥ ३० ॥

इन पापों में से राजा वैन तो भगवान के प्रति कोई
भी नहीं हो सका है इसलिये वह नरक में गिराया गया
तस्मात् किसी न किसी प्रकार से श्रीकृष्ण में मन लगाना
चाहिये ॥ ३१ ॥

हे युधिष्ठिर ! तुमारी मौसी का पुत्र शिशुपाल और दंतवक्र
ये दोनों विष्णु के पापदोषों में श्रेष्ठ थे, ब्राह्मणों के शाप से
अपने पदों से व्युत्पन्न हो गये ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरजी बोले, कि हरिदासों को स्पर्श करने वाला कैसा
शाप और किस हेतु से शाप हुआ, भगवान के एकही भक्तों
का इस संसार में जन्म लेना तो कुछ ठीक नहीं मानूँ
पड़ता ॥ ३३ ॥

क्योंकि प्राकृत देह इन्द्रिय प्राणों से हीन ऐसे वैकुण्ठ
को इस प्राकृत देह के संबंध से होने वाले इस आख्या
न को आप कहने योग्य है ॥ ३४ ॥

नारद उवाच ।

नारदजी बोले, कि । एक समय ब्रह्मा के पुत्र सनंदनादि
को ने विष्णु के लोको की जाने की इच्छा की, और तीनों भुव
नमें विचरते २ वैकुण्ठ लोक में पहुँचे ॥ ३५ ॥

देखने में पांच छैः वर्ष के बालक से जाने जाते परंच
अवस्था में तो पूर्व (मरीच्यादि) लोगों के भी पहिले उत्पन्न हुए
हैं दोनों द्वारपालों ने इन को नग्नदेखकर बालक जान भीतर
जाने को रोक दिखे ॥ ३६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चासमपि नार्हयः कुतः पुनस्तत्सेवामिति चकारार्थः
हे बालिशौ ! अतो हेतोराशु यातम् ॥ ३७ ॥

जज्ञाते तौ दितेः पुत्रौ दैत्यदानववन्दितौ ।
 हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोऽनुजस्ततः ॥ ३६ ॥
 हंतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहकपिणा ।
 हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता सौकरं वपुः ॥ ४० ॥
 हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवमिगम् ।
 जिघांसुरकरोन्नाना यातना मृत्युहेतवे ॥ ४१ ॥
 सर्वभूतात्मभूतं तं प्रशान्तं समदर्शनम् ।
 भगवत्तेजसा स्पृष्टं नाशकनोद्धन्तुमुद्यमैः ॥ ४२ ॥
 ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवस्सुतौ ।
 रावणः कुम्भकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ ॥ ४३ ॥
 तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये ।
 रामवीर्यं श्रोष्यसि त्वं मार्कण्डेयमुखात्मभो ! ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

वां युवयोस्त्रिभिर्जन्मभिः लोकांश्च स्वस्थानप्राप्तये कल्पनां
 तावताऽयं शापः समाप्यतामिति पुनः प्रोक्तवित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

धरोद्धारे निमित्ते तत्प्रतिघाती हतः ॥ ४० ॥

हिरण्यकशिपुर्वधे कारणं सूचयति—हिरण्यकशिपुः पुत्र-
 मिति ॥ ४१ ॥

सर्वभूतानामात्मभूतं कुतः समं ब्रह्मैव पश्यतीति तथा
 ततः प्रशान्तं देवादिराहितं अत एव भगवत्तेजसा स्पृष्टं व्याप्तम्
 उद्यमैः शस्त्रास्त्रप्रहारादिभिः ॥ ४२ ॥

विश्रवसः सुतौ ॥ ४३ ॥

न्यहनत् हतवानित्यर्थः । तर्हि तदेवकथनीयमित्युत्सुकं
 प्रत्याह—रामवीर्यमिति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचायुक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तांभ्यां प्रतिषिद्धास्ते कुपिताः सन्तः एवं वक्ष्यमाणरीत्या
 अशपन्. शापप्रकारमेवाह—युवामित्यादिना । रागद्वेषादिरहिते
 भगवतः पादमूले वासं कर्तुं युवां नाहंथः अप्राकृतं भगवत्पा-
 दारविन्दमूलमुपाभित्यात्र स्थातुं प्राकृतरागद्वेषादियुक्तौ युवां ना-
 हंथः इत्यर्थः किन्तु बालिशौ मूर्खौ युवामतो भगवत्स्थानादाशु
 शात्रं पापिष्ठां रागद्वेषादिवहुलामासुरीं योनिमासुरजन्मेत्यर्थः
 आतं प्राप्नुतम् ॥ ३७ ॥

एवमित्थं शप्यौ तौ पार्षदौ स्वस्थानात्पतन्तौ कृपालुमिस्रैः मन-
 कादिभिः प्रोक्तौ नन्वाह—पुनरिति । पुनर्वा युवयोस्त्रिभिर्जन्मभि-
 र्लोकांश्च पुनरेतलोपप्राप्तये कल्पनां शापमोक्ष इति शेषः तावता
 कालेन शापः समाप्यतामित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तावेव पार्षदौ विप्रैः शप्यौ इह लोके दितेः पुत्रौ जज्ञाते
 जातौ बभूवुः तत्र हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठस्ततो हिरण्याक्षस्त-
 रानुजः ॥ ३९ ॥

तत्र ज्योष्ठो हिरण्यकशिपुर्नासिंहकपिणा भगवता हतः हिर-
 ण्याक्षस्तु धरोद्धारे भूयुद्धारे निमित्ते सौकरं वाराहं वपुर्विभ्रता
 भगवता हतः ॥ ४० ॥

हिरण्यकशिपुश्चान्तप्रश्नावतरणाय तद्वृत्तान्तं संग्रहेणाह-
 हिरण्यकशिपुर्निरिति । स केशवस्य भगवतो निरतिशयप्रियं प्रह्लादं
 पुत्रं जिघांसुर्दन्तुमिच्छुः पुत्रमरणनिमित्तं नानाविधा यातनाः
 अकरोत् ॥ ४१ ॥

यातनाः कुर्वाणोपि हिरण्यकशिपुस्तं पुत्रं हन्तुमुद्यमैः सर्वो-
 पायैरपि नाशकान्. तत्र हेतुं वदन्ते विशिनष्टि—भगवत्तेजसा
 स्पृष्टं व्याप्तं, तत्र हेतुः, प्रशान्तमशनायापिपासादिरहितं प्रशान्ते-
 न्वेव भगवत्तेजस्योऽस्तिभावः । यद्वा, अत एव प्रशान्तं तत्र हेतुः समद-
 र्शनं सुखदुःखादिषु द्वन्द्वेषु समदृष्टिर्यस्समः स एव प्रशान्त
 इति भावः । यद्वा, अत एव समदर्शनं सर्वभूतानामात्मा ईश्वरस्त-
 द्भूततत्त्वकारकतया तदात्मतामापन्नम् “शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो धामदेव-
 वत्” इत्युक्तरित्या यथा “धामदेवस्तद्भूतस्त्वपश्यन्मृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे
 अहं मत्तुर्भवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाश्रुविरस्मिन्मित्रः” इति सर्वभूतान्तरा-
 त्मानं भगवन्तं स्वशरीरकं धीसाकृत्सर्वप्रकारतया स एवावस्थित
 इति प्रकारभेदेषु प्रकारैक्यात्तद्विभ्रायेणा धामदेवो मन्वादिभिः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सहात्मनो ऽमेदमनुमंदिनवानेवं प्रह्लादोऽपि “ अहं हरिः सर्व-
मिदं जनार्दनः ” इति प्रकायैक्याद्विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वात्स्वस्मिन्स्व-
निष्ठत्वाभावमात्रक्षयाहमेव सर्वभूतान्तरात्मा भगवानित्यनुसंदि-
तवानित्याशयेन तस्य विशेषणं सर्वभूतात्मभूतमित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

ततस्तावेव हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौ द्वितीये जन्मनि कै-
कस्यां भार्यायां विश्रवस्सुनौ जातौ तत्र ज्येष्ठो रावणोऽनु-
जस्तु कुम्भकण्ठास्तावुभौ सर्वलोकानुपतापयतः खेदयत इति
सर्वलोकानुपतापनौ ॥ ४३ ॥

तत्रापि जन्मनि भगवान् राघवो भूत्वा शापमुक्तये तयोः
शापोत्तरायाश्च न्यहन्त्, अनेन हितकारित्वं भगवतः सूचितम्
कोऽसौ राघवः? कोऽहं तद्वीर्यम्? कथं वा हतवान्? इत्याह—राम-
वीर्यमिति । वीर्यग्रहणं तज्जन्मादीनामप्युपलक्षणं तद्वतारतद्वीर्या-
दिकं सर्वं, हे प्रभो ! मार्कण्डेयमुखाच्छास्यसि जनो नात्र तन्मया
वितन्यत इति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

नानायातनाः बहुविधनीजवेदनाकारणानि ॥ ४१ ॥

सर्वभूतात्मनि चराचरान्तर्यामिणि हरावेव भूतं स्थितम् ॥ ४२ ॥

नन्वासुरीं योनिं यातव्यं इत्ययं शापः आसुरयोनिप्राप्तिहेतुः

तत्र जयविजययोः दिव्यां जन्म तदनगुणं केशिन्यादिजन्म
कथं युज्यते? “ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ”
इति भिन्नयोनित्वादितीमां मन्दाशङ्काम्—

“ हिरण्यकशिपुर्भूतममन्यत मृतौ हरिम् ।

अतो भयानको जातस्तत्र राजानमेव च ॥

मत्वा राजैव सज्जातः कृष्णं चक्राद्विलक्ष्यैः ।

मृतिकाले हरिश्चैव मत्वा भस्मैव केवलम् ।

ह्लास्यत्वं हरिमाविश्य प्रापैवमनुजोऽपि तु ” ॥

इत्यनेन परिहर्तव्यम्, “ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कले-
वरम् । तं तमेवैति कौन्तेय ! ” इत्यादेः सुरविरुद्धत्वमुभयोः सम-
मित्यतो हरिद्वेषश्च सप्त इति भावः ॥ ४३—४५ ॥

श्रीमज्जिबगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अशपदिति सार्द्धकम् । रजस्तमोऽभ्यां रहिते प्राकृतसत्त्वादि-
राहित्येऽपि तन्मात्रराहित्यस्य विवक्षितत्वात्, प्राकृतसा-
त्त्विकत्वेनैतादृशो दोषः सम्भवतीति ॥ ३७—४१ ॥

तमिति । यस्माद्भगवत्तेजसा स्पृष्टं नित्यतदाविष्टत्वात् तस्मात्
सर्वेषां भूतानामात्मभूतं परमप्रेमार्णवं तस्मादेव प्रशान्तं वि-
क्षेपरहितम् अन्यत्र समदर्शनं रागद्वेषरहितञ्च तस्मादेव च
नाशकनोदिति ॥ ४२—४५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वां युवयोस्त्रिभिर्जन्मभिर्वा युवां लोकाय वैकुण्ठं प्रापयितुं
कल्पतां समर्थो भवतु शाप इति शेषः ॥ ३७—३८—३९ ॥

धरोद्वारे कर्त्तव्ये सति ॥ ४०—४१ ॥

सर्वेषां भूतानामात्मभूतम् आत्मवत्प्रेष्ठं स्वद्वेष्यैरपि पितरि द्वेषा-
भावात् प्रशान्तं क्षपरदुःखादीनां तुर्यदर्शनात्समदर्शनम् ॥ ४२—४४ ॥

श्रीमच्छुक्केदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रजस्तमोऽभ्यां रहिते रजस्तमोपलक्षितकार्यकारणप्रकृतिविलक्षण-
इत्यर्थः मधुद्विषः पादौ मूलमाभयो यस्य तस्मिन् वैकुण्ठे वासे युवां
नार्हय एवं ते कुपिता अशपन् ॥ ३७ ॥

बालिशौ मूढौ अतः आशु शीघ्रमासुरीं योनिं यातम् एवं
शतो पतन्तौ तेः कृपालुभिस्त्रिभिर्जन्मभिः पुनर्लोकाय वैकुण्ठाय
कल्पतां प्राप्यताम् ॥ ३८ ॥

जज्ञाते जातौ ॥ ३९ ॥

धराया उद्वारे कर्त्तव्ये सति ॥ ४० ॥

यातनास्तीजवेदनाः ॥ ४१ ॥

सर्वेषां भूतानामात्मा भगवान् स भूतोऽनुभूतः साक्षादष्टो येन
तम् अतएव भगवत्तेजसा स्पृष्टं व्याप्तम् अतएव उद्यमेर्हेतुं नाश-
कत्वम् ॥ ४२ ॥

विश्रवस्सुतौ विश्रवः पुत्रौ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

तव उन्होने कुपित होकर शाप दिया कि तुम दोनों रज-
तम से रहित इस भगवान के लोक में बाम के योग्यनही हो ।
इस लिये हे मूर्ख हो तुम दोनों शीघ्र पापिष्ठ आसुरी योनि
को प्राप्त हो ॥ ३७ ॥

ऐसे शाप देने पर जब अपने वचन से पतन होने लगे
तब कृपालु मुनिलिंगों ने कहा कि तुम फिर तीन जन्म में इस
लोक को प्राप्त हो जावोगे ॥ ३८ ॥

वोही दोनों दैत्यदानवों से धंदित ऐसे दिति के पुत्र
उत्पन्न हुए उनमें ज्येष्ठ हिरण्यकशिपु और छोटा हिरण्यक-
हुमा ॥ ३९ ॥

हिरण्यकशिपुको हरिने सिंहरूप धारण कर मारा, और
हिरण्याक्ष को पृथिवी के उद्धार करने के समय (सूकर रूप)
वराहावतार धर कर मारा ॥ ४० ॥

गोविन्द के प्रिय और अपने पुत्र ऐसे प्रह्लाद को मार
ने की इच्छावाला हिरण्यकशिपु पुत्र को मारने के लिये नाना
प्रकार की यातना (त्रास) देने लगा ॥ ४१ ॥

तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वस्मात्मजौ तव ।
अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतांहसौ ॥ ४५ ॥
वैरानुबन्धतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मताम् ।
नीतौ पुनर्हरेः पार्श्वे जग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

विद्वेषोदयिते पुत्रे कथमासीन्महात्मनि ।
ब्रूहि मे भगवन्नेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसम्वादे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

परञ्च सर्वं प्राणियो का आत्मभूत प्रज्ञां और समदर्शी
तथा भगवत्प्रेम से रक्षित ऐसे प्रह्लाद को हिरण्यकशिपु बहुत
घटाने से भी न डर सका ॥ ४२ ॥

फिर दूसरे जन्म में वे दोनों पार्षद विधवा अपि की
पत्नी में सर्व लोभों को दुःख देने वाले राक्षस और कुम्भकर्ण
पैदा हुए ॥ ४३ ॥

उस जन्म में भी भगवान् ने श्रीराघव होकर उनके शाप
दूर करने के लिये उनको मारा हे राजन् ! श्रीराघवचरित्तु तव
मार्कण्डेय जी के मुख से सुनोगे ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृष्णचक्रेण हनमंहो यथोक्तौ तयोः पापमेव हतं न तु ता-
वित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

येन कारणेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता अच्युतैकचित्तत्वं तदपि
ब्रूहीति शेषः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावेव राक्षसकुम्भकर्णविवाद्य अधुना तृतीये जन्मनि तव
मातृष्वस्मात्मजौ क्षत्रियौ शिशुपालदन्तवक्रौ जातावद्य शापेन निर्मुक्तौ
श्रीकृष्णचक्रेण हतमंहः पापमूलकं शरीरं यथोक्तौ ॥ ४५ ॥

वैरानुबन्धेन तीव्रमुत्कृष्टं यद्भयानं भगवद्विषयकं तेनाच्यु-
तस्य भगवतः सात्मतामात्मनो भावः प्रकारः आत्मता समाना

आत्मता सात्मता तां साध्वर्त्यमित्यर्थः नीतौ प्रापितौ पुनर्विष्णु-
पार्षदौ भूत्वा हरेः पार्श्वे जग्मतुः ॥ ४६ ॥

यदुक्तं “हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् । जिवांसुः”
इत्यादिना प्रह्लादस्य केशवप्रियत्वं हिरण्यकशिपुः प्रह्लादे म-
रणाद्योगपर्यन्तां द्वेषधेयौ तद्विपक्षेण बभूवुः कृच्छति युधि-
ष्ठिरः—विद्वेष इति । दयिते जिनयां प्रतिविषये तत्रापि महात्मनि
सद्गुणश्रये हिरण्यकशिपोर्विद्वेषः कथमासीत्केन हेतुना आसी-
दित्यर्थः तदेतत् या च येन कारणेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता अच्युते
भगवति आत्मा मतिर्यस्य सोच्युतात्मा तस्य भावरत्ना ताञ्च
हे भगवन्, मे अहं ब्रूहि ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वैरानुबन्धेन वैरयुक्तमत्त्या तीव्रेणात्युत्कटनाच्युतसाम्यतां
श्रीकृष्णस्वरूपप्रेमशक्त्या हरेर्वैकुण्ठगमनानन्तरं पार्षदौ जय-
विजयाख्यमूलरूपेणैकीभूय हरेःपार्श्वे जग्मतुरित्यन्वयः “अनु-
बन्धस्तु भक्तिस्याद्वयःस्नेह उदाहृतः” इत्यादिभानादनुबन्ध-
शब्दस्य नैरन्तर्यायौऽनुपपन्न इति ॥ ४६ ॥

दयितत्वं महात्मत्वञ्च प्रश्नस्य कारणं येन केन निमि-
त्तेन अच्युते आत्मा मनो यस्य स तथा तस्मिन् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

वैरानुबन्धेति । तदेवं ब्रह्मशापवर्णनेन ब्राह्मणदाक्षिण्यं मुहुर्युद्धवर्णनेन युद्धेच्छां च कारणात्वेनोपन्यस्तवान् युद्धेच्छैव तु मुख्या ज्ञेया यथा पार्षदयोः मुनीनामपि मतिर्विपरीता जाता यथोक्तं तृतीये श्रीभगवतैव 'मतस्तु मे' इति । तथाप्यत्यन्तशापाद्यसम्भवात्तदाभास एव तत्कार्यत्वेन दर्शितः विष्णुचक्रहतां हसावित्यनेन पूर्वोक्तसिद्धान्त एव विवेचनीयः ॥ ४६—४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धोपर्ययः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भस्य

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

विष्णुचक्रेण हतमहो ययोस्तौ तयोरपराध एव बहिः शिशुपालदन्तवक्त्राकारतया परिणतो हतो न तु ताविल्यथेः इति स्वामिचरणाः यथा बह्विना कनकस्य मालिन्यमेव हस्यते न तु कनकं तथैव जयविजययोर्बालमलिनावरणयोर्नष्टयोस्मृतोः जयविजययोश्च तेजः—पुष्पाकारौ श्रीकृष्ण प्रविष्टौ जनैर्दृष्टाविति भावः ॥ ४५ ॥

अच्छुनेन समक्षिनौ आत्मानौ आकारौ ययोस्तस्य भावस्तत्तातां ध्यानेनैव नीतौ पुनर्मौल्यलीलांति हरेर्गोपयज्ञस्य पार्श्वसम्पूरिति मौल्यलीलायः पूर्वं श्रीकृष्णस्यैव एव नारायणस्यापि प्रविष्टत्वात् पार्षदौ जयविजयावपि तत्रैव प्रविश्यस्थिता विनिर्दत्तं शिशुपालदन्तवक्त्रौ कृष्णे सायुज्यं प्रापयति तु लोकप्रतीतिः ॥ ४६ ॥

अच्छुतात्मतामच्छुतैकचित्त्वं येन तदपि श्रूयति शेषः ॥ ४७ ॥

इति साराथदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतनाम् ।

सप्तमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः समाप्तः ॥ १ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णचक्रेण हतमहः पापं ययोस्तौ ध्यानेन अच्छुतसाम्यतां नीतावित्युत्तरेणान्वयः । अत्रेदं बोध्यम्, विष्णुपार्षदानां पापासम्भवात् देहपातासम्भवात् वैकुण्ठात्पुनरावृत्त्याद्यसम्भवाच्च भगवतो-बहुभिरवतारैर्विहर्तुमिच्छोरिच्छयैव मुनिशापेन रावणादिदेहयोगं प्राप्य बहुकालमासुरेण भावेन भगवन्तभाराध्य पुनर्भगवदिच्छयैव निर्मित इत्युक्तेर्भगवत्कारिताच्छापाद्विमुक्तौ आविष्कृतपार्षद-देहौ वैकुण्ठं गताविति ॥ ४५ ॥ ४७— ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धोपर्ययः

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

वेही दोनों तुमारी माता की बहिन के पुत्र क्षत्रिय हुये अब शाप से छूट कर श्रीकृष्ण के चक्र से नष्ट हुआ पाप जिन्हो का ऐसे वेही दोनों विष्णु पार्षद, तीनों वैर के संबन्ध से उत्पन्न हुए ध्यान से कृष्ण की समता को प्राप्त होकर फिर भगवान के समीप पहुच गये ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

शुद्धिष्ठिर बोले, कि—महात्मा प्रिय पुत्र मे हिरण्यकशिपु का विद्वेष क्यों मचा हे भगवन् ! जिस पारण प्रह्लाद की भगवान में प्रीति हुई सो आप मुझ से कहो ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्ध

प्रथम अध्याय की भाषाटीका

समाप्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

भ्रातर्येवं विनिहते हरिणा क्रोडमूर्तिना ।
 हिरण्यकशिपू राजन्पर्यतप्यद्रुषा शुचा ॥ १ ॥
 आह चेदं रुषा घूर्णः सन्दष्टदशनच्छदः ।
 कोपोज्ज्वलद्भयां चक्षुर्भ्यां निरीक्षन्धूम्रमम्बरम् ॥ २ ॥
 करालदंष्ट्रोऽग्नदृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः ।
 शूलमुद्यम्य सदसि दानवानिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 भो भो दानवदैतेषास्त्रिमूर्धस्यक्ष शम्बर ।
 सतबाहो हयग्रीव नमुचे पाक इल्वल ॥ ४ ॥
 विप्रचित्ते मम वचः पुलोमन् शकुनादयः ।
 शृणुतानन्तरं सर्वे क्रियतामाशु मा चिरम् ॥ ५ ॥
 सप्तनैर्घातितः क्षुद्रैर्भ्राता मे दयितः सुहृत् ।
 पार्ष्णिग्राह्येण हरिणा समेनाप्युपधावनैः ॥ ६ ॥
 तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृक्षेर्मायावनौकसः ।
 भजन्तं भजमानस्य बालस्येवास्थिरात्मनः ॥ ७ ॥
 मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरेश वै ।
 रुधिरप्रियं तर्पयिष्ये भ्रातरं मे गतव्यथः ॥ ८ ॥

अधिरस्त्रामिकृतभावाथं दीपिका ।

द्वितीये विष्णुरोषेण लोकं विष्णाव्य दानवैः ।

तद्धतभ्रातृपुत्रादीनि तिहासैरस्त्रान्वयत् ॥ १ ॥

भगवद्वेषएव तद्वेषेपि कारणाभित्याशयेनाह-भ्रातरीत्यादिना ।
एवं देवपक्षपातेन ॥ १ ॥कोपेन उक्तं प्रतिशयेन ज्वलद्भयां कोपाग्निधूमैव धूम्रमम्बरं
चिरीक्षमाणः ॥ २ ॥करालदंष्ट्राभिर्युक्तयोऽग्नया दृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यं भ्रुकुटीयुक्तं मुखं
स्य सः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

समेनाप्युपधावनैर्भजनैर्निमित्तभूतैः पार्ष्णिग्राह्येण सना ॥ ६ ॥

एवं त्यक्तः स्वभावः समत्वं येन तस्य घृणाः शुद्धते-
जोमयस्यापि मायया वनौकसो वराहरूपस्य सतः अस्थिरात्मनो-
ऽव्यवस्थितचित्तस्य कुतः सो यो भजति तं तं भजमानस्यानु-
सरतः ॥ ७ ॥तस्य रुधिरेश यावत्तर्पयिष्यामि तावद्युयं भुवं बातेति
तृतीयेनान्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एव तयोः केशवात्मत्वविद्वेषविस्तरबुभुक्षुना पृष्टो भगवा-
न्नाह—आतरीति । एवं देवपक्षपातिना क्रोडमूर्तिना बराह-
रूपिणा भगवता आतरि हिरण्याक्षे विनिहते सति, हे राजन् !
शेषेण शुचा शोकं चार्पितो व्याप्तः पर्यतप्यत् परितार्पञ्च-
कार ॥ १ ॥

इदं वक्ष्यमाणमाह च कथंभूत आह तत्राह, रुषा पूर्णा
अत एव सन्दष्टः दशनच्छदः अधरो येन कोपेन उदतिशयेन
उज्ज्वलदृश्यां चक्षुर्भ्यां धूम्रमम्बरमाकाशं कोपाग्निधूमनैव धू-
मम्बरं निरीक्षमाणः ॥ २ ॥

करालदंष्ट्राभिर्भयङ्करदंष्ट्राभिर्युक्तया उग्रया हृष्टया दुष्प्रेक्ष्यं
दुर्निरीक्ष्यं भ्रुकुटीयुक्त मुखं यस्य सदासि सभायां शूलमुखस्य
उद्वृत्य अनेन खलामर्थं सूचितम् दानवान्प्राति इदमु-
वाच ॥ ३ ॥

• तदेवाह—भोभो इति । सामान्येन तावत्सम्बोधनं भोभो दा-
नवा दैतेयाश्चेति विशेषनः सम्बोधनं हिमूर्द्धञ्जित्यादिना ॥ ४ ॥

एते सर्वे यूयं प्रथमं मम लजः शृणुत ततः श्रवणाानन्तर-
मेव मदुक्तमाशु शृण्वाभिः क्विप्तां हिरं विलम्बं आ-
कुरुत ॥ ५ ॥

किं तत्तद्वाह—मपत्नैरिति । समेन देवासुरवर्गयोः समेनापि उप-
धावनैरनुवर्तनैः पार्ष्णिग्राहेण पृष्टोपोद्वक्त्रकेन देवानां सहायभूते-
नेत्यर्थः । हरिणा प्रयोजकत्वा मत्सपत्नैः प्रयोजककृताभिः
शुद्धैरपत्नैर्देवैः प्रियः सुहृद्व मे भ्राता हिरण्याक्षो
यातिवः ॥ ६ ॥

तस्य हरेः कथंभूतस्य शृणोः सूर्यपसेजोमयविग्रहरूपापि
मायावनौकसः मायोपात्तबराहरूपस्य अत एव त्यक्तः स्वभावो
येन तस्य, देवतारूपत्यागादिति-भावः । भजन्तं खमनुवर्तमानं
भजमानस्यानुवर्त्तमानस्य बालस्येवास्मिरात्मनः अव्यवस्थित-
चित्तस्य ॥ ७ ॥

एवंभूतस्य हरेर्मम शूलेन भिन्ना ग्रीवा यस्य तस्य भूरि-
णा रुधिरिणा रुधिरप्रियं मम आतरं गतव्यथोहं मावत्तर्पयिष्ये
तावद्यूयं भुवं यातेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतर्पिकृतपदरत्नावली ।

हिरण्यकशिपुः स्त्रतो विष्णुभक्तोऽसुरावेशासद्वेषीलये विवे-
कः तद्वचनेन ज्ञातुं शक्य इत्येतदर्थमस्याध्यावस्य प्रारम्भः । तत्र
प्रह्लादनास्ति पुत्रे द्वेषः कथं पितुरभूदित्यस्य प्रश्नस्य परिहारं
वक्तुमारभते—आतरीति ॥ १ ॥

हिरविषयरूपा आतृविषयशुचा दशनच्छदः शोष्ठः चक्षुषो-
रोचिषा यथा धूम्रं भवति तथा पश्यन् ॥ २ ॥

भ्रुकुट्या नीलशिरया युक्तमुखः ॥ ३ ॥

हे पाक ! ॥ ४ ॥ ५ ॥

[६]

शुद्धैरलपैः कपटिभिर्वा पार्ष्णिग्राहेण पृष्टावेक्षकेण बालकेन
“देवानां दानवानां च सामान्यमभिदैवतम्” इत्यतः समेनाप्युप-
धावनैः खादचनैः विषयेण ॥ ६ ॥

त्यक्तस्वभावस्य त्यक्तसास्यावस्थस्य तत एवास्माभिः शृणोः
शोच्यस्य “पृष्णिर्विभावसौ सूर्यं रश्मौ शोच्ये विघ्नपक्षे” इत्य-
भिधानम् । भजन्तं स्वात्मानं सेवमानं भजमानस्य प्रत्युपकारं
कुर्वतः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं पश्येतप्यतेति सम्बन्धः । मूर्त्तिनेत्यत्र रूपिणेति कश्चित्
॥ १—२ ॥

आह चेदमिति यवुक्तं तदेव विशिनष्टि—करालेति । भो भो
इति युग्मकम् ॥ ३—६ ॥

तस्येति युग्मकम् । वास्तवाऽर्षस्तथं त्यक्तः भक्तेभ्यो दत्तः
स्वभावः स्मारक्यादिकं येन ‘पृष्णिग्राहेण’ इत्यस्मात् पृष्टोः ।
पृष्णा स्त्रीकर्तुः माया कृपा भावेति ह्यन्वयस्तृतीया लुक्
ततः सर्वत्रागतः कृपायैव पनौकसः नलोत्पापित्तारयितृ-
रूपयैव बालस्येवास्मिरात्मनः भक्तभावानुरूपनानाभावविस्तार-
यितुः मच्छूजाङ्गना तद्गोचरभूता ग्रीवा तदुपलक्षितो
विग्रहो यस्य, तस्य मे रुधिरिणा श्रीसिंहतयाविर्भावे तस्मा-
न्मूलमदीपकधिरिणा रुधिरप्रियं भ्रातरं तर्पयिष्ये ‘यथा तरो-
ः शूलनिषचनेन’ इत्याहः ॥ ७—९ ॥

श्रीराजेश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वितीये भ्रातृशोकेन धर्मेनाशाय दानवान् ।

नियोज्य ज्ञानेति हासैर्मित्रादीन् सख्यत्वात्त्वयत् ॥

भगवद्वेष एव प्रह्लादद्वेषे कारणमभूदिति वक्तुं प्रथमतो
भगवद्वेषमेव सहेतुकमाह—आतरेयैवमित्यादिना ॥ १ ॥

अम्बरं निरीक्षन्ति हरेर्निवासं वैकुण्ठं हरिश्च खहस्ते-
नैव ध्वंसयिष्यामीति भावः । धूम्रमिति चक्षोरग्न्याधूमव्यातत्वा-
दितिभावः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

समेनापीति यद्यपि स हरिः सर्वत्र समस्तदपि उपधाव-
नैरुपात्तनैर्निमित्तभूतैः पार्ष्णिग्राहेण लोभबशाद्देवपक्षपाती संवृत्त
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वयमप्युपधावाम इति केनैव धूध्वं यूयं तावन्मन्त्रियुक्ते
कर्मणि तिष्ठत अहमेक एव तं हनिष्यामित्याह—तस्येति द्वाश्याम् ।
ननु, हरिर्हि परमात्मोच्यते शास्त्रैरतस्तं कथं हनिष्यसि ? तत्राह,
त्यक्तस्वभावस्य सर्वत्रोदासीन्यरूपः स्वभावो हि परमात्मनः
प्रसिद्धः स यदि तेन त्यक्तस्तदा कुतस्तस्य सम्प्राति परमात्मत्व-
मितिभावः । प्रत्युत स परमात्मत्वं त्यक्त्वा पशुरभूदित्याह

तस्मिन्कूटेऽहिते नष्टे कृत्तमूले वनस्पतौ ।
 विटपा इव शुष्यन्ति विष्णुप्राणा दिवौकसः ॥ ६ ॥
 तावद्यात भुवं यूयं विप्रश्चित्रसमेधिताम् ।
 सूदयध्वं तपोयज्ञस्त्वध्यायव्रतं दानिनः ॥ १० ॥
 विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो धर्ममयः पुमान् ।
 देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणम् ॥ ११ ॥
 यत्र यत्र द्विजा गावो वेदावर्णाश्रमाः क्रियाः ।
 तं तं जनपदं यात सन्दीपयत वृश्चत ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वृक्षैः पूर्वं शुद्धतेजोमयस्यापि सम्प्रति मायापारतन्त्र्याद्वनौ-
 कसः मत्स्यकच्छपादिरूपस्य च किञ्च भजन्तं भजमानमात्रमेव
 भजमानस्य वाक्स्येव एकमेव खण्डलद्वन्द्वकेन वशीकृतस्येत्यर्थः ।
 वस्तुतस्तु तस्य भक्त्या तत्सत्यादेव खण्डलद्विविशेषणपञ्चकम्भवति
 तच्च तस्य भूषणमेव न तु दूषणमिति भावः । वृक्षैः शुद्धतेजो-
 मयस्यापि मायया कृपया इत्यादि बोध्यम् । मच्छूलाद्विजा पृथ-
 ग्भूता ग्रीवा यस्वेति प्राकृतस्य मच्छूलस्य तत्र प्रवेष्टोऽपि न
 सम्भवेदिति भावः “कुक्षुम खधिरं प्रोक्तम्” इत्यभिधानात् तद्विशेष-
 नद्वङ्गाकुक्षुमेव खधिरप्रियं तन्निर्गन्धबुद्धिमितं मज्जातुर्गन्तवा-
 दितत्वात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विष्णुना हिरण्यराजे हते सति कुक्षु हिरण्यकणिपुद्गलवदै-
 तेयैर्लोकं विष्ठाव्य भ्रातृपुत्रादीनि हि साक्षरं स्वात्म्यवर्दिता भ्रातृवै-
 रमिति द्वितीयाध्यायेन वर्णयति—क्रोडमूर्तिना वराहरूपेण ॥ १ ॥

संदष्टौ दशानन्ददाबोष्टौ येन सः कोपेन उत् उत्पतन्तः
 ज्वलन्त्यां चक्षुर्ध्या धूम्रमस्वरं निरीक्ष्यजिदमाह ॥ २ ॥

कराजदंष्ट्रभिर्भयजनकदंष्ट्रभिर्भुक्तया उग्रहृत्तया दुष्प्रश्यं
 दुर्निरीक्ष्यं भुक्षुदीयुक्तं मुखं यस्य सः ॥ ३-५ ॥

समेनापि उपजावनैराराधनैः पार्श्विग्राहेण सहायेन
 हरिणा ॥ ६ ॥

वृक्षेस्तेजोमयविग्रहस्येश्वरस्यापि भजन्तं भजमानस्य अत
 एव त्यक्तः स्वभावः समस्वरूप ईश्वरस्वभावो येन तस्य अत
 एवास्थिरात्मनश्चक्षुश्चित्तस्य मायया दम्भेन कापट्येन वनौकसः
 वराहरूपस्य ॥ ७-८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरक्षीरभयो जयति ॥

नास्दजी बोले, कि टेरान् । वाराह रूपधारी हरिने हम
 प्रकार भ्राता के मारने पर हिरण्यकाशिपु रोष और शोक से
 बहुत ही तप्तहुया ॥ १ ॥

और क्रोध से प्रसन्नित होकर दाँतों से होठ काट कर
 काँप से जलते हुए नेत्रों से धुआँधार आकाश को देखता हुआ
 बोला ॥ २ ॥

कराज लाह और उग्र हृष्टि से न देखी जाय मुस और
 भुक्षुटि जिसकी ऐसा हिरण्यकाशिपु सभा में दानवों ने
 यह वाक्य बोला ॥ ३ ॥

हे २ दैत्य दानवो ! हे विश्वजेन् ! हे न्यक् ! हे शस्त्र !
 हे शतबाहो ! हे उपग्राह ! हे वसुध ! हे पाक ! हे इन्दव ! ॥ ४ ॥

हे निगन्धित ! हे पुद्गल ! हे भक्तनादिका ! तुम सब लोग
 मेरा बचन सुनो और पश्चात् जलती करो देव न करो ॥ ५ ॥

यद्यपि विष्णु सर्वों का स्वामी है और भी शून्य वेग देवताओं
 ने उसके पीछे पड़ सराय पलाकर उसी हरि क द्वारा मेरे
 प्रिय सुख भ्राता को मरवा डाला ॥ ६ ॥

अब अपने समस्वरूप स्वभाव को छाने लगे, और अपने
 सेवक को भजने वाले, बालक के तरह आस्थिर मन वाले उस
 विष्णु के गले को अपने दाल से काट कर उसके बहुत से
 खधिर से खधिरप्रिय अपने भ्राता को तर्पण करेगा तब मेरी
 व्यथा दूर होगी ॥ ७-८ ॥

श्रीधरस्याधिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, देवराजधः कारितोऽस्तस्ते किं न हन्यन्ते ? तत्राह—
 तस्मिन्कूटे कूट कपटे अहिते प्रतिपक्षे कूटमीहितं यस्येति वा
 नष्टेऽदृष्टे सति देवाः शुष्यन्ति स्वयमेव नाशं यास्यान्ति, कुतः ?

इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसाऽऽहताः ।

तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः ॥ १३ ॥

पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् ।

खेटखर्वटघोषांश्च ददधुः पत्तनानि च ॥ १४ ॥

केचित्खनित्रैर्विभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् ।

आजीव्यांश्चिच्छिदुर्वृक्षान्केचित्परशुपाणयः ।

प्रादहृङ्करणान्यन्ये प्रजानां ज्वलितोत्सुकैः ॥ १५ ॥

एवं विप्रकृते लोके दैत्येन्द्रानुचरैर्मुहुः ।

दिवं देवाः परित्यज्य भुवि चेरुरलक्षिताः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विष्णुरेव प्राणो येषां ते यथा कुतस्ते वृक्षे शाखाः स्वयं
शुष्यन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

तपोयज्ञादियुक्तान्सूक्ष्मं घातयत् ॥ १० ॥

ननु, कैः किमपराद्धम् ? तत्राह—विष्णुरिति । द्विजानां क्रिया
अनुष्ठानं मूलं यस्य सः सत्ताऽसौ यज्ञो धर्ममयश्च देवादीनां
परायणं परम आश्रयः अतो यज्ञरूपस्य विष्णोर्जन्तवान्माप्रनाहत्य
तदाश्रयणाच्च ते वध्या इति भावः ॥ ११ ॥

तस्मात्परं भन्त्रं शृणुतेत्याह—यज्ञयज्ञेति । सन्दीपयत् दहत
वृश्चत् आजीव्यानां वृक्षाणां छेदं कुरुत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

पुरं हृदयदिग्गमं ग्रामस्तद्रहितः व्रजो गवां वासः उद्यानं
कृत्रिमं वनं क्षेत्रं व्रीह्यादेः आरामोऽकृत्रिमं वनम् आश्रमः
ऋषीणां स्थानम् आकरो रत्नादीनां खेटः कृषीवत्यानां वासः
खर्वटो गिरिद्रोण्याश्रयो ग्रामः घोष आभीराणां वासः पत्तनं राज-
धानी ॥ १४ ॥

खनित्रैः खननसाधनैः आजीव्यानुपजीव्यान् जम्बात्रकपि-
त्थादीन् शरण्यानि गृहान् ॥ १५ ॥

विप्रकृते उपद्रुते यज्ञभागानामभावाद्दिव परित्यज्यालक्षिताः
सन्तो भुवि चेरुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, दैवैस्तद्वधः कारितः अतस्ते किं न हन्यन्ते ? तत्राह—त-
स्मिन्निति । अस्माकमाहिते वाशौ कूटे देवानामाश्रये तस्मिन् विष्णौ
नष्टे सति यथा वनस्पतौ क्षिप्तं मूलं यस्य तस्मिन् सति
शाखाः शुष्यन्ति, तद्वद्विष्णुरेव प्राणो जीपनहेतुर्येषां ते दिवौ-
कसः देवाः स्वयमेव नष्ट्यन्ति अतः तत्राशायं न पृथग्यतः कार्यं
इति भावः ॥ ८ ॥

भावार्थेयिष्ये तावद्युयं ब्रह्मक्षत्रकुलाभ्यां संश्रितां ब्रह्मक्षत्र-
वहुलामित्यर्थः । भुवं पृथ्वीं यात, गत्वा किं कर्तव्यम् ? तत्राह—
सूक्ष्मध्वमिति, तप आदीनां हृदये ततो मत्वर्याय इति । तप आदिभि-
र्युक्तान् सूक्ष्मं घातयत् ॥ १० ॥

ननु, तैः किमपराद्धम् ? तत्राह—विष्णुरिति । द्विजानां क्रियासू-
लो यो यज्ञः स एव धर्मस्तन्मयस्त्वत्ताकृतिः पुमान् विष्णुर्द्विजक्रियासूत्र-
इति भिन्नपक्षे द्विजानां क्रिया समाप्तां मूलं यस्य श्रौतयज्ञरूप-
धर्मस्येत्यर्थः । पुमान् श्रौतस्मान् धर्मशरीरक इत्यर्थः । तथा देवार्थ-
पितृभूतानां धर्मः देवाद्युद्देश्यो यो धर्मस्तस्य च परायणं
परम आश्रयः निर्वाहकः देवाद्युद्देश्यो यो धर्मस्तदाश्रय
इत्यर्थः । द्विजेषु तत्तत्कर्तृक्यज्ञादियमेषु अविनाशितेषु शरीरान्ता-
शेन विष्णुरपि विनाशितो भवति तद्विनाशे आश्रयविनाशाद्द्वि-
ते धर्मो विनष्टे सति यज्ञधर्माद्यचरुषोडाशादिहविर्मानादिरूप-
जीविकाया अभावाद्देवादशोपि स्वयमेव विनष्टा भवतीति
भावः ॥ ११ ॥

तस्माद्यज्ञयज्ञ देशे ब्रह्मणादयो वसेन्ने तं तं जनपदं
देशं यात गच्छत स्वर्गोपयत दहत वृश्चत लुनीत ॥ १२ ॥

इतीत्यं भर्तृर्द्विषयकक्षिपोर्निर्देशमाश्रमं आहता आहरयुक्ताः
शिरसा आदाय स्वीकृत्य कदनप्रियाः कदनं भूतत्राहरणदुःखं वा
तद्वत् प्रियं येषां ते दानवा दैत्याश्च प्रजानां कदनं चरुः ॥ १३ ॥

कदनक्रियामेव प्रपञ्चयति—पुरेति । तत्र पुरं हृदयदिग्गमं ग्राम-
स्तद्रहितः व्रजो गवां वासः उद्यानं कृत्रिमं वनम् क्षेत्रं व्रीह्यादेः
आरामः अकृत्रिमं वनम् आश्रमं ऋषीणां स्थानम् आकरो रत्नानां
वासः खेटः कर्षकग्रामः खर्वटो गिरिद्रोण्याश्रयो ग्रामः घोष
आभीराणां वासः पत्तनं राजधानी एतानि केचिद्ददधुः आग्निप्रक्षेपेण
दग्धवन्तः ॥ १४ ॥

केचित्खनित्रैः खननसाधनैः सेतून् प्राकारान् गोपुरांश्च सेन्वादी-
श्च विभिदुः तत्र सेतवो जलवन्धार्थं निर्मितास्तटाकादयः केचित्ख-
परशुः पाण्यौ येषां ते आजीव्यानुपजीव्यान् फलिनश्चूनाविष्टान्श्च
चिच्छिदुः अन्ये च शरण्यान् गृहान् प्रादहन् प्रदग्धवन्तः
केचित्खोत्सुकैः साङ्गारकाष्ठैः प्रजान् जनान् जज्वलुः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विराट्प्रवाचाद्यर्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं दैत्यैर्द्रुम्य हिरण्यकाशिपोरनुवरेमुहुर्मुहूर्तलोकं विप्रकृते
उपद्रुने मति नये देवाः स्वर्गं परित्यज्य असुरैरलक्षितास्तत्र-
तत्र भुविप्रदेशे विचेरुर्जग्मुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अन्तर्दृष्टं दृश्यमानरमणीयं कूटम् आश्रित्यभ्यनः कूटत्वादि-
भाववच्चनं मोहनार्थमासुरभक्तमुदीरितमिति ज्ञातव्यं, तदुक्तम्—

“विष्णुभक्तेश्च तज्ज्ञानादन्यतो मुक्तिवाचकाः ।
विष्णोर्गुणाभासवाचः श्रीब्रह्मादस्तथा क्रमात् ॥
विष्णवादिद्वेषिणश्चैव सुखवाचरतया स्त्रिजाः ।

मोहनार्थाः समुद्दिष्टास्तथार्थद्योतकास्तथा” इति ॥२॥१०॥

द्विजक्रियामूलः द्विजाश्च यथादिक्रियाश्च मूल यस्य स
तथा भक्तिज्ञानादिप्रस्तरेण केवलं यागादिक्रिया प्रसन्ना भव-
तीति एतदासुरं मतम् “विष्णुभक्तेश्च तज्ज्ञानादन्यतो मुक्तिवा-
चकाः” इत्येतदत्रापि प्रमाणम्, द्विजैः क्रियमाणां यागादि-
क्रियां मूलयति प्रतिष्ठापयति इति द्विजक्रियामूल इत्येतद्वच-
नम् “मूलप्रतिष्ठायाम्” इति धातुः दृश्यत इति यज्ञः धर्ममयः
धर्मप्रधानः दायादिधर्मेण प्रसीदतीत्येतदप्यासुरमण्य “यथार्थ-
द्योतकः” इति चक्षणाद्वारकतम इत्यन्योऽर्थः । परायणसुखमाश्रय-
मिच्छेन्नद्वयमतश्च ॥ ११ ॥

सन्दीपयत दहत वृश्चत छिन्त ॥ १२ ॥

कदनं कद्दिसाधाम् ॥ १३ ॥

गवामावासास्थानं वृजः गोपालवसतिर्वा आश्रमो मुनिनिवासः
आकरो रत्नाद्युपलक्षणं खेटः नाट्यस्थानं खर्वटो वसन्ति-
कस्य स्थानं घोष आभीरपण्डिः वणिग्भिर्वाश्रितं पत्तनम् ॥१४॥

आजीव्यान् वृक्षान् नारिकेलकमुकापान् सदादीन् ॥ १५ ॥

विप्रकृते निपरीतमापादिते विनाशिते ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यनस्तस्मिन्निति । यद्वा अनु, तस्य तद्वन्तमरणादिकया गति
जानेनास्ति किं तत्पर्यणं तत्राह—अस्मिन्निति । कूटे कूटस्थे
एकरूपतया सर्वकालवशापि हि ते भक्तसुहृदि नष्टे अद-
र्शनं गते सति सर्वेपि प्राकृताप्राकृतदिव्योक्तसप्तदेकप्राण-
त्वाच्छुद्ध्यन्ति सुखदानासम्पद्यपि शोषं प्राप्नुवन्ति तस्मा-
त्तदाराधनमेव कार्यमिति भावः । नतश्च यदि युष्माकमिच्छा तर्हि
यावत्तद्दर्शनं तावदेव यातेति ॥ १०—१४ ॥

माद्वह्नित्यर्थकम् ॥ १५ ॥

दिनं विमानस्वर्गं भुवं यातेति हिरण्यकाशिपुना पूर्वमुक्तत्वात्
तस्य सुमेरुस्थितिप्राप्तेः ॥ १६—१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कूटेहिने कपटचेष्टिते वस्तुतस्तु कूटे कपटश्चापि
मद्विषु ईदितं युद्धचेष्टा यस्य तस्मिन्नित्येता मत्र भाग्यमानं
भावः । देवानां तु सौभाग्यं किञ्चिद्वर्णनीयं न तु तदकप्राप्ता एवेत्याह
तस्मिन्नष्टे देवात् कदाचिद्दृष्टे सति नशेरदर्शनार्थत्वात् छिद्रमूले
चतस्पतौ यथा विटपाः शुष्यन्ति तथा शुष्यन्ति न विष्णुरेव प्राप्ता
येषान्ते किं वा निष्कारपि प्राणतुल्यास्ते परमधन्या एवेति
भावः ॥ २ ॥

ब्रह्मज्ञानार्थां तपोव्रतपभावाङ्गां सस्यगोचितां वदितानां
भुवं यात किमर्थं सूदयध्वं घातयध्वम् ॥ १० ॥

यतस्तेषां नाथे सति विष्णुः स्वयमेव नृदृश्यनीत्याह—
विष्णुरिति । द्विजानां नाथे सति तत्क्रियालोपात् विष्णोर्मूर्तो-
त्वात् । यज्ञस्य धर्मस्य च नाशात् तत्स्वरूपस्य नाशो भावी किञ्च
देवर्ष्यादीनां परायणं परम आश्रय इति देवर्ष्यादीनां वधे तच्छो-
कादपि स मतिष्यतीति भावः ॥ ११ ॥

सन्दीपयत दहत इति जनपदस्य दाहे तडासिनान्तेषां स्वतएव ताह-
सिद्धेः वृश्चत तदुपजीव्यवृक्षाणां छेदं कुतः ॥ १२ ॥

कदनं कदम् ॥ १३ ॥

पुरं दहामिदमत्र ग्रामस्तद्दहितः व्रजो गवांवासः उद्यानं पुष्प-
प्रधानं वनं क्षेत्रं व्रीह्यादेः आश्रमः कलपधानं वनम् आश्रमः वृष्णी-
णां स्थानं आकरो रत्नादीनां खेटः कृषीवलानां वासः नर्वट्याग्नि-
रिद्रोण्याश्रयो ग्रामः घोषः आभीराणां वासः पत्तनं राज-
धानी ॥ १४ ॥ १५ ॥

विप्रकृते उपद्रुने यज्ञभागानामभावात् दिवं परित्यज्य ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कूटे कपटे ॥ २ ॥

तप आदीनि सन्ति येषां ताव् सूदयध्वं घातयध्वम् ॥ १० ॥

तप आदिनाथे विष्णुर्गण न भविष्यतीत्याशयेनाह—विष्णु-
रिति । द्विजाः तत्कर्तृकाः क्रियाश्च तप आद्या मूलं यस्य सः
किञ्च यतोऽसौ यज्ञः धर्ममयश्च देवादीनां परायणं परम
आश्रयः ॥ ११ ॥

सन्दीपयत अग्निना दहत वृश्चत आयुधैः छेदयत ॥ १२ ॥

आहताः भर्त्रा मानिताः कदनं कदम् ॥ १३ ॥

पुरादीन् ददद्दुः तत्र पुरं दह्यादियुक्तम् ग्रामस्तद्दहितः
व्रजो गवामालयः उद्यानं कृत्रिमं वनम् क्षेत्रं व्रीह्यादेः आश्रमोऽ
कृत्रिमं वनम् आश्रमः कृषीणां स्थानम् आकरो रत्नादेः खेटः
कृषीवलवासः खर्वटो गिरिद्रोण्याश्रयो ग्रामः घोष आभीरवासः
पत्तनं राजधानी ॥ १४ ॥

हिरण्यकशिपुर्भातुः सम्परेतस्य दुःखितः ।

कृत्वा (१) कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसान्वयत् ॥ १७ ॥

शकुनिं शम्बरं धृष्टं भूतसन्तापनं वृकम् ।

कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथोत्कचम् ॥ १८ ॥

तन्मातरं रुषाभानुं दितिं च जननीं गिरा ।

श्लक्ष्णया देशकालज्ञ इदमाह जनेश्वर ! ॥ १९ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

अम्बाम्ब हेवधूः पुत्रा वीरं माऽर्ह्य शोचितुम् ।

रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वध ईप्सितः ॥ २० ॥

भूतानामिह सम्वासः प्रपायामिव सुव्रते ! ।

दैवेनैकत्र नीतानामुन्नीतानां स्वकर्मभिः ॥ २१ ॥

नित्यआत्माव्ययः शुद्धः सर्वगः सर्ववित्परः ।

घनेऽसावात्मनो लिङ्गं मायया विसृजन्गुणान् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्कदवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अग्नित्रैः जननसाधनैः आजीव्यान् जीवनहेतून् शरण्यानि
गृहान् ॥ १५ ॥

विप्रकृते पीडिते ब्रह्मभागानामप्राप्तौ दिवं त्यक्त्वा अल-
क्षिताः दानवदैतेषाञ्ज्जाताः भुवि बहेः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

उस कपटी शत्रु विष्णु के नष्ट हुए घर, वृक्ष की जड़
उखाड़ने से जैसे शाखाये आपही सूख जाती हैं इसी प्रकार
विष्णु जिनके प्राण हैं वो देवता लोग भी आप से नष्ट
होजावगे ॥ १८ ॥

अच्छा तो अब तुम सब लोग ब्राह्मण और क्षत्रियों से
धुरित पृथिवी पर जाओ और तप, यज्ञ, स्वाध्याय, व्रत, और
दान करने वालों को मार डालो ॥ १० ॥

क्योंकि ? यज्ञ स्वरूप विष्णु का मूल ब्राह्मणों की क्रिया
ये हैं और विष्णु धर्म मय पुरुष हैं, देव ऋषि पितर भूत
[प्राणि] और धर्म का वही परायण [उत्कृष्ट आश्रय]
हैं ॥ ११ ॥

इससे जहां २ ब्राह्मण गाथें वेद वर्ण आश्रम और वैदिक
क्रिया होती हैं उसी २ देश को जाकर आप्रि से जबादो
और काट डालो ॥ १२ ॥

शसन (नाश) करने में प्रीति वाले वे दैत्य लोग भी बड़े आदर
से अपने भर्त्ता की इस तरह की आज्ञा को शिर से ग्रहण
कर प्रजा का नाश करने लगे ॥ १३ ॥

और पुर, ग्राम, व्रज, उद्यान क्षेत्र, बाटिका आश्रम खाल
किसानों के निवास, पर्वतों के समीप के ग्राम, घोष और
राजधानी इत्यादि को जलाने लगे ॥ १४ ॥

कितने एक दैत्य कुदालों से सेतु प्राकार गोपुर द्वारों
को और जीविका के वृक्षों को परसाओं से काटने लगे
अन्य दैत्य प्रजाओं के निवास स्थानों को जलाने लगे ॥ १५ ॥

जब हिरण्यकशिपु के अनुचरों ने ऐसा लोक का बहुत
विमिश्र किया तब देवता लोग भी खर्ग को छोड़ अबलक्षित होकर
पृथिवी पर विचरने लगे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवं प्रजानां कदनं दानवेषु कुर्वन्तु स्त्रयं खर्गराज्यादि
साधयितुं तपस्तप्तुकामः प्रथमं यत्कृतवांस्तदाह—हिरण्यक-
शिपुर्विख्यादिना । कटोदकं प्रेताय प्रदेयमुदकम् आदिशब्दात्प्रे-
तआद्यादिकम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

हे वधूरिति भ्रातृभार्या सम्बोधयति ॥ २० ॥

भवतुनाम तस्मै श्लाघ्यो वधः तथाप्यस्माकं तावद्बन्धु-
र्गत एवेति चेत्तत्राह—भूतानामिति । दैवेन प्राचीनकर्मणा एकत्र
नीतानां संयोजितानां पुनश्च स्त्रैः कर्मभिः उन्नीतानां वियोजि-
तानाम् ॥ २१ ॥

यथाऽम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव ।

चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः ॥ २३ ॥

एवं गुणैर्भ्राम्यमाणो मनस्यविकलः पुमान् ।

याति तत्साम्यतां भद्रे ! ह्यलिङ्गे लिङ्गवानिव ॥ २४ ॥

श्रीचरन्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं लोकदृष्ट्या शोकं निवार्य तत्त्वदृष्ट्या धारयति—नित्य इति । नित्यः सृष्ट्युत्थः अव्ययः अप्रक्षयश्च नित्यः शुद्धः निर्मलः सर्वगतः सर्ववित् सर्वज्ञः, सर्वत्र हेतुः, परो देहादिव्यतिरिक्तः अतो मृत इति कथं इति मलिन इति विद्युत् इति अज्ञ इति च मत्वा शोको न कार्य इत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य संसारः ? तत्राह—यत्ते इति । आत्मनो मायया स्वाविद्यया लिङ्गं मूर्तिधत्ते गुणान् उच्चावचान् देहान् सुखदुःखादीन् वा विशेषेण सृजन् स्वीकुर्वन् लिङ्गशरीरोपाधिः संसार इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एतत्सदृशान्तं प्रपञ्चयति—यथेति चतुर्भिः । तरवः प्रतिविम्बिताः उपाधिधर्मा उपहिते भवन्तीति दृष्टान्तमुक्त्वा ग्राहकधर्माग्राहे भवन्तीति दृष्टान्तमाह, चक्षुषेति ॥ २३ ॥

अविकलः परिपूर्ण एव तत्साम्यताम् मनःसम्प्रतामिष्ये ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतरात्रवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो दुःखिनो हिरण्यकशिपुः संपरेतस्य मृतस्य भ्रातुः हिरण्यक्षत्नय करोदकादीनि प्रेतोद्देशेन करेण हस्तेन देवं सखिलं जलं करोदकं तत्प्रभृतीनि प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्यानि कृत्वा भ्रातुः हिरण्यक्षस्य पुत्रान् असांत्वयत् ॥ १७ ॥

भ्रातुः पुत्रानुद्दिशति—शकुनिमिति ॥ १८ ॥

तथा देवकालाभिज्ञो ऽसुरेश्वरो हिरण्यकशिपुस्तेषां शकुन्यादीनां मातरं रूपद्रातुं स्वमातरं दितिञ्च शृङ्गणया मृडया निपुण्या वा गिरा इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १९ ॥

तदेवाह—अस्मावेत्यादिना, यावदध्यायसमाप्ति । अस्मास्वेति दितेः सम्बोधनम्, हे वधुरिति भ्रातृभार्यायाः, हे पुत्रा इति तत्पुत्राणाम्, कीरं हिरण्यक्षप्रति शोचिन्तुं यं नार्हथ कुतो यतो रिपोरभिमुखे शूराणां वधः शृङ्गणः प्रशस्तः ईप्सितः प्रशस्तत्वेनाभिमत इत्यर्थः ॥ २० ॥

अवतुगाम तस्य वधः शृङ्गणस्तथाप्यस्माकं तावद्व्यन्तुर्गते एवेत्यत्राह—भूतानामिति । इह संसारे भूतानां संवासः सहावस्थानं प्रपाणामिव प्रपिबन्त्याभ्यामिति प्रपा पान्थानां पिपासूनां जलादिपानेन विभ्रांत्यर्थं आर्मिकैर्निर्मिता शाला तस्यां यथा पान्थानां सहावस्थानमस्थिरं तद्वदिह भूतानामपीत्यर्थः । अस्थिरत्वे हेतुं वदन् भूतानि विविधनिष्ठि, स्वकर्मभिर्हेतुभिर्देवेन तत्सज्जीवकर्मोनुगुणं प्रवृत्तेनेश्वरेणेत्यर्थः । एकत्र नीतानां संयोजितानां पुनरन्यत्रोनीतानां विधोजितानाम् ॥ २१ ॥

ननु, जीवतामेव संयोगवियोगौ प्रपादिषु हृष्टौ, कथं पुनरजीवतोऽत्रैव दग्धस्य तत्रतत्र संयोगवियोगौ ? इत्यत्राह—नित्य इति । देहस्यास्थिरत्वेऽप्यात्मनः स्थिरत्वात् तत्तत्कर्मायत्तशरीरत्वागोपादानाभ्यां तैस्तैः संयोगवियोगौ उपपन्नाविति भावः । तदेतदुपपाद्यते, आत्मा अनित्यस्तत्र हेतुरव्ययः विनाशाद्यवस्थाराहितः, तत्कुतः ? शुद्धः प्रकृतिपरिणामानाश्रयस्वरूपः प्रकृतिपरिणामो हि प्रकृतिगतः तत्कुतः परदेहाद्विजन्तुः तत्कुतः सर्ववदेहेन्द्रियमनः-प्राणादीनां वित् अजडत्वेन देहाद्विजन्तुः इति भावः । कथमेकदेशस्य सर्वं वेत्ति ? तत्राह—सर्वगः स्वधर्मभूतज्ञानद्वारा कृत्स्नदेहादिव्यापीति भावः । स्वतः एवम्भूतोऽप्यसावात्मा मायया स्वसम्बन्धविचित्रपुण्यपापात्मककर्मणा गुणान् मत्वादीनि स्वसृजन्-कर्मानुरूपं क्षोभयन्नित्यर्थः । आत्मनः स्वस्य कर्मफलभोगार्थमिति शेषः । लिङ्गं शरीरं धत्ते विभर्ति गुणक्षोभस्य कर्मानुगुणत्वात्कर्मणः स्वात्मनः कर्तृत्वगुणविसर्गोपि कर्तृत्वमुक्तं गुणान्विसृजन्निनि, उक्तविधोऽप्यनादिपुण्यपापात्मककर्मफलभोगाय तदनुगुणपरिणामसत्त्वादिगुणपरिणामात्मकं देहं विभर्ति इत्यर्थः तथा च तस्य तत्रतत्र कर्मायत्तदेहसौलभ्यात्तत्प्रयुक्तावेकस्यैव संयोगवियोगौ सम्भवत इति भावः ॥ २२ ॥

ननु, नायमात्मा देहाद्विजन्तुः किन्तु स एव यतो देवोहं मनुष्योहमिति देहाद्यभेदेन प्रतीयते तत्राह—यथेति । देवोहमित्यादिप्रतीतिभ्रान्तिरूपा न प्रमितिरूपेति भावः । तदेवोपपाद्यति—यथेति, यथा प्रचलता अम्भसा उदकेनोपाधिना तरवो वृक्षा अपि चला इव कम्पमाना इव दृश्यन्ते यथा च भ्राम्यमाणेन चक्षुषा भूरपि चलतीव दृश्यते यथा तरुभूषणादिचलनप्रतीतिभ्रान्तिरूपेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं तथा हे भद्रे, गुणैः सत्त्वादिगुणपरिणामात्मकैः देहेन्द्रियादिभिः सह सनन्ति भ्राम्यमाणे व्यापुनन्ति, यद्वा, गुणैः शब्दादिविषयैर्हेतुभिस्तदर्थमित्यर्थः । भगवन् भ्राम्यमाणो देहं विषयीकुर्वति सति पुमान् जीवः स्वयमविकलोऽपि निरवयवोऽपि देहाङ्गिभोपीत्यर्थः । तत्साम्यतां देहतुल्यतां याति देवोहं मनुष्योहमित्यादिदेहकर्मणात्मानं प्रत्येति इत्यर्थः । तस्मां यातीत्यनुक्त्वा तत्साम्यतां यातीतिवदतोऽयमभिप्रायः देवोहमित्यादिदेहाकारमात्मानं मन्यमानस्यापि कदाचिच्चक्रतिरेकप्रतिपत्तिरस्त्येवेति, तदेव विशदयति, अलिङ्गो लिङ्गवानिवेति, लिङ्गाच्छरीरादन्वः अलिङ्गः आत्मा लिङ्गवानिवात्मानं प्रत्येति ममेदं शरीरमित्येवं रूपेण लिङ्गप्रतिसम्बन्धीवात्मानं प्रत्येतीत्यर्थः । ममेदं शरीरमिति शरीराद्यतिरिक्तत्वेनात्मनः प्रतीतावपि देहात्मभ्रान्तिमतां तत्प्रतीतिरस्फुटवद्योतनाय लिङ्गवानिवेतिवशब्दः प्रयुक्तः । अयं भावः, यद्यात्मनो देहाकारत्वेन प्रतीतिः प्रमितिरूपा स्यात्तर्हि तद्विश्वत्वेन प्रतीतिभ्रान्तिरूपा स्यात्

भीमद्विजयध्वजतार्थकृतपदस्तावली ।

तच्चायुक्तं शरीरप्रतिभासदशायां तदप्रतीतिदशायाञ्च सुषुप्त्या-
दावहमर्थस्वात्मनोऽनुवृत्तत्वेन प्रतीयमानत्वादिति ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतार्थकृतपदस्तावली ।

कटोदकं प्रेतमुद्दिश्य दीयमानमुदकम् ॥ १८ ॥

तन्मातर तेषां मातरं नाम्ना रुहादुमातु इति जननीं च
शुश्रूषाया गिरा इदमाहेतुवन्वयः ॥ १९ ॥

हे वधूः हे सहोदरभायें हे पुत्राश्च परेण वध एवेदिकामुष्मिक-
जनश्लाघया न भवतीति कृत्वा शोक उतात्रैव काश्चत्काल
जीवानीति अमोहहान्याप्राप्तः आहोश्चित्पितृमातृपुत्रभावस्य
क्षणिकतेति तत्र प्रथमद्वितीयौ प्रत्याह रिपोरिति ॥ २० ॥

तृतीयं मातरम् एकां कटाक्षीकृत्याह-भूतानामिति । इह कर्मभुवि
देवेन विश्वनास्यत्र इति या वा एकत्र नीतानां सम्मिल-
नानामुज्जीवितानां पुत्रपौत्रादिभ्यश्च प्रापितानां भूतानामेकत्र
सम्वासः सहवासः प्रपायां पानीयशालायामिव यथाऽऽधुवस्त-
थाऽनित्यो भवतीत्यन्वयः । “प्रपा पानीयशालास्यान्मत्रशाला प्रति
अयः” इत्यभिधानम् ॥ २१ ॥

भूतानां सहवासोऽनित्यश्चेत्सिंहि केन सहवासो नित्यो भवतीत्या-
शङ्क्य सर्वगतत्वाज्जीवस्य मन आदीन्द्रियाधारत्वाद्धरिणा सह-
वासो नित्यः “सना सौम्य तदा सम्पन्नाभवति प्राज्ञेतात्मना-
न्वाकृष्ट उन्मज्जयति” इत्यादिना सुमिमाणावस्थयोरपि सहस्यत्यु-
क्तेरन्यदा किवक्तव्यमित्याशयेन देवैर् मतमाह-नित्य इति । असौ
हरिणात्मना जीवस्य मन आदीन्द्रियज्ञानधत्ते तस्याधारभूत इत्यर्थः
जित्स्वत्वादिना स्वरूपत्वेनोपपत्तेः, पर इति, जीवव्यावर्तकं मायया
स्वेच्छया वासनया वा गुणान् शब्दान् चित्तजन् दानः ससा-
रिण इव चिद्विद्देहेन मनआदीनां नित्यसम्बन्धो युज्यत इत्यतः
सर्वगत इत्युक्तम् । प्रपायां प्राणिसहवासवत् परमात्मनो देहसम्बन्धो
नित्य इत्याशयेनासुरमतमप्यनेनोच्यते गुणान् चित्तजन् लभ्युरसा-
वात्मा आत्मनो भोगायतनं लिङ्गं कर्मज्ञानेन्द्रियपञ्चवयुमनसां
समुदितरूपं शरीरं धत्ते मायेत्युत्त्वाऽनित्यो देहसम्बन्ध
इति ॥ २२ ॥

इतोपि अविद्याबलाद्ब्रह्मैव संसरतीत्येतदासुरं मतमित्याश-
येनाह-यथेति । एवं शुणैर्भ्रम्यमाणे इतरतश्चक्षुर्लोकियमाणे
मनस्यविकलः पुमान्पुरुषः धीनारायणः तस्य जीवस्य
साम्यं दोषित्वं संसारित्वं यातीति प्रतीयते । कथमिव, लिङ्गवा-
निव जीव इव मनोदोषैराभासे ब्रह्मप्रतिबिम्बं जीवे दूषिते
तद्विषयज्ञानहीने सति तन्माहाभासिनो विम्बभूतस्य ब्रह्मणोपि
दुष्टत्वं कल्पयतीत्यर्थः । न चैतदुपपत्तमदित्याह-अलिङ्ग इति । नीरूपं
तस्मादद्यदित्यादिवाक्यपितमित्यर्थः । अन्यत्र प्राकृतशरीर-
हितः, कथमिव, प्रचलितान्मसा तरवोऽपि प्रचला इव दृश्यन्ते
यथा, जलसञ्चलनाज्जले प्रतिबिम्बितवृक्षसञ्चलनात्तदस्थानिश्च-
लवृक्षसञ्चलनं कल्पयत्यज्ञस्तथेति । नन्वत्र प्रतिबिम्बितवृक्षचलनेन
तदस्थवृक्षचलनकल्पनमुन्मत्तकल्पनमेव । प्रत्यक्षेणान्यथा इदमपि-

नत्वादित्युक्त्वा दृष्टान्तान्तरमाह-चक्षुषेति, यथा, परिभ्रमतः
पुरुषस्य भ्राम्यमाणेन चक्षुषा भूर्भ्रममतीव इदृश्यते—

“असमः समतामेति भ्रान्तिदृष्टयेव केवलम् ।

जीवेन ब्रह्म न समं तत्त्वदृष्ट्या कथञ्चन ॥

यथादृष्ट्वालनादृक्षप्रतिबिम्बप्रचलनात् ।

तदस्थवृक्षचलनं कल्पयेद्विषयो नरः ॥

तथा मनसिजैर्दोषैराभासे दूषिते नरे ।

माभासिनो ब्रह्मणश्च दोषमज्ञः प्रकल्पयेत् ॥

आत्मनश्चक्षुषोर्भ्रान्त्या यथा पश्येद्धर्मं भुवः ।

तथैव स्वात्मनो दोषादोषवद्ब्रह्म पश्यति, ॥

इत्येतत्तमाणांसिद्धत्वादुक्त एवार्थो न त्वितरः ‘विष्णुर्द्विज-
क्रियामूलः’ इत्यारभ्योच्यमानं देवमासुरश्रेत्युभयमतज्ञापनाय—

“विप्रयज्ञादिमूलं तु हरिरित्यासुरं मतम् ।

हरिरेव हि सर्वस्य मूलं सम्पद्यन्त नृप” ॥

इत्येतद्वाक्यमाचार्यैरत्रोदाहृतमुपर्यप्यनुसन्धानाय वेति ॥ २३-२४ ॥

भीमजीवोऽस्माकमुक्तक्रमसन्दर्भः ।

रिपोरप्यभिमुखे किमुत भीविष्णोरिति च ॥ २०-२१ ॥

नित्य इत्यत्र जीवेऽपीश्वरधर्मोक्तिरसुरौचित्यात् सर्व-
ज्ञस्याज्ञानमिति युक्तिविरुद्धश्च तदिति वास्तवार्थे तु सर्वं लोकं
गच्छति सर्वगतः सर्वं शरीरं विन्दति सर्ववित् ॥ २२-२४ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कटोदकम् । प्रेताय प्रदेयमुदकं आदिशब्दात् प्रेतश्राद्धञ्च ॥ १७-१९ ॥

हे वधूरिति भ्रातृभार्या सम्बोधयति ॥ २० ॥

वन्धुविच्छेददुःखञ्चैवं भावनायां निर्दोषतामित्याह-भूतानामिति ।
प्रपायां पानीयशालायां उज्जीवितानां पुत्रविर्योजितानाम् ॥ २१ ॥

युग्मतयोऽर्थयुक्तमिदं लोकदृष्ट्या तत्त्वदृष्ट्यातु हिरण्यवक्षः
स्वरूपात्मैव न तु देहस्तस्यात्मनश्च स्वरूपं शृणुतेत्याह-नित्यः सृत्सुर-
हितः अवयवः अपञ्चयशून्यः शुद्धः निर्मलः सर्वगतः इती-
श्वरधर्मोक्तं जीवेष्वसुरस्वभावात् वस्तुतस्तु सर्वं लोकं गच्छतीति
सः सर्वं सुखदुःखादिकं विन्दतीति सः परो देहादिव्यतिरिक्तः
असावात्मा आत्मनः स्वस्य लिङ्गं देहं मायया स्वाविधया धत्ते किमर्थं
गुणान् उवाचवान् स्थूलदेहान् विशेषेण सृजन् स्त्रीकुर्वन् तथा तत्प-
दावृत्त्या विसृजन् त्यजन् स्थूलदेहान् स्त्रीकर्तुं त्यक्तुञ्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं अलिङ्गं धत्तेतस्मात् सुहृद्देहादित्यात्मा भिन्नपवेति दृष्टा-
न्ताश्रयमाह-यथा अम्भसा प्रचलता हेतुना अम्भस्तु प्रतिबिम्बिता-
स्तरवोऽपि चलाइवेक्षन्ते न तु चलाः अम्भोऽप्यस्तेषां भिन्नत्वात् एव-
मेव लिङ्गधर्माः शोकमोहादयस्तदुपहिते आत्मन्यपि प्रतीयन्ते
नत्वात्माशोकमोहादिमान् । तस्माद्विज्ञानिज्ञातत्वावित्यर्थः । एवमुपा-
धिधर्मा उपहिते भवन्तीति दृष्टान्तमुक्त्वाप्राहकधर्माप्राहकत्वमवन्तीति

एष आत्मविपर्यासो ह्यलिङ्गे लिङ्गभावना ।

एष प्रियाप्रियैर्योगो वियोगः कर्मसंमृतिः ॥ २५ ॥

सम्भवश्च विनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः ।

अविवेकश्च चिन्ताचा विवेकाऽस्मृतिरेव च ॥ २६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

दृष्टान्तमाह—चक्षुषेति । आभ्यसाद्येन भ्रमिदोषाक्रम्यमाद्येन चक्ष-
नी भ्रमतीव यथा भूनाविष्टः पुरुषो भूतग्राह्य उच्यते एवं देहाविष्ट-
आत्मा देहग्राह्यो देहधर्माकान्त उच्यते इत्यर्थः । एवम् अविकलः
शुद्धएवात्मा तत्साम्यतां मनःसमतां मनोधर्मग्राहित्वम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कटोदकादीनि प्रेतदेयनिजाजलयादीनि ॥ १७—१८ ॥

तेषां हिरण्याक्षसुतानां मातरं रुषाभानुं शृङ्गण्या मधु-
रया ॥ १९—२० ॥

दैवेन प्राकर्मणा एकत्र नीतानां मातृपुत्रादिदेहसंयोजि-
नानां पुनः स्वकर्मभिरुज्जीतानां मातृपुत्रादिसंयोगप्रददेहोपवि-
शोजितानां संवासः संयोगः प्रपायामिव पानीयशालिकाया-
मिव अनित्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु, कः स आत्मा ? यः कर्मभिर्देहादुपजीयते, केन देहेन ? त्यक्त्वा
देहादुद्गच्छति केन च हेतुना तमपि देहं विभर्तीत्याकाङ्क्षाया-
माह—नित्य इति । यः कर्मभिरुपजीयते स आत्मा नित्यो ध्रुवः यत-
अव्ययः विनाशाद्यवस्थारहितः अतएव शुद्धः सर्वतः “हृद्य-
मात्मा, बुद्धेशुण्योनामगुण्येन चैव, हाराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्टः”
इत्यादिश्रुतिभ्यो हृद्गतोऽणुसूक्ष्मोऽपि ज्ञातृत्वलक्षणात् गुणात्
सर्वेषु पादशिरआदिषु व्याप्तः अत एव पादे मे सुखमित्येवं
सर्ववित् परः देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यो विलक्षणः एवंभूत-
गुणान् प्रकृतिगुणपरिणामात्मकान् उत्तरदेहलब्धये पूर्वपूर्वदे-
हान् विमुञ्जन् विद्धं सूक्ष्मं देहम् आत्मनः रूपान् आत्मत्वेन
मायया धसे विभर्ति माययात्मत्वेन धृतेन लिङ्गदेहेन देहादे-
हान्तरं यातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

लिङ्गदेहे आत्मत्वभ्रान्तिमुपपादयति—यथेति द्वाभ्याम् । यथा-
कमला प्रचलता हेतुभूतेन तत्परीणास्तरवोपि जलगतस्वच्छाया-
द्वारा चला इव प्रतीयन्ते, भ्रान्त्येति शेषः । यथा च आभ्यसाद्येन
चक्षुषा भूः भ्रमतीव प्रतीयते ॥ २३ ॥

एवं गुणैरनादिप्रकृतिगुणैर्भ्राम्यमाणो स्वरूपज्ञानात् चात्य-
माने मनसि मनोपलक्षिते आत्मनि अविकलः सुखरूपोपि
अलिङ्गः देहभिन्नोपि पुमान् तत्साम्यतां लिङ्गदेहसाम्यतां देहो-
हमिति भावं याति लिङ्गवानिव प्रसिद्धो देहवान् यथा स्थूलोऽस्मि
कृशोऽस्मीति मन्यते तद्वत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हिरण्यकशिपु ने भी अपने मृत भ्राता के शोक से
दुःखित होकर उसको तिलांजली देकर भ्राता के पुत्रों को
समुझाने लगा ॥ १७ ॥

शकुनि शंकर धृष्ट भूत सन्तापन वृक काज नाभ महा
नाभ हरिश्मिन् और उत्कल, इन सब हिरण्याक्ष के पुत्रों
को ॥ १८ ॥

और उनकी माता रुषाभानु तथा हे जनेश्वर ! अपनी
माता दिति को देशकाल के जानने वाला हिरण्यकश्यपु-
मीठी वाणी से ऐसे कहना लगा ॥ १९ ॥

हिरण्यकशिपु बोला कि—हे जननि ! हे वधू ! हे पुत्रो
उस वीर का शोक करने लायक नहीं है । क्योंकि शूरवीर
का मरना तो शत्रु के सम्मुख ही श्लाघनीय है ॥ २० ॥

हे सुमते ! इस संसार में प्राणिमों निवास [प्रपा]
प्याउके निवास के तरह जानो क्योंकि सब लोग दैव योग
[प्राचीन कर्म बोग] से इकट्ठे होते हैं और उसी से फिर
अलग २ होजाते हैं ॥ २१ ॥

क्योंकि ? आत्मा तो नित्य अव्यय शुद्ध सर्व (देहेन्द्रियादि)
को जानने वाला और ज्ञान द्वारा सर्व (देहेन्द्रियादि) व्यापी
है और देहादि से पर अर्थात् विलक्षण है ॥ ऐसा होकर
भी अपने पूर्व कर्मों से सत्त्वादि गुणों को सृजना हुआ
अपने प्रारब्ध भोग लिखे शरीर को धारण करता है ॥ २२ ॥

जैसे जल के चलते से वृक्ष भी चलते से मालूम
पड़ने है ॥ और जैसे भ्रमते हुए नेत्रों से पृथिवी चलती
सी मालूम पड़ती है ॥ २३ ॥

इसी प्रकार माया के गुणों से मनके भ्रमने से यह अविकल
पुरुष जीवात्मा भी है भद्रे असंसारी होकर भी संसारी
की तरह मन समता को प्राप्त हो जाता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाथ्यदीपिका ।

लिङ्गभावना देहाभिमानः एष आत्मनो विपर्यासोऽन्यथाभावः
तमेवाह—प्रियैर्वियोगोऽप्रियैर्योगश्च कर्म च संसृतिश्च नानाभेदेषु
प्रवेशः ॥ २५ ॥

ततश्च सम्भवउत्पत्तिः विवेकस्मृतिरित्युक्तसम्भानम् ॥ २६ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यमस्य प्रेतबन्धूनां सम्वादं तं निबोधत ॥ २७ ॥

उशीनरेष्वभूद्राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः ।

सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत ॥ २८ ॥

विशीर्णरत्नकवचं विभ्रष्टाभरणस्रजम् ।

शरनिर्भिन्नहृदयं शयानमसृगाविलम् ॥ २९ ॥

प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रमसा दष्टदच्छदम् ।

रजःकुण्ठमुखाम्भोजं छिन्नायुधभुजं मृधे ॥ ३० ॥

उशीनरेन्द्रं विधिना तथाकृतं पतिं महिष्यः प्रसमीक्ष्य दुःखिताः ।

हताः स्म नाथेति करैरुरो भृशं घ्नन्त्योमुहुस्तपदयोः पापतन्त्र ॥ ३१ ॥

रुदय उच्चैर्दयिताङ्घ्रिङ्गजं सिञ्चन्त्यश्वैः कुचकुङ्कुमारुहैः ।

विस्रस्तकेशाभरणाः शुचं नृणां सृजन्त्य आक्रान्तनया विलेपिरे ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अत्रापि शोकहेतु विना वृथैवायं शोक इत्यस्मिन्नर्थे प्रेतस्य मृतस्य कस्यचित् ये बन्धनस्तेषाञ्च सम्वादं शृणुत ॥ २७ ॥

उपासत तत्समीपे ग्राह्य स्थिताः ॥ २८ ॥

विशीर्णं रत्नमयं कवचं शय विभ्रष्टान्याभरणानि स्रजश्च यस्य शरीरे निर्भिन्न हृदयं यस्य अलुजा रक्तेनाविर्लं बितम् ॥ २९ ॥

प्रकीर्णाः केशाः यस्य ध्वस्ते अक्षिणी यस्य रमसा मरम्भेया दष्टो दच्छदः ओष्ठो येन रजसा कुण्ठमावृतं मुखाम्भोजं यस्य छिन्न-मायुधं भुजश्च शब्दः ॥ ३० ॥

तस्य पदयोश्चरसमीपे आ समन्तादपतन् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमहाराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं देहाद्विलज्जस्य नित्यस्यात्मनः कर्मपरिपाप्मानुग्राह-स्त्वदिदं शुण्ण परिणामरूपदेहसम्बन्धस्तदनुधाननिमित्तस्त्वदभिन्न-त्वप्रत्यक्षश्च भ्रमरूप इत्युक्तम्. अथ यथा देहसम्बन्धस्तदनु-धाननिमित्तस्तदभेदभ्रमश्च यथा कर्ममूलकः एवं सुखदुःखादिक-मपि सर्वं कर्ममूलकमेवेत्याह—एष इति । आलङ्के जिह्वादन्यस्मिन् शरीराङ्गिणे आत्मनि जिह्वाभावना देहत्वेनानुधानं देवाहमित्या-दिदेहाभेदप्रतीतिरित्येष आत्मनो विपर्ययः अन्यथा प्रतीतिः कर्म-संसृतिः कर्मकृतसंसारो भवतीत्यर्थः । एवं प्रियाप्रियैर्गिहानिष्ठ-वस्तुमिच्छां विधोयश्च सुखदुःखस्वरूप इत्यर्थः ॥ २९ ॥

सम्भवः उत्पत्तिः विनाशो मरणं नानाविधः शोकः अविवेकः चिद्विचिद्विश्वरथात्म्याविधेयं चित्ता विषयानुध्यानं विवेकस्या-

स्मृतिः कचिदातोपदेशादिना जानस्यापि विवेकस्यानुसन्धानञ्च-स्य सर्वोऽपि कर्मसंसृतिरेव कर्मकृतसंसाररूप एव स्मृतः ॥ २९ ॥

अत्र शोकनिमित्तमनरेखापि यः शोकः स व्यर्थ एवेत्य-स्मिन्नर्थे इतिहासमप्युदाहरन्ति तत्त्वविद्, इतिहासं निश्चिनाष्टि—पुरातनं न त्वाधुनिककण्ठोत्तरिकदिगत यमस्य प्रेतबन्धूनाञ्च सम्वा-दरूपं तमितिहासं निबोधत शृणुत ॥ २७ ॥

इतिहासमेवाह—उशीनरेष्वभूद्राजा । उशीनरेषु देशेषु भूयश्च इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजा बभूव स च सपत्नैः शत्रु-भिर्युद्धे निहतः तं निहत ज्ञातयः सापिण्डाः उपासत परिवृत्यो-पविबिभ्रुः ॥ २८ ॥

कथम्भूतं विशीर्णं रत्नमयं कवचं यस्य विभ्रष्टान्याभर-णानि स्रक्च यस्माच्छरैर्निहतां भिन्न हृदयं यस्य अलुजा रक्ते-रेण आविलं व्याप्तम् ॥ २९ ॥

प्रकीर्णाः केशा यस्य सञ्चे निश्चये अक्षिणी यस्य मर-म्भेया लोभेया दष्टो दच्छदः दन्तच्छदः ओष्ठो येन रजसा कुण्ठमावृतं मुखाम्भोजं यस्य मृधे युद्धे छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य तम् ॥ ३० ॥

विधिना दैवेनैवं कृतमुक्तदशां प्रापितम् उशीनरेन्द्रं पतिं भर्तारं प्रसमीक्ष्य तपस्तप्य. अतीव दुःखिताः दे नाथ । त्रयं हताः स्मेति वदन्त्यः करैः पाणिभिः भृशं नितरामुरो मुहुर्मुहुर्घ्नन्त्यः तस्य भर्तुः पदयोश्चरयोरुपापतन् समीपे समन्तादाप-तन् ॥ ३१ ॥

तत उच्चैस्स्वरेण रुदन्त्यः कुचकुङ्कुमेनारुहैः कुचयोः पतित्वा ततः प्रस्रवद्भिरिति भावः । अश्वैः शोकजलविन्दुभिः

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दपितस्य प्रत्युरन्निपङ्कजं सिञ्चत्यः विभ्रष्टाः केशाः आभरणानि च यासां ताः नृणामपि शुचं सृजन्त्यः शृण्वतां उत्पादन्यत्यः आक्रन्दनया रोदनेन सह विलेपिरे विलापञ्चकः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

परमात्मानमेवं जानतः किं फलं ? तत्राह—एष इति । अलिङ्गे प्राकृतदेहेन्द्रियादिरहिते अत एव परतन्त्रत्वादिसर्वदोषरहिते परमात्मनि या लिङ्गभावना प्राकृतदेहेन्द्रियात्मत्वादचिन्ता एष आत्मनः स्वस्यैवायोग्यस्य जनस्य विपर्यासस्तमःप्राप्तिलक्षणाऽनर्थो भवति इहापि यथा परत्र तमोलक्षणाऽनर्थ एवं प्रियाप्रियादियोगवियोगलक्षणापूर्वकर्मानुसारेण संसृतिर्भवति ॥ २५ ॥

काहशीति विशेष्याह—सम्भव इति । अज्ञानपूर्तिपर्यन्तं पुनः पुनः सम्भवस्तस्मिन्सति स्वरूपविनाशः विवेकस्मृतिः अविवेकिन एव विवेकज्ञानिः ज्ञानित्वभ्रान्तिः असुरसिद्धान्तनिष्ठितस्य हिरण्यकशिपोरेवं देवसिद्धान्तोपस्थापितेन कथं स्ववन्धुबोधनमितीयमाशङ्काम्—

“अन्तर्हिरण्यकादीनां भक्तिरस्येव केशवे ।

असुरावेशतस्त्वन्वान् हरिस्तोतृन् द्विषन्ति च” ॥

इत्यनेन परिहरणीयेति ॥ २६ ॥

पुत्रमित्रकलत्रादिभिः सह निवासो दैवाधीन इति मत्वा शोको न कार्य इत्यस्मिन्मर्थे इतिहासलक्षणाकथास्तत्त्वाह—मन्त्रेति । प्रेत-
वन्धूनां कस्यचिन्मृतस्य ज्ञातीनाम् ॥ २७—२८ ॥

असृगाचिलं रुधिररूपितम् ॥ २९ ॥

सत्प्राक्षं निश्चलनेत्रं रजःकुण्डं धूतिधूसरं मुञ्जाम्बुजं यस्य स तथा तं लिङ्गमायुधयुक्तो भुजौ यस्य स तथा तम् ॥ ३०—३१ ॥
कुबकुलमधूलिमिरयण्यर्धराक्रन्दनया उद्धरोदनेन नृणां शुचः शोकान् विस्ृजन्त्यः कुर्वाणा विलेपिरे परिदेवने चक्रुः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जिवनोत्सामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एष इति सुममकम् । अलिङ्गे देहातिरिक्ते आत्मनि ॥ २५—४५ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अलिङ्गेऽप्यात्मनि लिङ्गभावना देहाभिमानः एष एवात्मनोविपर्यासः विपर्ययः तस्मादेवात्मनः एषः प्रियाप्रियैर्योगवियोगश्चकारात्रिपरितश्च अप्रियैर्योगः प्रियैर्वियोगश्च कर्म च संसृतिश्च नानागर्भेषु प्रवेशः ॥ २५ ॥

विवेकस्य सतोष्यस्मृतिरस्फुर्तिः ॥ २६ ॥

अत्रापि अशोक्यस्यापि शोके इतिहासमपि प्रेतस्य मृतस्य च बन्धवस्तथा ॥ २७ ॥ २९ ॥

रभसा क्रोधेन दष्टो दृच्छद्ः अधरो येन तं तत्क्षण एव सपत्नैः शस्त्रदत्तत्वात्तथाभूतत्वेनैव मृत्वापि स्थितमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देहात्माभिमान एव संयोगवियोगादित्याह—एष इति द्वा-
भ्याम् । अलिङ्गे देहभिन्ने लिङ्गभावना देहोहमिति भावना सैष-
आत्मनोविपर्ययासः अन्यथाभावः हि द्वेनौ अत एव विपर्ययासा-
द्धेतोः एष असिद्धः प्रियाप्रियैर्योगवियोगश्च कर्मभिः संसृतिः संसारश्च ॥ २५ ॥

सम्भवो जन्म विनाशो मरणम् आविवेकः कार्याकार्यवि-
वेकाभावः कथञ्चिद्बुद्धिर्वादितो लब्धस्य विवेकस्य अस्मृतिरननु-
सन्धानम् ॥ २६ ॥

उक्तार्थे इतिहासमाह—अत्रापीति । अत्र आत्मनो ध्रुवत्वेना-
शोच्यत्वे ॥ २७ ॥

उशीनरेषु देशेषु तस्य ज्ञातयः उपासन् आवृत्य स्थिताः ॥ २८ ॥
कथंभूतं विशीर्य रत्नमयं कवचं यस्य विभ्रष्टानि आभरणानि सज्जो यस्य शरेण निर्गन्तं हृदयं यस्य असृगाचिलं रुधिर-
चितम् ॥ २९ ॥

प्रकीर्णाः केशा यस्य ध्वस्ते अक्षिणी यस्य रभसा संर-
म्भेण दष्टो दृच्छद्ः येन रजसा छन्नं मुखाभोजं यस्य छिन्नौ
आयुधयुक्तौ भुजौ यस्य तम् ॥ ३० ॥

विधिना कर्मफलदेन तथा कृतं पञ्चत्वं नीतं तस्य पद-
योः उप समीपे आ समन्तात् अपतन् ॥ ३१ ॥

नृणां पश्यतां शुचं सृजन्त्यः आक्रन्दनया वैकट्यवागया
विलेपिरे ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

यस्य यही आत्मा का विपरीत पना है जो कि अशरीरी के विषय शरीरी की भावना हो जानी और इसी से प्रिय अप्रियों से संयोग और वियोग होता है । और इसी से कर्म निवन्धन संसार भी है ॥ २५ ॥

और इसी से शरीर की उत्पत्ति और विनाश और नाना तरह का शोक अविवेक चिन्ता विवेक और विस्मृति भी होती है ॥ २६ ॥

इस विषय में एक प्राचीन इतिहास कहते हैं ॥ उसमें यमराज और प्रेतवन्धुओं का सम्वाद है उसे तुम सुनो ॥ २७ ॥

उसीनर देशमें एक सुवर्ण नामक राजा हुआ । उसको युद्ध में वैरियों ने मार डाला उस के जाति लोग उसको चारों तरफ से घेर कर बैठे थे ॥ २८ ॥

अहो विधात्राऽकरुणो नः प्रभो ! भवान् प्रणीतो दृगगोचरां दशाम् ।
 उशीनराणामसि वृत्तिदः पुरा कृतोऽधुना येन शुचां विवर्धनः ॥ ३३ ॥
 त्वया कृतज्ञेन वयं महीपते ! कथं विना स्याम सुहृत्तमेन ते ।
 तत्रानुयानं तव वीरपादयोः, शुश्रूषतीनां दिश यत्र यास्यसि ॥ ३४ ॥
 एवं विलपतीनां वै परिगृह्य मृतं पतिम् ।
 अनिच्छतीनां निहरिमर्कोऽस्तं संन्यवर्तत ॥ ३५ ॥
 तत्र हि प्रेतबन्धूनामाश्रुत्य परिदेवितम् ।
 आह तान् बालकोभूत्वा यमः स्वयमुपागतः ॥ ३६ ॥

यम उवाच ।

अहो अमीषां वयसाधिकानां विपश्यतां लोकविधिं विमोहः ।
 यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यं स्वयं सधर्मा अपि शोचन्त्यपार्यम् ॥ ३७ ॥
 अहो वयं धन्यतमा यदत्र त्यक्ताः पितृभ्यां न विचिन्तयामः ।
 अभक्ष्यमाणा अवलावृकादिभिः सरक्षिता रक्षति यो हि गर्भे ॥ ३८ ॥
 य इच्छयेतः सृजतीदमव्ययो य एव रक्षत्यवलुम्पते च यः ।
 तस्याबलाः ! क्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरं निग्रहसङ्गहे प्रभुः ॥ ३९ ॥
 पथि च्युतं तिष्ठति दिष्टरक्षितं गृहे स्थितं तद्विहतं विनश्यति ।
 जीवत्यनाथोऽपि तदीक्षितो वने गृहेऽपि गुप्तोऽस्य हतो न जीवति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

उस राजा का रत्नों का कबच बिखर गया था, आभरणों में माझाये दूट गई थी। चाखों से हृदय विदीर्ण हो गया। शरीर खिच से भीग रहा था ॥ २९ ॥

केश बिखरे हुए आखें बैठी हुई, रोष के भारे दाँतों से होठों को काँचें हुए रज से घूमर है मुख जिसका औ सुद्ध में कट वे आयुध और भुजा जिसकी ॥ ३० ॥

रथ ने इस तरह जिसको फेर दिया उस उशीनरेन्द्र राजा। रानियों ने देख कर बड़ा दुःख पाया ॥ और हे नाथ ! मैं सब मरचुकीं ऐसे कह कर हाथों से छाती कूटने हुए ख के पैरों में गिर पड़ी ॥ ३१ ॥

ऊँचे स्वर से रोती हुई अपने प्रिय के चरणों को कुच कुम से अरुण अपने अश्रुपातों से धोने लगी। और खुल के केश और आभरण जिनों के ऐसी वो रानियें बहुत चे स्वरसे चिल्लाकर मनुष्यों को शोक पैदा कराती हुई विलाप एने लगी ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

विलापमेवाह—अहो इति दृश्यम् । अकरुणत्वमेवाहुः, येन विधात्रा दशमगोचरां दशां भवान्प्रणीतो गमितस्तेन विधात्रा त्वमधुना शुचां विवर्धनः कृतोऽसीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

हेमहीपते ! त्वया सुहृत्तमेन विना वयं कथं स्याम भवेम जीवेमेत्यर्थः । अतो हे वीर, यत्र त्वं यास्यसि तत्र तेऽनुयानमनुगमनं तव पादयोः शुश्रूषां कुर्वतीनामस्माकं दिश दंष्टि ॥ ३४ ॥

निर्हारं दाहार्थं नयनमनिच्छन्तीनाम् अस्तमस्ताच्चक्षेप्रति ॥ ३५ ॥
 परिदेवितं रोदनं स्वपुर्णमेव स्थित आश्रुत्य श्रुत्वा तत्र स्वयमेवोपागतो यमो बालकोभूत्वा तानाह—अहो इत्यादिना ॥ ३६ ॥

अहो आश्चर्यम् अस्मत्तो वयसाऽधिकानामपि लोकस्य विधिं जन्ममरणादिप्रकारं विपश्यतामपि विमोहः; मोहमेवाह; यत्र यस्मादव्यक्तादागतस्तत्रैव गतमपार्थं शोचन्ति तदुक्तं गीतासु,
 “अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
 अव्यक्तनिधनान्ये व तत्र का परिदेवना” इति ।

किञ्च स्वयमपि सधर्माः मृतेन सह समानो मृत्युलक्ष्णो धर्मो येषां तथाभूतामपि ॥ ३७ ॥

श्रीभरत्नामिकृतभावार्थदीपिका ।

अबलाः दुर्बला अपि वृकादिभिरभक्ष्यमाणाः वयं न विचिन्तयामः तत्र हेतुः, यो गर्भे रक्षति स एव सर्वत्र रक्षिता ॥ ३८ ॥

ननु, तस्य रक्षणे किमप्रयोजनम् ? न किञ्चिदपि; किन्तु कीडेव केवलमित्याह—य इति । य ईश इदं विश्वं सृजति रक्षत्यवलुम्पते संहरति च भो अबलास्तस्येशितुश्चराचरं क्रीडासाधनमाहुः अतः स एव निग्रहे संहारे सङ्ग्रहे पालने च प्रभुः ॥ ३९ ॥

प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—पथीति । दिष्टेन दैवेन-श्वरेण रक्षितं तेनश्वरेण विहतमुपेक्षितम् अस्य हतस्तेनो-पेक्षितः ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विलापमेवाह—अहो इति द्वाभ्याम् । अस्माकं प्रभो हे भर्तः ! अकरुणेन निष्कपेण विधात्रा ब्रह्मणा इगगोचरां दशां भवा-न्नीतो गमितः नः हशामगोचरामवस्थां प्रणीत इति वान्वयः । येन विधात्रा पुरा उशीनराणां तद्देशोद्भवानां जनानां वृत्तिव्य-जीव-नप्रदः कृतो भवानधुना तेनैव विधात्रा शुचं शोकानां विव-र्द्धनः कृतोसि ॥ ३३ ॥

हे महीपते ! सुहृत्तमेन कृतज्ञेन च त्वया विना ते तव सम्बन्धिन्यो वयं कथं स्याम, कथं जीवेमत्यर्थः । अतस्त्वं यत्र यास्यसि तत्रैव, हे वीर ! तव पदयोः शुश्रूषणीनां सेवाङ्कुर्तु-मिच्छन्तीनामस्माकमनुयान सहगमने दिशं देहि ॥ ३४ ॥

एवं श्रुतं पतिं परिगृह्य श्लिषपत्नीनां निर्हारं दाहार्थं नय-नमनिच्छतीनां सतीनाम् अर्कः सूर्यः अरतश्च अस्ताच्चक्षप्रति-संस्पृशन्तं सन्निकृष्टो प्रभुव ॥ ३५ ॥

प्रेतस्य मृतस्य ये वन्धवस्तेषां परिदेवितं रोदनमाश्रुत्य स्वपुष्पमेव श्रुत्वा भगवान् यमः स्वयमेव बालकोभूत्वा तत्रा-कन्दनस्थाने समुपागतस्तानाह, हेत्याश्रयं ॥ ३६ ॥

तदेवाह—अहो इत्यादिना । अहो इत्याश्रयं किन्तु यद्भवसा-मस्तः अधिकानामपि लोकविधिं जन्ममरणादिलोकपरिपाटीं पश्यतामप्यमीषां प्रेतवन्धूनां विशिष्टो मोह इत्येतत्, विमोह-मेवाह—यत्र भुवि सम्भवः उत्पत्तिः तत्रैव गतं पुनस्तत्रैव जीनं मनुष्यं प्राति स्वयं संभर्माः मृतेन तुल्यं जन्ममरणादि-भाजोपि अपार्थं मुखा शोचन्ति ॥ ३७ ॥

न्यूनवयस्कं अपि वयमेवाहो भगवन्ना श्रेष्ठः, कुतः ? यतः पितृभ्यां मातापितृभ्यां त्यक्ता अपि वयं न विचिन्तयामश्चिन्तां न कुर्मः अबला दुर्बला अपि बाला मपीति वा वृकादिभिरभक्ष्य-माणा वयम्, तत्रहेतुः, यो हि गर्भे रक्षति जन्मनः पश्चादपि स एव हि ईश्वरो रक्षिता रक्षिष्यति ॥ ३८ ॥

कोसौ रक्षिता ? तत्राह—य इति । य ईश्वरः स्वेच्छयैव न तु कर्मणा इदं कर्तुं जगत्सृजति तर्हि सोऽप्यस्मादिवर्तिकं जन्ममरणादिभाक् ? नेत्याह—अवयवः अपक्षयादिविकाररहितः कर्मा-यत्तप्राकृतदेहरहित इत्यर्थः । यश्च स्वेन सृष्टं जगद्रक्षति यश्च स्वेन रक्षितं जगत्पुनरवलुम्पते संहरति तस्मैवविध ईश्वरः कर्म-वश्य इवेत्य किमर्थं करोति ? तत्राह—हे अबला ! तस्यैव

जगदुत्पत्त्यादिकर्तुंरीशितुश्चरस्यान्तरात्मनयावस्थितस्य चरा-चरात्मकमिदं जगत् क्रीडनं क्रीडापरिकरं जगद्व्यापारस्तस्य क्रीडारूप इति भावः । अत एव निग्रहसंग्रहयोः निग्रहानुग्रहयोः प्रभुः समर्थः ॥ ३९ ॥

प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—पथीति । यथा पथि चयुनं विलसत्तमपि दिष्टेन दैवेन ईश्वरेण रक्षितमनुगृहीतं सत् निष्ठितिं पुनर्बन्धं भवतीत्यर्थः । गृहे स्थितमपि तेन दिष्टेन सद्भिन्नायति एवमरयये अनाथः रक्षकान्तररहितोपि तेन दिष्टेन ईक्षितो जीवति तत्सङ्कल्पेन जीवति गृहे गुप्तोऽप्यस्य हतो अननो-पेक्षितो न जीवति किन्तु विनश्यत्येव ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नाथली ।

नो दशां चक्षुषामगोचरमविषयं नीतः येन विधिना ॥ ३३ ॥
स्याम सत्ताप्राप्तुमः तर्हि किं कर्तव्यमत्राह—तत्रेति । यत्र यास्यसि तत्र पादयोरनुयानं दिश ॥ ३४ ॥

निर्हारं दाहम् ॥ ३५ ॥

हेत्यनेन कथान्तरप्रसक्तिं सूचयति यमः ॥ ३६ ॥

मा कुरुध्वं यूयं शोकं युष्मभ्यं सुयज्ञो दत्त इत्यादेरिति तत्राह—अहोइति । लोकावधिं जन्ममरणादिप्रकारं विपश्यता-ममीषां प्रेतवन्धूनां विमोहः अहो धिक् क्षय सभर्माः जन्मादि-समानधर्माः अमी वन्धवः यत्र याव मनुष्यवर्णनागोव्यात् याने-नरकादन्यत्रोद्भव उत्पत्तिर्देहशोणलक्षणाभ्यां यत्र तत्र अस्याय-क्षुरगोचरं स्वर्गादिकं गतं मनुष्यमनुजीवन्तीति सरद्वार्थं वयर्थं गतानुगतिकत्वात् “अदर्शनादिधायात्, पुनश्चादृशीं गतः” इति वचनात् यत्र स्वर्गादेरुद्भवो कस्य स यत्रोद्भवस्तत्र गतं स्वर्गा-दिगतिमिति वा अपार्थमनुशोच्यतीति वा सर्वस्य देवाधीनत्वं खानु-भवसिद्धमिति श्रापयत्युद्दिष्टि, यद्वा यत्र उत्पन्नं तत्र पृथिव्यां गतं मनुष्यशरीरं प्रतिवर्धयेत् अनुशोचन्तीति ॥ ३७ ॥

तस्मात्सर्वं देवाधीनमिति मत्वा न शोकः कार्य इत्याशये-नाह—अहोवयमिति । पितृभ्यां मयला दुर्बलाः कुतश्चिन्ता नास्तीति तत्राह—सरद्वितेति, यो गर्भेऽस्मान् रक्षति स भगवानधुना बहिर्गताम् रक्षिता हि यस्मात्तस्मादिति शेषः ॥ ३८ ॥

न केवलं रक्षिता अपि तु सृष्ट्यादिकर्ताप्यतो न संशयः कार्य इतिभावेनाह—यदृच्छयेति, अत्रेच्छयेतीच्छाग्रहणेन सर्वत्र सृष्टि-प्रसङ्गे मायाशब्दस्येच्छार्थो ज्ञायते हे अबलाः सृष्ट्यादिकर्ता यतो अतः मरणावच्छेदस्य निग्रहस्य संग्रहे परिहारलक्षणे प्रभोः समर्थस्य तस्येशितुश्चराचरं क्रीडनं क्रीडासाधनम् ॥ ३९ ॥

“देवाधीनं जगत्सर्वम्” इत्युक्तेः कथमीश्वराधीनं चराचरमित्या-शंक्य दिष्टदैवादिशब्देन संस्तुतोच्युत इत्याशयेनाह—पथीति । भक्तायामीष्टं दिशतीति दिष्टशब्दवाच्यो मुकुन्दः तेन रक्षितं यत्र विहतं अस्यातेन हतः सकाशात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्दशिनी।

विद्यापमाह-अहो इति । प्रणीतो गमितः येन विद्याया तेन अधुना उशीनराणां शुचां विवर्द्धनं कृतोऽस्ति ॥ ३३ ॥

यत्र त्वं यासि तत्र तेऽनुयानं अनुगमनं तव पादयोः शुश्रूषणार्थमित्यर्थः । दिशं देहि वयमपि त्रियामहे इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

निर्हारं दाहार्थं नयनम अस्तम अस्ताचलं प्राप्नो न्यवर्तत च-लनाशिवृत्तो विश्रान्तवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्वयमुपागत इति पुरयवल्लीवानां निर्हारगत एव यम-पुरगमनं प्रायः सम्भवतीति केचित् तास्मादेव मध्ये कस्याश्चि-द्वैष्णवस्त्रियः तास्मीपाथमदूतैर्नैतुमशक्यत्वात् तन्नामीष्य-दूरीकरणार्थं स्वयं यम एवागत इत्येवमेवाहुः, बालको भूत्वे-त्यन्येषां तत्र प्रवेशासामर्थ्यात् वात्प्रामाण्यत्वात् शुश्रूषणात् तत्कलक-त्वाकथनस्यातिविस्मयाग्रहत्वाच्चतज्जिगृह्योत्पादनप्रयत्नात् ॥ ३६ ॥

यत्र यस्माद्वक्तात् तदुक्तं गीतायु-

“अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तप्रध्यानि भारत ! ।

अव्यक्तगिजिनामेव तत्र का परिदेवता” इति ॥ ३७ ॥

अस्माकमत्युपपत्तयस्माभिषि या विवेकः तोषेष्वां नास्तीति साश्चर्यमाह-अहो इति ॥ ३८ ॥

ननु, त्वां गर्भवासे ररक्ष हम्ममसगत्यति संप्राप्ते न ररक्षोयम को हेतुस्तत्राह-य इति । एकज्जगत्स्वेच्छयैव न तु कस्याप्यनुरोधेनैवेति भावः । नन्वीदृशीच्छेय किं हेतुता तत्राह-ईशः अन्धानां निषरैश्चर्यवान् तत्कारणमुक्तपने तदैश्वर्यस्यैव गाहशतं न सिद्धेयमिति भावः । नन्वेवं सुप्रयत्निकं किमर्थं करोति ? तत्राह-हे अवज्ञाः चराचरं तव क्रीडनमेवाहुः निग्रहे खंहारे सङ्ग्रहे पाबने च स एव प्रभवनदीति ॥ ३९ ॥

प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति-पथीति । द्विष्टेन द्वैष्टेन ईश्वरेष्टेत्यर्थः । तेन ईश्वरेण विहतं तेन ईक्षितः अनेक्षितोऽन्येनापि रक्षयत इत्यर्थः । अस्य हतः अनेनोपेक्षितः अन्येनापि हन्यते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहो इति खेदं येन पुरा उशीनराणां नोऽस्माकं च वृत्तिदो भवान् कृतः तेनैवाकरुणेन दशमगोचरां दशां प्रणीतो गमितस्तन् शुचां विवर्द्धनं कृतोऽस्तिन्वयः ॥ ३३ ॥

हे वीर ! ते त्वदीया वयं त्वया विना कथं स्याम भवेम जीवेम अतः तव पादयोः शुश्रूषणीनां शुश्रूषां कुर्वतीनां यत्र त्वं या-स्यसि तत्रानुयानमनुगमनं दिशं देहि ॥ ३४ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सदन्तीनां निर्हारं दाहार्थं निस्सारणम अस्तमस्ताच्चलं प्रति संन्यवर्तत ॥ ३५ ॥

[१२]

यमः परिदेयितं रोदनमाधृत्य बालकोभूत्वा तत्र स्वयमेवो-पागतस्तान् राजदारान् आह अहो इत्यादिना ॥ ३६ ॥

अहो नयसा अस्मत्तोऽधिकानामपि लोकस्य विधि जन्म-मरणादिप्रकारं विशेषतः पश्यतामपि विमोहोभयलि. विमोह-मेवाह-यत्र यतः आगतस्तत्रैव गतं अनुष्यं स्वयं सधर्मा मर-णाशीला अप्यपार्थं शोचन्ति ॥ ३७ ॥

एवंविधेषु वयोवृद्धेषु जनेषु वयं बाला एव धन्या इति साश्चर्यमाह-अहो इति । अवज्ञा असमर्था एव पितृभ्यां त्यक्ता वृत्तादिभिः अभस्यमाणाः सन्तः न विचिन्तयामोऽतो वयं धन्य-तमाः यतो य ईश्वरो गर्भे रक्षति न एव सर्वदा रक्षिता ॥ ३८ ॥

हे अवज्ञा ! स्वरूपतो निर्विकारः ईश्वरः प्रकृतिपुरुषातिगता इच्छया सङ्कल्पमात्रेणाहं विश्वं सृजति य एव रक्षति यो हुरुपते तस्ये-तिगुञ्जरापरं क्रीडनमाहुः स एव निग्रहसङ्ग्रहे निग्रहे खंहारे सङ्ग्रहे पाबने च प्रभुः समर्थः ॥ ३९ ॥

प्रभुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति-पथीति । द्विष्टेन-द्वैष्टेन ईश्वरेण रक्षितः सेत्साधि च्युतमपि निष्ठति तेन विहत नादितं गुदेऽपि स्थितं निनक्षति नक्षीक्षितः तेन कृपाहापिनिषी-कृतः अनाथोऽपि जीवति अस्य हतो गृह पुतोऽपि न जी-वति ॥ ४० ॥

भाषां टीका ।

हे प्रभो ! निर्देय विश्रान्ते तुलको दृष्टि के अगांत्तर दशा को प्राप्तकर दिया ॥ जो माप पड़िले उशीनर दश के जीविका देने वाले थे आज जिसने शोक के बढाने वाले कर दिये ॥ ३३ ॥

हे गृहीपते ! हम जब सुदृढतम और कृमज्ज ऐसे आपकेविना कैसे रहेगी । हे वीर ! आप जहाँ जायेंगे आपके चरनों की शुश्रूषा करने वाली हम लोगों को भी उसी जगह अनुगमन की आज्ञा दीजिये ॥ ३४ ॥

मृतकपति को पकड़कर ऐसे विलाप करने वाली और दाहादि कार्य की इच्छा न करने वाली उन रानियों के रोते र सूर्य अस्त को प्राप्त हुए ॥ ३५ ॥

उस जगे उस मृतक के बंधुओं का विलाप सुनकर स्वयं यमराज एक बालक बनकर वहाँ आकर उन सबों से बोले ॥ ३६ ॥

यम उवाच । यमराज बोले, कि - अहो बड़े आश्चर्य की बात है शोक की रीति जानने वाले अवस्था से भी अधिक इन लोगों का बड़ा मोह है । जहाँ से आया वहीं जाने वाले मनुष्य को, आप भी वहीं जाने वाले होकर व्यर्थ शोक करते हैं ॥ ३७ ॥

अहो बड़े खुसी की बात है कि हमही बड़े धन्य है जो कि हमको माता पिताओं ने छोड़ दिये तो भी हम चिन्ता नहीं करते हैं ॥ और हमको कोई वृक आदि बन के जंतु भी भक्षण

भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवन्ति काले न भवन्ति सर्वशः ।
 न तत्र हात्मा प्रकृतावपि स्थितस्तस्यागुणैरन्यतमो निबध्यते ॥ ४१ ॥
 इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं यथा पृथग्भौतिकमीयते गृहम् ।
 यथोदकैः पार्थिवतैजसैर्जनः कालेन जातो विकृतो विनश्यति ॥ ४२ ॥
 यथाऽनलो दारुषु भिन्न ईयते यथानिलो देहगतः पृथक्स्थितः ।
 यथा नभः सर्वगतं न सज्जते तथा पुमान् सर्वगुणाश्रयः परः ॥ ४३ ॥
 सुयज्ञो नन्वयं शेते मूढा यमनुशोचथ ।
 यः श्रोता योऽनुवक्तेह स न दृश्येत कर्हिचित् ॥ ४४ ॥
 न श्रोता नानुवक्ताऽयं मुख्योऽप्यत्र महानसुः ।
 यस्त्विहेन्द्रियवानात्मा स चान्यः प्राणदेहयोः ॥ ४५ ॥
 भूतेन्द्रियमनोलिङ्गान् देहानुच्चावचान्विभुः ।
 भजत्युत्तृजतिह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा ॥ ४६ ॥
 यावद्विङ्गान्वितो हात्मा तावत्कर्मनिबन्धनम् ।
 ततो विपर्ययः क्लृप्तो मायायोगोऽनुवर्तते ॥ ४७ ॥
 वितथाऽभिनिवेशोऽयं बहुशोऽप्यर्थदृग्भवः ।
 यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं मृषा ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

नहीं करते. क्योंकि ? रक्षक तो वही है जिसने गर्म में रक्षा की है ॥ ३८ ॥

जो ईश अपनी इच्छा से इस जगत को सृजता है और जो अव्यय रक्षा करता है और अंतमें जो इसका संहार करता है, हे अव्यय ! सब चराचर जगत को उसी ईश्वर का खिलौना कहते हैं ॥ वहीं ईश्वर संहार और पालन में समर्थ है ॥ ३९ ॥

प्रारब्ध का रक्षाया हुआ पदार्थ मार्ग में गिरा हुआ भी स्थित रहता है ॥ और प्रारब्ध का मारा हुआ गृह में धरा हुआ भी नष्ट होजाता है ॥ ऐसे ही अनाद्य भी वन में भी उससे रक्षित जीवता है और उस का मारा हुआ घर में भी रक्षित होता भी नहीं जाता ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवमात्मनो जन्ममरणयादिकमङ्गीकृत्येश्वरोपीनत्वाच्च शोकः कार्य इत्युक्तमिदानीं तु देहानामेव जन्मादि न त्वात्मन इत्याह-- भूतानीति त्रिभिः । भूतानि देहा निजयोनिः प्रकारणभूतं

लिङ्गशरीरं तन्निमित्तैः कर्मभिर्भवन्ति जायन्ते न भवन्ति नश्यन्ति च सर्वशो देवादिदेहा अपि तत्र ह तदा प्रकृतौ देहे स्थितोऽ-
 प्यात्मा तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्देहधर्मैर्जन्मादिभिर्न निबध्यते न युज्यते यतोऽन्यतमो देहादत्यन्तविलक्षणः ॥ ४१ ॥

नन्वइं कृथाः स्थूल इत्यादौ वैलक्षण्यं न प्रनीयते तत्राह--
 इदमिति । इदं शरीरं मोहजमविवेकादात्मत्वेन जातम्, वस्तुतस्तु पृथगेव यत ईयते दृश्यते भौतिकश्च यथा गृहमित्यन्वयः । अत्रैवं प्रयोगः द्रष्टुं भौतिकाच्च पुरुषाच्छरीरं भिन्नं दृश्यत्वाद्भौ-
 तिकाच्चाच्च यथाऽत्यन्ताविवेकिन आत्मत्वेनाभिमतमपि गृहं ततः पृथक् तद्वदिति भौतिकात्त्वानुमानं विवृण्वन्नात्मनोजन्माद्यभाव-
 मुपसंहरति यथा औदकैः परमाणुभिर्जातो बुद्बुदादियथा च पार्थिवैर्जातो घटादियथा च तैजसैर्जातः कुण्डलादिर्विनश्यति तथा तैरेव त्रिविधैः परमाणुभिर्जातो जनो देह एव विकृतः परिणतः सन्विनश्यति नत्वात्मेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पृथगवस्थानाभावेऽपि भिन्नत्वे दृष्टान्तद्वयमाह--यथेति । यथा अनलो दारुष्वेव स्थितोऽपि दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन भिन्न-
 एव प्रतीयते. यथाच देहगतोऽप्यनिलो मुखनासिकादिषु पृथक्-
 स्थितएव प्रतीयते. देहस्थत्वेऽप्यात्मनस्तद्धर्मयोगाभावे दृष्टान्माह--
 यथा नभो न सज्जते कापि सङ्गश्च प्राप्नोति तथा पुमानपि

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियानामाश्रयस्तेष्वश्रितो वा परः पृथगे-
वेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

किञ्च हे मूढाः, यमनुशोचथ सोऽयं युष्मद्भूतां सुयज्ञः शेते
किमिति शोचथ नन्वेतावन्तं कालमसौ शृणोत्यनन्तरं प्रति-
वक्ति च, इदानीं तस्यादर्शनान्मृग्यति शोचागेति चेत्स तु
शोच्यो न भवति प्रागपि तस्यादर्शनादित्याह—यः श्रोतेति ॥ ४४ ॥

ननु, सुखनासिकासञ्चारी प्राणः श्रोता वक्ता च दृष्टएवेति
चेन्नासौ श्रोता वक्ता वा चेतनत्वादित्याह—न श्रोतेति ।
महान्सर्वेन्द्रियचेष्टाहेतुः अत एव “मुख्यः प्राणो वै मुख्यः” इति
श्रुतेः । कस्तर्हि श्रोता वक्ता च ? तत्राह—यस्त्विह देहेन्द्रियैस्तत्त-
दर्थद्रष्टा आत्मा स तु प्राणोद्देश्यामचेतनाऽयामन्य एव स
चेतनः ॥ ४५ ॥

ननु, चेतनत्वेऽन्यत्वे च तस्याहं कृशः स्थूलः काणो वधिर
इत्यादिदेहपक्षोपलब्धिः कुतस्तत्राह, भूतेन्द्रियमनोभिर्लिङ्ग्यन्ते
लक्ष्यन्ते इति तथा तान्देहांस्तेष्वेऽन्य एव भजत्यहमिति मन्यते तर्हि
कथं मोक्षस्तत्राह, तस्य भजनं स्वेन तेजसा विवेकबलेनो-
त्सृजत्यपि हित्यनुभवं प्रमाणायति ॥ ४६ ॥

ननु, विवेकानन्तरमप्याहारादिकर्मसु प्रवृत्तेर्बन्धः स्यादेवे-
त्यत आह—यावदिति । यावद्विज्ञानात्परीक्षान्यतस्तद्भिमानवानात्मा
भवति तावदेव तस्य तत्कर्मनिबन्धनं बन्धहेतुमेवेति ततो वि-
पर्ययो देहधर्ममाकर्त्तुं ततः क्लेशानुवर्तते ननु विज्ञानभिमाने
निवृत्तेऽपि यतोऽयं मायायोगो विपर्ययादिः मायया युज्यत इति तथा
न परमार्थ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु, सुखदुःखादीनां तत्साधनानाञ्च सत्त्वगुणतीनेः कुतो मा-
यामयत्वम् ? तथाच बहवो वादिनः सत्यत्वेमेव वदन्ति तत्राह—चिन्त-
येति । चिन्तयो मिथ्याभूतोऽयमिगिनिधेयः कोऽसौ गुणेषु तत्कार्येषु
सुखदुःखादिष्वर्थः परमार्थ इति ह्यवलम्ब्येति यत् स कुत इत्यत-
आह—यथेति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्दिका ।

किं तर्ह्ययमिदं विषयः ? नेत्याह—भूतानीति । सर्वाणि
भूतानि देवमनुष्यादीनि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिः स्वस्वजातिप्राप्ति-
निमित्तकर्मभिः काले निजयोनिकर्मपरिपाकाकाले भवन्ति पुन-
स्तत्कर्मक्षये न भवन्ति देवमनुष्यादिपुनानां भावाभावौ तत्तत्क-
र्मानुगुणप्रवृत्तेश्वरायसौ, इति न तस्य वैषम्यमिति भावः । ननु,
मास्तु वैषम्यं तस्यापि त्वत्तारात्मतयाऽवस्थितः स्वानर्थरूपं
संसारं स्वयमेवापादयन् किम् अयमज्ञः ? नेत्याह—नेति । तत्र
प्रकृतौ देवादिशरीरे जीवान्तरात्मतया स्थितोऽप्यात्मा परमात्मा
न बध्यते न संसरतीत्यर्थः । हेनिविस्मये देहेत्यतस्याप्येकस्य
न बन्धः अन्यतरस्य तु बन्धः इति विस्मयः इतरस्य बन्ध-
मेवाह—तस्याः प्रकृतेर्गुणैः देवोऽहं स्थूषोहमित्यादिरूप-
प्रतीतिविषयैर्देहगतदेवत्वमनुष्यत्वादिभिर्देहात्मप्रमादिभिरित्यर्थः

अन्यतमो देहेन्द्रियादीनामन्यतमो जीवः इह परमात्मनोऽपीति च
बोध्यम्. निबध्यते निबद्धो भवति संसरतीत्यर्थः । यद्वा, गुणैः
शब्दादिभिर्विषयैर्हेतुभिस्तद्भोगहेतुभूतेषु वस्तुषु निबध्यत इत्यर्थः
तद्भोग एव हि तस्य संसृतौ कारणमिति भावः । तथा
च श्रुतिः “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वस्त्यनश्नन्धोऽभि-
चाकशीति” ॥ ४१ ॥

एवं सर्वभूतानामुत्पत्तिजयादेस्तत्तत्कर्माऽनुगुणप्रवृत्तेश्वराय-
सत्त्वान्न शोकः कार्य इत्यभिधायेदानीं देहस्य विनाशस्वभाव-
त्वादात्मनस्तु तद्विपरीतरूपत्वादुभावापि न शोकविषयाविति
वक्तुं तावदेहात्मनोः परस्परवैलक्षण्यमाह—इदमिति द्वाऽयाम् । इदं
परिहृयमानं राजादिशरीरं पुरुषस्य जीवस्य मोहजमविद्या-
सञ्चितकर्मकृतं पुरुषस्य मोहजम इदं शरीरम् इति व्यतिरेक-
निर्देशेन देहात्मनोः परस्परभेदो दर्शितः तत्र देहस्यानात्मत्वं
दृष्टान्तेनाह—यथा गृहं गृहिण्यः पृथक् भिन्नं तथा भौतिकं
भूतसङ्घातपरिणाममिदं शरीरमपि पृथक् शरीरिणो भिन्नमीयते
अवगम्यत इत्यर्थः । यथा गृहस्य गृहिस्वरूपत्वमनन्तासम्भा-
वितं तद्वत् देहस्य देहिस्वरूपत्वमिति दृष्टान्ताभिप्रायः । एवं
गृहदृष्टान्तेन जीवादेहस्य भेद उक्तस्तेनैव दृष्टान्तेन देहस्य विनाशि-
स्वभावत्वं चाह—तथेति । यथा मृत्काष्ठानादिविकारात्मकं गृहं कालेन
विनश्यति तथा औदकेः पार्थिवैस्तैजसैश्चेदं वायवीयाकाशीयोर-
प्युपलक्षणम् उदकादीनामशैः कालेन तत्तदेवादिजातिप्राप्ति-
निमित्तकर्मफलपरिपाकाकालेनेत्यर्थः । जातो जनो देहः जन्मनः
पश्चादपि चिकृतः वात्यथैव न स्थविरत्वादभिरवस्थाभिर्विकारं
प्राप्तः पुनः स्वीरममकर्मविनाशकाले विनश्यति ॥ ४२ ॥

अथात्मनो देहाज्ज्ञेदं सहृष्टान्तनाह—यथेति । यथा अनन्तो-
ऽभिर्दक्षु स्थितो भिन्न इत्येते दाकगतदृष्टत्वदीर्घत्वकुटिलत्वा-
दिधर्मरहितस्तेष्वो भिन्न एव दृश्यते यथा च देहगतोऽप्यनि-
लक्षतः पृथगेव दृश्यते यथा नभः सर्वत्र व्याप्तमपि न सज्जते
सर्वगतधर्मेन सम्बन्धाति तथा सर्वगुणाश्रयः सत्त्वादि सर्वगुण-
परिणामरूपदेहेन्द्रियाश्रयोऽपि पुमान् जीवः परः गुणेषु देहा-
ङ्गिभः देहगतजन्ममरणादिभिरविकृतस्तस्माद्विलक्षणत्वेनावति-
ष्ठते इत्यर्थः । अविभागेनावस्थितस्यापि तद्वतधर्मास्पर्श आद्यं
निर्दर्शनं विजातीयस्यापि सहावस्थाने द्वितीयं तृतीयं तु तद-
वस्थानेपि पुनस्तद्वतधर्मास्पर्श इति भेदः ॥ ४३ ॥

एवं देहात्मनोः परस्परविलक्षणस्वरूपयोरभिहितयोरप्य-
तीवदेहात्मप्रान्याऽनुशोचतां शोकमपनेतुं कः शोकविस्मय-
मप्यस्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति—सुयज्ञ इति । हे मूढाः ! भवत्पक्षे
यमनु शोचथ सोऽयं सुयज्ञः शेते युष्माभिः शोच्यः सुयज्ञः
शेते विद्यत एव किमर्थं शोक इति भावः । ननु, भवत्पक्षे
शयान एव हि सुयज्ञ इति शङ्कार्थस्तत्प्रतिक्षिपति—य इति,
य शोना भवद्विज्ञापश्रवणक्षमो यश्चातुर्वक्ता प्रतिवचनक्षमश्च स
इह कर्हिचिदपि चिरं सुसूक्ष्मं निरीक्षमाणोऽपि न दृश्यते
शयानो देह एव सुयज्ञश्चेद्भवद्विलपितं किमिति न शृणोति
न प्रतिवकीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

मुख्यः प्राणोऽपि श्रवणप्रतिवचनक्षमो न स्यात्किंपुनर्देहो

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किञ्च भवच्छोकयोग्यस्य सुयज्ञस्य दृश्यमानत्वात्प्रति शोको न कार्य इति गूढाक्षेपं करोति—सुयज्ञ इति । हे सूढाः ! यमनु शोचथा-
यं सुयज्ञः शोते निर्दां करोति । ननु न मृतः “ननु च स्याद्विरोधादौ”
इत्याभिधानात्, शोते एव लोकांतरं न गत इति वा “प्रश्नाव-
धारणानुज्ञानुनयामन्वणे ननु” इत्याभिधानात्, अवधारणार्थं ननु-
शब्दः । श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारादर्शनादिना मरणानुमानात्कथं न मृत
इत्याक्षिप्यत इति तत्राह—यः श्रोतेति । इह सुयज्ञचरिरे यः श्रोता
यश्चानुवक्ता स परमात्मा कर्हिचित्कदाचिदपि न दृश्येत तस्य
सूक्ष्मस्वभावत्वात् “तदव्यक्तमाह” इति सूत्राच्च, तस्यैव श्रोतृत्वात्कं
कुत इति चेत् “नान्योऽनोस्ति द्रष्टा नान्योऽनोस्ति श्रोता” इत्यादेः ॥ ४४ ॥

ननु, सुयज्ञचरिरेत्यस्य मुख्यप्राणस्य श्रोतृत्वादि सम्भवात्
कथं तदन्ययोगव्यवच्छेदः क्रियत इति तत्राह—न श्रोतेति । अत्र
सुयज्ञदेहे श्वासोच्छ्वासादिव्यवस्थेन मुखे व्यत्यमानत्वान्मुखो यो
महानसु मुख्यप्राणः सोऽपि स्वतो न श्रोता यानुवक्ता च “तस्य
वाङ्मनसि सम्पद्यते मनःप्राणो प्राणरतेजसि नेजः परस्वां देव-
ताशाम्” इति श्रुतेरन्ययोगव्यवच्छेदो युक्त इति । ननु, तर्हि सुग-
ज्ञनाऽनो जीवस्य श्रोतृत्वादिकमाश्रित्याह् तदिदानीं न तस्मान्मृत्यु-
इति प्राचीनशङ्काक्षेपं कैश्वर्यवायेन परिहरति—यस्त्विति, तु
शब्देन नेत्युत्पन्नत्वे इह सुयज्ञराशुपलक्षणां जीवतांशदेहे य इन्द्रि-
यवान् यश्च प्राणदेहयोरन्यः स जीवात्मा शोतु वक्तुश्च न
शक्य इति किं वक्तव्यम् “एतद्व्याख्यामवष्टुष्य विधारयामि” इति-
श्रुतेः । सर्वशक्तमतोऽपि प्राणस्य स्वतः श्रोतृत्वाद्युक्तेऽस्त्वत्वात्त-
स्मात्सुयज्ञमिति शोकेन किं प्रयोजनं तस्माज्जीवतामपि श्रोतृत्वा-
द्यनुपपत्तेः प्राणाधिकत्वेन श्रुतोऽयमित्यस्य लक्षणांतरं वाचि
अन्य इत्येतेन, हरेर्मोहात्प्रयतिशयः प्रकटित इति सूचनम्, न
केवलं प्राणदेहयोरन्यः किं तु पूर्णश्रोतृत्वादिगुणयुक्ताहरेरान्य
इति चतुर्थार्थः ॥ ४५ ॥

हे देवैर्इत्थितत्तद्भावे न तस्यादप्यन्य इति च वक्तुं युक्तं
तत्कुत इति तत्राह—भूतेन्द्रियेति । भूतेन्द्रियमनोस्ति विज्ञां कथं
थेषां ते तथा तानुवाच्यत्वात् सुयज्ञरतिर्यमात्मन उवाच भव्यमा-
धमान् देहान् भजति पश्चादनुज्जति दिव्यमात्सत्यमाद्य इति वक्तुं
युक्तं स्पष्टमाह—अन्य इति । देहयोगवियोगमाजो जीवादिनां शेषः
“लिङ्गं स्वरूपमुद्दिष्टं लिङ्गं ज्ञापकमेव च” इति वचनात्किञ्चिद्व्यव-
स्थे स्वरूपायो युक्तः यदि देहभजनोत्सर्जने हरेस्तर्हि जीवान्को
विशेष इति तत्राह—तच्चैति, परिच्छिन्नविषये भजनोत्सर्जने
व्याप्तस्य विष्णोः कथं घटेत इत्यतो वाह—तच्चैति, ततश्च शब्देन
जीवस्य पारतन्त्र्येणैति विशेषमाह, अपिशब्देन रूपान्तरेणैत्यु-
पपत्तिमाह, अत्र जीवपरमात्मनोर्भेदस्य तयोर्बभौर्देहादेर्भेदस्यच
हरेरेव मुख्यश्रोतृत्वादेश्च प्रकरणावान्तरभेदस्य च ज्ञापनाया-
चार्यैः पूर्वापरभावेनेन्द्रियवान् जीव इत्यादि व्याख्यातम्, ननु,
जीवस्य प्राणदेहयोरन्यत्वे मरणदेहनाशान्मुक्तौ तदभावद्विषयमो-
गामाव इत्याशङ्कापरिहारायोक्तमाचार्यैः (१) अन्यो जीव इत्यादि ॥
जडदेहादन्यत्वं न स्वरूपभूतावुच्यत इत्यर्थः । (२) अचित्तो जडत्वात्-

इन्द्रियत्वं चासुख्यं तेषामवस्थात्वादिभिमानादेव । श्रोतृत्वं पश्यामी-
त्यभिमानोऽस्तेनादः तर्हि चक्षुरादीनां धारणाधीनानि इत्यनः
प्राणार्थानानीति द्योतयितुम् “चक्षुराद्यामनोजीवः” इत्यादेः प्राणोऽपि
न पर्याप्तमित्युक्तं तस्यापि ज्ञातृगन्तृत्वं न स्वतः शक्यते कश्चिदिति
यस्तस्य ज्ञातृगन्तृत्वस्यास्य अथवानित्याद्यापि सूचितम्, यः श्रोते-
त्यत्र प्रमाणम्, “ज्ञाता च भक्ता च” इत्यादि, ज्ञानविज्ञाने तस्यान्य
इत्येवमनिति सूचितम् “सर्वदेहं ज्ञानवो हरिः” इत्येतत् “न स दृश्यते”
इत्यनेन सूचितं स्वविषयज्ञानमिति चेति दृश्य इत्यर्थः । भूतेन्द्रिय-
मन इत्यादिना विष्णुरुच्यते न जीव इत्यत्र मानं “स देहान् भजत”
इत्यादिना ॥ ४६ ॥

नन्वयं जीवः कियन्नं कालं देहाभिव्यक्तो भवति इति चोद्यं
परिहरति—यावन्निमि । यावन्त कालमजममप्राणमयमनोमयलक्ष-
णेषु लिङ्गेषु अन्विता भवति आत्मा परमात्मा तावन्तं कालं
कर्ममिनिर्तरां तन्मन्त्रं यत् न तथा जीवः तेषु देहेषु अन्विता
भवति, हि ज्ञात्वाह्वयिषा निमिनेष्टात्तत्प्राप्ते तदा स्वामप्यु-
त्पन्नमिति प्राणस्य, ज्ञातृत्वं विज्ञेयस्य तदा परमात्मा देहं स्वार्थमनो-
त्पन्नमिति तदा च तपि स्वार्थमनो तदनुभूतयोऽप्युत्पन्नं संसार-
गुह्यो भवति, नन्वेतेन तत् देहाद्यं भवतीति तस्माद्व्याप्तेन
रूपान्तरेण ज्ञातेनोत्पन्नत्वादेर्भावि भूतत्वेन तदापरितमिति
देहात्सर्वगतत्वात्तत्प्राप्तेन तदा तद्व्याप्तेन तदापरितमिति
तदेव प्रयोजनमिति भावः । “यावन्तं निमि विष्णोः तावन्निमिः” इति तत्र
मानं “यदात्पुजति तदे वा हरेः स्वतो जना निष्ठुः” इति च,
ननु, परमात्मा जीवानामनन्तरं देहान् भजतुस्त्वुत्पत्तिरुच्यते
इति किं न क्वाप्येवमनोवाच्यत्वादेव प्रज्ञानासंस्तरात्
प्राप्तत्वं इत्यधीनामिति तत्राह—तथा इति । तस्मात्परिजिही-
र्षया तद्व्याप्तेन विज्ञेयः प्रज्ञेयः विज्ञेयः स्वतः स तथा निरुच्छलक्षणा
इत्यर्थः “प्रतिश्रुतमनो जौ मो जीवेऽप्येते देहौ” इत्यादि, अतो
प्रज्ञाज्ञोऽज्ञानकल्पमप्यप्राप्तमिति जीवितभावाः । “देहाणि माती त्वकोऽज
ममानी तावत्परः” इत्येतदेवोपपादकम्, एतापि निगदस्याह—हे श-
इति, नामाङ्कितमधिकारवात्ताया भिन्न इत्यर्थः । विषयस्तथावत्
हेताद्व्याप्तेरसादेः कृत्वाप्युवाह—मावेति ॥ ४७ ॥

जीवं ज्ञापयितेनास्य देहादौ हृत्कफाजः क्वादिति तत्राह—
वितथेति, गुणेषु तत्प्राप्तिषु अर्थद्वयस्य प्रयोजनदर्शनं तद्भावं
व्याप्यत्वं खण्डेन कोऽपि न स किञ्चान्तास्तीत्यादिलक्षणे यत् अर्थ
निरुपादिनिषेधाः निषेधाग्रहः श्रुतिज्ञानमित्यर्थः । हेतुपरिजिही-
र्षया तद्व्याप्तिविनिर्गममर्तत्वं तत्प्राप्तिमित्युपचारः । वचनाद्वि वित-
थाभिनिषेधां भवति गुणेष्वर्थदर्शनस्यापि तथाभिनिषेधित्वं
सदृष्टान्तमाह—यथेति, “रश्मयु प्रथमः” इति सूत्रात्, मनोरथे कल्पिते
गण्ये स्त्रुप्ते सृष्टे रत्ने तथा वृथा वृथा तथा सर्वमिन्द्रियप्रव-
र्तनं मृषा सद्विज्ञेयत्वमित्यर्थे गुणेन्द्रियवृत्तय इत्येतद्विज्ञेयम्—
“इन्द्रियाद्यभिमानेन तद्भावं जीव उदीर्यते ।
अनन्मानाह्वरिः प्रोक्तस्त्वेदेहोऽनिन्द्रियस्तथा ॥
जीवानभिमतो देहे न विष्णुर्जीवितस्थितः ।
अतस्त्वदेह उद्दिष्टः परमात्मा सनातनः” ॥

(१) अन्यो जीवोऽचित्तो देहात् तद्विशो देह उच्यते ।

(२) तात्पर्योक्तप्राणस्यमित्यर्थः पदम् ।

(३) चक्षुराद्यभिमानवात् । तत्तद्भावाश्चक्षुराद्याः तद्व्याप्तादौ स
इत्यर्थः । शेषतात्पर्यम् ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्येतज्जीवपरयोर्भेदस्य जीवस्येन्द्रियवत्त्वमौपचारिकमित्यस्य चोप-
पादने प्रमाणां, जीवस्येन्द्रियवत्त्वमुपचरितं चेत् कस्य तन्मुख-
सित्यादौ—

“लेपाभिमानी जीवस्तु स्वरूपानुभवी न च ।

मुक्तेः प्राक् तेन मान्युक्तो न मानी विष्णुरुच्यते ॥

स्वैव ममेति पश्यन्नप्यलेपाभिमतिर्यतः ।

सम्यक् स्वरूपानुभवात्स्वनन्त्रत्वादौषत ॥”

इत्यनेन परिहर्तव्या स्वाधीनता वस्तुनि स्वाधीनता बुद्धिलेपा-
भिमानः सोऽस्यास्तीत्येतादृशदोषो वितथाभिनिवेश इत्युच्यते
हरेर्जीवदेहेन्द्रियादिषु स्वाधीनेषु स्वाधीनताबुद्धिलेपाभिमानः
स गुणो यथार्थज्ञानलक्षणः तस्माद्वेदेहेन्द्रियादौ स्वामित्वेन
तद्वत्त्वं मुख्यं तत्राविवेकप्रहरणं कर्मनिवन्धनं ततो विपर्यय
इत्यादिलक्षणैर्जीवोऽनीदृशः श्रीनारायण इति स्मर्तव्यम् ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भूतेन्द्रियेति । विविधं भवतीति विभूः खनेजसा सर्वस्वरू-
पत्वेनोपास्मिन्स्य भगवत्सत्तेजसा घनाद्यवियायुक्तस्य पुरुष-
स्यात्मवेदनम् “स्वप्नो न गगनपादस्य सत्त्वज्ञो ज्ञानतो भवेत्” इति
श्रीभगवद्वाक्यात् ॥ ४६—५० ॥

श्रीमद्विज्ञानाद्यकृष्णार्चिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, तर्हि तस्मिन् ईश्वरे नैपश्यं प्रसक्तं कस्याप्युपेक्षणात्
कस्याप्यपेक्षाणादिति तत्राह—भूतानि मनुष्यपश्यादिवदेहः निजयो
निकारखिभूतः कर्मभिस्मैतैरेतेन कर्मणा गौर्भवत्त्वेन कर्मणा
सूकरो भवत्येवं शास्त्रप्रसिद्धैर्भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति
काटे नश्यन्ति च सर्वथाः सर्वाण्येव तत्र ह रूपं प्रकृतौ देहे
स्थितोऽप्यात्मा परमात्मा अन्यतमः पृथग्भूत एवातस्त्वस्यागुणैर्देह-
धर्मैर्जन्मादिभिर्न निषध्यते केवलं तत्सत्कृतशुभाशुभकर्मफलं स्वस-
न्निधानमात्रेण जीवयतीत्यतद्वत् तस्यापेक्षणासुपेक्षणाञ्चेति भावः ४९ ॥

तस्यान्यतमत्वमुपपादयति—इदमिति । मोहजं पुरुषस्य जी-
वस्य मोहादेव ज्ञानं भवति स्यात् परमात्मनः पृथगेव यथा भौ-
तिकं भित्तिद्वारादिमदृशं गृहस्थपुरुषात् पृथगीयते पार्थिव्यं-
तद्वोपपादयति—यथा आदौः परमाणुभिर्बुद्बुदादिः पार्थिवैर्-
द्राविः तैजसैः कुण्डलादिर्जायते नश्यति च तथा तैरेव
त्रिविधैः परमाणुभिर्जतो जनो देह एव विकृतः परिणतः
सन् विनश्यति नत्वात्मनेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

पृथगवस्थानाभावेपि भिन्नत्वे दृष्टान्तमाह—यथा अनलो दा-
रुषववस्थितोपि दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन भिन्न एव प्रतीयते
यथा नमो न सज्जते कापि सङ्ग न प्राप्नोति तथा पुमानपि

सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियादीनामाश्रयस्तेष्वाश्रितो वा परः पृथ-
गेवेत्यर्थः । अतस्तेन परमेश्वरेणोपेक्षितमिमं स्वकर्मवशान्मृतं पतिं
कथं नोपेक्षध्वे इति भावः ॥ ४९ ॥

नन्वयं राजा सङ्ग्रामलब्धपराजयः संप्रति शेते कथमिम-
मुपेक्ष्य निःस्नेहा भवितुं शक्नुमस्तत्राह—सुयज्ञ इति । नन्व-
स्मद्विलापमेतावन्तं कालमसावशृणोदन्ववोचच्च, तत्राह—
य इति । कर्हिचित् प्रागपि मदृश्यो नासीदित्यर्थः, यस्तु दृश्यः
स इदानीमपि दृश्यते देह इति भावः ॥ ४९ ॥

ननु, यावत् प्राणः स्थितस्तावदेव श्रोतृत्ववक्तृत्वे दृष्टे न
तु प्राणे गते स्वीकृत्यतः प्राण एव श्रोता वक्तृति तत्राह—नेति ।
मुख्योपि “प्राणो वै मुख्यः” इति श्रुतेः । महान् सर्वेन्द्रियचेष्टाहेतु-
रपि न श्रोता । वक्ता च अचेतनत्वादिनि भावः कस्तर्हि श्रोता
वक्ता च तत्राह—यस्त्विह इन्द्रियवान् देहेन्द्रियादिमत्त्वेन
प्रतीत आत्मा जीवः स च प्राणदेहयोः प्राणदेहेन्द्रियादिसंज्ञा
एव सचेतनः ॥ ४९ ॥

तर्हि च सपति कुत्र गत्वा किं करोतीति तत्राह—भूतं
प्राप्तम् इन्द्रियमनोरूपं लिङ्गं सूक्ष्मवेदां येषु तान् शृण्वदेहान् भजति
प्राप्नोति त्यजति च यथेमं देहं प्राप्यादसृजति भावः । किञ्च
स्वेन नेजसा माग्यलब्धज्ञानवलेन तस्यापि लिङ्गं देहमपि कदा-
चिदसृजति ॥ ४९ ॥

लिङ्गदेहत्यागे सत्येव कर्मबन्धान्मुच्यते नान्यथा इत्याह-
यावदिति ॥ ४९ ॥

तस्माद्ययमपि कर्मबन्धमोक्षायैव यतध्वं न तु कर्मफलाय
खर्गाय वैषयिकसुख दुःख स्वारिधरत्वेन खल्लुत्पत्त्यादिल्लाह वितथो
व्यर्थ एवाभिनिवेशोऽयं कोऽनौ यत् गुणेषु गुणकार्येषु सुखादियु
अर्थः वास्तव इति दृष्टं वचश्च “अपामसोमममृता अभून् जप्स-
रोभिर्विहराम” इत्यादिकमित्यर्थः । यथा मनोरथः खल्लु इति मनो-
रथोपनोतस्य धनपुत्रादिलाभानन्दस्य खल्लु स्त्रीसंभोगादिसु-
खस्य च खर्गसुखस्य च तुल्यत्वादित्यर्थः । सर्वमेन्द्रियकर्म इन्द्रि-
यग्राह्यं जगदिदं सृष्टा मिथ्यैव ॥ ४९ ॥

श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथा कर्तृत्वेऽपीश्वरस्य वैपम्यं बन्धनञ्च नास्तीत्याह—भूता-
नीति । निजयोनयः भूतोद्भवहेतवः सत्त्वादयो मायागुणाः स-
न्निमित्तैः कर्मभिर्भूतानि मनुष्यादीनि भवन्ति विनश्यन्ति गुणानां
निजशब्दवाच्यजीवयोनित्वमाह—अन्यतमः कर्मफलदातुरीश्वरात्
भिन्नः कर्मकर्ता जीवः प्रकृतौ तस्यागुणैर्वध्यते तत्सत्कर्मफल-
भोगार्थं जन्ममरणप्रवाहलक्षणे संसारे पात्यते इत्यर्थः । तत्र
प्रकृतौ देहरूपायां जीवकर्मफलादिदानाय स्थितोऽपि आत्मा गुणो-
न्मैव निवध्यते गुणानां तद्वश्यजीवानां च नियन्तृत्वात् ॥ ४९ ॥

सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिमरणादिकं तत्सत्कर्मानुसारिश्चरायन-
मतः शोको न कार्य इत्युक्तमधुना यस्य जन्ममरणं भवतः स्व-
देहांतित्यो नित्यस्वरूपाजीवादन्योऽतो मोहो न कार्य इत्याह—

अथ नित्यमनित्यं वा नेह शोचन्ति तद्विदः ।

नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति ॥ ४६ ॥

लुब्धको विपिने कश्चित्पक्षिणां निर्मितोऽन्तकः ।

वितत्य जालं विदधे सत्र तत्र ^(१) प्रलोभयन् ॥ ५० ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इदमिति ब्राह्मणम् । इदं प्रसिद्धं पुरुषस्य शरीरं मोहजं मोहहे-
तुभूतप्रकृतिगुणजं यथा गृह्णः पृथक् गृहं तथा शरी-
रिणः पृथगेवेत्येते प्रतीयते गम्यते इत्यर्थः । यथौदकैर्जलविन्दु-
भिर्जातो विकृतः कार्यपदार्थः बुद्बुदादिः पार्थिवैर्मृत्पिण्डैर्जातो
घटादिः तैजसैरग्निशक्यैर्जातः प्रदीपादिः कालेन विनश्यति
तथा जनो देहः गुणैर्जातः कालेन विनश्यति न जीवः ॥ ४२ ॥

यथा दारुषु अनलोऽग्निः यथा च देहगतोऽग्निः प्राणवायुः
पृथगेव स्थितौ देहे यथा नभः सर्वगतं सर्वस्मिन् स्थितमपि न
सज्जते तथा पुमान् जीवः सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियादीनामा-
श्रयो धारकस्तस्यैव परः पृथगेव ॥ ४३ ॥

नन्विति वितर्कः हे मूढाः ! स्य यमनुकोल्य स देहरूपः सु-
यज्ञपदार्थोऽयं देहे यस्तुभोता योऽनुवृत्ता ओतृत्यादिपर्यन्तान्
सुयज्ञशब्दार्थः इह अस्मिन् देहे आसीत् कर्हिपदवि न
दृश्यते ॥ ४४ ॥

ननु, तर्हि प्राणादिरूप आत्मा किमिति शङ्कां निवारयन्
ज्ञानस्वरूपभोतृत्वादिवर्त्मकात्मनस्वप्रतिपत्त्यं प्राणाद्विजडभवे-
लक्षययमात्मनो दर्शयति—न श्रोतेति ब्राह्मणम् ॥ ४५ ॥

विभुर्भूतज्ञानस्वरूपात् तथोक्तं भगवता “यथा प्रकाशपत्तेर्यः
कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति
भारत !” भूतेन्द्रियमनांसि जिह्वाणि चिह्वाणि गेपां तान् देहान्
भजति स्त्रीकरोति उत्खुजति च अत एव स्वेन तेजसा स्वकी-
येन ज्ञानरूपेण तेऽप्योऽप्यः ॥ ४६ ॥

ननु, देहविलक्षणस्यास्य देहसंयोगकर्मात्मनस्तुल्यसंभो-
गादिकं कियत्कालपर्यन्तं भविष्यतीत्यत्रावधिमाह—यावदिति ।
यावन्मायायोगः अनादिप्रकृतिसम्बन्धः तावदात्मा जीवात्मा
जिह्वास्त्वितः तावदेव बन्धनं विगडोऽयमशुभाशुभं कर्म अनु-
वर्त्तत ततः कर्मानुवृत्तेः तावदेवकलेशः दुःखानुभवः अशुभकर्म
फलम् विपर्ययः सुखानुभवः शुभकर्मफलम् अनुवर्त्तते ॥ ४७ ॥

तावदेव यथा मनोरथः अनिशस्व सोऽहमिति स्वप्नोऽमुग-
स्य मृगाहमिति च सङ्कल्पो मृषा असत्तादृशः विनथाभिनिवेशः
देहे अहमित्यसदभिनिवेशः अनुवर्त्तते यत् यत् एव गुणेषु गुण
परिणामभूतेषु दारापत्यादिषु अर्थदृग्बन्धः पुरुषार्थदृग्बन्धनं मम
जीवनहेतव एते इत्येवंभूतं वाक्यं च अनुवर्त्तते । किञ्च यान्मा-
यायोगस्तावदेव सर्वमैन्द्रियकमिन्द्रियाह्य कर्मफलमनुवर्त्तते इति
पूर्वशेषान्वयः ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

ऐसे ही प्राणी लोग भी अपने २ जन्म देने वाले तिन २
कर्मों से समय पर होते हैं समय पर सब ही नहीं होते । तहां
आत्मा प्रकृति में स्थित होकर भी उसके गुणों से देह से अत्यंत
भिन्न होने से नहीं बंधता है ॥ ४१ ॥

मोह से उत्पन्न यह शरीर भी पृथिव्यादि से उत्पन्न गृहों के
सदृश आत्मा से पृथक् है ॥ जैसे जल पृथिवी तेज (सुगन्धादि)
बुद्बुदघटकटादि होते हैं और काल पाकर नष्ट होजाते हैं
इसी प्रकार यह शरीर भी है ॥ ४२ ॥

जैसे अग्नि काष्ठ में भिन्न गालूम होती है । जैसे वायु देह
में स्थित होकर भी पृथक् रहता है ॥ और जैसे आकाश
सर्वत्र वर्त्तमान होकर भी किसी में सक्त नहीं होता है ऐसे ही
सर्व गुणाश्रय पुरुष भी इन सब से भिन्न है ॥ ४३ ॥

हे मूढ़ अवलओ ! जिसका तुम शोच करती हो वही यह
सुख तुमारे सुमुख खो रहा है । जो सुनने वाला और बोलने
वाला है वह तो कभी देखा ही न जासका फिर शोक कि-
सका है ॥ ४४ ॥

न इस देह में कोई सुनने वाला और न कोई बोलने
वाला है, केवल एक इसमें मुख्य महा प्राण है, जो इन्द्रियोसे
वासना का जाता आत्मा है वह इस शरीर से संबन्ध ही नहीं
रखता है ॥ ४५ ॥

भूत इन्द्रिय मन लिंग और ऊँचे नीचे देहको धारण करता
है और त्यागता है, तो भी वह आत्मा अपने तेज से पृथक्
प्रतीत होता है ॥ ४६ ॥

जब तब आत्माको लिंग शरीर का संबंध है तब ही तब
कर्मकृत यह शरीर है और उसी से विपर्यय क्लेश और माया
का संयम भी लना हुआ है ॥ ४७ ॥

जो कि गुणों में अर्थ की दृष्टि का वचन है यही मिथ्या
अभिनिवेश है ॥ और जैसे मनोरथ तथा स्वप्न के पदार्थ अचिरयी
हैं ऐसे ही सर्व इन्द्रियों के विषय भी अनित्य है ॥ ४८ ॥

श्रीअरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

उपसंहरति—अथति । अथ तस्मात् नित्यमान्मानमनित्यं देहं
वा तद्विदो नित्यमनित्यं च जानन्तो न शोचन्ति नन्वेवमुपदेशोपि

कुलिङ्गमिथुनं तत्र विचरत्समदृश्यत ।

तयोः कुलिङ्गी सहसा लुब्धकेन प्रलोभिता ॥ ५१ ॥

साऽसज्जतः शिवस्तन्त्यां माहिषी कालयन्त्रिता ।

कुलिङ्गस्तां तथापमां निरीक्ष्य भृशदुःखितः ।

स्नेहादकल्पः कृपणः कृपणां पर्यदेवयत् ॥ ५२ ॥

अहो अकरुणो देवः स्त्रियाऽऽकरुणया विभुः ।

कृपणां मानुशोचत्या दीनया किङ्करिष्यति ॥ ५३ ॥

कामं नयतु मां देवः किमर्हन्नात्मनो हि मे ।

दीनेन जीवता दुःस्वप्नेन निधुरायुषा ॥ ५४ ॥

कथं त्वजातपक्षारतान् मातृहीनान्विभर्म्यहम् ।

मन्दभाग्याः प्रतीक्षन्ते नीडे मे मातरं प्रजाः ॥ ५५ ॥

एवं कुलिङ्गं विलपन्तमारात् प्रियाधिगोमातुरमश्रुकण्ठम् ।

म एव तं शाकुनिकः क्षरेण विव्याध कालाग्रहितां विलीनः ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्त्रासिद्धतभावाश्दीपिका ।

शोचन्तो दृश्यन्ते तत्राह—गान्धर्वेति । हान्यपार्श्वीपात्-
त्यभावो न निवर्तत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

स्वयं स्वर्गमाप्सीति बहुक तथेतिहासमाह—लुब्धकस्या-
दिना । पक्षिणामन्मदा ईश्वरेण निर्मितत्वात् यत्र सन् ते तत्र
तत्र तां पक्ष्यादिभिः प्रलोभयन् जालं चिरतार्थं गितेषु
धृतवान् पाठास्तरे तेषामभिषादिभिः प्रलोभनं कृतवानि-
त्यर्थः ॥ ५० ॥

कुलिङ्गः कन्दर्वादी पक्षिविशेषः कुलिङ्गयोगिश्चाय ॥ ५१ ॥

विचरत्स्यां जालस्थं रूमऽसज्जतं यन्म पापं तां पापसा-
मापदम्राताम् दृष्ट्वा कुलिङ्गः पक्षी तां ओलयितुमकण्ठस्थं
पर्यदेवयत्कृशशक्त्याप्राधित्यदिजायं चकार ॥ ५२ ॥

आकरुणया सर्वतोऽनुकम्पया स्त्रिया किङ्करिष्यति ॥ ५३ ॥

आत्मनो देहव्याधेन अनेन विधुरायुषा शार्वाङ्गमजीवितेन
दुःखं यथा भवत्येवजीवता किं मे प्रयोजनम् अतो मां वि कामं
नयत्यित्यन्वयः ॥ ५४ ॥

न जाताः पक्षा येषां तान्वाकान् कथं विमर्षिं पुण्यामि
मन्दभाग्या मे प्रजा मातरं प्रतीक्षन्ते ॥ ५५ ॥

शाकुनिकः पक्षिहन्ता विलीनः सन् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं देहात्मनोरुभयोरपि शोकाविषयत्वमुक्तं सहेतुकमुप-
संहरति—अथेति । अथ हे भवन्तः ! नित्यमात्मानम् अनित्यं देहं

प्रत्यपि तादृक् देहात्मशयात्पक्षिदो न शोचन्ति, कुतः इति शब्दा-
न्तरार्थकं अस्मात्स्वभावः वस्तुनः स्वाभाविको धर्मः शोचतामपि
शोचद्भिरप्यवस्था कर्तुं न शक्यते न ह्यात्मनः स्वाभाविकं
निरुत्पन्नपक्षीणानित्यत्वं केतचिच्छोकाद्युपायेनापादयितुं शक्यं न
वा देहस्यनित्यत्वमप्युक्तं नित्यत्वम्, न हि बहुरौष्ण्यापनयेन केत्य-
भापादयितुं शक्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

यद्युक्तं “स्वयं स्वर्गमाप्सीति शोचन्ति” इति तत्र दृष्टान्ततथेति-
हानं प्रसंगेति—लुब्धक इति । अश्विस्तु धर्मो व्याधः पक्षिणा-
मन्तकः शत्रुः निर्मितः ईश्वरेण सृष्ट्युत्वेन निर्मितिः अतएव स तत्र-
तत्र जालं पितव्यं पक्षिणां प्रलोभनं पञ्चकं विदधे कृत-
वान् ॥ ५० ॥

एवं लुब्धके गलोभयति सति तत्र समीपे कुलिङ्गयोः
पक्षिणोर्मिथुनं दृष्ट्वा स्वचरत्सत् लुब्धकेनादृश्यत तयोः स्त्रीपुंसयोः
मध्ये कुलिङ्गी स्त्री सहसा पञ्चनोपायेन लुब्धकेन प्रलोभिता
पथुव ॥ ५१ ॥

सा माहिषी कुलिङ्गभार्या कालवशा सती शिवस्तन्त्यां जाल-
सूत्रे असज्जता वज्रा बभूव अथ ततस्ताम् आपन्नाम् आपदं प्राप्तां
दीनां कर्मानुमुखेन कालेन यन्त्रितां शिवस्तन्त्यामासज्जितां
माहिषीं भार्या कुलिङ्गीं वीक्ष्य कुलिङ्गः पुमान् स्नेहादतीव
दुःखितोऽकरुणो विमोचने ऽदक्षो अतएव केवलं स्वयमप्यातुरः
दीनस्सन् कृपणं दीनं यथातथा पर्यदेवयत् परितस्तप्तो-
बभूव ॥ ५२ ॥

तदेवाह—अहो इति त्रिभिः । अहो देवो विधाताऽकरुणो नि-
र्गुणः, अकरुणत्वमेवाविष्करोति—स्त्रिया आकरुण्येति छेदः आक-
रुणया सर्वतोऽनुकम्पया स्त्रिया मम सार्यया नितरां कृपणं दीनं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मां प्रत्यनुशोचन्त्या दीनया कुलिङ्ग्या विभुर्देवः किं करिष्यति न किमपि तस्य प्रयोजनम्, किन्तु मर्यादाख्येन मां वियोज्य स्त्रियं नीतवान् इति भावः ॥ ५३ ॥

यतो मर्यादकणो देवस्ततो मामपि कामं यथेष्टं नयतु आत्मनोऽर्द्धेन मम किं किं प्रयोजनम्, एकस्मिन्मर्यादार्थं नष्टम् अवशिष्टेनार्द्धेन न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । अर्द्धं विशिनष्टि, दीनेन कृपयेन दुःखं यथा भवति तथा जीवता प्राणान्धारयता विधुरायुषा विधुरं भार्यारहितमायुषस्य तेन भार्याशून्यजीविगयुकेनेत्यर्थः । अनेनैति निरुद्धहृत्त्वमुक्तं कार्ष्णपयोगित्वाभावादिति भावः ॥ ५४ ॥

किञ्च अज्ञातौ पक्षौ येषां ताव मात्रा हीनाव् रहितान् बालकान् कथमहं विभर्मिषि पुण्यानि किञ्च मे मम प्रजाः नीडे मातरं प्रतीक्षन्ते ॥ ५५ ॥

एवं प्रियाया वियोगानुरं दुःखितम् अत एव विशेषणरुद्धन्तश्च अश्रुकण्ठमश्रुपूर्णकण्ठं च कुलिङ्गं स एव शाकुनिकः शकुनीहन्ताति शाकुनिकः लुब्धकः श्यामरूपमीषं निखीनरितरोहितस्सर्प कालेन कामानुगुणेन प्रहितः प्रेरितः क्षारेण विव्याध ताडितवान् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्मात्तत्त्वत्वेऽप्यधीनत्वेन जन्तूनां मर्यादाकिसपरिहार्यं तस्मात्सर्वथा देहेन्द्रियादेरनित्यत्वं नित्यत्वं चास्तु तथापि शोककरणं न परिहृतमतस्तु “ गतासूनगलासंश्च नानुशोचन्ति परिहृताः ” इत्यादिरित्याह—अथेति, अनस्तन्मूर्खमतमिति सन्तोष्यं स्वभावत्वादित्याह—नान्यथेति ॥ ५८ ॥

अस्मिन्नेवार्थे कञ्चनेतिहासमाह—लुब्धक इति । लुब्धको मृगयुनिर्मितो विधिनेतिशेषः वित्तस्य विस्तृत्य प्रलोभनं वञ्चनम् ॥ ५०-५१ ॥

सिन्धु जालेन सह यन्निगता तस्या सूत्रया महिषी कुलिङ्गभार्या कालयन्त्रिता फालाशाना अकलपोऽसमर्थौ, मोचयितुमिति शेषः, पर्यदेवयद्विखपितवान् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

दुःखं जीवता दीनेन क्षीणोनात्मनोऽर्द्धेन मे मम किं प्रयोजनं न किमपि कुतो विधुरायुषाऽऽयूरहितेनात्मनोऽर्द्धस्य नष्टत्वात् ॥ ५४ ॥

मे प्रजाः पुत्राः ॥ ५५ ॥

शाकुनिकः पक्षिमारकः कालेनान्तकेन प्रहितः प्रेरितः निखीनो वृक्षमूले छन्नः कुलिङ्गं दीर्घेतुण्डं “ दार्ध्याघाटो दारुकुट्टः कुलिङ्गो दीर्घेतुण्डकः ” इत्यभिधानम् ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तथोरिति । हे महिष्यः ॥ ५१—६१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अथ नित्यं मीमांसकानां मते अनित्यं नश्वरं सत्यमिति साङ्ख्यानां मते ; ननु, तदपि न वयं प्रबुद्ध्यामहे इति तत्राह—नान्यथेति ॥ ४९ ॥

शोकस्वभाववत्त्वेऽनर्थ इत्यत्रेतिहासमाह—लुब्धक इत्यादिना । निर्मितः ईश्वरेणेतिशेषः । विदधे पक्षियो विशेषणं धधार प्रलोभनमिति पाठे ग्रामिणादिभिस्तेषां प्रलोभनं कृतवानित्यर्थः ॥ ५०-५१ ॥

सिचस्तन्त्यां जालस्य सूत्रे हे महिष्यः ॥ ५२ ॥

देवो विधाता कण्ठया मायि कृपावत्या ॥ ५३—५६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्विदः नित्यानित्यविदः नित्यं क्षेत्रज्ञः अनित्यं देहादिकं नैव शोचन्त शोचतामतद्विदां स्वभावस्तु प्रत्यथा कर्तुं न शक्यः ॥ ४८ ॥

तादृक्स्वभावस्य फले नाश एवेत्याह—लुब्धक इत्यादिना । निर्मितस्तत्कामादुत्पत्तिरित्याह ईश्वरेणेति शेषः । जालं वित्तस्य तत्र प्रलोभनमज्ञादिना विदधे ॥ ५० ॥ ५१ ॥

सिचो जालस्य ॥ ५२ ॥

कृपयां मा मां कृपया अनुशोचन्त्या स्त्रिया [किं करिष्यति] ॥ ५३ ॥

देवः मामपि कामं यथेष्टं नयतु यतः आत्मनः देहस्य अर्द्धेन रुद्राख्यस्यार्द्धस्य विनष्टत्वाद्दर्शनेन पुण्याख्येन भागेन मम किंप्रयोजनम्, कथंभूतं दीनेन दुःखं यथा भवति तथा जीवता विधुरं फलत्ररहितमायुषस्य तेन ॥ ५४ ॥

मे प्रजाः नीडे मातरं प्रतीक्षन्ते तान् कथं विभर्मिषि पोष्यानि ५५ ॥

विलीनः वृक्षादिषु छन्नः सर्प ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

नित्यानित्य वस्तु विवेक बाधे नित्य और अनित्य का शोक नहीं करते और शोक करने वालों के स्वभाव भी अन्य था नहीं कियो जासक्ता है ॥ ४९ ॥

(एक दृष्टांत कहते हैं कि) परमेश्वर का निर्मित पक्षियों का बैरी एक लुब्धक वन में जाल लगाकर जहां तहां लोभ देता था ॥ ५० ॥

इतने में वहां कुलिङ्ग नामक पक्षियों का जोड़ा विचरता हुआ देखपडा उनमे से लुब्धक ने कुलिङ्गी को एक दम लुभा लिया ॥ ५१ ॥

कालविवशहोकर वह कुलिङ्गी उस जालमें फँस गई । उसको उस प्रकार फँसी हुई देखकर कुलिङ्ग अतिदुःखित और असमर्थ आप दीन उस विचारी दीन कुलिङ्गी का बहुत शोक करने लगा, ॥ ५२ ॥

एवं यूयमपश्यन्त्य आत्मापायमबुद्धयः ।
नैनं प्राप्स्यथ शोचन्त्यः पतिं वर्षशतैरपि ॥ ५७ ॥

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

बाल एवं प्रवदति सर्वे विस्मितचेतसः ।
ज्ञातयो मेनिरे सर्वमनित्यमयथोत्थितम् ॥ ५८ ॥
यम् एतदुपाख्याय तन्नैवान्तरधीयत ।
ज्ञातयोऽपि सुयज्ञस्य चक्रुर्यत्साम्पराधिकम् ॥ ५९ ॥
ततः शोचत मा यूयं परं चात्मानमेव च ।
क आत्मा कः परो वाऽत्र स्वीयः पारक्य एव वा ।
स्वपराभिनिवेशेन विना ज्ञानेन देहिनाम् ॥ ६० ॥

नारद उवाच ।

इति दैत्यपतेर्वाक्यं पितिराकर्ण्य सन्तुषा ।
पुत्रशोकं क्षणान्त्यक्त्वा तत्त्वे चित्तमधारयत् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसम्वादे दितिशोकापनयननाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषाटीका ।

और बोलाकि, अहो परमेश्वर तू बड़ा निर्दय है तुझ दीनको शोचनेवाली दयावाली उस विचारी दीन स्त्री के साथ मेरा वियोग कराकर तू क्या करेगा ॥ ५३ ॥

मलेही ईश्वर मुझे लेजाय क्योंकि ? अपने अर्द्धशरीर से मेरा क्या प्रयोजन है इस दीन विचारी से बिरुद्ध इस आयुसे दुःख पूर्वक जीकर भी क्या होगा ॥ ५४ ॥

अब कहो जिनके पङ्क नहीं जाँमें ऐसे विना माताके उन छोटे २ बच्चोंका मैं कैसे पालन करूँगा मन्दभागी मेरे बच्चे माकी वाट देख रहे हैं ॥ ५५ ॥

इस तरह प्रियाके वियोग से दुःखित रोते हुए विलाप करने वाले उसी कुलिङ्ग को छिपे हुए उसीलुम्बकने वाग्यसे वेबदिया ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मापायं स्वमृष्यम् ॥ ५७ ॥

अयथोत्थितं मिथ्यैवानिर्भूतम् ॥ ५८ ॥

साम्पराधिकं परलौकिकृत्यम् ॥ ५९ ॥

अशोचतेतिपाठे अडागम आर्पः । स्वः पर इत्यभिनिवेश पर्या-
ज्ञानं तेन विना ॥ ६० ॥

सन्तुषा स्तुपासहिता ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमितिहासं प्रस्तुत्य प्रकृतोपयोगित्वेनोपसंहरति- एवमिति । एवं यथा कुलिङ्गस्तथा यूयमप्यात्मापायं स्वसृष्ट्युम् अपश्यन्तः भनालोचयन्त्योऽत एव श्रुद्धयः विवेकशून्याः वर्षशतैरपि शोचन्त्यः एनं पतिं न प्राप्स्यथ ॥ ५७ ॥

एवं प्रेतबन्धुयमसम्बादरूपमितिहासं प्रस्तुत्योपसंहरति दैत्यः-- बाल इति द्वाध्वाम् । एवम् इत्यं बाले प्रवदति सति सर्वे ज्ञातयः सुयज्ञस्य सपिण्डाः विस्मितं चेतो येषां ते अग्रथोत्थितमपुरुषार्थत्वेनाप्रतीतिं किन्तु पुरुषार्थत्वेन विपरीतरूपेण प्रतीतिं सर्वे देहादिकमनित्यमस्मिन्मपुरुषार्थरूपं मेनिरे इति निश्चितवन्त इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

यमसत्त्वेतदुक्तमुपाख्याय कथयित्वा तत्रैवान्तर्देषे ततो ज्ञातयः सुयज्ञस्य यत्कर्तव्यं सांपरायिकं मृतोद्देशेन कर्तव्यं कर्म तत् चक्रुः ॥ ५९ ॥

एवमितिहासमुपसंहृत्य तत्फलानार्थमुपदिशन्नुपसंहरति- तत इति । यतो देहात्मनोरेवं विश्वस्त्रमापोऽतो हिरण्यवाच्यादिरूपं परमन्ममात्मानं स्वं प्रति वा यूयं मा शोचत अहो मां विहाय स्वगतत्वं पिडाबाहं कथं जीवागीत्येव स्वं परं प्रति वा मा शोचतेत्यर्थः । स्वः पर इत्यभिनिवेशोऽभिमानो अहमात्मेनाऽज्ञानेनानाद्यज्ञानमूलजेन कर्मणा विना देहिना कः परः को वा घाता कश्च स्वकीयः पारस्व्यो वा स्वपरविभागः स्वोपरकीयविभागश्च सर्वोपपन्नाद्यविद्याशुक्लजगत्सदेहसम्बन्धमयुकदेहात्मभिमानप्रयुक्तौषाधिकं ज्ञातवानास्तु फलापि प्रकारेण स्वाभाविकसम्बन्धः शोकहेतुर्नविप्रते प्रतो मा शोचतेत्यभिप्रायः ॥ ६० ॥

उपरितनं दैत्यस्य च आन्त यत्ने तावद्वाक्यमुपसंहरन् द्विरेव स्थितिप्रकारमाह भगवन् नारदः-इतीति । इतिर्यं दैत्यपतेर्हिरेण्यकक्षिपोर्पाक्यमाकर्ष्य रजुषणा पुत्रस्य भार्यया खट्वा दितिः द्वायमात्रेण पुत्रशोकं त्यक्त्वा तस्मै देहात्मनाथात्मने चित्तमधारयन् तस्वचिन्तनपरा बभूवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनेन प्रकृते किमभूत्तत्राह-एवमिति । आत्मापायं युष्मज्ज्ञाशं देहनाशं वा ॥ ५७ ॥

किं ज्ञातयो बालभाषितमित्युपेक्षां चक्रुरिति तत्राह-बाल इति । यदेहादिकं तत्सर्वमनित्यं मेनिरे यदेहात्मत्वं यदग्रथोत्थितं स्वज-जाग्रत्स्ववृत्तान्ति मेनिरे “अहं ममाभिमानादित्यथोत्थमनित्यकम्” इति स्मृतेः । नन्वेवं तर्हि महादाजिगतश्चित्प्रकृतेश्च भ्रान्तिकल्प-तत्त्वमायातं तयोरपि सर्वोर्गर्गतत्वादित्याद्यकुं वानेन परिहर्तव्या तथा हि, यन्महदादि तत्सर्वं जगदकारवाच्यस्य हरेरनुग्रहा-नित्यं आत् परमात्मनो यथार्थत्वेन सत्यत्वेनोत्थितं सृष्टं चित्प्र-

धानस्यापि नित्यत्वं भगवन्तमन्तरेण यथाऽस्मात्तद्वेषेण स्थितत्वञ्च तदुक्तं च-

“महदादियथोत्थं च नित्या चापि यथोत्थिता ।

अस्वतन्त्रैव प्रकृतिः स्वतन्त्रो नित्य एव च ॥

यथार्थभूतश्च पर एक एव जनार्दनः” इति.

अनेन महादेरप्यनित्यत्वादिकं नास्तीति किमु हरेरिति कैमुत्यन्यायो दर्शितः ॥ ५८ ॥

साम्परायिकं सृतविषयम् ॥ ५९ ॥

आत्मपरावुद्दिश्य किमिति शोको न कार्य इति तत्राह-क आत्मेति । देहादिकमप्यपेक्ष्यात्मपरावाच्यमेते तथा हि, आत्म-परयोश्चेतनत्वेन नित्यत्वाद्देहादेर्भातिकत्वेन नश्वरत्वात्किं शब्द-स्याक्षेपत्वमेव, नत्वनिर्बचनीयः । तद्युद्धं पर इति व्यवहारस्य किं मूलमिति तत्राह-स्वपरेति, स्वः पर इति दुराग्रहलक्षणांमज्ञान-मन्तरेण न किमपि कारणं तस्मादात्मनो वृद्धिः श्रीवासुदेवे दृढा मनोरतिरज्ञाननामशत्रुनाशश्चापाङ्गीशौ पुरुषेयेति निश्च-तव्यम्-

“न हि देहादिरात्मास्याञ्च च शत्रुशङ्कतः ।

अतो वैदिकवृद्धौ वा ज्ञेये वा किं प्रयोजनम् ॥

यस्तु देहगतो जीवः स हि नाशं न गच्छति ।

अतः शत्रुविपुद्धौ वा स्वनाशे शोचते कुतः ॥

देहादिव्यतिरिक्तौ तु जीवेशौ प्रति जानताम् ।

अत आत्मनिवृद्धिस्तु वासुदेवे रतिः स्थिरा ॥

शत्रुन्मवास्तथाऽज्ञाननाशो नाप्यः कथञ्चन” ॥

इत्यनेन तात्पर्यमवगन्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ६० ॥

प्रकरणसमाप्ताविति शब्दः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धोत्तरस्य

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भस्य

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायर्दर्शनी ।

आत्मापायं स्वयं स्वसृष्ट्युम् ॥ ५७ ॥

सर्वं जगदनित्यं यतो यथोत्थितं येन प्रकारेणोत्थितं तथा न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५८-५९ ॥

स्वश्च पर इत्यभिनिवेश एवाज्ञानं तेन विना ॥ ६०-६१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यं भक्तचेतसाम् ।

सप्तमस्कन्धे द्वितीयोऽं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनोऽप्यायं नाशमपश्यन्त्यः वर्षशतैरपि पतिं न प्राप्स्यथ ॥५॥
एवं बाले प्रवदति अथोत्थितम् अमृतेऽपि आत्मनि मरणभ्रमेण
वृथैवोत्पन्नं सर्वं शांकादिकम्, अनित्यं विवर्कबाध्यं यद्वा एवमुक्त-
प्रकारेण बाले प्रवदति सति अथैवोत्थितमात्मतयोपस्थितं सर्वं
देशेन्द्रियादिकमनित्यं मेनिरे नत्वात्मानमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

साम्परायिकं पारलौकिकं यत् तच्चक्रुः कृतवन्तः ॥ ५६ ॥

आत्मानं नित्यत्वात् परं देहादिकमनित्यत्वात् ना शोचत
 "अथ नित्यमनित्यं वा नैव शोचन्ति तद्विदः" इत्युक्तत्वात् ॥ ६० ॥

तत्रे "स रक्षिता रक्षति योहि गर्भे। यहच्छेषः सृजती-
मव्ययः" इत्यादिना यमेतोपदिष्टे ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धातप्रदीपे

द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

हे निर्वृद्धिभो ! इसी तरह तुमसब भी अपना नाश न
देखकर इसका शोच करते-सैकड़ों वर्ष में भी पति को
प्राप्त न होवोगी ॥ ५७ ॥

हिरण्य कशिपु उवाच ।

हिरण्यकशिपुबाला कि, उस बालक के ऐसे बोलने से
सब ज्ञाति लोग बड़े विस्मित चित्त बाले होकर सब संसार
को अनित्य मानते हुए ॥ ५८ ॥

यमराज भी इतना कहकर वही अन्तर्धान हो गये जाति लोगोंने भी सुयश्व का जो मृतक का कर्म है उसे किया ॥ ५६ ॥

तिसीसे तुम भी सब दूसरे का और अपना भी कुछ
 शोच मत करो, इस संसार में कोन अपना और पराया
 कोन है । तथा आप कोन और दूसरा कौन है ॥ ६० ॥

प्राणियों ने ज्ञान के बिना यह सब अपना और पराया मान लिया है ॥ नारद उवाच ॥ नारद जी बांछ, कि-ऐस प्रकार हिरण्यकशिपु के वाक्य सुन कर बधू राहित दिति ने पुत्रशोक को क्षण मात्र में त्याग कर तत्पक्ष में चित्त लगाया ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण सप्ततन्त्रम्

द्वितीय अध्याय की भाषाटीका

समाप्त ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

हिरण्यकशिपूराजन्नजेयमजरामरम् ।
 आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराजं व्यधित्सत ॥ १ ॥
 स तेपे मन्दरद्रोण्यां तपः परमदारुणम् ।
 ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पादाङ्गुष्ठाश्रितावनिः ॥ २ ॥
 जटादीधितिभीरेजे सम्बर्तार्क इवांशुभिः ।
 तस्मिंस्तपस्तप्यमाने देवाः स्थानानि भोजिरे ॥ ३ ॥
 तस्य मूर्ध्नः समुद्भूतः सधूमोऽग्निस्तपोमयः ।
 तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद्विष्वगीरितः ॥ ४ ॥
 चुक्षुर्भुर्द्युदन्वन्तः सङ्घीपाद्रिश्चक्षुः भूः ।
 निपेतुः सप्रहास्तारा जज्वलुश्च दिशो दश ॥ ५ ॥
 तेन तप्ता दिवं त्यक्त्वा ब्रह्मलोकं ययुः सुराः ।
 घात्रे विज्ञापयामासुर्देवदेव जगत्पते ! ॥ ६ ॥
 दैत्येन्द्रतपसा तप्ता दिवि स्थातुं न शक्नुमः ।
 तस्य चोपशमं भूमन् विधेहि यदि मन्यसे ।
 लोका न यावन्नङ्क्ष्यन्ति बलिद्वारास्तवा (१) भिभूः ॥ ७ ॥
 तस्यायं किल सङ्कल्पश्चरतो दुश्चरं तपः ।
 श्रूयतां किन्न विदितस्तवाथापि निवेदितः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभावायर्धदीपिका ।

तृतीये तस्य तपसा तप्तं वीक्ष्य जगद्विभिः ।

आगत्य विस्मितस्तेन संस्तुतश्च वरानदात् ॥

तदेवं साधूनां कदने दानवानादिभ्यः बन्धूनां शोकं तत्त्व-
 निरूपणेनापनीय यत्कृतवांस्तदाह— हिरण्यकशिपुर्निषादिना ।
 अप्रतिद्वन्द्वं प्रतिपक्षहीनमेकराजमेकमेव राजानं व्यधित्सत कर्तु-
 मैच्छत् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वं बाहु यस्य नभसि दृष्टिर्यस्य पादाङ्गुष्ठेनाश्रिताऽवनि-
 र्येन ॥ २ ॥

जटानां दीधितिभिः कान्तिभिः अंशुभीराश्मिभिः प्रलय-
 कर्ता अर्क इव रेजे पूर्वं ये अबक्षिताः सन्तो भुवि विचेरुस्ते
 देवाः पुनः स्थानि स्थानानि भोजिरे ॥ ३ ॥

विष्वगीरितः सर्वतः प्रसृतस्सन् ॥ ४ ॥

द्वीपैरद्रिभिश्च सहिता भूश्चक्षिता ॥ ५ ॥ ६ ॥

(१) तत्र प्रसो हति पाठान्तरम्. विज्ञ० ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तव बलिहाराः करप्रदाः पूजाकारिण इति वा अभितो भवती-
त्यभिभूः हे सर्वाधिपते ! पाठान्ते भो इति सम्बोधनम् अभितो या-
वन्न नन्दयन्तीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

ब्रह्मणस्तस्मिन् द्वेषमुत्पादयितुं तत्सङ्कल्पमाहुः—तस्येति चतुर्भिः ।
तस्य सङ्कल्पस्तव किं न विदितोऽथाऽप्यस्माभिर्निवेदितस्त्वया
श्रूयताम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भरारवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तत्त्वोपदेशेन दिव्यादीनां शोकं परिहृतवतो दैत्यस्योपरि-
तन वृत्तान्तमाह भगवान्भारद्वाजः—हिरण्यकशिपुर्त्यादिना । हेराजन्
युधिष्ठिर ! हिरण्यकशिपुरारमानं व्यधित्सन विधातुमैच्छत् कथ-
ञ्चनम् अजेयमितरैर्जेतुमशक्यम् जरामरणरहितम् अप्रतिद्वन्द्व प्र-
तिपत्तरहितम् एकराजम् एकः स्वयमेव राजा इत्येकराजस्तमेवं-
भूतमात्मानं साधयितुमैच्छदित्यर्थः । येन साधनेन स्वयमुक्तवि-
धोभवेत्तादृशं साधनं कर्तुमैच्छद्दिनि यावत् ॥ १ ॥

तत्साधनानुष्ठानप्रकारमेव प्रपञ्चयति—स इति । सः दैत्यः
मन्दरागिरेर्द्रोणयामत्युग्रं तपस्तेपे कृतवान् कथंभूतस्सन् ऊर्ध्वं बाहू
यस्य नभसि दृष्टिर्यस्य पादाङ्गुष्ठेनाश्रिताऽवनिर्भूमिर्येन ॥ २ ॥

एवं तपः कुर्वन् दैत्यो जटानां दीधितिभिः कान्तिभिर्युभिः
रश्मिभिः सार्वभौकः प्रलयकालिकः सूर्य इव रेजे रराज.
तस्मिन् दैत्ये एवं तपः कुर्वति सति ये देवाः पूर्वं दैत्यैरखक्षिता-
रत्नतो भुवि च्छेदस्ते स्थानानि स्वस्थानानि भोजिरे प्रापुः प्रति-
पक्षस्यासुरस्य तपस्थितत्वात्तुपद्रवाभावात् स्वस्थानानि भोजिरे
इति भावः । तस्य दैत्यस्य मूर्ध्नि सकाशात्समुद्भूतः निष्का-
न्तस्तपोमयः तपस्य आगतस्तपोमयः तत आगत इत्यर्थे “मयद्च”
इति मयद्, तपः कार्यं भूतइत्यर्थः । धूमन सहितोऽग्निः प्रवृद्धस्तिर्य-
गूर्ध्वमधश्च सर्वतो लोकानतपत् तनाप ॥ ३ ॥ ४ ॥

तद्य उदन्वन्तः समुद्राश्च लुप्तुर्भुर्ध्वैरद्रिभिश्च सहिता भूः
भूमिः चचाल ग्रहैः सहितास्ताराः नक्षत्राणि निषेतुः दश दिशो
जग्बलुश्च ॥ ५ ॥

तेन तपोभिना तप्ता देवा दिवं स्वर्गं त्यक्त्वा सत्यलोकं
ययुः भ्रात्रे ब्रह्मणे विक्षापयामासुश्च । विक्षाप्तिमेवाह—हे देवदेव
देवानामिन्द्रादीनामपि देव, हे जगत्पते, दैत्येन्द्रस्य तपसा तप्ताः
वयं दिवि तुल्लोके स्थातुं न शक्नुमः ॥ ६ ॥

हे भूगन्, यदि त्वं लोकानां क्षेमं मन्यसे तर्हि हे अभिभो
सर्वाभिभावक्षम् ! तव बलिहाराः हविर्मागप्रदाः पूजाकारिणो वा
सर्वे लोकाः यावन्न नङ्क्षयन्ति नाशं न यास्यन्ति तावदेव ततःपूर्व-
मेव तस्य दैत्येन्द्रस्य तपोभैरुपशमं वरप्रदानरूपोपादेन वि-
भोहि कुरु ॥ ७ ॥

दैत्यस्य गूढाभिर्नाभिः ब्रह्मणस्तस्मिन् द्वेषमुत्पादयितुं विज्ञा-
पयन्त आहुः—तस्येति । दुश्चरमायैः कर्तुमशक्यन्तपश्चरतः कुर्वतः

तस्य दैत्यस्याय किल मङ्कल्पः यद्यापि सर्वज्ञस्य तवा-
विदितं किन्तु, किमपि नास्ति. तथाप्यस्मन्निवेदितं श्रूयतां त्व-
मेति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वहुकोटिसंख्या तत्कालेनानेकसंभारैराजिनैरयोग्यं तुष्टापं
योग्यञ्चानेकविधिसाधनैः सुसाध्यं तूष्णीं भावेनेत्यादिकं हिर-
ण्यकशिपुतपश्चरणाकथनव्याजिनाभिप्रेयतेऽस्मिन्नध्याये व्यधित्सत
कर्तुमैच्छत् ॥ १-२ ॥

सम्बर्त्तकैः प्रलयसूर्यैः स्थानानि गमनघर्जनानीतस्ततो यात्रां
मुक्त्वा स्वस्थानानि भञ्जुः ॥ ३-६ ॥

उपशमं परिहर्तुम् बलिहारा उपहारार्थकाः ॥ ७-८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तृतीये स तपस्तप्त्वा देवान् सुस्थितदुःस्थितान् ।

कृत्वा धातुः समायातात् स्तुतात् प्राप वरान् वरान् ॥

आत्मानं स्वम् एकएव राजन् इत्येकराट् तं वक्ष्यमाणाभिप्रायेण
ब्रह्मलोकपर्यन्तं स्वस्यैकाधिपत्यं कामयमानोऽभूदित्यर्थः ॥ १ ॥

अनएव तेपे इति ॥ २ ॥

स्थानानि स्वस्वगृहान् शत्रोस्तस्य शात्रवमनालक्ष्येत्यर्थः ॥ ३ ॥
४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अभितो भवतीत्यभिभो हे सर्वाधिपते ! सविसर्गपाठे भो इति
सम्बोधनं अभि अभितः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हिरण्यकशिपुतपःप्रसन्नोब्रह्मा तस्मै वरानदादितिवर्णा-
यति तृतीये—हिरण्यकशिपुः आत्मानमजेयत्वादिगुणकं नास्ति
प्रतिद्वन्द्वः प्रतिपक्षो यस्य तथाभूतम् एक एव राजते इत्येकराट्
तं व्यधित्सत विधातुमैच्छत् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वं बाहू यस्य नभसि दृष्टिर्यस्य पादाङ्गुष्ठेनाश्रिताऽवनि-
र्धेन स दास्यां तपस्तेपे ॥ २ ॥

सम्बर्त्तकैः प्रलयाकौऽभुमिरिव जटानां दीधितिभिः रश्मिभिः
रेजे रराज पूर्वं ये शत्रुभयादलक्षिता भुवि च्छेदस्ते देवाः स्थानानि
स्वस्वगृहान् भोजिरे प्रापुः ॥ ३ ॥

सृष्ट्वा चराचरमिदं तपोयोगसमाधिना ।

अध्यास्ते सर्वधिष्ण्येभ्यः परमेष्ठी निजासनम् ॥ ६ ॥

तदहं वर्द्धमानेन तपोयोगसमाधिना ।

कालात्मनोश्च नित्यत्वात्साधयिष्ये तथात्मनः ॥ १० ॥

अन्यथेदं विधास्येऽहमयथापूर्वमोजसा ।

किमन्यैः कालनिर्धूतैः कल्पान्ते वैष्णवादिभिः ॥ ११ ॥

इति शुश्रुम निर्वन्धं तपः परममास्थितः ।

विद्यत्स्वानन्तरं युक्तं स्वयं त्रिभुवनेश्वर ! ॥ १२ ॥

तवासनं द्विजवां परमेष्यं जगत्पते ! ।

भवाय श्रेयसे भूतैः क्षेमाय विजयाय च ॥ १३ ॥

इति विज्ञापितो देवैर्भगवानात्मभूतृष ! ।

परीतो भृगुर्दत्ताद्यैर्ययौ दैत्येश्वराभगम् ॥ १४ ॥

भीमरुद्रकन्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विश्वगीरितः सर्वतः प्रसृतः तिर्यगूर्द्ध्वमधोलोकानतपत्
तताप ॥ ४ ॥

नद्यश्चोदन्वन्तश्च नद्यदन्वन्तः सुशुभुः द्वीपैरद्रिभिश्च सहिता
भूश्चचाल ग्रहेः सह ताराः निपेतुः ॥ ५ ॥

तेन तन्मूर्द्धं समुद्रतेनाजिता ॥ ६ ॥

अभितोभवतीत्याग्निधूस्तत्समोऽध्वने हे अग्निभो ! सर्वाधिपते !
यावत्तव बलिहाराः पूजाकारिणः न नङ्क्ष्यन्ति ततः प्रागेव तस्यो-
पशमं विधेहि कुरु ॥ ७ ॥

दुश्चरं तपश्चरतस्तस्यायं वक्ष्यमाणः सकलैः यद्यपि तव किं
न विदितं सर्वं विदितमेव । अथाप्यस्माभिर्निवेदितं त्वया श्रूय-
ताम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

नारद उवाच ।

श्रीनारदजी बोले, कि-हे राजन् ! हिरण्यकशिपुने अपने को
अजेय अजर अमर और अप्रति द्वन्द्वी एक राजा कर लिया ॥ १ ॥
क्योंकि ? उसने मंदारपर्वत की गुहा में ऊँचे को बाहू
उठाकर आकाश में दृष्टि लगाकर पैरों के जंगुल मात्र से पृथ्वी
पर खड़ा होकर परमदाहण तप किया ॥ २ ॥

तब तौ वह अपने जटामो की किरणों से सूर्य के तद्वत्

दीप्त हुआ ॥ जब वह तप करने लगा तब देवता लोग फिर
अपने २ स्थानों पर पहुँच गये जो कि पहिले पृथ्वी पर
विचरते थे ॥ ३ ॥

उसके ऊर्द्धा से निकला हुआ धुआं सहित तपो भय अग्नि
नीचे ऊपर और चारों तरफ के लोकों को तपाना हुआ ॥ ४ ॥

उस समय नदी और समुद्र क्षुभित होगये द्वीपों सहित
पृथ्वी कांपने लगी आकाश से ग्रहों सहित तारे दृढ़ २ कर
नीचे गिरने लगे और दशों दिशा भी जलने लगी ॥ ५ ॥

तिसी से तपे हुए देवता स्वर्ग को छोड़कर ब्रह्म लोक
पहुँचे । और विधाता से विज्ञापन करने लगे कि हे देव देव !
हे जगत्पते ! हिरण्यकशिपु के तप से तपे हुए हम लोग स्वर्ग
में रहने को समर्थ नहीं हैं । यदि आप विचारो तौ उसकी शान्ति
करो, हे सर्वाधिपते ! जब तक आपके भेट देने वाले लोक न नष्ट
होजावे तिसके पूर्वमे शान्तिकरो ॥ ६-७ ॥

घोर तप करने वाले उस हिरण्यकशिपु का ऐसा संकल्प
है । आपको क्या नहीं विदित है ? तौ भी निवेदन
सुनीइये ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतमावार्धदीपिका ।

तपोयोगयोः समाधिना निष्ठया सर्वधिष्ण्येभ्यः श्रेष्ठं निजा-
सनं सत्यलोक यथा अध्यास्तेऽधितिष्ठति ॥ ६ ॥

तत्सर्वैवाऽऽत्मनः साधयिष्यामि, ननु, ब्रह्मणातिदीर्घायुषा तप
स्तप्त्वा तत्साधितमन्यः कुतस्तत्साधयेत्तत्राहुः-कालात्मनोरिति ।

न ददर्श प्रतिच्छन्नं वल्मीकतृणाकीचकैः ।

पिपीलिकाभिराचीर्णं मेदस्त्वङ्मांसशोणितम् ॥ १५ ॥

तपन्तं तपसा लोकान् यथाभ्रापिहितं रविम् ।

विलक्ष्य विस्मितः प्राह प्रहसन् हंसवाहनः ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यद्यप्यायुषोऽल्पत्वेन देहो वारंवारं ज्ञियेत तथापि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वाद्बहुभिर्जन्मभिस्तपस्तप्त्वा तत्पदं साधयिष्याभ्यवेति ॥ १० ॥

वर्धमानेनेति यद्युक्तं तदभिप्रायमाह—अन्यथेति । अन्यथा सुरासुरादिव्यत्ययेन अथवापूर्वं पुण्यपापादिव्यत्ययेन इदं जगद्विधास्यामि अन्यैर्वैष्णवादिभिर्भुवादिपदैः किं प्रयोजनमतस्तदेव साधयिष्यामि ॥ ११ ॥

इति त्वत्पदापहरणे तस्य निर्वन्धं शुश्रुमः अत एवासौ तपः परममास्थितो वर्तते यद्वन्नयुक्तं तदनन्तरमेव विधत्स्व ॥ १२ ॥

अन्यथा तव स्थानभ्रंशे सति साधूनामनिष्टं स्यादिति शोचन्त आहुः—तव पारमेष्ठ्यमिदमासनम् द्विजानां गवाश्च भवायो-
ज्जवाय श्रेयसे सुखाय भूयै पैश्वर्याय क्षेमाय लब्धपात्रनाय विजयायोत्कर्षार्थे ॥ १३ ॥ १४ ॥

वल्मीकादिभिः प्रतिच्छन्नं प्रथमं न ददर्श पश्चात्कथञ्चिद्विलक्ष्य तं प्राहानि ह्योरन्वयः । पिपीलिकाभिराचीर्णं समन्ताद्भक्षितं मेदश्च त्वक्च मांसं च शोणितं च यस्य ॥ १५ ॥

अभ्रैरापिहितं छन्नं रविमिव विलक्ष्य विस्मितः प्राह ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कोऽसौ संकल्पस्तत्राहुः—सृष्टेति । सर्वधिष्येभ्यः इन्द्रादिस्थानेभ्यः परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा तपोयोगे यः समाधि-
निष्ठा तेन चराचरात्मकमिदं सर्वं जगत्सृष्ट्वा यज्ञिजासनं सर्वोत्कृष्टं सत्यज्ञोकमध्यास्ते ॥ ६ ॥

तदेवासनमहमात्मनो भम वर्द्धमानेन तपोयोगसमाधिना साधयिष्ये इति, ननु, ब्रह्मणा दीर्घायुषा तपस्तप्त्वा तत्साधितम्, अन्यः कथं तत्साधयेत् ? तत्राहुः—कालात्मनोश्च नित्यत्वादिति । यद्यप्यायुरल्पं तथापि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वाद्बहुभिर्जन्मभिः साधयिष्ये इत्यभिसन्धिरित्यर्थः ॥ १० ॥

अभिसन्ध्यन्तरमाहुः—अन्यथेति । तपोवलेनाहमिदं जगदन्यथा अक्षरोत्तरमथवापूर्वं देवासुरादिव्यत्ययश्च करिष्ये कल्पातैः कल्पावधिमिरत एव कालेन निर्द्वैतैर्विनाशैर्वैष्णवादिभिः पदैः वैकुण्ठादिभिः किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । अनेन “सर्वार्थान्वि-
परीतांश्च बुद्धिः सा पाथै तामसी” इत्युक्तरीत्या साधिनो वैष्णव-

पदस्यास्थिरत्वं सत्यादिलोकानां स्थिरत्वञ्चाभिसंहितवतो दैत्यस्य केवलतामसबुद्धिमत्त्वमावेदितम् ॥ ११ ॥

इतीत्य त्वत्पदापहरणे तस्य निर्वन्धमभिसन्धिरूपं शुश्रुमः तदर्थमेव परमं तप आस्थितः अतो हे त्रिभुवनेश्वर ! अत्र कर्तुं यद्युक्तं तदनन्तरमाश्वेव स्वयमेव विधत्स्व कुरु ॥ १२ ॥

हे जगत्पते ! तवेदं पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टमासनं स्थानं द्विजानां गवाश्च भवाद्यर्थं तव स्थानभ्रंशे द्विजानां गवाश्च न भवादिकमस्तीति भावः । तत्र, भवः अलभ्यत्वाभः क्षेमो लब्धपात्रत्वं श्रेयो धर्मादिपुरुषार्थः भूतिरैश्वर्यं विजयः उत्कर्षः ॥ १३ ॥

इतीत्यं देवैर्निज्ञापितो भगवानात्मभूः परमात्मनो जातो ब्रह्मा भृग्वाद्यैः परिचृतो दैत्येश्वरस्याश्रमं प्रति ययौ ॥ १४ ॥

वल्मीकादिभिः वल्मीकैस्तृणैः कीचकैर्वेणुभिश्च प्रतिच्छन्नं तं दैत्यं प्रथमं हंसवाहनो ब्रह्मा न ददर्श तनश्च पश्चात्कथञ्चिद्विलक्ष्य विस्मितः प्रहसन्तं प्राहेति ह्योरन्वयः । कथंभूतं विलक्ष्य, पिपीलिकाभिराचीर्णमांसमन्ताद्भक्षितं मेदश्च त्वक्च मांसञ्च शोणितं च यस्य ॥ १५ ॥

तपसा तपोज्ञिना लोकांस्तपन्तं कामिव विलक्ष्याञ्चैः पिहितं छन्नं रविं यथा सूर्यमिव ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किं तद्विज्ञापनमब्राह्म—सृष्टेति । ब्रह्मा तपोज्ञानादिनेदं चराचरं सृष्ट्वा सर्वधिष्येभ्यो रुद्रादिपदेभ्यः परं यज्ञिजासनमध्यास्ते “अग्नि-
शीङ्स्थासां कर्म” इति सप्तम्यर्थे द्वितीया, अहं तदात्मनः साधयिष्ये इत्यन्वयः ॥ स्वनाशे दुर्बलमब्राह्म—कालात्मनोरिति । कालस्यात्मनश्च तनस्य च नित्यत्वात् अविनाशात् अन्यस्य त्वसाध्यत्वे हिरण्यकाशिपोरीदृशं कर्म नादभुतं यतो ब्रह्माण्डमेकमन्तरणा-
त्मयोग्याज्ञानेन रागादिना वा मोहिताः जानन्तोपि स्वासदृशं कर्माचरन्तो दृश्यन्ते, तदुदितम्—

“जानतामपि कर्तव्यं कर्मात्मसदृशं सदा ।

तत्रात्मसदृशाज्ञानाद्वागाद्यैर्वा विमोहिताः ॥

जानन्तोपि ह्यसदृशं कर्म कुर्युर्नृते विभुम् ।

चतुरास्यं सनायोग्यं कर्म कुर्यात्कथञ्चन” ॥ इति

नचैतत्तपभादिज्ञाज्यम् अयोग्यत्वाद्—

“तपसा विद्यया वापि ज्ञानध्यानादिना तथा ।

व्यस्तैः समस्तैरथवा कुर्वता यन्ममुत्तमम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते तपःसिद्धोऽसि काश्यप ! ।
 वरदोऽहमनुप्राप्तो निष्पताभीषितो वरः ॥ १७ ॥
 अद्राक्षमहमेतत्ते हृत्सारं मधुददुतम् ।
 दंशभक्षितदेहस्य प्राणा ह्यस्थिषु शेरते ॥ १८ ॥
 नैतत्पूर्वपश्यक्षुर्न कश्चिन्ति चापरे ।
 निरम्बुर्धारयेत्प्राणान्को वै दिव्यसमाः शतम् ॥ १९ ॥
 व्यवसायेन तेऽनेन दुष्करेण मनस्विनाम् ।
 तपोनिष्ठेन भवता जितोऽहं दितिनन्दन ! ॥ २० ॥
 ततस्त आशिषः सर्वा दद्याम्यसुरपुङ्गव ! ।
 मार्गस्य ते अमर्त्यस्य दर्शनं नाकले मम ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुत्रान्नमात्मनः साधयिष्ये । जनु, तद्वत्तवायुर्भारतीत्यत आह—
 काकात्पुत्रोर्गितात्वादिनि ॥ १० ॥

अर्थात् निश्चयस्य परमेष्ठिननाप्रकारादन्वयकारेण अय-
 थापुं परमेष्ठिनिर्गताद्विपरीतम् अज्ञाना खनंजना विद्यास्ये
 कल्पान्ते कालनिर्द्धादैश्वर्यादिभिर्लोकैः किं प्रयोजनम् कालनिर्द्ध-
 नेषु वैष्णवस्यापि लोकस्य गत्या तु ताममीनुद्धिमांसात् “अज्ञान-
 प्रगपिति चा गन्धते तस्यवाहुता । सर्वाथान्विपरीतांश्च बुद्धि-
 स्ता पार्श्वताममी” इति श्रीमुखवचनात् ॥ ११ ॥

इति त्वत्पदापहरणे तस्य निर्गन्धं सकूलं शुभ्रम् अत एव
 परम तप आस्थितः यद्वत्तुक्तं तदन्तरंगेव विधत्स्व
 कुरु ॥ १२—१३—१४ ॥

वहमीकादिभिः प्रतिकूलम् पिपीलिकादिभिः आपीर्य सर्वतो
 भक्षितं भवत्य त्वक्च मांसञ्च शोणितञ्च यस्य तं प्रथमेन
 ददर्श ॥ १५ ॥

पञ्चादभैरविहितं छन्दं रनिमिव विलक्ष्य ग्राह ॥ १६—१७ ॥

भाषा टीका ।

वह कहता है कि ब्रह्म अपने तप योग और समाधि के बल
 से सब लोक से अष्ट सत्य लोक का अधिष्ठाता हुआ है ॥ ८ ॥

इस वास्ते में भी तप योग और समाधि के बल को बढाकर
 अपने को सिद्ध करूंगा क्यों कि ? काख का अंत नहीं और आत्मा
 भी नित्य है ॥ १० ॥

इस जगत को मैं पुण्यपापादि के व्यत्यास करके अन्य

प्रकार का ही करूंगा ॥ क्योंकि ? कल्पान्त में काल से नष्ट
 होने वाले प्रन्ध भुव लोक आदि से क्या प्रयोजन है ॥ ११ ॥

हम लोगों ने उसका ऐसा निर्वन्ध सुना है इसी कारणा वह
 पप तप से गिना है । आर स्वयं विभुवन के ईश्वर हो जैसा
 सुता सलुके तैसा गत करे ॥ १२ ॥

क्योंकि ? हे जगरत ! आपकी परमेष्ठीपने की गद्दी गौ
 ब्राह्मणों के बुद्धि सुख ऐश्वर्य पालन और उत्कर्ष के लिये है ॥ १३ ॥

हे शृप ! भगवान् श्रीब्रह्माजी के देवनाओं ने जब ऐसे विद्या-
 पत किया तब ब्रह्माजी भी शृगृहादिकों के सहित देव्येश्वर
 हिरण्यकश्यप जहाँ तप करना था उस आश्रम पर गये ॥ १४ ॥

वहाँ कैसे तो दलभीक लृष्ट और खांसा से ढका हुआ, और
 पिपीलिकाओं ने खर लिया तब मेह मांस और शोधर
 जिम्का ॥ १५ ॥

और तप से लोकों को तपा रहा, जैसे मेघ से ढका हुआ
 सूर्य ऐसे उस दैत्य को देखकर हंस वाहन ब्रह्माजी विरमय को
 प्राप्त होकर हंसते जुपे बांके ॥ १६ ॥

श्रीधरस्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हृत्सारं धैर्यं देवैर्मज्जिकादिविशेषैर्मज्जितो देहो यस्य ॥ १८ ॥

निरम्बुर्निषिद्धमस्तु येन सः त्यक्तोदक इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ते त्वया अनेन व्यवसायेनैव तावज्जितोऽहम् तपोनिष्ठेन
 भवता तु सुतराजितः ॥ २० ॥

मर्त्यस्य तवामर्त्यस्य मम दर्शनमफलं निष्फलं न भवति ॥ २१ ॥

नारद उवाच ।

इत्युक्तवादिभ्यो देवो भक्षिताङ्गं पिपीलिकैः ।

कमण्डलुजलेनौक्षद्विष्यन्नामोघराधसा ॥ २२ ॥

स तत्कचिकवल्मीकात्सिंह ओजोबलान्वितः ।

सर्वावयवसम्पन्नो वज्रसंहननो युवा ।

उत्थितस्तप्तहेमाभो विभावसुरिवैधसः ॥ २३ ॥

स निरीक्ष्याम्बरे देवं हंसवाहमवस्थितम् ।

ननाम शिरसा भूमौ तदर्शनमहोत्सवः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

आदौ भवतीत्यादिभ्यो ब्रह्मा औक्षत्प्रोक्षितवान् ॥ २२ ॥

वज्रसंहननमङ्गदाढ्यं यस्य तप्तस्य हेम इवाभा देहका-
न्तिर्यस्य ॥ २३ ॥

तस्य दर्शनेन महानुत्सवो यस्य ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभाष्यचन्द्रिका ।

उक्तमेवाह—उत्तिष्ठेति । हे काश्यप ! उत्तिष्ठेतिष्ठ ते तव भद्रं
कुशलं मभीष्टमिति यावत् भविष्यति यतस्तत्र तपस्विभ्यः तपसा
सिद्धः फलपर्यन्ततपसासम्पन्नः अत एव स वरदस्तदभीष्टोद्देशमनु-
प्राप्तः “अत ईप्सित इष्टोऽर्थो श्रियतां याच्यताम् ॥ १७ ॥

ने तवैतत् हृत्सारं धैर्यं मण्डूकतमद्राद्यं दृष्टवानस्मि हि यस्मा-
द्देशैर्भक्षितो देवो यस्य तस्य प्राणा अस्थिषु धरते अस्थीनि
भक्षयन्तस्तिष्ठन्त्यर्थः ॥ १८ ॥

पूर्वेषां भृग्वादयोऽपि तैर्भक्षिषाः तपश्चक्रुः अपरे अर्वाचीना न
करिष्यन्तीति किमुनर्कवधम्, कौ वै पुमाद्देवानेन मृतं तमाः
वर्षाणि निरम्बु त्यक्तोदकं यथाभवति तथा प्राणान्धारयेत् ? न
कोपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

हे दितिनन्दन ! मन्त्रिभिर्योगिभिरपि दुष्करेण तेनानेन
व्यवसायेनैव तावज्जितोऽहं तपोनिष्ठेन भवता तु सुतराजितः ॥ २० ॥

यतोऽहं जितस्ततस्ते दुष्पम हे असुरश्रेष्ठ ! सर्वा आशिषः दद्या-
थान् ददामि मर्त्यस्य मरणाधर्मवतस्ते तव अमर्त्यस्य तद्वहि-
तस्य मम दर्शनमफलसाधनं न भवति किन्तु सफलमेवे-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

इतीत्युक्त्वा आदिदेवो ब्रह्मा अमोघराधसा अमोघप्रभावेन
दिव्येन कमण्डलुजलेन पिपीलिकैर्भक्षितमङ्गं यस्य तं दैत्यं
औक्षत्प्रोक्षितवान् ॥ २२ ॥

ततः प्रोक्षणांनन्तरं कौबकाच्छ्रवणीकादेवसः काष्ठ-

निचयाद्विभासुरप्रिरिच उत्थितः वल्मीकं भित्वा बहिर्निर्गत
इत्यर्थः । कथंभूतः सङ्गसा प्राणबलेन ओजसा इन्द्रियबलेन बलेन
देहबलेन चान्वितः तथा सर्वैरवयवैः पाणिपादादिभिः सम्पन्नो
युक्तः वज्रसंहननमङ्गदाढ्यं यस्य स युवा यौवनयुक्तश्च तप्तस्य
हेमा इवाभा यस्य सः तप्तसुवर्णतुल्यफान्तिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवंविधः उत्थायाम्बरे हंसवाहनमवस्थितमधिष्ठितं देवं
ब्रह्माणु निरीक्ष्य स दैत्यस्तस्य ब्रह्मणो दर्शनेन महानुत्सवः
सन्तोषो यस्य तादृशः शिरसा भूमौ ननाम ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपञ्चरत्नावली ।

हृषो हृदयस्य सारं दाढ्यं दंशाः सूचीमुखाः शूकाः ते
तत् अस्थिष्वेव धरते इति यस्मात्समादृष्टतम् ॥ १८ ॥

इतोत्तमज्जनमित्याह—नैनर्हति । निरम्बुजलपानरहितः “निर्निश्चय-
निष्कर्षः” इत्यमरः “स्थूरेषु तु पुनर्वै वेत्तापधारणाच्चाकाः”
इत्यभिधानाद्वा इत्यनेन विवक्षितसमाख्येकापि किञ्चिद्भूता
न भवतीत्याह ॥ १९ ॥

इतः समर्थः तेन व्यवसायेन आनन्दशिशिर्भोगवन्तरहितैः दुष्क-
रेण दुरुपाधनेन जितो वशीकृतः “पराभूतं वशत्यञ्जितमित्यु-
च्यते तुयैः” इति शब्दनिर्दिष्टे ॥ २० ॥

ददामि दास्यामीतीत्यामि मर्त्यस्य मरणाधीनमनुष्यशरीरं
प्राप्तस्य ते तव अमर्त्यस्य जगत्पराध्वन्यस्य देवस्य मम
दर्शनमभूदिति यस्मात्समाधिपक्षे नैन ॥ २१ ॥

आदिदेवो जन्म मृत्यु स तथा विष्णुभूतित्यर्थः । सर्वस्वादौ
भवतीति वा औक्षत् प्रोक्षितवान् दिव्यत्वमाह, अमोघेति ॥ २२ ॥
पञ्चसः इत्यन्तात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धनः ।

उत्तिष्ठेत्यनेन पूर्वमूर्द्धस्थितस्य पञ्चादुपवेशः सूचितः ॥ १७ ॥

उत्थाय प्राञ्जलिः प्रह ईक्षमाणो दृशा विभुम् ।

हर्षाश्रुपुलकोद्भेदो गिरा गद्गदपाऽगृणात् ॥ २५ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

कल्पान्ते कालसृष्टेन योऽन्धेन तमसा वृतम् ।

अभिव्यनक् जगदिदं स्वयञ्ज्योतिः स्वरोचिषा ॥ २६ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

दंशभक्षितत्वं पूर्वं पिपीलिकाभक्षितत्वं पश्चादिति श्रवम् ॥
॥ १८—२२ ॥

श्रीमद्भिश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हृत्सारं धैर्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

असुरजातित्वेऽपि मरणाधर्मवत्त्वान्मर्यस्य ते मर्त्येन त्वया ॥ २१ ॥

पिपीलिकैरिति । पिपीलिकादंशादिभिरित्यर्थः । आदिभ्यो
ब्रह्मा अमोघमव्ययं राधः संसिद्धयितस्तेन औक्षित प्रोक्षित-
वान् ॥ २२ ॥

वज्रस्येव संहननमङ्गस्य दाढर्य यस्य सः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हृत्सारं धैर्यं दंशैर्भक्षितो देहो यस्य तस्य प्राणा अस्थिषु
शरते तिष्ठन्ति ॥ १८ ॥

निरम्बु निर्जलं यथा रयात्तथा दिव्यसमाः शतं मानेन शतं
सम्बत्सरान् प्राणान् को धारयेन्न कोऽनीत्यर्थः ॥ १९ ॥

मनस्त्रिणां मनस्त्रिभिर्बुद्धिरेण ते तव व्यवसायेन तपोऽर्थ-
सङ्कल्पेनैव अहं जितः तपोनिष्ठेन सवता तु सुतरां जितोऽस्मीत्य-
न्वयः ॥ २० ॥

आशिवः वाञ्छितानर्थान् ॥ २१ ॥

इक्षादिप्रजापतिभ्यः आदौ भवो जन्म यस्य सः अमोघरा-
धसा सफलभावेन औक्षितवान् ॥ २२ ॥

राधसो विभावसुरिव तस्मात्कीचकवदमीकात् सह ओजो
वज्रान्वितः मनस्त्रिभ्यश्चेदशक्तियुक्तः वज्रस्येव संहननमङ्गदाढर्य-
यस्य स उत्थितः ॥ २३ ॥

तस्य दर्शनेन महोत्सवो यस्य सः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मोवाच ।

ब्रह्माजी बोले कि हे काश्यप ! हे हिरण्यकश्यप ! तুম तपसे सिद्ध

हुए तुमारा मंगल हो तुम उठो २ हम वरदान देने वाले प्राप्त हुए
जो तुमारा इच्छित वर है उसे मागलो ॥ १७ ॥

हमने तुमारा बड़ा अद्भुत धैर्य देखा देखा तुमारे देह को वन
मक्षिकाओं ने भक्ष्य कर लिया तुमारे प्राण तो अस्थियों में
सो रहे हैं ॥ १८ ॥

ऐसा पूर्व ऋषियों ने भी नहीं किया और भी कोई लोग न कर
सकेंगे ॥ मलां गिना अन्न के देवताओं के सौ वर्ष तक कौन प्राण
भारण करेगा ॥ १९ ॥

हे दिननन्दन ! मज्जित्यों से भी दुप्पार तुमारे इस व्यवसाय
से और तप में निष्ठावाले ऐसे तुम से हम जित हुए अर्थात् हार
गुन ॥ २० ॥

हे आदुर भेट ! इसी से हम तुमारी सय कामनाओं को देने है
तुमारे स्वहय मरणाधर्म वाले को हम सहस्र देवताओं का दर्शन
विकल्प नहीं हुआ करता है ॥ २१ ॥

नारद उवाच

नारदजी बोले, कि—श्रीमद्ब्रह्माजी ने ऐसे कहकर पिपीलिका
ओंने भक्ष्य किया घंग जिम्का ऐसे हिरण्यकश्यप के शरीरको
अमोघ प्रभाव वाले दिव्य कामंडलु के जल से प्रोक्ष्य किया ॥ २२ ॥

वह हिरण्यकशिपु पांसो के बल्मीक से सह ओज वल में युक्त
अनर्थको से संपन्न वज्र सहस्र पुष्टांग युवा सुपर्णा सहस्र कान्ति
वाला ऐसा ईश्वर से जैसे अग्नि इस प्रकार उठकर खड़ा हुआ २३

वह हिरण्यकशिपु आकाश में स्थित हंस वाहन श्रीब्रह्माजी को
देखकर उनके देखने से बड़ा उत्सव युक्त होकर शिर से भूमि में
प्रणाम करता हुआ ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हर्षेणाश्रुणि पुलकोद्भेदश्च यस्य सः ॥ २५ ॥

अन्धेन निविडेन तत्र हेतुः । कालसृष्टेन प्रकृतिगुणरूपेण
न तु ध्वान्तेन तमसा वृतमिदं जगद्योऽसिद्ध्यनगमिव्यक्तम् अकरोत्
यश्च निगुणेनाऽऽत्मना इदं जगत्सृजत्यवति पालयति लुम्पति
संहरति च तस्मै रजःसत्त्वतमसां भास्वे आश्रयाय महते पराय
परमेश्वराय नम इति द्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवति लुम्पति ।

रजःसत्त्वतमोधाग्ने पराय महते नमः ॥ २७ ॥

नम आद्याय बीजाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये ।

प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे ॥ २८ ॥

त्वमीशिषे जगतस्तस्युषश्च प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजानाम् ।

चित्तस्य चित्तेर्मनइन्द्रियाणां पतिर्महान् भूतगुणाशयेशः ॥ २९ ॥

त्वं सप्ततन्तून्वितनोपि तन्वा त्रय्या चातुर्होत्रकविद्यया च ।

त्वमेक आत्मात्मवतामनादिरनन्तपारः कविरन्तरात्मा ॥ ३० ॥

त्वमेव कालो निमिषो जनानामायुर्लवाद्यावयवैः क्षिणोपि ।

कूटस्थ आत्मा परमेष्वजो महान्स्त्वं जीवलोकस्य च जीव आत्मा ॥ ३१ ॥

त्वत्तः परं नापरमप्यनेजदेजञ्च किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति ।

विद्याः कलास्ते तनवश्च सर्वा हिरण्यगर्भोऽसि बृहत्पृष्ठः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत्र च स्वप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वं तत्कारणत्वं तत्सृष्ट्या-
दिकर्तृत्वं परमेश्वरत्वं महत्त्वञ्चेति षड्विधत्वमुक्तम् । तदेव प्रपञ्चस्र-
मस्करोति—नमइति चतुर्भिः । बीजाय कारणाय तत्र हेतुः आ-
द्याय ज्ञानं ज्ञप्तिर्विज्ञानं विषयाकारं ज्ञानं मूर्तिर्यस्य तस्मै अनेन
स्वप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वञ्च दर्शितम् । बीजायेति निमित्तत्व-
मुक्तम् । उपादानत्वमाह, प्राणादयो ये विकारास्तैरूपैर्व्यक्ति कार्या-
कारमीयुषे प्राप्तवन्ते ॥ २८ ॥

एवमात्मना त्रिवृता चेत्यनेनोक्तं कारणत्वं द्वेधा दर्शितम् ।
महत्त्वमीश्वरत्वं चाह—त्वमिति । त्वमेव जगतो जङ्गमस्य तस्युपः
स्थावरस्य च ईशिषे नियन्ताभवसि केन मुख्येन प्राणेन सू-
त्रात्मरूपेण अतस्त्वं प्रजानांपतिः तासां चित्तस्य चित्तोश्च तत्प-
रिणामभूतायाश्चेतनाया मनसश्च तन्नियम्यानामिन्द्रियाणाञ्च पतिः
अतस्त्वमेव महान् भूतानामाकाशादीनां तद्गुणानां शब्दादि-
विषयाणामाशयानां तद्वासनानामीशश्च एतेनैव स्रष्टृत्वम्
दर्शितम् ॥ २९ ॥

इदानीं यज्ञप्रवर्तकत्वेनान्तर्धामित्वेन जगत्पालकत्वमाह—त्वमेव
सप्ततन्तून्निष्प्रमाद्विद्यञ्चान्विस्तारयसि, कथम् ? त्रय्या तन्वा वेद-
त्रयरूपेण कथम्भूतया चत्वारो होतारो यत्र तच्चातुर्होत्रकं कर्म-
तद्विषयतया विद्यया आत्मवर्ता प्राणिनामात्मभूतस्त्वमेवान्तरात्मा
चान्तर्धामी कुतः अतः कविः सर्वज्ञः तत्कुतः एकोऽखण्डः
तत्र हेतुः अनादिरनन्तपारश्चेति नास्त्यन्तः कालतः पारश्च देश-
तो यस्य सः ॥ ३० ॥

कालरूपेण संहर्तृत्वमाह—त्वमेवेति । जवाद्यैः कालावयवैः

क्षिणोपि क्षणसि तदेवं सृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि निर्विकारत्वे-
वाह, कूटस्थमिति । तत्र हेतवः आत्मा ज्ञानरूपः परमेशो परमे-
श्वरः एजो जन्ममूल्यः महान् अपरिच्छिन्नः किञ्च जीवलोकस्य-
कर्माद्यज्ञानमादिभिर्विक्रियते त्वस्तु तस्य जीवो जीवन-
हेतुः यतस्तस्याऽऽत्मा नियन्ता ॥ ३१ ॥

तत्कुतस्तत्राह—त्वत्तइति । त्वत्तोव्यतिरिक्तं यदि किञ्चिद्भवेत्ताह
तस्यास्य जन्मादिविकारो नियन्तत्वादिक्तं वा भवेत्तु नास्ती-
त्याह, परं कारणमपरं कार्यम् तत्र चैकज्ञानमनेजत्स्थावरश्च
त्वद्व्यतिरिक्तं नास्ति, ननु, मद्बोध्यक्षशास्त्रं व्यतिरिक्तमस्तीति-
चेन्न यतो विद्या वेदोपवेदादिविद्यास्थानानि कलाश्च तद्ज्ञानि
तवैव तनयो ननु त्वद्व्यतिरिक्ताः तत्कुतः सःस्त्वं बृहद्ब्रह्मनासि
तदपि कुतस्तत्राह हिरण्यरूपं ब्रह्माण्डं गर्भे यस्य सः त्रिपृष्ठ-
स्त्रिगुणात्मकस्य प्रधानस्य पृष्ठे परतः स्थितः “अक्षरात्परतः
परः” इत्यादि श्रुतेः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

तत् उत्थाय प्राञ्जलिः बद्धाञ्जलिः प्रह्वः नम्रः दशा चक्षुषा विभुं
ब्रह्माणं निरीक्षमाणः हर्षेणाश्रूणि पुलकोद्भूतो रोमोद्गमश्च यस्य
तादृशः गद्गदया गिरा अगृणात् अस्तौषीत् ॥ २५ ॥

तदेवाह कल्पान्त इत्यादिनवभिः । तामसत्वाद्ब्रह्माणमेव सर्व-
कारणं सर्वेश्वरश्च भूत्वा स्तौति । ब्रह्मा, परमेश्वरधर्मोपेया
स्तौति—कल्पान्त इति । कल्पान्ते दैनं दिनकल्पान्ते कालेन
निमित्तेन सृष्टेनान्धेन तमसा आवृतमिदं जगत्पुनर्यः स्वयंज्योतिः

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकुतपद्वत्तानली ।

जितस्य चित्तिः समस्तचक्रिभ्यः साक्षी वा महाभूतानां शब्दादी-
नामाशब्दान्तःकरणस्य प्रत्यक्षः, पुनर्ब्रह्मणं देवं दिनप्रवृत्तयेपरे

अथवा तन्ना प्रतिपादयान्तिथेन वेदत्रयेण च तुर्योपाख्यान-
प्रकाशये चतुर्भिर्न तद्विषयथा विद्यया च सप्तमत्वेन विततोपि
विस्तृत्य करोति द्वयमन्त्रश्रितादेवतासात्वेन सहिष्यदपूवेन कर्तु-
त्वेन कारयितुत्वेन द्वाख्येयसात्तुनिप्रागश्रित्यादि रूपया च "अश्रिभी-
लेपुराहितं यज्ञस्येवगृत्विजं होनारं रत्नप्रातम" इत्यादिधनुः ।
“बल्लः खलोध्वरो यागः सप्ततन्तुर्भलः ऋतुः” इति आत्मवताभास-
ज्ञानिनां प्रेष्ठः—

“आत्मा प्रेष्टे स्वरूपे च जीवे दानरि देशवे ।

साधौ देहं स्वयं स्वान्ते नवस्तु प्राच्यते बुधे." ॥

अनादिः कारणस्त्वयः पुरातनो वा प्रवक्तव्योऽयमेवेत्येव इति-
वात्मा मनो यस्य स तथा “तु भारती मेङ्ग मुनोपलक्ष्यते”
इत्यादिभ्यन्नाद्यनां मुखात्मावाक्साक्षात् “असत्तावन्वयो मुक्त
आखिरानन्त उच्यते” ॥ ३० ॥

[illegible][illegible]

“पशानरेषु यस्मात्तं द्वाभौ द्विष्टुः सन्तानः ।

नरम/कव/रतिरि/त्त/र्ग/म/रा/तु/द्व/पिनः" इति. ॥

अनस्तनसो भित्तं नास्ति जिह्वा स्पर्शेणार्थो न दृष्टत इत्यत
उक्तं एवार्थः । ज्ञानं नैवादिदिव्येषु न दृष्टव्यमपि तदाश्चर्यसाधन-
श्चिन्तयाद्यद्गुणश्रवणयोगेण भुङ्क्ते । न स्यादित्यदिपेक्षाह—
विद्योति । विद्यया कलाश्च विद्यायाः पराविद्यापरिधौ न ते
तत्राः तत्र स्यापि स्थितत्वात् । योऽन्ये कदाः क्वचिद्विद्य-
क्षया वा विद्या भक्ष्ये देशकालान्तरायाः प्रतीतिनिरासावाका-
रैर्विद्याश्च कलाः स्येति प्रकृतोक्तं कतिपयैः—

“सहायिष्याः कृत्वाश्चैव तत्समागमिना यतः ।

विद्यानवुरिगिमाहुरातर्कसं तरत्रेदिन" ॥ इति मानसोपाधयति.
तस्माद्वयमेवार्थ इति इत्यत्र मातृत्वम्यं हरेरेव युक्तमित्याह—
हिरण्यगर्भ इति. हिरण्यप्रपञ्चं गर्भे उदरे यस्य
स तथा गर्भाक्षिप्तान्तर्गत एवम्यात्तत्त्वम् तत्रैव युक्तम्
“हिरण्यकोशं रजसा परीवृतम्” इति श्रुतेः । हिरण्यप्रपञ्चा-

यदोदारागिबन्धत्वाद्वा तन्नामासि. निगुणस्य हरेरेते गुणाः
 पार्थ सम्भवेष्टुत्राह—बृहदिति, गुणपूर्तित्वादूषद्वद्ब्रह्म “अथ
 काशादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणाः” इति श्रुतेः । ननु,
 तर्हि किं शक्यं किं न स्याद्ब्रह्म—त्रिपृष्ठ इति । जाग्रदाद्यनस्या
 अतिमस्य स्थितत्वात्रिपृष्ठइत्युच्यते त्रयाणां लोकानां पृष्ठं चतै-
 मान इत्यपद्याख्याननिरासाय तुरीयं इत्याद्यख्युराचार्या इति
 सतुर्गुणादप्यधिकं विष्णुं जानता हिश्यप्रकशिपुना तदन्तर्धा-
 नियायगुणैरथ ब्रह्मा न स्तूयते किन्त्यन्तर्धाभी स्तूयत इति ह्यप
 नाय.

तदुक्तम्—

“ब्रह्मसोप्यधिकं विष्णुं जानन्नपि हिरण्यक” ।

ब्रह्माणां तद्गुणै स्तौति तद्गुणविष्णुमिन्द्रया” ॥ इति.

वृहदारि सद्भवत्वात्कं वासीत्येकदेशीतिरिति व्याख्यातं
नन्वप्रदायैहैरेमहत्त्वात्कमेवं गुणात्वेन लङ्गच्छन इति निरूप्य
“मज्झिम्हन्तदुग्धोः स्तोति नृविष्णुचिवक्ष्णा” इत्युक्तत्वात् न च
तद्व्यापित्वेन तदात्मकत्वमुच्यत इति वाक्यं तर्ह्येवं व्याख्याता
चतुर्मुखरत्न तद्भिन्नानित्वेन धृत्वां तस्यप्युक्तोपादिस्तारा-
दिति ॥ ३२ ॥

श्रीगणेश्वनाथचक्रवर्त्तिहनुमत्पादार्चनम् ।

अभिषेकः संविद्यमानस्तत्र नृप शुक्लः प्रसीति स्वीक-
रोतीति त्रिषु आत्मा तेन ॥ २६ ॥ २७ ॥

५। अथाक्षो ये विचारयस्तेर्थाणि कार्याकारणम् ईशुषे ॥ २८ ॥

ईषिषं विप्रता भर्षिषं केन शुभे ज्ञेन प्राप्तेन स्यात्तान्मतेषु वत-
राजं पञ्चाशत् पतिः तासां त्रितयस्य त्रिंशश्च सप्तपञ्चाशत्ताना-
नाश्चैतानां नवमस्य तद्विधस्त्रयस्य त्रिंशदाद्याश्च पतिः तासां
महापञ्चाशं तद्विधस्य सप्तपञ्चाशत्तानां तद्विधस्य त्रिंशश्च ॥ २५ ॥

स्वयेन सत्सन्मुखः प्रविशत्येवाविष्णुना प्रविशति चेद्वन्न सत्सुखा
सन्त्या होता सोमो अशुभाता भवन्तीत्येते सत्र सत्सुखीयं कर्म
तद्विषयान् विदित्वा च आत्मस्थो दक्षिणं ध्यात्वा जीवः अग्नयश्च
कर्मचर्यामी ॥ ३० ॥

कूटस्थः निर्दिष्टावस्थेन काजवर्णी आत्मा अन्तर्धर्मा जीव-
लोपाय जीवचक्रवर्तीत्येव हि मय्य आत्मा, पूर्वश्रुतेन कर्मप्रयो-
ज्यत्वप्रयोजनत्वात् ॥ कर्मिणायात्मापरायणात्वेन उक्तं अथ
त्वन्नेषां सर्वेषामपि ॥ ३१ ॥

परं कारार्थं जपरं कार्यं जनेष्वक्षयं कृतं ज्ञानं ज्ञानं
विद्या ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं
तनयः दिव्यशक्तिः ब्रह्माण्डं गर्भं यक्षः स्वः ब्रह्म
जगत्पुत्रं गुह्यं परमः स्थितः ज्ञेयः ॥ ३२ ॥

व्यक्तं विभो ! स्थूलमिदं शरीरं येनेन्द्रियप्राणमनोगुणास्त्वम् ।

भुङ्क्षे स्थितो धामनि पारमेष्वथ अव्यक्त आत्मा पुरुषः पुराणः ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः।

प्रहः नक्षः हर्षणाभूणि पुत्रकोद्भेदो रोमाश्च यस्य सः अश्रु-
यात् अस्नोति ॥ २५ ॥

चतुरानन भगवदं भगवत्तया स्तौति-कल्पति इति नवभिः ।
किञ्च चतुर्मुख एव परमात्मैस्त्रीकारे “नवार्थान्विपर्ययाश्च बुद्धिः
सा पार्थ तामसी” इति भगवदुक्ता तामसीबुद्धिरेव हेतुः अन्धेना-
तिनिभिडेन तमसावृतमिदं जगत् यः स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः
स्वरोचिषाऽऽयनक् प्रादुश्चकार ॥ २६ ॥

त्रीन् गुणान् वृणोति नियम्यतया स्वीकारोतीति त्रिवृत्
तेन सृजत्यवति लुपति च रज आदिधातुने आश्रयाय मन इति
द्वयोरन्वयः ॥ २७ ॥

आद्याय बीजाय सर्वकारणकारणाय ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानं
तदुत्पत्तौऽनुभवः तेन मूर्तिस्य तदुत्पत्तयस्यावेत्यर्थः । प्राणाश्चे-
न्द्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्च विचाराः पृथिव्यादिभूतानि च
तैर्व्यक्ति विराड्कामाद्युपे नमः ॥ २८ ॥

प्राणेन मुख्येन सर्वेन्द्रियनायकेन सहितस्य जगतो जङ्गमस्य
नस्थुषः स्थावरस्य च त्वमेव ईशिषे ईशिना नियन्ता भवसि
प्रजानां पतिः चित्तस्य चित्तेर्बुद्धेर्मनसः इन्द्रियाणाञ्च पतिः
भूतानां जादीनां गुणानां शब्दादीनामाशयस्वाहङ्कारस्य च
ईशः अत एव महान् सर्वभेदः ॥ २९ ॥

त्वमेव सत्तत्त्वतः तन्वन्ते विस्तार्यन्ते इति तत्त्ववस्तान् अग्नि-
ष्टोमादियज्ञान् अतुर्होत्रकविद्यया चरवारोद्देतारः होता उद्गाता
अध्वर्युः ब्रह्मेति यज्ञ तत्त्वतुर्होत्रकं कर्म तत्प्रकाशकया विद्यया
अयया वेदत्रयरूपया तत्त्वा नितनोपि जात्यवतां देहवतां त्वमेक
आत्मा आधारः अन्तरात्मा अन्तर्यामी च अनादिः कारणस्वरूपः
नास्ति जन्तः कालतः पारो देशतो यस्य सः यद्वा अजन्तो निर-
वधिकस्वरूपः पारोऽन्येषामवधिभूतः स चासौ सचेत्यर्थः । कविः
कान्तदर्शी सर्वविदित्यर्थः ॥ ३० ॥

कालादीनां परमात्मशक्तित्वेन तद्व्यतिरिक्तं वदन् परमात्मनः
सर्वात्मत्वं दर्शयति-त्वमेव काल इत्यादिना । त्वमेव जवाद्यवय-
वैर्जनानामायुः क्षिणोपि अतः कालोऽसि स्वयं तु कूटस्थः
अक्षीणः आत्मा परमात्मासि यतो अजो कर्मनिमित्तजन्मशून्यः
परमेश्वरी परमलोकस्थः अत एव महान् सर्वपूज्यः जीवलोकस्थ
वज्रजीवानां लोकस्थ कार्यकारणरूपस्याचेतनपदार्थस्य आत्मा आ-
श्रयः चकाराजीवलोकस्थ त्वमेवासि जीवः क्षेत्रज्ञश्च त्वमेवासि ॥ ३१ ॥

त्वत्तः परं कारणं प्रकृत्यादिरूपमपरं कार्यं महदादिरूपमेज-
श्चेतनमनेज्जचेतनञ्च व्यतिरिक्तं नास्ति भवतः सर्वात्मत्वात् विद्या
वेदाद्याः कलास्तदङ्गानि ते तनवः तन्वन्ते विस्तार्यन्ते इति तनवः
त्वन्निश्वासादिरूपा इत्यर्थः । हिरण्यं ब्रह्माण्डं गर्भस्यान्तः प्रविष्टं
यस्य सोऽसि बृहत् विपुलस्वरूपोऽसि एवंभूतोपि त्रयाणां लोकानां
पृष्ठे उपरि सत्यलोके स्थितः मादृशानां हितायेति शेषः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हिरण्यकशिपु भी उठकर नष्ट हो हाथ जोड़ हाथि से ब्रह्माजी
को देखता हुआ मारे हर्ष के अश्रु और रोमांच वाला गद्गद वाणी
से स्तुति करने लगा ॥ २५ ॥

हिरण्यकशिपुस्वाच ॥

हिरण्यकशिपु बोला, कि,—कल्पके अंत में काल से सृष्ट
ऐसे अंशतम से ढके हुए इस जगत को जिस स्वयं ज्योति ने
अपनी कान्ति से प्रकाशित किया ॥ २६ ॥

और जो अपने त्रिगुण आत्मा से इस जगतको सृजना पाबता
और संहार करता है ऐसे त्रिगुण धामा परमेश्वर को नमस्कार
है ॥ २७ ॥

आद्यबीज रूप ज्ञान विज्ञान मूर्ति और इन्द्रिय मन बुद्धि के
विकारों से व्यक्ति को प्राप्त होने वाले ऐसे आपको नमः ॥ २८ ॥

आपही मुख्य प्राण रूप से स्थावर और जंगमों के नियंता हैं ।
और प्रजाओं के पति हैं, तथा चित्त चेतना मन और इन्द्रियों के
पति हैं, महान् हैं, श्रुतगुण और आश्रय (अंतः कारण) के ईश
हैं ॥ २९ ॥

आपही (चातुर्होत्रक विद्या) अर्थात् चार हवन करने वाले
जिसमें ऐसे कर्म को प्रति पादन करने वाली त्रयी (वेदत्रयी) रूप
तनु से अग्निष्टोमादियज्ञों का विस्तार करते हैं ॥ और आपही
प्राणियों के अंतर्धामी आत्मा हैं, क्योंकि ? आप सर्वज्ञ होकर आ-
द्यन्तसे रहित हैं ॥ ३० ॥

आपही बिना निषेध वाले काल हैं जनों की आयु को क्षणलव
आदि अवयवों से क्षीण करते हैं । आप कूटस्थ आत्मा परमेश्वरी
अज महान् और जीवों के जीव और नियंता हैं ॥ ३१ ॥

जो कुल पर अपर स्थावर जंगम जगत है सो आप से व्यति-
रिक्त कुछ भी नहीं, सर्व विद्या और कला आपका तनू हैं आप
हिरण्यगर्भ हैं, और त्रिगुणात्मक ब्रह्माण्ड के ऊपर पृष्ठ पर-
स्थित हैं ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, ब्रह्माण्डशरीरस्य जीवस्य मम कुतो ब्रह्मत्वं कुतोवा ब्रह्मा-
ण्डगर्भत्वादि ? तत्राह, व्यक्तं कार्यमिदं तव शरीरं व्यक्तं सत्यमिति
वा येन शरीरेण त्वमिन्द्रियप्राणमनसां गुणान्विषयान्भुङ्क्षे किञ्च
पारमेष्वथ पारमेश्वर्यं धामनि स्वरूपे स्थित एव भुङ्क्षे नत्वस्मदादि-
वत्स्वरूपतिरोधानेन अतस्त्वमव्यक्त आत्मा निरुपाधिब्रह्मैव पुराणः
पुरुषश्चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अनन्ताव्यक्तस्त्रोण येनदनाखिलं ततम् ।

चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः ॥ ३४ ॥

यदि दास्यस्यभिमतान् वरान्मे वरदोत्तम ! ।

भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्माभून्मम प्रभो ! ॥ ३५ ॥

नान्तर्वह्निर्विवा नक्तमन्यस्मादपि चायुधैः ।

न भूमौ नाम्बरे मृत्युर्न नरैर्न मृगैरपि ॥ ३६ ॥

व्यसुभिर्वाऽसुमद्भिर्वा सुरासुरमहोरगैः ।

अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे ऐकपत्यं च देहिनाम् ॥ ३७ ॥

सर्वेषां लोकपालानां महिमानं यथात्मनः ।

तपोयोगप्रभावाणां यत् रिपयि कर्हिचित् । ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

सप्तमस्कन्धे हिमवत्कशिपोर्धरयाजनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ननु, ब्रह्मत्वं पुराणपुरुषत्वं कथमेकस्य ? तत्राह-अनन्त इति । हे अनन्त, येन त्वया व्यक्तेन मनोवचनागोचरेण रूपेण हिंसे तत् व्याप्तं तस्मै तुभ्यं भगवते अचिन्तैश्वर्याय नमः भगवत्त्वं हेतुः चिदचिच्छक्तियुक्ताय चिच्छक्तिकर्त्रिणा अचिच्छक्तिकर्मिणा ताभ्यां युक्तावेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अन्यस्मात्त्वत्सृष्टव्यतिरिक्तादपि आयुधैर्मृत्युर्माभूत् ॥ ३६ ॥

व्यसुभिरप्राणैः असुमद्भिः सप्राणैः यथा आत्मनस्तवास्ति महिमा तथाप्रतिद्वन्द्वतादिकं देहीतिशेषः ॥ ३७ ॥

तपसा योगेन च प्रभावो येषां तेषां यद्विषमाद्यैश्वर्यं न रिपयि न नश्यति तच्च देहीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भरिराववाचायवेकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्युक्तम् कृत्स्नस्य तच्छरीरत्वं तस्य सर्वान्तरात्मत्वञ्च तदुपसंहरन्नमस्करोति-व्यक्तमिति द्वाध्यायम् । हे विभो देव ! स्थूलं चिदचिदात्मकमिदं जगत्तव व्यक्तं शरीरं, स्थूलशरीरमित्यर्थः । तर्हि किं सूक्ष्मं शरीरम् ? तत्राह-अव्यक्तः प्राकृतैरिन्द्रियैरगम्यः

आत्मा सर्वान्तरात्मा जगत्पारम्यपुरुष' एवविश्वम् येन शरीरेण चतुर्मुखशरीरेण पारमेष्ठ्ये स्थाने स्थितः इन्द्रादीनां गुणा-न्विपन्नात् तावदादीन् भुङ्क्ष्व, तत्सूक्ष्ममिति शेषः । येन शरीरेण जीवानामिन्द्रियादीन् सृष्ट्वा तद्व्यापारोद्दीप्तारस्तत्वेन भुङ्क्ष्व जल-अपसि तत्सूक्ष्मं शरीरमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अनन्तं त्रिभिर्धरैरच्छेदरहिणमतीन्द्रियं यत्स्वरूपं तदन्तर्मा-व्यक्तरूपं येनानन्ताव्यक्तरूपेण एवमखिलं जगदन्तरात्मतया न्तं व्याप्तं तस्मै चिदचिच्छक्तेश्च कायैःपुष्पापृथक्सिद्धस्त्रविशेषेण भूताभ्यां चेतनाचेतनाभ्यां युक्ताय, तच्छरीरकायेत्यर्थः । भगवते पुण्यपाङ्गुण्याय तुभ्यं नमः ॥ ३४ ॥

एव परमात्मत्वाभिमानेन तद्वर्मापेक्षया वा तद्व्यसुक्तत्वेन परस्व आवेशावताररूपं ब्रह्माणं स्फुटकाऽथ तस्माद्व्युत्पन्ने-यदीति । हे वरदप्रभ ! यदि समाभिमतान् वरान्दास्यसि तर्हि तावत्त्वया सृष्टेभ्यो भूतेभ्यः सकाशान्मम मृत्युर्मरणं माभूत् एवमनुगृह्णा-थेत्यर्थः । विष्णोरपि चतुर्मुखसृष्टत्वाभिमानेन त्वद्विसृष्टेभ्य इत्यु-क्तम् ॥ ३५ ॥

तथान्तः सृष्टादीनामन्तः तेषो वहिः दिवा अहि नक्तं रात्रौ अन्यस्मात्स्वत्सृष्टव्यतिरिक्तात् त्वत्तोप्यायुधैरपि भूमौ पृथिव्याश्च अम्बरे चाकाशे मृगैर्नरैश्च ॥ ३६ ॥

व्यसुभिरप्राणैः असुमद्भिः प्राणिभिश्च सुरैर्मृगैर्महोरगैर्महासर्पैश्च मन मृत्युर्माभूत् अयमेको वरः । वरान्तरञ्च याचते-अप्रतिद्वन्द्वतामिति । युद्धे अप्रतिद्वन्द्वताम् अप्रतिपक्षताम्, अथ द्वितीयः । देहिनां प्रजानामैकपत्यनेकाधिपतित्वम्, अथ तृतीयो वरः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्देवराजवाचकैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका

तथा आत्मनो मम सर्वेषां लोकपालानाम् इन्द्रादीनां महिमानं
माह स्वयम्, अयं चतुर्थः । किञ्च तपसा योगेन च प्रभावा येषां
तेषां योगिनां यत्र स्थितिर्न न दृश्यते अस्मिन्माद्यैश्वर्यन्तर्द्वि
देहानि शेषः । पञ्चमोऽयं वरः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
श्रीमद्देवराजवाचकैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानानन्दादिब्रह्मगुणमूर्तिं निरूप्याधुनाव्यक्तमूर्तिं निरू-
पयति—व्यक्तमिति । हिरण्यगर्भ इत्यनेन ब्रह्माण्डस्य शरीरस्था-
नीयत्वं सूचितम्, तत्र तिष्ठत् ह्रिः सुखब्रह्मणा गुणान् भुङ्क्ते
न तु देवदत्तवद्दुःखलक्षणानित्यतो वाह- व्यक्तमिति । पारमेश्वरे
ध्यायति वैकुण्ठादिस्थाने सत्यलोके वा स्वरूपभूते महिम्नि वा
स्थितः पुराणः पुरुषस्त्वं येन शरीरेणोद्भिद्यप्राणमनसां गुणा-
न्विषयानेव भुङ्क्ते न तु दुःखलक्षणान्, कुत एतत् ? मवाहात्मेति “एष
ज्ञानान्मादत्ते त आत्मेति” इति श्रुतेः । आनन्दस्वभावत्वात्, तद्धे-
नद्विषयज्ञानं कथं नोत्पद्यते ? इति तत्राह—अव्यक्त इति । “तदव्य-
क्तमाह” इति सूत्रात्, हे विभो, तदिदं व्यक्तं ब्रह्माण्डलक्षणं
तव स्थूलशरीरमाच्छ्रज इति शेषः । यद्वाऽनेन ब्रह्माण्डमेव तद्यो-
गैर्विशिष्टं स्तौति, तथाहि, पुरं शरीरमनुमीति पुराणः
अन्तेत्यभिधानात्प्राप्ता कृतुमुक्तः अवतारेण व्यक्तिकारिणित्यव्यक्तः
जगत्सृष्ट्याद्यैश्वर्यलक्षणान् गुणान् इतरत्पष्टम् ॥ ३३ ॥

कथावरद्वन्द्वमाखरं जगत्सृष्टयनिरिक्तं नास्ति त्वया व्यासत्वा-
दिश्रद्धेना व्यपिणक्तता, तदिदं कीदृशेन रूपेण व्याप्तमिति मन्दा-
शक्तपरिहराराय स्पष्टमाह—अनन्तेति । अनेन परिच्छिन्नस्य सर्वस्या-
परिच्छिन्नाद्वैबाहृष्टं युक्तिविरुद्धमित्युक्तं भवति “तप आसीत्सम-
सा गूढमग्रे” इति श्रुतेः । प्रकृता व्यासत्वमनीतेः कथं हरेरेवेति
विशेषाधिकृतं ? इति । तत्राह—चिदचिदिति । शक्तिपदस्य द्विरा-
वृत्तिं कर्तव्या “शक्त्यत्वाच्छक्तयो भार्याः” इति वचनात् उभ-
यविभवा या शक्तिः प्रकृतिस्तस्याः या कार्येषु शक्तिस्तस्या
अपि भगवच्छक्त्यविनाशूतत्वात्तद्व्याप्तिस्तत्तियतेत्यन एव युक्ता-
येत्युक्तं न चानेन गुणभूतत्वं हरेरिति वाच्यम् “शिष्येणोपाध्या-
य आगतः” इत्यत्रोपाध्यायप्राधान्यवदुपपत्तेः । ननु, लोके प्रतिवस्त्वे-
कनियतत्वाद्गोनात्, चिदचिदात्मकप्रपञ्चे कस्यचित्तद्विनियतत्व-
सम्भवेन स्वातन्त्र्येण सर्वव्याप्तत्वं हरेः कथं युज्यते ? इत्यतो
वाह—चिदचिदिति, “द्रव्यं कर्म च कालश्च” इत्यादेः परमा-
शुभमवशस्तु नोपि भगवद्विनियतत्वासम्भवात् एतादृशी शक्तिर-
क्याप्तीति कुत इत्यत उक्तं भगवत इति उक्तार्थपदम् “भूयिष्ठं
ते नम उक्तिं विधेम” इति वाक्यार्थ स्मरता हिरण्यकेन नम
इत्युक्तं तदुक्तेः फलाधिकत्वात् ॥ ३४ ॥

किं बहुनोक्तेन त्वदमीष्टं वदेत्याशङ्कित आह—यदीति । विविध-
त्वेन सृष्टेः ॥ ३५ ॥

अन्यस्मादपि कालात् अथवा भावात् भवयवविशिष्टात्
भूतेभ्य इत्युक्तेष्वन्येभ्यः किमित्यतो विशिनष्टि—न नरेरिति ॥ ३६ ॥

व्यसुभिर्विगतप्राणैः पाषाणादिभिः असुमद्भिर्प्राहादिभिः ऐक-
पत्यं ऐकाधिपत्यम् ॥ ३७ ॥

महिमानं वृणु इति शेषः । आत्मनस्तव यो महिमा स तथा
न स्थितिर्न नश्यति तथा मम महिमास्तु यो महिमा यथा
कर्हिचित् न स्थितिर्न स्थितिर्न तथात्मनो मम महिमा न नश्यत्विति-
चेति ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्वत्त इत्यस्य टीकायां नेदोपवेदादीत्यादि व्याख्यानात्, वि-
द्याः कला इति द्वन्द्वसमासः अतो विद्याः कलाश्चेति पाठो न
संभ्यः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अनन्तेत्यस्य टीका वैष्णवमिद्वान्तानुगता तत्र चिच्छक्तिः
स्वरूपभूता अचिच्छक्तिर्मार्थेति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

अमरत्ववरो न प्राप्यत इति क्लृप्तं तं वृणुते—यदीति ।
त्वादिसृष्टेभ्यः साक्षात् तत्सृष्टेभ्यः ॥ ३२ ॥

अन्यस्मात् खड्गप्रजापत्यादिसृष्टादिस्यः । ब्रह्मत उपर्ये-
न्यामननात्, पुनः कर्तृगुण निषेधयति । न नरेरिति पादत्रयेण
भगवतोऽप्राकृतप्राणत्वाद्भवसुभिर्वासुमद्भिर्वेति तत्रैव सङ्गम्य-
ते कर्तृकरणात् न चैतत्करणं निषेधपरम् अप्राणिभिः प्राणिभि-
र्वैत्युक्ते तस्यैव प्राप्तत्वात् । हन्तुर्जीवदेहसाम्येऽपि सप्राण-
भागाश्चिक्कान्तस्थं कर्त्तव्यमस्मात्प्राणस्य त्यक्तप्राणत्वाच्च
श्रीभगवति तु तत्रिषाधनं श्रीरुक्मिणीदेव्या “त्वक्श्मशुरोम-
नखकशापिनद्धमन्तः” इत्यादिना प्राकृतानां निन्द्याऽप्राकृतानां
तेषामानन्दरूपत्वं साधितम्, अत उक्तं वाराहे “न तस्य प्राकृता
मूर्तिर्मदोमजास्त्वित्त्वमा” इत्यादि ॥ ३६—३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीम-

जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यक्तं वैराजरूपं तव स्थूलं येन शरीरेण त्वमिन्द्रियप्राणमन-
सां गुणान् विषयान् भुङ्क्ते किन्तु पारमेश्वरे परमैश्वर्यं धाम-
नि स्वरूपे स्थित एव भुङ्क्ते न तु स्वरूपतिरोधानेन
अतस्त्वमव्यक्तो ब्रह्मा आत्मा अन्तर्यामी पुराणपुरुषो भग-
वाञ्च ॥ ३३ ॥

चिच्छक्तिरन्तरङ्गा स्वरूपभूता अचिच्छक्तिर्माया गुणमयी
बाहिरङ्गा ताभ्यां गुणातीतगुणमयलीलार्थं युक्ताय ॥ ३४ ॥

नन्वकमेतावत्या स्तुत्या वरास्तावद्गृहाण तत्राह—यदीति ।

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

एवं वृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ।
प्रादात्तत्तपसा प्रीतो वरांस्तस्य सुदुर्लभान् ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।

तातेमे दुर्लभाः पुंसां यान्वृणीषे वरान्मम ।
तथाऽपि वितराम्यङ्ग ! वरान् यदपि दुर्लभान् ॥ २ ॥
ततो जगाम भगवानमोघाऽनुग्रहो विभुः ।
पूजितोऽसुरवर्येण स्तूयमानः प्रजेश्वरैः ॥ ३ ॥
एवं लब्धवरो दैत्यो विभ्रष्टेसमयं वपुः ।
भगवत्पकरोद्वेष्टेण भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ॥ ४ ॥
त दितित्यं दिशः सर्वा लोकांश्च त्रीन् महानुरः ।
देवासुरमनुष्येन्द्रान् गन्धर्वगरुडोरगान् ॥ ५ ॥
सिद्धचारुविद्याध्रानृषीन् पितृपतीन्मनून् ।
यक्षरक्षःपिशाचेसान्मेतभूतपतीन्तथ ॥ ६ ॥
सर्वसत्त्वपतीन् जित्वा वशमानीय विश्वजित् ।
जहार लोकपालानां स्थानानि सह तेजसा ॥ ७ ॥
देवोद्यानश्रिया जुष्टमध्यास्ते स्म त्रिविष्टपम् ।
महेन्द्रभवनं साक्षान्निर्मितं विश्वकर्मणा ।
त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमधुवासाखिलर्द्धिमत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चतुर्थे तु वरालुब्ध्वा विजित्वाखिललोकपात्र ।
विष्णुद्वेषेण तान्सर्वान् दैत्येन्द्रः समपीडयत् ॥ १ ॥

शतधृतिर्ब्रह्मा ॥ १ ॥

मम मत्तः यदपि यद्यपीमे दुर्लभाः ॥ २ ॥

अमोघोऽनुग्रहो यस्य प्रजेश्वरैर्मरीच्यादिभिः ॥ ३ ॥

श्वर्यं तपस्तपं तदाह-एवमित्यादिना ॥ ४-६ ॥

सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिजातानां ये ये पतयस्तान् ॥ ७ ॥

त्रिविष्टपं स्वर्गमध्यास्ते स्माधिष्ठितवान् तत्र स्वर्गेऽपि महेन्द्र-
भवनमधुवासाधिवसति स्म ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं दैत्येन वृतात् वरान् ददौ ब्रह्मेत्याह भगवानारदः-एवमिति ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमित्थं वृत्तो याचितः शतधृतिब्रह्मा हिरण्यकशिपोस्तपसा
तापितः तस्य दुर्लभाभ्यवरान् प्रादात् ॥ १ ॥

दत्वेदमाह ब्रह्मा—हे तात ! मम मत्तो यान्वरान् वृत्तापि ते
इमे वराः पुंसो यद्यपि दुर्लभाः तथापि दुर्लभानपि तान्वरान्
अङ्ग हे हिरण्यकशिपो ! तुभ्यं वितरामि वर्त्तमानसामीप्यं लब्ध-
दत्तवानस्मीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमुक्त्वा अमोघः सत्योऽनुग्रहो यस्य स विभुर्भगवान् ब्रह्मा
प्रसुरवर्षेण पूजितः प्रजेश्वरैर्भृगुदत्ताद्यैः स्तूयमानः स्वस्थानं
जगाम ॥ ३ ॥

एवं लब्ध्वा वरा येन स दैत्यो हिरण्यवत्प्रकाशबहुलं देहं वि-
भ्राणो भ्रातृहिरण्यकक्षस्य वधं भगवत्कृतं स्मरन् भागवत-
द्वेषसहितं भगवति द्वेषमकरोत् ॥ ४ ॥

तदेव प्रपञ्चयितुमुपोद्घातमाह—स इत्यादिना । स महासुरो
हिरण्यकशिपुस्त्रीलोकान् सर्वान् दिशश्च विजित्य तथा देवादीन्
सर्वसत्त्वपतीन्सर्वभूताध्यक्षांश्च जित्वा वशमानीय विश्वजिद्वभूव
लोकपाजानां तेजसा सह स्थानानि जहारापहतवान् ॥ ५—७ ॥

देवोद्यानञ्च जहारेत्यनुपङ्गः श्रिया सर्वसमृद्ध्या लुप्तं युक्तं
त्रिविष्टपं स्वर्गमध्यास्तेस्म अधिष्ठितवान् “अधिशीत्यासां कर्म”
इति कर्मत्वम् । विश्वकर्मणा निर्मितं त्रैलोक्यलक्ष्या आयातन-
साश्रयं भोग्यभोगोपकरणादिसर्वसमृद्धिमन्हेन्द्रस्य भवनं साक्षा-
दधुवास अधुषितवान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वरदानादिना सम्भूतं लवणाग्निजलवृद्धिद्वारासक्त क्षणिकं
भगवद्भक्तैश्वर्यं श्रीनारायणप्रसादाविर्भूतमनन्तकालिनं शाश्वतं
स्यात्तदेवापाद्यं बुभूषुभिरिच्छादितात्पर्यं निरूप्यते कतिपयेष्वध्या-
येषु । तत्र हिरण्यकशिपवे ब्रह्मवरदानप्रकारं तेनास्य सर्वविज-
यप्रकारश्च निरूपयति—एवं वृत्त इत्यादिना । अथशब्देन न केवलं
ब्रह्मणो वरदानमेवोच्यते अपि तु हिरण्यकशिपुविषया कथा सा-
कल्येन कथ्यत इति सूचयति ॥ १ ॥

मम सकाशाद्यपि दुर्लभान् अन्ततो दुःखप्रापकान् “दुर-
शोभनदुःखयोः” इति यादवः ॥ २ ॥

भगवान् पूज्यः अत्र प्रतिक्षणं दृष्टश्रुतविस्मरणाशीलानां मन्दानां
स्फुरणार्थं कृतव्याख्यानानां पदानां पुनरपि तथा वचनं न दोषाय
तदर्थं हीदं प्रवृत्तमिति, अमोघानुग्रहः योग्यानामितिशेषः ॥ ३ ॥

समग्रैश्वर्यादिगुणरत्नाकरे परे द्वेषमकरोदसुरावेशाज्जयांश-
त्वेन स्वतोभक्तोपीति तात्पर्यम्, तदुक्तम् “स्वतो भक्ता हिरण्ययाथाः
परावेशाद्वरौ द्विषः” इति “परोरिपरमात्मनोः” इत्यभिधानादत्र
परः शत्रुरसुरः तदावेशादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्वसत्त्वपतीन् सिंहादीन् बलश्रेष्ठान्वा किं बहुना विश्वं च-
शास्त्रं विजितवानिति तेजसा प्रभावेन सह जहार ॥ ७ ॥

त्रिविष्टपं स्वर्गं स्वर्गं त्रीणि स्थानानि सन्ति ततोपि श्रेष्ठं
महेन्द्रभवनममरावतीनाम् तत्स्थानापेक्षया साक्षात्परीयमित्यु-
च्यते “साक्षात्प्रत्यक्षतुर्धयोः” इत्यभिधानात् । अत एवास्मिन्निर्म-
दित्युक्तं साक्षात्प्रत्यक्षमधुवासेत्यनेन वा सङ्गमवितथं त्रीणि
विष्टपानि स्थानानि सकलसमृद्धिमन्त्यस्मिन्निति त्रिविष्टपशब्दा-
र्थपर्यालोचनयाऽयमर्थस्सम्पद्यते त्रिदिवपदस्याप्ययमेवार्थः अ-
न्यथा त्रिशब्दस्य गतिर्वक्तव्येति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

॥ १-२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वरान् लब्ध्वा द्विपन् विष्णुं देवं देवाजिरास सः ।

प्रलहादित्यगुणः प्रेमभक्त्युत्थस्तुषं ईयते ॥

हिरण्यकशिपोः हिरण्यकशिपुना तस्य तस्मै ॥ १ ॥

यद्यपि यद्यपीमे दुर्लभास्तदपि इमान् दुर्लभान् वितरामोनि
व्यवहितान्वयः सोढव्यशब्देन व्याख्येयं वरान् कीदृशान्
यतां प्राप्नुवतामपि दुर्लभान् यान् प्राप्यापि न प्राप्नु-
वन्ति तानित्यर्थः ॥ २—४ ॥

गरुडा गरुडजातयः पक्षिणः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीतच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लवणवरस्य हिरण्यकशिपोर्भगवति द्वेषं तत्पुत्रस्य ब्रह्मात्म-
न्य च भक्तिचतुर्थेऽप्याये धीनारदो वर्णयति—एवमिति । शतधृति-
ब्रह्मा ॥ १ ॥

मम मत्तो यान् वृत्तापि ते इमे यद्यपि दुर्लभास्तथापि विररानि
तुभ्यं ददामि ॥ २ ॥

अमोघः सत्योऽनुग्रहो यस्य स विभुर्बिपुलज्ञानः ॥ ३ ॥

हेममयं सुवर्णवत्प्रकाशमानम् ॥ ४ ॥

स दिग्गजादीन् विजित्य लोकपाजानां तेजसा सह स्थानानि
जहारेति चतुर्थेनान्वयः ॥ ५—६ ॥

सर्वेषां सत्त्वानां प्राप्तिजातीनां पतीन् जित्वा वशमानीय
एवं विश्वजित् सन् लोकपाजानामिन्द्रादीनां तेजसा तत्त्वमाहिम्ना
सह स्थानानि जहारापहतवान् ॥ ७ ॥

देवोद्यानानां श्रीभिर्जुष्टं त्रिविष्टपं देवलोकमध्यास्ते स्म अधिष्ठा-
तोऽभूत् तत्रापि साक्षान्महेन्द्रभवनमधुवासेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥

यत्र विदुस्सलोपाना महामारकता भुवः ।
 यत्र स्फाटिककुड्यानि वैदूर्यस्तम्भपङ्क्तयः ॥ ९ ॥
 यत्र चित्रवितानानि पद्मरागालनानि च ।
 पयःकेननिभाः शय्या मुक्तादामपरिच्छदाः ॥ १० ॥
 कूजद्विर्नूपुरैर्देव्यः शब्दयन्त्य इतस्ततः ।
 रत्नस्थलीषु पश्यन्ति सुदतीः सुन्दरं मुखम् ॥ ११ ॥
 तस्मिन्महेन्द्रभवने महाबलो महामना निर्जितलोक एकराट् ।
 रेमेऽभिवन्द्याङ्घ्रियुगः सुरादिभिः प्रतापितैरुर्जितचण्डशासनः ॥ १२ ॥
 तमङ्ग ! मतं मधुनोरुगन्धिना विवृत्तताम्राक्षमशेषधिष्यपाः ।
 उपासतोपायनपाणिभिर्विना त्रिभिस्तपोयोगवलौजसां पदम् ॥ १३ ॥
 जगुर्महेन्द्रासनमोजसा स्थितं विश्वावसुस्तुस्वुरुरस्मदादयः ।
 गन्धर्वसिद्धा ऋषयोऽस्तुवन्सुहृद्विद्याधरा अप्सरसश्च पाण्डव ! ॥ १४ ॥
 न एन वर्णाभिमिभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 हृष्यमानो हविर्भागानश्वीन्द्रेण तेजसा ॥ १५ ॥
 अकृष्टपद्मा तरयाऽऽसीत्सप्तप्रोपवती गङ्गी ।
 तथा कामदुष्टा द्यौस्तु नाताभर्षपदं नभः ॥ १६ ॥

भाषा दीक्षा ।

अहिक्रिपरीरनयाय नमः ॥

॥ नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—जब हिरण्यकशिपु ने ऐसे वरमँगे तब उसको तप से शल्य होकर ब्रह्माजी ने हिरण्यकश्यप को अति दुर्लभ भी ये वर थे तौ भी दिये ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ब्रह्माजी बोले, कि—हे तात ! जिन वरों को तू भोगता है ये पुरुषों को बड़े दुर्लभ हैं, हे ताई ! यद्यपि ये वर दुर्लभ हैं तौ भी मैं तुझ को देता हूँ ॥ २ ॥

तदनंतर वर देकर असुरवर्ष से पूजित होकर अमोघ अनुग्रह वाले प्रजेश्वरों से स्तूयमान श्रीब्रह्माजी भी अपने भाम को गये ॥ ३ ॥

दैत्य भी इस प्रकार वर पाकर सुवर्ण मय शरीर को धारण करता हुआ भ्राता के वध का स्मरण करता हुआ भगवान् श्री विष्णु में द्वेष करने लगा ॥ ४ ॥

बड़े महासुर दशो दिशाओं को और तीनों भुवनों को जीत-

कर देव असुर सनुष्नेन्द्र गन्धर्व गरुड उरग लिख चारण विद्याधर ऋषिगण पितर सनुष्य गन्ध राजल पिशाच भूत प्रेत शौर इनके अधिप तथा जर्न जन्तुओं के पतियों को जीत कर अपने वध में लाकर विश्व को जीत कर तेज सहित सर्व लोक पादों के स्थानों को हरण करना हुआ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

देवताओं के उद्यान की शोभा वाले भ्रमका अधिष्ठाता होकर त्रैलोक्य की शोभा का एक स्थान अखिलसमुद्रिवाले साक्षात् विश्वकर्मा के रचे हुये महेन्द्रभवन में निवास करने लगा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्नामिकृतभावार्थदीपिका ।

अखिलसमुद्रियुक्तत्वमेवाह—यत्रेति त्रिभिः ॥ ८ ॥

मुक्तादामानि परिच्छदाः परिकराः यासाम् ॥ १० ॥

सुदतीः सुदत्यः ॥ ११ ॥

ऊर्जितमधिक चण्ड तीव्रं शासनं यस्य ॥ १२ ॥

अङ्ग हेराजन् ! उरुगन्धिनोग्रगन्धेन मधुना सुरया सत्तम् अन एव विवृत्ते विधूर्तिने ताद्रे अक्षिणी यस्य तम् अशेषधिष्यपाः सर्वलोकपाला उपायनयुक्तैः पाणिभिरुपासत सेवन्ते त्रिभिर्वहविष्णुवद्वैविना पदमाश्रयभूतम् ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

उपासनप्रकारमाह—जगुरिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

महेन्द्रभवनं विधिनष्टि—यत्र भवने विद्रुममयानि सोपानानि यासु ताः भुवःस्थलानि वेदिकादीनि महाभारकताः इन्द्रनीलमयः यत्र भवने रक्तटिकमयानि कुङ्क्यानि भित्तयः यत्र वेदूर्ध्वमणिमयस्तम्भपंकजः सन्ति ॥ ६ ॥

यत्र च चित्रचितानानि चित्रकविस्तराणि पद्मरागरत्नमयान्यासनानि च पयःफननिभाः सुधुङ्कृतवस्त्रकुलाः सुभाश्च शय्याः सुकादामानि परिच्छदाः परिकराः यासां ताः ॥ १० ॥

यत्र च देव्यः देवानां स्वस्वधिन्यः सुदल्यः स्त्रियः कूज-
द्विध्वनद्विध्वनैः पुरै तत्रतत्र शब्दचन्त्यः शब्दं कुर्वन्त्या रत्नस्थलीषु सुन्दरं स्त्रीयं सुखं पश्यन्ति ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेवभूते महेन्द्रस्य भवनेऽपि चमत्कारयत्नः सहासनाः अव्याहृतमङ्कुरः अत्यथ निजिता लोभा येन स्वयमेक एव राजा ऊर्जिनमधिकं चण्डं तापकं मानसं यत्न सः जन एव प्रतापितैः सुरादिभिर्बाधयन्तीष्वसादृशं रमे ॥ १२ ॥

अङ्ग हे सुधीर् ! उरुगन्धर्वोद्योगध्वने मधुना सुरया मत्तमत्त एव विवृते निगूर्णिते नास्ते अस्ति स्त्री पत्युः तयोद्योगस्य वत्स्य देहवत्स्य लोभस्य उन्मिष्यपत्यस्य च परमाभरतं हेतुं त्रिभिर्विना ब्रह्मविष्णुशिवाभ्यां अन्ये सर्वे उपामनं पूजाद्रव्यं तदुक्तपाणिमिरुपासत उपासनेन वत्स ॥ १३ ॥

उपासनाप्रकारमेवाह—जगुरिति जगुर्नि । ओजसा स्वयमेव महेन्द्रस्यासनमास्थितप्रतिष्ठिः तं देव्यं निधानमुत्सृज्युक्तान्वा-
यश्च जगुर्गानञ्जकुः, तद्गुणात् जगुरित्यर्थः । गन्धर्वो सिद्धाः ऋषयश्च विद्याधरा अप्सरसाश्च सुकुण्डुरस्तुभर हे पाण्डव ! ॥ १४ ॥

स एवाऽपुनो वर्याभयनिष्ठैर्गणैश्च गृहस्थादिभिः कर्तुमिच्छन्ति-
र्दक्षिणां येषु तेः क्रतुमिच्छुर्दुर्दुर्दुरिज्यमान आराध्यमानः स्ववलेन हविर्भागानग्रहीत् ॥ १५ ॥

तस्यासुरस्य सम्बन्धिनी या सततपुष्पयुक्ता पृथिवी अङ्गुष्ठप-
च्या कथयेन विना फलिन्मभूत् तथा द्यौः स्वर्गोभिमार्गनी देवता यथाकाशं यथेष्टं दोग्रीष्टार्थान्पूरयतीति तथा अभूत् तथा नभः अन्तरिक्षाभिमार्गदेवता नानाधर्ममयं विधि-
धविचित्रवस्तुप्रदमभूत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सोपानमारोहावरोहलक्षणं कुट्टिमम् ॥ ६ ॥

वितानमुपरिपिधानवस्त्रम् ॥ १० ॥

सुदतीः प्रशस्तदन्तपंकजः स्त्रियः ॥ ११ ॥ १२ ॥

त्रिभिरादित्यवसुदत्रैर्भरुदादिदेवानामेवन्तर्भावनविवक्षया त्रिभिः, तदुक्तम्—

“आदित्या वसवो रुद्रास्त्रिविधा हि सुरा वतः ।

मरुतश्चैव विश्वे च साध्याश्चैव च तद्गताः ॥

अतस्त्रय इति प्रोक्ताश्चत्वारो मानुषाः स्मृताः ।

उपातयन् ददुः सर्वे विना देवाक् द्विरयम्के ” ॥

इति वचनात् न ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैरित्यर्थो ब्राह्मः किञ्चा-
त्रेवं तात्पर्यं तथा हि, द्विविधा देवाः, यज्ञभागभुजस्तदभुज इति, तत्र प्रथमे त्रिधा त्रिधा जातिभिस्तत्त्वान्त्रेयाद्वाने समूहेनाग-
मनाश्च, चरमेषु सुरशब्दमात्रं वर्तने, तदन्तेवासिब्रह्मैतमानाः—

“अयज्ञभागेष्वपि तु सुरशब्दः प्रयुज्यते ।

यज्ञभागभुजस्त्वेव त्रय इत्यभिशाब्दिताः ” ॥

इति वचनादयं विशेषः कल्पयन् इति एतोप्यत्र त्रित्वसंख्यया
अदित्यादय उच्यन्त इत्यङ्गीकर्तव्यम्, दैत्यस्य देवोपास्यत्वे देवानां
महा मण्डशोभाजामयश्च इत्युक्तदनुपपन्नम् प्रमाणाविरोधात्-
दितरेषाम् उभयभाक्त्वमितीश्वरकृतमभिदमिनि—

“यत्र कच यशः स्थानमन्यवामिनि क्षेत्रयः ।

सर्वत्रापि तु देवानामित्यन्यान्पुजयेत् कश्चित् ” ॥

इत्युक्तेष्व ‘योगः सज्जनः’ इत्यभिधानाद्विष्णुमादिनामोपाय-
स्थानीभूतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अङ्गुष्ठपच्या उल्लेखनमन्तरं च सस्यादिपरिपाकोपेता ॥ १६ ॥

श्रीः द्विजनाथचक्रवर्तिकृतसागरधरिणी ।

उपासनयुक्तैः पाणिभिरुपासत त्रिभिः ब्रह्मविष्णुरुदेर्विना
पद्माश्रयणतम ॥ १३—१४—१५ ॥

तस्य अतवदशमिष्टवेषि तस्य राज्ञे महीप्रभृतयोऽङ्गुष्ठपच्या-
त्वादित्युक्तयुक्ता यद्वत्भुवन्तदतिमगान्धेय अन्यथा पद्यादीनां तात्क-
र्तुको वक्षः सत्य एव सम्भवत् तेनैव न नादृक्प्रभाव आसीत्
यः पृथ्वाद्य एव भस्मीकुर्यन्तु भुग्वादीनां तेजः प्रथममेवा-
जहारति विवेचनीयम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेशकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रैलोक्यलक्ष्या आपननमाश्रयम् यत्र महेन्द्रभवने विद्रुमाणां
सोपानाः आरोहमार्गाः ॥ ९ ॥

पद्मरागरचितान्यासनानि सिंहासनानि ॥ १० ॥

पयःफननिभाः स्रुतुलाः सिताः शय्याः सुकादामानि परिच्छदाः
परिकराः यासां ताः सुदतीः सुदल्यः ॥ ११ ॥

प्रतापितैः पराजितैः सुरादिभिरगिबन्धनमङ्गद्विभुगं यस्य सः
ऊर्जिनमधिकं चण्डं भयङ्करं शासनं यस्य स रमे ॥ १२ ॥

हे अङ्ग ! तं कश्चिपुं तप आदीनां पदमाश्रयम् उरुगन्धना
बहुगन्धने मधुना सुरया मत्तमत एव विवृते विधूर्णिते ताज्येऽयस्ये

रत्नाकरश्च रत्नौघांस्तत्पत्न्यश्चोदुहूर्मिभिः ।
 क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदकाः ॥ १७ ॥
 शैला द्रोणीभिराक्रीडं सर्वर्तुषु गुणान् द्रुमाः ।
 दधार लोकपालानामेक एव पृथग्गुणान् ॥ १८ ॥
 स इत्थं निर्जितककुवेकराङ्गविषयान् प्रियान् ।
 यथोपजोषं भुञ्जानो नातृप्यदजितेन्द्रियः ॥ १९ ॥
 एवमैश्वर्यमत्तस्य दृप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।
 कालो महान्व्यतीयाय ब्रह्मशापमुपेयुषः ॥ २० ॥
 तस्योग्रदण्डसंविग्नाः सर्वे लोकाः सपालकाः ।
 अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं ययुरव्युत्तम ॥ २१ ॥
 तस्यै नमोस्तु काष्ठायै यत्रात्मा हरिरीश्वरः ।
 यद्वत्वा न निवर्त्तन्ते शान्ताः सन्यासिनोऽमलाः ॥ २२ ॥
 इति ते संयतात्मानः समाहिताधियोऽमलाः ।
 उपतस्थुर्हृषीकेशं विनिद्रा वायुभोजनाः ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अक्षिणी यस्य तम त्रिभिर्हरिविरश्चिह्नैर्दिना जखिलधिष्ययपाः
उपायनयुक्तपाणिभिरुपासन ॥ १३ ॥

उपासनप्रकारं दर्शयति--जगुरित्यादिना ॥ १४—१५ ॥

अकृष्टपच्या कर्पणं विनैव सम्पन्नसस्या ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

जिस भवन में सूग की सीढ़ी मरकतमणियों की भूमि स्फटिक
मणिके चोतरे वैडूर्यमणियों की खंभों की पंक्तियाँ हैं ॥ ८ ॥

और जहाँ पर विचित्र चंदेवा तन रहे पशारागमणिके आसन
हैं ॥ बुध के फेन के सदृश शय्यायें, मौतियों के मालाओं के सब
परिकर जिनके ऐसी शब्दायमान नूपुरों से जहाँ तहाँ शब्द
करनी हुई सुंदर दंतपंक्तिवाली अपने सुंदर मुख को रत्नस्थली
में देख रही हैं ॥ १०—११ ॥

उस महेंद्रभवन में महाबली लोकों को जीतने वाला एक-
राट् सुरादिकों से वंदितचरणयुगलप्रचंडशासन हिरण्यकशिपु
रमण करता भया ॥ १२ ॥

हे राजन् ! बड़े सुगन्धि मधुसे मत्त, निकलेहुए लाल नेत्र
जिसके ऐसे उस हिरण्यकश्यप को ब्रह्मा विष्णु महादेव को

छाड़कर और सब लोकों के अधिपति हाथों में भेट लेलेकर
उपासना करते थे । क्योंकि वह तप योग बल पराक्रम का
एकही आश्रय था ॥ १३ ॥

हे पाण्डव ! जब अपने पराक्रम से वह इन्द्रासनपर बैठा
तब विश्वावस्तु तंयुक् और अस्रदादिदा तथा गन्धर्वसिद्ध ऋषि
विद्याधर और अप्सरा आदि इस सब लोग उसी का गान
करने थे ॥ १४ ॥

उस समय सर्वाधम वाली प्रजाओं भूरि दक्षिणावाले यज्ञों
से पड़ी पूजित होकर अपने तेज से पक्षों के भागों को ग्रहण
करता था ॥ १५ ॥

उसके गण्य में भूमि बिना कमाई हुई फल को देती थी
स्वर्ग भी कामनाओं को पूर्ण करना रहा और आकाश नाना
आश्चर्य वाला होगया ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तत्पत्न्यो नद्यः ऊदुर्वहन्तिस्म रत्नाकरानेवाह-क्षारैति ॥ १७ ॥

आक्रीडं क्रीडास्थानम् द्रुमाः सर्वेषु ऋतुषु गुणान् पुष्प-
फलादीन् सच लोकपालानामपृथग्भिजान्गुणान्वर्षणवहनशो-
पयादीनेकएव दधार ॥ १८ ॥

निर्जिताः ककुभो येन यथोपजोषं यथाप्रीति ॥ १९ ॥

❀ (ॐ नमो भगवते तुभ्यम्पुरुषाय महात्मने ।

विशुद्धानुभवानन्दसन्दोहाय यतोऽभयम् ॥ ० ॥)

तेषामाविरभूद्वाणी अरूपा मेघनिखना ।

सन्नादयन्तीककुभः साधूनामभयङ्करी ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

महाकालः एकसप्ततियुगानि किञ्चिदधिकानि ॥ २० ॥
२१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

अरूपा वक्ररहिता ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीररायवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रत्नाकराः समुद्राः तत्पत्न्यो गङ्गादिनद्यश्च ऊर्मिभिश्च-
रङ्गैः रत्नसमूहानूहः प्रापयामासुः रत्नाकरानेवाह—क्षारेति,
सीधुः सुरा क्षौद्रमधुरसः समुद्र शुद्ध क्षारादिव्याशुद्धकानि
येषां ते क्रमोऽत्र न विवक्षितः ॥ १७ ॥

शैलः पर्वतः जात्यभिप्रायकवचनम् द्वेष्टोभिः कन्दैर्द-
मान् दधार कथंभूतान् नर्वर्तुषु कलनादिषु पटुषु सर्वे खंखे
गुण्याः फलपुष्पादयो येषां तानाक्रीडां क्रीडास्थानेषु कालं
सर्वतुषु सर्वान् वृष्टान्, सफलपुष्पानेषु दधारत्यर्थः । तदेव रूप-
यति-लोकपालानां तदाधिपत्यवलायमित्यर्थः । एको ह्रुमः वस-
न्तादिकालनियमेन पृथग्गुणान् दधारत्यर्थः । यद्वा अयमसुर
एक एव सर्वेषां लोकानां पृथग्गुणान् प्रतिनियतागुणान्
दधार सर्वेषामाधिपत्यमेक एव चकारत्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्थं निर्जिताः ककुभो दिशो येन स दैत्यः एक एव राजा
सन् यथोपजावं यथाप्रीतिं प्रियानिष्ठान्विषयाननुभवजपि नातृष्यत्
न तृप्तवान् यतोऽयमजितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

इत्थमैश्वर्येण मत्तस्याऽनप्य हप्तस्याऽतएव च उच्छास्त्र-
वर्त्तिनः वैदिकमार्गाननुवर्त्तिनः, उत्पद्यप्रतिपन्नस्येत्यर्थः । ब्रह्मशापं
सनकादीनां शापमुपेयुषः प्राप्तवतः महान् कालो बहुवर्षा-
त्मकः कालः व्यतीयाय अतिक्रान्तोऽभूत् ब्रह्मशापमुपेयुष इत्यनेन
तज्जन्मावसानकालः प्राप्त इति सूच्यते ॥ २० ॥

तदेव वक्तुं तन्निमित्तं तावदाह—तस्य दैत्यस्योग्रदण्डेनोग्र-
शासनेन संविष्टाः भीताः सपालकाः सर्वे लोकाः अन्यत्राऽलब्धं
शरणं निवासस्थानं यैस्ते अच्युते भगवन्तं शरणं ययुः प्राप्ताः
अन्यत्रालब्धशरणा इत्यस्यानन्यरक्षका इति वार्थः । पूर्वं दैत्य-
तपःपीडितास्तनुपशमनाय ब्रह्माणि शरणमुपगम्य वरप्रदा-
पनेन स्नानिष्टमेव चक्रुः पुनरेतदनिष्टपरिहारो ब्रह्मणापिकर्तुं-
मशक्य इत्यालोचयाऽनन्यशरणा भगवन्तमेव शरणं ययु-
रित्यर्थः ॥ २१ ॥

शरणावरणप्रकारमेवाह—तस्या इति । तस्यै काष्ठायै दिशे नमः
काष्ठां विशिष्यन्ति, यत्रेति । यत्र यस्यां काष्ठायामीश्वरः सर्वेनियन्ता
हरिराश्रितानिहरो भगवानास्ते ज्ञानाः रागादिरहिताः अत एव
शुद्धान्तःकरणाः संन्यासिनः न्यासविद्यानिष्ठाः यत् याश्च
काष्ठां गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते पुनर्नावर्तन्ते न पुनः संसरन्ति
तस्यै काष्ठायै नमः इति यस्यां दिशि प्रणतानिहरो भगवानास्ते
तद्विगर्हीनोऽस्मद्वत्प्रोपाय एव शरणायपूर्वक भगवन्तं शरणं
ययुः, काष्ठायै नमः इति दिक्शरणावरणकथनेन शेषानामपि भगव-
त्स्वरूपं हृद्भामेति सूचितम् ॥ २२ ॥

इतीत्यर्थे ते देवाः संयतात्मानाः स एव भगवान् राक्षसपतिनि
विप्लवभयान्नपन्नः समाहितचित्तः यद्वा संयतात्मान इति वाक्ये-
न्द्रियजय उक्तं, सज्जहितचित्त इत्यनेनान्तरिन्द्रियजयः, वायु-
भोजना इत्यनेन प्राणजयः, विनिद्रा इत्यनेन कायजयः एवं-
विष्टाः हृषीकेशमुपगच्छन्तुषुषु वदयमाणां मन्त्रं जेतुर्वा ॥ २३ ॥

भगवते पाङ्गुपञ्चपूर्णाप पुरुषाय सर्वान्दशरत्ने महात्मने
महान्तुकस्यायुक्त आत्मा मनो यस्य तस्मै पिशुङ्गः प्रभुमवो
ज्ञानम् आनन्दः सुख तपोः सप्तोहः दूरः तद्रूपाय वतः यत्समा-
श्रयणाश्रितानामनय तस्मै नमः ॥ ० ॥

तेषां देवानामेवमुपतिष्ठतां वाणी शब्द आविरभूतैः श्रुते-
त्यर्थः । कथंभूता अरूपा अदृष्टकृता मेघनिखना मेघघोषतुल्या
ककुभो दिशः सन्नादयन्ती प्रतिध्वनयन्ती साधूनामभय-
ङ्करी ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्पत्न्यः तेषां समुद्राणां पत्न्यो नद्यः क्षारं लवणम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

यथोपजावं यथासुखम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

यतो यस्माद्धरेरभयं भवति तस्मा इति अरूपा अशरीरिणी ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्पत्न्यः नद्यः रत्नाकरानेवाह—क्षारेति । आक्रीडं क्रीडा-
स्थानम् ॥ १७—२१ ॥

काष्ठायै दिशे यत्र दिशि हरिरस्तीति सर्वदेशस्यासुरनेजो-
ग्रस्तत्वात् वयं कश्चित् पुण्यतीर्थं गत्वा तं स्तुमहे इति भावः । यद्वा
तस्मै उक्तर्षाय नमः यस्मिन्मुक्तर्षे हरिरिति अन्ये सर्व एवोक्तर्षाः

मानैष्ठ विबुधभेष्टाः सर्वेषां भद्रमस्तु वः ।
 मद्दर्शनं हि भूतानां सर्वभयोपपत्तये ॥ २५ ॥
 ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेयापसदस्य च ।
 तस्य शान्तिं करिष्यामि कालं तावत् प्रतीक्षत ॥ २६ ॥
 यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रेषु साधुषु ।
 धर्मे मयि च विद्वेषः स वा आशु विनश्यति ॥ २७ ॥
 निर्वैराय प्रशान्ताय स्वसुताय महात्मन ।
 प्रह्लादाय यदा द्रुह्येद्वनिष्येऽपि वरोर्जितम् ॥ २८ ॥

नारद उवाच ।

इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकतः ।
 न्यवर्तन्त गतोद्वेगा मेनिरे चासुरं हतम् ॥ २९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनेनासुरेण जिता इति भावः “काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि” इत्यमरः ॥
 २२—२४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नरपत्न्य नद्यः ऊर्ध्वः प्रापयामासुः, रत्नाकरानाह—क्षारेति ।
 क्षरादीन्पुष्पकानि येषां ते तत्र सीधुः सुरा क्षौद्रमिश्रुरसः अमृतं
 शुद्धम् ॥ १७ ॥

आर्क्षीड क्रीडास्थानम् पुष्पफलादीन् ॥ १८ ॥

निर्जिताः ककुभा दिशो यन मः यथोपजोषं यथाप्रीति वि-
 पयान् भुञ्जानोऽपि नातृष्यन् यतोऽजितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

उच्छास्त्रवर्तिन शास्त्रमुल्लङ्घ्य वर्त्तमानस्य ॥ २०—२१ ॥

काष्ठायै दिशे संन्यासिनः सम्यक् न्यासः आत्मात्मवियभरस्य
 भगवति अर्पणं सोऽस्ति येषान्ते भगवत्प्रपन्नाः ॥ २२—२३ ॥

अरूपा वक्तृमूर्च्छिदर्शनरहिता हे विबुधभेष्टाः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

समुद्र और नदी भी रत्नों के समूह को अपनी लहरों से फैकने
 लगीं समुद्रों से लवण मदिरा घृत मधु दधि दुग्ध अमृत
 और जल जो चाहो सो मिलनेलगा ॥ १७ ॥

और उस समय पर्वत भी गुहाओं से क्रीडास्थान को
 धारण करते हुए, वृक्ष सब ब्रह्मजनों के गुणों को धारण करने
 लगे तथा हिरण्य कशिपु भी एकही पृथक् सबलोक पालों के
 गुणों को धारण करने लगा ॥ १८ ॥

वह हिरण्यकश्यप इस तरह सब दिशाओं को जीतकर
 यथेष्ट प्रिय विषयो को भोगता हुआ भी तृप्त न हुआ क्योंकि ?
 अजितेन्द्रिय था ॥ १९ ॥

ऐसा ऐश्वर्य से मत्त शास्त्र को छोड़कर चर्त्तनेवाले विप्र शास्त्र
 को प्राप्त करनेवाले उस हिरण्यकश्यप का बहुत काल व्य-
 तीत होगया ॥ २० ॥

उसके उग्र दंड से उद्धिग्न होकर सबलोक लोकपाल अन्यत्र
 कहीं स्थान को न प्राप्त होकर गोविन्द के शरण गये ॥ २१ ॥

और ऐसा बोले, कि—उस दिशा को नमस्कार है जिसमें इ-
 मारा ईश्वर हरि है जहां जाकर शान्त संन्यासी लोग फिर नहीं
 निवृत्त होते हैं ॥ २२ ॥

इस प्रकार मनको रोक बुद्धि को समाहित कर दृष्टीकेश
 भगवान् का उपस्थान करनेलगे है कैसे कि ? रात दिन जिन
 को निद्रा नहीं आती और वायु का भोजन करते हैं ॥ २३ ॥

तब उन लोगों को मेघ सदृश शब्दवाली, साधुओं को अ-
 भय देनेवाली दिशाओं में नाद करती हुई, भगवान् की वाणी
 सुनपड़ी ॥ २४ ॥

श्रीभरत्खामिकृतभावार्थदीपिका ।

मम दर्शनं अवयव सर्वेषां अयसामुपपत्तये भवति ॥ २५ ॥
 २६ ॥ २७ ॥

ननु, देवादिविद्वेषेऽप्यस्य विनाशो नास्ति ब्रह्मवर्गेणोर्जितत्वा-
 त्त्राह—निर्वैरायेति । सर्वमहं सहं न मद्भक्तद्रोहमिति भावः ॥ २८ ॥

असुरश्च हतं मेनिरे तदानीं तद्वेषे प्रवृत्तत्वादिति भावः ॥ २९ ॥

तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः ।
 प्रह्लादोऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ॥ ३० ॥
 ब्रह्मण्यः शीलसम्पन्नः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
 आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ॥ ३१ ॥
 दासवत्सन्नतार्याङ्घ्रिः पितृवद्दीनवत्सलः ।
 भ्रातृवत्सदृशो स्निग्धो गुरुष्वीश्वरभावनः ।
 विद्याऽर्थरूपजन्माढ्यो मानस्तम्भविवर्जितः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

तमेव द्वेषं वक्तुमादौ सुतस्य महत्स्वमाह-तस्येति । गुणै-
 र्महानभूत् । गुणानेवाह, महदुपासक इत्यादिना ॥ ३० ॥

सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्य एकएव प्रियश्च सुहृत्तमश्च ॥ ३१ ॥
 दासवत्सम्पङ्कता अन्यान्नामङ्गुरो येन गुरुषु ईश्वर इति-
 भावना यस्य ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वाणीमेवाह—मामैष्टुनि । हे विबुधश्रेष्ठा ! यूयं मामैष्टु भयं
 माकुरुत वो युष्माकं सर्वेषां मद्ग्रे सुखमेवास्तु हि यस्मात्तमम
 दर्शनं कटाक्षो भूतानां श्रेयसे उपपत्तये प्राप्तये भवति ॥ २५ ॥

दैतेयाधमस्य तस्य हिरण्यकशिपोयंदौरात्म्यं तन्मया
 ज्ञानं विदितमेव तस्य दैत्यस्य शान्तिं बध करिष्यामि कालः तद्व्या-
 चितकालस्तावत्प्रतीक्षतां किञ्चित्कालाविलम्ब्य सहध्वमित्यर्थः ॥ २६ ॥

कोऽसौ तद्व्योचितः कालः ? तत्राह—यदेति । यस्मिन् काले
 देवादिषु तस्यै नितरां द्वेषस्तदा स आशु चिन्तयति ॥ २७ ॥

तनु, देवादिषु विद्वेषेऽपि न तस्य नाशः, कथम् ? ब्रह्मवरेणोजित-
 त्वादित्यत्राह—निर्वैरायेति । यदा प्रह्लादाय द्रष्टव्यं तदा वरैरु-
 जितमपि हनिष्ये हनिष्यामि कथम्भूताय मदात्मने अहमेवात्मा यस्य
 स मदात्मा तस्मै निर्वैराय सर्वभूतसुहृदे प्रशान्ताय रागादिरहि-
 ताय स्वस्यात्मजाय निरतिशयप्रियमकावषये यदा द्रोहद्वारिण्यति
 आश्वेव तदा हनिष्यामि मद्भक्तविषयापराधस्य मम नितरामसह्यत्वा-
 दिति भावः ॥ २८ ॥

इतीर्थं लोकगुरुणा भगवता उक्ताः द्विवैकसौ देवाः भग-
 वन्तं प्रणम्य गतोद्वेगाः गत उद्वेगो भयं येषां तादृशास्मन्नो
 न्यवर्तन्त, भगवदुपस्थितेरिति शेषः । असुरं हिरण्यकशिपुं हतप्रायश्च
 मेनिरे अमन्यन्त ॥ २९ ॥

तस्य पूर्वमेव विप्रशापमुपेयुषः उचितकाले हनिष्यामीत्येवं-
 विप्रभगवत्सङ्कल्पविषयस्य दैत्यपतेर्हिरण्यकशिपोः परमाद्भुता-
 श्चत्वारः प्रह्लादुल्हादसंहादुल्हादयोः पुत्रास्तेषां मध्ये प्रह्लादो

गुह्यैरक्रोधादिभिर्महाज्जलेष्टोऽभूत् माहात्म्यावहगुणैस्त विशिनष्टि,
 महदुपासक इत्यादिना महतां भागवतानामुपासकः भागवतभक्तिप-
 र्यन्तभगवद्भक्तिनिष्ठः इयमेव भगवद्भक्तेः परा काष्ठेति भावः ॥ ३० ॥

ब्रह्मण्यः ब्राह्मणकुले साधुरनकुलो ब्रह्मण्यः यद्वा ब्रह्मणि पर-
 स्मिन्नितरां साधु ब्रह्मण्यः शीलेन सुखभावसदृश्यात्मकेन युक्तः
 सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः जितानि इन्द्रियाणि अन्तर्बोह्यानि येन स-
 र्वभूतानामात्मना तुल्यमात्मवत् एकएव असाधारणः प्रियतमः सु-
 हृत्तमश्च प्रियसुहृत्तम आत्मा यथा प्रियतमः स्वहितैकैषी च
 तद्वदयमपि सर्वभूतविषयकप्रीतियुक्तस्तद्धितैषीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

दासवत्सम्पङ्कताः नमस्कृता आर्याणां महतामन्यो येन पितृ-
 वहीनेषु चात्सल्ययुक्तः भ्रातृवत्सदृशेषु स्तुत्येषु स्निग्धोऽनुरा-
 मन्युक्तः गुरुषु ईश्वरत्वेन भावना दृष्टिर्यस्य विद्यादिभिर्हेतुभि-
 र्योऽभिमानो गर्वो दम्भश्च ताड्यो विवर्जितः तत्रार्थो वित्त रूप
 सौन्दर्य जन्माभिजात्यमआदिशब्दः प्रकारार्थः विद्यादिस्मदश-
 मन्यदपि मानादिनिमित्तं विवर्जितम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीधकृतपदरत्नावली ।

महर्षेण मद्रिषयज्ञानम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

४) अस्य वेदादिषु विद्वेषः स आशु साधनसामग्र्याम् । २७ । २८ ।
 । २९ । ३० ।

आत्मवत् परमात्मवत्—

“अन्येषां हरिसाम्यं तु किञ्चित्सात्म्यमुदीरितम् ।

सम्पत्साम्यं तु मत्स्यादेरिति शास्त्रस्य निश्चयम्”

इतिवचनादत्र हरिसाम्यकथनं तात्पर्याद्व्यगन्तव्यम् ॥ ३१ ॥

मानस्तम्भविवर्जितः अस्मिन्माननिमित्तस्तम्भदोषरहितः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

महर्षेण भवणद्वारापि मदनुभवः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यदा यस्य देवादिषु विद्वेषः स्यात् तदा स वै प्रसिद्धो आश्वेव
 नश्यति ॥ २७ ॥

नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निस्पृहः श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् ।
दान्तेन्द्रियप्राणशरीरधीः सदा प्रशान्तकामो रहितासुरोऽसुरः ॥ ३३ ॥
यस्मिन्महद्गुण राजन् गृह्यन्ते कविभिर्मुहुः ।
न तेऽधुनाऽपि धीयन्ते यथा भगवतीश्वर ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

नथाप्यमृतवादाश्चर्यप्रभावमपि सम्प्रति बरोर्जितमपि तं
स्वयन्महमेव हनिष्यामि । किन्त्वहमपि तत्प्रभावलोपकाच्छिद्र-
विशेषं प्रतीक्षमाणोऽस्मीत्याह निर्वैरायेति ॥ २८-३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रपतिरुक्तसारार्थदर्शिनी ।

महर्षेण हीति स्वप्नान्महर्षेण यावदेव न भवति तावदेव
दुष्णाकं दुःखमिति भावः ॥ २५-२७ ॥

ननु, ब्रह्मवरोर्जितोऽयं बहुकालेन एव देवादीन् द्विषन्नपि
नेव नश्यति तत्राह-निर्वैरायेति । सर्वग्रहं सहे न भक्तद्रोहमिति
भावः ॥ २८-३१ ॥

सम्यक् कृता आर्याणां भङ्गप्रयो येन सः गुरुष्वितियदुवचनं
गौरवेणैव श्रीभगवन्मन्त्रोपदेशक गुरादित्यर्थः । रहित आसुरो
भावो मत्सरादिर्यस्य सः ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतविविधान्तप्रदीपः ।

निबुधश्रेष्ठत्वमत्र भगवद्विषयकज्ञानवत्त्वं हे मज्जानवन्त इत्यर्थः ।
अतो माभेष्ट यतो महर्षेण मज्जानं सर्वश्रेयसानुपपत्तये भवति
सर्वश्रेयोपपत्तये इत्यत्र सन्धिधार्यः ॥ २५-२६ ॥

यदा यस्य देवादिषु विद्वेषस्तदा स आशु विनश्यति देवा-
दिकोधादेवेति भावः ॥ २७ ॥

यदा तु मज्जकेषु यस्य विद्वेषस्तदा मज्जकानां समदर्शनां
कोपादधिकाराभावात् मज्जकद्रोहोऽहन्ताऽहमित्याशयेनाह-निर्वै-
रायेति ॥ २८-२९ ॥

निर्वैरायेति निर्वैरायेत्यनेन संक्षेपेनो भगवता वर्णितान् प्रह्ला-
दगुणान् मुनिर्विस्मरतो वर्णयति-तस्येत्यादिना ॥ ३० ॥

शब्दब्रह्मपरब्रह्मब्राह्मणोऽथो हितकृत ब्रह्मण्यः सत्यसन्धः सत्य-
प्रतिज्ञः सर्वभूतानामात्मवत् एक एव प्रियः सुदत्तमश्रु दासवत्सलता
आर्याणां श्रेष्ठानामङ्गप्रथो येन गुरुषु ईश्वरमन्त्रस्वरूपगुणानुपदेष्टुषु
ईश्वरवद्भावना यस्य सः ॥ ३१-३२ ॥

भाषा टीका ।

वाणी बोली, कि—हे देवता लोगों ! भय मतकरो तुम्हारा
मज्जल हो हमारा दर्शन प्राणियों की सर्व मज्जल की सिद्धि के
लिये होता है ॥ २५ ॥

दैत्यो में भी इस हिरण्यकश्यप की बुरात्मता में जानचुका
तिसकी शांति मैं करूंगा तब तक कुछ काल की प्रतीक्षा
करो ॥ २६ ॥

जिस समय यह देवताओं में वेदों में गौ ब्राह्मण और
साधुजनों में तथा धर्म में और मरे विषय में द्वेष करने लगेगा
तब वह शीघ्र ही नष्ट होजायगा ॥ २७ ॥

निर्वैर प्रशान्त अपने पुत्र माहात्मा प्रह्लाद से जब द्रोह
करेगा वर केसे भी बरों से बढा हो मैं उसी समय उसको
मारूंगा ॥ २८ ॥

॥ नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—देवताओं को छोड़ गुरु गोविन्द की
जब एसी आज्ञा हुई, तब उद्वेग को छोड़कर गोविन्द
को प्रणाम कर वहां से लौटे और असुरों तो मरा समु-
झने लगे ॥ २९ ॥

उस बैल्य पति के परम अद्भुत चार पुत्र थे उन सब में
प्रह्लाद गुणों से बड़ा था और महात्माओं की उपासना करने
वाला था ॥ ३० ॥

और ब्रह्मण्य शील सम्पन्न सत्य प्रतिज्ञा वाला जितेन्द्रिय-
तथा आत्मा के सदृश सर्व प्राणियों का एक प्रिय और सुदृढम
भी था ॥ ३१ ॥

और श्रेष्ठजनों के चरणों का दासवत् सेवक, और दीनों
का पितृवत् परिपालक, सदृश लोगों में आता के तुल्य स्नेह
वाला तथा गुरुजनों में ईश्वर भावना वाला विद्यार्थ रूप श्रेष्ठ
जन्म युक्त और मान गर्व से वर्जित था ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्यसनेषु प्राप्तेष्वपि नोद्विग्नचित्तः दृष्टेषु श्रुतेषु गुणेषु विष-
येषु निःस्पृहः यतस्तेष्ववस्तुदृक् दान्ता इन्द्रियादयो यस्य
रहित आसुरो भावो मत्सरादिर्यस्य सः असुरोऽपि सन् प्रशान्त-
कामः ॥ ३३ ॥

यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा नृप ! ।

प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः ॥ ३५ ॥

(१) गुणैरलमसङ्ख्यैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते ।

वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ॥ ३६ ॥

न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मनस्तया ।

कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥ ३७ ॥

आसीनः पर्यटन्नश्रन् शयानः प्रपिबन्नुवन् ।

(२) नाऽनुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः ॥ ३८ ॥

कचिद्रुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः ।

कचिद्वसति तच्चिन्ताह्लाद उद्रायति कचित् ॥ ३९ ॥

नदति कचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति कचित् ।

कचित्तद्वावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अधुनाऽपि ते गुणा नापिधीयन्ते तिरोहिता न भवन्ति ॥ ३४ ॥

साधुगाथासदसि साधुकथाप्रसङ्गवत्यां सभायाम् यं प्रह्लादम् प्रतिमानं दृष्टान्तम् रिपवोऽपि सुराः कुर्वन्ति किं वचनं भवादृशा विष्णुभक्ताः ॥ ३५ ॥

सूच्यते मया केवलं द्योत्यते सुष्ठु कथ्यत इति वा ॥ ३६ ॥

नैसर्गिकरतेर्लिङ्गान्वाह-न्यस्तक्रीडनक इति षड्भिः । तन्मनस्तया तदेकचित्तत्वेन ॥ ३७ ॥

एतान्यासनादीनि गोविन्देन परिरम्भित आत्मना एकीकृतः ॥ ३८ ॥

रुदति रोदति रौति वैकुण्ठस्य चिन्तया शबला व्यामिश्रं क्षुभिता चेतना यस्य तस्य चिन्तयाऽह्लादो यस्य ॥ ३९ ॥

कचिदुत्कण्ठो मुक्तकण्ठः सन् अनुचकार तच्चेष्टादिकं स्वयं कृतवान् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व्यसनेषु दुःखहेतुषु नोद्विग्नमभीतं चित्तं यस्य दृष्टेऽवैदिकेषु श्रुते-स्वामुष्मिकेषु च स्वर्गस्वाराज्यादिषु गुणेषु विषयेष्ववस्तुद्वयानित्य-बुद्धियुक्तोऽत एव तेषु स्पृहादिरहितः सदा दान्ताः नियमेन वशी-कृताः इन्द्रियादयो यस्य प्रशान्ताः कामा यस्य, निरस्पृह इत्य-

नेन सन्निहितेषु विषयेषु इच्छाः राहित्यमुक्तम्, प्रशान्तकाम इत्यनेन त्वसन्निहितेष्वित्यतो न पौनरुक्त्ये, स्वयम्सुरोऽपि रहितासुरः मात्सर्याद्यासुरभावरहितः ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! यस्मिन् प्रह्लादे गुणा उक्ता वक्ष्यमाणा अन्ये च कविभिर्मुहुर्मुहुर्महद्यथा भवति तथा गृह्यन्ते बहुमन्यन्त इत्यर्थः । महदिति क्रियाविशेषणमन्यथा सामानाधिकरण्यासमासे “आन्महत्” इत्यात्वापत्तिः महतां प्रह्लादस्य गुणा इत्यर्थे यस्मिन्त्यनेन पौनरुक्त्यापत्तिः महतां गुणा इति वा, ते गुणाः अधुना अद्यापि नापिधीयन्ते न तिरोहिता भवन्ति, न विश्रुता भवन्तीति यावत्, यथा भगवतीश्वरे गुणाः पुनःपुनः कविभिर्गृह्यन्ते नापिधीयन्ते तद्वत् ॥ ३४ ॥

हे नृप युधिष्ठिर ! साधुगाथासदसि साधुकथाप्रसङ्गवत्यां सभायां रिपवः शत्रवोऽपि यं प्रह्लादं प्रतिमानं साधनत्वे दृष्टान्तं कुर्वन्ति किं पुनर्भवादृशा अन्ये प्रतिमानं कुर्वन्तीति ॥ ३५ ॥

मया परं केवलमसङ्ख्यैर्गुणैस्तस्य माहात्म्यं सूच्यते, न साकल्येन तद्गुणा वर्णयितुं शक्या इति भावः । अलमिति पाठेऽधिकं तस्य माहात्म्यं सूच्यते, मया दिङ्मात्रं गुणप्रदर्शनेन माहात्म्यं सूच्यते, नत्वेतावत्तस्य माहात्म्यमित्युच्यते इत्यर्थः । अपारमाहात्म्ये हेतुं वदन् विज्ञानिष्ठि—वासुदेवेति, यस्य प्रह्लादस्य वासुदेवे भगवति नैसर्गिकी स्वाभाविकी उत्पत्तिसिद्धेत्यर्थः । रतिः स्वभावतः वासुदेवे रतानां वासुदेवस्यैवानन्तमाहात्म्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

(१) गुणैः परमसंख्यैः इति पाठान्तरम्—धीर० (२) नाऽनुसन्धत्त एतानि इति पाठान्तरम्, धीर० विज्ञ० ॥

श्रीमद्भगवत्तमोऽयं भगवत्तमोऽयं भगवत्तमोऽयं ।

नैमित्तिकलिङ्गानि वदन्ति तानि नैमित्तिकानि नैमित्तिकानि । वाक् एव
अत्र प्रवृत्तिर्नैमित्तिकी । तन्मनस्कतया भगवद्भक्त्यर्थेन नैमित्तिकी-
जनकः परित्यक्तदासकीडः कृष्णप्रहः श्रीकृष्ण एव प्रहसनेन गृहीत
आत्मा मनोयस्यः प्रहगृहीतमहत्सुखं इत्यर्थः । अत एव जगदी-
दशं न वेद बाह्यवस्तुविषयकचिन्तारहित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एतदेव प्रवक्ष्यति-मासीन इति । आसनाद्यवस्थावस्थितोपि
एतन्मासनादेति नानुसन्दधे नानुसन्दिनवान् तत्र हेतुर्यतो गो-
विन्देन भगवता परिरम्भितः संश्लिष्टः गोविन्दानुसन्धानरूप-
तत्परिरम्भितस्मृतिदेहधर्म इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कचिद्गोविन्दानुसन्धानविच्छेदकशयां रुदति रोदिति आपन्वा-
च्छेदकः, इहगुणाभावाच्च । गोविन्दचिन्तया शयला व्यासिआ
धुमिता चेतना तुल्यैरुपसाहसः कचिद्व्यसति । कचिद्व्यसति
कहादो यस्य तादृश उच्छेदायति गोविन्दगुणानि विनोः ॥ ३९ ॥

कचिद्व्यसति-तादृश इति नदति एवमिति कचिदुत्कण्ठः क-
चिद्व्यसति-तादृश इति नदति एवमिति कचिदुत्कण्ठः क-
चिद्व्यसति-तादृश इति नदति एवमिति कचिदुत्कण्ठः क-
चिद्व्यसति-तादृश इति नदति एवमिति कचिदुत्कण्ठः क-
चिद्व्यसति-तादृश इति नदति एवमिति कचिदुत्कण्ठः क-
चिद्व्यसति-तादृश इति नदति एवमिति कचिदुत्कण्ठः क-
चिद्व्यसति-तादृश इति नदति एवमिति कचिदुत्कण्ठः क-
चिद्व्यसति-तादृश इति नदति एवमिति कचिदुत्कण्ठः क-

श्रीमद्भगवत्तमोऽयं भगवत्तमोऽयं भगवत्तमोऽयं ।

गुणेषु शब्दानि तु शरीरस्य हान्तरमुपवासादिना रहितानि
महत्तमः चक्रमरहितः जात्यातुरः ॥ ४० ॥

यथा भगवन्मित्रं त्वयापि "अप्येषां हरितान्मन्तु किञ्चिद्
सम्बन्धुरीरितम्" इत्यादिवाक्यप्रतिस्तरादि कृतव्यसिति ॥ ४१ ॥

प्रतिमानं हान्तरम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

कृष्णप्रहः प्रहसनेन चरीकृतमना ॥ ४४ ॥

वस्तुनन्दः तस्मात् ॥ ४५ ॥

नन्वावनायुक्तः तस्य श्रीनारायणस्य ध्यानोदितः तन्मयस्त-
त्प्रधानः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्भगवत्तमोऽयं भगवत्तमोऽयं भगवत्तमोऽयं ।

असंख्येयैर्गुणैः तन्मिति तं वस्तु न शक्यमित्यर्थः । अतस्तस्य
माहात्म्यं सूचयते शील्यते मात्रम् । यद्वा, असंख्येयैरेव बाह्यमर्थं
तस्य माहात्म्यं संसूचयते, वस्तुं शक्यत इत्यर्थः । उभयत्र च हेतुः
वासुदेव इति ॥ ४७ ॥

तन्मयस्तयाकृष्णप्रहः तया नैमित्तिकीजनकः तदनन्तरं तथैव
जडवस्तुसूच्यः ततः पञ्चादः कृष्णप्रहगृहीतात्मा प्रहेयोव
कृष्णोवाविष्टः सन् जगदीदृशं न वेद न ददर्श यथा लोकाः पश्यन्ति
न तथा, किन्तु तत्स्फूर्तिकरत्वेनैव ददर्श इत्यर्थः । गोविन्देन परि-
स्फुरता परिरम्भित इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

प्रथमा चिन्ता विद्योगे स्फुरति द्वितीया संयोगे एवं विद्योगे
कचिद्भूति । संयोगे हसति । विद्योगे नदति उच्चैराहूयते । संयोगे
विद्योगे कचिद्व्यसति इति ॥ ४९-५० ॥

श्रीमद्भगवत्तमोऽयं भगवत्तमोऽयं भगवत्तमोऽयं ।

महता भगवतो गुणा अप्राकृता धैर्यगान्भीर्यादयः स्वभावेनैव
स्थिताः कविमिवैकमिगुह्यन्ते एते गुणा जीवन्ति न भवन्ति
किन्तु भगवदीया एवेति शुद्धैर्मनसादीन्द्रियैर्विषयाक्रियन्ते
इत्यर्थः । गुणानां नित्यत्वमाह-ते गुणा अधुना एतत्कालपर्यन्तं ना
पिधीयन्ते कालकर्मदिभिर्नाच्छाद्यन्ते एतावत्सु कालेषु गतेष्वपि
प्रह्लादस्तादृशगुणाविशिष्ट एव वस्तुतले तथा वैकुण्ठे महावैकुण्ठे
च विराजत एवेति भावः ॥ ५१ ॥

प्रतिमानं दृष्टान्तं प्रह्लादतुल्योऽयं भक्त इत्येवम् ॥ ५२ ॥

असंख्यैः सङ्ख्यातुमशक्यैरेवंगुणैस्तस्यालं कः खलूत्कर्ष
इत्यर्थः । अन्ये पुरुषा गुणैस्तत्कर्षयन्तानाम् न तु प्रह्लादस्तस्य तत्कर्ष-
हेतुरन्यद्वस्तुवन्तं वर्तत इति भावः । तदेव किं तत्राह-माहात्म्यं
सूचयते सुष्ठु उच्यते किन्तु वासुदेव इत्यादि । यद्वा तस्य
माहात्म्यं सूचयते तत् अभिधातुमशक्यत्वात्सूचयते मात्रं । कृष्ण-
प्रहगृहीतात्मेत्याहुत्तरग्रन्थे प्रह्लादशब्देनैव भावः । तस्य कीदृश-
स्येत्येवाप्यमाह-वासुदेव इति । नृसिंहाकारं एति कचिद्
प्रह्लादस्तुल्यन्तरम् "अविर्भव भगवान् पीताम्बरधरो हरिः" इति
वैष्णवोक्तः कृष्णप्रहगृहीतात्मेति गोविन्दपरिरम्भितत्वप्रमाणे-
न वासुदेवं वस्तुदेवतन्नाकार एवेत्यन्ये प्रह्लादस्य पूर्वोत्तरद-
शायाः कलेषु वासुदेवसिंहनिष्ठत्वमित्यन्ये नैसर्गिकी नैसर्ग्यवा-
मिव पुत्रजन्मकृते । साधनेः सिद्धेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

नैसर्गिकरतेर्लिङ्गान्माह-नैमित्तिकीजनक इतिषड्भिः । बाह्याप-
त्यकवाद्यलीलस्तन्मनस्तया कृष्णोकाप्रमगच्छतेन जड इवान्धै-
रप्रमाणा न चान्यभक्तैरपि तेन खमन । कृष्णविषयकं कृतं, किन्तु
कश्चित्प्रहो लोभ्य द्रव्यमिव कृष्ण एव यन्मनो गृहीतवानित्याह-
कृष्णोति । अत एव जगत् ईदृश व्यवहारमयं न वेद किन्तु कृष्ण-
मयमेवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

एतानि आसनवर्त्मभक्षयनीयपेयवस्तव्यानि नानुसन्धने
न जानाति । कुतः ? गोविन्देन परिरम्भितः सतिवस्तुत्वेन पित्रा
मात्रा वा एकाद्विदको बाहो यथा प्रतिक्षणमेव परिरम्भ्य क्रोड-
स्थीक्रियते तथैव प्रह्लादो भोजनश्रवणादिसमयेषु भगवता आलि-
ङ्गयते इति प्रह्लाद एव पश्यति नान्य इति भावः ॥ ५५ ॥

ततश्च कचिदिति खवालकं खकोडस्यलाङ्गुभौ निधाय
गृहकृत्यार्थमन्यत्र गतायां मातरि तामनालोच्य स बाहो
यथा रोदिति तथैव मामधुनैव परित्यज्य मत्प्रभुः क गत इति
तच्छिन्तया शयला व्यासिआ विह्वला चेतना यस्य सः रुदति
रोदिति कचिद्व्यसतीति तदैव पुनः स्फूर्तिप्राप्तेन भगवता भोः
प्रह्लाद वरस ! क्षमात्रमेव मामनालोच्य कथमेवं रोदिषीत्युक्तं
सति हसति चिरात् प्राप्तामालिङ्गती मानरमवलोक्य मुग्ध-
वाल इवेत्यर्थः । तच्छिन्तेति मत्प्रभुर्मांसे कृपया स्वदर्शनदानेन
सुखयतीति चिन्तया आह्लादो यस्य सः ॥ ५६ ॥

नदीतीति स्फूर्तिप्राप्तं हरिम् अतिदूरे दृष्ट्वा उत्कण्ठः उच्चैकृत-
कण्ठः भोः प्रह्लाद वरस ! त्वामनालोचयाह नैव निर्वृणोमि
यतस्त्वमेव मेमातिप्रिय इत्युक्तस्सन् आनन्दतिशयेन विक्षिप्त-

कचिदुत्पलकस्तूष्णीमास्ते संस्पृशनिर्धृतः ।

अस्पन्दप्रणयानन्दसखिलासीलितेक्ष्णः ॥ ४१ ॥

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयोनिपेवयाऽकिञ्चनसङ्गलब्धया ।

तन्वन्परां निर्धृतिमात्मनो सुहृदुस्तङ्गवीनान्यमनःशमं व्यधात् ॥ ४२ ॥

श्रीमद्भिश्चतायचक्रवर्तिकृतसाराथेदशिनी ।

एष विलज्जो नृत्यति तदैव स्फूर्तिभङ्गे सति तद्विरहखेदाधिक्येन तद्भावनातिशययुक्तः उन्मादभङ्गारिप्रावरणेन ग्रहमेव हरिरिति तन्मयस्त्वत् तल्लीलां रामकृष्णद्यवतारगतामपि अनुचकार अनु-
कृतवान् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यमनेषु आपस्तु नोद्विग्नचित्तः भूनेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु ऐहिकेषु च गुणेषु विषयेषु यतोऽवस्तुदृक् अनित्यत्वदृष्टितो निस्पृहः दान्ताः ब्रह्माणाः इन्द्रियादयो यस्य सः ॥ ३३ ॥

यथा भगवति तथा यस्मिन् ये महान्तो गुणाः ते कविभि-
र्विवेकिभिः स्तस्मिन् अधुनापि सुहृदृष्टान्ते पुनःपुनः संगृह्यन्ते
ते चात्मनि न धीरन्ते अविवेकिभिरात्मनि धारयितुं न शक्यन्ते
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

हे नृप ! साधनां गाथायाः गुणकथायाः सदाहि समाजे
रिपवः सुरा अपि ये प्रह्लादं प्रतिमानुपमानं प्रकुर्वन्ति अनुकः
साधुः प्रह्लादसम इत्येवं वर्णयन्तीत्यर्थः । तर्हि भगवद्गाथाः साधनः
अन्ये रिपुभिन्नाः स्वकीयाश्च प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुत ॥ ३५ ॥

यस्य वासुदेवे भगवति नैसर्गिकी स्वभाविकी रतिः प्रीतिः
तस्य असङ्ख्येयैर्बहुभिर्गुणैः पर्याप्तमिति तस्य माहात्म्यं सूचयते
द्यात्यते गुणस्तु मुख्यो वासुदेवे रतिरेव तत्रैव सर्वे गुणाः सन्ति
तद्भावे सर्वे गुणा दोषा एवेति भावः । उक्तं चैतच्छतुर्थे स्कन्धे
“किं जन्ममिच्छिभिर्वैह शौक्लमाविष्यात्तकैः” इत्यादिना ॥ ३६ ॥

तां नैसर्गिकीं वासुदेवे रतिं प्रह्लादस्य वर्णयति भगवान्भारवः
न्यस्तक्रीडनक इति षड्भिः । तन्मनस्तथा वासुदेवविषयकचित्त-
त्वेन ॥ ३७ ॥

गोविन्देन परिरम्भितः एतानि आसनपर्यटनादीनि नातुसं-
श्रयत न लुब्धे ॥ ३८ ॥

वैकुण्ठचिन्तया शयला विहङ्गा चेतना यस्य रुदति रोदिति
तस्य गोविन्दस्य चिन्तया ध्यानेनाह्लादो यस्य सः ॥ ३९ ॥

कचिदुत्कण्ठः उष्णिकृतकण्ठस्त्वन् नदति ध्वनति कचिच्च
तन्मयो गोविन्दमयः सन् अनुचकार तल्लीलां स्वयं चकार ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

और सदा निस्पृह रहता तथा दृष्ट श्रुत (देखे सुने हुए) विषय
को कुछ वस्तु नहीं समुझता था, इन्द्रिय प्राण शरीर और
बुद्धिका दमन करनेवाला सदा प्रशान्त कामना वाला और
आसुर भाव से रहित था ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! जिस प्रह्लाद में बड़े २ गुण थे जिन गुणों को
बड़े २ महात्मा लोग ग्रहण करते हैं वे गुण प्रह्लाद के
अब भी तिरोहित नहीं है जैसे कि भगवान् श्रीमन्ना-
थयण्य में ॥ ३४ ॥

हे नृप ! साधु कथा प्रसंगवाला सभा में बैरा जो देवता
लोग हैं वो भी जिस प्रह्लादको उत्तम पुरुषों का दृष्टांत
मानते हैं फिर आप सहस्र विष्णुभक्तों का तो क्या ही
कहना ॥ ३५ ॥

उसके असंख्य गुणों को तो कहाँ तक कहें पर उसके
माहात्म्यभाव की सूचना करते हैं कि जिसकी भगवान्
वासुदेव के विषे खाभाविक प्रीति थी ॥ ३६ ॥

जो कि कष्ट में जन लगने से जड़ के तरह बालक
एने में भी लिखोनों को छोड़ बैठा, और कष्टकर प्रह से
गृहीत हुआ मत जिसका ऐसा प्रह्लाद, जगत् कैसा है यह भी
नहीं जानता हुआ ॥ ३७ ॥

बैठे खड़े खोते खाते पीते बोलते में भी गोविन्द में
पूर्ण रीति से चित्त लगजाने से प्रह्लाद को इन सब बातों
का अनुसंधान नहीं रहता था ॥ ३८ ॥

वैकुण्ठ भगवान् की चिन्ता से क्षुभित होगई चेतना
जिसकी ऐसा प्रह्लाद कभी रोने लगता कभी हंसने लगता
कभी परमात्मा की चिन्ता के आह्लाद से गाने लगता ॥ ३९ ॥

किसी समय ऊँचे स्वर से नाद करने लगता कभी
गिल्लेज होकर नाचने लगता किसी समय हरिभावना युक्त
होकर तन्मय होकर भगवान् का अनुकरण करने लगता ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभगवार्थदीपिका ।

संस्पृशस्तङ्गावापस्तिस्तेन निर्धृतः अस्पन्दः स्थिरो यः
प्रणयस्तेन य आनन्दस्तेन यत्सखिलं तेन युक्ते आभीक्षिते
ईषत्प्रिमीक्षिते ईक्षणे यस्य सः ॥ ४१ ॥

आत्मनः परां निर्धृतिं तन्वन्दुस्सङ्गेन दीनस्यान्यस्यापि

तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि ।

हिरण्यकशिपूराजन्नकरोदधमात्मजे ॥ ४३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

देवर्ष एतदिच्छामो वेदितुं तव सुव्रत ! ।

यदात्मजाय शुद्धाय पिताऽद्वात्साधवे ह्यधम् ॥ ४४ ॥

(१) पुत्रान् विप्रतिकूलान् त्वान् पितरः पुत्रवत्सलाः ।

उपालभन्तो शिक्षार्थं नैवाधमपरो यथा ॥ ४५ ॥

किमुतानुवशान् साधून्स्तादृशान् गुरुदेवतान् ।

एतत्कौतूहलं ब्रह्मब्रह्माकं विधम प्रभो ! ॥

पितुः पुत्राय यद्वेषो मरण्याय प्रयोजितः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादचरिते

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथ द्रोहमकरोत् ॥ ४३ ॥

प्रथमाध्यायान्ते पृष्ठमेवार्थमतिविस्मयेन पुनः पृच्छति--देव-
र्षे इति । न च त्वत्तत्तववाक्यमिति वा साधवेऽधमदात् साधे द्रोहं
कृतवानिति यदेतद्वेदितुं शान्तिमिच्छामः ॥ ४४ ॥

उपालभन्ते आक्षिपन्ति अयन्तु नैव कुर्वन्ति अपरः
शत्रुरिव ॥ ४५ ॥

अनुवशान्तुकूलान् साधून्तरागरोषाद् गुरुः पितैव ब्रूता
येषां तानुद्दिष्टाथ न कुर्वन्तीति किं वक्तव्यमित्यर्थः । पुत्राय
पुत्रमुद्दिश्य पितुर्द्वेषः पित्रा कृतोद्वेगः पुत्रस्य मरणार्थं प्रयो-
जितः प्रवर्तित इति यदेतत्कौतूहलं विधमापाकुरु यद्वा यद्यस्मात्पुत्राय
यो द्वेषः स पितुर्मरण्याय प्रयोजितोऽत एतत्कौतूहलं विध-
मेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कश्चित् संस्पृशेनाऽविच्छिन्नानुध्यानेन निर्वृतः सुखितः अस्पन्दः
स्थिरो यः प्रणयः स्नेहस्तेन य आनन्दस्तेन यत्सखिलं तेनाऽऽसीलते
ईषन्मीलिते ईक्षणे यस्य उत्पलकः उदञ्चितरोमा तूष्ण्यामस्ते ॥ ४१ ॥

(१) पुत्रेषु प्रतिकूलेषु, इति पाठांतरम्. श्री-वीर० ।

स प्रह्लादः अकिञ्चनसङ्गो निरुपाधिकस्नेहस्तेन लब्धयः
उत्तमश्लोकस्य भगवतः पदहारविन्दयोः निवेष्टया मुहुर्मुहुरात्मनः
स्वस्य परां निर्द्वेतिमानन्दं तन्वन् वितन्वन्, मन इत्याप-
त्वात्पुनःपुनः पृथक् पदम्, यद्वा, तत एव स्वविशेषणस्यापि
समासः विषयासङ्गं दीनस्य मनसः शमं शान्तिं रागा-
दिराहित्यं व्यधाद्यक्ते दुःखद्वन्द्वीनस्येति विशेषणं लोकपरि-
पाटीकृतं न तु तस्य कदाचिदपि विषयासक्तमभून्मन इति
भावः ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! तस्मिन्नेवंभूते महाभागवतश्रेष्ठे महाविवेकिनि
महात्मन्युक्तविधमाहात्म्ये तत्राप्यात्मजे हिरण्यकशिपुराजं द्रोह-
मकरोत् ॥ ४३ ॥

एवंविधस्य द्रोहानर्हत्वशङ्कया पृच्छति युधिष्ठिरः--देवर्ष
इति । हे देवर्षे ! एतद्वेदितुं शान्तिमिच्छामः, किन्तु ? हे-
सुव्रत ! शुद्धाय निरपराधाय साधवे महाभागवताय तत्राप्यात्म-
जाय अनन द्रोहानर्हविषयत्वमुक्तम्. पितृस्नेहेन द्रोहधृत्वानर्हत्वम्
अथ द्रोहमधाच्छक्ते इत्येतत् ॥ ४४ ॥

उक्तविशेषणलब्धयर्थमेव विशदयति--पुत्रेष्विति । प्रतिकूलेषु पुत्रेषु
विषयभूतेषु पुत्रवत्सलाः पितरः शिक्षार्थं केवलमुपालभन्ते आ-
क्षिपन्ति अपरे यथा शत्रव इवायं द्रोहं नैव कुर्वन्ति, प्रतिकूलानपि
पुत्रान् केवलं शिक्षार्थमुपालभन्ते न तेष्यो दुहन्ति, किम्पुनरनु-
कूलान् साधून् गुरुः पितैव दैवतं येषां तानुपालभन्ते न तु तेष्यो
दुहन्ति इति भावः ॥ ४५ ॥

अतो हे ब्रह्मन् ! अस्माकमेतत्कौतूहलम् एतत्प्रश्नकौतूहलं विध-
म अपनय हे प्रभो ! पुत्राय यः पितुर्द्वेषः स मरण्याय पितुर्मरण्याय

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रयोजितः प्रयोजकोऽभूदिति यदेतत्प्रश्नकौतूहलमित्यन्वयः पितुः पुत्रविषयकत्वेनः स्वस्यैव मरणप्रयोजकः कथमभूदित्येवं विध-
प्रश्नविषयकोत्तरं विधमेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाबली ।

स्पर्शेषु विषयेषु उल्लिखितः भस्मपात्राः प्राण्येषु प्राणिनः
आनन्दसलिलेन सन्तोषाभुजलेन निमित्तेन किञ्चिन्निमित्त-
लेनः ॥ ४१ ॥

अकिञ्चनानां महतां स्वतां खेवालक्षणसङ्गेन प्राप्ताया ॥ ४२ ॥

अथ मरणलक्षणा व्यवसन्तम् ॥ ४३ ॥

“विद्वेषो दक्षिणे पुत्रे कथमालीङ्गमाहात्म्ये” इति वृत्तं कथा-
नारासक्त्या नारदेनापरिहृतम् जानन् राजा युधिष्ठिरः पुत्रपि
जानन्नकरोद्वयमात्मज इति प्रसक्त भूत्वा न देव पृच्छन्ति-देवेषु इति ।
पुत्रस्य मरणकारणमासुरकर्म न तु शास्त्रोपनिषत्प्राप्त्या साधये
प्रशमिति संहिताकार्यं न कृतम् ॥ ४४ ॥

अपरे शब्दकः ॥ ४५ ॥

विधाय परिहर पुत्राय प्रयोजितो विद्वेषः पितुर्मरणायाभादीति
यत्स्मरत्कौतूहलमिति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाबली

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

संयोगे कचिदुत्पलकइति । संस्पर्शः कृपाप्रयत्नकर्तृका-
त्किञ्चनस्पर्शः ॥ ४१ ॥

दन्त्यपाठे स्वसमं स्वान्तःकराण्युत्तरं व्यधात् ॥ ४२ ॥

महाभागवतचन्द्रचन्द्रायं पूर्वमेव दर्शितम्, महान् भागो भाग्यं
श्रीनारादकृपारूपं यस्य महान् पूज्य आत्मा धैर्यगाम्भीर्यादि-
युक्तः स्वभावो यस्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पुत्रानिति सार्द्धक्रमः ॥ ४५-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाबली ।

कचिदुत्पलक इति क यामि कुत्र प्रभुं प्राप्स्यामीति कथाकि-
चिद्विच्छेददुःखेन मुद्रितमेव न कस्मात् खल्वप्य एव राजाज्ञाय
तत्प्राप्तिरसौ न निर्दित उत्पलकः न निश्चिते रसवतो यस्य स-
प्रत्ययेनानन्दसलिलं ययोस्तथाभूतं त्वेष्टुद्विते त्वेष्टे यत्न
स च स च सः ॥ ४१ ॥

ननु, तस्य हिरण्यकशिपुपुत्रभूतिदुःखत्वात् कथं स्थिरा भक्ति-
एतन्न प्रह्लादस्य तस्य खल्वन्येषु पुत्राङ्गिनसत्सहस्ररत्नाः
कृतायी वभूवुः कथं तस्यैव दुःखत्वात्कल्लोहाह-सहस्रि । तु-सङ्ग-
नस्यन्येषां सनः शम्भो यन्निष्ठता दुःखे” इति भगवद्-
चनात् भगवन्निष्ठमकरोत् ॥ ४२ ॥

अथ द्रोहस्य ॥ ४३ ॥

अथप्राध्यायान्ते पृथगेवाथमिति विस्मयेन पुनः पृच्छन्ति
देवर्षे इति । तच्च तत्तः अथ दु तस्य ॥ ४४ ॥

नैव धर्मे प्रापयन्ति अपरः यजुषां च अनुत्तमा ॥ ४५ ॥

कुतश्चे भवं कौतूहलं भवेद्द्वि विद्वेष प्रादुर्भवद्देहः कः
पुत्राय पुत्रं हन्तुं पितुर्द्वेषः एक यो द्वेषः मरणाय स्वस्य मरणार्थ-
मेव प्रयत्नो योजितः ॥ ४६ ॥

इति सारार्थहृदिषां हृदिषां भक्तचेतसां ।

सप्तमे चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतस्तत्तत् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतजिज्ञासुप्रदीपः ।

उत्पलको जानतो नारदः संस्पर्शेन प्राणहृष्टभगवत्प्राणसरसौ न
निर्दितः सुखिनस्तुष्टीणां तस्यैव प्राणनेन भक्तप्रिया य आन-
न्दस्तेन यत्सलिलं तेन सुखे आसीत्तेन त्वेष्टुद्विते त्वेष्टे कथं
सः ॥ ४१ ॥

अकिञ्चनानां भगवद्वन्द्वस्यज्ञानां खल्वमेव त्वेष्टा उत्पल-
श्लोकस्य पुण्यपीतेर्हरेः महादीप्तार्थोर्तिपेक्षया आत्मनः परं निर्दितं
परं सुखं तन्वत् दुःखङ्गेन दीनस्येतरस्यापि मनः शम्भो भगव-
न्निष्ठं व्यादकरात् ॥ ४२ ॥

अथ पापं द्रोहमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

यत् शुद्धाय अथमहात् शुद्धे द्रोहे कृतवानित्यर्थः । एतत्
तव त्वत्तः वेदितुमिच्छामः ॥ ४४ ॥

पुत्रवत्सलाः पितरो विप्रसिद्धाभ्यां शिक्षार्थमेवोपासयन्ते आ-
क्षिपन्ति अपरः शत्रुर्था तथा अथ नैव कुर्वन्ति क्षिपन् वाच्य-
मनुवशनादिशुश्रूषुकान्प्राति अथ न कुर्वन्तीति ॥ ४५ ॥

पुत्राय पुत्रं हन्तुं यो द्वेषः स पितुर्मरणाय प्रयोजितः, पित्रेति
शेषः । इत्येतरकौतूहलं विधाय अपाकुर ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुद्धदेवकृतजिज्ञासुप्रदीपे

चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाग-मित्रः ।

किंवा नमस्त्वयि प्रणम्य नमस्कृत्युत्तमो आश्रितः
होवा रक्षाणि हन्ता आरंभेन होवा मेघ से हुआ
जो आनन्ददायक निम्नो मेघित्वा निर्मित है वेग जिन्हा
देता होवा तर्क : ३ जो मान होवा ॥ ४२ ॥

प्रतिपत्तिः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

होवा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

चतुर्थः ।

युनिवर्सिटी रोड दि-हो-वे-वी-हो-पू-वे-आप-ले-दने

जानने की इच्छा करता हूँ कि परमसुशील अपने पुत्रको पिताने
कैसे बोह किया ॥ ४३ ॥

पिता लोग पुत्रों के विषय में ऐसे वत्सल होते हैं कि
अत्यंत प्रतिकूल भी अपने पुत्रों को शिक्षा ही लिये कुछ
आदेश करते हैं, शत्रुके तरह दुष्ट अभिप्राय वालं नहीं
होते हैं ॥ ४४ ॥

फिर गुरु लोगों को देवता के सदृश मानने वाले अपने
वर्षावपुत्रादि प्रह्लाद सदृशों पर क्या ही कहना, हे ब्रह्मन्
यही तुझे बड़ा कौतूहल है कि पिताने पुत्र के लिये मरणार्थ
द्वेष किया इस कौतूहल को आप दूर करो ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण सप्तमस्कन्ध
चतुर्थाध्याय की भाषा टीका समाप्त ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

पौरोहित्याय भगवान् वृतः काव्यः किलासुरैः ।
 शण्डामकौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहान्तिके ॥ १ ॥
 तौ राज्ञा प्रापितं बालं प्रह्लादं नयकोविदम् ।
 पाठयामासतुः पाठयानन्यांश्चासुरबालकान् ॥ २ ॥
 यत्तत्र गुरुणा मोक्तं शुभ्रुवेऽनुपपाठ च ।
 न साधु मनसा मेने सापरातद्वृद्धाश्रदम् ॥ ३ ॥
 एकदाऽसुराण्ड् पुनर्महामारोप्य पाण्डव ! ।
 पञ्च कष्टतां वत्स मन्यते साधु यद्ववान् ॥ ४ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

तत्साधु मन्येऽसुरवर्यं देहिनां तदा ससुदिमपियामसद्वृहात् ।
 हित्वात्मपातं गृहमन्वकूपं वनं गतोमहोरिमाश्रयेत् ॥ ५ ॥

नारद उवाच ।

श्रुत्वा पुत्रमिरो दैत्यः पण्डितात्महिताः ।
 जहात् बुद्धिर्वातां गिते परबुद्धिभिः ॥ ६ ॥
 सन्याग्विधार्यतां बालो गृहमेहे द्विजतिसिः ।
 विष्णुपदौः प्रतिपद्यैर्न भियेतस्य धीर्यया ॥ ७ ॥
 गृहगानीतमाहूय प्रह्लादं दैत्यराजकाः ।
 प्रशस्य शृङ्गया दाधा सनपृच्छन्त रामभिः ॥ ८ ॥

श्रीभरक्षामिकृतमार्थदीपिका ।

पञ्चमे गुरुतोऽधीतं त्यक्त्वा विष्णुस्तुतौ रतम् ।
 घातयन्निपसर्पाद्यैः सुतं दैत्यो न चाशकत् ॥ १ ॥
 भगवद्भक्तिरेव विद्वेषे कारणमिति वक्तुमाह--पौरोहित्यायेत्या-
 दिना । काव्यः शुकः अतस्तस्य सुतौ दैत्यराजगृहान्तिके
 न्यवसतामितिशेषः ॥ १ ॥
 पाठयामासतुः पाठयानन्यांश्चासुरबालकानितिवाच्यः ॥ २ ॥

अनु श्रवणानन्तरं तथैव पपाठ च किन्तु तत्साधु न मेने
 तत्र हेतुः स्वः परः इत्यसद्वृद्धो मिथ्यामिनिवेशपवाश्रयो यस्य
 तत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे असुरवर्ग ! असद्वृद्धावहं ममेति मिथ्यामिनिवेशाद्धेतोः
 सम्बुद्धिप्रा विषयस्या धीर्यया ते वनं गतः सन्दहरिमाश्रयेतेति
 यत्तदेवाहं साधु मन्ये कथम्भूतं गृहम् आत्मपातमात्म-
 नोऽभ्युपातनिमित्तम् कुतः अन्धकूपवन्मोहावहम् ॥ ५ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभावाधर्दीपिका ।

परपक्षे विष्णोः समाहिताः परिनिष्ठिताः हासं हेतुः
बुद्धिरिति ॥ ६ ॥

विष्णुपक्षेर्भागवतहेतुर्भूतः ननु, त्वद्देहे कृतस्तेषां प्रविशः
सत्यम् तथाऽपि प्रतिच्छन्नैवपान्तरण्यं कृतः ॥ ७ ॥

दैत्येगृहमासीतम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

एवमापृष्टद्वर्णनमित्तसादृक्कृतत्वाद्दुपोद्धानमाह भगवान्भारव-
पौरोहित्यायत्यादिना । भगवान् काव्यः शुक्रः पौरोहित्याय पुरो-
हितकर्मकृतुमसुरेष्टुनः, किञ्चित् प्रामाद्वि द्योनयति तस्य
काव्यस्य सुतो शडासकौख्यौ दैत्यराजस्य हिरण्यकशिपुः गृह-
समीपे ज्ञास्तामिति शेषः ॥ १ ॥

नो च शराडामकौ दैत्यराजनं प्रापिनं नीतिशास्त्रपठनार्थं प्रापित
प्रह्लादमन्याश्चासुरराजकांश्च पाठवान् इत्यदानीत्यादीन् पाठयामासतुः
पठनं कारितवन्तौ अत्र तयकोविदमिति क्रियाविशेषश्च यथा
नयकोविदाः नीतिशास्त्रविपुष्णाभवन्ति तथा पाठयामासतु-
रिति ॥ २ ॥

तत्र एव स्थिते प्रह्लादो यदुपमा प्रोक्तं तच्छुश्रूषे भूतवाक् अनु-
पठितवांश्च परान्तु तन्मार्कं मनसा साधुयथातथा न मेने तत्र
हेतुः वदन् प्रोक्तं विनिवृत्ति—तपरासद्वद्ब्रह्महास्यस्य अयं स्वः
स्वकीयो निवृत्तः अवन्त परः कश्चित्स्वरूपेण योऽनद्वयं वृथा-
ग्रहणोऽपिपान्तरस्याशयः हेतुर्भूतम् ॥ ३ ॥

एवं स्थिते हे पाण्डव ! कदाचित्पुराणं पुनः प्रह्लादमहमा-
रोप्योत्तरे निधाय हे वासः पुत्र, भवन्तः प्रोक्तं तु तस्य
यत्साधु मनने तत्कथ्यताम्, इत्येवं परच्छ ॥ ४ ॥

एनं जेतुं पृष्टः प्रह्लादस्तमाह—तत्स्थितेन । हे असुरवर्य
दैत्यराज ! असद्वद्ब्रह्म देहामाभिमानस्वतन्त्राभिमानात्सूक्ष्मव्या-
धिविषयाभिनिवेशादिकपादकद्वयद्वयद्वेताः स्वयां स्थितं ससुद्धिप्रा-
नितरां भीता धीर्येषां तेषां देहिनां कुत्सितदेहधारिणां प्राप्तापानपन-
न्यतेनेति पातम् आत्मनः अक्षयपतनहेतुदण्डभूतत्वं पृष्टं त्यक्त्वा
वनमरत्यं प्रविष्टो हरिश्च आश्रितपन्थहरं भगवन्तनाश्रयेनेति
यस्यैव साधु मन्ये इति, हित्वेतिपदेन हेतुसंज्ञेयः हरिमाश्रयेने-
त्येनेन उपादेयतत्त्वतदुपानयनक्षेपः वनं गतमिति विधिकदेशो-
पलक्ष्यम् ॥ ५ ॥

एवमुक्तोदैत्यराजः किमाहेत्याह देवर्षिः—श्रुत्वेति । परपक्ष-
समाहिताः परपक्षे विष्णोः समाहिताः परिनिष्ठिताः पुत्रस्य
ग्रहदृश्य गिरः श्रुत्वा दैत्या जहास हासपूर्वकमुवाचेत्यर्थः ।
तदेवाह—बालानां बुद्धिः परबुद्धिभिः परस्मिन् राज्ञौ विष्णौ
बुद्धिर्बेषां तैर्मियने अन्यथाक्रियते विपरीताक्रियते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

नूनं गुरुगेहे प्रतिच्छन्नैर्विष्णोर्मैकैर्द्विजातिभिः ब्राह्मणैः
अयं बालो भिद्यते विपरीतबुद्धिः क्रियते अनोऽस्य बालस्य

बुद्धयेया नभिद्यते तथा सम्यग्विधायतां विचार्यता-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

ततो नैत्ययाजकाः दैत्यपुरोहिताः स्वगृहमपि दैत्यभटैरानी-
तम् प्रापिनं प्रह्लादम् आहूय प्रशस्य प्रस्तुत्य सामाक्तभिः शृङ्खलाया
मृदूणा उक्त्वा च सम्यगपृच्छन् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हिरण्यकशिपुप्रह्लादसम्वादच्छलेन भक्तिसरूप हरेर्निरति-
शयत्वानन्वयश्च निरूपयलाम्भित्वा—काव्यं शुक्रः शराडश्च
मर्कश्च शराडामकौ तस्य शुक्रस्य दैत्यराजगृहान्तिके न्यवस-
तामातशेषः ॥ १ ॥

राज्ञा हिरण्यकशिपुर्नृपः ॥ २ ॥

अपठन्त्य श्रितोऽपि पुनः नैत्येनैव स्मृतिं हेतुमाह—नेति ।
अस्माकृते किङ्करायामाह—तं ज्ञेयं, “स्वातन्त्र्यात्स्वज्ञानिप्रोक्तं”
इत्यत्र स्वस्य स्वतन्त्राय हेतुपक्षेण सत्त्वं शास्त्रत्वं गृह्णातीति
निष्ठापाणे परिचितः । पक्षः स आश्रयो यस्य तत्स्थाननिवा-
कारोऽतिव्यवहारित्यर्थः । प्रपञ्चरूपस्यासद्ग्रहः शून्यत्वप्रति-
पादकः शून्यवाङ्मयः तत्राश्रयो यस्य तत्राश्रयैतद्विषयत्वा-
दित्यर्थेतिवा जीवपरस्वरूपयोरसंगृहणभावं गृह्णातीति
स्वरूपासद्ग्रहः जीवपरमात्मनोभेदाभिसिद्धिः सः सिद्धान्तः स
आश्रयः यस्य तत्राश्रयैतद्विषयत्वादित्यर्थः इति वा, स्वरूपा-
सद्ग्रहः श्रौतस्मिन्पक्षेऽप्यैषाण्यवच्छेदान् स आश्रयो यस्य
तत्राश्रयो वैपरीतसिद्धान्तविरुद्धत्वादित्यर्थः इति वा । वाक्यसंभेद-
प्राप्त्यन्तान्तर्येनस्वरूपत्वेति ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे असुरवर्य ! अहमस्मिन्पक्षेऽभिनिवेशात् ससुद्धिप्रविष्टां पर-
वर्तीकृतबुद्धिनां देहिनां तत्साधु संसारनिवृत्तसाधनं मन्य इत्य-
न्वयः । किं तद्विदितं, नञ्माह—हृत्वेति, आत्मप्राप्तं स्वस्य निरय-
पातम् अन्धमज्ञानं यस्यस्य कूपं निधानस्थानं गृहं हित्वा वनं
राजानसङ्गमज्जुषां गतः ॥ ५ ॥

सज्जनशिश्राथे प्रह्लादेन नरधमुक्तं न तु तं ग्राहयितुं
तस्यासुरावेशेन दुराग्रहगृहीतत्वात्फलमाह—श्रुत्वेति । परिहासः
फलं परबुद्धिभिः प्रतिपद्युद्धिभिः परपक्षसमीहिताः पूर्वपक्ष-
विषयत्वेन प्रवृत्ताः ॥ ६ ॥

पुत्रस्येतानांरामतांश्च न हासः किं त्वनभिमत एवेत्यभिप्रे-
त्याह—सम्यगिति । विधायतांमवधार्यतां विष्णुपक्षः प्रतिच्छन्नो
थेषां ते तथा तैर्विष्णुसिद्धान्तमभिगृह्णात्येतेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अवशवशीकरणाय चत्वार उपाया विहितास्तत्र द्विजा-
तीनां सामोपाय एव श्रेयानिति दर्शयितुं परकृतबुद्धिमेदञ्च
कातुं तत्रापि योग्यानां भगवत्स्वविषयज्ञाननिश्चयाय च दैत्य-
भयाच्च दैत्ययाजकाः प्रह्लादमपृच्छन्तित्याह । गृहमिति—सामभि-
वर्चनैः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

॥ १—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराथ्यदीप्तिनी ।

गुरुणाऽध्यापितः पित्रा पृष्टः कृष्णोऽस्तुवत् सुतः ।

पञ्चमे दिग्गाजाद्यैस्तु हताऽपि स्वस्त्यराजतः ॥ ० ॥

प्रहादस्य भक्तिरेव विद्वेषकारणमिति वक्तुमाह—पौरोहित्यायेत्यादिना । काव्यः शुकः अतस्तस्य सुतौ तत्र न्यवसन्तामिति शेषः ॥

१ ॥ २ ॥

यत् दण्डनीत्यादिकं तत् साधु न मेने कुतः ? खः पर इत्यसद्व्रह्मं बुभुक्षितिवशमेव आ सम्यक्प्रकारेण श्रयते इति तत् ॥ ३ ॥

कठिनपदार्थानां प्रश्ने वाक्यस्यास्य स्तोमो भविष्यतीति मत्वा प्राह—यज्ञवान् साधु मन्यते पठितानां वस्तुनां मध्ये साधु अश्वस्नीकृत यत् त्वं जानासि मद्भ्रं वक्तुञ्च शक्नोषि तदेव धदेति हिरण्यकशिपोभिर्माय ॥ ४ ॥

प्रवाहस्तु तद्विषयं ज्ञान्वापि जनकस्त्वत्पुत्रं जिज्ञास्यमानं मध्ये भवान् किं वस्तु ज्ञाने तो बुद्ध्या विचारयेत् जनकसमीकरोतीति मां पृच्छामि चेदस्य अनुचिन्तितं शृण्वित्सारतदिति । हे अक्षुराज ! यत्प्रहादं ग्रहं ममेने मिथ्यागिणत्वेनात् उद्धिन्नस्थिर्जनानां तदेव साधुपत्तेः किं तत् ? अस्मत्पातहेतुं गृहं कृष्णं वनं गणपत्तुं यज्ञरिमाभ्यवेति, अत्र यत् हरिणाध्वेत तदेव हरिचरणाभ्यवेति साधु मन्ये गृहविषयानपि स एव गृहगन्धर्वं हिंसा वनं गणः कन्यया वनं गतोऽपि गृहमन्धकूपमेव श्रिय इति च व्याख्यते ॥ ५ ॥

परपक्षे अनुपक्षे विष्णोः समाहिताः परितोऽहिताः जहानेति वालोऽयं यो यज्ञारयति तदेव ध्वस्तं तस्य को दोषस्तद्व्यारयस्य ता रदाद्या वैष्णवा नाम पद्मेशनीया इत्यादिदेशेति भावः ॥ ६ ॥

तदपि गुरुगेह एव तं सौतं वक्तुमाह—विष्णुपदैति ॥ ७ ॥

प्रशस्तं शृङ्खलयेत्यन्यथा वाजोऽयं भयेन स्त्रोपदेशक तेष्वेवं न वक्ष्यतीति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्भजनतः प्रहादः पित्रा गजादिभिर्मानितोऽपि भगवदनुग्रहान्न सृज इति पञ्चमे वर्षायति । भगवद्भजनरतं पुत्रं द्यूता हिरण्यकशिपुस्तं प्रति विद्वेषं कृतवानिति वक्तुमाह—पौरोहित्यायेत्यादि । काव्यः शुकः तस्य सुतौ दैत्यराजगृहान्तिके न्यवसन्तामिति शेषः ॥ १ ॥

तौ प्रहादमन्याश्चाधुराणां बालकां पाठ्यान् पाठयामासतुः ॥ २ ॥

दण्डनीत्यादिकं गुरुणा प्रोक्तं तत् शुश्रूवे श्रुतवान् अनुश्रवणानन्तरं पपाठ च पठितवांश्च मनसा तु साधु न मेने यतः स्वपरकपो योऽसद्वदुद्योऽग्रहोऽभिनिवेशस्तदाश्रयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

असद्वद्वाक्यं नित्यरूपो जीवः तद्विपरीतोऽनित्यो देहोऽतत्तस्मिन् यो ग्रहोऽहमित्यभिनिवेशस्तदात्मनात्मनाश्रमात् सदा सत्तुद्विगन्धिनाम् आत्मनः पातो यस्यैव तमन्धकूपं गृहं हिंसा वनं गणपत्तुं यज्ञरिमाभ्यवेति तत्साधु मन्ये ॥ ५ ॥

परपक्षं विष्णोः समाहिताः परपक्षाहिताः संयोजिताः बुभुक्षितः श्रुत्वा वातानां बुद्धिः तेषां बुद्धिर्भिन्निद्यते इति मत्वा जहास ॥ ६ ॥

गुरुगेहे जातः गणपतिविधानं यत् अस्मत्पातान्तिच्छेदं सुखं लब्धे विष्णुपदैः पक्षैर्द्विजातिभिर्गणैः पतेनं भिद्यते ॥ ७ ॥

दैत्यराजणां गृहपानीतं गृहं शृङ्खलया मधुरया वाचा प्रशस्तं सामभिः प्रियवाक्यैः समपृच्छन्त ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीविद्भिराजतनवाकुचकादमीरनुदितोरसे नमः ॥

सा द उवाच

नारदजी बोले, कि—अक्षुराजो ने भगवत् श्रीकृष्ण-पाणिनी को पुरोहित गिने थे, उनको शंका हुई कि वे वास्तव में ही देवराज को पाखो के साथी रहते थे ॥ १ ॥

जो लोग राजा के भेजे हुए नीतिनिष्ठ पदवाह भगवत्पावन को पढ़ाने थे उस भगवत्पद के साथ छोटे २ गुरुगणों को पढ़ाते थे ॥ २ ॥

जो कुछ वहाँ बाँडे ने पढ़ाया उनको कृपा भी और पढ़ाये वही प्राचा पराया दुष्टप्राज्ञतावा वह पढ़ना प्रहाद जो उन से अच्छा न साबूत हुआ ॥ ३ ॥

हे पाँडे ! एक दिन दैत्यराज ने अपने पुत्र को गोद में बैठाकर पूछा कि हे राज ! तुम क्या अच्छा जानते हो ? ॥ ४ ॥

प्रवर उवाच ॥

प्रहाद बोला, कि—हे अक्षुराज ! संसार से सरा उठिन्नबुद्धिवाले प्राणियों को तो मैं यही अच्छा समझता हूँ कि अपने पतन होकर का गृह रूप अन्धकार को छोड़कर वन में जाकर हरि का आश्रय कर ॥ ५ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—पुत्र की पाखी गुरु के पक्ष में निष्ठावाली सुन्दर देख डाला और बाका कि-बाकियों की बुद्धि पराये की बुद्धि से भेद को प्राप्त होजाती है अर्थात् भिगड जाती है ॥ ६ ॥

इसी से गुरु के गृह में बेजाकर बालक को अच्छी तरह शिक्षा दो कि जिससे छिपे हुए विष्णु के पक्ष वालों से इस की बुद्धि न भिगडे ॥ ७ ॥

दैत्य पुरोहितो ने घर पर आये हुए प्रवाह को बुलाकर मधुरवाणी से बड़ाई देकर शांति से पूछा ॥ ८ ॥

वत्स ! प्रह्लाद ! भद्रं ते सत्यं कथय मा मृषा ।
 बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिविपर्ययः ॥ ६ ॥
 बुद्धिभेदः परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत् ।
 भण्यतां श्रोतुकामानां गुरुणां कुलनन्दन ! ॥ १० ॥
 प्रह्लाद उवाच ।

(१) स्वः परश्चेत्यसदग्राहः पुंसां यन्मायया कृतः ।
 विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ॥ ११ ॥
 स यदाऽनुगतः पुंसां पशुबुद्धिर्विभिद्यते ।
 अन्य एव तपाऽन्योऽहमिति भेदगताऽसती ॥ १२ ॥
 स एव आत्मा (२) स्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययालुकमणो निरूप्यते ।
 मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो ब्रह्मादयो ह्येव भिनत्ति मे मतिम् ॥ १३ ॥
 यथा भ्रान्त्यपयो ब्रह्मन्स्वमाकर्षसन्निधौ ।
 तथा मे भिद्यते चेतश्चक्राणोर्षदृच्छया ॥ १४ ॥
 नारद उवाच ।
 एतावद्वाह्याण्योदधा विरसम महामतिः ।
 तं निर्भर्ह्याप कुपितः स दीनो (३) राजसेवकः ॥ १५ ॥
 आनीयतामरे ! नेत्रजस्माकमयश्चकरः ।
 कुलाङ्गारस्य दुर्बुद्धेश्चतुर्षोऽस्योदितो दमः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाथदीपिका ।

बालान्सर्वानपि अतिक्रम्य तुभ्यं तव ॥ ६ ॥ १० ॥
 ब्रह्मो मायामोहिनाः भवन्तो मामालिपन्तीत्याद्येन तावदाह-
 स्तः परश्चेति । मिथ्याभिनिवेशो यदीयया माययैव कुतो न तु
 वास्तवः यत एव तदीयया मायया विमोहितबुद्धीनां भवतामेव
 दृष्टो भवतु मम तस्मै सच्चित्समावेश्वराय नमः ॥ ११ ॥
 ब्रह्मो किमेतत्प्रलपसि तव बुद्धिभेदो यतोऽज्ञानरूपं कथयेत्या-
 क्षितः संस्तुतप्रसादादेवेत्युत्तरमाह—स इति त्रिभिः । स भगवा-
 न्यदातुव्रतोऽनुकूलो भवति तदा पशुनामविवेकिनामिव बुद्धिभे-
 दगता असनी मिथ्या संसारविषया विभिद्यते अभिज्ञातमिष्टा
 भवति ॥ १२ ॥

शेदस्यासत्त्वं दर्शयन्नाह—स एव परमात्मैव स्वः पर इति-
 चाविवेकिभिर्निरूप्यते युक्तश्चेतत् यतो यस्य वर्त्मनि जिज्ञा-
 सायां ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति, तत्र हेतुः, दुरत्ययं दुर्ध-
 टमनुकमणामनुचरितमनुशयानं वा यस्य ॥ १३ ॥

ननु, निर्विकारस्य कथं मतिभेदकत्वं ? तत्राऽह—यथेति ।

यथा अग्रे लोहमाकर्षत्यायस्कान्तस्य समीपे सत्यमेव भ्रमन्ति
 तथा मे चेतश्चक्रपाण्डे, सन्निधौ तव कुतो ज्ञानस्तत्सन्निधिः ?
 तत्राऽह—यदृच्छयेति कस्य तपोदानादेः फलमेतदिति न
 ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

राजसेवक उवाचति शेषः ॥ १५ ॥

अरे चेन्न कथाऽऽनीयतां स्मामज्ञानभेददण्डानां मध्ये चतुर्थो दमो
 दण्डोऽस्य दुर्बुद्धेरुदित उक्तः शास्त्रेषु दुर्बुद्धित्वे हेतुः कुलस्याङ्गार-
 वक्राशहेतोः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रदनमेवाह—वरसेति ज्ञापयाम् । हे वत्स ! प्रह्लाद ! ते तव
 भद्रमस्तु, न त्वां ताडयाम इति भावः । सत्यं यथार्थं कथय मृषा
 मिथ्या मा कथय, किं कथयेयम् ? तत्राह—बालानिति । बालानति
 अतिक्रम्य सर्वान् बालान् विहाय तुभ्यं तवैव एव बुद्धिविपर्ययः—
 कुतो हेतोः ? अभूदिति ॥ ६ ॥

किमयं बुद्धिविपर्ययः परैर्विष्णुपक्षपातिभिः

नाभिः

(१) परः स्वश्चेति पाठान्तरम्. वीर० विज० कम० वि-वक्र० सिद्धा० । (२) स्वपरेत्यबुद्धिर्दुरत्ययालुकमणो—इति पाठान्तरम्. वीर
 (३) राजसेवकमिति पाठा० वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उताहो आहोश्चिन्त्यं स्वं एव तवामवत् हे दैत्यकुलनन्दन । त्व-
द्रूपां भोतुकास्मानामस्माकं भयवतां कथयतामिति ॥ १० ॥

एवमुक्त आह प्रह्लादः—पर इत्यादिना चतुर्भिः । यत्पुष्टं बुद्धिर्नेदं
परकृतः उत स्वाभाविक इति तत्र तमिमं स्वपरविभागं देहा-
त्माभिमानरूपाद्यान्मुखकं भगवन्मायामोहिनानामिति निन्दितुं
तावदेहात्माभिमानादिरूपमोहिनिमित्तविचित्रमायाशक्तियुक्तं भग-
वन्तं नमस्करोति—पर इति, यस्येश्वरस्य भागया हेतुना स्व
परश्चेत्यसद्व्याहः इदं मित्रप्रयं शत्रुरयन्देवो मनुष्यां ब्राह्मण-
इत्यादिदेहात्मप्रभं कृतः सम्पादितः विमोहितधियां भगवन्मा-
या विमोहिता धीर्येषां तेषां भवतामेव दृष्टो न ममेति भाव
तस्मै पूर्णपादगुणवाय नमः विमोहिनधियामित्यनेन “दैवी ह्येषा
गुणमयी मममाया दुरत्यया” इति भगवदुक्तरीत्या भगवदप्रप-
न्नानां भवतामेवासद्व्याहः न तु तत्प्रपन्नस्य मम इति सूचि-
तम् ॥ ११ ॥

तदेव व्यञ्जयस्तद्व्याहं निन्दन्ति—स इति । स भगवान् यदा
पुंभिर्ननुयतः आश्रितः तदा पुंसां पशुबुद्धिः पशुभिश्च बुद्धि
देहात्माभिमानरूपा लुद्धिर्विमिश्रणे निरस्तं कासौ पशुबुद्धिः ?
या, अथ एषः प्रपन्नोऽहम् इत्येवमुक्त्वा सर्वशरीरेषु तानैकाकार-
तया परमात्मसारीर्यम् आचरिष्यामि तास्मानो विजयतां स्म । एव
इत्येकस्या भेदना अनात्मभूतदेहात्ममनुष्यादिशरीरगता जल
एवावती पुष्टा अन्तर्गता सैषा पशुबुद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

एव स्वपरविभागेन भूतदेहात्मप्रभमिदं भगवन्मायाहेतुत्वं
कथनेन तद्व्याप्ताच्चिद्विषयकथनेन च भगवन् एतद्व्याप्तमस्मत्
तन्निवर्तकत्वञ्चोक्तम्, अथ ज्ञानप्रसादत्वमपि तत्रैवेति आह—स
इति । स उक्तविध एव ज्ञाना प्रकृतः परमात्मा स्वपरबुद्धि
स्त्रः परइति बुद्धिर्हितः तर्वांतरात्मतया सर्वत्र समत्वान्तरित्यर्थः ।
दुरन्तस्य पुरुषान्तरस्य शत्रुमनमनुक्रमणं व्यापारो यस्य तादृशो
निरूपयते अयैरक्षरं सर्वं सर्वव्यक्तिलीलया करोतीत्यर्थः । तस्य
वर्णयति मार्गे यत्स्वरूपविमर्शेन वेदव्यतिथो ब्रह्मादयोऽपि
मुखान्तं स एव एव परमात्मा मम मां बुद्धि मित्तत्त्वार्थः ।
स्वपरेत्यबुद्धिरित्यनेन देवाभुराद्विभागान्तरस्य सर्वेषां ज्ञान-
त्वमुक्तम्, दुरत्ययात्कमण इत्यनेन सर्वशक्तिवं देवप्राद्विग-
दित्यञ्चोक्तम्, यद्वर्त्तनी ब्रह्मादयोऽपि पुष्टान्तीत्यनेन तत्प्रसादादेव
ब्रह्मादीनामपि ज्ञानोदयः अन्तथा केवलं तेजमपि मोह पवेत्पु-
क्तम्, रूपरेत्यबुद्धिमिरिति तृतीयांशमपि पाठान्तरं तत्र स्वाः
पर इति न विद्यते बुद्धिर्भेषां तैः स्वपरविभागान्तरकाविवेक
रहितैरित्यर्थः । तादृशैर्दुरन्तव्यानुक्रमणोऽनितरसाधारण-
व्यापारो निरूपयते ज्ञायते इत्यर्थः । तत्प्रसादादिदृष्टदेहात्माभि-
मानादिभिः ज्ञानाज्ञानादिदृष्टेन परमात्मा ज्ञायते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

५. एवं ज्ञानप्रदत्वमुक्तम् अथ तस्यैव तत्प्रदानेन स्वस्य प्रवर्त-
तत्वमाह—यथेति । आकर्षसन्निधौ अगस्कान्तसन्निधाने मयो-
नोहो स्वयमेव यथा भ्रमति, भ्रमयति चञ्चलं भवतीत्यर्थः । तथा
क्षेमं चेतोऽपि चक्रं पाशौ यस्य तस्य हरेः सन्निधौ यद-

च्छया हेतुन्तरतिरपेक्षं विद्यते तत्प्रसादायत्ततत्साविध्यादेव
ममैवविधा बुद्धिर्वृत्तिरभूदित्यर्थः । अनेन “बुद्धिर्भेदः परकृतः
उताहो ते स्वतोऽभवद्” इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ १४ ॥

एवमुक्तोगुरुराहेत्याह—मुनिः—एतादृशिति । ब्राह्मणान् दैत्य-
याजकान् प्रत्येवम् एतावदेवोक्त्वा महाभक्तिः स प्रह्लादो विरराज
तृष्णाम्बभूव, ततो दीनः उपायान्तरेण तं स्ववशीकर्तुंमशक्तो
गुरुः तं तिमिरस्य कुपितस्त्वन् राजलेखकम् उवाचेति शेषः ॥ १५ ॥

तदेवाह—आनीयतामिति आह्वयम् । अरे हे राजभट ।
इयर्थः धेजं प्रहरणमाधनयष्टिद्विषमानीयताम् अस्माकमय
शोऽपकीर्तिङ्करोतीत्ययशस्कृतस्य अतएव कुत्रस्य दैत्यकुलस्याङ्गा-
रवन्नाशकः तस्य दुर्बुद्धेरितिः पर इत्यः शिष्योपायः चतुर्थः
एव स्वात् दण्ड एवो पायः कर्त्तव्यो, न साग्राह्यित्यर्थः । चतुर्थो-
ऽस्योदितो दम इति पाठे उक्तिः ज्ञानेनैव । चतुर्थो दण्डोपा-
य एवास्य दमो दमनसाधनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतचन्द्रचन्द्रिका ।

तुभ्यं नव यो बुद्धिविपर्यय एव तत्प्रसादं वक्ष्यामि अति-
कथ्य कृतोऽहमिति शपः दालानां बुद्धिमतिक्रम्येव बुद्धिर्भेदः
कृतः तस्मात्तुभ्यं रोचित इति वा ॥ १७ ॥

एतदेव विवृत्ययमिति—बुद्धिर्भेद इति । अस्माकं तत्रैव वक्तव्यं
त्वयेत्यतो गुरुणांमिति ॥ १८ ॥

उत्तरं वक्ति—पर इति । पुंसां शोऽपं परस्वच्छेत्सद्व्याहः
“एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुते, परमार्थसत्तु एतादेव प्राप्ताधिके सिद्धे
तत्र श्रीनारायणमन्तरेण परिपद्यकर्तृत्वं स्तुतिपराकर्तृत्वमिति
भेदः स्वात्मव्यकल्पनालक्षणाभ्यन्तरं ज्ञानस्य एव परमेश्वररथेच्छया
कृतः कविपतः सर्वकर्तृत्वकृत्य तस्मै भाग्यत महाभक्तिने नन-
त्यन्तस्य । तत्प्रत्यक्षमित्याह—विमोहितधियातिरिक्तः प्रत्यक्षस्वस्मा-
त्तादृशी बुद्धिर्भवाद्देशेन कार्येति शेषः । विमोहितेत्यनेनाधीश्वरक-
र्तृत्वं ज्ञायते ॥ १९ ॥

अन्माययेत्युक्तं रूपं दर्शयति—स यदेति । स भगवान् यदा
पुंसां स्वात्मपरबुद्धिजनकत्वेनानुगतोऽनुकूलो भवति तदा पशु-
बुद्धिरहबुद्धिर्विमिश्रते तत्कथमित्यत उक्तम्, अन्य इति, एव देवद-
शोऽन्यः स्वतन्त्रोऽहमन्यः स्वतन्त्र इति किमस्याधिकारश्चमिति
तत्राह—हेहगतं, अत एवासती वृत्तिज्ञानत्वेन मोक्षानुपयोगित्वात्
“अन्यो सावन्मो ह्यमस्मीति न स वेद यथा पशुः” इति श्रुतिप्रतीक
नानेन श्रुतेन जीवपरशोभेदं निषिध्य चिदैक्यं विधीयत इती-
ममर्थं विद्यायाऽर्थान्तरकल्पनायां किं प्रमाणातिनीयमाशङ्क्य—
स्वात्मन्देशान्यसङ्गार्वावधेयाय श्रुतिस्त्वियम् “अन्योसावन्मोह-
मिति पश्यन्नह इति स्म ह”—

“आत्मानमन्तर्यमवेदिति भेदं स्वरूपतः ।

आह तद्व्याप्तोऽधीना भिन्ना जीवा, सर्वेव तु ॥

स्वरूपसत्ताकर्तृत्वं भोगो मांश्चस्यैव च ।

मूलस्वावस्थितिश्चैव सर्वं विष्णोर्विशो सदा” ॥

इत्यनेन परिहृतेति ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

दुर्गमम् अनुक्रमणं अनुसरणं यस्य सः न च सुबुद्धिभिः शास्त्रज्ञैः सुगममेव नदनुसरणमिति वाच्यमित्याह—यद्वर्त्मनि यत्प्राप्ति-
मार्गेऽनुसरणरूपे भक्तियोगे वेदवादिनां वेदार्थनात्पर्यविवेचका
अपि मुह्यन्ति यूयन्तु ज्ञानलवदुर्विदग्धाः किमुतेति भावः ।
एष भगवान् मे मतिं भिनत्ति यूष्मन्मतिभ्यस्सकाशाद्भिन्ना-
ङ्करोति ॥ १३ ॥

स एव मतेर्भेदः किमाकार इति चेत्तत्राह—यथा अयो लोहं
आकर्षयत्यस्कात्तस्य सन्निधौ स्वयं भ्राम्यति तथैव मे चेतः
चक्रपाणोः सन्निधौ स्वयमेव भ्राम्यति भिद्यते यूष्मच्चेतोभ्यः सका-
शाद्भिन्नं भवति यद्वच्छेति तत्र मत्तकर्मतपोदानादेहेतुत्वं सम्म-
वर्तीत्यर्थः । अयमर्थः अयस्कान्तेन स्वशक्त्यैव लोहमाकृष्य स्वस-
युक्तीक्रियते तत्र किमपि कारणं प्रयोजनञ्च नास्तीत्यस्का-
त्तस्य सख्यभाव एव यथा तथैव चक्रपाणोरपि स्वभाव एवायं
यत्कृपापरवशतया स्वभक्तस्य चेतसः स्वस्मिन्नाकर्षणमिति तत्र
मम किं स्वातन्त्र्यमस्तीति भावः ॥ १४ ॥

राजसेवक उवाचोति शेषः ॥ १५ ॥

वेत्तं प्रवरणद्वयविशेषः यद्ययमयशस्करस्ततोऽस्य दुर्बुद्धेरुपा-
यानां मध्ये चतुर्थो दमो दण्डः उद्दिनः उक्तः शास्त्रेषु ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

बाह्यात्पनि उल्लङ्घ्य तुभ्यं न च बुद्धिनिर्णयः कुतो जानः ॥ ९ ॥
ते बुद्धिभेदः प्रवृत्तिमार्गमस्मदाद्यनुष्ठितं त्यक्त्वा वासुदेवे
बुद्धिप्रवेशः परेण केनापि कृतः उताहो स्वतोऽभवदिति भय-
ताम् ॥ १० ॥

परः स्वधेति असद्वाहः दुष्टाग्रहः यस्य मायया प्रकृत्या कृतः
तथैव मोहितधियां भवतां दृष्टो, न तु मम, तस्मै भगवते नमः
सर्वस्य वासुदेवात्मकत्वात् यदनुग्रहो वासुदेवबुद्धिप्रवेशस्तस्य
श्रीमद्भगोर्विशेषतः परत्वासम्भवात् हारिगुरुप्रसादं विना स्वतः
वासुदेवं बुद्धिप्रवेशासम्भवात् बुद्धिभेदः परकृतः उताहो ते
स्वतोऽभवदिति वाक्यं सर्वथाऽनुपपन्नमिति भावः ॥ ११ ॥

तव बुद्धिभेदः कुत इत्यत्राह—स एष इति । स भगवान् यदा
अनुवृत्तः अन्तर्यामिरूपेण गुरुरूपेण च अनुकूलो भवति तदा एषो
ऽन्योऽहमन्यः इति भेदगता इत्येवं वासुदेवात्मकभ्रान्तिविलिखितं
भेदं प्राप्ता अत एवासती संसारप्राप्तिका अन एव पशूनामिव
विवेकहीना बुद्धिर्विभिद्यते प्रवृत्तिमार्गाद्भिन्ना भवति वासुदेवे
प्रविशतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्माकमनुव्रतः स कुतो नेत्यत्राह—स इति । स एष आत्मा
परमात्मा दुरत्ययं दुरधिगममनुक्रमणम् अतस्त्वैवैर्वाणं यस्य अत एव
स्वस्य परः शत्रुरिति अबुद्धिभिः परमात्मा भजनीय इति नास्ति
बुद्धिर्बैषां तैनिरूप्यते न तु भवादृशास्तत्प्रपन्ना भवन्तीति भावः ।
“न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययापहतज्ञाना
आसुरं भावमाश्रिताः” इति श्रीमुखोक्तेः ॥ भवतामसुरपक्षीयान्नु

[२४]

का वार्ता वेदवादिनो वेदत्रयीप्रोक्तकर्मनिष्ठास्तेभ्योऽपि श्रेष्ठाः
ब्रह्मादयः यद्वर्त्मनि यत्प्राप्तिमार्गे मुह्यन्ति स्वपरेति सन्निधौ ॥ १३ ॥

तत्कृपया तु मम बाह्यस्यपि चेतस्तद्वर्त्मनि प्रविशतीत्याह-
यथेति । यथा आकर्षसन्निधौ अयस्कान्तममीपे अयो लोहः स्वयं
भ्राम्यति तथा मे चेतो यद्वच्छेपा चक्रपाणोः सन्निधौ भवतां
प्रकृतिमार्गाद्भिन्नं भवति, तद्वर्त्मनि प्रविशतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

त प्रह्लादस्य स ब्राह्मणो निर्भत्स्याहेति शेषः ॥ १५ ॥

अरे वेत्तमानीयताम यतोऽयमस्माकमयशस्करः अनोऽस्य कुला-
द्भारस्य दैत्यकुलनाशहेतोः दमः दमनहेतुः उपायानां चतुर्थो
दण्ड उद्दिनः शास्त्रे उक्तः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

हे वन्त प्रह्लाद ! तुमारा भला हो तुम सब कहो झूठ
मन बोल्हो कि इन बालको को भी अधिकमण्य करने के यह
तुमारी विपरीति बुद्धि कैसे हुई ॥ ९ ॥

यह तुमारी बुद्धि का भेद किसी दूसरे के निखाने ने है
अथवा आपही से है, हे कुलनाशन ! हम तुमारे गुरु लोक
रक्षी तुमने की इच्छा करने है तुम कहो ॥ १० ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि यह अपना यह पराया ऐसा असत् प्रह्लाद
जिसकी भाषा से मोहित बुद्धि वाले असत्पुरुषों को होरहा
है उस भगवान को नमस्कार है ॥ ११ ॥

वही भगवान् जब पुरुषों पर अनुकूल होता है तब यह
अन्य है मैं अन्य हूँ इस प्रकार पशुओं के तरह भेद को
ज्ञान जो तुम बुद्धि से मेरीतरह भेद को प्राप्त हो जाती है ॥ १२ ॥

जिसके चरित का अनुवर्तन दुर्बल है और प्रबुद्धि लोग जिस
को स्व पर ऐसा करके वर्णन करते हैं और जिसके मार्ग से
वेद वादि बड़े २ ब्रह्मादिक मोहित होने है वही परमात्मा
हमारी मति का भेद करते है ॥ १३ ॥

हे प्रह्लाद ! जैसे खेवक को समीप में लोह आपही खिंच
जाता है इसी प्रकार मेरा भी चित्त उन चक्रपाणि की इच्छा
से भिन्न होरहा है ॥ १४ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—महामति प्रह्लाद ब्राह्मण
से इतना कह कर चुप होगए ॥ वह विचारा दीन ब्राह्मण
राज सेवक प्रह्लाद को भय दिखाकर कुपित होकर बोला ॥ १५ ॥

अरे ! हमारा चेज तौ लाओ यह हमारी आकीर्ति कराने
वाला है इस कुलांगार दुर्बुद्धि को चतुर्थ उपाय देड ही
उचित है ॥ १६ ॥

दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कशटकद्रुमः ।
 यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायिताऽभक्कः ॥ १७ ॥
 इति तं विविधोपायैर्भीषयस्तर्जनादिभिः ।
 प्रह्लादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनम् ॥ १८ ॥
 तत एनं गुरुज्ञात्वा ज्ञातज्ञपचतुष्टयम् ।
 दैत्येन्द्रं दर्शयमास मातृमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९ ॥
 पादयोः पतितं बालं प्रतिनन्द्याऽऽशिषाऽसुरः ।
 परिष्वज्य चिरं द्योभ्यां परमामाप निवृत्तिम् ॥ २० ॥
 आरोप्याङ्गमवघ्राय मूर्ध्निपश्रुकलाऽम्बुभिः ।
 आसिञ्चन्विकसद्वक्त्रमिदमाह युविष्ठिर ! ॥ २१ ॥
 हिरण्यकशिपुरुवाच ।
 प्रह्लादानूच्यतां तात ! स्वधीतं किञ्चिदुत्तमम् ।
 कालेनैतान्ताऽऽयुष्मन् ! यदक्षिह्नुरोर्भवान् ॥ २२ ॥

अधिरस्त्रासिक्तनभावाधेहीविता ।

तन्कुतः ? ग्राह—दैतेया एव चन्दनद्रुमास्तेषां वनेऽयं कशटकद्रुम-
 तुल्यो जातः । तदेवाऽऽह, यस्य दैतेयचन्दनवनस्य मूलोन्मूलने
 परशुस्थानीयस्य विष्णोरयमभेक एव नालायितो नालानवाचरित-
 यथा परशोरश्रेष्ठकव्ये अवलादिद्रुमनिर्मिता दण्डः सहकारीत । अत्र
 हेतुनासंभवात् तथा अपि विष्णोर्दैत्यमूलस्य हेतुर्जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इति तं प्रह्लादं भीषयश्चमार्थेणावर्गस्य प्रतिपादकं
 शास्त्रमध्यापयामास ॥ १८ ॥

ज्ञातं ज्ञेयपुपायानां चतुष्टयं नामवातादि येन न दैत्येन्द्रं
 प्रतिमाया मृष्टमुद्रत्ये सापितम् अलङ्कृतं भूषणतिलकादिभिः
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

अभिज्ञीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुलनाशकत्वं व्यनक्ति—दैतेया एव चन्दनद्रुमाः तेषां वने-
 ऽयं कशटकद्रुमतुल्यो जातस्तन्मूलेषु तेषां दैतेयचन्दनवनानां
 यानिमूलानि तेषाम्मूलने हेतुने परशोः परशुस्थानीयस्य
 विष्णोरयमभेको नालायितः नालवदाचरितवान् यथा परशो-
 श्रेष्ठकव्ये कर्तुरादिद्रुमनिर्मिता दण्डः सहकारी तं विना
 हेतुनासंभवात् तथा अपि विष्णोर्दैत्यमूलस्य हेतुः सहकारी
 जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इतीत्येवम् तर्जनादिभिर्नातोपायैर्भीषयः प्रह्लादं तं त्रिवर्ग-
 स्योपपादनं धर्मार्थकामप्रतिपादकं शास्त्रं ग्राहयामास ॥ १८ ॥

ततो गुरुने प्रह्लादं ज्ञातं ज्ञेयानुपायानां सामादीनां

चतुष्टयं यस्य तादृशं ज्ञानं तादृश्यं मात्रा मृष्टं उद्वल्यै स्थापितम्
 अलङ्कृतञ्च प्रह्लादं दैत्येन्द्रं प्रति दर्शयामास, पितृसन्निधौ प्राप-
 यामासत्यर्थः ॥ १९ ॥

तत पादयोः प्रभूमन्तं नमस्कृत्य बालम् आशिषा आशीं पूर्णकं
 पतितञ्च असुरो हिरण्यकशिपुः होऽर्घ्यं पुजायामा (पुजय्य शिरः)
 परिष्वज्य परमां निवृत्तिमानन्दं प्राप्ताम् ॥ २० ॥

तत उरसङ्के निधाय मूर्ध्निपुपायान् च अश्रुकलासुभिर्हर्षा-
 श्रुजलविन्दुभिरसिञ्चन् विकसद्वदनं यस्य तादृशो दैत्य सुते
 प्रतीत्य गदगदमाह—युविष्ठिर इति पाठे सम्बोधनम् ॥ २१ ॥

तदेवाह—प्रह्लादेति । हे आशुष्मन् तात ! पुत्र प्रह्लाद ! भवा-
 नेनावता कालेन गुरोः सकाताद्यदुपाशिक्ष्यधीतवांस्तन्मध्ये किं
 चिदुत्तमं कृषीतं मम्यगादृश्या गृहीतं तत् हे तात ! प्रह्लाद, अनु-
 च्यतां सम्यगनुकमेव पठयताम् ॥ २२ ॥

अभिज्ञजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उन्मूलयतीत्युन्मूलः स चासौ परशुश्च उन्मूलपरशुस्तत्
 स्वदैतेयचन्दनवनस्य मूलं तन्मूलपरशुस्तस्य नालायितः मण्ड-
 पवत्तन्वानः ॥ १७ ॥

त्रिवर्गस्योपपादनं शास्त्रम् ॥ १८ ॥

ज्ञातं ज्ञेयानां धर्मार्थपुरुषार्थानां चतुष्टयं येन न तथा तं ज्ञात-
 ज्ञेयसाधनचतुष्टयं वा मातृमृष्टं शरीरमलत्यागेन स्नानं कारितम्
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ २३ ॥

इति पुंसाऽर्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नव लक्षणा ।

क्रियते भगवन्पद्मा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुष्ठु अभीतं पठितम् ॥ २२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पुनश्च स एव तादृशपरमशुद्धरूपस्य विष्णोर्नालायितः
इत्यसामञ्जस्यमतीति भावः ॥ १७-२२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराष्टर्ङ्गशिरी ।

यस्य वनस्य क्षुत्तुलने परशुस्थानीयस्य विष्णोर्नालायितो-
दयङ्स्थानीयः लोके हि परशोर्दण्डो वर्धुर एव लिङ्गः स च कण्ट-
किद्रुमः ॥ १७ ॥

ग्राह्यामास ग्राहयितुं गतते स्मेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ज्ञातं ज्ञेयं ज्ञातुमर्हं चतुष्टयं सामदानभेददण्डात्मकमुपा-
यचतुष्कं येन तत् ॥ १९-२१ ॥

सुष्ठु अभीतं संशयादिरहितं अनुकूलं गुरोर्दिरण्यकशिपु-
स्येति शुकाचार्यात्मजात् प्रह्लादमते गुरोः श्रीनारदात् ॥ २२ ॥

भीमच्छुकादेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च दैतेयचन्दनवने अयं कण्टकद्रुमः यत् तस्य दैतेय-
चन्दनवनस्य चम्बूलं हिरण्यकशिपुमभूतिदैत्ययूथपलसूहभूतान्त-
दुन्मूलवतीति तथा तस्य परशोः परशुस्थानीयस्य विष्णोर्नाल-
यियो नागमिवाचरदयमर्मकः ॥ १७ ॥

त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामसमूहस्योपपादनं प्रतिपादकं प्रवृत्ति-
शास्त्रं ग्राह्यामास ॥ १८ ॥

ततस्तदनन्तरं शुरुः पाठकः एनं प्रह्लादं ज्ञातं ज्ञेयचतुष्टयं
ज्ञातव्यभूतानां सामदानभेददण्डानां चतुष्टयं येन तं तथाभूतं
ज्ञात्वा मात्रा मृष्टमुद्वर्त्यनापितमलंकृतञ्च दैत्येन्द्रमपि दर्शया-
मास ॥ १९ ॥

चिरञ्जीवेत्याद्याशिषा प्रतिनन्द्य ॥ २० ॥

अश्रुकलाश्रुभिः आनन्दाश्रुविन्दुजलैः ॥ २१ ॥

आयुष्मन् हे तात ! प्रह्लाद ! एतावता कालेन गुरोस्सका-
शात् भवान् यत्किञ्चित् अशिक्षन् तत्र उत्तमं सारभूतं सुष्ठु
अधीतम् अनूच्यताम् अनुक्रमेण भगवताम् ॥ २२ ॥

आपा टीका ।

यह दैत्य रूप चंदन वन में कंटकद्रुम उत्पन्न हुआ है
जिस दैत्य रूप चंदन वन की मूलका उन्मूलन करने वाला
जो विष्णुरूप परशु (कुल्हाड़ा) उसका नाल (बेंदा) रूप
सहकारी यह वालक है ॥ १७ ॥

इस तरह तर्जन आदि नाना उपायों से प्रह्लाद को मर्ह
देने हुए, अर्थ धर्म और काम इस त्रिवर्ग के प्रतिपादक
शास्त्र को पढ़ाने लगे ॥ १८ ॥

गहनंतर गुह्ये जाना कि यह सामानानादि चारों उपयो-
गो जानबुझा सब माता से उचटन रतान आदि पूर्वक प्रले-
कृत कराकर, दैत्येन्द्र के मर्त्य ले गये ॥ १९ ॥

अतुरराज भी चरशों में पड़ हुए बालन को असीस
द्वारा अभिनंदन कर बाहुओं से आलिंगन कर बड़े हर्ष को
प्राप्त हुआ ॥ २० ॥

और गोइ में बैठ कर मरणात् आत्माककर उससे प्रसन्न
मुख को प्रेमाश्रुओं से स्निग्धता हुआ, हे बुद्धिष्ठिर ! यह वक्ष्य
माया वादय बोला ॥ २१ ॥

हिरण्यकशिपुसुखाच्च ॥

हिरण्यकशिपु बोला, कि—तात प्रह्लाद ! तुमारी दीर्घ आयु
हो इतने काल तक जो तुमने फुल्ल शुरुजी से सीखा और
जो अच्छा पढ़ा उसे कहो ॥ २२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पादसेवनं परिचर्या, अर्चनं पूजा, दास्यं कर्मापणम्, सख्यं
तद्विश्वासादि, आत्मनिवेदनं स्वशरीरसमर्पणम्, यथा विक्रीतस्य
गवाश्वादेभरस्वपालनादिचिन्ता न क्रियते तथा देहं तस्मै
तमर्थं तच्चिन्तावर्जनमित्यर्थः ॥ २३ ॥

निशम्यैतन्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा ।

गुरुपुत्रमुवाचेदं रूपा प्रस्फुरिताधरः ॥ २५ ॥

ब्रह्मबन्धो ! किमेतत्ते विपक्षं श्रयताऽसता ।

असारं ग्राहिता बालो मामनादृत्य दुर्मते ! ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इति नव लक्ष्णानि यस्याः सा अतीते न चेद्भगवति विष्णौ भक्तिः क्रियते साचापितैव सती यदि क्रियेत न तु कृता सती पश्चादप्येत तदुत्तममधीनं मन्ये न त्वस्मादुरोधितं शिक्षितं वा तथाविधं किञ्चिदस्तीति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥

न विद्यते सारं यत्र तदसारम् न विद्यते सारं यस्मादिति वास्तवोऽर्थः ॥ २६ ॥

श्रीमद्गीतराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तमुत्तममधीनमध्ये किञ्चिदनुत्तममिति तत्राह-श्रवणमिति । यदुक्तं पूर्वं “वनं गतो यद्धर्मिणाश्रयेत” इति तदेवाश्रयणं चिह्नानि, श्रवणमिति वाक्येण पुनः श्रवणादीनि नव लक्ष्णानि यस्याः सा भक्तिश्चेन्न लक्षणा भक्तिप्रतिपादकशास्त्रमधीनं चेत्तदेव स्वधीनमुत्तम मन्ये न त्वधुना गुणैः स्वशास्त्राधीनं ननु गुणभिर्नाप्यापिनमिति भावः । स्वधीनप्रवृत्तौ चरन्निगमनसुसममधीनमिति श्रवणमित्यादि तु पूर्वाकाशश्रवणविशेषं भगवत्पूजाक्रियते चेद्भक्तिविलयाप्रतिपाद्या नव लक्ष्णानि भक्तिनिष्कारमादेन भगवति क्रियते इति यदुक्तं सा भक्तिर्हिष्णापितीति यच्च तदेतदुत्तमं मन्ये न केवलं नवलक्षणा भक्तिप्रतिपादकशास्त्राध्ययनमात्रमेवोत्तमम् अपि तु तदर्थांशुष्टानमलुष्टितत्त्वेऽपि समर्पणं चेत्युत्तमं मन्ये केवलाध्ययनमात्रस्य व्यर्थं त्यादिति भावः अपिना विष्णोः प्रत्ययेन भक्तेरनन्वयप्रयोजनत्वेन कर्त्तव्यनोका, तत्र विष्णोः श्रवणं तत्स्वरूपरूपगणविभूतिश्रवणम्, कीर्त्तनं नामोच्चारणाद्यत्मकम्, स्मरणं स्वरूपाद्विषयकमेव पादसेवनं पादयोः सम्वाहनं तस्मात्चाविग्रहतदीपपादयोश्चेति वेदितव्यं परब्रह्मविभवादेरतीन्द्रियत्वेन तत्पादसेवनासम्भवात् यद्वा भगवद्विषये मानसिकं तद्विषयविषये तु कायिकं विवक्षितम् आत्मनिवेदनम् “ओमित्यात्मानं बुद्धीत” इति श्रुत्युक्तरीत्या तच्छेषत्वानुसन्धानं यद्यपि भक्तिर्नाम ध्यानापासनादिशब्दवाच्याऽहुरहुरभ्यासाधेयतिशया आप्रयाणादनुवर्त्तमाना विवेकादिसाधनसप्तकानुगृहीता तैजभारावधिविच्छिन्नस्मृतिस्मृतानात्मिका प्रीत्यात्मिका प्रत्यक्षतापन्ना भ्रुवानुस्मृतिः । ननु श्रवणादिरूपेण नवलक्षणा, तथाप्युक्तविधया भक्तेरेव कर्मज्ञानयोगादिवच्छ्रमदमादिवच्च श्रवणादीन्यप्यविलम्बेन निवर्त्तकान्युच्यन्ते, यद्वा नवलक्षणा लक्ष्यते एमिरिति लक्ष्णानि चिह्नानि ज्ञापकानि भक्तियोगपरिपाकावस्थाज्ञापकानीति भावः, उक्तावभक्ति-

योगनिष्ठेन रागत एव श्रवणादीनि क्रियन्ते, लोकेऽपि हि यद्वस्तुविषया प्रीतिस्तद्विषयकश्रवणादीनि स्वत एव प्राप्तानीति न तत्र यत्नेन भवितव्यम्, अतः श्रवणादीनि प्रीत्यात्मकभक्तियोगकारितावस्थाविशेषरूपाणि तन्निष्पत्तिस्वरूपकानीति तात्पर्यम्, एवं प्रीतिकारितश्रवणादिपर्यन्तभक्तियोगानुष्ठानमेव “वनङ्गतो यद्धर्मिणाश्रयेत” इत्युक्तमाश्रयणमित्युक्तं भवति ॥ २३ ॥ २४ ॥

एतदेतन्निधिं सुतस्य वचो निशम्याकर्ण्य तदा हिरण्यकशिपुः रूपा प्रस्फुरितः कम्पमानः अश्रोत्रो यस्य तादृश इदं वक्ष्यमाणं गुरुपुत्रं प्रत्युवाच ॥ २५ ॥

तदेवाह—हे ब्रह्मबन्धो ब्राह्मणाभास ! किमेतत्ते त्वया कृतमिति शेषः, अतीवालुचिन्मेतत्कृतमित्यर्थः । कितम् ? यन्मामनादृत्य विपक्षं शत्रुपक्षमाश्रयता प्रत एव असतां मह्यमहितकारिणा त्वया हे दुर्मते ! असारं ग्राहिता बाल इति एतत् ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नियन्तृत्वेनात्मनि मायि स्थितो भगवानिति नितरां वेदनमात्मनिवेदनम्—

“सुकरूपाय समान्तैः स्थो नियन्तैव हरिः सदा ।

इति ज्ञानं ससुदृष्टं सम्भगात्मानिवेदनम्” ॥

इत्येतदात्म समर्पणं नार्थः कितूक एवार्थः इत्युक्तकारेण श्रवणादिभिर्तद्व्यते असंभवव्यभिचारपरिहारेण श्रूयत इति ॥ २३ ॥

नवलक्षणा विष्णो भक्ति र्हेस्मिन् शास्त्रेपिता प्रतिपादिता पुंसा सा भगवत्पुस्तगश्लोके अद्या निर्वाजेन क्रियते चेद्यात तर्हि तदधीनं शास्त्रमुत्तमं मन्ये नान्यदित्यन्वयः । नव श्रवणादीनि लक्ष्णानि चिह्नानि यस्यां सा तथा ॥ २४—२५ ॥
ते त्वया ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रवणमिति युग्मकं । तत्र श्रवणानाम्, रूपगुणपरिकरबीजामवशब्दानां श्रोत्रस्पर्शः एवं कीर्त्तनस्मरणयोरपि क्रमो ज्ञेयः स्मरणं यत्किञ्चिन्मनसानुसन्धानम्, पादसेवनं कालदेशानुचितपरिचर्या, अर्चनं विष्णुपूजा, वन्दनं नमस्कारः, दास्यं तदासोस्मीत्याभिमानः, सख्यं बन्धुभावेन तदीयहिताशंसनम्,

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आत्मनिवेदनं देहादिशुद्धात्मपर्यन्तस्य सर्वतोभावेन तस्मिन्ने-
वापंगम् इति नवलक्षणानि यस्याः सामगवति तद्विषयिका अद्धा
साक्षाद्रूपा न तु कर्माद्यपंगारूपपरस्परं भक्तिरियं तत्रापि श्री
विष्णुर्वापिना तदर्थमेवेदमिति भाविता न तु धर्माद्यादिवर्णिता
एवमेवमभूता चेत् क्रियेत, तदा तेन कर्ता यद्धीनं तदुत्तमं मन्ये
इत्यर्थः । तथाच श्रीगापालतापनी श्रुतिः “भक्तिरस्य भजनं तदि-
हामुत्रोपाधि नैराश्येनामुष्मिन् मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम्” इति.
अत्र नवलक्षणसमुच्चयो नावश्यकः एकैनेवाङ्केन साध्याद्य-
भिचारश्रवणात् कचिदन्याङ्गमिश्रणान्तु तथापि भिन्नभद्राखि-
त्वात्. ततो नवलक्षणशब्देन सामान्योक्त्या तन्मात्रानुष्ठानं विधी-
यत इति ज्ञेयं नवलक्षणत्वञ्चास्याः अन्येषामप्यङ्गानां तदन्तर्भावद्यु-
क्तम्. किञ्चिच्चारं विशिष्यलिख्यते—तदेव नामादिश्रवणमन्त्र-
क्रमः, तत्र यद्यप्येकतरेणापि व्युत्क्रमेणापि सिद्धिर्भवत्येव तथापि
प्रथमं नाम्नः श्रवणमन्तःकरणशुद्धयर्थमपेक्ष्यम्. शुद्धे चान्तःकरणे
रूपश्रवणेन तदुत्तरागम्यता भवति नमरागुदन्तं रूपे गुणानां
स्फुरणं सम्पद्यते. सम्पद्यते च गुणानां स्फुरणं परिकरविशिष्टं
तद्वैशिष्ट्यं सम्पद्यते ततस्तेषु नामरूपगुणपरिकरेषु स्वस्यक्
स्फुरनेषु लीनानां स्फुरणं सुष्ठु धर्मात्मनि प्रत्येक साधनक्रमो लि-
खितः । एवं कीर्तनस्मरणयोश्च ज्ञेयं इदञ्च श्रवणं श्रीमदङ्गुलिनि-
र्गमहात्म्यं जातस्वीनां परमसुखदम्. तच्च द्विविधम्, महदाविर्भा-
वितं महत्कीर्तयमानञ्चेति तत्रापि श्रवणं श्रीभागवतश्रवणान्तु
परमश्रेष्ठं तस्य तादृशप्रभावप्रत्यक्षवात्मकत्वात् परमरसमयत्वाच्च.
अत्र सूर्याभिमनयान इति वसिष्ठाभीष्टनामादिश्रवणान्तु लघुरा-
वर्णयितव्यम् तत्रापि स्वामनमहातुभवलुखात् सर्वस्य श्रीकृष्ण-
नामादिश्रवणान्तु परमभागादेव सम्पद्यते, तस्य पूर्वोभगत्वात् इति.
एव सङ्कीर्तनादिष्वप्यनुसन्धेयम्. तत्र यत् स्वयं सम्प्रति कीर्त्तये
तदपि श्रीशुकदेवादिमहत्कीर्त्तितचरत्वेनानुसन्धाय कीर्त्तनीय-
मिति तदेवं श्रवणं दर्शितम्. अस्य कीर्तनादितः पूर्वत्वं तद्धिना तत्त-
दज्ञानात् । विशेषतश्च यदि साक्षादेव महत्कृतस्य कीर्तनस्य
श्रवणभाग्य सम्पद्यते तदैव स्वयं पुण्यकीर्त्तनीयमिति तत्प्राधान्यात्.
एवमेवोक्तं तद्वाग्विसर्गइत्यादौ टीकाकङ्किः यत् यानि नामानि
वक्तुं सति शृण्वन्ति श्रोतरि रुति गृणन्ति अन्यदातु स्वयमेव
गायन्तीति. अथातः कीर्त्तनम्, तत्र पूर्ववत् नामादिकमोक्षेयः नाम-
कीर्त्तनञ्चेदमुच्चैरेव प्रशस्तं “नामान्यनन्तस्य हतत्रयः पठन्” इत्यादौ.
अथ तथोपदिष्टं कलियुगपावनवतारेण श्रीभगवता “तृणादपि सुनी
चेन तरोरपि तितिष्ठुणा । अमानिना मानदेन कीर्त्तनीयः सदा
हरिः” ॥ इति. इयञ्च कीर्त्तनाख्या भक्तिभगवतो द्रव्यजतिगुण-
क्रियादीन् जनैकविषयापारकक्ष्यामधीति श्रुतिपुराणादिविश्रुतिः
कलौ तद्दीनत्वम्. यथा ब्रह्मवैवर्त्ते “अतः कलौ तपोयोगविद्या-
यज्ञादिकाः क्रियाः । सङ्गामवन्ति न कृता कुशलैर्वापि देहिभिः” ॥
इति. अत एव कलौ स्वभावेन एवातिदीनेषु लोकेष्वविर्भूय
ताननायासेनैव तत्तद्युगगतमहासाधनानां सर्वमेव फलं ददाना
सा कृतार्थयति. यत एव कलौ भगवतो विशेषतश्च सन्तोषो भव-
ति. अत्र कलिप्रसङ्गेन कीर्त्तनस्य गुणोत्कर्ष इति वक्तव्यं भक्ति-
मात्रे कालदेशादिनियमस्य निषिद्धत्वात्. तस्मात् सर्वत्रैव

युगे श्रीमत्कीर्त्तनस्य समानमेव सामर्थ्यम् कलौ श्रीभगवता
कृपया तद्ग्राह्यम् इत्यपेक्षयैव तत्तत्प्रशंसति स्थितम् अत एव
यद्यन्या भक्तिः कलौ कर्तव्या तदा तत्संयोगेनैवेत्युक्तं “यज्ञैः
सङ्कीर्त्तनप्रार्थैर्यजन्ति हि सुमधसः” इति । तत्र च स्वतन्त्रमेव
नामकीर्त्तनमत्यन्तप्रशस्तं “हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ
नास्त्येव नाम्नयेव नास्त्येव गतिरन्यथा” इत्यादौ. अत्र पाञ्चोक्ताः
दशापराधाः त्याज्याः यथा सन्तकुमारवाक्ये “सर्वापराधकृदपि
मुच्यते हरिर्भयः । हरेरप्यपराधान् यः कुर्याद्विपदपांसनः ॥ ना-
माश्रयः कदाचित् स्यात् तरत्येव स नामतः । नाम्नोपि सर्वसु-
हृदो ह्यपराधात् पतत्यधः” ॥ अपराधाश्च भक्षिष्य लिख्यन्ते, यथा
सतां निन्दा (१) श्रीविष्णोस्सकाशाच्छिक्वनामादेः स्वतन्त्रा-
मननम् (२) गुर्ववज्ञा (३) श्रुतिनिरुपगन्ताश्च निन्दनम् (४) । हरि-
श्यामहिम्नि अर्थवादमात्रश्लिष्टमननम् (५) तत्र प्रकारान्तरे-
णाधिक्यजननम् (६) । नामवलेन एव प्रवृत्तिः (७) । अन्यदुभ-
क्रियाभिर्नामभ्यामननम् (८) । अश्रद्धयान् विमुखेन शृण्वन्ति
नामोपदेशः. (९) । नामादायाम्ये श्रुतेः प्रतीतिरिति (१०) ।
एतेषामपराधानामनन्यप्रायश्चित्तञ्चोक्तम् तत्रैव “नामापराधयु-
क्तानां नामान्येव हस्त्यधः । अविभाक्तप्रवृत्तानि तात्वेवार्थ-
कराणि च” इति । तन्मन्त्रपराधेन तत्सन्तोषार्थमेव सन्त-
तनामकीर्त्तनादिकं समुचितम् अस्मरीपञ्चवितादौ तदेकक्ष-
म्यत्वे नामपराधानां क्षमात्वात् उक्तञ्च नामकौशुल्यं सङ्घ-
पराधस्य भागएव निवर्तकस्तनुप्रदो वेति. अत एवोक्तं श्री-
शिवं प्रति दत्तेण—“योऽसौ भया विदिततत्त्वज्ञा सभायम्”
इत्यादि. अस्मिन्कीर्त्तने निजदैर्घ्यविज्ञाभिष्टविज्ञातितत्प्रा-
वृत्त्यन्तर्भावौ तथाच श्रीभगवत्स्थितनामादिकीर्त्तनन्तु पूर्व-
वदन्तर्भावनादिकीर्त्तनादधिकं हेतुम्. अथ कीर्त्तनादिभिः शुद्धा-
न्त करणश्चेत् “एतज्जिद्विद्यमानानाम्” इत्याद्युक्तत्वात् नामकीर्त्तना-
परित्यागेन स्मरणं कुर्यात् यत्वेव नामादिमन्त्रनिष्ठत्वेन बहु-
विधं भवति तच्च पञ्चविधं यत्किञ्चिदनुसन्धानं स्मरणं सर्व-
तश्चित्तमाकृष्य सामान्याकारे ततोऽन्यथा धारणा. विशेषतो
रूपादिखिन्नतं ध्यानं अष्टनधारावदनचक्रिञ्चं तदधुवातु-
स्थितिः ध्येयमात्रस्फुरणं समाधिरिति कचिच्छ्रीलादियुक्ते च
तरिम् अन्त्यास्फुर्तिः समाधिरस्यात् एतद्रूपो दासादिभक्तानां
पूर्वस्तु प्रायः शान्तभक्तानाम् अथ रुचिः शक्तिश्च चेतदपरि-
त्यागेन पादसेवाच कर्त्तव्या सेवा स्मरणसिद्धयै सा कैश्चि-
त्क्रियते पादसेवायां पादशब्दो भक्त्यैव निर्दिष्टः तत. सेवायाः
सादरत्वं विधीयते अस्य श्रीमूर्तिदर्शनस्पर्शनपरिक्रमानु-
व्रजनभगवन्मन्दिरगङ्गापुरुषोत्तमद्वारकामथुरादितदीयतीर्थस्थान-
गमनाद्योऽप्यन्तर्भाव्याः तत्परिकरप्राप्तत्वात् गङ्गादीनां
परमभागवतत्वपक्षे तु तत्सेवादिकं महत्सेवादेवैव पर्थ-
वस्यति तुलसीसेवा च तस्याश्चैवान्तर्भाव्या ततो महतामिव
गङ्गादीनां भक्तिनिदानत्वम्, अथाचैतम्. तन्मार्गं श्रद्धाचेदाश्रित-
मन्त्रगुह्यं विशेषतः पृच्छेत् यद्यपि श्रीभागवतमते पञ्चरात्रादि-
वदन्तमार्गस्यावश्यकत्वं नास्ति तद्धिनापि श्रवणादीना-
मेकतरेणापि पुरुषार्थसिद्धेरभिहितत्वात्. तथोक्तं प्राचीनै-
रपि ।—

श्रीमज्जीवोगोष्ठाभिरुक्तकमसम्बन्धम् ।

“श्रीविष्णोः श्रवणेऽपरीक्षितमवत् वैद्यवासिकिः कीर्त्तने-
प्रहादः स्मरणो तदङ्गिभिरनेन लक्ष्मीः पृथुः पूजने ।
अकूरक्षन्मित्रवन्दने कपिपतिद्विष्यथ मख्येऽनुत-
सर्वेस्त्वामनिवेदने वाखिरभूत् कृष्णाभिरेषां परम्” इति ।

तथापि श्रीमद्भाद्रपदीतुसाराङ्गः श्रीभगवता सह स-
म्बन्धविशेषदीक्षाविधानेन श्रीगुरुचरणसम्पादितं चिकीर्षुदम्भिः
कृतायां दीक्षायामर्चननवदय क्रियेतैव यत्तु सम्पात्तमन्तो
गृहस्थास्तेषां न्वर्चनमार्गे एव मुख्यः तदङ्गत्वापि निष्किञ्चन-
दम्भेकलक्ष्मरणादितिष्टन्वे विदुःशाठ्यप्रतिपत्तिः स्यात् पर-
द्वारा सम्पादन व्यवहारनिष्ठसम्बन्धसत्त्वस्य वा प्रतिपादकं ततो
अज्ञानवत्त्वाद्वाप्यमेव तत् किञ्च गृहस्थानां परिचर्या-
मार्गे द्रव्यसाधनया तद्वर्चनमार्गविशेषेण प्राप्त्यर्चनमार्गस्य
प्राथम्यम् अत्यन्तविद्विषापेक्षन्वात्तर्पा तथा गार्होत्यधर्मस्य
देवता यागरूपस्य शाखापुष्पावादिभ्यस्त्यागीयस्य मुख्यसंके-
तं तद्वर्चनमित्यपि तद्वक्तृणां महान् दापः । विद्वानाञ्च
सर्वेषां तद्वक्तृणां तद्वक्तृणां भूपते । अत्रकमपान्धप्रति-
पत्तिरेव “पूजितं पूज्यमानं वा य पश्येत्कितो हरिम् । अद्या
मोक्षंयच्छुः शोपि योगतर्कलेने” ॥ इति योगोऽत्र पाञ्चरात्रा-
द्युक्तं त्रिपादेन किञ्चादिशब्देनानि ज्ञेयं विधिस्तुत्यादः
तत्र वैष्णवमन्त्राद्य एव प्रमाणम् । तत्र पञ्चवक्त्रात्मका एव
मन्त्राः तत्र निधेरेण नमः शब्दाद्वारङ्गक्याः । श्रीमद्भक्त्या श्री-
महर्षिभिरुपनिषत्प्रतिपत्तिरेव श्रीभगवता सममार्गासम्बन्ध-
विशेषानिपादकाश्च तत्र केवलानि भगवन्मान्यपि निरपे-
क्षारूपं परमपुरुषार्थफलप्रेम्नदानसमर्थानि ततो मन्त्रेषु
नामनेऽपि कर्त्तव्ये लक्ष्मि कथं दीक्षाद्यपेक्षा ? उच्यते यद्यपि
स्वरूपो वास्ति तथारि प्रायः स्वरूपतो देहादिमन्त्रेण क-
र्त्तव्यतीलानां विद्वान्भिरानां जनानां तत्सङ्केतकारणाय
श्रीमहर्षिभिरुपनिषत्प्रतिपत्तिरेव कर्त्तव्यं काचिन्मार्गाद्वा
त्यापितास्ति तन्तद्वर्चने शास्त्रं प्रायश्चित्तवमुद्भावयति तत्
उभयमपि समञ्जसमिति तदेतद्वर्चनं द्विविधम् । केवल कर्त्त-
मिश्रञ्च तयोः पूर्वनिर्दिष्टाणां शब्दानाम् उत्तरं व्यवहार-
चष्टानि शयवत्ता पादच्छिन्नमस्तुष्टानुष्टानुष्टादिष्वलक्षित-
अङ्गानां । तथा तद्वर्चनीत्यलक्षितअङ्गानामपि प्रतिष्ठितानां भक्ति-
वर्त्तनभिरुद्विष्टु साधारणवैदिकमार्गानुष्ठानलोपोपि मा-
भूदिति लोकसंग्रहपरायां गृहस्थानां दार्शनम् । अस्याङ्गानि
कागमादौ ज्ञेयानि तथा श्रीकृष्णजन्माष्टमीकार्तिकादिप्रतीका-
दशीत्रयादिकम् अष्टवन्तर्गाव्यम् अथाभिरु पादसेवनाचनमार्गे
अपराधास्तथा अन्नागमोक्तानुसारेण लिखन्ते—

“यन्मार्गो पादुकेर्वापि गमनं भगवद्गृहे ।
देवोन्मवाद्यमेवा च अग्रयामसद्वर्त्तनः ॥
उच्छिष्टे वाप्यशौचे वा भगवद्भक्त्यादिकम् ।
एकहस्तमस्यामश्च नत्पुस्तकं प्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणञ्चात्र तथा पर्यङ्कवन्धनम् ।
शयनं मञ्चञ्चापि मिथ्याभाषणमेव च ॥

उच्चैर्मापा मिथो जलपो रोदनानि च विग्रहः ।

निग्रहानुग्रहौ चैव नृपु च क्रूरभाषणम् ॥

कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।

अद्वलीलभाषणञ्चैव अथोवाधुविमोक्षणम् ॥

शक्तौ गौणापचारञ्च अनिबेदितभक्षणम् ।

तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फलादीनामनर्पणम् ॥

धितियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिकं ।

पृष्टीकृत्यासनञ्चैव परेषामभिवादनम् ॥

गुरोर्मौने निजस्तात्रं देवतानिन्दनं तथा ।

अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत् परिकीर्त्तनाः” ॥

चारादेच येऽन्येपराधास्ते संक्षिप्य लिखन्ते । राजान्नमस्तुभ्यम्
ध्वान्तागारे हरेः स्पर्शः विधिविना हृद्युपमर्पणं वाद्यं विना
तद्वागोद्वादनं कुक्कुरहृष्टं भक्ष्यसंग्रहं अर्चनं मौनभङ्गः पूजा-
कालं विदुःसर्गायगमनं । गन्धमाख्यादिकमदत्त्वा धूपनम् अनर्हं
पुष्पेण पूजनं तथा—

‘अकृत्वा दम्भकाष्ठञ्च कृत्वा निधुवनं तथा ।

रुष्टद्वारजस्त्रयां दीपं तथा स्तनकमेव च ॥

रक्त नीलमर्धानञ्च पारक्यं मलिनं पटम् ।

परिधाय स्ननं हृष्टं त्रिमुच्यवापानमासनम् ॥

कोबहुता दमशानञ्च गन्वा भुक्तवाप्यजीर्णमुक्त ।

भुक्त्वा दुस्तुभं पिश्याकं तैलाङ्गुलं विधाय च ॥

हरेः स्पर्शो हरेः कर्मकरेण पातकावहम्” ॥

तथा तत्रैवान्यत्र । भगवत्कृष्णानादरेण तत्प्रतिपत्तिः अन्यस्ता-
प्रवर्त्तनं तद्व्यस्तताम्बुलचर्वणं एतदपराधस्य पुष्पैरर्चनं आसुर-
काखं पूजा पीठं भूमी चोपविश्य पूजनं स्नपनकाले यामहस्तेन
तत्स्पर्शः पर्युषितव्यचित्तैर्वापुष्पैरर्चनं पूजायां ध्यानं तस्यां स्वग-
र्भप्रतिपादनं तिर्यक्पुण्ड्रभूतिः शोधोत्पदत्वेपि तन्मन्त्रिप्रवेष्टाः
अवैष्णवपक्षनिवेदनं अवैष्णवहृष्टौ पूजनं विघ्नेशमपूजयित्वा
कपालिनं हृष्टा वा पूजनं न स्वात्मसा स्नपनं धर्मास्तुलितत्वेपि
पूजनम् इत्यादयः अन्यत्र निर्मात्यलघनं भगवच्छ्रद्धाद्योन्ये च
वद्वः यद्यपि प्रागादिके भगवत्पराधे पुनर्मगवत्प्रस्तावनानि
कर्त्तव्यानि यथा स्कान्धे अवन्तीखण्डे श्रीव्यासवाक्यम् “अह-
न्यहनि यो मर्त्यो गीताव्यायं पठेत्तु वै । द्वात्रिंशदपराधास्तु क्षमते
तस्य केशवः” इति तत्रैव द्वारकामाहात्म्ये “सहस्रनाममाहात्म्यं यः
पठेत् श्रुत्वाद्यपि । अपराधसहस्रेण न स लिप्येत् कदाचन”
इति तत्रैव रेवाखण्डे—

द्वादश्यां जागरे विष्णोर्ध्वः पठेत्तुलसीस्तवम् ।

द्वात्रिंशदपराधान् हि क्षमते तस्य केशवः ॥ इति ।

तत्रैवान्यत्र । तुलस्यारोपणं कार्यं अवशेन विशेषतः ।

अपराधसहस्राणि क्षमते पुरुषोत्तमः” ॥ इति ।

अत्रैवान्यवर्त्तकामाहात्म्ये—

तुलस्यां कुरुते यस्तु शालग्रामशीलार्चनम् ।

द्वात्रिंशदपराधान् क्षमते तस्य केशवः” ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे—

श्रीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥ इति.

आदिवाराहे—

“सम्बत्सरस्य मध्ये तु तीर्थे सौकरवे मम ।
कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ॥
मथुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ।
अनयोस्तीर्थयोरेकं यः सेवेत् सुकृती नरः ॥
सहस्रजन्मजनि कृतानवराधान् जहाति सः ॥ इति.

सौकरवे सूकरवेत्याख्ये अथार्चनमात्रे कचिन्मानसपूजावि-
हितास्ति यथा पात्रे उत्तरखण्डे “साधारणं हि सर्वेषां मान-
संज्या नृणां प्रिया” इति गौतमीये—संन्यासिनां मुमुक्षूणां मान-
सोपहृतिः परा” इति तन्महिमा यथा श्रीनारदपञ्चरात्रे श्री-
नारायणवाक्ये “अपे यो मानसो योगो जराव्याधिमयापहः”
इत्यादौ—

“यश्चेतत्परया भक्त्या सकृन् कुर्यान्महायते ।
कमादिनेन विधिना तस्य तुष्पारुह्यं भुते ।” ॥ इति.

एषा क्वचित् स्वतन्त्रापि भवति—मनोमय्या मूर्तेरष्टमया स्नान-
च्छ्रेया विधानात् “अर्चादौ हृदये वापि यथा लब्धोपचारकैः”
इत्यादिशिववचने वाशब्दात् । अत्र प्रसवेवर्त्तं कथाञ्च,
यथा, प्रतिष्ठानपुरे कश्चिद्विप आसीत् सच दरिद्रोऽपि कर्माधीन-
मात्रेण मन्यमानः शान्त एवासीत् स तु सरलबुद्धिः कदा-
चिद्विप्रेन्द्राणां सदसि वैष्णवान् भ्रमात् शुभ्राव तं च भर्मा
मनसापि चिह्नयन्तीति श्रुत्वा दग्निः स्वयं तथैवाचरितुमार-
ब्धवान् ततश्च गोदावरीस्नानपूर्वकं नित्यं कर्म समाप्य शान्त-
मतिर्भूत्वा विविक्षासनप्राणायामादिपूर्वकं स्थिरीभूयमनसैवा-
भिनतां हरिमूर्तिं स्थापयित्वा स्वयं दुकूलदिकं परिधाय
दण्डं परिकरं बद्ध्वा तत्सदृशं समाज्यं ता प्रणम्य च राजत-
सौवर्गाग्रैः सर्वेषां गङ्गादिनीर्थानां जलमाहृत्य तथा नाना-
परिचर्याद्व्यानुपनीय तद्दीपस्तपनादिकं आराधिकात्तं महा-
राजोपचारं समाप्य दिनान्दिनं सुखानिश्चयमाप्नुनश्चासीत्
तद्वयं बहुषु कालेषु गतेषु कदाचिन्मनसैव वृत्तसहितं पर-
माञ्चं निर्भाय सौवर्गपात्रेण तद्गोपनार्थमुत्थाप्य स्थितः तत-
तया स्फुरिते तस्मिन् प्रविष्टमङ्गुष्ठयुगलं दग्धं प्रतिपन्नं हन्त
तद्विदुः दुष्टं जातमिति दुःखेन समाधिभङ्गेऽपि जाते दग्धाङ्गु-
स्तथा बहिरपि पीडितो बभूव तदवशाय वैकुण्ठे समुपविष्टेन
श्रीवैकुण्ठनाथेन हसता श्रीप्रभृतिभिस्तत्कारणं पृष्टेन च सता
स्नानिकटं विमाननानयामासे तथाविधतया दर्शयामासे स्नानि-
कटयोग्यतया स्थापयामासे च । अथ वन्दनम्, तच्च यद्यप्यर्चा-
ङ्गत्वेनापि वर्त्तते तथापि कीर्तनस्मरणवत् स्नातन्प्रेषापी-
त्यभिप्रेत्य पृथग्विधीयते एवमन्यत्रापि वन्दनस्य पृथग्विधानं
चानन्तगुरौर्भयभ्रवणात् तद्गुणानुसन्धानपादसेवादौ विधु-
तदैवधानां नमस्कारमात्रे कृताध्यवसायानामर्थे स एष नमस्का-
रस्तस्यार्चनत्वेनाप्यति दिष्टः नमस्कारेऽपराधार्थे परिहर्त्तव्यः

विष्णुस्मृत्यादिदृष्ट्या ये खलु एकहस्तकृतत्ववत्प्रावृत्तदेहत्व-
भगवत्प्रपृष्ठवामभागांश्चक्रिकटगर्भमन्दिरगतत्वादमयाः । अथ
दास्यम् “जन्मान्तरसहस्रेषु यस्य स्यान्मतिरीदृशी । दासोऽहं
वासुदेवस्य सर्वान् लोकान् समुज्जरेत्” ॥ इतीतिहाससुख्योक्त-
लक्षणम् । अस्तु तावत्तत्तज्जनप्रयासः केवलतादृशत्वाभि-
मानेनापि सिद्धिर्भवतीत्यभिप्रेत्येतत्तत्र निर्देशश्च तस्य एतस्य
कार्यभूतं परिचर्यादिकं केवलपरिचर्यादिकं केवलपरिचर्यारूपत्वे
भेदो न स्यात्, अथ सख्यम् । यथा अगस्त्यसंहितायाम्—

परिचर्यापराः केचित् प्रासादेषु च शरते ।
मनुष्यमिव तं द्रष्टुं व्यवहर्तुञ्च बध्नुवन् ॥ इति.

अत एव “यस्मिन् परमानन्दमित्यत्र मित्रपदविन्वासाः कृतः ।
अस्य चोत्तरपाठः प्रेमविश्रम्भभावनामयत्वेन दास्यादप्युत्तमत्वा-
पेक्षया, किञ्च परमेऽश्वरेपि यत् सख्यं विधीयते तन्नाश्वर्यं
“नादेवोदेवमर्चयेत्” इति तद्भावस्यापि विधानश्रवणात् किन्तु
तद्भावस्तत्सेवा विरुद्ध इति भक्तैरपेक्षते सख्यन्तु परमसेवानु-
लमित्युपादीयते इति । तत्रेव साक्षाद्गजनात्मकं दास्यं सख्य-
ञ्च टीकायामपि दर्शितमस्ति तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री-
दास्यं पुनर्जन्मनि स्यादिति भीदामविप्रवाक्ये । यथा श्रीकृष्णस्य
भक्त्यास्तस्य हृष्टा भक्तिं प्रार्थयते तस्येति सौहृदं प्रेम च सख्यं
हिनाशंसनञ्च मैत्री उपकारकत्वं दास्यं सेवकत्वञ्च तत्-
समाहार एकवचनं तस्य तत् सम्बन्धि मे अम स्यात् नतु
विभूतिरित्येतत् अत्र दास्यसख्याभ्यां कर्मापेक्षविश्वासौ न
स्यातां साक्षात् भक्तिवामावात् कर्मापेक्षस्य फलं भक्तिविश्वा-
सश्च भक्त्यभिनिवेशहेतुः श्रवणकीर्तनमित्यादौ विष्णोः
श्रवणं विष्णोः कीर्तनमिति अथात्मनिवेदनं तत् कार्यआत्माधै-
चेष्टाशून्यत्वं तन्मयस्तत्तत्साधनसाध्यत्वं तदर्थैकचेष्टामयत्वञ्च
इदं ह्यार्त्तापेक्षं गोविजयवत् विक्रितस्य गोवर्त्तनार्थं विक्रीत-
वता चेष्टा न क्रियते तस्य च भयःसाधकस्ते क्रीतवानेव
स्यात् स च गौतस्यैव कर्म कुर्यात् न पुनर्विक्रीतवता चेष्टा
न क्रियते तस्य च भयःसाधकस्ते क्रीतवानेव स्यात् स च
गौतस्यैव कर्म कुर्यात् न पुनर्विक्रीतवतोऽपीति अत्र केचि-
द्द्वार्पाण्यमेवार्पणमिति मन्यन्ते यथा भक्तिविवेके “चिन्तां
कुर्यात् रक्षायै विक्रीतस्य यथा पशोः । तथापर्यन्तं हरौ देहं वि-
रमेदस्य रक्षणात्” ॥ इति केचिच्छुद्धक्षेत्रज्ञार्पणमेव, यथा श्रीमदा-
लवन्दारस्तोत्रे “बपुरादिषु योपि कोपिवा गुणतोऽस्मिन् यथा
तथा विधः । तदहं तव पादपद्मयोरहमद्यैव मया समर्पितः” इति
अत्र योपि कोपि वेति वादिभेदान् स्वरूपतः अथवा गुणतो
यथा तथाविधा देवमनुष्यादिरूपः असानि भवानि काम-
चारे बाण्ड तदयमिति सत्तासावयञ्चेति विग्रहात् सोऽयमि-
त्यर्थः । तत्र केवलमात्मनिवेदं दानसमये बहिराजे हृदये
भावेषु मिश्रेषु दास्येनात्मनिवेदनं श्रीमदस्वरीषे प्रेयसी भावेन
श्रीरक्तिमया देव्याम् एवं सख्यादिनापि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
२६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सन्ति ह्यसाधवो लोके दुर्भैत्राश्छद्मवेपिणः ।

तेषामुदेत्यधं काले रोगः पातकिनामिव ॥ २७ ॥

गुरुपुत्र उवाच ।

न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येष तवेन्द्रशत्रो ! ।

नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजन्निपच्छ मन्युं कदवाः स्म मा नः ॥ २८ ॥

नारदउवाच ।

गुरुखैवं प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुरः सुतम् ।

न चेद्गुरुखीयं ते कुतोऽभद्राऽसती मतिः ॥ २९ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

मतिर्न कृणो परतः स्वतो वा मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानाम् ।

अदान्तगोभिर्विशतां नमिष्यं पुनःपुनश्चर्वितचर्वणानाम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसार्ग्यदर्शिनी ।

विप्राधमयोरनद्योगुरुत्वं नास्तीति गुरोः श्रीनारदात् सका-
शात् केवलां भक्तिप्रेवाहसिद्धिप्रदानस्तामेव ब्रवीमि इति
यतमि कृत्वाह-भवणमिति । पादसेवनं परिचर्यो अर्चनं पूजा
दास्यं स्वस्य दासत्वभावना सख्यं स्वस्य तस्मिन्नेवभावना
हठविश्वासश्च आत्मनिवेदनम् आत्मनमर्पणञ्च तच्च भाव-
विशेषश्च सहितं रहितञ्च यथा रुक्मिण्यादीनां वैरोचना-
दीनां पुंसां पुष्पाञ्जलिनां वा अर्चनादिनियम इति भावः, पुंसा-
न्वस्य जीवमात्रकत्वात् स्त्रियापि नववक्ष्यानि यस्या इत्येषां मध्ये
किमपि कृत्वाह-भावना भक्तिरित्यर्थः । अद्या सत्त्वादेव ननु ज्ञानकर्मा-
दिव्यवधानेनेत्यर्थः । साच अर्पितैवसतीयदिक्रियेन ननु कृता पश्चा-
दर्थ्येनेति श्रीस्वामिचरणाः । यद्वा सा यदि विष्णौ अर्पिता क्रियेत
विष्णुसुखोद्देशेनैव ननु तत्फलस्य स्वस्मिन् विनिगोमेनेत्यङ्गा-
भिज्ञावशून्यत्वं द्योतिते तथा उत्तमम् अधीतं मन्ये इति उत्तमा
भक्तिरिति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

ते त्वया वस्तुतस्तु न विद्यते सारो यतस्तत् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिभजनोपदेशा गुरुभैवत्यतः उत्तमं स्रजश्चित्त हरिभजन-
वतश्च श्रीनारदाद्धरिभजन स्रज्योतमाह-अवणमिति । पादसेवनं
परिचर्यो अर्चनं पूजा दास्यं दासत्वभावना सख्यं मित्र-
त्वभावना आत्मनिवेदनं सपरिकरात्मसमर्पणम् ॥ २३ ॥

कृति नववक्ष्यानि यस्याः सा भक्तिः अद्या साक्षात् विष्णौ

अर्पिता नत्प्रीणानैकप्रयोजनकता लङ्कृतिपता सती पुंसां क्रियतेचेत्
तदधीतमुत्तमं मन्ये ॥ २४-२५ ॥

हे ब्रह्मवन्द्यो ब्राह्मणाजम् ! मामनादित्य असता त्वया बोधोऽ-
सारं ग्राहितः ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

प्रह्लादउवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि-विष्णुका अर्पणा कीर्तन स्मरण पाद-
सेवन अर्चन वेदन दास्य सख्य और आत्मनिवेदन ॥ पुरुष
यदि साक्षात् विष्णु भगवान् में इस नवधा भक्ति को सम-
र्पण करे तो मैं उसी को उत्तम पढ़ना मानता हूँ ॥ २३-२४ ॥

हिरण्यकशिपु भी पुत्र के इस प्रकार के वचन सुन
कर मारे रोष के दोट फरकने लगे और क्रोध करके गुरुपुत्र
से इस प्रकार बोला ॥ २५ ॥

हे ब्राह्मणाजाम् हे दुर्भे ! विपक्षका आश्रय देने वाले
असत तुझने मेरा निरादर कर इस बालक को क्या असार
पढ़ा दिया ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मित्रत्वेन प्रवर्त्तमानस्यापि तव विरोधाच्चर्यां नासम्भावित-
मित्याह--सन्तिहीति । तुष्टं मेघं मित्रत्व येषां ते दुर्भैत्राः
रोगइति "ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः दयावदन्तकः । स्वर्ण-
हारी तु कुनखी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः" ॥ इत्यादिसंयुक्तपातः

न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।

अन्धा यथाऽन्धैरुपनीयमाना वाचीशतन्त्यासुरुदाम्नि वद्धाः ॥ ३१ ॥

नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः ।

महीयसां पादरजोऽभिषेकं निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत् ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किनां काले नरकभोगानन्तरं रोगो यथोदेति तथा तेषां दुर्जनानां
सृजनत्वेन वर्तमानानामप्यथ विद्वेषादिकमुदेतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

मत्प्रणीतं मया पाठितं नोऽस्मभ्य कत् कुत्सितं दोष
माक्रम अदाः अडागम आर्प, मयि दोषारोपं मा कृया इत्यर्थः ।
इन्द्रशत्रो ! इति न हि ब्राह्मणेषु तव कोप उचित इति भावः ॥ २८ ॥

गुरुमुखी गुरुवाप्यजनिता हे अमङ्ग ! ॥ २९ ॥

आस्तामिद्यं वार्ता भवाद्दशानां विषयास्तत्तानामत्रानिजकारा-
दित्याशयेनाऽऽह—मतिरिति । परतो युक्तः स्वतो वा मिथोवाऽन्यतो
नाभिपद्येन न सम्भवेन केषां गृह्यतानां गृह एव इत्तं गङ्गुय इति-
कृत्यचिन्ता येषाम् जन एवाऽनैरनुपरनैर्गोभिरिन्द्रियैर्हेतुभूतै-
स्तमिह संसारं विगतं तत्र चर्चितस्यैव चर्चये येषाम् ॥ ३० ॥

ननु, श्रीकृष्णस्य परमानन्दस्वरूपत्वात्तेऽपि तन्निष्ठा एव
किन्न स्युः ? इति चेत्तद्विज्ञानादित्याह—नेति । ये दुष्टाश्च वा विषय-
वासिनान्तःकरणस्थे हि विष्णुं न विदुः, तत्र हेतुः, स्वस्मिन्ने-
वार्थः पुरुषार्थो येषां गतिं गच्छताम् । ननु, तेषां गुरुपरेष्वाङ्घ्रि-
क्षास्यन्ति, तत्राऽऽह, बहिर्विषयवर्धो येषां ते बहिरर्थार्थानां च गुरुत्वं
न मन्तुं शीलं येषां ते अनोऽन्धैरुपनीयमाना अन्धाः यथा पन्थात्
न विदुः किन्तु गते पतन्ति तथा तेषां शस्य तन्त्यां वेदलक्षणायां
रज्ज्वां वेदलक्षणायां मुक्तायां दागानि ब्राह्मणादिनामानि यस्यां
तस्यां काम्यैः कर्मभिर्बद्धा एव भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्—

“विषयाविष्टनिष्ठानां निश्चयविशः सुदूरतः ।

बाह्यादिगतं वस्तु ब्रजशैन्द्रीं किमाप्नुयात्” ॥

इति ॥ ३१ ॥

ननु च “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्त-
रात्मा” इत्यादिभूतिप्रतिपादितं विष्णुं कथं न विदुः ? कुतो वा
तेषां तमिस्रप्रवेशः ? तत्राऽऽह—नैषामिति । निष्किञ्चनानां निरस्तवि-
षयाभिमानानां महत्तमानां पादरजसोऽभिषेकं यावन्न वृणीत
तावच्छ्रुतिवाक्यतो जाताप्येषां मतिरुरुक्रमस्याङ्घ्रिं न स्पृशति न
प्राप्नोति, असम्भावनादिभिर्विह्वल्यत इत्यर्थः । अनर्थस्य संसार-
स्यापगमो यदर्थो यस्याङ्घ्रिस्पर्शिन्यामतेरर्थः प्रयोजनं महद्गुण-
दाभावाच्च तत्त्वनिश्चयो नापि भोक्षस्तेषामित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मित्रत्वेन वर्त्तमानस्यापि तव विरोधाचर्यां नासम्भावित-

मित्याह—सन्तीति । दुष्टं मैत्रं मित्रत्वं येषां ते अत एव असा-
धवद्वेषवेषिणः कपटवधधारिणो भवाद्दश अपि हि लोके
सन्ति तेषामथ द्रोहः काले उचितकाले प्रकटोभवति रोगः पात-
किनामिव यथा “ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापी श्यावदन्तकः स्व-
र्गहारी तु कुनखी दुश्शर्मो गुरुतदपग” ॥ इति स्मृत्युक्तः पातकिनां
रोगः उचितकाले उदेति तथा तेषामथ द्रोहादिकमुचितकाले
उदेतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमुपाख्येय आह गुरुदुष्टः—नेति । न यथा पतन्ति नापि
परेण, किन्तु केषामपि तव पुत्र एव वदत्येवं, हे इन्द्रशत्रो !
तव ब्राह्मणेष्वनुग्रहं स्निह्यो विषयत्वादिनि भावः । न स्वप-
राधीतं चेत्तुतोऽस्याङ्घ्रिं मतिः—आह—नैषां कीमि, हे राजन् !
अथ एतत्तु त्वज्जं मतिर्नैषां कीमि आशाविषयो न तु एवैरुपा-
दिता, अन्ये मन्तुं क्रोधं निवृत्त उपचर्य नोऽस्मभ्य एव कु-
त्सितं दुःखमित्यर्थः । नास्मभ्य न दहीत्यर्थः । आङ्घ्र्योऽप्यङ्घ्रि-
कमलात्मनां न इति पाठान्तरम् । तत्र कदात्मनां दीनात्मनां
न मन्तुं महिष्यं क्रोधं निवृत्त्यर्थः ॥ २८ ॥

इत्थं गुरुणा गतुक्तो देवः स्वनादेत्याह देवर्षि-गुरु-
खेलि । तदेवाह—न वेतिनि, हे अमङ्ग ! इयं दुष्टिगुरुमुखी गुरुप-
देवताज्ञाना न केत्तप कुतो हेतोल्लाससती बुद्धा मतिरभूत् ॥ २९ ॥

एवमुक्त आह प्रह्लादः—मतिरिति । सप्तद्वं कुनस्तवेय मति-
रिति तत्र महामनुग्रह एवेदशीमतिहेतुरिति वक्तुं तावन्मह-
द्भिरननुगृहीतानां भवाद्दशानामीतशी मतिहेतुल्लेख्याह—मतिरिति ।
गार्हस्थ्यपरतानां स्वतः परतो वा मिथोऽन्योन्यस्माद्वा कृष्णे
मतिर्भेदज्ञातिरिक्ता नाभिपद्येन तत्र हेतुं चदन् गृह्यतान्विधि-
नष्टि-अदात्तगोभिरिति, अत्रानैरजितैर्गोभिरिन्द्रियैर्हेतुभिसमिहं
निरयत्वं संसारं पुनः पुनर्निष्ठानां चर्चितगतुक्तं नस्यैव पुन-
श्चर्चणुपभोगो येषां पूर्वपूर्वैर्भुक्तमेव विषयं भुञ्जानानां पूर्वैर्भु-
क्तमेव वनिताङ्गीन् विषयान् पुनरपरेषु भुञ्जानानामिति वा
एवं विषयात्मकचित्तानां स्वादृशां रूप्यो मतिर्दुर्लभा इत्यु-
क्तम्, यद्वा चर्चितचर्चयाः पशवस्तुल्यमानामिति ॥ ३० ॥

मास्तु कृष्णे मतिः स्वधेयोऽपि न स्वर्थं जानन्तीत्याह—नेति ।
स्वार्थश्च गतिश्च स्वार्थगतिरुक्तं स्वस्य पुरुषार्थभूतं तदुपाय-
भूतञ्च विष्णुं गृह्यता न विदुः, तत्र हेतुं वेदस्तात्त्वनिष्ठं, बहि-
रर्थमानिनः बहिः शब्दादिविषयेषु अर्थमानिनः पुरुषार्थभिमानिनः
अतस्ते अन्धैरुपनीयमाना अन्धा यथा पन्थानं न विदुः किन्तु
श्वभ्रे पतन्ति तथा तेषां ईशस्य तन्त्यां वेदलक्षणायां स्थूल-
रज्ज्वाभिरुदाम्नि वर्णाश्रमधर्मादिरूपनानाविधकण्ठमुत्रे बद्धा
भवन्ति वेदोक्तकेवलकाम्यकर्मव्यासकैः प्रलोभितास्तेष्वसक्तः

श्रीमहिराराधवाचायद्वैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तुन पुन' संसरन्तो दुःखमेव प्राप्नुवन्ति न तु निरतिशयानन्द-
स्वरूपवार्थलक्षणा भगवन्तं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तदेव व्यक्त-नेति । एषामुक्तविधानां विषयासक्तचित्तानां
मतिर्बुद्धिः उरुकमस्य निरतिशयमहिमशालितो भगवतो निरति-
शयपुरुषार्थरूपमङ्गि न स्पृशति न विषयीकरोति तदङ्गिस्पर्शनं
विशिनष्टि, यदर्थं यत्पुरुकमस्याङ्गिस्पर्शस्य अर्थः प्रयोजन फल-
मनर्थापगम दुःखनिरासरूपः कियत्पर्यन्तं न स्पृशति तत्राह—
शब्दत्रिपिकञ्चानागमनस्यप्रयोजनानां महीयसां महाभागवनानां
शहरजस्त्रेवां न वृणोत न वृणुयात् महत्त्रेवां न कुर्यात्तावन्न स्पृश-
न्तीत्यर्थः । मम मातृगर्भावस्थानतश्चायमेव महीयसःश्रीनारदस्या-
नुमदादिय बुद्धिपुरुकमस्याङ्गिप्रविषयाभूदिति गूढोऽभिप्रायः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

साधुत्वेन ह्यनस्य गुरोर्बुद्धेः इति सम्बोध्य निन्दनं कथ-
यन्ने ? इति तत्राह—सन्तीति ।—

“गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्यकार्यमज्ञानतः ।

उत्पद्य प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शालनम्” ॥

इति वक्ष्य हितादेन स्मारयति पातकिनां पापफलत्वेन
तान् उदेति यथा, तथा तेषामवपराधलक्षणां व्यसनं प्रका-
शत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

लोके सन्त्यन्नाद्यवः ताहं ताहशः यनस्त्वत्पुत्रो न मया
एचिनं नापि परेण पठय्य इत्याह—नमदिति । तर्हि कस्मादियं
निरिभूदिति तत्राह—नैसिंक्षीति । तदा तस्मिन्पदे ममा-
ऽमनः स्वरूपाभिमानो मया ग्राहितेय मतिरिति कस्तस्मात्
कापं संहरेति ॥ २८ ॥

पुत्राय कृष्यन्नाह—गुरुयेति । गुरुमुखी गुरुमुखादुत्पन्नस्य
मतिः ॥ २९ ॥

सत्येव मन्मतिः त्वन्मतिरेवासतीति पितर कटाक्षीकृत्य
परिहरति—मतिरिति । परतो गुर्वादिवोचनप्रयत्नेन स्वनः स्वप्रय-
त्नेन तत्र निमित्तमाह—गुंति । वनादिनिवासमन्तरेण गृह
एवावस्थानलक्षणां वनं येषां ते तथा तेषाम्, मनु “कुटुम्बी शु-
चौ देशे स्नाध्यायमधीयानः” इतिश्रुतं गृहस्थानामपि श्रेयः-
प्राप्त्युपपन्नैरिति तत्राह—अद्वान्तेति । अद्वान्तानामिन्द्रियनिग्रह-
रहितानां पुरुषाणां गोभिर्वाग्निमन्तमिह नरकसुखकल्पं विष-
यसुखं विशतां भुञ्जानानां तत्रापि नूतनापूर्वभोगो नास्तीत्यभि-
प्रेत्याह—पुनरिति । पुन पुनर्भुक्विषयानेव भुञ्जानानामित्यर्थः ।
अद्वान्तगोभिरशिक्षिताभिर्वाग्निभवेदगताभिस्तमिहमन्तरवार्थविषय-
मज्ञानम् अन्यथाज्ञानञ्च विज्ञानं ग्राहमानानां न तत्रापि यत्नो
स्तीत्याह—पुनरिति वा ॥ ३० ॥

एतदेव स्पष्टमाह—न त इति । दुष्टेषु प्रतीतिसुन्दरेषु परिणाम-
विषयेष्वभाष्यो येषां ते तथा तत्र हेतुमाह—बहिरिति । बहिरर्थेषु
मुखनः प्रतीयमानार्थेष्वेव भावस्तात्पर्यार्थनिश्चयो येषां ते तथा

श्रुतितात्पर्यार्थानभिज्ञा इत्यर्थः । एते स्वार्थगति पुरुषार्थस्वरूपं
स्वभक्तप्रयोजनसाधक वा कृष्णं न विदुरित्यन्वयः । अत्र
कारणमाह—वाचीति । ईशतस्यामीशस्य भेदवाग्लक्षणात्तस्यां
ब्राह्मणादिवहुनामाख्यलक्षणांमदाभि न वृद्धाः अत्रोदाहरण-
माह—अन्धा इति । अन्धैरज्ञैरुपनीयमाना उपदिश्यमानकर्ममार्गाः
अन्धा अज्ञा उपदिष्टान्यमार्गं यथा न विदुस्तथेति अनेन
“अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः” इति स्मृति स्मारयन्ति ॥ ३१ ॥

नन्वेव तर्हि गृहव्रतानां मुक्त्युपायः कः ? इत्याह—नैषामिति ।
यावदेषां गृहव्रतानां मतिर्महीयसां निष्किञ्चनानां सन्या-
सिनां पादरजोऽभिषेकं न वृणोत तावत् कालमुरुकमस्याङ्गि
न स्पृशति न विषयीकरोति उरुकमस्याङ्गिस्पर्शस्य किं फलम् ?
अत्राह—अनर्थेति । यस्य हरेरङ्गिस्पर्शार्थफलमनर्थापगमं संसा-
रनिवृत्तिः अथवाऽनर्थापगमो यस्मात् पादरजोभिषेकादुत्थितः
प्रकाशितो भवति तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमलसन्दर्भः ।

गुरवेर मुख द्वारं यस्याः सा गुरुमुखी ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्वस्मिन् श्रीविष्णोरेवार्थः प्रेमरूपः पुरुषार्थो येषां तेषाम् ॥ ३१ ॥
अनर्थस्य तत्पुरुषाविद्यनस्याप्यगमः ॥ ३२—३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

महैरिपञ्चवर्ती त्वमेतावद्दिनान्ते भद्रेणैव व्यक्तोऽभूतद्वयैव
ते समुचितं दक्षिणां दास्यामीत्यर्थान्नरस्य न्यासेनाह—सन्तीति
दुष्ट मेऽय मित्रत्व येपान्तं अथ द्वेषादिकं उदेति हेवात् प्रकटी-
भवति रोग इति—

“ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुगमः श्यावदन्तकः ।

स्वर्गहारी तु कुनखी दुःखर्मा गुरुतल्पगः” ॥

इत्यादिस्मृत्युक्तः ॥ २७ ॥

हे इन्द्रशत्रो ! इति मयि दीने ब्राह्मणे क्षोपस्ते नोचित
इति भावः । नोऽस्मभ्यं कत् कुत्स्निं दोषं मास्म अदाः अदा-
गम आषः मयि दोषारोपणं माकृष्या इत्यर्थः ॥ २८ ॥

हे अमद्र ! असती वस्तुतस्तु गद्रा सती सर्वोत्तमा ॥ २९ ॥

सत्यमियं कृष्णविषया मतिर्भगवन्ते अमत्येव किञ्चेषा
मतिर्भवाहशानां साधूनां कुनोऽपि कदाचिदपि नोत्पद्यत इति
वक्तोत्तया उपहसन्नाह—मतिरिति । परत ईदृशादुरन्यतो वा स्वतो
वा मियोऽन्योन्यतो वा नाभिपद्यत न संपद्यत किन्तुस्तरग्रन्थ-
द्वयया महश्चरश्चरजोभिषेकालिप्सारहितानामिति तदीयस्वगतो-
क्तिरत्र श्लोकेपि ज्ञेया केषां गृहव्रतानां गृहासक्तानां
गृहव्रतत्वमेवाह, अदान्तैरवशीकृतैर्गोभिरिन्द्रियैस्तमिह नरकम्
मनु, गृहव्रताः कदाचित्कर्माणि भवन्ति तत्राह—स्वपराश्यां

भीमद्विधनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चर्वितस्यैव पुनःपुनश्चर्वणं येषां तेषां वेद्यालयः स्वर्गो वा तुल्य-
एवेति भावः ॥ ३० ॥

ननु, रे मूढ मामिन्द्रादिवन्ध्यादपीठं पितरमपि वक्रोक्तिवि-
षयीकृत्ये शृणु रे कुमते शृणु शुकाचार्यस्य शिष्या महावि-
द्वांस्त्वद्गुरुवः किं सर्वशास्त्रनात्पर्य न जानन्ति ? यतस्तेभ्योऽ-
धीनमर्थं न त्वं साधु मन्यसे, इत्यत आह—नेति । ते स्वस्य
अर्थरूपां गतिं विष्णुं न विदुः किं त्वनर्थरूपाङ्गतिं स्वर्गादि-
मेव जानन्तीति भावः । यतो दुराशयाः दुष्टान्त-कण्ठाः बहि-
र्विषयसुखमनर्थमेव अर्थं मन्तुं शील्य येषां ते अनन्त एव यदि
विष्णुं न विदुः तदाकथं तत्किञ्चिद् ज्ञास्यन्तीति सहृष्टान्तमाह
अन्धैरूपनीयमानाः उपदिष्टमार्गाः सन्तोऽपि यथा गतं पत-
न्ति तथैव वाचि वेदज्ञाणाया तद्व्या दीधरज्ज्वा उरुणि दामानि
ब्राह्मणादिनामानि यस्य तस्यां कर्मनिर्वध्वा एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु च यदि विष्णुरेव स्वार्थरूपा गतिः शास्त्रैरुच्यते
तदा त्वद्गुरुणां सर्वशास्त्रज्ञानामपि मतिः विष्णुनिष्ठोत्पद्येते
त्यनस्तेषां विष्णुनिष्ठमतिरभावादेव विष्णुभक्तिरशास्त्रीयेत्यनु-
मीयत इत्यत आह—नैवामिति । निष्किञ्चनानां “मत्कृतेत्यक्तक-
र्माक्षस्यक्तस्वजनवान्प्रवाः” इति भगवद्वाक्यविश्वासात् त्यक्तव्या-
वहारिकमित्तपुत्रकलनाभिलाषकर्मज्ञानादीनां भक्तिमात्रैकवास-
नत्वेन महीयसां पादरजसां स्वस्य वैष्णवत्वेनाभिषेकं यावज्ज-
वृणीत तावन्मतिरुक्तप्राप्तिं न स्पृशयति—

“यथा ऐवे परा भक्तिर्यथा द्वेवे तथा गुरौ ।

तस्मै ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” इति ॥

“यमेवैष हृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुतेतत्तुं स्वात्”
इत्यादि धृतिः पुनः अनर्थस्य संसारस्य अपगमोऽप्यनर्थः यथा
अङ्घ्रिस्पर्शिन्या मतेरर्थः प्रयोजनमानुषाङ्घ्रिकृमेव फलं मुख्यं
फलान्तरकृमाङ्घ्रिस्पर्शः स एव ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमचक्रवर्त्तिकृतज्ञानप्रदीपः ।

असाध्वः दुराचाराः कृत्रवेपिणः मित्रत्वेन वर्त्तमानाः
शत्रवः अत एव दुष्टं मैत्र मित्रत्वं येषां ते तेषामघं दुर्मि-
त्रत्वं पातकितानां रोगो यथा तद्वत्काले उदेति प्रकटं भवति ॥ २७ ॥

हे इन्द्रशत्रो ! एष तव सुतो यद्वन्ति तत्प्रशान्तिं न पर-
प्रशान्तिं मतिवृत्तितामहादिपृथगिति वा न भवति किन्त्वस्येयं
नैनागिकी मतिः मत्तोमन्युं निश्चच्छ उपसंहार नोऽश्मभ्यं कथं
मास्म अदाः अडागम आर्षः ॥ २८ ॥

गुरुमुखी गुरुपदिष्टा न चेत्तर्हि कुतोऽभूत् ॥ २९ ॥

कृष्णमतेरात्मनः कृतार्थतां योतयितुमकृष्णमतीनामकृतार्थ-
तामाह—मतिरिति द्वाभ्याम् । गृहव्रतानां प्रवृत्तिमार्गनिष्ठानां पुनः
पुनश्चर्वितचर्वणानां भुक्तविषयभोगरतानाम् अदान्तैर्गोभिरि-
न्द्रियैस्तमिस्त्रं जन्ममरणप्रवाहलक्ष्यं संसारं विशताम
मतिः परतः स्वतां मिथोऽन्योन्यतो वा नाभिपद्येत ते शोच्या
इति भावः ॥ ३० ॥

ये दुराशयाः दुष्टे विषयसुखे आशयोऽन्तःकरणं येषां
नथाभूताः अत एव बहिरर्थेषु ध्यानानन्दाशकैर्दूरतस्त्वकेषु
मानिनः पुरुषार्थाभिमानिनः वागीशस्य वेदस्वामिनो हरेः
तन्त्यां वेदलक्षणायां दीधरज्ज्वाणायायामुरुणि दामानि ब्राह्मणा-
दीनि नामानि तत्तद्वन्धनस्थानानि यस्यां बद्धाः स्वार्थमति अ-
च्यते इत्यर्थः । प्राप्योऽर्थः स्वस्यार्थः स्वार्थगम्यते अनयेति गतिः
प्राप्यमार्गः स चासौ स च उपायोपेक्षरूपः तं न विदुः ते
संसारं एव पतन्ति अपि यथा यथान्धैर्नीयमानाः गम्यं देशं त-
न्मागंश्च न विदुः प्रत्युत गतं पतन्ति तद्वत् तेषामुपदेष्टारोऽपि स्वार्थ-
गतिं विष्णुं न जानन्ति संसारे एव निगजन्तीति दृष्टान्ताभि-
प्रायः ॥ ३१ ॥

अज्ञानहेतुमाह—नैवामिति । एषां मतिः यावदकिञ्चनानां
भगवच्चर्यैकशरणाणां पादरजोऽभिषेकं न वृणीत तावत् उरुकमा-
ङ्घ्रि न स्पृशति न विषयीकरोति यस्याम् उरुकमाङ्घ्रिस्पर्शि-
न्यामतेरर्थः प्रयोजनं अनर्थस्य अर्थो मांश्चस्तद्विपरीतस्य बन्ध-
स्यापगमः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

लोक मे कपट रूपी दुष्ट मैत्री वाला बहुत ने बसाधु
(दुष्ट) है, कि जिनका पाप समय पाकर पातकियो के रोग
की तरह प्रकट होता है ॥ २७ ॥

गुरुपुत्र उवाच ॥

गुरुपुत्र बोला, कि—हे इन्द्रशत्रो ! तुमारा पुत्र न हमारा
बनाया हुआ न दूसरे का बनाया हुआ भी कहता है, इसकी
मति ऐसी स्वामाविक है राजन् ! आप कोश को रोकिय
हम लोगो पर मिथ्या दोषारोपण न कीजिये ॥ २८ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—जब गुरु ने लोट कर फिर ऐसा
कथन किया तब असुर फिर पुत्र से बोला कि—यदि
तरी मझमति गुरुमुखी नहीं तो फिर यह खोटी मति कहाँ
से हुई ॥ २९ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि—गृहकी चिता वाले और अशक्तीन
इन्द्रियो से वार २ चर्वित विषयो का चर्वण करने वाले
अत एव वारंवार संसार में प्रविष्ट होने वाले ऐसे लोगो
की मति कृष्ण में आप से वा गुरु के उपदेश से वा अन्य
किसी से नहीं लगती ॥ ३० ॥

बहिर्विषय में अर्थ दृष्टि वाले जो दुराशय लोग है वे
परम पुरुषार्थ के प्रापक श्री विष्णु को नहीं जान सक्ते है,
अर्थो के हाथ पकड के चलने वाले अन्धे जैसे मार्ग न
जान सकता किन्तु सड़के में पडने है इसी प्रकारये लोग भी ईश्वर
की वाणी रूप तंती में बंधे हुए संसार ही में पडने
है ॥ ३१ ॥

इत्युक्तवोपरतं पुत्रं हिरण्यकशिपूरुषा ।
 अन्धीकृतात्मा स्वोत्सङ्गाग्निरस्यत महीतले ॥ ३३ ॥
 आहामर्षरूपाविष्टः कषायीभूतलोचनः ।
 वध्यतामाश्वयं वध्यो निस्सारयत नैर्ऋताः ॥ ३४ ॥
 अयं मे भ्रातृहा सोऽयं हित्वा स्नान्मुहदोऽधमः ।
 पितृव्यहन्तुर्यः पादौ विष्णोर्दासवदर्चति ॥ ३५ ॥
 विष्णोर्वा साध्वसौ किं नु करिष्यत्यसमञ्जसः ।
 सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोरहायः पञ्चहायनः ॥ ३६ ॥
 परोपपत्यं हितकृद्यथौषधं स्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहितः ।
 छिन्द्यात्तदङ्गं यदुतात्मनोऽहितं शेषं सुखं जीवति यद्विर्वर्जनात् ॥ ३७ ॥
 सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः सम्भोजशयनासनैः ।
 सुहृद्विप्रधरः सनुमुनेर्दुष्टमिवेन्द्रियम् ॥ ३८ ॥
 नैर्ऋतास्ते समदिष्टा अर्घा वै शूलपाशधराः ।
 तिग्मदंष्ट्रास्तारुण्यस्ताम्ररक्तशिरोरुहाः ॥ ३९ ॥
 तदन्तो कैरास्त्रास्त्रादिछन्धि गिन्धीति वादिनः ।
 आत्मानं चाहन्मूलैः गृह्णां सर्वदमस्तु ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

इनकी मर्ति जन्म तक निष्क्रिय रहने के कारण उन के अन्धकार को नहीं छीका करनी है तब तक इसकी मर्ति भगवत्स्वरूपारवि का स्पर्श नहीं करनी है जिस स्पर्श से स्वसार रूप अनर्थ दूना होता है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

निरस्यत चित्तेप ॥ ३३ ॥

अमर्षोऽसहन् तेन सहितया रुषाऽऽविष्टो व्याप्तः कषायीभूते आताम्रे लोचने यस्य हे नैर्ऋता राक्षसाः ॥ ३४ ॥

वध्यत्वे हेतुः यतोऽयं मे भ्रातृहा कृतः यो विष्णोः पादौ दासवदर्चति, तत्पक्षपातीत्यर्थः । अतः स एवायमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥

अहो विष्णुरप्यविश्वसनीयं किमिति स्त्रीकृतवानित्याह—विष्णोर्वेति महाज्जहो ॥ ३६ ॥

ननु, तवायमपत्यं कथं वध्यस्तत्राऽऽह—परोपपौषधमिव हित-
 कृत्वेनार्थपत्यमेव ज्ञेयः सुतः स्वदेहजोऽप्यहितश्चेदामय इव ज्ञेयः

आत्मा मयतास्वदस्य कथा, अङ्गमपि च यत्करचरणादि तद-
 प्यात्मनोऽहितं चेच्छिन्द्यादेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अतः सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः सम्भोजो भोजनम् भोजनादिषु विषा-
 दिप्रयोगैरित्यर्थः । यथा दुष्टमिन्द्रियं मुनेः शत्रुः ॥ ३८ ॥

तिग्मास्तीक्ष्णा दंष्ट्रा शेषाम् करालान्धास्यानि भयङ्कराणि मुखा-
 नि येषां ते च ते च ताम्राणि दमशूणि शिरोरुहाश्च शेषाम् ॥
 ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्युक्तवोपरतं तूष्णीमासीनं पुत्रं रुषा क्रोधेनान्धीकृतः
 आत्मा चित्तको यस्य स हिरण्यकशिपुः स्वस्योत्सङ्गात् मही-
 तले निरस्य तं पातयित्वा आहचेत्युत्तरैरुषान्वयः । निरस्यतीति
 पाठे न्यपातयदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अमर्षः असहन् तत्सहितया रुषा आविष्टो व्याप्तः अतएव
 कषायीभूते आताम्रे लोचने यस्य सः आह च उक्तवांश्च तदे-
 वाह—वध्यतामिति । हे नैर्ऋताः ! इत एतं निःसारयत बहि-
 र्गमयत अयं बालो वध्यो वधार्हः अतः आशु वध्यतां हन्यताम् ॥ ३४ ॥
 वध्यत्वे हेतुर्यतोऽयं मे मम भ्रातृहन्ता कुतः योऽयमधमः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वालः खान् स्त्रीणां सुहृदोऽस्मान् हिवा पितृव्यस्य पितृभ्रातृ-
हिरण्याक्षस्य हन्तुर्विष्णोः पादौ चरणौ दासवदर्थं तत्पक्षपाती-
त्यर्थः । अतः स एवावमित्यन्वयः, हिवाऽसूत सुहृदः प्रियानसूत
प्राणान् हिवा विष्णवे समर्प्य दासवत्तत्पादावर्त्तति अतो-
ऽयमेव ब्रह्मादो मे भ्रातृहेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

महृष्टान्तेन विष्णोरप्यसावसमञ्जसोऽननुकूलः साधुकरिष्यति
किन्तु ? न करिष्यत्येव अवयवस्थितचित्तत्वादिति भावः । यतोऽ-
सौ पञ्चहायनः पञ्चवर्षवयस्क एवसन् दुस्त्यजं त्वकुम-
द्यक्यं पित्रोः मातापित्रोः सौहृदमहादत्याक्षीत् ॥ ३६ ॥

ननु, तवायं पुत्रः तत्कथं बध्यः ? तत्राह—परोपीति । परोऽपि शत्रुपक्ष-
प्रभवोऽपि यथा औषधं तथा हितकृत हितकारी चेत्तर्हि सोऽपत्यं पुत्र
एव देहाज्जातोऽप्यामयवद्गोवदहितो दुःखकृच्छेत्तर्हि आमयवत्परि-
त्याज्यः । आस्तां ममतास्पदस्य कथा हि यस्माद्यदङ्गं करचर-
णादिकमपि सर्पदंशव्रणादिदूषितं सदात्मनोऽहितं दुःखकृच्छेत्तर्हि
नदङ्गं क्षिप्यादेव यस्य दुष्टाङ्गस्य विसर्जनात्परिहाराच्छेषमव-
शिष्टमङ्गं सुखं जीवति ॥ ३७ ॥

अतोऽयं सुहृद्विजङ्गधरः पुत्रवेषधारी शत्रुर्बन्धा दुष्टमिन्द्रियं मुनेः
शत्रुः तद्वद्वर्त्तमानः सर्वैर्गणैर्वादिभिर्मिश्रितसम्भोजनार्वादिभिरुपायैर्ह-
न्तव्यः ॥ ३८ ॥

एवं भर्त्रा दैत्येन्द्रेण समादिष्टाः ते नैर्ऋताः शूत्रपाश्याः
तिग्माः तीक्ष्णा दंष्ट्रा दन्ताः शेषां करालान्घ्रास्यानि शेषां नात्राग्नि-
श्मश्रूणि शिरोरुहाणि च शेषां ताहवाः ॥ ३९ ॥

भैरवान् भयङ्करास्त्रादास्तदन्तः कुर्वन्तश्चिह्नानिभिन्वीति
वदन्त आसीनम् उपविष्टं प्रह्लादं सर्वेषु मर्मस्थानेषु शुलैरहतन्र हत-
वन्तः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कषापीकृतलोचनः रक्तनेत्रः ॥ ३३—३४ ॥

पितृव्यस्य हिरण्याक्षस्य हन्तुः अस्त्रावममंजसः प्रह्लादः
विष्णोः किं वा साधु करिष्यति ॥ ३५ ॥

कथमसमंजसो भूत्वाह—सौहृदमिति ॥ ३६ ॥

परः शत्रुरप्यवश्यं द्वेषेणापि हितकृच्छेत्स एव सुतः यथा
औषधं तिकत्वेन “हरीतकी मनुष्याणां मातेव हितकारिणी” इति
वचनात् स्वदेहजोऽपि सुतोऽपि अहितोऽपकारीचेत्तं क्षिप्या-
दामयवत् किञ्चात्मनः स्वस्य यदहितमङ्गं सर्पदंशं तच्छिप्या-
त्तदेव विशिनष्टि—यद्विवर्जनादिति शेषमङ्गं सुखं जीवती-
त्यन्वयः ॥ ३७ ॥

संभोजो भोजनम् ॥ ३८—३९ ॥

भैरवं नादमुद्दिश्य ॥ ४० ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

पञ्चहायन इति । गर्भे चिरकालस्थितत्वात् ॥ ३६—३८ ॥
नैर्ऋता इति युग्मकम् । दंष्ट्रा इति कचित् । किन्तु खान्य-
सम्मतः ॥ ३९—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारथ्यदर्शिनी ।

अमर्षः असहन् तेन सहितया रथा आविष्टः हे नैर्ऋताः !
राक्षसाः ॥ ३४ ॥

अयं मे भ्रातृहा, ननु, विष्णुस्ते भ्रातृहा प्रसिद्धस्तत्राह
स विष्णुरयमेवेत्यर्थः । कुतः हित्वेत्यादि दासवदिति अक्षुरमडा-
राजनन्दनोपि भूत्वेत्यर्थः विष्णुना खदासेषु खसारूप्यार्षणात्
विष्णुरेवायमिति बध्यताम् ॥ ३५ ॥

विष्णुरप्यविश्वसनीयः कथमिमं बुद्धिमान् भूत्वा कथं विश्वस्यः
स्यादित्याह—विष्णोर्वेति, ॥ ३६ ॥

ननु, त्वदपत्यमयप्रसमाभिः कथं हन्तुमर्हत्तत्राह—परोऽप्यौषध-
मिव हितकृत्सह्यपत्यमिव ज्ञेयः आस्तां ममतास्पदस्य कथा
अङ्गमपि यत् करचरणादि तदपशान्नोऽहितं तेषु क्षिप्यादेवे-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥

भोज्यादिसन्तु विषादयैरपि हन्तामित्याह—सर्वै-
रिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रतीपः ।

इत्येवमुक्तोपरतं तूष्णीं स्थितश्च स्वश्रोतसङ्गात् महीतले
निरस्यत अणस्यत् ॥ ३३ ॥

अमर्षेण युवतिस्त्रान्तासहनेन युक्ता रथाऽऽविष्टोऽभिभूतः
कषापीभूतेऽतितान्त्रे लोचने यस्य सः हे नैर्ऋताः अयं बध्यः
आशु निरुसारयत तदनन्तरं बध्यतामित्याह ॥ ३४ ॥

बध्यत्वे हेतुमाह—अयमिति । यो मे भ्रातृहा विष्णुः सोऽयं
प्रह्लादः तदास्तत्वास्तदन्य इत्यर्थः । तदेवाह, सः खान्सुहृदोऽस्मदा-
दीन् हिवा पितृव्यहन्तुर्विष्णोः पादौ दासवदर्थं सोऽयम्
अयमः बध्यार्ह इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यः पञ्चहायनः पञ्चवर्षः पित्रोः सौहार्दं दुस्त्यजस्य प्रह्लाद
अत्यजत् सोऽसावसमंजसः अविश्वसनीयः विष्णोर्वा किं
साधु म्रियं करिष्यति ॥ ३६ ॥

राजनीतिरियं यदुपलात्पुत्रोऽप्येवीवधो बध्य इत्याह—पर इति ।
परःशत्रुरपि नपत्यं यदि हितकृत् यथौषधम् स्वदेहजः सुतोऽप्य-
हितकृत्परः शत्रुरेव आमयवत् यदङ्गमङ्गुल्यादि अविषादिना
आत्मनोऽहितं तच्छिप्यादेव यद्विवर्जनात् शेषं शरीरं सुखं
यथा तथा जीवति ॥ ३७ ॥

यस्मादयं मुनेर्दुष्टमिन्द्रियमिव सुहृद्विजङ्गधरः शत्रुरतः सम्भो-
जोभोजनं तदादिभिः विषदूषितान्नदानादिभिर्भारणोपदि-
हन्तव्यः ॥ ३८ ॥

परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवन्पखिलात्मनि ।

युक्तात्मन्यफला आसन्नपुण्यस्येव सत्क्रियाः ॥ ४१ ॥

प्रपासेऽपहते तस्मिन्दैत्येन्द्रः परिशङ्कितः ।

चकार तद्वधोपायान्निर्वन्धेन युधिष्ठिर ! ॥ ४२ ॥

दिग्गजैर्दन्दशूकैश्च अभिचाराऽवपातनैः ।

मायाभिः लन्निरोधैश्च गरदानैरभोजनैः ॥ ४३ ॥

हिमवाद्यग्निसखिलैः पर्वताक्रमणैरपि ।

न शशाक यदा हन्तुमपापमसुरः सुतम् ।

चिन्तां दीर्घतमां प्राप्तस्तत्कर्तुं नाभ्यपद्यत ॥ ४४ ॥

एष मे बह्वसाधूक्तो वधोपायाश्च निर्मिताः ।

तैस्तैर्द्रोहैरसद्वर्मेर्मुक्तः स्वेनैव तेजसा ॥ ४५ ॥

वर्तमानाऽविदूरे वै वालोप्यजडधीरयम् ।

न विस्मयति तेऽनायं शुनःशेष इव प्रभुः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताप्रदीपः ।

सर्प हिरण्यकशिपुनाऽऽक्रियः तिर्यगः तीक्ष्णः दंष्ट्रा सेपां कराटानि सङ्कुपयन्मानानि नेपान्ने च तथा लाज्याश्वत्थानि द्रव्यार्थांश्चिरोरहाश्च वेगान्ते ॥ ३६ ॥ ४० ॥

भाषा दीक्षा ।

इतना कहकर चुप होने पर मारे रोष के प्रभा हो रहा जो हिरण्यकशिपु, उसने अपने पुत्र प्रल्हाद को गोद से उठाकर पृथ्वी पर पटक दिया ॥ ३३ ॥

क्रोध से व्याप्त होने से ताल नेत्र जिनके ऐसा हिरण्यकशिपु बोला, कि हे राजा न हो ! यह लडका वध के योग्य है, इसको मारो और निकास दो ॥ ३४ ॥

यह अभय हमारे भ्राता का शतक है, क्योंकि ? अपने सुहृदों को छोड़कर पितृव्य के मारने वाले विष्णु के चरणों को दास के तरह पूजता है ॥ ३५ ॥

जो पांच वर्षका ही अपने मा बापों से सौहृद छोड़ चुका यह खोटा विष्णु का क्या भला करेगा ? ॥ ३६ ॥

जो दूसरा होकर भी औपध के तरह हितकारी है वह अपना पुत्र है और अपने देह से भी पैदा है पर रोग के तरह दुःखदायी हो तो वह पुत्रभी वैरी है जो अपना अहित

करने वाला अंग भी हो (जैसे सर्प की काटी अंगुली) तो उसे काट डाले, कि जिसके बिना शेष में सुख पूर्वक जीवता रहे ॥ ३७ ॥

भोजनादिक में बिनादि प्रदान से ऐसे सर्व उपायों से इसे मारना चाहिये क्योंकि यह सुहृद का बिन्दु धारण करने वाला शत्रु है जैसे लुनि के दुष्ट हृन्दिने शत्रु है ॥ ३८ ॥

अपने भक्तों की आज्ञा पाकर तीक्ष्णडाँढ़े और कराख मुख वाले लाख २ डाली सुंछ और केच जिनके ऐसे वे राक्षस लोग हाथों में निशूल लेने से भयंकर, बैठे हुए प्रल्हादके सर्व भर्म स्थानों में शूलों से प्रहार करने लगे ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

परे ईश्वरे युक्तः समाहित आत्मा मनो यस्य तस्मिन्प्रल्हादे तेषां नैर्ऋतादीनां प्रहाराः निष्फलाः आसन् जाताः तत्र हेतवः ब्रह्माणि निर्विकारेऽनिर्देश्येऽविषये भगवति निरतिशयैश्वर्येऽखिलात्मनि शस्त्रादीनामपि नियन्तयैवम्भूते परे अपुण्यस्य निर्देवस्य सत्क्रियाः महोद्यमा इव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दन्दशूकैः सर्वैः अभिचाराः कृत्यादयः अवपातनानि गिरिशृङ्गादयः पातनानि तैः मायाभिः शम्बरनिर्मिताभिः अवटादिषु सन्निरोधैश्च ॥ ४३ ॥

पर्वताक्रमणैः पर्वतानां तदुपरि क्षेपैः बहुवचनैरभिचाराद्यावृत्तिं दर्शयति तद्वर्तनं कर्तुं नाभ्यपद्यत न प्राप नाशक्रोदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

शण्ढासर्गविंशतौ विविक इति होचतुः ॥ ४८ ॥

असङ्गमैरसतां योग्यैः अविदूरे समीपे विदूरे वा वर्त-

श्रीमद्विजयध्वजतर्पितकृतपदरत्नावली ।

मानोऽजडधीः पटुतरबुद्धिः अनर्थं मूर्खकर्म अन्धार्यमिति पाठे तबशास्त्रविचरं मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विशासिष्यामीत्याद्य-
जीर्णतृकृतकर्म शुनःशेषेन यथा सोढुं तथेति ॥ ४६—४७ ॥

इति वक्ष्यमाणप्रकारं हेत्युच्यमानेनैव तात्पर्याऽतिशयं वक्ति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीशिनी ।

भगवति हरो युक्तः संयुक्तः आत्मा देहो यस्य तस्मिन् गोविन्द-
परिरम्भिनः इत्यादि पूर्वोक्तेः पित्रा स्नाद्गुणैः पुत्रे इवेति भावः
ननु, तर्हि किं भगवद्गोपरि शस्त्रप्रहाराः अभूवन्तः न
हि न ह्यसम्भवादेवेत्याह—परे इत्यादि । ब्रह्माणि व्यापके निर्वि-
कारे अनिर्देश्ये भगवति अतर्क्यैश्वर्ये अखिलात्मनि शस्त्रादीनामपि
नियन्तरि शस्त्रघाताः कथं सम्भवतीति भावः अपुण्यस्य
दुर्भाग्यस्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अभिचारैः कृत्यादिभिः अवपातनैरत्युच्चदेशाद्धः पातनैः
गर्तादिसनिरोधैः बहुवचनैरभिचारोच्चावृत्तयः सूचिताः तद्व-
ननं कर्तुं नाशयपद्यत नाशकोदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

चिन्तामाह—एष इति विभिः । अत्रतां धर्ममभिचारैश्च ॥ ४५ ॥

अविदुरे वर्त्तमानोपि मे अनार्यं घातं निष्कृजं विस्मरति स्व-
भावापरित्यागे हृष्टान्तः शुनः शेषः पुच्छमिव वस्तुनश्च शुन-
श्शेफो वामं पितृभ्यां हरिश्चन्द्राथ विकीर्णे नध्यमः पुत्रः स यथा
नयोपकारमविस्मरन्तद्विषयं विश्वाभिजिमाश्रित्य गोत्रान्तरणाप-
न्नस्मद्भक्त ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अखिलात्मनि परे अखिलविषयज्ञे बृहत्स्वरूपशुद्धादिमति
भगवति युक्त आत्मा मनो यस्य तस्मिन् प्रह्लादे प्रयासा उपफला
भासन् सम्यक् कृता अपि निष्फला जाता इत्यत्र हृष्टान्तमाह-
अपुण्यस्य पापिनः बहुपापाद्यख्येन सत्कर्मनाशकस्य सत्क्रियाः
नित्यनैमित्तिकानि सत्कर्मणि इव ॥ ४१ ॥

अपहते निष्फले जाते निर्बन्धेनात्माग्रहेण ॥ ४२ ॥

दिग्गजादिभिः हन्तुं बदा न शशाक तदा चिन्तां प्राप्तस्त-
त्कर्तुं नाशयपद्येत्यनेनान्वयः दिग्गजैस्तदाक्रमणैः दन्दशूकोद्गै-
स्तर्हणैः अभिचारैः कृत्यादिभिः अवपातनैः पर्वतादितः मायाभिः
आसुरीविद्याभिः सन्निरोधैरवट्टादिषु ॥ ४३ ॥

पर्वताक्रमणैस्तदुपरिपर्वतनिषेधैः यदा हन्तुं न शशाक तदा
दीर्घतमां दुस्तरां चिन्तां प्राप्तस्सन् तद्घातं कर्तुमुपायं नाशय-
पद्यत न प्राप्तः ॥ ४४ ॥

चिन्ताभेवाह—एषेत्यादिना । मे मया असाधु पुरुषं यथा
क्यान्तयोः बधोपायाश्च बहुधा निर्मिताः तैर्द्वाहैर्वधो पाथैरसतां धर्मै-

रसद्भिः कर्तुमुचितैः स्वेनैव तेजसा भजनवलेन मुक्तः ॥ ४५ ॥

यद्यप्ययं बालस्तथापि अविदुरे वर्त्तमानः अजडधीः पण्डितः
प्रभुः समर्थश्च शुनःशेषः पुच्छमिव स्वभावापरित्यागीत्यर्थः
अतो मेऽनार्यं न विस्मरति ॥ ४६ ॥

अनर्थं नूनं निश्चितमेतद्विरोधेन मे मृत्युर्भवित्वा भवि-
ष्यति वाऽथवा अप्रमेयानुभावोऽपि अयममरो देवरूपः समानार्यं
विस्मृत्य मां न घातयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

औघनसौ शुकपुत्रौ अतः शुकोक्तनीतिशास्त्राभिज्ञत्वाद्भि-
विके एकान्ते इति वक्ष्यमाणमुच्यते ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

परब्रह्म अनिर्देश्य (प्राकृत इन्द्रियों का अविषय) आखल
जीवों का आत्मा पड़गुण सम्पन्न परमात्मा मे चित्त लगा जिसका
ऐसे प्रह्लाद के उपर वे शस्त्र सब निष्फल हो गये जैसे प्रारब्धहीन
पुरुष के उद्यम ॥ ४१ ॥

हे युधिष्ठिर ! दैत्यों के प्रयास के नष्ट होने पर दैत्येन्द्र हिरण्य-
कशिपु शंकिन होकर निर्वन्ध से प्रह्लाद के वध का उपाय करने
लगा ॥ ४२ ॥

इसी सर्पे अभिचार अवपातन नाना प्रकार की माया और
विरोध विषदान भोजन न देना ॥ हिर्य दासु अग्निजल उपर पर्वत से
पटकना इत्यादिक उपायों से निष्पाप अपने पुत्र को असुर जब न
मार सका तब बड़ी दीर्घ शका को प्राप्त हुआ और मारने के उपाय
को न प्राप्त हुआ ॥ ४३-४४ ॥

और बोला कि—इसको मैंने बहुत पुरुष कहा और मारने के
भी बहुत से उपाय रचे और द्रोह भी किये परन्तु उन २ द्रोहों से
और अपमों से यह बालक अपने तेज से ही मुक्त होगया ॥ ४५ ॥

और मेरे समीप रहकर बालक होकर भी वह निर्भय खिल
है और यह मेरी शत्रुता को नहीं भूलता, और इसका स्वभाव नहीं
लक होता, जैसे कुत्ते की पूछ कितना दी यत्न करो पर सीधी
नहीं होती ॥ ४६ ॥

इसके प्रभाव का प्रमाण नहीं होसकता और इसको कहीं से
भय भी नहीं और यह अमर मालूम होता है क्या इसके विरोध से
मेरी मृत्यु तो न होगी ? ॥ ४७ ॥

इस तरह की चिन्ता से किञ्चित् स्थान हुई शोभा
जिस्की और नीचे को मुखकर बैठा हुआ ऐसे हिरण्य-
कशिपु से शुकाचारी के पुत्र शंडामर्क होने एकांत में ऐसे
बोले ॥ ४८ ॥

जितं त्वयैकेन जगन्नयं भुवो विजृम्भणोत्तमस्तधिष्ण्यम् ।
 न तस्य चिन्त्यं तव नाथ ! (१) चक्ष्महे न वै शिशूनां गुणदोषयोः पदम् ॥ ४९ ॥
 इमं तु पाशैर्वरुणस्य बद्धा निधेहि भीतो न पलायते यथा ।
 बुद्धिश्च पुंसो वयसाऽऽर्यसेवया यावद्गुरुर्भागव आगमिष्यति ॥ ५० ॥
 तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ।
 धर्माहस्योपदेष्टव्या राज्ञा ये गृहमेधिनाम् ॥ ५१ ॥
 धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः ।
 प्रह्लादायोचतूराजन् ! प्रश्रिताऽवनताय च ॥ ५२ ॥

श्रीभरत्कामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भुवोर्विजृम्भणेनैव त्रस्ताः समस्ता धिष्ययपा लोकपात्राः यस्मिन्
 तस्य तव चिन्त्यं न चक्ष्महे न पश्यामः पदमालम्बनं
 नैवास्ति बद्धा शिशूनां वृत्तङ्गुणदोषयोः पदं विषयो न भवती-
 त्यर्थः ॥ ४९ ॥

तथापि तु बन्धनमस्योचितमित्याहुः—इमन्तिवति । यावद्गुरु-
 र्भागव आगमिष्यति तावद्बद्धा निधेहि ततः किमत ऊचतुः यतः
 पुंसो बुद्धिश्च वयसा तथा आर्यसेवया समीचीना भवति ॥ ५० ॥

अनुज्ञाय तथेत्यङ्गीकृत्य ॥ ५१ ॥

ततश्च तौ प्रह्लादाय धर्मादिकमूचतुः प्रश्रितश्चासावधनतश्च
 तस्मै ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—जितमिति । तव भुवो विजृम्भणेन चलनमात्रेण
 त्रस्ता भीताः सर्वे धिष्ययपाः लोकपात्राः यस्मिन् तज्जगन्नयं
 त्वयैकेनासहायेन जितम् एवंभूतस्व तव हे नाथ प्रभो !
 चिन्तनीयं न चक्ष्महे न पश्यामः शिशूनां वृत्तमिति शेषः तद्गु-
 णदोषयोः पदं विषयो नवै न भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अत इमं बालं यावद्गुरुर्मगवान्भागवः शुक्र आगमिष्यति
 तावद्वरुणस्य पाशैः बद्धं निधेहि कुरु भीतोऽयं यथा न पला-
 यते तथा बद्धं निधेहीत्यर्थः । ततः किं तत्राहुः वयसा आर्याणां
 सेवया च पुंसो बुद्धिर्भविष्यति ॥ ५० ॥

एवं गुरुपुत्रोक्तं तथेत्यनुज्ञायाङ्गीकृत्य दैत्येन्द्र इदं वक्ष्यमाण-
 मब्रवीत्, तदेवाह—धर्मादिति । अस्य बालस्य धर्मा उपदेष्टव्याः, के
 ते ? ये राजां ये च गृहस्थानां ते ॥ ५१ ॥

एवमुक्त्वा गुरुपुत्रौ तथैवोपदिदिशतुरित्याह नारदः—धर्म-
 मिति । धर्मार्थकामस्वरूपान् साधनान् नितरामन्त्यन्तमानुपूर्वशः
 हे राजन् प्रश्रयेण विनयेन अवनताय नम्राय प्रह्लादायोचतु-
 रूपदिदिशतुः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धिष्ययपाश्चन्द्रादित्यादयः लोकपात्रा वा चक्ष्महे पश्यामः
 शिशूनां प्रेङ्गायां शयनशीलानां बुद्धिविकासरहितानां वा तत्क-
 रणं गुणदोषयोः पदमारूपदं न वै हि गुणदोषग्रहणबुद्धिवि-
 कासाभावादित्यर्थः । शिशूनां गुणदोषयोः पदं नास्तीति वा ॥ ४९ ॥

तर्हि का परबुद्धिरित्यत्रोच्यते—इममिति । तुनाऽधुनेयमेव
 बुद्धिरिति विशिनष्टि, किपन्तं कालमेवमिति तत्राह—यावदिति ।
 तावदिति शेषः ततश्च किन्तत्राह, बुद्धिश्चेति, पापजननी च
 वयसा कालविशेषविशिष्टेनायुर्लक्षणेनार्याणां सेवया स्यादिति
 शेषः ॥ ५०—५१—५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

शिशूनां गुणदोषयोः पदमालम्बनं नास्ति । यदालम्ब्य तौ
 प्रवर्तन्त तदेव तेषां नास्ति सारासाराविचारभावत् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

गृहमेधिनां तत्रापि राज्ञाम् ॥ ५१—५३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

तस्य तव चिन्त्यं स्त्रामिजषण्यिवस्तुनोऽप्राप्या चिन्त-
 नीयं किमपि न चक्ष्महे न पश्याव इत्यर्थः पुत्रोऽयं मे मद्वि-
 रुद्धस्वभाव इति चेत्तत्राह—नेति । शिशूनां पदं व्यवसायं
 गुणदोषयोर्मध्ये न चक्ष्महे न किमपि पश्यावः शैशवान्ते
 सति बुद्धेर्भद्रामद्रत्वं ज्ञास्याव इति भावः । वै इति चार्थे ।
 चक्ष्महे इत्युभयवचनवचः ॥ ४९ ॥

भवतु सम्प्रति किं करोमि तत्राहुः—इमन्तिवति । अतः पुंमा-
 त्रस्यैव बुद्धिर्वयसा वाट्यात् परेणैव तथा आर्यस्य सेवया
 च, क आर्यः ? कदा वा अनेन सेव्यः ? तत्राह—यावदेतत्पर्यः भागवः
 शुकाचार्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अनुज्ञाय अङ्गीकृत्य ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

(१) चक्ष्महे इति—चक्रवर्ति ।

यथा त्रिवर्गे गुरुभिर्गात्मने उपाशिक्षितम् ।
 न साधु मेने तच्छिक्षां द्वन्द्वारामोपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥
 यज्ञाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु ।
 वयस्यैर्वालकैस्तत्र सोपहृतः कृतक्षणैः ॥ ५४ ॥
 अथ तान् श्लक्ष्णया वाचा प्रत्याहूय महाबुधः ।
 उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ॥ ५५ ॥
 ते तु तद्गौरवान्मर्षं त्यक्तक्रीडापरिहृताः ।
 बाला न दूषितधिरो द्वन्द्वारामेतिहेतैः ॥ ५६ ॥
 पर्युमान्त राजेन्द्र तन्न्यस्तद्वद्वेक्षणाः ।
 तानाह कुरुखो मैत्रो महाभगवतोऽसुरः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

द्वैपयनिव्यासं सततस्कन्धे प्रह्लादचरिते

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीगुरुदेववार्ताविष्टा (५३) ॥

हे साधु भूषेणिकुम्भार नमः सत्परा मित्रारण्य कश्चित्
 तज्जगत्त्रय स्वप्रेमेनैक विधितया तव विद्या चित्तमाहू न
 यत्पदे न पश्याम मित्रो रत्न राक्षस सुदुरीषया सर्व
 तिमिल न चक्ष्महे तज्जगत्त्रिदशार कुन्तोत्तर्य ॥ ५३ ॥

तद्यपि द्रवेषु मज्ज्याह परानो, रत्ना तस्मिं वायव्यमिह-
 कारमिषमिति तत्त्वकायै वररुम्, यत्किञ्चित् मित्रेण पश्यन् अरण्य
 भागिने आगते तु विचक्षणोऽयं भविष्यतीत्यादिना तज्जगत्त्रिदश-
 र्धे निमर्षो ये जनः यत्परावृत्तनैवेन चक्ष्ममाहू भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

गुरुपुत्रोक्तं धेनुवृत्तयै र्वाक्रान्धेयमवर्णाः ॥ ५४ ॥

तो च प्रशिक्षितास्त्वववनतश्च तस्मै धर्तुं उपहृतवतुः ॥ ५५ ॥

भाषाटीका ।

हे साधु ! तम स्थले ने ही भृकुटि के निरूप से तीनो जगत
 और समस्त क्षेत्रों को उगि लिया अब आप के चित्त के तावक
 कुछ नहीं दिखाई देने फिर आप सूर्य को बालकों का
 चरित कुछ भी गुण कोष का विषय नहीं हैं ॥ ५३ ॥

और इस लड़के को तो प्रण के पार्श्व से पांचकर
 ग्यो कि जिससे भय के सारे भाग न जाय और पुरुष
 की बुद्धि भी अवस्था अधिक होने तथा श्रेष्ठों के सेवा
 से अच्छी होजाती है और तब तक श्रीगुरुजी (शुकाचार्य)
 भी आप जाते हैं ॥ ५० ॥

गुरु पुत्र के वचन को अंगीकार कर हिरण्यकशिपु बोला
 कि मज्जा तौ सब इसको गृहस्थ राजाओं के जो धर्म हैं
 उपाते उपाते करो ॥ ५३ ॥

नागरजी बोले, मित्र राजन् तदनन्तर वे दोनों गुरुपुत्र
 प्रत्ये और गज्जा पुत्र गृहाह को क्रम से निरन्तर धर्म अर्थ
 और काम का उपदेश करने लगे ॥ ५४ ॥

श्रीपरमाम्बिकृतभावार्थदीपिका ।

यथा यथान्न त्रिवर्गप्रशिक्षितमपि न साधु मेने तसां शिक्षां
 च क्षुतः कण्डू, रागद्वेषादिभिर्द्विषयेष्वारम्यं येषां तैरुपवर्णि-
 ताम् ॥ ५३ ॥

परावृत्तोऽन्यत्र गतः स उपहृतः सन्धिः पादपूरणार्थम्
 क्रीडार्थं कृतक्षणैः कृतोत्सवैर्लब्धावसरैरिति वा ॥ ५४ ॥

तन्निष्ठां तेषां निष्ठां जन्ममरणविह्वलक्षणां विद्वान् ॥ ५५ ॥
 द्वन्द्वारामाख्यानिरितरीहितैश्च न दूषिता धीर्धैराम यतो-
 वाचाः ॥ ५६ ॥

तस्मिन्नेव त्पस्ते हृदयमीक्ष्यन्त्यथैः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सततस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्यथावत् त्रिवर्गमात्मने स्वस्मै उपशिक्षितवपि साधु न मेने
नामन्यत तच्छिक्षाञ्च कुतः द्वन्द्वैः रागद्वेषादिभिः विषयेष्वारमयं
येषां तैरुपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥

किञ्च यदा आचार्यः गार्हस्थ्यधर्मेषु परावृत्तः परोक्षं प्रवृत्तः
व्यासज्ञानतरपर इत्यर्थः । तदा कृतज्ञैः लब्धावकाशैः चरन्त्यैः
समानवयस्कैः बालैस्तत्रोपहृतः सः प्रह्लादः ॥ ५४ ॥

महान्मुखीर्विद्वान् शृङ्खलाया मञ्जुरया वाचा तान् बाल-
कान्प्रत्याहूय सम्बोध्य कृपया प्रहसन्निव तन्निष्ठां विज्ञानमा-
गन्निष्ठान् उवाच ॥ ५५ ॥

ते तु बालकाः सर्वे तद्गौरवात् नद्वन्द्वनगौरवात् स्वकाः
क्रीडापरिच्छदाः क्रीडापरकराणि यैर्द्वन्द्वारामाणामीरितैरिहैतैश्च
न दूषिता धीर्येषान्ते ॥ ५६ ॥

हे राजेन्द्र ! तस्मिन्नेव प्रह्लादे न्यस्तं हृदयं मम ईक्ष्णुश्च
यैस्ते तं प्रह्लादमेव पर्युपासत शुभ्रपनः परिवेषुचोपविन्तु-
रित्यर्थः । तान्पर्युपासितान् कारुण्यमेष्वयुक्तो महाभागवतोऽब्रुवः
प्रह्लादः प्राह शाह ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथा द्वन्द्वारामोपवर्णितां रागद्वेषादिव्यापृतवृद्धिभिर्व्याख्या-
ताम् ॥ ५३ ॥

यदाचार्योऽध्यापनात्परावृत्त उपरतः गृहमेधीयकर्मस्वर्गिहोवा-
विलक्षणेषु व्यापृतो वा तत्र तदा कृतज्ञैः कृतावसरैः वय-
स्यैर्बालकैः स उपहृतः क्रीडार्थमिति शेषः 'सेविन्नुमद्रभुमता
सेचिन्नुसर्वा' सैषदाशरथीराम इत्यादिषु द्रष्टव्योऽयं प्रयोगः ॥ ५४ ॥
अथागनन्मन् तस्यां क्रियायां निष्ठामिच्छां विद्वांस्तेषां वय-
स्यानां निष्ठां स्वस्मिन् स्नेहविशेषं वा ॥ ५५ ॥

द्वन्द्वारामेतिवचनैरिहिनैः प्रवृत्तिभिश्च न दूषिताधियः ॥ ५६ ॥
स एषोऽब्रुवः "स एष प्राणः" इति श्रुतेः मुख्यप्राणो रमत इत्य-
सुरः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यदेति तत्र तदा ॥ ५३—५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथावत् त्रिवर्गमुपशिक्षितवपि साधु न मेने तां शिक्षाञ्च यतो
द्वन्द्वारामो संसारिवलोकाविषये एव उपवर्णितां न तु पारमा-
र्थिके ॥ ५३ ॥

परावृत्तः अध्यापनस्थानात् परावृत्त्य स्वगृहं गतः कर्मसु-
प्राप्तं तत्र स प्रह्लादः कृतज्ञैः क्रीडार्थं क्रीडावसरैः यथा
भक्तिः त्वयैव अयं विन्दुः स्वयम् इति कृतावसरैः ॥ ५४ ॥

तेषां बालानां स्वस्मिन् सुखवर्णितां विद्यां ज्ञानं प्रहस-
न्निव ज्ञो इमे अपि रमन्तुर्गुणवाजाय पतिताः इति स्वय-
मानः ॥ ५५ ॥

द्वन्द्वारामाणां विद्वानां दैर्घ्येर्दृष्ट्यातेरप्येरीहितैश्चेष्टितैश्च न
दूषिता धीर्येषान्ते ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

इति सारार्थवर्णितां हर्षितानां भक्तकेतवाम् ।

सप्तमोऽध्यायः सप्तमः सङ्कतस्सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुक्लेनकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रह्लादस्तु गुरुभिर्यथावदात्मने उपशिक्षितं त्रिवर्गं न साधु
मेने तच्छिक्षाञ्च द्वन्द्वारामाणां उपवर्णितां न साधु मेने ॥ ५३ ॥

यदाऽऽचार्यो गृहमेधीयकर्मसु परावृत्तः परोक्षो भूत्वा प्रवृत्तः
तत्रावसरे कृतज्ञैर्बालकवसरैः सः प्रह्लाद उपहृतः ॥ ५४ ॥

अथ तदाह्वानानन्तरं सोऽपि महानुभूताप्रत्याहूय सम्बोध्य प्रह-
सन् तन्निष्ठां तस्मिन् स्वोपास्ये विष्णौ निष्ठां कृपयोवाच ॥ ५५ ॥

ते बालकास्तु द्वन्द्वारामाणाममुपशिक्षितैर्विकयैरीहितैश्चेष्टि-
तैश्च न दूषिता धीर्येषां तथा भूताः ॥ ५६ ॥

पर्युपासत प्रह्लादस्य परित उपविशन्तुः, कथम्भूताः ? तस्मिन्
प्रह्लादे न्यस्तानि हृदयानीक्ष्णानि च यैस्ते तथा ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लेनकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमोऽध्यायप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

गुल्फे प्रह्लाद का निर्गम का विषय यथावत् सिखाया परंच
द्वंद्वारामो से उपवर्धित उस शिक्षा को प्रह्लाद ने अच्छा
न माना ॥ ५३ ॥

जब एक सप्तर आचार्य किसी गृह में स्त्रीय कर्म के
निमित्त प्रवृत्त चले गये तब अवसर मिलने पर समान
वयस्क बालकों ने इनको (क्रीडार्थ) दुलाया ॥ ५४ ॥

तब तौ बड़े बुद्धि वाले विद्वान् प्रह्लादजी कृपा करके
उनको समीप पुलाकर हंसते से उनकी निष्ठा (दया) को
कहने लगे ॥ ५५ ॥

वो बड़के भी सब प्रह्लाद के गौरव से क्रीड़ा की सामग्री

को छोड़कर समीप आये, और हे राजन् संसारियों के कथन
और चेष्टा से नहीं दूषित हुई बुद्धि जिनकी ऐसे वो बालक
लोग प्रह्लाद में हृदय और नेत्र लगाकर भोले २ प्रह्लाद के
चारों तरफ बैठ गये । तब बड़े कारुणिक भैत्र महा भागवत
प्रह्लाद उनसे बोले ॥ ५६—५७ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तमस्कन्धे, पञ्चमाध्याय

की भागवताचार्यकृत भाषा टीका

समाप्त ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

प्रह्लाद उवाच ।

* (हन्तार्भका ! मे शृणुत वचो वः सर्वतः शिवम् ।
 वयस्यान्पश्यत मृतान् क्रीडान्धा माप्रमाद्यथ ॥ ० ॥
 न पुरा विवशं वाला आत्मनोऽर्थे प्रियैषिणः ।
 गुरुक्तमपि न ग्राह्यं यदनर्थेऽर्थकल्पनम् ॥ ० ॥
 यदुक्तया न प्रबुध्येत सुप्तस्वज्ञाननिद्रया ।
 न श्रद्धयान्मतं तस्य यथाधोऽन्धनायकः ॥ ० ॥
 कः शत्रुः क उदासीनः किं मित्रं चेह आत्मनः ।
 भवत्यपि नयैः किंस्याद्वैतं सम्पद्विपदद्वय ॥ ० ॥
 यो न हिंस्याद्वैतकाममात्मानं स्वजने वशः ।
 पुनः श्रीलोकयोर्हेतुः समुक्तान्व्योतिर्दुर्लभः ॥ ० ॥)

प्रह्लाद उवाच ।

कौमार आचरेत्माज्ञो धर्मान् भागवतानिह ।
 दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यधुवमर्थदम् ॥ १ ॥
 यथा हि पुरुषस्येह विष्णोः पादोपसर्पणम् ।
 यदेष सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वरस्सुहृत् ॥ २ ॥
 सुखमैन्द्रियकं दैत्याः ! देहयोगेन देहिनाम् ।
 सर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथा ^(१) दुःखमयत्नतः ॥ ३ ॥
 तत्प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्ययः परम् ।
 न तथा विन्दते क्षेमं मुकुन्दचरणाम्बुजम् ॥ ४ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतमावार्थदीपिका ।

षष्ठे गुरौ गृह्यग्र्ये प्रह्लादो दैत्यबालकात् ।
 अमुकस्य परं तत्त्वं नारदोक्तमुपादिशत् ॥ १ ॥
 निरर्थकक्रियालापैरायुर्व्ययमजानताम् ।
 प्रह्लादः सदर्थं प्राह धर्मे भागवतं कृती ॥ २ ॥

कौमार इत्यादिना इहैव मानुषजन्मनि धर्मानाचरेत्, यतोऽर्थ-
 दमेतत्. तत्र च कौमार एव यतस्तदप्यधुवम; नचैवंभूतं जन्मा-
 न्तरम् यतो दुर्लभम् तत्र धर्मानेवाचरेत् सुखार्थं प्रयासान्. तत्र
 भागवतानेव, न काम्यान् ॥ १ ॥

इह भागवतानेव धर्मानाचरोदित्येतदुपपादयति-यथाहीति,

* एते श्लोकाः विजयध्वजरीत्याञ्जिकाः पठ्यन्ते ॥ (१) यथाऽसुखमिति वीर० पा० ।

श्रीभरत्सामिहृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्भिः । इह पुरुषस्य विष्णोः पादोपसर्पणमेव यथाऽनुकंपं
यैः श्रमिष्यथैः । यद्यस्मादेव प्रिय इत्यादि ॥ २ ॥

ननु, भोगोद्यमः कथन्त्याज्य इति चेत्तत्राऽऽह—सुखमिति । सर्वत्र
चात्रादावपि देवात्पूर्वाहृष्टादेव ॥ ३ ॥

अतस्तदर्थं प्रयामो न कर्तव्यः यतः प्रयासात्परं केवलमायुषो
यस्य एव यतस्तथा तेन प्रकारेण श्रेयं न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं दैत्यकुमारैः पर्युपासितो महाभागवतः प्रह्लादस्तेभ्यः
कण्ठपाऽनन्तस्थिरफलब्रह्मानन्दानुभवसाधनभागवतधर्मानुपदि-
ष्टिरूपदेयमाणाधर्मप्रतिष्ठापनाय तद्वैतुवैराग्यजननाय
च वैषयिकसुखानामलपास्थिरत्वं दुःखगर्भत्वमत एव हेयत्वम-
यन्तलभ्यत्वञ्च विवक्षुस्तान्मनुष्यजन्मन एव भागवतधर्मा-
चरणाहृष्टं तत्राप्यस्थिरत्वेन वादयात्प्रभृत्येव तद्वर्मानुष्ठानस्य
कर्त्तव्यत्वञ्चाह—कौमार इति । इह मनुष्यजन्मन्येव प्राज्ञः हेयो-
पादेयविभागाभिन्नः पुमान् कौमारे बाल्य एव तत्प्रभृतीत्यर्थः भाग-
वतात् भागवत्सम्बन्धिनः भागवत्प्राप्तिसाधनान् धर्मानेवाचरेत्
भागवच्छब्देन तेषां निष्कलत्वशङ्काप्रयुक्ताऽननुष्ठेयत्वशङ्काप्यु-
दस्यते. तथाहि—

“शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्दते ।

मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारण्ये ॥

सम्भवेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।

नेना गमयिता गोप्ता गकारार्थस्तथा मुने ! ॥

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥

वसन्ति यत्र भूतानि भूतान्मन्यखिलात्मनि ।

स च भूतेश्वरशेषेषु वक्तारथस्ततोव्ययः ॥

ज्ञानशक्तिर्लेश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।

भगवच्छब्दवाच्यानि विनाहैयैर्गुणादिभिः” ॥

इत्यादिना श्रीमत्पराशरोक्तप्रत्यक्षरसमुदायनिर्वचनावगताः संभ-
र्तृत्वमर्तृत्वेनेतृत्वगमयितृत्वस्रष्टृत्वसर्वशरणाश्रयत्वसर्वभूतान्तरात्म-
न्वगिरस्तनिखिलदोषत्वषाड्गुण्यपूर्णत्वादयोऽर्थाः अत्र विव-
क्षिताः । तत्र संनरण्यो नामावकरणम्ब्रिधाने तच्च, प्रकृतिपुरुष-
कालानां कार्योत्पत्तिभोग्यतापादनरूपम् भर्तृत्वम्. निरुपाधिकक्षा
मित्वं नेतृत्वम्. गमयितृरूपं स्थितिकर्तृत्वं गमयितृत्वम्. स्रष्टृमयि-
तृत्वरूपं स्रष्टृत्वम्. स्रष्टृत्वमुद्गमयितृत्वरूपं स्रष्टृकर्तृत्वम्. यशो-
गुणवत्ता यथा, श्रीमौग्यसम्पत्, वैराग्यं विरक्तिः सा च परिपूर्णा-
त्वाद्नादररूपा पञ्चाऽनुष्ठितैर्भैः प्राप्यस्य भगवत एवं
विवक्षत्वात्तस्यामि नि श्रेयस्रूपत्वात्तत्प्राप्तिसाधनभूता धर्मोः
परमपुरुषार्थोभिन्नश्चमनुष्ठेयास्ते च बाल्यादारभ्यैव कर्त्त-
व्या इत्यर्थः । इहैवेत्यनन मनुष्यजन्मन एव भगवद्धर्माचरणोपयु-
क्तत्वमन्यस्य तु तदननुगुणात्त्वञ्जामिप्रेतम्. तत्रापि पुरोवर्ति-

परामर्शितेह शब्दप्रकृतिभूतेनेदं शब्देनाधुना वर्त्तमानमनुष्य-
जन्मन्येव भगवद्धर्मकर्त्तव्यतामिप्रेता. नन्वन्धर्मिष्यपि मनुष्य-
जन्मनि तेषां कर्तुं शक्यत्वात्किं विशेषेणाधुनिक एव जन्मानि
कर्त्तव्यतोच्यते इत्यत आह—तुल्यं मानुषं जन्मेति । विविध-
विचित्रात्मकपुण्यपापात्मककर्मभिः देवतिथेऽङ्गमनुष्यस्यावरादि-
रूपेण ससरतो जीवस्य नियमेन प्रतिजन्म मानुषं जन्मैवेति
विश्वासहेतोरभावात् तुल्यं मानुषं जन्म सुकृतपरिपाकविशे-
षाल्लभामिति. तत्रैव भगवद्धर्मानाचरेदिति भावः । ननु, किं विशे-
षेण कौमार एवाचरेदित्युच्यते यथेष्टविषयभोगानन्तरं चतु-
र्थे वयसि तेषां कर्तुं शक्यत्वादित्यत आह—तदप्यधुवमिति ।
चतुर्थवयःपर्यन्तजीवन हेतोर्विश्वसनीयस्याभावात्कौमारात्प्रभृत्ये-
वाचरेदिति भावः । ननु, चिरकालसाध्या भगवद्धर्माः कथमस्थिरेण
मनुष्यजन्मना निर्वर्त्यन्ते ! कथन्तरां निःश्रेयसप्राप्तिः । अत आह—अर्थ-
दिति, यद्यप्यधुवं तथाप्यर्थदमित्यर्थः । अयं भावः, यद्यप्यधुवं
तथापि चिरकालजीवननिमित्ते कर्मयारब्धभगवद्धर्मविरोधिक-
मोभावे च सति यथावत्फलपर्यन्तभगवत्तर्कमोपसंहारद्वारा निः-
श्रेयसरूपनिरतिशयपुरुषार्थदं चिरजीवनहेत्वभावे वा आरब्धभग-
वद्धर्मविरोधिकर्मसङ्गवेऽपि वा “नेहामिहकमनाशोस्ति, न हि कल्या-
णकृत्कश्चिदुर्गतिं तात ! गच्छति” इत्यादिभगवदुक्तगीत्या जन्मान्तरं
यथावद्भगवद्धर्मोपसंहारद्वारा निःश्रेयसरूपार्थदं भवतीति. अत्र
“सर्वं वाक्यं सावधारणम्” इति न्यायेनात्मनो वायुमक्ष इत्यादि-
वत्कौमार एव भागवतान्धर्मानेवेहैवेत्यवधारणमभिप्रेतम् ॥ १ ॥

तत्र भागवतानेव धर्मानाचरेदित्यवधारणं तावदुपपादयति-
यथाहीति । हि तथाहीत्यर्थः यथाशब्दो योग्यताद्योक्तः । इह मनु-
ष्यजन्मनि विष्णोः परमपुरुषार्थस्वरूपस्य पादयोरुपसर्पणं भजनं
यथा योग्यं तदेव युक्तमित्यर्थः । कुतः ? यद्यस्मादेव परमपुरुषः सर्व-
भूतानामात्मेश्वरः अन्तःप्रविश्य प्रशास्त्रपूर्वकं भर्ता, शरीरस्यात्मा-
ऽनुवर्त्तनं युक्तमिति भावः । नन्वात्माप्यपुरुषार्थरूपत्वात् स्नानुवर्तनी-
योऽन आह—प्रिय इति । प्रियः इष्टतम. निरतिशयानन्दरूप इत्यर्थः ।
आनन्द एव हीष्टः स एव हि पुरुषार्थरूपः इति भावः । नन्वेवं-
भूतोऽपि निष्कृष्टत्वादनुवर्त्तमानान् प्राख्यापयन्तब्राह्म—सुहृ-
दिति । “व्यष्टेव साधु कर्म कारयति तं यमेशो लोकेश्य-
उज्जिनीपति” इति श्रुत्युक्तरीत्या स्नानुवृत्तिर्युपक्रममात्रेणाविर्भूत-
परस्काररूपमुक्त उत्तरोत्तरं स्नानुवृत्तिप्रवर्तनात्प्रहितकारी-
त्यर्थः ॥ २ ॥

विष्णोः पादोपसर्पणमेव युक्तमित्यनेन वैषयिकसुखसाधन-
यत्नो न युक्त इत्युक्तम् तदेव सहेतुकं स्रष्टृत्वात्तदोपपादय-
तिहैवेत्यवधारणमप्युपपादयति—सुखमिति । हे दयाः । देहिनां देह-
योगेन देहसम्बन्धमात्रेण इन्द्रियकं सुखं सर्वत्र पश्चात् जन्मस्वप्ना-
धुनिकवत्तन्मन्तरेणापि देवात्माचीनकर्मयोगैव लक्ष्यते तत्र दृष्टान्तः
यथाऽसुखमिति, असुखं दुःखं यथा यत्तन्मन्तरेणापि देवदेव
लक्ष्यते. तथा वैषयिकं सुखमपीत्यर्थः । सर्वत्र लक्ष्यते इत्यनेन वैष-
यिकसुखलाभः सर्वजन्मसाधारणः भगवद्धर्मलाभस्तु मनुष्य-
जन्मासाधारण इत्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

यतो वैषयिकं सुखं सर्वजन्मसाधारणं तच्च देवादेव सुखमम

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

असुखवत्समाप्रयासो वैषयिकसुखार्थप्रयासो न कर्तव्यः एव-
मविज्ञानना कृतोपि प्रयासः केवलमायुर्व्ययकर इत्याह—यत इति ।
यतोवैषयिकसुखार्थावयवासात्परं केवलमायुःक्षयएव, नान्यकिञ्चि-
दस्ति प्रयोजनमित्यर्थः । ननु, जन्मान्तरे पुनर्गन्धर्वकसुखलाभाय
कर्तव्य एव यतस्तत्राह—न तथेति, यद्यपि कृतोऽपि तदर्थप्रया-
सो जन्मान्तरेयवैषयिकसुखसाधनस्तथापि तथा तद्वत्क्षेमं न
प्राप्नोति । कथं यथा मुकुन्दचरणाम्बुजं, भजन्निति शेषः । यथा
भगवच्छरणाम्बुजं भजन् पुमान् नि शेषदुःखनिवृत्तिपूर्वकं नित्य-
निरुपाधिकनिरतिशयाऽपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दानुभवरूपं भ्रमं प्रा-
प्नोति, तथा वैषयिकसुखार्थं यतमानस्तादृशं क्षेमं न विन्दते
किन्तु दुःखमिभ्रान्त्यसोपाधिकाल्यल्पमिदानीमनुभूयमानसजा-
तीयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मुकुन्दचरणारविन्दनिरन्तरसेवैवेहामुजानश्वरानन्दनिदानम्,
नान्यदतः सैव वृषुभिरनुदिनं कर्तव्येति विधीयतेऽस्मिन्नध्याये,
तत्र प्रह्लादो बालकान् किमाहेत्याशङ्क्याह—इतेति । बालानुकम्पायां
वाक्यारम्भे वा तद्वचःश्रवणादिकं फलं स्यादिति तत्राह-
वदिति । वः सर्वतः सर्वस्मात् शिवं सुखं स्यादिति शेषः कीदृशं
वच इत्यतोवाह, व इति । शिवं शुभं मङ्गलम्, ननु, कस्मान्मङ्गल-
मिति तत्राह, वयस्यानिति संसारविरक्तिजनकत्वेन पुरुषार्थहेतु-
त्वात्तन्मङ्गलमित्यर्थः । अनेनाधुनाऽस्माकं वाद्यमुत्तरत्र श्रेयःसम्पा-
दनाय प्रयतमान इत्याशा निरस्तेति ज्ञायते यतोऽस्मदायुः कृतान्त-
विलुखितं तस्मात् क्रीडासक्तत्वेन युष्मद्विचित्रमशेषमादौ न
कार्यं इत्याह—क्रीडान्धा इति ॥ ० ॥

ननु, बालानां बालान्वयत्वं स्वभाव इति तत्राह—नेति । इतः
पुरातना बाला अन्तःकरणं क्रीडायां विवशं न कुर्वन्तीति शेषः
तर्हि किङ्कारं वदन् इति तत्राह—आत्मन इति, अर्थे जन्मप्र-
भृति आत्मनोऽर्थे आत्मनः प्रियैषिणः परमात्मनः ज्ञानेच्छवः
माक्षलक्षणाप्रियेच्छवो वा आत्मनः प्रियैषिणः स्वप्रयोजनमाकां-
क्षमाणा आवाल्यात्प्रवर्तते इति वा, तन्वस्मानिरपि शोडामाकां-
क्षयां गुरुकृत्यामुपदिष्टत्रिवर्गविषयशास्त्रभ्रमश्रयसि प्रवर्तते
तत्र गुरुवसरप्रतीक्षणायेयं क्रीडेति तत्राह—गुरुकमिति । कुतो-
न ग्राह्यमिति तत्राह—यदनर्थ इति, संसारहेतुत्वादनर्थं त्रिव-
र्गलक्षणे श्रेयस्यर्थकल्पनं यत्तस्मादिति शेषः—

“त्रैविद्या मां सोमपाः पूषापा यक्षैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते”

“इष्टापूर्वं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः”

इत्यादिश्च ॥ ० ॥

ननु, गुरुक्त्यर्थव्ययत्वेन ज्ञानहेतुत्वोपपत्तेः कथं तदनर्थेऽर्थ-
कल्पनमिति तत्राह—यदुत्थेति । अज्ञानलक्षणादिदृष्ट्या सुप्तस्वप्न-
वैषयिकलक्षणाप्रहलक्षणे यथार्थज्ञानविरोधित्वाद्ज्ञानं नाम
न तु ज्ञानमात्राभावः सुप्तस्यापि गुरुत्वा प्रबोधो हि प्रयोजनं

स नोत्पद्यते चेत्तदुपदेशेन किं प्रयोजनं प्रत्युत तदनुष्ठानेना-
नर्थ एव स्यादिति भावः । अतः फलितमाह—नेति—अत्रोदाहरण-
माह—यथेति, अन्धो नायको नेता यस्य स तथा हि शब्देनोभयो-
रप्यन्धत्वात्तन्मार्गज्ञानं नोत्पद्यते यथा, तथात्रापि तस्माच्छ्रद्धा न
कार्या ॥ ० ॥

ननु,

“सयुक्तघातमथनतः पराश्रोद्यन्ति भूभृताः ।

निक्षिप्योद्विष्यं कक्षे शरते ते भिन्नारुणम् ॥

आपत्सु मित्रं जानीयात्पुत्रमुत्तरजन्मनि ।

य उदास्ते स्वकार्येषु स निधो यतनो वरः”

इत्यादि नीतिशास्त्रं शत्रुमित्रोदासलक्षणज्ञापकं हितकारित्वादि-
त्याकांशो नो बोध्यत तन्मनं कथं न अदृष्ट्यादित्युक्तं इति तत्राह-
क इति । यः शत्रुं स आत्मनो मम पक्षे कः न कोपीत्यादि योज्यं
त्वत्पक्षे शत्रुघ्नभावेयमस्मत्पक्षेऽस्युरिति तत्राह—भवतिस्त्विति । भवत्प-
क्षेपि के शत्रूदयः स्युर्न केप्यतो नयेनीतिशास्त्रभ्रमश्रुतिनैर्गी-
तिभिः किं फलं स्यान्न किमपीत्यर्थः । नीतिभिरापत्परिहारः स-
म्पत्प्राप्तिश्च स्थानमिति तत्राह, दैवमिति । सर्वोत्कृष्टत्वात् श्री-
नारायण एव सम्पद्विपदाश्रयो न नीतिमांस्तस्यान्धव्यतिरेकाभा-
वात् अस्मत्पक्षादौ दर्शनात् आत्मनो देहस्य यः राज्ञादिस्तस्य
भवत्सु स्थितेनैयैः किं स्यादपरिहार्यत्वात्परिहारादिकं प्राप्यत
एव कामादिकमज्ञानमन्तरा न नयमत्रेषां परिहित इति शेषं
पूर्ववत् ॥ ० ॥

ननु, तर्हि माभूच्छ्रेयं नीतिशास्त्रं प्रवृत्तिलक्षणाधर्मशास्त्रमभ्य-
सनीयं श्रेयोहेतुत्वादत्राह—य इति । य आत्मानं परमात्मानमुद्दि-
श्य धर्मकाम धर्मेच्छां न हिंस्यान्न हिनस्ति न त्यजति किं चातुति-
ष्ठति सोऽतिदुर्लभः प्रशान्तात्माकोटिपति महात्मनः स्वोक्ते
अवशोऽकृतेन्द्रियग्रामस्य भगवद्विषयनिवृत्तिलक्षणाधर्मेच्छा कथं स्या-
दिति तत्राह—त्यजन् इति, स्वेन सह जन्मन् इति स्वजनः इन्द्रिय-
ग्रामस्तस्मिन्विषये वशो न भवति वशोऽकृतेन्द्रियग्राम इत्यर्थः
यद्वा पुत्रमित्रादिजन्तुषु स्वजने वशो न खानुष्ठानानुकूलपुत्रा-
दिक इत्यर्थः अत एव मुक्तान्धः उच्छिन्नान्धस्वभावः नन्वैहिका-
मुष्मिकफलाकांक्षायां निवृत्तिधर्ममनुतिष्ठच्छ्रीलोक-
योरिह लोकपरलोकयोर्हेतुश्च भवति पुनर्निवृत्तिधर्मोऽनुष्ठाना-
नन्तरं वा प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोरनुष्ठानयोः पुनर्मदोस्ति पूर्ववत्
ततः पातोस्ति इमं लोकं हिनतरं वा विशन्ति “क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोके विशन्ति” इत्यादि । अन्यस्य ज्ञानसामग्रीं सम्पाद्य ततः
पुनरन्ते वैकुण्ठलोकप्राप्तश्च स्यात् “स एवास्माज्जीवघनात्
परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते यं यं लोकं मनसा संविभाति
विशुद्धस्त्वः कामयते चांश्च कामात् तं तं लोकं जयते तांश्च
कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यच्येयैकतिकात्मः” इत्यादिः “पुनरप्रथम-
भेदे” इत्यमरः । यद्वा आत्मानं धर्मयुक्तः कामो यस्य स तथा तं
वा नरं नहिंस्यान्न पीडयति स्वात्मानं प्रवृत्तिधर्मकांक्षेया पीडितं
न करोति सोऽतिदुर्लभः धर्मधारकं हरौ कामो यस्य स तथा
निवृत्तिधर्मनिरत इत्यर्थः । तं नाशःपातयतीति वा सज्जनसेवानिर-

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

तन्वेन तद्वशश्च अत्र ऐहिक्याः सम्पदः स्वतः स्वपञ्चाया लो-
कस्य ज्ञानव्यापारोत्तुल्यत्वाच्च पात्रं वा अत्र प्रवृत्तिनिवृत्ति-
लक्षणयो धर्मावतुष्टाय तत्फलानिच्छन्वेन भवगङ्गकिमनिशं कुर्वाणः
पुरुष उत्तम इति तात्पर्यम् ॥ ० ॥

नन्वस्तु निवृत्तिधर्मानुष्ठानस्य श्रेयःसाधनत्वं तस्य नेदानी-
मवसरः कार्यको कर्तव्याऽविनाभूतत्वात्—

“वाक्ये विद्यां निपेक्षन् यौवने दारसंग्रहम् ।

स्थानिर्वै मोक्षप्राप्तिष्टेत्सर्वदा धर्माचरेत्” ॥

इतिस्मृतेरिति तत्राह—कौमार इति । सर्वदेति विशेषणद्विधा-
भ्यासकालेपि मोक्षधर्मानुष्ठानं कर्तव्यमिति न तस्य स्मृतिविरोधः
नापाद्येतिपु का नोतिः श्रेयःसाधनमिति तत्राह—तुर्लभमिति ।
यस्याद्युप जन्म तदपि तदेवार्थं ज्ञानादिमथोजनप्रदम् अत एव
बहुपुण्यसाधनत्वाद्दुर्लभं तर्हि विरकाकस्यापि किम् ? नेत्याह—
अध्वनमिति । “सुखमिदं सर्वं यच्छते मयस्मिन् जायते पुनः
अपि सर्वं जीवितमवश्यमेव” इत्यादिश्रुतेः ज्ञानव्यापि मातुषं
यजन्म सुदुर्लभं तत्राप्यपि दुर्लभतरं “एतद्विदुर्लभतरं लोके
जन्म यदीहताम्” इति श्रुतेः ॥ १ ॥

ननु, कथं कुरुं पुरुषार्थं ननु कथं तथा तज्ज्ञां सर्वेषा-
मपि पुरुषार्थः एवायं कालौ सम्भवति अदर्शनादध्वना-
खेत्वाद्युत्तुल्यत्वात्—यदाहीति । इह मातुषे यदा यदि
दुष्पुनः पुनरप्य विप्लवो, पादोपसर्पणं सम्भवति तद्वर्णं
“वाचस्पतिश्चारे तस्ये तादृशकृतिरेषता” इति, एतद्विद्यन्वेन
सूचयति अतो मातुषी यौवनेव निःश्रेयसः कारणं नान्या
अलङ्काराद्वेदान्तरेणान्यात्वात्, अतः कौमारवय आरभ्य
भगवत्सेवा कर्तव्येति भावः । ननु, श्रीहरिसेवानन्तरंखान्यसेवः
अर्थश्च किं न स्यादिति तत्राह, यदेव इति । सर्वभूतप्रियत्वा-
दिशुखयुक्त एव इति यद्यस्माद्वत्सेवेव पुरुषार्थश्च नान्यसेवा
“तदेवत्सेव” इति श्रुतेः “एव सर्वभार” इति च ॥ २ ॥

इतोपि भगवत्सेवालक्षणनिवृत्तिधर्मानुष्ठानमेव कर्तव्यं न
प्रवृत्तिधर्मसेवनं विषयस्तुल्यसौख्यस्य तदनुष्ठानमिति नोच्यते
तदन्तरस्यापि तद्विषयते यथा दुःखमित्याह—सुखमिति । सर्वत्र
नरकादावपि “सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्” इति
स्मृतेः देवात् प्रारब्धकर्मप्रेरकात् ॥ ३ ॥

अतश्च किमिति तत्राह—तदिति । तस्मात्सप्रयासपेन्द्रि-
यसुखप्राप्तये प्रवृत्तिधर्मकरणे बहुकेशो न विधेयः, कुतो न
विधेयः ? इति तत्राह, आयासेति । परं केवलमायासेनायुषो
व्ययः श्रेय एवावशिष्यत इति शेषः । प्रवृत्तिधर्मानुष्ठानस्य
दुःखासम्भिमप्रदेशोद्देशत्वात्तत्कथं दुःखकरत्वेन निन्द्यत इति
तत्राह, न तथेति । सुकुन्दचरणाभुजं भजन्यथा क्षेमं विन्दते
प्रवृत्तिधर्मानुष्ठायी न तथा नन्वरं सुखं लभत इत्यन्वयः
“प्लवा ह्येत अहदा यत्तुल्यः” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भागवतान् धर्मानाचरेत् यतोऽर्थदमेतज्जन्म देवादिजन्मनि
महाविषयावेशात् पञ्चादिजन्मनि विवेकाभावाच्च तत्रापि न
विलम्बेनेत्याह—कौमारे कौमारमारभ्येत्यर्थः । यतस्तदपि जन्म ध्रुवं
पुनर्तुर्लभम् तथाच ब्रह्मवैवर्ते “प्राण्यापि दुर्लभतरं मातुषं विवु-
धेष्मन्तम् । यैराश्रितो न गोविन्दस्तेरात्मा वञ्चितश्चिरम् ॥ अशीतिं
चतुरश्रैव लक्षांस्ताम् जीवजातिषु । भ्रमद्भिः पुरुषैः प्राप्यं मातुषं
जन्म पर्यायात् ॥ नृदण्यकृतां जातं तेषामन्तर्माभिमानीनाम् । वराका-
णामनाश्रित्य गोविन्दचरणाद्वयम्” इति शास्त्रस्य प्रधान्येन मातुष-
मधिकृत्य प्रवर्त्तत्वात् तदनुवादेनोक्तिरिति तद्वृत्त्यादिसामान्येन
मातुषत्वमारोप्येवेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

तत्र भागवतधर्माचरणस्यैव युक्तत्वं दर्शयति—यथाहीति ।
यत् यस्मात् एव भूतानां स्वभाव एव प्रियः प्रेमविषयः प्रेमकर्त्ता च
तत्र हेतुः आत्मा परमात्मा पादोपसर्पणे हेत्वन्तरं यस्माच्चैष
ईश्वरः पदंमल्लुगन्वथाकर्त्तुं शक्यते, सुहृद सर्वेषां हितं चिकी-
र्षुतेति ॥ २ ॥ ३ ॥

सुकुन्दचरणाभुजकूपं क्षेमम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतसारार्थदर्शिनी ।

षष्ठे तु प्राहयमानं प्रहारी भक्तिमर्भकात् ।

आसक्तिं देहयोगेहौ त्याज्यमास बोधयन् ॥

तानाह करुणो मैत्र इति पूर्वमुक्तं तन् किमाहेत्यत आह—कौमारे
धर्मानाचरेत्, ननु, कौमारे वर्णाश्रमधर्माणामनधिकारस्तत्राह-
भागवतान् प्रत्यक्षकीर्त्तनादीन् इह भारनभूयौ, ननु, तान् यौवानदा-
वपि कृत्वा कृतार्थमवति, तत्राह, प्राज्ञ इति । यदि कौमारान्ते
एवमृत्युः स्यात्तर्हि किं भवेदिति प्रकटज्ञानत्वात्, ननु, तत्र काचिन्ता ?
जन्मान्तरन्तु भावि तत्रैव भक्तिः कार्येति तत्राह, तुर्लभं मातुषं
जन्म तदपि भाग्यालुभमप्ययुषम् अद्य वर्त्तमानत्वेपि तस्य श्वः
स्थितौ निश्चयाभावात्, ननु, तर्हि तावन्नायकालेन कुतो भक्तिसि-
द्धितत्राह, अर्थं देहमुर्त्तमानव्यापिभक्तिमतामपि तद्व्याज्ञादीनां
सिद्धिदर्शनात् ॥ १ ॥

भागवतधर्मान् केन प्रकारेणाचरेदित्यपेक्षायामाह, यथा येन प्रकारे-
ण विप्लवोः पादयोरुपसमीपे सर्पणं प्राप्तिर्भवेत्तथा आचरेदित्यनु-
षंगः तमेव प्रकारं चतुर्विधं वज्रयन् विष्णुं विद्वानष्टि—वद्यस्मादेष
मिष इत्यादि तेन “मेपामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो-
दैवमिष्टम्” इति भगवदुक्तिप्रामाण्येन कान्तभावशान्तिरतिदास-
भावसखा भावानां मध्ये येन भावेन उपसर्पितुमिच्छेत्तेनैवोपसर्पयन्
भागवतान् धर्मानाचरेदिति रागभक्तावपि विधिर्व्यजितः । आत्मतु-
ल्यत्वादात्मा सुत इति तन्नेष्टोक्त्या पञ्चैव भावाः प्रह्लादेनोपदिष्टा-
इति वा ॥ २ ॥

सुखमोगार्थसुधमस्तु मातुषं देहं प्राप्य न कर्त्तव्य इत्याह
सुखमिति । देहयोगेनेति सुखदुःखे देहधर्माविवेक्यर्थः । सर्वत्र पञ्चा-
दावपि ॥ ३ ॥

ततो यतेत कुशलः क्षेमाय भयमाश्रितः ।

शरीरं पौरुषं यावन्न विपद्येत पुष्कलम् ॥ ५ ॥

पुंसो वर्षशतं ह्यायुस्तदर्थश्चाजितात्मनः ।

निष्फलं यदसौ रात्र्यां शेतेऽन्धं प्रापितस्तमः ॥ ६ ॥

सुप्तस्य बाल्ये कौमारे क्रीडतो याति विंशतिः ।

जरया प्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः ॥ ७ ॥

दुरापूरेण कामेन मोहेन च बलीयसा ।

शेषं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथा तेन प्रकारेण क्षेमं न विन्दते क्षेममेवाह, मुकुन्देति ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनन्यद्वयमेव परमपुरुषार्थ इत्याह। सुखलक्षणमिति श्रीब्रह्माह—कौमार इति, पष्ठेनाध्यायेन । मानुषं जन्म दुर्लभम् बहुपुण्यफलपथं यतोर्थं पुरुषार्थं इह तत्तन्मात्रं पुरुषार्थनिष्ठमेव इह मानुषजन्मनि भागवतान्न भवति आचरेत्, ननु, भर्मान्तराचरणं को दोषः ? अनाह-प्राज्ञ इति । भगवत्संन्यस्तं चरणं पुनरावृत्तिपदप्राप्तिः तद्विना भर्माचरणे तु पुनरावृत्तिपदप्राप्तिरित्येवं ज्ञानवानित्यर्थः—

“देवान् देवयजः सान्ति मरुता सान्ति मातरि ।

आब्रह्मभुवना लोकाः पुनरुवासेनोऽजुन ॥

मानुरेव तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते”

इति श्रीसुखचलनमन्त्रानुसन्धेयमन्त्रापि कौमारे आचरणे ननु हेतुमाह, अभुवज्जन्मास्य अनिश्चितकालस्यापि तावद्यं स्थाविरस्य आश्रमादाश्रमान्तरागमनञ्च न परीक्षेन् ब्रह्मचर्यादेव सर्वं यक्त्वा भगवत्संन्यस्तं भवेदित्यर्थः । तथा च श्रुतम्—“यद्दहरेण विन्ते तद्दहरेण परित्यजेत्” “जिपथं वयं यजामहे येषामग्रमात्मा लोकः किं धमेन किं प्रजया त्यागेनैकेनामृतमानशुः” इत्याद्याः । स्मृतिश्च—“समर्चयः सततं विष्णुः निस्मर्त्तव्यो न जानु चित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्कराः” इति ॥ १ ॥

एतदेवोपादयति—यथा हीति, चतुर्भिः । पुरुषस्येह जन्मानि विष्णोः पादोपसर्पणानि यथा भोग्यम् यस्मात् सर्वभूतानां चेतनाचेतनानां भोक्तृभोग्यपदार्थानाम् ईश्वरः, ईश्वरत्वे हेतुः, आत्मा आश्रयः सर्वेषां चेतनाचेतनानां तत्परापरप्रकृतिरूपत्वात्, अत एव प्रियः शक्तिप्रवृत्तिदत्तात् अत एव सुहृत् सर्वदा सर्वत्रानुकूलत्वात् ॥ २ ॥

ननु, ऐन्द्रियकसुखमपि मानुषजन्मन्येव सुकरमतस्तदर्थं यति-

नव्यमित्यत्राह—सुखमिति । दैवात् पूर्वकर्मवशात् यथाऽयत्नतो सुखं लभ्यते तथा सर्वत्र सर्वयोगिषु देहयोगेन सुखमपि ॥ ३ ॥ तत्तन्माहेतोः यत् ऐन्द्रियकसुखप्रयासात्पदं केवलमायुर्व्ययं तत्प्रयत्नो न कर्तव्यः, ननु, ऐन्द्रियकसुखरूपस्य फलस्य सत्त्वात्कथं केवलमायुर्व्ययस्तेन भवतीत्यत आह, तथा तादृशेनैन्द्रियकसुखप्रयासेन क्षेमं निरतिशयसुखं मुकुन्दचरणानुसृतं न विन्दते न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

प्रह्लाद उवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि—इस संसार में यह मनुष्य जन्म बड़े प्रयोजन (सुक्ति पर्वत) का देने वाला है पर बड़ा दुर्लभ है सोभी अशुभ (अनिश्चित) है इसी से बुद्धिमान् कुमार अवस्था में ही भागवत धर्मों का आचरण करे ॥ १ ॥

इस संसार में पुरुष को श्रीविष्णुभगवाद् के चरणोंकी शरणजाता यही योग्य है, क्योंकि ? यह विष्णुही सर्वेश-शक्तियों का प्रियआत्मा ईश्वर और सुहृद् है ॥ २ ॥

हे वैष्णवलको ! जीवों को इन्द्रियों का सुख तो देह के योग में तारण के आधीन सर्वत्र ही मिलता है जैसे कि ये दुःख आप ही मिलता है ॥ ३ ॥

उस सुख के लिये प्रयास नहीं करना योग्य है क्योंकि इम में केवल व्यर्थ ही आयु गमाना है पुरुष जैसा गोविन्द के चरणारविन्द के शरण में सुख को प्राप्त होना है वैसा अन्यत्र नहीं होता है ॥ ४ ॥

श्रीभरद्वाजकृतभाषार्थदीपिका ।

भयमाश्रितः संसारं प्रातः पुरुषरूपं शरीरं यावत्पुष्कलमस्ति न विपद्येत मत्तमं न भवेन्न नश्येदिति वा तावच्छीघ्रं क्षेमाय यतेत ॥ ५ ॥

आयुर्व्ययकममाह—पुंस इति त्रिभिः । यद्यस्माच्छेते ॥ ६ ॥

(१) पश्यध्वं मतिवैषम्यं ज्ञातीनां नः कुटुम्बिनाम् ।

श्रेयो विघातादायामादीहतामनुसंसृतिम् ॥ ० ॥)

को गृहेषु पुमान् गक्तमात्मानमजिनेन्द्रियः ।

स्नेहपाशैर्द्वैतैर्द्वमुत्सहेत विमोचितुम् ॥ ६ ॥

कोन्वर्धतृष्णां निसृजेत् प्राणभ्योऽपि य ईप्सितः ।

यं क्रीणान्यसुभिः प्रैष्ठैस्तस्करः सेवको वणिक् ॥ १० ॥

कथं प्रियाया अनुकम्पितायाः सङ्गं रहस्यं रुचिरांश्च मन्त्रान् ।

सुहृत्सु च स्नेहगितः शिशूनां कलाक्षगणामनुरक्तचित्तः ॥ ११ ॥

पुत्रान् स्मरंस्ता दुहितृहृदयप्रातृन् स्वसृवा पितरौ च दीनौ ।

गृहान्मनोजोरुपरिच्छदांश्च वृत्तींश्च कुल्याः पशुभृत्यवगान् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

दिशतिर्वर्षाद्यायुषानि ॥ ७ ॥

दुरापुरेण दुःखैः समन्तादायुषमाख्येन ॥ ८ ॥

गुरु, यौवने गृहासक्तोऽपि पञ्चाद्विरक्तस्सन् क्षेमं यास्यती-
तासंक्षयं तदस्मभवं दर्शयन्कौमार एवाचरेदित्येतदुपपादयति-
को गृहेष्विति सप्तमिः ॥ ६ ॥

ममैवसुभिः क्रीणानि प्राणहानिमङ्गीकृत्यापि साधयति
नरकरादिः तस्मिन्नर्थे तृष्णां को नु निसृजेत् ॥ १० ॥

किञ्च कथमित्यादि प्रियायाः सङ्गादिक स्मरन्कथं त्यजेनेति
मृतीयेनान्वयः । मन्त्रान्वितशिक्षालापान् सुहृत्सु च सङ्गम् तेषां
स्नेहं नितो बद्धः कलानि मधुगाययस्सगणि येषां तेषां च
सङ्गम् तेषानुरक्तं चित्तं यस्य ॥ ११ ॥

ताः श्वशुरगृहे स्थिताः हृदयगता हृदयङ्गमाः मनोज्ञा उरवः
परिच्छदा येषु तां गृहात् वृत्तीर्जीविकाः कुल्याः कुलपरम्परा-
गताः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वैराग्यवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः कारणाद्भवगन्तव्यं संसारमाश्रितः पुमान् कुशलः
इत्येवादिविभागकुशलसूत्रं क्षेमापैव उक्तविधक्षेमाप्येवमेव यतेन कौ-
मार एवेत्युक्तमन्वधारणं प्रतिपादयितुं तदन्तरायति-शरीरमिति ।
पौन्यं पुत्रस्य जीवस्य स्वस्य सम्बन्धिनः शरीरं यावत् पुष्कलं
पटुतरमस्ति न तु विपद्येत विपद्य न भवति तावदेव क्षेमाय
यतेनेति पूर्वोक्तान्वयः बालपादार्थमेव यतेनेति भावः ॥ ५ ॥

एतेदेव प्रतिपादयन् विषयासक्तस्य कवले वृथायुष्यमाह—
पुत्र इति । पुंसो मनुष्यस्य तावद्वयजनं ह्यायुर्जीवनयोग्यकालः
शनवर्षपरिमितः तस्य शतवर्षपरिमितस्यायुषोऽर्द्धं पञ्चाशद्व-

पात्मकमजितेन्द्रियस्य निष्फलमेव यातीत्युत्तरेणान्वयः । नैष्कल्ये-
न याने हेतुं चक्षुषुमांसं विशानष्टि, यदिति. यद्यस्मादसावजितात्मा
पुमान् राश्याम् अन्धन्मनः निद्रात्मकं प्रापितस्तृष्णां शते जितेन्द्रियः
कौमार एवारब्धभक्तियोगरूपभगवद्धर्मयोगस्तु राश्यामपि मध्यमं
यामद्वयं निद्रार्थमुपयोऽयं पूर्वोत्तरयोर्यामयोरनियतं कालं भग-
वद्धर्ममाचरनीति भावः ॥ ६ ॥

एतं बाल्ये मुग्धस्य मुहस्य दशवर्षाणि कौमारे क्रीडतो-
दशवर्षाण्येवं निशतिर्वर्षाणां याति, जितेन्द्रियः कुशलस्तु
नस्यामपि विशल्यां भगवद्धर्ममनुनिष्ठतीति भावः । एवमुत्तरत्राप्यु-
ह्यम्. जगत्या ग्रन्थो देहो यस्य अत एवाकलयस्यासमर्थस्य स्वान-
धीनदेहस्य वर्षाणां विशतिर्याति बाल्यात्पशुभृत्यारब्धभगवद्धर्मस्तु
तदङ्गस्यसिञ्चितदेहत्वात्तस्यामपि विशल्यां तत्रानुतिष्ठतीति
भावः ॥ ७ ॥

एतमहर्भागः तस्माद्धातुष्वस्तत्वारिंशद्वर्षाणि गतानि शेषमव-
शिष्टं दशवर्षात्मकमायुः दुरापुरेण दुःखैः समन्तादायुषमाख्येन
कामेन तदनुबन्धिना बलीयसा मोहेन चकारात् क्रोधेन च
गृहेषु गृहधर्मेषु सक्तस्यात एव प्रमत्तस्य स्वादिनमजानतोऽप्या-
ति जितेन्द्रियस्तु कुशलः कामाद्युपशमनेन तस्मिन्नापि दशवर्षा-
त्मके वयसि भगवद्धर्ममनुनिष्ठतीति भावः ॥ ८ ॥

एवमजितेन्द्रियस्य वैषयिकसुखरतस्यायुषो नैष्कल्यमार-
ब्धभक्तियोगस्य कुशलस्य जितेन्द्रियस्य तु निश्श्रेयससाधन-
भगवद्धर्मप्रसाधनोपयुक्तावेन साफल्यं भागवतधर्माणामेव निर-
तिशयश्रेयससाधनत्वं तेषाञ्च वर्त्तमानमनुष्यजन्मनैवानुष्ठेयत्वं
चोक्तम्. अथ वैराग्यमन्तरेणोपदिष्टोऽपि भागवतधर्मः प्रति-
ष्ठितो न भवतीति वैराग्येण तावदेषां भवितव्यं तच्च सत्सं-
गतिमन्तरेण न सेत्स्यतीति नया भवितव्यम्. साच विषया-
सक्तचित्तजनसङ्गपरिहारमन्तरेण दुर्लभमसिद्धेयं तत्परिहारश्च
गृहवित्तकलत्रापत्यादिव्यनुरक्तचित्तस्य यद्यप्यशक्यस्तथाप्युपा-

(१) श्लोकोऽयमधिकः पठ्यते विज० ॥

श्रीगङ्गीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

येन विवेकात्मना दुस्सङ्गः परिहृत्य इति वक्तुं तावद्गृहादिष्वनुरा-
गस्य दुस्सज्जत्वमनर्थावदप्युच्यते—को गृहेष्वित्यादिना । तावद्गृ-
हानुरागस्य दुस्सज्जत्वमाह—क इति, गृहेष्वित्यादौ ममेदं गृहमित्य-
भिमानयुक्तं दृष्टे, दुर्मोचनीयैः स्नेहा एव पाशास्तेर्वज्रमात्मानं
विमोचितुं जतन्निद्रयश्च कः पुमानुस्महेत, कोप्युत्साहं न
कुर्यादित्यर्थः । तितेन्द्रियस्तूस्नेहेनैवेति भावः । अनेन “हित्वात्मपातं
गृहमप्यकूतः” इति पूर्वमुक्तगृहमभिनिवेशलाग एव भगवदा-
श्रयणं प्रथमं कारणमित्युक्तम् ॥ ६ ॥

तदभिनिवेशस्यागश्च वित्तकलत्रापत्याद्यनुरागस्यागपूर्वकः सो-
प्यजितेन्द्रियस्य दुश्शक इत्याह—कोन्विति । अर्थतृष्णां वित्तपु-
हाम् अजितेन्द्रियश्चेत् क पुमान् वित्तजेत् त्यजेत् दुस्सज्जत्वे हेतु
वर्द्धकानां विशिष्टीय—ए इति, यर्थः प्राणेष्वपि गरीयसीमिति,
प्राणेष्वपि गरीयसीं हृदतरामित्यर्थः । प्राणेष्वपि गरीयस्त्व-
मेव हृदन्तं भुजेन दर्शयन्नर्थं विशिष्टाष्ट—यमिति, यमर्थमनुभिः प्राणैः
तत्स्वरश्चोरः स्ववक्तुः आयुशोरजीवी वणिक् नानिकश्च क्रीणाति
प्राणहानमङ्गीकुर्यापि तत्स्वरार्थिर्मर्थं साधयति तस्मिन्नर्थे
तृष्णां कोत् वित्तज्जित्त्वर्थः ॥ १० ॥

किञ्च अनुकरितया दयायुक्तायाः प्रियायाः रहसि भवं सङ्गं
रुचिरान् रम्यान् दिवालापांश्च सुहृत्सु च सङ्गं स्मरन् कथं
प्रियावद्भङ्गीभ्यज्जेतेति तृतीयोक्तवचनः । कथम्भूतः ? तस्नेह-
लितः तेषां प्रियादीनां स्नेहेन मितो बद्ध कलानि मधुराद्यन्तुराशि
येषां तेषां प्रियुनां च सङ्गमित्यनुपपद्यते सङ्गं तेष्वनुरक्तं वित्त
यस्य सः ॥ ११ ॥

पुत्रान् हृदय्याः हृदयङ्गना दुहितृः श्वशुरगृहे स्थिताः तथा भ्रातृन्
त्वसृग्मिनीश्च दीनौ मातापिताौ च उरवः वदवः परिच्छदाः भोगो-
पकरणाणि येषु तां मनोवान् मुहंश्च कुलयाः कुलकतामताः
वृत्तीर्जीविकाश्च पशून् भुञ्जन्त्याश्च कथं त्यजेन कथन्तरां विर-
ज्यत विरक्तः स्यात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयशङ्करजीर्णकृतपदरत्नावली ।

तस्मादिदमेव कतेतरमिति तत्राह—नन इति । चशब्दो-
पपद्यमिष्टं तत्तत्तय इत्याह—इतोपि बाल्य एव मुक्तये प्रयते-
तेत्याह—शरीरमिति । पौरुष पुरुषस्य विद्यमानं पुष्कलं पुष्टमन्ध-
पङ्कवाद्यत्रयानेकलक्षणविशेषमिति । विपद्येत मरणलक्षण-
विपत्तिं प्राप्नोति ततः प्रागेव गतेतेति शेषः ॥ ५ ॥

“शान्तपुर्वं पुरुषः” इति वचनात् शान्तयुः शरीरस्थितेर्निश्चि-
तत्वात्तदन्तरालकालोऽप्यत्र समाज्जगोपपत्तेः बाल्य एव निवृत्ति-
लक्षणश्रेयसे यत्नीयमिति नियमो नापेक्षित इत्याशङ्क्य गर्भ-
वाससारस्य शान्तयुः पर्यन्तं खलः परतो वा शरीरस्य नाश-
दर्शनाच्च तस्मिन्निश्चयः शाश्वतः अस्तु वा कस्याचि-
स्यपि न श्रेयो यतो दूरीकृत्यते अन्यव्यापारायासप्रस्तत्वेन

दिनमेलनलक्षितवत्पराणां श्रयाद्येवं न लक्षवर्षायुषेणापि मुकु-
न्दचरणारविन्दसेवालक्षणाश्रेयः सम्पादनं सुशकमित्याह—पुंस
इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

दुर्गापुरेण न शक्यपुराणं दिशब्दो हेतौ ॥ ८ ॥

निद्रादिकमन्तरेणावशिष्टकालान्नगालेपि श्रेयोविघ्नहेतुरस्ती-
त्याह—पश्यध्वमिति । कलहलक्षणां गतिवैषम्यं अनुसंस्मृतिमित्यने-
नैकोपि लक्षणानावशिष्यत इति सूचयति ॥ ९ ॥

मन्वस्माकं श्रेयाच्छा नास्ति चेदन्तेषु चेतनेषु कस्य चित्सा-
स्यादवसरमापद्येतेति तत्राह—क इति ॥ ८ ॥

ननु, प्रवृत्तिधर्मेण माभूच्छ्रयार्थेन तत्त्वादनो मुकुन्दपाद-
सत्त्वा कुतो नियुज्यत इति तत्राह—कोन्विति । योर्थस्तदर्थतृष्णा
अर्थान्वेषणवैतृष्णयैवार्जितस्य व्यये लिप्सयाऽर्थेन मुकुतं भाञ्ज-
येति बोधने साधयिष्यामीति कस्योपरि गदगदनिगदनेव काष्ठो
यानाति पुरुषायुषेणापि वित्तन मुकुताज्जं दर्शय इति वित्त-
व्ययमन्तरेण कायक्लेशेनैव श्रीहरिचरणानिवेषणं जन्मसफल-
कुर्यानेति भावः तत्र दर्शनं प्रमाणायति तत्स्वरार्थो मृता अप्यर्थ-
तृष्णां न मुञ्चन्तीत्येतदुपलक्षणं परितः प्रत्येकल नानाजी-
वानां वर्जते ॥ १० ॥

ननु, माभूदयच्छ्रेयः कामादस्त्वित्याशङ्क्य कीदृशो सौ
भगवद्भक्तिकामो विषयकामो वा न द्वितीयः अभिधायान्व-
योरनिप्रमोदाननिर्दीर्घजीविते को रमेतेत्यादि शास्त्रानिन्दितत्वा-
त्तद्यः विषयविस्तृता तस्यागेन भाव्यं तस्य दुःसाधनत्वा-
दिनाह—कथमिति, रहस्यं रहसि भवं सङ्गं मैथुनलक्षणं कथं
त्यजेतेत्युत्तरं गान्धर्वः मन्त्रादिगृहीतानां संख्यापानां रसेनेति
शेषः ॥ ११ ॥

प्रप्ता दत्ताः हृदय्याः हृदयप्रियाः रुचिरच्छदां रुचिरप-
रिकरान् कुलयाः कुलपरंपरया समागताः हृतीर्जीवनकरीः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोष्थमिदं कृतक्रमसन्दर्भः ।

पुरुषरूपमिति स्वाभीपौरुषमिति सम्बन्धोक्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥

कौमार इत्यत्र कौशोर इति कचित् ॥ ७—२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मयमाश्रित इति हरिभजनाभावे स्थानाङ्गुष्ठाः पतन्त्यश्च इति
सर्वश्रुतेति वैधमक्तौ विधिरक्तः पुष्कलं जरारोगाद्यभावात्
पुष्टं यत्नसमर्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥

मायुर्वर्ष्यक्रममाह—पुंस इति ॥ ६ ॥

कीदृश इति बालैर्बालाभिश्च सह ॥ ७ ॥

शेषवमशिष्टमायुः ॥ ८ ॥

त्यजेत कोशस्कृदिवेहमानः कर्माणि लोभादवितृप्तकामः ।

अपि स्थजैह्वं बहुमन्यमानः कथं विरज्येत दुरन्तमोहः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथं दर्शनी ।

मन्त्रत्र कुण्डा मज्जेति विवेकवरेपि भजनासागर्यमाह-क
हृनि । तस्मात् कौमारं एव भजने आरम्भमागो भजन एवास्मा
शुच्यमानयान्यत्रानासक्त्या भजन सिद्ध्यति नान्यथेति-
भावः ॥ ६ ॥

द्रव्याशक्तैः प्रावर्त्य दर्शयति—कोन्विति । योऽर्थः अर्थस्य
प्रशोभ्योऽपि प्रियत्वमाह, यम् अर्थं प्रायैः क्रीणाति प्राणहानि-
मङ्गीकृत्यैव तत्करो द्रव्यार्थं राज्ञी धनिनां गृहं प्रविशति
केवको राजकीयो युद्धाभिमुखं चलति वणिक् समुद्रादि
दुर्गमार्गम् ॥ १० ॥

स्त्रीपुत्राद्याशक्तैः प्रावर्त्य दर्शयति—कथमिति । प्रियायाः सङ्गा-
विकं स्मरन् कथं त्यजेति तृतीयेतान्वयः मन्त्रान् हितशि-
खालापान् सिनो बद्धः शिशूनाञ्च सङ्गं श्वशुरगृहे स्थिताः
हृदयाः हृदयङ्गमाः वृत्तीर्जीविकाः कुट्याः कुलपरम्पराप्राप्ताः
॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततो हेतोः अयमाश्रितः जन्मपराङ्माहलक्ष्यं संसारं
प्राप्तो वज्रजीवः कुशलो मुमुक्षुः सन् पौरुषः पूर्णं शरीरं यावन्न
दिपतेन वाद्य पुष्कलं तावत् क्षमाय मुकुन्दचरणायुजाय
सत्प्राप्तय इत्यर्थः यतेत ॥ ५ ॥

कौमारे यो हि क्षेमाय न यतेत तस्याकुशलस्य तु मुकुन्दच-
रणाभुप्रपित्तर्न घटनं इत्याह—पुंसदिति द्वादशमिः ॥ ६ ॥

मुग्धस्य बाल्ये बालैः कीडनः कौमारे विद्याग्रहणादिना च
कीडनः निशतिवर्षाणि आयुर्माति ॥ ७ ॥

दुर्गापूजा दुःखेनापि पूरयितुमशक्येन बलीयसा सर्वजीव
जयकर्त्रा ॥ ८ ॥

गृहेश्वान्तमात्मानं स्नेहपाशैर्वद्धं विमोचितुं क उन्सहेत-
न कोपीश्वररूपाभाजनं विनत्यर्थः ॥ ९ ॥

योऽर्थः प्रशोभ्योपीप्सितः प्रियतमः यमर्थं तत्करो परगृह
प्रवेशेन राजसेनको युद्धेन वणिक् दुर्गमदेशप्रवेशेन असुमिः
प्रायैः क्रीणाति तस्यार्थस्य तृष्णां कोऽनु विमुञ्जेत् ॥ १० ॥

प्रियायाः हृदयं गोप्यं सङ्गं रुचिरान् मनोहरान् मन्त्रान्
अधुरभाषमाणानि शिशूनाञ्च कलभाषिणां सङ्गं सुहृत्सु सङ्गं च
स्मरन् क्षेहसितः प्रियादिस्नेहबद्धः प्रियाधनुरकाचितश्च कथं
त्यजेतेति तृतीयेतान्वयः ॥ १३ ॥

- हृदयाः हृदयङ्गमाः ताः लोके प्रसिद्धस्नेहविषयाः मनोहराः
उरवः परिच्छदाः ये तु तान् कुट्याः पितृपितामहाद्यानाः
पशूनां भृत्यानां च वर्गान् समुहान् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

तस्मात् कुशल पुरुष संसार को प्राप्त होकर अपने पर-
मस्नेह के लिये यत्नकरे जवनक कि यह अच्छा भला मनुष्य
शरीर विपत्ति को न प्राप्त हो ॥ ५ ॥

देखो पुरुष की सौ वर्षकी आयु है तिसमें भी अजितात्मा
पुरुष की अर्द्ध आयु निष्फल है क्योंकि ? यह अन्धतम-
को प्राप्त होकर राजा में सोता है ॥ ६ ॥

और बीस वर्ष भोले भाले की बाल और कौमार अवस्था
में खेलने में जाती है । और बीस वर्ष जरा अवस्था से शस्त्र-
देह वाले असमर्थ की व्यर्थ जाती है अर्थात् उस समय कुछ
साधन नहीं बन सका ॥ ७ ॥

शेष मध्य की जो आयु है वह दुष्पूर काम और वलवान्
मोह से गृह से बाहर अत एव प्रमत्त पुरुष की व्यर्थ जाती है ॥ ८ ॥

अजिनेन्द्रिय पुरुषों में ऐसा कोन होगा जो कि, गृह में आ-
सक्त और बड़ स्नेह पाशों से बँधे हुए इस आत्मा को छुटाने का
उत्साह करेगा ॥ ९ ॥

भला प्राणों से भी जो प्रिय इस तरह के हृदय की तृष्णा का
को छोड़ सकता है जिस हृदय का तत्करो चाकर और वणिक्
अन प्रिय प्राणों से कीनते है ॥ १० ॥

अनुकम्पित अपनी प्रिया के एकान्त सङ्ग को और
सुहृदलों के स्नेह से बँधा हुआ, छोटे २ बच्चों की अधुर
बाणी से अचुरक चित्त, अपने हृदयंगम (बहुत ही प्रिय)
लडके लडकी और भ्राता लोगों की याद कर २ तथा दीन-
विचारे भ्राता पिताओं की और नाना प्रकार के मनोहर
उपकरण वाले घरों की तथा अपनी कुल परम्परा और उत्तम २
पशु, और नोकर चाकरों की याद कर २ के इन सबों का
कोन छोड़ सका है ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

कोशस्कृत् कोशस्कारी कीटः स यथा आत्मनो हितं गृहं
कुर्वन्तो निर्गमाय द्वारमपि नावशेषयति तथा कर्माणिहमानः
नन्ववितृप्तकामोऽपि दोषदर्शनेन विरक्तः संसृज्यन्तः प्राप्सह-

कुटुम्बपोषाय वियन्निजायुर्न बुध्यतेऽर्णं विहतं प्रमत्तः ।

सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा निर्विद्यत न स्वकुटुम्बराजः ॥ १४ ॥

वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता विद्वांश्च दापं परचित्तहर्तुः ।

प्रेतेह चाथाप्यजितेन्द्रियस्तदशान्तकामो हर्ते कुटुम्बी ॥ १५ ॥

विद्वानपीत्यं दनुजाः ! कुटुम्बं पुण्यं स्वलोकाय न कल्पते वै ।

यः स्त्रीयपारक्यविभिन्नभावस्तपः प्रपद्यत यथा विमूढः ॥ १६ ॥

यतो न कश्चित् कच कुत्रचिद्वा दीनः स्वमात्मानमलं नमर्थः ।

विमोचितु* कामदृशां विहारक्रीडामृगो भ्रमिषो विस्मयः ॥ १७ ॥

ततोविदूतापमिहृत्य दैत्याः ! दैतेषु भङ्गं विपयात्पक्षेषु ।

उपेत नारायणादिदेवं मनुक्तमङ्गैरपिताऽधर्मः ॥ १८ ॥

नह्यप्युतं ग्रीष्मयो वक्ष्यामोऽपुण्यजातः ! ।

आत्मत्वात्सर्वभूतानां मित्रत्वादिह सचेतः ॥ १९ ॥

परावरेषु भूतेषु ब्रह्मान्नस्थावर्गानेषु ।

भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वपि सह तु क. । १० ॥

धीधरश्चातिष्ठतभावार्थदीपिका ।

आपद्यते वैश्यं जेह्वश्च दुःखं बहुमन्यमानस्तदेवाशिकं मन्यमानः
अतो दुःखतो मोहो यस्य स कथं विरज्यते विरक्तः स्यात् ॥ १३ ॥

दुरन्तमोहं दर्शयन्नाह, कुटुम्बपोषणाय वियन्निजायुर्न बुध्यते अत एव तापत्रयेण
दुःखितचित्तोऽपि न निर्विद्यते तत्र दुःखबुद्धिं न करोति यतः
स्वकुटुम्बे रामो रतिर्यस्य ॥ १४ ॥

प्रत्युत चौर्यं करोतीत्याह-वितोष्विति । नित्यमभिनिविष्टं चेता-
यस्य स परचित्तहर्तुः प्रेत्य नरकलक्षणमिह च दण्डादिरूपं
दापं यद्यपि विद्वान् जानन्नथाप्यशान्ताभिजापस्तपरिचितं हर-
त्येव ॥ १५ ॥

तदेवं को गृहेषु पुमानित्यादि सप्तभिः श्लोकैरुपपादितं गृहा-
दिषु प्रसक्तस्य वैराग्याद्यसम्भवमुपसंहरति-विद्वानिति । स्वलो-
कायात्मपरामर्शाय न कल्पते किन्तु विमूढो यथा तथा विद्वान-
पि तमोऽभिनिवेशमेव प्रपद्यते, तत्र हेतुः, य इति, स्त्रीयामिदं
पारक्यमिदमिति विभिन्नो भावो भावना यस्य सः ॥ १६ ॥

तस्मात्कौमार एव भागवतान्धमानाचरेदिति सहेतुकमुपस-
हरति-यत इति । यत्, कश्चिदपि स्वमात्मानं मोचितुं न समर्थ-
स्ततो नारायणमुपेतं शरणं यातेत्युत्तरेणान्वयः । असामर्थ्यं हेतुः
अलं दीनो लम्पटः अतः कामो दृशि यासां तासां विहारे क्रीडायां
निमित्ते क्रीडामृगः, विहारमिति पृथक्पाठे तासां विहारसाध-
नमात्मानम् यतस्तासां क्रीडामृगः स इत्यन्वयः । किञ्च गद्यास-

विगडं दृष्ट्वा तदुच्यते निर्वर्णं पुमौत्रादिरूपो भवति ॥ १७ ॥

विदूतादिरूपं, सङ्गं नो हत्य गच्छा अविदूतादिरूपं नारायण-
मुपेतमन्यमानः तस्मात्स्य पराऽऽवर्णं दापन इष्टः ॥ १८ ॥

गृहं, दापनं परादाय नृपजगतां कथमिति चेत्तत्राह-नर्हति ।
ब्रह्माण्डोऽपि यत्सः ॥ १९ ॥

आत्मत्वात्सर्वत्र मित्रत्वादिति च हेतुद्वयमुपपादयति-परा-
वर्णमिति, चतुर्भिः । ब्रह्मा अतो येषां स्थावर आदिर्येषां तेषु भूतेषु
भौतिकेष्वजीवेषु घटादिषु महत्सु च भूतेष्वकाशादिषु ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरगाववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथम्भूतः कोशस्कृदिव कोशकारी कीट इव कर्माग्नीहमानो यथा
कोशस्कृद्दुर्गं कोशात्कं गृहं कुःशात्मनो निर्गमाय द्वारमपि ना-
त्रोपयाति । तथा स्ववन्धकानि कर्माणि कुर्वाण इत्यर्थः । अत्रि-
तुतः कामो यस्य तादृशः औपस्थ्यं जेह्वश्च सुखं बह्वधिकं
मन्यमानः अतो दुःखतो मोहो यस्य ॥ १३ ॥

दुरन्तमोहं दर्शयन्निशानिष्ट-कुटुम्बपोषणाय वियन्निजायु-
र्न निजायु परिच्छिन्नायुर्वन्त्य तादृशो निषेधश्च हितमनुकूलमर्थे
परमं पुरुषार्थं न वेद, विहतमिति पाठे, विहतमपि आत्मि-
तमर्थं न वेद दृष्टान्तत्वेन नानुपस्थितं सर्वत्र देश काले च ताप-
त्रयेण दुःखित आत्मा मनो यस्य तादृशो न निर्विद्यते भ्रमृनो
हेत्येवबुद्धिं न करोति यत स्वकुटुम्बे रामो रतिर्यस्य ॥ १४ ॥

श्रीमदीश्वराय चार्चयितुं भगवन्तं चन्द्रचन्द्रिका ।

प्रयुक्ताकार्यं करोति इत्याह—विशेषिणि । परद्रव्यापहारिणो
या होय । प्रेत्य मरत्मानमर नरकलक्षणः इह च लोके दण्ड-
कश्च न विद्वान् जानन्नपि विद्वेषु नित्यमग्निविष्टं चेतो यस्य
वाऽजितेन्द्रियोऽज्ञानवासः कुटुम्बी च सन् तत्परस्य विद्वं
इति ॥ १५ ॥

एवं को गृहादिवासिभिः सप्तभिः श्लोकैर्गृहादिपुनरागो
दुरत्यज इत्युक्तम् अथ तस्यानर्थो बह्वस्माह—विद्वानिति । हे दनुजाः ।
विद्वानपि उक्तविधे संसारं जानन्नपि कुटुम्ब पुण्यान्
विद्वद्वा जलोक्त्या आत्मसाक्षात्पर्यदर्शनाय न कल्पने न समर्थो
भवति प्रकृतिपदेष्वभ्युपगम्य आत्मसाक्षात्पर्यदर्शनाय न भवति, किन्तु
इह स्त्रीमिव परकीयमिच्छेत् विभिन्नो भावो यस्य, ज्वरस्य
परमात्मनोपमात्मजान्नित्यः, यथावत् विद्वद्वा स तस्यो नरकमेव
प्रपद्यते, यद्वा नरकविद्विषि कुटुम्बनरणात्मको देहात्मभिमान-
सम्पत्त्याभिमानवृत्तो बृहन्नरकमेव प्रपद्यते, न मुक्तिश्च किपुनः
केशवमूढ इत्याह—विद्वानपीति । विद्वानपि प्रकृतिपदेष्वभ्युपगम्य
विद्विषि पुनः स्त्रीपारस्व्यविभिन्नभाव इत्थं कुटुम्बं पुण्यान्भवति
स तस्योपाय परमपदप्राप्तये न कल्पने किन्तु निरर्था मूढवत्सम
एव प्रपद्येत किपुन एनेय गतिः, कि पुनरपि दुष्ट इति भावः
यथा विद्वद्वा इति दृष्टान्तवत्तान्त्रिकपुनर्वायोऽज्ञाद्योत्पत्तेः ॥ १६ ॥

एवं गृहाद्यानन्तरं दुरत्यजत्वमनर्थो बह्वस्मिन्नोक्तम्, अथोक्तमुप-
सृज्य दुरत्यजगृहाद्यनुरागत्यागनिमित्तपक्षेऽपि पतितस्य सत्त्व-
ज्ञादिप्रवृत्त्या भगवन्तमाश्रयेत्त्याह—एव इति । यतः काश्चिदपि
दुरात्मा दुरात्मनित्येति श्रेयात्मनो काश्चिदपि काले कुत्रचिदपि देहे
मोक्षितो भवति तु न च सर्वकालं नित्यं तदेषां स्वयम् । अन्तर्माथं हेतुगुणम-
ये इति विचार्य पदं, यानां दानां यानां तासां विहारे कीडाश्रम-
कीडाश्रममार्गैश्च कीडाश्रमादिपुनरागः । विहारीमिति पृथक्पदपाठ
विहास्यानन्तरमात्मनित्यत्वम् । उपसृज्य विहारकीडाश्रमं विधि-
नष्टं, यदिति । यद्यस्मात्कीडाश्रमं कीडाश्रमाद्विज्ञानेति गडगो निस-
र्गं संसारवर्गो भवति अथमिति वा हृदः यत् कीडाश्रम इत्येतद्व-
र्गे निगडरूपः संसार इत्यर्थः यदिति हेरपक्षे चक्रवर्तेन
वाप्रहारा वा परामर्शः यत् यातु निगडः शृङ्गलरूपो
विमर्गं पुत्रादित्यः सर्ग इत्यर्थः । अविमर्ग इति वा
हेरः यद्यस्मात्कीडाश्रमत्वाविवर्गः । अविमर्गो निगडः शृङ्ग-
लरूपः संसारवर्गो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननुहति । ननु यतो गृहादिवासकः आत्मानं मोक्षितुमसमर्थ-
ततो विषयेषु शब्दादिष्वेव आत्मा मनो येषां तेष्वनन्तु वृत्तेषु सङ्ग-
द्व्यापरिहृत्य आदिदेवं जगदुदयस्थितिद्वयलीले खनेत्रसा दीप्य-
मानं नारायणं जीवानां प्राप्यं प्रारकमाधारश्च भगवन्तम् उपेत
तत्प्रकृतिप्रभाडयाशरयां अजेत यद्यप्यत्र सत्सङ्गनेः कण्टोकि-
नान्ति तथापि स्वस्य सत्सङ्गतरं हेतोर्ज्ञानोदयस्य स्वेनैव च-
क्षमाशास्त्रास्त्रसङ्गस्यैव तैः सत्सङ्गनेः कृतप्रायत्वाच्च ननुकावपि
स्वाभिप्रेतैव, एवं गृहाद्यासङ्गस्य दुरत्यजत्वदोषावहत्वादिकथनेनैव
तेषां वैराग्यमुदेष्यतीति वैराग्यमपि सम्पादनीयमिति शब्दतो
नाकं स्वस्यैव ज्ञानोपदेष्टृत्वाच्चावर्त्तव्यत्वाच्च स्थितत्वाद्बुद्धिभगमन-

मपीहशब्दतः कर्तव्यत्वेननोक्तम् किन्तु श्रीश्रवणमार्गमेव कुलेन-
निशब्देनोक्तम् धर्माभ्यागवतानिति भगवन्तुदेवाग्निमेव निशब्दा-
त्वशङ्काव्युद्धानं व्यनक्ति—त्य इति । स उपेक्षो राणांश्च अपवर्ग-
परमपुरुषार्थज्ञानापरवर्गहेतुत्वेन मुक्तः सङ्गो देहतदुष्टविनिष्टु
यैर्नोपपन्न इष्टः स एव मुक्तसङ्गानागिष्टोऽपवर्गः कलरूप
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एतदेव प्रतिपादयितुं नावस्यतमाश्रयत्वात् तु शक्यत्वाद्वा
निराकुर्वन्त्याह—नहीति । हे असुरात्मजाः । अद्युत सङ्गश्रवणादिव
आश्रितान् चयावयतीति अद्युतः नं प्रीयान्, पुंसो यद्वायासो न हि
विद्यते देवतान्तरप्रतियुत्पादनाश्रितानुष्ठानवद्भगवत्प्रोत्पत्तादकन-
धर्माद्युष्ठानं नायासो विद्यते इत्यर्थः, अनायासे हेतुः आत्मत्वादिति,
सर्वभूतानामात्मत्वासर्पणः सिद्धत्वात्सुखभवात्मनश्च इति “साध-
विभक्तिकस्तसि” षष्ठ्यर्थः । इह लोके सर्वतः सर्वेषां देवांसुरा-
दिस्त्रीपुंसवर्गाश्रमादिविभागमन्तरेण सर्वेषां सिद्धत्वा इत्यर्थः ।
अयमभिप्रायः, न हि सुखस्य तुल्यलोष्टादेरन्वेषणाच्च विद्वदस्य-
नादिरूपः प्रयासोऽपेक्षितः, सर्वत्र सर्वेषां सुखभवादेव सर्वेषां
मात्मत्वेन सर्वत्र सुखमस्य प्रीयतेनातीत्यास इति, यदा सि-
द्धत्वादित्यस्य स्वर्गादिवन्न आध्य पुरुषार्थः अपि तु निश्चरूपः,
साध्यपुरुषार्थसाधने हि यागाद्यनुष्ठानरूपप्रयासवाहुल्यस्य सिद्ध-
स्य तु तल्लोभोपयुक्तप्रीयतेनापायतत्समाश्रयमात्रमपेक्षितमित्यर्थः
यद्वा, आत्मत्वादित्यस्यासौ पृथग्वस्तु आत्मा हि स्वशरीरे नि-
गतिशरप्रतियुक्तसद्रक्षणशीलश्च लोके दृष्टः एवं सर्वेषां जी-
वानां परमात्मानं प्रतिशरीरत्वासाद्विषयकप्रीनेत्यस्य स्वत-
स्सिद्धाया अपि विपुलापराधैर्नभिव्यकाशस्तर्दभिव्यक्त्यावहं कि-
ञ्चिदातुल्यतादिकमात्रमपेक्षितमिति भावः । सिद्धत्वादिति तत्रै-
वान्यो हेतुः, न हि सिद्धस्य हिरण्यनिधेस्तत्पविज्ञानमन्तरेण
तल्लोभोपयुक्तोऽस्य प्रयासोऽपेक्षितः, एवं परमात्मनो विनिरतिशय-
पुरुषार्थरूपस्य हृदये सिद्धत्वाल्लोभोपयुक्तस्वामित्वोपेक्षादिना-
द्यायात्मज्ञानपूर्वकतत्समाश्रयमात्रेण तस्य समाश्रितविष-
यकप्रीतिरुदेष्यतीति नागीवायासो विद्यते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

“आत्मत्वात्सर्वभूतानाम्” इत्येतदेव प्रपञ्चयति—परावरोपेक्षि-
ततमिः । ब्रह्मा अतुल्योऽस्यो येषां स्थावरा आदिर्येषां तेषु परा-
वरोपेक्षादन्तेषु भूनेषु चराचरात्मकदेहभाश्रु चेतनैवित्यर्थः ।
तथा मौक्तिकेषु वृक्षिषादिभूतपरिणामरूपेष्वचेतनेषु घटपटादिषु
महत्सु पृथिव्यादिमहाभूतेषु ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

काशस्यः काशकारी कीटः, एतदेव स्पष्टयति—औपस्थ-
मिति ॥ १३ ॥

यदिति क्लृप्तं निजमात्मीयवार्थस्य स तथा शास्त्रवि-
हितमर्थं श्रयोलक्षणं न बुध्यते स्फुटदुस्त्वे भार्वादी रामः
कीडा यस्य स तथा न निर्विद्यते विरक्तो न भवति ॥ १४ ॥

परविचर्तुश्चोरादेरिह देहात्मेत्य यत्पूर्वमार्जितम्

श्रीमद्विजयध्वजनीयेष्टतत्परम्परावली ।

अथाप्यनन्तरमपि तच्च तद्देशं कुपकर्म हरते नवमीत्यन्वयः पर-
लोकेषु निपदेष्वलं दुःखितोऽस्मि भावः ॥ १५ ॥

अनुकविशेषप्रदर्शनाय कथितमेवार्थं विदितवटि—विद्या-
निनि । स्वलोकाय स्वकृष्टलोकाय स्वयोरन्तरालाय वा तत्र हेतु-
माह—यदिति न कश्चिन्माक्षाय कल्पत इति, प्रत्युतानर्थं चा-
प्राप्तिः तत्र इति । विदुः विपरीतजाली यथा तमः प्रतिपद्यते
तथाऽप्यित्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीनारायणमुपद्रमस्तरेण विद्वत्प्राप्यकिञ्चित्करीत्याह—यत्
इति । नान्यपुरुषपक्षेण विद्वत् संसारमार्गादित्यनामिति शेषः कीन-
त्वात्मानं विमोचिषुमलं जलम् नेति यतोऽयं इति शेषः । यदि जीव-
नशो कश्चिदस्तीत्यभिमानस्याहं कुत्र कस्मिन्काळे न कस्मि-
न्निदिर्बुधः । कुतोऽप्राह—वामदृशमिति यद्यं पुरुषो वामदृशं
विहारार्थं निर्मितक्रीडाभूगदति बतकथनयं तथाभूदिति
तत्राह—निगड इति, आत्मासन्निभः कदाचिन्माक्षो यस्य निगडः
गृह्णन्ति तस्मात्स इति शेषः ॥ १७ ॥

एतावन् नैत्याह कदाचिद्व्योक्तं प्रकटयन्मधितार्थमाह
नत इति । नन्वेव तर्हि संसारजोत्पत्त्यैर्दृष्ट्यवस्थापादितमिति
शंका नाभाय यद्यर्थास्तत्र तर्ह्येवं वदामित्यतो वाह—तत्त-
इति । यतो अन्तर्धानाग्रेष्टादेषु विद्वत्प्राप्यकर्मभारहितं संसार-
माक्षो न जेत्येति ततो दैत्येषु सङ्गं दुरातपरिहृत्य नारायणं
शरणमुपेत, यतिल्लभ्यः । सोपवर्गो मुक्तसङ्गैः पुरुषैरपितः
जातो भवति “इगुगर्तौ” इति धातोः ॥ १८ ॥

नेहं दुःखाध्यमित्याह—न हीति । सर्वभूतानामात्मत्वात्तन्मे-
ष्टत्वात्सर्वेष्वप्यन्तरात् सुखमन्वाहा ॥ १९ ॥

नारायणस्य केशवत्वं हेतुगर्भविशेषात्तत्त्वात्, परावरेष्विति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयेष्टतत्परम्परावली ।

कोशस्कुर कोशकीट स यथा गृहं कुर्वन्नात्मनो निर्गमाय द्वार-
प्रसक्तं श्रिते तथैव कर्माणि ईदृशान्, औपस्थं सुखं जैह्वञ्च
सुखम् ॥ २३ ॥

विश्वं दीपजालं निजमायुः पुरुषार्थश्च त्वं न लुङ्गते वटिका-
मात्रस्याप्यपचयन्तु बुद्धयन् एवेति भावः । तदपि तस्मान्नि-
र्विद्यते ॥ २४ ॥

प्रेत्य नरकलक्षणा इह च राजदण्डादिरूपं दोषं यद्यपि
विद्वान् तदपि तानि विस्तान् हरते ॥ २५ ॥

विद्वानपि शास्त्रोऽपि स्वलोकाय कोहं किं करोमीति स्वम-
नलोकायितुमित्यर्थः । यथा विमूढस्तथैव हे दण्डजाः ! ॥ २६ ॥

यतः कुटुम्बात् कापि देशे कुञ्चिदपि काले समयं, शास्त्र-
ज्ञानादिमामर्षवानपि कश्चिदपि आत्मानं स्वीयं वा विमोचयि-
तुम् अर्थं न शक्नोति, विहारमिति पाठे आत्मानमित्यस्य विशेष-
णं समानपाठे कर्तृविशेषणं याः कामदृश एव निगडो यत्र

तथाविधः सर्गो जन्म भवेत् अपवर्गः, संसारदशाविमोचक
इति इष्ट ॥ १७ ॥ १८ ॥

प्रीणयतः परिचर्यया प्रीणयितुं न वदामासः, यथा कुटुम्बं
प्रीणयन् इति भावः । न च तस्यान्वेषणं भ्रमः आत्मत्वात् हृद्येन
वर्त्तमानत्वात् न च तत्पीणनेऽपि भ्रमः सर्वत्र, सर्वत्रैव प्रकार-
मानसैरप्युपचारैस्तत्प्रीणनस्य सिद्धत्वात्तथा अच्युतं प्रीणयामीति
सङ्कल्पमात्रेणापि प्रीते, सिद्धत्वात् श्रवणकीर्तनाद्यन्तमेनापि
वा सिद्धत्वात् ॥ १९ ॥

न केवलं स्वकृष्टम् एव वर्त्तमानं परिचर्याय अपित
स्वर्गैव वर्त्तमानं, सर्ववर्त्तमानेनैव सन्तोषणीय इत्युपेष्ट-
तस्य स्वार्थिनीं स्वार्थकालिकीञ्च स्वत्वामाह, द्वायाम परावरेषु
उत्कृष्टनिष्ठेषु भूतेषु ब्रह्मा जन्तो येषां स्थावर आदि येषामन्तेषु
भौतिकेष्वजीवेषु घटादिषु च महत्सु भूतेश्चाकाशादिषु गुणसा-
म्ये प्रधानं गुणव्यतिकरे महत्त्वाद्वा परं, भूतदिश्यः प्राकृतेभ्यः
प्रकृतेभ्यः सकलादन्व एक परं ब्रह्मेति आत्मा परमात्मेति भगवा-
निति शब्दत्रयवाच्य ईश्वर इत्यत इत्युत्तरेणान्वयः । कीदृशः
प्रवयः सर्वेष्वपि कालोपशब्दः ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दुरन्तो दुष्प्रागे मोहो यन्मात एवोपस्थजैह्वं सुखं बहु अधिकं
अभ्यमानं तेष्वप्यवितुमकाम असमाप्तवासनं जन एव फल-
स्कृतं कीटविशेषो यथा स्वमन्थनाय कोशं करोति तद्वत्
मन्थनाय कर्माणिहमानं कथं विरज्येन पुत्रादिषु विरागं
कुर्यात् तान् विरागाभावात्कथं त्यजेत् ॥ १३ ॥

कुटुम्बपोषय निजामुर्वियत् क्षिपयन् प्रमत्तो विहतमर्थं न
बुध्यत सर्वत्र तापत्रयेन दुःखिन आत्मा यस्य स कुटुम्ब-
एव रामः रमणस्थानं यस्य सः न निर्विद्यते ॥ १४ ॥

परचित्तहर्तुः प्रेत्येह च दोषं विद्वान् जानन्नपि हरते
परचित्तमिति शेषः । यतो विश्वेषु नित्यामिति विष्टं चेतो यस्य
सः तत्र हेतुरविजितेन्द्रिय इति तथापि हेतुः आद्यान्तकामः
पवृक्षवासनः ॥ १५ ॥

यो विद्वान् कोपि इत्थं पूर्वोक्तविमूढवत् स्वकुटुम्बं पुष्पात्
स्त्रीयपारक्यविमिश्रमावधेत् इदं स्वमिदं पारक्यमित्येवं विमिश्रं
विनाशितो भावः स्वार्थमकवासादेवभजानं येन सः स्वलोकाय
विद्वत्प्राप्यलोकाय न कल्पते योग्यो न भवति किन्तु यथा
विमूढस्तथा तमः संसारं प्रपद्येत प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १६ ॥

यतः कश्चिदपि कच कस्मिंश्चिदुपायेषु सति कुत्र-
चिन्काळे आत्मानं विमोचितुं समर्थो न भवति ततो दैत्येषु सङ्गं
परिहृत्य नारायणमुपेत्युत्तरेणान्वयः अस्मानर्थं हेतुः अलम-
त्यर्थं दीनः अनादिमायाबद्धः अत एव कामे हक् यासां तासां
विहारे क्रीडाभूगः विनोदप्रदः यत् यासां विसर्गः पुत्रादिरूपे
विविधः सर्गो निगडो वन्दनम् ॥ १७ ॥

नारायणमुपेत शरणं यात स मुक्तसङ्गैः त्यक्तसर्वसङ्गैः
परमईसैरपितः यतोऽपवर्गः मुक्तप्राप्यः ॥ १८ ॥

गुणेषु गुणमाप्ते च गुणान्यतिकरे तथा ।

एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः ॥ २१ ॥

प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ।

व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यग्निर्देश्योऽविकल्पितः ॥ २२ ॥

केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः ।

माययान्तर्हितैश्वर्यं ह्ययं गुणसर्गया ॥ २३ ॥

तस्मात्तन्वेषु भूतेषु दयां कुरुत मौहदम् ।

आमुरं भावसुसुखं यथा चूप्यत्यघोक्षजः ॥ २४ ॥

तुष्टे च तत्र किमलम्बमनन्तआयं किन्तैर्गुणव्यातकगद्विह ये स्वमिद्धाः ।

धर्मादयः किमगुणेन च काक्षितेन सारञ्जुषां चरणाणोरुपायानां नः ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अच्छुद्ध-य सर्वेषां भूतानां चेतनाचेतनानामात्मत्वाच्छुद्धत्वात् सर्वज्ञः आत्मन्यतिपन्तुत्वादितः इह जगति निष्कृन्नाविषज्ज्वालाः तैः अच्युतं पीतयतोपह्वयासो नहि ॥ १८ ॥

सर्वैर्लुब्धैः सर्वैश्च निहृत्स्वज्वाह-परागरेष्विति ज्ञाश्रयम् । भूतेषु ज्ञेयत्वादेव तेषु अस्तीति शेषः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

कोश कर कीड़े के सहश चेष्टा करने वाला नाना प्रकार के कर्मों को करता हुआ कामनाओं में लुप्त नहीं होता पर दुरन्त मोहवाला इन्द्रियोंको बहुत मानने वाले कैसे वैराग्य को प्राप्ति हो सका है ॥ १३ ॥

कुटुम्ब पोषण में लीश हो रहा जो आयु उसको और लष्ट हुए भये पुरुषार्थ को यह प्रयत्न नहीं जानता है सर्वज्ञ तापत्रय से दुःखित होकर भी उस दुःख को दुःख नहीं मानता है, क्योंकि ? अपने कुटुम्ब में रागवाला है ॥ १४ ॥

द्रव्य के धर्म नित्य ही प्रविष्ट चित्त वाला होकर पराये के द्रव्य हरने में पर लोक और इस लोक में जो नरक और दण्डादि दोष है उसको जानना भी है ना भी अजिनेन्द्रिय अद्यान्त काम यह कुटुम्बी चोरी करता ही है ॥ १५ ॥

हे वसुजो ! ऐन जानता हुआ भी कुटुम्ब पोषण करना हुआ आत्म विचार करने को समर्थ नहीं होता और अपने पराये पदार्थ में भिन्न भावना वाला होकर जैसे मूढ नरक को प्राप्ति होता है नैसे ही जानता हुआ भी ॥ १६ ॥

जिसकारण कही भी कोई भी अपने आत्माको इस संसारसे छुड़ाने को समर्थ नहीं क्योंकि ? विचारा हीन स्त्रियोंके विचार

करन का कोड़ा धुग हो रहा है जिन विद्वानों पुनर्गोमाने ऊपर पाद-यत्नमाना है ॥ १७ ॥

ऐनतः ॥ तस्मात् विषयात्मक धर्मों के लक्ष्मणों द्वारा प्रत्येक परमेश्वर के आदिदेव श्रीनारायण के शरण जानो क्योंकि ? यही तुल्यगुण तुल्यज्ञानों का रूप है ॥ १८ ॥

हे असुर तमज्जो ! नारायणको प्रत्यक्ष करने में बहुत परिश्रम नहीं है क्योंकि ? यह सर्व प्राणिजों के आत्मा है और सर्व निष्ठा है ॥ १९ ॥

परा वर स्वावरो से लेकर ब्रह्मापर्यन्त प्रातियों के तथा पञ्चभूतों के निकार घटपटादिक और पञ्च महाभूतों से । शुभो में प्रकृति में और महत्त्वादिकमें एकही ईश्वर अवश्य परमात्मा भगवान् श्रीनारायण चिराजते है ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

गुणसाम्ये प्रधाने गुणव्यातिकरे महत्त्वादौ च परो ब्रह्म-स्वरूपः ॥ २१ ॥

कथं तर्हि द्रष्टृदृश्यभोक्तृभोग्यादिवैदः ? साधयेत्याह, प्रत्यगात्मा द्रष्टा भोक्ता तत्त्वरूपेण व्यापकतया निर्देश्यः दृष्टं भोग्यं देहादि तद्रूपेण च व्याप्यतया निर्देश्यं भाषया इत्येतद्व्याप्य-गान्वयः वस्तुतस्तु स्वयमविकल्पितोऽनिर्देश्योऽपि सत् यद्वा अनिर्देश्योऽप्येव निर्देश्यः सत् विकल्पित इत्येतद्व्यवयः ॥ २२ ॥

यतः केवलानुभवात्मक आनन्द एव स्वरूप यस्य, नतः, स ए-वचेतसर्वत्र तर्हि सर्वत्र सर्वज्ञत्वाद्युपलभ्येत तत्राऽऽनन्दः, गुण-आत्मकः सर्गो यस्यः सा गुणसर्गा तथा माययाऽऽर्हितं गैश्वर्यं यतः ॥ २३ ॥

यस्मादेवं तस्मात्तन्वेषु भूतेषु दयां कुरुत नः ॥ २४ ॥

धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग ईक्षा त्रयी नपदमौ विविधा च वार्ता ।

मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं स्वात्मर्षिणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ॥ २६ ॥

ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह नारायणो नरसखः किल नारदाय ।

एकान्तिनां भगवतस्तदकिञ्चनानां पादारविन्दरजसाऽऽप्लुतदेहिनां स्यात् ॥ २७ ॥

श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसंयुतम् ।

धर्मं भागवतं शुद्धं नारदादेवदर्शनात् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततः किमत आह, तुष्टे च तत्र तस्मिन्किमलभ्यम् तयापि
गुणपरिणामाद्वादेव स्वसिद्धा अयनतः सिद्धा धर्मादयस्त्वैः किम-
लभ्येन च मोक्षेण कान्तितेन किं तमुपगायताज्ञोऽस्माकम-
काङ्क्षितस्यापि तस्य सिद्धे. यद्वा माभून्मोक्षस्तस्य चरणयोः
सार जुषां जुषां सेवमानानां तेनापि किमित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु, च धर्मोद्वेगपुरुषार्थत्वे किमिच्छाचार्याभ्यां वेदोक्तत्वेन सत्यत्वाभिहितस्तत्राप्तत्वं, धर्मोऽप्येव कामश्चेति सखिद्वर्गस्त्वर्थः च य ईक्षाया अग्रिमिताः ईक्षा आत्मनिष्ठा त्रीं कर्मविधा नय-
दमौ तर्को पश्यन्तीति च द्विविधा च तादां जीविका तदेतत्सर्वं निगमस्वार्थज्ञानं स्वसुहृद्, स्वान्तर्गामीषुः परमस्य पुंसः स्वात्मापेक्षसाधनं चेत्तर्हि सर्वं पत्यं मन्वेत्यत्यपरत्वात् अन्यथा तदसत्यमेव यद्वा तदेतदसिद्धं निगमस्य त्रैगुण्यविषयतय प्रति-
पाद्य मन्वे सत्यं पुनर्निष्कृष्टरत्नज्ञं परब्रह्म पुंसः स्वात्मापे-
क्षमेवेत्यर्थः । तदुक्तं भगवता “त्रैगुण्यविषया वेदा निष्कृष्टयो
भवाञ्जन !” इति ॥ २४ ॥

तेषां पुनर्विश्वासायै शुद्धसम्प्रदायसाह-ज्ञानमिति । यत्र नारदः
श्रोता तत्र कुतो वाह्यशान्तिमिह्वारदति साद्यद्गुह्याह-भगवत एका-
न्तभक्तानां यस्यादरजस्तेनऽऽप्लुतानां ज्ञातानां देहिनां सर्वेषामपि
तज्ज्ञानं स्यान्न तूत्तमानमेवेति निश्चयः ॥ २७ ॥

अत एव मयापि पूर्वं नारदाच्छ्रुतं विज्ञानसहितमनुभवप्रयत्नं
ज्ञानं धर्मं च श्रुतम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीररायवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गुणेषु सम्वादिषु गुणानां सत्त्वादीनां साम्यं यस्मिंस्तस्मिन्
प्रधाने मूलप्रकृतौत्वित्यर्थः । गुणव्यतिकरे गुणवैषम्यवति महद-
हङ्कारादौ चेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रत्यगात्मा जीवः स्व स्वात्माधारणं रूपं शरीरं यस्य तेन प्रत्यगात्मशरीरकत्वेनेत्यर्थः । इदमचेतनं रूपं यस्य तेन अचेतनशरीरकत्वेन चेदर्थः । एकः स्वसमांतरहित एव परमात्मा परमात्मा अन्तःप्रविश्य भर्ता अव्ययः अप्रपृच्छशरीरगत-विकारः निरस्तनिखिलदोषः ब्राह्मण्यपरिपूर्णः ईश्वरो जीवकर्मा-

तुभ्यं नित्यन्ता व्याप्यव्यापकनिर्देश्यः व्याप्येषु व्यापकतया निर्दे-
ष्टव्यः अविकल्पितः जातिगुणादिरहितः । केवलोऽनुभवः दुःख-
प्रतिभटं ज्ञानम् ज्ञानन्दरूपं तदेव स्वरूपं यस्य सः परमेश्वरः
स्वप्रतिरिक्तेश्वरान्तरहितः गुणसर्गाया संसारिणां मोहादिगुणा-
सृजतीति तथा मायया अन्तर्हितैश्वर्यः संसारिणां प्रकाशमान-
महिमा ईयते मय्यने सदाचार्योपदेशेन ज्ञातव्यार्थः । उक्तविषय-
द्यात्वात्म्यज्ञानपूर्वकं तत्त्वमाश्रयणमात्रमेव तत्प्रतिनिमित्ततत्प्रति-
हेतुत्वाय इति भावः । अत्र अविकल्पितः 'केवलानुभवातन्द्स्वरूपः'
इति पदद्वयेन 'अश्रुतमन्तरादृश्यम्' 'सत्यं ज्ञानगतम्' 'विज्ञान-
मानन्दम्' इति श्रुत्यर्थप्रत्यभिज्ञापनेन प्राप्य ब्रह्मस्वरूपमुक्तम्
अत्रापैरेक एवेत्यादिभिः प्रथमांशैः 'तत्त्वगतस्वरूपेण'
इत्युक्तपक्षेणेति पदद्वयेन च प्राप्यस्य गुणा लक्षाः, 'पराशरेषु
भूनेषु प्रत्यगात्मस्वरूपेण स्वल्पेन जीवस्य तत्त्वेवत्वापरपर्यायतच्छ-
रीरत्वकथनेन प्राप्तस्वरूपमुक्तम् 'गुणसर्गाया माययाऽन्तर्हितै-
श्वर्यः' इत्येतान्ब्रह्मात्मकत्वस्वतन्त्रात्परमेश्वरस्योहादिप्राकृतगुण-
गण एव नास्तिविरोधीति कथनेन निर्दिष्टस्वरूपमुक्तम्, तन्मा-
सिफलन्तु तत्त्वगणैर्द्वयाधिक्यं 'सांख्यं क्षुण्णं चरमयोः' इति
वक्ष्यति, एवमर्थपक्षकमुपदिष्टं भवति पूर्वम् 'उपेततादृश्यम्'
इति तत्त्वमाश्रयणं कर्तव्यत्वेन विहितं तस्य दुःकरत्वाद्गुणपरिहार-
प्रसङ्गात्समाश्रयणोपयुक्तार्थपक्षकज्ञानं सदाचार्योपदेशात्समा-
मितमुक्तम्, एवमर्थोक्तज्ञानपूर्वकतत्त्वमाश्रयणमात्रमेव तत्प्र-
सादजननद्वारा तत्प्रतिहेतुत्वरिप्रतिभेदम्, तत्त्वमाश्रयणञ्च तद्विक-
प्रपश्यन्त्यतरात्मकमधिकारभेदेन व्यवस्थितमिति तात्पर्यम् ॥२२॥२३॥

यत्कुं "न ह्यक्षुत्तं धीमयतो यद्वायासः" इति तदुपसंहरन्
तत्प्रीतिनिमित्तनस्तोषजनकं हेत्वन्तरमाह-तस्मादिति । यस्मात्
सर्वान्तरात्मत्वादिप्राप्यब्रह्मस्वरूपां द्वाकान्पूर्वकतस्मात्प्रत्यया-
मात्रमेव तस्याप्यावदतत्प्रीतिहेतुस्तस्माद्युयं सर्वं आसुरं
भावं भूतद्रोहशीलवादिरूपम् उन्मुच्य समूहं लक्षत्वा परमात्म-
चारीरेषु सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादित्तत्त्वपर्यन्तेषु यथोचितं दयां सौहृदञ्च
कुरुत यथायथा अप्रोक्ष्यो न भगवांस्तुष्यति तादृशी भूतेषु दयां
कुरुतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

तुष्यत्यथोक्तजः ततः किमत आह—तुष्ट इति । तस्मिन्नाद्ये जग-
त्कारणभूते अनन्ते भगवति तुष्टे सति अलक्ष्यं किमपि किमपि सर्वं
तस्मिन् तुष्टे सति अभिलषितं तुल्यमेवेत्यर्थः । यद्यपि तुल्यं तथापि
निरतिशयपुरुषार्थं रूपतश्चर्या रविन्दानुभवरूपममृतमनुभवज्ञिः

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मा सर्वेषामात्मा मूलभूतः एको निस्समानातिशयो भगवानेव, ननु, सर्वभूतस्य सति तस्य विकान्तिर्व स्यान्नित्याह, अवयवः निर्विकारस्वरूपः विश्वं सृजतीति भावः ॥ २१ ॥

स्वरूपेण निर्विकारत्वं सर्वभूतत्वयोपपादयति, प्रत्यगात्मस्वरूपेण “अणुरेव आत्मा चेतसा घनसा वेदितव्य एव परस्यांगः” इत्यादिश्रुतिप्राप्तस्वरूपेण स्वांशेन महत्त्वेन दृश्यरूपेण “देवात्मशक्तिं स्रजुद्यौर्निगूढाम्” इत्यादिश्रुतिप्राप्तशक्तिविकारेण च व्याप्यव्यापकनिर्देशः व्यष्टिसमष्टिकाय रूपतया नदृश्यः स्वयं तु अविकल्पितः स्वरूपतो व्यष्टिसमष्टिकार्यभावेन नैव निरूपितोऽनोनिर्देशः परिणामित्वरूपत्वकृशत्वादि निर्देशानर्ह इत्यर्थः । अतः प्रत्यगात्मना द्रष्टा भोक्ता तत्स्वरूपेण व्यापकतया अनिर्देशः दृश्यं भोग्यं वेदादि तद्रूपेण च व्याप्यतया निर्देशः इत्यादि व्याख्यातं तदनुक्तम् प्रत्यगात्मानुत्पत्तिपादकश्रुतिविरोधात् प्रत्यगात्मनो भोक्तृव्यापकत्वे सति उत्क्रान्ताद्यसंभवप्रसङ्गात् स्वर्गनरकगतसर्वशरीरविषयकसुखदुःखाद्यनुभवप्रसङ्गाच्च ॥ २२ ॥

सर्वेषु जीवेषु न पयोक्तृत्वज्ञः परमेश्वरो वर्तते इत्याह— केनैकानुभवानन्दस्वरूप इति । केवलो निस्समानातिशयोः अनुभवां ज्ञानं स व्यावासात्मानन्दश्च स्वरूपं यस्य सः गुणः गुणः सन्तः संसारः सृज्यते इति सन्तोः एवैव परमाः तदा अन्तर्हितमावृत्तमैश्वर्यं ज्ञानं यस्य तस्मिन् जीवे जातविकल्पकं सर्वेषु जीवेषु इत्येतद्व्यतिरेकः शास्ता जनानाम्” इति श्रुतौ ज्ञायते ॥ २३ ॥

यस्मादेवं तस्मादायुरं भावस्तुमुच्य सर्वेषु अनेषु कथां सौहृदश्च कुर्वन्त इति तद्वृत्तं भगवतामनुकूलमिति भावः । यथैव अधोक्तं स्तुति ॥ २४ ॥

तस्मिन्नुपे सर्वे यद्यदिष्टं तद्व्याप्तिमेव लब्धं भविष्यति धर्मादिकस्यायत्नलभ्यस्य का कथासिद्धिर्लोभो मोक्षो न कामितयोः निष्कामतया तद्व्याप्तमेव कर्तव्यमित्युपादेशात्, नुपे— चेति । तस्मिन् नुपे सति किमलभ्यं न किमपीत्यर्थः । एवं सति उपगम्यतां तद्गुणादिकीर्तननिष्ठानां चण्डालोः सारं सौन्दर्यं लुपतां सेवयानानां तच्छरणध्यातृणां जोऽस्पाकं यदा अगुणेन प्राकृतगुणसरवरपरिहतेन गोक्षेत्राभ्याकः कुक्षितेन किं, न किमपि तदा गुणव्यतिकरात् प्रकृतिगुणरिक्ततात् खलिकाः अयत्नलभ्याः अर्थलभ्येभ्यः अमता जीवितं यत्र कचन लभ्याः पश्ये धर्मादयः धर्मार्थकामाः तैराकांक्षितैः किं, न किमपीत्यर्थः हरिदासेन यदि भजनफलभूते शोक्षे विअकाङ्क्षा न कार्या तर्हि धर्मादिषु कुत इति फलितोऽर्थः ॥ २५ ॥

ननु, वेदोक्तानि कर्मज्ञानाद्यात्मकानिवहानि श्रेयस्साधनान्यनादित्य चरणयोः सारं लुपमिति परमपुरुषचरणध्यानमेव कुतो मुख्यं श्रेयसाधनं मन्यसे इत्यत्र सर्वस्य वेदां कलाधनजातस्य परमपुरुषचरणध्यानाङ्गत्वाच्च कस्याप्यनादर इत्याह, धर्मादिति । परमस्येति अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी परमे पुंसि भंशिनि आत्मनोऽज्ञाभूतस्याप्यं परमपुरुषस्वरूपगुणचित्तया नियोजनं प्रति निगमस्यार्थः

भूतं यदेतदखिलं धर्मादिकं श्रेयःसाधनं सत्यं मन्ये इत्यन्वयः । धर्मादीनां समाहारश्चैवं पुंस्त्वमार्थम् । धर्मादिरूपस्त्रिवर्गो योऽभिहितो वर्णितः ईक्षा आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपगुणादिविज्ञानम् त्रयी कर्मविद्या नयः दमो तर्को दण्डनीतिश्च विविधा वाक्ता जीविकाः तत्र धर्मस्य हृदय-शुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वं ज्ञानस्य भूवास्मृतिपरभक्तियोगादिपह-धातव्यपरध्यानसाधनत्वम्, अन्यस्य स्वस्य जीवनद्वारा धर्मसाधनत्व-मितिदिक् “सर्वोपेक्षा च यद्वादिश्रुतेरश्वत्” इति सूत्रमत्रानुसन्धे-यम् ॥ २६ ॥

यदन्यैर्दुरवापं तदेतज्ज्ञानम् नास्माद्य अस्मदुरवे नरसखो-नारायण आह उक्तवान् तदधुना एकान्तिनां मुमुक्षुणां भगवतः पादारविन्दरजसा आलुतदेहितां स्यान्नान्येषाम् ॥ २७ ॥

विज्ञानेनाऽनुभवेन संयुतम् धर्मं धर्मरूपम् भागवतं भगवत्-प्रतिसाधनम् एतज्ज्ञानं मया नारदाच्छ्रुतम् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

स्वयं अनिर्देश्य और अविकल्पित जो ईश्वर है वही चेतनाचेत शरीर वाला होने से व्यापक और व्यापक होने से निर्देश्य करने के योग्य है ॥ २१ ॥

वही केनैकानुभव और आनन्द रूप का होकर भी परमेश्वर है अर्थात् ईश्वर का भी ईश्वर निरपेक्ष नियन्ता है परम जीवों का जो तत्त्वज्ञान की सृष्टि करने वाली माया से अन्तर्हित ऐश्वर्य प्रतीत होता है ॥ २३ ॥

दे देख वालकों । तस्मात् तुष्टो न आसुर भाव को छोड़ कर सर्व प्राणियों पर दया करो और सौहृद रखो जिससे हरि प्रसन्न होवै ॥ २४ ॥

सब से आदि में होने वाला और लिप्तता अंत नहीं ऐसा जब ईश्वर प्रसन्न होजाय तब यदा लक्ष्य है तथापि जो प्रारब्ध के आधीन धर्मादिक आपत्ती सिद्ध है उस सब से क्या प्रयोजन है और चरण रजकी सेवा करने वाले और चरणों के गुण मान करने वाले इस लोगों को मोक्ष से भी क्या प्रयोजन है ॥ २५ ॥

धर्म अर्थ और काम यह कथिन जो त्रिवर्ग तथा आत्मविद्या और कर्मविद्या तर्ह दण्डनीति और दो प्रकारकी जीविका यह लक्ष्मण निगमअर्थ, जो परम सुहृद परमात्मा को जो आत्मा अपेक्ष करदेवेतो सर्व सत्य है, तही तो असत्यही है ॥ २६ ॥

यह निर्मल और दुर्लभज्ञान नरके सखा श्रीमन्नारायण ने नारद को दिया रहा सो यह ज्ञान धर्माती और भगवान के चरण कमलकी रजसे स्नान करने वाले अकिञ्चनमहात्माओं को होता है ॥ २७ ॥

मैंने यह ज्ञान प्रथम देव दर्शन भीमनरदजी के मुखसे सुना है और विज्ञान सहित शुद्धभागवत धर्म भी सुना है ॥ २८ ॥

दैत्यपुत्रा ऊचुः ।

प्रह्लाद ! त्वं वयं चापि नर्तेऽन्यं विद्महे गुरुम् ।

एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालनामपि हीश्वरौ ॥ २६ ॥

बालस्यान्तःपुरस्थस्य महत्सङ्गो दुरन्वयः ।

क्लिन्धि नः संशयं सौम्य ! स्याद्वेद्विशम्भकारणम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

दैवासिक्त्यां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादानुचरिते

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नत्रातिविश्मिताः पृच्छन्ति-प्रह्लादेति । हे प्रह्लाद ! त्वं वयमेताभ्यां शायडामर्काभ्यामृतेऽन्यं गुरुं न विद्मः । एतद्भागमनात्पूर्वदेवाहं नारदपार्श्वं गत इति चेत्तत्राऽऽहुः, बालानामप्येति शिशूनामस्माकमेतावीश्वरौ नियन्तारान्तस्तवान्यत्र गमनं न सम्भवति ॥ २६ ॥

न एवात्रागत इत्यपि न सम्भवतीत्याहुः—बालस्येति । दुरन्वयो दुर्घटः विशम्भकारणं विश्वासहेतुः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नत्र विश्मिताः पृच्छन्ति दैत्यकुमाराः—प्रह्लादेति । हे प्रह्लाद ! त्वं वयञ्चाप्येताभ्यां गुरुपुत्राभ्यामृते पिनाऽन्यं गुरुं न विद्महे, एतद्भागमनात्पूर्वदेवाहं नारदपार्श्वं गत इत्यत्राहुः, बालानामपि शिशूनामपि सतामस्माकमेतावेवेश्वरौ नियन्तारौ अतस्तवान्यत्र गमनं न सम्भवतीति नः शङ्का वर्त्तते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

नारद एवात्रागत इति न सम्भवतीत्याहुः—बालस्येति । अन्तःपुरस्थस्य बालस्य तव महतो नारदस्य सङ्गो दुरन्वयो दुर्घटः हे सौम्य, प्रह्लाद ! नोऽस्माकं सहायं क्लिन्धि अपनुद विशम्भकारणं विश्वासहेतुः स्याच्छेत् असम्भावितत्वेनाऽस्माभिरविश्वसनीयो नारदसङ्गमः त्वदुक्तस्तत्र यद्यस्माद्विश्वाहेतुरस्ति चेत्तदुपपादनपूर्वकं तत्सङ्गतिविषयं संशयं क्लिन्धीत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

एतस्मिन्नवसरे दैत्यपुत्राः प्रह्लादकथितार्थशङ्कायां तं पृच्छन्तीत्याह—प्रह्लादेति । एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां शायडामर्काभ्यामृते नाप्यं गुरुं विद्महे यस्मात् किञ्च विज्ञानक्षेत्रविषयं विद्वत्त्वं तदुपाधिनापि बालानामप्येति निरन्तरात् तस्मादमीश्वरो न काङ्क्षित इति यस्मात् अन्यमुपेयाविऽपार्श्व उपदेष्टा स्यादतो वाह, बालानामिति । बालानामीश्वरोऽप्यपि किं नास्तिप्रतिपत्त्यभावात् ॥ २६ ॥

कस्मिंश्चिदवसरे देशान्तरेऽन्यगुरुसङ्गतिः किं न स्यादिति तत्राह, बालस्येति । तस्मादुत्पन्नं नः संशयं जहीत्यन्वयः तत्र क्लृप्तामहुरित्याह, स्यादिति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावल्याम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सविस्मयं पृच्छन्ति—प्रह्लादेति । एताभ्यामृतेऽन्यं गुरुं न विद्मः बालानामीश्वराविति त्वयाऽप्येतद्वस्तात् स्वमुन्मोच्य तत्पार्श्वं गन्तुमशक्यमिति भावः ॥ २६ ॥

स एवात्रागत इत्यपि न सम्भवतीत्याहुः, बालस्येति ॥ ३० ॥

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।

षष्ठोऽध्यायः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे महाद ! एताभ्याम् अन्यं ते गुरुं, वदसीति शेषः । वयन्तु
न विश्वे न विशः एतावन्तो बालानामीश्वरौ गुरुं मन्योभ्या-
ह्न्यत्र गमनासम्भवादिति भावः ॥ २२ ॥

नारदेन सह तव समागम इह न सम्भवतीत्याहुः, अन्तःपुरस्य
महता नारदेन सह सङ्गमो दुरन्धर इति विशम्भस्य विश्वासस्य
कारणं नृच रगादस्ति चेत्तर्हि तद्वर्णनेन संशयं क्षिप्ति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धोऽध्यायः

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षष्ठाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

दैत्यपुत्रा ऊचुः ।

दैत्यपुत्र बोले, कि—हे महाद ! तुम और हम सब भाई एक
दोने गुरुपुत्रों को छोड़ कर तीसरे किसी गुरु का जानते
ही नहीं, क्योंकि ? हम लोगों के छोटी अवस्था से यही लोग
शिक्षक हैं ॥ २२ ॥

और भीतर रनिवास में रहने वाले तुमको तो महम्मद
बहुत ही दुर्लभ है, हे सौम्य ! जो हम लोगों पर विश्वास था ? तो
यह हमारा संशय दूर करो ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तमस्कन्धे, षष्ठः अध्यायः

की भागवताचार्यकृत भाषा टीका

समाप्त ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

एवं दैत्यसुतैः पृष्टो महाभागवतोऽसुरः ।

उवाच स्मयमानांस्तान्स्मरन्मदनुभाषितम् ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

पितरि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मन्दराचलम् ।

युद्धोद्यमं परं चक्रुर्विबुधा दानवान्प्रति ॥ २ ॥

पिपीलिकैरहिरिव विष्टया लोकोपतापनः ।

पापेन पापोऽभक्षीति वादिनो वासवादयः ॥ ३ ॥

तेषामतिवक्रोद्योगं निशङ्क्यासुरयूथपाः ।

वधयमानाः सुरैर्भीता दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ॥ ४ ॥

कलत्रपुत्रमित्रास्त्रान् गृहान् पशुपरिच्छदान् ।

नावेक्षमाणास्त्यरिनाः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥ ५ ॥

व्यलुम्पन् राजशिविरमभरा जयकाङ्क्षिणः ।

इन्द्रस्तु राजमहिर्षी मानरं मम चाग्रहीत् ॥ ६ ॥

नीयमानां भयोद्विग्नां रुदतीं कुरुमिव ।

यदृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्दृष्टो पथि ॥ ७ ॥

प्राह मैनां सुरपते ! नेतुमर्हस्यानागतम् ।

मुञ्च मुञ्च महाभाग ! सतीं परपरिग्रहम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तमे भातुर्गर्भस्थे स्वस्मिन्नारदभाषितम् ।

प्रह्लादो वर्णयामास शिष्यप्रत्ययसिद्धये ॥ १ ॥

अथात्र नारदादेतन्मया गर्भ इतीरितम् ।

तत्प्रस्तावकथामाह पथैः षोडशभिः सुधीः ॥ २ ॥ १ ॥

अस्माकं पितरि हिरण्यकाशिपौ स्त्रकृतैव पापेन पापो-

ऽसावभक्षि भक्षित इति हर्षेण वदन्तो युद्धोद्यमं चक्रुः ॥ २ ॥ ३ ॥

४ ॥ ५ ॥

राज्ञः शिविरमावासं व्यलुम्पन् सर्वस्त्रापहारेण नाशितवन्तः
॥ ६ ॥ ७ ॥

अनागतं निरपराधमैनां नेतुं माहंसीति प्राह, ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दैत्यकुमारैरेवं पृष्टः प्रह्लादस्तत्सङ्गतिदेतुमुपपादयंस्तत्त्वत्रय-
याथात्म्यापदेशपूर्वकं सपरिकरं भगवद्भक्तियोगमुपदिष्टवानित्याह,

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवान्भारवः—एवमिति । एवम् इत्थं दैत्यसुतेः पृष्टो भागवतोत्तमः प्रह्लादस्त्वं दैत्यपुत्रान्प्रति स्मयमानो मया नारदेनानुनापितं स्मरन्नुवाच ॥ १ ॥

तद्वाह—पितरीत्यादिना, नाऽधुनाप्यजहास्मृतिरित्यनेन । अस्माकम् पितरि हिरण्यकशिपो नपमे तपः कर्तुं मन्दराचलमिति प्रस्थिते प्रयाते सति इन्द्रादयो विबुधा देवाः दानवान्प्रति युजोद्यमं चक्रुः ॥ २ ॥

कथम्भूतास्तन्तः लोकोपतापनः लोकानां दुःखकारी पापः पापात्मा स्वपापेनैव दैवात्पिपीलिकैरहिः सर्प इव भक्षि भक्षितः इति वादिनो वदन्तः सन्तः वासव इन्द्र आदिर्येषां ते युजोद्यमं चक्रुरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३ ॥

ततः किं जातम् ? तत्राह—तेषां वासवादीनां बलोद्योगं बल-प्रयुक्तयुजोद्योगं निशाम्य दृष्ट्वा सुरैर्वध्यमाना अत एव भीताः सन्तोऽसुरयूथपाः सर्वे त्वरिताः सर्वेति बिसं दुद्रुवुः पलायितवन्तः ॥ ४ ॥

कथम्भूताः कलत्रादीन् नावेक्षमाणास्तेषु त्यक्तस्त्रुहा इत्यर्थः, तत्र हेतुः, सर्वे प्राणपरिणमन् प्राणानात्रगतिशोचकवः तत्र परि-च्छदा भोगोपकरणानि ॥ ५ ॥

ततो जयशालिनोऽमरा देवाः राज्ञो हिरण्यकशिपोः शिबिरं गृहं व्यलुम्पन् सर्वस्त्रापहारेण नाशितवन्तः इन्द्रस्तु राज्ञो हिरण्यकशिपोर्भार्या मम मातृगमग्रहीत् ॥ ६ ॥

तांश्चन्द्रेण नीयमानान् एव भयोद्विग्नां कम्पितां कुररी-मिव क्रन्दन्तीं वदन्तीं देवर्षिर्नारदो गृहच्छ्रवापगतः पश्चिद्दर्शं प्राह च ॥ ७ ॥

तदेवाह—हे सुरपते ! अनागसं निरपराधामेतां नेतुं त्वं नार्हसि अतो हे महाभाग ! परेणाऽनेन हिरण्यकशिपुना परिगृहीतां परदारानित्यर्थः, मुञ्च मुञ्च ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजगीर्णकृतपदस्तावली ।

श्रुतेषु सत्सु साधनानां भक्तेरेव प्राधान्यं हरेर्मुख्यप्रसाद-जनकत्वाद्भक्तिरेव पुरुषेणापाद्येत्यादिकं निरूप्यतेऽस्मिन्नाध्याये, भक्तिप्रतिपादनात्भक्तत्वादस्य शास्त्रस्य पुनः पुनस्तत्प्रतिपादनाच्च पुनरुक्तिशङ्का कार्या तत्र दैत्यपुत्रैः पृष्टः प्रह्लादः किं चकारेति युधिष्ठिरशङ्कान्वितस्तां परिहरन्भारव आह—नारद इति । नारदस्य ममाऽनुशासनम् ॥ १ ॥ २ ॥

अहिः सर्पः पिपीलिकैर्यथा भक्ष्यते तथा लोकोपतापनः पापो हिरण्यकशिपुः स्वपापेनाऽभक्षि नष्टप्रायोभूत् दिष्ट्या सुख-मस्तु लोकार्थमिति ब्रुवाणाः “दिष्ट्या शमुपतोषञ्च” इत्य-मरः ॥ ३-५ ॥

व्यलुम्पन् जयकांक्षिणो जिनयुक्ताः असुरजयेन प्रकाशमाना-वा ॥ ६ ॥ ७ ॥

तवोपभोक्तुं योग्या न भवतीत्याह—परपरिग्रहमिति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तमे नारदात् प्राप यज्ज्ञानं मातृगमनः ।

तदेवापादिशद् बाह्यान् भक्तिं प्रेम च तत्फलम् ॥

॥ १-५ ॥

राज्ञो हिरण्यकशिपोः शिबिरं आश्रित व्यलुम्पन् सर्वस्त्राप-हारेण नाशितवन्तः ॥ ६-८ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्विश्वासकारणं सप्तमे वर्ण्यते एवमुक्तगत्या ॥ १ ॥

तपने तपः कर्तुं मन्दराचलमस्माकं पितरि हिरण्यकशिपो प्रस्थिते सति तत्रापि पिपीलिकैर्भक्षिते त्वनि तद्वा वासवादयः पिपीलिकैरहिरिव लोकोपतापनः पापः पापेन भक्षि भक्षित इति वदन्तो दानवान् प्रति युजोद्यमं चक्रुरिति द्वयोरन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

अतिबलेन उद्योगं यत्नश्च ॥ ४ ॥

नावेक्ष्यमाणाः तत्प्रतीक्षामकुर्वाणाः ॥ ५ ॥

राजशिविरं राजस्थानम् व्यलुम्पन् सर्वस्त्रापहारेण शून्यं कृतवन्तः ॥ ६ ॥

गृहच्छ्रवा भाग्यवशात् ॥ ७ ॥

परपरिशृङ्गं परदारान् अनागसं नास्त्यागोऽपराधो यस्यास्ताव एतां नेतुं नार्हसिनि प्राह, ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरक्षिमणिकान्ताय नमः ।

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि-इस प्रकार दैत्य पुत्रों ने महा भाग-वत प्रह्लाद को जब पृच्छा तब प्रह्लाद विस्मय को प्राप्त होने-वाले दैत्यपुत्रों के प्रति मेरे भाषण का स्मरण करता हुआ बोला ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

प्रह्लाद बोला, कि हमारे पिता जब तप के लिये मन्दराचल

इन्द्र उवाच ।

आस्तेऽस्या जठरे वीर्यभविषहं सुरद्विषः ।

आस्यतां यावत्प्रसवं मोक्षयेऽर्थपदवीगतः ॥ ६ ॥

नारद उवाच ।

अयं निष्किल्बिषः साक्षान्महाभगवतो महान् ।

त्वया न प्राप्स्यते संस्थामनन्ताऽनुचरो बली ॥ १० ॥

इत्युक्तस्तां विहायेन्द्रो देवर्षेर्मनियन्ञ्चः ।

अनन्तप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥ ११ ॥

ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमम् ।

आश्वास्येहोष्पतां वत्से ! यावन्ने भर्तुरागमः ॥ १२ ॥

तथेत्यवात्सीदेवर्षेरन्ति साऽप्यकुतोभया ।

यावदैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्त्तत ॥ १३ ॥

ऋषिं पर्यचरत्तत्र भक्त्या परमया सती ।

अन्तर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षमायेच्छाप्रसूनये ॥ १४ ॥

ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः ।

धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्म्मलम् ॥ १५ ॥

तनु कालस्य दीर्घत्वात् स्त्रीत्वान्यातुस्तिरोदधे ।

ऋषिणानुगृहीतं मां नाधुनाऽप्यजहात्स्मृतिः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

को गये, तब देवताओं ने दानवों के प्रति युद्ध का बड़ा उद्यम किया ॥ २ ॥

और देवता लोग बोले, कि-भला भया सब लोकों को दुःख देने वाले पापी को उसी के पाप से सर्प के नाई पिपीलि-काओं ने भक्षण कर लिया ॥ ३ ॥

देवताओं की सेना का उद्योग देखकर असुर युधप लोग भी भयभीत होकर ताड़ित हुए २ अपने २ स्त्री पुत्र मित्र प्राप्त लोकों को तथा गृह पशु और उपकरणादि को न देख कर बड़ी जल्दी सब दिशामों को प्राण लेकर भाग गये ॥ ४-५ ॥

जीत की इच्छा वाले देवता लोगों ने भी राजा के निवास स्थान का भङ्ग कर दिया, और इन्द्र ने राजमहिषी मेरी माता को ग्रहण कर लिया ॥ ६ ॥

तब भय से उद्विग्न कुररी (पक्षिणी) के तरह रोनेवाली मेरी माता को इन्द्र ले चला, इतने में अकस्मात् उस मार्ग में आप हुए नारदजी दिखाई पड़े ॥ ७ ॥

और नारद जी बोले, भी कि-हे सुरपते ! हे महाभाग ! तुम इस विचारी निरपराधिनी पराई स्त्री को ले जाने के योग्य नहीं हो, इस विचारी सती को छोड़ो ॥ २ ॥ ८ ॥

श्रीभरत्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

अविषहं दुःसहम् अतोऽनया प्रसवपर्यन्तमत्रास्यताम् तत-
आर्थस्य पद्वीं मार्गं गतः प्राप्तः सन् जातं पुत्रं हत्वा मोक्ष्या-
मीत्यर्थः ॥ ६ ॥

साक्षात्स्वगुणैरेव महाज्ञ तु पित्रादिसम्बन्धात् त्वया हेतु-
भूतेन संस्थां सृष्टुं न बाध्यति तत्र हेतवो निष्किल्बिष इत्या-
दयः ॥ १० ॥

अनन्तस्य प्रियो योऽहं स वा प्रियो यस्य तस्य मम भक्त्या
पतां प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ११ ॥

इहोष्यतामित्याहेति शेषः ॥ १२ ॥

अन्ति समीपे ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिभूतभावाद्यर्थापेक्षा ।

अन्तर्वर्ती गर्भिणी इच्छया भर्तुरागमनानन्तरं प्रसूतये
यवन्नि स्वामिण्ये क्षेमाय ॥ १४ ॥

तस्याः शोकशान्त्यै धर्मस्य तत्त्वं भक्तिबलस्य च ज्ञानमा-
त्मनात्मविवेकतनुभयं प्रादात् ईश्वरः समर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमहीराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युक्त आहोतः—आसन् इति । अस्याः जठरे कुत्वावविपह्नमस्माभिः
सौकुमार्यं सुखिनी हिरण्यकशिपोः धीर्यं गर्भरूपेण वर्द्धमान-
माहं तिष्ठत्यतोऽनया प्रसवपर्यन्तमास्थिताम् मत्समीपे स्वीयतां
तन्वार्थस्य पदवीं मार्गं गतस्सन् मोक्षे जातं पुत्रं हत्वा
यतां लज्जामिदम् ॥ ६ ॥

एवमुक्तो देवर्षिराह—सोयमिति । सोयं गर्भस्यः शिशुसन्ध्या
इवा संलभ्यते न प्राप्स्यते । तत्र हेतुं वदन् तमिमं विशिजष्टि,
निष्कलितः । मरणादिमिह प्रकीर्तयितुं विवक्षितम् । तच्छ्रुत्वा ?
महाभागवतं भगवद्भक्त्यैव ध्वस्तमिति विवक्षितम् । तच्छ्रुत्वा ?
मुक्तं श्रेष्ठं अन्तस्तस्य भगवतोऽनुचरः बली महावत्सलः पक्षः
यद्यपि गर्भस्थेऽस्यां कालप्रवृत्तौ न भागवत्तत्त्वाद्यो धर्मो-
स्तथापि स्वानन्तरमेव श्रोतुमर्हति तत्त्वज्ञानस्य पुनर्जन्मकाले “जा-
मादि एवैवं तं वदेत्” इत्युक्तरीत्या भगवन्नेति श्रुत्वा तच्छ्रुत्वा
नन्द इति श्रुत्वा निष्कलितः इत्यादीनि विवेकशान्तिभिरुक्तानि ।
तत्र, इत्युक्तं सुकृतां सोपदेशो जाति तद्गर्भस्थस्योक्तधर्मस्यैव
तस्य तद्गर्भस्थस्यो हि तद्भक्त्युक्तस्यैव गतिरित्येतत्प्रत्यक्ष-
मिति कथं देवर्षिण्यमुक्तमिति चेन्नोयं गर्भस्थं नितरातीश्वर-
कदाचिदप्यस्य एव—

“ईश्वरस्य च सौहार्दं यद्वच्छा सुकृतं तथा ।

विष्णोः कदाचिदप्येव आनुकूल्यं च सात्विकं ॥

संभाषणं गतेनानि ह्याचार्यप्रामिहेतवः” ।

इत्युक्तं ह्युक्तस्यैव देवर्षो देवर्षिराक्षस्य त्वयैतद्व्यामसु-
क्यमानायामप्यहमुक्तवर्ममुक्तं नूनं करवाययतोऽयं त्वया संस्यो
न प्राप्स्यतीत्युक्तवानिति नेमरेतराश्रयः ॥ १० ॥

इतीत्युक्तं इन्द्रो देवर्षेण रक्षस्य वचो मानयन् गौरवा-
धुपगच्छन् तां राजमहिषीं विहाय अन्तस्तस्य भगवतः प्रियो योऽहं
तस्य मम भक्त्या यतां मन्मातरं परिकल्प्य प्रदक्षिणीकृत्य दिवं प्रति
ययौ ॥ ११ ॥

ततः ऋषिरोद्दः मम जानरं स्वाश्रमं प्रति समानीय सप्रग-
नाशतेन उग्रियं नमयित्वा त्राश्वस्य स्वांघ्रिविधा इव वत्से, वाहे ।
तव भर्तुर्भक्त्यागमः तावत्पर्यन्तं त्वया इहास्मिन्मदाश्रमे उपयतां
स्वीयनामित्युवाचेन शेषः ॥ १२ ॥

ततस्तन्धेयङ्गीकृत्य सा मन्माना देवर्षेरान्तिकं समीपे नास्ति
कुतोऽपि भयं यस्यास्तादृशी अवस्था दुर्वितवती ॥ इत्यपि कथा-
स्तप्तो वास्तव्यवत्तनं तावत्तन्ती मन्माना अन्तर्वर्ती गर्भिणी
क्षगर्भस्य क्षेमाय रक्षयायेच्छया समर्तुरागमनानन्तरं प्रसूतये

च परप्रथा भक्त्या ऋषि नारदं पर्यचरत् शुश्रूषित-
वती ॥ १३ ॥ १४ ॥

नत्तां देवर्षिभ्योऽनुजगामेलाह—ऋषिरिति । ईश्वरः समर्थः ऋषिः
तस्याः परिचरन्त्याः मन्मातुमारण्युद्देश्य निर्मले धर्मस्य तत्त्वं
ज्ञानश्चेत्युक्तं प्रादात् धर्मो भगवद्भक्तियोगलक्षणः । तस्य तत्त्वं
याथात्म्यं न दृष्टभूतं ज्ञानं देहविविक्तप्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानं च
प्रादात् उपदिष्टमात्रं इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तद्व्यायायुर्द्विष्टं तनुभयं मम मातुः स्त्रीत्वात् कालस्य
दीर्घताञ्च तिरोक्ष्ये, विस्मृतमभूदित्यर्थः । ऋषिणा भगवता नार-
देनाऽनुग्रहीतं मां तु सा स्मृतिस्तदुपदेशजितं स्मृत्यात्मकं ज्ञान-
मनुनापि नाजहात् न तस्याज ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभली ।

सुरक्षिणो हिरण्यकशिपोर्वीर्ये रेतोक्षणात् अस्या यावत्प्रसवः
तावन्मम वयो आस्यतां पश्चाद्दह मोक्षये तत्पूर्वं कस्मान्न-
मुञ्जसीति तत्राह, अयंपदवीमिति ॥ ६ ॥

अनया प्रसूतः पुत्रो हन्तुं त्वया न शक्यत इत्याह, न त्वयेति ।
यस्या मरणां कुतोऽवाह, अनन्तेति ॥ १० ॥

अनन्तप्रियः श्रीनारायणो अस्य भक्त्या अनन्तस्य हरेः प्रिया
वहुमानलक्षणा भक्तिरनन्तप्रिया भक्तिस्तया वा ॥ ११ ॥

तावद्भक्त्युपतामित्याह—यावदिति ॥ १२ ॥

अन्त्यन्तिके ॥ १३ ॥

अन्तर्वर्ती गर्भिणी ॥ १४ ॥

गर्भस्थेममिच्छामसवश्चेत्युभयम् । ईश्वरो वरप्रदानसमर्थः नार-
दाच्छ्रुतमित्यनेन नारदस्य यद्गुरुत्वमभिप्रेतमेवंविधमित्याह—धर्म-
स्थेति । धर्मस्य हरेर्भागवत्संज्ञस्य वा तत्त्वं तनुभयविधज्ञानं च
यद्गर्भस्थं नाजुद्दिश्य मात्रे उपदिष्टम् ॥ १५ ॥

तनुभयं तयोः कालस्यानिकान्तत्वात् स्त्रीत्वात् शब्दादि-
विपगलौढयाञ्च मातुस्तिरोहितमभूदित्यन्वयः “अशुरेपधर्मः” इति
श्रुतिः । धर्मो हरिस्ततस्तत्र किमभूदिति तत्राह, ऋषिणेति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनन्तानुचर इति । तस्य पूर्वत एव भक्तिसंस्कारो
दर्शितः ॥ १०—१४ ॥

ऋषिरिति । शोकमात्रशान्त्यै धर्मस्य तत्त्वं साधारणस्वरूपं
ज्ञानश्चात्मविषयं प्रादात् तत्रैव मामप्युद्दिश्य निर्मले यज्-
मन्स्यैतस्य तत्त्वं भागवताख्यम् “न शोभते ज्ञानमले निरञ्जनम्”
इति न्यायेन ज्ञानञ्च यज्जहात् तत् प्रादात् तत्कथने तत्तदपि
प्रातिपादितत्वात् । किन्तु सा गृहीतुं न शक्नोति भावः ॥ १५ ॥

भवतामपि भूदान्मे यदि भदधते वचः ।

वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीवालानां च मे यथा ॥ १७ ॥

जन्माद्याः पडिमे भाव्य दृष्टा देहस्य नात्मनः ।

फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ १८ ॥

श्रीमजीवोस्वामिदुतकननन्वर्भ ।

तस्विति तदपीत्यर्थः । तेनैव स्त्रिणागरि श्रीनारदस्य सम्प्र-
गनुग्रहो नाभूदिति व्यञ्जितम् ॥ १६—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचलिङ्कृतमार्गदर्शिनी ।

आस्थतां सन्कारागार एव प्रसन्नपर्यन्तमनया स्थीयतां ग्रथं-
दर्शी स्वार्थमार्गं गतः प्राप्तस्तत्र मोक्षे जातं पुत्रं हत्वा एतां
मोक्षयामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

त्वया हेतुभूतेन रंभ्यां सुखम् ॥ १० ॥

अनन्तप्रिये मयि या भक्तिस्तथा हेतुना परिक्रम्य एतद्वर्भ-
व्याय हरेर्भक्त्या तम इति प्रणम्य च ॥ ११ ॥ १२ ॥

अन्ति अन्तिके ॥ १३ ॥

भर्तृगणमनान्तरमेव या इच्छया प्रवृत्तिरनन्ते ॥ १४ ॥

उभयं गर्भोत्पन्ने श्वेच्छाप्रसन्नं च निर्पलमिति विवेकशाल-
धर्मस्य तत्त्वं भक्तिगोपं भगवत्सुखं ज्ञानञ्च साधयित्वापि-
कारेण सम्पादयति ॥ १५ ॥

नहि मातुस्ते भक्तिं कथं न हृत्पत्र इत्यत्र आह-तस्विति ।
तवापि बाह्यत्वात् कातप्रेक्ष्यैव कथं न निगोक्ष्ये तत्राह, दृष्टि-
यति । तेन सान्नातुस्तनुवृत्तिरन्तःस्वाद्य स्त्रीत्वकातदैवै तत्र-
प्राभूतामिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तदेवज्ञानसिद्धान्तपदीपः ।

सुखद्विषो हिरण्यकशिपोः । प्रविष्टां दुस्सहं वीर्यगस्याः जठरे
आस्ते अतः अतया यान्त्रमपनास्तरतां ततश्चाप्येव दर्शितां गतरुत-
मविषह्यं हत्वा एतां मोक्षये ॥ ६ ॥

अतोऽयमनन्तानुचरः अतो महान्वली साक्षात्माहाभागवतः अत-
स्त्वया संस्थां न प्राप्स्यते ॥ १० ॥

अनन्तप्रियस्य मम भक्त्या एतां परिक्रम्य तां तथाभूतां
सत्कृतां विहाय ययौ ॥ ११ ॥

इहास्मिन् आश्रिते तत्प्राप्ततां स्थीयताम् ॥ १२ ॥

नास्ति कुतोपि भयं गस्याः सा अन्ति निगटे ॥ १३ ॥

इच्छया स्वच्छन्देन प्रवृत्तये तत्रापि गर्भेयं क्षमाय ॥ १४ ॥

धर्मस्य हार्मकस्तरत्वं याथावत्त्वं तत्सामं हरिज्ञानश्चतुस्रं
सामपुद्गिद्वयं तस्याः प्रादात् ॥ १५ ॥

तनु ननुभयं तिरोदधे सूक्ष्मतां जातम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्र उवाच ॥

इन्द्र बोला, कि—इसके जठर में सुरद्विषी हिरण्यकशिपु
का असह्य वीर्य है, हम लिये जब तक इसके संतान पैदा
होगी तब तक रहने दीजिये पीछे उत्पन्न हुए पुत्र को मार
कर इसे छोड़ देंगा ॥ ६ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—इसके गर्भ में जो बालक है वह
निष्पाप है और साक्षात् महा भागवत है वह मेरे से नहीं
भरेगा, क्योंकि ? वह अनन्त भगवान का अनुचर है और
बली है ॥ १० ॥

ऐसे जब कदा तब द्वेषि का वाक्य मान कर मेरी
मा को छोड़कर मुझे अनन्त प्रियजान मेरी भक्ति से माता की
परिक्रमा कर स्वर्ग को चला गया ॥ ११ ॥

तत्पश्चात् ऋषि मेरी माता को अपने आश्रम में लाकर
आश्वामन कर बोले, कि—हे बत्से ! जइतक तुम्हारा पति न आवे
तब तक यहा निवास करो ॥ १२ ॥

ठीकतै, ऐसा कहकर मेरी माताभी जइतक वैश्यपति घोरतप
में नहीं निवृत्त हुआ तबतक ऋषिके आश्रममें निर्भय होकर
रही ॥ १३ ॥

उक्त आश्रम में गर्भवती सती मेरी माता अपने भर्ता
के आगमन के अनन्तर प्रसव की इच्छा से ऋषि की परिचर्या
करने लगी ॥ १४ ॥

परन्तु दयालु समर्थ ऋषि श्रीनारदजी ने उसकी शोक शान्ति
के लिये मेरे उद्देश्य करके भक्ति और ज्ञान दोनों दिये ॥ १५ ॥
बहुत कालहोने से वह स्त्री के कारण मेरी माता को
शूलगदा ऋषि के अनुग्रह से मुक्त की अथर्थात् भी नहीं
भूला ॥ १६ ॥

श्रीब्रह्मास्मिन्महावाग्दीपिका ।

भूपाद्भवेत् वैशारदी स्वार्थं तद्धितः बेहाचदङ्कारच्छंदिनि-
पुण्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।

अविक्रियः (१) स्वदृग्धेतुर्व्यापकोऽसङ्गयनावृतः ॥ १९ ॥

एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः ।

अहम्ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत् ॥ २० ॥

स्वर्णं यथा प्रावसु हेमकारः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् ।

क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगैरध्यात्मविद्वद्भगतिं लभेत् ॥ २१ ॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तदुक्ताः ।

विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् ॥ २२ ॥

देहस्तु सर्वसङ्घातो जगत्स्थुरिति द्विधा ।

अत्रैव सृज्यः पुरुषो नेतिनेतीत्यतस्त्यजन् ॥ २३ ॥

अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनोक्ताऽऽत्मना ।

सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः ॥ २४ ॥

श्रीभरत्साम्प्रितभावाथर्थाधिका ।

काऽसौ वैशारदी धीरिष्यवेक्ष्यायां नारदोक्तमेव देहात्म-
विवेकप्रकारमाह-जन्मेति दशभिः । जन्माद्या जायते अरित वर्धने
विपरिणामनेऽपक्षीयने नश्यतीत्येवम्भूता इमे पञ्चमानविकारा वृक्षे
सत्त्वेव यथा फलानां दृश्यन्ते तद्वन्नात्मनि नयैव स्थिते देहस्य
दृष्टा इत्यर्थः । ईश्वरी विकारसमर्था मूर्तिर्यस्य तेन ॥ १९ ॥

तदेवं देहधर्मैस्तद्वैतक्षणेनात्मनो देहाद्देहो दर्शित इदानीमात्म-
धर्मैरेव देहं स्फुटयन्तदहङ्कारादिकं त्याजयति-प्रारभेति । आत्मा
नित्यः “अविनाशी दारोऽयमात्मा” इति श्रुतेः, अव्ययोऽपञ्चयशू-यः
“ऋचो अक्षरे परमे व्योमाद्” इति श्रुतेः, शुद्धः “निरवयं निर-
ञ्जनम्” इति श्रुतेः, एकः “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः, क्षेत्रज्ञः “वि-
ज्ञानात्मनेकेन विज्ञानीयाद्” इति श्रुतेः, आश्रयः “यस्मिन्मयौः पृथिवी
चान्तरिक्षम्” इति श्रुतेः, अविक्रिय “निष्कलाञ्छितं शान्तम्” इति श्रुतेः
स्वदेहं “मात्मजोतिः सप्रगडिनि ह्येवाहं” इति श्रुतेः, हेतुः “सहस्रल्ला-
कानमृत्तत्” इति श्रुतेः, व्यापकः “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इति श्रुतेः
असङ्गी “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः, अनावृतः “पूर्णस्य पूर्ण-
मादाय पुरोमेवावशिष्यते” इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

एतैर्द्वादशभिरात्मनो लक्षणैः परैः अष्टैर्विवेकसमर्थैर्देहाद्देहं
विद्वानसद्भावं मिथ्याबुद्धिं त्यजेत् ॥ २० ॥

नन्वेवं विविकात्मज्ञानिनोऽप्यपरोक्षानुभवेन ब्रह्मताप्राप्तिः
कथं क्याद्यतोऽहङ्कारादिकं त्यजेदित्यपेक्षायां तत्प्राप्तिप्रकारं
सहस्रान्तमाह-स्वर्णोकरक्षेत्रेषु स्फुरत्स्वर्णकणेषु प्रावसु यांगैर्धर्मा-
लुपायेस्तदभिज्ञ उपायाऽभिज्ञो हेमकारो यथा स्वर्णं प्राप्नु-
यात् । आत्मयोगैरानुप्राप्त्युपायैः ब्रह्मगतिं ब्रह्मताम् अध्यात्म-
विद्वान्माधिकृतकार्यकारणसंघातज्ञाता ॥ २१ ॥

अध्यात्मविवेकमात्रप्राप्त्युपायमाह-अष्टाविति त्रिभिः । मूल-
प्रकृतिर्महदहङ्कारो पञ्चतन्मात्राणि केत्यष्टौ, त्रयः सत्तादयस्ते
च प्रकृतिगुणा एव, न तु भिन्नाः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च
महाभूतानि चेति षोडश पुमानात्मा एकः प्रोक्तः । कपिलादि-
भिराचार्यैः । एकत्वे इतुः, एषु साक्षित्वेनान्वयात्, ननु कम् “मूल-
प्रकृतिरविकृतिर्देहाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु वि-
कारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति ॥ २२ ॥

जगज्जन्मस्य तस्य स्थानादयः अत्रैव सर्वसङ्घातात्मके देह-
एव पुरुषो सृज्योऽन्वयः । सुशकश्चेतदित्याह, नेतिनेतीत्यन्वा-
पोहे क्रियमाणे स्वयमेवातत्प्रजन् अनात्मवर्गात्पृथगुपलभ्यमान
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

मणिषु सूत्रमिव सर्वत्रानुस्यूतत्वेनाश्रयः अत एव मणिष्वयः
सूत्रस्यैवैकव्यतिरेकश्च तयोर्द्वैतत्वम्, तेन यो विवेकः पूर्वोक्तो वा
तेन उक्ता शृद्धेनात्मना मनसा सर्गस्थानसमाम्नायैः सृष्टि-
स्थिति संहारैः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिश्रुत्युक्त-
सर्गाद्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । विमृशद्भिर्विचारयद्भिः असत्वरैरव्यग्रैर्मुग्ध-
इति पूर्वैरान्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवम् “ग्रहादृत्वम्” इत्यादिना यदैत्यकुमारैः पृष्टं तस्योत्तरमुक्तम्,
अथैतत्सत्संप्रदायागतधर्मस्वरूपज्ञानजिघृक्षा वर्तते चेद्भवतां
मदनुग्रहेण तदुभयं सम्पत्स्यत इत्याह-भवतामिति । यदि भवन्तो
मद्वचः भद्भते मदुक्तार्थग्रहणतद्दृढाकारविषये त्वरायुक्त-
अद्भवतामपि तदुभयं भूयात् अद्वयमन्तरङ्गोपादिषुमपि तत्त्वम्,

श्रीमद्विराट्पञ्चाशत्यर्कतमभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथवाचित्तैः पुंभिरात्मा मृग इति पूर्वज्ञानवयः "सम्पन्नाः सौम्ये-
मात्मनः प्रजाः" इत्यादि नर्गत्यानादिसमाप्तायार्थानुसन्धाने-
रित्युक्तेश्चोपेक्षास्त्वितिर्गोपायाः परमात्मवेषत्वतच्छ्रित्वाद्-
योऽवगता महातीत्यभिप्रायेण सर्गस्थानसमाप्तायैरित्युक्तम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततोऽस्माकं किं प्रयोजनमिति तत्राह—भवतामपीति । यथा
मे वैशारदी धीः भगवद्विषयज्ञानमभूत्तथा तर्हि भवतामपि भूत्वा-
दित्यवयवः । न केवलं सुपमाकमेव, स्त्रीणां बालानाञ्च अज्ञा-
तस्तस्यादित्याह—अज्ञात इति । यदि स्त्रीबालानां अज्ञास्यादत-
स्तर्हि तेषामिति ॥ १७ ॥

महादस्तेषां स्ववचसि अज्ञासुत्पाद्य नारदोक्तं ज्ञानमुपदि-
शति—जन्माद्या इति । "जातः कंसवधार्थाय भूभारहरणाय च"
"जनितो तविष्णोः" इत्यादिषु हरेर्जन्मादिकं प्रतीयते तत्र जन्मादि-
मनो हरिरित्यद्वयसंगतीररूपस्य तच्छरीरयोग्यभागराख्या व्या-
कुलचित्तस्य स्ववन्द्यपदानुगुणफलदानं कथं घटत इत्यादि
शङ्कां दैत्यपुत्रचित्तस्य परिहरेन्नित्यतो वाह—जन्माद्या इति । इमे
पञ्चमावा जन्मारेतृणां शरीरानावच्छदितानात्यविकारा देहस्य
दृष्टाः प्रत्यक्षेण प्रमिता आत्मन परमात्मनो न सन्तीत्यवयवः
"पङ्क्तिराराः शरीरस्य न विष्णोस्तद्वरणं तु" इत्यनेन निर-
स्तत्वात् । इत्यादिषु स्पष्टयति, फलानामिति । जन्मताद्यवयव-
विशेषेण फलेन वृक्षस्य जूनादिकलानां जन्मादिषु दृश्यते
यथा वृक्षस्य फलाधीनत्वं तथा देहस्येश्वराधीनत्वमिति ज्ञान-
नाथेश्वरभूतित्त्युक्तं देवदत्तस्य सर्वमिदमसदधीनमिति मिथ्या-
ज्ञाननिगमायोक्तमिदं न तर्पयमिति ज्ञानव्यं तदुक्तम् "तदधीनं
शरीरं च ज्ञात्वा तन्ममतां त्यजेत्" इति ॥ १८ ॥

"क्षेत्रज्ञः पुरुषो ह्यन्त्या ससारी जेतनो मत्तः" इत्युक्तेरात्मा
जीवः किं तस्यादित्यतस्तत्कार्वकलक्षणमाह—आत्मेति । परैर-
व्याख्यादिषोपरहितैस्तेर्द्वादिभिरात्मनोहरैर्लक्ष्यै स्वरूपभूतैरपेन
इति, विद्वानहं मोक्षयोगावमतत्त्वं मोहजमज्ञानजं देहादीं त्यजे-
दित्यवयवः । नित्यः स्वरूपतो विनाशरहितः अद्वयवादिष्वयो ना-
स्तीत्यवयवः प्रकृतिनिमित्तशरीरत्वेनाविद्यारागादिदोषविधुत्वा-
च्छुद्धः एको मुख्यः मुख्यतः हरैरेव स्वरूपज्ञानेन क्षेत्रज्ञ-
शरीरज्ञातृत्वात् स क्षेत्रज्ञः आश्रय उपजीव्य अविक्रियः स्वनः
परनो वा परिणामरहितः स्वमात्मानं स्वयमेव पश्यतीति तदुक्तं
"तद्ब्रह्मवेदाहं ब्रह्मास्मि" इति श्रुतिवक्ष्योऽपराधीनः स्वतंत्र इति यावत्
वशं यावयति सर्वमिति वा व्यापकोऽन्तर्बहिरितिशेषः "आकाशो
नीजिमोदे" ति श्रुतेः भूताकाशस्य परिच्छिन्नत्वाद्वाक्यकृतस्य चित्त-
कृत्यात्मकात्वेन भगवद्वद्वृत्तित्वेन तस्याव्यापकत्वमुपचरितम-
नेनेन भवत्येव व्यापकः अप्राकृतत्वादसङ्गी "असङ्कोह्ययं पुरुषः"
इति श्रुतेः । अमाहृतो ज्ञान व्यावरणरहितः एवमिदं लक्षणोपेतस्य
विष्णोः सर्वहेतुत्वाच्छरीरस्य तदधीनत्वेन तस्मिन् देहे ममतां
त्यजेदित्यर्थः ॥ १९—२० ॥

हरेर्देहादिषु विविक्तत्वेन ज्ञानोत्पत्तिप्रकारं वक्ति—हेममिति ।
यथा हेमकारो ग्राह्येषु क्षेत्रेषु निकषादिसु स्थानेषु हेमकारः
क्षेत्रेषु हेमकसु पाण्येषु वा यौगैर्हेमावाप्युपायैः कपशाध्मा-
नादिपरीक्षाद्यैर्हेमप्राप्नुरादित्यवयवः न सर्वस्य सुशकमि-
त्यत उक्तं तर्दामज इति तथा मुमुक्षुः पुरुष आत्मयोगैरौत्पत्तिक-
भक्त्याद्युपायैः देहेषु क्षेत्रेषु सम्यगालोक्य विविक्त्य ब्रह्मगतिं
लभेन देहादिषु भैलक्षणेन ब्रह्मविषयज्ञानमाप्नोतीत्यवयवः
कोसावधिकारीत्यत उक्तम् अध्यात्मविदिति, "तरति शोकमात्म-
वित्" इति श्रुतेः । आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं वेदान्तशास्त्रमध्यात्मं
तद्वैति सम्यग्ज्ञानातीति शार्त्तवकादिस्वभावोऽध्यात्मं तद्वैतीति
वा महामुनादिर्वाऽध्यात्मं तद्वैतीति अध्यात्मवित् ॥ २१ ॥

कानि महाभुतादीनीति तत्राह—अष्टाविति । मूलप्रकृतिर्महदा-
दयः * सप्तैवमष्टौ प्रकृतयः सत्त्वादिगुणानां प्रकृतावन्तर्भावस-
म्भवेनाष्टवं युक्तमिति भावेनाह, त्रय एवेति । तस्याः प्रकृतेर्गुणा-
स्तद्गुणाः प्रकृतिजत्वाद्भिकाराश्च तद्भवेन गृहीता इति नाष्टत्वा-
सम्भव इत्याशयेनाह, विकारा इति । अतस्मा शब्दादौन्द्रयादि
शब्दादिष्विषयश्चेति विकाराः षोडशेति पूर्वोक्तार्थः, तख्याता इति
शेषः । शरीरेष्वनुगतत्वेन विकारसम्भवादौः सह किं न पठित
इति तत्राह, पुमानिति । समन्वयादिति त्वब्जोदे प्रथमो समन्वय-
मुत्पन्नं प्रापेकः पुमान्नारायण एव केवलं शुद्धस्त्वतो विकारेषु
न पठित इत्यर्थः । अत्रेदं तात्पर्यं तच्चगन्तव्यं न दशोह, अमि-
मन्ममानजडापेक्षया पुमान् जीवः एष्टिर्गोपेक्षया चतुर्वि-
क्षया विष्णुः षड्विध इति सप्तमन्वयाविशुद्धत्वेन अनुगति-
ज्ञानाज्ज्ञेय इति, तदुक्तम्—

"अभिमान्यपेक्षया विष्णुः पञ्चविंश इति श्रुतः ।

जडव्यपेक्षया जीवः सप्त्यष्टौ हरिः स्मृतः" इति

अहं आकाशादिष्वभूतानि सत्त्वादिष्वयुगुणा इत्येते प्रकृतयः
तत्र मूलप्रकृतिर्महदङ्काराद्याः प्राक्कादादिष्वनुगतत्वे । पुनश्च ह्यहं
न कथने गुणानां तदात्मकत्वेन मुख्यप्रदृश्येन तद्गुणोपपत्तौः
शेषपूर्ववत् ॥ २२ ॥

तत्र संख्याकायनेन प्रकृते क्रिया शक्तिमिति तत्राह—देहस्त्विति ।
सर्वेषां प्रकृतितत्त्वार्थाणां सङ्ग्रहः समूहः तस्मिन् देहार्थाः
तत्त्वेभ्योऽध्यात्ममिमानिष्यो विविक्त्य परमात्मा ज्ञातव्य इत्यादिवा-
येया तत्त्वसंस्थानं कृतमिमानिष्यमर्थवर्धयति, तुल्यत्वेन देहव्यवेन
प्रपञ्चो विवक्षित इति कृत्वा तं देहं विभक्ति, जगदिति । जग-
च्छब्दो विराट्पुण्या व्याख्येयः तर्थाह जगत्समस्तं जगज्जङ्गमं
तस्य स्थावरमिति विज्ञा विभक्तं किं चान इत्यत आह—अवेति ।
तत्तत्वाद्ब्रह्म तत्र भवतीत्यतः प्रकृत्यादिकं त्यजन् हित्वा स्वतः सर्वदा
पिन्न इत्यर्थः । पुरुषः पूर्णः पञ्चगुणोऽत्रैव देहलक्ष्यो मपञ्चे मृगो-
ऽन्वेषणीयो विचार्यो ज्ञातव्य इति यावत् । शत्रुप्रत्ययेन सदा
प्रकृत्यादित्यागो न कादाचित्क इति च सूचयति, तत्र किं प्रमाद्य-
मिति तत्राह—नेति । "स एष नेतिनेतीत्यात्मा" इति श्रुतिः
प्रमाणाभित्यर्थः । योऽतस्त्यजं ब्रह्म पुरुषजं स्तेनेति वा अतस्त्यजो-
त्यतस्त्यक् तेनातस्त्यजोति वा पाठः ॥ २३ ॥

* महत्त्वाद्ङ्कारतत्त्वपञ्चमहाभूतानि ।

भीमस्त्रिजगत्पञ्चतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथा युक्त्या मृग्यत इति तत्राह—अन्वयेति । अन्वययुक्तव्य-
तिरेकेण यत्र यत्र जायते यत्र ब्रह्मेत्यन्वयः यत्र यत्र ब्रह्म न
तत्र तत्र जगत्पञ्चिष्टत्वादिर्व्यापितरेकब्रह्मयुक्त्याऽऽकाशवत्
जगदन्वितत्वेन यदेतदसत्कृत्वावृथक्त्वेन वेति युक्त्या निश्चि-
तेन विवेकेनाशेन युक्तेनात्मना मनसा, ननु, व्याप्तिग्राहकप्रमा-
णाभावेनाभासत्वात्त्वान्तरित्यंशो न स्यादिति तत्राह—संगति ।
अत्र संगस्थानाभ्यां संहारद्विकमुपलक्ष्यते न सहिता त्वरा चेस्ते
असत्त्वरसैः “सर्वेश्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रो
बलं ददातीति सर्वे ऊषणशो अस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः
अजापतेरात्मानं परिददातीति सर्वे रूपशोषेनानभिनिहिता
वक्तव्या मुन्योरात्मानं परिहरणीया” इति श्रुतेः विमृशद्भिः
विचारं कुर्वद्भिः “को न आत्मा किं ब्रह्म” इत्यादि श्रुतेः संगस्थाना-
दिविषयैः समाप्तान्यैः निर्दोषगुणोपेनैर्वैदेः “यतो वा इमानि
भूतानि जयन्ते येन जानाति जोषन्ति” इत्यादिलक्ष्यैः “अन्त-
र्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इत्यादिकैश्चाऽनुगृही-
तया ॥ २४ ॥

श्रीतज्जीवनो नामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तत्र देहाद्यध्यापार्थाख्यागर्थं स्वमातृगतिपञ्चजातमज्ञानमात्र-
पतनं ग्राह—जन्माद्या इत्यादिभिः ॥ २८ ॥

एकं न तु देहेन्द्रियं दिवं वा तत्त्वम् । हेतुतो ज्ञातृत्वादिधर्मकः
प्रतिज्ञादोनामाश्रयः कालाविकलानृत्यं चैव निश्चितः स्वहृत्
स्वप्ने स्वयेऽकाशः हेतुः संगोऽर्तिमिदम्, तदुक्तं श्रीसूत्रे-
“हेतुर्जीवाऽस्य संगोऽर्तिमिदं जन्ममोक्षकम्” इति, व्यापको व्याप्त-
शीलः असङ्गी अनादुतश्च स्वः स्वप्रकाशरूपत्वात् ॥ २६ ॥

मंहेजं त्यजेदिति । देहाद्यधिकरणात्मोद्भवस्यैव त्यागो-
न तु अरूपभूतस्येत्यहमर्थः इति वक्ष्यते तदेवं जीवस्त-
देहात्वात् सूक्ष्म ज्योतीरूप इत्येके । तथैव हि फौस्तुभांशत्वेन
व्यञ्जितम्, तथाच स्कान्दे भ्रमासृष्टे जीवतिरुपाये “नतरय
रूपं वशो वा प्रमाथो हश्यते कथितम् । न शक्यं कथितं वापि
सूक्ष्मश्चाऽऽतविग्रहः ॥ बालाग्रशतभागभ्यः शतभा कपि तस्य
च । तस्मात् सूक्ष्मतरो देवः स चानन्त्याय कल्पते ॥ आदित्य-
वर्णं सूर्यात्प्रविविधमिषं पुष्करे । नक्षत्रप्रियं पश्यन्ति कोगिनो
ज्ञानचक्षुषा” इति ॥ २० ॥

तत्पदार्थज्ञानमप्याह—अर्थमिति ॥ २१—२८ ॥

भीमस्त्रिजगत्पञ्चतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मुखादित्याशीर्वादेन शरीरम् वर्त्तमानं श्रीजगद्गुप्तं तेष्वपि
भक्तिकापण्यत्वेनाश्रयस्ते, यदि भवन्तः अहम्भे तदा वैशारदी
विशारदो भगवांस्तद्विषया अज्ञान इति मन्दबुद्ध्यात् अज्ञा-
त्वातो भक्तिः भक्तोः प्रेमेत्यभिमतप्रत्यक्षवस्तुत्वम् ॥ १७ ॥

केषांचित् मुमुक्षुभक्तानां तु ज्ञानमपेक्षितमिति तदाह—जन्माद्या,
इति दशमिः । जायते अस्ति वर्ज्यते विपरिणामते अपक्षीयते
नश्यतीत्येवंभावाः पट्टिकाराः सदा स्थितस्य वृक्षस्य प्रतिवर्षं
फलानामेव यथा न तु वृक्षस्य तथैव नित्यस्थितस्यैवाऽऽत्मनो
देहस्यैव पट्टिमे दृष्टाः न त्वात्मनः ईश्वरस्य मूर्तिः समष्टिव्यष्ट्या-
त्मकं शरीरं यतो भवति तेन ॥ १८ ॥

जीवात्मानि पट्टिकाराभावभावनान् त्वं पदार्थशुद्धिः सा च
तत्पदार्थस्य परमात्मनश्चिन्तनरूपया भक्त्यैव स्यादित्यतः पर-
मात्मस्वरूपमाह—आत्मेति द्वय्याम् । आत्मा परमात्मा नित्यः “अवि-
नाशी वा अरेऽपमात्मा” इति श्रुतेः, अव्ययः अपक्षयशून्यः “ऋचो-
तुरेपरमे व्योमम्” इति श्रुतेः । शुद्धः “निरवय निरञ्जनम्” इति श्रुतेः
एकः “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः । क्षेत्रज्ञः “विज्ञातारमरेकेन जानी-
यात्” इति श्रुतेः । आश्रयः “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्द्रीतम” इति
श्रुतेः । अविक्रियः निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्” इति श्रुतेः । स्वहृत्
“आत्मज्योतिः सप्ताडिति हो वाच” इति श्रुतेः । हेतुः “स इमान्
लोकानसृजत” इति श्रुतेः । व्यापकः “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इति
श्रुतेः । अपङ्गी “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः । अनादृतः “पूण्यं
पूर्वमादाय पूण्यमेवावशिष्यते” इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

आत्मानः परमात्मनः परैर्जीवात्मजसंश्लेषोऽप्युत्कृष्टैः
नित्यं चिन्तितैरिति शेषः देहादौ देहे हेतुकेषु च असदवास्त-
व्यभावस्परमात्मचिन्तनं विना सत्यापि विवेके दिग्भ्रम इव मोहो न
निवर्तन इति भावः ॥ २० ॥

अन्वेषंभूतः परमात्मा क वर्त्तते ? इति चेत् स्वदेहेऽपीति
तदुपलब्धियप्रकारं सहस्रान्माह—स्वर्णमिति । अत्रानुसृष्टु तत्त्व-
कल्पपापायेषु क्षेत्रेषु स्वर्णाकरस्थानेषु योगैर्धननादिभिर्गुह-
वक्रशिक्षितैरवोपायैः मनुष्याभिज्ञो हंसकारो दया स्वयंमा-
नुषात् तथैव देहरूपक्षेत्रेषु आत्मयोगैरात्मगान्धुपाविश्र-
न्तवाचैः ब्रह्मगतिं ब्रह्मणः परमात्मनो गतिरुपलब्धिम ॥ २१ ॥

अश्वात्माविहित्युक्तगतोऽश्वात्पवस्तूत्याह—अष्टाधिति साङ्गेन ।
मूलप्रकृतिर्महदहङ्कारौ पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ । त्रयः सत्त्वा-
दयो विकाराः एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि चेति षोडश
आचार्यैः कपिलादिभिः प्रोक्ताः पुमान्मात्मा एकः समन्वयात्
एषु सत्त्वगन्धर्ष सन्धर्ष प्राण्य वत्समानः बद्धा समन्वयं सत्त्वगन्धं
अतति सततं प्राप्नोति “अत सातत्त्वान्मे” किवन्तः ॥ २२ ॥

सर्वसङ्ख्यानः उल्लक्षणासर्ववस्तुसमूहद्वयः जगत् जङ्गमां
मनुष्यादिः तस्युः स्थावरो वृक्षादिः शनैव देह एव पुरुषः
परमात्मा नृग्यः । अन्वेषप्रकारमाह—नेतिनेतीत्यतः तद्विजं
वस्तु राजात् त्वज्झिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु, तर्हि नन्मय एव अतस्यागो शून्यमेवाऽवशिष्यते इत्यत-
आह—अन्वयेति । देहे परमात्मनोऽन्वयः परमात्माने देहव्यति-
रेको यः अस्ति अस्तेन जडानामपि बुद्ध्यादीनां यदन्वयनैव प्रवृत्तिः
बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तश्च यः परमात्मा देहस्य इति यो विवेक-
रत्नेन तथा उच्यते शुद्धेनात्मना मनसा संगस्थानसमाप्तान्यैः
सुष्टिस्थितिसंहारैः परामृष्टैरिति शेषः “यतो वा इमानि

श्रीमद्विष्णुनाथस्य कथं चिन्तयित्वा रात्रिर्दृष्टिनी ।

भूतानि जायन्ते" इत्यादि श्रुत्युक्तं स्मर्याद्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । अस-
त्वरूपप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लद्वयकृतसिद्धान्तप्रदीप ।

यदि भवन्तो मद्भवः श्रद्धाते तर्हि भज्जानो भवतां स्त्रीणां
वाञ्छानां चापि ये मम यथा वैशारदी विशारदो हरिस्तद्विषयक-
ज्ञानमिति प्रतीतिः । भूयाद्भवेत् ॥ १७ ॥

हरिपतिर्योगः जगत्त्वमाह तद्ग्रहणयोग्यतानिष्पादकात्माना-
त्मविवेकादेशपूर्वः जन्माद्या इत्यारभ्य "एतावानेव लोकस्मिन्
धुमः स्थाये. प. सृष्टः । एकान्तभक्तिर्गोविंदे यत्सर्वजनदीक्षया" इत्यन्तेन प्रत्येकपादजति, ईश्वरात्सर्वप्रवर्तकात् क्षणादिद्विपरा-
जलक्षणादिनिमित्तव्यतिरिक्तस्य तेन वृक्षस्यैव अतिप्रसिद्धपट्टिका-
राणां तत्तल्लानांमिव च जन्माद्या जायन्तेऽस्ति वर्धन्ते विपरि-
त्यमनेऽप्युज्ज्वलन्ते निवर्तन्तीति पञ्चभावविकाराः देहस्यैव दृष्टाः
नत्वात्मनः वृक्षगतस्य देहस्य चेत्यर्थः । एवं देहस्य पट्टिका-पु-
कथेन च देहादावहं ममेत्यस्य द्वाप्रहो न कार्य इति भावः ॥ १८ ॥

अथ स्वयस्य चेतनाचेतनस्य भगवत्पुण्यकथितप्रवृत्त्याभा-
वात्तदीयत्वाच्च अहं ममेत्यस्य देहादौ त्यजोक्तिं वक्तुं भगवतोऽपि
जन्मादि पट्टिकाराराहित्यं तदन्ताध्यायात् एकात्मनोऽप्यत्यल-
हेतुत्वस्यापकत्वानाद्युत्पादकीर गुणान् आह—आत्मेति । आत्मा
"एष त आत्मान्त्ययोगो, आत्मावाचरं द्रष्टव्यः" इत्यादिप्रतिज्ञं
परमेश्वरः नित्यः जन्ममृत्युशून्यः अव्ययोऽपक्षयशून्यः दि. दृष्टुं
शुद्धः सर्वशेषरहितः एकः नित्यमानातिशयः क्षेत्रज्ञः समष्टि-
व्यष्टिरूपसर्वशरीरज्ञः आश्रयः सर्वचेतनाचेतनानां स्थित्यादिवद-
हेतुः सर्वोपादाननिमित्तकारणभूतः तथापि अविश्रुतः स्वकृतमो-
ऽवकारी नित्यसिद्धाभिः स्वशक्तिभिः चेतनाचेतनरूपाभिः कुर्मा-
ङ्गप्रसारणाऽप्रसारणव्याधेन लघुलिहार्थं कारोति । नरोक्तम्,
भारते "प्रसायं च यथाङ्गानि कर्मः सहरते पुनः । एवं भूतानि
भूतात्मा सृष्टा सहरते पुनः" इति स्वदृक् स्वप्रकाशः व्यापकः
सर्वत्र सर्वदा वर्तमानः असङ्गी सर्वचेतनाचेतनदोषापृष्टः
अनादृतो निरावरणः । जीवपरो नाथं श्लोकः "जन्माद्याः पट्टिमे
भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः" इत्यन्तेन जीवजन्माद्यभावप्रतिपाद-
नात् एकत्वादीनां भगवद्दर्शनां जीवे सम्भवात् सति मुख्यार्थं
अर्थांतरकल्पनाया अनप्यत्वाच्च ॥ १९ ॥

आत्मनः परमेश्वरस्य परैः परमेश्वरलक्षणैः नाहं देहरूपः न
चाहं स्वातंत्र्येण मदीयः न च देहादिकं मम किन्तु भगवन्
एव सर्वं देहदेहादिकमित्येवमहंममाभिमाननिराकरणहेतुभूतः
अहं ममेत्यस्य देहादौ भर्त्समानं मोहजमज्ञानकृतं त्यजेत् ॥ २० ॥

अचेतनं जडत्वज्ञेयत्वादिना तद्विषयं ज्ञातृत्वादिना चेतनं
चेतनाचेतनभिन्नं तदुभयानिश्चयत्वादिना सर्वोपास्यं सर्वात्मभूतं
ब्रह्म चेति तत्त्वत्रयज्ञानप्रकारमाह, स्वर्गमिति । यथा हेमकारः
तदभिन्नः प्रावसु स्फुरत्स्वर्गयोगेषु स्वर्गं तत्प्राप्तियोगैराप्नुयात् एवं
क्षेत्रज्ञयोगैः तदभिन्नः क्षेत्रज्ञोऽप्येकदेहविक्रीवस्तस्वरूपगुणादि

अवयवमननादिरूपैर्योगैः प्राप्नुयाद्मर्मवत्त्वादियोगैश्च क्षेत्रेषु स्वपरा-
धारीरेषु ज्ञेयत्वाचेतनत्वादिना क्षेत्रज्ञमिष्यतया निश्चितेषु प्राप्नुयात्
क्षेत्रज्ञमिति शेषः । तथा देहेषु समष्टिवाष्टिकेषु अव्यात्मवित् आत्मनि
क्षेत्रज्ञे नियम्ये अधिवर्तमानमनरात्मानं वेत्तीति स तथा ब्रह्म-
वित् आत्मयोगैः आत्मा अन्तरात्मा तत्स्वरूपगुणादि अवयवमनना-
दिरूपैर्योगैरुपायैः सर्वानियन्तृत्वादिभिश्च ब्रह्ममिति परमात्मतत्त्वं
लभेतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

चेतनाचेतनब्रह्मपदार्थान् दर्शयन् अचेतने चेतनस्य रतिर्बन्ध-
हेतुः ब्रह्मणि भगवति रतिस्तु मोक्षहेतुरित्याह, अष्टौ इत्याद्यष्टभिः
प्रकृतिः महदहंकारौ पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः । तस्याः
प्रकृतेस्तस्य सत्त्वाद्यो गुणाः एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि
चेति पाँचश विकाराः अचेतनात्मका आचार्यैः प्रोक्ताः । पुमान-
चेतनश्च प्रोक्तः जातावेकवचनम् "चेतनश्चेतनानामेको बहूनां
यो विदधाति कामात्" इति जीवबहुत्वश्रवणात् "सर्वे वेदा यत्प-
दमाप्नोति" वेदश्च सर्वैरहमेव वेद्यः "तत्तु समन्वयात्" इति श्रुति-
स्मृतिस्वरूपः समन्वयात् सर्वेषु वेदेषु विषयत्वेन समन्वयात्
एकः सर्ववेद्यर्थाभूतो भगवश्च प्राच्यैर्योगिनिषदैः प्रोक्तः ॥ २२ ॥

तत्र भगवतो देहः सर्वसङ्ख्यातः विराडूपः जीवश्च देहस्य-
माह, जगत्सत्पुरुषि निश्चितः । तद्विशेषकारमाह—अहंवेति साङ्ख्येन ।
निष्ठाङ्गिर्विचारपट्टिः । अतस्त्वरूपप्रसङ्गमुत्प्लासि उच्यतात्मना
भूतं मनसा अत्रैव देहेन्द्रियमग्रेषु किमप्युक्तं जीवो मितः
चेतनत्वादीश्वरत्वस्य रक्षण्येन देहाद्विषयमग्रेषु किमप्युक्तं कथनमोऽपि
न जीवस्तस्य चेतनत्वाभावात् पाषाणादिवदिति व्यतिरेकश्च
न हतुना एवं नेतिवेति देहाद्यात्सर्वान्वेधेन अतदनात्मभूतं
देहेन्द्रियादिकं त्यज्य देहो नात्मा पाञ्चभौतिकत्वात् शृङ्गादिवत्
इन्द्रियव्यक्तमपि नात्मा करणत्वाद्वाक्यादिवत् प्राणा नात्मा
वायुविशेषत्वात् व्यजनजन्यवायुवत् इत्येवमज्ञानशुद्धित्वात्मानं
परिहरत् पुरुषो जीवः स्वयः तन्मादिना पुरुषः यामेश्वरश्च सर्ग-
स्थानगगनानाथैः सुष्ठित्थितप्रतिपादकैर्वदैः "यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते" इत्यादितिः चेतनाचेतनरूपेण सृज्येष्टवाभूनेत्य-
न्तस्त्वयि विजज्ञातु एवेति द्योतिता योगिवेकभूतः स्वयः इति द्वयो-
रन्वयः ॥ २३—२४ ॥

भाषा टीका ।

जो हमारे वाक्य में अज्ञाहो तो तुमारी भी देहाद्यहंकार
केवन में निपुण मतिहो, श्री और बालको की मति शुद्ध होनी
है जैसे कि मेरी ॥ १७ ॥

जन्मादिक ये छः भाव देह के हैं आत्मा के नहीं सो श्री
ईश्वरात्मक काळ कृत है जैसे वृक्षके रहते २ फूलों के ॥ १८ ॥

और आत्मा तो नित्य अव्यय शुद्ध एक क्षेत्रज्ञ आश्रय विकार
रहित स्वद-हेतु और प्रकृति का व्यापक होकर भी असंगी
और अनाह ॥ है ॥ १९ ॥

इन आत्मा के द्वादश लक्षणों से चित्रान् देह देहादिकं

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः ।
 ता येनैवाऽनुभूयन्ते सोऽध्यक्षः पुरुषः परः ॥ २५ ॥
 अभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः ।
 स्वरूपमात्मनो बुद्ध्येद्वन्धैर्वायुमिवान्वयात् ॥ २६ ॥
 एतद्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः ।
 अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुंस्तः स्वप्न इनेष्यते ॥ २७ ॥
 * (अनोमयत्वात्सर्वार्थाः स्वप्नजागरयोः समाः ।
 दृष्टानर्थानपि ध्यातुः शोकमोहभयमदाः ॥ ० ॥
 परस्य निर्गुणस्यापि गुणसङ्गाजनिर्मृतिः ।
 व्यक्तं जन्माप्यप्रोक्तं ज्ञानस्येव न स्वतः ।
 हरिसंश्रितया सर्वे प्रयान्ति परमम्पदम् ॥ ० ॥)
 तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ।
 बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥ २८ ॥
 तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः ।
 यदीश्वरे भगवति यथा यैरजसा रतिः ॥ २९ ॥
 गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च ।
 सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च ॥ ३० ॥
 श्रद्धया तत्कथायां च कीर्तनैर्गुणकर्मणाम् ।
 तत्पादाम्बुरुहध्यानात्तल्लिङ्गेक्षाऽर्हणादिभिः ॥ ३१ ॥
 हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः ।
 इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

मैं मोह से उत्पन्न जो मैं मेरा यह असङ्गाव तिसको छोड़ दे ॥ २० ॥

जैसे अमिह सुवर्णकार क्षेत्र (खेत) में सुनहले पाषाण में से उपार्यों से स्वर्ण को प्राप्त होता है, ऐसेही अध्यात्मवेत्ता आत्म योग से देह में ब्रह्मगति को प्राप्त होता है ॥ २१ ॥

आचार्यों ने अष्ट प्रकृति कहीं हैं और उनके गुण तीन कहे हैं तथा प्रकृति के विकार षोडश हैं और इन में साक्षित्वेन अन्वित होने वाला पुरुष एक है ॥ २२ ॥

सर्व संघात रूप देह स्थावर जंगम भेद से दो प्रकारका

है इसी देह में अनात्म वस्तु के लक्षणों से भिन्न आत्मा को ढूँढना चाहिये ॥ २३ ॥

अन्वय व्यतिरेक से हुआ जो विवेक तिससे और शुद्ध मनसे तथा सृष्टि स्थिति संहार के अनुसंधान द्वारा विचार करने वाले अव्यग्रपुरुषों से ढूँढने के योग्य है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विमर्शप्रकारमाह-बुद्धेरिति द्वाभ्याम् । अष्टाक्षः साक्षी ॥ २५ ॥
 अत एव बुद्धिभेदैः परिणामैः पर्यस्तैः परितः क्षितैरनात्म-
 धर्मत्वेन निरस्तैः बुद्धिधर्मत्वे हेतुः त्रिवर्णैस्त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः

* * श्लोकाविमो विजयध्वजरीत्याऽधिकौ पठ्यन्ते ॥

श्रीभरस्त्रामिह्नभावाधर्मापिका ।

कर्मजनैः बुद्धेरव त्रिगुणात्मकत्वात् कर्मकर्तृत्वाच्च तस्या एवेता भवस्थाः आत्मा तु बुद्ध्यन्वयात्तदवस्थानिवाभाति न तत्त्वत इत्यन्तात्मनः स्वरूपं बुद्ध्यजानायादित्यर्थः । अत्र हृष्टान्तः कुसुमधर्मैर्गन्धैस्तदाश्रयं वायुमिव ॥ २६ ॥

ननु, तर्हि यथा कुसुमोपाधिकोपि वायोर्गन्धोविवेकज्ञानेन निवर्त्तने एवमात्मनः संसारो न निवर्त्तत इत्याशङ्क्याऽऽह, एतद्द्वारो बुद्धिद्वारकस्तदवस्थाद्वारको वा संसारो न स्वतः हि यस्मात् बुद्धेयं गुणाः कर्माणि च तैर्निवर्त्तयत इति तथा स चाज्ञान-मूलोऽनोऽपार्थो मिथ्याभूतोऽपि स्वप्न इवेत्यने वायांस्तु गन्धद्रव्य-सम्बन्धस्य वास्तवत्वाद्विषयो हृष्टान्तः ॥ २७ ॥

यस्मादेवं निवृत्तिर्घटते तस्माद्वीजमज्ञानं नश्य निहरणं दहनम् किं तत् योगः कथम्भूतः धियः प्रवाहं जाग्रदादिरूप-मुपरमयतीति तथा ॥ २८ ॥

तदेव ज्ञानप्रकारमुक्त्वा तस्माधनं धर्मस्य तत्त्वं तारदोक्त-मेवाऽह-तत्रेति, पञ्चमि । वैधर्म्यं यथा यथावदनुष्ठितैर्वा भगवति श्रीनारायणे रतिरिति, यद्यमुपायो भगवतोक्तः । तथा च नीता-लूकम्—

“यत्करोषि यद्विहासि यज्जुहोषि वदामि यत् ।

यत् पश्यसि कौन्तेय नःकुन्त्व मदर्पयस्व ॥”

इति “भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः” इत्याह च ॥ २९ ॥

तत्रैवान्तरङ्गान्धर्मानाऽऽह, गुरोः शुश्रूषया भक्त्या प्रेम्णा सर्वेषां लब्धानामपेक्षेत च ॥ ३० ॥

तस्य जिज्ञानां सूर्तीनामीक्षणाभर्षणमादित्येषां वन्दनादीनां तेष्व ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारवाचापंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्यानपि तद्विमर्शतोपायान् वदस्वैः प्रत्यगात्मस्वरूपं देह-विलक्षणमवगच्छदित्याह—बुद्धेरिति । जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति एतास्तिष्ठो बुद्धेर्वृत्तयः व्यापारः ता वृत्तयो येनैवाऽनु-भूयन्ते स एव परः देहेन्द्रियबुद्ध्यादिभ्यांऽन्वः अध्यक्षो देहा-दीनां द्रष्टा धारको वा पुरुषः प्रत्यगात्मा जागरणं नाम बाह्येन्द्रियव्यापारानुविद्धा बुद्धिवृत्तिः स्वप्नस्तदननुविद्धा सुषुप्तिर्बुद्धिवृत्त्युपरमः तदुपरमोपि तत्तत्सम्बन्धेवेति बुद्धेर्वृत्तय इत्युक्तम् एतद्वृत्ति-त्रयजाज्ञानाश्रयत्वेन यः प्रतीयते स प्रत्यगात्मेति भावः ॥ २१ ॥

एतदेव नहृष्टान्तं विशदयन्नवमादिभिरुपायैरात्मस्वरूपं बुद्धेर्वित्याह—एभिरिति । एभिस्त्रिवर्णैस्त्रिविधैः सत्त्वादिगुणत्रय-मूलकैर्वा पर्यस्नेरस्त्रिभिः क्रियोद्भवैः पुरुषपापामकर्मनिमित्तै-र्बुद्धिर्मेवैर्बुद्धिवृत्तिर्भेदैर्जागर्गादिभिरुपलक्षितमात्मनः स्वरूपं विद्यात् यथा गन्धैः कुसुमादिगतैरुपलक्षितं तदाश्रयं वायुं बुध्यति तद्वत्, कुतः ? अन्वयात्जागरणाद्यवस्थान्तरेऽन्वयादनुवृत्तेः यथा पव-नात्मककर्मणा तत्तत्पङ्कजादिः कुसुमादिगतं गन्धमानीय तदा-श्रयतया तदन्वितं प्रवहन्तं वायुं ततः पृथग्भूतमुपलक्ष्यते पार्थिव-

कुसुमादिगतस्य गन्धस्य न वायुराश्रयस्तदन्वयाच्च वायोः तदा श्रयत्वम्, अत एव तदन्वयापायं केवलस्पर्शगुणस्य वायोरुप-लम्भः ततो गन्धात्पृथगेव वायुः स्वाभाविकस्पर्शगुण इति तं यथोपलक्ष्यते तथा बुद्धिर्भेदो न स्वभावत आत्मगता तेषां स्वाभा-विकत्वेऽन्यतमबुद्धिर्भेदेऽन्यतमस्यापलम्भप्रसङ्गः किन्तु कर्माश्रय-बुद्धिसम्बन्धप्रयुक्ततद्व्यन्वयात्तदनुभवोपलम्भः स्वभावस्त्वात्मा तद्व्यनन्वितएव ततः पृथग्भूत इत्येवं तं बुद्धेर्वित्यर्थः ॥ २६ ॥

तदेवं देहादावसद्भावस्यागप्रकारो देहविलक्षणत्वेनात्म-विमर्शनप्रकारश्चोक्तः अथैवंभूतस्य प्रत्यगात्मनः कुतस्तदेहादि-सम्बन्धरूपः संसारो यस्मिन् न सद्भाव इत्याशङ्क्यां त्रिवर्णैः क्रियोद्भवैरिति परिहारः सूचितः । तमेवविशदयितुं स्वरूपयाथा-त्म्यज्ञानमूलकदेहात्मभ्रमादिरूपाऽनादिमोहनिमित्तगुणकर्मसम्ब-न्धप्रयुक्तः संसारस्तत एवात्मनः स्वरूपप्रयुक्तत्वाभावादपुरुषा-र्थोऽप्योपाधिकत्वाद्यावदुपाधिबुद्धिसम्बन्धद्वाराऽनुवर्त्तने इत्याह—एतदिति । एष बुद्धिसम्बन्ध एव द्वारं यस्य स संसारः स्वप्न इवावस्थान्धितत्वात्स्वप्नतुल्योऽतएवापार्थः अपुरुषार्थोपि पुंसः प्रत्यगात्मनोऽप्यने प्राप्यते कर्तुः पुंसः शेषत्वविवक्षया पृष्टी पुंसां संसारः प्राप्यत इत्यर्थः । बुद्धिसम्बन्धे हेतुं वदन्संसारं विनिर्दिष्ट-मज्ञानमूल इति । अज्ञानं मूलं कारणं यस्याज्ञानमूलः स्वप्नस्य यास्याज्ञानमूलकबुद्धीन्द्रियसम्बन्धनिमित्तोदेहतवनुबान्धि-रूपः संसार इत्यर्थः । कथमुक्तविधस्यात्मनो ज्ञानसम्बन्ध-इति अङ्गां निराकुर्वन् संसारमेव विशिनष्टि, गुणकर्मनिपन्धन-इति । गुणकर्मधीनः सत्त्वादिगुणपरिणामानुगुणकर्मपरिपाका-धीन इत्यर्थः । अयं भावः । स्वभावतः सर्वे प्रत्यगात्मानः “आत्मा नित्योऽव्ययः” इत्याद्युक्तविधा अध्यनादिकर्मणा सत्त्वादिप्राकृत-गुणसंस्तृष्टास्तत्र तत्तत्कर्मपरिपाकवशाद्गुणपरिणामस्ततः स्वरु-पायात्प्राज्ञानं ततो गुणकर्मालुरूपं परमात्मरूपबुद्धीन्द्रियसम्बन्धः ततो देहतदनुबन्धिसम्बन्धरूपः संसारस्ततो देहात्माभिमान-स्ततः पुनः कर्म ततः पुनर्गुणपरिणामादिरिषेवं परिहृत्तिर्पा-वत्कर्मोपायानुवर्त्तत इति ॥ २७ ॥

यतोऽयमुक्तविधस्याप्यात्मनो देहात्मभ्रमादिरूपाऽज्ञानमूलककर्म-निमित्तः संसारस्तस्याद्भवद्भिः कर्मनिर्वाणोपायोऽनुष्ठेय इत्याह, तस्मादिति । तस्मात्संसारस्याज्ञानमूलगुणकर्मोपसत्त्वात् त्रिगुणा-त्मनो सत्त्वादिगुणत्रयपरिणामहेतूनां कर्मणां यद्वीजं मूलं देहात्म-भ्रमादिरूपं तस्य निर्हरणं निर्हरणोपायात्मको यो योगो वक्ष्य-माणः स च धियः प्रवाहः शब्दादिविषयकं ज्ञानं तस्योपरति-रूपो भवद्भिः कर्त्तव्यः ॥ २८ ॥

वक्ष्यमाणभगवद्भक्तियोगस्यैव बीजनिर्हरणोत्तमोपायत्वमाह, तत्रेति । तत्रावश्यं बीजनिर्हरणोपाये कर्त्तव्ये मति उपायमह-साक्षां मध्येऽयमेवात्तम उपायः कथितो भगवता, कोऽसौ ? येः साधनैः भगवतीश्वरे रतिरनुरागः प्रीतिरञ्जसा रुचेन यथा न्यादि-त्येष, स्वसाधनैरनुगृहीता भगवति रतिरित्येष एव उत्तम-उपाय इति—

“नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

भक्त्या त्वन्त्यया शक्य अहमेवं विधोर्जुन ॥” इति,

“न मे भक्तः प्रणश्यति” इत्यादिना तत्र तत्र भगवता प्रोक्तैः इत्यर्थः

श्रीमद्भिराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रनिरिख्यतेन निरनिशयप्रीतिरूपापन्नाभक्तिरुच्यते तस्या एवमाद्या-
ङ्गगवम्प्राप्तिहेतुत्वे समारनिवर्तकत्वञ्च सूच्यते ॥ २६ ॥

सा च कैः साधनैर्निष्पद्यते इत्यपेक्षायां साधनानि वदं-
स्तेरूपकृतेन ध्यानयोगेन निष्पद्यते इत्याह—गुरुशुभ्रपथस्यादिभि-
श्चतुर्भिः । गुरुशुभ्रपथा गुरुणां परिचर्यायां गुरुभ्यस्तत्त्वभव-
गोच्छया वा भक्त्या गुरुणां भक्त्या उपासनेन सर्वेषां गुर्वपेक्षि-
तानां मध्ये लाभः लभ्यते इति लाभः स्वस्य सुलभं यत्तस्य सम-
पयोगः, यथाशक्ति तदपेक्षितसमर्पणेनेत्यर्थः । साधु यथा
भवति तथा भगवद्भक्तानां भङ्गेन साधवः क्लोषमात्तर्क्यलोभाशुभ-
मनिराहित्यरूपमाधुन्यशुल्लक्षिता भक्तास्तेषां भङ्गेन वा ईश्वरा-
राधनेनार्चाविप्रहाराधनेन हृदयकमलरुच्यस्य मानसोपचारैरारा-
धनेन वा, अर्ह्यादिभिरित्यर्चाराधनस्य वक्ष्यमाणात्वात् ॥ ३० ॥

तत्कथायामीश्वरकथायां श्रद्धया श्रवणासत्त्वा ईश्वरस्य
गुणानां कर्मणां कान्तेनेत्येश्वरस्य पादाभ्युज्जयाध्यानात्तल्लि-
ङ्गस्यार्चाविप्रहृदस्येक्षणार्ह्यादिभिर्दर्शनपूजादिभिः आदिशब्देन प्र-
ख्यामपेक्षितमादिशब्दः ॥ ३१ ॥

किञ्च भगवानीश्वर सर्वभूतेश्वन्तरात्मनश्च वसतेऽतः सर्वाणि
भूतानि भगवद्भक्तकान्तिनि दुःखानि यथाशक्ति यथायोग्यं
तद्भूतान्यर्पयन्तैः क्लमैः साधु मानयेत्समानादित्यनेन च ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थेष्ठनपदरत्नावली ।

निमृश्य निर्यायप्रकारं दर्शयति, बुद्धेरिति । मर्यवबुद्ध्यादिश-
ब्देस्तु जीवोपि क्वचिदर्थेन इति वचनाद्बुद्धेर्जीवस्य जागरणा-
द्यावृत्तयोऽवस्थास्ता येन परमात्मना प्रेरितेन जीवेनानुभूयन्ते
“जाग्रदाद्याः कर्मैव शुखदुःखे च तस्य हि” इति वचनात् । स
परः पुरुषोऽयं च “जाग्रदादिः परो ब्रह्म सुखनिर्लो हरिः स्मृतः”
इति वचनात् । सोऽयं चो जाग्रदादिनाभिगन्तव्यसुखदुःखपरो
जीवः परोविश्वादिविप्रहृदस्तेरस्य इत्युत्तरार्द्धस्यार्थभेदो ज्ञातव्यः
एव शब्देन कालादिकं व्यावर्तयति ॥ २५ ॥

“कार्यकारणद्वयौ तावप्येने विश्वेनैजसौ । प्राज्ञः कारण-
वद्भस्तु” इति वचनाद्विश्वादिविप्रहृदाराधनादन्यतः जीवस्य
कथं जीवधर्माक्रान्तत्वात्तस्येति तत्राह, एभिरिति । बुद्धीनां जीवानां
भेदस्मारनमर्थलक्षणेनैवैकान्यते तैर्जीवितारतम्यज्ञापकैरत एव पथ-
स्तेरैकत्र समस्तैरेगिखित्यर्थेऽस्त्रिधावर्णयन्तं येषां ते तथा तैर्जा-
ग्रदादिभिस्त्रयो वर्गाः शुक्लकृष्णपीतलक्षणा येषां ते तैः सर्वदादि-
गुणैर्वा स परमात्माऽज्ञानदृष्ट्यात्मनो जीवस्य सरूपं रूपेणास-
मानरूपं कार्यादिवर्द्धं यत्त इति हव्यते न तु प्राज्ञजनदृष्ट्या
तद्दृष्ट्या ज्ञानानन्दादिसमानं रूपं यत्त वा तत्स्वरूपं यत्त इति “स
जीवेन सहस्यपानात्तत्स्वरूपः प्रहृदयते” इति स्मृत्यः । अन्वयाद्वि-
द्याद्वयादिष्वनुगतत्वात्कीदृशैः क्रियेद्भवेः क्रियया उद्भूतो येषां
ने तथा तैः कर्मजनितैः यद्वा क्रियाया उद्भूतो येषो गुणोऽय-
स्ते तथा तैः शुक्लसर्वजन्यं जागरणं पीतरजोजन्यं स्वप्नं कृष्ण-

तमोजन्या सुप्तिः कर्माण्येवाविधानि “अज्ञानेकां लोहितशुक्ल-
कृष्णाम्” इति श्रुतेः । कुत्रापि व्यवहारो दृष्ट इति तत्राह, गन्धै-
रिति । यथा गन्धैरेववात् सौरभ्यादिगन्धसम्पर्कात् सुगन्धो
दुर्गन्धो मिश्रगन्धो वायुरिति व्यवहियते न तावता तादात्म्यं
वायोऽन्यथात्वे सर्वदा तथा स्यात् न चैवं तस्माद्विप्र एव वायु-
स्तथाहरिरपि “यथागन्धयुतोनिजः” इति च “तत्सृष्ट्वा तदेवानु
प्राविशत् तदनुप्रविश्य मच्च त्यक्त्वाभवत्” इति श्रुतेः । देहाख्यप्रपञ्च-
सम्पर्कोऽस्येव हरेरिति भावः ॥ २६ ॥

अभेददर्शने बाधकमाह, एतद्द्वार इति । इदमभेददर्शनं द्वारं
यस्य संसारस्य न तथा पुंसः संसारं प्राप्यते हि यस्मात्
“अहंतेजीवपरमोर्भेदस्याप्नोति संस्तुतिम्” इति वचनात् । अभेददर्शने
कारणमाह, गुणोति । अभेददर्शनजनकत्वेन गुणकर्मणां संसार-
निमित्तत्वमाह, तस्येति । विशेषकर्मणः कारणमज्ञानं तद्द्वारा म-
माह इत्याशयेनाह, अज्ञानेति । अज्ञाननिमित्तकर्मपरस्परया मुग्ध-
मनसः पुनोऽभेदनिश्चयादन्ततस्तमएव शरणमित्याशयेनाह
असार्थे इति । अपगतनिवृत्तिस्तमस इति शब्द

“अर्थः क्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजनं ।

व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु” ।

इत्यभिधानात्, मशकार्यं भूम इति प्रयोगाच्च “अभेदनिश्चयागति
तमो नास्म्यत्र मशाय” इति स्मृत्यः । अपिशब्देन निर्यतु लभ्यमिष्ट-
तमप्राप्तिं सूचयति, “तु खरुपापि संनारो बुद्धिपूर्वमवाप्यते” इति
संसारस्तमः इन्द्रियाथेन्द्रिकार्थार्थोपलब्धिर्जाग्रत् जाग्रदनुभूत-
स्वस्कारोपस्थापितविषयाभासोपलब्धिः स्वप्न उपरतस्वस्वर्त-
न्द्रियविषयज्ञानं सुप्तिः यत्र जाग्रद्दृष्टानुपपदार्थसंस्कारकृतः स्वप्नः
स्वाशिरद्वेदनादिलक्षणां बुद्ध्यादिहेतुर्गथा, तथा जाग्रदपि राजाऽह
वदतोऽन्यपरस्परं दृष्टिवर्जोपपरयोर्भेदं जानतः पुंस इहाभुव तु स-
बाहुव्यदेतुरित्यर्थः । “यथास्त्रे शिरद्वेदं स्वयं कृत्वात्मनोवशः” ।
ततोऽखमवाप्येत तथा जागरितेऽपि तु । जानन्नप्यात्मनो दुःख-
मवशस्तु प्रवर्तते” इति स्मृतौ दर्शनात् ॥ २७ ॥

अर्थक्रियाकारित्वात् न स्वप्नादिभिश्चात्ममित्याह—मनो-
मयत्वादिति । मनसा निर्मितकर्मनिमित्तत्वादनित्यत्वाभिप्रायेण
स्वप्नाप्रतप्तामयम अन्यथा शोकमोहमयप्रदा इत्येतदस्यैव
स्यात् न च शुक्तिरजतादिकं बल्यकरणादियोग्यम् ॥ ० ॥ ० ॥

विपक्षे बाधकमुक्त्वा निषेधे पथवसानच्छब्देन संसारबीज-
निर्हरणोपायमाह — तस्मादिति । यस्मात्पुंसो गुणकर्म-
निर्मितभेददर्शनद्वारः संसारस्तमाह भेदनिमित्तविगुणमयकर्म-
बीजमर्जनोपायो भवद्भिः कर्तव्यः तन्वाप्रोमादिकमन्तरेण
कर्मणां बीजभूतस्य लिङ्गशरीरस्य हननोपायः । कोऽसौ ? यमनि-
यमादिलक्षणाश्चेत्येवमयत्र साधारणत्वेनानन्तरङ्गत्वात् अत आ-
पाकनिक्षिप्तमयदृष्टद्वययोग इवाहस्य तत्साधनं वक्तव्यमिति तत्रा-
ह, प्रवाह इति । धियः प्रवाहस्य सजातीयप्रत्ययानन्तरितया
विषयीकरणादिपुण्योपासनालक्ष्यस्य उ रुद्रे पाति रक्षनी-
त्युपः “उपोधिके” इति सूत्रादुपः सर्वाधिको वा परमेश्वरस्त-
स्मिन् रमणं निरन्तरश्रीनारायणचरणरसिजसाञ्छन्त-
लक्ष्योपासनात् स एवेत्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनिर्दिष्टपदप्रस्तावली ।

धियः प्रवाहस्यान्तरङ्गमाधनमाह, तत्रेति । भगवन्नेत्यनेन प्रा-
ह्यत्वे आप्तमुत्पन्नं दर्शयति-अन्यथा बाधकमाह-नेति ॥ २२ ॥

भक्त्या गुरुशुश्रूषया “यस्य देवे परामर्क्तिर्यथा देवे तथा
गुणे” इति श्रुतेः सर्वज्ञाभागेन हराविति शेषः “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म
हविः” इत्यादि साधु भक्तानाम् “नाऽऽप्स्यावाय दानव्यं नोदविन्दू
न नरदुत्तम” इत्यादिनिर्जितभगवद्भक्तानां सेवालक्षणाप्रसंगेन
“महत्मेवां हारमाहुर्विमुक्ते” इत्यादे ईश्वराराधनेन पञ्चगात्राक्तेन
पञ्चकालोत्पन्नवत्पूजया पञ्चकालपरारण्यं पञ्चकालैकमनसा-
मित्यादि ॥ ३० ॥

तत्कथायां शब्दवा “पाकेन ते देवकथासुभावाः” इत्यादेः
गुणकर्मणां सङ्गतिर्नैव, “कलां सङ्गत्यामेकवचनम्” इत्यादे चिन्तय-
विस्तराद्व्याप्तिविवक्षया तत्पदावुत्पत्त्यानादिति “मन्त्रितयद्भगव-
नश्चरत्तारतिरम्” इत्यादि, तस्य हरेर्लङ्का प्रतिपात्ता तत्त्वेणा
वर्णनं अनेकेषु पूननम् आदिभिरन्येन प्रवृत्तिग्राह्यं गृह्यते “वर्हायि-
तेने नयने नराणाम्” इत्यादि ॥ ३१ ॥

“वरिः सर्वेषु भूतेषु” इत्यादिना इतिरेवपूज्यो न तु भूता-
नि योगागतिरेकेत्येतेभ्यश्च कथयते “ईश्वरो जीवकलना प्रविष्ट”
इत्यादिर्वा ॥ ३२ ॥

श्रीमत्पञ्चगोष्ठाभिकृतक्रमसन्दर्भः १

अथ स्वरतिरिति प्रतिपादयति-तत्रोपायेत्यादिभिः । तत्र
पूर्वोक्ते त्रिगुणात्मककर्मणां बीजनिर्हरणेऽपि उपायसहस्र-
सिद्धानां मध्ये अयमेव उपायो भगवता श्रीनारदेन मां प्रत्यु-
पदिष्ट, यैरुपायसहस्रैः सिद्धान् यथास्मादुपायात् यथा यथावत्
ईश्वरे भगवति अङ्गमा व्यवधानान्तरं विनैव रतिः प्रीति-
र्भवति । अतः कर्तृबीजनिर्हरणमपि तस्यानुषङ्गिकमेव फलमिति
भावः । यद्वा तत्र बीजनिर्हरणे निमित्ते यान्युपायसहस्राणि
तेषामप्ययमेवोपायो भगवता श्रीनारदेनोदितः । अनेनैवोपादेन
कृतकृत्यानि भजन्तीत्यर्थः । कोऽसौ ? तत्राह-यैरुपायैः सिद्धान्
यथास्मादुपायादीश्वरे भगवति यथा यथावदङ्गमा उपायान्तर
व्यवधानं विना रतिर्भवतीति ॥ २६ ॥

गुरुशुश्रूषयेति श्रिकम् ॥ ३०-३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथवक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विमर्शप्रकारमाह, बुद्धेरिति द्वाध्यायम् । यदन्विताया एवबुद्धे-
ल्लिखोऽवस्था उद्भवन्ति सः परः पुरुषः परमात्मा ॥ २५ ॥

यस्मेवतद्बुद्धयवस्थाप्रवधानमाति स जीवात्मेत्याह-एभिः
बुद्धेर्भेदैः परिणामैः जागरादिभिः त्रिवर्णैः त्रिगुणात्मकैः क्रियो-
द्भवैः कर्मजन्यैः पर्यैस्तेः अनात्मधर्मत्वेन निरस्तैरपि एभिरेव
आत्मनोऽगुदजीवस्य स्वरूपं बुद्धेर्द जानीयात् यथा अन्वयात्

सम्बन्धमात्रादेव गन्धैः पुष्पादिगन्धैर्वायुं गन्धवन्तं जानीयात्
यदन्विता बुद्धिः प्रवर्तते स परमात्मा यो बुद्धयन्वितः स जीवा-
त्मेति भेदः ॥ २६ ॥

एषा बुद्धिरेव द्वारं यस्य सः अत एव गुणकर्मणां तदी-
याभ्यां नितरां बन्धनं यत्र सः किञ्चन ज्ञानं यस्य तथाभूतं मूलं यस्य
स, यस्य मूलं न ज्ञायत इत्यर्थः । अपार्थः अवस्तुभूतोपि जीवस्य
मसारां देहाव्यासरूपः स्वप्न इव अप्येते इति तस्मिन्पुंसि परमेश्वर-
शक्तैवत्यर्थः ॥ २७ ॥

तस्मात्तद्विषये यतितव्यमित्याह, तस्मादिति । बीजं प्राकृती
बुद्धिः तस्य निर्हरणं दहनं दहनमेव किं तदाह, धियो बुद्धेः
प्रवाहः सः जगद्यवस्थानां उपरमः स एव योगः फलम् “योगो-
ऽपूर्वाय-अप्राप्तौ स्वर्गगन्ध्यान्मुक्तिषु” इति भेदः ॥ २८ ॥

तत्र बीजनिर्हरणे विषये उपायसहस्राणां मध्ये अयमुपायो
भगवता उदितः अन्ये त्वन्मैर्गुणिरुद्धितत्वाद्दस्मात्ते निरुद्धा एवेति
भावः । अरगेन कस्तत्राह, यदिति । यैरुशुश्रूषणाद्यैरुपपन्नात् यत्
यस्माद्भक्तियोगाद्वातिर्भवति अथ भक्तियोग एवोपाय इत्यन्वयः ।
अत्र पञ्चमन्त्रयत्पदात् अङ्गमा शब्दाश्च रतिरेव भक्तियोगस्य
मुख्यं फलं बीजनिर्हरणं त्वानुषङ्गिकमयन्तत्त्वशुद्धभक्तानां भवेत् ।
यदुक्तम्, “जयत्यथाशु या कोऽपि निगीर्णमनसो यथा” इति ॥ २९ ॥

धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानञ्चेति द्वयमुपदेष्टव्यत्वेन यत् प्रक्रान्तं तत्र ज्ञान-
मुक्त्वा धर्मे तत्त्वं भक्तियोग एवेति द्योतयत् पूर्वोक्तयत्पदवाच्यत्वात्
तद्भाष्याह-गुर्विति त्रिभिः । गुरोः शुश्रूषया स्तपनसम्वाहनादि-
कया तथा सर्वेषां लब्धानां वस्तूनां तदपेक्षेन च तत्प्रापणं भक्तैव
न तु पणिष्ठादिना हेतुना साधयः सहाचारा ये भक्तास्तेषां सङ्गनेति
पुराणाग भक्ता सेव्या वन्द्या दर्शनीयाश्च न तु सङ्गार्थमुपादेया
इति भावः ॥ ३० ॥

एत मेतत्प्रकारकथा भक्तैव निर्जितः यस्यां कामादीनामिद्वि-
याणां वा भगवैर्यैर्गुरुशुश्रूषणाद्यैरङ्गैर्भक्तिरिति पूर्वोक्तं बुद्धि-
प्रवाहोपरमरूपमानुषांगिकं फलमुक्तं भक्तैर्मुख्यं फलमाह, यथेति ।
रतिः प्रेमाद्यम् ॥ ३१-३३ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जागरणाद्यवस्थानुवृत्तेश्च जीवात्मानं बुद्धयेदित्याह, बुद्धेरिति
द्वाध्यायम्, बुद्धेर्जागरणाद्याः वृत्तयो येन ज्ञानस्वरूपेणानुभूयन्ते
सोऽध्यक्षः बुद्ध्यादिस्वामी परो बुद्ध्याद्यचेतनवर्गविवक्षणाः ॥ २५ ॥

एभिर्लिवर्णैः सत्त्वादिगुणत्रयमयैः पर्यैस्तेरित्यैः अनि-
त्यत्वे हेतुं दर्शयितुं विशेषणं क्रियोद्भवैरिति क्रिया जीवकर्म-
तदनुसारेण जातैः यस्य जीवस्य शुभं कर्म तेन जीवेन स्वकर्म-
जन्या बुद्धिवृत्तयः सुखप्रदा अनुभूयन्ते अशुभकारिणो दुःख-
प्रदा अनुभूयन्ते यस्मै तु बुद्धेरेवकर्मत्वं तन्मतमुपेक्षणीयं सद्भिः
“विज्ञानं यज्ञे तनुते, “कस्यो शास्त्रार्थवत्त्वात्” इत्यादिश्रुतिसूत्रविरो-
धात् करणभूतायाः अचेतनायाः कर्तृत्वसम्भवाच्च तद्वत्प्रकृते-
रपि जगत्कर्तृत्वप्रसङ्गाच्च एवम्भूतैर्बुद्धिर्भेदैः बुद्धिवृत्तिभिः गन्धैस्त-
द्धारकं वायुमिव आत्मनः स्वरूपं बुद्धयेत् अन्वयादुक्तावस्थामु
तद्वत्तिसाक्षिणो जीवस्यैवानुवृत्तेः ॥ २६ ॥

एवं निर्जितपद्मैः क्रियते भक्तिगेश्वरे ।

वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिम् ॥ ३३ ॥

निशम्य कर्माणि गुणान्तुल्यान्वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।

यदाऽतिहर्षोत्पुलकाश्रुमग्नदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥ ३४ ॥

यदा ग्रहग्रस्त इव कचिद्वस्त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।

सुहुः श्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते ! नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रयः ॥ ३५ ॥

तदा पुमान्मुक्तसमस्तवन्धनस्तद्भावभावानुकृताऽऽशयाकृतिः ।

निर्दग्धवीजाऽनुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण तमेत्यधोलज्जम् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकानिहान्तप्रदीपः ।

एषा बुद्धिरेव द्वार यस्य मनो बुद्धिमुखनिमित्तानि यानि जीवकर्तृकानि कर्माणि तैर्निर्गता बन्धन यस्मिन् ब्रह्मज्ञानं तत्त्व-
बोधाभावो मूलं यस्य अपगतोऽपि आत्मा परमात्मबोधरूपः
पुरुषार्थो यस्मान् एवमभ्यन्तः भगवतः जलजलसमुत्पत्त्याहलक्षणं
पुंसं पुंसि अर्पिता, कर्तव्योऽहो नि शेष । एतन्मत्स्यभारध्व-
शोनातिभीतान् प्रत्यान, रूपं इमेति । एतेषां यथा तात्कालिक-
कर्मफलदेन पुरुषधित्तैर्गैव निराक्रियते तद्वत्काराधिगेन भग-
वन्मैव सत्सरो निवार्यते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तन्निष्ठपुण्यः कस्यैव स्वाह-तस्मादिति । यस्मादेवं तस्माद्-
बद्धः बीजनिर्हरणं पूर्वोक्तस्य संसारमुक्तस्याज्ञानस्य निर्हरणं दहनं
तद्दहनार्थं तत्त्वज्ञानसंपादनं कस्यैव धिगो बुद्धेः कारणभूतायाः
यानि कर्माणि तेषां फलभूतस्य प्रवाहरस्य जन्मप्रणाप्रवाहभूतस्य
संसारस्थोपरस्यो यस्मान् स योगः संसारतरणोपायश्च कस्यैव
इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

तत्र तत्त्वज्ञानसंपादने संसारतरणे वैधर्म्ये यथा यथायत्न
अज्जमा भगवति रतिरिति यत् मयमेवोपायसहस्राणां मध्ये
मुख्य उपायः भगवतोदित "भक्त्या मामभिजानानि यावान् यश्चा-
स्मि तत्त्वतः" इति "मां च योऽयमिच्छति भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्ममतीत्यैवात् ब्रह्मभूयाय कल्पते" ॥ इति ॥ २९ ॥

मस्याः परभक्तिरूपाया रतेः साधनरूपान् धर्माणाह—गुरु-
द्व्यभूषयेति चतुर्भिः । गुरुश्रवणरूपया भक्त्या सर्वेषां लब्धानां
प्रियपदार्थानां भगवति अर्पणेन च ॥ ३० ॥

तस्य भगवतः कथायां अद्भुता गुणानां सर्वज्ञत्वादीनां
कर्मणां विश्वसर्जनादीनां कीर्त्तनैः तल्लिङ्गानां तस्य मूर्तीनाम्
ईक्ष्णोमहृणञ्चादिवैष्णवं वन्दनप्रणामादीनां तैश्च ॥ ३१ ॥

सर्वेषु भूनेषु हरिः आस्ते इति हेतोस्तैस्तद्विधैः कामैर्भू-
तानि साधु यथा भवति तथा मानयेत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ज्ञातरणं स्वप्न सुषुप्ति, बुद्धि की इन तीनों दशाओं का

[३७]

जो अनुभव करता है और बुद्धि से पर है वही अर्थात् पुरुष
है ॥ २५ ॥

क्रिया ने उत्पन्न होने वाले त्रिगुणात्मक विस्तृत बुद्धि के
परिणामों ने आत्मा के स्वरूप को जाने, जैसे पुष्प के गंध से
उन्हे आधर बायु को जानना है ॥ २६ ॥

पुरुष कर्म नियन्धन वह सत्सार बुद्धि की दशा काक ही है
और ब्रह्मज्ञान भूतक और अर्थहीन है, और पुरुष को स्वप्न
के तरह अनित्य है ॥ २७ ॥

तस्मात् तुम लोग त्रिगुणात्मक कर्मों के बीज की हानि के
लिये, बुद्धि के महाह के उदराग करने वाले योग का साधन
करो ॥ २८ ॥

यहाँ पर हजारों उपायों के मध्य में यह उपाय भगवान्
ने कहा है, कि जैसे जिन धर्मों से साक्षात् भगवान् में रति
होई ॥ २९ ॥

वही भगवान् में रति जिन अन्नरंग धर्मों से होती है उनको
कहते हैं कि गुरु की श्रुत्या, भक्ति, जो प्राप्त हो तिस सर्वका
अर्पण, साधु और भक्तों का संग, ईश्वर का आराधन, ॥ हरिकथा
में अद्धा, हरिके गुण कर्मों का कीर्त्तन उनके चरणकमल का
ध्यान और भगवत्प्रतिमाओं [मूर्तियों] का दर्शन पूजनादि,
इन सबों से ॥ ३० ॥ ३१ ॥

और सर्व भूत प्राणियों में हमारे ईश्वर भगवान् विराजमान हैं
इस प्रकार के मनसे प्राणियों को मर्याद प्रकार से तत्त्व
कामों से मानें ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निर्जितः पश्यां कामकोधलोभमोहमदमत्सरायामिन्द्रियाणां
वा वर्गो वैः ॥ ३३ ॥

भगवद्भक्तैर्बिगान्याह, निशम्येति भिभिः । गुणान्मक्तवात्सल्यादीन्
अतिहर्षेणोद्गताः पुलका अश्रूणि च तैर्गद्गदं यथा भवत्येवं प्रोत्क-
ण्ठो मुक्तकण्ठ उद्गायति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

श्रीपरब्रह्मिणिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तस्य भावश्चेष्टादिस्तस्य भावो भावना तेनानुकुले शाशयाकृती भवतिरिति यत् निर्देशो बीजमज्ञानमुद्ययो वासना च यस्य सः स्वस्वमेति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्येतं साधनैर्जिदैः परमां कामने ध्वजोभसोहमहमात्सर्याणां वर्गोभगवतीश्वरे भक्तिं क्रियते कर्तव्येत्यर्थं भक्तिरहरहर्ध्या-
नम् एवमहरहः क्रियमाणाया (१) ध्यानात्मिकयोत्तरोत्तरसाक्षात्कारे-
च्छात्मिकया भक्तिपरंपरया यया वासुदेवं ध्यानात्मिकाया-
भक्तः प्रीत्यात्मिकां भक्तिं लभते इत्याह—वासुदेवं इति ।
ययाऽहरहः क्रियमाणाया गुरुशुश्रूषादिसाधनानुगृहीतया अनु-
ध्यानात्मिकया उत्तरोत्तरसाक्षात्कारेच्छात्मकपञ्चमकथपरपर्या-
यया वासुदेवं भगवति रतिं परममत्तपरपर्यायभूतां निरन्तरानु-
बुध्यात्मिकां तत्प्रीतिरूपां लभत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं निष्पन्नक्रियोगनिष्पत्तिरिति वदस्तेन परिनिष्पन्न-
भगवद्भक्तियोगेन परमात्मनं प्राप्नोतीत्याह—निश्चयेति त्रिभिः ।
यद्वा भगवतो गुणानुगृह्यन्ति तस्यैव साधनानि । तथा स्तिष्ठानुभिः
स्वेच्छेष्टापात्ताप्राकृतविग्रहावतारविग्रहैः साधनैश्चादिभिः कृतानि
कर्माणि चेष्टितानि निरन्तरं भूता भविष्यन्तेति उच्यते ।
पुनस्तथा रोमाणि अश्रूणि घानम्बुवापविन्दवश्च तैर्गद्गदं यथा
भवत्येवं प्रोक्कण्डं मुक्तकाण्डं उद्गायति अश्रुर्ध्वं वापि रौति
ध्वनति नृत्यति च ॥ ३४ ॥

सर्वदेवाश्च ग्रहग्रहण इव हसति कश्चिदाकृष्टते रोहिनि
कश्चिच्छब्दं यति कश्चिन्न जनं यमद्विष्टात्मकं वन्दते नमस्करोति कश्चिन्न
पुनः पुनः श्वत्सु भवान् लुब्धश्च मन्त्रयो निर्द्वजः हे नारायण !
जगत्पते ! हरे ! इतीत्येवमिति वदति तदेव सुस्मरन्त्याहः इयमेव
भक्तियोगस्य निष्पत्त्यर्थेति भावः ॥ ३५ ॥

तदा एव परिनिष्पन्नभक्तियोगावस्थायां पुमानुक्तविधमभक्तियोग-
निष्ठः महीयसा कवोत्तपन्न भक्तियोगरूपशोषायेन प्रारब्धाव-
स्थानं मुक्तं स्वस्तवन्तं भगवत्पादिविरोधिपूर्वोत्तरपुण्यपापा-
त्मकाद्यपि यस्मात्साहसो निर्द्वजो नितरां द्वयो बीजऽनुशयः
संस्तुतिमूलभूतकर्मवासनात्मको यस्य तस्य भगवतो भावः
प्रकारः आकृतिरित्यर्थः । तस्य भावो भावगानुऽध्यानं तेनाऽनुकृतः
आश्रयोन्तःकरणम् आकृतिर्विग्रहश्च यस्य भगवता समानरूप-
इत्यर्थः । अथोत्तमं भगवन्नुपैति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदस्तावली ।

यया भक्त्या हरो रतिमुपासतां लभते तथा स्वकृपानन्दा-
ऽनुभवबलश्रानां रतिं लभत इति परम्परया योज्यम् ॥ ३३ ॥

(१) ध्यानात्मिकया भक्त्या प्रीत्यात्मिकां प्रकृष्टां भावनां लभते
इत्याम्नाक्षरमुद्रित पुस्तके ।

सृष्ट्यादीनि कर्माणि कर्मवधादीनि वीर्याणि उद्गानादिकं
न सर्वमक्तसाधारणं तदुक्तम्—

“केचिद्भक्ताः प्रनृत्यन्ति गायन्ति च यथेप्सितम् ।

केचिन्तूर्णा भजन्त्येव केचिच्छोभयकारिणः” ॥

इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एतदेवाह—तद्भावेति । तस्य भावे यथा स्वरूपे भावोक्ति-
स्तस्यानुकृतेऽनुकूलत्वेन प्रकटित आशयाकृती भक्तिकरणाकारौ
यत्न न तथा कश्चिदुद्गानेनान्तरा भक्तिं प्रकटयति, कश्चि-
द्गोदनाश्रुपातकरणेन काश्चिन्नतेन कश्चित्पूर्णा भजनेनेति तस्य
ब्रह्मणो भावो लीला तत्र यो भावो भक्तिस्तथा रन्धितामि-
प्रायाकार इति वा स्थानाभिप्राय आशय इति वा निर्द्वजं कर्म-
वीजं यस्य स तथा स चानुशयोन्तःकरणं यस्य स तथा अनु-
शयः संसारो वा ॥ ३६ ॥

श्रीमत्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथ तस्यैवोपायस्यैवाङ्गानुत्तान्याह—एवमिति । एवं
पूर्वोक्तगुरुशुश्रूषादिप्रकारेणैव न तु तदर्थपृथक्कृत्येन निर्जि-
तकर्मबीजलक्षणाकामादिभिर्जनैः पुनरपि भक्तिः क्रियत एव ॥ ३३ ॥

निश्चयेति त्रिकम् ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसाराधर्षिणी ।

एतेऽहं व्याह, निशरयेति । कर्माणि वृत्तिपथ्यौर्यादीनि गुणान्
अक्तव्यस्वरवादीन् वीर्याणि गोवर्द्धनोद्धारणकसवधादीनि ॥ ३४ ॥

हरे ! जगत्पते ! नारायणेति वाचा वक्ति आत्मना मनसा च
मतिर्नितनं अक्षयः तस्मिन् भावा वास्यस्यथादयस्तेषां भगवता
दातोऽहं स्वखाहमित्याद्यात्मनो गगनं तेन अनुकृते अनुकृपीकृते
आश्रयाऽऽकृती मनः शरीरे येन सः न च शरीरसङ्गाव एव
स्वप्नार आशङ्क्य इत्याह, निर्द्वजं पूर्वमेवावेनष्ट वीजं प्राकृती
बुद्धिः अनुशयो विषयवासना च यस्य सः महीयसा अनुराग-
जगैवता सामतिः अथोत्तमसंयोगं प्राप्नोति ॥ ३५—३६ ॥

श्रीमत्पुण्ड्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं यया गुरुशुश्रूषणादिवह्वङ्गा वासुदेवे रतिं परां भक्तिं
लभते मुमुक्षुः सापि निर्जितः परमाभिन्दिद्याणां वर्गो यैस्तैरेव
क्रियते न त्वजिनेन्द्रियैरित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

रतिशब्दोक्ताया परमकेर्लिङ्गानि वदन् तथा सर्वव्यापि-
निर्मुक्तो भवतीत्याह—निश्चयेति त्रिभिः । वासुदेवस्य अनुश्रयान्
सर्वेश्वरत्वसर्ववैदेकेश्वरत्वसर्वशक्तिवत्सर्वारम्भादीन् अनुभूमान्
गुणान् लीलातनुभिः स्वेच्छेष्टापात्ताप्राकृतविग्रहावतारैः कृतानि
कर्माणि वीर्याणि प्रभावांश्च निश्चय्य श्रुत्वा अतिहर्षेणैव
पुनस्तथा अश्रूणि वा तैर्गद्गदं यथा भवत्येवं प्रोक्कण्डः प्रकृष्टा
उत्कण्ठा यस्य सः तथाभूतः यदा उद्गायति उच्चैर्गायति रौति
जयकृष्णेत्यादीन् पुण्यान् शब्दान् करोति नृत्यति च ॥ ३४ ॥

आत्मनि परमात्मनि मतिर्यस्य यदा च ग्रहग्रस्त इव कर्त्तव्य

अथोक्तजालम्भमिहाशुभात्मनः शरीरिणाः संसृतिचक्रातनम् ।
तद्व्रह्म निर्वाणसुखं विदुर्दुःशास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥ ३७ ॥
कोऽतिप्रापसोऽसुरवाक्काः ! हररूपानने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः ।
स्वस्यात्मनः सख्युशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥ ३८ ॥
रायः कलत्रं पशवः सुनादयो गृहा मही कुञ्जरकोशभूतपः ।
सर्वेऽर्थकामाः क्षणभङ्गुरायुषः कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियप्रियं चलाः ॥ ३९ ॥
एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमो क्षयिष्णवः साऽतिज्ञाया न निर्मलाः ।
तस्माददृष्टुनदूषणं परं भक्त्यैक्येशं भजतात्मलब्धये ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मानं भगवदासत्वेन कृतार्थं मत्वा हसन्ति कचिच्च भगवन्तं
दुर्दृशं मत्वा स्वकृतसाधनानां तत्कृपां विनाऽकिञ्चित्करत्वं च तत्वा
आक्रन्दन्ते रोदन्ति कचिच्च भक्तवत्सलत्वदीनवन्धुममवशरसयस्त
पतिनपावनत्वादीन् भगवद्गुणान् कृत्वा तेष्वेव अजनं दृढदिश्या-
सेन ध्यायन्ति कचिच्च गता भगवत्सलोच्चारणाद्देनकुलचक्षुरी
अमङ्गला व्रथा लज्जा यस्य स हे हरे ! इत्यादि वक्ति ॥ ३५ ॥

तदा प्रारब्धकृपे मुक्तानि समस्तानि दम्भानि दम्भ लं
निर्दोषधीजकर, संसृतिहेतु अनुसय, समारिक्तय, खगप्रयिर्वस्य
स तस्य भगवतो भावः काकारस्तत्रिगुणमृतिविकल्पाभ्य-
रूपगुणप्रिग्रहवत्स तस्य भावा ध्यानं तेन अनुकृतोऽनुयोजित,
आशयान्त, करणं तदुपलक्षितप्राप्तनलत्वकामकजाय, आक-
तिरप्राप्तनविप्रदृश्य यत् स भक्तिप्रयोगं अक्तिसोऽप्यनुयोजित
अथोक्तजं भगवन्तं प्राप्नोति "निरञ्जन, परमं तदारयुर्वेति "इदं
ज्ञानमुपाभित्य समसाधर्म्यमागता । स्वर्गोपि नोपजायते प्रलये न
व्यथयति च" ॥ इति श्रुतिसृष्टिप्रासेद्ध भगवत्साधर्म्यवत्तुण मोक्ष
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

इम प्रकार जितेन्द्रिय होकर जगद्विषयता भगवान
वासुदेव के विषय भक्ति करे, कि जिससे रति को प्राप्त
हो ॥ ३३ ॥

भगवान मे रति प्राप्त होने पर, भगवान ने लीला-
शरीर को धारण कर जो कर्म किये, उन कर्म धीर्य और
गुणों को सुनकर जब अति हर्ष से पुलकित मात्र और
अश्रुओं से गद्गद कण्ठ होजाता है तब मुक्त कंठ होकर
उच्चेस्वर से गान करता है रोता है, और नाचता
है ॥ ३४ ॥

जब ग्रहग्रस्त सरी का हो जाता है तब कभी हँसता है कभी

आक्रोश करता है, किसी समय ध्यान करता है, किसी समय
सन्तुष्टी देखभल करता है, कभी बड़ी श्वास लेता हुआ परमात्मा
में मग्न लगा पार, हे हरे ! हे जगन्ने ! हे नारायण ! इस प्रकार
निलज्जहोसर नाम सज्जीवित करता है ॥ ३५ ॥

पुरुष जब ऐसा हो जाता है तब समस्त वन्धनों से छूटकर
भगवान की चेष्टाकी भावनासे भावित हुआ अन्न कण्य और
सरीर जिसका ऐसा, और महान् भक्ति के प्रयोगसे निर्दोष हो
गया मानता जो अन्तर का योज जिनका ऐसा हो कर अर्थक्षय
प्रीतिरिक्तो प्राप्त होजाता है ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतसार्थदीपिका ।

ततः किमन आह—अथोक्तजालम्भम पनला रूपसं पाडा-
न्तरे तस्याऽऽश्रयस्य अनु गतमन अनुभो रागादियुक्त आत्मा
मनो यस्य संसृतिचक्रातनं तज्जिर्वर्तकं बुधा विदुस्तदेव ब्रह्मणि
निर्वाणं लयो मोक्षस्तदात्मक सुखं विदुः हृदीश्वरमन्तर्धानि-
त्यस्य ॥ ३७ ॥

भक्तिरक्षयेति च न मन्तव्यमित्याह—क इति । छिद्रवत्का-
शच्छदि तिष्ठत. विषयाणामुपपादनैरजनैः किम् । तत्र हेतुः सर्व-
देहिनां सामान्यतः विषयनिष्ठत्वे सूत्रगदिसाधारणयापसरित्यर्थः
न चैवमादौ पौनस्त्यदोष. नारदोक्तानुवादरूपवादस्य प्रकार-
णस्य ॥ ३८ ॥

अनर्थकं विषयान्नमित्याह—राशोऽर्थाः क्षणभङ्गुरमायुस्य
तन्मयेति कियप्रियं कुर्वन्ति तदुक्तमितिहासेषु "धनं हि पुरुषो
लोकं पुरुषं धनमेव वा । अवश्यमेकं त्यजति तस्मात्किं धनतु-
भ्याया" इति ॥ ३९ ॥

"यत्तदुःखेन मरिभञ्जं न च प्रभतमनन्तरम् । अभिलाषोपपन्नं च
सुखं स्वर्गपदरूपदम्" इत्यवभूताः स्वर्गादिभोगा अपि न सेवार्हा इत्याह,
एवंहीति । क्षयिष्णुत्वे हेतुः क्रतुभिः कृता इति "तथैवह कर्मचितो लोकः
क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इति श्रुतेः । अत एव

भीमङ्गावतनभावाद्यर्थदीपिका ।

पुण्यनारतस्तेन सातिशयाः न च निर्मलाः स्पर्धादिमत्त्वात् न विद्यते हृष्ट भुतञ्च दूषणं यस्मिन् ॥ ४० ॥

भीमङ्गावतनभावाद्यर्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उचैतु नन किमन आह—अशोभतेति । इह लोकेऽशुभा-
त्मनस्तापप्रयत्नोत्थितमनसः शरीरिणः संसृतिचक्रे चकवत्प-
रिवर्त्तमानानिष्टरूपा ससृतिस्तस्याः शातनं निवर्त्तकमधोक्षज-
स्याक्षरमः स्पर्शः प्रसिरितियावत् एवं भगवत्प्राप्तेरनिष्टनिवर्त्त-
कत्वमुक्तम् । अथेष्टप्रापकत्वमाह—तदधोक्षजालम्भनमेव ब्रह्म-
निर्वाणसुखं ब्रह्मसम्बन्धि यन्निर्वाणं निर्वाणो मोक्षस्तद्भा-
यामनुभूयमानमित्यर्थः । तत्सुखं यस्मिन्तादृशं, यद्वा, निर्वाणं
निर्गतिश्चातनन्दा ब्रह्मरूपं गन्निर्वाणं तस्य सुखमनुभवरूपं
यस्मिन्तादृशं बुधाः ब्रह्मविदो विदुः यतोऽनिष्टनिवर्त्तनेष्टप्राप-
णक्षमभगवत्प्राप्तिसाधनभूतस्तद्भक्तियोगसन्तो यूयं हृदये हृदये
“नय गतौ” हृदयस्थानगते जीवे इत्यर्थः । “हृदिह्ययमात्मा प्रतिष्ठितः”
इति श्रुतेः । तस्मिन्भीमङ्गे निवर्त्तनयावस्थित हृदयपुण्ड्रिके
भगवन्त भजधर्म्य अनेन “तमात्मस्थं नेतु पश्यन्ति भीमङ्गेनो
सुखं शाश्वतं नेतरपास” इति श्रुत्यर्थः । प्रयोगज्ञानेन ॥ ३७ ॥

तत्रेव निरतिशयानन्तरिहरफलभगवत्प्राप्तिज्ञानधर्मावुष्टा-
नस्य दुःखकलत्ररूपं निवास “न ह्यनुयुक्तं भीमङ्गेनो ब्रह्मपास”
इत्युपक्रमे न ह्येतदनुष्ठानप्रकारफलेन तदाशङ्कं निरस्यार्थव-
मस्मिन् सुगते भगवत्कर्मनुष्ठाने न कोऽपि श्रान्त इत्युपसंहार-
वैराग्यजननाय स्त्रीत्यागज्वालाद्यर्वाचीनपुरुषार्थस्य सातिशया-
त्वास्थिरत्वं शक्तु नावद्वष्टान्ततया तेषामिकत्यैकलोकिकसु-
खस्य तुच्छतामाह—क इति हास्यात् । हे असुखवाक्काः ! खे-
लकीयं हृत्पत्रं छिद्रवदाकाशवत् ततो वर्त्तमानस्य सत्यस्य सत्य-
कामत्वादिनिष्पत्तिर्भूतगुणाष्टकाभ्यस्य आत्मनः परमात्मनः अशो-
षदेहिनां सामान्यतः साधारणतया सत्युः “ब्राह्मणो” इत्यादि
श्रुत्युक्तं लक्षणेन हरेरुपासनेन कोवासीव प्रशंसः न कोऽपी-
त्यर्थः । विपगाणां शब्दादीनामुपपादनैरर्जने, किम् ? न किमपि ते
ऽनितुच्छा इति भावः । छिद्रवत्सल इत्यनेन “यावान्वा जयमाकाश-
स्तावनिषोऽतर्हृदय आकाश” इति दहरविद्योदितभूताकाशद्वष्टान्तो-
ऽभिमतः तत्र हि भूताकाशस्यैवाग्निवायुसूर्याचन्द्रमोविद्युबलवा-
दि कृत्स्नजगदाधारत्वं हृत्पुण्ड्रिकीकृतस्य दहराकाशस्य प्रतिपादि-
तम् “उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमणौ विद्युबलञ्चाग्नि यथाऽस्य-
हाऽस्ति यथा नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्” इति, एवं हृत्पुण्ड्र-
रीके दहराकाशरूपेण वर्त्तमानस्याऽपहतपाप्मत्वादियुगाष्टक-
युक्तस्य हरेरुपासने सुशकमित्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥

“किं विषयोपपादनैः” इत्यनेन सूचितं विषयायामलपास्थिरत्वसा-
तिशयत्वरूपं तुच्छत्वमुपपादयति—राय इति । राधो जनानि सुनादय
इत्यादिशब्दान्य पित्रादयो देहातुबाधिनो विवक्षिताः मही क्षेत्रम्
आजोभिकारूपं विषयो वा कुञ्जरा गजास्तेषां कोशः शाखा

भनकोशस्य राय इत्यनेनोक्तत्वात् भूतयः भोग्यभोगोपकरणदि-
समुद्भयः सर्वे च एते अर्थकामाः काम्यमाना अर्थाः क्षुधोनालपका-
लेन अग्नमङ्कुरमायुरवस्थानं येषां ते भत एव चञ्चला अस्थिराः
मर्त्यस्य मरणशीलस्य पुंसः कियत्प्रियं सुखं कुर्वन्ति जनयन्ति न
कियदपि, साऽतिशयमस्तिपलपमेव सुखं जनयन्ति न तु निरति-
शयमनन्तं स्थिरञ्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथैतद्वष्टान्तेन स्वर्गादेरपि साऽतिशयालपास्थिरत्वान्याह—
एवं हीनि । यथारैप्रभृतिजन्तानि सुखानि तुच्छानि एव क्रतुमिर्था-
गादिकर्मभिः कृताः सञ्चिता अमी स्वर्गादेषा लोका अपि क्षिपिण्यो
नश्वराः साऽतिशयाः न निर्मला अनिमला दुःखमिश्राञ्चेत्यर्थः । अत्र
“तद्यथेह कर्मचिो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचिो लोकः
क्षीयते, पुत्राद्येन ग्रहणा यज्ञरूपाः, परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्”
इत्यादि श्रुत्यर्थोऽभिमतः । यत एवं तस्मादहद्वष्टुनदूषणं न विद्यते
हृष्टं श्रुतं वा दूषणं यस्य श्रुतिस्मृतिश्रयामदूषितम्, किन्तु
प्रशस्तमित्यर्थः । तं अस्त्येवोपायेन लक्ष्यं परं परमपुरुषमात्मलक्ष्ये
भजत आत्मलाभाय आत्मलक्ष्ये आत्मनः सत्तायै भजत । अन्यथा
समन्त आत्मनोऽन्ततः स्थावरत्वादिप्राप्त्या असत्प्राप्तयेव स्थित
इति भावः ॥ ४० ॥

भीमङ्गावतनभावाद्यर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्यन्तं भगवत्प्राप्ति निर्वाणसुखजननीत्याह, अशोभतेति ।
अधोक्षजालां संसृतिचक्राणानं नाशानं तद्विरिषयकथाक-
थनं ब्रह्मनिर्वाणसुखं ब्रह्मणोऽनुग्रहात्प्राप्य मुक्तिमुखं विदुरिति
यत्तो देहदृष्टिपिण जीवयत् हृदि स्थितभीमङ्गे भजधर्मस्य-
न्यय “वोऽयं बहिर्वा पुरुषाष्टकाशो योऽयं बोधवयो यमन्तः
पुरुष आकाशो योऽयं सोऽन्तः पुरुष ज्वालाशो यो वा वस्तवो यमन्त-
हृदय ज्वाला” इति श्रुतेः । हृदीश्वरं मनः प्रेरकत्वेन तस्मा-
मिन् “स हि सर्वसतोवृत्तिप्रेरकः समुदाहृतः” इति वाक्याद्वा ॥ ३७ ॥

भगवदुपासने दधीयस्त्वेन बहुपायेयसाध्यत्वेन भागीरथी-
याज्ञवल्क दुःमाधनं किं नेत्याह, कोऽतिप्रशंस इति । अस्यात्मनो
जीवस्य स्वे स्वाधीने हृदि छिद्रवदाकाशवत्सतः स्थितस्य
हरेरुपासने कोऽतिप्रशंसः न कोऽपि सर्वगतत्वेन समीपस्थत्वात्
“तदूरेतदन्तिके” इति श्रुतेः । अशोषदेहिनां सामान्यतः साधा-
रणात्वेन हृदिस्थितत्वेन सत्युः तस्माद्विषयोपपादनैः किम् ? शास्त्रै-
रिति शेषः ॥ ३८ ॥

भक्तेरन्तरङ्गसाधनं वैराग्यमेवेत्याशयेनाह, राय इति ॥ ३९ ॥

विहितपक्षसाध्यत्वेन स्वर्गादेरित्यत्वं सम्भाव्यमिति, नेत्याह,
एवमिति । एवं मर्त्यलोकावधनिर्मला प्राकृत्वात् न हृष्टं श्रुतं दूषणं
यस्य स तथा तं सहचरीभूतवैराग्येयैकया मुख्यया आत्मलक्ष्ये
स्वरूपानन्दानुभवबलानुमुक्तिप्राप्त्यर्थमात्मनो देहादेर्विविचय स्वरूप-
ज्ञानलक्षणाभावात् वा ॥ ४० ॥

हे भस्मुर बाबूको ! आकाशवत् हृदयमे रहने वाले हरिके
उपासनमे कौनसा प्रसास है। क्योंकि वह सामान्यसे समस्त

यदध्यर्त्येह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः ।
 करोत्यतो विपर्यासममोघं विन्दते फलम् ॥ ४१ ॥
 सुखाय दुःखमोक्षाय सङ्कल्प इह कर्मिणः ।
 सदाप्रोतीहया दुःखमनीहायाः सुखावृतः ॥ ४२ ॥
 कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः ।
 स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥ ४३ ॥
 किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः ।
 राज्यं कोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ॥ ४४ ॥
 किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ।
 अनर्थैरर्थसङ्काशैर्नित्यानन्दमहोदधेः ॥ ४५ ॥
 निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान्देहभृतोऽसुराः ! ।
 निपेकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः ॥ ४६ ॥
 कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना ।
 कर्मभिस्तनुते देहसुभयं त्वविवेकतः ॥ ४७ ॥
 तस्मादर्थश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः ।
 भजतातीहयात्मानमनीहं हरिमीश्वरम् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

देहियो का सखा और आत्मा है, उसका उपासन करो, और विपरीत के उपपादनसे क्या प्रयोजन है ॥ ३८ ॥

द्रव्य स्त्री पशु पुत्रादि गृह पृथ्वी हाथी खजाना संपदा ये, और सब चीजें, क्षण भङ्गुर आयुवाले इस प्राणी का कितना प्रिय करने हैं ? क्योंकि आप भी खल है ॥ २२ ॥

जैसे इस लोक के पदार्थ नाशमान हैं ऐसे ही परलोक में यज्ञ यागादि से संपादित जो लोक है वे भी सब नाशमान और सान्निध्य है (अर्थात् ऐसे तरनम भाव वाले हैं कि जिस्मे एक दुसरे के वैभव को देख कर जला करें) तस्मात् जिस्का दोष कभी देखने सुनने में नहीं आया अपने आत्म लाभ के लिये उसी परमात्मा को अधिक से मजौ ॥ ४० ॥

श्रीभरद्वाजकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च यदध्यर्त्ये यत्सङ्कल्प्य अतः सङ्कल्पिताद्विपर्यासम् विपरीतं फलममोघमवश्यं प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

तदेव दर्शयति, सुखायेति । ईहया इच्छया क्रियया वा यः पूर्व-

मनीहारा हेतोः सुखेनावृतो व्याप्त आसीत्स ईहया दुःखप्राप्नो-
त्येव ॥ ४२ ॥

किञ्च कामान् भोगान् काम्यैर्विषयैः कर्मभिर्वा पारक्यः
श्यादिभोग्यो न त्वात्मीयो भङ्गुरश्च ॥ ४३ ॥

किमु देहाद्व्यवहिता अपत्यादयो ममताविषयाः पारक्या इति
वक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

किञ्च स्वयं पुरुषार्थरूपस्य किमेतैरतितुच्छैरित्याह, किमेतै-
रिति ॥ ४५ ॥

भोगावसराभावाच्चेतैः क उपयोग इत्याह, निरूप्यतामिति ।
प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य कर्मभिः कियान्स्वार्थ इति वाऽ-
न्वयः ॥ ४६ ॥

ननु, कुर्मसु समाप्तेषु भोगावसरः स्यात्तन्नाऽह—कर्मादीति ।
न चेदं कर्म तस्य फलं देहादिकञ्च परमार्थ इत्याह, उभयं
कर्म च देहं च अविवेकतोऽज्ञानेनैव तनुते ॥ ४७ ॥

अर्थादयो यदपाश्रया यदधीनाः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीरापवाचनकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च वैषयिकसुखसिन्धवा सुखंयपि न तन्माप्नोति किन्तु तद्विपरीतं दुःखमेवाप्तमप्यस्मिन्मनस्य सन्त्यज्यतेत्याह—यदर्थे इति । विद्वन्मानी नरः विद्वान्मातमानं मन्यते इति विद्वन्मानी केवलकर्ममीमांसांनानिबुद्धिरत्यर्थः । नरो यदर्थं यदप्यस्य सुखार्थमिह लोके भयकृदारवार कर्मणि यागादीनि करोति स ततोऽभिज्ञातस्तुत्यादि विपरीतं यत्तु तत्कारकमेवामोक्षमवश्यं विन्दते प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

तदेव दर्शयति—ज चेति । यः पुण्यनीत्यां निमित्तभूतायां वैषयिकसुखार्थव्यापाराधमात्माङ्गिर्मातागद्वेनोः सुखावृत्तं सुखेन व्याप्तं भास्वत् स एवेष्टया आरब्धेन व्यापारेण हेतुता दुःखमेवाप्नोति स्वर्गादि सुखार्थमागदिव्यापारेण दुःखमेवाप्नोतीत्यर्थः । भगवद्वाक्ये शक्ति योगादुक्तानि दशावयवनिर्वातिशयानन्दभगवदनुभवस्वरं सुखमेव प्राप्नोति अन्तस्तु नित्यनिरतिशयप्रदानन्दप्रदो भवति स्वार्थार्थं यागादिकं कुर्वाणस्तु जीवदशायां विद्याप्राज्ञेन तदनुष्ठानप्रयासरूपं दुःखमन्तरतु सातिशयदशाधिष्णरूपं स्वर्गादिकं तद्विमित्तपुरस्चयं तु नरकमिति वैषयिकमप्येतत् ॥ ४२ ॥

किञ्चेह लोके पुराणे उपर्युक्तं देहस्य प्रयोजनाय काम्यमन शनं कामाः 'नोतिह यज्' तत्तु च्छादित्वा कायैः 'करणे यज्' कान्तापत्तिनामो जायते इत्युक्तिः स एव तु देहपादः श्रवणात्तानिपततः अङ्गो नश्वरः उरैति कदाचिदेद्विगच्छेति तद्विगच्छादिति जहातीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

देहस्यैवैवमाध्या किञ्चकं हातुवर्जितं जहातीत्यस्मिन्नाह, किमिति । इतैतेन नाशकामनः स्वस्वभावा द्वादि। तत्तु देहद्वारेति व्यवहितस्तुक्तं व्यवहिता ये द्वादिद्वयं अग्रे तन्निर्गम आदिशब्देन पशुदुःखः कोषो वलादिर्गदिका इत आनुरक्तं युक्तं भूत्या परिपारताः यो यो यत्रनाप्यशः ततो द्वाभिनानविषयाः उपपन्नद्वान्तावेति विपुलकर्मार्थः ॥ ४४ ॥

ननु, न देहार्थो जन्मार्थो यथापार किन्तु जन्मापे इति नेत्तर्हि नित्यान्नुत्पत्त्युत्पत्त्यामनः समुद्रम्य दिङ्दिङ्गि तमेत द्वैषयिकं सुखमित्याह—कामैरिति । नित्यान्नुत्पत्त्यामनः स तत्तु सः स एवोक्तं तस्याभयव्यस्तनः एतैरेतेन सार्कं नश्वरैत एव तुच्छैरेवैवस्तुतोऽप्यैः पुष्टार्थमन्यार्थमङ्गाः पुष्टार्थोभासैः कामैः कि प्रयोजनं तदनुभवजितं सुखमनितुच्छमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

किञ्चास्यायावेताजितमपि वैषयिकसुखमनुभूमानुखापेक्षारूपमेव तदनुभवानसमाध्यादित्याह—निरूपयतामिति । हे असुराः ! इह संनारे कर्मभिः प्राचीनैः क्लिश्यमानस्य दुःखतः देहभूतो निषेकादिष्ववस्थासु स्त्रीसम्भोगाद्यवस्थासु स्वार्थवत्तत्र आनन्दः कियत् तन्निषेधार्थं दुःखापेक्षया सुखमल्पमिति भावः । यद्वा निषेकादिष्ववस्थासु पितृवृत्ताद्या मातृयानिप्रवेशप्रभृतिषु इमशान्ताः तातु अवस्थासु प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य अनेन दुःखप्रापुर्बुक्तम् ॥ ४६ ॥

ननु, निषेकाद्यवस्थायाः कर्मैर्निसितस्याभिःशेषकर्मचये

प्रभूतं सुखं क्यादित्याशङ्कां निराकर्तुमन्तरेण परमात्मोपासने न कदाचिदपि कर्म निवर्तते इत्याह—कर्मोक्तानि । देहात्मानुवर्तिता देहेन तावत्कर्मोक्तिं देहान्तरारम्भकाणि पुण्यपापात्मकानि कर्मोक्तिं कुरुते तेश्चार्थे कर्मभिर्निमित्तभूतैर्देहं तनुते विभर्ति, तेन पुनः कर्मोक्तिं तैश्च पुनर्देहमित्येवं बीजादुत्पत्त्या पीरवृत्तिर्निरुपेन इति न कदाचिदपि निशेषकर्मश्रय इति भावः । कुतश्चिदं परिवृत्तिल्लवह—उभयं तु देहेन कर्मोक्तिं कर्मभिर्देहः पलेतदुभयम् आविवेकतः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्याज्ञानादेव हेतोर्भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एव वैराग्योदयावैहिकादुष्मिन्सुखस्यालपाऽस्थिरत्वादितु'खमिभ्रान्तार्थावद्वद्वदिकर्माभवायाऽध्वरं भजतां यद्यपि सर्वं पुरुषार्थाः सुलभास्तथाप्यनन्वयप्रयोजनत्वेनैव तद्भजनं श्रय इत्याह—नरमादिति । तस्मादेहकर्मणां परिवृत्तिरूपसंसारस्य कदाप्यनिर्मात्वादेवापेक्षसुखस्यालपत्वादादिश्रवणादु'खमिभ्रान्ताभूय-स्त्वाच्च तद्विपत्तये निश्चङ्कं सदा हरिमाश्रितानां संसृतेर्वन्धहर-इश्वर' अतीत्या निष्कामेन भजतः हरि विशिनष्टि, धर्मोऽर्थार्थ-श्च कामाश्च यदपाभया वृत्तिष्वर्थापि दाता तमित्यर्थः । तथा च भुति' "इष्टापूर्वबहुधा जाते जायमाने विश्वं विभर्ति भुव-नध्यनाभिः" इति. "को ह्यवान्मातृकः प्रापयात् यदप्य आकाश आन-न्दो न स्यात्" इति "य आत्मना बलदा य एको बहूनां विदधाति कामात्" इति च अर्थोदयो यदपाभयास्त हरिमनोहया भज-नेत्यनेन भक्तपूजाधर्मोऽप्यतीत्या भजतामनर्थहेतुं संसृतिवन्धं हरति, इहया भजतां त्वहितनाममेव ददातीति सूचितम् भवति ॥ ४८ ॥

श्रीपक्षिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवद्वक्तव्यसुखानुष्ठितयज्ञादिकर्माऽनर्थहेतुरित्याशयेनाह—यदर्थमिति । यजेत्तदादि मिथ्यङ्गानि विषयांसु'खम् अमोघं सदानन्तत्वेनाप्यध्वम् ॥ ४९ ॥

एतदेव विवृणोति—मुञ्जावेति । ब्रह्मार्पणब्रह्मणेन करण-मनीहा । तदुक्तम्—“अप्रयत्नेन करणमनीहा प्रोच्यते बुधैः” इति ॥ ४९ ॥

आश्विनसुखानुभवकालं विनाय शरीरे सुखकामं प्रयत्नमानो धिमुत्तरेनातिहास्यो बुधैरित्याशयेनाह—कामातिमिति । काम्यान् कामान् विषयान् यदर्थं यस्य शरीरस्यार्थं पारक्यस्तु श्वसु-गातादेर्विद्यमानो न स्वकीयः । व्यवहिताः शरीरमपेक्ष्य दूरस्थाः ॥ ४९—४९ ॥

ननु, विषयमोर्गार्थी श्रीनारायणोपि विग्रहं गृह्णातीति केचित्त-याह, किमेतैरिति । आत्मनो हरेः तस्मात्स्वतश्चिदानन्दस्वरूपस्य जीवात्मनो भोक्तृकादिना किं न किमपि क्लृप्तमित्यतो वाह, कि-मेतैरिति ॥ ४९ ॥

विपारासहत्वाक्षदेहादिना प्रयोजनमित्याह, निरूपयतामिति । निषेकादिषु गर्भोधानादिष्ववस्थासु कर्मभिः क्लिश्यमानस्य देहभूतः कियाम्स्वार्थ इति निरूपयतामित्यन्वयः ॥ ४९ ॥

* अकारवाच्यभगवद्देहेन ।

श्रीमद्विजयध्वजनीतिप्रवचनपदनामकी ।

सत्कारक्य प्रवाहत्वेन नित्यत्वान्नहरेर्ज्ञानमन्तरेण निवृत्तिः ।
क्यादित्याद्येनाह, कर्माश्रयित । आत्मानुवर्तिना परमात्माधीनेन
कर्मदेहस्थानुसृतमविदेकनोऽस्मात्वात् ॥ ४७ ॥

नन्वाश्रयत्वात् भक्तिरेव प्रयोजिका चेन्नाथादिसा प्रयो-
जनमित्याहुः परिहरन्नुपसंहरति, तस्मादिति । अर्थादेर्हरि-
विषयत्वे नाफलं भवतीत्यर्थः । ननु, प्रतीते चेष्टाराहित्यमनीह-
शब्दार्थं परित्यज्यान्वार्थफलपत्तेरिति प्रमाणात् उक्तं हि प्रमाणाप्रति-
पक्ष, तस्य दहर्थाच्चित्तत्वेन स्वाभिप्रेतार्थत्वमेवाह "कर्मणं कारणो
कार्यं साधनेऽनुव्रतादिषु" इत्युक्तमिति नञाह, अनीहमिति, अम-
साध्यक्रियाराहित्यादनीहमित्याद्योक्तपदार्थः (१) अग्रयत्नेनेति
विशेषणञ्च अमसाध्यक्रियाराहित्यमोचयते--

"रूपवृत्तारण्यभेदे ध्यानपञ्चमनादिवु ।

अनवस्थे नाष्टमभेदे गीतले कर्मण्यस्मिन्ने" ॥

इत्यत्रवाक्ये कान्तेत्यपि प्रयोगश्च ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवोत्पत्तिप्रवचनसम्बन्धः ।

अतोहया निवृत्तिप्रकृत्या अनीह तथैव निवृत्तिप्रकृता-
कारम् । "आहोरात्रिकमनसकृतमवस्थं स्वात्मतत्वाभ्यग" इति वक्ष्य-
माणात् ॥ ४८-५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीतिप्रवचनपदनामकी ।

यदर्थं सत्त्वद्वन्द्वस्य अतः सङ्कल्पितात् विपर्ययात् विपरीत
फलमपेक्ष्ययदर्थं प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

अनीहाया हेतोः सुखावृतः सुखपरिपूर्णः स्यात् ॥ ४२ ॥

कास्मैः कर्मभिः अपैति यदयति उपैति पुनरपि दुःखदानार्थम्
उत्पद्यमानि ॥ ४३-४४ ॥

आत्मनः सत्त्व नित्यो भजनरूप आन्तर्द्रव्योदधिर्यस्य तस्य
भक्तजनवरस्य ॥ ४५ ॥

क्षिप्तमनस्येति भोगेऽवसर एव नास्तीति भावः ॥ ४६ ॥

देहेन मानुषशरीरेण कर्मसाधकेन देहं स्वर्गिशरीरम् उभयं
नदेहद्वयं अविभेदकः तद्वन्मयस्य अहं कर्म कुर्वे इति, अहं कर्म-
फलं स्वर्गभोगे, इत्यभिमानसूत्रत्वात् तदभिमानस्याऽविभक्तसूत्र-
त्वात् आत्मनश्च देहद्वयानिरिकत्वात् ॥ ४७ ॥

नहि विवेक एव कस्तत्राह, तस्मादिति । यदपाश्रया यदधीनाः
अनुवृत्ता वृत्त्याणां कर्तृत्वभोक्तृत्वादयः स्वात्मधीना इत्येत्यर्थः अनी-
हया कामनाराहित्येन अनीहं निरपेक्षम् ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्भजनातिरिक्तकर्मणामिहा, यदर्थ इति । यथोः सुख-
दुःखभोगयोर्थे कर्माणि असङ्कृतकरोति अतः विपर्ययात् विपरीत
फलमपेक्षं विन्दते ॥ ४१ ॥

• एतदेव प्रपञ्चदन् कर्मफलेहा दुःखदा कर्मफलानीह सुखदे-
त्याह-सुखापेति । इहया कर्मफलेच्छया दुःखमाप्नोति, न सुखम्,
अनीहाया । कर्मफलानीहातः सुखावृतः सुखव्याप्तो भवति ॥ ४२ ॥

पुरुषो यदर्थं कामान् भोगान् काश्चैः कर्मभिः कामयते स
देहस्तु पारक्यः परेषां पितृवृत्तिप्रदादिममताविषयः भङ्गुरोऽनि-
त्यश्च यतो याति जायते उपैति नाशं प्राप्नोति च ॥ ४३ ॥

यद्यव्यवहितोऽहन्तरूपदो देहः पारक्यादि दोषवान् तदा
व्यवहितः ममतारूपदा अपत्यादयः पारक्यादिदोषवन्त इति
किन्तु वक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

किञ्च अन्तर्देहपुरुषाद्यैः अर्थसंकाशैः पुरुषार्थवदाभासमानैः
एतैरपत्यदादिभिः देहेन सह नश्वरैरनित्यैः नित्यानन्दमहोदधेः
अपरिच्छिन्नपरमात्मन्यधेः श्रीभगवतः सत्त्वस्थितः अंशभूतस्य
आत्मनः प्रत्यगात्मनः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

प्राचीनैः कर्मनिषेधादिपञ्चवर्थास्तु किञ्चिद्व्यमानस्य देह-
भूतो जीवन्म इह सवारे किमान् स्वार्थः नञिरुपपत्ताम् ॥ ४६ ॥

देहेन कर्माणि आरभते देह तु कर्मभिरारभते एवमुभयं
कर्मेदेहपुण्यप्रविशक्तो हेतोपादेयबोधाभावात्तस्तनुने न तु भग-
वद्भक्त्या पुण्यो भवतीति भावः ॥ ४७ ॥

अर्थादर्थो यदपाश्रया यदधीन अनीहया ऐहिकामुष्मिकपदार्थ-
वासनत्यागेन आत्मानन्तर्गताः किञ्च "एते आत्मान्तर्गामी" इति
वेदप्रतिपक्ष अनीहं स्वतोऽवसतमस्तकामत्वात् भोगेच्छारहितं
भजत ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

पंडित मानी मनुष्य जिस संकल्प से बारं बार कर्म करता
है उस सकल्पित पदार्थ को न प्राप्त होकर विपरीत फल को
ही अवश्य प्राप्त होता है ॥ ४१ ॥

इस संसार में कर्म करने वाले पुरुष को सुख की प्राप्ति और
दुःख छूटने का ही संकल्प रहता है परंतु जब तक चेष्टा
नहीं करता तब तक सुख में रहता है, और सुख के लिये
चेष्टा करने से सदा दुःख ही को प्राप्त होता है ॥ ४२ ॥

पुरुष जिस देह के पोषण के लिये विषयों के द्वारा नाना
प्रकार के भोगों की इच्छा करता है, वह देह तो पराया है
अर्थात् श्वश्रृंगालादिको का भोग्य है, क्षण भंगुर है और आग-
मापायी है ॥ ४३ ॥

जब साक्षात् शरीर की यह दशा है फिर जो शरीर के
संबंधि ममत्वात्पद हैं जैसे कि पुत्र स्त्री गृह भन राज्य कोश
(खजाना) हस्ती अमात्य नौकर चाकर इत्यादि इन तुच्छों से
आत्मा का क्या प्रयोजन होने वाला है, क्योंकि ? आत्मा तो

सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः ।
 भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ॥ ४९ ॥
 देवोऽसुरो मनुष्यो वा यत्नो गन्धर्व एव च ।
 भजन्मुकुन्दचरणां स्वस्तिमान्स्याद्यथा वयम् ॥ ५० ॥
 नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः ! ।
 प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ॥ ५१ ॥
 न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ।
 प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥ ५२ ॥
 ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः ! ।
 आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनिश्चरे ॥ ५३ ॥
 दैतेया यश्चरन्नासि स्त्रियः कूपा इजौकलः ।
 खगा मृगाः पाणजीवाः सन्ति ह्यन्युत्तरां गताः ॥ ५४ ॥
 एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुनः स्वार्थः परः स्मृतः ।
 एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्तत्तत्र तदीदृशम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाश्च

वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे दैत्यपुत्राबुधशालनं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

नित्याऽऽन्द का महासागर है, और ये सब अर्थ सदृश जान पड़ते हैं, और है अनर्थ तथा देह के साथ नष्ट होने वाले हैं, ॥ ४४—४५ ॥

प्रह्लाद कहते हैं कि—हे असुर पुत्रहो ! तुमही वतलाओ कि इस संसार में निषेक आदि संपूर्ण अवस्थाओं में कर्मों से क्लेशित इस देहधारी का कितना स्वार्थ है ॥ ४६ ॥

देही (जीव) स्वाधीन देह से कर्म करता है, तथा कर्मों से देह को प्राप्त होता है तथा देह और कर्म दोनों अविवेक से अर्थात् हेयोपादेय के अज्ञान से होते हैं ॥ ४७ ॥

तस्मात् अर्थ काम और धर्म ये सब जिसके अधीन हैं कर्मों की चेष्टा न कर के अपने आत्मा उस हरि ईश्वर को भजो ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भूतानां प्राणिनाम् जीवसंज्ञितोऽन्तर्यामी ॥ ४९ ॥

[३६]

असुराणां तस्मात्कर्मजाऽनधिकार इत्यपि न वाक्यमित्याह, देव इति पञ्चमिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अमलया निष्कामया अन्यद्विडम्बने नष्टमात्रम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अन्युत्तरात्मवृत्तम् ॥ ५४ ॥

अध्यायद्वयोक्तमुपसंहरति, एतावानिति । तदीक्षणां गोविन्ददृष्ट्या सम्माननम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ दैत्यकुमाराणां सर्वेषामात्मनां भगवद्भजनेऽनधिकार-
शङ्कां निराकुर्वन्नीहया भजनानुष्ठाननिष्ठान्तिष्ठप्रतिष्ठित-
स्वदृष्टान्तेनाह—सर्वेषामपीति आशयम् । स्वकृतैः स्वसृष्टैर्महद्भिः

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भूतैः पृथिव्यादिभिः कृताणां सृष्टाणां भूतानां देवादीनां सर्वेषां भगवान् बीजसंज्ञितः आदिकारणभूतः आत्मा अत एव निरतिशय-
मिष ईश्वरोऽन्तःप्रविश्य नियन्ता तावद्भगवान् सर्वेषां साधारण
इति भावः ॥ ४९ ॥

अतो देवादिजातिविभागमन्तरेण यः कश्चिन्मुकुन्दचरणं
भजन् स्वस्तिमात्रवृत्ताऽनिष्टः प्राप्तेष्टश्च स्यादेव यथा वयमिति
वयमहुरा अपि भगवन्तं भजन्तः स्वस्तिमन्तोऽभूम्, तथेतरेऽपी-
त्यर्थः । यथा वयमिति सृष्टान्तसारस्याद्भगवतः सर्वभूतसाधारण्य-
प्रतिपादनस्वारण्याय निरुपाधिकोक्तविधात्मत्वादिस्मरन्ध्यान-
पूर्वकमनस्यप्रयोजनेन भजन्तः स्वस्तिमन्तो भवेयुरन्यथा तु
स्मीहितमात्रवन्त इति सूचितम्, तथा च श्रुतिः “नान्यः पन्था
अयनाय विद्यते” इत्यादिका ॥ ५० ॥

नदेतदुपपादयति-नालमिति छात्रशाम । हे असुरात्मजाः ।
द्विजत्वादयो मुकुन्दस्य प्रीयानाय प्रीतिजननाय नाहं न प्रभनः
किं न्यमलया अनन्यप्रयोजनया भस्त्रेव हरिः प्रीयते अन्यदुपाया-
न्तरान् विदुष्यन् नटनमात्रम् द्विजत्वमिति वर्णाधिदयोपलक्षकम्
देवत्वमिति जात्याधिक्यस्य ऋषित्वमित्यतीन्द्रियद्रष्टृत्वादिकृष्णा-
नाधिक्योपलक्षणम् बहुजतेति तु माहाजन्मज्ञानाधिक्यस्य वृत्तं
पित्रादि परंपरागता सद्वृत्तेः ॥ ५१ ॥

हानं पात्रे विस्रव्यागः तपः कृच्छ्रादि इत्यादि यागः क्षौचं
क्षान्तादिकृतं शुचित्वं व्रतानि प्राजापत्यादीनि ॥ ५२ ॥

यतो अतएव भगवान्प्रीयते तोषारात्तरेखास्तो हे राजराजः ।
यूयमाश्रितसंसारबन्धहारिणि सर्वभूतातामस्तत्प्रति भगवति ईश्वरे
भक्तिप्रत्ययप्रयोजनं कुरु कष्टभूना, सर्वत्रात्मौपम्येन स्वा-
त्मतुल्यत्वदृष्ट्या स्वस्तिमन्निवेशशरीरभूतेषु सर्वेषु दययो-
पलक्षिताः भगवद्भक्तिं कुरुतेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

किमेतं भजन्तः केषां सुता बभूवुस्त्रिपेक्षाणां पापजातयोऽपि
केनचिद्भगवत्सम्बन्धनिर्देशेण मुक्ताः किं पुनरेवं भजन्तो मुच्यन्ते
इति वक्तव्यमित्याशयेनाह—दैतेषा इति । रक्षांति वक्तव्यवादयः
स्त्रियः पूतनादयो ब्रह्मैकसो नन्दादयः दान्नाश्वारगादयः खगाः
जटाशुप्रभृतयः सृगाः मायासृगादयः एवंविधाः पापजीवा अप्य-
च्युताः भगवत्साधर्मज्ञताः प्राप्तास्त्वानि हीति प्रसिद्धौ, त्रिकाख-
जत्वाद्भगवता प्रहर्दिनेवमुक्तम् ॥ ५४ ॥

अध्यापह्नयोक्तार्थं निष्कृष्टोपसंहरति-एतावानिति । अस्मि-
न्लोके पुंसां पर उत्कृष्टः स्वार्यः पुरुषार्थः एतावानेव कियत् यत्
गोविन्द भगवत्संक्रान्तभक्तिरनन्यप्रयोजना भर्त्कर्यञ्च सर्वेषु भूतेषु
तदीक्ष्यो गोविन्देक्ष्यं भगवदात्मत्वदर्शनमित्येतावानेव निरति-
शयपुरुषार्थसाधनभूत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेरेव भजने कारणमाह, सर्वेषामिति । व्यंजकत्वाद्बीजजङ्ग-
त इति शेषः “व्यञ्जनाज्जगतो विष्णुर्वीजं न परिणामतः” इति वच-
नाद्य बीजशब्दस्य विकारोर्थः अप्रयत्नेनेति “अविक्रियः स्वहृदयः”
इति श्लोके ॥ ४६—५० ॥

भूतानामुत्पत्त्यादिना भक्त्यभावे जातिविशेषो वृत्तादिवि-
शेषोऽप्यकिञ्चित्कर इत्याह, नालमिति । वृत्तमाचारः “वृत्तं स्वरूपे
चरिते” इति यादवः ॥ ५१—५२ ॥

आत्मौपम्येनात्मस्नेहवत्स्नेहेन ॥ ५३ ॥

वेदान्तादिशास्त्रानधिकारित्वेन पापजीवत्वं ननु पापकरणात्
अच्युततां च्युतिवर्जनं मोक्षं गताः सन्ति हि यस्मात्तस्मात्
मुकुन्दभाकिरेव सम्पाद्या ॥ ५४ ॥

तात्पर्यात्पुनरेतदेव हि करणं श्रेय इत्याह, एतावानिति । तस्य
हरः सर्वसत्ताप्रदत्वेनावस्थितेरीक्ष्यं दर्शनं ज्ञानमिति यदीयं
भक्तिरिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नालमिति युगमकम् ॥ ५१—५२ ॥

तत्र इति शब्देन सर्वस्मिन् देशे कालेच आत्मौपम्येन आत्मनि
यथा आनुकूल्येन कायमनोवचनवृत्तिरूपं भजनं कुरुत नतदपि
कुरुतेति ॥ ५३ ॥

ब्रह्मैकरोऽन नीचसहपाठात् “किरातद्विज्ञानध्रुवलिङ्गं पुरुषसा
जाभीरकड्ढा यवनाः खगादयः” इत्यादाविव शब्दोपजीवना नीच-
जातिविशेषा एव आभीरा देवाः । ननु “कृषिवाणिज्यगोरक्षाः
कुलीद तुर्यमुच्यन्ते । चार्त्ता चतुर्विधा तत्र ववं गोवृत्तयोऽनि-
यम्” इतिवद्वैशम्पेदा इति विशेषः प्रलपस्रव्यः ॥ ५४ ॥

तस्य भागवत एव ईक्ष्यं स्फूर्तिः “सर्वभूतेषु यः पश्येत्”
इत्यादिः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यतः सर्वेषां देहश्च जीवश्च परमात्मा च प्रियश्च वस्तुनो हरिरेव
तस्मात् भजतेत्याह, सर्वेषां देवतिथ्यगादीनामपि आत्मा परमात्मा
स एवेश्वरः स्वेनैव कृतैः कृतानामिति देहोपि तत्कारणकत्वात्
स एव जीवसंज्ञा सञ्जाता यस्य सः जीवस्य तदीयतदस्थ-
किरूपत्वात् । यद्वा सर्वेषां प्रियत्वादपि तमेव भजतेत्याह, सर्वेषां
भूतानां यो जीवसंज्ञः जीवनामा ततोपि प्रियः ॥ ४९ ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

अथदैत्यमुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितम् ।
जगृहुर्निरवद्यत्वाद्गैव गुर्वनुशिञ्चितम् ॥ १ ॥
अथाचार्यमुतस्तेषां बुद्धिमेकान्तसंस्थिताम् ।
आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद्यथा ॥ २ ॥
श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुस्तहं तनयाऽनयम् ।
कोपावेशचलद्वात्रः पुत्रं हन्तुं मनो दधे ॥ ३ ॥
क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतदर्हणम् ।
आहेक्षमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥
प्रश्रयावनतं दान्तं ब्रह्माजलिमवस्थितम् ।
सर्पः पद्माऽऽहत इव श्वसन् प्रकृतिदारुणः ॥ ५ ॥
हिरण्यकशिपुरुवाच ।

हे दुर्विनीत ! मन्दात्मन् ! (१) कुलभेदकराधम ! ।
स्तब्धं भच्छासनोद्धूतं नेष्टे त्वाऽद्य यमक्षयम् ॥ ६ ॥
क्रुद्धस्य यस्य कम्पन्ते त्रयो लोकाः सहेश्वराः ।
तस्य मेऽभीतबन्धूत ! शासनं किम्बलोज्यगाः ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

न केवलं मे भवतश्च राजन्स वै बलं बलिनां चापरेषाम् ।
परेऽवरेऽमी स्थिरजङ्गमा ये ब्रह्मादयो येन वशं प्रणीताः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टमोऽतिरूपा सन्तु निघ्नन् दैत्यो हतः स्वयम् ।
आविर्भूय नृसिंहेन स च ब्रह्मादिभिः स्तुतः ॥ १ ॥
अन्तः कृपासुधापूर्णो बहिःक्रोभो नृकेसरी ।
दैत्येन्द्रमरिभावेन मजन्तं समभावयत् ॥ २ ॥
एकान्तसंस्थितां प्रत्यङ्निष्ठाम् यथा यथावत् ॥ १ ॥ २ ॥
स च पुत्रं हन्तुं मनोदधे कथम्भूतः कोपस्यावेशेनोद्रेकेण
चलद्वात्रं वपुर्षस्य सः ॥ ३ ॥

क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य पापेन सरोपेण तिरश्चीनेन वक्ष्य
हेमन्दात्मचलपुष्टे ! मदाङ्गाऽनिलङ्घिनं त्वामद्य यमालयं
नेष्यामि ॥ ६ ॥
अभीतवद् किं बलं यस्य सः किम्बलः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भगवता प्रह्लादेनोपदिष्टतत्त्वत्रयबाधात्म्यहेयोपादेयभग-
जर्मतदनुष्ठानोद्योगाद् दैत्यकुमारानालक्ष्याचार्यसुतो दैत्येन्द्राय

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न्यवेदयदित्याह देवर्षिः—अथेति । भगवद्भूमौपदेशानन्तरं तेन प्रह्लादेनानुवर्णितमाकर्षयं निरुद्धत्वात्प्रह्लादोक्तमेव जगद्दुर्दैत्यकुमाराः नतु शुर्वनुशिक्षितमसुरोपाध्यायानुशिक्षितम् जगद्दुः ॥ १ ॥

अथ तेषां दैत्यपुत्राणामेकान्तसंस्थितानामव्यभिचारेश्च भगवद्भूमौविषयां बुद्धिमात्रक्षयं लिङ्गेर्जात्वा भीतस्त्विरितः सञ्ज्ञान-त्वरः यथावद्वाङ्मि हिरण्यकशिपवे आवेदयद्विज्ञापितवान् ॥ २ ॥

ततो दैत्यो हिरण्यकशिपुर्गुरुणाकं सुतस्यानयमनोति स्वमार्गाऽननुवर्तनम् अन एवाऽप्रियं नच्छृत्वा कोपावेशेन क्रोध-व्याप्त्या चक्रत्कम्पमानं गात्रं शरीरं यस्य तादृशः पुत्रं प्रह्लादं हन्तुं मनोदधे मनोरथं कृतवान् ॥ ३ ॥

कठोरया गिरा अतद्वर्णं तिरस्कारानर्हं प्रह्लादं क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य क्रोधेन तिरश्चीनेन वक्रेश्च चक्षुषेक्षमाणः आह उवाच ॥ ४ ॥

कथम्भूते वितथेन नितरां नञ्चं दान्नं तिरस्कारादिभिरल-ज्ञानक्रोधे बद्धो अञ्जलिर्येन तं सम्यगुपसमीपे स्थितं कथम्भूतः पादेनाहतस्ताडितः सर्वं ह्यव्यक्तं श्वात्तं पुञ्चन् स्वभाषेनेन क्रूरः ॥ ५ ॥

वक्तिमेवाह—हे दुर्विनीत इति आश्रयम् । हे दुर्विनीत । भन्दात्मजलपयुक्ते ! गङ्गाशालिजाङ्गनं त्वामपुना यमाजयं ने-ष्यामि ॥ ६ ॥

यस्य मे कुड्मरय सतः सखाजालश्लोकाः परितः कम्पन्ते तस्य मे सप्त शालनमभीतवद्भयः दिनचरन्त्यो भयरहितः कोऽपि नास्तीत्यभिप्रायेण वतिः प्रयुक्तं अत्यगाः प्रनिवर्त्यते यवमति वर्तने मवान् किंवाः को बलं यस्य तादृशः ॥ ७ ॥

एवमुक्त आह भगवान्प्रह्लादः—न केवलमिति चतुर्भिः । तावद्युक्तं किंवल इति तत्रास्तरमाह, आश्रयम् । हे राजन् ! स न केवलं ममैव बलं किन्तु भवतोऽप्येषाश्च बलिनां पलम्, कौऽस्तौ ? येन ब्रह्मादयः चतुर्मुखप्रभृतयः उवाचवाच्याश्चारात्मकाः सर्वे लोकाः वशं स्वगशं प्रणीताः प्रापिताः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वैराग्याद्यङ्गोपाङ्गरुचिरभक्तिसुन्दरीसुन्दरावगवसन्निवेशलक्ष-णपरमपुरुषार्थकरणं यदुत्तरचरितमिमेनोददर्शयितुं नर्गमहाव-नारो निरूपयतेऽस्मिन्नध्याये, तत्र दैत्यसूतेः प्रह्लादवर्णितं श्रुत्वा किं कृतमिति युधिष्ठिरस्य मानसीं शङ्कां परिहरति, अथेति । निर-वद्यत्वाग्निर्दोषत्वात् ॥ १ ॥

एकान्ते हरौ सम्यक् स्थितामैक्यस्थितानामभिन्नविषया-मिति वा यथा यथावत्साकल्येन यथा तस्तेनोक्तं गृहीतं तथेति वा ॥ २ ॥

तनयस्यानयं स्वसिद्धान्तविरुद्धसिद्धान्तम् ॥ ३ ॥

पापेन पापसाधनेन ॥ ४—५ ॥

यमक्षयं यमगृहम् ॥ ६ ॥

कस्य बलं यस्य स किम्बलः मद्बलमनाहत्य तव बलभूतः क इत्यर्थः ॥ ७ ॥

किम्बलमित्यस्योत्तरमाह, न केवलमिति । वेत्यनेन “बलमानन्द भोजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम्” इति श्रुतिं सूचयति, पराश्चानराश्च परावरे एतदेव विशदयति, स्थिरजङ्गमा इत्यादिना ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

टीका पद्ये अरिभावेन भजन्तमिति तदाज्ञातत्वाद्बहिरङ्गे-नैव तेन भजन्तं स्वं प्रति धर्मावयत् प्राप्तयत्, श्रुत्वेति पदार्थं गौड-मिश्रिलयोर्नास्ति स्वाम्यसम्मतश्च । सचेत्यध्याहारस्य वैय-थ्यात् ॥ १—१३ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिहृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रथमे स्वसुते हन्तुगृहसम्भं सपाऽमूरः ।

हन्तव्योन्धकृतमद्व साक्षात्कृतिहो देवतः पुनः ॥

एको सुराश्चात्मापन्तः सर्वेषां चेत्तेकाकां विष्णुर्नक्तियोगो वा तत्र संस्थिताम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

दुर्विनीतेति वल्लवार्थाय दुष्टेऽपि विशिष्टं भीतं कृपाल-क्षयं यस्य परपुत्रास्तुष्टिपुत्रत्वात् सत्त्वानामप्यात्मा गतो यत्र सर्वविघातार्थकत्वात् कुलपेदकराः कुला शेषकष्टारः प्रजापतयो-ऽप्यपराया परमातु मद्वाचिभूतिमत्वात् स्वयम्भु ससुरेषु पूज्यबुद्धि-त्वाभावात् प्रच्छाद्यनोद्धूतं मद्वाहाखनिनं यमक्षयं यमालयं पक्षे यमनामप्रयोगयोगानां क्षयं निवासभूतं त्वां नेष्ये स्वभाष्यकत्वेनांगी-कारिणीमीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अभीतवत् किं बलं यस्य सः ॥ ७—८ ॥

श्रीमच्छुद्धदधकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टमे प्रह्लादं हन्तुं प्रवृत्तो हिरण्यकशिपुर्गुरुणा हनः स च ब्रह्मादिभिस्तुत इति वयर्थे—अथेति । निरवद्यत्वाग्निर्दोषत्वाच्चेन प्रह्लादेन वर्णितं जगद्दुः ॥ १ ॥

एकस्मिन्भगवति अन्तःसमावेशो यस्य तेन प्रह्लादवाक्येन संस्थितां बुद्धिमात्रक्षयं ज्ञात्वा ॥ २ ॥

तनयस्याऽनयं पक्षाश्रयणं तत्तादृशमप्रियं श्रुत्वा कोपस्यावेशो-नोद्रेकेन चक्रत्कम्पनं गात्रं यस्य सः ॥ ३ ॥

क्षिप्त्वा भर्त्सयित्वा पापेन दुष्टेन तिरश्चीनेन वक्रेश्च ॥ ४—५ ॥ मच्छासनान्मदादेशाबुद्धं बहिर्भूतम् त्वा त्वाम् ॥ ६ ॥

किं किञ्चिन्मात्रं विष्णुवारथं बलं यस्य सः किंवलः अभीत-वत् प्रशासनम् अत्यगाः अतिक्रान्तवानसि ॥ ७ ॥

स ईश्वरः कालं हरुक्रमोऽसावोजः सहः सत्त्वबलेन्द्रियात्मा ।
 स एव विश्वं परमः स्वशक्तिभिः सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेशः ॥ ६ ॥
 जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः समं मनोधत्स्व न सन्ति विद्विषः ।
 ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थितात्तद्धि ह्यनन्तस्य महत्समर्हणम् ॥ १० ॥
 दस्यून् पुरा षण्ण विजित्य लुम्पतो मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश ।
 जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ॥ ११ ॥

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

व्यक्तं त्वं मर्नुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकृत्यसे ।
 सुसूक्ष्मां हि मन्दात्मन्ननु स्युर्विप्लवा गिरः ॥ १२ ॥
 यस्तवगा मन्दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः ।
 क्रासौ यदि स सर्वत्र कस्मात् स्तम्भे न दृश्यते ॥ १३ ॥
 सोऽहं विकृत्यमामस्य शिरः कापाद्धरामि ते ।
 गोपायेत हरिस्त्वाऽथ यस्ते शरणाभीप्सितम् ॥ १४ ॥
 एवं दुरुक्तैर्भुदुरदयन् रुषा सुतं महाभागवतं महासुरः ।
 खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात् स्तम्भं तताडातिबलः खमुष्टिना ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदुक्तं किंवदन्ति तत्र बलमाद, हेराजश्च मे समैव स बलं
 नास्ति किन्तु भवदादीनां सर्वेषां बलम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीहृक्मणीपतये नमः ॥

॥ नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि-तदनन्तर सब दैत्यपुत्रों ने प्रह्लाद का
 कथन सुनकर, गुस्से होनेके कारण उसीको ग्रहण किया और
 गुरु का सिखाया हुआ नहीं ग्रहण किया ॥ १ ॥

अनन्तर आचार्य पुत्र ने उन सबों की बुद्धि परमात्मनिष्ठ
 देख कर, भय भीत होकर उसी समय राजा से सब समा-
 चार निवेदन किया ॥ २ ॥

दैत्य (हिरण्यकशिपु) ने भी उस दुःसह अप्रिय पुत्र की
 अनीति का सुनकर, कोप के आवेश से चलायमान गात्रवाला
 होकर पुत्र के मारने का मन किया ॥ ३ ॥

नम्रता से अवगत दान्त और हाथ जोड़ योग्य प्रह्लादको
 कोप के आवेश से चलायमान गात्र जिसका प्रकृति से दारुण,
 पादताडित सर्प के नाईं खास लेता हुआ और रोषयुक्त तिरछी

दृष्टि से देखता हुआ हिरण्यकशिपु यो बोला ॥ ४-५ ॥

हिरण्यकशिपु बोला, कि—हे दुर्विनीत ! हे मन्दबुद्धे !
 अरे कुछ भेदक ! अरे अधम ! मेरी आज्ञा को उल्लंघन करने
 वाले रतव्य तुझ को अवही बमराज के घर पहुंचाता हूं ॥ ६ ॥

जब मैं क्रुपित होनाहू तब लोकपालों सहित तीनो लोक
 कांपने लगने हैं, हे मूढ़ ! तिस मेरी आज्ञा को निडर के नाईं
 किस के बल से तूने उल्लंघन किया ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

प्रह्लाद बोले, कि—हे राजन् ! न केवल हमारा किंतु तुम्हारा
 और ससार में अन्य जितने बली लोग हैं उन सबों का वह
 परमात्माही बल है, कि जिसने पर अधर (वडे छोटे) स्थावर
 जंगम जो ब्रह्मादिक जीव हैं सब को वश में कर के रखे हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वशं प्रणीता इत्यत्र हेतुः—स ईश्वर इति । उरवः क्रमाः पादवि-
 क्षेपा यस्य बहुपराक्रम इति वा ओज आदिरूपः सत्त्वं धैर्यं
 बुद्धिर्वा ॥ ८ ॥

ननु, मच्छत्रुरसौ कथं ममापि स एव बलं स्यादत आह, जहीति ।
 आत्मनः स्वस्य भावं स्वभावं त्यज्य यतोऽजितादात्मनो मनस ऋते

तदैव तस्मिन्निनदोऽतिभीषणो बभूव येनाण्डकटाहमस्फुटत् ।

यं वै स्वधिष्ण्योपगतं त्वजादयः श्रुत्वा स्वधामाप्ययमङ्ग ! मेनिरे ॥ १६ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।

विनाऽन्ये विद्विपो न सन्ति किञ्च तद्धि तदेव हि साम्येन मनसो-
धारणमेव समर्हणमारोधनम् ॥ १० ॥

ननु, मया दिग्विजये सर्वे रिपवो जिना अनः साम्प्रत विद्विपो
न सन्तीति चेत्सत्यं तत्राऽऽह—दस्यूनिति । एके भावादशा मन्दाः
पुरा आदौ लुम्पतः सर्वस्वहरतः पडिन्द्रियक्षणात् शत्रून्
विजित्वाऽजित्वा दश दिशः स्वयंजिता मन्यन्ते स्वाधोस्तु जित-
चित्तस्य देहिनां समस्व हृष्य विदुषः स्वाज्ञानकल्पिताः परे
शत्रवः कुतः स्युः ॥ ११ ॥

व्यक्तं निश्चितम् विप्लवा अनन्विता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

हे मन्दभाग्य ! मदन्यो जगदीश्वरो ययास्ति, न ह्यसौ कास्ति ? प्रह्लाद-
आह, स सर्वज्ञास्ति, हिरण्यकाशिपुर्नाह, तर्हि कस्मात्स्तम्भे नास्ति
प्रह्लादस्तु तं स्तम्भं निरीक्षमाणां नमस्वप्नाह, दृश्यति इति ॥ १३ ॥

हिरण्यकाशिपुस्तु तत्र तमपश्यन्नाह, सोऽहमिति । विक्षत्त-
मानस्य विपरीतं द्रुवाण्यस्य ते शिरः कावाञ्छरामि पृथक्-
शोभि ॥ १४ ॥

प्रह्लादेन श्रद्धिं बद्धाञ्जलिना निरीक्ष्यमाणं स्तम्भं मुष्टिना ताडि-
तवान् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यविरचितभागवतचन्द्रिका ।

कोऽसौ तस्य नाम कथयेत्यत्राह—स इति । स सर्वेषां बला-
घायकः ईश्वरः, कोऽसावीश्वरः ? उरुक्रमः उरव लोकत्रयसंप्राहताः
क्रमाः पादधिक्तेषा यस्य सः त्रिक्रम इत्यर्थः । “सर्वं पदे हस्ति
पदे निगम्य” इति न्यायेन पादत्रयेणैव लोकत्रयाक्रमणरूपमहा-
महिमशालिनस्तस्य सन्निधौ त्वद्वलं कियदेतदित्यभिप्रायः न
केवलमुरुक्रमः सर्वेषाञ्च बलाघायक एव, कित्वसावोज आ-
दीनामात्मा आश्रयो भारक इति यावत् । ओज इन्द्रियशक्तिः
सहः मनोबलं सर्वं धैर्यं बलं देहबलम् इन्द्रियाणि च तेषाम-
प्याश्रय इत्यर्थः । किञ्च स एवोऽरुक्रमः परमः निस्समाश्रयधिकः
स्वशक्तिभिः स्वांशभूताभिः प्रकृतिपुरुषकालात्मिकाभिः शक्तिभिः
कृत्स्नं विश्वं सृजति अवाति रक्षति अस्ति संहरति च स्वयं
गुणत्रयेणः सत्त्वादीनां त्रयाणां गुणानामीशो नियन्ताऽगुण्य
वश्यो न कर्मवश्यश्चेति भावः ॥ २ ॥

ननु, शत्रुरसौ कथं ममापि बलं क्यादत्त आह—जहीनि ।
त्वमिममात्मनः स्वस्याऽऽसुर भावं जहिय्यज समं मित्रमित्रानु-
सन्धानरहितं यथा भवति तथा मनो धत्स्व धारय, तथा मनः
शिक्षयत्यर्थः । एवं चेत्केऽपि विद्विपो न सन्ति, किञ्च “आत्मैव
ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः” इत्युक्तरीत्या आत्मैव रिपुर्न-

तदन्यः कोपि रिपुरस्तीत्याह—ऋते इति । अजिताद्विधेयादन्
एव उत्पद्ये दुर्निषये स्थिताद्वक्तृभानादात्मनोऽन्तःकरणद्वारे न
सन्ति विद्विप इति पूर्वोक्तान्वयः तद्धि मनसः साम्यमेव ह्यन-
न्तस्य त्रिविधपरिच्छेदरहितस्य परमात्मनः समर्हणं सम्भवगारा-
धनम् ॥ १० ॥

किञ्च सर्वदिशां जयिनोऽप्यजितेन्द्रियस्य भवादशस्य केवल
जयशालित्वाभिमानमात्रमेव न वस्तुतो जयित्वमस्तीत्याह—दस्यु-
निति । पुरा तावत्लुम्पत आत्मनोऽपहतपाप्मत्वादिसुखाऽष्टक-
रूपमैश्वर्यमपहरतः पडिन्द्रियरूपान् दस्यून् दुष्टजस्तुतुल्यान् श-
त्रून् न विजित्वाऽजित्वा एके त्वादशाः दश दिशः स्वजिताः
स्वनैव जिना इति मन्यन्ते अभिमानमात्रमेतदित्यर्थः । जितात्मनो
जितेन्द्रियस्य तु हृष्य स्वात्प्रपरमात्मयाथात्म्येवदिनो देहिनां
समस्य सर्वाणि भूतानि परमात्मशरीरत्वेन समं पश्यतः स्फूर्धोः
महाभागवतस्य स्वमोहप्रभवाः देहात्मजमएवतन्त्रात्मजमितिस्मृ-
परे शत्रवः कुतो भवन्ति न सन्त्येवेति भावः ॥ ११ ॥

एव लुक्कवन्तमाह हिरण्यकाशिपुः—व्यक्तिमिति । हे मल-
पुच्छे । त्वं व्यक्तं नूतं मर्तुकामोऽसि मर्तुमिच्छसि यस्त्वस्य अयन्तं
विक्षत्तमे अथैवं निक्षत्तन तव न स्वाधिनि भावः । हि नथाहि
सुसुप्तानां मर्तुमिच्छनां विप्लवा अनन्विता वाचो न नष्टुर्भवे-
युरव ॥ १२ ॥

हे मन्दभाग्य ! यस्त्वया मत्तोऽप्यो जगत ईश्वरः उक्तं असौ
कास्ते ? यदि स भवदभिमतो जगदीश्वरः त्वमैवान्तरात्मतया व-
र्त्तते तर्हि कस्माद्वेतोः स्तम्भे पुरोवर्तिनि न दृश्यते मदन्यो
जगदीश्वरः कोसावस्तीति दैत्यः प्राह ईशः सर्वज्ञास्तीति प्र-
ह्लादः ईशो यदि सर्वज्ञास्ते तर्हि स्तम्भे नास्तीति हिरण्यकाशिपुः
प्रह्लादः स्तम्भे पश्यन्नाह, न दृश्यतेऽपि तु दृश्यते एवेति व्या-
ख्यास्तरम् ॥ १३ ॥

सोऽहं सर्वेषामीश्वरोऽहमेवं विक्षत्तमानस्य ते तव देहा-
च्छिरो हरामि छिगधि यो हस्तिरव शरणात् रक्तकः ईप्सितः
सोऽभुना त्वां गोपायेत स रक्षिना चेदभुना त्वां रक्षिष्यतीति
अन्यथा तु तदेव मिथ्येति भावः ॥ १४ ॥

एवमित्थं रुपा क्रोधेन दुरुक्ते मुहुर्मुहुर्महाभागवतं सुते प्रह्लाद-
मर्दनं महासुरो हिरण्यकाशिपुः खड्ग प्रयुज्य वरासनात्सिंहासना-
दुत्पतित उत्थितोऽत्यन्तं बलं यस्य तेन स्वमुष्टिना स्तम्भं तताड
ताडितवान् बभञ्ज ॥ १५ ॥

तदैव ताडनान्तरमेव तस्मिन्स्तम्भेऽतिभीषणो निनदो ध्वनि-
र्वभूव, निनदं विशिनष्टि, येन निनदेनाण्डकटाहं ब्रह्माण्डकटाह-
मस्फुटद्विजमभूत् अङ्ग हे युधिष्ठिर ! यच्च निनदं श्रुत्वा
स्वस्थानगता अजादयो ब्रह्मादयः स्वधिष्ण्यानां व्यथं नाशं मे-
निरे प्रलयकालममन्यन्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्वयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु “रथाशुभस्ये प्रथमं शरीरवाय देहिनाम्” इति श्रुतेः शिवं वक्ष्ये वदन्ति केचित् “कालाद्भवन्ति भूतानि मन्यन्ते काल-चिन्तकाः” इत्यत्र कालमयं कथमयं निर्णयः परमात्मजमिति तत्राह, स इति ॥ ९ ॥

कुतो न सन्ति विद्विष इति तत्राह, कृते इति । उत्पत्तिस्थितास्त्वमागविरुद्धमागविरतादजितात् अवशीकृतादात्मनो मनभादीन्द्रियग्रामादन्ते शुद्धमगवादिना निचार्यमाणो शत्रवो न सन्तित्यर्थं ननु, तर्हि किं “युद्धाद्यमं परं चक्रुर्विबुधादानवान्प्रति” इत्यादि कथं सङ्गच्छ्य इत्याशङ्क्य यथायोग्यतादर्शनलक्षणां समत्वं कर्तव्यम् अन्यथा शास्त्रविरोध इति भावेनोक्तसमत्वं फलमाह, तद्विद्धीति । नत्तद्योग्यतानुसारेण तन्मनोधारणं हरेः समर्हस्यं विद्धीत्यन्वयः नैतदल्पं किन्तु महदित्याह, मददिति ॥ १० ॥

एतदेव विशदयति—इत्युक्ति । एके भवाद्दशाः पुरं शरीरं लुप्ततः पद्मसूत्रं षडिन्द्रियाण्यचोराणां विजित्य दश दिशः स्वेन जिता इति मन्यन्ते इत्यन्वयः आन्तराश्रयार्थं विना कुतो बाह्यश्रु-जय इति भावेनाह, जितेति । परे बाह्यशत्रवः यद्वा एके मादृशाः षडिन्द्रियजयो नास्ति चेत् बाह्यशत्रुविपयाद्दशदिशः सुदुर्जिता इति मन्यन्ते चेत् पूर्ववत् ॥ ११ ॥

अतुरावेशो इक्षिप्यस्तुतुष्येता मत्स्यं न परस्व औद्विज्यस्त-तमभूत्पुनस्तुतास्त्रिभुवनोऽप्यहोमदृष्टविति भावेनोक्तप्रवृत्तारण्यं, व्यक्तमिति । अनेनात्र वक्तव्यांशाद्विक्तं विज्ञाप्यतेऽप्यहं आप-ते निष्ठुताय दूकपतुतिवदसङ्कताः ॥ १२ ॥

यदि स्वतुकं शुकं तथात्ति तथा प्रतीयेत तस्मादसम्बद्ध-मिति भावेनाह, यत्प्रयेति ॥ १३ ॥

अश्वेदस्त्रुजितमित्याह, कोहमेति । गोपानेत रज्जुत ॥ १४ ॥

यदिद्विजं जयस्वेति वक्षः न हार्दमत्सनादितत्वात्तत्राह, पवमिति ॥ १५ ॥

संलग्नैर्नाश्रयपातेन सङ्गतां शरीरसूत्राणां दिव्यथा सम्भा-वित्वेनानुक्तं भगवत्सन्निधानवत्तादजनिपुनस्तमोत्थनिर्हादोद्दि-त्याह, तदेवेति । अरुणत अभिनव स्वक्षिणयोपगते स्वकीयत्वे-नाभिमनं सत्यलोकं प्राप्त स्वधामाप्ययं खलोकनाशम् ॥ १६ ॥

भीमजीवगोक्षगिक्तकमसन्दर्भः ।

विकल्पमानस्येति—तत्तदुक्तेरात्मश्लाघायामेव पर्यवसा-नात् ॥ १४—१६ ॥

भीमद्विधनाथकृत्वास्मिन्कृतसाराधर्शिनी ।

जहिल्यज आत्मनः स्वस्य मनः समं स्वस्मिन्निव सर्वत्र तुल्यं कुरु, ननु, शत्रुषु स्वसमं मनः कथं करोमि तत्राह, विद्विषः शत्रवो नैव सन्ति अजितादवशीकृतादात्मनो मनसः कृते मनसः

सर्वत्र स्वतुल्यदर्शनलक्षणां सारमेव पक्षीभावस्तस्मिन् सति शात्रवादर्शनात् केचि शत्रय इति भावः । साम्यमेव समर्हण-माराधनम् ॥ १० ॥

एके युष्मादृशाः मन्दा हस्युत् कामादीन् लुप्ततः सर्वस्वं हरतः स्वसङ्गस्थितानपि अविजित्य अजित्वा दश दिशः स्वजितः स्वेन जिता मन्यन्ते जितचित्तस्य चिन्तजयेनैव विजितपटुसपत्नस्य शस्य विदुषः परे शत्रवः कुतो हेतोरेपि तु नैव इत्यर्थः । यतः स्वमो-हप्रभवाः ॥ ११ ॥

विकल्पसे हरिभक्त्यादहमेव विजितषडभिजो न तु मयां जनक इत्यात्मश्लाघां करोषीत्यर्थः विपुवा अनन्विताः ॥ १२ ॥

हे मन्दभागेति यथा जगदैश्वर्यं मम तथैव मत्पुत्रत्वात्तथापि नञ्शायप्राप्तमिति तत्त्वया त्यज्यत इति भावः । यद्यस्मावस्ति तर्हि क्वाप्ति प्रह्लाद आह, सर्वत्रास्ति हिरण्यकशिपुराह, कस्मात् स्तमे नास्ति प्रह्लादस्तु सप्रणामं पश्यन्नाह, दृश्यत इति ॥ १३ ॥

हिरण्यकशिपुस्तत्र तमपश्यन्नाह सोहमिति ॥ १४—१५

अरुणतद्विचैत्यर्थः यं निन्दं अप्ययं नाशम् ॥ १६ ॥

भीमद्वयवचनखिदान्तपदीपः ।

ईश्याः सर्वविपत्ता कालाः “यः कालकातः” इति श्रुतेः । उरवः कालाः पादचिरे पादपङ्क्तयः तपः औज इन्द्रियशक्तिः सहो मनश्श-क्तिः स्वरां धैर्यदलं देहाशक्तिः इन्द्रियाणां च तेषामात्माश्रयः ॥ ९ ॥

स्वमित्रकामनः अस्व आसुरं भावं जहि तज्ज अजितादा-त्मनो मनसः कृते जने विद्विषः शत्रवो न सन्ति अतो मनः सम यथा भवति तथा यत्स्व धारय तद्धि साम्येन मनसो धारणं हि अनन्तस्य सहस्रमर्हणं श्रेष्ठं पूजनम् ॥ १० ॥

एके भवाद्दशाः पुरा आदौ भजनार्थमायुर्धनं लुप्ततः षडि-न्द्रियनामकां दसूक्ष्मविजित्य दशावि दिशः स्वजिता मन्यन्ते जित आत्मा मनोमेन तस्य मनोपलक्षितसकलेन्द्रियजयशक्तिस्य जस्य सर्वं मग्नवदात्मकमित्येवं ज्ञातवतः अतएव सर्वदेहिनां समस्य साधोः मोहप्रभवाः परे शत्रवः कुतो न कुतोपि ॥ ११ ॥

अतिमात्रवृत्तिमर्थ्यादम् विकल्पसे अतोव्यक्तं निश्चितं मर्तु-कामोसि तत्र विद्वन्माह ननु नूनं मुदुर्गुणां गिरो विज्जवाः असम्बद्धाः स्युः ॥ १२ ॥

हे मन्दभाग्य ! प्रथमतस्त्वोश्वरो हमेव यदि मदन्यः मत्तः अन्योपि यदैश्वर्यवृत्त्योक्तोऽसौ क्वाप्ति ? प्रह्लाद आह सर्वत्र, हिर-ण्यकशिपुराह कस्मात्स्त्वमे नास्ति प्रह्लाद आह दृश्यते ॥ १३ ॥

हिरण्यकशिपुस्तत्र तमपश्यन्नाह—सोहमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥

यं निन्दम अप्ययं नाशम् ॥ १६ ॥

स विक्रमन् पुत्रवधेषुरोजसा निशम्य निर्हृदमपूर्वमद्भुतम् ।
 अन्तःसभायां न ददर्श तत्पदं वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः ॥ १७ ॥
 सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूषेष्वाखिलेषु चात्मनः ।
 अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुदहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥ १८ ॥
 स सत्त्वमेनं परितोपि पश्यन् स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानम् ।
 नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो किमेतन्नृमृगेन्द्ररूपम् ॥ १९ ॥
 मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकम् ।
 प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृम्भिताननम् ॥ २० ॥
 करालदंष्ट्रं करवालचञ्चलक्षुरान्तजिह्वं भुकुटीमुखोत्पलम् ।
 स्तब्धोर्ध्वकर्णी गिरिकन्दराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् ॥ २१ ॥
 द्विस्त्रिंशत्कायमदीर्घपीवरप्रीवोरुनक्ष्त्रः पल्लवमध्यमम् ।
 चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहैर्निष्पञ्चुजार्जकशतं नखाद्युधम् ॥ २२ ॥
 दुरासदं सर्वनिजेतरायुधप्रवेकविघ्नावितदैत्यदानवम् ।
 प्रायेण मेऽयं हरिश्चोरुमाधिना वधः स्मृतोऽनेन ससुद्यतेन किम् ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

क्योकि ? बड़े पराक्रम वाला वही ईश्वर काल सोज सह सख बल इन्द्रिय और मनोरूप है, और वही परमेश्वर गुण-त्रय का ईश इस विश्व की सृष्टि स्थिति और संहार करता है ॥ २॥

आप भी इस अपने आसुर भाव को छोड़ कीजिये और मन को शांत कीजिये, उत्पथ में स्थित और अनिर्जित [नहीं जीता हुआ] अपने मन के सिवाय संसार में कोई भी बैरी नहीं है, और मन को समता में खाना यही एक परमात्मा का भी बड़ा आराधन है ॥ १० ॥

कितने एक प्रथम अपने देह में स्थिति पंडिन्द्रिय रूप वैरियों न जीत कर हमने दश दिशाओं को जीत लिया, ऐसा मानते हैं, ॥ जितेन्द्रिय और सर्व प्राणिओं को साधु विद्वान को स्वाज्ञान से वने हुए शत्रु ही कहाँ ॥ ११ ॥

हिरण्यकशिपुर्बुध्वाच ।

हिरण्य कशिपु बोला, कि-अब निश्चित ही तू मरने की इच्छा करता है क्योकि ? अब तू बहुत विकत्थन [वकवाद] करता है । हे मन्दातम ! मरने वालों की ऐसी ही विपरीत वाणी होती है ॥ १२ ॥

और हे मन्व भाग्य ! जो तुने मेरे से दूसरा जगदीश्वर बताया, तौ फिर वह कहाँ पर है, यदि वह सर्वत्र है तौ स्तम्भें क्यों नहीं देख पड़ता है ॥ १३ ॥

[४१]

तो मैं अब तेरे वकवाद करने वाले के शरीर से शिर को हटकेता हूँ, जिसको तू ने रक्षण समझा है वह हरि अब तेरी रक्षा करे ॥ १४ ॥

वह महा अक्षुर ऐसी दुबकियों से कोप के मारे महा-भागवत पुत्र को पीडा करता हुआ खज्ज को हाथ में ले-कर सिंहासन से उतर कर बड़े जोर से अपनी मुष्टि से स्तम्भ को ताडन करता हुआ ॥ १५ ॥

वस उसी समय उस स्तम्भ में से अति भयङ्कर बड़ा नाद हुआ, कि जिसके मारे प्रह्लाद छूटने लगा और वह शब्द इतनी दूर तक पहुंचा कि जिसको सुनकर प्रह्लाद किमी अपने २ धाम का अप्यय (नाश) मानने लगे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तत्पदं तस्य ध्वनेराश्रयम् येन नादेन ॥ १७ ॥

भगवांस्तदा स्तम्भं विद्वार्थाऽदृश्यत इदं वभूव किमर्थम् निजभृत्येन प्रह्लादेन यज्ञापितं इदं इति तत्सत्यं विधातुं कर्तुम् तथाऽखिलेषु भूतेष्वात्मनोऽव्याप्तिश्च सत्यां कर्तुं स्तम्भेऽदृश्यत तत्किमर्थम् "मौक्तिकेषु च भावेषु भूतेष्वथ महत्तु च" भगवानास्ते इति तेनैव भूतेन यज्ञापितं तत्सत्यं कर्तुम् तथाऽत्यद्भुतं दैत्यघात-कमतिशोरं रूपमुदहन् दधत् तत्किमर्थम् ? निजभृत्यैः जनकादिभिः शापानन्तरमनुतप्तैर्भाषितं यत् त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवत्विति

एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्ब्रह्मायुधो नदन्नृसिंहं प्रति दैत्यकुञ्जरः ।

अलान्तितोऽग्नौ पतितः पतङ्गमो यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्सत्यं कर्तुं तथाऽत्यद्भुतं रूपं ब्रह्मसृष्टावदष्टमश्रुतञ्च रूपमुद्बहन्
न च नमृगाकारं न मनुष्याकारमुद्बहन् सभायां मध्येऽदृश्यत. तत्किमर्थम् ? निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्माण्यं प्रति यज्ञाषितम् “भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्माभूत्प्रमो” इति तथा नान्तर्वाहिरिति न नरैरिति न नृगैरिति च ब्रह्मणा च निजभृत्येन तथास्त्विति यज्ञाषितम् तदुभयोर्वाक्यं सत्यं कर्तुं नाहि तद्ब्रह्मसृष्टं भूतं न च नरो वा मृगो वा न च सभागृहस्यान्तः न च प्राङ्गावद्वहः एवं ताभ्यां यज्ञाषितम् तत्सत्यं कर्तुं यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितम्, “नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता” इति अकुतश्चिद्रयोऽमर-
इति च, यच्च नारदेन निजभृत्येन भाषितमिन्द्रं प्रति “अयं महान्स्त्वया संस्थां न प्राप्स्यति अनन्तानुचरः” इत्यनेन स्वभक्तपक्षपातित्वं च यज्ञाषितं तच्च सत्यं कर्तुं तथा अदृश्यत चकाराश्रिजभाषितञ्च किं तत् “कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति” इति. तथा “तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसारसागरात्” इत्यादि तच्च सत्यं कर्तुमदृश्यतेति दृष्टव्यम् अलमनिविरुद्धेण ॥ १८ ॥

स दैत्य एवमद्भुतं ध्वनिं श्रुत्वा तदा श्रव्यं सत्त्वं प्राणिविशेषं सर्वतो बिलोकयन् स्तम्भस्य निर्गच्छन् नमृगान्द्रयोर्मिश्ररूपमहो किमेतदिति भीर्षांसितवानिति शेषः ॥ १९ ॥

तस्यैवमलं भयानकं तद्वृत्तिरूपं मीमांसमानस्याग्रो नृसिद्धरूपो हरिः समुत्थितः, भयानकत्वमेव दर्शयन्तद्रूपमद्भुतं शयति, प्रतप्तेत्यादिना, विद्रावितवैत्यदानवमित्यन्तेन । प्रतप्तं चाभीकर सुवर्णं तद्वृत्तिरूपानि चण्डानि लोचनानि यस्मिन् सटा जटाः केशराः कण्ठरोमाणि स्फुरद्भिः सटाकेशैर्जुश्मिन् सटापमानं यस्मिन् ॥ २० ॥

करालास्तुङ्गा दंष्ट्रा यस्मिन् करवालः खड्गसद्वज्रजला क्षुरान्नवशीक्षणा च जिह्वा यस्मिन् भुकुटीयुक्तेन मुखेनोदयश्च स्तब्धबुध्नौ शङ्कुवद्वृद्धौ कर्णौ यस्मिन् गिरिकन्दरवद्भुतं व्याघ्रं प्रसृतमास्यं नासे च यस्मिन् हनू कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदेन विदारणेन भीषणम् कर्णांतमुत्थितस्नारमित्यर्थः ॥ २१ ॥

द्विस्पृशन् काशो यस्मिन् अलुक्समारः अदीर्घा ह्रस्वा पीनरा च स्थूला ग्रीवा यस्मिन् उरु विशालं वक्षःस्थलं यस्मिन् स्तब्धं तच्च अल्पं मध्यममुदरं यस्मिन् चन्द्रांशुवद्वैरेस्तनूयहैर्लोमभिर्लुगुरितं व्याप्तम् विश्वञ्चः सर्वतः प्रसृता भुजास्तेषामनीकानि स्तोमास्तेषां शतानि यस्मिन् नखान्वेषायुधानि यस्मिन् ॥ २२ ॥

दुरासन्धं प्राप्तुमशक्यम् सर्वाणि च निजानि चक्रादीनीतराणि व्रजादीनि त एवायुधप्रवेकाः शस्त्रोत्तमास्तैर्बिद्राविता दैत्यदानवा येन तद्रूपं मीमांसमानस्याग्रतः समुत्थित इति पूर्ववैवाश्वय, तदाविर्भावप्रयोजनविमर्शपूर्वकं तेन सह दैत्यरूपयुज-

माह—सप्तभिः । प्रायेण महामायाया दृष्ट्यामेवमेवंभूतो वधो मृत्युहेतुः स्मृतश्चिन्तितस्तथाऽप्यनेन समुद्यतेन किं न किञ्चित्स्यादित्येवं ब्रुवन्नभ्यपतदित्यन्वयः ॥ २३ ॥

तदा सोऽसुरो नृसिंहस्यौजास दीप्तौ पतितः सन्नलक्षितोऽदृष्टोभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किं जातं तदाह, स विक्रमज्जिति । ओजसा बलेन पुत्रवधेषुः पुत्रवधं कर्तुमिच्छुस्तदर्थं विक्रमन् पराक्रमं कुर्वन् स दैत्येन्द्रो यं निर्दोहं ध्वनिम् अपूर्वं कदाचिदपि न श्रुतम् अत एवादभुतमाश्चर्यजनकं निशम्य श्रुत्वा तस्य निनादस्य पदमाश्रयन्तः सभायां सभामध्ये न ददर्श येन निनादेन सुरारिरूपपादानवश्रेष्ठाः वितत्रसुविशेषेण तत्रसुः ज्ञानं प्रापुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदा भगवाञ्निजभृत्यस्य प्रह्लादादेर्भाषितं कृत्स्नजगदन्तरात्मत्वादिभाषणं सर्वेषु चराचरात्मकेषु भूतेषु आत्मनः स्वस्य व्यापितञ्च सत्यं यथा भवति तथा कर्तुमत्यद्भुतरूपमुद्बहन् विभ्रव सभायां यस्तम्भस्तस्मिन्नदृश्यत तदृष्टो वभूव कथम्भूतं रूपं न मृगं नापि मानुषं रूपमपितूभयमिश्रमित्यर्थः निजभृत्यभाषितमित्यत्र बहुवचनान्तेन निजभृत्यशब्देन समासस्तद्वचनार्थः, यत्तावत्प्रह्लादस्य निजभृत्यस्य भाषितम् “भौतिकेष्वथ भावेषु भूतेषु च महत्सु च । भगवानास्ते” इति तत्सत्यं कर्तुं, तथाऽत्यद्भुतदैत्यघातकमतिघोरं रूपमुद्बहन्ति तथा निजभृत्यैः सनकादिभिर्यज्ञाषितं त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवति तत्सत्यं कर्तुं, तथा ब्रह्मसृष्टावदष्टमश्रुतञ्चात्यद्भुतं रूपमुद्बहन् सभायां मध्येऽदृश्यत तत्किमर्थं निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्माण्यं प्रति यज्ञाषितम् “भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्माभूत्प्रमो” इति तथा नान्तर्वाहिरिति न नरैरिति न नृगैरिति च ब्रह्मणा च निजभृत्येन यज्ञाषितं तथास्त्विति तत्सत्यं सत्यं कर्तुं न च तद्ब्रह्मसृष्टं रूपं न च नरो न मृगो वा न च सभागृहस्यान्तः न च प्राङ्गावद्वहः एवं ताभ्यां भाषितं सत्यं कर्तुं यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितं “नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता” इति तथा “अकुतश्चिद्रयोऽमरः” इति यच्च नारदेन स्वभृत्येनेन्द्रं प्रति भाषितम् “अयं महान् संस्थां न प्राप्स्यते” इति अनन्तानुचर इत्यनेन स्वभक्तपक्षपातित्वं च यज्ञाषितं तच्च सत्यं कर्तुमदृश्यत चकाराश्रिजभाषितं च यत् “कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति । तेषामहं समुद्धर्ता” इति तच्च सत्यं कर्तुमदृश्यतेति ॥ १८ ॥

स दैत्येन्द्र एवं ध्वनिं श्रुत्वा तदा सत्त्वं प्राणिविशेषं सर्वतो बिलोकयन् स्तम्भस्य मध्यानिर्गच्छन् नायं मृगो नापि

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नरः किन्तु नृमुगेन्द्रयोर्महोरपि रूपमहो किमेतदिति मीमांसितवानिति शेषः ॥ १८ ॥

तस्यैव मलंभयानकं तन्मृत्सिंहरूपं मीमांसमानस्य दैत्येन्द्रस्याऽग्रतः स नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः भयानकत्वमेव दर्शयन्तद्रूपमनुवर्णयति, त्रिभिः । प्रततेति । प्रतत् चामीकरं स्वर्णं तद्वत्पिशङ्गे चण्डे उग्रे लोचने यस्मिन् स्फुरन्त्यः सटाः जटाः केसराः स्फुटन्मलानि च तैर्जुम्भितं साटोपमाननं मुखं यस्मिन् ॥ २० ॥

काराळा उग्रा दंष्ट्रा यस्मिन् करवालः खड्गस्तद्वत् चञ्चला धुरांतवत्तीक्ष्णा च जिह्वा यस्मिन् भृकुटी युक्तेन मुखेनोल्बणं स्तब्धाबुद्धितावृद्धौ कर्णौ यस्मिन् गिरिकन्दरवद्भुतं व्याप्तं प्रसृतमाख्यं नासं च यस्मिन् हनू कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदनं विदारयन् भोषणम् ॥ २१ ॥

दिवि स्पृचन् काशो यस्मिन् अलुक्समासः अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा स्थूला च ग्रीवा उरु विशाल वक्षःस्थलं च यस्मिन् अल्पं मध्यम उदरं यस्मिन् चन्द्रांशुवद्गौरैस्तनूरुहैर्लोमभिश्छुरितं व्याघ्रं विष्वक्चः सर्वतः प्रसृताः भुजास्तेषामनीकानि स्तोमास्तेषां शतानि यस्मिन् भुजा एवानीक सेना तच्छूनं यस्मिन्निति वा खंनानीकेन मर्दितमिति प्रयोगात् नखा एवायुधानि यस्मिन् ॥ २२ ॥

दुरासदं आप्तुमशक्यं सर्वाणि निजानि चक्रादीनीतराणि च वज्रादीनि त एवायुधपथैकाः शस्त्रस्तोमास्तेर्विद्वाविना दैत्या दानवाश्च येन तद्रूपं मीमांसमानस्याऽग्रतः सजुत्थितमिति पूर्वशान्वयः ॥ २३ ॥

तथा आविर्भावे प्रयोजनविमर्शानपूर्वकं तेन सह दैत्यस्य पुङ्गवाह सप्तभिः—प्रायेणेति । प्रायेण महाभायाविना हरिणा तेन गम अयमेवभूतो वधः पञ्चोपायः स्मृतश्चान्तितरतथाप्यनेन समुद्यमेन किं न किञ्चित्स्यादित्येवं ह्यनन्तरं गदैव आपुधं यस्य स दैत्य एव कुञ्जरो गजो नदन् जगत नृसिंहं प्रत्यक्ष्यपत् अभिमुखमानवात् तदा सोऽसुरो नृसिंहस्यौजसि दीप्तौ पतितः सन्नलज्जितोऽहोऽभूद्यथा पतितः पतङ्गमः शलभस्तद्वत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तदा हिरण्यकशिपुः किंकृतवानिति तदवस्थामाह, अभिक्रमन्ति । पुत्रमभिक्रमन् पादविक्षेपं कुर्वन् तस्य निर्वाहस्य पदं विषयं कर्तुंभूतं न दर्शयत्यवयवः येन नादेन अनेन हिरण्यकशिपोर्हृदयभारातिशयो दर्शित इति ज्ञायते ॥ १७ ॥

आकाशविशेषगुणस्य शब्दस्य चेतनाश्रयत्वेन दर्शनात् किमिदमिति मीमांसमानेषु सत्सु तदाश्रयोऽप्यदर्शि इत्याह, सत्यं विद्यानुमिति । रूपं विशिनष्टि, न मृगमिति नाभावात्प्रायदोषेष्विति वचनात् न मृगं केवलं मृगस्य विद्यमानं न भवति न मानुषं मानुषस्य विद्यामानं न किन्तु तयोः समाहारश्चक्षुषम् ॥ १८ ॥

एवमिदं सत्त्वं प्राणविशिष्टं रूपमुद्भवंस्तस्याग्रतोऽग्रे समुत्थितोऽहश्येत्यन्वयः । किञ्चिद्विशिष्टस्य स्तम्भस्य मध्यान्निर्जिहानमुत्तिष्ठमानमेतन्मृगेन्द्ररूपं किमितिमीमांसमानस्य विचारं कुर्वतो हिरण्यकशिपोः तद्रूपं विशिनष्टि, तद्वत्मित्यादिना । चामीकरं सुवर्णं सटाकेसरैः कर्णगतरोमविशेषलक्षणात्तद्वैजुम्भितं विकसितमाननं यस्य स तथा ॥ १८—२० ॥

काराळाः क्रूरदंष्ट्रा यस्य स तथा करवालवत् चन्द्रहासवच्चञ्चलं धुरान्तःधुरधारा तद्वत्स्थिता जिह्वा यस्य तक्षणा भृकुट्या मुखेन पूर्वभागेनोल्बणं क्रूरं स्तब्धौ हठौ ऊर्ध्वोद्धृतौ च कर्णौ यस्य तत्तथा तद्विरिकन्दरवत् भद्भुतं व्याप्तश्चाख्यं नासापुटं च यस्य तत्तथा तत् हनुर्भेदेन विदीर्णकपोलेन भोषणं भयजनकम् ॥ २१ ॥

ग्रीवा चोक्तं च वक्षःस्थलं च तानि तथा अदीर्घाणि पीवराणि ग्रीवोरुचःस्थलानि यस्य तत्तथा तत् “चन्द्रो हेमिन् हिमांशौ ना चन्द्रकं रोचिषेपिच” इत्याभिधानात् चन्द्रांशुवर्णवद्गौरैरुख्यैस्तनूरुहैः छुरितं व्याप्तम् “पीतेऽरुणे सिने गौरे” इत्याभिधानं विष्वक् व्याप्तैर्भुजानीकशतैर्युक्तं बहुत्वापेक्षयानीकेत्युक्तम् ॥ २२ ॥

“निजमात्मीयनित्ययोः” इत्यमरः निजान्यात्मीयानि नखापेक्षेतराणि चक्रादीनि यानि तैरायुधप्रवेकैरायुधमुखैर्विद्वाविना दैत्यदानवा येन तत्तथोक्तं तत् यद्वा निजं सहजं नखलक्षणायायुधम् इतराणि पृथक्स्थितानि चक्रादीनीति मे प्रौरपारिष्या निसर्गशशुणा हरिणा अनेन रूपेण प्रापेण समायं वधः स्मृतो निरूपितः किं स्मृतो वधोयं किमितिवा कीदृशस्य मे पुत्रवधं सनुद्यतस्य पुत्रहन्तुर्वधः शालेषु स्मृतो विदितः सायमद्य प्राप्तः किञ्चेति ॥ २३ ॥

एवं विवृण्वन्नाकिपुत्रः किञ्चेत्याह, एवमिति । कलशयपतदित्यनुक्तं नृसिंहप्रतीति । दैत्यकुञ्जरो दैत्येन्द्रः निर्दलनमाह, अलज्जितः इति । साहसिकः पतङ्गमः शलभः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीनगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

मीमांसति साङ्ख्यिकं तत्र मीमांसत्यर्द्धतम ॥ २०—२१ ॥

चन्द्रेति । भुजा एवानीकानि सेना ॥ २२—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

तस्य ध्वजेः पद्माश्रयम् ॥ १७ ॥

निजभृत्यस्य प्रह्लादस्य भाषितं दृश्यत इति वचनं सत्यं विधातुं सत्यमेव तल्लोकेपि सत्यत्वेन प्रकटीकर्तुमिच्छति । तथैवाखिलेषु भूतेषु आत्मनो नृसिंहाद्याकारस्य व्याप्तिं च सत्यां कर्तुं स्तम्भे अहश्यत हृष्टो बभूव, कीदृशः ? न मृगं न मृगस्यैवार्थं नापि मानुषं रूपं सभायामुद्भवन् अत्रापिहेतुः, सत्यमिति । निजभृत्यस्य हिरण्यकशिपोर्भाषितम् “भूतेभ्यस्त्वाङ्गुलद्वयेभ्यो मृग्युर्माभून्मम प्रभो” इति तथानातर्कं बहिरिति न तरेर्न मृगैरिति प्रार्थितं सत्यं

श्रीमद्विश्वनाथकवचिक्तसारार्थदर्शिनी ।

कर्तुं यतो न हि तद्गुहाख्यं भूतं न च नरोवा मृगोवा न च समा-
गृहस्यान्तः नापि प्रागावद्वहिरिति एवञ्चकोचित निजस्मृत्यानां
नारदादीनामपि भाषितं स्वयं विधातुमिति व्याचक्षते तथाहि
“कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्त प्रणश्यति” इति निजोक्तम् “अयं महान्
सत्त्वां न प्राप्य नतीन्द्र प्रति नारदोक्तं “नूनमेतद्विरोधेन मृत्युमे-
भविता” इति हिरण्यकशिपुना नीयमाने वरे तथास्त्विति ब्रह्मोक्त
॥ १८ ॥

स दैत्यः एवंभूतं प्राणिविशेषं स्तम्भमध्याग्निर्यच्छक्तं परितः
स्तम्भस्य चुतुर्दिक्षु विषयम् किमेतदिति मिमांसितवानिति-
शेषः ॥ १९ ॥

तत्र प्रविशयेन भयानकं नृमुकुटं रूपं मीमांसमानस्य तस्या-
ग्रत एव नृपिरूपः स्मृत्यतिथ इत्यन्वयः । भयानकरूपं चित्तशब्द रूपं
विशिष्टाष्टि त्रिभिः, प्रप्लवति । आसीत् स्वरूपं सटाः जटाफलराः
कण्ठरोमाणि ॥ २० ॥

करवाला षडङ्गः । भुतुर्द्विभुतेन लोकेन उल्लङ्घ्यं हनू पयोधमा-
स्तौ तयोर्भेदेन विद्वारणेन भीषणम् ॥ २१ ॥

जदीर्घा दीर्घाश्च दीर्घा यस्मिन् उरु विशालं तस्यः पृथक्
यस्मिन् तत् अरण्यध्वं क्षीणमप्येतेन कण्ठशुबद्धैः श्वेतैः
विषक् सर्वदिक्षु स्थितायां भुजाकीकायां हाताणि शरिरेतत् ।
नखान्यानुधनुस्त्वानि यस्मिन् तत् ॥ २२ ॥

सर्वाणि निजानि चक्रादीनि इतराणि वज्रादीनि ।
नान्येवायुधप्रवेकाः शस्त्रोत्पत्त्यास्तैर्विद्वादिना दैत्यदेनवा यत्र
तत् तद्वृत्तं दृष्ट्वा तस्य गान्धर्वं वाचिकञ्च व्यञ्जयमाह—प्राये-
त्येति । वधः कृत्य इति शब्दं चिकीर्षित एवासीत् । मर्याति
संस्मृतिविषयीकृत इत्यर्थः । तदप्यन्येन परिच्छा समुद्यतेन
तदर्थं कृतोद्यमेनापि किं न किञ्चदपीत्यर्थः । मद्बलस्थानेन दुष्पा-
रवादिति भावः ॥ २३ ॥

स नृसिंहस्यौजसि दीप्तौ पतितस्मशानक्षितोऽहोऽभूत् ।
सत्त्वधामनि शुद्धस्वप्रकाशे हरौ तत् तस्य तमोमयस्या-
दर्शनं न विविचरम् । यतः पुरा मृष्ट्यादौ प्रलयकालीनं तमोऽपि-
यत् महत्त्वमधिष्ठायैव नाशयामास । सप्रति लाक्ष्य खरूप-
भूतत्वेन किमुतेति भावः ततस्तस्मात् पृथग्भूय अभिपद्य
अभिमुखमागत्य ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य निर्हादस्य पदमुज्ज्वलमानम् ॥ १७ ॥

निजभूत्यभाषितम् निजभूत्यानुरूपं श्रीमुखेन भाषितं “न
मे भक्तः प्रणश्यति” इति मन्दादिना यच्च भूत्येन प्रह्लादेन भाषितं
इदमेतत् इति तथात्मनोव्याप्तिं प्रति निजभूत्येन प्रह्लादेन भाषितं

सर्वमेवेति तथा निजभूत्येन हिरण्यकशिपुना भाषितम्-
कुतश्चिद्भवोऽमरः एतद्विरोधेन मे मृत्युर्भवितेति तथा हिर-
ण्यकशिपुना “यदि दास्यस्य भिमतान्वरान्मे वरदोत्तम । भूतेभ्यस्त्व-
द्विष्टेभ्यो मृत्युर्माभून्मम प्रभो” इत्यादिवरे प्रार्थिते सति यद्वद्वद्वा
निजभूत्येन भाषितं “नातेमे दुर्लभाः पुंसोयान् व्रणीषे वरान्मम
तथापि वितराण्यङ्ग” इति तथा निजभूत्येः सनकादिभिः शापा-
मन्तरमनुततैः त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षोभवत्विति भाषितं
तत्सर्वं स्वयं विधातुं कर्तुम् अर्जुनं रूपमुद्रहन् दधत् स्तम्भे
अदृश्यत दृश्योवभूव, भगवानिति शेषः ॥ १८ ॥

हिरण्यकशिपुः एवं ध्वनिरूपं कार्यं यथा ज्ञातवान्मद्वत्
तत्कर्तुं सत्त्वं प्राणिविशेषमपि ज्ञातुं परितः विषयम् विलोक-
यन् अनु अनन्तरं स्तम्भस्य मध्यासिर्जिह्वानं निर्गच्छन्तं नृमु-
येन्द्ररूपम् विषयम् अद्वो जयं न मृगः नापि नरः एताद्वि-
चित्रं किमिति मीमांसितवानिति शेषः ॥ १९ ॥

एवमर्थं भयानकं न स्मृत्स्वरूपं दीर्घां मानस्य अग्रत नृसि-
हस्योपगच्छन् समुत्थितोऽभूत् । तद्वत्स्वरूपं प्रणीयति प्रतप्तेत्यादि
त्रिभिः । प्रतप्तं यथासीत् स्तम्भं तद्वत्स्वरूपं वधयेऽहो ज्ञोचने
यस्मिन् स्फुरत् सटाः जटाः केशराः कण्ठरोमाणि च तस्मिन्
तत् स्फुरत्सटाकेशरं ज्वलितमाननं यस्मिन्तज्ज्वालिमानं तच्च
तच्च तत् ॥ २० ॥

करवाला उग्रा दंष्ट्रा यस्मिन् करवालाः खड्गः भ्रमत्करवाल-
पदं चक्रवाला शुशन्नवसीदन्वा च जिह्वा यस्मिन् भुतुर्द्विभुतेन
मुखोत्पत्त्यं स्तम्भो उज्ज्वलं वधौ यस्मिन् गिरिकन्दरवत्
जङ्गलं व्याप्तं प्रलम्भमाश्रयं नासे च यस्मिन् हन्तोः कपोलपान्तवो
भेदेन प्रसारणेन भीषणम् ॥ २१ ॥

दिविस्पृष्टदंष्ट्रुजः कायोयस्मिन् अलुक्सगासः जदीर्घा
पौवरा पुष्टा च प्रावा यस्मिन् उरु विशालं बहु विस्तीर्णं
वद्धः स्वयं यस्मिन् तच्च तच्च तत् मरणं मध्यममुद्धरं यस्मिन्
चन्द्रांशुवद्दीर्घः तनूवदेः विषक् परितः क्षुरित व्यातम् भुजा-
एवोभयनोनीकशतं यस्मिन् नखान्येवायुधानि यस्मिन् ॥ २२ ॥

पुरासदं आसादितुमशक्यम् सर्वाणि च निजानि सुदर्श-
नादीनि इतराणि वज्रादीनि एवायुधप्रवेकाः शस्त्रश्रेष्ठास्तैः
विद्वाविताः दैत्या दानवाश्च येन एवंभूतं रूपं मीमांसत समु-
त्थित इति पूर्वज्ञानवयः प्रायः उरमायिना अत्युद्धतशक्तिमता
हरिणा विष्णुना मे ममायं सङ्ग्रामं श्लाघ्यत्वेन प्रसिद्धोवधः स्मृत-
श्चिन्तितस्तथाप्यनेन समुद्यतेन किं स्यात् ॥ २३ ॥

स दैत्यकुञ्जरएवं भुवन् गदायुधः नदन् नृसिंहं प्रत्यभ्यपतदपि
तु पुनर्नृसिंहौजसि पतितः सन् अग्नौ पतङ्गमौ यथा तद्वद्वक्ष्यते-
ऽभवत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

वह पुत्र वध की इच्छा करने वाला वडे शरीर के
वज्र से पराक्रम करता हुआ अद्भुत और अपूर्व शब्द को

न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि स्वतेजसा यो नु पुराऽपि वत्तमः ।
ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महाऽसुरो रुपा नृसिंहं गदयोरुवेगया ॥ २५ ॥
तं विक्रमन्तं सगदं गदाधरो महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाऽग्रहीत् ।
स तस्य हस्तोत्कलितस्तदाऽसुरो विक्रीडतो यद्वदहर्गिरुत्तमः ॥ २६ ॥
असाध्वमन्यन्त हतौकसोऽमरा घनच्छदा भारत ! सर्वधिष्ण्यपाः ।
पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे ॥ २७ ॥
तं श्येनवेगं^(१) शतचन्द्रवर्त्मभिश्चरन्तमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः ।
कृत्वाऽष्टहासं^(२) खरमुत्स्वनोत्त्वणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजयः ॥ २८ ॥
विष्वक्स्फुरन्तं ग्रहणातुरं हरिर्व्यालो यथाऽऽखुं कुक्षिमाक्षतत्वचम् ।
द्वार्यूर आपात्य द्रदार लीलया नखैर्यथाऽहिं गरुडो महाविपश् ॥ २९ ॥
संरम्भदुष्प्रेक्षककराललोचनो व्याताननान्तं हिलिहन्स्वजिह्वया ।
असृत्खवाक्कारुण्यकेतराननो यथाऽत्रमाली द्विरह्वयया हरिः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

सुनकर, उस सभा के भीतर उस शब्द के आश्रय को न देखता अर्थात् जिस शब्द से दैत्य व्यूष लोग बाल को प्राप्त हुए ॥ १७ ॥

प्रभु ने भी अपने निजदास के भाषण को सत्य करने के लिये और प्रह्लादको निखिल भूतों में अपनी वृत्ति को सत्य करने के लिये ऐसा अति अद्भुत रूप धारण करके दर्शन दिया कि उस सभा में उसस्तम्भ के मध्य में आप का रूप न सिंह का मालूम पड़ता और न मनुष्यका ॥ १८ ॥

हिरण्यकशिपु भी उस शब्द के कारण को चारों तरफ देखता हुआ, उस स्तम्भ के मध्य से निकलते हुए श्रीनृसिंह देव रूप एक अपूर्व प्राणि विशेष को देखता हुआ, और देखकर बोला, कि यह न मृग है न नर है अर्थात् अति आश्चर्य है यह मिलकर नरसिंह रूप क्या है ॥ १९ ॥

हिरण्यकशिपु ऐसा विचार करता रहा इतने में अग्र-भाग में बड़े भयानक नृसिंह रूपसे भगवान् उठ खड़े हुए वह नृसिंह रूप कैसा है कि प्रथम सुवर्ण के सदृश पीले लोचन हैं जिसमें और स्फुरायण हो रहे जटा और कंठ रोम जिसमें २० ॥

बड़ी ऊंची २ डाढ़े जिसमें खड्ग लुरीकी खंचल और लुरा सरीकी तीक्ष्ण जिह्वा, शंकु सदृश ऊंचे खड़े हुए कर्ण गिरि गुहा के सदृश अद्भुत पसरा हुआ है मुख और नासिका जिसमें, और हनु (ठोड़ी) के विदारण करने से बड़ा भयानक ॥ २१ ॥

शरीर आकाश में स्पर्श कर रहा जिसमें, बड़ी पुष्ट ग्रीवा वाला भारी बन्धःस्थल वाला अल्प मध्य भाग वाला और

चन्द्रकिरण वत् गौर चोम समूह से व्याप्त जगो तरफ फैली हुई सैकड़ों भुजाये जिसमें और नख ही प्रायुध जिसमें ॥ २२ ॥

और बड़ा दुरासव, कि जिसको देखकर समीप न जाऊँगे और निज तथा इनर जो चक्र पञ्चाहि प्रायुध तिनो से विद्रा वित किश है दैत्यराजव जिसने ऐसे रूपको हिरण्यकशिपु देखकर विचारने लगा, कि प्राय करके दंडा भाषावी इस हरि ने मेरे वधका विचार किया है तो भी इसके उद्योग से क्या होगा है ॥ २३ ॥

उस समय वह दैत्यकुंजर हिरण्यकशिपु ऐसे कहता हुआ हाथ में गदा लेकर श्रीनृसिंह देव के ऊपर चला जैसे अग्नि पतंग गिरने से अलङ्घित होता जाता है ऐसे ही वह असुर भी नरहरि के तेज में अलङ्घित होगया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

सत्त्वधामनि सत्त्वप्रकाशे हरौ पतितस्य तमोमयस्यादर्शनं तद्विचित्रं न भवति तत्र हेतुः यो हरिः पुरा सृष्ट्यादौ प्रलम्बका-
लोत्तमः नु अहो अपि वत्सिष्ठ ॥ २५ ॥

विक्रमन्तं तनस्ततः प्रहरन्तम् हस्तातुत्कलितो निःसृतः ॥ २६ ॥
तदा अमरा देवाः सर्वे धिष्णवपा असाध्वमन्यन्त हताम्बो-
कांसि स्थानानि येषां ते तद्विद्या घनच्छदा मेघान्तरिताः सन्तः
यस्य हस्तात्स्त्रयं मुकस्तं नृहरिं स्ववीर्याच्छ्रितं मन्थमानः खड्ग-
चर्मणी प्रगृह्य पुनस्तमासज्जताऽऽप्यपद्यतेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

श्येनस्यैव वेगो यस्य तम् शतचन्द्रवर्त्मभिः खड्गचर्ममार्गैः

(१) शतचन्द्रवर्त्मभिरिति-विज० ॥ (२) खरनिखनोत्त्वणः इति, श्री-वीर० ।

नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं विसृज्य तस्थानुचरानुदायुधान् ।

अहन्समन्तान्नखशस्त्र * पार्ष्णिभिर्दोर्दण्डयूथोऽनुपचान्तहस्तशः ॥ ३१ ॥

सटाऽवधूताजलदाः परापतन् प्रहाश्व तदृष्टिविमुष्टरोचिषः ।

अम्भोधयः श्वासहता विचुक्षुभुर्निर्ह्रादभीता दिगिभा विचुकुशुः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अच्छिद्रं यथा भवत्येवमुपर्यधश्चरन्तम् अट्टहासमेवाऽऽह, खरं तीव्रम् उत्सन्नेन महाशब्देनोत्पन्नं भयङ्करम् तद्भयेन हरेस्तेजसा च निमीलिते अक्षिणी यस्य ॥ २८ ॥

प्रहृष्टो दृष्टान्तः व्याजो यथा आखुं मूषकम् विदारणे दृष्टान्तः अहिं गरुड इवेति विष्वक् सर्वतः स्फुरन्तं निःसरन्तम् प्रहृष्टेनातुरं विवशम् इन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन कुजिणेन न क्षता त्वगपि यस्य द्वारि सभायां नान्तर्भवहिः ऊरे ऊरौ निपात्य न भूमौ न चाश्वरे नखैः व्यस्तुभिरसुमङ्गिर्वा एवं दिवानकं परिहाराय संख्यायामिति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

दैत्यवधमुक्त्वा तद्भयवधमाह, द्वाभ्याम् । संरम्भेण दुष्प्रेक्ष्याणि करालानि लोचनानि यस्य असृजो रक्तस्य लवैर्बिन्दुभीरक्ताः सिका अत एवावहणाः केसरा आननं च यस्य सः क इव द्विपहृत्यया गजवधेन हरिः सिंहो यथा एवंभूतस्तस्यानुचरानहन्तित्युत्तरेणान्वयः आन्त्राण्या माला कण्ठे विद्यते यस्य ॥ ३० ॥

नखाङ्कुरोत्पाटितं हृत्सरोरुहं यस्य तत्र दोर्दण्डानां यूथानि समूहा यस्य सः तं दैत्येन्द्रमनुपन्था येषां तान् अन्धानपि तत्पक्षपातिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

दैत्यवधव्यग्रस्य नृहरेराटोपमाह द्वाभ्याम् । सटाभिरवधूताः प्रकम्पिता जलदा मेघाः परापतन् व्यक्षिर्धन्त अनेन ये मेघान्तरिताः देवास्ते स्पर्धं पश्यन्तिव्याज्ज्ञां दक्षयानित्यर्थः । तस्य दृष्ट्या निमुष्टं रोचिर्धेयां अट्टाणां ते तिरस्कृतप्रभा अमवाजितं शेषः । दिगिभा दिग्गजाः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्त्वधामनि शुद्धतत्त्वाश्रये हरौ पतितसोमयस्य दैत्यस्याऽदर्शने यस्त्रिचित्रं न भवति तत्र हेतुर्धौ हरिः पुरा सृष्ट्यादौ प्रजपकालिकं तमः स्वतेजसा अपिपत्त ततो महासुरोऽभिपट्यामिमुखमागत्य रुषा क्रोधेन उरुवगग आरुष्यमाणाया गद्या नृसिंहमभ्यहनन्ताडितुमुद्युक्त इत्यर्थः । सगदमग्रहीदित्युत्तरस्वारस्यादिति भावः ॥ २५ ॥

विक्रमन्तं कथञ्चित्प्रहर्षमुद्यतवन्तं तं दैत्येन्द्रं गदाधरो नृसिंहः सगदमग्रहीत् यथा तादृशं सुतो गरुत्मान् महासर्प

तद्वदित्यर्थः । स गृहीतोऽसुरस्तदा विक्रीडतस्तस्य नृसिंहस्य हस्ताः दुःकलितो विसृष्टो यद्वद्यथा विक्रीडतो गरुत्मतोऽहिर्गजितो भवति तद्वत् भगवतस्तत्क्रीडनं तद्विस्मयजन्यरूपमजानन्तो लोकपालाः सर्वे इन्द्रादयः सुराः हनं दैत्येन्द्रेणापहृतम् ओकः स्थानं येषां ते अतएव तद्भयेन घनच्छदा मेघेषु कृताः सन्तः असाध्वमन्यन्त अहो भगवतोऽप्ययं वलीयाऽननेनैव तस्य किं स्यादित्येवमन्यन्तेत्यर्थः यस्य हस्तास्त्रयं मुक्तस्तन् नृद्वारिं स्ववीर्याच्छङ्कितं मग्नमानोऽत एव महामना अहमेव वलीयानित्याभिमानयुक्तोऽसुरो मृधे युद्धे जितश्रमः श्रमरहितः खड्गचर्मणा खड्गखेटे प्रगृह्य पुनस्तं नृसिंहं पुरा असज्जत अभ्यपतत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

इत्येनस्येव वेगो यस्य शतचन्द्रवर्मभिः शतचन्द्रश्रर्म तस्य वर्त्मभिः खड्गचर्ममार्गैरच्छिद्रं यथा भवति एवमुपर्यधश्चरन्तं दैत्यं हरिरट्टहासं कृत्वा खरेण कठिनेन निस्वनेन ध्वनिना उत्पन्नो भीषणो महावेगो निमीलितेऽट्टहासखरनिस्त्रनाभ्यानिमीलितेऽक्षिणी यस्य तं जग्राह, खरनिस्वनान्वयमिति द्वितीयान्तपाठे तु खरेण निस्वनेन महाशब्देनोत्पन्नं भयंकरमट्टहासं कृत्वा तद्भयेन हरेस्तेजसा च निमीलितान्त्रमग्रहीत् इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ततः विष्वक् सर्वतः स्फुरन्तं सर्वावयवान् प्रचालयन्तमित्यर्थः । प्रहृष्टेन हेतुना आतुरं धिक्शमिन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन कुजिणेन अज्जता त्वगपि यस्य तं दैत्यं द्वारि सभायाः नान्तर्भवहिः ऊरावङ्कुः निपात्य न भूमौ न चाश्वरे नखैर्न तु व्यस्तुभिरसुमङ्गिर्वा एवं दिवानकं विहाय संख्यायामिति द्रष्टव्यं लीलाया क्रीडया ददार विशारितवान्, तत्र प्रहृष्टो दृष्टान्तः यथा व्याजः सर्पः आखुं मूषकमिति विदारणे दृष्टान्तः महाविषमहिं सर्पं गरुड इवेति ॥ २९ ॥

एव दैत्येन्द्रवधमुक्त्वा तदृष्टावस्थितं नृसिंहमनुवर्णयन् दैत्येन्द्रभृत्यवधमाह संरम्भेणोति द्वाभ्याम् । अहिते संरम्भेण क्रोधेन दुष्प्रेक्ष्यं दुर्निरीक्ष्यं करालं लोचने यस्य व्याजं विकालितं यदाननं मुखं तत्पर्यन्तं खजिह्वा विबिहन्सन् असृजो रक्तस्य लवैः बिन्दुभिः अक्तासिका अतएवावहणाः केसरा आननञ्च यस्य आन्त्रमालाधरः क इव द्विपहृत्यया गजवधेन हरिः सिंहो यथा तद्वत् ॥ ३० ॥

एवंभूतो नखाङ्कुरैः उत्पाटितं हृदयसरोजं यस्य तदैत्यशरीरं विसृज्य तस्य दैत्येन्द्रस्यानुचरान् कथम्भूतान् वराययायुधानि येषां तमनुपन्थाः अनुवृत्तिर्धेयां तान् दोर्दण्डानां यूथानि यस्य सः नखा एव शस्त्रपाण्यस्तैः समन्तात्सहस्रशो न्यहनत् हतवान् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दैत्यवधप्रसूय नृहरेराटोपमाह—सटेति ङाभ्याम् । सटाभि-
रवधूताः प्रकम्पिताः जलदाः मेघाः परापतन् व्यशीर्यन्त
तस्य नृहरेर्हृष्ट्या विमुष्टमपहन्त रौचः येषां तादृशाः ग्रहाः सू-
र्यादयोऽभूवन् श्वासेन हताः पीडिता अस्मोभयः समुद्राः चुल्लु-
भुः सचेलुः निर्हादेन भीताः दिग्गमा दिग्गजाः 'मुदं हर्षं जहुः'
तत्पुत्रः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

द्विमत्तलोकैकारेः केवलं तुच्छीकरणां भगवद्भक्तिवैश्या-
न्न तत्त्वत इति नेत्याह—गतदिति । सर्वधामनि बलज्ञानसमाहारमू-
र्तौ पराक्रममूर्तौ वा जगदादौ तमः पानं पुरुषरूपेण अनेन जगदा-
वरकं तमः पानरतो हरेरसुरभस्मी करुणं किमिति दर्शितम्, अथो
लोकं विडम्बयतो हरेरसुरेण सह समरप्रकारं वर्णयति, तत-
इति ॥ २५ ॥

तस्य गदाशिक्षावाचं वक्ति, स तस्येति । हस्तोत्कलितः
हस्ताद्रक्षित उल्लुतो वा ॥ २६ ॥

तस्य हरेर्विडम्बयतो अजानतामराणां निरूपणप्रकारं वक्ति,
असाधिवति । हतौपसः प्रष्टावष्टा इव अनेन च्छदा च्छादने येषां
ते तथा मेघच्छायायां विलीना इव लसोपमेयं सर्वभक्षण्यपाः
सर्वभक्षण्यपतयः चन्द्रादयोऽपराः तदसाध्वमन्यन्तेत्यन्वयः । तत्र हेतुः
तं मन्यमान इति, नृहरेर्हस्तमुकोऽसुरः तं नृहरिं निजदीर्य आ-
त्मपराक्रमे शङ्कितं मन्यमानोऽभूदिति वस्तुदिति हरेर्हस्तमुकोऽसुरः
पराद्रवत् उताडयपतत् ? इति संशयो ताभूत्तिसाह, पुनस्तदिति ।
आसजत् सकोभूः पुद्गाय कस्योभूदित्यर्थः । शतशतद्रवर्मभिः
शतचन्द्रवर्मभिः खड्गचर्मभिः प्रकृतत्वात् 'अद्र कर्णैः शृणु-
याम देवा' इत्यादिभ्युक्तेः क्तादृशाणि प्रायेणाथं प्रयोगः । सम्भाव्यते
च परिभ्रमणे शिक्षाप्रकर्षद्रष्टृणां हे एव बहुजीव इत्यन्त इत्यतो
वा बहुवचनं युज्यते अचिच्छ्रे निरवकाशमिति क्रियाविशेषणेत-
द्वं सूचयति, असुरवीर्यमाशङ्कमानो हरिः किमिकरोदिति तत्राह,
हरिरिति ॥ २७-२८ ॥

विषवक् परितः स्फुरन्तं ध्रुपन्तमित्यनेनापि शिखोत्कर्षं ध्वन-
यति, हरिः पुनर्ग्रहणेनानुरमकरोदिति शेषः । अनेनानुरसारं लक्ष-
यति, तत्र दृष्टान्तमाह, व्याल इति । व्यालः सर्पः खननशीलत्वा-
दासुः ब्रह्मवररक्षणार्थमाह, हारिति । हार्यवस्तिरञ्जीतशरणि
स्थित्वा उरावङ्के उत्तानतयाऽऽपत्य अत्रापि हस्तत्वं छादयत्
संरम्भेण द्वेषाशान्तिककोपेन दुष्प्रेक्ष्ये कराले लोचने यस्य
व्यात्तानतान्तं विवृतवदनस्याधोऽग्रम् अलक्ष्यसया रुधिरविन्दुताके
रुषिते अत एवावह्यकेसरानने यस्य स तथाकः स हरिः
सिंहः ॥ २९-३० ॥

न केवलमेतमेव हतवान् किन्तु तदनुचरानानुरानित्याह, नखां
कुरेति । अहन् हतवान् नखशस्त्रपाणिभिर्नखैः शस्त्रैः पाणिभि-
श्च हरेर्दण्डानां शूलानुपथान् निकराकृष्टान् ॥ ३१ ॥

तद्वसरविक्रमं वक्ति, सटाविधूना इति । दिग्गमा दिग्गजा मर्दं
जहुस्त्यक्तवन्तः प्रोत्सर्पत प्रोदसर्पत उद्वतेत्यर्थः ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हस्तादुत्कलितः निःसृतः । घनच्छदा मद्रुधमते विदधन्त
इति दैत्यकोपभयान्मेघान्तरिताः हतौकसोऽसाध्वमन्यन्तेति
आकांक्ष्यपह्नवानेव सम्प्रति यद्यप्य जीविष्यति तदस्माकमवाशि-
ष्टान् प्राणानपि हरिष्यतीति भावः । निजवीर्याच्छङ्कितं मन्य-
मानः यद्यस्मात् हस्तान्मुक्तः ॥ २६-२७ ॥

शतचन्द्रवर्मभिः खड्गचर्ममार्गैः अट्टहासशब्दात्प्रभेजेन
निमीलिते अक्षिणी येन तम् ॥ २८ ॥

व्यालो यथा मृषिकमिति ग्रहणे दृष्टान्तः गरुडो यथाहि-
मिति, विदारणे कुक्षिशोनाक्षता त्वगपि यस्य तम लीलयाऽवहे-
त्येव ददार द्वारि समायां नान्तर्न वहिः ऊरे ऊरौ निपात्य
न भूमौ नाभ्वरे नखैर्न व्यसुभिरसुमद्विर्वा एवं दिवानक्तं परि-
हाय सन्ध्यायामिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

असृजो रक्तस्य लवैर्विन्दुभिराकाः सिकाः अत एवावह्याः
केसरा आननञ्च यस्य आन्त्रमाली मालारूपेणान्त्रं दधान
इत्यर्थः । द्विपहत्या हस्तिवधेनान्वितो हरिः सिंह इव नखा-
ङ्गुरैरुत्पादितं हस्तरोहं यस्येति यत्राहमेव प्रतिक्षणं सुख-
मवधं तत्र सस्प्रत्ययं मन्त्रभाग्यः क्रोधमत्सरादिकं तामसं
कथं वासयति स्मेति द्रष्टुमिवेशुद्रप्रेक्षा सरोरुहरूपकेण
वसयते । अत एवाङ्कुररूपक सरोरुहमङ्गाभावायैव बुद्ध्यते
दोर्दण्डानां शूलानि यस्य सः अनुपथा अनुवर्तिनः ॥ ३०-३१ ॥

तत्र प्रतापानाह, सट्ट्यादि ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्त्वस्याप्रकृतस्य तेजसो धामनि आश्रये भगवति पतितस्य
तमोमपर्य दैत्यस्य यददर्शनं तच्छिन्नं न भवति यः पुरा खलुष्ट्या-
दौ प्रत्यक्षाक्षीनं तमः लुब्धोऽपिबल संक्षेपेणोक्तं पतनादर्शनप्रकारं
विस्तरेण वर्णयति ततश्चादिना ॥ २५ ॥

विश्रमन्तं ततस्ततः प्रहरन्तं ताडयन्तुतो गरुडो महोरगं यथा-
ऽग्रहीत् तथा विष्ठीडतोऽर्ह्यङ्गुत्कलितो भवेत् तद्वत् सोऽसुरः
तस्य हस्तादुत्कलितो मुक्तः ॥ २६ ॥

नेन हतौकसोऽमराः देवाः सर्वे शिष्यपाः दिङ्पालाः घनच्छदाः
मेघान्तरिताः तदुत्कलनमसाध्वमन्यन्त महासुरः यस्य हस्तान्मु-
क्तस्तं नृहरिं निजवीर्यशङ्कितं मन्यमानः खड्गचर्ममार्गैः प्रगृह्य मृधे
जितभ्रमः भ्रमशून्यः वेगेन पुनस्तमासजत् ॥ २७ ॥

तं खरं खल हिरण्यकशिपुं ह्येनम्येव वेगो यस्य स तथा
तम, शतचन्द्रवर्मभिः खड्गचर्ममार्गमार्गैः अचिच्छ्रे यथा स्यात्-
थोपर्यध्वरन्तं महाजयो हरिः उत्सवेनोन्नादिनोत्पथो भयङ्करं

द्यौस्तत्सटोत्तिसविमानसङ्कुला प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता ।

शैलाः समुत्पेतुरमुष्प रंहसा तचेजसा खङ्गकुम्भो न रेजिरे ॥ ३३ ॥

ततः सभायामुपविष्टमुत्तमे नृपासने संहततेजसं विमुञ्च ।

अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणा प्रचण्डवक्रं न वभाज कश्चन ॥ ३४ ॥

निशम्य लोकत्रयमस्तकज्वरं तमादिद्वैत्यं हरिणा हतं मृधे ।

प्रहर्षवेगोत्कलितानना मुहुः प्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रियः ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अट्टहासमुक्तेर्हासं कृत्वा जगृहे कथंभूतमट्टहासेन निमीलिते
अक्षिणी यस्य तम् ॥ २८ ॥

विश्वक् सर्वतः स्फुरन्तं निस्सरन्तं ग्रहणेनासुरम् इन्द्रेण
मह युद्धे कुलिशेनापि न क्षता त्वक् यस्य तम् यथा आसु
मृषक व्याजः सर्पाविदारयेद्दत्तैरिति शेषः “व्याजोदुष्टगजे सर्पे”
इति कोशात् तथा गरुडो गडाविषमहिं नखैर्विदारयेत् तथा
द्वारि नांनं वहिः ऊरु ऊरौ निपात्य न भूमौ न व्योम्नि
नखैरेव नतु व्यसुभिरसुमङ्गिर्वा लीलया ददार दिवानका-
भावाय संख्यायामिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

हिरण्यकशिपुवधुत्वा तदनुचरवधमाह-संरम्भेति काश्याम् ।
संरम्भेण कोपेन दुष्प्रश्वे हृष्टमशक्यं करात्वे लोभने यस्य
स्त्रजिह्वा व्याक्तानतन्तं विलिहन् छिपस्य ह्यथवा ध्वेन
हरिः सिंहश्च अक्षुक्लवैरक्तबिरदुभिः आक्ता अतएव अरण्याः
केसराः ज्ञानं च यस्य आत्मायां आत्मा तस्य स हरिः ॥ ३० ॥

नसाङ्कुरैरुत्पादितद्वरसरोरुहं सं विवृज्य तस्य महज्जगः अनुच-
रान् भुत्वा अनुपथान् तमनुपथा जीवनमार्गो ज्ञेयान्तां दार्दर्यडा-
यूथानि यस्य स न जादृभिः अहन् हतवान् ॥ ३१ ॥

तस्य निरतिशयं प्रतापमाह, सतेति काश्याम् । सदाभिरवधूनाः
अपनीताः परापतन् दूरमगमन् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जिस हरि ने सृष्टि काल में प्रलयकाल के तम को पान
किया उस हरि ने दैत्य का अलक्षित होना कुछ विचित्र
नहीं ॥ तदनन्तर महाअसुर ने समीप में जाकर रोप से नर
हरि के ऊपर बड़े वेग बाजी मचा चलाई ॥ २५ ॥

जहाँ तहाँ प्रहार करने वाले गया सहित उस असुर को
पकड़ा जैसे मारी सर्प को गरुड का बाबक पकड़े इतने
ही में वह असुर भगवान के हस्त से सटक गया जैसे कि
गरुड के खेलने में हस्त है सर्प निकलजावे ॥ २६ ॥

हे भरत ! उस समय जिनों के घर द्वार छुड़ाये गये
वो सब लोकपाल मेघों में छिपे हुए अच्छा नहीं मानते हुए
हिरण्यकशिपु भी जिनके हाथ से छूटा है उन श्री नर हरि

को अपने वीर्य से शक्ति मानकर, भ्रम को न मानकर फिर
भी खड्ग चर्म (तरवार ढाल) को लेकर संग्राम के निमित्त
वेग से प्रभु के समीप पहुँचा ॥ २७ ॥

इधेन सरीशे वेग बाजे और नीचे ऊपर सब के चालों
से निश्छिद्र बिचरते हुए और उच्च स्तर से भयंकर तीक्ष्ण
किया जो अट्टहास तिससे निमीलित (बंद) हुए नेत्र जिसके
एसे उस दैत्य को भगवान ने पकड़ लिया ॥ २८ ॥

इन्द्र के वज्र से जिसके त्वर्चा में खरोट भी नहीं आई
सर्प के ग्रहण करने से मृषक जैसे ऐसे ग्रहण करने से आतुर
चारो तरफ छटपटाते हुए उस दैत्य को द्वार में अपने जघन पर
पटक कर, महा विष हरे सर्प को गरुड जैसे ऐसे लीलाई से नखों
से विदारण कर डाला ॥ २९ ॥

संरम्भ से पुर्निरिक्ष (देखे न जा सकें) और कराज भयानक
नेत्र जिनके, फाड़े हुए मुख भी दोनों धगलों को जिहासे
चाटते हुए खपिर करणों से सिना हुआ है मुख और केसर
(बाल) जिनके हिरण्यकशिपु की आंखों की माला पहिने हुए
ऐसे नर हरि हाथी की हिवा से सिंह जैसे, ऐसे शोभित हुए ॥ ३० ॥

नखों से फाड़ डाला हृदय कण्ठ जिसका ऐसे हिरण्यक-
शिपु को फेंककर चारों तरफ शस्त्रों लिये खड़े हुए जो हजारों
दैत्यानुचरों को भुजा रूप दंडों का समूह विद्यमान जिनके ऐसे
नर हरि नख रूप शस्त्रों से मारते हुए ॥ ३१ ॥

उस समय आपका रूप कैसा है कि जिनके शिरके वालों
टकर के से मेघ तितर बितर होगये और जिबंकी दृष्टि से
ग्रह और नक्षत्रों की क्रांति फौकी पड़ गई, और जिनकी श्वास
से ताड़ित हुए २ समुद्र क्षुभित होगये, और जिनके शब्द से अस्त
होकर दिग्गज भी चिल्लाये लगे ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य सदाभिरवधूतानि विमानानि तैः सङ्कुला व्याप्तासती
प्रोत्सर्पत स्वस्थानात्कर्षेद्योदसर्पकचलिता ॥ ३३ ॥

अभृत्यैश्वर्यमिव मत्वा कौतूहलेन तस्याऽऽसने उपविष्ट मया-
त्काप न वभाज नासेवत न कश्चितोद्वैरथः प्रतिबोद्धा येन ॥ ३४ ॥

तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं दिदृक्षतां सङ्कुलमास नाकिनाम् ।
 सुरानका दुन्दुभयोऽथ जग्नौ गन्धर्वमुखया ननृतुर्जुगुः स्त्रियः ॥ ३६ ॥
 तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेन्द्रगिरिशदयः ।
 ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः ॥ ३७ ॥
 (१)मनवः प्रजानां पतयो गन्धर्वाप्सरचारणाः ।
 यक्षाः किम्पुरुषास्तात ! वेतालाः सिद्धकिन्नराः ॥ ३८ ॥
 ते विष्णुपार्षदाः सर्वे सुनन्दकुमुदादयः ।
 मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसम् ।
 ईडिरे नरशार्दूलं नातिदूरचराः पृथक् ॥ ३९ ॥
 ब्रह्मोवाच ।

नतोऽस्म्यनन्ताय दुरन्तशक्तये विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ।
 विश्वस्य सर्गस्थितिसंयमान्गुणैः खलीलया सन्दधते ऽव्ययात्मने ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

लोकत्रयस्य प्रसक्तज्वरं शिरोऽप्यथेव दुःसहम् ग्रहणस्य वेगेनो-
 त्कलितानि विकसितान्याननानि यासां ताः सुरस्त्रियः पुष्पवर्णैः
 नृदरिं बह्वयुः ॥ ३५ ॥

नाकिनां देवानां विमानावलिभिर्नभस्तलं सङ्कुलीयमास सुरा-
 णामानकाः पटहास्तैर्जग्नौ वादिताः स्त्रियो अप्सरसो ननृतुर्गन्धर्वाः
 जगुः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

गन्धर्वाप्सरसश्चारणाश्चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नरशार्दूलं पुरुषोत्तमम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मादयोऽसिंहस्य सङ्कुलकुलचेतसः ।

आरादेवास्तुवन् सप्तदशश्लोकैः पृथक् पृथक् ॥—

अनन्तायानन्तं त्वां प्रसादयितुं नतोऽस्मि अनन्तत्वे हेतुः दुरन्ताः
 अनन्ताः शक्तयो यस्य, तत्कुतः ? विचित्राणि वीर्याणि प्रभावा यस्य,
 तत्किमर्थम् ? पवित्राणि श्रवणमात्रेण शोभकानि कर्माणि यस्य,
 वीर्यत्वमेवाह, विश्वस्त्विति। सन्दधते सम्भृक्कुर्वते एवमप्यव्ययात्मने
 अप्रच्युतस्वरूपाय ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य नृदरेः सटाभिरुत्क्षिप्तानि विमानानि तैः सङ्कुला
 व्यासा द्यौः प्रोत्सर्पतेतस्ततश्चलितेवाम्भूत्, नृदरेः पदस्थामतीव
 पीडिता क्षमा भूमिरभूत् अत एव तस्यासद्यो रंहसा वेगेन
 बलेन वा शैवाः समुत्पेतुः उत्पल्य पतितवन्तः तस्य नृदरेः
 तेजसा खमाकाशं कङ्कुभो दिशश्च न रेजिरे ॥ ३३ ॥

ततोऽहमेव सर्वेश्वर इति लोकस्य प्रदर्शयितुं सभायामु-
 त्तमे नृपासने उपविष्टं संभृतं संपूणे मेजो यस्य अलक्षितं, त लक्षि-
 तो द्वैरथः प्रतियोज्या येन प्रचण्डगुणं वक्तुं यस्य तं विशुं दृसिहं
 कश्चन कोऽपि न बभाज नासेवत कोऽपि समीपं गन्तुं नाशक्तो
 वित्यर्थः ॥ ३४ ॥

लोकत्रयस्य प्रसक्तज्वरं शिरोऽप्यथेव दुःसहं तमादिदैत्यं
 हरिण्यकाशिपुं हरिणा नृभिर्देन युजे हतं निशाम्य हृष्टा ग्रहण-
 वेगेन उत्कलितानि विकसितान्याननानि यासां ताः सुराणां स्त्रियः
 पुष्पवर्णैः पुन पुनर्नृदरिं बह्वयुः ॥ ३५ ॥

तदा दिदृक्षतां द्रष्टुमिच्छतां दशनार्थमागनानामित्यर्थः । नाकिनां
 देवानां विमानपङ्क्तिभिर्नभस्तलं सङ्कुलीयं संमर्दं बभूव सुराणामानकाः
 पटहास्तैर्दुन्दुभयो जग्नौ ताडिताः गन्धर्वश्रेष्ठाः ननृतुः स्त्रियः
 अप्सरसो जगुः ॥ ३६ ॥

तत्रोपव्रज्य किंचित्समीपमागत्य ब्रह्मरुद्रप्रभृतयो देवादयः हे
 तात! मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटानि यैस्त्वे आसीनमुपविष्टं तीव्रं दुस्सहं
 तेजो यस्य तं श्रीनृसिंहं नातिदूरवर्तिनः पृथगैकैक्य ईडिरे तुष्टुवुः
 ॥ ३७-३८-३९ ॥

तावदपारिविधविचित्रशक्तिवीर्यमर्मायसजगद्रूपापारं जग-
 त्कारणं स्तु ॥ यमस्करोति ब्रह्मा--नतोऽस्म्यहमिति । अनन्ताय स्वरूप-
 खिविधपरिच्छेदरहिताय दुरन्तशक्तये अपारशक्तये अचिन्त्यशक्तये
 वा शक्तिः स्नेतरसर्वसामर्थ्यनिर्वाहिका, “जगत् प्रकृतिभावो मे यः
 सा शक्तिरदीरिता” इत्यादिपुंका, यद्वा यदन्धैरशक्तत्वाद्यद्वि-
 त्तमिव विभाति तद्वदनसामर्थ्यरूपा, यतस्त्वमुक्तविधदुरन्तशक्तिर-
 नन्तशक्तिरत एव मद्वरेण सर्वतोऽप्यदिनमरणं दैत्यं हतवानसीति
 भावः । यतस्त्वमनन्तोऽत एवाञ्जनेन स्तम्भेऽप्यविभूतोऽसीत्यभिप्रायः

(१) मनुः प्रजानामिति, वीररा० पाठः ॥

श्रीमद्द्वाराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनन्तपदेन हि सर्वव्यापित्वाद्देशपरिच्छेदराहित्यम्, सर्वकालपरिच्छेदराहित्यम्, साक्षात्परम्परया सर्वप्रकारत्वेन सर्व-
वस्तुसामानाधिकरण्याहत्वाद्देशुपरिच्छेदराहित्यम् विवक्षितम्,
येन केनापि प्राशस्त्येन स्वस्मादुत्कृष्टैः कैश्चित्तुभिरभरीकृत-
त्वाभावरूपे वा वस्तुपरिच्छेदराहित्यम्, इति त्रिविधपरिच्छेद-
राहित्यं विवक्षितम् । नन्वस्त्वेव स्वरूप कृत्स्नजगदुदयविभवलय-
लीलस्य किञ्चिदन्तर्ह्यननमित्यभिप्रेत्य, तावज्जगत्कारणत्वप्रयुक्तं
विकार निराह, निचित्रवीर्यायेति । वीर्यं नाम सर्वोपादानत्वं
सर्वसाधारण्यं सर्वनियमनं विकाररहितत्वम्, यथोक्तम्, “विकार-
विग्रहो वीर्यं प्रकृतिरूपे मे सदा” इत्यादि निचित्रशब्देनैवविधस्य
वीर्यस्यातिरसनाधारण्यमुच्यते, पवित्रकर्मणो अकर्मायत्तजगद्व्यापा-
णाय त्वद्व्यापारं शृण्वतां दुरितनिवर्त्तनक्षमव्यापारयन्ति वा गुणैः स-
र्वज्ञत्वसर्वशक्तिर्वादिभिर्जगत्प्रसिद्धादुपादानव्यापयुक्तैः स्वनियम-
सत्त्वादिप्राकृतगुणैर्वा कृत्स्नस्य विश्वस्य सर्गादीन् स्वलीलयैव न तु
कर्मणा सन्द्धानं तद्वद्वेन अवधार्यमाने एवमप्यवयवः विकाररहितः,
आत्मा स्वभावां यस्य, स्वभावतापि विकाररहितत्वस्यैव
स्वरूपनोऽपि विकारराहित्यस्योक्तत्वात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपद्मनाभजी ।

समावृष्ट्यान् तस्य वक्ति, तत इति । सम्भृततेजस्वं राशीकृत-
जन्म अलङ्घितं न केनापि हृष्टम् ॥ ३४ ॥

नन्वयं जयः केनापि न लङ्घितः तदङ्कुलस्य स्वदशनादित्या-
शङ्क्य, पुरुषकोपोपशमनं स्त्रीयोगेव मुशकमिति भावेन सुखी-
पुष्पवर्षप्रकारमाह, निशमयति । बोधायनस्य मन्त्रकउवरं शिरो-
रागायमाणं प्रहर्षातिरेक्योत्कलितं विकसितमाननं यासां
वास्तव्या ताः ॥ ३५ ॥

सुखीहृष्टपुष्पसौरभ्याप्राप्तो न किञ्चित्छान्दकोपपदादस्माक-
मप्यप्रवक्ष्यते इति गत्वा नाभादेशां नर्भासं विमानावलिखाङ्कु-
लप्रकारं वक्ति, नदेति । सुराशामानका तुदुभय ॥ ३६ ॥

चण्डशुभानाञ्जित्वाहृदकरी स्तुतिरेवेति भावेन ब्रह्मादीनामु-
पक्रममाह, उदुपवर्जयति । ये पूर्वमुपगन्तुं ज्ञास्यते ते ब्रह्मादयस्तं
पृथगीडर इत्यवयवः ॥ ३७ ॥

नानिदूरचराः किञ्चित्समीपवर्तिनः ॥ ३८-३९ ॥

तत्र पृथक्पृथक् मन्त्रिलक्षणं स्तुतिप्रकारं ब्रूते, नतोऽस्मीति । गुणैः
सत्त्वादिभिः स्वलीलया स्वरूपभूतलीलया अव्ययात्मने नित्य-
वेहाम् ॥ ४० ॥

श्रीगद्विश्वनाथनाम्नार्त्तकृतसाराधर्देशिनी ।

सटाभिरुर्द्ध्वं क्षिप्तैश्चालितैर्विमानैः सङ्कुला व्याप्ता इमा च
प्रोक्तसंपत्तं अडागमाभावतडावापौ तिर्यग्गूर्द्धावो भावेनातिष्ठत् ॥ ३३ ॥

नृपासने उपविष्टमिति येन यः पराभूयते तेन तदधिकारः
स्वीकियते इति राजनीतिं प्रदर्शयन्तमिव । यद्वा । शापग्रस्तेषु
स्वभृत्ये स्वाभिमानत्यागाभावां व्यङ्गितः । यः किल ऋषिभि-
रपि समर्पितानन्यादुपहतामन्त्रपूतानप्यामनाद्युपदारां ज्ञात्वा-
ज्ञाङ्गीकरोति स एव भगवान् स्वभक्तेनासुरभावग्रस्तेन शाप-
भ्रष्टेनाप्यदत्तमपि तदुपभुक्तमपि सिंहासनं यत् स्वयमेवास्मै
तद्वक्तृमौभाग्यमेव सर्वान् दर्शयामासेति तत्त्वं । सम्भूतनेजस
सम्पूर्णप्रकाशं लक्षितो द्वैरथः प्रतियोद्धा येन न न यभाज
भयाद्वाजनादिना भकापि कोपि नासेवेत ॥ ३४ ॥

निशम्य हृष्टा मस्तकस्य उवरमिव दुःखहृत् ॥ ३५ ॥

नाकिनां अर्गिणां आस बभूव ॥ ३६-३७ ॥

अप्यन्तचारणा इत्यर्थम् ॥ ३८ ॥

सनकादीन् कोपयास स्वभक्तौ भ्रंशयसि मया वरान् दाप-
यामि दैत्यगृहे भक्तगजमाविर्भावयसि । दैत्यं प्रेर्य भक्तं लिङ्गां
मयसि भक्तस्तार्थं स्वयमेवमाविर्भावयसीति तत्र विधित्सितं
न कोऽपि चेत्सीत्याह—नतोऽस्मीति । अनन्त्याय गङ्गातुं शक्योऽन्तो
यस्य तस्मै अनन्ते त्वां प्रसादयितुं दुरन्तशक्ये दुर्ब्योऽन्तो
यासां नयाभतां शक्यो यस्य तस्मै विश्विग्रवीर्यस्य क्षण-
मात्रेण सवाजयदित्यनिहन्त्रं क्रोधक्षीणत्वेपि शुद्धं सर्वम-
यत्वात् पवित्रं कामं यस्य तस्मै सन्द्ध्यते कुर्वते ॥ ३९-४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यौस्तस्य सटमिः क्षिप्तैर्गूर्द्ध्वगिमानैः सङ्कुला व्याप्ता
जाता यदा अतिपीडिता इमा प्रोक्तसंपत्तं अनुव्यचलन् अमुष्ण
रंहारा वेगेन तस्य तेजसा ख गभः ककुभो दिशश्च न रोजिरे ॥ ३३ ॥

ततस्तदनन्तरं सभायामुत्तमे नृपासने प्रह्लादार्थं तत्प्रसादी-
कृतमुपविष्टं सम्भूतं सम्यक् स्वभावत एव भूतं पूर्णं तेजो यस्य
तेन लङ्घितो द्वैरथः प्रतियोद्धा येन तत् अत्यमर्षणं प्रचण्डवक्र
भीत्या कश्चन कोपि न यभाज नासेवेत ॥ ३४ ॥

सुराणां स्त्रियः लोकत्रयस्य मन्त्रकउवरं दुःसहशिरःपीडा-
मिव तमादिदैत्यं हरिणा दुःखनाशकेन मृष्टे हन्ते निशम्य प्रहर्ष-
वेगेनोत्कलिताभ्याननानि यासां ताः प्रसूनवर्षैर्वृष्टुः ॥ ३५ ॥

तदा तस्मिन्नवसरे दिदृक्षतां द्रष्टुमिच्छतां नाकिनां दिवौकसां
विमानावलिभिर्नमस्तल सङ्कुलामास बभूव सुराशामानकाः दुन्दु-
भयश्च जघ्निरे तैर्घोदिताः गन्धर्वमुखाः जगुः स्त्रियश्च
ननुतुः ॥ ३६-३७ ॥

गन्धर्वाश्च अप्सरसश्च चारणाश्चोति द्रुद्धे अप्सर इत्यत्र सकाश-
भावः आर्षत्वात् ॥ ३८-३९ ॥

दुरन्तशक्ये नित्यशक्ये स्वलीलया स्वाधीनविहारेण हेतुना
गुणैः स्वशक्तिगुणैः रजआदिभिः विश्वस्य सर्गादीन् विदधते
अतएवाऽव्ययात्मने निर्विकारस्वरूपा नतोऽस्मि ॥ ४० ॥

रुद्र उवाच ।

कोपकालो युगान्तस्तं हतो ऽयमसुरो ऽल्पकः ।

तस्मृतं पाह्युपसृतं भक्तं ते भक्तवत्सल ! ॥ ४१ ॥

इन्द्र उवाच ।

अत्यानीताः परम ! भवता त्रायता नः स्वभागा दैत्याक्रान्तं हृदयकमलं त्वद्गुहं प्रत्यबोधि ।

कालग्रस्तं किषदिदमहो नाथ ! शुभ्रपतां ते मुक्तिस्तेषां न हि बहुमता नारसिंहाऽपरैः किम् ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः ।

त्वं नस्तपः परममात्य यदात्मतेजो येनेदमादिपुरुषाऽऽत्मगतं तसर्ज ।

तद्विप्रलुप्तममुना ऽय शरश्यापाल रक्षागृहीतवपुषा पुनरुत्थमंस्थाः ॥ ४३ ॥

पितर ऊचुः ।

श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजैर्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपि वत्तिलाम्बु ।

तस्योदरान्नखविदोर्ध्वावपाद्य आच्छेत्तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

खड़े हुए जिनके शिरके केशों से उत्क्षिप्त (चालित), जो विमान निनले व्याप्त भया खीं लोक भी चलायमान होगया तथा चरखों से पीड़ित पुच्छी भी प्रचालित होगई, और बेगसे पर्वत उखड़ गये तेज से आकाश और दिशा शोभित न होंगे लगी ॥ ३३ ॥

तदनन्तर सभा में उत्तम नृपासन के ऊपर बैठे हुए प्रशान्त तेज वाले और नहीं देखा गया वस्तु जिन का ऐसे प्रचण्ड वदन वाले असह्य रूप विभु भीतरहरि के समीप कोईभी न जा सका ॥ ३४ ॥

तीन लोकों के मस्तक का उवर रूप उस आदि दैत्यको प्रभुके हाथ से भरा हुआ देखकर, हर्षके बेग से प्रसन्न मुख वाली देवाङ्गना पुष्पों की वर्षा करने लगी ॥ ३५ ॥

उस समय देखने वाले देवताओं के विमानों की पंक्तियों से आकाश व्याप्त होगया, और देवताओं के आनन्द-तुन्दामि बाजे बाजने लगे, और गन्धर्व प्रभृति गाने लगे और अप्सराये नाचने लगीं ॥ ३६ ॥

उस समय वहां पर ब्रह्मा महादेव प्रभृति देवता, ऋषि पितर सिद्ध विद्याधर महोरग मनु प्रजापति गन्धर्व अप्सरा चारण यक्ष किंपुरुष वेताल सिद्धेश किन्नर और सुनन्द कुमुदादिक सब विष्णु पार्षद मस्तकपर अञ्जलि बांधकर समीप जाकर अति दूरस्थित न होकर तीव्र तेज वाले श्री नरहरिको पृथक् २ स्तुति करने लगे ॥ ३७-३८ ॥

ब्रह्मो वाच ।

ब्रह्माजी बोले, कि-अन्त शून्य दुरन्त शक्तिवाले विचित्र जीववाले और पवित्र कर्मा जो आप है निनको नमस्कार हों, और अपने गुण और लीलाये अव्यवात्मा को नमस्कार हों ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

रुद्रस्तु तत्कोपकालाभिन्नो नाथं कोपावसर इति तं प्रार्थयते, कोपेति । सहस्रयुगान्तस्तत्र कोपस्य कालः कोपायोग्यश्चायमित्याह, अल्पकोऽल्पतपः अतः कोपाशिपुत्र्या प्रह्लादं मा हिंसीरित्याह, तत्सु-नामिति । ब्रह्मा अकालेऽप्ययं कोपोऽस्य भक्तस्य रक्षयाभिहिते-त्तर्हीदानीं कोपं त्यक्त्वैवमं पाहीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इन्द्रस्तु नास्माकं हविर्मांगादिलाम् । पुरुषार्थः, किन्तु त्वत्प-रिच्छर्षेण भवता पुनरनेन संरम्भेण स्वकार्यमेव साधितं तस्य च सिद्धत्वादुपसंहरेन कोपमित्याशयेनाऽहं, हे परम ! नो अस्मांस्त्रायता रक्षता भवता स्वीया एव भागा दैव्यात्प्रत्याहृताः अन्तर्गमिणस्तथैव यज्ञेषु भोक्तृत्वात् अस्मदीयं हृदयकमलं त्वद्गुहमेवैवावत्पर्यन्तं भयद्वेतुत्वेनास्मत्स्मृतिपथे नित्यं स्थितेन दैत्येनाक्रान्तं व्याप्तं सत्प्र-त्ययोधि भयापाकराद्येन विज्ञासं नीतम् । ननु, तव त्रैलोक्येश्व-र्यसाधनार्थमयमुद्यम इति चेत्तत्राऽऽह-काळग्रस्तमिति । ते त्वाद्दे नारसिंह नरस्य सिंहस्य चाकाराभ्यामाविर्भूत ! अपरैः स्वर्गा-दिभिः किम् ॥ ४२ ॥

ऋषयस्तु तपःप्रवर्तनेनास्माकं महाननुग्रहः कृत इत्याहुः,

सिद्धा ऊचुः ।

यो नो गतिं योगसिद्धामसाधुरहार्षीद्योगतपोबलेन ।

नानादर्पं तं नखैर्निर्ददार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ! ॥ ४५ ॥

विद्याधरा ऊचुः ।

विद्यां पृथग्धारणाऽनुराद्धां न्यषेधदङ्गो बलवीर्यदृढतः ।

स येन संख्ये पशुवद्धतस्तं मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यम् ॥ ४६ ॥

नागा ऊचुः ।

येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः ।

तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानन्द ! नभोस्तु ते ॥ ४७ ॥

मनवऊचुः ।

मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव ! परिभूतमेतवः ।

भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो ! करवाम ते किमनुशाधि किङ्करान् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

एव नो यदास्थ परमं ध्यानलक्षणां तपः परमत्वे हेतुः आत्मन-
स्त्वव तेजः प्रभावरूपं तदेवाहुः येन तपसाऽऽत्मनि लीनमिदं
विश्वं तप्तजं स्पृष्टवानसि तदनुना दैत्येन विप्रलुप्तं कुण्ठितं
सत् त्वे भरणयपाल । अद्य रक्षाऽर्थं गृहीतेतानेन वपुषा पुनरपि
तपः कुर्वतेत्यनुज्ञातवानसि तस्मै ते नम इत्युत्तरश्लोकचतुर्थपाद-
स्यानुपङ्गः ॥ ४३ ॥

पितरस्तु आर्द्धोद्धरणेन परमोपकारिणं श्रीनृसिंहं प्रण-
मन्नि—आर्द्धानि आर्द्धाद्युक्तानि पियडादीनि नोऽस्मभ्यं पुत्रैः
दत्तानि प्रसभं बलाद्यः स्वयमधिकृत्य नुजुमे किञ्च तीर्थस्नान-
समये दत्त तिष्ठोदकमप्यपिबत् तानि च तस्योदराद्य आर्द्ध-
दाहृतवान् कथंभूतात् नखैर्विदीर्णा वपा यस्य तस्मात् वपा-
विदारणस्य तद्वत्पियडोद्धरणमेव फलमिति भावः ॥ ४४ ॥

योगसिद्धां गतिमणिमादिसिद्धिम् नाना अनेके दर्पा यस्य
तम, तस्मै तुभ्यं तं त्वामुद्दिश्य ॥ ४५ ॥

विद्यामन्तर्धानादिलक्षणां अनुराद्धां संप्राप्तां संख्ये युद्धे ॥ ४६ ॥

रत्नानि फणास्तु स्थितानि तथा स्त्रीरत्नानि चोत्तमाः स्त्रियः
आसां स्त्रीणां दत्त आनन्दो येन तत्सम्बोधनं पाठान्तरेऽस्माकं
दत्त आनन्दो येनेति ॥ ४७ ॥

नृसिंहेनावलोकिताः सन्तो मूर्ध्नि बद्धाङ्गलंभो मनवः प्रोक्षुः
मनवो वयं धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो वर्णाश्रमधर्ममर्यादाः
येषां ते अनुशाध्यनुशिष्य ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भरिणवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्ब्रह्मणोभिप्रेतं कृत्स्नजगत्सर्गादिकर्तुस्तव कियदेतदिति तदेव
विशदयन्वात्स्नवयुक्तं स्तौति, रुद्रः—कोपकाल इति. तव कोप-
कालो युगांतः द्विपगर्द्धावलानं कोपकाल इत्यनेन मद्गन्तर्धामितया
मन्मुखेन संहर्त्ता त्वमेवेत्युक्तं भवति. अयन्तु कोपाविषय इत्याह,
अयमवपकोऽवपवलो हतोऽनः कोपतिवृत्त्या हे भक्तवत्सल ! तव
भक्तं नत्तुनं तस्य दैन्येन्द्रस्य सुतं उपसृतं तव समीपमाग-
मिष्यन्तं पाहि संरक्ष ॥ ४१ ॥

इदंस्तु स्वपुत्रमावेदयन्सर्वरक्षकं सर्वान्तरात्मानं समस्त-
पुरुषार्थदे स्तौति—प्रत्यानीता इति । हे परम सर्वोत्कृष्ट ! नोऽस्मान्
जायता आत्रा भवता दैत्येनाक्रान्ताः प्रसह्य गृहीताः स्वभागाः
स्वकीया यज्ञीयभागा अस्मदादिमुखेन त्वमेवयज्ञभोक्तेत्यभिप्रायेण
स्वशब्दः प्रयुक्तः प्रत्याहृताः दैत्याक्रान्तमिति द्वितीयान्तपाठे तु
दैत्यमायुकुलमिति हृदयविशेषणम्. एवं दैत्यवधेन स्वभागप्रत्या-
गमनेन च त्वद्गृहं त्वदावासभूतम् अत एवाऽमलमस्माकं हृदयं
प्रत्यबोधि भयेन पूर्वं मुकुलितमिदानीं तदपारकरणेन विकासितं
भवतीत्यनुपङ्गः । त्वां सेवतामस्माकं त्वत्तो लौकिकपुरुषार्थ-
प्राप्तिरित्येतत्कियदित्याह. हे नाथ स्वामिन् ! ते शुश्रूषतां परिच-
र्यापराणामिदं लौकिकं पुरुषार्थजातं कालेन नश्यमाणं कियत्
यत्किञ्चिदेतदित्यर्थः । तदेवाह, तेषां त्वां परिचरतां मुक्तिरपि
न बहुमता त्वत्सेवालुखासक्तानां मुक्तिरपि न परमं प्रयोजनम्.
अतः हे नारासिंह ! अपरैरर्वाचीनैः पुरुषार्थैः किम् ? न किमपि
तेषामतितुच्छमर्वाचीनपुरुषार्थजातमिति भावः ॥ ४२ ॥

ऋषयस्तु सर्वगुहं साधुपरिचारात्तं दुष्कृतिनाशकञ्च तुष्टुः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वमिति । परममुत्कृष्टं तपस्त्वद्भयान्नरूपं नोऽस्माकं त्वमात्थ उपदि-
ष्टवानसि । तपो विशिष्यन्ति, यत्तप आत्मनस्तव तेजः प्रकाशकम् अ-
स्माकं त्वत्स्वरूपावेकमित्यर्थः । येन च तपसा आदिपुरुषश्चतुर्मुखः
इदं जगदात्मगतं परमात्मना त्वया गतमन्तरात्मतया व्याप्तं ससर्ज-
आदिपुरुषात्मगतमित्यत्र “गूढोत्मा न प्रकाशते” इतिवत्सन्धिरार्थः
आदिपुरुषात्मेति पाठे आदिपुरुषेति लुप्तप्रथमान्तं पृथक्-
पदम् । यद्वा हे आदिपुरुष ! इति सम्बोधनं ससर्जं ब्रह्मेति शेषः ।
तत् तपोऽमुना दैत्येन्द्रेण विप्रलुप्तं विशेषणं प्रखोपितमासीत् तदे-
वाधुना हे शरय्य ! शरश्चमहतीति शरय्य । तथाभूत ! हे पादक !
रक्षागृहीतवपुषा साधुपरित्राणार्थं गृहीतेन नरसिंहशरीरेण
पुनरन्वमेत्याः अनुज्ञापितवान् । वः शत्रुमेवा विनाशितोऽतः पुन-
र्निर्भय तपः कुरुतेति नोऽनुज्ञापितवानसीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

पितरस्तु खदुःखमावेदयन्तोऽखिलधर्मगोक्षरं हितकारिण्यं
स्तुवन्तो नमस्कुर्यन्ति—आज्ञानीति । अस्माकं तनूजैः पुत्रादिभि-
रस्मदुद्देशेन दत्तानि आज्ञानि आज्ञास्त्वर्थानि पित्राणि यो
दैत्यः प्रसभं बलात्स्वयमभिमुखेऽनुष्ठूतवान् । तथा तीर्थसभये
पुण्यतीर्थस्नानसमये अस्मच्चतूजैः सहस्रं तिलोदकं तद-
प्यपिपत् तस्य दैत्यस्य उदराच्छाजानि तिलास्तु च यः
पुनराच्छेदाहत्यास्याकं दत्तवान् कथंभूतादुदरात् लब्धेर्विद्विता
वपा यस्य तस्य नस्मात् । वपाविदारणस्य तद्वनपिण्डोद्धरण-
मेव फलमिति भावः । तस्मै सप्तस्तधर्माणां गोप्त्रे रक्षिते नृहरये
ते नमः तिलाश्चवराभ्या इत्यपि पाठः । तदाऽलक्ष्य इति दैत्येन्द्र-
विशेषणम् । तिलास्तु तिलोदकमस्यैः सभाऽतर्हो यो दैत्येन्द्रोऽ-
सिधुभुजे पीतवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

विद्या अपि स्वयोगव्यवहारकदैत्येन्द्रवशद्वारा स्वयोगत्या-
भावकं परममुत्कृष्टं वर्णयन्तो नेतुः—य इति । योऽस्माच्छुर्वुरात्मा
दैत्यो नोऽस्माकं योगसिद्धां गतिं भक्तियोगप्राप्तां गतिम् अग्निमादि-
रूपां स्वयोगेन तपोवलेन ग्रहार्षादिपहतत्वाद् । तम् नागादये
नानाऽनेकाः दर्पा यस्य तं नक्षैर्यो विद्वार विदारितवान् ।
तस्मै तुभ्यं हे नृसिंह ! वयं प्रणताः स्मो नमस्कुर्ये ॥ ४५ ॥

विद्याधरा अपि तेनापहतविद्याप्रत्यादानेन हितकारिण्यं स्तुवन्तो
नमन्ति—विद्यामिति । धारणाया मनोधारायाऽस्तुराक्षां संलिखां
विद्यामस्मत्प्रबन्धिनीमन्तर्जानादिलक्षणां योऽज्ञो मूर्खो बलवी-
र्याभ्यां गर्हितो दैत्येन्द्रो न्यषेधज्ञिपेक्षितवान् वयं देहयत्ने धीर्यं
परामिभवसामर्थ्यम् । स दैत्यो येन सेख्ये शुद्धे पशुबद्धतन्तं
त्वां मायानृसिंहमात्मीयसङ्कल्पोपापानृसिंहतुं नित्यं प्रणताः
स्मः कर्चरिक्तः नमस्कृतवन्तः स्मेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नागास्त्वेवं तदपहततन्तप्रदानेनानन्दकरं स्तुवन्तो नेतुः—
येनेति । येन पापात्मना नोऽस्माकं रत्नानि स्त्रीरत्नानि नागकन्या-
रूपाणि रत्नानि चापहतानि तस्य वक्षोविदारणेनासां स्त्रीणां दत्त
आनन्दो येन तस्य सम्बोधनं ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ४७ ॥

तवाज्ञापरिपालनरूपकैर्दुर्विरोधिनिरसनेन कैर्दुर्वाधापन-
रूपहितकारिण्यं स्तुवन्तस्तदेव प्रार्थयन्ते मनवः—मनव इति ।
वयं तव निदेशकारिणः कैर्दुर्विरोधिनो मनव इति प्रसिद्धाः

ते वषमेतादन्तं कालं येन द्विजेन दैत्येन परिभूताः परि-
हाप्ताः सेतवः त्वत्कृताः वर्णाश्रममर्षाद्या येषां ताह-
द्या बभूविम अमुना स खलो दिनिजत्वया उपसंस्तो हतः
हे प्रभो ! निवृत्तकैर्त्यविरोधिनो वयं किं कैर्कथं ते तुभ्यं करवाम
तथा किंकराभोऽस्मात् अनुज्ञाधि विविचयाऽऽज्ञापयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपद्वरत्नावली ।

येनायमसुरो हतः स कोऽकाशो युगास्तो युगावसानोचितो
नेदानीमत्यल्पासुरहनने तस्मात्कोपं संहत्याऽनुसृतं शरश्च प्राप्तं
तस्य सुतं प्रह्लादं रत्नोत्पन्नः ॥ ४९ ॥

हे परम ! नृनायता रत्नता भयता दैत्यहृता ब्रह्मेण स्वभागा
अस्मद्योग्यहविर्भागाः प्रत्यानीता इत्यन्वयः । तपोवलेन दैत्येनाक्रान्तं
निर्मलितं च तव गृहं तव वासयोग्यं हृदयकमलं प्रत्यवाधि
विकसितमस्माकं भवनेति शेषः । विपक्षिणिक्रियामेव बलीकर्तुं
योग्यो नास्तिरेत्याशयेनाह, कालेति । नाह ! तदिह स्त्रीविद्यानं
कालभ्रष्टं किञ्चित्सुखजनकम् । नकिञ्चिन्नि गत्वा भजति, ते सुश्र-
वतां त्वां सेवमानानां तेषां दारगता लुकिरपि वपुता न हि
यस्माच्चस्मात् हे नादिरह ! तेषां भक्तानां अपरैर्गोत्रैरिति प्रातैः
किम् ? इत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

हे अहिपुरुष ! त्वं परात्मेन जगत्पतेर्दोषान्तरात्पुनर्नेजस्वरो-
नोऽस्माकं परमप्रेमसे आत्य येन तपसा जालोचनयोगेण महि-
म्नेन सनस्तमात्मगतं व्याप्तं हे शरय्यवास ! कस्युता दैत्येन
विप्रलुप्तं नष्टं तत्तपो जगद्भार्यं गृहीतवपुषा नृसिंहात्मना पुन-
रप्यस्मान्प्रति कटाक्षस्त्वयंस्याः उत्तरिणातीति शेषः । “तप आलो-
चने” इति धातोः “त-” लानत्यं तपः” इति धृतेः । तमचजात-
साहत्याहृत्वात्मनेन हस्वभेदवचनं कुञ्जने विषयोपरिरोपानं न
खलपनाद्यः ॥ ४३ ॥

यो भवाद्यस्त्रिदीर्घपाशखण्डितदिगितान्नात् तस्य दैत्यो-
दगदाच्छेदः “शृङ्खलगतौ” इति धातोः आज्ञान्तरात्मगतमन-
दित्यन्वयः ॥ ४४ ॥

योगसिद्धान्तशिखाद्यैश्वर्यतन्त्राणां गतिं योगः पवताविजयः
तपः कापङ्कशवच्चर्यं तस्योदयेन नागादिर्षा दर्पा यस्य स तथा ४५ ॥
पृथक् जगद्विलक्षणस्य हरेर्पारणाऽऽयडोपासनवागुद्यत्तां
लक्ष्यां विद्यामन्तर्धानलक्षणां ॥ ४६ ॥

आसां स्त्रीक्षामर्षे दत्तान् ॥ ४७ ॥

निदेशकारिणः आज्ञाकारिणः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोत्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

॥ ४१ ॥

इन्द्रस्तु खोपकारविशेषानुमोदनेन तं प्रसादयति—मत्येति ।
स्वभागा अस्मद्रूपसेवकवर्गाः प्रत्यानीताः पुनर्निर्वाद एव
प्रापिताः तथा दैत्याक्रान्तमिति तावेतावेव परमोपकारौ त्रैलोक्य
राज्यदानस्तु यत्किञ्चिदेवेत्याह—कालेति ॥ ४२—४३ ॥

समयेप्यपिबलितान्मु इति पाठः स्वामिसम्मतः । मायानृसिंह-
मिति कृपाप्रधानं नृसिंहमित्यर्थः ॥ ४४—४७ ॥

भीमज्जिविगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मनवोऽत्र वर्तमानमनुसाहिनास्त्वपःस्थिताः अतीना इत्यर्थः
ते च भविनोप्यात्मनमेतं मत्वा निवेदयन्ति स्मेति मनव ऊचु-
रित्युक्तम् ॥ ४८-५० ॥

भीमद्विधनपद्यच्छब्दवर्तितसाराथ्यदर्शनी ।

तव धोरस्वरूपमाख्यस्य प्रलयशङ्कया सर्वे विडूयति
नत्वहमित्याह—कोपेति । युगान्तः प्रलयः तव कोपस्य कालः
प्रलयस्तत्र संहारे कर्मणि अहमेव त्वदेशोवर्त्तयन्नेति भावः
भक्तवात्सल्यार्थमत्र कोप इति चेत् प्रलयकः त्वदपेक्षया अत्यन्तोऽव
मसुरो हन एव । अतएव त्वसुतं प्रहास्य उपलुनमनुगतम् ॥ ४१ ॥

एतावद्विनपद्यन्ते त्वच्छरस्वरण्यायिमुत्र एवाह वरुण
इत्याह—हे परम ! नोऽस्मांस्त्रायाता रक्षता भवता स्त्रीया एव भागाः
दैव्याः प्रत्यानीनाः प्रत्याहताः इन्द्रादीनां त्वद्वासानामस्माकं
वस्तुषु परतुनः प्रभोऽन्तवैव स्वर्गोविख्यात् किञ्चास्माकं हृदयं
खलु ज्ञात तत्र जम्भतायैव ध्यातत्वात्तद्गर्ह । तच्च कप्रलं
यथा । शीतं रात्रौ शम्यन्तान्तं गच्छति निद्रितं भवेत्
तथैव देवजन्तारक्ष्य एतावद्विनपद्यन्ते भयादैत्यरपैव ध्यात-
त्वादैवाकाशं सम्पति तव नृसिंहसूर्ययोर्व्योमं मतिः प्रत्ययोधि
त्वच्छरणाश्रितं सङ्ख्यकवदित्यर्थः । यद्वा, त्वद्वृष्टं वैकुण्ठं प्रति
प्रयोधि त्वच्छरणाश्रितं बुद्धिं प्रापेत्यर्थः । ननु, भक्ताभिमानि-
च्छिन्नायं गृहाणेति तत्र सत्यमहं सज्जामो भक्तिशून्यो गृही-
ष्यामीत्याह, त्वज्जन्तमभक्तानां कालप्रस्तमिति इममिन्द्र-
पदं मपरैः योगैश्चर्यादिति ॥ ४२ ॥

एतावद्विनपद्यन्तस्माभिर्न तपस्तप्तमित्याहुः । त्वं नोऽस्माकं
परमं शुभज्ज्ञानमयं यन्मपरन्त मात्मनः स्वस्य तेजः आत्य-
अस्मासु तपःप्रवर्तनार्थमिति भावः । येन तेजसा तपो रूपेण
आस्ताति तीनमिह विश्वं ससृजं अज्ञादी । ससृजैत्यपि पाठः
“सृजामि तपमैवेदम्” इति त्वदुक्तेः । तत्तपः समुत्ता दैत्येन सौरं
तेजो राहुमेव विप्रलुप्तं । तत् ससृजति रक्षार्थं गृहीतेनानेन
वपुषा नृभिर्हकारेण अन्धमस्थाः पुनरप्यस्मत्कर्तव्यत्वेन
अनुमत्तं स्मरतमकरोः ॥ ४३ ॥

व्यमेतावद्विनपद्यन्तमुपवासपरा एवाभूमेत्याहुः । आह्वानि
आह्वयिष्यादीनि तीर्थजागसमये तिष्ठामु तिष्ठतर्षणादकं
तानि तच्च । तस्य उराय आच्छेत्वाहृतवाह । कथम्भूतात् नखै-
र्विदीर्णवपा मेदो यस्य तस्मात् “वपा विवरमेदसो” इति मेदिनी ।
वपाः विशदार्थं पिण्डतिलोदकादीन्वेवास्मात् दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

योगैश्चर्यसर्पेच्छिनीना रङ्गा एव नयमेतं कालं प्रतीक्षामहे
इत्याहुः, यो नो गतिमस्मिमादिसिद्धिं नानाद्वैपमनेकदर्पवन्तं
ब्रह्मसुरम् ॥ ४५ ॥

व्यमप्येतावद्विनपद्यन्तं विद्या रहिता एवास्मेत्याहुः । विद्या-
मन्तर्ज्ञानादिलक्षणां राक्षां सिद्धां संख्ये शुद्धे । मायानृसिंहं
कृपाप्रधानं नृसिंहम् ॥ ४६ ॥

हृनधना हनस्त्रीका एव व्यमेतावद्विनपद्यन्तं सन्तप्ता
एवेत्याहुः—येनेति । तद्वृक्षः पाटनेन विदारणेन आसां स्त्रीणां
हे दत्तानन्द ॥ ४७ ॥

नृसिंहेनाकस्माद्वलोक्यमाना मनवो मूर्ध्नि बद्धाञ्जलयो
वयं त्वदाज्ञाकारिणो मनवो भवामेत्याहुः—एवमप्रेष्यवतारिणम्
ज्ञेयां मनव इति । सेतवो वर्णाश्रमधर्ममर्यादाः ॥ ४८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृन्तसिद्धान्तप्रदीपः ।

रुद्रोपि भगवन्तं प्रहृष्यद्वाहेति चोद्यम एवमप्रेषि यत्र नति-
नास्ति तत्र योज्यम् ते तव कोपस्य कालः युगान्तः प्रलयः
इदानीमपि सत्यसङ्कल्पस्य तव यस्मिन्ति कोपः स तु अत्यहो-
पगुरो हनः अनः कोषं त्यक्त्वा तस्मिन् तं भक्तमुपलुप्तं त्वां
शरणं गतं पाहि ॥ ४१ ॥

हे परम ! नोऽस्मान् जायता रक्षता स्वभागाः “अहं हि सर्वय-
क्षानां भोक्ता च” इति रसूते. स्त्रीया एव भागाः दैव्यान्प्रत्याहताः
“इश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” इति अस्मदादिहृदयस्थमात्रं
त्वद्वृष्टमेव तच्छेतावत्पर्यन्तं दैव्याकारतम. तज्ज्ञावात्तद्विद्युते स्त-
त्स्मृतेश्च तेन सङ्गम इदानीं प्रत्ययोधि त्वत्स्वरूपगुणग्राहकं कृत्वा
स्वर्गादिसुखं दुःखोक्तं ज्ञात्वा हरिमक्तानां सुख निश्चायकं काम-
यमान आह, हे नाथ ! ह्याचप ! हेभक्तिरसप्रद ! हेनारसिह ! काले
अस्तमिदं देवेश्वर्यं किञ्चित् ते त्वां श्रुत्वापतां मुक्तिरपि न बहुमता
अपरैः पुरुषार्थैः किम् ? त्वद्भजनसुखं तावदनुपमं त्वद्भाषापात्ति-
लक्षणास्य त्वद्भजनफलस्य मोक्षस्य निरतिशयत्वं को वक्ष्येदिति
भावः ॥ ४२ ॥

हे आदिपुरुष विश्वहेतो ! येनेदं विश्वं आत्मगतं सूक्ष्मरू-
पेण त्वमपि ब्रह्मन्तं ससृजं स्थूलतया प्रकटितवान् नोऽस्मभ्यं
यदाय उपदिष्टवानसि कथम्भूतं परमं सर्वेश्वरप्रदम् आत्मनो
विभूतिरूपम् “तपा ब्रह्म” इति श्रुतेः तदमुना दैत्येन विप्रलुप्तं पुनस्त्वं
रक्षार्थं गृहीतेन वपुषा नरहरिरूपशान्त्वमस्थाः तपःकुरुतेत्यङ्ग-
जुज्ञातवानसि ॥ ४३ ॥

योऽस्मभ्यो विद्वत्समानर्हः आह्वानि आह्वानिमित्तानि पिण्डा-
दीनि तिष्ठामु च तनूजैर्नोऽस्मभ्यं तीर्थसमये तिथिपात्रादियो-
गदाले दत्तानि प्रसभं बलात् श्रययधिवुभुजे तस्योदराक्षौर्धि-
वीर्णा वषा यस्य तस्मात् य आच्छेत्वाहृतवान् तस्मै नमः ॥ ४४ ॥

योऽसाधुः नोऽस्माकं भोगसिद्धां तपश्चित्तैकाग्र्यरूपयोगेन
साधितं गतिमस्मिमादिसिद्धिं नानाद्वैपमनेकदर्पवन्तं
मनेकाभिमानवन्तं यो नखैर्विद्वद्धार विदारितवान् ब्रह्मै
प्रज्ञाताः स्मः ॥ ४५ ॥

योऽज्ञः विद्यां अन्तर्ज्ञानादिलक्षणां पृथग्धारयया तच्छिष्टा-
र्थमनोधास्यायाऽनुबद्धां सम्पादितां न्येषधत् स येन सङ्ख्येसंग्रामे
पशुपद्धतः तं मायया वयुनेन सङ्कल्पेन नृसिंहरूपेणाविर्भूतं नित्यं
प्रज्ञाताः स्मः ॥ ४६ ॥

रत्नानि मययादीनि स्त्रीरत्नानि च आसां भवत्प्रज्ञानं नस्तद्वक्षः-
पाटनेन दत्त आनन्दो येन तत्तत्सम्बुद्धौ हे दत्तानन्द ! ते तुभ्यं नमः ॥ ४७ ॥

प्रजापतय ऊचुः ।

प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा न येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धाः ।

स एष त्वया भिन्नवत्ता नु शोते जगन्मङ्गलं सत्त्वमूर्तेऽवतारः ॥ ४९ ॥

गन्धर्वा ऊचुः ।

वयं विभो ! ते नटनाट्यगायका येनात्मसाद्वीर्यबलौजसा कृताः ।

स एष नीतो भवता दशामिमां किमुत्पथस्थः कुशलाय कल्पते ॥ ५० ॥

चारणा ऊचुः ।

हरे तवाङ्घ्रिपङ्कजं भवापवर्गमाश्रिताः ।

यदेव साधुहृच्छयस्त्वयाऽसुरः समापितः ॥ ५१ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निदेशकारिणः आज्ञाकारिणः येन परिश्रुताः निराकृताः
स्वतन्त्रो वर्णाश्रममर्यादा येषां ते स उपसंहृतो हनः अतः अनु-
शासि अनुशिष्य ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्र उवाच ।

श्रीमद्देवजी बोले, कि आपके कोपका स्वयं तो यु-
गान्त अर्थात् प्रलय है वह तो आपने अभी छोट्टे से असुर
को मारा है ॥ तस्मात् इ मरुतन्त्रल ! अस्त्रागत आपके
भक्त, उस के पुत्र प्रज्ञा की रक्षा करो ॥ ४९ ॥

इन्द्र उवाच ।

इन्द्र बोले, कि-हे नाथ ! हे परमेश्वर ! हे नरहरे !
आपने बड़े प्रचण्ड दैत्य का वधकर के हमारे भाग हम
को दिये, और आपका निवासस्थान जो हमारा हृदय क-
मल उसको आपने निर्भय करके प्रफुल्लित किया, और काज
अस्त यह ऐश्वर्य तो क्या है, पर आप के करण की शुश्रू-
षा करने वाले तो मुक्ति का भी बहुमान नहीं करें फिर
ओरो से क्या है ॥ ४९ ॥

ऋषय ऊचुः ।

ऋषिलोग बोले, कि हे परमेश्वर ! हे शरत्पला ! जि-
स तपो बल से अपने में जीन इस जगत् को रक्षा और
जो आत्मा का तेज रूप है उसी तप की हम लोगों आ-
ज्ञा आपने दी है, आज हमारे उस तप का इस दैत्यने लोप
कर दिया, फिर जिन आपने रक्षार्थ वपु को धारण कर
उसी तप की अनुमति दी तिन आप को नमस्कार हो ॥ ४९ ॥

पितर ऊचुः ।

पितृलोग बोले, कि-हमारे पुत्रों ने आज में जां हम-
को पिण्ड समर्पण किये इसने उनको बलात्कार से मोगा, और

ज्ञान काज में जो निजांजलि हम को पुत्रों ने दी उसको
भी यही पी गया, जिन आपने उस के उदर से अपने
बर्षों से वपु को पिडीर्य कर खाये हुए सचरे पिण्ड
निकाज दिये, अखिल धर्म की रक्षा करने वाले नृसिंह देव
आपोप नमस्कार हो ॥ ४९ ॥

सिद्धा ऊचुः ।

निद्रलोग बोले, कि जिस दुष्टने अपने भोग और
तपोपल से हमारी योग निद्र गति को बुराही उस नानाद्वेष
वाले दैत्य को आपने बर्षों से विशारण किया है नृसिंह !
ऐसे आपका हम लोग प्रणत है ॥ ४९ ॥

विद्याधर ऊचुः ।

विद्याधरलोग बोले, कि बल और धीरे के द्वेषसे जिस अज्ञ ने
हमारी पृथक धारणा से निद्र करी हुई विद्या का निवेश किया
उसको जिन आपने संश्राम में पशु के तरह मार दिया ऐसे
मत्पानृसिंह रूप आप को हम नित्य प्रणाम करते हैं ॥ ४९ ॥

नागा ऊचुः ।

नाग लोग बोले, कि जिस पापी ने हमारे रत्न और
खीररत्न दोनों छुड़ा लिये, उस के वक्षस्पर्श के फाड़ने से दिया
है आनन्द जिन ने ऐसे आप को नमस्कार हो ॥ ४९ ॥

मनस ऊचुः ।

मनु लोग बोले, कि हम आपके आज्ञाकारी मनु लोग
हैं हे देव ! इस दैत्य ने हमारे मर्यादा सेतु तोड़कर परश्व
आपने उसी रज का उप संहार किया प्रभो ! हम आपके
किंकर क्या करें, आप हमको आज्ञा दीजिये ॥ ४९ ॥

श्रीअरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रजापतयोऽपि तद्वचोकिता प्रोचुः, हे परेश ! ते त्वया
अभिसृष्टाः वयं प्रजेशा येन निषिद्धाः सन्तः प्रजा न सृजामः
स एषः भिन्नं वदो यस्य सः नु निश्चितं मृतः शोते अतः परं

यद्वा ऊचुः ।

वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते ममोज्ञैस्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम् ।
स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते नरहर ! उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ! ॥ ५२ ॥

किम्पुरुषाः ऊचुः ।

वयं किम्पुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्भवा ॥ ५३ ॥

वैतालिका ऊचुः ।

सभासु सन्नेषु तवाऽगलं यशो गीत्वा सपर्यां सहर्ती लभामहे ।
यस्तां व्यनैपीदृशमेव दुर्जनो द्विष्ट्या हतस्ते भगवन्मयाऽऽमयः ॥ ५४ ॥

किन्नरा ऊचुः ।

वयमीश ! किन्नरगणास्तवानुगा दितिजेन विष्टिमनुताऽनुकारिताः ।
भवता हरे ! स वृजिनोऽवसाहितो नरसिंह ! नाथ ! विभवाय नो भव ॥ ५५ ॥

विष्णुपार्षदा ऊचुः ।

अद्यैतद्धरिणर रूपमद्भुतं ते दृष्टं नः शरणात् ! सर्वलोकमर्ग ।
सोऽयं ते विधिकर ईश निःशस्तस्तस्मैदं निधनमनुप्रदाय विद्मः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम् वैय्यासिक्यां
सप्तमस्कन्धे ब्रह्मदानुवर्तिने दैत्यराजवधे नृसिंहस्तयो नाम
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रजाः राजा इति हृष्यन्तः प्राहुः, हे सत्त्वमूर्त्त ! तवायसवतारो
जनेतो मङ्गलम् ॥ ५२ ॥

गन्धर्वो अपि तदवलोकितः प्रोचुः, हे प्रभो ! वयं ते
त्वदीया नटा नर्तका नाट्ये नृत्ये गायकाश्च येन क्लाधीनाः
कृताः कथम्भूतेन वीर्यं शौर्यं बलं शक्तिः नाशयामोतः
प्रभावो यस्य तेन स एव भवता हमां दशां मृतिम् नीतः
उचितश्चैतदित्याहुः किमिति ॥ ५० ॥

मवापवर्गं संसारनिवर्त्तकम् । आश्रयणे हेतुः यद्यस्मात् साधूनां
हृदि मयजनकत्वेन श्येते तिष्ठतीति तथा स एषोऽञ्जुरः त्वया
समापितः अन्तं नीतः ॥ ५१ ॥

मनोज्ञैः कर्मभिः तवानुचरेषु मुख्यास्ते वयं दितिसुतेन
शिविकावाहकत्वं प्रापिताः पञ्चतां मृत्युं हे पञ्चविंश ! चतुर्विंशति-
तत्त्वनियामक ॥ ५२ ॥

किम्पुरुषास्तु त्वां स्तोतुं के वयं बराका इत्याहुः,—वयमिति ।
वयं किम्पुङ्गवस्तुच्छाश्विनः त्वन्तु महान् अद्भुतप्रभावः पुरुषः
नग्वयं महान् दैव्यो हतप्रति किं न वयर्थते इत्याशङ्क्य कियदेव-
दित्याहुः अयमिति यदा साधुभिर्मगबद्धकौश्लितरस्कृतस्तदैव नष्टः ॥ ५३ ॥

सन्नेषु यज्ञेषु ते त्वया हतः एतद्विष्ट्या भद्रं कृतम् ॥ ५४ ॥
अमुना दितिजेन विष्टिं निर्मूल्यं कर्म अमु निरन्तरं कारिताः
मृतः परं नो विगवाय समुद्धये भव ॥ ५५ ॥

नोऽस्माकं शकानां शरणाद् ! आश्रय प्रद ! सर्वेषां लोकानां
शर्म मङ्गलमेतदद्भुतम् । रूपमद्यैव दृष्टं ननु पूर्वं विधिकरः
किङ्कुरः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सङ्घारकतद्व्यापाररूपजगत्सर्गात्मकास्मद्व्यापारविरोधि-
निरसनेन तदधिकाराभायकां सर्वेषां शुभाभायकमूर्तिं तुष्टुः
प्रजापतयः-प्रजेशा इति । हे परेश ! परेषां ब्रह्मादीनामपीश ते त्वया
अभिसृष्टा षष्ठिसर्गार्थं त्वया सृष्टाः प्रजेशाः प्रजापतय इति
प्रसिद्धाः ते वयमेतत्पर्यन्तं येन दैत्येन्द्रेण निषिद्धास्तन्तः
प्रजाः न वै सृजामः न सृष्टवन्तः स एव दैत्यस्त्वया भिन्नं विदीर्षी
वक्षो यस्य तादृशोऽनु शेते अतः परं प्रजाः सृष्टवामः इति हृष्यन्त
आहुः हे सत्त्वमूर्ते अप्राकृतशुद्धसत्त्वविग्रह ! ते तवावतारो
जगन्मङ्गलं जगतो मङ्गलावहः ॥ ४६ ॥

तन्मुखोत्थासार्थं नाट्यादिकैर्कर्यविरोधिनिरसनेन तदा-
भायकं सुहृदं तुष्टुवुर्गन्धर्वाः-वयमिति । हे विमो ! ते तव नट-
नाट्यगायका नटाः नर्तकाः नाट्ये कर्मणि गायकाश्च वयं येनैताव-
त्पर्यन्तमात्मसात्कृताः स्वाधीनाः कृताः कथमभूतेन वीर्यं शौर्यं
बलं शक्तिः ताड्यामोजः प्रभावो यस्य तादृशेन स एष दै-
त्यो भवता विरतिशयकृपायुक्तेन इमां दशां मरणमित्यर्थः
नीतः प्रापितः तथाहि उत्पत्त्यर्थः उत्पत्ते कुमारे पापकर्मणि
तिष्ठतीति तथा कुलबाध क्षेमाय कल्पते किम् ? क्षेमयुक्तो भ-
वति किम् ? न कल्पत एवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

तत्पादपङ्कजपरिचर्यविरोधिनिरसनेन पुनस्तदाभायकं
हितकरन्तुष्टुश्चारणाः-हरे इति । हे हरे-आभितातिहर ! भवाप-
वर्गमैहिकामुष्मिकसुखहेतुं तवाङ्घ्रिपङ्कजमाश्रिताः परिचरन्तो
वयमनेन निषिद्धा इति शेषः स एषोऽसुरः साधूनां
प्रपन्नानां हृद्द्वयः हृदयरोगरूपस्त्वया समापितः उपसंहृतो हत
इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्त्रुःखमावेदयन्तस्तन्निवर्त्तकं सुखाभायकं वर्णयन्ति यक्षाः,
वयमिति । मनोऽर्थः कर्मनिर्वर्त्यं तवानुचरश्रेष्ठाः ते वयमिह
तावद्विजनेन बाहकत्वं यानादिबाहकत्वं भारवाह-
कत्वं वा प्रापिताः हे नरहरे ! तेन दितिजेन कृतं
तव नतजनानां भक्तजनानां परितापं जानता ते त्वया पञ्चविंशो
दैत्येन्द्राण्यो जीवः पञ्चतां मृत्युम् उपनीतः प्रापितः “विज्ञान-
घन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवाऽनुविन्दयति” इति
वत्पञ्चविंशस्व शरीरद्वारका पञ्चताप्राप्तिरत्र विवक्षिता
पञ्चविंशेति पाठे, हे जीवशरीरेकेति सम्बोधनम्, स तु
जनपरितापमिति पाठे । येन दितिसुनेन बाहकत्वं नीताः
स तु पञ्चविंश इत्यन्वयः ॥ ५२ ॥

स्ननेच्छानुसन्धानपूर्वकमनितरसाधारणप्रभावं तुष्टुः किं-
पुरुषाः-वयमिति । वयं किंपुरुषाः कुत्सिताः पुरुषास्त्वं तु महापुरुषः
अनितरसाधारणशुभापूर्णाः ईश्वरः सर्वान्तरात्मा च अयं महान्
दैत्यो हतस्त्वयेति किं न वपर्यते इत्याशङ्क्य कियदेतदित्याहुः,
“वयमिति, कापुरुषः ईषत्पुरुषः अस्मदपेक्षया बलीशस्त्वत्तो-
ऽधम इति भावः । ईषदर्थं विभाषा पुरुषे” इति सूत्रेण कुलब्धस्य
कादेशः यदा साधुभिर्भिक्षकृतस्तिरस्कृतस्तदैव नष्टो नष्टप्रायः
अतः कियदेतत्त्वयेति भावः ॥ ५३ ॥

[४३]

अस्मत्सम्मानावहत्वदुःशुभागानविरोधिनिरसनेन त्वयैव
वयं बहुमता इत्याहुर्वैताखिकाः-समासिति । तवामलं यथाः स-
मासु सत्रेषु च गीत्वा वयं महतीं सपर्यां पूजां पूर्वं जमा-
महे तानस्मान्धो दुर्जो न दैत्यः खवशं यथा भवति तथाऽनैषीत्
स एष पुर्जनः, हे भगवन् ते त्वया हतः एतद्दिष्टया मद्रं जातं
दिष्टया दैवेन त्वयेति वान्वयः । यथा भामयः यथा शिरोव्यथा-
रूपो रोगः पीडकारकः तद्वदयमासीत्कलेति शेषः ॥ ५४ ॥

स्त्रुःखमावेदयन्तः सर्वसुखाभायकं लोकार्तिहरं तुष्टुः किन्नराः-
वयमिति । हे ईश ! वयं किन्नराणां इति प्रसिद्धास्तवानुगाः
अनुचरास्ते वयमेतावदमुना दितिजेन विष्टिमनुकारिताः
मूल्यरहितं कर्म विष्टिस्तामनुनिरन्तरं कारिताः, हे हरे अनुचरा-
तिहर ! स वृजिनः पावात्मा दैत्यो भवता उपसादित उपसंहृतः
हे नरसिंह ! हे नाथ ! नोऽस्माकं विमवाय सुखसमुदये त्वं
भव ॥ ५५ ॥

स्वामिन्नहृष्टपूर्वं रूपं द्विषतामप्यनुग्राहकं धृतवानसीत्याहुः
विष्णुपार्षदाः-अद्योत । नोऽस्माकं भक्तानां हे शरणं आश्रय-
मद् । निरतिशयपुरुषार्थलाभनभूतोपायमद् इति वा, सर्वेषां लोकानां
शर्म सुखावहेतुदङ्कते रूपमद्येन हृष्टं न तु पूर्वं हे ईश !
स्वामिन् ! सोऽयं दैत्यस्त्वव विधिकरः निदेषकाधी किङ्करः स च
विप्रैः सनकादिभिः ज्ञातः मध्ये कैङ्करविरोधो जात इति भावः ।
तस्य दैत्यस्येदं निधनं त्वत्कृतमनुग्राह्य पुनः कैर्कर्याभिरुपत-
दनुग्रहार्थमेवेति वयं जानीमः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे परेश ! त्वयामिसृष्टा येन दैत्येन निषिद्धावयं प्रजाः न सृजामो
वै सदैत्यस्त्वयैव तु इदानीं भिन्नवक्षाः शेते तथाऽयमवतारो
जगन्मङ्गलं जगति शुभसारभूतः जगतो मङ्गलमुद्दिश्य गृहीतो-
वा ॥ ४८ ॥

नटो नटनं कथाबन्धवचनं नाट्यं गृङ्गारादिभावदर्शनम् एत-
योगीयकाः । एतदुक्तम् “नटनं तु कथाबन्धं नाट्यकं भावदर्शनम्”
इति वीर्यवल्लोकाजसा येनात्मसात् आत्माधीनाः कृताः कल्पते
समर्थो भवति ॥ ५० ॥

साधून् हरन्तीति साधुहृतः सज्जनारचस्तेषां श्रय आश्रयः
साधूनां हृदयं श्रयति तापदत्वेनेति वा समापितो विनाशं गमितः
मवस्थापवर्गस्य त्यागो यस्मात्तत्तथा तद्गवात्संसारान्नोक्षो यस्मा-
त्संशयेति वा ॥ ५१ ॥

पञ्चतां विनाशं हे पञ्चविंश ! चतुर्विंशानां मध्य इति शेषः
॥ ५२ ॥

किंपुरुषाः पुरुषाभासाः ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सन्नेषु सभासु सन्नकारिणः दिष्टया सुखं कर्तुम् ॥ ५४ ॥

चेतनहीनतया क्रियमाणं कर्म विष्टिं वृजिनं दुःखं करो-
तीति वृजिनः कर्मण्यः प्रत्ययः सः अपसादितोऽपहृत्य नाशितः
विभवाय संसारान्मुक्तये ॥ ५५ ॥

हृदिनरयोः निहनरयोरूपं विधिकरो भृत्यः किं विप्रशापात्
* असुरयोनिमाप्तस्य ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीमद्विजयध्वज-

तीर्थकृत पदरत्नावल्याम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

हरे इति पूर्वसन्नाशयणे हेतुः साधुदृच्छय इति । सम्प्रत्या-
शयणे हेतुः स्वमापित इति ॥ ५१ ॥

हे नरहरे ! ते तव मनोज्ञैः कर्मभिरनुचरे ये शिवकुपेरादयः
ते मुख्याः स्वामिनो येषां ते वयम् ॥ ५२—५५ ॥

एते विष्णुपार्षदाः श्रीविक्रमकानन्दसम्बन्धिनो ज्ञेयाः श्री-
सिंहदेवगोस्वाम्यस्तस्यावतरणाय ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीजगद्गोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शनी ।

हे परेश परमेश्वर ! निषिद्धाः अरे मा प्रजाः सृजतेत्या-
ज्ञप्ताः । हे सत्त्वमूर्त्तं तवावतारो जगन्मङ्गलम् ॥ ४६ ॥

येन हेतुनात्मसाङ्गकृतास्सन्तः स्तस्यैव नटा नाट्ये गाय-
काश्चाभूमेत्यर्थः ॥ ५० ॥

साधूनां हृदि तच्छ्रययामपि शोते इति सः । अत एव
तदसहिष्णुनेव त्वयः स्वमापितः अन्तं गीतः । अत एवाचारभ्य
तेषां हृदि त्वमेव शोषेति भावः ॥ ५१ ॥

ते तव मनोज्ञैः कर्मभिरनुचरेषु मुख्याः । यद्वा । अनुचरा
स्त्वङ्गता एव मुख्या येषां ते वयमपि शिविकावाहकत्वं
प्रापिताः । तेन दितिसुनेन कृतं जनपरितापं जानता त्वया
पञ्चतां मृत्युं हे पञ्चविंश चतुर्विंशतितत्त्वनियामक ॥ ५२—५३ ॥

ताम् अस्मत्सम्प्रदानकसपर्यां वयं स्वाधीनतां विशेषेण
अनैषीत् नीतवान् ॥ ५४ ॥

विष्टिं निर्मूल्यं कर्म अनु निरन्तरं कारिताः । वृजिनो
दुःखदः ॥ ५५ ॥

* मध्याह्नतं पदम् ॥

सोऽयं हिरण्यकशिपुस्ते विधिकरो दासएव विप्रैः सनका-
दिभिः श्रुतः ॥ ५६ ॥

इति साराथदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

सप्तमस्याष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे परेश "सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्येन चापरे" इति
वचनान्स्त्वेन खानन्दयेण मूर्तिर्यस्य तत्सम्बुद्धौ हे सत्त्वमूर्त्तं !
ते त्वया अभिसृष्टाः प्रजेया वयं येन निषिद्धाः प्रजाः न सृजामः
स एष त्वया भिन्नवक्षाः भिन्नं विदारितं वशो यस्य स तथा
शोते तस्मात्स्वमङ्गलस्यैकस्य का कथा ते तवावतारो नु निश्चितं
जगन्मङ्गलम् ॥ ४६ ॥

हे विभो ! ते त्वदीयाः नटाश्च नाट्यगायकाः नाट्येषु तत्तद्-
नुरूपगानकर्तारश्च त्वं धीर्यवताजज्ञा धीर्यवताभ्यां शूरत्व-
सामर्थ्याभ्यामोजः प्रभावो यस्य स तथा एतंभूतेन येन आत्म-
सात्कृताः स्ववशगाः कृताः स एष भवता इमां दशां नीतः
उत्पथस्य किं कुशलस्य कल्पने नैव कुशलयोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

हे हरे क्लेशहर ! यस्मादेव साधूनां हृदि भवदत्वेन शोते
निष्ठनीतिं तथाभूतः त्वया स्वमापितो हतः अतो निर्भया वय
भनय संसारस्यापवर्गो निवृत्तिर्गोमासस्त्वात्रपङ्कजमा-
श्रिताः ॥ ५१ ॥

हे पञ्चविंश ! प्रकुर्निर्दत्तस्त्वनहंकारयेति त्रिकम् पञ्च तन्मा-
त्राणि पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेति चतुर्विंशति-
प्राकृतपदार्थनियन्तः हेनरहरे ! ते त्वदीयाः मनोज्ञैः कर्मभिरनुचरेषु
मुख्याः वयं येन दितिसुनेन वाहकत्वं प्रापिताः स तु तत्कृतं
जनपरितापं जानता त्वया पञ्चतां मृत्युसुपणीतः अय निर्भयाः
मनोज्ञैः कर्मभिरत्वां मजाम इति भावः ॥ ५२ ॥

वयं किंपुरुषाः दीनाः त्वं महापुरुषो दीनवन्धुः अयं कुपुरुषः
न दीनो न दीनवन्धुः अतः साधुगिर्विष्कृतः अतो मष्टः ॥ ५३ ॥

स्वपरीं पूजां पुरा लभामहे यस्तां व्यनैषीत् स एष त्वया
यथाऽऽमयो रोगस्तद्वद्धतः एतद्दिष्टया मर्दं जातम् ॥ ५४ ॥

हे ईश ! दितिजेनामुता विष्टिं निर्मूल्यसेवाम् अनु निरन्तरं
कारिताः स वृजिनो दुःखदः हे हरे ! भवता प्रवसादितः उप-
संहृतः हे नरसिंह ! हे नाथ ! नोऽस्माकममवाश मोक्षाय भव ॥ ५५ ॥

हे शरणाव ! सर्वेषां लोकानां शर्म मङ्गलं तेऽद्भुतमेतद्विर-
नररूपमथ नोऽस्माभिर्दिष्टम् हे ईश ! सोऽयं विप्रशतस्ते विधिकरः
किंकरोऽत एव तस्येदं मिधनम् अनुब्रूयाव विप्रो जानीमः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

प्रजापतय ऊचुः ।

प्रजापति लोग बोले, कि—हे परेश ! हम आप के रचे हुए प्रजेश हैं जिसके निषेध के मारे हम प्रजा को सजते रहे, सो आपकी कृपा से विदीर्ण वत्तःस्थल वाला सोरहा हे हे सत्त्वमूर्त्त ! जगत के मङ्गल के लिये आप का अवतार है ॥ ४९ ॥

गंधर्वा ऊचुः ।

गंधर्व लोग बोले, कि—हे विमो ! हमतौ आप के नाचने गानेवाले हैं इसने बलसे जबरजस्ती हम लोगों को अपने वश में कर लिये, तिरुको अपने इस दशाको प्राप्त किया, भलों कुमार्गगामी का कब भला हो सकता है ॥ ५० ॥

चरणा ऊचुः ।

चारण लोग बोले कि । हेहरे ! संसार से पार लगाने वाले आपके चरणकमल का हमलोगो ने आश्रय लिया है, क्योंकि ? यह साधुओं के हृदय में खरकने वाला असुर आपने समाप्त कर डाला ॥ ५१ ॥

यक्षा ऊचुः ।

यक्ष लोग बोले, कि—इस लोग आपके सन्तोष कर्मों से अनुचरों में मुख्य है तिन हम को इस दैत्य पुत्र हिरण्य कशिपुने पाखकी उठाने वाले और बोझा उठाने वाले बना लिये हे नर हरे ! तब अपने जनों के दुःख जानने वाले आपने उसको पञ्चता को प्राप्त किया आप कैसे हो कि पचीसवां तत्त्व रूप है ॥ ५२ ॥

किंपुरुषा ऊचुः ।

किंपुरुष लोग बोले, कि—प्रभां हम लोग तौ किंपुरुष (छोटे पुरुष) है और आप महा पुरुष ईश्वर हो, और जब

साधु जनों ने भिकार कर दिया तब यह कुपुरुष नष्ट होगया ॥ ५३ ॥

वैतालिका ऊचुः ।

वैतालिक लोग बोले, कि—हे भगवन् ! समा और यह यागादिकों में हम लोग आप के निर्मल यश का गान करके बड़ी पूजा को प्राप्त होते हैं, जिस दुर्जनने हमारी उस पूजा को उडाली इस दुर्जन को रोगके नाई आपने ठंडा किया हे भगवन् ! यह बड़ा मङ्गल भया ॥ ५४ ॥

किन्नरा ऊचुः ।

किन्नर लोग बोले कि हे ईश ! हम लोग आपके अनुग किन्नर गण हैं इस दैत्य ने हम लोगोंको सदा के वेगारी बना लिये हैं हे हरे ! हे नरसिंह ! आपने इस पाप का नाश किया हे नाथ आप हमारी के अर्थ होवे ॥ ५५ ॥

विष्णुपार्षदा ऊचुः ।

विष्णुपार्षद लोग बोले, कि—इस समय यह अद्भुत नरहरि रूप आप का देखा हे आश्रय प्रद ! कैसा आपका यह रूप है कि सर्व लोक के सुख देने वाला है हे ईश ! सो यह विप्र शाप को प्राप्त हुआ आप का किकर है इसका यह निघन (मरण) इसी के अनुग्रह के लिये है ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तमस्कन्धे अष्टमः अध्यायः

की भागवताचार्यकृत भाषा टीका

समाप्त ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरस्सराः ।

नोपैतुमशकन्मन्युमंरम्भं सुदुरासदम् ॥ १ ॥

साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ।

अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शङ्किता ॥ २ ॥

प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्माऽवस्थितमन्तिके ।

तात ! प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ॥ ३ ॥

तथेति शनकैराजन्महाभागवतोऽर्भकः ।

उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृताञ्जलिः ॥ ४ ॥

स्वपादमूले पतितं तमर्भकं विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः ।

उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात्कराम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम् ॥ ५ ॥

स तत्करस्पर्शधृताखिलाशुभः सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ।

तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यन्तनुः क्लिन्नहृदश्रुलोचनः ॥ ६ ॥

अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः ।

प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः ।

नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नवमे ब्रह्मणा भीत्या चोदितोऽसुरबालकः ।

कोपं प्रशमयन्नस्तौन्नुत्तिष्ठमतिभीषणम् ॥ १ ॥

“उग्रोऽप्यनुग्रपवाच स्वभक्तानां नृकेसरी ।

केसरीष स्वपातानामन्येषामुग्रविग्रहः”—

इत्याद्यागमोकां भक्तानुकाशितामाह—एवमिति सप्तभिः ।

एवं दुरतएव स्थित्वा स्तुवन्तः मन्युना संरंभ आवेशो यस्य तं
उप समीपे मन्तुं नाशकतुवन् ॥ १ ॥श्रीलक्ष्मीर्देवैः प्रेषिताऽपि महदद्भुतं तद्रूपं दृष्ट्वा शङ्किता
सती तं नोपजगाम अद्भुतत्वे हेतुः अदृष्टेति ॥ २ ॥

उपेक्ष्यगच्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कालएवाह्निस्तस्माद्विग्रस्ता धीर्येषां तेषां कृतमभयं येन
तत्कराम्बुजम् ॥ ५ ॥तस्य श्रीनृसिंहस्य करस्पर्शेन धृतं निरस्तमखिलमशुभं
यस्य सपदि तत्क्षणामेवाभिव्यक्तमपरोक्षीभूतं परात्मदर्शनं ब्रह्म-
ज्ञानं यस्य निर्वृतस्सन् हृदि दधौ हृष्यन्तीरोमाञ्चिता तनु-
यस्य क्लिन्नं प्रेमार्द्रं हृदयस्य अश्रूणि बोचनयोर्यस्य परमपुरुषा-
र्थतया दधौ न साधनत्वेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥सुसमाधिमेवाऽऽह—तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षणञ्च ये-
नेति ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

स्वस्मिन्निव समस्तेषु तत्कृपाऽमृतहृदये ।
प्रह्लादस्तौति सत्पथैर्द्विचत्वारिंशता हरिम् ॥

* तत्र तावदात्मनो भगवत्स्तुतावनधिकारमिवाशङ्कयाधिकारं सम्भावयन्नाह—ब्रह्मादय इति पञ्चभिः । सुतयो मननशीलाः सिद्धाः ज्ञानिनोऽपि कथम्भूताः सत्त्व एवैकस्मिन्स्तानो विस्तारो यस्याः सा मतिर्येषां तथाविधा अपि वचसां प्रवाहैरपि तथा बहुभिर्वक्ष्य-माद्यैर्गुणैरपि यमाराधयितुं न विमृशं पूर्णा न शक्ता इत्यर्थः स हरिर्मे मम कथं नोप प्राप्नुमर्हति तत्र हेतुः उग्रजातेः उग्रा घोरा आसुरी जातिर्यस्य ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रत्येकं ब्रह्मादिभिः संस्तुतमप्यशान्तस्वरम्भम् इतरैर्बुरा-सदं धीनुसिंहं चतुर्मुखप्रेषितः प्रह्लादः प्रत्नादयागासेत्याह देवर्षिः—एवं प्रत्येकम् इत्थं स्तुवन्तोऽपि ब्रह्मादयः सर्वे देवाः मन्त्रुना सरम्भ आवेशो यस्यात् एव बुरासदं दुष्प्रापं भगवन्त-मुपैतुं समीपं गन्तुं नाशक्नुवन् समर्था न बभूवुः ॥ १ ॥

किं पुनर्निर्दिष्टाप्रिया काशात्मसिद्धा श्रीलक्ष्मीरपि देवैर्ब्रह्मादिभिः प्रेषिता पतितसमीपमेहीति प्रार्थिताऽप्यद्भुतं सहा-नुसिंहकप दृष्ट्वा पूर्वमहदभयम्भुजं यत्तदहृष्टाश्चतुर्मुखं तस्य भाव-स्तत्त्वं तस्माद्भूतोः क्षांजिता सती नोपेयाय न समीपमगात् ॥ २ ॥

एवं स्थिते ब्रह्मा चतुर्मुखोऽग्निके समीपेऽवस्थितं प्रह्लादं प्रेषयामास, प्रेषणप्रकारमेवाह—तालेख्येन । तात हे वत्स ! क्ष-पित्रे कुपितं क्रुद्धं प्रभुं श्रीभगवन्मं प्रथमय प्रसन्नं कुत उपेहि समीपं गच्छेति ॥ ३ ॥

हे राजन् युधिष्ठिर ! तथेत्युपगम्य भागवतश्रेष्ठोऽग्निकः प्रह्लादः शनकैः समीपगत्य प्राप्य विभूतो वल्लोऽल्लियेन तादृशो भुवि देहेन दण्डवज्जनाम नमस्कृतवान् ॥ ४ ॥

ततः स्वस्य पादयोः मूले पतितं तमर्भकं प्रह्लादं विलोक्य देवः धीनुसिंहः रूपया परिप्लुतः परितः प्लुतो व्याप्तः तस्तुथाप्य तस्य प्रह्लादस्य शिरसि स्पर्शकराभुजप्रदधात् निहितवान् कप-भूतं काल एवाहिः सर्पस्तस्माद्विप्रस्ता भीना धीर्येषां तेषां कृतमभयमभयप्रदानं येन तादृशं संसृतिभिरूणां कृताभयप्रदा-नमित्यर्थः ॥ ५ ॥

स प्रह्लादस्तस्य भगवतः करस्य स्पर्शेन धृतं निरस्तप्र-खिलमशुभं यस्य तादृशः सद्य एवाभिव्यक्तौ प्रत्यक्षितौ परा-त्मानौ स्वात्मपरमात्मानौ तयोर्दर्शनं वाधात्यसंशयकारात्म-कं यस्य पूर्वं प्रत्यक्षतापन्नरूपसंगवद्विषयज्ञानयुक्तः तत्क-रस्पर्शेन तु “ज्ञातुं प्रभुं च तत्त्वेन” इत्युक्तविधपरमात्मदर्शन-युक्तः इत्यर्थः । अत एव निवृत्तः सुखितोऽतएव हृष्यत्तुरुदाञ्जि-तरामेयुक्ततनुः क्लिञ्जं प्रेमार्द्रं हृत् हृदयं यस्य अश्रुयथानन्दजानि लोचनयोर्यस्य तादृशस्तस्य भगवतः पादाब्जं हृदि दधौ धृत-वाग्विरतिशयपुरुषार्थत्वेनानुसंहितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

ततः प्रेमगद्गदवा वाचा एकाग्रमनसा श्रीभगवदेकविषयेष्य मनसा हरिमस्तौषीष्य कथम्भूतः सुसमाहितः सुसमाभिमेवाह, तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयम् ईक्ष्यञ्च येनेति “हृदा मनीषा मन-साभिकल्पितः” इति वाङ्मित्रबुद्धिवृत्तीनाम् एकविषयत्वाभिप्रायेणै-काग्रमनसा तन्मयस्तद्दयेक्ष्य इति चोक्तम् ॥ ७ ॥

स्तुतिमेवाह—ब्रह्मादय इत्यादिद्विचत्वारिंशच्छब्दोक्तैः । तावद्भगव-स्तुतावात्मनोऽनधिकारमाशङ्कते—ब्रह्मादय इति । चतुर्मुखप्रभृतयो देवगणाः सर्वैकतानमतयः सर्वैकैकतानामुक्त्याभयभूता मतिर्येषां ते केवलसत्त्वप्रधानमतय इत्यर्थः । अनेनात्र “तत्र सर्वं निर्मलत्वात्प्र-काशकमनामयम्” इत्युक्तरीत्याऽनीन्द्रिगार्थैर्दर्शनयोग्यत्वं सूचितम् एवंविधा अपि सुतयः सिद्धाश्च स्ववचसां प्रवाहैस्तोसैः तथा वक्ष्यमाद्यैर्बुभिर्गुणैरपि यमाराधितुं स्तुत्यादिकपाराध-नद्वारा यस्य तोषस्तुत्यादयिरनुगुणानि न विप्रः आराधयितुं न पर्याप्तान समर्था इत्यर्थः । स हरिः उग्रा आसुरी जातिर्यस्य-तस्य मे अग्नेन च वक्ष्यमाद्यैर्गुणैराहित्यमुक्तम् । ईदृशस्य मे मम किं कथं तंष्टुं तोषं प्राप्नुमर्हति, बाहुभगवाऽपरिच्छेद्यस्वरूप-पशुगुणसमावबिभूत्यादिको भगवन् विप्रेन्द्रसिद्धिर्ब्रह्मादि-भिरपि स्तोतुमशक्यः कथमहर्बुद्धेरासुरैस्तत्तस्य भन स्तुत्या-कथं तुषादित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीप्रद्विजयधनजतीर्थकृष्णपदरत्नावली ।

अत्रापि भक्तमाहात्म्यमेव प्रकटयति, ब्रह्मादिदेवतास्तुत्यनन्तरं कथं कथाप्रसङ्ग इति ओतुराप्तरीं शङ्कां परिहर्तुमाह—एवमिति । एवं स्तुवन्तोऽपि उपेतुं समीपं गन्तुं मन्त्रुसंग्रहं कोपसारभूतं “मन-अवबोधने” इति धातुः “ज्ञानज्वरं प्रत्यक्षसारम्” इति ध्रुतेः । ज्ञानि-विद्यक्षयैतत् । ननु, तर्हि कथं समीपं गन्तुं नाशकमित्युच्यते ? इति चेद्वैद्यवत्प्रज्ञापनायति तारपत्रम् । “न तत्र चतुर्भुजश्च न वाग्गच्छति, तेऽथो ह प्रादुर्बभूव तत्र वयजानत” इत्यादिश्रुतेरेतदेव दर्शयति, सुदुरासदमिति । सुजेन विषयिकैर्लुप्तशयम् ॥ १ ॥

एतदेव विवृणोति, साक्षादिति । सरस्वत्यादिवाहृत्यर्थं साक्षा-दिति अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वाद्भ्यैः साधारण्यैर्जनैरिति शेषः । हावेनौ नित्यमुक्तावित्याह । तर्हि नोपेयाय शक्तिरेवेतत्कथं घटनीति चेत् मयापीश्वरः परिच्छेद्यो न भवति कित्वन्वैरिति आपनाया-सुरजनमोहनायेति वा “अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वाद्भ्यैः साधारण्यैर्जनैः ॥ नृसिंहं शक्तिरेव श्रीलोकमोहाय नोपयौ” इति वाक्यभिनन्दम् ॥ २ ॥

ममेवार्त्तप्रह्लादे वात्सल्यातिशयोऽस्ति भक्तानां मत्सेवानिश-यफलाधिकार्यमिति भगवन्मनोज्ञापनाय ब्रह्मणा प्रह्लादः प्रेषित इत्याशयेनाह, प्रह्लादमिति । अयमपि लक्ष्मीकान्तसमीपागमनहेतु-रन्यथा प्रह्लादे वात्सल्यातिशयो न प्रकटितः स्यात्तदुक्तम् “प्रह्लादे चैव वात्सल्यं दर्शनाय हरेरपि ॥ ज्ञात्वा मनस्तदा ब्रह्मा प्रह्लादं प्रेषयन्तदा” इति प्रकृष्टो ह्लादो निवृत्तिर्यस्य स तथा इत्यनेन प्रह्लाद शब्दनिशक्तिः सूचिता लक्ष्म्यादिवत्सलतां हित्वा प्रह्लादे तत्क-रग्यादरेवैवमनुद्धिर्नाशङ्कनीया असुरजनमोहनार्थोपपत्तेरुक्तं च “एकत्रैकस्य वात्सल्यं विशेषादर्शयेद्वरिः ॥ अवरस्यापि मोहाय’

श्रीसद्विजयध्वजतीर्थकृतपदवतावली ।

इति भक्त्यादिदानं नैव करोति किन्तु वात्सल्यानुसारेणैव-
भिप्रायेण दर्शनां क्रमेणैवापि वत्सल इत्युक्तं उपेहि उपेत्य ॥ ३-४ ॥

नृहरेः प्रह्लादे वात्सल्यप्रतिग्रहं दर्शयति—स्वपादमूले इति ।
प्रह्लादिकराभ्युदयेऽन्योहरेः कराम्बुजं विशिनष्टि, फालाहोति । काला-
स्याहिनां निर्देष्टा अस्ता धीर्धैषां ते तथा तेषाम् ॥ ५ ॥

इतरकरस्पर्शवैशिष्ट्यदर्शनायेतदकरस्पर्शफलाभिव्यक्तिं वक्ति ।
सनत्कर इति । सभगवत्करस्पर्शविधूतसमस्तपापत्वात्तत्त्वज्ञ एव
सम्यगङ्कुरितपरमात्मज्ञानः अभिव्यक्तं परस्य हरेरात्मनः संसा-
रिणश्च दर्शनं स्वरूपविषयज्ञानं यस्य स तथेति वा क्लृप्तदृष्टिक-
लक्षणास्मृतजलेनार्द्रकृतान्तःकरणोऽध्रुवा युक्ते लोचने यस्य स
तथा ॥ ६ ॥

तत्त्वज्ञानमस्योत्पन्नमित्यस्य किञ्चिद्वहमित्यतस्तत्स्तुत्या व्यज्यत
इति भावेन दर्शयति, अस्तौपीदिति ॥ ७ ॥

सत्त्वे नित्यनिर्भूतबलज्ञानसमाहार एक एव नान्य इति वितान-
मतिर्विशदतुष्टिर्धैषां ते सत्त्वैकतानमतयः यद्वा सत्त्वे हरावेव
नियतबुद्धयः अधुना परत परस्य मर्यान्तं नापि नैव यान्ति
स हरिरग्रजातेरसुरजातेर्भेदोऽस्मिन्नुपैति किमित्यन्वयः “न
ते विश्वौ” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

साक्षात् श्रीरिति साऽपि तस्यैव प्रेयसी अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वा-
त्वादिति । अत्रादृष्टाश्रुतपूर्वत्वं संभ्रमादेव जातमिवेत्युक्तम् ॥ २-५ ॥

अथ प्रह्लादस्य श्रीभगवत्साक्षात्कारकृतसर्वाधिभूतनपूर्वकं
ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं भगवत्साक्षात्कारविशेषात्मकनिवृत्तिं
परमामोहत्वेनाह, स तदिति ॥ ६-७ ॥

तत्र तावन्निजायोग्यतायां कैमुत्यं व्यज्यति—ब्रह्मादय
इति । वचसां कार्योपज्ञानप्रधानानां शब्दानां प्रवाहैर्निरन्तरा-
भ्यासैः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

सर्वविद्यस्तदागन्तुमन्तिकं नवमे हरेः ।

प्रह्लादो ब्रह्मणाऽऽदिष्टस्तुष्टुवे सन्निधि गतः ॥

रमापि यत्र न प्राभूदन्येषां तत्र का कथा ।

वात्सल्यं मूर्त्तिमत् किन्तु प्राह्मेऽनुभवमूढ तम् । ० ।

ननु, स्वस्वदुःखमावेदयन्तो दूरत एव स्तुवानां देवादयः
किमिति समीपमेत्य नोपासते स्म तत्राह—एवमिति । मन्थुना
संरम्भ आवेशो यस्य तम् ॥ १ ॥

अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादिति नृसिंहकृपस्य पूर्वकल्पदृष्टेर्वेपि

नृसिंहस्य वैकुण्ठे नृदेव दृष्टत्वेपि तदानीमदृष्टाश्रुतत्व-
प्रतीतिर्लीलाशक्तैव कारिता । अद्भुतरसास्वादप्राप्त्यर्थमि-
त्याहुः ॥ २-४ ॥

कृतमभयं येन तत् ॥ ५ ॥

असुरजातित्वात्तदीयस्पर्शादिप्राप्त्यसंभावनालक्ष्यमशुभं यत्
पूर्वमासीत् तत् ध्रुतं निरस्तं यस्य सः । तत्करस्पर्श-
प्रभावात् अभिव्यक्तं पूर्वसिद्धमेव तदानीं सर्वतोभावेन व्यक्ती-
भूतं परात्मदर्शनं परमात्मानुभवो यस्य सः ॥ ६ ॥

सुसमाभिमाह—अस्मिन्नेव त्यस्तं हृदयमीक्ष्यश्च येन
सः ॥ ७ ॥

भो दुरवगमाश्चर्यं प्रभो । मयि कं गुणमालम्ब्य कृपयसीत्याह,
ब्रह्मादय इति । सार्वकृत्वमपि न ते कृपायाः कारणं किं पुन-
स्तामसत्त्वमित्याह, सत्त्वेषु धर्मज्ञानतपःस्नेह एकताना अनन्य-
वर्जिणी मतिर्धैषां ते । किं पुनरधर्माज्ञानविषयमोगैकतान-
मतयो वयमिति भावः । “एकतानोऽनन्यवृत्तिः” इत्यमरः । नच केवलं
स्तुतिवादानामेव त्वत्प्रसादकत्वमित्याह, वचसां प्रवाहैः पुरु-
गुणैर्ध्वनिगुणालंकारयुक्तैः प्रवाहपक्षे स्वच्छन्दशैत्यमाधुर्य-
पावित्राद्यैः । आराधितुं तेषु सन्तोषयितुमित्यर्थः । न पिप्पुः
नाशकनुबन्धित्यर्थः । मे मयित्यर्थः । उग्रजातेर्महातामसजातेः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नवमे प्रह्लादस्तोत्रेण विगतकोपोऽभून्नरिति वयर्थेते—मन्थुना
संरम्भः आवेशो यस्य तमुपेतुमासादितुं नाशकम् ॥ १ ॥

देवैः तद्रूपस्य अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वाद्भूतोः साक्षादनेकावतार-
चरितज्ञा श्रीः प्रेषितापि तन्नुद्धारिकरूपं महदद्भुतं दृष्ट्वा शङ्किता
इदानीं समीपगमने आनुकूल्यं प्रतिकूल्यं वा स्यादित्येवं जात-
शङ्का सा नोपेयाय समीपं नैवाऽगात् ॥ २ ॥

हे तात वत्स ! खपिन्ने कुपितं हरिं प्रशमय तदर्थमुपेहि शरणं
व्रजेत्युक्त्वा प्रह्लादं प्रेषयामास ॥ ३ ॥

उपेत्य समीपं मत्वा शिरसि बिभृताञ्जलिः कायेन भुवि
ननाम ॥ ४ ॥

स्वपादमूले स्वचरणसमीपे कृपया परिष्कृतो वषासः उत्थाप्य
काल एवाऽहिस्तस्माद्विप्रस्ता धीर्धैषां तेषां कृतमभयं येन
तत्कराम्बुजं शीप्यर्पयत् ॥ ५ ॥

स प्रह्लादः तस्य भगवतः करस्पर्शेन धुतानि निरस्तान्यखिलान्य-
शुभानि यस्य सपदि त्वरितमेवाभिव्यक्तं प्रोद्भूतं परस्योपास्यस्य
व्यापकस्वरूपस्य आत्मन उपासकस्याणुस्वरूपस्य स च दर्शनं यस्य
विग्रहदर्शनानन्तरं स्वरूपाणुभवोजात इत्यर्थः । हृदयन्ती आनन्दिता
तनुपंस्य क्लृप्तं प्रेमाद्गृह्यस्य अश्रूणि लोचनयोर्धैर्यं सः निवृत्तः
सुखितः तत्पादपक्षं कार्यकारणप्रकृतिसम्बन्धनिवृत्तिपूर्वकतत्सा-
धर्म्यप्राप्तिलक्ष्यमोक्षार्थं हवि दधौ ॥ ६ ॥

मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ।

नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय ॥ ६ ॥

विप्राद्विषड्गुणायुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखाच्छूषघं वरिष्ठम् ।

मन्ये तदपि तमनोवचनेहितार्थप्राणः पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णां मानं जनादविदुषः करुणो वृक्षीते ।

यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा सुखश्रीः ॥ ११ ॥

तस्मादहं विगतविकृब ईश्वरस्य सर्वात्मना महि गृणामि यथामनीषम् ।

नीचोऽजया गुणविसर्गमनुप्रविष्टः पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन ॥ १२ ॥

सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो ब्रह्मादयो वयमिवेश ! (१) न चोद्विजन्तः ।

क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः ॥ १३ ॥

तद्यच्छ मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाऽद्य मोक्षेत् साधुरपि वृश्चिकसर्वहत्या ।

लोकाश्च निर्वृतिमिताः प्रतियन्ति सर्वे रूपं नृसिंह ! विभयाय जनाः स्मरन्ति ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकरेचक्रनसिद्धान्तपदीपः ।

एवं कृतध्यानः स्वपद्येव तस्मिन् भगवति त्यक्तं समर्पितं
हृदयं मन ईदृशश्च येन सः एकाग्रो हारिमस्तौषीत् ॥ ७ ॥

“सत्त्वं स्वातन्त्र्यबुद्धितत्त्वं लक्ष्ये न चापरे” इत्येवंभूते भगव-
त्स्वातन्त्र्ये एकस्मिन् तानो विस्तारो करयाः सा मतिर्धैर्यां ते
भगवदुत्कर्षाभिज्ञा इत्यर्थः । ब्रह्माद्यः प्रजासृष्टारो राजसः सुरगणाः
प्रजापलकाः सारिकाः “यत्सत्त्वनः सुर गुणा रजसः-
प्रजेशाः” इति वक्ष्यमाणात् किं बहुना मुनयो मननशीलाः
पराशरादयः सिद्धाः कपिजादयः गुणातीनाश्च वचसां प्रवाहेर्वैदेः
पुरुगुणैः सृष्टिपालनमननध्वजैः यमाराधयितुं न पिशुनैः पूज्याः
स हरिः उग्रजातेः उग्रा दैत्यत्वात्तामसी जातिर्यस्य तस्य मे
किं कथं तोष्टमर्हति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीपदये नमः ॥

॥ नारद उवाच ॥

नारदजीवो जे, कि—इस प्रकार ब्रह्मा महादेव प्रभूति स-
म्पूर्ण देवता लोग कोपावेश युक्त, और अत्यन्त दुरासद,
श्री नृसिंह देवके समीप जाने को समर्थ न हुए ॥ १ ॥

तब देवताओं ने साक्षात् श्री लक्ष्मीजी को भेजा, लक्ष्मी जी
ने भी आप का ऐसा स्वरूप कभी न देखा सुना अत एव वो
भी शक्ति होकर समीप में नहीं गई ॥ २ ॥

तब समीप में स्थित प्रह्लाद को ब्रह्मा जी ने ऐसा कहकर
भेजा, कि—हे तान ! अपने पिता पर कुपित प्रभु को समीप
जाकर शान्त करो ॥ ३ ॥

तब तौ हे राजन् महा भागवत अर्भक [छोटासा लडका]

प्रह्लाद 'जो आज्ञा' ऐसा धीरे से कह कर प्रभु के समीप भे-
जाकर हाथ जोड़कर शरीर से प्रार्थना में दण्डवत करता हुआ ॥

तब प्रभु भी अपने चरणों में पड़े हुए उस अर्भक [लडके]
को देखकर कृपा में डूब गये, और उसको उठाकर काल रूप
सर्प से जस्त बुद्धि वालों को असमर्थ होने वाला अपने कर-
कामल को, प्रह्लाद के मस्तक पर धारण करते हुए ॥ ५ ॥

प्रह्लाद का भी नरहरि के कर स्पर्श से सम्पूर्ण अशुभ नष्ट
हुआ, और तत्काल से पर ब्रह्म के स्वरूप रूप गुण विभूति का-
ज्ञान बाध होकर 'पुलिफितांग' मात्र हृदय अशुभोत्तन और आ-
नन्दित होकर हरि के चरणों को हृदय में धारण करता हुआ ॥ ६ ॥

और एकाग्र मन से समाहित होकर प्रभु में हृदय और
दृष्टि को लगाकर प्रेमपूर्वक गद्गद वाणी से स्तुति करने लगा ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

प्रह्लाद बोले, कि—सर्व गुण के एक विस्तार वाली बुद्धि-
वाले ब्रह्मादिक देवता और मुनि सिद्ध लोग बहुत गुणयुक्त वा-
णीके प्रवाहों से जिन हरि के आराधन करने को अवतक भीन
समर्थ हुए वो हरि क्या मेरे सहज उग्रजाति के स्तुति करनेके
योग्य है ? ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं हरितोषणे स्वस्थायोगशताप्राशक्य योग्यतां सम्भाव-
यति, मन्य इति द्वाभ्याम् । अभिजनः सत्कुले जन्म रूपं सौन्दर्यं
श्रुतं पाण्डित्यं भोज इन्द्रियनैपुण्यम् तेजः कान्तिः प्रभावः प्रतापः
पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञा योगोऽष्टाङ्गः एते धनादयो ह्यदशाऽपि
गुणाः परस्य पुंस आराधनाय न भवन्ति हि यतः केष्वप्यपि
मत्तैव गनेन्द्राय तुष्टोऽभक्त ॥ ८ ॥

तबोद्विजन्त इति वीर ० ।

नाहं विभेभ्यजित ! तेऽतिभयानकाश्चजिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोऽप्रदंष्ट्रात् ।

आत्रस्रजः क्षतजकेसरझङ्कुर्कर्णाभिर्द्वादभीतदिग्भिर्भादरिभिन्नखायात् ॥ १५ ॥

व्रतोऽस्म्यहं कृपणवत्सल ! दुःसहोऽप्रसंसारचक्रकदनाग्रसतां प्रपीतः ।

वद्वः स्वकर्मभिरुत्तम तेऽधिमूलं प्रीतोऽपवर्गशरणां ह्यसे कदा नु ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं भक्त्यैव केवलया हरेस्तोषः सम्भवतीत्युक्तमिदानीं भक्तिविना नान्यत्किञ्चित्तोषहेतुरित्याह—विप्रादिति । पूर्वोक्ता धनादयो द्विपद् द्वादशगुणास्तेषुकाद्विप्रादपि स्वपक्षं परिगृह्य मन्ये यद्वा सन्तुजातोका द्वादशधर्मादयो गुणा दृष्टव्याः । तदुक्तम् “धर्मश्च सत्यञ्च दमस्तपश्च जमास्तस्य ह्रीस्तितांश्चाऽनसूया । यश्च दानं च धृतिः श्रुतं च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य” ॥ इति यद्वा—

“शमोद्गमस्तपः शौचं क्षान्त्याजिवविरक्तताः ।

ज्ञानविज्ञानसन्तोषाः सत्यास्तिक्ये द्विपद्व्याः” ॥—

इति कथमनूताद्विप्रात् अरविन्दनामस्य पादावलिर्द्वादशगुणाश्च कथमभूत् अपक्षं तस्मिन्नारविन्दनामोऽपि तां मननादयो येन तं हेतितं कर्म वरिष्ठत्वे हेतुः । स एवभूतः स्वपक्षः स्वर्गं कुलं पुनरिति भूमिर्मानो गर्वो यस्य स तु धिप्र आत्मानमपि न पुनरिति कुतः कुलम्, यतो भक्तिहीनस्यैते गुणा गर्वाद्यैव भवन्ति न तु शुद्धेऽतो हीन इति भावः ॥ १० ॥

तर्हि किं धनाद्यपेक्षान् संमानं प्राकृत इव भगवानपेक्षो ? नेत्याह—नैवेति । अयं प्रभुरीश्वरोऽविदुषोऽल्पज्ञाज्जगन्मानं पूजा-मत्मानोऽप्ये न वृणोति नेच्छति यतो निजलाभेनैव पूर्यः तर्हि पूजां नेच्छत्येव तत्राह, कदाचः कृपातुरतो वृणोति च तत्र हेतुः यद्यदिति । यथं मानं यद्वा यद्यस्माद्यथेन धनादिषा अगमते मानं विदधीत तदेवाऽऽत्मने भवति नान्यत् यथा सुखे कुतैव विलकादिश्रीः शोभा प्रतिविम्बस्य भवति नतु साक्षात्स्वयं कर्तुं शक्यते तद्वत् ॥ ११ ॥

यस्मादेवं भगवान्भक्त्यैव तुष्यति तस्मादहं नीचोपि विग-तचिह्नयोगतशोकः संश्रीश्वरस्य महि महिमानं स्वपक्षत्वेन स्वम-नीषानुसारेणाऽनुवर्णयामि अजानतोऽपि स्तुतिकरणे हेतुर्गाह—येनैव महिम्नाऽनुवर्णितेनाऽविद्यया संसारागनुवर्णितः पुमान्पूयते शुष्यते तन्महिम्नस्य तथा शोधकत्वान्नास्तित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदेवमात्मनः स्तुतावनधिकारं परिहृत्येदानीं तं स्तुतुं कोपोपसंहारं प्रार्थयते—स्वर्वेहीति द्वाष्ट्याम् । गो ईश ! मयी जह्म-जन्तोविषयतः सर्वे ब्रह्मादयः सत्त्वमूर्तेस्तव विधिकारास्त्वन्नि-योगकर्तासो भक्ता एव नान्ये नच वयमसुरा इव बैरभावेनैते भक्ताः किन्तु श्रद्धयैव तव सच्चरैरवतारैर्विविधं क्रीडनमस्य विश्वस्य क्षेमादिप्रयोजनाय न तु भयोत्पादनाय ॥ १३ ॥

तस्मादेवैषां मयपरिहाराय मन्युं यच्छोपसंहारं यदर्थमयं मन्युः स चासुरः साधूनां सन्तोषार्थमयं हतः । अतःपरं क्रोधेन कार्यामावाप्तं नियच्छ, नन्वन्धेनां वधेन साधुः किं मो-देत ? तत्राह—वृक्षिकादेः परोपद्रवकारिणोऽन्यतो जातया हस्या

वधेन तस्यैव तद्गदं जातमिति साधुरपि मोदेतैव तर्हि बहूनां सुखापहृत्वाद्यं क्रोधं न त्यजामीति चेत्तत्राह—लोकाश्च निर्धु-तिमिताः प्राप्ताः सन्तः प्रतियन्ति क्रोधोपसंहारं प्रतीक्षन्ते तर्हि जनानां पुनर्भयाभावाय मन्युं धारयामीति चेत्तत्राह—रूप-मिति । विप्रयाय भयनिवृत्त्यै एतद्रूपस्मरणादेव भयनिवृत्तेन मन्यु-धारणेन कृत्यमस्तित्यर्थः ॥ १४ ॥

त्वं चेद्विभेभि तर्हि त्यजामीति चेत्तत्राह—नाहमिति । शो-ब्रजित ! तेऽस्माद्रागाहं न विभेभि कथंभूनात् आस्यं च जिह्वा चार्कस्तस्यतेनाणि च भ्रुकुटीनां रभस आलोपश्च उशा-दंष्ट्रा एतान्यतिभयानकाणि यस्मिन्तस्मात् अन्नमय्यः स्रजो यस्मिन्तस्मात्त्रय्यः तस्मात् क्षणजाकां कोरायां परिमन् संकुर्वतु-प्रतां तत्त्वज्ञो कर्णो यसि ॥ तच्च तच्च तस्मात् निन्द्यादेन भीता दिग्भिना यस्मात् वरीन् निन्दन्तीत्यभिर्निन्द तां तस्मात्ताणि परिगन् एवभूनादपि ते—गाहं न विभेभि ॥ १५ ॥

महद्वयं त्वन्यदस्तीत्याह—अस्तोस्मिति । दुःखं सद्यं संसा-रचक्रे कदं दुःखं तस्मादहं व्रतोऽस्मि तत्र च व्रसतां हि-क्षाणां मध्ये स्वकर्मभिर्बद्धः सप्रण्यतो निक्षिप्तोऽस्मि हे कृपण-वत्सल ! हे उद्यम ! कदा नु त्वं प्रीतः स्रजपवर्गभूतं अरणां तवात्रिजगत्प्रति ह्यसे मामातृयसि ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचायैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतन्नधिकारमात्मन आशङ्क्य पुनरधिकारसम्भावयितुं ताव-द्भगवतो जातिगुणवृत्तादितारतम्यानादरेण भक्त्यैकतोष्यत्व-गाह—मन्य इति द्वाष्ट्याम् । धनादयः परमपुरुषस्याराधनाय सन्तोष-निमित्ताराधनाय न भयन्ति इति मन्ये किन्तु भक्तिरेव परमपुरुषसन्तोषाराधनाय भवतीति मन्य इत्यर्थः । कुतः हि यस्माद्भगवान् गजयूथपाय धनादिविरहिताय गजेन्द्राय भक्त्यैव दुतोष, तत्र धनं वित्तम्, अभिजनः सत्कुले जन्म, रूपं सौन्दर्यं तपः स्वधर्मः कृच्छ्रदिकं वाऽनशनरूपं वा श्रुतं पाण्डित्यम् ओज इन्द्रियबलं तेजः कायकान्तिः प्रभावः प्रतापः बलं शारीरं पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञा योगः प्राणजयः ॥ ८ ॥

एवं धनाद्यभावेपि केवलभक्तेरेव श्रीभगवत्तोषहेतुत्वं निर्दिश-तम्, यतो भक्तेरेव श्रीभगवत्तोषहेतुत्वमतएवेतरगुणसंपत्यपेक्षया श्रीभगवद्भक्तिरसम्पत्तिरेव श्रेयसीत्याह—विप्रादिति, द्विपद्व्याः द्वादश गुणास्ते च—

“धर्मश्च सत्यं च दमः श्रुतञ्च जमास्तस्य ह्रीस्तितांश्चाऽनसूया । दानं च यश्च धृतिः शमश्च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति सनत्सुजातोक्ताः श्रीमहाभारते । एतैर्युक्तादरविन्दनाभस्य पादारविन्दविमुखद्वाह्याच्छवपचं श्वपाकं वरिष्ठं श्रेष्ठं मन्येश्वपचं विशिनष्टि । तदार्पितेति तस्मिन्नरविन्दनाभे अर्पितास्समर्पिता मन आदयो येन तं तज्ज्ञेयं कर्म तस्य श्रेष्ठत्वे ततो विप्रस्याऽवमत्वे च हेतू आह, स एवंभूतः श्वपचः कुलं स्त्रकुलमपि पुनाति भूरिमानो गवो द्विषङ्गुणप्रयुक्तो यस्य स तु विप्रः नत्वात्मानमपि पुनातीत्यर्थः । यद्ययुक्ता एव गुणाः भगवद्भक्त्यनुग्राहका भक्तिश्च वेदान्तविहितब्रह्मोपासनात्मिका तत्र चाधिकारश्चैवार्थिकस्यैव । ननु शूद्रस्य एवञ्च शारीरकाऽप्यशूद्राधिकारान्वायसिद्धम् । एवं च तत्र सुतरां श्वपाकस्याधिकारो न सम्भवतीति उक्तगुण-युक्तात् द्विजादिकियुक्तस्य श्वपाकरस्य परत्वंवर्णनमनुचितम् तथाप्यत्र प्रकरणं भक्तिशब्देन भक्तिः प्रपत्तिश्चोच्यते प्रपत्तौ च सर्वेषामधिकारो बहुप्रमाणप्रतिपन्नः अतएव हि—

“दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्राव्रजौकसः ।

खगामृगाः पापजीवा सन्ति ह्यच्युतताङ्गताः ॥” इति स्त्रीशूद्रादीनामपि भगवति भक्त्या नत्साधर्म्यापत्तिरुक्तोपपन्ना भवति “वनङ्गतो यक्षरिमाश्वेत, उपेत नारायणमादिदेवम्, ॥ मन्येतदेतदखिलं परमस्य पुंसः, स्वात्मार्षणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः, इति प्रपत्तिरपि कर्तव्यत्वेन पूर्वमुक्ताच्चेत्यतो न विरोधः । उपपादितश्चैतत्पुरस्तात्मान आदीनां भगवति समर्पणं नाम तच्छेष-त्वेन तदायसस्तत्तादिसत्त्वेन चानुसन्धानरूपाध्यवसायात्मकज्ञानं प्राणशब्दः प्राणाश्रयप्रत्यगात्मस्वरूपस्याप्युपलब्ध एवज्ञातमती-यादिसमर्पणेन भगवति न्यस्तरक्षाभरः श्वपाकाऽपि श्रीभगवत्कोप-कत्वादुक्तविधाद्विप्राच्छेयानिति भावः । तदुक्तम् श्रीभगवता—

“अपिचेत्सुदुराचारो भजने मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्मग्नश्च वसिष्ठो हि सः ॥

प्रियो हि ज्ञानिनोऽर्थमहं च मम प्रियः ॥”

इत्यादि—

अपिप्रापेश्वभिरता मङ्गकाः पाण्डुनन्दन ! ।

मुच्यन्ते पातकैः सर्वैः पञ्चपत्रमिवारभसा ॥ इति ॥ १० ॥

ननु, परिपूर्णस्य भगवतो जातिगुणविशेषादिनिहीनश्वपाक-समर्पितमनआदिभिः किं प्रयोजनम् ? कथं वा ततस्तस्य तोषः ? कथंचैनदेवविधोपि मामनन्यभावेन भजजितरां मत्प्रिय इति श्रीभगवतोक्तम् ? इत्यत्राह—नैवेति । प्रभुरीश्वरो निजलाभपूर्वः निजेन स्वाभाविकेन लाभेन समस्तकामावाप्त्या पूर्णः अत एव मानं स्वाराधनरूपं कर्म नैव जगाद् आत्मने इत्यपकृष्यते आत्मने आत्मार्थ-स्वप्रयोजनाय न ङादेत्यर्थः । किन्तु करुणो वृणीते करुणः करु-णावान् “गुणवचनेभ्यो मत्पुपो लुग्वक्तव्यः” इति लुप्तमनुबन्तं-पदं लुप्ततलुगिति टापो लुक् हेतुगर्ममिदं दयालुत्वाद्विदुषो वृणीते प्रबुद्धजनान्स्वाराधनविधानेनांगीकरोतीत्यर्थः । करुणयाऽऽराधको-ज्जीवनार्थमेवाराधनं स्त्रीकारोतीति भावः । तदेव विशदयति, यद्य-दाराधनं भगवते जनो विदधीत करोति तच्चात्मने स्वार्थमेव भवति “यस्तुवन्स्तव्यतामेति वन्द्यमानश्च वन्द्यताम्” इति न्याया-द्भगवत्पूजनेन स्वयमपि पूज्या भवतीत्यर्थः । कथमन्यस्य पूजनेन

अन्यस्य पूज्यतेत्यपेक्षायां, तदधीनसत्तादिमतो वस्तुनस्तत्स-त्कारेण तत्साम्यावाप्तौ दृष्टान्तप्राह, यथा सुखध्रीः प्रतिमुखस्थेति । यथा साक्षादलङ्कारादिजगत्या मुखस्य शोभा तदधीनच्छायासु-खस्य भवत्येवं भगवतः पूज्यता तदाराधकानां तथैव भवतीत्यर्थः । “तद्यथामातातरुणवत्सं वत्सो वा मातरम्, छाया सरवमनुगच्छेत् तथाप्रकारः” इति श्रुतिर्हिजीवस्यच्छायावदीश्वरपारतन्त्र्यमवगम-यति जनादिविदुष इति पाठे । अविदुषः किञ्चिज्ज्ञादपि जनान्मान-मात्मार्थेन वृणीत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं भगवतो भक्त्युक्तोपपत्तत्वं तत्तोषस्य च भक्तोज्जीवनार्थ-त्वं चाकं तदेवं स्वस्योभजातेरपि तद्भक्तस्य तत्तोषकस्तु-तावनधिकारः सम्भावितः यत एवंभूतो अहमतो यथामति रतोऽप्यामीत्याह—तस्मादिति । यस्माद्भगवान्भक्त्युक्तोऽप्यस्तस्मा-धीचोऽप्यहं तद्भक्तियुक्तोऽहमतएव विगतविह्वलः गतशङ्कस्मिन् सर्वात्मना करुणब्रह्मेक्येनेश्वरस्य भगवतो महि महिमानं यथामति स्तोमि गृणामि किमीश्वरस्य स्तुत्या प्रयोजनमिति शङ्कां निराकुर्व-स्तन्महिमानुवर्णनं विशिनष्टि, येनेश्वरगुणानुवर्णनेन अनुव-र्णितेनेति भावकः अजया प्रकृत्या गुणविसर्गे गुणकार्यं शरीरमनु-प्रविष्टः पुमान्पूषेत शुद्धयेत् स्तुत्या न तस्य कोऽप्यतिशयः किन्तु स्तुवतएवात्मविशुद्धिरूपोतिशय इति भावः ॥ १२ ॥

एवमात्मनः स्तुतावनधिकारं परिहृत्य तत् स्तुतिं प्रतिज्ञाय तं तुष्टुस्तावत्कोपोपशमं प्रार्थयते—सर्वे हीति द्वाऽध्याम । हे ईश वयमिव यथा वयं तव किंकरास्तथा अमी सर्वे ब्रह्मादयोपि सर्वव्याप्तस्तत्वं विधिकराः किंकराएव अस्त्वेवं ततः किमत आह उज्जिजन्तः त्वत्कोपाद्विह्वतो वर्तन्ते ततो मन्युं यच्छे-त्युत्तरेणान्वयः सर्वव्याप्त इत्यनेन शुद्धसर्वैकतानस्य तव कोपः प्राभाविर्को न भवति किन्तु लोकरक्षणेऽधिकृतस्य तव तद्रक्षण-रूपक्रीडार्थमाहित इत्यभिप्रेतं तदेव व्यनक्ति क्षेमायेति अस्य जगतः क्षेमाय लब्धपरिरक्षणाय भूतयेयोगायालब्धत्वाभावात्-सुखाय ब्रह्मात्मकस्वात्मानं दानुभवजसुखाय च भगवतस्तव रक्षितैः सुन्दरैरवतारैर्नृसिंहविजिगीषीक्रीडितं भावकः विविधा-क्रीडा इत्यर्थः इयं तुष्टुता यत्रोपाधिकरूपा तव क्रीडा लोकक्षेमाद्यर्थमिति भावः । एतावन्नक्रीडया हि तुष्टुताङ्गता-शङ्कराखितपरिपालनपूर्वभेदः प्राप्तिः श्वपाकादिना क्रीडामनु-भवतो लोकस्य निःशेषवन्धकर्मक्षयरूपमोक्षद्वारात्मसुखानुभूति-श्च भवेदित्येतदर्थं तव विक्रीडितमिति भावः ॥ १३ ॥

यतस्तव विक्रीडितं लोकस्य क्षेमाद्यर्थं तत्समाद्धेतोः हे नृसिंह मन्युं यच्छ उपसंहर इतः परं न मन्युना प्रयोजनमस्ती-त्याह—मधुनाऽसुरो मत्प्रिया त्वया हतः लोकाः निर्वृतिं सुख-मिताः प्राप्ताश्च ननु लोका निर्वृतिं यान्तुनाम लोकान्तर्गतः साधु जनस्तु मरुतामिमां भूतदिसां नानुमोदेत अत आह सा-धुरपि लोकोपद्रवकारिवृश्चिकसर्पादिहत्या मोदेत वृश्चिक-सर्पादितुल्यस्य मत्पितृहत्या साधुजनोपि मोदेतैवेत्यर्थः इति शब्दः किञ्चतः सर्वे ब्रह्मादयो निर्भयाः प्रतियान्तु स्वस्था-नानि प्रतिगच्छन्तु इतः परमिदं त्वद्रूपमभयाय जनाः स्मरन्ति ॥ १४ ॥

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, ब्रह्मादय उद्विजन्त इति विशेषेण ब्रह्मादीनामेव क्रीड-
युक्तान्मदुःखरूपाद्वयं ब्रूयन्तु न विभेति किमतद्वाह-नेति । हेऽजि-
त ! तवास्माद्रूपादिति विशेषाध्याहारः अहं न विभेमि कथं-
भूतादास्यं च जिह्वा चार्कसदृशे नेत्रे च भुकुटीनां रमस
आटोपश्च उग्रा दंष्ट्राश्चैतान्यतिभयानकानि यस्मिन् मन्त्रमयः
स्त्रजो यस्मिन् क्षतजाः रुधिराक्ताः केसरा यस्मिन् तव क्षतजकेसरं
शकुवदुन्नतौ स्तब्धौ कर्णौ यस्मिन्स्तम्बकुकर्णौ द्वयोर्वहुव्रीह्योः कर्म-
भारयक्षतजकेसरशंकुकर्णनिर्ह्रादेन भीता दिग्गजा दिग्गजा
यस्मात् तत्पूर्वेण पुनः कर्मभारयः क्षतजकेसरशंकुकर्णनिर्ह्रादमति-
दिगिभं तस्मादरीर्य भिन्दन्तीत्यारिभिन्दि तानि नज्जायाणि यस्मिन्नेवं
भूताद्रूपादहं न विभेमितीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तर्हि कुतो विभेति इत्यपेक्षायां तद्गीति इतो विभेमीत्याह-प्रस्तो
ष्मीति । हे कृपणवत्सल ! तुरसदं यदुष्टं संसारचक्रे कदन्
तस्मादहं प्रस्तः भीनोष्मि कथंभूतोहं प्रस्तोप्रणीतः प्रस्तता-
मिति कर्षरिपौ प्रसज्जिः त्वच्छेषभूतं मत्स्वरूपं तिरोधापय-
द्भिर्देहात्मभिमानखदन्नात्माभिमानममकारादिभिः तत्र संसारे
प्रणीतः प्रापितस्तन्मूलभूतैः कर्मभिश्च बद्धः निगलितः हे
उत्तम कर्मनीयतम ! उक्तविषं मां प्रीतः महिषयकानि रतिशयप्री-
तियुक्तस्त्वं ते तवाङ्गभिरुत्तमप्रति कथंभूतमिन्मूलमपवर्गशरणा-
मपवर्गोपायभूतं कदापि हृषये आहृषसे कदा मां त्वदङ्गि-
भूतं प्रापयिष्यसि तावन्नामानुवर्तते भयमिति मात्रः ॥ १६ ॥

भीमझिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्त्या ननु भक्त्यैव यूथपाय गजेन्द्राय “सन्नेतरि नागेन्द्रे
यूथनाथः प्रकीर्तितः” इत्यभिधानम् अनेन ध्वजादिकमपि भक्त्युपवृ-
हितं सफलमित्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

इतोपि भक्तिरेव हरेः प्रसादे प्रधानसाजनमित्याह, विप्रा-
दिति । द्विपङ्गुया द्वादशगुणा एतेर्युक्ताव “ज्ञानं च सत्यं च दमः
शमश्च अमात्सर्यं हीरिततिक्षान्महा । दानं च यज्ञश्च तपः श्रुतं
च महाव्रतं द्वादश ब्राह्मणस्य ॥” एतेष्वः प्रवरो द्वादशेष्वः सर्वा-
मपीमां पृथिवीं प्रशिष्यात् त्रिभिर्द्वैश्यामेकतोवा त्रिंशेता नास्य
समोऽस्तीतिवेदितव्यं इत्येते भक्तिमत एव सम्भवन्ति नान्यस्य
कचित्सम्भवेत्यस्ततो न तेष्वोऽर्थः स्यात् “ अनेवध्विन्महत्पुरुषं
कर्म करोति तदास्यास्ततः क्षीयतएव” इति श्रुतेः । तस्माद्भक्ति-
रेव प्रयोजिकेति तात्पर्यम्, सकलं मनआदिकं पुनाति विषयो-
परकं मत्वं निरस्य दपेणवत्स्वच्छं करोति जगत्पुनातीति वा
“यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा तस्येन्द्रियाणि
बद्धानि सदाश्वा इव सारथेः” इति श्रुतेः । अन्यत्र बाधकमाह-
नत्विति । भूरिमानोऽहङ्कुन्तैलमिमन्ता नैव पुनातीत्यन्वयः “समर्थ
मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरं । तन्मिथ्या हि न मे कृत्स्नं प्रभावं
वेत्थ भारत ॥ मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति भारत । नासी

त्कचिदितिकान्तो भविता वा न कश्चन” इत्यादि भारते दुर्योधनोक्ता-
हङ्कारप्रतीतिरेवविधो भूरिमान इत्यर्थः “नाबिरतो दुश्चरिताश्चाशान्तो
नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रजानेनैवमाप्नुयात्” इति श्रुतेः
“शमोदमस्तपः शौचं क्षान्त्यार्जवविरकता । ज्ञानविज्ञानसन्तोषाः
सत्त्वाज्येऽपि द्विपङ्गुयाः” इति कैचित्, “सत्यं दमस्तपः शौचं
सन्तोषो हीः क्षमार्जवम् । ज्ञानं शमो दया ध्यानं विप्रस्यैते द्विपङ्गु-
याः” इति कैचित् असम्प्रदायैरेकत्वादत्र न ग्राह्यमेतन्मतद्वय-
मिति ॥ १० ॥

ननु, स्वपचं वरिष्ठमितीत्यप्यप्यतिरिक्तं कर्षणीनत्वेन तत्कृत-
सपर्याखीकारानुपपत्तेः “ नाहं तथाहि यजमानहविर्वितानेः ”
इत्यादावन्वयाकथनाद्येति तत्राह, नैवेति । अयं प्रभुरविदुषो ज्ञानो-
पदेशानधिकारणः पूर्वकीर्णपुण्यनिचनारुतज्ज्ञानेन यथार्थतत्त्व-
ज्ञानिनो वर्णहीनाज्ज्ञानान्नं पूर्वा दृष्ट्याने स्वीकरोति इति यस्मा-
त्तनोऽर्थे अप्यप्यतिरिक्तं नैवेति । अत इत्यत उक्तं निजेति निजाला-
भेन निजानन्देन पूर्ण इति उपागमविशेषणम् “ को ह्येवान्मात् ”
“ यन्दैभूमा नत्तुराष्ट्र ” इत्यादि गुणैः । ननु, स्वार्थभावे
सपर्याखीकारे कर्तुमशक्येति तत्राह-कथयति । कथयत्यतीति
कथय, “ देवयैष ज्ञानां यश्च यथेतेन पुनः ” इत्यादि श्रुतेः
कर्मणः क्षयभङ्गत्वात् कथना तत्कथनप्रदानाय तत्स्वीकारोप-
चार इति तात्पर्यं विद्विज्जिः किमनाखं नाव स्वार्थमपि किन्
स्यादित्यास्तु च विशेषणं, यद्यपि । विद्वद्भिरुद्वेदमन्तरेण
समानो जनः भगवते यद्यनमानं निरधीनं तत्पदार्थमेव स्वप्रयोजना-
यैवेत्युपगन्तव्यम् अत्रह्यस्तत्राह-प्रतिमुखश्चेति । तथातुङ्गमुख-
श्रीर्द्विपङ्गुया प्रतिफलितस्य प्रतिविम्बं तद्वत्सुखस्य स्वात्कारमन्त-
रेण श्रीर्जयते तथा स्वविम्बः पूनपरमात्मनो निर्दोषमुखाराधित्यान-
लक्ष्यमानेन तत्प्रतिविम्बत्वात्स्वभावात् निर्दोषमुखस्य स्वार्थ-
भ्यतइत्यर्थः अनेन ब्रह्मादिवीर्यादिशरत्तनुच्छीभूत इति सूचितं
“स्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेक्षानात्मनः सुखं” इत्यादिः अयं तु नरसिंह
मात्मानप्येव न प्रभुः किन्तु सर्वस्याप्यतोस्वरुपैश्वर्यत्वात् चक्रवर्ती
करमिवाविदुषो ज्ञानान्नानं वृक्षीते अनेन सिद्धजनगानाङ्गीकारो
व्याख्यानः स्वतः सिद्धत्वात्, ननु, जनपदारथोदानादिना राज्ञः
स्वप्रयोजनोपलब्धिबद्धीश्वरस्यापि तथा स्वात्कीक्षायाह, निजेति,
ननुमन्तः किमीश्वर इति तत्राह, कथयति, कथयार्थं मानकरणमिति
तत्राह, यद्यपि, कथमिव यथा सुखस्य सुखस्य स्वामिनोराज्ञो
मानलक्षणा श्रीः प्रतिमुखस्य राजमुखमनुवर्तमानस्य जनपदस्य
परोपद्रवराहित्येन अन्धान्यादिसमृद्धिलक्षणा श्रीर्भवति तथा
हरिविषया क्रियमाणा मानश्रीरुत्तरकालस्य संसारशृङ्खलान्मो-
क्षलक्षणा श्रीर्भवतीत्यर्थः ॥ यत्तमानन्दप्राज्ञश्चेत्यादिः ननु, हरंज-
न्मादिमत्त्वेन विशेषमाहात्म्यायोगात् देवदत्तवदतोयुक्तं विप्रादी-
तरजनपरिगृहीतत्वमिति तत्राह-नैवेति, अयं नृसिंहआत्मनोदेहा-
त्मभुः प्रभूतउपपन्नो नैव किन्तु सत्समात् हृष्टत्वादिति शेषः अदे-
हस्य जननायोगात् जननवतपव विषयसुखानुभवोपपत्तेरतः कथं
हरेर्विषयानुभूतिरिति तत्राह निजेति सत्यं परतश्चेत्प्रामाण्यं
तथा निजो बोधो यस्य स तथा स्वतःसिद्धानुभवश्च पुरुषोव्या-
तश्च नहि व्याप्तस्य परिच्छिन्नगर्भवासादिकं युज्यते “प्रादेशमात्रं
पुरुषम्” इत्यादौ परिच्छेदप्रतीतिरिति चेत् “तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्”

श्रीमद्भिज्जयध्वजतार्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रुतेराकाशवदुपपत्तेरुपाधिकल्पनायामनवस्थादिदोषापत्तेरतः स्वभृत्यभाषितं सत्यं कर्तुं स्वस्य सर्वत्र व्याप्तिं दर्शयितु-
मितरत्र जातवद्दर्शनमसुरजनमोहार्थमित्यादि ज्ञातव्यं स्वभृत्य-
भाषितस्य सत्यकरणाद्येतत्कथमवगतमिति तत्राह—मानमिति.
अविदुषः स्वरूपाज्ञानिनोऽस्माज्जानान्मानं वृणोति न केवलमस्मा-
ज्जनात्किन्तु सर्वस्मादपि योग्यादित्याशयेनाह—यद्यदिति । शेषं
पूर्ववत्, श्वपचोपि भक्तएव वरीयान्नाभक्तस्तस्य द्वेषित्वेन दम्भा-
र्थत्वेन विहितपूजाया अस्वीकारादित्यनोवाह, नेति. अयं हरिराव-
दुषोनिव्याज्ञानिनोऽसुरजनादात्मनः स्वस्य मानं लोके दम्भाभि-
प्रायेण कृतपूजां नैव वृणोति प्रत्युतार्थं च करोतीत्याह करुण
इति “कृ विच्चेपे” इति धातोः असुरजननिरसनशीलत्वादन्यं तम-
एव प्रापयनीत्यर्थः “परा पूर्वेषाम्” इति श्रुतेः तस्मादसुरजनकृतस-
पर्यायनर्थजननीत्याशयेनाह यद्यदिति आत्मने अनर्थोयेति शेषः
यथा सुखश्रीः प्रधानभट्टयोग्यश्रीः प्रतिमुखस्यावपस्य प्रतिमटस्या-
नर्थाय मरखलक्ष्णाय स्यादिति शेषः ॥ ११ ॥

तस्माद्भक्तिरेव प्रयोजकेत्याह—तस्मादिति । यस्माद्विन्त्यम-
हिमत्वात्सत्त्वात्मनश्चरस्य स्वरूपं स्तोतुं न शक्नोति तस्माद्भिग-
तविद्बुधोनिधूतचापदोहं यथासनीपं भक्त्या गृह्णामीत्यन्वयः स्तुतेः
कलमाह, नीचइति अजया प्रकृत्या नीचगुणविसर्गं संसारमनु-
प्रविष्टं पुद्गलान्येनानुवर्त्तितेन गुणसङ्कीर्तनेन पूयेत शुद्धोभवति
हि यस्मात्तेन संसारमोक्षोभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथासनीपं गृह्णामीत्युक्तं विवृणोति—सर्वइति । अमी वयं ब्रह्मा
वयश्च सर्वे सर्वधामनस्तत्र विधिकराहि “विष्णोःस्तिष्ठन्ति
प्रविशाविधर्मिणि” इति श्रुतेः तत्र विशेषोक्तिर्यथा वयं उद्विजन्त-
स्तथा ब्रह्माद्येनैवोद्विजन्तः प्रधानभक्तत्वात्कुतएतद्वयं विज्ञाप-
यतइति तत्राह क्षेमायेति अक्षय हरेखिरावतारैः विक्रीडितम्
अस्य जगतः क्षेमाद्येनैकप्रयोजनाय स्यादिति यदनेनास्मन्निध-
नेनास्माकमुद्देशगोब्रह्मादिरक्षणेन तेषामनुद्वेगश्च ज्ञायतइत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथैवकर्तव्यमित्याह—तद्यच्छेति । अथ त्वया असुरो हनश्च
यस्मात्संज्ञानमधनाति कलुषीकरोति ज्ञानमिति मन्युः कोपः
इतेराभेदभिवधोहरेस्तु खेदाधरस्फुरणादिविडम्बनलक्षणादिस्त्वं
यच्छ संहार, प्रलम्भमात्रं दर्शयेत्यर्थः । मन्युश्च त्वद्विषयं ज्ञानं च
यच्छानुगृहाणेत्यर्थः । “मन अवबोधने” इति धातोरिति वा त्वद्वि-
षयं पूजालक्ष्यं यज्ञमिति वा “मन्युः कोपे क्रतौ युद्धे” इत्यभि-
धानम्. सज्जनानन्दाकांक्षापि भगवत्प्रसादकरीत्याशयेनाह मोदेतेति
वृश्चिकसर्पलक्षणासुरहननेन साधुः सज्जनोपि मोदेत साधुरपि
मोदेतेति वा योगविभागः, वृश्चिकसर्पलक्षणासुरहत्या निर्वृतिमा-
नन्दमिताः प्राप्ताः सर्वे लोकाः प्रतियान्तु स्वशुद्धमिति शेषः
गत्वा किङ्कर्तुंतीति तत्राह रूयमिति । हे नृसिंह ! जनाः तव नृसिं-
हाकारं रूपं दुरितनिवृत्तिलक्षणाय विभवाय स्मरन्तीत्यन्वयः
साधुरहिंसापरोपि वृश्चिकादिहत्या मोदेत किंपुनः सर्वलोको-
पद्रवकृत असुरहत्यातोवाह मोदेतेति हत्यामिति पाठे साधुः
शास्त्रतत्त्वज्ञोदुष्टवृश्चिकादिहत्यां यथा मोदेत तथाहमपि भगवद्-
द्वेषित्वेन दुष्टत्वात्पितृहत्यां मोदेत्यभिप्रेत्यातोवाह मोदेतेति.
नृसिंहेति सम्बोधनं नामकरणाभिप्रायेणोक्तिरज्ञातव्यम् ॥ १४ ॥

पूर्वमज्ञातनामन्वादिता तव कोपाकुलरूपदर्शनाद्गीत्या लोकरूप
स्मरणं न सम्भाव्यतइति चेत्तच्छमनं कर्तव्यमित्युक्तं तन्मम ज्ञात-
तत्त्वस्य विषयो न भवति मम भयं संसारचक्रादित्याह, नाह-
मिति. भयानकस्य ते तव रूपाविवेकीत्यन्वयः कीदृशात् जिह्वे
वक्त्रे अभियुक्ते नेत्रे यस्य तत्तथा जिह्वया भुकुट्या रभसौ
यस्य तत्तथा उद्रे दम्ष्ट्रे यस्य तत्तथा जिह्वाग्निनेत्रं च जिह्वा
भुकुटी रभसं च उग्रदम्ष्ट्रं च तत्तथा तस्मादान्नमेव स्वरू-
माज्ञा यस्य तत्तथा तस्मात्तन्मजेन रुचिरेण सिकाः केसराः
यस्य तत्तथा शङ्कुवत्स्थूणवत्तद्वधौ कर्णौ यस्य तत्तथा क्षत-
जकेसरं च शङ्कुर्गणं च तत्तथा तस्मात् निर्वादेन भीता दिग्गजा
दिग्गजा यस्य तत्तथा तस्मात् अरिभिर्दि नखाग्राणि यस्य
तत्तथा तस्मात् अरीन् भिन्दन्तीत्यरिभिर्दि नखानामग्राणि
तुःसर्पं चोग्रं च संसारचक्रं च यत्तेन सह कदनात् हिसालक्ष-
णाद्युद्धादुद्यत्तम सत्यकाम, भीतानां अपवर्गं भीतिजनकसंसार-
नाशनमरणं शरणं समियां याति ॥ १५—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्मादेवं दृष्टत्वादेवं निर्णय इत्याह—मन्य इति । चरण-
त्रयेण धनादयस्तत्तच्छास्त्राश्वासफलरूपास्तेषां नाराधनाश्च
न परितोषाय । तर्हि केन तोषः स्यादित्येषायां दृष्टान्तडा-
रैव तद्दर्शयति, भक्त्येति । ब्रह्मादिषु ब्रह्मादिकृतिपयानां भक्त-
त्येति तेन तेन तु तेषामपि स परिदुष्टो न भवतीति विपक्ष-
योक्तृ ॥ ९ ॥

ननु, भक्त्यतिरिक्ता अपि केचित्ते चरिष्यतयोद्गुण्यन्ते
तत्रासहमान आह, विप्रादिति ॥ १० ॥

भक्तास्तु श्रीमगवतोपि स्वत एव परमाभीष्टरूपाः भक्ति-
रेवच भक्तानां सुखरूपेति भक्त्या तुतोषेयेवोत्कर्षयन् स्वक-
र्तव्यत्वेन नामेव निगमयितुमाह—नैवात्मन इति । अयं प्रभु-
रात्मनो मानं पूजां जनात् निजभक्तात् न वृणोति नेच्छति ।
तत्र हेतुः । निजस्य भक्तस्य लाभेनैव पूर्णः परमस्तुष्टः ।
हेत्वन्तरं करुणः पूजार्थतत्प्रयासादावसहिष्णुः कथंभूनात्
जनात् अविदुषः । पितृश्रे बालकवत्तस्याग्रे न किञ्चिदपि जानतः
एषा स्वस्य जनैकवर्गत्वेन दैन्योक्तिः । यद्वा तदावेशेनान्यत्
किञ्चिदपि न जानत इत्यर्थः । उभयत्र पक्षेऽपि तस्य तस्य
कारुण्यं हेतुरिति भावः । तर्हि किं जनस्तस्य मानं न कुर्वत एवेत्या
शङ्क्याह—यदिति । सच जनोयत् यं यं मानं भगवते विद-
धीत सम्पादयति स सर्वोऽप्यात्मात्मात्मेव तत्सम्मानमात्रेणैव
स्वसम्मानाभिप्रेतनात् सुखं मन्यमानस्तन्मानं करोत्येवेत्यर्थः
तत्समानमात्रेण स्वसमानश्च तदेकजीवनस्य जनस्य युक्त
एवेति दृष्टान्तमाह—यथा मुखे या शोभा क्रियते नन्मात्रमेव
प्रतिमुखस्य शोभापेव भवति तान्यदिति ॥ ११ ॥

निगमयति तस्मादिति ॥ १२ ॥

नन्वेवं ब्रह्मज्ञाः भक्ता न भवन्ति भवानेव तु भक्त इत्या-
शङ्क्यासुरकुलजन्मत्वात् दैन्येनात्मानमपि तत्स्वभावत्वेन

श्रीमज्जीवगोत्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

निर्दिष्टान् ब्रह्मादीन् प्रसादविषयीकारयितुं व्यतिरेकदृष्टान्तेन तेषां भक्तत्वमेव दृढयति—सर्वे इति । नच ननु वयमिवापुराद्वोद्विजन्तः त्वदसमोर्द्ध्वैभवदर्शनेनोद्वेगमीर्ष्यादिभावं प्राप्नुवन्तो भवन्ति । भवांस्तु सर्वमङ्गलचरित एवेत्याह, चेमायेति ॥ १३ ॥

ननु, परमसाधेस्तत्र हिंसकोयमिति महाप्राप्तिनोऽप्यस्य गथा हननं साधवोऽप्येतत्तत्त्वानामिज्ञा एते ब्रह्ममरीच्यादयो न सह्यन् । अत एवैतेष्वपि प्रसादो न युक्त इत्याशङ्क्याह—मोदेतेति । अहं को बराकः किन्तु वृश्चिकादेरिव सर्वहिंसकस्यास्य हननं साधुजनोऽप्यनुमोदेत किमुतैत इत्यर्थः । किं वक्तव्यं त एव मोदं लब्ध्वा इति । यतो लोकाश्चेति अनो निश्चयसुखदत्वात् साधवेवानुष्ठितमिति । प्रसादस्यावसरायं ननु मन्योरिति भावः । किञ्च । रूपमिति ॥ १४—१५ ॥

दुरुसहेति तद्वद्विमुखनामयत्वादिति भावः । तत्रापि प्रसन्नतां त्वद्भक्तैः सर्वज्ञलानामसुराणां मध्ये ततो हे उच्चतम ! ते तवांगिमूल चरणारविन्दयोः नित्याभिष्टानं श्रीवैकुण्ठप्रति कदातु ह्वये ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नच बहुधन प्रदानादिभिस्त्वं तुष्यसीत्याह—मन्य इति । अमिजनं सत्कुले जन्म भोज इन्द्रियनैपुण्यं तेजः कान्तिः प्रभावः प्रतापः पौरुषमुद्यमः योगोऽष्टाङ्गः कर्मयोगो ज्ञानयोगश्च नाराधनाय न सन्तोषणाय तर्हि केनाह सन्तुष्यामीत्यत आह भक्त्येति तुतोषेति भूतनिर्देशेन नात्र काप्यन्या युक्तिरन्वेष्टव्या किन्तु भवतस्त्वभाव एवायं भक्तेर्वा काप्यदभुता शक्तिरिति द्योतते । तेन च त्वत्सन्तोषणायानुपपत्त्या मन्यपि श्रीनारदरूपाद्भूतो भक्तिगन्धो ध्वजं इति व्यञ्जितम् ॥ ८ ॥

किमन्यद्भक्तव्यं भक्त्यभावसङ्गावाप्त्यमेवं विविच्यत इत्याह, भक्तिहीनात् विप्रादपि श्वपचं वरिष्ठं मन्ये किमुत क्षत्रियादिभ्यः तत्रापि द्विषद् पूर्वाकाधनादयो द्वादशगुणास्तेषुकात् किमुत सप्तष्टत्रिचतुरादि गुणयुक्तात् किमुत तरां तत्तद्गुणाहीनात् तत्रापि वरिष्ठप्रतिशयेनाधिकमेव सनत्सुजातोका द्वादश वा गुणा द्रष्टव्याः तदुक्तं “ज्ञानञ्च सत्यञ्च दमः श्रुतञ्च ह्यमात्यस्य क्रीडितितिक्षासूया । यज्ञश्च दानञ्च धृतिः शमञ्च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य” इति अरविन्देति तेन ज्ञानयोगादि सत्त्वे विप्रो भगवद्विमुखो नोच्यते इति मतं परास्ते श्वपचं कीदृशं तस्मिन्मरविन्दनामे अर्पिता मन आदयो येन तम् ईदितं कर्म अयोधनं विप्राद्वरिष्ठत्वे हेतुः स श्वपचः कुलं स्वीयं सर्वमेव पुनाति भूरिर्मानो लोकेष्वदरो यस्य तथाभूतोपि सतु विप्रः आत्मानमपि न पुनाति कुतः कुलमिति भावः । भक्तिहीनस्यैते गुणाः गर्वायैव भवन्ति नतु शुद्धये इति श्रीस्वामिचरणाः ॥ १० ॥

ननु, तर्हि श्वपचकीर्तनादृष्टादिभिर्मत्सम्माननं हि भक्तिस्तथैव तुष्यामि नतु तपःश्रुतादिभिः पुनिष्ठैर्गुणैरिति चेन्मम स्वार्थपरत्वं प्रसक्तं तत्र नहि नहीत्याह—नैवेति । अयं प्रभुस्त्वरो भवान् आत्मनः स्वस्य मानं संमाननं जनात् जनमात्रात् न वृणोति कीदृशात् अविदुषः । तदपेक्षया ब्रह्मादिस्तवपर्यन्तः सर्व एव जनो ह्यविद्वानेवेत्यर्थः । नहि शास्त्रादिविद्याज्ञानशून्यजनकृतं सम्माननं शक्यः कश्चिदृष्टान्तिना मानाग्रहणं जननिष्ठोऽज्ञानलक्ष्णो धर्मोद्विगस्तुक्तः तत्र त्वन्निष्ठो धर्मोऽपि हेतुरस्तीत्याह निजज्ञाभन पूर्णः किन्तु करुणः कृपालुः सन् वृणोति च यत् कुतश्चिद्वृणोति इति दृश्यते तत्तमनुग्रहात्तुमेवेति मानाग्रहणोपि करुणत्वलक्षणात्त्वन्निष्ठो धर्म एव हेतुरस्तीति भावः । न च प्राकृतजनदत्तेन मानेन तव कश्चिदुत्कर्षो भवेदपि तु मानप्रदातुर्वेत्याह यद्यत् यं यं मानं पूजां भगवते विदधीत कुर्यात् तत्समानः आत्मनः स्वस्मै खोत्कर्षायैव भवेत् यथा मुखश्रीः मुखकृता तिजकादि-शोभा प्रतिमुखस्य प्रतिविम्बस्य भवेत् नतु प्रतिविम्बे कृता प्रतिविम्बस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

यस्मादेव भवान् भक्त्यैव तुष्यति नतु सज्जात्यादिभिः यस्माच्च त्वत्सम्माननं खदवात्मने एव फलति तस्मादहं नीचोपि महि महिमानं गृणामि स्तौमि येन त्वन्महिम्ना अनुवर्णितेन गुणविसर्गं संसारव्याधिमनुप्रविष्टो जनः पूयेत तस्मान्मुच्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

वयमसुरा एवास्मिन् जगत्प्रभक्ता मन्दभाग्याः अन्येतु सर्वे तव भक्ता भूरिभाना एवेत्याह सर्वैर्विभक्तिरास्त्वन्वियोगकर्तारो दाता एव नच वयमसुरा इव वैरभाववत्पादुद्विजन्तः स्वतो भीता अतोऽस्य स्वभक्तकपस्य विश्वस्य चेमाय भूतये संपत्येच उत आत्मनः स्वस्यच सुखार्थं तवेदमसुरवधादिविक्रीडितं भवेत् ॥ १३ ॥

यस्माद्विश्वस्य चेमायभूत् तस्मान्मन्यं बच्छ दूरीकुरु नतु परास्तेन सुखित्वात् कथमस्य विश्वस्य साधुत्वं तत्राह साधुर्वापि परोद्वेजकवृश्चिकसर्पादीनां हत्वा हिसयाऽन्यकृतया मोदतीति विधेर्नासाधुत्वमित्यर्थः । प्रतिपत्तु तव दुष्टनिग्रह-शिष्टपालनं कर्तृत्वे प्रतीतिं प्राप्नुवन्ति न चातःपरं नैवतादृशावतारापेक्षापीत्याह हे नृसिंह ! तव रूपमेवैवं विमयाय भायाभावाय स्मरन्त तवै तदूपस्मरणेनैवातःपरं मतिः असुरा नञ्जन्तीतिभावः ॥ १४ ॥

असुरजातिवैषम्येपामसुराणामिव त्वत्तो न मे भयमित्याह नाहमिति । ते अस्माद्रूपादहं न विभोमी कीदृशात् अतिभयानकं आस्यं जिह्वा अकृतव्यनेत्राणि मुकुटधारभस आटोपः उभ्रा दंष्ट्रा च यत्र तस्मात् अन्त्रमभ्यः स्रजो यत्र तदन्त्रस्रक् तस्मात् क्षतजाका केसरा यस्मिन् शुकुवदुन्नतौ सख्यौ कर्णौ यस्मिन् तच्च तच्च तस्मात् निर्होदेन भीता दिगिभा यस्मात् अरोरं भिन्दन्तीत्यरिभिन्दि तानि नखाप्राणि यस्मिन् तस्मात् ॥ १५ ॥

किन्तु त्वद्वैमुख्यप्रदायकबुःसङ्गादिभ्य एव भीतोस्मीत्याह जस्तोस्मीति । दुरुसहे यत्तच्चिन्दा द्वेषादिमयत्वादुग्रं संसारचक्र कदनं तस्मादेव जस्तोस्मि नतु साधारण्यसंसारादिति प्रह्लादा-

अभिप्रायश्चक्रं तत्कृतसारायं दर्शनी ।

भिप्रायां व्याख्येयः “नैवोद्विजे परतुरख्यवैतरण्यास्त्वद्वीर्य-
गार्थनमहासुतमश्वत्सः” इत्याश्रितमुक्तेः यतः प्रसतां त्वद्भक्त-
मां भक्तितुमिवेच्छतामसुराणां मध्ये प्रणीतो निश्चितः ननु त्व-
किं मया निश्चितम् नहि नदीत्याह वदः सन् स्वकर्मभिर्येव
तस्मात् कदापि प्रीतस्सन् अपवर्गभूतं श्रवणं तवाङ्गप्रिक्रमजं प्रति
हृयसे पादसम्वाहनार्थं मामाह्वयसि ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च धनादिभिरपि भगवान् तुष्यति किन्तु भक्त्या तुष्यती-
त्याह, मन्ये इति । धनादयः परस्मैपदानां न भवन्ति यतस्त-
द्विनाय गजयूपपाय भगवान् भक्त्यैव तुतोष भविजनः सत्-
कुले उद्भवः रूपं सौन्दर्यं तपः कृच्छ्रादि श्रुतं शास्त्रध्वजम्
भोजः शृङ्गपाषाणदण्डं तेजः प्रकाशः प्रभावः पशुत्वमव-
देवान्तरापासनादिभ्यः पौरुषं कार्यक्षमत्वम् बुद्धिरर्थं वारणशक्तिः
किञ्चिदुना भक्तिविरुद्धाः सुचिन्ते इति योगाः सर्वे उपाया
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ हरिभक्तप्रशंसार्थं तद्वर्तिषु खनिर्गन्धश्च सर्वेषामप्यवस्थापि
श्वपचस्य हरिभक्तत्वे सति सर्वेष्वप्यर्थं सर्वेषु । अष्टस्यापि विप्रस्य
हरिमुखत्वे सति सर्वेषामप्यवस्थापि, विप्रादिति । अरविन्द-
नामपादारविन्दयिमुखात्तु पूर्वोक्तधनादिद्विषड्गुणयुक्तात् यद्वा
“धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमरतयै ह्रीर्गतिरिद्धाः सन्त्या ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥”
इत्युद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रं प्रति सन्तसुजातौकैर्द्वादशगुणैर्युक्तादि-
प्रादि तदर्थितमनोवचनेहितार्थं तस्मिन्नरविन्दनामे अर्पिताः मन-
आदौ येन तं श्वपचमपि हरिष्ठं मन्ये यतः स उक्तजगन्म-
श्वपचः प्राणं प्राणोपलक्षितमात्मानं सकुलं पुनाति, न तु
भूरिमानः उक्तद्विषड्गुणामिमानी हरिपादारविन्दविमुखो विप्रः
कुलमात्मानं च पुनानि ॥ १० ॥

मनोवचनाद्यप्यङ्गादिना पूजां खानन्यभक्तहितार्थैव भगवान्
स्वीकरोति न त्वन्यथेत्वाह, निजज्ञाभपूर्णाः “एतस्यैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि मात्रासुपजीवानि” इति स्वाभाविकेन निजानन्दलाभे-
नैव पूर्णः अविबुधः “ज्ञाज्ञौ द्वावजगदीशानीशौ” इति श्रुति-
प्रोक्तस्वामिनाज्जीवात् खानन्योपासकादित्यर्थः । मानं पूजां करुणः
कृपालुः आत्मनः सुखार्थं न वृथानि नेच्छति किन्तु यद्यन्यानं
पूजां जन उपासको भगवते विदधीत कुर्वात्तत्तत् आत्मने
स्वस्यैव स्यात् यथा मुखभीः मुखो मुख्यः राजादिः तदर्थिता
प्रतिमुखेनाऽऽमात्यादिना श्रीः धनविद्याविनयादिरूपा जग्मीः
प्रतिमुखस्यामात्यादेरेव सुखदा भवति तद्वदित्यर्थः । यद्वा आश्रय-
गतं वस्तु आश्रितेपि गच्छतीति दृष्टान्तेनाह मुखे स्थिता श्रीः
प्रतिमुखस्य दर्पणादिस्थस्यापि भवतीत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन जीवो
भगवदश्रयः स्वरूपतोऽपि स्थायत्वस्थितिप्रवृत्तिमात्रं भवति
यद्वा तदा केन पदार्थेन भगवत् उपकारं कुर्यादिति धोतितम् अनेन

दृष्टान्तेन ब्रह्मप्रतिविम्बो जीव इति शङ्का न कार्या व्यापकस्य
प्रतिविभासम्भवात् न चाकाशस्य जले प्रतिविम्बो दृश्यते इति
वाच्यम् आकाशगतस्य परिच्छिन्नस्य मेघादिद्रव्यस्य तथा द्रव्य-
मानत्वात् विस्तरस्तु अध्यासगिरिवज्जादौ द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

अस्माद्भगवान् भक्त्यैव तुष्यति तस्मात् अहं नीचाऽसुरजोऽपि
विगतविक्रवो निःशङ्क ईश्वरस्य महि महिमानं यथामनीषं
यथामतिं सर्वात्मना सम्पूर्णं मनसा गुणानि वर्णयामि येन
महिम्नाऽनुवर्णितेन अजया प्रकृत्या गुणविसर्गं संसारमनुप्रविष्टः
पुमान् पृथेयुः शुद्धयेन ॥ १२ ॥

ब्रह्मादिषु कृपावलोकनं कुरु मन्युं चोपसंहरति प्रार्थयते,
सर्वे इति द्वाश्रयाम् । हे ईश ! सत्त्वधाम्नः प्रकृतिसम्बन्धवर्जितं
स्वाभाविकं यत्सत्त्वं गुणविशेषस्तदाश्रयस्येत्यर्थः । अमी ब्रह्मादयः
उद्विजन्तः विषयतः, भवदीयगौरवयन्त्रिता इत्यर्थः । न च वय-
मिवाधुनैव त्वां शरणं गताः किन्तु प्राञ्चः कृपावलोकार्हा
इति फलितोऽर्थः किञ्च तव खचिरैरवतारैः विविधं क्रीडितं
अस्याधिकारिजनस्य क्षेमाय रक्षणाय भूतये ऐश्वर्याय आत्मसुखाय
मोक्षाय च न तु भयोत्पादनाय ॥ १३ ॥

तत्तस्मात् हे नृसिंह ! मन्युं नियच्छोपसंहर यदर्थेऽयं मन्युः
सोऽसुरस्त्वगा अद्य दत्तः यथा वृश्चिकसर्पद्वयौ परोद्वेजकस्य
वृश्चिकस्य सर्पस्य च वक्षेत् साधुरहितकोऽपि जनो मोदेन
एकवधेन बहूनां भयनिवृत्तेः तथा असुरवधेन लोका निवृत्तिं
सुखमिताः प्राप्ताः सन्तः प्रतिपन्ति भवत्प्रसादं प्रतीक्षन्ते
जना सुसुखैः तवैतद्रूपं अभवाय मोक्षाय स्मरन्ति ॥ १४ ॥

किञ्च मरुमद्रूपाद्विभंषि नेत्याह-नाहमिति । हे अजित ! अति-
भगानकमस्यं च लिहाव अकं वक्षे च भुङ्कुटीरभसश्च उग्रा दृष्टाश्च
यस्मिन् तस्मात् आश्रमयः अजो यस्मिन् क्षतजा रुधिराक्ताः
केसराः शङ्कुवदुन्नतौ कर्णौ च यस्मिन्निहादेन भीता दिगिभा यसमात्
अरीन् भिदन्तीति अरिभिर्हीनं नखाग्राणि यस्मिन् तस्मात्
रूपादहं न विभेमि रूपादिव्याहारः ॥ १५ ॥

तर्हि कुतस्त्वभयमित्यत्राह, हे कृपावत्सल ! दुःसहसुत्रं बन्ध-
सारचक्रे कदने दुःखं तस्मादहं अस्तोस्मि प्रसतां आत्मपर-
मात्मस्तुतिप्रदानाभिन्द्रियाणां अन्योऽन्यघातिनां वद्धजीवानां वा
मध्ये स्वकर्मभिर्बद्धः “बन्धको भवपाशेन भवपाशाश्च मोक्षकः”
इति स्मृतेर्भवतैव प्रणीतो निश्चितोऽस्मि हे उद्यत्तम ! अपवर्ग-
शरणं मोक्षाश्रयं तं ऽग्निमूर्धप्रति प्रीतः सन्मां कदा हृदये
माह्वयसि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

परश्च मै जानताहं कि-धन अच्छे कुलमें जन्म रूप तप पायिड-
त्य और तेज प्रभाव बल पौरुष बुद्धि इत्यादि सब भी परम पुरुष
श्रीगोविन्द की प्रसन्नता के हेतु नहीं हो सके हैं क्योंकि गजे-
न्द्र के ऊपर भगवान् केवल भक्ति मात्र से प्रसन्न हुए ॥ ९ ॥

यस्मात्प्रियाप्रियवियोगमयोगजन्मशोकाऽग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः ।
 दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्वियाऽहं भूमन् ! भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम् ॥ १७ ॥
 सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह ! विरिञ्चगीताः ।
 अञ्जस्तितर्म्यनुगृह्णान्गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगलयहंससङ्गः ॥ १८ ॥
 बालस्य नेह शरणां पितरौ नृसिंह ! नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौः ।
 तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्घ्न इहाञ्जसेष्टस्तावदिभो ! तनुभृतां त्वदुपेक्षितानाम् ॥ १९ ॥
 यस्मिन्न्यतो यर्हि येन च यस्य यस्माद्यस्मै यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा ।
 भावः करोति विकरोति पृथक्स्वभावः सञ्ज्ञेदितस्तदखिलं भवतः स्वरूपम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

पञ्चनाभ श्रीहरि के पादारविन्द से विमुख द्वादश गुण विशिष्ट ब्राह्मण से मैं श्वपच (चांडाल) को श्रेष्ठ मानता हूँ वह चांडाल कैसा हो कि श्रीहरि में अर्पण किया है मन वाणी चेष्टा भय (द्रव्यादि) प्राण पर्यन्त जिसने, वह चांडाल कुल को पवित्र करता है, और अभक्त, गवें वाला ब्राह्मण अपने आत्मा को भी पवित्र नहीं कर सकता है ॥ १० ॥

और हमारे प्रभु श्रीहरि तौ निज लाभसो पूर्ण हैं दयालु है अत एव अज्ञान से मान की इच्छा नहीं करते परंच यह जन जो कुछ श्रीहरिके अर्थ मान (पूजाप डारादि) करता है वह अपने ही लिये होता है जैसे स्वादात् मुख का अलंकार प्रतिधिव में होता है ॥ ११ ॥

तस्मात् सर्व प्रकार से विगन शका वाला मैं भी यथा प्रति ईश्वर के महिमा को वर्णन करता हूँ यद्यपि मैं माया के गुणों से रचित संसार में प्रविष्ट और नीच असुर जाति हूँ तौभी गुण वर्णन से पवित्र हो जाऊंगा क्योंकि ? जिसके गुण वर्णन करने से पुरुष पवित्र होजाता है ॥ १२ ॥

हे ईश ! ये सब ब्रह्मादिक सत्त्व धामा आप के किङ्कुर है, और सब आप से डरते है, और हमारे असुर लोंगो के सदृश वैर भाव से भक्त नहीं किंतु श्रद्धापूर्वक है, और आपके हस्त्रिरावतार धारण करके जो विक्रीडित है वह इस जगत के क्षेम और शुद्धि के अर्थ है तथा आत्म सुख के लिये भी है ॥ १३ ॥

तस्मात् क्रोध को शांत कीजिये और इस असुर को आपने अच्छा मारा क्योंकि साधु जन भी वृश्चिक (विष्णु) मर्प की हिंसा से सुख ही पाते हैं और संपूर्ण लोक भी सुखित होकर आप के क्रोध शांति की प्रतीक्षा कर रहे है हे नृसिंह ! और आप के इस रूप को मनुष्य भय निवृत्ति के लिये स्मरण करते हैं ॥ १४ ॥

हे अजित ! असंत भयानक मुख, जिह्वा, और सूर्य

सदृश नेत्र, और भुक्तियों का आटोप और उग्रडाढे जिसमें, और आंनों की माला, रुधिर की कसर, शकु सदृश खड कणों जिसमें, शब्दा से डरे है दिग्गज जिसके, वैरी का भेदन करके वाले नखाग्र है जिसमें ऐसे आप के इस रूप से मैं नहीं डरता हूँ ॥ १५ ॥

किन्तु हे कृपावत्सल ! इस संसार के तुमह दुःख से मैं बड़ा दुःखी हूँ क्योंकि ? अपने कर्मों के बंधन में बंधा हुआ मैं इन हिंसक जीवों में पड़ा हूँ अत एव संसार के दुःखों से डरता हूँ हे अति कमनीय ! मेरे ऊपर प्रसन्न हो मोक्ष के गृह रूप आप के चरणारविन्दों में कब बुलाओगे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दास्ये सति मत्प्रतिरिति चेत्सर्वं नानायोगिषु क्लिश्यमानस्य मम दास्यज्ञानाभावात्स्वमेव तदुपदिशेति प्रार्थयते, यस्मात्प्रियै-
 रप्रियैश्च यथासख्यं वियोगसंयोगाभ्यां जन्म यस्य तेन शोका-
 ग्निना सकलयोनिषु दह्यमानोऽस्मि दुःखस्य प्रतीकारः कार्यइति चेत्तत्राऽऽह दुःखस्यौषधं प्रतीकारस्तदपि दुःखमेव एवमप्यत-
 द्विया देहाद्यभिमानेन मुह्यामि अतो हे भूमन्विभो ! मे तव दास्य-
 रूपं योगं निस्तारोपायं वद ॥ १७ ॥

ननु, दास्ययोगेन प्रवृत्तस्यापि तदन्तरायभूतानां पूर्वोक्तनाना-
 दुःखानां कुतः परिहारस्तत्राह—सोऽहं त्वहामः सन् भो नृसिंह !
 तव लीलाकथा अनुगृह्णान्गुणि महादुःखान्यञ्जनातिमि तरामि
 नगणायिष्यामीत्यर्थः । तत्र हेतुः गुणै रागादिभिविशेषेण प्रमुक्तः
 सन् तत्कुतः ते पदयुगमेवालयो यथा भक्तानां तपव हंसाः ज्ञानि-
 नस्तैः सङ्गो यस्य मम सोऽहम् कथंभूतस्य कथास्तत्राऽहं प्रिय-
 स्येत्यादि कुतो ज्ञाताः विरिञ्चेन गीतास्तत्सम्प्रदायप्रवृत्ताः तथाचा-
 र्यवर्ग्या श्रुतिः “देवाह वै प्रजापतिमब्रुवन्” इत्यादि दास्ये प्रवृत्तस्य
 भवदनुग्रहेण सत्सङ्गस्ततोर्वीतरागतया भगवद्गुणानुवर्णनं ततश्च
 न दुःखाभिभवः स्यादिति वाक्यार्थः ॥ १८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, दुःखैस्तप्तस्यैतत्प्रतीकारो लोके प्रसिद्ध एव किं महास्या-
दिना, नैवाऽऽह-वालस्येति । भो नृसिंह ! तत्स्य तत्प्रतिविधिदुः-
खप्रतीकार इह लोके योऽजसेष्टः स त्वयोपेक्षितानां तावदेव क्षण-
मात्रमेव नत्वात्यस्तिकः तदेवाऽऽह वालस्य पितरौ शरणां रक्षका-
विह न भवतः ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात्
कश्चिज्जीवनादिषु ताभ्यामेव तद्वधदर्शनाच्च, न चार्तस्य रोगिणो-
ऽगदमौषध शरणम् कृतेष्वौषधे मृत्युदर्शनात् न चोदन्वति समुद्रे
मज्जनः पुंसो नौः शरणं तथा सह मज्जनदर्शनात् अनस्त्वमेव
शरणमित्यर्थः । अथैवेव काका व्याख्येयं तत्स्य तत्प्रतिविधिर्य इह
तावत्प्रसिद्धः स त्वदुपेक्षितानां किमञ्जुमष्टोऽपितु नेष्ट एव यद्वा
यस्तावदिह प्रतिनिधिरेष्ट स किमञ्जुसा नैवाञ्जुसेत्यादि योज्यम्
वालस्येत्यादि पूर्ववदेव ॥ १९ ॥

ननु, कचित्कुतश्चिकेनचित्कदाचित्कश्चिद्रक्षकोपि इत्यतएव-
त्याशङ्क्य तत्रापि तत्तद्रूपेण त्वमेव रक्षक इत्यरीकृत्य तस्यैव
सर्वात्मतामाह-यस्मिन्नि । अपरोऽर्वाचानः पित्रादिः परो ब्रह्मा-
दिर्वा भावः कर्ता तत्कारकैर्यद्यत्करोति तत्तमेव भवतएव स्वरूप
नतु पृथक् यस्मिन्नधिकरण्य यतोनिमित्तात् यर्हि यस्मिन्काले येन
करणेन येन हेतुर्कर्ता सञ्ज्ञेदितश्च यस्य सम्बन्ध यस्माद्-
पादानाद्यस्मै सम्प्रदानाय यदीप्सिततमं यः कर्तव्यं सप्तविमत्त्य-
था यथा येन प्रकारेणानि क्रियाविशेषाणाभूतानामव्ययानामर्थः
पृथक्स्वभावः सत्त्वादिप्रकृतिः करोत्युत्पादयति विकरोति रूपांतरं
नयतीति ॥ २० ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, भयं चेत्तदुःखदर्शनं किन्तस्तत्सारचक्रे दुःखमित्यपेक्षयां
न दर्शयन्नात्मानं विशिनष्टि-तस्मादित्युज्ज्वलं । येन कर्मणाऽहं
वद्धः तस्मात्कर्मणो निमित्तात्प्रियैरिष्येष्टाविषयैर्यथासंख्यं वि-
योंगसंयोगौ ताभ्यां जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन शोकाग्निना सक-
लयोगिषु दह्यमानोतीव दुःखितोऽहमित्यर्थः भ्रमामीत्यन्वयः तर्हि
दुःखनिमित्तकर्मनिवृत्त्युपायमनुतिष्ठत्यपेक्षायामन्तरं भवद्वा-
स्य-मन्यजि, शेषदुःखनिवृत्त्युपायभूत नास्त्यैव कथंचित्सदपि दुःखा-
त्मकमेवेत्याह दुःखौषधमिति यदुःखस्यौषधं प्रतीकारात्मकं
नदपि दुःख दुःखात्मकमित्यर्थः, दुःखस्य प्रतीकारो हि दुःखनिमित्त-
दुरितनिरसनं भवति निःशेषदुरितनिवृत्तकंच न किञ्चिदन्यदस्ति
प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तादिकं न विशेषदुरितनिवृत्तकं पर्युत दुःखा-
त्मकं चेत्यर्थः अतो हे भूमन् भतद्धिताय तज्जनहिताय न भवति
भतद्धियाहमिति पाठे अहं बह्मत्माभिमानेन भ्रमामि अतस्तत्तदास्य-
योगं दिश तव नित्यदाभ्यसम्बन्धं देहि वदेति पाठे उपादिश
नित्यप्रवृत्तत्वात्स्यसम्बन्धवान्यथा भवेयं तथा मामनुगृहाणो-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं कोपपशमः प्रार्थितः भगवद्वास्यमेव दुःखौषधमिति
चोक्तम् “पूयत येन हि पुमाननुवर्षितेन” इति भगवद्वाचानामात्म-
विशुद्धिफलकमित्युक्तम् अथ त्वदनुग्रहेण प्रवृद्धनित्यभवद्वा-
स्य-

सम्बन्धोऽहं यथामति त्वां स्तुवन् दुःखनिमित्तकर्मभिर्विमुक्तः
सर्वाणि दुःखानि यथा तरेयं तथा अनुगृह्णामिहाह-सोहमिति ।
साहं त्वदनुग्रहेण प्रवृद्धनित्यभवद्वास्यसंबन्धोऽहं सुहृदो हितै-
षिणः प्रियस्य मम निरतिशयप्रतिविषयस्य परदेवतायास्तव
ब्रह्मादिभिर्गीताः लीलारूपव्यापारविषयाः कथाः अनुगृह्णन्
गुणविप्रयुक्तः सत्त्वादिगुणमूलककर्मबन्धैः रागादिभिर्वा विमुक्तः
ते तव पदयुगलमेवालयमाश्रयो येषां ते भक्तास्तएव
हसाः परिशुद्धा जनास्तैः सङ्गो यस्य तादृशः अञ्जुस्तिर्नामि
सुखेन तितमिं अनितरामि तथानुगृहाणोत्यभिप्रायः अत्रायं
कमं तावत्त्वदनुग्रहेण सत्सङ्गस्ततोभगवद्गुणवर्णनं ततोविरागः
तत्स्वद्वत्त्या दुःखनिमित्तकर्मचक्षुषा संस्तुतस्तस्यामिति ॥ १८ ॥

एतत्सर्वं त्वदनुग्रहेणैव भाव्यम् नत्पायान्तरेणेति कैमुत्यन्या-
येन वक्तुं तावत्त्वदुपेक्षितानां न दुःखप्रतिक्रियास्तीत्याह-वाल-
स्येति ! हे नृसिंह ! इह लोके वालस्य त्वदुपेक्षितस्य पितरौ
मातापितरौ न शरणं न रक्षकौ एवभासस्य रोगपीडितस्य
त्वदुपेक्षितस्यागदमौषधं न शरणं तथोदन्वति समुद्रे मज्जन-
स्तदुपेक्षितस्य नौनं शरणं पित्रादिषु सत्स्वपि बालादीनां
विनाशदर्शनादिति भावः । अतो हे विभो नृसिंह ! इह
लोके तत्स्य दुःखितस्य तत्प्रतिविधिस्तापप्रतीकारोपायः ताव-
त्प्रसिद्धः स त्वदुपेक्षितानां त्वामनाश्रितानां तनुभूतां शरीरमेव
पेषणपराणां किमञ्जुसेष्टः अपितु नेष्ट एव बालादिदुःखोपश-
मने एव पित्रादयो न प्रभवः किपुनर्निःशेषदुःखोपशमने न
प्रभवइत्यतस्त्वदनुग्रहेणैव निःशेष दुःखात्मकसंस्तुतिनिवृत्तिरिति
संस्तुतिचक्रादुत्तारकस्त्वमेवेति भावः ॥ १६ ॥

यतस्त्वमेवभूतोऽतः संस्तुतिचक्रपतित त्वत्प्रपञ्चं मामुत्तारयेति
विज्ञापयिष्यन् त्वत्प्रपत्तिमन्तरेण न कोप्यात्मानं तारायितुं
प्रभुरिति वक्तुतावदाचार्योदिमुखेन कारितमपि त्वच्छरण्यवर्यां
त्वत्कारितमेव यनस्तत्तत्क्रियाश्रयकर्त्रादिकारकपट्टकसम्बन्धि-
शरीरकत्वेन च कालशरीकत्वेन च त्वमेवावस्थित इत्याह-
यस्मिन्नि । यस्मिन्नधिकरण्यकारकनिर्देशः यत इति हेतुत्व-
शक्त्याश्रयं निर्दिश्यते यर्हीत्यनेन कालः येनेति करणत्व-
शक्त्याश्रयं यस्याति सम्बन्धी यस्मादित्युपादानत्वशक्त्याश्रयं यस्मै
इति संप्रदानत्वशक्त्याश्रयं यथेत्यनेनोकाधिकरणादितः प्रकारः
यदिति कर्मत्वशक्त्याश्रयं उतापच य इत्यनेन प्रयोजककर्ता
सञ्ज्ञेदिति इत्यनेन प्रयोज्यकर्ता तावेवापरः परश्च यद्वा
पर उत्कृष्टः अपरोऽवमः भावः पदार्थः सप्रकारकारकपट्टकरूपः
सम्बन्धिरूपः कालरूपश्च यो यः पदार्थः पृथक्स्वभावप्रविभक्तः
स्वभावो यय सः पृथक्स्वभावः कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाश्रय-
त्वमधिकरण्यत्वद्रव्यगुणक्रियान्वितमनिरूपितत्वैतत्कारणत्वे च
सति सव्यापारनिर्वारनिष्ठत्वं हेतुत्वं धातृपात्तव्यापारजन्यफला-
व्यवहितपूर्वव्यापाराश्रयत्वं कारणत्वं सम्बन्धसामान्याश्रयत्वं सम्ब-
न्धित्वम् प्रकृतधातृपात्तव्यापारानाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागा-
श्रयत्वमपादानत्वं दानस्य कर्मणा क्रियया वा सम्बन्धमानत्वं
सम्प्रदानत्वं धातृपात्तव्यापारव्यभिचरण्यतज्जन्यफलाश्रयत्वं कर्तृत्वं
प्रकृतधातृपात्तव्यापारानुकूलव्यापाराश्रयत्वं प्रयोजककत्वं धातृपात्त-

श्रीमद्भारवाचनार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमित्येवं सप्तविभक्त्यर्थानां प्रविक्तस्वभावः कालस्यत्वात्मव्यतिरिक्तपरिच्छेदकत्वं स्वभावः एवं पृथक्स्वभावः उच्चावच रूपः करोति उत्पादयति विकरोति विनाशयति उत्पादनाश्रयो विनाशनाश्रयोवा भवति तदखिलं कारकषट्कादिरूपं वस्तु भवतः स्वाभाविकं रूपं शरीरमित्यर्थः एवञ्च सर्वभावान्तरात्मतया तच्छरीरकतयावस्थितस्य तथैव सर्वे निग्रहानुग्रहादयः सद्धारकव्यापारा इतिभावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

देवादियोनौ सुखसम्भवात्समाप्तसारचक्राकथ विभेषीति तत्राह—यस्मादिति । देवादिसकलयोनिषु प्रियस्य वियोगोऽप्रियस्य संयोगः तथोर्जन्म यस्य स तथा न च शोकाग्निस्तेन प्रियादिवियोगादिना जन्मना च यः शोकाग्निस्तेन वा दह्यमानो ह यत् दुःखपरिहायलक्षणं कर्म तदपि दुःखरूपमिति मत्वा अतद्विद्या नगदीरतद्दीप्तिना दुःखपरिहारौषधाज्ञानेन भ्रमामि कुत्रगतेन केनौषधेन वा मे सुखं स्यादित्यनवस्थिति प्राप्नोस्मीति यस्मात्समादिदमेव संसारनाशनामिति मत्वा भवन्त प्रार्थये किं तत्राह वदेति तव दास्यलक्ष्यं योगमौषधं वदानुगृह्यान्तान्वयः ॥ १७ ॥

मदुपासनाद्युपायमन्तरेण दास्यमाद्येण तव किं स्यादित्याशङ्क्य बहुपयत्नसाध्यामुपासनामन्तरेणोपायोऽस्तीत्याह । सोढुमिति । गुणमयसंसारोद्भ्रमशुक्तः पादशुगलमेवाज्जपमाश्रयोऽयं ते तथा ते च हंसाः निरलङ्का परमहंसस्तेषां सङ्गः सेवालक्ष्यो यस्य सः तथा दुर्गाया कलत्रादीनि नरकाणि वा ॥ १८ ॥

तुस्मिह आर्तस्थेत्यनेन सन्ध्यकरणेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महद्वैलक्ष्ण्ययमस्तीति ज्ञापनायाज्ञानजनदुःखवनाशाय चेति ज्ञानव्यं निदाघनस्य जलादिना तपश्चानिधिराप्यायनलक्षणापरिहारः ज्वराग्निभूतस्य ज्वरादिपरिहारप्रकारोऽयम् इष्टः इष्टसाधनञ्च ॥ १९ ॥

ब्रह्माद्यन्यमदृष्टः किं न स्यादित्याशङ्क्य कर्तृत्वाद्यभिमतस्य ब्रह्मादेः सत्ताया अपि यदा यदधीनत्वं प्रमाणिक्तं तदा सर्वस्माद्विरिष्टत्वं किं चकव्यमिति भावेनाह—यस्मिन्निति । अपरः कालादिवैः परो ब्रह्मादिवो यस्मिन्नधिष्ठाने स्थिरवा यतोमृदादेर्येहि यस्मिन्काले येन चक्रमज्जलादिना यस्यादृष्टादेः सहायेन यस्मै जलाहरणाद्यर्थं यथाविधिना । यं भावं घटादिपदार्थं करोति विकरोति सामान्यतोविशेषतोवा कीदृशः पृथक् स्वभावः कार्यान्विलक्षणस्वरूपः सञ्चोदितस्त्वादहोय पुरुषेण प्रेरितः तदखिलं कार्यकारणलक्षणं सर्वं भवतः स्वरूपञ्च त्वदधीनसत्तात्मकमित्यन्वयः “कर्तृकर्मक्रियादीनां सत्तावृत्तिस्तथैवच । विष्णवर्धनं यतः सर्वैरूपस्तदुच्यते” इति वचनात्तात्प्रेयोचेति बोद्धव्यम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

ननु, यावदाह्वयामि तावत् पैतृकं राज्यसुखमनुभवति चेदुःखमेव तत् तावच्च प्रार्थनीयस्त्वेष एवेत्याह—यस्मादिति दास्य दासस्य कर्म तच्च श्रीभगवत्प्रतिभापरिचर्या तदेव योगश्रवत्सयोगरूपस्त्वम् ॥ १७ ॥

तच्चतुषट्पद्वहानिस्तु तत्र स्वतस्सिद्धप्रकारान्तरेण भवत् स्फूर्तिविशेषादेव स्यादित्याह—सोऽहमिति ॥ १८ ॥

नान्यत् इत्याह—बालम्येति । तर्हि कथं शास्त्रान्तरे तत्तत् प्रतीकार इष्यते तत्राह—तस्येति च त्वदुपेक्षितानां सञ्ज्ञातत्वाद्भिषयोपेक्षायां त्वद्विर्मुखात्मित्यर्थः । तेषामर्थे साक्षादुपदेशनं यः प्रतिविधिः तत्रतत्रेष्टः स तावदेव आपानधैर्यार्थमेवेत्यर्थः । तेषामतस्तत्रापि सर्वभक्ताश्रयपरमशक्तिना तथैव रक्षणमिति भावः ॥ १९ ॥

तस्य तादृशत्वमेव दर्शयति—यस्मिन्निति । टीकायां योऽपरोऽर्वाचीन इति यद्यत् फारकैरिति च पाठोऽवगन्तव्यः । स्वरूपमिति खोपादान कार्यभूतमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायदर्शिनी ।

ननु, मदङ्गिसेवया किं करिष्यसि पैतृकं त्रिजगदैश्वर्यसुखं तावद्वैलक्ष्येयत आह । यस्मात् प्रियैरप्रियैश्च यथा सख्यं वियोगसंयोगाभ्यां जन्म यस्य तेन शोकाग्निनासकलयोनिष्विति राजदेहेपि तादृशशोकाग्निदाहस्य नासद्भाव इतिभावः ननु शोकाग्निः प्रतीकारा अपि बहवो वर्तन्त इत्यत्र आह दुःखस्यैषधं प्रतीकारास्तदपि दुःखमेव तदपि अतद्विद्या अनुःखबुद्धेय सूकरादियोनावप्यहं सुखीति बुद्ध्यैव भ्रमामि अतस्तव दास्यस्य योगमुपायं वद केनोपायेन तव दास्यं प्राप्नुयाम त्वत्त्वमेवोपदिश त्वद्दास्यवर्धे सति नानाथोनिगतस्यापि न मे किमपि दुःखमिति भावः ॥ १७ ॥

ननु मदास्ये वर्त्तमानेपि त्वया प्रस्तुत संसारिकदुःखस्यौषधमन्यदप्यन्वेष्टव्यमेवेति तत्र साटोपं स प्रगल्भास्फोटञ्चाह सोऽहं त्वदनन्यभक्तः श्रीनारदभृत्यत्वेन प्रसिद्धः प्रह्लादोऽहम् अन्य इव न ज्ञानकर्मादिकं स्वर्गपञ्जीकरोमीति भावः । तव लीलाकथागुणान् कीर्तयन्नेव गुणान् कीर्तयन्नेव गुणविप्रमुक्तो गुणातीत इति यद्यहं गुणानीतोऽभवं तदा मे कुतः प्रस्तुतदुःखं दुःखौषधं वेति भावः । ननु गुणातीतस्य भक्तस्यापि दुःखानि दृश्यन्ते तत्राह दुर्गाया त्वद्विरहसन्तापान् अञ्जः शीघ्रं तितर्हि अनिशयेन तरामीति त्वत्साक्षात्सेवाप्राप्तावपि त्वत्कीर्तनप्रसादान्मे नाति विलम्बो भावीति भावः त्वत्पदशुगलस्य कमलत्वात् तदा लयैर्हसैस्त्वत्पार्षदैर्मानुमागच्छद्भिः सहस्रगो यस्य सः विरञ्जगीतारति कथानां प्रामाण्यं नच त्वत्कथाकीर्तने केषामपि भ्रम इत्याह सुहृदः सखा भक्तानां सख्युः परद्वेषतायाः दास्यभक्तानां मद्भिधानां प्रभो ॥ १८ ॥

माया मनः सृजति कर्ममयं बलीयः कालेन चोदितगुणाऽनुमतेन पुंसः ।

छन्दोमयं यदजयाऽर्पितपोऽङ्गारं संसारचक्रमज्ज ! कोऽतितरस्वदन्यः ॥ २१ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशेऽर्शिनौ ।

नच दुःखस्य प्रतीकारा अपि त्वां विनाफलस्तीत्याह—बालस्य पितरौ शरणं रक्तकाविह न भवतः ताभ्यां पाह्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात् कचिदजीगतादिषु तद्वधदर्शनाच्च नचातस्य रोगिणः अगममौषधं शरणं कृतेष्यौषधे मुमुक्षुर्दशनात् न च उदन्वति समुद्रे मज्जनः पुंसो नौः शरणं तथास्मैव मज्जनदर्शनात् अतस्सस्य दुःखिनस्तन्प्रतिविधितुं खप्रतीकारो य इह इष्टः स त्वदुपाक्षनानां त्वदिच्छाया अविषयीभूतानां जनानां नेति पूर्वज्ञानव्ययः तावदिति वाक्यालङ्कारः ॥ १८ ॥

केषांश्चित् यः पित्रादिको रक्तको इदयते सोऽपि त्वद्रूप एवेत्याह—यस्मिन्निति । अपरोऽर्वाचीनजनः परः प्राचीनो ब्रह्मादिवर्माभावः कर्ता कारकैर्यत् करोति तत् सर्वं भवतो मायाशक्तियुक्तस्य स्वरूपं स्वीय रूपमित्यर्थः । यस्मिन्नाधिकरणे यतो निमित्तात् यर्हि यस्मिन् काले येन करणं येन हेतुकायां सञ्चोदितस्य यस्य सम्बन्धि यस्मादुपादानात् यस्मै संप्रदानाय यदपि सत्तमं यः कर्त्तव्येवं सत्तविभक्त्यर्थः यथा येन प्रकारेणेति क्रियाविशेषणभूतानामव्य-थानामर्थाः त्वत्तो निर्गुणात् पृथक्स्वभावः सर्वदादि प्रकृतिः करोति उत्पादयति निष्क्रान्तिं रूपान्तरं नयति ॥ २० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धात्सप्रदीपः ।

चरणप्राप्त्युपायः भगवत्प्रसाद एवेति प्रीत इत्यनेनोक्तमथ त्वत्प्रसादकारणं त्वदास्यमेव तत्त्वमेवोपदिशेति प्रार्थयते—यस्मादिति । यस्मात् तद्ब्रह्म न तदतस्संसारस्तद्विद्या संसारमिनि-वेशेन प्रियाप्रियाभ्यां वियोगमयौ विप्रोसंयोगौ च जन्म च तैर्यः शोकाभ्रस्तेन सकलज्योतिषु दृष्टमानः तातप्यमानो भ्रमाम अस्य दुःखस्य त्वदास्यव्यतिरिक्तं यदौषधं तदपि दुःखमेव अतो हे भूमन् तव दास्ययोगं सर्वदुःखघ्नं मे मह्यं वद ॥ १७ ॥

हे नृसिंह ! साहं भवदासस्सन् ते पादपद्मयुगे आज्यो निष्ठा येषां परमहंसानां सारग्राह्यां भागवतानां संगो यस्य सः अत एव गुणैः रागादिभिः विशेषेण प्रमुक्तः तव लीलाकथाः अनुगृह्यन् दुर्गाणि अञ्जः अनाथासेन तितर्हि तरामि ॥ १८ ॥

हे नृसिंह ! हे विभो ! तावत्स्वदुपेक्षितानां त्वत्तोऽप्राप्तत्वदा-स्यानां मध्ये इह संसारे बालस्य शरणं दुःखहरं पितरौ न आर्त्तस्य रोगार्दितस्यागदमौषधं शरणं न उदन्वति समुद्रे मज्जनो नौः न तप्तस्य च यस्तत्प्रतिविधिरिहाञ्जसेष्टस्तच्छरणं न किन्तु त्वमेव सर्वेषां शरणमिति भावः ॥ १९ ॥

“सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तत्त्वमसि” “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” “आत्मेति तूपागच्छन्ति ग्राहयन्ति च” इति श्रुतिस्मृति-सूत्रसाधितं स्वात्मनः त्वदात्मकत्वानुसन्धानं विना संसार-

[४६]

चक्र कोऽतितरस्वदित्याह—यस्मिन्निति ज्ञाप्याम् । यस्मिन्नाधिकरणे यतो निमित्तात् यर्हि यस्मिन् काले येन करणं येन हेतु-कर्त्ता सञ्चोदितस्य यस्य सम्बन्धि यस्मादुपादानात् यस्मै संप्रदानाय यदपि सत्तमं यः कर्त्तव्यं यथा येन प्रकारेण पृथक् स्वभावः करोति उत्पादयति विकरोति रूपान्तरं नयति भावः अन्याप्यनुक्तः पदार्थः अपरः प्राकृतः परोऽप्राकृतः तद-खिलं भवतः स्वरूपं भवदात्मकमित्यर्थः “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” इति श्रुतेः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

हे भूमन् ! इसप्रिय अप्रिय पदार्थों के संयोग वियोग से उ-त्पन्न हुआ जो अग्नि तिमसे सर्व धोनियों में जलता हुआ दुःख की शान्ति के लिये जो औषध करताहूँ वह भी दुःख रूपही है परञ्च उससमय मेरी उसमे दुःख की बुद्धि नहीं रहती है इस तरह से इस संसार मे भटक रहाहूँ इसलिये अब आप अपना दास्य कैकयै रूप सिद्ध महौषधि बताइये कि जिससे फिर न स-टकूँ ॥ १७ ॥

हे नृसिंह देव ! अब मैं परमप्रिय और सुहृद् तथा परात्पर देव जो आप तिनकी ब्रह्मादिकों की गाई हुई जो आपकी कथा ये तिनको गाताहुआ बिन प्रयास गुणों से छूटकर दुःखों को तर जाऊंगा केवल इतना अपेक्षित है कि आपके चरण कमल घर है जिनके पसे हंसों का सङ्ग सुझे हो ॥ १८ ॥

हे विभो ! हे नृसिंह ! आपने जिनकी उपेक्षा की है उन पुरुषों का कोई रक्त नहीं, जैसे कि, इस संसारमें आपकी उपेक्षा होने से बालक के माता पिता रक्षक नहीं हो सके रोगी की औषध अच्छा नहीं करसकी, समुद्रमे डूबते हुये को नौका नहीं बचासकी इसी प्रकारी तप्तकी शान्तिके लिये जो कुछ कहा उससे उसकी शान्ति नहीं हो सकी जबतक आपकी कृपा नहीं ॥ १९ ॥

ब्रह्मा से लेकर अपने पिता पितामह प्रभृति जो हुए हैं करते है विकार को प्राप्त होते हैं जिस अधिकरण मे जिसकाल में जिस कारण से जिसके लिये जिस हेतु से जैसे जो कुछ कार्य जाता है वह सब आपकाही स्वरूप है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अतोऽन्यस्य रक्षकस्याभावाद्संसारित्वाच्च नित्यमुक्तस्त्वमेव मां शरणागतं रक्षेति प्रार्थयते—मायेति ज्ञाप्याम् । त्वदशस्य पुंसोऽनुम-तेनेक्षणरूपेणानुग्रहेण मनो मनः प्रधानं जिह्मं माया सृजति

स त्वं निहत्य विजितात्मगुणः स्वधाम्ना कालो वशीकृतविसृज्य विसर्गशक्तिः ।

चक्रे विसृष्टमजयेश्वर ! षोडशारे निष्पीड्यमानमुपकर्ष विभो ! प्रपन्नम् ॥ २२ ॥

दृष्टा मया दिवि विभो ऽखिलधिष्ण्यपानामायुः श्रियो विभव इच्छति यान् जनोऽयम् ।

येऽस्मत्पितुः कुपितहासविजृम्भितभ्रूविस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥ २३ ॥

तस्मादमूस्तनुभृतमहमाशिषोऽङ्ग आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमाविरिञ्चात् ।

नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमण कालात्मनोऽपनय मां निजभृत्यपार्श्वम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कथंभूता कालेन चोदिताः क्षोभिता गुणा यस्याः कथंभूतं मनः कर्म-
मयं कुर्वद्भूपम् बलीयां दुर्जयम् कृदोमयं वेदोक्तकर्मप्रधानञ्च अजया
जीवस्याविद्यया तद्भोगार्थमर्पिता षोडश अरा विकारा यस्मिन् य-
देवंभूते संसारचक्रात्मकं मनस्तत् कोऽतितरेत्, भो अज ! त्वदन्यः
त्वत्तः पृथक् स्थितः त्वामभजन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु, ममापि मायासम्बन्धात्कृतत्वाद्यविशेषाच्च त्वत्तः कोविशे-
ष इत्याह—स इति । स्वधाम्ना चिच्छक्त्या नित्यं विजिता आत्मनोबु-
द्धेर्गुणा येन स हि त्वमयतः कालो मायाप्रेरकः अतएव वशीकृता
विसृज्यानां कार्याणां विसर्गाणां साधनानाञ्च शक्तयो येन अत
इन्दुदण्डवन्नृषीड्यमानं मामुपकर्ष स्वसमीपं नय ॥ २२ ॥

ननु, लोकपालानां भोगान्भुङ्क्व पिङ्गे वा राज्यामिदं दास्यामि
किमिति संसारादुद्धिजसे तन्नाह—दृष्टा इति त्रिभिः । श्रियः सम्पदः
विभव उद्भवः आयुरादयो दृष्टाहनि काका तुच्छत्वमुक्तम्, तदेवाऽऽह
येऽस्मत्पितुः कोपहासविकृतभ्रूमङ्गमात्रेण विध्वस्ताः सच्च त्वया
निरस्तः ॥ २३ ॥

यस्मादेवं तस्मादाशिषो भोगान् अस्तत्परिपाकं विद्वानहमैन्द्रि-
यमिन्द्रियैर्भोग्यं ब्रह्मणोभोगमभिव्याप्य किमपि नेच्छामि ते काला-
त्मन उरुविक्रमेण विलुलितान्विध्वस्ताः नशिमादीनपि ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ त्वत्प्रपदनन्तरेण कः पुमानतितरेत्संसारचक्रमित्याह—
मायामनइति । त्वदन्यः त्वत्समाश्रयणविमुखः कः पुमान्संसारच-
क्रमतितरेत्, न कोपीत्यर्थः । संसारचक्रं चक्रवत्परिवर्त्तमानं संसारं
चक्रघट्टेन तत्र पतितस्य दृढतरावलम्बनमन्तरेण न यथा ततो
निष्क्रमणं सम्भवति तथा संसारे पतितस्यावलम्बनभूतं श्रीभगवन्ते
भवन्तमन्तरेण न तस्मादतितरणं सम्भवतीत्यभिप्रेतम्, संसारं
चक्रत्वेन रूपयन् तं विशिनष्टि, यद्यस्मिन्मनसि नाभिरूपे
पुंसः परमपुरुषस्य अजया भगवन्मायया हेतुभूतया अर्पिताः
षोडश ज्ञानकर्माभयेन्द्रियव्यापाराः दश प्राण्यपानादिकृपाः
यश्च प्राणवृत्तयः मनोवृत्तिश्चेति षोडश एत एव अराणि
अस्य तत्र तत्तज्ज्ञानकर्माभयेन्द्रियव्यापाराणां मनोव्यापा-

रानुविद्धत्वस्वाभावात् तद्व्यापारपूर्वकत्वाच्च तदायत्तत्वेन तद-
र्पितत्वं मनोवृत्तेस्तु साक्षात्मानस एवाश्रयत्वात्तदर्पितत्वं यद्यपि
मनःपर्यन्तानामिन्द्रियाणां प्राणायत्तस्थितित्वेन प्राणव्यापार-
पूर्वकत्वेन च प्राणवृत्तीनां साक्षात्परंपरया वा न मन आश्रयः
तथापि मनोव्यापाराभावदशायां विद्यमानापि प्राणवृत्तिरज्ञाता
अतएवासम्प्रायेति, तद्वृत्तिसत्ताज्ञानस्य मनोव्यापारपूर्वकत्वात्त-
स्यास्तदर्पितत्वमवगन्तव्यम्, यद्वा अजया हेतुभूतयार्पिताः षोड-
शैकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानीति षोडश विकारा एवाराणि
अस्य यदेतत्संस्तुतिचक्रमित्यन्वयः । संसारस्य सर्वेन्द्रियव्यापार-
पूर्वकत्वात्तद्वृत्तमवगन्तव्यम्, अस्मिन् पक्षे नाभित्वेन न किञ्चिदपि
रूपितं यद्वा अजया नाभिरूपया हेतुभूतया चार्पिताः षोड-
शैकादशेन्द्रियपञ्चभूतात्मकानि अराणि यस्येत्यर्थः संसार-
चक्रस्यार्पितषोडशारत्वेऽज्ञाया हेतुत्वमुक्तम्, सा किं साक्षादेव
हेतुः ? नेत्याह, मायेति । मनस्सुष्टिद्वाराहेतुरिति भावः । किं
तर्हि तस्याः सहकारिकारणमत्यह, कालेनेति । कालेन सह
माया मनस्सृजति कालसहकृता प्रकृतिर्मनः सृजतीत्यर्थः । का-
लोपि न स्वरूपेण प्रकृतेर्मनः सर्वे सहकार्यपितु गुणक्षोभ-
द्वारेति वद् कालं विशिनष्टि, चोदितगुणानुमतेनेति चोदिताः
कालेन क्षुभिताः सत्त्वादयः गुणास्त्वेतनुमतेन सह कृतेन स्वचोदि-
तगुणत्रयसच्चिवेन कालेन सहकृता भगवतो माया मनःसृजति
संसारचक्रस्य वृत्तरत्वं भगवदभिमुख्येतु सुनरत्वञ्चाविष्कर्तुं
मनो विशिनष्टि, कर्ममयमिति । त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामरूपत्वेन
स्वमपि त्रिगुणात्मकत्वाद्भजोमयतया पुण्यपापरूपकर्मविषय-
प्रवृत्तिप्रचुरं बलीयः अनतिवर्ष्यदोषं कृदोमयं सर्वानुयानाच्छा-
स्त्रावगतिसाधनप्रचुरम् इच्छामयमित्यर्थस्तनुपपन्नः कृदशब्दः
इच्छावाची न तु कृदशब्दः अनेन सर्वप्राचुर्यं सति श्री-
भगवदभिमुख्येन संस्तुतिचक्रं सुतार्थमित्यभिप्रेतम्, एवंभूतं मनः
सृजतीत्यन्वयः । तदेवं मनोदोषात्संसारानतिवृत्तिस्त्वत्समाश्रय-
णविमुक्तस्येत्युक्तं भवति त्वदन्यः कः संसारचक्रमतितरेत् इत्य-
नेन त्वदनन्यस्त्वतितरेदेवेति सूचितम् ॥ २१ ॥

तदेवाविष्कुर्वन् त्वदनन्यं मां संसारचक्राग्निरगमयेति प्रार्थ-
यते—स त्वं हीति । यः स्वमाया मनःसर्गद्वारा संस्तुतिचक्रे
जीवलोकों पातयति स त्वमजया स्वकीयया मायया षोडशारे
चक्रे संसारात्मके विसृष्टमत एव नितरां पीड्यमानमधुना

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वां प्रपन्नं मां हे विभो ! अपकर्षं संसृतिचक्राद्बहिर्निगमय
“य एव बन्धकः स एव मोचकः” इति न्यायेन त्वमेव ततो निर्गम-
यितुं समर्थ इति भावः । सामर्थ्यमेव दर्शयन्तं विचिनष्टि, नि-
त्येत्यादिना । आत्मगुणाः स्वशरीरभूतप्रकृतिगुणा नित्यं वि-
जिता आत्मगुणा येन नित्यास्पृष्टदेहधर्मेण स्वधाम्ना स्वस्वरूपेणै-
व यद्वा विजितात्मगुणो यः स्व आत्मा तस्य धाम्ना प्रकाशेनैव
वशीकृतविस्मृत्यविसर्गशक्तिः विविधं सृज्या विस्मृत्याः जीवास्तेषां
विसर्गं शक्त्यस्याः सा प्रकृतिः शक्तिर्वशीकृता येन स तथो-
क्तः कालशरीरकश्च वशीकृतसंस्मृतिनिमित्तप्रकृतिस्त्वान्मोचयितुं
त्वमेव प्रभुरिति भावः । नित्यविजितात्मेत्यादिना विस्मृत्यजीव-
वर्गाद्गद्गद्वादिस्वस्वपर्यन्ताद्वैलक्षण्यमुक्तम् । अतः संसारजीववर्गे न
कोपि तन्मोचने दक्षः नहि स्वयं कारागृहबद्धोऽन्ये तादृशं मो-
चयितुं प्रभुरित्युक्तं भवति ॥ २२ ॥

ननु, त्वं बालस्सन्नैव किं संसारान्निर्विद्यसे भुंक्स्व भो-
गानित्यन्नाह-दृष्टा इति त्रिभिः । हे विभो ! अयं संसारजितो यानि-
च्छति कामयते ते अखिलाधिपत्यपानां इन्द्रादीनामायुरादयो मया
विविच्य दृष्टाः श्रियः भाग्यभोगोपकरणादिममृद्धयः विभवांश्च-
लोकाधिपत्यरूपमैश्वर्यम् आयुरादयो दृष्टा इति काका तुच्छत्वमुक्तं
तदेवाह, येइति । येऽस्मत्पितुः कौपहासविकृतभ्रमज्जमात्रेण विलु-
जिताः ध्वस्ताः स तु मात्पता त्वया हतो निरस्तः ॥ २३ ॥

यस्मादायुरादयो मत्पितृदृष्टान्तेन तुच्छत्वेन दृष्टा तस्मात्तनु-
भृतां देहानाम् अमूः अयुरादिरूपाः आशिषजस्तत्परिपाकं विद्वान्
अज्जइति च्छेदे, मज्जस्सन्नहम् ऐन्द्रियम् इन्द्रियैरनुभाव्य मन्यद्दपि
सुखमाविर्ज्वाद्ब्रह्मणानुभाव्यमभिव्याप्यापि तथा कालात्मना
कालरूपेण उरुविक्रमेण विपुलपरक्रमेण विपुलपाद्विशेषेण वा
विलुजिताम्विध्वस्तानशिमादीनपि न इच्छामि अतो निजभृत्यानां
स्वपार्षदाणां पार्श्वं समीपमेव मां प्रापय ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

संसारचक्रं भक्त्या जनितश्रीहिरप्रसादं विना दुस्तरं, प्रसादश्चानिष्ट-
हीनमनसा दुःसाध्यो मनोमयत्वात्संसारचक्रस्यातः स एव सम्पा-
द्य इत्याशयेन संसारस्वरूपं निरूपयति—मायेति । चित्रप्रकृत्याभिमत-
तमायाप्रकृतिरुदितगुणानुमतेनोद्भूतरजआदिगुणानुसारिणा का-
लेन प्रेरितेनादृष्टेन च सहकारिणा पुंसो जीवस्य कर्ममयं नाना-
विकारकोशमतएव बलीयो निगृहीतुमशक्यं छन्दोमयं सङ्कुलप-
विकल्पलक्षणोच्छात्मकं यन्मनः सृजति हे अज ! तन्मनोमूलं
संसारचक्रं त्वदन्यस्त्वदनुग्रहरहितः पुरुषः कोतितरेत्, न कोपी-
त्यन्वयः । केवलतात्परिकरोपेतस्य बलाधिक्यं स्यादित्यभिप्रायेणाह
अजयेति, अजया प्रकृत्याऽर्पिताः कल्पिता भिन्नवर्तिना मनसा सह
षोडशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणा एवारा दलस्थानीया यस्य तत्तथा
तत् ॥ २१ ॥

“मनएव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः” इति श्रुतेः सम्पक्-
नियुक्तं मुक्तिनिमित्तं च त्वदनुग्रहेण स्यादित्याशयेनाह—सत्त्वमिति

यत्त्वं स्वधाम्ना नित्यं विजिता आत्मनो देहस्य गुणा जनना-
दिलक्षणा धर्मो जीवस्य वा दुःखादिलक्षणा येन स तथा यश्च
कलयति जानाति सर्वमिति काको वशीकृता स्वसमवेता विस्मृत्यस्य
सुरनरादिनानाविधस्य जगतो विसर्गशक्तिर्विविधसृष्टियंस्मिन्स
तथा हे ईश्वर ! स त्वं षोडशारे संसारचक्रे लिङ्गशरीरे वा
अजया विस्मृत्यमुपपन्नमतएव दुःखेन निष्पीड्यमानं तत्परिहाराय
शरणां प्रपन्नं मां ततोऽपकर्ष उत्तर विभो ! समुद्धरणसमर्थ ॥ २२ ॥

त्वया कस्मात्स्वर्गाद्यैश्वर्यं नेष्यत इत्याशंक्य तस्य नश्वरत्वा-
दित्याशयेनाह—दृष्टा इति । अखिलानां धिष्यपानामिन्द्रादीनां विभ-
वो हिरण्यलक्षणाः अस्मत्पितुर्हिरण्यकशिपोः कुपितहासो दुर्हा-
सरुतेन विजुंभितयोः स्फुरितलक्षणा योषुर्वाविस्फूर्जितेन चिकास-
विशेषेण लुब्धिता विनाशिताः स तु हिरण्यकशिपुरपि ते
त्वया ॥ २३ ॥

यस्मात्स्वर्गभंगुरास्तस्मात् ज्ञानित्या इति जानन्नैन्द्रियं श्रोत्रा-
दीन्द्रियभोगाग्यामिन्द्रियस्य विद्यमानं वा आविरिञ्चात् विरिञ्च-
पर्यन्तं निजभृत्यानां मुक्ताणां पार्श्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सर्वस्य च तदधीनत्वं दर्शयन्तदेकरक्ष्यत्वं स्थापयति—मायेति ।
मायातावत् कर्म मायादिरूप मनःसृजति तस्मात् तस्य दुर्बल-
त्वात् छन्दोमयादिरूपं संसारचक्रं त्वत्कृपामप्राप्तः कोऽति-
तरेण कोपीत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुनस्तदेव विशेषतो दर्शयन् स्वामीष्टं निवेदयति—स
त्वमिति ॥ २२ ॥

पुनरपि स्वदुःखदर्शनया कृपयन् स्वामीष्टं प्रार्थयते—दृष्टा
इति द्वाश्याम् । एकैव निजपरमाभीष्टरूपा तत्सेवकचरणानु-
गत्या साक्षाच्चरणारविन्दप्रेमसेवादैन्यमङ्ग्याच्छाद्य बहुविधं
प्रार्थयति इति ज्ञेयं पूर्वत्र परत्र च ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

ननु, यद्यहमेव सर्वरूपस्तर्हि संसारोपग्रहमेव कुतो मद्रूपात्
संसारदस्माद्विमोक्तमिच्छसीत्यत आह द्वाश्यां । माया त्वदीयबहि-
रङ्गा शक्तिर्मनोमहदाद्यात्मकं लिङ्गदेहं जीवस्योपाधि सृजति कर्मा-
णि लौकिकवैदिकव्यापारास्तन्मयं बलीयो दुर्जयं पुंसस्त्वदंशस्य
अनुमतेन ईक्षणरूपेण चोदिताः क्षांभिता गुणाः यस्याः सा छन्दा-
मयं वासनामयं “छन्दः पद्येभिर्लापच” इत्यमरः यदेव चक्रं खलु
संसारचक्रं भवेत् कीदृशम् अजया अविद्यया अर्पितं वस्तुतो
निःसङ्गेषोऽपि जीवेषो बलात् समर्पितं च षोडश अरा विकारा
यस्मिन्तच्च तत् कोऽतितरेत्, त्वदन्यः त्वत्तः पृथक्भूतः त्वाम-
भजतित्यर्थः । त्वदन्यभक्तस्तु तरेदेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अतो मायायास्त्वच्छक्तित्वात्तन्मयं संसारचक्रं यद्यपि त्व-
द्रूपं तदपि त्वं स्वरूपद्यत्तया तस्मात् पृथग्भूतोऽत एवाहमपि

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

तस्माद्विभोक्तुमिच्छामि मां स्वचरणान्तिकं नयेत्याह—स त्वमिति ।
अस्माया हि गुणमय जीवोपाधि सृजति स त्वं स्वधाम्ना स्वरू-
पशक्त्या विजिता आत्मगुणा बुद्धिगुणा येन सः यो गुणान्
ज्ञांभयति स कालोऽपि त्वम् अत एव वशीकृता विस्मय्या माया-
कार्यभूता उपाधयस्तेषु चित्तगो निक्षेपः शक्तिरविद्या च येन
स अत इधुदण्डवन्निष्पीड्यमानं प्रपन्न जनमुपकर्षं समीपं न
य ॥ २२ ॥

न च त्वां विनाऽन्यं कर्मण्यैश्वर्यवन्तं पश्यामि यमदं प्रपद्ये
यं यो मां संसारादुद्धरिष्यतीत्याह—दृष्ट्वा इति । दिविस्थानामखिल-
लोकपालानामायुरादयो हृष्टाः श्रियो धनसम्पदः विभव ऐश्वर्यं ये
श्रिययथाः अस्मत्पितुः कोपहासविकृतभ्रूमङ्गमात्रेणैव विध्वस्ताः
स च त्वया निरस्तः इत्यसाधारणप्रभावादपि त्वमेव परमे-
श्वर इति जानामीति भावः ॥ २३ ॥

एवञ्चेत् मत्तः परमेश्वरतः किमत आह—तस्मादिति ।
यस्मान्मत्पिता तादृशैश्वर्यसम्पत्तिमानपि निरस्तस्तस्मादहं
आशिषो भोगान् हस्तत्परिपाकं विद्वान् ऐन्द्रियम् इन्द्रियैर्भोग्यं
आविरिचयात् ब्रह्मणो भोग्यमप्यभिव्याप्य किमपि नेच्छामि ते
कालरूपेण विलुब्धितान् विध्वस्तान् अग्निमादीनपि निजभृत्यपार्श्व-
मिति तदेव सर्वोत्तमं जानामीति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंभूतस्य सर्वोत्तमः पुंसः “पुरुष एवेहं सर्वम्” इत्यादि-
श्रुतिप्रसिद्धस्य श्रीभगवन्स्तव माया प्रकृत्याख्या शक्तिः
संसारचक्रं सृष्टिसेहारप्रवाहम् सृजति पुंसो भवत एवानु-
भूतेन शक्तिभूतेन कालेन चोदिता सृष्ट्यर्थविस्ताराय संसा-
रार्थसंकोचाय च प्रेरिताः गुणाः यस्याः सा यद्यस्मिन् अजया
नित्यरूपया भवच्छक्त्या नयैव मायया अप्रतिताः एकादशेन्द्रि-
याणि पञ्च तन्मात्राणि चेति षोडश आराः अवयवा अस्मिन्
वक्ष्यः इदतरं जीवबन्धनं मनस्तत्प्रधानं लिङ्गशरीरं भवति
कथंभूतं कर्ममयं मायामोहितजीवकर्मफलभूतम् छन्दोमयं
मायामोहितजीवमिहाजन्मं च “छन्दः पद्येऽमिलाये च” इति
कोशात् हे अज ! तत्संसारचक्रं त्वदन्यः अंशस्य स्वरूपेण मिहत्वेपि
अंशमिहस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात् य आत्मानं त्वदन्तर्गतं जानाति
सत्त्वदन्यः यस्तु “एष परमांशः” तत्त्वमसि “ममैवांशो जीव-
लोके जीवभूतः सनातनः” “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” “अंशो
नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकितवादित्वमधीयत एके” इति
श्रुतिस्मृतिसूत्रोक्तरीत्यात्मनो भवदंशभूतस्य भवदन्यत्वं न
जानाति स त्वनन्यः जीवब्रह्मणोऽत्यन्तनो एवेति भ्रान्ति-
मोहितः कोऽनितरेत् न कोपीत्यर्थः त्वदन्यस्तु तरेदेवेति
भावः ॥ २१ ॥

हे ईश्वर ! सर्वात्मा सर्वशक्तिस्त्वं चक्रे संसारचक्रे तत्रापि
षोडशारे लिङ्गदेहे अजया मायाव्यया भवच्छक्त्या विमृष्टं
निष्पीड्यमानं च मां प्रपन्नं त्वां शरणं गतं हे विभो ! उप-

कर्षं संसारचक्रात् निस्सारय यत्स्वं बहुबन्धनयोः जीव-
माययोः स्वामीत्याह, वशीकृते विस्मय्य चित्तगो निक्षेपे विस्मय्यते
देवमनुष्यादियानिषु पात्यते माययाभिभूयते इति विस्मय्यो
जीवः विसर्गो देवमनुष्यादिवशीकृतो निजजन शक्तिर्यस्याः सा
माया एवभूते जीवमायो येन सः “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः” इति
श्रुतेः कथंभूतः कालः स्वशक्तिभूतो यः कालस्तस्यापि क्षोभको
नियन्तृभूतः काल इत्यर्थः “ज्ञः कालकालः” इति श्रुतेः ननु,
अन्ये अन्यान् ब्रह्मरुद्रादीनपिश्वान्मन्यन्ते ते एव भवतापि
कुतः संसारचक्राभिगमनार्थं न प्रार्थन्ते इत्यत्राह हि निश्चितं
स्वधाम्ना स्वामाधारं स्तुन स्वरूपेण नित्यं सर्वदा विजिताः
स्ववशे कृताः आत्मानः सर्वे ब्रह्मादयो जीवाः गुणास्तत्त-
द्व्याप्य येन सः एष सर्वेश्वरः “एष सर्वाधिपतिः” इति
श्रुतेः ॥ २२ ॥

ननु, संसारचक्रेऽपि भोगाः सन्ति तान् भुञ्क्ष्व किं मोक्षे-
णेत्यन आह—दृष्ट्वा इति त्रिभिः । हे विभो ! यानयं बुभुक्षुजनः
इच्छति ते दिवि अखिलविषयपानां आयुः श्रियः सम्पदः
विभवः उद्भवः एते सर्वे मया दृष्टाः येऽस्मत्पितुः कुपित-
हासाभ्यां कोपहासाभ्यां चित्तमिमेन विकृतेन भ्रूचिह्नफूर्जितेन
लुब्धिता निरस्ताः सन्तु ते त्वया निरस्तो हतः ॥ २३ ॥

तस्माद्धेतोः “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानोऽशौ” इति श्रुतिप्रसिद्धः
अज्ञोऽप्यज्ञो जीवोऽहं भवदीयदास अभूः तनुभूतामाशिषो
भोगान् आयुरादिक ऐन्द्रियैर्भोग्यं आविरिचयात् किमपि
नेच्छामि ते त्वया कालात्मनोरुचिक्रमेण लुब्धितान् विध्व-
स्तानग्निमादिपदार्थानपि नेच्छामि अतो मां निजभृत्यानां पार्श्व-
मुपनय ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

पुरुष की अनुमति से काल करके क्षुभित हुए गुण
जिसके ऐसी माया कर्म प्रधान कुजन मनको सृजती है,
हे अज ! अजा (अविद्या) ने अपित कि ये सांख्य विकार
रूप आरा जिसके ऐसे संसार चक्र वाले वेद त्वय मनको
आपको विना सजन किये कौन तरसका है ॥ २१ ॥

हे ईश्वर ! सो आप मुझे आपना ज्ञान देकर इस षोडश
आरे वाले चक्र में माया से पड़ा हुआ निष्पीड्यमान अर्थात्
ऊख के तर पिर रहा जो मैं तिसको हे विभो ! हे समर्थ !
आप खंचलो ॥ क्योंकि आपने इस माया के गुणों को अपने
तेज (चैतन्यशक्तिरूप) से जीता है और आप काल रूप
अर्थात् माया के प्रेरक ही और कार्य कारण शक्ति को आप
ने वश में किया है ॥ २२ ॥

हे विभो ! मैंने स्वर्गसे आदि लेकर अनेक लोकपालों के
आयु भी और वैभव देख लिये, जिनके लिये यह मनुष्य सदा
इच्छा करता रहता है, उनके वैभव कैसे हैं कि मेरे पिता के
कोप युक्त दास से विकाराज भृकुटी के भग मात्र से नष्ट

कुत्राशिषः श्रुतिमुखा मृगतृष्णिरूपाः क्रेदं कलेवरमशेषरुजां विरोहः ।
 निर्विद्यते न तु जनो यदपीति विद्वान्कामानलं मधुलवैः शमयन्दुरापैः ॥ २५ ॥
 काहं रजःप्रभव ईश ! तमोऽधिकेऽस्मिन् जातः सुरेतरकुले क तवानुकम्पा ।
 न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमायां यन्मेऽर्पितः शिरसि पद्मकरः प्रसादः ॥ २६ ॥
 नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्याज्जन्तोर्थथात्मसुहृदो जगतस्तथाऽपि ।
 संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवाऽनुरूपमुदयो न परावरत्वम् ॥ २७ ॥
 एवं जनं निपतितं प्रभवहिकूपे कामाभिकाममनु यः प्रपतन्प्रसङ्गात् ।
 कृत्वाऽत्मसात्सुरर्षिणा भगवन्गृहीतः सोऽहं कथं नु विसृजे तव भृत्यसेवाम् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

होगये उस मेरे पिता को तौ आपने सहज ही निरस्त कर-
 दिया ॥ २५ ॥

इसी कारण से मैं आप का अन्न दास ब्रह्मादिक पर्यन्त के
 वैभव आगु लक्ष्मी इन्द्रिय सुख इत्यादिकों की इच्छा नहीं करता
 हूँ, क्योंकि ? ये सब तौ काल स्वरूप आपके महान् पराक्रम से
 नष्ट प्राय है तस्मात् आप केवल मुझको अपने दासों के समीप
 में पहुँचा दीजिये ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किञ्च वर्तमानकालेऽपि न भोगार्हा इत्याह—कुत्रेति । श्रुतिः अवगुणं
 तदेव सुखं यासु ताः मृगतृष्णिकावन्मिथ्याभूताश्चाशिषः क अशे-
 वाणां रुजां रोगाणां विरोह उद्भवस्थानं कचेदं कलेवरम् । एवं
 चेत्सर्वोऽपि जनः किं न विरज्यते ? तत्राह—यद्यपि यद्यपि इति
 एवं विद्वानर्थं जनस्तथापि न निर्विद्यते विरक्तो न भवति कुतः
 काम एवानलस्तं मधुतुल्यैः सुखलवैर्दुःसाध्यैरपि शमयन्, कामा-
 ग्निशमनव्यग्रस्य निवेदावकाशो नास्तीत्यर्थः । ब्रह्मा, अचिन्त्यमिदं
 त्वन्मायाचेष्टितमिति भावः ॥ २५ ॥

तर्हि त्वं कथं निर्विण्णोऽसि अनर्होऽपि मायि प्रवृत्तया त्वत्कृप-
 यैवेत्याशयेनाह—केति । रजसैव प्रभवो जन्म यस्य सः सप्तम्यन्तं वा
 कुलविशेषणं तमोऽधिकं बस्मिन्स्त्वस्मिन्सुराणां कुले जातोऽहं क, क
 च तवानुकम्पा, तामेवाह ब्रह्मादीनां शिरसि यो नैवार्पितः स पद्मव-
 त्सकलसन्तापहरः करः प्रसादः पुरुषार्थरूपो मे शिरस्यर्पित इति
 यत् यद्ययाऽनुकम्पयेति वा ॥ २६ ॥

न च त्वयोदमतिचित्रमित्याह—नैवेति । एते ब्रह्मादय उक्तमाः अ-
 यमसुरो नीच इत्येषा परावरमतिर्जनन्तोः प्राकृतस्य यथा, तथा भवतो
 नैव स्यात् अत्र हेतुः जगत आत्मनः सुहृदश्च तर्हि सर्वत्र मत्प्र-
 साद एवैकपक्षश्च किं न स्यात्तत्राह संसेवया तव प्रसादो भवति
 तत्र च सेवानुरूपं तत्तद्विच्छानुसारेण भर्मादीनामुदयो भवति एवं

सत्यपि वैषय्यभावे दृष्टान्तः सुरतरुर्थथा सेवकस्यैव सङ्कल्पा-
 नुसारेण फलं ददाति न च विषमस्तद्वत् न परावरत्वमत्र कार-
 णमिति शेषः ॥ २७ ॥

एतच्च त्वद्भृत्यकृपया मया प्राप्तमिति त्वद्भृत्यपार्श्वमेव मां नये-
 त्याशयेनाह—एवमिति । यथा त्वया अनुकम्पितोऽस्म्येवं नारदेनात्म-
 सात्कृत्वा पूर्वमनुगृहीतः सोऽहं कथन्तु त्वद्भृत्यसेवां विसृजामि
 कथम्भूतोऽनुगृहीतोऽस्मि प्रभव एवाहियुक्तः कृपस्तस्मिन्कामानभितः
 कामयमानं जनं निपतितमनुतत्प्रसङ्गात्प्रपतन्त्योहम् तदेवं त्वद्भृ-
 त्स्य नारदस्यानुग्रहेण त्वयात्यन्तमनुकम्पितोऽस्म्ययमेव च मम
 परमोऽनुग्रहो न पुनरिदमिति तुच्छं मत्प्राणरक्षणार्थम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च श्रुतिः अवगुणं तदेव सुखं यासु ताः अत एव मृग-
 तृष्णिरूपाः मरीचिकादृश्वस्थिताः आशिषः कुत्र पुरुषार्थाभासा
 आशिषः केल्यर्थः । अशेषाणां रुजां रोगाणां विरोहः उद्भवस्थानं
 कचेदं कलेवरं दुर्घटमेतदिति भावः । एवं चेत्सर्वोऽपि जनः कि-
 मिति संसारान्न निर्विद्यते तत्राह—निर्विद्यत इति । यद्वैषयिकं सुखम्
 इतीर्थं मृगतृष्णिकातुल्यं विद्वान् जानन्नपि न निर्विद्यते वि-
 द्वानपीत्यपिशब्देनाविदुषो नितरां निवेदाभावः सूचितः
 विदुषोऽप्यनिवेदे हेतुं यद्वत् विद्वांसं विशिनष्टि—दुरापैर्दुःखेनापि
 लब्धुमशक्यैर्मधुलवैर्वैषयिकसुखलेशैः काम एवानलस्तमुप-
 शमयन्विषयासक्तस्त्वन् विद्वानपि न निर्विद्यत इत्यर्थः । विषया-
 सक्तस्य निवेदेष्ववकाशो नास्ति इति भावः ॥ २५ ॥

एवं तत्प्राप्तये तदनुग्रहं संप्रार्थ्य स्वशिरसि दुर्बलेन तत्क-
 रपल्लवनिधानेनात्मनः कृतार्थतामाविष्करोति—केति । हे ईश !
 तमोधिके तमःप्रचुरे रजःप्रभवे रजस उत्पत्तिस्थाने रजस्तमः-
 कार्यकामकोबलभादिमोहाप्रचुरे सुरेतरकुले, असुरकुले जातोऽहं
 क कच तवानुकम्पा दुर्घटमेतदित्यर्थः । किं तदित्यत्राह ब्रह्मादीनां
 शिरशि यो नैवार्पितस्तेषामपि दुर्बल इति भावः । सः प्रसादः

श्रीमद्भिराध्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रसादसूचकः पञ्चमिव तापहरः करः मम शिरस्यर्पित इति
भवेत्तत् दुर्घटमिति भावः । अतोहमलक्ष्यलाभेन कृतार्थोऽस्मीति
तात्पर्यम् ॥ २६ ॥

नैतावनातव वैषम्यादि दोषप्रसङ्ग इत्याह—नैवेति । यथा या जन्तोः
प्राकृतस्य परावरमतिरुक्तपक्षपक्षद्विविधमाबुद्धिरिति यावत्
सैषा बुद्धिर्भवतो नैव स्यात् ननु तदभावे इतुं वदंस्ते विशि-
नष्टि, जगत आत्मसुहृदः आत्मनोऽन्तरात्मनः सुहृदो हिनैषिणश्च
आत्मन इत्यनेन जगतः शरीरत्वमवगम्यते नहि किंस्मिंश्चक-
रीरे आत्मनः प्रीतिरन्यस्मिन्नप्रीतिरिति भावः । सर्वस्यापि जगतः
स्वाभाविकसुहृद इति वार्थः । तर्हि सर्वेष्वेकरूपो मत्प्रसादः कि-
ञ्चस्यास्तत्राह—यद्यप्येवमुक्तत्वं तथापि वैषम्यरहितस्यापि तव
संसेवया प्रसादो भवति तत्र मेवानुरूपं तत्तदपेक्षानुसारेण
धर्मादिपुरुषार्थानामुदयो भवत्यपेक्षानुरूपफलदत्वे दृष्टान्तः सुर-
तरोरिवेति । यथा सुरतरोः कल्पद्रुमस्य तत्तत्सेवकापेक्षानुसारेण
फलप्रदत्वं न च तावता तस्य वैषम्यं तद्वन्न परावरत्वं सर्वेष्वेक-
रूपप्रसादाभावे परावरत्वं वैषम्यं न कारणीमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमात्मनस्तत्प्रसादेन कृतार्थतामाविष्कृत्याथ न केवल-
मधुनैव त्वत्प्रसादविषयोऽहं जातः किन्तु यदा मातृगमस्यं मामनु-
जिघृक्षता त्वया सञ्ज्ञादितेन सुरपिणानुगृहीतस्त्वेव त्वदनु-
ग्रहविषयोऽभवम् अतो जन्मन आरभ्य त्वयानुगृहीतोऽहं त्व-
दभ्युत्पादं न विसृज इत्याह—एवमिति । हे भगवन् ! यः सुर-
पिण्या नारदेनात्मसात्कृत्वा आत्माधीनकृत्वा “तदधीनवचने च”
इति सातिप्रत्ययः पूर्वं विषयपरवशत्वेन तदधीनं मां स्वाधीनं
कृत्वेत्यर्थः । यद्वा, “अभिविधौ सम्पदा च” इति सातिः अभिविधिश्च
किञ्चिदन्यथात्वं पूर्वं भगवत्प्रातिकृत्येन स्थितं मां किञ्चिन्व-
दनुकूलं कृत्वेत्यर्थः । गृहीतस्तत्त्वत्रयोपदेशेनानुगृहीतः सोऽहं इदा-
नीं तव भृत्यसेवां दासानुदास्यं कथं नु विसृजे न कथं चिदपित्य-
स्यामीत्यर्थः कथम्भूतोऽनुगृहीतोऽस्मि प्रभवः संसार एवाहि-
कूपः सर्पजुष्ट कूपस्तस्मिन्कामामिकां काम्यन्त इति कामाः
विषयाः शब्दादयस्तान् कामयमानं जनं निपतितमन्वनुसृत्य
तत्प्रसङ्गात्तस्य तत्र निपतितजनस्य यः प्रकृष्टः सङ्गस्तस्मा-
देतोः प्रपन्नहं विषयासक्तचित्तजनसङ्गात्प्रभवाहिकूपे पतन्नह-
मित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिराध्याचार्यकृतपदरत्नावली ।

इतोपि संसारसुखं हेयमित्याह—कुत्रेति । श्रुतिं कथं सुखय-
न्तीति श्रुतिमुखा मृगतृष्णारूपा ऊष्मोदकसदृशाः अशेषाणां
रुजां रोगाणां विशेषेण रोहो यस्मात्तत्तथा दुरापैर्मधुलवै-
रुदबिन्दुकल्पैः सुखलेशैः कामाग्निं शमयन् शान्तिं कर्तुमिच्छन्
यदपि पर्यायेण कलेवरं विषयसुखं चेत्युभयं नश्वरं विद्वानयं
जनः इहोभयस्मिन्नपि ननु निर्विद्यते निर्वेदं नैव प्राप्नो-
तीत्यन्वः ॥ २९ ॥

हरेर्मक्तवात्सल्यं प्रकटयन् ब्रह्मादस्तत्त्वज्ञानविधुर इवायोग्य-
जनमोहायाह—काहमिति । हे ईश्वर ! तमोगुणप्रचुरं रजोगुणोत्प-
त्तिहेतौ अस्मिन् सुतेनकुले असुरकुले जातोऽहं क अक्तानुग्रह-
लक्षणा तवानुकम्पा क मिथो विरुद्धस्वभावत्वात् किञ्चाद्यमप्रेति
तत्राह न ब्रह्मण इति निरन्तरसेवा मे दूरत्वेनतरस्मादाधिकोद-
योऽपीदानीं रमादीनां शिरसि नार्पितो मम शिरसि तव पञ्चकरः
पञ्चोदग्रप्रभावतपाग्निनिधानलक्षणाः प्रसादोऽर्पित इति यत्तस्माच्चिन्त-
तव चरितमित्यर्थः । “श्रीब्रह्म ब्राह्मीर्वीद्वाहितिकं तत्स्त्रीपुरुषताः
नदन्ये च क्रमात्सर्वे सदा मुक्तौ मृतावपि । हरिभक्तौ च
तज्ज्ञाने सुखेन नियमेन तु । परतः स्वतः कर्मतो वा न कथं
चित्तदन्यथा” इति वचनादुक्त एवार्थ इति ॥ २६ ॥

सेवाधिक्यमेव फलाधिक्ये कारणं न त्वाभिजात्यादिकमि-
त्यभिप्रेत्याह—नैवेति । यथा जन्तोर्वा परावरमतिस्तथैषा भवतो न
स्यात्तु कुन आत्मसुहृदः “तदेतत्प्रेयः” इति श्रुतेः लोके यद्यप्या-
भिजात्यादिकं परावरत्वे निमित्तं तथापि लोकविलक्षणमहिम-
त्वात् भवतः प्रसादः जगतः संसेवया मेवानुगुणः फलाधिक्यो
दयः स्यात् “यावत्सेवा परे तत्त्वे तावत्सुखाविशेषता” इतिस्मृतः
परावरत्वं च सेवानिमित्तं “शुचीनां श्रीमतां गेहं योगभ्रष्टेभि-
जायने” इतिवचनात् ॥ २७ ॥

नन्वेवं सेवानुरूपफलोदये शास्त्रीये सिद्धे त्वं किङ्करोषीति
तत्राह—एवमिति । फलोदयस्य सेवानुविधायित्वात् सोऽहं तव
भृत्यसेवां कथं नु विसृजे मम हितरूपत्वादित्यतस्तद्व्यागे
कारणमाह । जनमिति । प्रभवाहिकूपे जन्माद्यसर्पविषकलि-
लसंसारगते पतितं कामाः विषयास्तानभिजातवत् इति कामा-
भिकामस्तं जनमनु तस्य जनस्य प्रकर्षणं सङ्गः जन्मलक्षणस्त-
स्मात्प्रपन्नं आत्मसात्कृत्वास्मिन्नेव इति बुद्धिं कृत्वा सुरभ-
विण्या गृहीनोनुगृहीतोऽयः सोहमिति यस्मात्तस्मादिति
शेषः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिराध्याचार्यकृतकमसन्दर्भः ।

पुनः स्वस्यातिदैर्घ्यं दर्शयितुं सामान्यतो जीवानां दैन्यं
दर्शयति—कुत्रेति । मधुरूपकं तेनाग्नेः प्रत्युत वृद्धेः ॥ २५ ॥

अथ स्वस्यापि दैन्यं दर्शयन् तत्कृपया निरुपाधित्वं प्रावलयञ्च
दर्शयति—काहमिति । नच ब्रह्मण इति तदानींतन वृत्तान्ता-
पेक्षया ॥ २६ ॥

यत्तु भवान् भक्ताननुगृह्णाति तच्च अद्यापि चित्रं तथापि
दृष्टान्तसद्भावात् नातिचित्रं मध्यनुग्रहस्तु तदभावाद्दीव चित्र-
मिव पूर्वार्थमेवोक्तकर्षयितुमाह—नैवेति ॥ २७ ॥

अथेतादृश्याः कृपायाः कारणं स्मरन्नापि तदेवाभिष्टं प्रार्थयते
एवमिति । एवं त्वत्कृपायोग्यं अथास्यास्तथा अनुगृहीतो यः
मोऽहं दृष्टभगवद्भृत्यकृपातिशयत्वात् कथं विसृजे त्यक्तुं शक्नोमि
नैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तर्हि किमिति भोगैश्वर्यं सर्वं एव लोको बांछतीति चेत्स-
र्वोप्यनभिज्ञ एवेत्याह—कुवेति । मृगतृष्णारूपाः मृगतृष्णा यथा
दृष्टिसुखरूपास्तथैवाशिषो राज्याद्या अपि श्रुतिसुखमाद्यः
स्पर्शोऽसूया रागद्वेषापापचिन्तादिभिर्वस्तुतः सुखलेशस्याप्यभावात्
अस्तु वा सुखं तस्य भोगोऽस्मादर्थोत् महदेव दुःखमित्याह
केदमिति । यद्यतो विद्वानपि जन इति विचार्योपि न निर्विद्यते
ततो सुखं किमुनेति भावः कीदृशः कामरूपमनलं मधुलवैः
सुखलेशैः शमयन्निति नहि मधुलवैरनलः शास्वति प्रत्युत दीप्यते
एव दुरापैरिति ते च सुखलेशा दुःखैरेवोपाज्यते ॥ २५ ॥

किञ्च यद्यपि मादृशो नास्ति कोऽप्यभयस्तदपि त्वं मां सर्वो-
त्तममकरोत्तत्वे कृपामाहात्म्यं किं वर्णयामीत्याह—काहमिति । यत्
यः पद्मकरः मम शिरस्यर्पितः सन् ब्रह्मण इत्यादि ॥ २६ ॥

न च त्वं स्वरूपया उत्तमाधमौ गणयसीत्याह—नैवेति । पते
ब्रह्मादय उत्तमाः अयमसुरो नीच इत्येवपरावरमतिर्जितोः प्राकृ-
तस्य यथा तथा भवतो नैव स्यात् तत्र हेतुः जगत आत्मनः
सुहृदश्च तर्हि सर्वत्रैव सम एव मत्प्रसादोऽस्तु तत्राह संसेवया
यथा सुरतरुणाभितरस्यैव सङ्कल्पानुसारेण फलं दददपि न
विषमस्तथैव त्वमपि तत्रापि सेवानुरूपमुदयः सेवातारतम्येनैव
कृपाया उदयतारतम्यं नतु परावरत्वं उत्कृष्टनिकृष्टत्वमेव कृपो-
दयतारतम्यस्य कारणमित्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु, मत्संसेवया त्वयि मम सम्यक् प्रसाद इत्यत्र सुरतरु-
दृष्टतेन महैषम्यं पर्य्यहर्षीः किंतु संसेवया एक कारणं तद्भू-
हीति तत्राह एषम उत्कृष्टनिकृष्टाभावेन जनं सर्वमेव कामान-
भिकामयमानं प्रभव एवाहियुक्तः कूपस्तत्र निपतितम् अनु तत्
प्रसङ्गात् प्रयतस्त्रेवाहं सुरर्षिणा भीतारदेन आत्मसात्कृत्वा
अयं जीवो मदीयो भवत्विति माय स्वरूपमारोप्य गृहीतः
बलात् स्वर्पाणिनव गृहीत्वा ततः सकाशात् स्वातिकं नीत्वा
तन्मंत्राजमुपदिश्य स्त्रेवकीकृत इति भावः सोऽहं संसारकूप-
पतित एव संग्रहं ब्रह्मादस्त्वङ्गो यत्प्रसादादभवत् तस्य तव
भृत्यस्य श्रीमद्भुतोः सेवां कथं विस्तृजामि त्वजामि यथा कर्म-
ज्ञानियोगिनः फलप्राप्तौ साधनं त्यजन्ति, तथेत्यर्थः । भक्तिमार्गे
हि साधनस्यापि फलीभावात् भगवन्तं प्राप्तानामपि भुवादीनां
साधुसङ्गदिस्तथैव स्पृहा यथा भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे
प्रसङ्गो भूयादेन तमहताममलाशयानामिति ध्यायंश्चराम्यानुगृहाण
यथास्मृतिः स्वाभिति चातएव विचार्यैव मया प्रार्थितं नय मां
निजभृत्यपार्श्वमिति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, स्वत एव भवान् कुतो न गच्छति अत्राह—कुत्रात
मृगतृष्णारूपाः मृगतृष्टं मृगतृष्णा यथा जलामासरूपा तथा
पुरुषार्णमासाः श्रुतिः अन्नं नदेव सुखं यासु ताः आशिषः कुत्र
अशेषरत्नां विरोहो जन्मस्थानमिदं सकलेवरं च क इत्येवं यदपि

जनो विद्वान् तथापि दुरापैर्दुःखलेशैर्मधुलवैर्विषयसुखलेशैर्दुष्पूरं
कामानलं शमयन् आस्ते नतु विरज्यते त्वद्भृत्यपार्श्वं न गच्छ-
तीति भावः ॥ २५ ॥

आत्मनो लब्धभगवत्प्रसादत्वमाह—काहमिति । रजसः प्रभवो
यस्मिन् तस्मिन् तमोधिकं यत्र तस्मिन् सुरेतरकुले जातोऽहं क
क च तवानुकम्पा यत् यया प्रसादः प्रसादद्योतकः पद्मकरः
पद्मवत् सुखदः करः मे शिरसि अर्पितः नतु ब्रह्मणो न भवस्य
नतु रमायाः शिरसि अर्पितः यद्वा एवंविधः पद्मकरो ब्रह्मणो न
भवस्य रमाया अपि नेति योज्यम् ॥ २६ ॥

ननु, अहो अयं परः उत्तमः अयमपरोऽयमः एषा मतिर्जितोः
प्राकृतस्य जीवस्य यथा भवति तथा जगतः आत्मनः परमस्वरू-
पस्य सुखदः हितकारिणो भवतो नैव स्यात् तथापि सुरतरुः
कल्पद्रुमात् सेवानुरूपमुदयो वांछितार्थलाभः इव संसेवया ते
प्रसादो भवति एवमयं पर उत्कृष्टः मम प्रसादाहं न त्ववर
इति तव प्रसादे परावरत्वं कारणं न भवति ॥ २७ ॥

प्रकर्षणं भवन्तीति प्रभवाः कामक्रोधलोभादयस्ते एवाह-
यस्तद्युक्ते कूपे कूपवद्दुस्तरौ संसारे नितरां पतितं कामान् विष-
यानभिकामयतीति कामाभिकामस्तं जनं कलत्रापत्त्यादिरूपमनु-
अनुसृत्य प्रसङ्गात् तस्मिन् जने प्रकृष्टो यः सङ्गस्तस्मात्प्र-
पतन् योऽहं देवर्षिणाऽऽत्मसात्कृत्वा गृहीतो अनुकम्पितः सोऽहं
तव भृत्यसेवां कथं विस्तृजे अतस्तव भृत्यपार्श्वं मां नयेति
भावः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

अवश्य रमणीय और मृग तृष्णा रूप आशिष (पैहिक
पारक्य सुख सामग्री) तौ कहाँ, और अनंत रोगों के
जगने की भूमि यह कलेवर कहाँ । ऐसा यह पुरुष जागता
है तौ भी वैराग्य को नहीं प्राप्त होता, क्योंकि ? बड़े
दुष्प्राप्य काम सुख के विदुषों से काम रूप अग्नि के
शमन करने में व्यग्र हो रहा है ॥ २५ ॥

हे ईश ! कहाँ रजोगुण से उत्पन्न होने वाले तमोगुण
प्रधान इस असुर कुल में, मैं उत्पन्न हुआ, और आपकी
निर्हेतुक कृपा कहाँ, क्योंकि यह प्रसाद तौ ब्रह्मा को भी नहीं
मिला शिवको भी नहीं प्राप्त हुआ, और निश्चय करके
रमा (श्रीलक्ष्मीजी) को भी नहीं मिला जोकि ? मेरे असुर
बालक के मस्तक पर आपने अपना करकमल अर्पित
किया ॥ २६ ॥

ये ब्रह्मादिक उत्कृष्ट हैं और यह असुर नीच है इस प्रकार
की पर अवर मति जगत के आत्मा और सुहृद ऐसे आप
की कभी नहीं होती, तथापि कल्प वृक्ष के तरह आपकी
प्रसन्नता है, जैसे कल्प वृक्ष समीप जाने से और इच्छा करने
से फल देता है, ऐसे ही आप भी शरण आने से इच्छा के
अनुकूल फल देते हैं ॥ २७ ॥

मत्प्राणरक्षणमनन्त ! पितुर्वधश्च मन्ये स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुम् ।
 खड्गं प्रगृह्य यद्वोचदसद्विधितुस्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि ॥ २६ ॥
 एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त्वमाद्यन्तयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च ।
 सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं नानेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ॥ ३० ॥
 त्वं वा इदं सदसदीश ! भवांस्ततोऽन्यो माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था ।
 यद्यस्य जन्म निधनं स्थितिरीक्षणं च तद्वै तदेव वसुकालवदष्टितर्वाः ॥ ३१ ॥
 न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयाम्बुमध्ये शेषेऽऽत्मना निजसुखानुभवो निरीहः ।
 योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणाश्च युङ्क्ते ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

संसार रूप सर्प विशिष्ट कूप में पड़े हुए जनों के प्रसङ्ग से मैं भी उसी कूप में गिरता हुआ वर्त्तमान था, श्रीनारदजी ने अपना करके मुझे प्रहृष्ट किया हे भगवान् ! सो मैं आप के दासों की सेवा को कैसा भूल सकता हूँ ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका । .

न चेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतं कित्त्वन्यार्थमित्याह—भो अनन्त ! यदेतन्मत्प्राणरक्षणं मां हन्तुमुद्यतस्य मत्पितुर्वधश्च तदुभयं स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं सत्यं विधातुमित्यहं मन्ये कुतः अयस्मादसदयुक्तं विधिस्तुः खड्गं प्रगृह्यावोचत् किं मदपरो मद्व्यतिरिक्तश्चदीश्वरोऽस्ति तर्हि त्वामिदानीमवतु तव कं शिरोऽहं हरामीति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः । यद्यदाऽवोचत्सदा मत्प्राणरक्षणमिति वाऽन्वयः एतच्च सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितमित्यत्रैव बहुधा व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

न चेदं पक्षपातेन रक्षणं दैत्यहननञ्च त्वयि स्वाभाविकं किन्तु मायागुणोपाधिकं सर्वात्मके त्वयि स्वतस्तदयोगादित्याह एकइति । एतच्च जगत त्वमेवैकः यद्यतः अमुष्यादावन्ते च पृथगवस्यसि विरामं करोषि सन्मात्रतया कारणात्वेनावधित्वेन च वर्तसइत्यर्थः । अतोमध्यतश्च त्वमेव कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिस्त्राह, निजमायया गुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वन्तैर्गुणैर्हेतुभूतैर्नानेव रक्षकश्च हन्तेव चावसितः प्रतीतः तदुक्तं स्कन्धोपक्रमे “निर्गुणोऽपि ह्यजोऽन्यक्तोभगवान्प्रकृतेः परः । स्वमायागुणमाविश्य बाधबाधकतां गतः ॥” इत्यादिना ॥ ३० ॥

ननु, यद्येतज्जगदहमेव तर्हि जगतो वैषम्येण मम वैषम्यमपि किं न स्यादित्यत आह । त्वं वै त्वमेवेदं सदसत्कार्यकारणात्मकं जगन्नतु त्वत्तः पृथक् भवांस्तु ततोऽन्यः आद्यन्तयोः पृथगवस्थानात् अयस्मादेवमतोऽयमात्मीयोऽयं परइति या बुद्धिः साऽपार्था

मायैव कार्यकारणात्वेदं दृष्टान्तेन साधयति—यद्यतो यस्य जन्म ईक्षणं प्रकाशश्च यस्मिन्निधनञ्च स्थितिश्च तद्वै तदेव अष्टिर्वाजं कारणं ततः कार्यं तयोर्यथा वसुकालमात्रत्वम् अयमर्थः कालशब्देन नीलत्वाद्यसाधारणगुणयोगात्पृथ्वी वसुशब्देन वस्तुमात्रं भूतसूक्ष्मं तत्र तयोर्यथा पृथिवीमयबीजमात्रत्वं तस्य च यथा भूतसूक्ष्ममात्रत्वमेवं सर्वमपि कार्यकारणात्मकं जगत्परमकारणात्मकमेवेति तथाच पारमर्ष सूत्रं “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” इति. अतिश्च “वाचारम्भणं विकारोनामभेधं सृष्टिकेत्वेव सत्यम्” इति ॥ ३१ ॥

तत्र तावदन्ते पृथगवस्थानं दर्शयति—न्यस्येदमिति । इदं जगदात्मनैवात्मनि निक्षिप्य स्वसुखमेवानुभवन्निष्क्रियः सन्प्रलयोदकमध्ये शयनं करोषि, तर्हि किं जीवस्येव ममापि तमोवृत्तिरूपा निद्राऽस्ति ? नहि नहि. योग एव तु बहिर्हेत्यभावसाम्याजिद्रोच्यत इत्याह—योगेन मीलिते दृशौ येन आत्मना स्वरूपप्रकाशनं निपीता निद्रा येन यतस्तुर्येवस्थात्रयासीते स्वरूपे स्थितस्त्वं ननु सुप्तइवाऽऽत्मना तमोयुङ्क्ष्वे योजयसि न पश्यसि न जाग्रत्स्वप्नयोरिव गुणान्विषयांश्चेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यो नारदमुखेन मयि कृतः स एव परमोऽनुग्रहः न चेदमिति तुच्छं मत्प्राणरक्षादिरूपं न चेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतं कित्त्वन्यार्थमित्याह—मत्प्राणरक्षणमिति । हे अनन्त ! यदेतन्मत्प्राणरक्षणं मत्पितुर्वधश्चोति तदुभयं स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं सत्यं यथा भवति तथा विधातुं कर्तुं कृतमित्यहं मन्ये स्वभृत्यऋषिवाक्यमित्यत्र निजभृत्यभाषितम् इत्यत्रेवार्थो द्रष्टव्यः किञ्च यदस्मत्पिता विधितुर्मद्वधमिति शेषः । मां जिवांसुरित्यर्थः । खड्गं प्रगृह्य मत्तोऽन्यश्चेदीश्वरस्त्वद्रक्षकोऽस्ति तर्हि स त्वामिदानीमवतु रक्षतु तव कं शिरोहरामीति यद्वोचदुक्तवान् तदीश्वरान्तरादित्य वचः असदसत्यं च विधातुं मत्प्राणरक्षादिकं त्वया कृतमित्यहं मन्ये इत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं कोपोपशमनप्रार्थनानुकूलोक्तं स्वाभिप्रेतं तदास्थयोगं

एवं जगत्तद्गन्तव्यं तदेकेश्वरत्वं तदेककारणत्वं चोक्तम्
अथ चतुर्मुखस्य तत्कार्यं तदाहितमष्टयुपयुक्तं ज्ञानशक्त्या-
दिमत्तञ्च विश्वस्तावद्युक्तं विश्वस्याद्यन्तयोः प्रथमवस्थानं

[୫୫]

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रान्ते पृथगवस्थितिप्रकारमाह—न्यस्येति । इदं परिहृदय-
मानं चिदचिदात्मकं जगत् आत्मनि न्यस्योपसंहृत्य शेषे माया-
नोसि शेषात्मनेति पाठे, शेषस्य कारणात्मनावशिष्टस्य चिदचिद-
द्रव्यस्यान्तरात्मना स्वरूपेणात्मनि स्वस्मिन्नेवावस्थित इत्यन्वयः ।
कथंभूतः स्वतो निरुपाधिकं निजसुखस्यानुभवो यस्यानप्य निरीहः
निष्क्रियः योगेन निजसुखानुभवरूपायोगेन मीलितइह निवृत्त-
स्वकल्परूपज्ञानः मीलितइति पाठे मीलितइति योगेन निवृत्त-
स्वकल्परूपज्ञानावस्थानयोगेन विशिष्ट इति शेषः । मीलित-
इत्यनेन प्रसक्तं निद्राप्रसङ्गं निराह, वीतनिद्र इति आधारा-
न्तरैरपेक्षमाह आत्मनि स्थितः इति कथंभूते तुयं जाग्रदा
द्यवस्थान्तरातीते प्रथमान्नपाठोपि दृश्यते तत्राप्युक्त एवार्थः ।
तमः सूक्ष्मावस्था प्रकृतिः “अक्षरं तमासि ज्ञीयते” “आसी-
विदं तमोभूतम्” इति श्रौतस्मार्त्तप्रयोगात् तमस्तद्गुणान् सर्वा-
दींश्च न युज्यते न सम्बन्धासि प्रकृतितद्गुणास्पृष्टा भवसी-
त्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वभूत्यभाषितमृतं कर्तुं स्तम्भादभूदिति यत्सूचितं पूर्वत्र तदि-
दानीं स्पष्टमाह—मत्प्राप्नोति । मत्प्राप्ताश्चक्षुषां मम पितुर्वध च
स्वभूत्यनारदश्रुषिवाक्यं च असद्विधितसु, खड्गं प्रगृह्य हिरण्य-
कशिपुर्पदि मदपर ईश्वरोऽस्ति स त्वामवतु तस्य तव कंशि-
रो हरासीति यदवोचत् तच्च ऋतं विधातुं अयमवतारइति मन्य
इत्यन्वयः ॥ २६ ॥

भूविर्जुम्भयाभिर्भ्रंशितेन्द्राद्यैश्वर्यस्य मत्पितुर्हेननमस्माकं चित्रं
चेदपि न तव चित्रं तस्य जगत्प्रकृत्वात् जगच्च त्वत्सृष्टं त्वत्प्र-
विष्टं त्वदधीनसत्ताकमतः स्तम्भादाविर्भावोऽपि युक्त इत्याह—
एक इति । अयमर्थः एतज्जगत्त्वमेव नान्यः कुतः एकः प्रधानः
प्राधान्यं च कुतोऽवगम्यत इति तत्राह—अमुष्य इति । अमुष्य
जगत् आद्यन्तयोक्तपक्षेः पूर्वं विनाशादूर्ध्वं च भव्यतः स्थिति-
कावे च त्वमेवावस्थसि सन्निति निर्गतिोऽसि शास्त्रत इति यस्मात्
ननु जगत्स्त्वद्विकारत्वेन तद्विवर्तत्वेन वा त्वदवसानं युक्त-
मत्राह—पृथगिति । भिन्नत्वेनेत्यर्थः । पुनः सृष्टिकावे निजमायया
स्वसामर्थ्येन स्थापितया चिदचित्प्रकृत्या चेदं गुणव्यतिकरं
जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वं तैमिर्भैः पदार्थैर्निर्मितैः नानव भिन्न-
इव ननु भिन्न इत्यवसितोऽसीति यत्तस्माच्च । प्रतिदृशमिव नैक-
भक्तैर्भक्तमिति श्लोकेः “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इति श्रुतेश्च
“नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादि श्रुत्या नानात्वस्य निषिद्धत्वात्
नानेवानुविधावतीत्यादिनानर्थहेतुत्वाच्च भेददृष्टेः ॥ ३० ॥

हरेर्जगद्व्यवस्थस्य स्पष्टमप्रतीतिः तदर्थं पूर्वपद्योक्तं विशद-
यति त्वं वाइति । हे ईश ! इदं सदसम्भाराचरलक्ष्णं जगद्व्यं
सत्ताया अपि त्वदधीनत्वाद्यं व्यपदेशो न तादात्म्यात् तत्त्वतस्त-
दात्मत्वं किं न स्यादिति तत्राह—भवानिति । ततो जगतो भवान-
न्मोऽपि स्वतोभिन्नोपीत्यर्थः मत्स्वातन्त्र्यवज्जगत्स्वातन्त्र्यमपि किं न

साधुभयोर्भेदोऽपि दृढतरः स्यादिति तत्राह—मायेति । आत्मेत्यु-
पलक्षणम् आत्मानात्मलक्षणस्य प्रपञ्चस्य परत्वबुद्धिः स्वातन्त्र्य-
ज्ञानं यत्सेयं मायाविद्यमाना कुतइति तत्राह—अपायेति ।
श्रोतारारण्यस्य तव स्वातन्त्र्यज्ञानं यथा पुरुषार्थसाधनं तथा-
न्यस्य स्वातन्त्र्यज्ञानमनर्थहेतुरिति उभयं हि शब्देनास्मिन्निति
दर्शयति स्तन्त्रजीवात्मकत्वात्स्वतन्त्रं जगदित्यतोवाह—मायेति
आत्मनो जीवस्य परत्वबुद्धिः जीवस्य परमैक्ये परमात्मना यज्ज-
न्मादिकं क्रियते तदनेनापि कर्तव्यम् । तदनुभवविरुद्धमतो यद्य-
दधीनं जन्मादिकं तद्वस्तु तदेवेति प्राधान्यविवक्षया अभेदव्यप-
देशापपत्तेरिति प्रकारान्तरेण तद्वानिमाह—यद्यप्येति । अयमर्थः ।
यस्य जगतो जन्मादिकं यद्यदधीनं तज्जगत्तदेवेत्युच्यते इति यत्त-
स्माज्जगत्त्वमेवेत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह—खल्विति । उद्धितर्धोः
वृत्तदाहवृत्तयोः कालवत् कालाधीनत्ववत् एतदेवाचार्यः सम्य-
ग्विवृत्तं यथा वृक्षश्च वृत्तदाहकश्च दैवकालाधीनत्वाद्वैवं कालश्च
त्युच्यते एवञ्च त्वदधीनत्वात्सर्वस्य सर्वमित्युच्यते स्तन्त्र-
क्षिप्तोऽपीति । “उष दाह” इति धातुः अत्र खलु शब्दः साक्षादै-
क्यनिषेधे वर्तते “अल्लंखन्तोः प्रतिषेधयोः प्राचां कत्वे” इति सूत्रात्
अलमैक्यकथानिष्टत्वमित्यर्थः । “यएष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहं
मस्मि स एवाहमस्मि यएष चन्द्रासि पुरुषो दृश्यते सोऽहंस्मि”
इत्यादि श्रुतौ स्वस्यान्यस्य परमात्मत्वोपदेशः प्रतीयते अतः
कथं भेदः कथयते इत्यतोवाह—मायेति । आत्माहं च परोन्य-
श्च परश्च परमेश्वरएवेति यावुद्धिरियमपार्थो मायाभ्रान्तिस्तस्मा-
त्तदधीनत्वात्तदन्तर्यामित्वेन स्थितत्वाच्च सोऽहमस्मित्युच्यते ननु
नद्रूपत्वादेतदव्याचारेणैककम् अहं चान्यश्च परमेश्वरपदेत्यपार्थोभ्रा-
न्तिस्तदधीनत्वात्स इत्युच्यते न स्वरूपत्वादित्यर्थः । इति ईक्षणं
ज्ञानम् ॥ ३१ ॥

स्वमाद्यन्तयोरित्यत्रांते भीहरिरवशिष्यते इत्युक्तं तं प्रकारं
दर्शयति—न्यस्येति । विलयांशुमध्ये इदं जगदात्मनि स्वोदरे
न्यस्य शेषासनोभूत्वा तुयंस्थितोजाग्रदाद्यवस्थाप्रवृत्तिशून्य-
मूर्तौ स्थितस्त्वं तमः प्रकृतिं गुणास्त्वादींश्चात्मानं युञ्जे ननु
“प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः क्षोभयामास” इत्यादौ प्रती-
तिप्रस्तावना ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

मत्प्राप्ताश्चक्षुषादिकञ्च तथैवेत्याह—मत्प्राप्नोति ॥ २६ ॥

अयं रसान्तरेण तत्क्रोधशमनं तथाहि कथमर्थं घराक-
स्तव क्रोधविषयो यत एक इत्यादि तथापि पूर्वेषां सङ्गतिर्दृश्यते
तथाहि—तदेवं भक्तानुग्रहसम्बन्धेन साक्षादेवावतीर्षास्मद्विध-
रक्षणं करोषीति स्थिते यत्त्वमन्तर्यामितया सामान्यतो विश्व-
रक्षणं तच्च त्वयैव क्रियमाणमपि न साक्षात् किन्त्वव्यवहारैवेति
दर्शयस्तदनुसङ्गतः सृष्ट्यादि लोलामाह—एक इति ॥ ३० ॥

तत्र तस्य वैलक्षण्यं स्थापयति त्वम्वा इति ॥ ३१ ॥

प्रसङ्गेन महामक्तविरुद्धाद्यनुग्रहतः सृष्ट्यादिमयी साक्षा-
ल्लीलामेव विशेषतो वर्णयति—न्यस्येदमिति सप्तभिः । आत्मनि

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गन्धोदकशायिरूपे जगत् त्रैलोक्यं योगमाह तुर्यं स्वतुरीय-
तत्त्वे श्रीवासुदेवाख्ये स्थितः । तन्मात्रत्वेनात्मन्युरीकृत स्फूर्तिः
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

अतस्तत्र भक्तवश्यत्वाद्भक्तकृपापुण्यमित्येव लोकेषु तत्र कृपा
दृष्टा ननु त्वं स्वभक्तमनाश्रितात् कांश्चिदपि कृपयसीति नने
कापि वैषम्यं मय्यपि तत्र स्वभक्तानुरोधेनैव सर्वं एवानुग्रह
इत्याह—मदिनि । स्वभृत्यः ऋषियोनारस्तस्य वाक्यं सत्यं कर्तुमित्यह
मन्ये मन्मात्रा मदर्धे प्रार्थितेन श्रीनारदेन त्वत्पुत्रस्य विद्वेषकनाशा-
दिना कल्याणं भविष्यतीति वदन्नात् यदुक्तम् “ऋषिं पश्येच्चरन्तत्र
भक्त्या परमयासती । अन्तर्वेत्नी स्वर्गमस्य ज्ञेयायेच्छा प्रसूनये
ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः” इति यद्यस्मादस्मत्
मद्विसर्गं विधित्तुः के शिरो हरामीति तथाहि दिग्गजादिभ्यो
यथा मद्रक्ष्यां तथा तद्वस्तान्नसम्भवतीति तद्वद्वत् त्वया कृत
इति एवं भगवतः सर्वत्र साम्येपि भक्तवश्यत्वं विशिष्यत
इति प्रह्लादेन ज्ञापितम् ॥ २६ ॥

एवं गुणातीतानां मादशभक्तानां गुणातीतेन त्वया भक्त-
वत्सत्वेन पालनं गुणातीतमेव गुणमयस्य जगतस्तु सृष्टिपालनसं-
हारा उदासीनेनैव त्वया गुणमया एवेति वदस्तस्य जगतस्तत्का-
रणाकत्वात् त्वन्मयत्वमेवेत्याह—एक इति । यद्यस्मादमुष्य आदौ अन्ते
मध्येच अनुष्मात् प्रथमभूतोऽपि त्वमेव अवस्थसि अवसीयसे
विवेकिमिः प्रतीयसे इत्यर्थः कुतस्नाहिं तथा न प्रतीतिस्तत्राह
निजमायया गुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वेति निर्गुणस्य
तत्र शक्तः स्वरूपशक्तिर्वाभावादिति भावः । तदनुप्रविष्टस्त्वं तैगु-
णैर्हेतुभूतैर्नानैव हेतवपालक इव उत्पादक इव अवसितः वस्तु-
तस्तु तमोगुण एव हन्ता सत्त्वगुण एव पालकः रजो गुण
एव स्रष्टा तेष्वौदासीन्येन त्वत्प्रवेशादेव त्वं हन्तेत्यादि व्यप-
देशः ॥ ३० ॥

ननु, जगतोमायिकत्वेपि मायाया मच्छिक्तित्वाज्जगतो वैषम्ये
ममापि वैषम्यं किं नस्यादित्यत आह त्वं वै इदं सदसत् कार्य-
कारणात्मक जगत्प्राधानिकत्वात् सत्यमेव न तु त्वत्तः पृथक् ।
ततोऽस्माज्जगतस्तु भवानन्यः पृथगेव आद्यन्तयोः पृथगवस्था-
नात् यद्यत्तु तस्मिन्नेव जगति आत्मा अयं ममात्मीयः परः
अयं ममशत्रुरिति बुद्धिः सा माया अविद्या जीवस्याविद्या
कल्पितैवेत्यर्थः । अपार्था सातु मिथ्याभूतैवेत्यर्थः । कार्यस्य
कारणभेदमपि साधयन् दृष्टान्तेन परमकारणस्य भगवतो
वैषम्यमपि निराकरोति यद्यनः यस्य जन्मर्हन्त्याश्च
प्रकाशश्च यस्मिन्निजनं स्थितिश्च तद्वैतदेव अष्टिं बीजं कारणं तदः
कार्यं तयोर्वसुकाजवत् वसुत्वकाजत्वे यथेत्यर्थः वसुशब्देन
वस्तुमात्रं भूतसूक्ष्ममुच्यते कालशब्देन नीलत्वासाधारण्यगुण-
योगात् पृथ्वी कालशब्दाऽत्र नीलगुणावाची ततश्चकारणकार्या-
त्मकयोरष्टि तर्वाद्भयोरेव यथा पृथिवीत्व तन्धत्वञ्च तथैव कारण-

कार्यात्मकस्य जगतः प्रधानत्वं परमेश्वरत्वं च अयमर्थः यथा
वसुमात्रत्वकालस्य कालमात्रमष्टेः अष्टिमात्रत्वं प्रधानस्य प्रधानमा-
त्रत्वं महदादीनां महदादिमात्रत्वं देवतिर्यगादिमयं जगतः, एवं च
तर्वादि सर्वकार्यकारणात्मक यथा भूतसूक्ष्ममेको गन्धएव तथा
देवतिर्यगादिसर्वकार्यकारणात्मक एको भवानेव तथा च पारमर्षे
सूत्र “तदनन्यत्वमारंभशब्दविध्यः” इति श्रुतिश्च “वाचारम्भणं
विकारोनामध्यं मृत्युके त्वेव सत्यम्” इति तेन पार्थिवपदार्थानां
काष्ठपापाणादीनां वैषम्येपि तत्परमकारणस्य गन्धस्य यथा
न वैषम्यं तथैव जगतो वैषम्येपि न भगवत इति ॥ ३१ ॥

आद्यन्तमाध्यावस्थानेनोक्तं जगत्कारणत्वं प्रपञ्चयति—
न्यस्येति पञ्चमि । इदं जगत् आत्मन्येव न्यस्य विलयानि विगत-
लयान्यनश्वराणि भवन्ति यस्य तस्य कारणाणां वश्य मध्ये शेषे स्व-
पिणि आत्मना आत्मस्वरूपशक्त्यैव निजसुखस्यानुभवो यस्य सः
निरीह मायिकबीलामनश्छुः तर्हि किं जीवस्येन ममापितमोरूपा
निद्रास्ति नहि नहि बहिः ह्युभावसाभ्यान्निद्रोच्यते इत्याह
योगेन मीलितदृशौ येन आत्मना स्वरूपप्रकाशेन निपीता निद्रा
येन यतस्तुरीय अवस्थात्रयातिरिक्ते स्वरूपे स्थित एव ननु तमः
सुषुप्तइव सुक्ष्मे जीववत् स्वीकरोषि नापि जाग्रत् स्वप्नयोरिव
गुणान् विषयान् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीनारदेनोक्तमिन्द्रं प्रति अनन्तानुचर इति तद्विवाक्यं खानु-
चरत्वसूचकेन मद्रक्षणेन सत्यं कृतमित्याह—मदिनि । यत् यदा अस
दयुक्तं पुत्रं वधं विधातुं खड्गं प्रगृह्य मद्रपरः मद्यतिरिक्तश्च दीश्वरो
ऽस्ति तर्हि त्वामिदानीमवतु तत्र के शिरो हरामीत्यवोचत् मम
पितेति शेषः तदा यत् मद्राण्यरक्ष्यां तदर्थं मत्पितृवैषम्यं तत्
हे अनन्त ! स्वभृत्यो य ऋषिस्तस्य अनन्तानुचर इति वाक्यमृतं
यथा भवति तथा विधातुमिति अहं मन्ये ॥ २६ ॥

एवं सर्वत्र समेनापि भगवता स्वभक्तपक्षपातित्वेनासुरं हत्वा
मद्रक्ष्यां कृतमित्युक्तमर्थेव सर्वहेतुत्वेन सर्वोत्तमापि त्वया बहूनां
ब्रह्मादीनां बहून् मधुकैटभादीन् हत्वा रक्षा कृता इत्येवं भगवन्तं
स्तौति । एकस्त्वमित्यादिभिर्नवभिः । एतच्चिद्विदात्मकं जगत् त्वमेव
“सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेः एकः सर्वकारणभूतः “स कारणं
करणाधिपतिः” इति श्रुतेः कुत एतदहमस्मीत्यत आह अनुष्य-
कार्यभूतस्य वस्त्वम् आद्यन्तयोर्मध्यतो मध्ये च औषध्यादेर्भूमिरिव
त्वमसि हेतुतया वर्त्तस इत्यर्थः ननु तर्हि संसारित्वजडत्वादयो
दोषाः मायं स्युरित्यत्राह पृथक् चासि चेतनाचेतनरूपास्त्वा-
र्थभूताज्जगतः स्वरूपतो भिन्न एवासि चिद्विदात्मकजगद्भि-
न्नोसीत्यर्थः तथाह भगवान्सूत्रकारः “उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्ड-
लवत्” इति सूत्रार्थस्तु वेदान्तकौस्तुभे द्रष्टव्यः । यतः गुणव्यतिकरं
स्वशक्तिगुणपरिणामरूपं स्वांशभूतजीवभोगार्थं अपरिणामस्व-
स्वरूपमेवेदं जगत् मायया व्युत्पन्नं सङ्कल्पेनेत्यर्थः ततः पृथक्
स्वरूप एव सृष्टा तत्समसृष्टं जगदनुप्रविष्टः तैगुणैरावृत्तात् जीवा-
नालस्य निग्रहानुग्रहादिकं करोषि तैगुणैर्नानैव निग्रहादिकं च

तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या सञ्चोदितप्रकृतिधर्मण आत्मगूढम् ।

अम्भस्यनन्तशयनाद्विरमत्समाधेनाभेरभूत्सकणिकावटवन्महाऽब्जम् ॥ ३३ ॥

तत्सम्भवः कविरतोऽन्यदपश्यमानस्त्वां बीजमात्मनि ततं स्वबहिर्विचिन्त्य ।

नाविन्ददद्दशतमप्सु निमज्जमानो जातेऽङ्कुरे कथमुहोपलभेत बीजम् ॥ ३४ ॥

भीमच्छुकेदवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भाषा टीका ।

अवसितः तमोगुणवृत्तेन जीवेन पापकर्मफलदत्वेन निग्रहकर्ता रजोगुणवृत्तेन ऐहिकपुण्यकर्मफलदत्वेनानुग्रहकर्ता सत्गुणवृत्तेन जीवेन पारलौकिकसुखदत्वेनानुग्रहकर्ता निश्चितः सन् इदमवसि ॥ ३० ॥

इमं कार्यकारणयोजगद्ब्रह्मणो भेदाभेदसम्बन्धं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति, त्वमिति । यद्यतो यस्य जन्मात्पत्तिः निधनं समाप्तिः स्थितिः पालनमीक्षणं दर्शनम् तद्विघ्नमपि तदेव तदभिन्नमेव वस्तुकालवत् वस्तुकालपारिव वस्तुकालवत् एको वै शब्द इवार्थं तस्य अष्टितर्था- विवेक्यन्वयः वस्तुशब्देन वस्तुषा गृह्यते तथा च वस्तुतः वस्तुभातः उत्पत्तिरौषध्यादेः तद्वस्तुभातो भिन्नमप्यभिन्नमेव कालतः समाप्ति- क्षणादिस्तच्च ततो भिन्नत्वेऽप्यभिन्नम् अष्टिताऽन्तात्पालनं शरीरस्य तच्च ततो भिन्नत्वेऽप्यभिन्नम् यदतो दर्शनं हरितादेस्तच्चापि ततो भिन्नम् एवं हे ईश ! यद्यपि भवान् स्वासाधारणरूपेण ततो जगतोऽन्योऽपि तथापि इदं चिद्चिदात्मक सदसत्स्थूलसूक्ष्मरूप जगत् वै निश्चितं त्वमेव त्वत्तो भिन्नमप्यभिन्नमेव तथा च श्रुतिः “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति” इति यत् या आत्मनि विश्वार्त्मानि त्वयि परबुद्धिः मत्तः सर्वथान्योयमिति केवलभेदबुद्धिः सा माया दम्भरूपा अपार्था च “अन्यो सावन्त्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुः” इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

अथ भगवतः महाप्रलयान्ते परे वैकुण्ठे शयनं तदनन्तरं ब्रह्माण्डोत्पादनं ब्रह्मोत्पादनं तद्गुणवृत्तिं च चेष्टितं जीवहितायैवेति वर्णयन्ति-त्यस्येत्यादिना । निरीहः नरकलोकक्रीडेच्छः अत एव निजसुखस्थाऽनुभवो यस्य सः तस्मा आत्मना आत्मनि कारणरूपे कार्यरूपाग्निं जगत् न्यस्य विज्रयानि विगनजयानि नित्यानि अभाकृतानि अम्बूनि यस्मिन् तत्परमं धाम तन्मध्ये योगेन निजानन्दयोगेन निमीलितदृक् आकृतनिद्राप्रसङ्गं निद्रारयति आत्मनिधीतनिद्रा इति आत्मना परानन्दस्वरूपप्रकाशेन निषीता निद्रा येन सः शेषे शयनं करोषि तस्य लोकस्य प्रकृतितद्गुणवर्जितत्वमाह, तुयं प्रकृता ये लोकाः ऊर्द्धाधो मध्येभेदात् त्रिविधाः तद्वेषन्त्या चतुर्थे—

“ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः” ॥

इत्येवं त्रिविधजीवामये इत्यर्थः । तत्र स्थितः तमः प्रकृतिं तदीयान् गुणांश्च न युंक्षे न योजयसि तत्र प्रकृतितद्गुणतत्कार्यव्यवहारं नैव ह्रस्वस्यसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

हे अनंत ! आपने मेरे प्राणों की रक्षा और पिता को वध ये दोनों जो किये सो में जानता हूँ कि अपने दास और ऋषि लोगों के वाक्य सत्य करने के वास्ते किये, जो मेरा पिता हाथ में खड्ग लेकर बोला कि मेरे से दूसरा यदि ईश्वर है तब तेरी रक्षा करे मैं तेरा मस्तक हरण करता हूँ ॥ इतने पर आपने रक्षा करी ॥ २६ ॥

यह संपूर्ण जगत् एक आपही का स्वरूप है इस जगत् के आदि अंत में आपही विराम करते हैं अर्थात् वर्तमान रहते हैं अत एव मध्य में भी आपही हैं आप अपनी निज मायासे गुणों के परिणामात्मक इस जगत् को रचकर उसमें प्रविष्ट होकर नाना सरोके मालूम पड़ते हैं ॥ ३० ॥

हे ईश ! यह कार्य कारणात्मक जगत् आपसे पृथक् नहा है आप तो जगत् से भिन्न हो क्योंकि ? आदि तथा अंत में स्थूल चेतनाचेतन युत जगत् नहीं रहता और आप तो स्थित रहते हो, और यह जो बुद्धि है कि “यह मेरा और वह पराया, सो अपार्थ माया ही है जिस परमात्मा से इस जगत् का जन्म नाश स्थिति औ प्रकाश है उसी स्वरूप यह है, जैसे बीज और वृक्ष कार्य कारण मात्र अवस्था से भिन्न हैं ॥ जो जिससे आरब्ध होता है वह भी तत्स्वरूप ही है जैसे मृत्तिका से हुआ घट मृत् स्वरूपही है ॥ ३१ ॥

प्रलय काल के जब मध्य में आप अपने में इस जगत् को लीन कर, निज सुख मात्र के अनुभव वाले निश्चेष्ट होकर सोते हैं उस समय में आप योग से निमीलित दृष्टि वाले होकर आत्मा में निपीन की निद्रा जिसने ऐसे चतुर्थ अवस्था में स्थित होकर तम और गुणों का योग नहीं करते हैं ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इदानीं कारणत्वेनाऽदावपि पृथगवस्थानं दर्शयन्मध्यतश्च त्वमेवेत्येतत्प्रपञ्चयति चतुर्भिः । यस्त्वमम्भसि शेषे तस्यैव ते इदं जगद्वपुः स्वरूपं नान्यस्व यतस्त्वं मध्यतोऽपि तस्य कथम्भूतस्य निजया कालशक्त्या सञ्चोदिताः प्रकृतेर्धर्माः सर्ववाद्यो येन स्वरूपत्वे हेतुः अनन्तशयनाच्छेषपर्यंकाद्विरमत्समाधिर्यस्य तस्य तव नामेः सकाशात् एकार्णवादके महाब्जं लोकपद्ममभूत् कथम्भूतं अस्मानि त्वय्येव गूढं सत् खकणिकातः सूक्ष्माद्गुणवृत्तिजान्माहावद इव ॥ ३३ ॥

स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आस्थितोऽब्जं कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः ।
 त्वामात्मनीश भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं भूतेन्द्रियाशयमये विततं ददर्श ॥ ३५ ॥
 एवं सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् ।
 मायामयं सदुपलक्षितसन्निवेशं दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिञ्चः ॥ ३६ ॥
 तस्मै भवान्हयशिरः^(१)स्तनुवं च बिभ्रद्वेदद्रुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ ।
 हत्वाऽनयच्छ्रुतिगणांस्तु रजस्तमश्च सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनन्ति ॥ ३७ ॥
 इत्थं नृतिर्यगृषिदेवज्ञपावतारैर्लोकान्विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।
 धर्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥ ३८ ॥
 नैतन्मनस्तव कथामु विकुण्ठनाथ ! सम्प्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रम् ।
 कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्तं तस्मिन्कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ॥ ३९ ॥
 जिह्वैकतोऽच्युत ! विकर्षति मा वितृप्ता शिश्रोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।
 घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क च कर्मशक्तिवेह्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावार्धदीपिका ।

नन्देव कारणात्वेनानुगतः सन्मध्यतश्च त्वमेव वर्तस इत्युक्तम्
 एतदेव शुद्धसत्त्वस्य ब्रह्मणोऽनुभवेन स्फुटयितुं तस्य प्राक्तनी-
 खवस्थामाह—तस्मिन्मन्त्रे सन्मयो यस्य कविर्ब्रह्मा अतः पञ्चादन्य-
 दपश्यन् बीजमुपादानकारणभूतं त्वां स्मस्मिन्व्याप्तं सन्तमपि
 नाविन्दत् युक्तं चैतत् उह अहो अङ्कुरे जाते सति बीजं तदनु-
 गतं कारणां पृथक्स्थं नाम पुमान्पश्येत् ॥ ३४ ॥

भवदुपासनया तु स्वस्मिन्नेव दृष्टवानित्याह—सत्त्विति । परावृत्त्या-
 वजमस्थितः सन् तीव्रेण तपसा ध्यानेन अनेन सन्मात्ररूपेणो-
 पादानतया दर्शनमुक्तम् ॥ ३५ ॥

ईश्वरत्वेन च दृष्ट्वा कृतार्थोऽभवदित्याह—एवमनेन प्रकारेण
 सहस्रमपरिमितानि यानि वदन्तादीनि तैराढ्यं समुद्रम मायामयं
 मायाप्रधानं सता प्रपञ्चेनोपलक्षितः सन्निवेशः पादादिरचना
 यस्य ॥ ३६ ॥

तदा च भवांस्तस्यानुग्रहं कृतवानित्याह—तस्मादिति । हय-
 श्रीवसूतिं विभ्रतस्त्वं रजस्तमोरूपौ मधुकैटभाख्यौ हत्वा तस्मै
 श्रुतिगणान्समर्पितवान् तत्र हेतुः सत्त्वमिति ॥ ३७ ॥

एकस्त्वमेवेत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैर्यदुक्तं पञ्चपातेन रक्ष्यं
 तद्विपक्षवधश्च सर्वोपाधिको ननु स्वत इति तदुपसंहरति-
 इत्थमिति । विभावयसि पाट्यासि हंसि घातयसि कलौ तु
 तत्र करोषि यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः अतस्त्रिष्वपि युगेष्वा-
 विर्भावात्स एवंभूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥

तदेवं भगवत्तत्त्वं निरूप्य स्वस्य च तद्विचारयोग्यतां
 निवेदयन्प्रार्थयते—नैतदिति त्रिभिः । असाधुवर्दिमुखम् तीव्रं
 दुर्धरम् हर्षशोकभयैरेषणात्रयेण चार्तं दुःखितमपि त्वत्कथामु

न संप्रीयते तस्मिन्नेवभूते मनसि सति कथं तव तत्त्व विचार-
 यामि ॥ ३९ ॥

किञ्च जिह्वा अवितृप्ता सती भो अच्युत ! मा मां यतो
 मधुरादिरसस्तत्र आकर्षति उदरं तु क्षुधामन्ततः सत्त्वश्च
 एव यत्किञ्चिदाहारमात्रं प्रति चपला दृक् चक्षुः कर्मशक्तिः
 कमेन्द्रियाणि लुनन्ति श्रोत्रवन्ति ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुपसंहृतजगतः कारणात्मावस्थिनाजगत उत्पत्तिपकारं
 मध्यतस्तदन्यत्वप्रदर्शनायाह—तस्यैवेति । तस्योक्तविधमवस्थितरूपं
 तव नामैवेत्पुत्त्वच्छरीरभूतं जगदाकारं महावज्रमभुद्वद्भूतं
 कथंभूतस्य तव निजकालशक्त्या स्वांशभूतया कालाख्यया
 शक्त्या सञ्चोदिता क्षुभितगुणा प्रकृतिरेव धर्मः अपृथक्सिद्ध-
 विशेषणं यस्य तस्य अस्मसि अनन्तशयनादिति लघ्वलोपे पञ्चमी
 शेषपर्यङ्कादुत्थाय विरमन्समाधिः जगद्व्यापारवैमुख्येनावस्था-
 नरूपो यस्य सिल्लक्ष्णैरिति फलितोर्थः, एवंभूतस्य तव नामैः
 त्वच्छरीरभूतं जगदात्मकमात्मानि त्वयि निगूढं सूक्ष्मावस्थापन्नं
 महावज्रं स्वकणिजात्स्वबीजाद्वदद्भुदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तत्संभवस्तन्महावज्रसंभवः कविर्ब्रह्मा अतः पञ्चादन्यदपश्य-
 मानः स्वात्मन्यन्तरात्मनया तत् व्यप्तं बीजं पञ्चस्य कारणा-
 भूतं त्वां स्मस्माद्वह्निस्तथा अदृशनं वर्षातमपसु निमज्जमानो
 विस्मिन्नन्वेपथ्याविन्दत नोपलब्धवान् अहो तथाहि, अङ्कुरे
 जाते बीजं कथमुपलभेत नोपलभेतैवेत्यर्थः । यथाऽङ्कुरे जाते
 सति ततः पृथक्स्थितं बीजं नोपलभते लोकस्तथा मत्काय-

(१) तनुतामिति पाठः नीर० ।

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भूतं जगदात्मकं पञ्चं मद्भिन्नमिति दर्शयितुं भवान्बहुधा वि-
चिन्वतापि ब्राह्मणा नोपलब्ध इति भावः ॥ ३४ ॥

नतो भगवदुपासनया आस्मिन्नेव दृष्टवानित्याह—सत्त्विति ।
स तु विचिन्वन्नात्मयोनिब्रह्मा अतिविस्मितः अवदशतपर्यन्तान्वेषणो-
नापि अनुपलभप्रयुक्तविस्मययुक्तः परावृत्त्याञ्जमाश्रितस्सन्
क्षेत्रेण तपसा ध्यानेन परिशुद्धभावः परिशुद्धमनाः निरस्त-
त्वदृशैर्नविरोधिकर्मा हे ईश । त्वामात्मन्येव वितते व्याप्तं ददर्श
कथंभूतं भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं स्वात्मनः पृथग्विभागानर्हम् अति
सूक्ष्मभूतेति समस्तपाठे भुवि गन्धमिवात्मनि वितते ददर्श भुवि
गन्धमिवेत्यवस्थानमात्रे दृष्टान्तः अति सूक्ष्माणि विभागानर्हाणि
कारणात्मतामापन्नानि भूतान्याकाशादीनि इन्द्रियाशयाशयोक्तः—
करणाच्च तन्मयं तत्प्रचुरमेवभूतं तावद्दर्श ॥ ३५ ॥

ततः सहस्रमपरिमितानि यानि वज्रादीनि तैराख्य समृद्धमतपव
भयाभयमाश्रयैरूपं सनुपलक्ष्यसन्निवेशं सतासत्वेननित्यत्वनोपल-
क्ष्ययः सन्निवेशः वदनाद्यवयवसंस्थानं यस्य ते सता सूक्ष्मरूपेण
सनाप्रपञ्चनोपलक्षितः सन्निवेशो वदनादिदिन्यासो यस्य तमितिवा
यवभूतं महापुरुषं दृष्टा विरिञ्चो ब्रह्मा मुदं हर्षमाप प्राप्तवान् ॥ ३६ ॥

तदा च ते भवाननुगृहीतवान् इत्याह—तस्मा इति । तस्मै
तीव्रतपसा परिशुद्धभावयोक्तविधं त्वां दृष्टवते विरिञ्चाय भवान्
हयशिरस्तनुतां हयधीवरूपं विभ्रतश्चुतिगणान्स्पृष्टुपायावेदकान्
वेदगणान् आनीय समर्पितवान् किं कृत्वा आनयत् रजस्तमश्च रजस्त-
मोरूपौ वेदद्वौ वेदापहारिण्यवतिवचौ मधुकैटभाख्यातिबलावसुरौ
हत्वा समर्पितवान् यतस्समर्पितवान्त एव तव प्रियतमां तनुं हय-
शिरस्तनुं सत्त्व शुद्धस्वस्वात्मिकाम् आमनन्ति धर्मस्थापनायोपात्तां
तनुं शुद्धस्वस्वमयोमामनन्ति जानन्ति अवतारयाधात्म्यविद् इति
शेषः ॥ ३७ ॥

एव जगत्उत्पत्तिप्रकार उक्तः अथ रक्षाप्रकारमाह, इत्यमुचि-
तकालेषु तैस्तैः स्वेच्छोपात्तैः शुद्धस्वस्वमयैः नृतिर्यगृषिदेवज्ञा-
वनारैः रामकृष्णवराहपरशुरामोपेन्द्रमत्स्यावनारैः अवतारान्तरा-
यामपीदमुपलक्ष्य लोकां विभावयसि पालयसि जगद्विरोधिनो
रावणादीन्सि च हे महापुरुष । युगानुवृत्तं कृतादियुगेष्वनुवृत्तं धर्मं
वर्णाश्रममर्यादादिरूपं जगत्प्रतीपनिरसनेन पालि पालयसि यतस्त्वं
कजौ युगे कृन्नोऽभवः आसी । अथ ततः त्रियुगशब्दप्रवृत्तिनिमित्ता-
श्रयोसि कृतवैताह्वापरैस्त्वेवावतारमुखेनाविर्भावान् त्रियुग इत्यभि-
धीयत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवमखिलजगदुदयविभवलयैककारणं तदन्तरात्मानं तच्छ-
रीरकं संस्तुत्य यथावत्स्वरूपरूपादिविमर्शने मन्मनो न सम-
र्थमिति वदन् किञ्चित्प्रार्थयते नैतदिति त्रिभिः । हे विक्रयठनाथ ।
दुरितैर्दुष्टमतपसासाधुवृत्ति कामातुरं विषयप्रवणं हर्षेणाभि-
मतविषयलाभे हर्षेण तद्विपरीतविषयलाभे तु शोकेनेषण-
या पुत्रदारधनैषणाया चास्ते मदीयं मनः तव कथास्त्वेव न
सम्पक् प्रीयते, नासक्तं भवतीत्यर्थः । तस्मिन्मनस्त्वेवं स्थिते सति
दीनः विषयप्राप्त्यर्थेन दुःखितोऽहं तव गतिं याथात्म्यं कथं चिञ्च-
शामि ॥ ३९ ॥

न केवलं मन एव ममैवं जातं किंत्विन्द्रियान्तराशयपीत्याह-
जिह्वेति । हे अच्युत ! जिह्वा मा अविद्युता अतृप्तासती एकता मधु-
रादिरसान् प्रति मां विकर्षति तथा शिश्नोऽप्यतृप्तः त्वगादयश्च
कुतश्चिद्विकर्षन्ति तत्तद्विषयभोगाय कर्षन्ति चपलदक् चञ्चला हाष्टः
कच्चाभिमतरूपदर्शनाय विकर्षति उदरशब्दः प्राणोपलक्षकः तथा
कर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः पाणिपादादिरपि विकर्षति कच्चिद्देह-
पति गृहस्य बह्व्यः सपत्न्य इव देहपतिम् इन्द्रियाणि लु-
नन्ति विकर्षन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सृष्टेः प्रागित्युक्त दर्शयति—तस्येति । तस्य तुरीयस्याख्य जग-
त्कायस्य च कश्चिद्विशेषोनास्तीति द्योतनायैवकारः आत्मनि
देहे जठरे गूढं निलीनमिदं जगज्जगदात्मकं महावज्रं यस्य तव
नाभेरभूतवज्रं तस्यैव ते वपुः सन्निधानविषयत्वात् प्रतिमा-
स्थानीयम् । कीदृशं स्वरूपं भूतसृष्टिकालशक्त्या संचोदितं सृष्ट्यं
प्रेरितं कटाक्षीकृतं कोदशस्यास्य प्रकृतिधर्मिण्यः प्रकृतिपरकधर्म-
वतः प्रलयोदकेऽनन्तराख्यशयनादुत्थाय विरमन् समाप्तिं कुर्वन्
समाधियोगनिद्रालक्षणा यस्य स तथा तस्य कथमिव वटवत्
वटलक्षणेकुरोयथा स्वकणिकात् उत्पत्त्यमानकणिकात् काण-
काख्यवटबीजादित्यर्थः । नन्वयंविषमोदृष्टान्तस्तथाहि, कणिकानाम् ।
वटबीजाविकारोहि वटाख्यांकुरः न चाप्य प्रकृते सम्भवति. “निर्वि-
कारोच्चरः शुद्धः” इति वचनादुच्यते स्वकणिकादितिलिङ्गव्यत्ययेन
कश्चिद्विशेषोविज्ञायते कोयमिति चेदुच्यते कणिकानामादृश्या
देवता सर्वस्यावरणीजानामभिमानिन्यापि वटाश्वत्थबीजयोर्विशेषतः
संनिहिता अतस्तत्तद्बीजोऽप्यसदंकुरव्यञ्जनात्तत्प्रागपि तत्र स्थित्वा
जातेत्युच्यते यथा, तथा श्रीहरेरपि प्रकृत्यादिस्वामित्वेन च
तत्सन्निहितत्वेन च स्थितस्तत्कार्येष्वनुविष्टत्वेन जातइत्युच्यते
“आमन आकाशः सम्भूतः” इत्यादौ ध्रुनत्वात् तत्रापि
वटबीजाद्वटंकुरस्य साक्षादुत्पत्तिर्वटवृत्तिश्चेतनस्य चेतना-
भिमानादुत्पत्तिः उभयाभिमानिन्या देवताया अभिव्यञ्जकत्वेना
ऽभिव्यक्तिरुतथा यथायोग्यं सत्त्वतमोभिभ्ररजोगुणान् जग-
दात्मनः पञ्चस्य साक्षाद्भवः पञ्चिनो हिरण्यगर्भस्याभिमान-
जननं हरेः पुरुषान्तरेणाविर्भावइत्यादिकमिति, “स्थावराणां
तु सर्वेषां देवतायाभिमानिनी । विशेषाद्वटबीजं च अश्वत्थे
च व्यनस्थिता ॥ अदृश्या कणिका नाम सा वृक्षाद्व्यञ्जयत्यपि ।
अतोबीजमिति प्रोक्ता सा जातेर्भंकुरे स्थिता ॥ एवं हरिः कारणेषु
स्थितः कार्यजेनेन । कार्याण्यनुग्रहिषः सन् प्रथमं तत्र दृश्यते”
इत्यनेनोक्तविशेषोविज्ञायतइति न कापि शंका कार्येति, तस्माद्दृ-
ष्टान्दार्ष्टान्तिकयोरुपपत्तिरस्तीति युक्तपच दृष्टान्तः ॥ ३३ ॥

तत्र विरिञ्चस्य लोकपञ्चलक्षणादेहाभिमानोत्पत्तिपूर्वकं हरे-
र्वटबीजाभिमानिदेवतावद्दृश्यत्वं प्रकटयंस्तस्य मीमांसामाह—
तत्सम्भवइति । पञ्चस्य प्रकृत्यात्मकत्वेन तस्मात्पञ्चात् सम्भ-
वो जननं यस्य स तथा लोकात्मकत्वेन तस्मिन्नेहस्थानीयेऽभि-
मानसम्भवो यस्य स तथा उभयोरप्यत्र विवक्षितत्वात् अतः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अजादन्यद्वस्तु न पश्यन्नस्तु निमज्जमानो निमज्ज्य मूलं विचि-
न्वन् लोके बीजाङ्कुरे जाते नष्टं बीजमिव पृथिव्यां कयमुप-
लभेत पुरुष इति तस्मिन्ता दशैयशेषं विधुः कविर्ब्रह्माऽऽत्मनि खस्मिन्नेव
अज्जातस्तस्मादवहिष्य विततं व्यञ्जकत्वाद्बीजदेवतावत् बीजसंज्ञ-
त्वाच्चाविद्वक्षोपलब्धवानित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

आत्मा परमात्मा योनिः कारणं यस्य स तथा तु शब्देनै-
कस्य हरेरेषु ध्याजन्मास्तीति विशेषं दर्शयति स एव ब्रह्मा
अवदशतल्लिङ्गेन कालेन विचित्र्य विविधपृथिव्याधाराणा-
मनुत्पन्नत्वाद्दृश्य केनचिदाधारेश्च भवितव्यं लौकिके बीजनाशवत्
नाशायोगात् सद्यपि न दृश्यते कुतूहलमेतदिति अतिविस्मि-
तोऽज्जमाश्रितस्तपेतिद्वयक्षरं श्रुतवान् तपसाहं ब्रह्म शक्त्यनेनो-
क्तमभिजानन् तीव्रेण तपसा परिशुद्धांतःकरणाभूतेन्द्रियाशये
जगति चिन्तते त्वामात्मनि खस्मिन् स्थितं ददर्शेत्यन्वयः कथ-
मिव भुवि व्याप्तमतिस्वल्पं गन्धाख्यदेवतास्वरूपं यथा पश्यति
योगी तथेत्यर्थः गन्धाख्या देवता यद्वत्पृथिव्यां व्याप्य निष्ठिति
एवं व्याप्यं जगद्विष्णुं ब्रह्मात्मस्थं ददर्शे हेतिवाक्यं गन्धशब्देन
देवताकथनं युक्तमिति भावः ॥ ३५ ॥

यथा स्वरूपं दृष्ट्वा मुमुदे तथा विराड्भूतमपि तयोरीष-
दपि विशेषमावादिष्याह—एवमिति । अनेन ब्रह्माण्डशरीरी
ब्रह्मा “पानालमेतस्य हि पादमूलम्” इत्याद्युक्तं यद्रूपमपश्यत्तदेव
पञ्चजोपीति ज्ञातव्यम् आत्मयोनिरिति विशेषणान्मायामय ज्ञान
रूपम् अनिर्वाच्याविद्यामायानामेति—किंस्यादित्यत्राह सदिति ।
आनन्दादिलक्षणसमुदायरूपम् अथ कस्मादुच्यते सदिति “सन्नो
ह्यस्मिन्नानन्दमोजोवत्सम्” इति स्पष्टश्रुतः । “सन्निवेशश्च यः स्तोमः
समुदायोगश्च स्मृतः” इत्याभिधानम् आनन्दादिलक्षणानां सन्नि-
वेशो वस्मिन् स तथा तं गुणशुक्तितोरभेदात्स्वरूपत्वं सिध्यति
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः, लक्षणत्वज्ञापनायादिशब्देन ज्ञान-
ग्रहणम् ॥ ३६ ॥

रजस्तमःस्वभावावतिबलौ वेददुहौ मधुकैटभाख्यौ हत्वा
श्रुतिगणानामयत् आनीयास्मै विरिञ्चायावोच्चादिति शेषेणान्वयः
अनेनैतत्स्वरूपमभूदित्याह—सत्त्वमिति ॥ ३७ ॥

चतुष्पदधर्मं पाप्मि यस्य कलौ छत्रोऽभन इति यस्मात्त-
स्मात्स त्वं त्रियुगइति ख्यातः ॥ ३८ ॥

एवं हरेर्भक्त्यात्मन्यत्र विज्ञाप्य स्वाशक्तिं विज्ञापयति—नैत-
दिति । यदेतन्मनस्तव कथास्तु न समशीर्यते तस्मिन्मनसि तव
गतिं कथं विमृशामीत्यन्वयः ईषणं विज्ञादीनामिति शेषः ॥ ३९ ॥

मनःसमाधानाभावादन्येन्द्रियाण्यपि मरुदुर्वार्यविरुद्धानित्याह
जिह्वेति । स्पष्टीभाषणशीलत्वाज्जिह्वा दुःसंगेन पुण्यश्लथनशो-
त्वात् शिश्नः “त्वञ्च संपर्क” इति आतोः दुःसंपर्कशीलत्वात्स्वरूप-
उदात्ककुटं नमयतीत्युदरं कर्मशक्तिरित्यनेन कर्मेन्द्रियाणि बागा
दीनि लक्षयति गेहपति देहस्वामिन् अन्यत्र गृहपतिम् ॥ ४० ॥

श्रीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

जातमात्रेण्यङ्कुरेऽधिकरणे खांशेन वर्त्तमानमपि बीजं कथ-
मुपलभते ? नैवेत्यर्थः । किन्तु तत्तल्ल एवोपलभते तत्तु तस्यागम्य-
मेवासीदिति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ततश्च समाधिना प्रथमं तावत् तत्रैव ब्रह्माख्यं सम्भावत्वेन
तमुपलभतवानित्याह—सत्त्विति ॥ ३५ ॥

ततश्च सच्चिदानन्दरूपं तस्य विग्रहमपि दृष्टवानित्याह—
एवमिति । ननु, कथं तल्लक्ष्यबीजस्थानीयस्य तस्य तत्रैव दर्शनं
तत्राह एवं समाधौ विततत्वानुभवप्रकारेणैवेति तद्विग्रहस्य
मध्यमपरिमाणात्तथा दृश्यमाणात्त्वेऽपि विष्णुत्वानुभवादिति भावः
मायामयं प्रचुरतच्छक्तिमिति प्रपञ्चाधिष्ठातृत्वात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तत्रतत्र साक्षादवतीर्य तत्प्राप्ततत्वेनोपसहरति—इत्य-
मिति ॥ ३८ ॥

तदेवं तत्कथामनूय पूर्वपूर्वजन्मस्वभावमनुस्मृत्य तच्च दैन्ये-
नास्मिन् जन्मन्यारोप्य तस्यामप्यतितृष्णायां तामसेवमानमिव
मत्वा स्वमनस्वितरस्करोति—नैतन्मन इति ॥ ३९ ॥

तदेव तु खसादृश्येन जनतुः स्वमनुस्मृत्य कृपापरवशः
खदुःखमप्यनादृत्य तदर्थमेव निवेदयति—जिह्वैकत इति व्याख्याम् ॥
४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्च तस्यैव तव पुनः सुष्टुशरभे निजकालशक्त्या सञ्चो-
दिताः प्रकृतेर्भर्माः सत्त्वाद्यो येन तस्य आत्मनि खस्मिन्
गूढमेव इदं ब्रह्माण्डरूपं वपुः प्रकृतेः सकाशात् प्रकटमभूत्
ततश्च अस्मसि तदण्डगर्भे दृश्यान्तस्य तव अनन्तशयनात्
विरमन् समाधिर्धस्य तस्य नाभेः सकाशात् महाज्जम् अभूत्
स्वकणिकातः सूक्ष्माद्वद्वीजान्महावट इव ॥ ३३ ॥

तत्संभवः तद्वज्जजातः कविर्ब्रह्मा अतोऽज्जादन्यदपश्यन् तद्बीजं
स्वशक्त्यैवोपादानकारणं त्वाम् आत्मनि खस्मिन् विततं व्याप्या
सन्नमपि स्वग्रहरेव वर्त्तमानं विचार्य अवदशतं व्याप्यान्विष्य-
न्नपि ना चिठत् युक्तं चैतत् उ अहो अङ्कुरे जाते तत्र खांशेन
वर्त्तमानमपि बीजं तत्राङ्कुरेऽधिकरणे कथं उपलभेत किन्तु
तत्तल्ल एव उपलभ्येतेत्यर्थः । कमलशूरणादीनां अङ्कुरेषूपधोत्पद्य
नष्टेष्वपि बीजनाशदष्टेः तत्तल्लंतु तदानीं ब्रह्मणोऽगम्यमेवासी-
दिति भावः ॥ ३४ ॥

आस्थित अन्वेपणात्रिवृत्त्य अजमेवाश्रितस्सन् तीव्रतपसा
त्वदीयध्यानेन आत्मनि स्वदेहे एव भुवि कार्यभूतायां स्थितं
कारणं गन्धमिव त्वां ददर्श ॥ ३५ ॥

एवमेनेन प्रकारेण सहस्रमपरिमितानि यानि वदनादीनि
तैरादयं महापुरुषं चिदानन्दं विग्रहयतो मायामयं स्वरूपभूतया
नित्यशक्त्या मायाख्यया युतः “अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति
मनीषया” इति श्रुतिः अद्या मायायां जीवस्याविद्यया भ्राम्य

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

रोगमिव विनाशकं सन् समुच्चितत्वेनोत्तमः उप आधिक्येन लक्षितः सामुद्रकलक्षणाङ्गितः सन्निवेशोत्तमप्रीवादिविन्यासो यस्य तं यद्वा तमेव कारणाकार्ययोरैक्यात् सता प्रपञ्चेन पातालादिना उपलक्षितः सन्निवेशः पादादिरेचना यस्य तथाभूतं वैराजं मायामयं दृष्टेति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

स्वभक्त तश्च पुनःपुनरवतीर्य त्वमरक्षीरित्याह-तस्मादिति । ह्यग्रीवमूर्तिं दधत् श्रुतिगणान् अनयत् तस्मै समर्पयामास मधुकैटभाख्यौ कीदृशौ रजस्तमस्वभावावित्यर्थः तयोर्हन्तेहेतुः, सत्त्वमिति, यद्यपि गुणमात्र एवोदासीनस्य हरेः सत्त्वगुणान् प्रियः तदपि तत्स्वरूपभूते शुद्धसत्त्वे सत्त्वगुणस्य प्राति-कृत्याभावदर्शनादेव प्रियतमत्वमुत्प्रेक्षितं न तु वस्तुतः प्रियतमत्वमपि किंतु सात्त्विकलोकापत्तपतित्वमेव तव तादृशोत्प्रेक्षायां हेतुः शिष्टपालनार्थमेव तव दुष्टनिग्रहो यत्तत् खलु गुणानामेव स्वभावो न तु वस्तुतस्तवयि वैषम्यमिति भावः ॥ ३७ ॥

यथा विरिच्यस्य कृते ह्यग्रीवाननारस्तथैवान्वेषामपि भक्तानां कृते अन्वेष्यवतारा इत्याह-इत्यमिति । विभावयसि पालयसि हंसि घातयसि युगेयुगे अनुरूपं वृत्तं चरित्रं यस्य सः यत् यस्मात् त्वं कलौ कृत्स्नः अत्यदीयरूपभावाभ्यां बहिराच्छन्नः अतः स एव त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः सत्त्वादियुगत्रय एव स्वस्य प्रख्यापनात् न तु कलावित्यर्थः अत एवाग्रे तत्प्रमाणवचनमप्य-थान्तराच्छन्नतयैव वक्ष्यते "नानातन्त्रविधानेन कलावपितथा शृणु । कृष्णवर्णा त्विषा कृष्णं सांगोपांगस्त्रपार्षदम् । यज्ञैस्सङ्कीर्त्तनप्रायैर्य-जन्ति हि सुमेधसः" इति ॥ ३८ ॥

तदेवं मुहुरप्यवतीर्य त्वं स्त्रीयरूपगुणालीलाभूतं वर्षसि तदप्यस्माकं पापिष्ठ मनस्तत्र न प्रीणाति दुर्विषयविषमार्थ एव मुहुः पतति किं कुर्म इत्याह-नैतदिति त्रिभिः । तव रूप-गुणालीलादीनां कथासु नन्वतिसाध्वीष्वपि कथासु किमिति न प्रीयते तत्राह दुरितदुष्टं यथा पितृदुष्टा रसना सिताखित्यर्थः नात्र दुर्वारम् ईषशाधनादिवासना तस्मिन् मनसि तव गतिं तत्त्वं कथं विमृशामि यद्यपि महाभागवतस्य प्रह्लादस्य मनो न प्राकृतमेतादृशं त्वद्वीर्यगयनमहासुभमप्रचलित इत्यस्यैवाग्रिमोक्ते-स्तदपि प्रेम्णो विचित्रविधतरंगवस्तेनातिदैन्योदयदेव प्रेमिणो-कस्यैव मुक्तिर्न विरुद्धते ॥ ३९ ॥

मनसो दुष्टत्वेपि मत्कीर्त्तनादिना जनः कृतार्थो भवतीति चेत्तत्राह--जिह्वा वागिन्द्रियरसनन्द्रियश्च अवितृप्ता सती भो अच्युत मामाकर्षति ग्राम्यकदुमिथ्यादिप्रज्ञापंप्रति मधुरादि-रसंप्रतिचेति भावः । अन्यतस्ततोप्यन्यत्र कामिनीषु कर्मणि धनोपार्जनादावन्यताडनादौ वा शक्तिः सामर्थ्यं लुनन्ति ओटयं-स्यतस्त्वत्कीर्त्तनादाववकाशमेव न प्राप्नोतीति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदनन्तरं यः परमधाममध्येश्वर्यं करोति तस्यैव तु पुनः श्रुतिवेलायां निजकालराक्षसा सञ्जोदिताः प्रकृतेः स्वशक्तैर्भर्माः

सत्त्वादयो येन तथाभूतस्य आत्मनि स्वास्मिन् गूढं सूक्ष्मरूपेण सांस्थतामद् ब्रह्माण्डाख्यं वपुर्भूतं स्वस्मात् स्थूलतयोपा-दितमित्यर्थः । तदनन्तरं नारायणरूपेण भस्मसि ब्रह्माण्डान्तर्गते जले शयानस्य अनन्तशयनाद्विरमत्समाधिर्यस्य तस्य ते नामैः सकासात् महाब्जमभूत् स्तकणिकातः स्वर्वाजादृत इव ॥ ३३ ॥

तस्मिन् सम्प्रभवोजन्म यस्य सः कविर्बहुज्ञोब्रह्मा अतोऽ-ब्जादन्यदपश्यमानः त्वां बीजं स्वात्मनि स्वर्वाहश्च विततं वन-मानमपि जातेऽङ्कुरे बीजं कथमुपलभेतेति विचिन्त्यापि तदन्वेषणा-र्थमद्भुतमप्यु निमज्जमानोपि नाविन्दत् ॥ ३४ ॥

हे ईश ! आत्मा भावन् योनिः कारणं यस्य सः परावृत्त्या ब्रह्मास्थितस्सन् तीव्रेण तपसा ध्यानेन परिशुद्धभावः आत्मनि चेतने ततो बहिरपि भूतेन्द्रियाश्रयमयेऽचेतनवर्गे च भुवि-गन्धमिव अतिसूक्ष्मं विततं त्वां दृश्यं ज्ञातवानित्यन्वयः ॥ ३५ ॥

चेतनाचेतनविलक्षणभगवत्स्वरूपज्ञानं निर्दिश्यामाप्रकृत-विग्रहमपि हृष्टवानित्याह-एवमिति । यथा स्वरूपं दृश्यं तथा महा-पुरुषं महाविग्रहयुक्तमपि दृष्ट्वा विरिच्यो मुदमापेत्यन्वयः । कथं-भूतं सहस्राख्यपरिमितानि यानि वदनादिनि तैरादृतं ममृद्ध मायामयं माया कृपा तत्प्रधानं कृपयाविष्कृतमित्यर्थः । सद्पल-क्षितसन्निवेशम सता वेदेन हिरण्यमश्रुः हिरण्यकेशः "आग्र-नखात्सुवर्णम्" इत्यादिनोपलक्षितसन्निवेशः अवयवविन्यासो यस्य तम् ॥ ३६ ॥

भवान् ह्यग्रीवस्तनुवं ह्यग्रीवमूर्तिं विभ्रत वेददुहौ रजस्त-मश्च रजस्तमःस्वभावौ मधुकैटभौ ब्रह्मणो वेदान् गृहीत्वा तद्वधाय प्रवृत्तौ हत्वा तस्मै श्रुतिगणान् अनयत् दत्तवान् यतः सर्वं सत्त्व-स्वभावं जनं तव प्रियतमां तनुं वासस्थानमाप्तवान्ति सत्त्वस्वभाव-जनाहितार्थमसुरवधब्रह्मरक्ष्यावेदानयनानि कृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मणि कृतमनुग्रहमन्यत्रादिशति-इत्यमिति । यथा ब्रह्माणं पालितवान् एव नृतिर्यगादिषु कृतैरवतारैः लोकान् धार्मिकान् जनान् विभावयसि पालयसि जगत्पतीपान् अधार्मिकान् हंसि घातयसि युगे अनुरूपं धर्मं पालि कथंभूतो यो धर्मः कलौ कृत्स्नः कथंभूतस्त्वमभवः भवोपलक्षितसर्वविकारशून्यदेहवानि-त्यर्थः । अद्यतस्त्वं त्रियुगः बीणि युगानि युगलानि षड्भगलक्ष-णानि यस्य सः भगवानित्यर्थः कलौ त्वं कृत्स्नोऽभवः इत्यन्वये प्राय इत्यव्याहारो बोध्यस्तत्रापि बुद्धाद्यवतारप्रासिद्धेः ॥ ३८ ॥

अथ स्वदैत्यनिवेदनपूर्वकं मां पालयेति प्रार्थयते-नैतदिति त्रिभिः । हे विकुण्डनाथ ! एतत् दुरितैर्दुष्टम् अत एव कामातुर्न विषयासक्तं तीव्र दुर्द्धरम् हर्षशोकभयैषणाभिरातं मनःतव कथासु न सम्प्रीयते अतस्तस्मिन् मनसि सति दीनोहं तव गतिं त्वत्प्रा-प्तिसाधनं विमृशामि ॥ ३९ ॥

किञ्च हे अच्युत ! मा मां जिह्वा रसनेन्द्रियमवितृप्ता सती एकतो रसंप्रति तथा अवितृप्तेति पदं लिङ्गव्यत्ययेन सर्वत्र बोध्यम् शिश्नो अन्यतो मैथुनानन्दंप्रति त्वक् अन्यतः स्पर्श्य प्रति उदरं क्षुधासन्ततं अन्यत आहारं प्रति श्रवणं कञ्चित् शब्दं प्रति घ्राणो अन्यतः गन्धंप्रति चपला हक् दष्टिं कच रूपं प्रति

एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्यामन्योऽन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम् ।

पश्यन् जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं हन्तेति पारचर ! (१) पीपूहि मूढमद्य ॥ ४१ ॥

कोन्वत्र तेऽखिलगुरो ! भगवन्प्रयास उत्तारणे ऽस्य भवतन्भवलोपहेतोः ।

मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबन्धो ! किं तेन ते प्रियजनाननुसेवतां नः ॥ ४२ ॥

नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरण्या(२) स्त्वद्दीर्घगायनमहाऽमृतमग्नचित्तः ।

शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थमायासुखाय भरमुद्रहतो विमूढान् ॥ ४३ ॥

प्रायेण देवमुनयः स्वविमुक्तिकामा मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठाः ।

नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको नान्यं त्वदस्य शरणां भ्रमतोऽनुपश्ये ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

तथा कर्मशक्तिः पाकपाण्यादिकर्मैन्द्रियशक्तिः कच वचनदानादिकं प्रति विकर्षति सर्वाण्यिन्द्रियाणि संसारप्रापकस्वस्वनिषय-गर्तपातनेन मां त्वद्विमुखं कुर्वन्तीत्यर्थः । बह्वचः सपत्न्यः गेहपतिस्त्वस्मिन् लुप्तनीव त्रोटयन्ति यथा स्वस्वार्थनिर्वन्धने तदिष्टार्थान् विमुखं कुर्वन्ति यथेष्टार्थः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

यह जगत् आपही का शरीर है, क्योंकि ? जब आप की प्रलय काल के जलमें शेषजी के शयन से समाधि विराम को प्राप्त हुई तब आपने अपनी काल शक्ति से प्रकृति के धर्मों को प्रेरणा की, उस समय आपके विषे गूढ रह जा जगत् वही, बटके बीज से जैसे महाबट उत्पन्न होता है, उसी तरह आपकी नाभि से (चतुर्दशभुवनात्मक) महाकमलरूप से उत्पन्न हो गया ॥ ३३ ॥

उस नाभि कमल से उत्पन्न हुआ जो ब्रह्मा वह उस कमल के सिवाय और कुछ नहीं देखता हुआ, आत्मा के विषे व्याप्त, उस कमल के बीज रूप आपको अपने से बाहर ढूँढता हुआ, उन प्रलय के जलों में डूबता हुआ, सौवर्ष तक मूल कारण को नहीं प्राप्त हुआ, यह भी तो ठीकही है क्योंकि ? जब अंकुर उत्पन्न होचुका तब अंकुर से पृथक् बीज कैसे उपलब्ध होवे ॥ ३४ ॥

फिर वही ब्रह्मा अत्यंत विस्मित होकर उसी कमल पर बैठ गया और बहुत काल में तीव्रतप करने से शुद्ध भाव वाला होकर, हे ईश ! जैसे पृथिवी में गन्ध इसी प्रकार भूत इन्द्रिय अन्तःकरणमय अपने आत्मा ही में अति सूक्ष्म रूप से आप को देखता भया ॥ ३५ ॥

इसी प्रकार फिर आप को हजारों वदन चरण शिर हस्त ऊरु नासा मुख कर्ण मन और आभरणों से युक्त,

माया मय, (कृपा प्रधान) और समीचीन उपलक्षित है विग्रह संनिवेश जिनका, ऐसे महापुरुषरूप को देख कर ब्रह्मा परम आनन्द को प्राप्त हुआ ॥ ३६ ॥

तब ब्रह्मा के मर्त्य आपने हयग्रीव स्वरूप को धारण कर, वेदके द्रोही अतिखिद्य भगु कैटभ दैत्यो को मारकर, फिर शेष समर्पण किये, इसी से कुछ लोग राज तम और सत्त्व इनको आपकी प्रिय तनु कहते है ॥ ३७ ॥

हे महापुरुष ! इसी प्रकार आप मनुष्यों में (रामकृष्णादि) तिर्यको में (वराहादि) ऋषियों में (कपिलादि) देवताओं में (वामनादि) अवतारों को धारण करके, लोकों को पालन करने हो, जगत् के दुःख देने वालों का नाश करने हो, और युगालु गुण्य धर्म को पालन करने हो, और जिस कारण कलि ने आप छत्र (आवृत) होकर रहते है, और तीन युगों में धर्म का रक्षण करते इसी से आपका नाम त्रियुग है ॥ ३८ ॥

हे विकुण्ठ नाथ ! यह मेरा मन दुरितदुःख मसाधु तीव्र कामातुर हर्ष शोक मय इच्छाओं से आतुर है विकुण्ठनाथ ! यह मेरा मन पाप कर्मों से दुष्ट होरहा है, आसाधु तीव्र और कामातुर, हर्ष शोक मय इच्छाओं से आर्त है इसी से आपकी कथा में ग्रीन नहीं होता है, में अति दीन हूं इस मन में आपकी गति को कैसे चिन्ता ॥ ३९ ॥

हे अच्युत ! अवितृप्त मेरी जिह्वा मुझे एक ओर खींचती है, शिश्न एक ओर, न्वाचा और ओर को, उदर और श्रवण किसी ओर को, घ्राण और ओर को, चपल दृष्टि किसी ओर को, कर्म शक्तियें कहीं को खींचती हैं । जैसे बहुत सी परनी किसी के हों और वे अपने पति की खैचातानी करती है वह दशा मेरा होरही है ॥ ४० ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

न केवलमहमेक एवैवं कथां दशमापन्नः किन्तु महा-जनोऽप्येवमेव क्लिश्यत्यतः सर्वे जनं पालयेति प्रार्थयते, एव-

(१) पारमति पीपूहि मूढस्त्वम् इति विजय० । पिपूहि इति वीर० पा० ।

त्वत्तीर्थमिति पाठः विज० ।

श्रीधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

। भव' संसार एव वैतरणी यमद्वारनदी तस्याम् अन्यो-
ऽन्यतो यानि जन्मादीनि तेऽप्योऽतिभीतं स्वेषां परेषां च
विग्रहेषु यथायथ वैरं मैत्रं च यस्य एवं मूढं जन्तं पश्यं-
स्त्व हे पारचर ! तस्याः पारे स्थितमित्यमुक्तं इत्येति अहो
कष्टमित्येवमनुकम्पयाद्य पीपृहि वैतरणीमुत्तायं पालय ॥ ४१ ॥

एकं नमः कथं सर्वो जनस्तारणीय इति चेत्तत्राऽऽह कोन्विति ।
को नु ने अत्र सर्वजनोत्तारणं प्रयासो न कोऽपि कुतः अस्य
विश्वस्य भवसम्भवलोपानामुत्पत्तिस्थितिस्तद्वाराणां हेतोः
ततोऽपि किमेतदुष्करमिति भावः । उचितं चेत्तदित्याह, मूढे-
ष्विति । त्वां च त्वदीयांश्च तारयिष्यामीमं दुराग्रह मा कृथा-
इति चेत्तत्राऽह तव ये प्रियजनाः भक्तास्ताननुसेवमानानां
नोऽस्माकं तेनोत्तारणं किम् । “कोऽति प्रयत्नोऽस्तुत्वाल्का-
हरेः कोऽन्वत्र तेऽखिलगुणे भगवान् प्रयासः । प्रह्लाद
इत्यमुपमस्य मिथो नराणां शीघ्रेण सख्यमकरोदपनीय
प्रायासः” ॥ ४२ ॥

वस्तु प्रह्लाद ! त्वां तावत्तारयिष्यामि तावतैव कृतार्थः
स्याः किमेतेन निर्वन्धेनेत्यत्र आह-नैवेति । हे पर ! सर्वोत्तम
त्वदीर्यगायनमेव महामुने तस्मिन्मग्नं चित्तं यस्य सोऽह भव-
वैतरण्या नैवोद्विजे किन्तु विमूढान् शोचामि, तानेवाह, ततो
महामुताङ्गिमुखं चेतो येषाम् प्रत्युनेन्द्रियार्थनिमित्तं यस्माया-
दुरो तदर्थं भरं कुटुम्बादिभारमुद्धतः ॥ ४३ ॥

त्वे तावत्सुक्तिं गृहाण-तास्तु तत्त्वज्ञा मुनय उपदेश-
नीति चेत्तत्राह, प्रायेणेति । न विमुमुक्षे विमुक्तिं नेच्छामि
तर्ह्यन्यं कमपि प्रार्थय मामेव किमिति निर्वधनास्तीति चेदत
आह त्वत्तोऽन्यस्य जनस्य शरणं न पश्यामि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलमहमेवेदं दशां प्राप्तः किन्तु मदीयो जनोऽप्येवमेव
हृदि त्यक्तः सर्वं मदीयं जने संसारान्मोचयेति प्रार्थयते, एवमिति ।
भव एव वैतरणी तुःखप्रदा यमलोकादी तस्यां स्वकर्मभिः पुण्य-
पापान्मैकः पतितमन्योन्यं यानि मरणादीनि शत्रूणां पुत्रादिज-
न्मना स्वस्य भयं स्वस्य पुत्रादिजन्मना परेषां शत्रुभ्यः स्वस्य भयं
स्वस्माच्छत्रुणां गाम् एवं परैः स्वद्रव्यभक्ष्येण स्वस्य भयं स्वेन पर-
द्रव्यभक्ष्येण स्वस्मात्परेषामिति यथा सम्भवमूह्यम् । तेऽप्यो जन्म-
जराभरणाशनैः शोभते भीतादपि भीतं स्वेषां परेषां
च विग्रहेषु देहेषु यथायथ वैरं मैत्रं च यस्य तमेवमद्यापि
मूढमर्जं जन्तं पश्यन् त्वं हे पारचर ! भववैतरणीपारे चरतीति
तथा तस्य सम्बोधनम् । अति पिपृहि “पृषालनपूरणयोः” इति धातुः
अतीव पालयेत्यर्थः । यद्वा अतिपीपृहि इत्येति अहो कष्टमित्यनुकम्प्य
भववैतरण्या अतिपारय पारं नय संसारान्मोचयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु, त्वदीयसर्वजनोत्तारणं मम महान्प्रयासो भवेत्येत्याह-
कोन्विति । हे अखिलानां गुरो हितोपदेष्टः ! हे भगवन् ज्ञानशक्त्यादि

पाङ्गुशयपूर्या ! अस्मिन् मदीयजनस्योत्तारणं तव को
नुप्रयासः ? न कोऽप्यर्थः । प्रयासाभावे हेतुं वदन् भगवन्ते
विशिनष्टि, अस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य भवसम्भव-
लोपदेतांरुपात्तिस्थितिलयकारणस्य कृत्स्नजगदुदयाविवर्तय-
लोलस्य मदीयजनोत्तारणं न कोऽपि प्रयास इति भावः । युक्तं-
चेत्तत्त्ववेत्याह, मूढेष्वक्षेपु विशेषेण महतामनुग्रहो भवतीति ।
ननु, मम स्वामन्तरेणाहं नास्ति पारयामि, अन्यथा सर्वमुक्ति-
प्रसङ्गः तत्राह, हे आर्तवन्धो ! किन्तेनासेवन्धुस्त्वमिति यत्तेन तो-
ऽस्माकं किं त्वत्सेवया स्वात्तवाच्यवन्धुत्वनिर्वाहार्थं त्वत्सेवाया-
मप्यशक्ता वयमात्तानुकम्पया इति भावः । सर्वमुक्तिप्रसङ्गं निरा-
कुर्वन्नात्मनो विशिनष्टि, ते तव ये प्रिया भक्तजनास्ताननु-
सेवनां त्वहासानुदास्यं कुर्वन्नामस्माकमित्यर्थः । तावन्मात्रमपेक्ष्य
मज्जनोत्तारणोपपत्तेन सर्वमुक्तिप्रसङ्गश्चेति भावः । मामनु-
गृहीतवता त्वया मदीयजनस्य भवहासानुदास्यमपि संपाद्य-
मिति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥

इत्यत्र नमः प्रार्थनीयमित्यभिप्रयन्नाहं भववैतरण्या विभेभि
किन्तु तस्यां पतितामाणां जन्मजानवलोक्य तुःखामीत्याह,
नैवेति । हे परम ! दुरतिक्रमणीयो भवः संसार' स एव वैतरणी
ततो नैवाहमुद्विजे विभेभि उद्वेगाभावे हेतुं वदन्नात्मन विशिनष्टि-
त्वादेयेति । त्वदीर्घगायन त्वदीर्यसूचकगुणनामगायनमेव महदमृतं
तस्मिन् मग्नं चित्तं यस्य ज्ञाहन्ता न मदीयं शोचं किन्तु
चिदावस्थां मूढान्मदीयान्प्रति शोचं तदर्थं शोचं इत्यर्थः । तत्र हेतु
वदन्नात्मन विशिनष्टि, तनस्त्वदीर्यगायनाङ्गिमुखं चेतो येषाम्, हिन्दु-
चार्याः आर्यनादयो विषयास्तेषां मायासुखाश्च तदनुभवजन्य-
प्राकृतसुखाश्च तदर्थं भरं कुटुम्बादिभारम् उद्धहन्तीति तथा
ताम् ॥ ४३ ॥

ननु, यथा श्रीनारदानुग्रहात्वं मुमुक्षुस्तथा त्वदीया अपि मह-
ताननुग्रहात् मुमुक्षुश्चेत्तान् मोक्षयिष्याम्यतस्त्वमेव मुक्ति-
मिच्छन्नाह-प्रायेणेति । हे देव ! प्रायशो मुनय आत्मनामेव मुक्तिं
काश्यमाता विजने निजने अरण्यादिदेशे मौनं शुभाभय-
संशीलनं कुर्वन्ति, ननु परार्थम् अन्येषां प्रयोजने निष्ठा येषां ते
भवन्ति अनस्तदनुग्रहो मदीयजनस्य दुर्लभ इति भावः । तत एतान्
कृपणान्विहाय अहो गतो न मुमुक्षे न संसृतिवन्धं मोक्षमिच्छामि
तर्ह्यन्यं कमपि प्रार्थय मामेव किमिति निर्वधनास्तीति चेत् तत्राह,
भ्रमतः सत्पूनी भ्राम्यतोऽस्य जनस्य त्वत् त्वत्तोऽन्यं शरणं रक्षणी-
पायभूतञ्च नानुपश्यामि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वैः परैश्च सह विग्रहलक्षणां वैरं विरुद्धाचरणं मैत्रं
च यस्य तथा तं जन्तं पश्यन्नतस्तमसो भवस्य पारमतिपीपृहि
अतिपारं गमय मूढसत्त्वं मूढप्राणिनामसुरजातिवत्वात् तिर्यग्जाति-
त्वात्तामसमिव स्थितं राजेन्द्रं पारं निस्था यथाऽपालयस्तथा पारं
च प्रापय मां पालयेति वा ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मम संसारपारनेतृत्वं तव दुःशकं नेत्याह—क इति । हे अन्न ! अन्यपातुरहित, भगवन् ! मम संसारोत्तारणे ते तव कोऽनु प्रयासो न कोऽपि अन्न जीवराशौ वा कुतो न प्रयास इति तत्राह अस्मेति । अस्य जगतो भवो जन्मसंभवः स्थापनेन संभावेन लोपः सहारोयेषां हेतोः करणस्यास्य जगत् उत्तारणे तव प्रयासो नास्ति ममोत्तारणे कोऽन्विति वा, कुत इति तत्राह, भवेति भवस्य संसारस्य संभव उत्पत्तिस्तस्य नाशहेतुस्तव किं प्रकृतित्याशङ्क्यास्मद्वात्सल्य-मन्तरेण न किमपि प्रयोजनं तवेत्याह—मूढेष्विति । गजेन्द्रकल्पार्तं जनवन्धो मूढेष्वस्मासु यो महद्दुःप्रदस्तेन तव किं प्रयोजनम् न किम-पीत्यर्थः । ननु, प्रयोजनाभावे किमर्थं तथाकरणमित्याशङ्क्य स्वभाव इत्याशयेनाह—प्रियेति । प्रियजनाननुसेवमानस्त्वमिति यत् स तव स्वभाव इति शेषः ॥ ४२ ॥

संसारभीक्ष्णां संसारवैतरण्यामुत्तरणोपायः क इत्याशङ्क्य निरन्तर-वेदान्तशास्त्रश्रवणमननादियेषामस्ति तेषां तद्वयं नास्ति अन्यथा न कदापि तत् उत्तरणमित्याशयेनाह—नैवेति । त्वत्तीर्थं त्वद्विषयं वेदान्तशास्त्रं तस्य गायन श्रुत्वा मत्वा व्याख्यानं व्याख्यापनं च तदेव श्रद्धासुतं यत्नेन मत्तं हृष्टं विवशं वा चित्तं यस्य स तथा एवविधेहं संसारवैतरण्या नैवां द्विजे । न विभेमि एव शब्देन त्वत्तीर्थस्वभावे संसारकदनाद्विभेमि तत्संभवेत्ययोग-व्यवच्छेदः क्रियते अनेनासंगतं प्रह्लादस्तवनमित्येतदपि परिहृतं “मत्स्वयमेव ततोदय” इति वचनात् इदं च भक्तिलक्षणांमिति प्रकट-यथाह—शोच इति । ते त्वत्त इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो मायासुखं प्राकृतमस्वरूपं सुखं यत्तदर्थं भरं कुटुम्भारम् ॥ ४३ ॥

स्वेनरेषु क्रियमाणा कृपा स्वाश्रितेष्वेव कर्तव्या देवादिभि- क्रियमाणास्त्वदित्याभिप्रेत्याह—प्राण्येति । देवा मुनयश्च विजनेनैकान्त-न्यलेन साधनेन सहिताः काष्ठमौनादिद्वयं चरन्ति कीदृशाः स्वकीयानां जनानां विमुक्तिः स्यादिति स्वविमुक्तिकामाः स म-इनां स्वभाव इत्याह—परेति । परप्रयोजनतात्पर्येपेता देवेषु तत्स्वकै-विशेषतो मुनिषु कैश्चिदेवेन विशेषप्रकाशनाय प्रायेणानि तदुक्तं ‘प्राश्रितेषु कृपा कार्या विशेषपात्तास्त्विकैः सुरैः । मुनिभिश्च तथा कैश्चित्कैश्चित्कार्याखिलेष्वपि ॥ तथापि नास्ति कसुराः कृपाविषयतां गताः ॥ एत एव विपुल्यन्ते तदस्ये न कथंचन’ इति यतो देवादयोऽप्या-श्रितेषु कृपां कुर्वन्ति अतोहमप्याश्रितानेतान्कृपणां कृपाविष-यान् विहाय एको न विमुक्त्यै त्वमेको मत्प्रभादेन मुक्तो भव अन्ये-न्येन वर्धते तु ॥ स्तित्विति तत्राह—नाम्यमिति । स्वकर्मणा नाना-योनितु भूमनो मामाश्रितजनस्यानुकूलं त्वदन्य शरणं नानुपश्ये-इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगांस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

तत्र स्वस्मिन्स्तदतिकृपणीयत्वाभिमानेन सप्रणयोपाखम्भ-मिवापि निवेदयति, कोऽन्विति ॥ ४२ ॥

ननु, मत्प्रियजनसेविनामपि भवादनुत्तीर्णानां तदुद्वेगः

स्यादेवेत्याशङ्क्य नहि नहीति स्वं दृष्टान्तयति—नैवेति । त्वद्वी-र्याणां ये गायकास्तत्प्रियजनाः तत्सम्बन्धि यन्महामुनिं तद्दान-रूपमेव तत्र मग्नं चित्तं यस्य सोऽहं नैवां द्विजे अन्न पूर्व वस्तो-स्म्यहमित्यादिकं यदुक्तं तत् खलु स्वस्य तद्वद्विमुक्त-साङ्गारोचकत्वेन । सम्प्रति नैवां द्विज इत्यादिकं तत्कथामृत-माधुर्याविष्टत्वेन मग्नं च नैतन्मन इत्यादिकमतिदृष्ट्यायेति विवेचनीयम् । भावानां विचित्रगतिरित्याह ॥ ४३ ॥

यथा श्रीभगवन्तं कोऽन्व इत्यादिकमुवाच तथैव मुनीनपि-प्रत्याह—प्रायेणानि ॥ ४४—४७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकृष्णवर्षिकृतसाराथेदर्शिनी ।

न केवलमहमेक एव, अपि तु सांसारिकः सर्व एव जनः-क्लिश्यतीति तदुद्धारं प्रार्थयते—एवमिति । भव एववैतरणी-यमद्वारतदी तस्यां स्त्रेषां परेषां च विग्रहे यथायथं वैरं मैत्रं च-यस्य तं हे पारचर ! एवंभूतवैतरण्याः पार एव विरचित-क्रीड इति हेतोर्हन्त रूपया पीपूहि वैतरणीमुत्तार्य पालय ॥ ४१ ॥

एकंन मया कथं सर्वोत्तरतरणीयः ? इति चेत्तत्राह—कोऽन्विति-अखिलगुरो ! गुरुरुपधारिणा एकेनापि त्वया परः परार्थेनापि-भविष्ये समर्थेन सर्व एव जनो निस्तार्यतामिति भावः । न चैतावत्-सामर्थ्यं मे नास्तीति वाच्यमित्याह—अस्य विश्वस्य जन्मस्थिति-संहारकारणस्य यदि जन्मादे-कारणमभूत्तदा उद्धारस्यापि-कारणं भवितुमर्हत्स्वेवान् भावः । उचितमेवैतदित्याह—मूढेष्विति । त्वां च त्वदीयाश्चतार्याधिप्यामि इममितिदुराग्रहं माकृथा इति-चेत् तत्राह, तव ये प्रियजना भक्तास्ताननुसेवमानानां नोऽस्माकं-तेन त्वत्कृतोत्तारणान् किं त्वद्भक्तसेवाप्रभावात्स्वयमेव वयं-तरिष्याम इति भावः ॥ ४२ ॥

किञ्चाहं स्वार्थं तु संसारतारणं नैवार्थं इत्याह—नैवेति । हे पर सर्वश्रेष्ठ ! वैतरण्याः सकाशाद्विजे तत्र हेतुः त्वद्वीर्येति-किन्तु विमूढान् शोचामि इन्द्रियार्थहेतुकं यन्मायामयं सुखं-तदर्थं भरं कुटुम्भमरणादिभारमुद्धृतः ॥ ४३ ॥

त्व तावन्मुक्ति गृहाण तांस्तु तत्तन्नामुनयो मुक्तिसाधनमुपदे-क्ष्यन्तीति चेत्तत्राह—प्रायेणानि । अहं तु न तथा बुभूषामित्याह, नैतानिति । त्वत्तोऽन्यमस्य जनस्य शरणं न पश्यामि ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छङ्करभट्टकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमन्येऽपि संसारतारणां निमग्ना अतः सर्वोऽनस्मादादीन् पाख-येति प्रार्थयते—एवमिति । एवं स्वकर्मभिः भवो जन्ममरणप्रवाह-क्षणः संसारः स एव वैतरणी नरकपरिखाभूता नदी तस्यां पति-तम् अन्योन्यतो यानि जन्मादीनि तेष्यो भीतादपि भीतवत् स्त्रेषां-परेषां च विग्रहेषु कलहेषु देहेषु वा स्वप्रयोजनानुसारेण वैरमैत्रं-च यस्य तम् मूढं स्वपुरुषार्थानिमिषं जनं माहृष्य त्वं पश्यन् प्रादे-

यन्मैथुनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम् ।
 तृप्यन्ति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः कण्डूतिवन्मनासिजं निषहेत धीरः ॥ ४५ ॥
 मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः ।
 प्रायः परं पुरुष ! ते त्वजितेन्द्रियाणां चार्ता भवन्त्युत न वात्र तु दाम्भिकानाम् ॥ ४६ ॥
 रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे बीजाङ्कुरानिव न चान्यदरूपकस्य ।
 युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां योगेन बह्विमिव दारुणु नान्यतः स्यात् ॥ ४७ ॥
 त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदम्बुमात्राः प्राणोन्द्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च ।
 सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्नान्यत्त्वदस्त्यपि मनोवचसा निरुक्तम् ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अववैतरण्यविषये चरतीति तथा नस्य सम्बोधनं हे पारचर !
 हन्म भद्रो कष्टमित्येवमनुकल्प्य अद्याधुना पीपृहि वैतरणीमुत्तार्य
 पालय ॥ ४१ ॥

दीनजनोत्तारणे विश्वसृष्ट्यादिकर्तुस्तव श्रमो गौरित अहं तु
 त्वहाम्भचरणसेवयैव कृतार्थ इति प्रार्थयते, कान्वन्नेति । हे अखिल-
 गुरो ! अस्य विश्वस्य भवसम्भवलोपानां सृष्टिस्थितिसंहाराणां
 हेतोः ते तु निश्चितम् अत्र दीनस्य जनस्य तारणे कः प्रयासः ? न
 कोपीत्यर्थः । ननु, निर्मितजोत्तारणे सर्वसोक्षप्रसङ्गः स्यादत्राह,
 मूढेषु हे दीनबन्धो ! महतां त्वद्वात्सानां त्वद्भजनोपदेशरूपो अनुग्रहो
 भवत्कृपया भवतु इति शेषः । नन्वात्मतरणे कुतो न प्रार्थयसे ?
 अत्राह, हे भगवन् ! ते प्रियजनान् भागवतान् सेवतां नोऽस्माक
 नन भवनदीतरणेन किम् ? त्वत्प्रियजनसेवयैव कृतार्था
 इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एतदेवाह-नैवेति । हे पर पूर्ण ! त्वद्धीर्यगायनं भवत्प्रियसेवा-
 ल-अवदीयपराक्रमगानमेव महाऽमृतं तत्र मयं लब्धरुचि चित्तं
 यस्य सोऽहं दुरत्ययवैतरण्या नैवेद्विजे किन्तु ततस्त्वद्धीर्यगायन-
 महामृतात् महवतुगृहाभावेन विमुक्तं चेतां येषां तान् इन्द्रियार्थ-
 मिन्द्रियनिमित्तं यन्मायासुख प्राकृतमानन्दं तदर्थं नातादुःखदं
 गृहकुटुम्बादिभरमुद्रहतोऽहं शोचामि अतस्तान् भववैतरण्याः
 उत्तार्य पाकुर्येति भावः ॥ ४३ ॥

त्वं मद्भजनेन मुक्तो भव एतान्मुनयस्तदर्थमुपदेक्ष्यन्तीत्यत्राह,
 हे देव ! यतः प्रायेण स्वमुक्तिकामा ननु परार्थनिष्ठाः मुनयो विजने
 मौनं स्वधर्मं चरन्ति, अतः त्वत् त्वत्तः अन्यं शरणां नानुपश्ये त्वं
 तान् प्रेरय इति भावः । अहं तु एतान् कृपणान् विहाय एकः न
 विमुमुक्षे विमुक्तिकमिच्छामि ॥ ४४ ॥

भाषाटीका ।

मेरी ही यह इच्छा नहीं है—यह सब जने अपने कर्मों से इस
 कष्ट वैतरणी में फँसे हैं । परस्पर जन्म मरण अज्ञान और मय

से सीत है अपने पराये के बैर और भिन्नता में खिन्न है हे पार
 चर ! (आप इस वैतरणी के पार पर हौ) कृपाकर इन मूढ़ों
 को दुःखित देखकर आज इसके पार उतार कर पालन
 काजिये ॥ ४१ ॥

हे भगवन् ! हे अखिल गुरो ! आप इस जगत के जन्म
 स्थिति प्रलय के चेतु है इनको संसार वैतरणी से उतारने
 में आपको क्या प्रयास है ? हे आर्तिबन्धो ! मूढ़ों पर अनुग्रह
 करना महा पुरुषों को उचित ही है । (भगवान् गृह न कहें कि
 तुम क्यों जगत् के निमित्त दुराग्रह करते हो तुमको और तुम्हारे
 सबों का उद्धार करोगे) यह विचार कर प्रह्लाद कहने लगे
 प्रभो ! आपके प्रियजनों के सेवन करने वाले हमको उससे (तरनेसे)
 क्या है ? हमतौ आपके भकों के अनुग्रह से ही तर जायेंगे ॥ ४२ ॥

हे पर ! (सर्वोत्तम !) तुम्हारे लीला पराक्रमगान महा अमृत
 में मग्न मन, मैं इस दुरत्यय भव वैतरणी से उद्विग्न नहीं हूँ,
 मैं केवल उन मूढ़ पुरुषों का सोच करता हूँ जो आप की लीला
 गान से विमुखाचित्त है । और इन्द्रियार्थ माया सुख के निमित्त
 भार वहन कर रहे हैं ॥ ४३ ॥

हे देव ! प्रायः बड़े २ मुनिजन अपनी विमुक्ति की कामना कर
 विजने वन में मौनधारण करते हैं किन्तु वे भी स्वार्थ रत हैं परार्थ
 निष्ठ नहीं हैं मैं इन कृपण जीनों को छोड़कर अकेला नहीं मुक्त
 होना चाहता हूँ क्योंकि इस भ्रमों जीव समूह का शरण तुम से
 अन्य मैं नहीं देखता हूँ । जो आप इनका उद्धार न करेंगे तो
 कौन करेगा ? ॥ ४४ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्वेते स्त्रीसम्भोगादिना सुखिन एव न कृपणास्तत्राह—
 यदिति । करयोः कण्डूयनेन सङ्घर्षणेनैव दुःखमनु दुःखं
 यस्मिन् तर्हि दुःखत्वादेव ततो निर्विद्य मुच्येरंस्तत्राह—कृपणाः
 कामुका बहुदुःखभाजोऽपीह गृहमेधिसुखे न तृप्यन्त्येवमिति
 न मन्यन्ते कण्डूतिवत्कामस्य दुःसहत्वात्, ननु, केचित्कण्डूति-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अपि नहन्ते कामं चेत्यत्राह—त्वत्पत्न्यादात् कश्चिद्द्वार एव मनसिजं कामं विषहेतुं न तु सर्वे अत्रापि कथं हितवदिनि दृष्टान्तः ॥ ४५ ॥

ननु, मौनादिभिर्भौतमात्रैः सुखमैव तेषामपि मुक्तिस्तत्राह, मौनेति । हे पुरुष ! अन्तर्योगिन् । ये मौनादयो दश आपवर्ग्याः अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः सन्तो विनित्तवान् । ते तु प्रायशोऽजितेन्द्रियाणां मिन्द्रियमांगायाथार्थं विक्रीणां वात्तां जीवतोपाया भवन्ति दाम्भिकानां तु वार्ता अपि भवन्ति वा न वा दम्भ-
स्यानियतकृत्वात् ॥ ४६ ॥

त्वज्ज्ञानं भक्तिं विना सकामैर्मौनादिभिर्न भवत्येवेत्याह—
रूपे इति, त्रिभिः । बीजाङ्कुरादिव प्रकाशपत्रे इमे सदसती कार्य-
कारण एव न रूपे उपलब्धभूते वेदेन सृष्टे प्रकाशिते नचा-
न्यत् स्वमननेन गौरत्वादिकमिव देवदत्तादिः कुतः अरूपकस्य
प्राकृतरूपविशेषस्य अतो युक्ताः संयता एव भक्तियोगेन प्र-
त्यक्षं त्वामभ्यत्र कार्यं कारणं चानुगतं पश्यन्ति मथनेन
दारुणं बह्निमिव नान्यतः स्वार्त्तज्ज्ञानमिति शेषः । यद्वा ज्ञान
प्रकाशमेवाह—एतदभ्यमन्यतः प्रधानपरमात्मवादेन स्यात् “स
प्रेक्षत” इत्यादि श्रुतेः । अतस्त्वमेव कारणत्वात्त्वत्वेनानुस्यूत इति ४७ ॥

तदेवाऽऽह—तत्र वायुरिति । हृदयं मनः चित्चित्तमनुग्रहो
ऽङ्कुरो देवतावर्गो वा सगुणः स्थूलः विगुणः सूक्ष्मः मनश्च
वचश्च मनोवचस्तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि त्वत्तो
ऽप्यत्रास्ति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, त्वदीया जना न दैन्यं प्राप्ताः किन्तु विषयात्
भवेन इत्ता एवातस्तेषां कैनापादनेन त्वं किञ्चितीत्ये प्राथम्ये
तत्राह—यदिनि । यन्मैथुनादिकं गृहमेजिनो गृहस्यस्य सुखं
नत्करथो, दाम्भिकानां योहेतवोः फलहेतवेन स्वर्गहेतवेन तज्ज्ञ-
दुःखदुःखदुःखं शमनीयं दुःखात्मकं दुःखादुपरिदुःखं दुःखदोषमिति
वार्थः । अत एव लुच्छंति नस्य दुःखमात्रेव नतो निविष्ट-
भूमौ गुरुलज्जाह—कृपणाः कामिनः बहुदुःखमात्रोऽपि गृहमेधि-
सुखेन नृपस्यस्यमिति न मन्थते कथं हितवत्कामस्य दुःखदुःखा-
दस्ते स्नानार्थमेव न जानन्तीति भावः । ननु, केचित्कथं हितम-
पि नहन्ते कामं चेत्यत्राह—सखे, शिश्नेस्त्वदनुग्रहाजितेन्द्रिय-
मनसिजं कामं सहेतुं नत्वाजितेन्द्रिय इति भावः ॥ ४५ ॥

तर्हि कैश्चिन्मौनादिभिरवशैर्मिन्द्रियाणि जयद्विरपदगं साध्य-
स्तत्राह—मौनेति । हे पुरुष परमपुरुष ! मौनादयः आपवर्ग्याः
जितेन्द्रियाणामपवर्गोपाया एवेति सत्यमेव अजितेन्द्रियाणां तु
वार्ता जीवतोपाया भवन्ति अत्र मौनं दिसम्पन्नस्ततोऽस्मै देयम् इति
मन्यमानेषु परेषु लब्धवित्तो भवतीति जीवतोपाया भवन्ति
सतीन्द्रियजये मौनादयः आपवर्ग्याः ननु तस्मिन् असति भव-
दनुग्रहाच्च विषयवैतृष्येन भवितव्यमिति भावः । अपवर्गार्थतया

अनुष्ठिता अपि मौनादयोऽजितेन्द्रियाणां वार्ता एव न त्वाप-
वर्ग्याः किपुनर्दमार्थं कृता आपवर्ग्याः न भवन्तीत्याह—उतेति
दाम्भिकानां मौनादयो वार्ता अपि भवन्त्युत । न वा किपुनराप-
वर्ग्या न भवन्तीति, दाम्भिकानां दाम्भिकत्वे प्रकटे सति जीव-
नहेतवोऽपि न भवन्तीत्युत न वा शब्दायं, तत्र मौनं वाङ्मन्यमः
अनमनशतारूपं श्रुतमध्ययनं तप कृच्छादि अध्ययनमध्ययनजं
पाणिदयं स्वधर्मः स्ववर्गाश्चमोचितो धर्मः व्याख्याऽध्यापनं रक्षो
निर्जितदेशवसतिः जपो मन्त्रजपः समाधिध्यानं मनसिजं विषहेतु
धीर इतीन्द्रियजयमूलकः कामजय इत्युक्तं तथाऽजितेन्द्रियाणां
वार्ता भवन्तीत्यनेन जितेन्द्रियाणां त्वापवर्ग्या भवन्तीति सूचि-
तम् ॥ ४६ ॥

तर्हिन्द्रियजयः कथं स्यादित्यपेक्षायां सर्वात्मकनिरतिशया-
नन्दरूपप्रज्ञोपासननिष्ठस्यार्थोदेवेन्द्रियजयः स्यादिति वक्तुं ताव-
त्तुपासनाप्रकारं विवक्षुश्चेतनाचेतनयोः परमात्मशरीरत्वमाह—
रूपे इति । इमे सदसती चिदचिद्द्रव्यरूपे बीजाङ्कुरादिव
स्थिते अरूपकस्य कर्माधीनदेहरहितस्य तव वेदवृष्टे वेदबोधिते
रूपे शरीरे “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद
यस्यात्मा शरीरं यं पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी
न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्याव्यक्तं
शरीरम्” इत्यादिबोधितशरीर इत्यर्थः । बीजाङ्कुरौ इत्यनेन
कदाचित्कारणावस्थया कदाचित्कार्यवस्थया बोधयथावस्थिते
उभे अपि चिदचिद्द्रव्ये तव शरीरभूते इत्युक्तं भवति । अरूप-
कस्य रूपे इत्यनेन तच्छरीरकत्वं न तव कर्माद्युपाधिप्रयुक्त-
मपि तु रूपाधिकमित्युक्तं यत उभयावस्थानस्थितयोश्चिदचित्तो-
त्त्वच्छरीरत्वमत्र एव न चान्यतः अन्यदस्त्वदन्तर्गतं किञ्चिदपि वस्तु
नस्यैतन्मुभयत्र त्वच्छरीरभूतयोश्चिदचित्तोत्त्वां योगनोपासनात्म-
केन युक्ताः सन्तो मुनयो विचक्षन्ते पश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः, बहि-
मिव दारु पथा दारुणं मथनाद्युपाजेन बहि विचक्षते तद्वत्,
अन्यतो योगाद्वन्यत उपायान्तराक्षर्यात् साक्षात्कार इति शेषः
उपायान्तरेण साक्षात्कारो न स्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

न चान्यदित्यनेनान्यत् त्वदान्तर्गतं नास्तीत्युक्तं अतः स्यादि-
त्यनेनोपायान्तरेणैवैवमेव तदेतदुभयं प्रपञ्चयत् सर्वात्मकप्रज्ञ-
साक्षात्कारादेव नि शेषमिन्द्रियजय इत्याह—त्वामिते, दाम्भिकानां ।
तत्त्वसर्वात्मकत्वं प्रपञ्चयति, त्वामिति । तमेव पायवादिरूपेणाव-
स्थितः तच्छरीरकत्वेनावस्थित इत्यर्थः । पूर्वं “तव रूपे” इति
आतिरेकनिर्देशाद्वाग्भेदनिर्देशाच्चेदं तादात्म्यं शरीरात्ममाध-
नित्वमनित्यवगम्यते तत्र मात्राः शब्दादयस्तन्मात्राः प्राणाश्चेन्द्रि-
याणि हृदयं मनः चित्तानुग्रहं ज्ञानोत्पत्त्यनुग्रहात्कं हृदय-
विशेषणं चिदनुग्रहश्चेति पाठे ज्ञानोत्पत्त्यनुग्रहो महात् बुद्धि-
तत्त्वात्मक उच्यते किं बहुना सगुणः सत्त्वादिषुगुणयुक्तः प्रकृति-
परिणामात्मकः सर्वः पदार्थः विगुणः सत्त्वादिगुणरहितस्त-
दपि सत्त्वात्मको जीववर्गश्च मनश्च वचश्च तयोः समाहारो मनो-
वचस्तेन निरुक्तं विषयीकृतं तदेतत्सर्वं तमेव त्वच्छरीरभूत-
मेव ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुखानुभवार्थं हि मोक्षाकांक्षातच्छब्दादिविषयेऽपि स्याद-
तोऽज्ञागलस्तनायितमोक्षसुखाय कोवा प्रेक्षावान् महाप्रयत्नं कुर्या-
दुन्मत्तमन्तरेणाति तत्राह—यन्मैथुनादिति । मैथुनादिगृहस्थसुख
वत् तल्लुब्धा देहकृपणा देहमात्रपोषणपरायणास्तृप्यन्ति नान्ये
प्रेक्षावन्त इति शेषः । तदपि न सुखमस्मिन्त्याह, बहुदुःखेति, तत्र
बुद्धिमैत्रेवं कार्यमिच्छाह—कंठूनिवादेति । मनसिजं कामम् ॥ ४५ ॥

मुमुक्षुभिः प्रथमत इन्द्रियजय एव समर्थनीयोऽन्यथा मुक्तिसा-
धनानामपि मौनादीनां लोके जीवनोपायमात्रत्वं भवतीत्याह,
मौनेति । आपवर्गा मुक्तिहेतवः प्रायः सम्यग्भक्त्यानुष्ठिता इति
शेषः । हे पुरुष ! परं न चेत् त एवाजितेन्द्रियाणां पुंसां वार्तास्त-
त्कालजीवनमात्रोपाया भवन्त्युत अपि संभावनामात्रं नतु मुख्यत-
इत्यर्थः । लोकमोहनार्थं मौनादिकमनुतिष्ठतां दामिकानां तदपि
न सेत्स्यतीत्याह, अत्र जीवलोके वा यथा अजितेन्द्रियाणां
जीवनमात्रोपाया न तथा दामिकानां भवन्तीति “वा विकल्पोप-
पन्नयोः” इत्यभिधाने नवा भवन्तीत्येकं वाक्यमिति वा ॥ ४६ ॥

मौनादीनां क्लेशसाध्यत्वेनासर्वाधिकारिकत्वात् सर्वाधिका-
रिर्कोपासनाविषयं निरूपयति, रूपे इति । इमे सदसती कार्य-
कारणौ तत्र रूपे त्वद्वैतत्वात्स्वस्मिन्नानुसंगे अत्र प्रमाणात्माह,
वेदेति । “आवेव ब्रह्मणो रूपे” इत्यादौ कार्यकारणत्वं किंविकार-
भावेन निमित्तनैमित्तिकभावेन चेत्याशङ्क्य यथायोग्यमित्यूहनीय-
मित्यत्र दृष्टान्तमाह—बीजेति । व्याख्यातमेतत् “विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म” इतिवत् वेददृष्टे चेत् किं साक्षाद् रूपे इति ? नेत्याह—नचेति ।
अन्यद्विलक्षणं ज्ञानानन्दादिलक्षणं नैव कुतोऽप्राह—अरूपक-
त्वेति । प्राकृतरूपाभावादित्यर्थः । महतां प्रत्यक्षे चात्र प्रमाणा-
मिच्छाह, युक्ता इति । भक्तियोगेनोभयत्र रूपद्वये युक्ता
रूपासनालक्षणाध्यानेति शेषः । युक्ता योगिनः उभयत्र सन्निहितं
त्वां पश्यन्तीति वा दर्शनप्रकारमाह—वह्निमिति । योगेन मयना-
द्युपायेन अन्ययोगं निवारयति—नान्यत इति । भक्तियोगादन्यतो-
ऽन्येनेति । साक्षात्स्वरूपादन्वत् प्राकृतं रूपं नैव “अरूपमक्षरं
ब्रह्म” इति श्रुतेः । अतो न साक्षाद्रूपे इति वा योजना, साक्षात्स्वरू-
पापेक्षया स्वरूपादन्वद्रूपं नेत्याचार्यविवरणमत्र प्रमाणम् ॥ ४७ ॥

के ते कार्यकारणौ इत्यतस्तन्नामानिर्देशः तत्सत्ताप्रदत्वेन
तद्वैतत्वे तद्रूपत्वाभिप्राय इत्याशयेनाह—त्वमिति । चिदनुग्रहश्चेतन-
स्तन्मनसा चक्षसा निरुक्तं न त्वदन्वत् त्वां विना प्रवृत्तिमप्राप्ति
सगुणाः संसारी शौक्लयादिगुणयुक्तौ वा, विगुणौ मुक्त उत्पन्ना-
न्तरङ्गविशिष्टपदार्थौ वा ॥ ४८ ॥

भीमभ्रातृवोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

त्वमिति । इदं यमन्तरिन्द्रियं मनोबुद्ध्यादङ्गारविस्मृतकं ।
चित् शुद्धो जीवः अनुग्रहः स्वसन्मुखीकरणशक्तिः किं बहुना
सगुणो मायिकः विगुणश्चाभायिकः सर्वार्थस्त्वमेवेति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्त्तिकृतसाराथं दर्शनी ।

नन्वेते स्त्रीसम्भोगादिभिः सुखिन एव न कृपणास्तत्राह—
यदिति । करयोः कण्डूयनेन सङ्कर्षणेनैव दुःखमनुपुःखं यच्च तत्
तर्हि दुःखत्वादेव ततो निर्विष्य मुच्यंस्तत्राह—कृपणाः कामुकाः
बहुदुःखभाजोऽपि इह गृहमभिमुखे दुःखरूपेऽपि न तृप्यन्ति
अलामिति न मन्वन्ते कण्डूतिवत् कण्डूताविवेत्यर्थः । ननु, कश्चित्
कश्चित्ततो निर्विषयोऽपि हृद्यते सत्यं त्वत्प्रसादाद्रीरप्यमर्नासजं
कामं दुःखस्वरूपमेव विषहेतु न तु सर्वं ॥ ४५ ॥

ननु, ब्राह्मणानां तावन्मौनादिभिर्मोक्षसाधनैः स्वत एव
सिद्धैर्मोक्षोऽपि स्वत एव सिद्धस्तत्राह, मौनेति । हे पुरुष ! अन्तर्या-
मिन् ! त्वां किं विज्ञापयामीति भावः । ये मौनादयो दश आपवर्गा-
अपवर्गहेतवः प्रसङ्गाः रदः विविक्तवासः ते तु प्रायशः अजि-
तेन्द्रियाणां विषयभोगार्थमेव तां विक्रीयन्तां वार्ता जीवनोपाया
एव भवन्ति दामिकानां तु वार्ता अपि भवन्ति न वा दम्भक्या
नियतफलत्वात् ॥ ४६ ॥

त्वत्प्राप्तिरनु भक्तियोगं विना मौनादिभिर्नैव भवतीत्याह—रूपे
इति । इमे सदसती कार्यकारणौ बीजाङ्कुराविव प्रवाहापक्षे
समष्टियष्टौ तत्रैव रूपे न च अन्यत्समष्टियष्ट्यात्मकं विभ-
मिद् त्वत्त्वा भिन्नं न भवति अरूपकस्य प्राकृतरूपरहितस्य तत्र
अतो युक्ता विवेकिनः त्वाम् उभयत्र समष्टौ व्यष्टौ च विचिन्वन्ते
प्राप्तुमन्विष्यन्ति यत्स्वं कारणत्वेनोभयत्र वर्त्तसे इति भावः ।
योगेन उपायेन भक्तियोगेनैव न चान्यतो ज्ञानादिना “भक्त्याह-
मेकया ग्राह्यः” इति त्वयुक्तरिति भावः । वह्निपक्षे योगेन मन्व-
नेन अत एव भक्त्यवस्थस्य रूपद्वयव्याप्ययोगः ॥ ४७ ॥

उक्तमर्थं विवृणोति—त्वमिति । इदं मनः चित् चित्तं अनुग्र-
होऽनुग्राहको देवतावर्गः सगुणः स्थूलः विगुणः सूक्ष्मः मनश्च
वचश्च मनोवचस्तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि त्वत्तो नास्ति ॥ ४८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, एते कृपणाः विषयसुखात्तद्दोषदर्शनेन विरक्ताः सन्तो
मज्जिज्ञासया मुक्ता भविष्यन्तीत्यत्र त्वदनुग्रहं विना दुःखोदकात्
विषयसुखादपि जनानां विरागो न भवतीत्याशयेनाह, वदिति ।
यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखं यद्यपि तृच्छं क्षणभङ्गुरादिविषयप्रवृत्ते
कण्डूयनेन सङ्कर्षणेन दुःखं यस्मिन् तत्तथाविधं च तथापीह
कृपणा बहुदुःखभाजो न तृप्यन्ति कश्चित्स्वरूपापात्रो धीर
एवं कण्डूतिवन्मनसिजं कामं विषहेतु ॥ ४५ ॥

किञ्च मौनादयः आपवर्गाः मुक्त्युपायाः ते तु तथा भूता
अपि हे पुरुष ! अत्र लोके त्वजितेन्द्रियाणां बुभुक्षुणां परं केवलं
वार्ता जीवनोपायान वा भवन्ति उत अपि च दामिकानान्तु
वार्ता जीवनोपाया वा न भवन्ति दम्भेन तत्फलनाशात्-
इत्यर्थः । तत्र मौनं वृथा वचनत्यागः व्रतानि एकाद्वैयुपवासा-
दीनि श्रुतं शास्त्रभ्रवणम् तप आलोचनं ज्ञानम् अध्ययनं

नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये सर्वे मनःप्रभृतयः सहदेवमर्त्याः ।

आद्यन्तवन्त उरुगाय ! विदन्ति हि त्वामेवं विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात् ॥ ४६ ॥

तत्ते ह्येत्तम ! (१) नमःस्तुतिकर्मपूजाः कर्म स्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाम् ।

संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥ ५० ॥

नारद उवाच ।

एतावद्वाणितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।

प्रह्लादं प्रणते प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रह्लाद ! भद्र ! भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ! ।

वरं वृणीष्वभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विश्वविज्ञेयाद्यवनस्य स्वधर्मः वशांश्चमधर्मः व्याख्या अद्यापनम-
रह एकान्तवासः जपो मन्त्रजपः समाधिर्देवप्रावचयम् एवं त्व-
दनुग्रहं विना भवचेतरण्याः तरणं त्वत्पदप्राप्तिश्च कस्वाप्यधि-
कारिणः केनाप्युपायेन न सम्भवतीति फलितोक्त्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथ त्वदनुग्रहलब्ध्या सर्वत्र त्वदर्शनपूर्वकया त्वभूतैव
भुक्तिर्जनस्य स्यादित्याह—रूपे इति चतुर्भिः । वेदसृष्टे वेदेन प्रका-
शिते इमे सदसती स्थूलसूक्ष्मे बीजाङ्कुराविव कार्यकारणे
कारणं प्रधानं कार्यं ब्रह्माण्डं चेत्यर्थः । अरूपकस्य कर्मजन्यरूप-
रहितस्य तवैव नान्यत् त्वदभ्यस्त किमपि न “पुरुष एवेदं सर्वम्”
इति श्रुतेः । अत एव युक्ताः त्वदग्रहयुक्ता उभयत्र रूपद्वये
समच्चं यथा भवति तथा दारुणं बह्निमिव योगेन त्वदनुग्रह-
लब्धबुद्धियोगेन त्वां विशिन्वते प्राप्तुमन्विष्यन्ति नान्यतः स्यात्
एवमन्वेषणम् अन्वतः अधिकारिसामर्थ्यात् साधनसामर्थ्याच्च न
स्वात् किन्तु त्वदनुग्रहन एव स्यादित्यर्थः “ददामि बुद्धियोगं
तं येन मामुपयान्ति ते” इति श्रीमुखवचनात् रूपे इमे इत्यनेन चरा-
चरयोर्ग्रहणं न भवति बीजाङ्कुराविवेति निर्देशात् अत एव
द्वितीये “अतः परं यद्व्यक्तम्” इत्यत्र प्रधानस्यैव ग्रहणं न
जवित्यर्थः ॥ ४७ ॥

सर्वं त्वदात्मकमेवेत्याह—वायुरादिविस्तरेण मात्राः शब्दादयः
हृदयमन्तःकरणम् चित्चेतनवर्गः अनुग्रहोऽनुग्रहादौ देवतावर्गः
सगुणः सर्वोपि प्राकृतपदार्थः विगुणः प्रकृतिगुणरहितः काळः
अप्राकृतलोकश्च किं बहुना मनश्च वचश्च तपोः समाहारस्तेन
निरुक्तं विषयाकृतं त्वत्स्वतः अन्वत् नास्ति सर्वस्य त्वच्चेत-
नाच्चेतनशक्तिमयत्वात् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

यह जो सांसारिक गृह मेधीय सुख है अति तुच्छ है जैसा हाना
के खुजाने से फिर दुःख होता है ऐसाही यह भी दुःख दुःख है
रूपयजन बहुत दुःख भोगने पर भी इससे तृप्त नहीं होते है ।
धीर पुरुष को उचित है कंडूति (खुजाव) के समान मनसिज
(काम) को खहन करे ॥ ४६ ॥

मौन, व्रत, श्रुत, तप, वेदाध्ययन, स्वधर्म, व्याख्या, एकाग्र
निवास, जप, समाधि, ये दशों भुक्ति के साधन हैं, किन्तु हे
पुरुष ! ये ही सब अजितेन्द्रियों की वार्ता (जीविका) होजाते है वे
इन्हीसे धन उपाजन कर कुटुंब पालन करते हैं । और
दामिकों की तो वार्ता भी नहीं होसकते हैं । इमार्थ व्यर्थ
परिश्रम होता है ॥ ४६ ॥

(हे भगवद्) ये स्थूल सूक्ष्म कार्य कारण दोनों आत्मा
के रूप हैं वेदने प्रकाश किये है, बीजाङ्कुर के समान
स्थित हैं आपसे पृथक् नहीं है । युक्त जन योग से इन दोनों
में आप को प्रत्यक्ष ढूँढ लेते है । जैसे काष्ठो में अग्नि को, आपके
विना इस जगत की सृष्टि नहीं होसकती है ॥ ४७ ॥

हे भूमन् ! वायु अग्नि पृथिवी आकाश जल और पञ्चत-
न्मात्रा प्राण इन्द्रिये मन चित्त अहङ्कार सर्व आप ही हो,
स्थूल सूक्ष्म जो कुछ मन और वाणी से प्रकाशित है वह
आप से अलग कुछ भी नहीं है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अमकास्तु स्वस्मिन्ननुगतमपि त्वां न जानन्तीत्याह—नैत इति ।
एते गुणाद्यभिमानिनो देवा आद्यन्तवन्तो जडोपाधित्वादानाद्यन्तं
निरुपाधि त्वां न विदन्ति हि ब्रह्मात् सुधियो विद्वांस एव विचार्य

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

शब्दादध्ययनादिव्यापाराणुपरमन्ति त्वामेव समाश्रितोपासत इत्यर्थः । तथाच श्रुति "किमर्थो वयमप्येषामहे किमर्थो वयं यक्ष्यामहे" इति "नानुध्यायेद्ब्रह्म शब्दान्वाचो विरूपाक्षं हि तत्" इति स्मृतिश्च—

"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिं व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निषेधं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च" ॥

इत्यादिः ॥ ४६ ॥

उपसंहरति—तदिति । हे अर्हन्म ! नमस्तुतिकर्मपूजाः प्रशिक्षयानस्तुति सर्वकर्मपिण्यानि कामं च परिचर्या चरणायाः स्तुतिश्च कथाया भवशुं तेष्वेवं षडङ्गया सरयकलेनया विना परमहंसानां गतो प्राप्य त्वयि जनः कथं भक्तिं लभेत ? यस्मादेवं भक्तिं विना न मोक्षो न च भक्तिः संलक्ष्यया विनाऽनः प्राक् प्रार्थितं त्वदास्ययोगमेव देहोति प्रकरणाथः ॥ ५० ॥

एतानन्तो वर्णिता गुण्या यस्य यतमन्युरुपसंहृतकोपः ॥ ५१ ॥

कामान्पूरयतीति तथा यदा पुरुषार्थप्रवाहोऽस्मीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नैत इति, गुण्याः सत्त्वाद्य. गुणिनः प्राकृतगुणपरिणामात्मकाः महदादयः आदिशब्देनाहङ्काररत्नाकाशादिभूतानि विवक्षितानि सह देवमर्त्याः देवमर्त्यादिभिः कलिनाः मनःपशून्तश्च करणानि करणानिश्च ये इत्यर्थः । न एते सर्वे त्वां न विदन्ति गुण्याः न विदन्ति गुणिनोऽपि न विदन्तीति प्रत्येकान्वयाभिप्रायेण नञ्-द्वयोपादानं सकरणाः सर्वे देवगुणयादयः स्वान्तरात्मतयावन्तमपि न त्वामुपायान्तरैर्गु विदन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन्तान् विगिनष्टि, आद्यन्तवत् इति । कर्मायसोत्पत्तिविनाशिनः कर्मणा संकुचितज्ञानतत्वाच्च विदन्तीति भावः । सुनय. नवान्तरात्मभूतत्वस्वरूपमाननशीलास्तु । हे उरुगाय ! त्वामेव सर्वात्मकब्रह्मानुसन्धानरूपयोगेन तत्त्वज्ञानात्कारविरोधिकर्मनिरासनेन विमृश्य विमर्शपूर्णकं तत्त्वज्ञानं शब्दात् शब्दादिविषयाद्विरमन्ति एवमेव हि दिःशेषानिन्द्रियजय इति भावः ॥ ४६ ॥

एवमुपासनात्मकभक्त्युपेयत्वं गिरतिशयानन्दरूपत्वस्वरूपविषयकभक्तियोगतत्त्वाद्यर्थदेव शब्दादिविषयेभ्यो विरामश्चोक्तः सा च भक्तिवक्ष्यमाशुषडङ्गसेवया विना तुल्येति वदन्नुपसंहरति—तदिति । हे अर्हन्म ! तव नमस्तुतिकर्म नमस्क्रिया नमस्कारः स्तुतिक्रिया च, पूजा अर्घ्यपाद्यादिनिवेदनात्मिका कर्म परिचर्यात्मकम्, यद्या, प्रथमकर्मभेदेन पादसेवना—दिपरिचर्यात्मकं कर्म उच्यते पूजाकर्म पूजात्मकं कर्म—चरणायाः स्तुतिः स्मरणं कथायां विषयभूतायां अन्नशं कथा-विषयकश्रवणं चेतयि षडङ्गया सेवया विना परमहंसानां प्राप्य त्वयि भक्तिं जनो लभेत किम् ? तयैव लभेत्यर्थः ॥ ५० ॥

तदेवं प्रह्लादेन संस्तुतो नृसिंहस्तमुवाचेत्याह देवार्थः—एता-

वदिति । भक्तेन प्रह्लादेन भक्त्या एतावदेतावन्मात्रं वर्णिता गुण्या यस्य एतावच्छब्देन गुणानामानन्त्यं सूचयति—निर्गुणो ह्यगुणरहितः श्रीनृसिंहः यतमन्युरुपसंहृतकोपः प्रीतः स्तुत्या दृष्टः "स महात्मा सुबुद्धः" इत्युक्तरीत्या तुल्यं स्वभक्तलाभेन वा प्रीतः प्रसूतं तं प्रह्लादप्रभाषणोवाच ॥ ५१ ॥

तदेवाह—प्रह्लादेति, त्रिभिः । हे प्रह्लाद वत्स ! ते भद्रमनिष्ट—निवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्च भवेत् कुतः हे असुरोत्तम ! यतोऽहं ते त्वया प्रीतः प्रीतिं प्रापितं अत एवाभिलषितं वरं वृणुष्व वरस्य अहं नृणां प्रार्थनां कामपूरः काम्यन्त इति कामाः धर्मादयस्तां पूरयति ददातीति तथाऽहमस्मि ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मस्तवली ।

पृथिव्यादिमहत्त्वान्तं पदार्थज्ञानं कार्यकारणमात्मना छित्त्वेन कोटिकृतं भगवद्वेषं ततोभिन्नमित्युक्तम् इदानीं तदवस्थितपरमात्मानं तदभिमानिनो देवा अपि स्माकलयेन न जानन्तीत्येव, विद्याऽनन्तमाहात्म्यास्वुराशिरिति निश्चित्य, तमुपासते सन्त इत्याह, नेति । गुण्याः सत्त्वादिगुणाभिमानिनः गुणिनो गुणाविकाराः सहदेवमर्त्या—इत्यत्र देवशब्देन पृथग्विग्रहवन्न इत्यादयो गृह्यन्ते सुधियो निश्चित-शास्त्रार्थाः शब्दाद्वदिशब्दराशिप्रमाणादेत आद्यन्तवन्तस्त्वां न विदन्तीत्येवं विसृज्य विचारोपास्य तत्प्रसादेन संदृश्य विरमन्ति संसारादिनिषेध । "यदावानुपयुजितम्" इत्यादि श्रुतेः शब्दाद्विरमन्तीत्यत्र शब्दात्यागो नार्थः किंतु शब्देन निर्णीततत्त्वस्य तत्त्वे निरन्तर-म्यन्दमानबुद्धिजलराशेः पुंसां हरिगुणानुस्मरणायासो नास्तीति वा ॥ ४९ ॥

श्रीनारायणप्रसाद एव पुरुषार्थसाधनमित्युक्तं तस्य भक्तिज्ञाने तयोश्च षडङ्गोपासनासाध्यं ध्यानं विना नान्यदन्यथा न स्यादित्याशयनाह—तत्त्व इति । दिशब्देनान्यथाजीवच्छब्द इत्याह—अपि शब्दान् पादौ तव क्षेत्रानुगमनेनियोज्याविनिश्चयं एवं षडङ्गया सेवया विना जनो नृपुत्रुः परमहंसानां गंगावाश्रयं, त्वयि भक्तिं ज्ञानं च लभेत विर । साधनान्तराभावाज्ज्ञानोत्पन्नः । भक्ति-ज्ञानयोर्हेतुहेतुप्रज्ञावादेकग्रहणेन द्वयोर्ग्रहणं युज्यत इति भावः । "परा पुत्रेणां सङ्ख्या वृणुकि" इति श्रुतेः ॥ ५० ॥

हरेस्तुषु प्रहेषाशयात्प्रह्लादस्यापि तद्भाति त्वेन तत्स्तुत्या कोपोपशमः स्यादित्युक्तम् । अस्तुताक्षेपकरत्वेनाग्नौ शुष्केन्धनप्रक्षेपणं वज्रतया स्यादिति तत्राह, एतावदिति । योग्यतायुक्त्येन भक्त्या भक्तेनेति विशेषणद्वारेण शङ्कानिरस्तेति ज्ञातव्यं जातिस्वमयो-जकं भक्तिरेवेति सूचनेन द्वादशवदुन्मत्तो न भवति भगवा-मिति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

मन्युशान्तेः किं गम्यकामिति तत्राह—प्रह्लादेति । वरदानसामर्थ्ये हेतुमाह—कामपूर इति । नृणां भक्तानांमिति शेषः ॥ ५२ ॥

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसन्धः ।

कर्म पूजापरिचर्या कर्मस्मृतिर्लीलास्मरणं चरणयोरिति सर्वत्रान्वितम्, भक्तिव्यञ्जकं तस्मात् सर्वकृतार्थतामूलत्वत्-प्रेमभक्तिसम्पादनीं षडङ्गां संसेवामेव सर्वेष्वपि देहि. अहञ्च त्वङ्गकृपया साक्षादङ्गिमुखप्राप्तौ त्वदसाक्षादाभ्ययोगादौ वा कृतार्थतामापन्नोऽपि तेनैव कृतार्थतां मंस्ये इति. ब्रह्मादिषु प्रसादो यः प्रथमं प्रार्थितः तस्यापि कैमुत्येन गमितत्वात् सर्वप्रार्थना वाक्यैकवाक्यत्वे सिद्धे तदनुगतानामन्येषामपि वाक्यानां तत् स्वनःसिद्धम् ॥ ५० ॥

गुणाः कारुण्यादयः तत्तदानादिक्रियाशक्ति रूपाश्च ॥ ५१ ॥

तदेवं श्रीमत्प्रह्लादस्य सर्वजीवगतां कृपामनुमोदमानः तस्याश्च प्रकं य एतत् कीर्त्तयदिति पथन्तमाशंमनं करिष्यन्-भोग्दान्तरमर्थयितुमुत्साहयति-अभिमतमन्यमन्यमपि वरम् ॥ ५१ ॥ ५३

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्षिणी ।

त्वज्ज्ञानं त्वङ्गत्तैव भवेत् नतु शास्त्राध्ययनबुद्धिकौशलजादिभि-रित्याह—नेति । यद्येन त्वां न विदन्ति तर्ह्येनैरेव मनोबुद्ध्यादिभिः शास्त्राद्यध्ययनाध्यापनादिभिर्विचार्यै जीवाः कथं ज्ञास्यन्ति विमृश्य, शब्दादध्ययनादिव्यापारादुपरमन्ति तथा च श्रुतिः—“किमर्था वयं यक्ष्यामः” इति “नानुध्यायेद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्” इति स्मृतिश्च “यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निवेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च” इत्यादि ॥ ४८ ॥

स्तुतिमुपसंहरति—तदि । यस्मादध्ययनादिभिस्त्वज्ज्ञानं भवे-त्तस्मात् त्वज्ज्ञानार्थमाग्रहं परित्यज्य सर्वपुरुषार्थसारस्य त्वत्प्रेमयाः साधनार्थमेव यतेतेत्याह, हे अर्हत्तम ! नमो नमस्कारश्च स्तुतिकर्म स्तव करणश्च पूजा अर्चनश्च ताः कर्मपरिचर्यां चरणयोः स्मृतिश्च कथायां श्रवणं चेत्येवं षडङ्गया सेवया भक्त्या विना त्वयि किं भक्ति प्रेमायां लभेत ? नैव लभेतेत्यर्थः । परमहंसानां ज्ञानिनां गति-मुक्तिर्यस्मात्तस्मिन्निजि कथंचिद्भक्तिमिषज्ज्ञानेन मुक्तिमेव लभेतेति भावः । तस्मात्सर्वकृतार्थता—मूलत्वत्प्रेमभक्तिसम्पादनीं षडङ्गां संसेवामेव सर्वेष्वपि देहि सा दुर्लभा चेत् मुक्तिमेव दत्त्वा संसार-दुःखासावत्सर्वास्त्रायस्व अहन्तु त्वङ्गकलेवयैव कृतार्थकृत एव वर्त्ते इति न काचिच्छिन्तेति भावः ॥ ५० ॥

गुणाः कारुण्यादयः निर्गुणः प्राकृतगुणरहितः यतमन्युः मङ्गलाय प्रह्लादायापि दुह्यतीति यो दुर्वारो मन्थुरभूत् स प्रह्ला-दस्यानन्ददर्शनादुपशान्त इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अभिमतं वृणीष्वेति मयिभूयवत्सले परमोदारचूडामणौ कः संकोच इति भावः । येषां कृते त्वं मां प्रार्थयसे तेषामपि नृणामहं कामपूरोऽस्मि पुरुषार्थप्रवाहरूप एव वर्त्ते. किं पुनरेकां श्रुक्तिमेव ददे इति भावः । तेन प्रह्लादबुद्धिविषयीकृतास्त्वा त्काजिका जीवा निस्तीर्णा एव जीवानामानन्त्यात्तदन्यैरेव जीवैः तदन्तरं ब्रह्माण्डमपूरीति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुक्तेद्वकृतिसिद्धान्तप्रदीपः ।

एते गुणाः सत्त्वादयो जडत्वात् त्वां न विदन्ति गुणिनो महदादयो गुणकार्यभूता ये च मनःप्रभृतयस्ते सर्वे आद्य-न्तवन्तः जडाश्च अतो न विदन्ति । हे उरुगाय ! सह देवमर्त्याः देवैर्मर्त्यैश्च सहिताः सुधियः साधवस्तु “एवं युक्ताः समक्षमुभ-यत्र विचिन्वते त्वां योगेन बह्निमिवदारुषु” इत्युक्तप्रकारेण त्वां विमृश्य शब्दात् ज्ञानोपायबोधकात् शास्त्राद्विरमन्ति फलं प्राप्या-ध्यापनाध्ययनश्रमं विहाय त्वां ध्यायन्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

हे अर्हत्तम ! यस्मात्स्वमेव सर्वार्था तस्मात्ते सेवया साधन-रूपया भक्त्या विना परग्रहसानां गतौ प्राप्ये त्वयि जनः भक्तिं परां भक्तिं किं लभेत ? नैव लभेतेत्यर्थः । अतः सेवां देहि, यया परा भक्तियथा जनस्य मुक्तिरिति फलितार्थः । कथंभूतया नमो नतिश्च स्तुतिकर्म स्तुतिकरणं च पूजा अर्चनश्च कर्म परिचर्या च चर-णयोः स्मृतिः कथायां श्रवणं चेति षडङ्गया ॥ ५० ॥

निर्गुणो हेवगुणरहितः भक्त्या प्रह्लादेन एतावत् एतावन्मात्रं वर्णिताः गुणाः कल्याणरूपा यस्य सः जित उपसंहृतो मन्थुर्येन सः प्रह्लादमभाषत ॥ ५१ ॥

कामान् पूरयतीति कामपूरः ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

न ये गुण और न गुणी जो मनः प्रभृति हैं और स हदादिक हे देवता और मनुष्यों सहित वे सभी आदि अन्त वाले हैं हे उरुगाय ! (वेदपुराणादिकों में आप बहुत गाये गये हैं) इसी कारण से ये सब आपको नहीं जान सके हैं ऐसा विचार कर ही सुखीजन शब्द अर्थात् बहुत पठन पाठन की वृत्ति से विराम को प्राप्त हो जाते हैं ॥ ४८ ॥

हे अर्हत्तम ! हे पूज्यतम ! आप को न मस्कार स्तुति और सर्व कर्मापेक्ष पंचिर्वा चरणस्तुति कथाश्रवण, इन छे अङ्गों सहित आप की सेवा को विना मनुष्यक्या परमहंसों के प्राप्य आप में भक्ति को प्राप्त है ? नहीं, किन्तु आप की सेवा ही से सिद्धा भक्ति मिलती है ॥ ५० ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—आप स्वयं निर्गुण हैं अर्थात् प्राकृत गुण शून्य हैं, तौ भी अपने भक्त प्रह्लाद ने भक्ति से आप के गुण वर्णन किये, तब प्रभुने कोप शान्त कर प्रसन्न हो पणत भक्त प्रह्लाद से भाषण किया ॥ ५१ ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

श्री भगवान् अर्थात् श्री नरसिंह देव बोले, कि—हे भद्र ! हे प्रह्लाद ! हे असुरोत्तम ! हम तुमारे ऊपर प्रसन्न हैं तुम अपने अभीष्ट वर मांगलो मैं मनुष्यों का कामनाओं को पूर्ण करने वाला हूँ ॥ ५२ ॥

मामप्रीणत आयुष्मन् ! दर्शनं दुर्लभं हि मे ।
 दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥ ५३ ॥
 प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।
 श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासामाशिषां पतिम् ॥ ५४ ॥
 एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः ।
 एकान्तिवद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम् वैयासिक्यां
 सप्तमस्कन्धे प्रह्लादाऽनुचरिते दैत्यराजवधे नृसिंहस्तवो नाम
 नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अप्रीणतः अप्रीणयतः तप्तुमर्हति कृतकामत्वेन शोचितुम् ॥ ५३ ॥

प्रीणन्ति तोषयन्ति ॥ ५४ ॥

एकान्तिवद्भगवत्पराधिपकत्वात् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे आयुष्मन् ! मामप्रीणतः प्रीतमकुर्वतः पुंसो दुर्लभं हि मम
 दर्शनं मां दृष्ट्वा जन्तुर्दृष्ट्वा पुनरात्मानं तप्तुमर्हति कृतकामत्वेन
 शोचितुं नार्हति ॥ ५३ ॥

अथातो धीरा जितेन्द्रियाः श्रेयस्कामयमाना महाभागा विवे-
 किनः साधवः सर्वासामाशिषां पुरुषार्थानां पतिं दातारं मां सर्व
 भावेन करुणानुरागेन प्रीणन्ति तोषयन्ति हि जल ॥ ५४ ॥

एवं वराय चोदितोऽपि नैच्छत्सुरोत्तम इत्याह, नारदः एव-
 मिति । लोकानां विषयातुराणां प्रलोभनैर्विमोहकैर्वरैरेवमित्थं
 प्रलोभ्यमानोऽप्यसुरोत्तमः प्रह्लाद एकान्तभक्तत्वादनन्यप्रयोजन-
 भगवद्भक्तियुक्तत्वात्तद् भर्मादीन्वराजैश्छन्द्रेण ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मत्प्रसाद एव दर्शने कारणमित्याह—मामिति । मामप्रीणतो-
 अप्रीणयतः मद्दर्शनफलं पात्यदर्शनवशेत्याह, दृष्ट्वेति ॥ ५३ ॥

यतो न तन्नाल्लैव्या तस्माद्धीरा माधवं मां प्रीणन्ति प्रीणयन्ति
 केन सर्वभावेन पूरणं भक्त्या माधवं इत्यस्यार्थो मङ्गलदेवतापति-
 रित्यभिप्रायेत्याह—सर्वेषामिति । सर्वेषामविशेषेण या या अमि-
 क्षिता आशिषस्तासां तासामाशिषां पतिं पातृत्वेन दातार-
 मित्यर्थः ॥ ५४ ॥

प्रह्लादोऽपि सामान्यभक्तो न भवति किंतु भक्तोत्तम इति
 प्रकटनाय भगवता विप्रलुब्धोऽपि तान्वराजैश्छन्द्रेत्याह, एवमिति ।
 एकान्तिवद्भगवत्सर्गिकभक्तत्वात् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्-

विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथ अत एव अभिमतं वरेच्छात एव ॥ ५४ ॥

एवं पूर्वोक्त प्रकारेण वरैः स्वयमेव निर्दिष्टैः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अप्रीणतः अप्रीणयतः तप्तुम् अपूर्णकामत्वेन शोचितुम् ॥ ५३ ॥
 प्रीणन्ति प्रीणयति मां प्रति तुष्यन्तीति वा सर्वभावेन
 दास्यसत्त्यादिना ॥ ५४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकान्तित्वात् "एकान्तिनो यस्य न कञ्चनार्थं वाञ्छन्ति" इति तल्लु-
ह्यात् ॥ ५५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तेष्वेतसाम् ।

सप्तमेनवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मामप्रीणतोऽप्रीणयतः जनस्य मे दर्शनं दुर्लभम् भक्त्या प्रसन्नं
मं दृष्ट्वा तु आत्मानं तप्तुमपूर्णकामत्वेन सन्तापयितुं नार्हति ॥ ५३ ॥
सर्वभावेनाखण्डया भक्त्या प्रीणन्ति तोषयन्ति ॥ ५४ ॥
एकान्तित्वात्प्रियकामभक्तत्वात् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धोऽध्याये

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमोऽध्यायार्थ प्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे आयुष्मन् ! मुझे प्रसन्न न करके मेरा दर्शन दुर्लभ है वस्
मेरा दर्शन पाकर जन्तु सन्ताप को प्राप्त नहीं हो सकता है ॥ ५३ ॥

साधुजन धीर पुरुष सर्व भाव से मुझे प्रसन्न करते हैं जो कि
श्रेय की कामना वाले महाभाग हैं, मैं भी कैसा हूँ कि सर्व संपत्ति
और अभीष्ट पुरुषार्थों का देने वाला हूँ ॥ ५४ ॥

इस प्रकार बहुत लुभाने वाले वरों से प्रह्लाद को लोभ
दिखाया परंतु असुरोत्तम श्रीप्रह्लाद जी ने भगवान् के एकान्ति भक्त
होने से उनवरों की इच्छा नहीं की ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तम स्कन्ध मं

श्रीप्रह्लाद चरित मे श्रीनरहरि स्तुति नामक

नवम अध्याय की भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरातयाऽर्भकः ।

मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

मा मां प्रलोभयोत्पत्त्याऽऽसक्तं कामेषु तैर्वरैः ।

तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥ २ ॥

भृत्यलक्ष्मणजिज्ञासुरर्भक्तं कामेष्वचोदयत् ।

भवान्संसारबीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो ! ॥ ३ ॥

नान्यथा तेऽखिलगुरो ! घटेत करुणात्मनः ।

यस्त आशिष आशास्तेऽन स भृत्यः स वै वासिक् ॥ ४ ॥

आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः ।

न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्त्यो सति चाशिषः ॥ ५ ॥

अहं त्वया त्वद्वक्तृत्वं च स्वाम्यनपाश्रयः ।

नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ॥ ६ ॥

यदि रासीश ! मे कामान्वरास्त्वं वरदर्षभ ! ।

कामानां हृदयसंरोहं भवतस्तु वृणो वरं ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ।

ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यन्ति जन्मना ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाचार्यदीपिका ।

दशमे त्वमुग्रह्यामुं भक्तमन्तर्हिते हरौ ।

प्रसङ्गाद्धरिणा खट्वे कृतोऽमुग्रह ईर्यते ॥ १ ॥

तत्सर्वं वरजातम् ॥ १ ॥

उत्पत्त्या स्वभावैतैवासक्तं माम् तेषां कामानां सङ्गाद्भीतः ॥ २ ॥

ननु, किमहं भक्तं प्रलोभयामि? नहि, किन्तु वरं वृणीष्वेति वद-
तस्तवाभिप्रायोऽन्य एवेत्याह-भृत्यलक्ष्मणोति । हृदयस्य ग्रन्थिवद्-
ग्रन्थकेषु ॥ ३ ॥अन्यथा अन्त्यसाधने प्रवर्त्तनं न घटेतेत्यर्थः कथमेवं भृत्यलक्ष-
णज्ञानं स्यात्तत्राह-य इति । ते त्वस्तः ॥ ४ ॥ननु, कामनयाऽपि सेव्यसेवकयोः स्वामिभृत्यभावः प्रसिद्धः
सत्यम्, सोपाधिकोऽसौ ननु तात्त्विक इत्याह-स्वामिन्यात्मन
आशिषोऽपेक्षमाणो नैव भृत्यः भृत्यहेतुकमात्मनः स्वाम्यमिच्छन्त्यो
भृत्याय ददाति स च नैव स्वामी ॥ ५ ॥भावयोस्तु तात्त्विकोऽसावित्याह-अहं त्विति । अनपाश्रयो निर-
भिसन्धिः अन्यथा कामाद्यभिसन्धिनाऽर्थः प्रयोजनं नास्ति ॥ ६ ॥

ननु, तथाऽपि परमोदारस्य मम सन्तोषार्थं किमपि वृणीष्वेति

श्रीधरस्वामिकृतभार्यदीपिका ।

चेदत आह—यदीति । कामाङ्कुराणामसरोहमनुत्पत्तिम् भवतः सकाशात् ॥ ७ ॥

ननु, कामोत्पत्तौ सत्यां को दोषस्तत्राह—इन्द्रियादीनि यस्य जन्मना नश्यन्ति आत्मा देहः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भार्यवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वराऽनिकृष्टायां हेतुं वदन् तं विशिष्यन् भगवन्तं प्रह्लादः प्रोहेत्याह—देवर्षिः, भक्तियोगस्थेति । तद्भगवता चोदितं धर्मादिवरजानं सर्वमनन्यप्रयोजनभक्तियोगस्यान्तरायतया विघ्नरूपतया मन्यमानः स्मयमानः अहो मदाभिप्रायज्ञो मदन्तरात्मा सन्मामेवं प्रजोभयतीति स्मयमानो हृषीकेश भगवन्तमुवाच ॥ १ ॥

तदेवाह—दशभिः, मेति । उत्पत्त्या स्वभावेनैव कामेषु सक्त्यासक्तमिति वा छेदः उत्पत्तिप्रभृतिकामेष्वसक्तं मानैः कामरूपैर्वैर्मा प्रलोभय प्रलुब्धं मा कुरु यतोऽहं तत्सङ्गेन कामासक्त्याऽनर्थावहया भीतस्तत्र कामेषु निर्विण्णः संसृतिबन्धान्मोक्तुमिच्छुस्त्वामुपाश्रितः शरणं गतः ॥ २ ॥

वर वृक्षीषेति वराय चोदयतस्त्वम चोदनाद्वारा याचमानाव मया न वरप्रदानेऽभिप्रायः किन्तु भृत्यस्य मम मनःपरीक्षाभिमित्याह—भृत्येति । कामेषु भृत्य मां चोदयन् मैवान् भृत्यस्यानन्यप्रयोजनरूपं लज्जया जिज्ञासुः सर्वज्ञोपि भवान् मन्मुक्तं मन्मनः परिजिज्ञासुरेव भृत्य मां मन्मनः परीक्षार्थमेव मां भृत्यं कामेषु भवान् चोदितवानित्यर्थः । अचोदयदिति पाठः सुगमः अन्यथा वरयाञ्छायै चोदना कारुण्यजन्मधेर्हितोपदेष्टुर्मकानुग्राहकत्वात्तथावहेषु कामेषु भृत्यं गतिं चोदना न घटत इत्याह—अन्धधैर्यं चोदयतस्त्वम भृत्यलक्षणाजिज्ञासुत्वाभावे तव करुणात्मनः कारणयमूत्तरेल्लज्जो कश्चितोपदेष्टुरहितरूपेषु दुःखरूपमजन्मप्रख्यादिरूपसंसारस्य बीजभूतेषु हृदयग्रन्थिवद्माल्येषु न घटत चोदनेति शेषः । अतो भृत्यलक्षणाजिज्ञासुः सन्नेव कामेषु मामचोदयदित्यर्थः । अत्र घटतं करुणात्मन इत्यस्यानन्तरं कश्चित् "नष्टहृष्टमनस्यन्धे त्वमेकः पारदर्शकः" इति पठ्यते. तत्रायमर्थः । इतोपि न कामेषु चोदना भवती घटत इत्याह—नष्टहृष्टेरिति । अन्धेनमसि संसाररामके नरके नष्टहृष्टेः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानराहितस्यान्यतमस्तरणोपायानभिज्ञस्य वा पुंसः त्वमेवैकः पारदर्शकोऽन्यतमसः पारभूतमात्मानं दर्शयतीति तादृशः यत एवमभूतस्य तत्तत्तव न घटत इति ॥ ३ ॥

नन्वाशिषः कामयमानोऽपि भृत्यो मम दृश्यत एवेत्यत आह—य इति । ते त्वत्तः निरतिशयपुरुषार्थस्वरूपाद्यः पुमानाशिषः कामानाशास्ते त्वत्सेवापूर्वकं प्रार्थयते. स तव न भृत्यः न भृत्यलक्षणाज्ज्ञितः किं तर्हि सनु वणिक्कुलदयः यथा वणिग्यावत्स्वप्रयोजनमन्यमनु वर्त्तते तद्वत्सोपाधिकानुवृत्तिमानित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं भृत्यात्किञ्चिदप्रयोजनमपेक्ष्य तस्मै कामान्ददतः स्वामित्वमपि निरुपाधिकं नास्तीत्याह—आशासान इति । आत्मनः स्वस्य स्वामिन्याशिषः कामानाशासानः कामयमानः न वै भृत्यः भृत्यो न भवति. इहं दृष्टान्तार्थम् अस्यार्थस्य पूर्वमुक्तत्वाद्यथायं भृत्यो

न भवतीत्यर्थः । तथा भृत्यात्स्वाम्यं स्वामितः प्रयोजनं स्वाम्यं नदिच्छन्कामयमानो यो भृत्यावाशिषो राति ददाति सवै न स्वामी स्वामिशब्दवाच्य एव न भवति नित्यं निरुपाधिकं स्वमस्यास्तीति स्वामीति नित्ययोगार्थमवर्थीयप्रत्ययान्तस्वामीशब्दवाच्य एव न भवति तस्य सोपाधिकस्वामित्वादिति भावः । अत्र "राति चाशिषः" इत्यस्यानन्तरम् "स नै स्वामी स वै भृत्यो गुणलुब्धो न कामुकौ" इति कश्चित् पठ्यते. तत्रायमर्थः कौ तर्हि स्वामिभृत्यौ इत्यत आह—सवा इति । यौ गुणलुब्धौ परस्परानुसंगजनकसद्गुणमात्रमोहिनौ न कामुकौ परस्परं प्रयोजनान्तरमनपेक्षमाणावलुक्ते स एव भृत्यः स एव स्वामीति ॥ ५ ॥

आवयोस्तु भृत्यस्वामिभावः स्वामात्रिक इत्याह—अहमिति । अहन्तु, कीदृशो वा भवतु लोके भृत्यः अहं त्वकामोऽनन्यप्रयोजनः त्वज्जल्य इति तु शब्दार्थः । त्वमनपाश्रयः स्वामीति त्वज्जल्योऽहमकामोऽनन्यप्रयोजनः ।

"स्वत्वमात्मनि सज्जातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम् ।

नान्यथा लक्ष्यं तेषां बन्धे मोक्षे तथैव च" ॥

इत्युक्तीत्या प्रतुष्टनित्यनिरुपाधिकत्वदास्योऽहं त्व तु निरुपाधिकस्वामीत्यव्यवसायपूर्वकं नित्यं स्वस्य स्वाम्यनुवर्त्तनं स्वस्वरूपानुवर्त्तनं त्वत्त्वसाधनेन परिहृतान्यप्रयोजनस्त्वज्जल्योऽस्तीत्यर्थः । अतोऽन्यथा प्रकारान्तरेणावयोरिह स्वस्वामिभावेऽर्थः प्रयोजनं नास्ति राजलोककोरिवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः. यथा राजसत्त्वकयोः प्रयोजनान्तरमूलकः स्वस्वामिभावः तथा नावयोरिति तदेतत्त्ववैज्ञस्त्वं जानास्येवेति भावः ॥ ६ ॥

अहो सर्वज्ञस्यापि किमेतद्वरयाञ्छायै चोदयतः सत्यमदुल्लस्य मम वचनः प्रत्याख्यानं तव शोभने इति भगवदभिप्रायमभिप्रेक्ष्य यदि भवतो कदां वरप्रदानेऽभिलाषस्तर्हिदं नश्य इत्याह—यदीति । हे ईश ! वरदभेष्टस्त्वं मे मया कामानिष्टान्वाहन् राति ददासि तर्हि भवतस्त्वत्तोऽहं मङ्गलं कामानां कामाङ्कुराणामसरोहमनुत्पत्तिरूपं वरं वृणो धर्मादिपुरुषार्थेच्छानुदयरूपं वरं याच इत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु, कामोत्पत्तौ सत्यां को दोषस्तत्राह—इन्द्रियाणीति । यस्य हृदि सज्जातकामाङ्कुरस्य कामान् कामयमानस्येन्द्रियादीनि जन्मना जन्मपरम्परया नश्यन्ति कामिनोऽनन्तः स्थावरत्वप्राप्तौ इन्द्रियमनःप्राप्तात्मानः एवास्तस्याय भवन्ति किं पुनर्हमादय इति भावः । नहीतोऽन्यः कश्चिदनर्थो विद्यत इति तात्पर्यम्, तत्रात्माप्रत्यगात्मा. धर्मो वर्णाश्रमाऽनुगुणो भगवद्वाराधनरूपः धृतिर्धैर्यमिन्द्रियजयो ब्रह्मसहिष्णुता वा. मतिः स्वात्मपरमात्मविषया. हीरनुचितकृत्यविषया लज्जा. श्रीज्ञानसम्पत्तिरैश्वर्यं वा. तेजोऽन्याऽनपेक्षता रक्षुतिः हेयोपादेयाऽविस्मरणात्मिका. सत्यं भूतहितं च सत्यवचनं वा ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्नध्याये भक्त्यैव पुरुषार्थो न द्वेषोऽत्येतत्प्रतिपादनं पुनः पुनर्मतेः प्राधान्यज्ञापनायान्यदासुरमोहनायेति तात्पर्यम्, वरानिच्छन् प्रह्लादो हर्षं किंप्रत्युवाचेति हर्षं सुभिष्टिरप्रदत्तं परिहरन्

भीमद्विजयध्वजतीर्थकुनपदस्ताववी ।

नारदस्तत्र वक्तीत्याह—नारद इति । वयसामको ननु ज्ञानेनेत्येतद्विद्यो-
वप्रकाशनाय हेति विशेषणं हि हेतवित्यमरः ॥ १ ॥

ज्ञानमर्षेन्द्रियवृत्तिवाङ्मयकिंशेन त्वया मन्मनोगतं ज्ञान-
मिति यदतो मन परीक्ष्यार्थं एतैर्मनप्रलोभनं न कुर्वीत
प्रार्थयते, इत्याशयेनाह—मामेति । गुरुवचनमज्ञातेष्वोपक्रमेण प्रति-
भातीत्याशयवनाह—उत्पत्त्येति । आपत्कमिति लोकवृत्तान्तप्रदर्शन-
पर प्रह्लादस्वाभिकावस्थामारभ्य विष्णुधर्मैकनिष्ठत्वात् यतो विषय-
सङ्क्रामनपरम्परया दृश्यते तत्तस्माद्विषयश्च । विषयिण्यां विष-
याऽसिद्धा तात्कालिकप्रसूननिर्वेदवक्ष्यामि निर्वेद इत्याह—मुमुक्षुरिति ।
अनेन प्रह्लादस्याधिकारलक्षणासामग्री निवृत्त इति दर्शितम् ॥ २ ॥

ननु, भगवत्कथं कापि त्रिप्रलम्भकं न भवति “अज्ञस्यावक-
क्षेतसः” इति श्रुतेः । भवता तथैव प्रोच्यते तथाच भगवद्वाक्यस्या
विश्वसनीयत्वं स्यादिति तत्राह—भूतेति । चोदयात् चोदयति
“धिया यो नः प्रचोदयाद्” इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

वञ्जनार्थमेव तथोच्यत इति किञ्चस्यादत्राह—नान्यथेति ।
अखिलगुरुत्वान्यथानुपपत्त्या न वञ्जनं युक्तमित्यर्थः । इतोऽपि-
भृत्यलक्षणाजिज्ञासैव प्रयोजनं त्वद्वचनस्यान्यथा तवेष्टजनघातक-
त्वदोषापासिः स्यात् सा निर्दोषत्वेन न युक्तेत्याशयवनाह-
नष्टेति । न केवलमिदं गुरुत्वमार्गमात्रप्रदर्शकः किन्तु गम्य च,
अगो विप्रलोभन न युक्तमनो वाह—नष्टेति । पारदर्शिनः पारं चान्नं
द्रष्टुमिच्छन् ननु, मत्प्राप्तिकामाचार्यदीनवचनमस्तु नाम प्रलोभनं
तत्कालिकस्याभीष्टदानावचनेऽनाकाङ्क्षनाभिधानं स्यादिति तत्राह,
यस्त इति । ते तत्र सकाशात् आशिषः सम्पदः सेवायाः । तर्हि
स क इति तत्राह—स इति “वनं पण्यं सम्भक्तौ” इति धातोः
सम्भजनं विक्रयं द्रव्यं प्रसायं दानलक्षणं तत्कर्त्तव्यमिति ।
हि अर्थं च किञ्चित्सुकृतकरणलक्षणदानेन भवाहशाजनात्पुण्य-
लक्षणफलादानं करोतीति यस्मात्समाद्विष्टमित्यर्थः । आशास्ते
इच्छति कनेन फलदस्य स्वामित्वं च विवदितं भवतीति
दर्शितम् * तर्हि कयोः स्वामिभृत्यभाव इति तत्राह—सवा इति । “लुभ
गाध्वे” इति धातोः भक्त्यादिगुणोद्रेकाकाङ्क्षिणौ गुणलुब्धौ मिथः
फलानि न कामुकौ ॥ ४ ॥

ननुभयोः फलकामित्वे को दोष इति तत्राह—आशासान इति ।
स्वामिनि समवेता आशिष आत्मनः स्वस्याशासानो यः स भृत्यो न
वै नैव किन्तु प्रतिभट्ट एव वरदानादिना भृत्यास्वस्य स्वामित्व-
मिच्छन् यो भृत्यायाशिषो राति ददानि स स्वामी न च ।
कल्पितस्वामित्वेन तच्छब्दस्य मुष्यायांभावात् ॥ ५ ॥

प्रकृते किमभूदिति तत्राह—अहन्त्विति । अनपाश्रयो भृत्यप्राप्य
फलानाश्रयः स्वामी अस्याहृतस्वामीत्यर्थः । एतदेव इदमिति,
नान्यथेति । निष्कामत्वेन भृत्यत्वं मम अनपाश्रयत्वेन स्वामित्वम्
एतस्मादन्यथा प्रकारान्तरेणावयोरर्थो नास्ति किन्तत्प्रकारान्तरं
तत्राह—राजेति । इह लोके यथा राज्ञः सेवकस्य च स्वाज्ञानति-
लङ्घनप्रत्यादिबलक्षणाश्रयतनादिबलक्षणास्त्रार्थोक्तिं तथेति ॥ ६ ॥

ननु, शास्त्रेषु प्रतिपाद्यमानमेवमवकाशां हातृभयभावो-
दातृस्वीकर्तृभाव इत्यादि सम्बन्धिनस्त्वलक्ष्यार्थसम्भवादावयो-
रर्थास्तीति निषेधकं क्रियते? इत्याशङ्क्यं परिहर्तुमाह—यदीति ।
“नान्यथेश्वरभाषितम्” इति वचनात् भवदुक्तम् अन्यथा माभूदिति
भीत्या च तं वृण इत्यतो वाह—यदीति । “रादाने” इति धातुः
काम्यन्ते कामाः अभिमता एव वरास्ताम् कामाना विषयाणाम्
असंरोहं सम्पन्ननुत्पादं नाम वरं वृण इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

केन दोषेण तेषामनुत्पादः प्राप्यत इति तत्राह—इन्द्रिया-
धीति । येषां कामानां विषयाणां जन्मना इन्द्रियादयो नश्यन्ति तेषा-
मिति शेषः “सर्वेन्द्रियाणां जरयति तेज” इति श्रुतेः । आत्माभक्तिः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

मुमुक्षुस्तान् कामान् त्यक्तुमिच्छुः ॥ २ ॥

भृत्येति सार्द्धकम् । भृत्यस्य लक्षणम् असाधारण्यं धर्मं जिज्ञासु
लोकेषु ज्ञापयितुमिच्छुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

यस्त इत्यर्द्धकम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

व्यतिरेके दृष्टान्तः राजसेवकयोरिवेति ॥ ६—१० ॥

भीमद्विध्वनायवकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रह्लादाय वरं दत्त्वा दशमेऽन्तर्हिते हरौ ।

तत्सर्ववानुग्रहादीशः पुररितस्त्रो ददाह सः ॥

तत्सर्वं वरजातं गम्यमान इति मां बालकमदं प्रलौभ्यन्
प्रपूरयं मद्वुद्धिं परीक्षते इति विचारोत्थं स्मृतम् ॥ १ ॥

उत्पत्त्या स्वभावेनैव वरैर्वरदानेस्तेषां कामानां सङ्गाद्रीतः
अत एव मुमुक्षुस्तान् कामान् मां त्यक्तुमिच्छुः ॥ २ ॥

ननु, किमहं भक्तं प्रलोभयामि ? न हि न हि स्वभक्तस्य
सर्वोत्कृष्टां निष्ठां लोके ख्यापयामीत्याह—भृत्येति । मयादीयमानान्
वरान् कथं न गृह्णासीत्युक्ते मद्वृत्त्य एव मद्गतस्य लक्षणं कथ-
विषयतीत्यभि प्राप्यतवावगम्यते इति भावः । प्रभुरिति सर्वज्ञस्य तच्च
जिज्ञासा नोपपद्यत इत्यतः सर्वान् ज्ञापयितुमेवेति भावः ।
अखिलगुरोः सर्वहितोपदेष्टुस्तव ब्रह्मरुद्रादीनामिवेति भावः ॥ ३ ॥

तद्वद्गृहि भृत्यलक्षणांमिति चेत्स्वामिभृत्ययोरुभयोरपि लक्षणं
ब्रवीमीत्याह—य इति । ते त्वत्तः वशिर्गतिं तुभ्यं किञ्चित्
पत्रपुष्पनैवेद्यादिकं दत्त्वा इत्येवमवयवादिमतीं सपत्तिं ब्रह्मेन्द्रादि-
पदं वा जिघृक्षतीति भावः ॥ ४ ॥

उक्तमेवार्थं पुष्पति—आशासान इति । भृत्यहेतुकमात्मनः
स्वाम्यमैश्वर्यं इच्छन् यो भृत्याय ददाति स च नैव स्वामी ॥ ५ ॥

भावयोस्तु स्वामिभृत्यभावस्तार्त्त्विक इत्याह—अहं त्विति ।
अनपाश्रयः सेवकाधीनमपकष्टमैश्वर्यं नाश्रयस इत्यर्थः । अन्यथा
स्वकामिताभिसन्धिना ते नाभिसन्धिकः स्वामिभृत्यभावो लोक-
प्रसिद्धोपि सोपाधित्वादिगीत एवेति द्योतितम् ॥ ६ ॥

* “सर्वे स्वामी सर्वे भृत्यो गुणलुब्धौ न कामुकौ” इति विजयः पादाधिकः ।

विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् । तर्त्यैव पुण्डरीकाक्ष ! भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ९ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, तथापि मम परमोदरस्य सुखार्थं किमपि वृथिवति चेदत आह, असंरोहं मम हृदि कामा नोत्पद्यन्तामित्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्य कामस्य इन्द्रियादीनां त्वन्माधुर्याऽप्रदयामेव कुपयगामिता सेव नाशः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ प्रह्लादं प्रत्यनुग्रहं कृत्वा ब्रह्माणं प्रत्येवंविधो वरो ऽसुरे-
भ्यस्त्वया न दत्त इत्युक्त्वा हरिरन्तर्हितोऽभूदिति अनेन भक्त-
वत्सलेन हरिणा रावणादिभाव गतयोः स्वपार्षदयोर्युद्धबीजया
ऽनुग्रहः कृत इति शिवेऽप्यनुग्रहः कृतः इति च दशमे श्रीनारद
आह—भक्तियोगस्येति । भक्तियोगस्यान्तरायतया विच्छेदकतया
तत्सर्वं वरजातं मन्यमानः ॥ १ ॥

मामुत्पत्यास्वभावेनैव कामेषु सक्तं तैर्वरैर्मा प्रलोभय ततस्तेपां
कामानां सङ्गाद्भीतो मुमुक्षुरहं त्वामुपाश्रितोऽस्मि ॥ २ ॥

भृत्यवत्त्वयाजिज्ञासुः जानन् अपि भृत्यवत्त्वयां ज्ञातुमिच्छुः
लोकं व्यापयितुमित्यर्थः । हृदये ग्रन्थिर्वासनात्मकं मूलं येषां तेषु
संसारबीजेषु कामेषु गामचोदयत् अन्यथा करुणात्मनः करुणाया
आश्रयस्य करुणानिधेः तेषु भक्तप्रेरणा न घटेत् ॥ ३ ॥

ते त्वत्तः आशिषः कामान् य आशास्ते प्रार्थयते स वणिक्
न तु स भृत्यः किन्तु यः आत्मनः स्मृते स्वामिनि आशिषः
नासाशानो वै निश्चितं स भृत्यो भवति, भृत्यतः स्वाम्यं स्वार्थं
मिच्छन् यः आशिषो राति स स्वामी न भवति सोऽपि
वणिक् ॥ ४ ॥ ५ ॥

भावयोः स्वस्वामिभावस्तु शुद्ध इत्याह—अहमिति । अहमकामो
निष्कामस्त्वद्भक्तस्त्वं च अनपाश्रयः खानन्दपूर्णः मम स्वामी
अतः आश्रयार्थः प्रयोजनम् राजसेवकयोरिव अन्यथा इतरेत-
रप्रयोजनमूलो न हि ॥ ६ ॥

हे ईश ! यदि भक्तवत्सल्यतः मे कामान् वाञ्छितान् वरान्
राख्येव तर्हि हे वरदर्षभ ! कामानां विषयसङ्कल्पानाम् हृदि
असंरोहमनुत्पत्तिं भवतः सकाशात् वरं वृणो ॥ ७ ॥

यस्य विषयसङ्कल्पस्य जन्मना इन्द्रियादयो नश्यन्ति तजे-
न्द्रियमनःप्राणानां नाशो ऽधर्मप्रवृत्तिरूपः आत्मनो देहस्य
चिन्ताशोकादिजन्यज्वरार्त्तस्वरूपश्च आत्मनो जीवस्य वा स्वरू-
पविस्मरणरूपः धर्मादीनां ततो निर्गमनरूपः तथोक्तम्—

“देहीति वचनं भूत्वा देहस्थाः पञ्च देवताः ।
तत्क्षणादेव गच्छन्ति धीर्भीहीधृतिर्कीर्त्यः” ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

नारद उवाच ।

नारद जी बोले, कि—छोटा सा बालक प्रह्लाद, इन सब-
वरों को भक्ति के विघ्नकारी जानकर इसता सा हृषीकेश
श्रीनरहरि से बोला, ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि—हे प्रभो ! मैं तो उत्पत्ति से ही
विषयों में आसक्त हूँ, मुझे वरों से मत लुभाइये, उस सङ्क
से भय भीत निर्वेद को प्राप्त हुआ मैं मुमुक्षु आपके शरण
आया हूँ ॥ २ ॥

हे प्रभो ! आप अपने भक्त के लक्षण जानने की इच्छा-
से हृदय के ग्रन्थि रूप और संसार के बीज रूप कामों
के लिये प्रेरणा करते हो ॥ ३ ॥

हे अखिल गुरो ! अन्यथा परम ब्यालु आपका ऐसा
कथन कैसे घटे, जो आप से कुछ चाहना करता है वह
भृत्य नहीं किन्तु वणिक् है ॥ ४ ॥

स्वामी से अपने लिये कुछ चाहना जो करने वाला है,
वह भृत्य नहीं है, और वह स्वामी भी नहीं है जो अपने
भृत्य से स्वामीपने की इच्छा करता हुआ कुछ इच्छित प्र-
दान करता है ॥ ५ ॥

मैं तो आपका निष्काम भक्त हूँ, और आप मेरे निरु-
पाधिक स्वामी हैं, यदि जो कामादि की अभिसंधि होती
तो राजा और सेवक के तरह कुछ प्रयोजन ही नहीं
था ॥ ६ ॥

हे वरद श्रेष्ठ ! यदि आप मुझे वरही देते हैं तो आप-
से मैं यही वर मागता हूँ कि मेरे हृदय में किसी कामना का
अंकुर न हो । कि जिस से मैं फिर भी कभी वर न
मागूँ ॥ ७ ॥

क्योंकि ? जिस कामना के उत्पन्न होने से ही इन्द्रिय
मन प्राण आत्मा धर्म भूति मति लज्जा श्री तेज स्मृति सख्य
ये सब ही नष्ट होजाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीचरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कामाभावे गुणमाह—विमुच्यन्तीति । भगवत्त्वाय त्वत्समानै-
श्वर्याय तथाच भूतिः “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये ऽस्य
हृदि भिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते”
इति ॥ ९ ॥

नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने ।

हरये ऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ १० ॥

श्रीनृसिंह उवाच ।

नैकान्तिनो मे मयि जातिवहाशेष आशासते ऽमुत्र च ये भवद्विधाः ।

अथापि मन्वन्तरमेतदत्र दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्ष्व भोगान् ॥ ११ ॥

कथा मदीया जुषमाणाः प्रियास्त्वमावेश्य मामात्मनि सन्तमेकम् ।

सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ॥ १२ ॥

भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन हित्वा ।

कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां चिताय मामेप्यसि मुक्तबन्धः ॥ १३ ॥

य एतकीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः ।

त्वां च मां च स्मरन् काले कर्मबन्धात्प्रमुच्यते ॥ १४ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर ! ।

यदनिन्द्यता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरम् ॥ १५ ॥

विद्वामर्षाक्षयः साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुम् ।

भ्रातृहेति मृषा दृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाधवान् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

निर्दोषान्कामान्दानुमिच्छन्तं प्रत्याख्यास्यन्नमस्यति, नम इति ॥ १० ॥

सत्यमेकान्तभक्तस्त्वं तथापि मद्वाङ्मा करणीयेत्याह—नेति । मे यकान्तिनः कदाचिदपि इहामुत्र च मर्यादाशेषो न वाञ्छच्छन्त्येव तथाप्येतन्मन्वन्तरमात्रं भोगान्भुङ्क्ष्व ॥ ११ ॥

ननु, तर्हि बन्धः स्यादित्यत्र आह, कथा इति द्वाश्रयम् । सर्वेषु भूतेषु सन्तमेकमीशं यज्ञाभिष्ठातारं मामात्मन्मावेश्य यजस्व तस्मात्—नेनैवापि कर्मणा बन्धः स्यान्नत्याह, योगेन मर्यापेक्षान् कर्म हिन्वन्त्यजन्त्यजस्व ॥ १२ ॥

किञ्च भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं हित्वा मुक्तबन्धः सन् लोकानुग्रहार्थं कीर्तिं च विस्तार्य मां प्राप्स्यसि कुशलेन पुण्याचरणेन पापं हित्वेति विभीषामाश्रयम्, अन्वयात् तस्य राज्येऽपु-
बुद्धेः । ननु तस्य प्राचीनं पापमस्ति “तदधिगम उत्तरपूर्वाधयो-
र्दक्षविनाशौ तद्व्यपदेशात्” इति न्यायात् “तत्सुकृतमुक्ते विधु-
मुते” इति श्रुतेः । नचैवं प्रारब्धं पापमिष्टं तस्य भोगेनैव क्षयात्
कुशलेनैव हित्वेति—यचनाऽनुपपत्तेः नचाऽसाधविद्वानिति वाच्यं
भगवतैव कृतायेत्वस्वानन्तरं वक्ष्यमाणत्वात् अत एव योगेन

कर्म हिन्वन्निर्दोषमपि लोकसङ्ग्राह्यं कर्मणि प्रवर्तितस्यानुडेगमाभा-
येति सर्वमनवद्यम् ॥ १३ ॥

किञ्च य इति, त्वां च मां चेद् भगवन्निर्दोषं च स्मरन्नेतत्स्तोत्रं यः
कीर्तयेत्सो ऽपि कर्मबन्धाद्मुच्यते कुलस्त्वव बन्धश्च ह्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

ऐश्वर्याश्रया प्राप्तकर्माधिकारः सान्निध्यानिष्कृतिं प्रार्थयते, त्रिभि ।
वरं वरणीयमेतदपरं वृणोते त्वत्तः ॥ १५ ॥

विद्वोऽमर्षेण क्रोधेनाऽशयो यस्य ॥ १६ ॥

श्रीमद्दीररात्रवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निष्कामस्तु त्वां भजस्त्वत्साधर्म्यप्राप्तौत्याह—विमुञ्चतीति
यदा मानवो मनुष्यःस्वहृदिस्थितान् कामान् विमुञ्चति अतन्म-
प्रयोजनेन त्वां भजतीति भावः । हे पुण्डरीकाक्ष ! तर्हि तदा
स मानवः सगवत्त्वाय भगवतो भावः सगवत्त्वं तस्मै कल्पते
अपहतपाप्मत्वादिधर्माधिर्भावाय कल्पते आविर्भूतमुखाष्टकव-
त्त्वेन भगवत्साधर्म्यमागतो मुक्तो भवतीति यावत् ॥ ६ ॥

मम हृदि कामानुदयकपाद्वरान्यं वरं सर्वथा मादा इति
प्रार्थनाऽभिप्रायेण भगवन्तं नमस्करोति—ओमिति भगवते पुण्य-

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

षाङ्गयथाय पुरुषाय सर्वान्तरात्मने महात्मने केवलं भक्तानु-
ग्रहैकस्वभावाय हरेये आभितार्तिहराय अद्भुतसिंहाय मादश-
स्वाधुपेन्द्राणां मुपासत्सिंहरूपाय ब्रह्मणे स्वरूपेण गुणैश्च निर-
तिशयवृहते परमात्मने लोकत्रयस्यान्तःप्रवेशेन भर्त्रे प्रणवप्रति-
पाद्याय तुभ्यं नमः ॥ १० ॥

एवं प्रत्याख्यातवरयाश्च प्रह्लादमाह भगवाच्छ्रीनृसिंहः—नैकान्तिन
इति चतुर्भिः भवद्विधास्त्वाद्या मयि एकान्तिन एकान्तभक्ता अन-
न्यप्रयोजनेन भजन्तः मे भक्तः जातु कदाचिदपि इहामुत्र च
लोके आशिषः कामान्नाशासते. यद्यपि न प्रार्थयन्ते तथाप्येत-
न्मन्वन्तरपर्यन्तमत्रैव लोके दैत्येश्वराणामधिपो भूत्वेतिशेषः ।
भोगान् भुङ्क्ष्व ॥ ११ ॥

तर्हि बद्धः स्यामित्यत्राह—कथेति। प्रियः मम निरतिशयप्रियः
त्वं मदीयाः कथाः जुषमाणाः सेवमानः प्रिया इति पाठे कथा-
विशेषणं मत्कथाः शृण्वंस्त्वं न बद्धः स्या इति भावः । नन्व-
निच्छन्तमपि बलात्कामेषु किमर्थं योजयसीत्यत आह—आत्मनि
सर्वेषु भूनेषु चान्तरात्मतया सन्तमधिष्ठं यद्वाधिपतिमिश्वरं
मां भक्तियोगेन यजस्वाराधयस्व किं कुर्वन् मत्प्राप्तिवि-
रोधिपुण्यपापात्मकं कर्म हिन्वन्नपनुदन्मुक्षोरप्यप्युपगतमत्प्राप्ति-
विरोधिप्रारब्धफलस्य सुखदुःखात्मकस्यावश्मन्मुमाव्यस्वा-
दिच्छन्तमपि त्वां कामेषु योजयामीति भावः ॥ १२ ॥

एतद्वचनं व्यनक्ति—भोगेनेति । पुण्यमप्युपगतप्रारब्धपुण्यकर्म
तत्फलभोगेन हित्वा त्यक्त्वा अपनुदुषपापमप्युपगतप्रारब्धार्थं पापं
कर्म कुशलेन भोगेन हित्वा भोगकौशलेन हित्वेत्यर्थः । पापफलभो-
गस्य दुःखरूपत्वान्मनोविकारः स्यादिति यथा मनो न विक्रियते
तथा भोगकौशलेनेत्यर्थः । “दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगत-
स्पृहः । समदुःखसुखं धीरम्” इत्याद्युक्तरीत्याऽनुद्वेगसमत्वादिभोग-
कौशलेनेति यावत्. कुशलेन पुण्येन यद्वाधिकर्मणा पापमप्युपगत-
प्रारब्धमप्युपगतं कर्म हित्वेति नार्थः । अनुभवैकविनाश्यस्य पुण्यक-
र्मणा निवृत्त्यनुपपत्तेः । न चात्र पापशब्दः सञ्चितानप्युपगता-
दिपापपरः तस्य भक्तियोगेनैव निवृत्तेः न च भक्तियोगप्रति-
बन्धकपापपरः परिशुभं भक्तियोगनिष्ठत्वात्प्रह्लादस्य तज्जिवृत्तेः
पूर्वमेव जातत्वात्समाद्यथोक्तएवार्थः, कालजनेन कालवेगेन कले-
वरं हित्वा कालवेगेन निमित्तेनानुभूतप्रारब्धावसाने कलेवरं
हित्वेत्यर्थः । सुखलोकेपि गीयमानं स्वीक्षां कीर्तिं विनाय विस्तीर्य
मुक्त्वन्धः मद्भक्तियोगेन विनष्टास्तिष्ठपूर्वात्तराद्यरूपमत्प्राप्ति-
प्रतिबन्धको मामप्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ १३ ॥

किञ्च यः पुमान् त्वां च मां च स्मरन्त्यदिदं मह्यं त्वया
गीतं मत्स्मृत्यात्मकं स्तोत्रं कीर्त्तयेत् सोऽपि पुमान् काले प्रारब्धा-
ऽनुसंभावसानकाले कर्मबन्धान्मत्प्राप्तिबन्धात्पुण्यपापात्मककर्म-
रूपादिमुच्यते त्वद्भक्तकीर्तनसञ्जातमद्भक्तियोगनिरस्तमत्प्राप्तिप्रति-
बन्धककर्मबन्धादिमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ईश्वराज्ञया प्राप्तदैत्याधिपत्यः स्वापिर्तुनिष्कृतिं प्रार्थयते-
त्रिभिः प्रह्लादः वरामिति । हे महेश्वर । वरदानां ब्रह्मादीनामधि-

ईश्वरास्ते त्वत्तोऽहमेतद्वरं वृणो, किं तत् ? यन्मे पिता ईश्वरस्य
तव सम्बन्धि तेजः प्रभावमविद्वानजानन् ॥ १५ ॥

सर्वलोकहितोपदेष्टारं प्रभुं त्वामनिन्दन्निन्दितवान्, कथंभूतः, त्वं
भ्रातृहेति मृषावृष्टिर्दुरभिमानयुक्तः अत एव वृद्धामर्षाशयः
प्रवृद्धो योऽमर्षः क्रोधः तद्युक्त आशयोन्तःकरणं यस्य ता-
दृशः इहेति पाठेऽप्ययमेवार्थः । विद्धेति पाठे विद्धो व्यथितः
सचासावमर्षयुक्तान्तःकरणश्चेत्यर्थः । एवं भूतस्त्वां सर्वलोकहितो-
पदेष्टारं प्रभुमनिन्ददिति यत् यच्च त्वद्भक्ते मय्यववाद्ब्रह्मीति द्रोहं
कृतवानिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, कामासंरोद्धो नाम काममोक्षो विवक्षितस्तस्मात्किं फलमिति
तत्राह—विमुञ्चतीति । भवाय पुनर्जननाय ॥ २ ॥

भवन्नमनादिबलक्षणा भक्तिश्च तत्फलमित्याह—नम इति । भगवत इत्य-
नेन किञ्चित्पूज्यमात्रवस्तुसिध्यत्यतः पुरुषाधेत्यनेनापि कश्चिदेवे-
त्यतो महात्मन इति. कोसावित्यतो हरय इति. हरिशब्दस्यानेका-
र्थत्वाद्भक्त इत्यनोऽङ्गतेति. तथैकप्राणिना स्वया किं स्यादित्यतो-
ब्रह्मण इति. अस्याप्यनेकार्थत्वाद्भक्त इत्यतः परमात्मन इति ॥ १० ॥

अहं त्वकाम इत्येकात्मकबलक्षणां यत्त्वयोक्तं तत्सत्यं तथापि
मदाज्ञाकारिणस्तव पुण्याभिवृद्धिः स्थादत एतत्कर्तव्यमित्याह,
नैकान्तिन इति । किन्तदिति तत्राह, तथापीति ॥ ११ ॥

ननु, कर्दमजलस्नानाऽनिच्छया ह्येतावन्तं कालं मया कण्ठशो-
षणमकारि तदरण्यरोदनवद्वच्यमभूद्यतस्त्वं तत्रैव स्नाहीत्युप-
दिशस्यतस्त्वदाज्ञानुलङ्घ्या त्वमेव जानासीति शङ्करारोगनिर्मुञ्च-
नाय सुखसाध्यमौषधं विधास्यामीत्याशयवानाह—कथा इति । बहु-
वचनेन सर्वोच्चारादिकया उपलक्षयति, भूनेष्वित्युपलक्षणां चरु-
पुरोडाशादिष्वपि यद्भूमृत्तिसन्निहित इति योगेन भक्तियुक्तध्यानेन
हित्वन् नाशयन् ॥ १२ ॥

नन्वेतावता मम किं कालान्तरभाविनी तत्प्राप्तिः स्यादेवे-
त्याह—भोगेनेति । मुक्तावनमिमत् पुण्यं मे ॥ अप्यित्वा प्राय-
श्चित्तादिकुशलकर्मणा पापं निर्मूलयित्वा दिताय विस्तृत्य ॥ १३ ॥

मया तबलोकयोगकरणाद्यकस्यानायाससाध्यं योगमुपदिशा-
मीत्युपसंहरति—य इति । मह्यं मामुद्दिश्य युक्तकाले ॥ १४ ॥

अभिमतमित्युक्तत्वादिमं त्वद्भिमत्तं वरं वृण इत्याह—वर-
मिति । ते सकाशात् अनेन दातृस्वीकर्तृभावसम्बन्धोस्तीति
ज्ञायते ॥ १५—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथापीति, श्रीनृसिंहवाक्येनेतान् विहायेति तत्प्रार्थना-
नुसारेण सर्वलोककृतार्थीकरणमेव मुख्यं प्रयोजनम् अन्यत्तु लक्ष्य-
मात्रं । तथैव वक्ष्यते “कीर्त्तिं विशुद्धां सुखलोकगीतां विताय” इति ।
य एतदिति च ॥ ११ ॥

* नारदेनोपदिष्टं मे तवमन्त्रमिमं स्मरे । इत्यधिकः पाठः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

यास्तु दृष्टुनास्त्वमधुना स्मरसि तेषां का वाचतेति तच्छ्रवणा-
गतानामपि कीदृशमभिप्रेतम् ॥ १२ ॥

भोगेन पुण्यं प्रारब्धं कुशलेन मद्भजनेन तत्प्रतियोगितया
पापञ्च प्रारब्धमेव “श्वादापि सद्यः सवनाय कल्पते” इति न्यायात्
“भक्तिः पुनरिति मन्त्रिष्ठा श्वपाकानपि सम्भवात्” इति न्यायाच्च ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥

वरं वरय इत्यर्द्धकम् । अनेन श्रीप्रह्लादस्य स्वपित्रोर्जयविजय-
त्वादि ज्ञाने नासीदिति गम्यते यदिनि साङ्ख्यमुक्तम् ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, यदि कामं न कामयसे तर्हि वद मे तव दास्ययोग-
मिति ब्रुवन् कथं महास्य कामयसे तत्राह-विमुञ्चतीति । मनसि
स्थितान् स्थायिभावतया वर्त्तमानान् कामान् अप्राकृतास्त्वदा-
स्यसख्यादीनापि यदा विशेषेण मुञ्चति भगवत्वाय सायुज्याय
नञ्च सायुज्यं मे नाभीष्ट किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्व-
मिद्धा धर्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन “सारं जुषाम चरणयो-
रुपगयनाम् न.” इति मनुक्तेरेवातो भवद्दास्यरूपमप्राकृतम् काम-
महं द्रष्टुं एव भगवत्त्वाय भगवत्समानिश्चर्यायेति श्रीस्वामि-
चरणाः ॥ ६ ॥

ननु, मत्सायुज्यमात्मराममुनिभिरप्यादरणीयं किमित्य-
सुरवालकोपि भूत्वा तत्र कटाक्षयसीति भगवद्वाचा पराजित-
स्मन्यः प्रणमति-ओ नम इति ॥ १० ॥

न केवलं तैवैवायं स्वभावः अपि तु सर्वेषामेव मद्भक्ताना-
मित्याह-नेति । एतस्मिन्वन्तरमात्रं नत्वाधिकं ददामि मा कुध्येति-
भावः ॥ ११ ॥

ननु, मां विषयान्धकूपे केनापराधेन क्षिपसीत्यत आह-
कथा इति । अधियक्षं सर्वयज्ञाधीश्वरं मां स्वयोगेन स्वीयभक्ति-
योगेनैव यज भज इतिमकृता सपि अश्वमेधादयो यज्ञाः कृता एव
मविष्यन्तीत्यधियज्ञपदेन द्योत्यते कर्म वैदिकं लौकिकं च
हिंस्वन् त्यजन् मद्भक्त्यधिकारिणः कर्मकरगानौचित्यात् ॥ १२ ॥

भोगहेतुकात् कर्मबन्धात् नैव शङ्किष्ठास्तव पूर्वजन्मस्येव
सर्वं कर्म नष्टमेवेत्याह-भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं
कुशलेन सुकृताचरणेन पापं कलेवरं पूर्वदेहं च हित्वा एषि
मां सम्पत्तिं प्राप्नोषि अस्मि मुक्तबन्धः इत्यस्मिन् जन्मनि तु
मुक्तबन्धो जीवन्मुक्त एव वर्त्तसे इत्यर्थः । एवं प्रह्लादस्यांशेन
साधनसिद्धत्वे नित्यसिद्धत्वं च नारदादिवत् ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

तव कर्म बन्धभावं कैमुत्यं शृण्वित्याह-य इति । मह्यं मां
प्रसादयितुम् ॥ १४ ॥

किञ्च पूर्वं सप्तारिणां वृथां मोक्षाय श्रीमन्वर्येषु मार्थितं

संप्रति यद्येतादृशं सौभाग्यं मह्यमदास्तर्ह्येकस्य महापराधिनाऽपि
निस्ताराय प्रार्थय इत्याह-वरमिति त्रिभिः । वरये वृणो ॥ १५ ॥

विद्वांसमर्पेणाऽशयो यस्य सः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवत्वाय कल्पते भगवद्भावापत्तियोग्यो भवति, भगवद्भा-
वापत्तिनां भगवत्साधर्म्यप्राप्तिः-—

“इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गं पि नापजायन्ते प्रजये न व्यथन्तिच” ॥

इति श्रीमुखवचनात् ॥ ६ ॥

अतिबुद्धिभगवद्दर्शनचरणरूपशिवचानामुनश्रवणादि निवृत्तो
नमस्करोति नम इति ॥ १० ॥

भगवानपि तत्प्रारब्धकमानुसारेण तद्दर्शनादिना लोकमिमं
विशोभायितुं च किञ्चित्कालमत्रैव मां भजन् नासं कुरु पुनर्मा-
मेत्यतीत्याह-नैकान्तिन इति त्रिभिः ॥ ११ ॥

सर्वेषु चेतनाचेतनेषु भूतेषु एकं नियन्तारं मां सन्तम्
आत्मानि हृदि आविश्य मदीयाः कथाः जुषमाणाः सेवमानः
योगेन मदर्पणविधियोगेन अधियक्षं यज्ञाभिष्टातारं मां कर्म
प्रारब्धं कर्म हिंस्वन् क्षपयन् यजस्व ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्रह्लादोक्तसंश्लोककोक्तानादिफलमाह-य इति ॥ १४ ॥

ते त्वत्तो वरं वरये वृणो मे पिता ऐश्वरं भवदीयं तेजः
अविद्मन् त्वां यदनिदत् तस्मात् अघात् मे पिता पूजेतति
तृतीयेनाऽन्वयः ॥ १५ ॥

विद्वांसं व्याप्तोऽमर्पेण कोपेनाशयो यस्य सः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

और पुरुष जब मन के मनोरथों को छोड़ देता है, हे
पुरुषदेविकाक्ष ! तब वह आप ही भगवद्भाव को समर्थ
होता है ॥ ६ ॥

षडैश्वर्य सम्पन्न पुरुष महात्मा हरि अद्भुत सिंह ब्रह्म
स्वरूप परमात्मा ऐसे आप को नमस्कार हो ॥ १० ॥

श्री नृसिंह उवाच ॥

श्री नृसिंहजी बोले, कि-तुमारे सहस्र हमारे एकांती
भक्त लोग इसबोके और परबोके के पुरुषार्थों की हम से
कभी चाहना नहीं करते हैं, तौमी इस मन्वन्तर पर्यन्त
यहां पर दैत्येश्वरों के भोगों को तुम भोगौ ॥ ११ ॥

हमारी प्रिय कथामों का सेवन करते हुए, सर्वभूतों में
वर्त्तमान एक ईश्वर यज्ञों का अभिष्टाता ऐसे मुझको अपने

तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्तादुस्तरादघात ।
पूतस्ते ऽपाङ्गसन्दृष्टस्तदा कृपणवत्सल ! ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिसप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ ! ।
यत्साधो ऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः ॥ १८ ॥
यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः ॥ १९ ॥
सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतग्रामेषु किञ्चन ।
उच्चावचेषु दैत्येन्द्र ! मद्भावन गतस्पृहाः ॥ २० ॥
भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः ।
भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् ॥ २१ ॥
कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः ।
मद्भङ्गस्पर्शनेनाङ्ग ! लोकान्यास्यति सुप्रजाः ॥ २२ ॥
पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
मर्यावेश्य मनस्तात ! कुरु कर्माणि मत्परः ॥ २३ ॥

नारद उवाच ।

प्रह्लादो ऽपि तथा चक्रे पितुर्यत्साम्परायिकम् ।
यथा ऽहं भगवान् राजन्नभिषिक्तो द्विजोत्तमैः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

आत्मा में आविष्ट करके मेरा यजन करौ मेरे विषे कर्मों का अर्पण करते हुए त्याग करते जावो ॥ १२ ॥

सुखानुभव करके पुण्य को और कुशलचरण से पाप को और काल के वेग से कलेवर को छोड़ कर तथा सुरलोक गीत विशुद्ध कीर्ति को विस्तार समस्त बन्धनों से मुक्त होकर हमको प्राप्त होगे ॥ १३ ॥

जो नर इस तुमारे गाये हुए स्तोत्र का कीर्त्तन करेगा तथा तुमारा और हमारा स्मरण करेगा वह समय पर कर्मों के बन्धों से मुक्त हो जावेगा ॥ १४ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

प्रह्लाद बोले, कि—हे महेश्वर ! वर देने वालों के ईश्वर आप से मैं यही वर मागता हूँ कि आप के पेश तेज को न जानने वाला और “वह मेरे आता का मारने वाला है” इस प्रकार मिथ्या दृष्टि वाला और क्रोध से विद्विषित

जिस्का, ऐसे मेरा पिताने, सर्व लोक के गुरु और प्रभु ऐसे आपकी जो निन्दा की है, और आप के भक्त ऐसे मेरे विषे अपराध किया है ॥ १५—१६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ते ऽपाङ्गेन सन्दृष्टो ऽतः पूत एव तथापि भोः कृपणवत्सल ! कार्पण्येन प्रार्थय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

यद्यपि कश्यपो मरीचिर्ब्रह्मा चेति तत्पितृत्वाय एव पूर्वजास्तथापि त्रिःसप्तभिः सहेति प्राकल्पगतपित्राभिप्रायेणोक्तं यद्यस्मात् ॥ १८ ॥

सम्यगुत्तम आचारो येषां ते कीकटा अपि देशास्तत्तुल्या वंशाश्च पूयन्ते शुद्धा भवन्ति ॥ १९ ॥

ननु, त्वद्भक्तानामयं माहिमेति न चित्रं अहं तु तादृशो न भवामि

श्रीधरस्त्रिमिह्रुतभाचार्यदीपिका ।

इति चेत्तत्राह—सर्वात्मनेति, द्वाश्याम् । मद्भावेन मद्भक्त्या विगता स्पृहा येषाम् ॥ २० ॥

त्वामनुगता ये केचित्पुरुषास्ते ऽप्येवं लक्षणाः सन्तो मद्भक्ता भवन्त्यतो भवान्मे भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृगुपमानास्पदं श्रेष्ठः खल्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

मद्भङ्गस्पर्शनेन सर्वशः पूतस्य ते पितुः पापशङ्कैव नास्ति केवलं पुत्रकृत्यानि प्रेतकार्याणि कुरु ॥ २२ ॥

ब्रह्मादिभिर्वेद्वादिभिः उक्तमनतिक्रम्य मत्परः सन्कर्माणि कुरु ॥ २३—२६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मादुस्तरादघात पापान्मे पिता पूयेत विशुद्धयेत् एत-
न्न वरये इत्यन्वयः । यद्यपि ते तवापाङ्गेन सन्दृष्टो ऽतएव पूतएव
मम पिता तथापि हे कृपणवत्सल ! कापंगयेन प्रार्थये
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं प्रह्लादेन प्रार्थितो भगवांस्तमाह—त्रिसप्तभिरिति षड्भिः ।
न केवलं तव पितैव पूतः अपितु हे अनघ ! त्रिःसप्तभिः पितृ-
भिः सह तव पिता त्रिः पूत इति त्रिवारमनुगृह्णामीत्यर्थः । त्रि-
सप्तभिरिति पाठे, एकविंशतिपर्यन्तैः पितृभिः सह पूत
इत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात् हे साधो ! महाभागवतः कुलपावनो
भवान् तस्य हिरण्यकशिपोर्युद्धे जातः । यद्यपि हिरण्यक-
शिपोः पितरः कश्यपो मरीचिब्रह्मा चेति त्रय एव ; तथापि
भाकरपगतपित्राद्यभिप्रायेण त्रिसप्तभिरित्युक्तं मद्भक्तस्य तव
जननादेवेदं त्वत्कुलं पूतमित्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

एतदेव स्वभक्तप्रभावप्रदर्शनमुखेनाह—यत्रेति । समदर्शिनः कृत्स्नं
जगत् ब्रह्मात्मकत्वेन पश्यन्तः प्रशान्ताः जितेन्द्रियाः सम्यगुत्तमः
आचारो येषां ते साधवः परोपकारशीलाः मद्भक्ताः यत्र यत्र
देशे सन्ति ते कीकटा अपि कीकटकल्पाभ्लेच्छदेशा अपिशब्दात्त-
त्प्रभवा अपि पूयन्ते शुद्धाभवन्ति ॥ १९ ॥

ननु, मद्भक्तानामयं प्रभाव इति न चित्रं नाहं तु तादृशः
इति चेत् तत्राह—सर्वात्मनेति, द्वाश्याम् । हे दैत्येन्द्र ! लोके
ये मद्भक्ताः पुरुषास्ते त्वां मद्भक्तश्रेष्ठमनुव्रता अनुवर्त्तमाना
भवन्ति, त्वं यथा मद्भक्तश्रेष्ठस्तथा वयमपि भगवद्भक्ता भवेम
इति त्वत्पदवीमनुवर्त्तमाना मद्भक्ता भवन्ति, अतः सर्वेषां
भक्तानां भवान् प्रतिरूपधृक् दृष्टान्तभूतः अतस्त्वं भागवतोत्तमो-
त्तम इति भावः । तदनुवृत्तिप्रकारमाह—उत्कृष्टेषु च भूतग्रामेषु
देवमनुष्यादिभूतसङ्घेषु सर्वात्मना करणत्रयेण न किञ्चिदपि
हिंसन्ति, मद्भावेन मद्भक्त्या विगता स्पृहा येषां मत्साम्यापत्तिनि-
स्पृहा इति वा तादृशाश्च भवन्ति, त्वद्दृष्टान्तेनैवात्मानं शिष्यपत्नी-
त्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

अतः सर्वेषां पूतस्य विशुद्धस्य तव पितुः प्रेतकार्याणि

दाहादिकर्माणि कुरु अङ्ग हे प्रह्लाद ! शोभना प्रजास्त्वद्रूपो
यस्य सः त्वत्पिता मद्भङ्गस्पर्शनेन मच्छरीरसंस्पर्शनेन हेतुना
लोकान्पुण्यलोकान् यास्यति प्राप्स्यति, पश्यतीति पाठे द्रश्यती-
त्यर्थः वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥ २२ ॥

पिङ्गं पितृसम्बन्धि पित्राधिष्ठित महेन्द्रभवनं विहाय पिङ्गं
दानवाधिपस्यस्थानमधितिष्ठेत्यर्थः । हे तात ! मयि मन आवेश्य
ब्रह्मवादिभिरुक्तमनतिक्रम्य कर्माणि मदाराधनरूपाणि मत्परः
अहमेव परस्तेषां कर्मणां फलं यस्य तादृशः सन् कुरु ॥ २३ ॥

एवमुक्तं प्रह्लादो यथोक्तमकरोदित्याह नारदः—प्रह्लादोपीति ।
हे राजन् शुधिष्ठिर ! यथा भगवानाह तथैव प्रह्लादः पितुर्ग-
त्साम्परारिषिकं प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्यं तत्सर्वं चक्रे ततो द्विजोत्तमै-
रभिविक्तश्च बभूव दानवादीनामाधिपत्यमकरोदित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुद्धयर्थं साधनान्तरानुष्ठानं नापेक्षितमित्याह—पूत इति ॥ १७ ॥

न केवलमयमेव पिता पूतः किन्तु जन्मान्तरेपि विद्यमानाः
पितरः पूताः स्युरित्याशयवानाह—त्रिःसप्तभिरिति । सा विशुद्धि-
मत्कटाक्षपात्रीभूतत्वजन्मनेत्याह—यत्साधो ऽस्येति ॥ १८ ॥

एतन्न्यायमन्यत्रातिदिशति—यत्रेति । कीकटा इति पाठे आभीरः
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु, त्वद्भक्तानामेवंविधमाहात्म्यं कस्मादित्याशङ्क्य तपो-
वृद्धिज्ञयहेतुर्हि साध्यभावादित्याह—सर्वात्मनेति । सर्वात्मना यदपि
किञ्चन कृकलासादिकमपि “तस्मात्प्राणभृतः प्राणं न विच्छि-
न्यादपि कृकलासस्य” इति श्रुतेः । तत्र निमित्तमाह—मद्भावेनेति
“ईश्वरोजीवकलया प्रविष्टः” इति वचनात् सर्वत्र मम भावः सत्ता-
स्तीति भावो भावना निरन्तरानुस्मरणं तेन गतरूपदाः नष्टरूपदाः
हिंसायाः कारणं निमित्ताभावानैमित्तिकाभाव इत्यर्थः ॥ २० ॥

इह लोके ये मद्भक्ताः पुरुषा भवन्ति विद्यन्ते ते न हिंसन्ती-
त्यन्वयः मद्भक्तेष्वपि तव विशेषोऽस्तीत्याह—भवानिति । प्रतिरूप-
धृक् दृष्टान्तस्थलभूतः खलुशब्देन कांश्चिद्विध्यावशिष्टानां
सर्वेषामित्यर्थो गृह्यते तेन वाच्यतावदित्यर्थः । “ऋते तु सार्विका-
न्वेवाचारदर्दीस्तथैव च । प्रह्लादादुत्तमः को नु विष्णुभक्तो जगन्त्रये”
इति वचनात् “निषेधवाक्यालङ्कारजिह्वासाऽनुनेय खलु” इत्य-
भिधानम् ॥ २१ ॥

मत्पिता भगवद्भूषोति मत्वा तत्प्रेतकार्याणि न करोमीति
मतिर्माभूत् “श्रौतं स्मार्तं न लङ्घयेत्” इति वचनात् मदात्म्या तान्यपि
कर्त्तव्यानि “नावैष्णवाय दातव्यं नोदबिन्दुं न तदनुलभ” इत्येव-
सम्बन्धविषयत्वेन सावकाशमित्याशयेनाह—मदङ्गेति सुपुत्रः
सुपुत्रः ॥ २२ ॥

पितृमेवं कृत्वा विरज्य वनं न व्रजं किन्तु राज्यं कुर्वि-
त्याह—पिङ्गमिति । राज्यं कुर्वन् पितृवल्लोकोपद्रवं न कुरु किन्तु
ब्रह्मवाद्युक्तधर्मेणेत्याह यथोक्तमिति न तावता पूयते ऽन्यच्च-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आवश्यकमित्याह—मयीति । कर्माणि सामादिविषयाणि पूजादीनि वा ॥ २३ ॥

भगवद्ज्ञानुल्लङ्घनेन भगवत्प्रीतिः स्यादिति कृत्वा तदाज्ञाकरण-प्रकारमाह—नारद इति । साम्परायिकं पारलौकिकम् ॥ २४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्रिःसप्तभिरिति । यदि सप्तत्रयसङ्ख्यास्तव पितरः सम्भवन्ति तदा तैरपि सह पुनः स्यादित्यर्थः । प्राक्कल्पगतत्वे यदिति हेतुवाक्यं न सङ्गच्छते । श्रीप्रह्लादस्यात्र जन्मना सह पूर्वपितृणाम-सम्बन्धात् खत एव सम्बन्धाच्च हिरण्यकशिपोश्च पूर्वजन्मा-भावात् ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वात्मनेति युग्मकम् ॥ २० ॥ २१ ॥

कुर्विति, अस्य भवता सुप्रजस्त्वं भगवत्प्रार्थनया भवद्-पराधखण्डनमुक्तमलोकशापशश्च करिष्यतीत्यर्थः ॥ २२—२९ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यद्यपि अपाङ्गेन दृष्टः पूत एव तदपि श्रीमुखत्वात् प्रसादवाचं श्रोतुं कार्ययथाप्रार्थये इति भावः ॥ १७ ॥

त्रिसप्तभिरित्यस्मिन् जन्मन्ययं तव पिता पूत इति किं वक्तव्यं तव त्रिसप्तजन्मसु ये त्रिसप्तसङ्ख्याः पितरोऽभूवन् तेषां पूता इत्यर्थः । पितृन् पुनातीत्येतमपि कियत् यतस्त्वं कुलपावनः पितृमात्रादिकुलमपि ते पूतम् ॥ १८ ॥

मङ्गलः स्वसङ्गिनं देशमपि पुनाति किमुत पित्रादीनि-त्याह—यत्रेति । पूयन्ति पूयन्ते पूता भवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु, त्वङ्गकानामयं महिमा न चित्रम् अहं तु तादृशो न भवामिति चेत्तत्राह—यत्रेति । ये पुरुषास्त्वामनुग्रहा भवन्ति तेषां मङ्गला भवन्ति कीदृशाः मम भावेन प्रेम्णैव विगतविषयरूपाः सर्वात्मना कर्हि सङ्गाश्च भवन्ति । अतस्तव महिमा केन निरुच्य-तामिति भावः । यतो भवान् मे भक्तानां प्रतिकूपधृक् उपमा-नास्पदं तेषु श्रेष्ठत्वादिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

मदङ्गस्पर्शनेनैव सर्वशः पूतस्य ते पितुः पापशङ्कैव नास्ति तदपि प्रेतकार्याणि प्रेतस्थेषु कृत्यानि कुरु, केवलं व्यवहार-रक्षार्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥

यद्यपि मङ्गलस्य तव नास्ति कर्माधिकारस्तदपि मदाङ्ग-यैव व्यवहाररक्षार्थं कर्माणि कुरु म—र इति कर्मसु मदाङ्गान्यः इत्यतः कर्मणां करणमध्यकरणा एव पदव्यवस्थेतीति मा शुच इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्यपि हे कृपणवत्सल ! ते अपाङ्गेन दृष्टः तस्मादघातं ते निन्दारूपात् मे पिता पूत एव तथापि पूषेत खपित्रादिसा-हित्येनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

त्रयो ब्रह्मगरीचिकश्यपाः अष्टादश जन्मान्तरीयाः एवं त्रिसप्तभिरस्ते पितृभिः सह ते पिता पूतो ऽस्ति । हे साधो ! यस्मादस्य गृहे भवान् कुलपावनो जातः । दैत्यकुलमपि त्वज्जन्मना पूतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

किं बहुना सम्यगुत्तमः मत्प्रावश्यप्रधान आचारो येषां ते यत्र यत्र सन्ति ते कीकटा अपि देशास्तत्तुल्याश्च पूयन्ते ॥ १९ ॥

स्वभक्तस्तुतिपूर्वकं प्रह्लादमभिनन्दति—सर्वात्मनेति, द्वाभ्याम् । भूतग्रमेषु किञ्चन अपि न दिसन्ति उच्चावचेषु कुलेषु भवन्ती-त्युत्तरेण सम्बन्धः । अतो हे दैत्येन्द्र ! दैत्योऽस्मीति मा शुच इति भावः ॥ २० ॥

त्वामनुग्रहाः ये दैत्यादयस्तेऽपि मङ्गला भवन्ति भवांस्तु मे भक्तानां सर्वेषां प्रतिकूपधृक् प्रतिनिधिरूपधृक् ॥ २१ ॥

त्वज्जन्मना मदङ्गस्पर्शनेन च सर्वशः पूतस्यापि लोक-संप्रदार्थं पुत्रकृत्यानि प्रेतकार्याणि कुर्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

वेदवादिभिर्मन्वादिभिर्मथोक्तं तदनुसारेण कर्माणि कुरु अत्यगो मङ्गलानाद्विरोधेनेत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥

भाषाटीका ।

उस तुस्तर पापसे मेरा पिता पवित्र होजाय, हे कृपण-वत्सल ! यद्यपि उसी समय आप के कृपा कटाक्ष से पवित्र हो गया है तौ भी मैं अपनी कृपणता से ऐसा बर मागत हूँ ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्री भगवान् बोले, कि—हे अनघ ! सप्तविंशन्ति पितरों सहित तुमारा पिता पवित्र हुआ; क्योंकि ? हे साधो ! कुल को पवित्र करने वाले तुमारे सरी के इस के—में पुत्र हुए ॥ १८ ॥

जहाँ २ प्रजाति समदर्शी साधु उच्चमाचार वाले मेरे भक्त रहते हैं, वे कीकट (मगद) देश भी पवित्र हो जाते हैं ॥ १९ ॥

हे दैत्येन्द्र ! मेरी भक्ति से विगत रूपावाले लोग ऊँचे नीचे भूत ग्रामों को किसी प्रकार भी किञ्चित् पीडा नहीं देते हैं ॥ २० ॥

लोक में हमारे भक्त लोग तुमारे सहका होते हैं और तुमतौ सम्पूर्ण हमारे भक्तों में उपमा देने—मग्य हो ॥ २१ ॥

मेरे अंगस्पर्श से सर्व प्रकार पवित्र होते तुमारे पिता के

प्रसादमुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिम् ।

स्तुत्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

देवदेवाऽखिलाध्यक्ष ! भूतभावन् ! पूवर्ज ! ।

दिष्ट्या ते निहतः पापो लोकशान्तापनो ऽसुरः ॥ २६ ॥

योऽसौ लब्धवरो मत्तो न वध्यो मम सृष्टिभिः ।

तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन् ॥ २७ ॥

दिष्ट्या ऽस्य तनयः साधुर्महाभागवतोऽर्भकः ।

त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्ट्या त्वां समितो ऽधुना ॥ २८ ॥

एतद्वपुस्ते भगवन् ! ध्यापतः प्रयतात्मनः ।

सर्वतो गोप्तृ सन्त्रासान्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ २९ ॥

श्रीनृसिंह उवाच ।

मैवं वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसम्भव ! ।

वरः क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतं यथा ॥ ३० ॥

नारद उवाच ।

इत्युक्त्वा भगवान् राजन् तत्रैवान्तर्दधे हरिः ।

अदृश्यः सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना ॥ ३१ ॥

ततः सम्पूज्य शिरसा ववन्दे परमेष्ठिनम् ।

भवं प्रजापतीन्देवान् प्रह्लादो भगवत्कलाः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

प्रेतकार्य (भरणा नंतर के कृत्य) करौ, तुमारे सहस्र सुन्दर
जिस्के पुत्र हैं, ऐसा तुमारा पिता उत्तम लोकों को जावेगा ॥२२॥

ब्रह्मवादि लोगों की उक्ति के अनुगुण अपने पिता की
गादी पर बैठ कर मेरे बिना मन लगाकर मत्परायण होकर
कर्म करौ ॥ २३ ॥

नारद उवाच

नारदजी बोले, कि—हे राजन् ! द्विजोत्तमों से अभिषिक्त
होकर, प्रह्लाद ने भी भगवद्वाङ्मा के अनुगुण पिता का अंतिम
कृत्य यथावत् किया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मम सृष्टिभिर्मयास्पृष्टैर्भूतैः समस्तान्निगमान्धर्मानित्यर्थः अहन्
इतवान् स त्वया हतः एतदिष्ट्या भद्रम् ॥ २७ ॥

समितः सम्बन्ध प्राप्तः ॥ २८ ॥

सर्वतः सन्त्रासात् गोप्तृ रक्षकम् ॥ २९ ॥

एवं वरस्त्वया न प्रदेयः क्रूरो निसर्गः स्वभावो येषाम् अमृतं
क्षीरम् ॥ ३०—३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः प्रसादाभिमुखं सुन्दरं मुखं यस्य तं नरहरिं श्रीनृसिंह-
कपं हरिमाश्रितातिहरं भगवन्तं दृष्ट्वा ब्रह्मा चतुर्मुखः देवा-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

दिभिः परिचुतः पवित्राभिर्वाभिः स्तुत्वा वाचां भगवदुश-
निषयेकत्रेण लोकानां तत्करोत्वात्पवित्राभिरित्युक्तं प्राहोवाच ॥२५॥

तदेव चतुर्लोकानां देवेनि चतुर्भिः । हे देवदेव, देवानामपि
देव ! ननु, त्वम्, इन्द्रादिदेवानामपि तेषां नाहं तत्राह—हेस्त्रिंश-
ध्यक्ष ! ननु, सोऽपि त्वमेव तत्राह—हे भूतभान्न ! भूतानि भावयत्यु-
त्पादयतीति नथा ननु, सोऽपि त्वमेव तत्राह—हे पूर्वज ! ममापि
पूर्वं कारणत्वेनावस्थित लोकानां सन्तापनकरोऽत एव पापोऽयम-
सुरो दिष्ट्या देवास्ते त्वया निहतः दिष्ट्या हत इति तद्वरस्य
तुष्करत्वं सूचितम् ॥ २६ ॥

तदेवानिष्कुर्वन् वसुर विशिनीष्टि—योसाविति । योसावसुरः
भक्तः लब्धो वरो चेन तादृशः मम सृष्टिमिमेया सृष्टेभूतै-
र्न वध्यः हन्तुमशक्यः तपोयोग एव बलं तेनोन्नद्धः गर्वितः
समस्तनिगमांशास्त्रीयधर्मागहनं विनाशितवान् सतु त्वया विना-
शितः एतदिष्ट्या जानमिति भावः ॥ २७ ॥

किं तदापि दिष्ट्या जानं किमस्यासुरस्य तन्मो महा-
भागवतोऽभक्तः प्रह्लादः त्वया मृत्योः सकाशात् किमोचित इति
सर्वं त्वामतीव कोपाविष्टं लक्ष्ययितः प्रातोऽञ्जुनाचेति चैत-
हाप दिष्ट्या जानमित्यर्थः ॥ २८ ॥

हे भगवन् ! तथैतद्वपुः नृविहकृपं ध्यायतः प्रयातात्मनः समा-
हितमनसः पुंसः सर्वतः सन्त्रासात् भयाद्गोप्तुं रक्षकं जिघांसतः
हन्तुमिच्छतः मृत्योरपि सकाशाद्गोप्तुं एतच्च प्रह्लाददृष्टान्तेना-
स्माभिरनुमितमिति भावः ॥ २९ ॥

एवमभिहितस्तमाह श्रीभगवान्—नेति । हे पञ्चसम्भव ! इतः प्रभु-
त्वेन विभो वरोऽसुराणां ते त्वया न प्रदेयः । क्रूरो निसर्गः स्वभावो
वेषां तेषाम् अहीनां सर्पाणाममृतं श्रीरं यथा क्षीरप्रदत्वेन
तद्वर्द्धनं यथा त्राकोपद्रवकारि तद्वदिवं तेषां वनादानमि-
त्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं ब्रह्माण्डगुणान्तर्दधे हरिर्गित्याह—नारदः, वसति,
हे राजन् ! इति रथमुक्त्वा परमेश्वरना पूजितः सर्वप्राशितनामद्वयः
हरिरित्युत्त्वान्तर्दधेऽद्वयोऽभूत् ॥ ३१ ॥

ततः प्रह्लादः परमेष्ठिनं ब्रह्माण्डं भवं रुद्रं प्रजापतीन् परी-
क्ष्यादीन् देवान् इन्द्रादींश्च भगवत्कलाः भगवदंशभूतान् सम्पृज्य
शिरसा वचन्दे ननाम ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्रागतेषु देवेष्वेकतमेनापि संख्यापोहरेरभूच्च वा आद्ये केन
द्वितीये दैत्येभ्य एषां को विशेषः ? किञ्च सेव्यसेवकादिभावेन
ब्रह्मविद्याभिकारोऽप्युत्पादितः स्यादित्याशङ्क्यं परिहरति—आसा-
देति, देवादिभिर्भुत इत्यनेन तैरपि स्वरूपद्वयजनं कृतमिति ज्ञात-
व्यम् ॥ २५ ॥

दिष्ट्या सुखमभूत् ॥ २६ ॥

मम सकामात् सृष्टं सर्जनमेवमस्ति ते मम सृष्टिवस्तैमेयासृष्टे-
रित्यर्थः ॥ २७ ॥

दिष्ट्या सज्जनसुखहेतुतः अधुना तस्मै दिष्ट्या सुखलक्षणा-
वगो दत्त इति शेषः ॥ २८ ॥

अनेन वपुषा न केवलं दैत्यहननमेव प्रयोजनं किन्त्वन्वक्षा-
स्तीत्याह—एतदिति ॥ २९ ॥

एव स्तुतोभगवान् कमनुग्रहमकार्षीत्तेषामिति तत्राह—श्रीभगवा-
निति । निष्कर्तः क्रुगणाम् अमृतं पयः “देवास्ते सखिले क्षीरे
त्वमुनं नाविसुकिमे” इति अत्र हिरण्यकशिपुमन्तरेणान्येषां न
दातव्य इत्याज्ञा क्रियते तत्त्वस्य हि । “यथा हिरण्यकस्यादादन्तः
स्थितहरीरितः” इत्यादिना स्वप्नितत्वावगमादिति ॥ ३० ॥

मङ्गल्यानामपि योग्यप्रत्यक्षत्वे “हरेरुपर्युपरि व्यवहारेण ध्या-
यन्ति देवमनुष्याः” इति श्रुतेः । देवस्वभावो यः स विहितः स्यादिति
मत्वा तद्वक्ष्यार्थं तद्विग्रहेणादृष्टोऽभूदित्याह—नारद इति । सर्वभू-
तानामदृश्य इत्यनेन भक्तानुक्रमित्वं प्रदर्शितम् ॥ ३१ ॥

अनन्तरं प्रह्लादेन ब्रह्मादयो देवाः सकृता उतात्मनोभगवदनुग्रह-
पात्रत्वेनाहम्भावेन धिक्कृताः ? आद्ये वैष्णवाचारः प्रवर्तितः
स्यात् द्वितीये भगवच्छिष्येण गजस्नानवर्त्यादेति तत्राह, तत-
इति । भगवतः कलाजेशा येषु तथा भगवतो भिन्नांशा वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

भूतभावनाः ब्रह्ममरीच्यादयः पूर्वजाः प्रथमजाता यस्मात्
॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

मृत्याः सकाशादपि गोप्तुं ॥ २९ ॥

एवं वरो वरः अतिवृद्धतमां वरः ॥ ३०—३४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे पूर्वज, सर्वेष्वथोऽस्मदादिभ्यः पूर्ववर्तिन् । पूर्वं बहुधा
कृतावतार इत्यर्थः ॥ २६ ॥

मम सृष्टिभिः निगमान् त्वदाकारूपान् वेदान् महन् उपेक्षि-
तवान् ॥ २७ ॥

दिष्ट्या भद्रं त्वां समिः सम्पक् प्रातः ॥ २८ ॥

गोप्तुं रक्षकम् ॥ २९ ॥

अहीनाममृतं यथा न देयम् तथा वरः श्रेष्ठः एवं वरो ते
त्वया क्रूरनिसर्गाणां दुष्टस्वभावानामसुराणां मा प्रदेयः न
देयः ॥ —३०—३४ ॥

ततः काव्यादिभिः सार्द्धं मुनिभिः कमलासनः ।
 दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमकरोत्पतिम् ॥ ३३ ॥
 प्रतिनन्द्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः ।
 स्वधामानि ययू राजन् ! ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः ॥ ३४ ॥
 एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः ।
 हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥ ३५ ॥
 पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः ।
 कुम्भकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ॥ ३६ ॥
 शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः ।
 तच्चित्तौ जहनुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३७ ॥
 ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूपजौ ।
 हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतुः ॥ ३८ ॥
 एनः पूर्वकृतं यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः ।
 जहुस्त्वन्ते तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा ॥ ३९ ॥
 यथा यथा भगवतो भक्त्या परमया ऽभिदा ।
 नृपाश्चैद्यादयः सात्त्व्यं हरेस्तच्चिन्तया ययुः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

अपने ऊपर प्रसन्न जानकर सुख श्रीनृसिंहदेव की पवित्र बाणी से स्तुतिकर, सब देवताओं के सहित ब्रह्माजी बोले ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ब्रह्माजी बोले, कि—हे देव देव ! हे मखिलाऽध्यक्ष ! हे भूतभावन ! हे पूर्वज ! लोगों को संताप देनेवाले पापी का आपने वध किया यह बड़ा मंगल हुआ ॥ २६ ॥

एकतो इसने मेरेसे यह बरपाया था कि “मेरीछाट्टि से न भरे और दूसरे तप योग और व्रतसे उन्नद्ध (मत्त) होने से इसने सब वेदों का नाश कर दिया ॥ २७ ॥

यह भी बड़े मंगल की बात हुई, कि इसका छोटा सा पुत्र परम भागवत साधु ऐसे प्रह्लादको आपने मृत्युछे छुड़ाया, और यह उससे भी मंगल हुआ जोकि ? यह इसी समय में आपको प्राप्त होगया ॥ २८ ॥

हे भगवन् ! जोपुरुष आपके इसदिव्य मंगल विग्रह का ध्यान करेगा वह सर्व आसों से और मारते हुए मृत्युके आस से भी छूट जावेगा ॥ २९ ॥

श्रीनृसिंह उवाच ॥

श्रीनरसिंहजी बोले, कि—हे पद्मसंभव, हे ब्रह्माजी ! इसप्रकार के क्रूरस्वभावे वाले असुरों को तुम ऐसा वर मतदियाकरो । जैसे कि सर्पों को अमृत ॥ ३० ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—हे राजन्, हे युधिष्ठिर ! श्री हरिभी ब्रह्माजी के कहकर ब्रह्माजी से पूजित होकर सर्व प्राणियों के अहं होकर अंतर्धान होगये ॥ ३१ ॥

तबप्रह्लादने ब्रह्मा शिव प्रजापति और सर्व देवों का भगवानकी कला जानकर शिर से वंदना की ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

शिशुपालदन्तवक्रयोर्विषतोः श्रीकृष्णसायुज्यं कथमिति यत्पृष्टं तदेव तयोः पूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमुपसंहरति—एवमिति सप्तभिः । दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्रशापेनेत्युत्तरस्यानुषङ्गः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तच्चित्तौ श्रीरामे चित्तं यथोक्तौ ॥ ३७ ॥

करूपजो दन्तवक्रः हरौ सायुज्यं समीयतुः ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाधंदीपिका ।

कृष्णानिन्दादिना पूर्वकृतं च यदेनः पापं नृज्यानेन तदात्मानः सन्तो जहुः । तदात्मन्वे दृष्टान्तः, कीटः पेशस्कृतो ध्यानेन यथा तदात्मा भवतीति ॥ ३६ ॥

अभिदा भेददर्शनशून्यया हरेः साम्यं सारूप्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः कमलासनो ब्रह्मा काव्यादिभिर्भोगवादिभिस्सह सहितः प्रह्लादं दैत्यानां दानवानां च पतिमकरोत् ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! तनो ब्रह्मादयः सर्वे देवाः प्रह्लादं प्रतिनय्यादौ त्वत्प्रभावोऽनितरसाधारण इत्यभिनन्द्य, परमाः श्रेष्ठाः आशिषः प्रयुज्य प्रह्लादेन प्रतिपूजिताः स्वधामानि स्वकीयस्थानानि ययुः ॥ ३४ ॥

तदेवं शिशुपालदन्तवक्रयोर्भगवन्तं द्विषतोः कथं मुक्तिरिति युधिष्ठिरप्रदत्तस्य तत्पूर्वजन्मकथनादिमुखनोक्तमुत्तरमुपसंहरति— एवमिति, सप्तमिः । विष्णोः पार्षदौ स्थितौ विप्रशापेन सनकादीनां शापेन द्वितः पुनरुत्पन्नं प्रापितौ वैरभावेन हेतुना खट्वद्वि स्थितेन हरिणा नृसिंहरूपं विभ्रता हतौ ॥ ३५ ॥

पुनः कुम्भकर्णरावणाख्यौ राक्षसौ बभूवुः तौ च दाक्ष-रथेः रामस्य विक्रमैर्हतावभिभूतावित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तौ च रामस्य राघवस्य वाग्यैर्युधि निर्मितं हृदयं ययो-स्तौ नक्षितौ तस्मिन् भीरामे एव चित्तं ययोस्तौ यथा प्राक्तन-जन्मनि तद्वदेहं जहृतुः सन्तत्यजतुः ॥ ३७ ॥

तावेवेह शिशुपालकरूपजौ, करूपजो दन्तवक्रः शिशुपालदन्त-वक्ररूपेण जातौ पुनर्हरिणा हतौ वैरानुबन्धेन हेतुना ते तव पश्यतः सतः समीयतुः सायुज्यं प्रापतुः ॥ ३८ ॥

न केवलं शिशुपालकरूपजौ एव समीयतुः अपित्वन्येऽपि राजानः कृष्णवैरिणस्ते सर्वेऽपि यदेनः पापं पूर्वं कृतं तच्च उज्जहृतुः तत्यजतुः तदात्मानः कृष्णात्मानश्चाभवन्. यथा पेश-स्कृतश्चिन्त्यमानाद्धेतोः कीटः तदात्मा भवति, तद्वत् तदा-त्मानस्तत्तुल्यस्वभावा अभवन् इत्यर्थः । आत्मशब्दः स्वभाववाची तस्यैवाऽऽत्मा स्वभावौ येषां ते इत्युपमानबहुव्रीहिः अन्यथा दृ-ष्टान्तवैधर्म्यात्. न हि कीटः पेशस्कृता ऐक्यं याति किन्तु तस्य समानाकारो भवत्यत एव ह्यनन्तरग्रन्थे साम्यं ययु-रित्युक्तम् ॥ ३९ ॥

यथा अभिधा अनन्यया भक्त्या भगवतः साम्यं याति तद्वत्कास्तथा चैद्यादयोऽपि नृपास्तस्य भगवतश्चिन्तया संरम्भपूर्वकचिन्तया हरेः साम्यं ययुः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवच्चिन्तने ब्रह्मणा चेदमन्वग्राहीत्याह—तत इति । अनेन भक्तेन भगवद्भक्तेषु यथायोग्यं प्रेमकर्तव्यमिति शास्त्राचारो-दर्शितः ॥ ३३ ॥

प्रह्लादचरदानानन्तरं भगवता स्वाचारत्वेन यददर्शनमकारि तदस्माभिरप्यनुष्ठेयमिति कृत्वा ब्रह्माद्या अपि खगुहान्ययुरित्याह, प्रतिनन्देति ॥ ३४—३५ ॥

इदानीं विशकलिनोक्तमर्थं निक्षिप्योपसंहरति—एवमिति । हृदि स्थितेन वैरभावेन हेतुना हरिणा हतौ ॥ ३६ ॥

प्राक्तनजन्मनि जयविजयशब्दवाच्यौ पूर्वजन्मनि यथा तस्मिन् तथा उन्नापीति शेषः । हिरण्यकशिपुर्हिरण्यक्ष्णः पूर्व-जन्मनि यथा तथेति वा ॥ ३७ ॥

वैरानुबन्धेन वैरोपसंजनेनाऽनुबन्धेन स्नेहेन समीयतुर्हरिमिति शेषः । तत्रासुरौ तम इत्यतुरित्यनुबन्धेन सम्प्रभक्त्यैव श्रीहरि-प्राप्तिं तदभावेन तम एवेति द्यातनाय समित्युपसर्गः—

“मधुकैटभो भक्त्यभावाद्दुरौ भगवतो मृतौ ।

तम एव क्रमादाप्तौ भक्त्या चैद्यां हरि ययौ ”

इति वचनात् ॥ ३८ ॥

अन्येषामपि सद्भावादेतदुपलक्ष्यार्थमुक्तमित्यभिप्रेत्याह— एन इति । अत्रापि वैरानुबन्धेनैव अनुबन्धेन. ये राजानः पौण्ड्रकादि-शब्दवाच्यस्तेष्वसुरदेहेष्वाम्भारूपवैरिणो येषां ते तथा तत्रापि तस्मिन्कृष्णे आत्मा चित्तं येषां ते तथा तदनुष्ठितपुण्यफल-स्वीकारार्थं तत्राविष्टारतद्वक्ता इत्यर्थः । ते भक्त्यैव तत्पूर्वकृतं तत्परवन्नाप्राप्तेनः पापं तज्जहुः तज्जित्वा हयोज्ञाकरणप्राप्तपुण्य-प्रचयेन तं हस्मिद्युः त एव कृष्णवैरिणोऽनादिकालमारभ्य भगवद्वेषिणः कृष्णाश्च तामसाश्च वैरिणः वैरिण्यो राजानो-राजसाः तन्पूर्वकृतयोर्दैत्याः तदात्मानो द्वेषकृपिणः ते जन्मभृ-तिर्चीर्या यदनः तेन पापेन वैरानुबन्धेन निरन्तरवैरचित्त्या पूर्व-कृतं ब्रह्मणा पूर्वं कृतं तमो जहुर्जगदुरित्यन्वयः । “ओहा-ङ्गनौ” इति धातुः इति “रखे कहारुन्यस्य समुकुल सुरं प्रवेके हास्ते, इति प्रयोगश्च । अन्ते भक्त्यादिसाधनसामग्र्यनन्तरं इतरत्र द्वेषपूर्वकचिन्तयित्वा “तस्य तावदेव चिरम्” इति श्रुतेः “अनेवविष्महन्पुण्यं कर्म करोति तद्व्यान्यान्तत” स्त्रीपते” इत्यां कीटाः पेशस्कृतचिन्तनया पेशस्कृताकारमाणुवन्ति ननु तदात्म-त्वम् अत्र प्रमाणम् “पौण्ड्रके नरके चैव शाल्ये कसेच चरुस्मिणि । अविप्राप्ते हरेर्भक्त्यास्तद्वत्त्वा हरिमिषिरे” अस्मुरास्तु स्वयं ते तु महानमसि पातनाः” इति वाक्यम् ॥ ३९ ॥

अत्रापि नागम्यमस्तीत्याह, यथेति । भिदां विशेषम् “भेदो वि-शेषे दत्ते” इति ध्यानेन अभिदामसम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थां ययुरिति वा. साम्यं निर्गोषत्वादित्तुभुजलक्षणम् । अन्यथा कीटाः पेशस्कृ-तो ध्यानेन केचन पेशस्कृतो भवन्ति ननु स एव पृथग् इत्यमा-नत्वादित्ययं दृष्टान्तोऽनर्थः स्यादिति ॥ ४० ॥

आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान् ।

दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विषाम् ॥ ४१ ॥

एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः ।

अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैन्ययोः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्जीवगोखामिकृतकमसम्बर्धनः ।

यथेति । यथा यथा भगवतः परया भक्त्या अन्ये सात्त्व्यं ययुस्तथा चैद्यादयो नृपा अपि परमया तच्चिन्तया तद्ज्ञानावेशेन ययुः अभिदा व्यवधानशून्यया निरन्तरयेत्यपि भक्तिचिन्तयोः विशेषणं तत्र चैद्यकारुणकयोः सात्त्व्याविर्भाव एव तत्प्राप्तिरिति गम्यम् ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दिशुपालदन्तवक्रयोः सायुज्यं कथमिति यत्पृष्टं तत्तयोः पूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमित्युपसंहरति, एवमिति ॥ ३५ ॥

एनोऽपराधः कृष्णनिन्दादिनेत्यर्थः । पूर्वकृतं यत् पापं तदपि तद्ज्ञानेन तदात्मानः सन्तो जहुः । तदात्मत्वे हृद्यान्तः कीटः पेशस्कृतः कीटविशेषस्य ध्यानेन यथा तदात्मा भवतीति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

भक्त्या यथा यथा अभिदा अभेदेन ज्ञानिभक्ता हरेः सात्म्यं ययुः तथा चैद्यादयोपि तच्चिन्तया तद्ययुः भक्त्या कीदृश्या तदीयज्ञानवैराग्यादिभ्योऽपि परमया अग्रेष्वेवं “निभृत मरुन्मनः” इत्यत्र “तदरयोपि ययुः स्मरणात्” इति वक्ष्यते ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्द्रोहवासनया तौ जन्मद्वयानन्तरं भगवन्तं सात्म्यं गतावित्याह—एवमित्यादिना । हरेः पार्षदौ तौ जयविजयौ दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्रद्यापेनेत्युत्तरस्याऽनुषङ्गः ॥ ३५—३७ ॥

तौ राक्षसौ वैरानुबन्धेन शिशुपालकरुणजौ शिशुपालदन्तवक्रौ पुनर्जातौ ते पश्यतः हरौ सायुज्यं च समीचयुः ॥ ३८ ॥ कृष्णवैरिणो राजानः पेशस्कृतः सात्त्व्यं तद्ज्ञानेन कीटो यथा प्राप्नोति तयान्ते तदात्मानः कृष्णसाधर्म्यं गताः सन्तः यत्पूर्वं कृतमेनः पापं तत् जहुः ॥ ३९ ॥

यथा यथा स्वस्वद्रोहानुरोधेन चिन्तया हरिस्मरणेन चैद्यादयो हरेः सात्म्यं सात्त्व्यं ययुर्यदा तदा नृपा जंवरिषादयः भगवतो भक्त्या तत्रापि परमया तत्रापि अभिदा “आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहन्ति च” ४१।३ इति पारमार्थसूत्रोक्ततदात्मकत्वानुसन्धानयुक्तया हरेः सात्म्यं ययुरिति किमुत वक्तव्यम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तरं ब्रह्माजी ने शुक्रादि मुनियो को साथ लेकर प्रह्लादजीको दैत्य और दानवोंका पति बनाया ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! उस समय ब्रह्मादिक सर्व देवता लोग पूजित होकर प्रह्लादके अभिषेक का अभिनन्दन कर उत्तम आशीर्वाद देकर अपने घर को पधारे ॥ ३४ ॥

एसे वे दोनों (जय विजय) श्रीविष्णुके पापद दिति के पुत्र होकर हृदयमें स्थित हरि के साथ वैरभाव से युद्धकरके हरि ही से मृत्युको प्राप्त हुए ॥ ३५ ॥

फिर वेहीदोनों सनकादिकों के शाप से कुंभकर्ण और रावण नामसे राक्षस हुए, जोकि ? सर्व लोकाभिराम दुर्वा-दलश्याम श्रीचक्रवर्तिकुमार श्रीराघवन्द्र के पराक्रम से मारे गये ॥ ३६ ॥

संग्राममें श्रीराम के वाणों से विदीर्ण हृदय पृथ्वीपर सोखे हुए, श्रीराम में चित्त लगाकर देहको छोड़ते हुए जैसे पूर्वजन्म में (हिरण्यकशिपुके जन्ममें) छोड़ा ॥ ३७ ॥

वेही दोनों फिर यहां शिशुपाल और दन्तवक्रहुए श्रीहरि में वैरके संबंधसे आपही को प्राप्तहुए ॥ ३८ ॥

ऐसेही श्रीकृष्ण से वैर करने वाले और राजा लोगभी पूर्वकृत पाप को छोड़तेहुए, और जैसे कीट [कीड़ा] भृङ्गी के भयसे भृङ्गीरूप होजाता है ऐसे ही, आपके स्वरूप को प्राप्त हुए ॥ ३९ ॥

भगवान से कुछ भेदभाव न रखकर अर्थात् कपट न रखकर परमभक्तिये जैसे भक्तलोग आपको प्राप्त होतेहैं, ऐसेही शिशुपालादिक रिपुगणभी हरि की चिन्तासे आपके सात्म्यको (समान विप्रहयोर्य) प्राप्तहुए ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रह्लादचरितार्थमुपसंहरति—एषेति, चतुर्भिः । अवतारः श्रीनृसिंहकपस्तम्भ कथा आख्यातेति शेषः ॥ ४२ ॥

प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च ।

भक्तिज्ञानं विरक्तिश्च याथात्म्यं चास्य वै हरेः ॥ ४३ ॥

सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्माऽनुवर्णनम् ।

परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् ॥ ४४ ॥

धर्मो भागवतानां च भगवान् येन गम्यते ।

आख्याने ऽस्मिन्समाप्नातमाध्यात्मिकमशेषतः ॥ ४५ ॥

य एतत्पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितम् ।

कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशाद्विमुच्यते ॥ ४६ ॥

एतद्य आदिपुरुषस्य मृगेन्द्रलीलां दैत्येन्द्रयूथपवधं प्रयतः पठेत् ।

दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं श्रुत्वा ऽनुभावमकुतोभयमेति लोकम् ॥ ४७ ॥

यूयं नृलोके वत भूरिभागा लोकं पुनाता मुनयो ऽभियन्ति ।

येषां गृहानावसतीति साक्षाद्गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥ ४८ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावाथदीपिका ।

प्रह्लादस्यानुचरितमित्यादेः समाप्नातमिति तृतीयान्वयः । अस्वेत्यनेनोक्तं सर्गस्थित्यप्ययानामीशस्य हरेर्याथात्म्यं तत्त्वम् अनेन कृतं हरेर्गुणकर्मानुवर्णनं चेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

परावरेषां देवदैत्यादीनां यानि स्थानानि तेषां व्यत्ययो विपर्ययः ॥ ४४ ॥

आध्यात्मिकमात्मानात्मविवेकादि ॥ ४५ ॥

एतच्छ्रद्धयादिफलमाह-य इति, ब्रह्मयाम् । एतच्छ्रुत्वा यः कीर्तयेत् ॥ ४६ ॥

एतदेतां मृगेन्द्रस्य लीलां, तामेवाह-दैत्येन्द्रस्य यूथपानां च पवधं यः शुचिस्सम्पठेत् पुण्यमनुभावं प्रभावं मतिनिश्चयं वा लोकं वैकुण्ठम् ॥ ४७ ॥

अहो प्रह्लादस्य भाग्यं येन देवो दृष्टो वर्यं तु मन्दभाग्या इति विशेषान्तं प्रत्याह-यूयमिति, त्रिभिः । येषां युष्माकं गृहान्मुनयः अभियन्ति सर्वतः समाश्रान्तिं तत्कथ्य देवोः येषु गृहेषु नराकार गूढं सच्छ्रीकृष्णार्थं परं ब्रह्म साक्षाद्गृह्यते ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भारवाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे नृप त्वं मां यत्पृष्टवान् किं नद्विषयतामपि दमघोषमुतादीनां शिशुपालादीनां हरेः साम्यमित्येतत्सर्वं ते तुभ्यमाख्यातं कथितं मयांत शेषः ॥ ४९ ॥

तदेवं प्रश्नस्योत्तरमुपसंहृत्य तदेतदाख्यानं विशिष्य तत्कीर्त्तनभवादिफलमाह-पठेति, पठ्भिः । ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधु-

ब्रह्मण्यः स चासौ देवस्तस्य लोकत्रयमन्तः प्राविश्य विभूतः । कृष्णस्येयमवतारकथा पुण्या पुण्यावहा यत्र कथायामादि-दैत्ययोर्हिरण्यवाक्षहिरण्यकशिपवोर्वधः प्रतिपाद्यते ॥ ४२ ॥

तथा यत्र महाभागवतस्य प्रह्लादस्य चरित्रं भक्तिज्ञानं विरक्तिश्च, भक्तिशब्देन भक्तियोगानुष्ठानप्रकारो विवक्षितः विरक्ति-शब्देन तदुत्पात्तिप्रकारः ज्ञानशब्देनात्मयाथात्म्यविवेचनपूर्वक-तदनुसन्धानप्रकारः । एतत्सर्वं यत्र कथायां प्रतिपाद्यत-इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तथा जगत्सर्गस्थितिलयकारणस्य हरेर्याथात्म्यं तत्त्ववर्णनं तस्य गुणानां कर्मणां च वर्णनम् परावरेषां देवासुरादीनां यानि स्थानानि तेषां कालेन निमित्तेन महान् व्यत्ययो विपर्ययश्च ॥ ४४ ॥

भगवान् येन गम्यते लक्ष्यते स भागवतानां धर्मश्च यश्चाध्यात्मिकमात्मानमधिकृत्य वर्त्तमानः वस्तु चेति तदेतत्सर्वमस्मिन्नाख्याने सम्यगाख्यातम् ॥ ४५ ॥

यः पुमानेतद्विष्णोर्वीर्येण पराक्रमादिगुणजातेनोपबृंहितां तत्प्रतिपादनेन विस्तीर्णमत एव पुण्यमाख्यानं श्रद्धया श्रुत्वा कीर्तयेत् स पुमान् कर्मपाशैः पुण्यपापात्मकैः कर्मभिरिव पाशैर्विमुच्यते ॥ ४६ ॥

किञ्च यः पुमानादिपुरुषस्य मृगेन्द्रस्य सिंहस्येव या लीला दैत्येन्द्रयूथपवध्यात्मिका प्रतिपाद्या यस्मिन् तदेतदाख्यानं प्रयतः समाहितचित्तः सतां प्रवरस्य दैत्यात्मजस्य प्रह्लादस्य पुण्यं प्रभावं च श्रुत्वा पठेत्पठेत् सोऽकुतोभयं कुतश्चिद्भयरहितं लोकं वैकुण्ठाख्यमेति प्राप्नोति, पूर्वं कर्मपाशैर्विमुच्यत इत्युक्तमत्राकुतोभयं लोकमेतीत्युक्तं कर्मपाशविमोचनद्वाराऽकुतोभयं लोकमेतीत्यर्थः । अतोऽत्रन पौनरुक्त्यम् ॥ ४७ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहो प्रह्लादस्य भाग्यं येन भगवान् दृष्टः वषं तु मन्दभाग्या इति विधीदन्तं युधिष्ठिरमाह—यूयमिति त्रिभिः । नृलोके यूयमहो वनभूरिभागाः । अहो बहुभाग्यवन्तः न देव वषज्जयन् तान्वशि-
नाष्ट, येषां युष्माकं गृहान् लोकं पुनः पुनः मुनयोऽभिगन्ति सर्वतः
समायान्ति, नत्कुनः मनुष्यलिङ्गं मनुष्यस्येव लिङ्गं शरीर यस्य तत्
परं ब्रह्म श्रीकृष्णरूपं गूढं प्रच्छन्नं सर्वेषां युष्माकं गृहानावसति
इति हेतोः समायान्ति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजनीयकृतपदस्तावली ।

प्रस्थाधिकभयादुपसंहरति, आख्यायामिति । अनश्चैद्याद्यो दम-
योषसुतादीनामित्यादि बहुवारोक्तिर्भक्तेरनादिकालसम्बन्धित्वद्यो-
तनार्था अन्यथा चेत्तादीनामित्याद्युक्तिरपि स्यात् ॥ ४१ ॥

अद्धाजननाय स्तौति—एषेति । ब्रह्मण्यदेवस्य रामस्य च-
शब्दान्नरसिंहस्य यत्र कथायाम् ॥ ४२ ॥

भक्त्यादिकमेव मुक्तिसाधनं न द्वेषादिकमित्येतदत्र प्रति-
पाद्यते इत्युपसंहरति—प्रह्लादस्येति । भक्त्यादिलक्षणो भर्तृश्राव-
कथित इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

येन भक्त्यादिलक्षणधर्मेण हरिर्मितरेभ्योव्यावर्त्तयति, सर्वेति ।
अव्यत्ययो यथास्थितत्वम् ॥ ४४ ॥

आत्मानमधिकृत्य वर्तमानमिन्द्रियादिरूपं च कथितमस्मिन्ना-
ख्यान इत्याहुः, तदुपाख्यान इति । भजैवैवै पार्षदे विष्णोरित्याहुना-
नुकथनं च भक्त्यादिकं मुक्तिसाधनं न द्वेषादिकमिति ज्ञाप-
नाय येन भागवतधर्मेणैव भगवान् गम्यते न द्वेषादिनेति शेषः,

“भक्तिर्ज्ञानं विरक्तिश्च नवक श्रवणादिकम् ।

धर्मो भागवतः प्रोक्तस्तद्भक्तेषु तथा नव” ॥

इति चचनात् भागवतधर्मेणैव श्रीहरिर्गम्यत इति कथमुच्यते ?
भक्त्यादिना विनेतीयमाशंका परिहृता भक्त्याधर्मेणैव वाच्य-
त्वात् श्रवणं कीर्तनं विष्णोरित्यादिश्रवणादि नवकम् ॥ ४५ ॥

अधुनाऽऽख्यानकीर्तनादिना यत्पुरयं तदाह य इति ॥ ४६ ॥

सामान्यत उक्तं विदुषोति एतदिति ॥ ४७ ॥

ननु, प्रह्लादानुभवस्यात्युत्तमत्वेनेन युधिष्ठिरादीनां ततो-
ऽग्रमप्यं प्रतीयत इति मन्दाशङ्कां परिहरति—यूयमिति । मुनय
एतानिति यथातीत्यं वदन्त्यन्ति वन विरुमये “अदानुकम्पास्तपो-
विस्मयामन्त्रणे वनः” इति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रह्लादस्येति त्रिकम् । अस्य श्रीकृष्णारूपस्य हरेर्याथात्म्यं तत्त-

द्यथावन्माहात्म्यं सर्वावतारित्वात्, टीकायामस्येति पाठमुत्थप्या
व्याचष्टे, अनेन प्रह्लादेनोक्तमित्यादिकं गम्यम् ॥ ४३—४७ ॥

अहो प्रह्लादस्य भाग्यम् इति सविस्मयं तं राजानं प्रत्याह—
यूयमिति, त्रिभिः । मनुष्यलिङ्गमिति तदाकारे तदार्विभादस्याऽपि
न तादृशत्वमिति व्यञ्जितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमद्भिरवनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अनुचरितम् आख्यायामिति पूर्वेषु समाप्तामिति परेषा
वान्वयः । हरेर्याथात्म्यं हरेः स्वरूपम् अनतिक्रम्य स्वार्थं यज्ञं सगति
सुष्ट्यादयोऽपि उक्ताः परावरेषां देवदेव्यादीनां यानि स्थानानि
तेषां व्यत्ययो विनाशः ॥ ४१—४६ ॥

एतत् एतां मृगेन्द्रस्य सिद्धस्य लीलाम् “ऋद्धस्य राजमातङ्गा.”
इति वत्समास आर्षः । लीलामाह—दैत्येन्द्रपत्र यूयपो हस्ती तस्य
दैत्येन्द्राणां यूयपस्य हिरण्यकशिपोश्च वधम् ॥ ४७ ॥

अहो !! प्रह्लादस्य भाग्यं येन देवो दृष्टः वषं तु मन्दभाग्या
इति विधीदन्तं राजानं प्रति यूयं प्रह्लादात् प्रह्लादगुरोर्मे-
त्तोपि अन्येभ्योऽपि भक्तेभ्यो युष्मतत्पूर्वजभ्यो यदुत्तुङ्गवर्णभू-
तिभ्योपि वसिष्ठमरीचिकद्वयपादिब्रह्मविभ्योऽपि ब्रह्मकृद्भाष्यामपि
भूरिसौभाग्यवन्त इत्याह, यूयं नृणां जीवानां लोकमध्ये भूरि-
भागाः येषां युष्माकं गृहान् लोकं स्वर्गदानादिना पवित्री-
कृन्तोपि मुनयो अभि सर्वतोभावेन स्त्रीकृतार्थीकरणादिना
हेतुनाऽपि गच्छन्ति, यतो गूढं सर्वताऽपि रहस्य यन्मनुष्यलिङ्गं
नराकृतिपरं ब्रह्म तत्सम्पदं प्रकाशेण युष्माभिरनाहृतमप्यासक्ति-
पूर्वकं येषां गृहेषु लज्जाव्रजसति, सदैव न हि प्रह्लादादीनां गृहेषु
नराकृतिपरं ब्रह्म साक्षाद्वसति न च तद्दर्शनेन कृतार्थीमवित्तं
मुनयो गच्छन्तीति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः :

उपसंहरति—आख्यायामित्यादिना । दमघोषसुतः शिशुपालस्त-
दादीनाम् ॥ ४१ ॥

कृष्णस्य अवतारः श्रीनृसिंहस्य कथा आख्यायतेति
लिङ्गव्यत्ययतः पूर्वेष्वान्वयः ॥ ४२ ॥

प्रह्लादस्यानुचरितमित्यादेः अस्मिन्नाख्याने । समाप्तामिति
तृतीयेनान्वयः । अस्य हरेर्याथात्म्यं तत्त्वम् ॥ ४३ ॥

सर्गादीनामशस्य हरेः प्रह्लादकृतं गुणकामानुवर्णनं च परा-
वरेषां ब्रह्मादिमनुष्यान्तानां यानि स्थानानि तेषां व्यत्ययो
विपर्ययोः ॥ ४४ ॥

आख्यात्मिकमात्मानमधिकृत्य वर्तमानं जीवात्मानो ब्रह्मात्म-
कत्वं चैतत्सर्वं समाप्तामिति ॥ ४५ ॥

आख्यायानकीर्तनविफलमाह—य इति, कृष्णम् ॥ ४६ ॥

अकृतोभयमप्राकृतं लोकम् ॥ ४७ ॥

स वा अयं ब्रह्म महद्भिर्मृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ।

प्रियः सुहृदः खलु मातुलेय आत्मा ऽर्हणीयो विधिकृद्गुरुश्च ॥ ४६ ॥

न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितम् ।

मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्त्वतां पतिः ॥ ५० ॥

स एष भगवान्राजन् ! व्यतनोद्विहतं यशः ।

पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनाऽनन्तमायिना ॥ ५१ ॥

राजोवाच ।

कस्मिन्कर्मणि देवस्य मयोऽहन् जगदीशितुः ।

यथाचोपचिता कीर्तिः कृष्णोनाऽनेन कथ्यताम् ॥ ५२ ॥

नारद उवाच ।

निर्जिता असुरा देवैर्पुण्येनोपबृंहितैः ।

मागिनां परमाचार्यं मयं शरणमाययुः ॥ ५३ ॥

स निर्माय पुरस्तिष्ठो हैमीरौप्यायमीर्विभुः ।

दुर्लभ्यापावसंयोगा दुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ॥ ५४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तपदीपः ।

श्रूयमपि धन्या इति प्रसङ्गाद्वाज्जमभिनन्दति वताहो नृलोकं
युयं भूरिभागाः, येषां युष्माकं गृहान् लोकं पुत्रानां ये मुनयस्तं ऽभि
यन्ति सञ्चतः समायान्ति, तेषां समागमने हेतुमाह, तेषु गृहेषु गूढं
अनिगोप्यं ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं स्नानात् यस्मिन् कथंभूतं मनुष्यलिङ्गं
मनुष्यार्थं मनुष्योपलक्षितभक्त्यर्थं लिङ्गानि चक्रादीनि चिह्नानि
वंशीवेत्रनिर्योगपाशादीनि च यस्य तत् ॥ ४८ ॥

नारद उवाच ।

राजन् ! जो आपने शिशुपालादि द्वेषियो कोभी भगवत्प्राप्ति
का आख्यान हमसे पूछा सो हमने सब कहा ॥ ४२ ॥

यहसाक्षात् ब्रह्मययदेव महात्मा श्रीकृष्णकी वृत्तिह अवतार
की कथा है, कि जिसमें दोनों आदिदैत्यों का बध है ॥ ४२ ॥

और महाभागवत श्रीप्रह्लादका चरित है जिसमें भक्ति
ज्ञान वैराग्य और प्रह्लाद का हरि के याथात्म्य की प्राप्ति
का वर्णन है ॥ ४३ ॥

सृष्टि पालन और संहार करने वाले ईश्वर के गुणकर्मों का
वर्णन है, और देवदैत्यों के स्थानों के कालकृत व्यत्यास का
वर्णन है ॥ ४४ ॥

और जिनसे भगवान् प्राप्त होते हैं ऐसे भागवतों के
धर्मों का वर्णन है, और इस आख्यान में संपूर्ण आध्यात्मिक
शास्त्र का वर्णन है ॥ ४५ ॥

श्रीविष्णुके पराक्रमसे पूरित इस पुण्य आख्यान को जो
श्रवणकर श्रद्धासे कीर्तन करे वह कर्मकी पाश (फौसी)
से छूटना है ॥ ५६ ॥

जो पुरुष आदिपुरुष श्रीनृसिंहदेवकी दैत्येन्द्र युधपवधरूप
रूपेन्द्रलीला को, और सत्पुरुषों से भेष्ट ऐसे दैत्यात्मज श्री
प्रह्लाद के प्रभाव को श्रवण कर प्रयत्न से पढ़ते हैं वे सबसे
निमेष श्री वैकुण्ठलोक को प्राप्त होते हैं ॥ ५७ ॥

हे राजन् ! युधिष्ठिर ! इस मनुष्यलोक में तुम तो बड़े बड़-
भागी हो, क्योंकि ? लोको को पवित्र करने वाले मुनिजन
चारों तरफ से जिन दुगरे यहां जाते हैं, और उसका भी यह
हेतु है, कि तुम यहां मनुष्य के चिन्हों से छिपा हुआ वह
गुण और स्वरूपसे सबसे बड़ा साक्षात् परब्रह्म निवास
करता है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, कृष्णोऽस्माकं मातुलेयः कथं ब्रह्मेत्युच्यते तत्राह, सचा इति,
सो ऽयं ब्रह्मैव कथंभूतः महद्भिर्मृग्यं यत्कैवल्यनिर्वाणसुखं निरु-
पाभिः परमानन्दस्तदनुभूतिरूपो वो युष्माकं खलु प्रियः सुहृदि-
त्यादिरूपो भवति विधिकृत आज्ञानुवर्ती ॥ ४६ ॥

ननु, परं ब्रह्म चेत्कथं ब्रह्मसहस्रस्त्रीषु रतिः कथं वा भर्माद्या-
चरयां तस्येत्यत आह-तेति । अस्य रूपं तत्त्वं भवादिभिरपि भिन्ना

ताभिस्तेऽसुरसेनान्यो लोकांस्त्रिन्सेश्वरान्नृप ! ।

स्मरन्तो नाशयाश्चक्रुः पूर्वैरमलक्षिताः ॥ ५५ ॥

ततस्ते सेश्वरा लोका उपासाद्येश्वरं विभो ! ।

ब्राह्मि नस्तावकान्देव ! विनष्टांस्त्रिपुरालयैः ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाथदीपिका ।

स्वबुद्ध्या वस्तुतयेदमित्यभिनि साक्षात्पवर्णितं स शुष्माकं स्वयमेव प्रपन्नः अस्माकं तु मौनादिसाधनैस्तत्प्रसादः प्रार्थनीय एवेत्याह-मौनेनेति । स एष सास्वताम्पतिर्नः प्रसीदतु नहि प्रह्लादस्य गृहेषु परं ब्रह्म वसति नच तद्दर्शनाय मुनयस्तद्गृहानभि-यान्ति नच तस्य ब्रह्म मातुलेयादिरूपेण चनेते नच स्वयमेव प्रसन्नमतो यूयमेव ततोऽप्यस्मत्तो ऽपि भूरिभागा इति भावः ॥ ५० ॥

नन्वस्यैर्दुष्करं त्रिपुरभेदादिकं श्रीरुद्रः कृतवान् स एवभूतः श्वरोऽप्यस्य तत्त्वं न जानातीति कथमित्यपेक्षायां तस्याप्येतत्सा-क्षात्प्राप्त्यासौ प्रभावो न केवलस्येति वक्तुमाख्यानमुपलक्षित-स एष इति ॥ ५१ ॥

राजा युधिष्ठिर उवाच ।

जगदीशितुर्देवस्य कीर्तिं कस्मिन्कर्मणि मयो हतवान् ॥ ५२ ॥

अनेन श्रीकृष्णो नोपवृंहितैः सम्बर्द्धितैः ॥ ५३ ॥

हेमी च रौप्या चायसी चेति तिस्रः पुरो निर्माय तेषु ददा-विति शेषः । दुर्लभ्यावपायसंयोगौ गमनागमने यासां दुर्नितकथाः परिच्छदा यासु ॥ ५४ ॥

सेनान्यः सेनापतयः पूर्वैरैस्मरन्तः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

श्रीमद्गीतराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, श्रीकृष्णोऽस्माकं मातुलेयः कथं परं ब्रह्मेत्युच्यते? तत्राह, स वा इति । स वै सोऽयं श्रीकृष्णो ब्रह्मैव; किं तद्ब्रह्म? यदभिधः श्रीकृष्णो वो युष्माकं न केवलं मातुलेयोऽपि तु प्रियः सुहृदश्च आत्मा अन्तरात्मा अहंशुषिः पूज्यः विधिकृत्रिप्रयोगकारी गुरुर्हितोपदेष्टा च एवमेतकथा शुष्माकं तत्सम्बन्धिनां भाग्यं किमिति वक्तव्यमिति भावः । महद्द्विगुणमित्यनेन महतामपि तत्स्वरूपं यथा वदुर्ब्रह्मगममित्युक्तम् प्रियः सुहृद इत्यनेन तन्महद्द्विगुणं ब्रह्म स्वयमेव शुष्माकं प्रसन्नमिति च ॥ ४६ ॥

तन्महद्द्विगुणमेव प्रपन्नयन् तत्प्रसादं प्रार्थयते-नेति । यस्य भगवतो रूपं भवपञ्जादिभिः रुद्रब्रह्मादिभिः धिया स्त्रमनीषया वस्तुतया याथास्थ्येन नोपवर्णिगम् उपवर्णितं विषयीकृतं न भवति वाङ्मनसागोचरस्वरूपस्वभावत्वात्तरेनावदित्युपवर्णितुमशक्यमि-त्यर्थः । किन्तु केवलं मौनेन श्रुसाधयसंशीलनरूपेण भक्त्यापा-सनात्मिकया प्रीतिरूपया उपशान्तोन्द्रियजयादिना च पूजितः आ-वाधितः स सास्वतां श्रोतेश्वराणां पतिर्भगवान् मे मह्यं प्रसी-दताम् प्रसन्नो भवतु ॥ ५० ॥

एवं सप्रार्थ्य श्रीकृष्णस्य मनुष्यलिङ्गस्य परब्रह्मत्वसूचकम् इतिहासं प्रस्तोष्यन् तत्प्रशनावसरप्रदानाय श्रीकृष्णं विशि-नष्टि-स इति । हे राजन् ! स एष भगवान् ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादि-पाङ्गुगुणयुक्तः श्रीकृष्णः पुरा अनन्तमायिनाऽनन्ताः बह्व्यो माया यस्य तेन मयेन निमित्तभूतेन रुद्रस्य देवस्य यद्वि-हृतं यशः तद्व्यतनोत् तेनानेन रुद्रादीनामपि यश आदिगुण-वृहत्वाभायकत्वकथनेन स्वयमवृहत् इतरेषां तदाभायकत्वा-योगात् सामर्थ्यात्तस्यापि तल्लभेन च परब्रह्मत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥

तदेवं तद्व्यवशानसरो युधिष्ठिरः वृहद्यश उपचयप्रकारं बुभुक्षुः पुच्छन्-किमिति । जगदीशितुः भगवदायराजगदीशितृत्वस्य “विभोक्त्य भग्नसङ्कुलप विमनस्कं वृषध्वजम्” इत्यादिना भगवदाय-रासामर्थ्यस्य वक्ष्यमाणात्वादेवस्य रुद्रस्य कीर्तिं कस्मिन् कर्म-ण्यनेन श्रीकृष्णो न कर्त्रा मयेन निमित्तो नोपचितो वर्द्धिता तत् कथ्यताम् ॥ ५२ ॥

इति पृष्ठ आह देवर्षि-निर्जिता इत्यादिना । अनेन रुद्रेशो-पवृंहितैरहितवलेर्देवैर्निर्जिता असुराः मायिनां परमाचार्याणामप्या-चार्यं मयं शरणं जग्मुः ॥ ५३ ॥

ततः स विभुः समर्थो मयः हेभ्यो विकृतिर्हेमीरूपस्य रजतस्य रौप्या आयसो लोहस्यायसी त्रयाणामितरेतरयोगब्रह्मः तास्तिस्रः पुरो निर्मायासुरेभ्यो ददाविति शेषः । पुरो विशिनष्टि, दुर्लभ्यः दर्शनाविषयः अपायः संयोगश्च यासां ता इमाः पुरः अत्रागताः इतो गताश्चेति जनैरलक्षिता इत्यर्थः । तथा दुर्नितकथाः सार्धजननीसाधारण्येन तर्कितुमशक्याः परिच्छदा उप-करणाणि यासां ताः ॥ ५४ ॥

तामिर्विमानरूपाभिरपेक्षितदेशगमनसामाभिः पुरीषिरसुर-सेनान्यः दैत्यसेनानायकाः हे नृप ! मलाक्षिताः देवैरदृश्यमानाः पूर्वैरैस्मरन्तः श्वेश्वरान् सपाजान् भीन् लोकान् नाशयाश्चक्रुः नाशायितुमारब्धवन्त इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ततस्ते सेश्वरा इन्द्रादिलोकपालैः सहिता लोका जनाः ईश्वरं रुद्रमुपासाद्य प्राप्य आनताः सन्त ऊचुः, तदेवाह-हे विभो ! त्रीणि पुराणि आलशः स्थानानि येषां तैर्विनष्टान् तादृकान् त्वदीयान् अस्मान् हे देव, रुद्र ! ब्राह्मि पाज-येति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, परब्रह्मणि मुक्तिगा इत्यतः परब्रह्मद्यत्वेन विस्तृत-

श्रीमद्विजयवज्रजतीर्थाकृतपदरत्नावली ।

निश्चयः कथमिति ? तत्राह—स वा इति । केवल्येनाऽनासक्तत्वेन यन्निर्वाणसुखमशरीरसुखं तस्यानुभूतिरनुभवो यस्य स तथा अनन्ययोग्यस्वरूपानन्दमनुभवनीत्यर्थः । अनेन विष्णुत्वं निरूपयिष्यधिकृदाङ्गाकारि गुरुर्हितोपदेष्टा ॥ ४८ ॥

ननु, तुल्यैक्यत्वं हि विष्णुलिङ्गं “नहि सुज्ञेयमणुष्येष्ट आत्मा सः” इति श्रुतेः । स्वरूपानन्दानुभवित्वं सायुज्यभाजोऽयस्येत्यतः कथं निर्णयः ? इति तत्राह—न यस्येति ॥ ५० ॥ *

अस्मिन्नध्याये हरौ भक्तिविधानार्थं रुद्रमाहात्म्यकथनव्याजेन तन्माहात्म्यं प्रतिपाद्यते. अथुना “नत्रैको रुद्रो न द्वितीयो वनस्ये” इत्यादि श्रुतेः प्रतीयमानरुद्रस्याद्वितीयार्थत्वं प्रतिपाद्यमानैर्जनेर्महाद्रव्यव्ययेन पूज्यमानस्य “ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम्” इत्यादि मन्त्रैः स्तूयमानस्य सतः रुद्रस्यासुरावेशात्संशयो बभूव. इदं सर्वं भगवदधीनं नवेति तत्र दशालम्बकवत्सलः श्रीनारायणो रुद्रस्य ते संशयमपाचक्रे कथं केनेति तत्राह—स एव इति । स भगवान्निहितात्मना ब्रह्मादसर्वेषां हसदिरण्यकशिपुपुरस्सरसुरज्जाति निर्मूलयित्वा प्रह्लादादिभक्तसमुदायस्याऽनुग्रहीता स एव युष्मद्वत्पुभूतः श्रीकृष्णः पुरा कल्पविशेषे देवस्य हरेः स्तुतिध्यानादिक कुर्वाणस्य रुद्रस्य रोदनाद्यवगतलक्षणास्पात एव तन्नामनः शिवस्यानन्तमाविनाऽनेकशतसहस्रभावावताऽन एवाध्यात्मिकेन मयेन चक्षुर्मागप्रतीकारं कृत्वा तस्य रुद्रस्य भगवद्रूपप्रधान इत्यादि यशो विततं त्रिपुरनाशनेन व्यासमकरोदात्मशोभितशरस्वाभित्वेन तदनुग्राहकत्वेन च विमलमकृतैर्यन्त्रैः ॥ ५१ ॥

“नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्” इति वचनार्थप्रसक्तं प्रमेयं निस्तृत्य भोतुं राजा पृच्छति—कस्मिन्कर्मणि । कस्मिन्कर्मणि मयोविपरीतं सकार येनाशुतुर्देवस्य यशोऽभूत् सा च कीर्तिः कृष्णेन यथाधनुषविना प्रविना स कथाविशेषो मम कथयन्ममित्यन्वयः ॥ ५२ ॥

नारदः प्रश्नं परिहरति—निर्जिता इति । अनेन हारणोपवृंहतैः अन्यसहायेनासुरा जिता इत्येते देवानां न दोषाय विष्णवेक्षणास्य स्तनसल्लसद्देवानां सापेक्षं न तु दोषाय “यद्यसिद्धमपेक्षितम्” इति वचनात् ॥ ५३ ॥

अनेन त्रिपुरनिर्माणाकर्मविपरीतं कृतमिच्छा—स निर्मम इति । स निष्प्र द्रुतशयो तुल्यैऽप्रायसंशयो ताशसम्बन्धोऽऽप्रवेशसम्बन्धो वा यासां तास्तथाऽत एवाहं बहुतरासुधादिपरिकराः ॥ ५४ ॥

असुरसेनान्त्यः असुरसेनान्त्यकाः ॥ ५५ ॥

सेश्वराः सहस्रयः अत्रारि विष्णुसहितदेवानां रुद्रापेक्षितत्वं न दोषाय त्रिपुरहन्तः रुद्रेण कार्यमिति हरिणाश्लुप्तत्वात् इन्द्रादिभिर्वा ॥ ५६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसद्वर्गः ।

ननु, कैश्चिदस्यैतद्रूपमप्यवस्तुत्वेन मन्यते तत्राह—न यस्येति,

* विजयवज्रजतीकायामत्रैवदशमोऽध्यायः समाप्तः । इत एकादश आरम्भः ॥

यस्य साक्षात् प्रत्यक्षमपि रूपं परमविद्वद्भिर्भवपञ्चजादिभिस्तु अवस्तुनया अपरमार्थनया नोपवर्णितं किन्तु परमार्थनया निर्णीतमित्यर्थः । “त्वं ब्रह्म परमं साक्षादिनि, यन्मित्र परमानन्दमित्यादिना, मल्लानामशनिनृणां नरवर इत्यादौ, विराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनाम् इत्यनेन च ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अनेनेति । सर्वत्र श्रीकृष्णमेव स्थास्यन्त्वेनावतारित्वेन च दर्शयति, एवमुत्तरत्रापि ॥ ५२—७० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

न च परं ब्रह्मैव नराकृतिः कृष्णोऽभूदिति वाच्यं किन्तु कृष्ण एव परं ब्रह्म भवतीत्याह—सोऽयं प्रसिद्धो नराकृतिः कृष्ण एव ब्रह्म कीदृशं महद्भिर्विमुक्तं यत् केवल्यनिर्वाणसुखं निरुपाधिः परमानन्दः तस्यानुभूतिरनुभवरूपमित्यर्थः । कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति वदनुवादिविधेयभावेन व्याख्येयमत्र प्रमाणम् “ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्” इति गीतोपनिषदस्य एतावदर्थस्य निश्चायिकेतिवै शब्दार्थः । न केवलं स युष्मदगृहे वसति मात्रं किन्तु प्रियः सन्तिनि युष्माकं तेनानन्दनीयत्वं सुहृदिनि हिते प्रवर्तनीयत्वं मातुल्ये इति सम्बन्धविशेषणानुगम्यत्वम् आत्मेति स्त्रीयशरीरभाविनाभिमन्तव्यत्वम् अर्हणीय इति कृपया प्रतिपाल्यत्वं विशिक्तं किङ्कुर इति सारथ्यादिनां पाल्यत्वं गुरुस्त्रिभुशसनीयत्वमिति. न च प्रह्लादादीनां गृहेषु सगुरुकिङ्कुरादिभावेन निष्ठनीति भावः ॥ ४८ ॥

नन्वेवं साक्षान्परब्रह्मप्रतिष्ठाभूतस्यास्य आश्रयानामस्मादज्ञानां कैकुर्वादौ किङ्कुराण्यपि चित् सत्यम्, अस्यमहेश्वर्यस्य प्रेमवदयतायाश्च तत्त्वं विज्ञातुं कोऽहं वराको यतो ब्रह्माद्या अपि न जानन्तीत्याह—न यस्येति । रूपं तत्त्वं वस्तुतया याथात्म्येन इदमित्यमिति साक्षान्नोपवर्णितं धियेति तत्र बुद्धेः प्रवेशाभावादेवेति भावः । मौनैत्यस्मदादयो यत् प्रसादं मौनादिभिः साधनैः प्रार्थयते स कृष्णो युष्मत्प्रसादं कैकुर्वादिना प्रार्थयत इति युष्मादस्मदाद्योऽन्तरदेवान्तरमिति भावः ॥ ५० ॥

ननु, पञ्चजो न जानातु भगवत्पेश्वर एव सत्यं तस्याप्येश्वर्यमेतद्वत्तामेवेति वक्तुमाख्यायामरक्ष्यते स एव इति ॥ ५१ ॥

राजा अधिष्ठितः अहम् कीर्तिम् ॥ ५२ ॥

अनेन कृष्णेन ॥ ५३ ॥

तुल्यैऽप्रायसंशयो गमनागमने यासां ताः निर्मायासु-
र्ययो ददावितिशेषः ॥ ५४—५५ ॥

ईश्वरं रुद्रम् ॥ ५६—५७ ॥

श्रीमच्छुक्लद्वकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भक्तहितकारित्वं भगवतो वर्णयति—स इति । सोऽयं वा युष्माकं भक्तानां सुहृन् अनुकूलः विशिक्तव दूत्यसारथ्यादिकर्त्ता गुरु-

अथानुगृह्य भगवान्माभैष्टेति सुरान्विभुः ।

शरं धनुषि सन्धाय पुरेष्वां व्यमुञ्चत् ॥ ५७ ॥

ततो ऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमण्डलात् ।

यथामयूखसन्दोहा नाऽदृश्यन्त पुरो यतः ॥ ५८ ॥

तैः स्पृष्टा व्यसवः सर्वे निपेतुः स्म पुरौकसः ।

तानानीय महायोगी मयः कूपरसे ऽक्षिपत् ॥ ५९ ॥

सिद्धामृतरसस्पृष्टा वज्रसारा महौजसः ।

उत्तस्थुर्मेघदलना (१) वैद्युता इव वह्नयः ॥ ६० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हितोपदेष्टा आत्मा अन्तर्यामी अर्हणीय उपास्यः सर्वथा प्रियः प्रीतिविषयः कैवल्यनिर्वाणसुखं निरतिशयनित्यानेदस्तदनुभव-
रूपः एवंभूतो मातुलेयः महद्भिर्भूयं ब्रह्मैव ॥ ४९ ॥

भगवतो गूढत्वं वर्णयन् तत्प्रसादं प्रार्थयते-नेति । यस्य रूपं साक्षाद्भवपन्नजादिभिर्धिया निपुण्या पुञ्जचवस्तुतया इदमित्य-
मिति भावेन नोपवर्णितम् स एषः श्रीकृष्णः सार्वतां भक्तानां पतिः पालकः मौनेन मुनिधर्मेण ब्रह्मचर्यादिक्रमेण भक्त्योपश-
मेन पूजितो ऽस्माकं प्रसीदताम् ॥ ५० ॥

भवादयोपि तद्रूपं साकल्येन नैव वर्णयन्तीत्युक्तं तत्र हेतुं दर्शयितुं भववृत्तान्तकथनेन तेषां भगवद्सैश्वर्यत्वं द्योतयति, स एष इत्यादिना ॥ ५१ ॥

जगदीशितुः शिवस्य कस्मिन् कर्मणि मयो ऽहम् इत्येवान् कीर्तिमीति शेषः । यथा चानेन कृष्णेन जगदीशितुः कीर्तिरुप-
चिता वर्द्धिता तथा कथ्यताम् ॥ ५२ ॥

अनेन श्रीकृष्णेनोपबृंहितैः स्वशक्त्या सम्पद्धितैः ॥ ५३ ॥

दुर्लभस्वापाससंयोगाः दुर्ज्ञेयो ऽणायः तिरोभातः संयोग आविर्भावश्च यासां ना निर्माय तेभ्यो ददाविति शेषः ॥ ५४ ॥

पूर्ववैरमनुस्मरणरूपे असुराणां सेनान्यः सेनापतयः तामिः पूर्वैः सेश्वरान् इन्द्रादिसहितान् नाशयाञ्छक्तुः नाशितकन्तः ॥ ५५ ॥

उपासाय निकटं गत्वा ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

यह श्रीकृष्ण वहीपरब्रह्म हैं जोकि-महात्माजनों के दूढ़ने योग्य कैवल्य मोक्षसुख के अनुभवरूप, प्रिय, और सुहृद् और आपके मामाके पुत्र, आत्मा पूजनीय और आज्ञा करने वाले तथा शुक्रभी हैं, तस्मात् तुमारे भाग्य धन्य हैं ॥ ४९ ॥

जिनके रूपका वर्णन वास्तव्य रीतिसे अपनी बुद्धिसे शिव ब्रह्मादिक भी नहीं कर सके, किंतु मौन होकर भक्तिसे और

शांतिसे पूजनमात्र किया, वो यह भक्तो का पति श्रीकृष्ण मेरे ऊपरप्रसन्न हो ॥ ५० ॥

हे राजन् यह वही भगवान् हे कि जिनोंने, बड़े मायावी मयदानव से खंडित हुए रुद्रके यशको फिर विस्तार किया ॥ ५१ ॥

राजा उवाच ॥

राजायुधिष्ठिर बोले, कि-जगदीश्वर श्रीमहादेवजी के यश को मयदानवने किसप्रकार नष्टकिया और फिर श्रीकृष्णने कैसे श्रीमोलानाथ की कीर्तिका विस्तार किया, सोआप कहिये ॥ ५२ ॥

नारद उवाच ॥

नारजी बोले, कि-इन श्रीकृष्ण की सहायसे देवताओं ने असु-
रोंको जब जीता तब असुर लोग मायाविशोंके परम गुरु मय दैत्यके करण गये ॥ ५३ ॥

मयनेभी सोने चांदी और लोहेकी तीन पुर ऐसे निर्माणा किये, कि-जिनकी सामग्री तर्कना करने में न आवे, और जिन के नाश का संभव भी किसी को लखाई नहो ॥ ५४ ॥

हेराजन् ! उनतीन पुरोंसे वे असुरों के सेनापति लोग देवनों के पहिले वैरकी यादकर २ लोकपालों सहित तीनों लोकों को नाश करने लगे ॥ ५५ ॥

तदनन्तर अधिष्ठाताओं सहित तीनों लोक श्रीशिवजी के समीप जाकर बोले, कि-हे विभो ! तीन पुरों में रहने वाले शत्रु से नष्ट हुए ऐसे हम देव लोग आपके हैं हमारी आप रक्षा करौ ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

अस्त्रमभिमन्त्रितं शरं पुरेजु व्यमुञ्चत् ॥ ५७ ॥

ततः शरात् सूर्यमण्डलान्मयूखसन्दोहा रश्मिसमूहा इव यनो येभ्यः ॥ ५८ ॥

कूपरसे स्वयं निर्मितकूपामृते ॥ ५९ ॥

विलोक्य भग्नसङ्कल्पं विमनस्कं वृषध्वजम् ।
 तदा ऽयं भगवान्विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ॥ ६१ ॥
 वत्स आसीत्तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः ।
 प्रविश्य त्रिपुरं काले रसकूपाभृतं पपौ ॥ ६२ ॥
 ते ऽसुरा ह्यपि पश्यन्तो न न्यपेधन्विमोहिताः ।
 तद्विज्ञाय महायोगी रसपालानिदं जगौ ॥ ६३ ॥
 स्वयं विशोकः शोकार्तान्स्मरन्दैवगतिं च तावत् ।
 देवो ऽसुरो नरोऽन्यो वा नेश्वरो ऽस्तीह कश्चन ॥ ६४ ॥
 आत्मनोऽन्यस्य वा दिष्टं देवेनाऽपोहितुं द्वयोः ।
 अथाऽसौ शक्तिभिः स्वाभिः शम्भोः प्राधानिकं व्यधात् ॥ ६५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

वज्रसाराः वज्रवद्ब्रह्माङ्गाः महौजसो महाबलाः मेघदलनाः
 मेघमन्दिनो विद्युद्रूपा बह्वय इव ॥ ६० ॥ ६१ ॥
 काले मध्याह्ने ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 आत्मनो वा अन्यस्य वा द्वयोरपि वा दैवेन दिष्टमुपकल्पितम्
 अपोहितुं परिहर्तुमिह कश्चिदपीश्वरः समर्थो नास्ति असौ श्रीकृष्णः
 अथनं संग्रामस्तत्साधनम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

श्रीमद्वीरगाधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रिकाश्रितिका ।

अथ तद्विज्ञापनानन्तरं तान् असुरान् मागैष्ट अयं माकाष्ट
 इत्यनुगृह्य भगवान् दिभू रुद्रः धनुषि धारं बाणं सन्धायास्त्रं
 पाशुपतं तस्मिन् संयोज्यति शेषः । पुरेण व्यमुञ्चत ॥ ५७ ॥
 ततः क्षाराद्यथा सूर्यमण्डलान्मयूखसङ्कोहाः रश्मिरूपराः
 तथाग्निवर्णा इषवो बाणा उत्पेतुः यतो देव्य इषुभ्यः
 पुरो नादृश्यन्त जनैरिति शेषः । तावद्भिरिषुभिः प्रच्छन्ना दधुतु-
 रित्यर्थः ॥ ५८ ॥

ततः किमत आह, तैरिषुभिः स्पृष्टास्ताडिताः त्रीणि पुरा-
 ण्योकांसि स्थानानि येषां ते असुराः सर्वे व्यसवः विगता अ-
 सवो प्राणा येषां तादृशाः सन्तो निपेतुः पतितवन्तः तान्
 व्यसूनसुरानानीय महायोगी मयः कूपरसे स्वयं निर्मितकूप-
 गते रसेमृतसंजीवइत्यर्थेक्षिपदपातयत् ॥ ५९ ॥

तेच सिद्धाभूतरसेन स्पृष्टा असुराः वज्रसारवत् ब्रह्माङ्गाः
 महौजसः महाबलाः सन्तः मेघदलनात् मेघच्छेदाद्विद्युद्रूपा बह्वयः
 इवोत्पन्नस्थितवन्तः ॥ ६० ॥

तथा भग्नः सङ्कल्पो यस्मात् एव विमनस्कं दुःखितमन-
 स्कं वृषध्वजं रुद्रं विलोक्यायं भगवान् श्रीकृष्णरूपो विष्णु-
 स्तत्र सिद्धाभूतरसविनाशो उपायमकल्पयत् ॥ ६१ ॥

[६१]

तदेवाह—वत्स इति । अयं श्रीकृष्णरूपो विष्णुः स्वयं गौर्धेनु-
 रूपा आसीत् ब्रह्मा चतुर्मुखो वत्स आसीत् ततो गोरूपोऽयं
 विष्णुस्सवत्सः त्रिपुरं प्रपाशां पुराणां सप्ताहारस्तत्रप्रविश्य
 काले मध्याह्ने रसकूपाभृतं रसरूपं कूपगतमभृतं पपावपि-
 वत् ॥ ६२ ॥

तेऽसुराः पिबन्तीं गां पश्यन्तोपि भगवन्मायाविमोहिताः
 न न्यपेधन् न न्यचारयन्तः तत्पानं हात्वा महायोगी तवः रसं
 कूपाभृतरसंपालयन्तीति तथा ताननुयान् शोकार्तान् तां दैवगतिं
 स्मरन् अत एव विगतशोकः स्वयं दत्तात्रेयं ब्रह्ममाशु जगौ
 उवाच ॥ ६३ ॥

तदेवाह—देव इति । आत्मनोऽन्यस्य वा द्वयोरपि दैवेनैव-
 रेण दिष्टमुपकल्पितं सुखं दुःखं वाऽपोहितुमिह कोऽपि दैवा-
 दन्तरतो यः कश्चिद्विधातिश्वरः न अभुनंसमर्थः दैवमेव
 सुखदुःखादहेतुरित्यर्थः । अथ निःशेषकूपाभृतरसपानानन्तरम्
 असौ श्रीकृष्णः अग्निद्विभिः स्वाभिः शक्तिभिः शम्भोरुद्रस्य
 प्राधानिकं ग्रन्थनं मन्त्रानः तत्साधनं यत् रथसूनादिकं तद्-
 व्यधात् क्रमेण धर्मादिस्त्रयशक्तीरेव रथादिरूपेण अकरोदित्यर्थः
 अशक्त्याहितशक्तिमकरोदिति यावत् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विभुः शिवः मागैष्टेयुक्ता पुण्यामित्येकवचनं जातिविव-
 क्षया ॥ ५७ ॥

ततो धनुषो मयूखसङ्कोहाः रश्मिराश्रयः यतो वै शरैः पुरः
 पुराणि ॥ ५८ ॥

स्पृष्टास्तप्ता व्यसवः गतप्राणाः इदं च मयेन कृतं विपरीत-
 मित्याशयवानाह—तानिति ॥ ५९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सिद्धासुतरसोमनुसङ्गीवनरसः तस्मिन् स्पष्टः स्नाताः
बधुताः विष्णुसम्बन्धिनः चशब्देन जलादिना यथा नाशो
वाञ्छितं तथैवास्ति सूचयति ॥ ६० ॥

कथं कृष्णोपचिता कीर्तिरिति प्रश्नं परिहर्तुमाह—विशो-
कयेति ॥ ६१ ॥

कोनानिति तत्राह—वत्स इति । हिमवदेन विष्णुब्रह्माण-
मपेक्षते इति न दोषायेति तत्संस्कृतकारित्वेन सिद्धत्वादिति
सूचयति काले माध्यन्दिने ॥ ६२ ॥

ग्रन्थान्तरसिद्धत्वादिशब्देन भगवन्मन्त्रास्तन्मायातोऽपरि-
मितमाहात्म्यमस्तीति सूचयति, स्वरूपापराधप्रहाणाय स्वस्य
भगवद्भक्तिप्रकटनाय च भगवन्निष्पन्नज्ञानं च मत्तास्तीत्यभि-
प्रायेणाह—तदिति । तदैत्यबोधोपायकरणं किञ्चित्कालमसुराणां
जबदायिनीमिदानीं देवानामिति दैवगतिं किं जगदिति तत्राह,
देव इति । आत्मनः स्वस्य जन्मस्य हेतुद्वयं चेति द्वयोर्देवेन
विष्णुना दिष्टं कृतत्वं व्यपोहितुम् अन्यथा कर्तुम् इह जीवराशौ
देवोऽसुरोऽन्यो वा कश्चनेश्वरः समर्थो नारतीयस्तत्स्थितिभाव
एव वरीयानित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

ननु, सिद्धरसपानं व्यर्थमिव प्रतिभाति त्रिपुरासामनाशा-
त्त्रिपुराशङ्क्य तत्राशलाघनमाह—अथेति । अथ दैत्यजीवन-
साधनरसनाशानन्तरं स्वाभिः शक्तिभिः भूम्यादिभिः शम्भोः
प्राधानिकं युद्धसाधनं रथादिकं व्यथादित्यन्वयः ॥ ६५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारथेदर्शिनी ।

यथेति सूर्यमण्डलादित्यस्मात् पूर्वं योज्यं यतो येभ्य इषुभ्यो
हेतुभ्यः ॥ ५८ ॥

कूपरसे खनिर्मितकूपरसामृते ॥ ५९ ॥

मेघदलना मेघभेदिनो विद्युद्वायवह्वयः इव मेघस्थाविद्युतो
यथा मेघकान्तिरिस्फारितयस्तथैव ते वीरा अपि दयामविमान-
कान्तितिरस्कारिण इत्यर्थः ॥ ६०—६१ ॥

काले मध्याह्ने ॥ ६२—६३ ॥

आत्मनो वा अन्यस्य वा द्वयोर्वापि वा दैवेनोपघटितं दिष्टम्
अपोहितुं दूरीकर्तुम् इह कश्चिदर्शित्वरः समर्थो नास्ति ॥ ६४ ॥

असौ कृष्णः प्रधनं संग्रामस्तर्ह्य रथादिकं स्वाभिः शक्तिभिः
धर्मादिभिराविष्टं क्रमेण व्यवधानिति स्वयच्छानामनश्वरत्वात्
तदाविष्टानां रथादीनामपि तादृशत्वं तत्र स्वीयधर्मस्य भक्तियोग-
स्वावेशो रथे भक्तियोगाश्रितानां ज्ञानादीनां रथाश्रितेषु सूनादिषु
ज्ञेयः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शरं शस्त्रविशेषं तदेवास्त्रमअस्त्रेण पाशुपतेनाभिहितत्वात् ॥ ५७ ॥

ततः अस्त्राभिष्टिताच्छरात् यतो येभ्यः पुरो नादृश्यन्त कृष्णाः
अभवन् ॥ ५८ ॥

तान् व्यसून मयः कूपरसे खनिर्मितकूपरससिद्धासुतरसे ॥ ५९ ॥

वज्रस्येव सारः काठिन्यं येषाम् महाजलो महाबलाः मध-
दलना घनभेदिनस्तडिद्रूपा बह्व्य इवासस्तुः ॥ ६०—६१ ॥

काले सुरासुरसमृद्धसमृद्धिकरं ॥ ६२—६३ ॥

आत्मनोऽन्यस्य वा द्वयोर्वा दैवेन कर्मफलदात्रा आदिष्टं
प्रापितं फलमपोहितुं परिहर्तुं देवोऽसुरा नरो वा नेश्वरः समर्थो
नास्ति असौ श्रीकृष्णः धर्मादिभिः स्वशक्तिभिः सह प्राधानिकं
प्रधन संग्रामस्तर्ह्य रथादिकं व्यधात् ॥ ६४—६६ ॥

भाषा टीका ।

तव तौ भगवान् श्रीशङ्कर अतुग्रह करके देवतां से बोले,
कि—तुम लोग अथ मन करो वन इतना कहकर धनुष के
ऊपर बाण लगाकर श्रीमोलानाथ ने अस्त्र छोड़े ॥ ५७ ॥

तव तौ अशिके समान वणो वाले बाण श्रीमहादेवजी के
धनुष में चलने लगे, जैसे सूर्य मण्डल से किरणों का समूह
निकलें, जिन बाणों के मारे तीनों पुर अदृश्य होगये ॥ ५८ ॥

वस उन तीनों पुरों के रहने वाले जिन २ दैत्यों को बाणों
का स्पर्श हुआ, वो सब बिना प्राण के होकर पतन हुए, बड़े योगी
मय दैत्य ने भी उन सबों को लाकर कूप के अमृत रस में
डाला ॥ ५९ ॥

उन कूप के सिद्ध उस अमृत रस के स्पर्श होते ही वज्र सहस्र
अंग वाले बड़े पराक्रमी एकही बार सब उठ खड़े हुए जैसे मेघों
का दलन करने वाली विद्युतों की अशियां ॥ ६० ॥

उस समय वृषभध्वज श्रीमहादेव के संकल्प के अंग होने से
उदास होल पर, इन्हीं श्रीकृष्ण ने वहाँ उपाय रचा ॥ ६१ ॥

तब ब्रह्माजी ने वज्रग धने और ये विष्णु स्वयं गौ पाने, और
समय पर त्रिपुर में प्रवेश करके उस कूप के अमृत रस का पान कर
गये ॥ ६२ ॥

वे शङ्कर लोग सब देखते ही रहे पर आपकी माया से विमो-
हित होकर देखने पर भी निषेधन किया, ऐसा समाचार जान
कर बड़ा योगी विगत भाव वाला स्वयं मय दैत्य, उस दैत्य
गनिकः समझ करना हुआ शोक से व्याकुल ऐसे उन रस
पात्रों से बो बोला, कि ऐसे असुर नर जयवा और भी कोई, दैव
रचित आरव्य के हटाने को समर्थ नहीं। वस वहाँ तो यों बातें
होती थीं इनमें मैं इन श्रीकृष्ण ने अपनी शक्तियों से भोलानाथ
श्रीशम्भुकी संग्रामकी सामग्री तیار करदी ॥ ६३—६५ ॥

धर्मज्ञानविरक्तयुद्धितपोविद्याक्रियादिभिः ।

रथं सूतं ध्वजं वाहान्धनुर्वर्मशरादि यत् ॥ ६६ ॥

सन्नद्धो रथमास्थाय शरं धनुरुपाददे ।

शरं धनुषि सन्वाग मुहूर्तं ऽभिजितीश्वरः ॥ ६७ ॥

ददाह तेन दुर्भेद्या हरो ऽथ त्रिपुरो नृप !

दिवि दुन्दुभयो नेदुर्विमानशतसङ्कुलाः ॥ ६८ ॥

देवर्षिपितृसिद्धेश जयेति कुसुमोत्करैः ।

अवाकिरन् जगुर्हृष्टा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ६९ ॥

एवं दग्ध्वा पुरास्तिस्रो भगवान्पुरहा नृप !

ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ७० ॥

एवंविधान्यस्य हरेः स्वभाषया विडम्बमानस्य नृलोकमात्मनः ।

वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान्गुनानान्यपरं वदामि किम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां युधिष्ठिरनारदसंवादे त्रिपुरविजयो नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अभिजिति मध्याह्ने ॥ ६७ ॥

विमानशतानि सङ्कुलानि सङ्कीर्णानि येषां ते देवादयः ।
॥ ६८ ॥ ६९ ॥

आदित आरभ्य स्कन्धार्थं निगमयति, एवं विधानाति नृलोकं
नराकारमात्मनो विडम्बमानस्याऽङ्कुर्वतः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्गीताध्यायवाचस्पतिकृतभाष्यटीपिकायाम् ।

तत्र शक्तिर्नाम स्वायुधविभक्तिविशेषसम्भूतकार्योपयुक्ता सा-
च धर्मादिरूपेण बहुविधा तत्र धर्मशक्तिर्नाम साधुपारित्राण-
सामर्थ्यात्मिका ज्ञानशक्तिरिह “यः सर्वज्ञः सर्वविदः सर्वदश स्वा-
धीनोऽनादिः सर्वेश्वरः सर्वहृद्” इत्यादिभ्योऽवगता सर्वसाक्षात्कार-
सामर्थ्यात्मिका तथा चोक्तं श्रीमद्भागवतनिर्णयः “यो वेत्ति युग-
पत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा ज्ञानः” इति. विरक्तिर्नाम “सर्वमिद-

मध्याह्नोऽवाक्यनादरः” इति श्रुत्यवगताऽवगतासमस्तकामत्वेपि तद-
नादरेणाऽवस्थानसामर्थ्यात्मिका, ऋद्धिर्नामैश्वर्यम् “एष सर्वेश्वरः
कृष्णः” इत्यादिप्रमाणाऽवगता सर्वान्तरात्मत्वेन नियन्तृत्वसामर्थ्यम्.
तपशशक्तिर्नाम “स तपो ऽतप्यत सतपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत”
इत्याद्यवगता जगद्गुणोपयुक्तसङ्कुलरूपज्ञानात्मिका, विद्यानाम
“सत्यकामः सत्यमङ्कुलपः” इत्याद्यवगता सत्यमङ्कुलपतिर्यथा सत्य-
संकल्पत्वं च स्वावताराद्यपूर्वभोग्यान्तरसृष्टौ जगद्गुणपारादिषु
चामोघसङ्कुलपत्वं. क्रियानामाघटितघटनात्मिका “स्वाभाषिकी ज्ञान-
पञ्चक्रियाच” इत्याद्यवगता. आदिशब्देन बलवैर्यतेज आद्यस्तत्र
बलं भ्रमप्रसङ्गहित सर्वभारसामर्थ्यम् “एष ते तुर्विधरश्च.”
इत्यादिभ्योऽवगता. धीर्नाम, सर्वभारयोपि विकाररहितत्वमेतजः
अस्वाधीनसहकार्यतत्त्वम्. रथमिति आह्वानाश्वाश्च वर्म कवच-
मादिशब्देन प्रग्रहादिकं गृह्यते ॥ ६६ ॥

भगवत्समस्तज्ञानकं रथमासृज्य सन्नद्धः कवचित ईश्वरो
रुद्रः शरं धनुश्चोपादेन खीकृतवान् नतो धनुषि शरं सन्धाया-
भिजिति मुहूर्तं अभिजितामेकं मुहूर्तं दिवसस्याष्टमे मुहूर्तं ॥ ६७ ॥

भगवतः श्रीकृष्णस्य तेजसोक्तपिधेत युक्तस्त्रिपुरं ददाह
बाणप्रयुक्तद्वारेण दग्धवान् । इ नृप ! तदा दिवि दुन्दुभयो
नेदुः दध्यनुः विमानशतानि सङ्कुलानि येषां ते ॥ ६८ ॥

देवर्ष्यादयः जयेति वदन्तः इति शेषः । उत्कर्षेण वर्तस्वेति

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वदनः कुसुमोत्तरैः पुष्पवर्षैः शम्भुमवाकिरन् ववृषुः प्रस-
रसांगशाश्च जगन्निवृत्तश्च ॥ ६९ ॥

हे नृप ! एवमित्थं निस्त्रः पुरः पुरीर्दग्ध्वा पुरहा भगवान्
रुद्रः ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वस्थानं प्रत्यपद्यत प्राप्त-
वान् ॥ ७० ॥

श्रीकृष्णस्य परब्रह्माभिष्वसूचकप्रभावप्रतिपादनम् उप-
संहृत्य प्रश्नान्तरावसरं प्रयच्छति—एवमिति । आत्मनः स्वस्य
मायया सङ्कलनेन न तु कर्मणोति भावः । नुलोकं विडम्बमानस्या-
नुकुर्वतः इतरसजातीयेष्वं कुर्वत इत्यर्थः । हरेराधितासिंहस्य
लोकस्य दिनोपदेष्टुरस्य श्रीकृष्णस्य ऋषिभिरस्मदादिधि-
र्गतान्येष्वंविश्रानि वीर्याणि लोकं पुनानानि बहूनि सन्नीनि-
शेषः । साकल्येन केनापि वक्तुं न शक्यानीतिभावः । अपरश्रन्य-
तिकं वदाम अतो अन्यतिकश्चित्त्वया प्रष्टव्यमस्ति चेत् तत्कथयामे-
त्यर्थः ॥ ७९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे स्वतन्त्रकण्ठे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धर्माद्विबलोपेनत्वात् अभेद्याभिः किं तत्प्राधान्यकमिति
तद्वाह-रथमिति । भगवतो हंरस्तेजसा गुप्तो रक्षितः ॥ ६६॥६७ ॥

यशोविततिप्रकारमाह—दिवीति । जयेत्युक्त्वा जगुरि-
त्यनेन यशोविततिर्ज्ञायते ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मोत्पन्नैः सनत्कादिभिः "इमा रुद्राय स्थिरकन्थ्य
ने गिरः क्षिप्रैवच" इत्यादिदेववाक्यैर्वा जग्मोः पुरद्वन्द्वमाहात्म्यं
यत् तन् श्रीनारायणैकनिष्ठमिमत्याशयेनोपसंहरति-एवंविधा-
नीति । अपरं भगवत्प्ररितं तद्वद्वति शेषः । अपरमन्यद्वस्त्वेषंविश्व-
माहात्म्योपेतं किं वदामि न किमपीति वा ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपद्मनावल्लभम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवमिति । नृलोकं तच्चेष्टाम् ॥ ७१ ॥

ज्ञात श्रीत्यादौ प्रह्लादचरितं त्रिपुरविजयं च दशमोऽध्याः
इत्येव पाठः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोखामिकुलकृतसन्दर्भ

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिस्तुतसारार्थदर्शिनी ।

अभिजिति मध्याह्ने ॥ ६७-७० ॥

स्वमायया विदुग्धमानस्य अत एव मोहवशात् अत एव
 सुखोक्तं न भजत इति भावः ॥ ७१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

सप्तमे दशमोऽध्यायस्सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ १० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समृद्धो वर्द्धितः अभिजिति मध्याह्ने ॥ ६७ ॥

विमानशतानि सङ्कुलानि सङ्कीर्णानि येषां ते देवादयः जयेति
वदन्तः कुसुमात्करैश्चाकिरन् नवपुत्रः ॥ ६८—७० ॥

आत्मनः स्वरूपं बुद्ध्यां भक्तजनं तत्त्वार्थस्य निदर्शमानस्य
स्वरूपया मुकुटपतः तत्तत् तानुत्तमं स्थितिं कुर्वतः अस्य श्रीक-
ण्ठस्य हरेः भक्तानुकाहरिण्योः लोकान् पुनानानि वीर्याणि
द्रष्टुमिर्गतानि एवमिदधानि सन्ति, तत्र किञ्चित्तु कथयं किं
ब्रह्मि तदुक्तमिति शेषः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धांतप्रदीपे

दशमोऽध्यायार्थ प्रकाशः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

अर्थात् धर्म ज्ञान विरक्ति क्रुद्धि तप बिद्या क्रिया इत्यादि
कों से रथ सूत ध्वजा घोड़े भनुष कवच वाण आदि जो
चाहिये से सबही कुछ रचबिद्या ॥ ६६ ॥

श्री शिवजी भी कटिबद्ध होकर रथ पर बैठ धनुषबाण
हाथ में लेकर मध्याह्न काल अभिजित मुहूर्त में धनुष के
ऊपर बाण लगाकर ॥ ६७ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप ! उस वाण से श्रीहर ने दैत्यों के तीनों पुर जलादिये, वस तब तौ स्वर्ग में सैकड़ों विमानों पर बैठकर देवता लोग बुंदुभी बजाने लगे ॥ ६६ ॥

देव ऋषि पितृ सिद्धेश जय २ शब्द करके कुसुमों की वर्षा करने लगे, और हर्ष के मारे गाने लगे अप्सरा गण नृत्य करने लगे ॥ ६६ ॥

हे नृप ! ऐसे भगवान् श्री शंकर जी तीनों पुरों को जलाकर अपने धाम को सिधारे ॥ ७० ॥

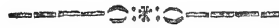
इस प्रकार मनुष्य लोक का अनुकरण करने वाले इत उगद्गुरु श्री हरिके पराक्रम है जिनको ऋषि लोग गान करते हैं, और जो लोकों को पवित्र करते हैं ऐसे आपके वीर्य हैं सो मैंने तुमसे कहे अब और क्या कहूं ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण सप्तम स्कन्ध में

दशम अध्याय की भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रुत्वेहितं साधुसभासभाजितं महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः ।
युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदायुतः पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयम्भुवः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनम् ।
वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान्विन्दते परम् ॥ २ ॥
भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः ।
सुतानां सम्मतो ब्रह्मस्तपोयोगसमाधिभिः ॥ ३ ॥
नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः ।
करुणाः साधवः शान्तास्त्वद्विधा न तथा परे ॥ ४ ॥

नारद उवाच ।

नत्वा भगवते ऽजाय लोकानां धर्महेतवे ।
वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ५ ॥
यो ऽवतीर्यात्मनोऽशेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः ।
लोकानां स्वस्तये ऽध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे ॥ ६ ॥
धर्ममूलं हि भगवान्सर्वदेवगणो हरिः ।
* स्मृतं च तद्विदां राजन् ! येन चात्मा प्रसीदति ॥ ७ ॥
सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः ।
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकादशे नृणां धर्माः साधारण्येन वर्णिताः ।
विशेषणं च वर्णानां मुख्यामुखाश्च बोधिताम् ॥ १ ॥
“नदेवं दशभिर्ज्ञानभक्तियोगाद्बुद्धीरितौ ।
अथ पञ्चभिरध्यायैः कर्मयोगो ऽनुवर्ण्यते ॥ २ ॥

दैत्यपतेः प्रह्लादस्य साधूनां सभासु सभाजितं सत्कृतमहितं

वरितं श्रुत्वा पुनर्नारदं पप्रच्छ कथम्भूतस्येहितं महत्तमानाम-
ग्रण्यो मुख्यस्य तत्र हेतुः उरुक्रमे आत्मा मनो यस्य ॥ १ ॥अवशेच्छायां हेतुः यद्यतो धर्मादनुष्ठितात्परं ज्ञानं भक्तिं च
विन्दते ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु, स्मृतिकारैर्धर्मोऽयं एव तत्राह-नारायणपरा इति ॥ ४ ॥

अजाय श्रीनारायणाय तस्यैव मुखाच्छ्रुतम् ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तन्मुखादात्मनः श्रवणं सम्भावयन्विशिनष्टि, य इति ॥ ६ ॥

प्रथमं तावद्धर्मं प्रमाणादह—धर्मति । धर्मस्य मूलं प्रमाणं स्मृतं च स्मृतिः तद्विदां वेदविदां येन चाऽऽत्मा मनः प्रभादति तुष्यति च । तथाच याज्ञवल्क्यः “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” इति । मनुश्च “वेदाऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” इति ॥ ७ ॥

तत्र तावन्नरमात्रसाधारणधर्ममाह—सत्यमिति, पञ्चभिः । तपः एकादशयुगपत्सादि ईक्षा युक्तयुक्तविवेकः शमो मनस्संयमः दमो बाह्येन्द्रियाणाम् । त्यागो दानं स्वाध्यायो यथोचितजपः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं श्रुतप्रवाहचरितोऽपरं वदाम किमिति प्रश्नाय चोदितो युधिष्ठिरः वर्णाश्रमादिधर्मान् तत्रतत्र भगवद्वक्तियोगाद्भवेनोक्तान् बुभुक्षुः पप्रच्छ देवर्षिमित्याह भगवान् वादरायणिः, श्रुत्वा । उरुविक्रमे भगवत्यात्मा मनो यस्य तस्य दैत्यपतेः प्रह्लादस्य साधुभिः समाजितमनुसेवितम् आहूतं वा ईहितं चरित्रं श्रुत्वा मुदा हर्षेण अन्विता युक्ता युधिष्ठिरः पुनर्महत्तमानामग्रयणं प्रथमतो गणयं स्वयंभुवो ब्रह्मण्य । तनयं नारदं पप्रच्छ “साधु सभासभाजितं महत्समाग्रयणउत्कृष्टमात्मनः” इति पाठात्तरं तत्र महत्तमानामग्रयणः मुख्यः उत्कृष्टे भगवति आत्मा मनो यस्य दैत्यपतेः प्रह्लादस्येहितं साधूनां सभायां सभाजितं सत्कृतं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रश्नमेवाह—भगवन्निति, त्रिभिः । हे भगवन् ! अहं वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्याद्याश्रमनिष्ठानां आचार्ययुतं नृणां सनातनमनादिपरंपरागतं नस्त्वर्वाचीनपार्षण्यउर्कात्पतं वर्णाश्रमाचारयुतं नतूपपन्नप्रतिपन्नजनाचारयुतम् एवविधाधर्मादेव परमात्मानं विन्दत इति भावः—

“वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परं पुमान् ।

विष्णुराराध्यते नान्यः पन्थास्ततोपकारणम्” ॥

इति स्मृतैः । धर्मं श्रोतुमिच्छागमि तच्छ्रवणेच्छायां हेतुं वदन्विशिनष्टि—पद्यस्माद्धर्मात्परं परमपुरुषं विन्दते भक्तियोगनिष्पत्तिद्वारा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

नन्वेतद्धर्मविदो बहवः सन्ति अतस्तं प्राति नाहं पृष्टव्यस्तत्राह—भवानिति । त्वमिवान्ये धर्मं गृह्यं न विदुरतस्त्वमेव ब्रूहीति भावः । तदेव व्यञ्जयस्तं विशिनष्टि, प्रजानां पत्युः परमेष्ठिनः साक्षाद्भवानात्मजः पुत्रः सर्वोऽपि धर्मः परमं प्रमुखोपदिष्ट इति ततो गृहीतधर्मरहस्यस्त्वमेव तद्वक्तुं समर्थ इति भावः । ननु, परमेष्ठिनः सुता अपि बहवः सन्तीत्यत्राह—हे ब्रह्मन् ! सुतानां मध्ये भवान्परमेष्ठिनः संमतः सुतः नितरां प्रीतिविषयः सुतोऽतो धर्मरहस्यं तेन तुष्टयमुपदिष्टम् भवेदिति भावः ॥ ३ ॥

ननूपदिष्टधर्मरहस्योऽप्यहं तद्विस्मृतवानस्मीत्यत्राह—तप आदिभिरुपाधेनानापयणपराः नारायणः पर उत्कृष्ट उपास्यो येषां तादृशा विप्रा यूयं परं धर्मं गृह्यं विदुः भगवद्भक्त्यङ्गत्वेन वर्णाश्रमादिधर्ममनुतिष्ठतां युष्माकेन तद्विषया विस्मृतिरिति भावः । जानन्तो वयं रहस्यत्वादेव न कथयाम इति चेत्तत्राह—कथया इति । कथया, कथयावन्तः कथयावतां मम धर्मरहस्याऽज्ञानप्रयुक्तदुःखस्य निराचिकर्षा युक्तैवेति भावः । ननु, तच्छ्रवणत्वमनधिकारीति शङ्कां निराकुर्वन्विशिनष्टि, शान्ता रागादिप्रयुक्तवैषम्यरहिताः किं नन्वेतद्गहस्योपदेशेन मम प्रयोजनं तत्राह, साधवः स्वार्थनिरपेक्षपरोपकारशीलाः एवंभूतास्त्वद्विधा एव न त्वपरे सन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमापृष्टो धर्मान् भगवान् नारदस्त्वान्विवक्षु स्वस्य साक्षात्तुपवेष्टारं श्रीमन्नारायणं नमस्कृत्वा प्रतिजाय तं विशिनष्टि—नन्वेति द्वाकथाम् । अजानं कामाद्यन्तोऽप्यस्मिन्निताय भगवन् नारायणाय लोकानां यो धर्मस्तस्य हेतवे नारायणाय प्रवर्तकाय तत्त्वा नारायणमुखाच्छ्रुतं सनातनं धर्ममहं वक्ष्ये ॥ ५ ॥

एवं प्रतिज्ञां कृत्वा ऽथ तन्मुखादात्मनः श्रवणं संभावयन् नं विशिनष्टि—य इति । यो भगवानात्मनोऽभूतेन नरेणा अहं वाक्सायणां वक्तुं हिनस्ति युषं धर्मो मूर्त्यो भर्तुर्धर्मादवतीर्थं लोकानां स्वस्तये वदरिकाश्रमे ऽद्याप्यध्यास्ते ॥ ६ ॥

तावद्विवक्षितं धर्मं प्रमाणादह—धर्ममूलमिति धर्मस्य मूलं प्रमाणं धर्मप्रमापको भगवानेवेत्यर्थः । ननु, भगवन्, प्रत्यक्षादिप्रमाणानन्तर्भूतत्वात्कथं तस्य धर्मप्रमापकत्वमिति शङ्कां निराकुर्वन् तं विशिनष्टि, सर्ववेदमयः ऋग्यजुस्सामादिसर्ववेदगन्धर्वतनाक्षादहं भगवान् प्रमाणमपितु साक्षात्प्रमाणभूतसर्ववेदानिष्कारद्वारेति भावः । तद्वानिष्कारकारकत्वं च तस्य श्रूयते “तस्य हवा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद्वेदः” इत्यादि । किञ्च हे राजन् ! तद्विदां वेदविदां स्मृतिश्च तद्धर्ममूलमित्यर्थः तद्विदामित्यनेन स्मृतीनां समूलभूतश्रुत्यनुमापनद्वारा धर्मप्रमापकत्वमिति सूचितं तद्विदां स्मृतय इत्यनेन तद्विदमूलकशक्यादिस्मृतिव्यावृत्तिः । स्मृतिश्चेति च शब्देन शिष्टाचारादिसंग्रहः । तत्तुक्तं मनुना—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” इति ।

याज्ञवल्क्यश्च—

“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” इति ।

धर्मं विशिनष्टि, येन धर्मेण स्वाराधनभूतेनात्मा परमात्मा प्रसीदति परमात्मप्रसादहेतुत्वाद्दवश्यं तच्छ्रवणादिकर्तव्यम् इति भावः ॥ ७ ॥

एवं धर्मप्रमाणान्यविधाय तावन्नुयां ये साधारणा धर्माः तानाह—सत्यमिति पञ्चभिः, । सत्यं भूतहितत्वं दया स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखासहिष्णुत्वम्, तप अनशनादिरूपम्, शौचं स्नानादिजं शुचित्वम्, तितिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता, ईक्षा हेयोपादेयविवेकः, शमोऽन्तरिन्द्रियजयः दमो बाह्येन्द्रियजयः अहिंसा करुणञ्चेत्यापि परपीडानिवृत्तिः । ब्रह्मचर्यमनुचितकालेषु

भीमर्द्धीराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्त्रीमङ्गराहित्ये त्यागो लोभराहित्ये स्वाध्यायो यथोचितमन्त्रजपः
आर्जवं मनोवाक्कायानामैक्यरूपम् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

भगवद्भक्त्या यथावद्गीतवर्णाश्रमाचारचरणेन समुत्पन्नाऽप-
रोक्षज्ञानेन प्रसन्नो हरिः स्वस्वयोग्यां मुक्तिं दद्यातीत्येतद्धर्म-
न्नेषामध्यायानामारम्भः । तत्र वर्णाश्रमधर्माञ्छ्रौतुकामो युधि-
ष्ठिरा नारदं पृच्छतीत्याह—श्रुत्वेति । महत्तमानामग्रयणस्य
अग्रस्थ उरुक्रमे द्वावात्मा मनो यस्य स तथा तस्य दैत्य-
पतेः प्रह्लादस्य ईदृशं चरितं साधुसभासु सभाजितं
सम्भावितं महत्तमानां प्रह्लादीनां उत्तमस्य दैत्यानामपि
पशुरुक्रममात्मनो नरसिंहस्येति वा ॥ १ ॥

धर्मं विशिनष्टि-वर्णयति । वर्णाश्रमाचारयुतं “यु मिश्रणं” इति
धातुः ॥ २-५ ॥

पुरुषार्थोपयोगित्वात्कुम्भिकामील्यह—यो वर्णीयेति । दात्ता-
ग्रयणां नास्ती मूर्ती धर्मतो धर्मप्रवर्तनार्थम् “स्यादध्यधिक ईश्वरः”
इत्यभिधानाद्वैश्वरः तप उद्दिश्य वदरिकाश्रम आस्त इत्यन्वयः
वदरिकाश्रमे तपोऽप्यास्त इति वा ॥ ६ ॥

नवानुष्ठानधर्मविषये ज्ञाते क्षिप्रप्रवृत्तिः स्यादधिकारिणा-
मिति तमाह—धर्ममूलमिति । धर्ममूलं धर्मविषयः सर्ववेदमयः
सर्ववेदप्रतिपाद्येषु प्रधानः अनेन रुद्रादयो निवृत्ता इति ज्ञातव्यं
न केवलं धर्मविषय एव तत्प्रतिष्ठापकश्चेत्यनो धर्ममूलमित्यत्र
प्रमाणं सर्ववेदमय इति, प्रमाणास्तरे चास्तीत्याह—स्मृतिगिति,
प्रमाणासिनि शेषः । भगवत्प्रसादहेतुत्वात्प्रमाणामित्याह—येनेति ।
अनेन भगवत्सर्वज्ञैः स्मृतो धर्मो न कपिलादिभिरित्युक्तम्
भवति ॥ ७ ॥

विषयं निरूप्य सर्वसाधारणं सर्वधर्मसाधनमाह—सत्य-
मिति । सत्यादिवचतुष्टयमन्तरङ्गं तितिक्षादिकमुपाङ्गमिति ज्ञात-
व्यम् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

हतसन्देहत्वान्मुदा युतः । अत एव राज्याऽनुकूलस्त्रैरधर्म-
कथामकरोदित्याह, पप्रच्छेति ॥ १ ॥

तामपि लोकहितायैव परमार्थमाभित्यैव भीनारदेन सममेव वाक्य-
रोदित्याह—यत् पुमानिति ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु, मन्वादयो नारायणपरा एव तत्राह—गुह्यमिति । गुह्यत्वा-
त्तेषां न प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

धर्महेतव इति । धर्मोऽत्र ज्ञानभक्तिजनको धर्मविशेषो
ज्ञेयः ॥ ५ ॥

आत्मवतामनुकम्पया तपोऽव्यक्त गतिश्चरतीति पञ्चमस्कन्धात्
आत्मनोद्येन नरेण ॥ ६ ॥

तस्य प्रमाणं—आध्यात्मं तद्वहिर्मुखधर्मस्य अपार्थक्यं भगवद्-
धर्मस्यैवावश्यकत्वं चोक्तम् अत एव “वेदोऽखिलो धर्ममूलम्” इत्यादि
मनुस्मृतिवाक्यादप्यत्र विशिष्टतयोपदिष्टं तच्च युक्तं “धर्मः प्रो-
द्भिर्ज्ञानं केतवोऽत्र परमो निर्मत्सरयाणां सताम्” इत्याद्युक्तत्वात् येनैव
धर्मण मनः प्रसीदतीत्यनेन यथात्मा सुप्रसीदतीतिवत् सुशब्द
विशिष्टतया अनुकृतात्तच्छब्दबलक्षणा साक्षाद्भक्तिरेव प्रशस्त-
त्वञ्च बोधितं येन चात्मेत्यात्मतोषोऽपि प्रमाणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सत्यमित्यादि सार्द्धपञ्चकम् ॥ ८-१२ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वासनाभगवद्भक्तसङ्गात् साध्वी निरूपिता ।

दशभिः पञ्चभिश्चाथ सत्कर्म प्रभवोच्यते ॥

नृणां साधारणान् धर्मान् विप्रादीनां विशेषतः ।

स्त्रीणां सङ्करजातीनां बोवाचैकादशे मुनिः ॥

तदेवं निर्गुणभक्तिवासनायाः कारणत्वेन महत्कृपां दशभि-
रव्याचरेत्वा सगुणभक्तिवात्मनायाः कारणं निष्कामकर्मयोगेन
पञ्चमिदमव्याचरेत्कमारभते—श्रुत्वेति । साधूनां सभासु सभाजितं
सत्कृतं महत्तमानामग्रयो मुख्यस्य प्रह्लादस्य ॥ १ ॥

सनातनं फलप्राप्तवपि स्यात्सु भक्तियोगमित्यर्थः । वर्णाश्र-
माचारयुतमिति वर्णाश्रमाचारधर्मं च श्रोतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

नन्वप्ये मुनयः स्मार्त्ताः पृच्छन्त्यामित्यत आह, नारायणेति ॥ ४ ॥

अजाय श्रीकृष्णाय ॥ ५-६ ॥

धर्मस्य मूलं कारणं प्रमाणं च हि निश्चितं भगवानेव यतः सर्व-
वेदेति तद्भक्त्या विना धर्मा नैव सिद्ध्यन्तीति भावः । स्मृतं स्मृतिः
तद्विदां सर्ववेदमयभगवद्विदां तेन प्राथमिकविष्णुपूजाविरहित-
श्राद्धादिलप्यतमीविद्धरोहिण्यष्टमीव्रतादिविधायिकाः स्मृतयो व्या-
वृत्ताः येन च आत्मा मनः प्रसीदतीति ।

“सर्वे पुंसां परो धर्मो जतो भक्तिरभोज्ञजे ।

अहंतुत्तप्रतिहता यथाऽऽत्मा सुप्रसीदति” ॥

इतिवत्सुशब्दाप्रयोगात् यथा केवलया भक्त्या न तथा कर्मादि-
मिश्रया भक्तिमिश्रकर्मणा वा मनः प्रसीदतीति ज्ञापितं भक्ति-
रहितो धर्मस्त्वग्राह्य एव तेन—

“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चापि साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” ॥

इतिमनुकेरपि सकाशात् धर्ममूलं हि भगवानिति नारदोक्तिरेव
अथेसी यदुक्तं नारसिंहे—

सन्तोषः समदृक्सेवा प्राप्तेहोपरमः शनैः ।

नृणां विपर्ययेहेत्ता मौनमात्मविमर्शनम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

“सगकादयो निवृत्ताख्ये ते च धर्मे नियोजिताः ।

प्रवृत्ताख्ये मरीचयाद्या मुक्तैकं नारदं मुनिम्”

इति नारदस्यैव तेषु उभयेषुः अष्टयं सर्वधर्मसारविज्ञत्वं च ध्वनितम् ॥ ७ ॥

तत्र तावन्नरमात्रसाधारणं सनातनं भक्तियोगं धर्ममाह, सत्यमिति, पञ्चमिः । तत्र सत्याद्या एकाविंशतिभक्त्युपकरणीभूताः अवस्थाया नव तु साक्षाद्भक्तिरेवेति ज्ञेयं तप एकादशुपवासादिः शमो मनसो निग्रहः दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वाध्यायो यथोचितजपः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमतिक्रान्तेन ग्रन्थेन भगवत्प्रियो भक्तियोगो ज्ञानयोगश्च वर्णितः अथ तत्प्रियः कर्मयोगः पञ्चमिरध्यायैर्पर्यवेने तत्रैकादशेनाध्यायेन सर्वेषामभिकारिणां साधारणा धर्माः विशेषतश्च वर्णानां स्त्रीणां च धर्मा वर्ण्यते । शुद्धिष्टिः, महत्तमा हरिध्याननिष्ठा-स्तेषामग्रं हरिध्यानं नयति वहतीति महत्तमाप्रणीतस्य महत्तमाग्रयः यतः उरुको हरी आत्मा मनो यस्य तस्य दैत्यपतेः प्रह्लादस्य साधुसमास्तु सभाजिनं प्रशंसितमीहितं हरिज्ञानभक्ति-गर्भं सुचरितं श्रुत्वा पुनर्ज्ञानभक्तिप्राधनभूतकर्मयोगज्ञानार्थं स्वयं भुवस्तनयं नारदं पश्यच्छ ॥ १ ॥

सनातनं नित्यमिच्छवेदप्रोक्तम् यद्यतो धर्माद ज्ञानभक्तिद्वारा परं परमेश्वरं विन्दते प्राप्नोति ॥ २ ॥

परमेश्विनः साक्षात्सुतः सुनानां मरीचयादीनां मध्ये तपआदिनिमित्तैः सम्मतः प्रीतिविषयश्च ॥ ३ ॥

भवद्विधा नारायणपरा एव धर्मं जानन्ति ते परोपदेष्टुं कुशलाः नान्ये इत्याह-नारायणपरा इति ॥ ४ ॥

अजाय श्रीनारायणाय ॥ ५ ॥

यः धर्मस्तद्गार्थां दात्तायथां मूर्त्तौ आत्मना स्वेच्छया अंशेन स्वांशेन नरेण सह अवतीर्थं लोकानां स्वस्तये तपोऽध्यास्ते ६ ॥

धर्मे प्रमाणमाह-धर्ममूलमिति । आत्मा परमात्मा प्रसीदति तस्य धर्मस्य सर्ववेदमयो वेदमूर्तिः भगवान् मूलं प्रवर्तकः प्रमाणाभित्यर्थः । तद्विद्वां वेदविद्वां स्मृतं स्मृतिश्च धर्ममूलम् ॥ ७ ॥

प्रथमं सर्वसाधारणं धर्ममाह-सत्यमिति, पञ्चमिः । सत्यं सार्वत्रिकं याथार्थ्यं तप एकादशुपवासादिः ईक्षा हेतोपादेय-विवेकः शमोऽन्तरिन्द्रियसंयमः दमो बाह्येन्द्रियसंयमः त्यागो दानम् स्वाध्यायो यथाधिकारं गुरुवाक्यसाधारणम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीप्रायनाथाय नमः ॥

श्रीशुक्र उवाच ।

श्रीशुक्रदेवजी बोले, कि—हे परीक्षित ! महत्तमों में अग्र गण्य श्रीहरि में लग्नाश्रित दैत्यपति ऐसे श्रीप्रह्लादके साधु सभामें संश्लाघनीय चरितो को सुनकर हर्षमें निमग्न हुएर युधिष्ठिरजी ब्रह्मपुत्र श्रीनारदजीसे फिरपूछने लगे ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरजी बोले, कि—हे भगवन् ! हे श्रीनारद जी ! मैं वर्णा-श्रम के आचार सहित मनुष्यों के सनातन धर्मों के अवल्ल करने की इच्छा करता हूं जिनसे पुरुष परमात्माको प्राप्त होता है ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् आप परमेश्वरी श्रीब्रह्माजीके पुत्र है तपयोगसमाधि से सब पुत्रों में सम्मत हैं ॥ ३ ॥

कारणिक साधु शान्त आप स्वस्व नारायणपरायण विप्रजन-ही उत्कृष्ट ऐसा सुत जो सनातन धर्म है तिस जानते हैं ऐसा और हरिविशुज जन नहीं जानते हैं ॥ ४ ॥

नारद उवाच ।

नारद जी बोले, कि—भगवान् प्रजन्मा श्रीनारायण को नमस्कार करके उनही श्रीनारायण के मुख से सुने हुए सनातन धर्मों को कहता हूं ॥ ५ ॥

जो साक्षात् अपने अंश से दत्तपुत्री श्रीमूर्ति मातामें धर्म-से अवतार लेकर लोकों के स्वस्ति (कल्याण) के लिये श्रीवदरिका प्राश्रान्त तप आचरण करते हैं ॥ ६ ॥

जो मूलतः हे राजन् ! सर्व देवमय भगवान् श्रीहरी ही हैं, और वेदार्थ साक्षात्कार करनेवाले महर्षियों की स्मृतिमें हैं कि जिनके आचरण से मन सन्तुष्ट होता है ॥ ७ ॥

सत्य दया तप शौच (शुद्धि) तितिक्षा (सहन स्वभाव) शम दम अहिंसा ब्रह्मचर्य त्याग स्वाध्याय आर्जव ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभार्थदीपिका ।

सन्तोषो दैवलव्धेनात्मशुद्धिः समदृशं महतां सेवा प्राप्ते-होपरमः प्रवृत्तकर्मजो निवृत्तिः, विपर्ययेहेक्षा निष्फलक्रियाशामी-क्षणम्, मौनं वृथावापनिवृत्तिः, आत्मविमर्शनं देहादिव्यतिरिक्ता-त्मानुसन्धानम् ॥ ९ ॥

अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथाऽर्हतः ।
 तेष्व्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ! ॥ १० ॥
 अपवृणु कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
 सेवेज्या ऽवनतिर्दास्यं सख्यभात्मसमर्पणम् ॥ ११ ॥
 नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
 त्रिंशल्लक्षणावात् राजन् ! सर्वात्मा येन तुष्यति ॥ १२ ॥
 संस्कारा यदविच्छिन्नाः स द्विजो ऽजो जगाद यम् ।
 इज्याऽध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनाम् ।
 जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चाश्रमचोदिताः ॥ १३ ॥
 विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्यस्याऽप्रतिग्रहः ।
 राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तरविप्राश्च करादिभिः ॥ १४ ॥
 वैश्यस्तु वार्त्तावृत्तिश्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः ।
 शूद्रस्य द्विजशुभ्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् ॥ १५ ॥
 वार्त्ता विचित्रा शालीनं याथावरशिलोऽञ्जनम् ।
 विप्रवृत्तिश्चतुर्थेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्राप्तेति देवतेषु च बुद्धिः ॥ १० ॥

अस्य श्रीकृष्णस्य अवस्थादयो नव इज्या ऽर्चनम् ॥ ११ ॥

एवं त्रिंशल्लक्षणवात् ॥ १२ ॥

इदानीं वर्षधर्मान्वक्तुं द्विजानां लक्ष्यमाह—संस्कारा मन्त्र-
 वन्तो गर्भाधानादयो यस्मिन्नविच्छिन्नाः स द्विजः तर्हि शूद्रस्यापि
 संस्काराविच्छेदे सति द्विजत्वं स्यात्तत्राऽऽह—अजो ब्रह्मा यमेवं-
 भूतसंस्कारयुक्तं जगाद स द्विजः शूद्रं तु न मन्त्रवत्संस्कारयुक्तं
 जगाद न चोपनयनवन्तमतो नासौ द्विजः तथाच स्मृतिः “विवा-
 हमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभते” सदा । न केनचित्समलुञ्छन्त्या
 तं प्रजापतिः” इति, क्षतिश्च “गायत्र्या ब्राह्मणमनुजयत् त्रिष्टुप्प्रा-
 राजन्वं जगत्या वैश्यं न केनचित्शूद्रम्” इति अतो विवाहव्यतिरि-
 कसंस्कारस्यानावश्यकत्वादुपनयनस्य तु सर्वथा निषेधात् तस्य
 द्विजत्वमित्यर्थः । पाठान्तरे वैदिकास्य इति गर्भाधानादय इत्यर्थः
 त्रैवर्षिकानामावश्यकान्धर्मानाह—इत्येति । जन्मना विशुद्धेन कुलेन
 कर्मणा चाचारेण अवदातानां शुद्धानां दुष्कुलानां दुराचाराणाञ्च
 नैतानि विहितानि (अर्थः) । ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिताः क्रियाश्च
 शूद्रस्य तु वर्षधर्मा एव आश्रमभेदकृतविशेषमावात् ॥ १३ ॥

ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वृत्तिरूपान्धर्मानाह—प्रिस्थेति सार्द्धैः
 सप्तभिः । विप्रस्य षट् कर्माणि विहितानि (अर्थः) । तत्र त्वज्या-

पत्नं याजनं प्रतिग्रहश्च जीविषा यथाह मनुः “वयणां तु कर्मणा-
 मस्य ग्रीणि कर्माणि जीविषा । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च
 प्रतिग्रहः” इति, अन्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रह इति प्रतिग्रहा-
 तिरिक्तं याजनाध्यापनं चाप्यनुजानाति वक्ष्यति चानन्तरमेव ऋते
 राजन्यमिति । शूयते चाश्वपतियैक्यप्रभृतीनां क्षत्रियाणामुपदेष्टृ-
 त्वादि प्रजापालनं अधिकृतस्य क्षत्रियस्य वृत्त्यन्तरमाह—राज्ञ इति,
 आदिशब्देन दण्डशुल्कादि ॥ १४ ॥

वार्त्ता कृषिवाणिज्यादिलक्षणा वृत्तिर्यस्य शूद्रस्य द्विजानां
 शुभ्रूषा विहिता स्वामिनो द्विजस्य तु शुभ्रूषावृत्तिश्च भवेत् ॥ १५ ॥

तस्य मुख्याऽनुकल्पभेदेन वृत्त्यन्तरमाह—वार्त्तेति । वार्त्ता
 विचित्रा कृष्णादिरूपा, शालीनं धातुर्वैविर्नैव प्राप्तमवाचितम्, याथा-
 धरं एतद्वै धान्यपाक्या शिलं धालिज्ञेयादौ स्वामिण्यक्तक-
 णिचोपादानं उञ्जनमापस्यादिपातितकणोपादानं शिलोञ्जनद्वय-
 मेकीकृत्य चतुर्थेत्युक्तं श्रेयसी उत्तमा ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारराप्रभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सन्तोषो देवालुब्धेनाल्लभुद्धिः समहर्षेणा समहर्षां महतां
 सेवा आम्नेहाभ्यः प्रवृत्तिकर्मचष्टाभ्य उपरमां निवृत्तिः नृणां

श्रीमद्वीरराघवाचार्यविरचितभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विपर्ययेहेत्ता निष्कलबेदाविरूपं मौनं मितभाषणम् आत्म-
विमर्शनं देहविक्षयात्मात्मनोऽप्यपरिशीलनम् ॥ ६ ॥

भूतेष्वनो यथायोग्यभाष्यमज्ञमज्ञं तदादेः संविभागः
विभज्य प्रधानं तेषु भूतेष्वामदेवताबुद्धिः आत्मेति च देव-
नेति च बुद्धिः आत्मनः स्वस्य देवता देवत परमात्मा तद्-
बुद्धिः ब्रह्मात्मकत्वगुणिरिति वा स्वात्मतुल्यता बुद्धिः देवत-बुद्धि-
श्चेति वा इष्टदेवताबुद्धिः । हे पाण्डव ! भूतानामप्येव नृपु मनुष्येषु
तु सुतराश्रीवामदेवताबुद्धिरित्यर्थः ॥ १० ॥

यद्वातां गतेः भक्तानां शरण्यस्य भगवतः श्रवणं शृणु-
श्रवणं कीर्तनं शृणुमतिपादकनामाह्निकीर्तनम् । स्मरणं
स्वरूपरूपशृणुमिभूतिस्मरणम् । सेवा पादपीडादिभक्त्या इत्याऽ
व्यैपाद्यादिनिवेदनम् । भजनतिः नमस्कृतिः प्रह्वीभावो वा ।
सख्यं सर्वात्मना आनुकूल्यम् । आत्मसमर्पणं स्वात्मनस्त-
दनुबन्धनञ्च तदायत्तसत्ताहिमत्त्वानुसन्धानं चेत्यर्थं निश-
लबन्त्यानां सर्वेषां नृणां साधारणः पर उत्कृष्टो धर्मः उदा-
हृतः प्रदर्शितः येन धर्मेण सर्वान्तरात्मा भगवान् तुल्यति
मसक्तो भवति सोऽयं निशलबन्त्यानुबन्धनित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

एवं नृणां साधारणं धर्ममविद्यायां नरविशेषाणां ब्राह्म-
णादीनां वर्णाणां त्रयाणामावश्यकान् धर्मान्निवक्ष्यन्नावत् त्रैविंश-
कसाधारणेन विभक्त्यवस्थामाह—संस्कार इति । यद्यत्र संस्काराः
गर्भाधानादयः षोडशा अविच्छिन्नाः स द्विजः । ननु, शूद्रस्यापि
तदविच्छेदे द्वित्रयं स्थापनाह, अजो ब्रह्मा यमेव संस्कारयुक्तं
जगाद् भूतिस्मृतिमुखेन स द्विजः, शूद्रं तु न गन्धर्वसंस्कार-
युक्तं जगाद् न चोपनयनवन्तमतो नाऽसौ द्विजः । तथा च
स्मृतिः—

“विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

न केनचित्समलुजच्छन्दसा न प्रजापतिः” ॥ इति ।

श्रुतिश्च—गायत्र्या ब्राह्मणप्रभृत्यत्रिषुमा राजन्यं जगत्या
वैश्यं न केनचित्कृद्भूतं इति । अतो निराहव्यतिरिक्तसंस्कारस्या-
भावात् उपनयनस्य विधायकस्य द्विजत्वमुच्यते इति
व्याचक्षते । यत्तु यत्तु, विद्वत्प्रादिकमप्यविशेषसम्बन्धरूपं न
जातिदत्तं न तदात्मनोऽप्यविशेषादिविशेषात्तत्त्वं केवलसंस्कार-
भाजत्वात् वा प्रजा नाऽऽदिभूतो अजोऽसौ प्रजापत्यवतप्रभवानां पञ्चा-
द्विभ्यामिष्टप्रभृतीनां च ब्राह्मणराजपुत्रजनानां सन्तानविशेष-
प्रभूतत्वादिति च तदात्मनोऽप्यविशेषात्तत्त्वं सन्तानविशेषोप-
लब्धत्वात्तत्त्वं संस्कारादेव प्रकृष्टादत्र कार्यवाहकौकिकमकपेवि-
शेषकारणत्वात् । एवं च “कार्येण कारणानुमानम्” इति न्यायेन
यत्र कार्यभूता संस्काराः अविच्छिन्नाः पित्रादिपरम्परयाऽवि-
च्छिन्ना इष्टाः स द्विज इत्यर्थः । सन्तानविशेषप्रभवत्वन्मूलक-
संस्कारादिनस्वानुगतपञ्चस्य जायतेष्वाम् द्विज इति यावत्
संस्काराश्च ब्राह्मणादि विभक्त्याऽपि यत्तु तस्यैव कर्तव्यत्वेन प्रजा-
पतिना “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयति” इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिमुखेन प्रग-
दिताः तथा च याज्ञगन्तानादिशेषनाम संस्कारमजो जगाद् तत्स-

न्तानप्रभवत्वानुमिताहप्यविशेषसम्बन्धवान् द्विज इति फलि-
तोर्थः । त्रैविंशकानामावश्यकान् धर्मानाह—इत्येति । जन्मना कुलेन
कर्माणां चावहातानां शुद्धानां द्विजानां त्रैविंशकानामिज्यादीनि
स्वाभ्रमचोदिताः ब्रह्मचर्याद्याभ्रमेषु विहिताः क्रियाः चोदितानि
विहितानि एवामकरणे प्रत्यवाय इति भावः । तुल्याभ्रमिज्यामन-
श्रित्वेनेज्याया अभावात्तदभिप्रायेण स्वाभ्रमचोदिताः क्रिया
इत्युक्तम् । साभ्रित्वे इज्यादीनि त्रीणि स्वाभ्रमचोदिताः क्रियाः
चेत्येतानि विहितानि अनश्रित्वेत्वाभ्रमचोदिताः क्रियाविहिता
इत्यर्थः । अनाश्रमिणां विधुरादीनां तु पूर्वोक्तत्रिशलक्षणावान् धर्म
इति भावः ॥ १३ ॥

एवं त्रैविंशकानामावश्यकान् धर्मानमिज्यायाऽथ तत्र विप्रस्य
जीविकाधर्मानाह—प्रिप्रस्थाध्यापनादीनां । आदि शब्देन याजन-
प्रतिग्रहौ विप्रचितौ याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः जीविकाधर्माः इत्याऽ
ध्ययनशानादीनि त्वावश्यकधर्मा इत्यर्थः । एवं संभूय विप्रस्य पट्-
धर्माः तथा चोक्तं मनुना—

“वयणां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः” ॥ इति ।

यद्य च त्रिष्वस्य जीविकाधर्मानाह—अन्यस्याऽप्रतिग्रह इति,
अन्यस्य च त्रिष्वस्याऽप्रतिग्रह इति प्रतिग्रहादिकं याजन-
ध्यापनं चानुजागति, वक्ष्यति चानन्तरमेव “ऋते राजन्यम्” इति,
अयत्तं च अश्वपतिकैकयप्रभृतीनां त्रिष्विष्याणां पुनर्देष्टृणादिप्रजापाने-
ऽपि कृतस्य च त्रिष्वस्य वृत्तन्तरमाह—राज इति विवक्षितं तद्धि-
न्त्यम्, “प्रभुत्वादातिव्यं सर्ववर्णानां स्यात्” इति ब्राह्मणाध्याया-
न्यायिकरूपे त्रिष्विष्यायां याजनाध्यापनयोः प्रतिषिद्धत्वात् । तत्र हि
दशोपैशमासज्योतिषोमादिषु किं त्रिष्विष्ये द्विजातिभिरातिव्यं
कारयितव्यमुन ब्राह्मणैरेवेति संन्यस्तं तत्र त्रयोऽप्यातिव्यमहेति
विद्वत्वाद्दवरणं पुनः पुरुषार्थगतः कर्मवैगुण्य नास्ति । किञ्च
याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः ब्राह्मणैरेव वृत्तुपाया इति नियमः
पुरुषार्थतया स्मर्यते न कर्तव्यतया तेन त्रिष्विष्यैव वातिव्यं
कुर्वन्तौ त्रिष्विष्यतिक्रमात्कामं स्वधर्मात्प्रत्यवेष्टातां न क्रतोः कदा-
चिद्गुणानि नः तस्मात् त्रिष्विष्यैव वातिव्यं कारयितव्यमिति पूर्वपक्षं
प्राप्य “द्विजोत्तमानामातिव्यं ननु त्रिष्विष्यैव त्रयोः ब्राह्मणा-
तिव्यमिति त्रयोः कर्तव्येनापि हि स्मृतः” इति व्याख्यास्याम इत्यु-
पक्रम्य “ब्राह्मणानामातिव्यं” इति यज्ञसूत्रकाराः कर्तव्येन स्म-
रन्तीति स्पष्टमेतत् । तथा च भगवद्भगवन्नेति—

“तत्रियो याजसो यस्य चण्डालस्य विशेषतः ।

कथं सदासि भोकारो हविस्तस्य सुरैर्यथः” ॥ इति

सुरा देवता ऋषयश्च ऋत्विक्कृता इति देवताहविर्भा-
गनिराकारणात् ऋतुवैगुण्यमेव दर्शितम् “राजयाजकयाज्यस्य
यिनश्यति यथा हविः” इति ब्राह्मणातिव्येन द्विविधानाः स्मृतः
बिज्ञानां च दर्शितानि “ब्राह्मणानामिदं हविः” इत्येवमादीनि तस्मा-
द्ब्राह्मणानामेवातिव्यं सिद्धमिति राजान्वितम् । तस्मात् राजन्य-
वैश्ययोर्वाजनाध्यापनाधिकारः अश्वपतिकैकयप्रभृतीनां यज्ञेहा-
न्तेषूपदेष्टृत्वमवगतम् तदध्यापनरूपं किन्तु सूतादीनामिदं

श्रीमद्भिराधनाचार्यद्वयतयावतच्छब्दचन्द्रिका ।

ब्रह्मस्वरूपतदुपासनाद्युपदेष्टृत्वरूपम् । अथापननाम स्वोच्चारणा-
नूच्चारणाय शिष्योद्देशेन भागवत्यात्मकवेदशाशः साङ्ख्यस्य स्वर-
वर्णाद्यनपभ्रंशपूर्वकमुच्चारणम् तस्मादप्रतिग्रह इत्यस्यायमर्थः ।
प्रतिग्रहग्रहणं याजनाध्यापनयोरप्युपलक्षणम् । ये ब्राह्मणानां
याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपा धार्तराष्ट्राः धर्माः न ते राजन्यादेर्जी-
विता भव्यं इति । का तर्हि राजन्यादेर्हृत्तिरित्याह—राज्ञ इति ।
नञ् राजन्यो द्विविधः प्रजापालनाधिकृतस्तदनधिकृतश्चेति । ताव-
दाद्यस्य वृत्तिरनयो चयते द्वितीयस्य तु श्रुतामृताभ्यामित्यनेन-
वक्ष्यति प्रजागोष्ठे । प्रजापालनाधिकृतस्य राज्ञो राजन्यस्याविप्रा-
प्तिमेतत्कारादिभिर्बुद्धिभिः स्वाभिप्राह्यागः करः तदादिभिरा-
दिशब्देन दण्डशुल्कादिकं विवक्षितं वा शब्देन प्रजापालनाधि-
कृतस्य तु वृत्त्यन्तरमेवेति सूचयति ॥ १४ ॥

अथ वेदस्याह—वैदस्य इति । नित्यं प्रवृत्तं विप्रकुलमनुगच्छ-
त्यनुवर्त्तते इति अनुगः तादृशस्वरूपं चार्त्ता कृषिवाणिज्यादिलक्षणा
वृत्तिरस्य स भवेत् । अथ शूद्रस्यावश्यकं धर्मं वृत्तिरूपंचाह-
शूद्रस्येति । नञ् द्विजमुधूपा शूद्रस्यावश्यको धर्मः स्वामिनो
वृत्तिश्च अवेत्स्वामिदस्तेनादायित्वा जीवन् भवेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं चतुर्णां वर्णानामावश्यकान् जीविकारूपांश्च धर्मानभिधा-
कऽप्येतेषां वेदोक्तदृष्ट्याप्रे वत्सन्मराणां निवृत्त्युत्पन्नद्वाराणां स्य
मुख्यानुकूलवर्जिते वृत्त्यन्तरात् गृह—भावेति । विचित्राचार्त्ता कृषि-
गोरक्षादिजगत्पालीनां धार्म्यं निम्नं प्राप्तव्याक्तितमित्यर्थः “शास्त्रीन
कौपीने धृष्टा कार्ययोः” इति निपातितः शास्त्रीनशब्दः न इदं द्वितीयं
यायावर्थं यायावत् प्रधायां तस्य कर्म यायावर्थं प्रधा-
सादिना यायावर्त्तकपर्वजं तृतीयं शिलोच्छ्रयम् “उच्छ्रः कण्ठश आ-
दानं कण्ठशोच्छ्रं शिलम्” तदुक्तमेकीकृत्य चतुर्थं विप्रस्य
वृत्तिरनुकूलं आर्त्ता चतुर्णां वृत्तीनां पूर्वपूर्वापेक्षयोस्तस्य
अथस्ती ज्यायसी उच्छमेति यावत् । यद्यपि पूर्वं विप्रस्याध्ययना-
दीनि षडन्यस्याप्रतिग्रह इति विप्रस्य प्रतिग्रहवृत्तेः कथि-
तत्वात् अथ शास्त्रीनं यायावर्थमिति च न कथनीयम्; तथापि स
एव प्रतिग्रहो यायावर्त्तकस्य पूर्वकश्चेति विप्रस्य इति वक्तुं शास्त्रीनं
यायावर्थमेत्युक्तम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराधनाचार्यद्वयतयावतच्छब्दचन्द्रिका ।

आर्योद्देशपरम् । विषयभोगेन कृतिवृत्तिः विषयविपर्यये हेतु-
प्राप्तिनां स्वत एव निषिद्धकर्मवेषा इहा तस्याः पर्यालोचनं
मोक्षविषयीतप्रवृत्तिदर्शनं वा मौनं मन्त्रार्थचिन्तनं प्रजापवर्जनं
वा आत्मविमर्शेन सात्वित्वात् ॥ ९ ॥

तेषु नृषु आत्मदेवताबुद्धिः परमात्मास्थित इति ज्ञानम्
सुतरामित्यनेन नृषु विशेषतः कर्तव्यमिति सूचयति—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियसंयमः ।

दमः क्षमार्जवं दानं सर्वेषां धर्मसाधनम्” ॥

इति स्मृतत्वादिषां धर्माङ्गत्वं नतु धर्मत्वमिति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥

नतु, तर्हि कोऽयं धर्मो नामेत्याशङ्क्य सर्वसाधारणं धर्म-

माह—धर्मश्चमिति । मृतां वा गतिः स्थितिस्तस्याः सेवा
सङ्गतेः सेवेति वा दास्यात्मसमर्पणयोरैकार्थत्वात् कथं पृथ-
ग्रहणं कृतमित्याशङ्क्य—

अनाद्यनन्तकालेषु मुक्तौ संसार एव च ।

गतिरस्योदयल्लेको निष्णुर्मौ सर्वदेव तु ॥

इति संप्रतीतिकं ज्ञानं विद्यादात्मसमर्पणम् ।

बहिःश्वरदासत्वं दास्यात्मसुचकते बुधैः ॥

इत्यनेन परिहरणीया । अनाद्यनन्तकालं गतिं स्थित्वा विष्णुः
सर्वत्र मां प्रेरयतीति प्रीतिपूर्वकज्ञानमात्मसमर्पणं प्रतिमादि-
सन्निहितभगवदासत्त्वज्ञानं दास्यम् ॥ ११ ॥

तारनस्वज्ञानार्थं ब्रह्मादिविषयभवाद्यादिरपि धर्मः स्यादतो
विशिष्टोच्यते इत्यत उक्तं पर इति, “एष मे सर्वधर्माणां धर्मो
धिकृतमो मतः” इति वचनात्समुदाहृत इति समीचीनत्वं कुतो
ऽत्राह—त्रिशल्लक्षणेति । अनन्तलक्षणास्य हरेस्त्रिशल्लक्षणास्युक्तत्वं
“तथापि पुरुषाकारो अकानां त्वं प्रकाशसे” इति वचनात् भक्त-
प्रकाश्याकारविषयविषयप्रकाश “सतपादश्चतुर्वर्त्तः” इत्यादिशालेषु
पुरुषलक्षणास्य निरूपितत्वात् इह च भक्तिप्रचयाय शोक्तमिति
ज्ञायते अनन्त भगवदोषणरो धर्मो नान्य इत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

एवं धर्मस्वरूपं निरूपणं तद्विकारिणं निरूपयति—संस्कारा
इति । निषेकादिश्रद्धाभावात् ये संस्कारास्ते यस्याविच्छिन्ना
अखण्डिताः स हिंसा एवामि—नेति शेषः । जविच्छेद्य-
त्वेन कर्तव्यत्वे योऽनुष्ठायते रात्राह—यैदिकेति । वेदप्रतिपाद्य-
त्वेन प्रासादिकत्वेन कर्तव्यता इत्यर्थः । नन्वेवं द्विजमात्रसा-
मान्यं किञ्चेत्याह—आद्य इति स्त्रीणां आत्मज्ञातित्वेपि मन्त्रेण
क्रिया एता इति यदतः शिष्टाचारत्वेन संपृहीतत्वात् इह
वैदिकत्वेपि कर्तव्यत्वं नतु स्त्रीणां वैदिकसंस्काराभावे यागा-
नधिकारित्वमित्यस्येदमेवोत्तरं वैदिकाद्य इति वैदिका अवैदि-
काश्च सन्तीत्यर्थः तदुक्तम्—

“निषेकाद्याः इमं यान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ।

गर्भाधानश्रौतौ पुंसवनं च स्यन्दनात्पुरा ॥

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मासतो जातकर्म च ।

अहन्वेकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ॥

षष्ठेऽन्यप्राशनं मासे चूडा कार्या ययाकुलम् ।

एवमेतः धर्मो याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥

तूष्णीमिताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्वकः ।

इत्यादि—

तां पूषज्जिवतमाभेरयस्यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति ।

या न उरु उशती विश्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं ॥

उपोयमे परासृष्ट्य मा मे दक्षशि मन्त्रयाः ।

सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणांमिवास्मिका ॥

इत्यादि संस्कारमन्त्राः ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्याः शुद्राश्चत्वारः
वर्णास्तेषां आद्यास्तयो द्विजाः तेषां साधारणं धर्ममाह इज्येति
“ब्रह्मक्षत्रियविदुश्च वर्णास्त्वाद्यास्तयो द्विजाः” इति स्मृतेः “इज्या
ध्ययनदानानि विप्रस्य क्षत्रियस्य च” इत्यादेः एतान्यपि द्विज-
मात्रस्य न किन्तु विशिष्टानामित्याशयेनाह—जन्मेति । जन्मना

श्रीमद्विजयध्वजनीयेकृतपरस्तावली ।

कर्मणा वा ऽवदातानां “कारिणां यजेत वृष्टिकामः”, मलवद्वा-
यसा न सम्बदेव” इत्यादिवेदोदिताः क्रियाश्च विहिता इत्याह,
क्रिया इति ॥ १३ ॥

विशेषधर्माह—विप्रस्येति । अध्यापनयाजनप्रतिग्रहाः ततो
ब्राह्मणादन्यस्य क्षत्रियादेरप्रतिग्रहः “प्रतिग्रहाधिको विप्रो याज-
नाध्यापने तथा” इति वचनात् प्रतिग्रहादिनापि प्रवृत्तिसमिप्रेत्य
राजदिवृत्तिमाह—राज्ञ इति । आदिशब्देन न्यायतो दण्डा-
द्यागन् धनं गृह्यते प्रजागोपुत्स्वित्येन प्रजागुप्यैव ततो धन-
माहर्तव्यम् अन्यथा दुष्कृतमेवादत्त इति सूचयति, वाशब्देन
देवा गृह्यन्ते देवविप्रैर्वितेत्यर्थः दण्डार्हविप्रमन्तरेण चेति ॥ १४ ॥

वार्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यलक्षणा स्वामिनः सकाशाजीवनं
चेति शेषः । भृत्यानां स्वामिनः शुभ्रूपा च वृत्तिरिति वा ॥ १५ ॥

विप्रवृत्तिं कण्ठोत्साह—वाञ्छेति । अत्र वार्तादिकमाप-
दीति ग्राह्यं विप्राऽनुज्ञया क्षत्रियवैश्ययोस्तत्त्वविज्ञापनं धर्म इत्यु-
च्यते ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवशोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

संस्कारा इत्यर्हकाम. ननु, शूद्रस्यापि तेषु संस्कारेषु कृतेषु
द्विजत्वं स्वास्तत्राह—अजो यं सृष्ट्वा द्विजं जगाद द्विजत्वेन निदि-
देश तज्जातिक एव संस्कारेषु लक्ष्येषु द्विजः स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अविशद्वेति वा शब्दान् कचिद्विग्राहपीत्यर्थः । वपनं द्रविण्या-
दानमित्यादेः ॥ १४ ॥ १५ ॥

श्रीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

समहसां महतां सेवा विपर्ययेहा निष्फलकिशास्तासां
पर्यलोचनं मौनं वृथा वाक्यनिवृत्तिः आत्मविमर्शनमात्मनो
देहभिन्नत्वभावता ॥ ८ ॥

अध्यायादेः अन्नमोदनं आद्यं मोदकादि तत्तदादेर्वस्त्रसक-
चन्दनादेर्यथोचितं विमर्शयेव ग्रहणम् आत्मवत् देवतावच्च बुद्धि-
र्भाविता ॥ १०—१२ ॥

इदानीं वर्णधर्मान् वक्तुं द्विजानां लक्षणमाह—संस्कारा मन्त्र-
पुन्यो गर्भाधानादयो यस्मिन् स वा स द्विजः विशिष्टज-
संस्कारो द्विजबन्धुरित्यर्थः । अजो ब्रह्मा यं जगादेति ब्रह्मसृष्ट्या-
रम्भत एव प्रवृत्तायां द्विजजातौ विशुद्धमातापितृकं जन्मैव मुख्यं
लक्षणमित्यर्थः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वृत्तिरूपान् धर्मानाह—विप्रस्येति सार्द्धैः
सप्तभिः । षट् विहितानीत्यनुपङ्गः । तत्र त्वध्यापनं याजनं प्रति-
ग्रहश्च जीविका । तथा च मनुः—

[६४]

“पश्यान्तु कर्मणामभ्य त्रीणि कर्माणि जीविषा ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः” ॥ इति
अन्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रह इति याजनाध्यापने आपद्वृत्ती
प्रतिग्रहस्तस्यापद्यपि निषिद्धः प्रजागोपुत्सुगिति पालयमानाभिः
प्रजामिदं प्रणत्युपायनमेव वृत्तिरित्यर्थः । विप्रमिच्छात् लोकात्
करदण्डशुल्कादिभिर्वा ॥ १४ ॥

वार्ता कृषिवाणिज्यादयो वृत्तियस्य सः द्विजशुभ्रूपा धर्मेः
स्वामिनो द्विजस्य शुभ्रूपा सेवा वृत्तिश्च ॥ १५ ॥

विप्रस्य वृत्त्यन्तरायाह—वार्ता विचित्रा विविधा तत्र
शालीनमयाचितं यायाचरं प्रत्यहं धान्यमात्रयाश्चा शिखं शालि-
क्षेत्रादौ स्वामित्यक्तकशिपोपादानं उच्छ्रानं आपणादिपतितकणो-
पादानम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सन्तोषो न्यायागतेनाभादिना ऽलंबुद्धिः ग्राम्येहोपरमः अध्या-
मिकजनचेष्टात्यागः विपर्ययेहा विपरीतफलास्तु चेष्टास्तु हेयदृष्टिः
मौनं निष्फलभाषणत्यागः आत्मविमर्शनं देहेन्द्रियमनोबुद्धिभ्यः
पृथक्भूतस्यात्मनो ऽनुसन्धानम् ॥ ८ ॥

तेषु भूतेषु आत्मवत् भानार्हत्वात् देवतावद्भगवद्भक्त भगव-
दंघत्वात् बुद्धिर्भाविता ॥ १० ॥

अथ श्रीकृष्णस्य सेवा परिचर्या इत्याऽर्चनम् ॥ ११ ॥

गुणामित्युपलक्ष्यं तत्फलत्रस्यापि त्रिशलक्षणवान् सत्य-
त्वादित्रिगुणभागवान् येन सर्वोत्तमा भगवान् तुष्टो भवति ॥ १२ ॥

इदानीं वर्णधर्मान् वक्तुं द्विजलक्षणमाह—यमजो ब्रह्मा
गायत्र्यादिना सृष्ट्वा जगाद द्विजकुलत्वेनोक्तवान् यज्ञैव गर्भा-
धानादयः संस्काराः श्रविच्छिन्नाः स द्विजः ब्रह्मप्रवर्तितकुलजः
संस्कारवान् द्विज इत्यर्थः । “गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा
राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचिच्छूद्रम्” इति श्रुतिरत्रानुसन्धेया
शूद्रकुलं मन्त्रपूर्वकं ब्रह्मणामप्रवर्तितम् एव शूद्रस्य द्विजाति-
संस्काराभावात् द्विजत्वं “विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपिलभतं
सदा” “न केनचित् समस्तचक्रन्दसा तं प्रजापतिः” इति श्रुतिः
द्विजावश्यकान् धर्मानां ऽप्येति । जन्मना ब्रह्मप्रवर्तितकुलोत्पत्त्या
कर्मणा संस्कारेण चावदातनां शुद्धानाम् आश्रमचोदिताः
ब्रह्मचर्याश्रमविहिताः ॥ १३ ॥

चतुर्णां वर्णानामावश्यकान् जीविकार्थांश्च धर्मानाह—विप्रस्येति,
सार्द्धैः सप्तभिः । अध्ययनाध्यापनयाजनयाजनदानप्रतिग्रहाः इत्यध्यय-
नादीनि षट् कर्माणि विप्रस्य, तत्राध्यापनयाजनप्रतिग्रहाश्च जीविकाः

“पश्यान्तु कर्मणामभ्य त्रीणि कर्माणि जीविषा ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः” ॥ इति.

मनुवचनात् अन्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रहः प्रतिग्रहमात्रः
अर्थात्प्रतिग्रहातिरिक्तानि अध्ययनाध्यापनयाजनयाजनदाना-
न्यर्थः ॥ १४ ॥

जघन्यो नोत्तमां वृत्तिमनापदि भजेन्नरः ।

ऋते राजन्यभापस्तु सर्वेषामपि सर्वशः ॥ १७ ॥

ऋतामृताभ्यां जीवेत ऋतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यामृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥ १८ ॥

ऋतमुज्झशिलं प्रोक्तममृतं यदयचितम् ।

मृतं तु नित्ययाश्चा स्यात्प्रमृतं कर्षणां स्मृतम् ॥ १९ ॥

सत्याऽमृतं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिर्नचिसेवनम् ।

वर्जयेतां तदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सिताम् ।

सर्वदेवयो विप्रः सर्वदेवमथो नृपः ॥ २० ॥

श्रीवच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृषिवाणिज्यादिकृपा वार्त्ता वृत्तिर्यस्य सः शूद्रस्य द्विज-
शुश्रूषा आश्रयको धर्म इत्यर्थः । स्वामिनः प्रजादिद्वारेण नियत-
कर्मकारणितुस्तु द्विजस्य शुश्रूषा वृत्तिर्जीविका भवेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

विप्रस्य जीविनान्तरनाह—वार्त्तेति । विचित्रा वार्त्ता कृष्यादि-
रूपा शालीनसयाचितप्रदृशश्च वायावरं भिक्षादनम् शिखोक्तं
चेति अतुल्यो ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

सन्तोष, समदर्शियों की सेवा, धीरे धीरे ग्राम्य चेष्टाओं
से विराम, मनुष्यों की बौकिक चेष्टाओं को निष्फल देखना,
मौन और आत्मा का विचार ॥ ९ ॥

हे पाण्डव ! और यथा योग्य मागी मात्र को अन्नादिका अच्छी
तरह विभाग करना उन अतिथि प्रशुति प्राशियों में और मनुष्यों
में निरन्तर दैवत वृत्ति करना ॥ १० ॥

आपने दैवत श्रीहरिके गुणोंका अवलम्ब और कीर्तन तथा महजनों
के प्राप्य श्रीगोविन्दकी सेवा पूजा साष्टांगप्रणाम, गायत्रि मन्त्र
भाव, और आत्मसमर्पण, अर्थात् पञ्चशत शास्त्रोंका अवलम्ब-
शरणागतिः ॥ ११ ॥

हे राजर् ! यह सर्व मनुष्यों का साधारण हीन (३०) लक्षण वाला
धर्म कहा गया है सर्वोत्तमा भीमवारायण इसी के आचरण से
सन्तुष्ट होते हैं ॥ १२ ॥

और अविच्छिन्न अर्थात् परम्परासे संस्कार गर्भाधानादि
निरन्तर जिनके यहां चले आते हैं और ये संस्कार ब्रह्माने जिस
व्यक्तिके कहे हैं वेही द्विज है । और द्विजन्माओं को अर्थात् ब्राह्मण

क्षत्रिय और वैश्यको जोकि जन्मकर्म से शुद्ध है उनको इज्या (यज्ञ
करना) अध्ययन (वेदपठना) दान (दान देना) यह तीन कर्म
वेद विहित हैं, और आश्रम के उचित जो किया है वो भी निहित
है ॥ १३ ॥

और ब्राह्मण को अध्ययनादिक छै (६) कर्म विहित है, वो
छै ये हैं कि (यजन याजन अध्ययन अध्यापन दान प्रतिग्रह)
ब्राह्मण से अन्य को प्रतिग्रह (दातलेना) निषिद्ध है प्रजा-
पालक राजा की जीविका यह है कि विप्र को छोड़कर और
योगों से वृष्टांश कर लेवै ॥ १४ ॥

वैश्य की जीविका वार्त्ता (खेती, गोशुल्का, व्यापार, व्याज)
है । और सदा ब्राह्मण कुलके अनुगामी रहना यह वैश्य का
धर्म है शूद्र को तीन वस्त्रों की शुश्रूषा करके जीविका करना
यही शूद्र का धर्म है ॥ १५ ॥

पत्नी, १ हिठाईके बिना, बिना मागों मिलजावै; २ प्रतिदिन
अन्न की भिक्षा, ३ (शित) खेत में शिला वानले, ऊँछ बाजार
में दाना बीनले, ४ वष यह चार प्रकार की वृत्ति ब्राह्मण
की है, इसमें उत्तराशर अष्ट है ॥ १६ ॥

श्रीशरस्वामिकृतभार्यार्थदीपिका ।

वृत्तिष्वेव व्यवस्थां दर्शयन्नापद्वृत्तीराह—जघन्यो नीचः उत्त-
ममध्यापनादिकृपां ऋते राजन्यं क्षत्रियस्तु प्रतिग्रहादन्यां
भजेत् ॥ १७ ॥

चतुर्विधां पूर्वोक्तां विप्रवृत्तिमितरेषामपि दर्शयन्नाह—ऋतामृता-
भ्यामिति ॥ १८ ॥

श्लोकं व्याचष्टे अतमिति ॥ १९ ॥

तयोस्तद्वर्जने हेतुमाह—सर्वदेवमथ इति ॥ २० ॥

शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् ।

ज्ञानं दया ऽच्युतात्मत्वं सत्त्वं च ब्रह्मलक्षणम् ॥ २१ ॥

शौर्यं वीर्यं धृतिस्तेजस्त्याग आत्मजयः क्षमा ।

ब्रह्मण्यता प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणम् ॥ २२ ॥

देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम् ।

आस्तिक्यसुद्यमो नित्यं नैपुण्यं वैदग्ध्यलक्षणम् ॥ २३ ॥

शूद्रस्य सन्नतिः शौचं सेवा स्नामिन्यमायया ।

अमन्त्रयज्ञो ह्यस्त्यं सत्त्वं गोविप्रक्षणाश्च ॥ २४ ॥

श्रीभरखाभिकृतभावायदीपिका ।

वर्णानामभिव्यञ्जकरूपान्भर्मानाह-शम इति, चतुर्भिः । अच्यु-
तात्मत्वं श्रीविष्णुपरत्वम् ॥ २१ ॥

शौर्यं युद्धोत्साहः वीर्यं शभावः तेजःप्रागल्भ्यश्च त्यागो दानं
आत्मनो मनसो जय ॥ २२ ॥ २३ ॥

अमन्त्रयज्ञः नमस्कारेणैव पञ्चयज्ञानुष्ठानं तथाच याज्ञवल्क्यः
“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाद्वापहेत्” इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एव विप्रस्य याजगायत्राभे वार्तादिरूपा वृत्तिस्तत्राप्युच्य-
रोत्तरोत्तमत्वं चोक्तम् अयोत्तरोत्तरवर्णस्य स्वस्ववृत्त्याभरूपा
यदिपूर्वपूर्ववर्णस्य चोत्तरोत्तरस्य वा वृत्त्याश्रयणं वक्तुं तादृ-
क्षनापदिताश्रयणं निवेधति—जघन्य इति । जघन्यवर्णो नरः
अनापदि स्वस्ववृत्त्याभरूपापदभावे उत्तमां पूर्वपूर्ववर्णोत्तमवृत्तिर्ना
वृत्तिं न भजेत्प्राश्रयेत् आपत्तु तु राजन्यं विना राजन्यव्य-
तिरिक्तानां सर्वेषामपि यथाज्ञानं सर्वो अपि वृत्तय आश्रयणीया
भवन्ति सर्वेषां सर्वेषा इत्येतावत्युक्तं राजन्यस्य प्रजापालन-
अयुक्तकरादानरूपस्ववृत्त्याभरूपापदि याजनाश्रयणप्रतिग्रहादि-
रूपपूर्ववर्णवृत्त्याश्रयणं वार्ताश्रयणोत्तरवर्णवृत्त्योऽश्रयणं
प्रसक्तसुतेराजन्यमिति निविधयेत् ॥ १७ ॥

अथ विप्रराजन्ययोः स्वस्ववृत्त्याभरूपापद्युपादेयां वृत्ति
निष्कृष्य दर्शयन्तरोत्तरवर्णसंज्ञारूपां वृत्तिं प्रतिवेधति—श्रुता
मृताभ्यामिति । श्रुताद्यन्यतमेन जीयेत श्ववृत्त्या तु कथञ्चन न
जीवेत सर्वथा श्ववृत्तिं नाश्रयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रुतादिपदार्थानाह—साज्जं श्रुतमिति । स्पष्टार्थः ॥ १९ ॥

न कथञ्चनेति वशाच्छे—वर्जयेदिति । विप्रो राजन्यश्च तां
नीचसेवां श्रोतरोत्तरवर्णसेवां युगुप्सितां निन्दितां परिवर्जयेत्
युगुप्सितत्वमेव वदन्विमराजन्यौ विशिनष्टि—सर्ववेदमय इति ।
प्राचुर्यं मयद् पूज्ययोः पूजकसेवानिन्दितेति भावः ॥ २० ॥

अथवर्णानामभिव्यञ्जकार् भर्मानाह-शम इति चतुर्भिः । शमा-
दिपदार्थानामर्थोत्तरिष्यल्लक्षणधर्माव्याख्यायामुक्ताः । तत्र क्षान्ति-
रन्तोषः अच्युतात्मत्वमच्युतप्रयणचित्त्वम् । शमादिकं ब्रह्मलक्षणं
ब्राह्मणकुलाभिव्यञ्जकमित्यर्थः ॥ २१ ॥

शौर्यमिति । शौर्यादिसूत्रलक्षणं क्षत्रियत्वाभिव्यञ्जकं तत्र
शौर्यं लघुह इत्युद्धे प्रवेशसामर्थ्यं वीर्यं परैरनभिभाव्यत्वं धृतिः
त्रैर्यमापद्युःखित्वं तेजः पराभिभवसामर्थ्यं त्यागः क्षोभराहि-
त्यहनशीलता आत्मजयो देहजयः देहधर्मेरनभिभाव्यत्वं क्षमा
सहिष्णुता ब्रह्मण्यता ब्राह्मणकुलानुवृत्तिः प्रसादोऽनुग्रहः रक्षा
प्रजापालनम् ॥ २२ ॥

एवं देवादिभक्त्यादिकं वैश्यलक्षणं तत्र देवगुर्वर्च्यगोभक्तिः
देवाश्च गुरुवध्वार्या ज्ञानवृद्धागावश्चैषां भक्तिः त्रिवर्गेण भर्मादि-
पुरुषार्थनयेण परितोषणं परितुष्टिः अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य
सः आस्तिक्यस्तस्य भाव आस्तिक्यं नित्यसुद्यमः अर्थाजने प्रयत्नः
तत्र नैपुण्यम् ॥ २३ ॥

शूद्रस्य सन्नत्यादिकं लक्षणमित्यनुपपन्नः । सन्नतिः पूर्ववर्ण-
विषये नम्रता शौचं स्नानादिर्ज्ञेयस्नामिन्यमायया निष्कपटभा-
वेन सेवा अमन्त्रयज्ञः नमस्कारेणैव च यज्ञानुष्ठानम् तथाच
याज्ञवल्क्यः “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञाद्वापयेत्” इति
अस्तेयमचौर्यं सत्यममृतावदनं गवां विप्राणाञ्च रक्ष-
णम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तदभावे शूद्रस्य कथमिति तत्राह—जघन्य इति । जघन्यो
नरः शूद्रोऽनापदि तत्सज्जने उत्तमां वृत्तिं तत्त्वज्ञानलक्षणां न
भजेत् कुर्वादित्यन्वयः । आपदि तदभावे तदनुव्या कुर्यादित्यतो
नापदीति विशेषणं पालनादि वृत्तिं वा । ननु, वर्णोद्दीनस्य कथ-
मित्यस्वेदभेवोत्तरं जघन्यो वर्णोद्दीनो नापद्यप्युत्तमां वृत्तिं न
भजेत् “वर्णोऽप्यप्यु वर्णस्तु न ज्ञानी स्यात् कथञ्चन” इति श्रुतिः ।

श्रीमद्विश्वनाथचरितकृतपरमवती ।

राजानं विना सर्वेषां विप्रादीनामापद्युक्तसर्ववृत्तिभिर्जीवने दोषो नास्तीत्याह—ऋते राजन्यमिति ॥ १७ ॥

ऋतादीनामप्रतीतिर्यथाह्यन्त्रे—ऋतमित्यादिना । कर्षणम् कृषिः ॥ १८ ॥ १८ ॥

श्ववृत्तिवर्जने हेतुमाह—सर्वेति । “सर्वा देवता वेदविदि ब्राह्मणो-
वसन्ति” इति श्रुतेः नाविष्णुः पृथिवीपतिरित्यादेशः ॥ २० ॥

विप्रादीनां विनिचय ज्ञाने प्रथमं ब्रह्ममाह—शम इत्यादिना ।
अच्युतात्मत्वं अच्युतमनस्कत्वम् ॥ २१ ॥

त्यागो दातव्ये मुक्तहस्तता आत्मजयो मनोजयः ॥ २२ ॥

त्रिवर्गैर्धर्मार्थकामैः ईश्वरपरितोषणं त्रयो वर्गा येषां ते त्रिवर्गाः
नेषां द्रव्यादिना परितोषणम् ॥ २३ ॥

शूद्रस्यततः सकृत्स्पृष्टाभिरङ्गिराचमनलक्ष्णां शौचं “हृ-
त्कण्ठतालुगामिस्तु यथासंख्य द्विजातयः । शुध्येरन् स्त्री च
शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः” इति वचनात् केशश्मश्रुनखाद्यभा-
रण मौढ्येन ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचरितकृतसारार्थदर्शिनी ।

आपद्रुत्प्राह—जघन्यो नीचः उत्तमां अध्ययनादिकृपां श्रुते
राजन्यं क्षत्रिपदं प्रतिग्रहादभ्यासं भजेत् ॥ १७ ॥

विप्रवृत्तीर्वैश्ववृत्तीश्च काश्चित् सर्वेषामप्यापद्युजानीते ऋता
मृताभ्यापिति ॥ १८ ॥

श्लोकमिमं व्याचष्टे ऋतमिति सांख्येन ॥ १८ ॥

तपोस्तर्जने हेतुमाह—सर्वेति । तेन वैश्यशूद्रयोः नीचसेवा-
याप्यापदि न तावाद् दोष इति भावः ॥ २० ॥

दृष्टानामभिव्यञ्जकानि ब्रह्मणान्याह—शम इति चतुर्भिः ।
अच्युतात्मत्वं विष्णुजनस्कत्वम् ॥ २१—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जघन्यः कनिष्ठवर्णः उत्तमां श्रेष्ठवर्णोचितामनापदि न भजेत्
श्रुते राजन्यं स तु अनापदापि उत्तमामपि याजनरूपामध्यापन-
रूपां च भजतिवत्यर्थः आपत्सु तु यथोक्तव्युत्पत्त्यामे सर्वेषां सर्वशो-
दृत्तयः ॥ १७ ॥

पूर्वाकाश्चतुर्विधा विप्रवृत्तयोऽन्यैरपि ब्राह्मणैः स्वापेक्षया
नीचसेवा तु न कर्तव्या विप्रराजन्याभ्यां तु विशेषतो नीच-
सेवा वर्ज्येत्याह—ऋतामृताभ्यामित्यादि सांख्येयैः ॥ १८—२० ॥

वर्णानां लक्षणान्याह शम इति चतुर्भिः । अच्युतात्मत्वं विष्णु-
मनस्कत्वम् ॥ २१ ॥

शौर्यं न्यायप्राप्तयुक्तोत्साहः वीर्यं प्रभावः तेजःप्रागवश्यम्

त्यागः उदारत्वम् आत्मजयो जितमनस्कत्वम् प्रसादः प्रस-
न्नता ॥ २२ ॥

आस्तिक्यं श्रद्धा उद्यमोऽनालस्यम् ॥ २३ ॥

शूद्रस्य सत्त्व्यादिकम् ब्रह्मणमिति शेषः अमायया निष्का-
पट्येन अमन्त्रयज्ञः नमस्कारेण पञ्चयज्ञानुष्ठानम् तथाच वाङ्-
वत्कथः “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाजहापयेत्” इति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

नीचवर्णो ऊचे वर्णो की वृत्तिको अनापदकाल में न
करे एक क्षत्रिय को छोड़कर अध्ययनादिमात्र ब्राह्मण की
वृत्ति करले, आपद के विनादूसरेकी वृत्ति न करे यह ताल
पर्य है सो आपदमेंभी ग्रह को छोड़कर सब कोई सब की
वृत्ति करे ॥ १७ ॥

ऋत अमृत मृत प्रमृत इन चारों से अपना जीवन करे
अथवा सत्यामृत से जीवै परश्च श्ववृत्ति से कदापि जीवद्
न करे ॥ १८ ॥

ऋत, यह उच्छ शिल्प का नाम है । अमृत, यह विना
मागे जो मिले उसकानाम है । मृत, यह नित्य भीख मागे
से जो अमृत, यह खेती से प्राप्त किये का नाम है ॥ १९ ॥

सत्या मृत, यह वाणिज्य का नाम है । श्ववृत्ति, यह
नीच सेवा का नाम है । ब्राह्मण और क्षत्रिय इस निन्दित
वृत्ति को सर्वदा वर्जन करे क्योंकि ? वि सर्वदेव मय है, और
राजा सर्व देव मय है ॥ २० ॥

शम, दम, तप, शौच, संनोष, शान्ति, (सीधापन)
ज्ञान, दया, और गोविन्द में चित्त लगाना, सत्य, बोलना,
ये ब्राह्मण के लक्षण है ॥ २१ ॥

शूरता, वीरता, धृति, तेज, त्याग, मनका जीतना, क्षमा,
ब्राह्मणोंकी भक्ति, प्रसन्नता, और सर्व वर्णों की रक्षा यह
क्षत्रिय का लक्षण है ॥ २२ ॥

देव गुरु गोविन्द में भक्ति, अर्थ धर्म काम की पुष्टि
आस्तिक होना, नित्य उद्यम करना, और निपुणता यह वैश्य
का लक्षण है, ॥ २३ ॥

नम्ररहना, शुद्ध रहना, निष्कपट स्वामिकी सेवा करना,
विना मंत्र के यज्ञ करना चोरी न करना सत्य बोलना, गो-
विप्र की रक्षा करना ये शूद्रके लक्षण हैं ॥ २४ ॥

स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुश्रूषाऽनुकूलता ।
 तद्वन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम् ॥ २५ ॥
 सम्मार्जनोपलेपाभ्यां गृहमण्डनवर्त्तनैः ।
 स्वयं च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा ॥ २६ ॥
 कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेन दमेन च ।
 वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा कालेकाले भजेत् पतिम् ॥ २७ ॥
 सन्तुष्टाऽलोलुपा दत्ता धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् ।
 अग्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् ॥ २८ ॥
 या पतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा ।
 हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते ॥ २९ ॥
 वृत्तिः सङ्गरजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् ।
 अचौराणामपापानामन्त्यजान्तेऽवसायिनाम् ॥ ३० ॥
 प्रायः स्वभावविहितो नृणां धर्मो युगेयुगे ।
 वेददृग्भिः स्मृतो राजन् ! प्रेत्य चेह च शर्मकृत् ॥ ३१ ॥
 वृत्त्या स्वभावकृतया वर्त्तमानः स्वकर्मकृत् ।
 हित्वा स्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणातामियात् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्त्रीधर्मानाह—स्त्रीणामिति, पञ्चभिः । पतिरेव देवो धाम्नाम् तस्य
 पत्युरेव शुश्रूषा पादसंवाहनादिभिः तदनुकूलता च हिताचरणं
 तस्य यद्व्रतं नियमस्तस्य धारणमाचरणं तदनुवृत्त्यं पतिव्रतानां
 लक्षणं धर्मश्च ॥ २५ ॥

किञ्च सम्मार्जनोपलेपाभ्यामित्यादिः पतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः
 परिमृष्टा उन्नतनादिना निर्मलीकृताः परिच्छदा गृहोपकरणानि
 यथा ॥ २६ ॥ २७ ॥

किञ्च सन्तुष्टा यथास्वभावेन तावन्मात्रयोगेऽप्यलोलुपा दक्षा
 अनलसा प्रिया सत्या च वाग्ब्रह्माः सर्वत्राप्यग्रमत्ताऽवहिता अप-
 तितं महापातकदूषितम्, यथाह, याज्ञवल्क्यः “आशुजेः सम्प्रतीक्ष्यो
 हि महापातकदूषितः” इति ॥ २८ ॥

तत्परा सती भजेत् श्रीहरिमिव हर्यात्मना पत्या सह ॥ २९ ॥
 प्रतिलोमजानुलोमजानां वृत्तिमाह—वृत्तिरिति । तत्तत्कुलकृता
 कुलपरम्पराप्राप्ता परम्पराप्राप्तमपि चौर्यहिसादिकं च प्रतिषेधति,
 अचौराणामपापानां चेति तत्तत्प्रदर्शनार्थं कांश्चित्प्रतिलोमजविशेषा-
 नाह—अन्यजेति “रजकश्चर्मकारश्च नदो वृद्ध एव च । कैवर्त्तमेदमि-
 ष्णवाश्च सप्तैते अन्यजाः स्मृताः” अन्तेऽवसायिनस्तु चण्डाल-

पुत्रकसमातङ्गादयः तेषां परम्पराप्राप्तेष्वन्यनिर्णयनादिदृष्टिरि-
 त्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्रापि परधर्मात् नीचोऽपि स्वधर्मे एव श्रेयानित्याह—प्राय इति,
 स्वभावेन सत्त्वादिप्रकृत्या विहितो धर्मः शर्मकृत्युलहेतुः स्मृतः कैः
 वेदा एव न ह्यश्चर्येषां तैः भगवता चोक्तम् “श्रयान्स्वधर्मो विमुक्तः
 परधर्मात्स्त्रुष्टिताव” इति ॥ ३१ ॥

ननु, स्वाभाविकस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वात्कथं सुखहेतुत्वं तत्रा-
 ऽऽह—वृत्त्येति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ स्त्रीणां धर्मानाह—स्त्रीणामिति । पतिरेव देवो देवतं
 यातां तासां स्त्रीणाम्, तस्य पत्युः शुश्रूषा परिचर्या तदनुकूलता
 च तस्य पत्युर्वन्धुषु पितृभ्रात्रादिषु अनुवृत्तिः तस्य तु यद्व्रतं
 पत्यर्थं यो नियमस्तस्य धारणमेतदनुवृत्त्यं पतिदेवतानां पति-
 व्रतानां स्त्रीणां लक्षणं धर्मश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च सम्मार्जनोपलेपाभ्यां गृहस्थेति शेषः । गृहसम्मार्जनादिभिः
 पतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः । लोकः जलविक्षेपः मण्डनं पिष्टैरलङ्कारः

श्रीमद्भोरराधवाचाथ्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वर्त्तन्तं नित्यं खगृह एवावस्थानम् एतैः कथंभूता खयं मण्डिता
मलंकृता परिमुष्टाः विशोभिताः परिच्छदाः पात्रवस्त्राभूषणादयो
यथा तादृशी ॥ २६ ॥

उच्चावचैर्नानाविधैः पत्युरपेक्षितैः कामैः प्रशयेण विनयेन दमेन
उपशान्त्या सत्यैः प्रियैश्च वाक्यैः प्रेम्णा च कालेकाले उचितसमये
उचितकामेषु सन्तुष्टा यथात्मानेन तावन्मात्रभोगेऽप्यलोलुपा
द्वक्षान्तलसा धर्मज्ञा भर्तृशुभूषणमेव परं धर्मं जानातीति प्रिया
तथोक्ता सत्या च वाग्यस्याः सा वाक्यैः सत्यैरिति पतिविषये
सत्यवाक्यमुक्तम् प्रियसत्यवागित्यनेन तदितरविषयेऽपीलतो न
योनिरुक्तम् ॥ २७ ॥

सर्वत्राप्यप्रमत्ता अवहिता शुचिः परिशुद्धा स्निग्धा अनुरक्ता
पति भजेदपतितं महापातकरहितं पतिं भजेत् तु शब्देन पतितं
न भजेदिति सूचितम्. यदाह, याज्ञवल्क्यः “आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो
हि महापातकदूषितः” इति ॥ २८ ॥

एवविधस्य भर्तृभजनस्य फलमाह-येति । श्रीलक्ष्मीहंरिमिव
या स्त्री हरिभावेन तत्परा स पतिरेव परो देवतं यस्याः सा पतिं
भजेत् सा ह्यर्थात्मना हरिरूपेण हरिसमानरूपेण पत्यासह श्रीहं-
रिणा सहैव हरेर्लोके मोदते शनैः पत्या सह मुक्ता भवेदि-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ सङ्करजातीनां वृत्तिमाह-वृत्तिरिति । सङ्करजातयः प्रति-
लोमजाः अनुलोमजाश्चेति द्विविधाः तत्रोत्तरवर्णात्पूर्ववर्णायां
स्त्रियां जाताः प्रतिलोमजाः पूर्ववर्णावुत्तरवर्णायां जातास्त्वनु-
लोमजाः तेषां तत्कुलकृता कुलपरम्पराप्राप्तैव वृत्तिर्भवेदिति.
कुलकमागतमपि चौर्येहिंसादिकं निषेधम् तान्विशिनष्टि-अचो-
राणामपापानाश्चेति । तत्र प्रदर्शनार्थं कांश्चित्प्रतिलोमजविशेषानाह-
अन्त्यजाश्चांतेवसायिनश्च तेषां सङ्करजातीनामित्यन्वयः तत्र—

“रजकश्चर्मकारश्च नदीवृन्दइव च ।

कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजातयः” ॥

अन्तेऽवसायिनस्तु चण्डालपुलकसमातङ्गादयः तेषां परम्पराप्राप्तैव
वस्त्रनिर्माणनादिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

“भेषान् खड्गमौ विगुणं परधर्मान् खनुष्ठितात्” इति भगव-
दुक्तमर्थमाह-प्रायश्चिन्, द्वाभ्याम् । हे राजन् ! नृणां ब्रह्मचूत्रादिरु-
पेणावस्थितानां सर्वेषामपि प्रायशः खभावविहितः सात्त्विकादि-
खभावानुसारेण विहितः । यदा भावः प्रकारः वर्णाधमादिरूपः
खस्ववर्णाश्रमोद्देशेन विहित इत्यर्थः । इत्याध्ययनादिरूपः स एव
धर्म इह लोके प्रेत्याऽपुत्र च लोके धर्मकृत सुखकृदेहभिर्मेन्वादिभिः
स्मृतः कथितः ॥ ३१ ॥

एवं वृत्तिरपि प्रातिस्विकीज्यायसीति वदन्नेववर्त्तमानस्य
फलमाह-वृत्तेति, खभावकृतया वर्णाश्रमादिखभावकृतया वृत्त्या
अध्यापनादिरूपया जीविकया खकर्मणीज्यादिरूपे वर्त्तमानः
खखकर्मनुतिष्ठन् खभावजं सात्त्विकादिखभावप्रयुक्तं प्राकृतस्त्वा-
दिगुणवद्भूताप्रयुक्तं बन्धकं पुण्यपापात्मकं कर्म हित्वा “धर्मेण
पापमपनुदयविधेयां मृत्युं तीर्त्वा” इत्यादि श्रुत्यर्थाऽत्राभिसंहितः

शनैर्निगुणतां सत्त्वादिगुणराहित्यं प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मुक्ति-
मिति यावत् इयात् प्राप्नुयादिति शनैरित्यस्य भगवदुपासननिवृ-
त्तिद्वारा प्राप्नुयादित्याशयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्त्रीणां सामान्यलक्षणमाह-स्त्रीणामिति । अनुकूलतोक्तकारित्यं
“यत्रानुकूल्यं बन्धस्थोऽस्त्रिवर्गस्तत्रवर्द्धते । स्त्रीभिर्भर्तृवचः कायमेव
धर्मः परं स्त्रियः” इति वचनात् तद्वन्धुषु भर्तृवन्धुषु भागिनयादिषु
तद्वन्नभारणं पानिप्रत्यं तस्य यद्वन्नं तदेवास्या व्रतमिति वा ॥ २५ ॥

गृहमण्डनवर्तनेगृहालङ्कारकरणौः ॥ २६ ॥

कामैर्विषयैः ॥ २७ ॥

अलोलुपा अयान्मासमिच्छापरहिता अपतितं ब्रह्महत्यादिपात-
करहितम् ॥ २८ ॥

अस्मिन् पत्यौ हरिः सन्निहित इति या वृद्धिः स हरिभावः
“हरिरास्मिन् स्थित इति स्त्रीणां भर्तृरि भावना । शिष्याणाञ्च
गुरौ नित्यं शूद्राणां ब्राह्मणादिषु । भृत्यानां स्वामिनि तथा हरिभाव
इतीरितः” इतिवचनाज्जतयोरैक्यायैः ह्यर्थात्मना हरेर्विशेषसंनि-
धानवता पत्या सह ॥ २९ ॥

क्षत्रियाद्विप्रस्त्रीसूतानां विप्रान् क्षत्रियस्त्रीजातानां क्षत्रियाद्वि-
प्रस्त्रीसूतानां वैश्याच्छूद्रस्त्रीसूतानामित्येवं जातानां का वृत्तिरिति
तत्राह-येषां जानिर्विशेषाः अम्बष्ठनिषादपारशवादिनाम्ना ज्ञातव्याः
तदुक्तं विप्रान्मृद्धावसिकास्त्री राज्ञोऽम्बष्ठविशोऽङ्गना” इत्यादि मध्य-
यनमन्त्रेणाम्बष्ठादीनां संस्कारादिकं तत्कुलालुल्येन तेषां गुणमाह,
अचौराणामिति. यद्य यस्याविहितं तत्करणं चौर्यं तद्वहितं शूद्रा-
दूमाह्वयणं जाता अन्त्यजाः रजकादिसप्त कारपरतो जाता अन्ते-
ऽवसायिनः पुलकसमातङ्गादयः येषां तत्कुलविहित एव धर्मः
“ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वेदेहिकस्तथा । शूद्राजातस्तु
चण्डालः सर्ववर्णाविगर्हितः” इति च ॥ ३० ॥

तत्तद्वर्णैस्तत्तत्समावेनानुष्ठितस्य धर्मस्य फलमाह-प्रायश्चित्ति,
सात्त्विकादिखभावानुसारेण ब्राह्मणाणां विहितः अन्नप्रमाणमाह,
वेदेति स्मृतो ग्रन्थस्वरूपेण कृतः प्रत्य परलोके “नाश्रमः कारणं
धर्मं क्रियमाणो भवेद्भि सः ॥ अतो यदात्मानः पथ्य परस्य
न तदा चरेत् ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज” इत्यादिवच-
नात् भक्त्युपबृंहितस्य धर्मस्यापेक्षितान्शेषपुरुषार्थहेतुत्वं न केवल-
स्येत्यभिप्रायेण प्राय इत्युक्तम्. तत्र तत्क्षेत्रेषणवर्णने ग्रन्थवाहुल्यं
स्यादित्युपरम्यते ॥ ३१ ॥

न केवलमनेन धर्मेण खर्गादिप्राप्तेरपि तु भक्त्यादिसाधन-
पूयैर्न मुक्तिरपि स्यादित्याह-वृत्तयेति । खभावेन आत्मना कृतया
प्रेरितया सात्त्विकादिखभावपूयैर्वा वा वृत्त्या जडलक्षणाया भक्त्या
वा योग्यतया आविहितकर्मणि वर्तमानः पुरुषः शनैःशनैर्बहुनां
जन्मनामन्ते स्वभावजं कर्म पुण्यपापानां मुक्त्वा निगुणतां
मुक्तिम्. “यदेव विद्यया कर्तव्यं श्रेयसा तदेव वीर्यवसरं

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भवति" इति श्रुतेः । ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितो नित्यानन्दाविर्भावलक्षण-
पुरुषार्थस्य हेतुः यदप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्मकरोति "तद्वस्यान्ततः
क्षीयत एव" इति श्रुतेः तत्त्वज्ञानपूर्वकं भगवद्भक्तप्रद्वेषोपरक्तः प्रवृद्धो-
धर्मो नित्यदुःखाविर्भावलक्षणपुरुषार्थस्य त्रैविद्या मां सोमपाः पुन-
पाया यन्नैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्त इत्यादि नित्यं प्रार्थनादिगुणो-
परक्तो नित्यसर्वगुणानिमित्तसुखलक्षणस्येत्यादि ॥ ३२ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वाध्वीनां लक्षणाणि धर्माश्चाह—स्त्रीणामिति, पञ्चभिः । पति-
रेव देवः पूज्यो यासाम् ॥ २५—२८ ॥

हृदयात्मना पत्या सह ॥ २८ ॥

अनुब्रूमप्रतिब्रूमजानां वृत्तिमाह—वृत्तिरिति । कुलकृता कुल-
परम्पराप्राप्ता यथा नापितरजकादीनां मृगडनवस्त्रनिर्णयजनादिका
अपापानामिति कुलपरम्पराप्राप्तमदिरापानविधवाविवाहादिपा-
पवनां पापभाव उक्तः । चौर्यं तु तेषामपि प्रतिषिद्धिमित्याह-
अचौराणामिति । अचौरत्वे सर्वे सत्येव वृत्तिः कुलकृता विहितता
पापभावश्चोक्त इति भावः । तत्र प्रदर्शनार्थं काश्चित् प्रतिब्रूमज
विशेषानाह—अन्त्यजेति—

"रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदमिह्याश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः" ॥

अन्तेऽवसायिनस्तु चाण्डालादयः ॥ ३० ॥

भेष्टादपि परधर्माज्ञाचोऽपि स्वधर्मः भेयानित्याह—प्राय इति ।
वेदहर्गिष्वेदज्ञैः शर्मकृतं सुखहेतुः स्मृतः भगवता चोकम्. "भेयान्
स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् इति प्रायग्रहणात् दुर्जातीनां
दुराचारात्यागस्तु नाशर्मकृत् ॥ ३१ ॥

शनैर्बहुजन्मान्त एव । यदुक्तम्. "स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः
पुमान् विरञ्जितामेति" इत्यादि ॥ ३२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ स्त्रीधर्मानाह—स्त्रीणामिति, पञ्चभिः । पतिरेव देवः पूज्यो
यासां तासाम् तस्य पत्युः शुश्रूषा सेवा अनुकूलता तच्चित्तानु-
सारित्वं तस्य यद्गतं नियमस्तस्यनित्यं धारणमिति लक्षण-
मिति शेषः ॥ २५ ॥

किञ्च संमार्जनादिभिः पतिं भजेदित्यग्निमेषान्वयः ॥ २६—२७ ॥

किञ्च अलोलुपेति छेदः स्निग्धा प्रीतिमयी अपतितं भजेद
महापातकी तु आशुद्धेः परीक्ष्यः तथाह—याज्ञवल्क्यः "आशुद्धेः
संपरीक्ष्यो हि महापातकदूषितः" इति ॥ २८ ॥

हरिरात्मा आश्रयो यस्य तेन पत्या सह ॥ २९ ॥

अन्त्यजान्तेवसायिनाम् अन्त्यजान्तेऽवसायिप्रभृतीनां सङ्करजा-
तीनां प्रतिब्रूमजानां तत्तत्कुलकृता तत्तत्परम्पराप्राप्ता वस्त्रनिर्ण-
यजनादिकृता वृत्तिर्भवेदिति परम्पराप्राप्तमग्नि चौर्यादिसादिकं स्वाज्य-
मित्याशयेनाह—अचौराणामपापानामिति । तत्रान्त्यजाः "रजकश्च-
र्मकारश्च नटो वरुड एव च । कैवर्त्तो मेदमिह्याश्च सप्तैते अन्त्यजाः
स्मृताः" अन्तेऽवसायिनस्तु चाण्डालपुष्कसमातङ्गादयः ॥ ३० ॥

वेदहर्गिः वेदविद्भिः मन्वादिभिः स्वभावतः वर्णादिभावा-
नुसारेण विहितोऽनुज्ञातः नृणां धर्मः इह प्रेत्य च शर्मकृतसुखदः
स्मृतः तथा च स्मृतिः "भेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मो भयावहः"
इति ॥ ३१ ॥

निर्गुणतां गुणातीततताम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

और स्त्रियों के लक्षण (धर्म) यही है कि पति को देवता
के सहश माने, और उसकी शुश्रूषा करे, पति के अनुकूल रहे
और पति के वन्धुवर्गों का अनुवर्त्तन करे, तथा नित्य पति
ही के व्रत को धारण करे ॥ २५ ॥

संमार्जन (फाड़बगाना) उपलेप (छीपनापोतना) औदु-
से मण्डलवर्त्तन (चौकपूरने) से गृह को मण्डित (भूषित) रखे
और नित्य आप भी अपने उपकरणों से स्वयं भूषित रहे ॥ २६ ॥

सुशीला स्त्री घर के ऊँचे नीचे सर्व कामों से नम्रता से
इन्द्रियों के जीतने से तथा सत्य और प्रिय वाक्यों से प्रेम से
समय २ पर पति की सेवा करे ॥ २७ ॥

सदा सन्तोष रखे भोगों में लोलुपता छोड़े, चतुराई रखे
साची मीठी वाणी बोले, प्रमाद छोड़कर शुद्धरहे और
स्नेहवाली होकर पति को भजे यदि पति पतित न होवै तो ॥ २८ ॥
जो स्त्री लक्ष्मी के नाई पति को हरि की भावना से भज-
ती है, वह हरिलोक में हरिस्वरूप अपने पति के साथ लक्ष्मी
के तरह मोद को प्राप्त होती है ॥ २९ ॥

रजक आदि सङ्कर जाति लोग, तथा अन्त्यज वर्णों वाला
लोग अपने कुलोचित जीविका करे चोरी और हिंसा को छोड़
कर, ॥ ३० ॥

प्राय करके मनुष्यों का युग २ में वेद हृष्टाओं ने स्वभाव वि-
हित धर्म ही कहा है वही इस लोक और परलोक में सुख
करने वाला है ॥ ३१ ॥

अपने स्वभाव से प्राप्तवृत्ति से अपने कर्म को करता
हुआ वर्त्तमान रहे, कालांतर में धीरे २ स्वभाव से जायमान
कर्म को भी छोड़कर, अर्थात् कर्म करता हुआ भी परमात्मा
में समर्पण कर निर्गुणता को प्राप्त हो जावै, अर्थात्
गुणकर्म कृत बन्धन से छूट जावै ॥ ३२ ॥

उप्यमानं बहु क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात् ।

न कल्पतो पुनः स्यूया उत्पन्नं बीजं च नश्यति ॥ ३३ ॥

एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया ।

विरज्येत तथा राजन्नाग्निवत्कामविन्दुभिः ॥ ३४ ॥

यस्य यत्प्रक्षणां प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकम् ।

यदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णयोनाम

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, काम्यानि कर्माणि कुर्वन्तस्तत्फलभोगपरस्य कथं नैर्गुण्यं-
स्यात्? तदुक्तं प्रह्लादेन “औपस्थ्यजैह्वयं बहुमन्यमानः कथं विरज्येत
—दुर्न्तमोहः” इत्यादि तत्राधिकारिभेदेन व्यवस्थां सहष्टान्तमाह—
उप्यमानमिति द्वाष्ट्याम्, पुनः स्यूयै सस्यप्रसवाय ॥ ३३ ॥

कामा आशरेते वासनारूपेण यस्मिस्तत् । अयमभावः उत्कट-
वासनाविष्टस्य महत्त्वेन कामत्यागासम्भवाद्भेदोक्तनियमेन बहुधाः
कामाद् भुञ्जानस्यैव नित्यनैमित्तिकैर्विशुद्धचेतसरुतदोषदर्शनेन
यथातिसौम्यप्रसुखानामिव शनैर्निर्वीर्यं भवति यथाच प्रज्वलितो-
ऽग्निर्न घृतविन्दुभिः शाम्यति महता हु घृतपूरेण शाम्यत्येव
तद्वत् प्रह्लादकृतस्तुतौ कौमार एव निवृत्तपदेशो मन्दावासनानाम-
धिकारेण । तदुक्तं तत्रैव “वासानदूषितधियः द्वन्द्वारामेरितेहितैः”
इति अतः सर्वमनवच्छम् ॥ ३४ ॥

शमादिभिरेव प्राज्ञाद्यादिव्यवहारो मुख्यो न जानिमात्रादि-
त्याह—यस्येति । यद्यदि अन्धश्च वर्णान्तरेऽपि दृश्येत तद्वर्णान्तरं
तेनैव लक्षणेनमितेनैव वर्णेन विनिर्दिशेत् न तज्जानिनिमित्तो-
नेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु स्वभावकृतया इत्या स्वकर्माणि वर्त्तमानस्य पुनःकाम
प्रोधादिवर्त्तकबन्धककर्मसम्भावनया कथं नैर्गुण्यप्राप्तिरिति
शङ्कां निराकर्तुं गृहस्थस्य ज्ञानवैराग्यवतः शास्त्राविरुद्धाश्च
पातयित्वा रागवर्त्तकत्वामवे तावद्दृष्टान्तमाह—उप्यमानमिति ।

यथा मुहुर्मुहुर्उपमानं क्षेत्रं निर्वीर्यतामसारतां प्राप्नुयात्पुनः
स्यूयै सस्यप्रसवाय न कल्पते न समर्थमत एव उत्पन्नं बीजं
च नश्यति ॥ ३३ ॥

तथा कामानामाशयमाश्रयं चित्तं पुनः कामानामतीव
सेवया विरज्येत नाग्निवदिनि घृतविन्दुभिराग्निरिव न वद्धेत
इत्यर्थः यथा प्रज्वलितोऽग्निः घृतविन्दुभिर्न शाम्यति किन्तु महता
घृतपूरेण, तथा चित्तं कामलेशेनैव शाम्यति महद्भिः कामै-
रित्यर्थः ॥ ३४ ॥

शमादिभिरेव प्राज्ञाद्यादिव्यवहारो मुख्यो न जानिमात्रादि-
त्याह—यस्येति । यस्य पुंसो यत्प्रक्षणां वर्णाभिव्यञ्जकं प्रोक्तं
“शमो दमस्तपः” इत्यादिना तद्यत् यदन्यत्रापि वर्णान्तरेऽपि
दृश्येत तर्हि तद्वर्णान्तरं तेनैव लक्ष्यानिमित्तेनैव वर्णेन निर्दिशेत्
न जानिनिमित्तनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु सगुणो धर्मः सगुणपुरुषार्थहेतुर्भवत्यनुकूलत्वात्सिगुण-
पुरुषार्थस्य कथं विरुद्धत्वादित्याशङ्क्य मनो हि पुरुषार्थकारणं
तद्विषयोपरकं दुःखोदकैर्विषयसुखाद्यस्यासदेव विषयाणां क्षण-
भङ्गुराणां दुःखोदकाणां दुःसाधनत्वाच्चिन्तया वैराग्यानलभर्जितं
पुनस्तदङ्कुरिमायासमर्थं भगवत्पराशराविन्दभाक्तिसालिलसिक्तं चेत्
तज्ज्ञानाङ्कुरिकरणनिदानं भवतीत्येतमर्थं सहष्टान्तमाह—उप्यमान-
मिति यथा बीजैरुप्यमानं पुनः मेतुरसाधनहीनं क्षेत्रं केदारलक्षणां
निर्वीर्यतां सस्यजननशक्तिराहित्यमिति तदेव स्फुटयति पुनरिति
स्यूयै उत्पत्यै न केवलमुत्पादनासमर्थं किन्तु बीजनाशहेतुश्च ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं यथा कामाशयं कामाशाविश्रमं चित्तं विषयसेवासमये दुःखस्य तदभावे सुखस्य च स्मरणसमयं मनः कामानां विषया ग्रामतिसेवया क्षयरोगादिहेतुभूतया द्रव्यादिनाशकारणानित्यसु-
खाय विरज्येत विरक्तं भवति असारताबुद्धिं प्राप्नोति इदं च योग्यानामेव नायोग्यानामिति, किञ्चिद्विषयसेवया किं स्यादिति तत्राह-यथेति । कामानां बिम्बुभिः किञ्चित्सेवितैः मनो यथावत्पु-
रुषार्थहेतुतया न विरज्यन्ते विरक्तं न भवति पुनः तृणातिशयः स्यात् कथमिव मुखकान्तिहेतुत्याकामः आज्यं तद्बिम्बुभिर्गन्ध-
प्रतिर्वर्धते तथेति भावः ॥ ३४ ॥

नन्वत्र वर्णादिज्ञानं यथा तारतम्यतत्पूजापि यद्योग्यस्य निःश्रे-
यसी यस्य एतदभावे तस्मिन्तत्करणाद्यमीष्टा सिद्धिः स्यादिति तत्राह-
यस्येति, यस्य ब्राह्मणादेः ब्राह्मणत्वादिष्वङ्गकं शान्तदमादिलक्षणं प्रोक्तं
शास्त्रत इति शेषः । तल्लक्षणं यद्यन्यत्र वक्तुं इदमेत अपिशब्देनाव्या-
प्यादिदोषाभावं सूचयति-तर्हीनरजसुषोनेन तद्वस्तु ब्राह्मणादिक-
मिति निर्दिशेत् उपदिशेत्, गोः किं लक्षणमिति पृष्ठः सास्नादि-
मान् गौरिति उपदिशति, यदा तदा पुच्छवत्त्वभङ्गवत्त्वादि व्यभि-
चार्ये विहाय यं गोपिण्डं सास्नादिमनं पश्यति, यथा प्रत्येति
तत्प्रयुक्तं व्यवहारं करोति आसन्नार्थं पदिशति च तथाऽत्रापि
विरक्तिबलभाकिरेव ब्राह्मणादेः लुक्तिसाधनं लक्षणमिति सकल-
शास्त्रतात्पर्यार्थः ततः सैव लुभूयुभिः स्मर्यादकीयेति भावः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसन्दर्भे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

अत्युत्कटवासनाविशिष्टानां तु वेदोक्तनियमेन कामत्याना-
सम्भवात् बहुशः कामात् निषिद्धेतरात् ययातिसौभरिप्रसु-
क्षानामिव भुञ्जानानामकुटिलचित्तानां विरागः स्यादिति सहृष्टा-
न्तमाह-उपमानमिति, द्वाश्याम् । निर्वीर्यतामेवाह, कश्चित् सूर्ये
सस्य प्रसवाय न कल्पते कश्चित् उपनमेव बीजं नश्यति उच्यते
कामा आसम्भवेव शेरते वासनारूपेण यत्र तत् नास्तिवदिति यथा
प्रज्वलितोऽग्निर्न घृतबिन्दुभिः शास्यति किन्तु महता घृतपूरेण
शास्यत्येव तद्वत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

[६६]

किञ्च यस्य पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकं यल्लक्षणं वर्णं ब्राह्मणादिजा-
तिमभिव्यञ्जयति यत् तस्य सामान्यतो विहितमेव शमदमादिकं ननु
विशेषतो विहितं संध्योपाख्यादिकं यद्यन्यत्र जात्यन्तरेऽपि दृश्येत
तज्जात्यन्तरमपि तेनैव ब्राह्मणादिशब्देनैव विनिर्दिशेदिति ब्राह्म-
णादितुल्यत्वादं लक्षयति न च “परधर्मो भयावहः” इति वाच्यं
शमदमादीनां परधर्मत्वाभावादिति भावः ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतनाम् ।

एकादशः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतस्वदाय ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुक्लेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूर्ये प्रसवाय ॥ ३३ ॥

उत्तमाधिकारिपदे “कौलारे चाचरेत्प्राज्ञः” इत्यादिना स्वर्गभोग-
त्यागपूर्वकं अन्नभुक्तं मर्यादाधिकारिपदे “शुद्धी भूत्वा वनी भवेत्”
“कुर्वन्नेवेह कर्माणि, जिजीविषेच्छन्तं समाः” इत्याद्याधृतयः आश-
माशधर्मान्तरगमनं यावज्जीवं तावत्कामादिप्राप्तं च बहुभोगेन
विषयेष्वो निर्वेदोदयार्थमाहुः यथा कर्मसम्प्रादितबहुभोगेन
मनः शास्यति न स्वल्पभोगेन बहुघृतवाग्निर्धमा शास्यति न
घृतबिन्दुभिरित्याह-एवमिति । कामाः विषयाः शरीरते वासनारू-
पेण अस्मिन् तत् शतितेयसा बहुभोगेन विरज्यते विषयेष्व
उपरम्यते ननु कामपिन्दुभिः ॥ ३४ ॥

यद्यपि प्रजापतिप्रवर्तिता वर्णा भुषणा नद्यापि कावकृत-
सङ्करादिदोषतस्तद्विश्रयाभावे सत्यादिकक्षणान् तत्तत्कुले ब्राह्म-
णादिनिश्चयः कर्त्तव्यः अन्यवर्णेषुपि अत्यन्तवर्णात्तत्तत् इदमेत
तर्हि तेन लक्षणेनापि तं वर्णितं विज्ञानादिदिशाह-एवमिति ।
यस्य पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकं यल्लक्षणं यद्यदि ज्ञानत्र वर्णान्तरेऽपि
दृश्येत तद्वर्णान्तरं तेनैव लक्षण्यादिनिमित्तोऽपि निर्दिशेत् “न वयं
विष्णो ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वा ये य जामहे” इति धृतिः “जातिरत्र
महासर्पमनुष्यत्वे महाभते ! तद्गुरास्तेष्वर्णानां दुष्परीक्षेति मे
मतिः ॥ तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्वै तत्त्वदर्शिनः” इति श्रुतिश्चात्रा-
नुसन्धेया ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धो

श्रीमच्छुक्लेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

जिस खेत में बहुत अर्धोत्त (चरवार) बीज बोया जाता है
वह क्षेत्र निर्वीर्य आपही होजाता है, उसमें बोया हुआ बीज

भाषा टीका ।

फिर उत्पन्न होने को नहीं समर्थ होता किन्तु वहीं नष्ट होजाता है ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! ऐसेही जिस पुरुष का चित्त सदा कामनाओं से वासित है उसका चित्त वैदिक कर्म करते २ नियम पूर्वक बहुत काल भोग भोगने से जैसा धीरे २ आपही वैराग्य को प्राप्त होता है, तैसा शीघ्रता से नहीं । जैसे कि ? घृत के विंदुओं से अग्नि नहीं शान्त होती है ॥ ३४ ॥

जिन पुरुषों के वर्ण का अभिव्यंजक (जानने वाला) जो लक्षण कहा है वह यदि वर्णान्तर में देख पड़े तब उसको भी उसी निमित्त से निर्देश करे कुछ जाति के निमित्त से नहीं जाति तो जिसकी जो है वही रहेगी ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवत सप्तस्कन्ध में एकादश अध्याय की

भागवत-आर्यकृत भाषा टीका समाप्त ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्दान्तो गुरोर्हितम् ।
 आचरन्दासवन्नीचो गुरौ सुदृढसौहृदः ॥ १ ॥
 सायं प्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् ।
 उभे सन्ध्ये च यतवाग्जपन्ब्रह्म समाहितः ॥ २ ॥
 कृन्दांस्यधीयीत गुरोराहूतश्चेत्सुयन्त्रितः ।
 उपक्रमे ऽवसाने च चरणौ शिरसा नमेत् ॥ ३ ॥
 मेखलाऽजिनवासांसि जटादण्डकमण्डलून् ।
 विभृयादुपवीतं च दर्भपाणिर्पथोदितम् ॥ ४ ॥
 सायं प्रातश्चरेद्वैक्ष्यं गुरुवे तन्निवेदयेत् ।
 भुञ्जी यद्यनुज्ञातो नो चेदुपवसेत्कचित् ॥ ५ ॥
 सुशीलो मितभुग्दक्षः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 यावदर्थं व्यवहरेत्स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च ॥ ६ ॥
 वर्जयेत्प्रममदागाथामगृहस्थो बृहद्ब्रतः ।
 इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ७ ॥
 केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाऽभ्यञ्जनादिकम् ।
 गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिः कारयेन्नात्मनो युवा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वादशे वर्ण्यते धर्मो ब्रह्मचारिवनस्थयोः ।

चतुर्णामाश्रमाणां च साधारण्येन कथ्यते ॥ १ ॥

वर्णादीनां धर्मो उक्ताः इदानीम् आश्रमधर्मो उच्यन्ते. तत्रा-
 क्षिप्तद्वादशोऽध्याये ब्रह्मचारिवानप्रस्थबोरसाधारणाश्चतुर्णाम-
 साधारणाश्चोच्यन्ते. त्रयोदशे यतधर्माः, चतुर्दशे गृहस्थस्य
 पञ्चदशे सर्वधर्मसारसंग्रहः ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्गुवादीनुपा-
 सीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥

तानाह-साधमिति । ब्रह्म सायत्री जपन् सन्ध्यात्रयमुपासीत
 उभे सन्ध्ये तु यतवाक् सायं प्रातः सन्ध्याकालनिमित्तं मौनं कुर्या-
 दित्यर्थः ॥ २ ॥

उपक्रमे आदाववसाने अन्ते गुरोश्चरणौ नमेत् ॥ ३ ॥

यथोदितमिति, “पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य” इत्यादिनियम-
 मततिक्रम्य, जटाधार्यां तु केशप्रसाधनाभावमात्रम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

यावदर्थं यथोपयोगमात्रमेव ॥ ६ ॥

बृहद्ब्रतः ब्रह्मचर्यवान् ग्रहस्थव्यतिरिक्तः सर्वोपि प्रमदागाथां
 वर्जयेत् तत्र हेतुः इन्द्रियाणि बलवन्ति संयतस्यापि मनो-
 हरन्तीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवचार्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं चातुर्वर्ण्यादिधर्मानभिधायऽथ चातुराश्रम्यधर्मान्विवक्षु-
 स्तावद्ब्रह्मचर्याश्रमधर्मानाह-ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचर्यं द्विविधमौपकुर्माय

श्रीमद्गीतराघवाचपेकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नैष्ठिकश्चेति । तत्र गार्हस्थ्यादिवनैष्ठिकमप्यौपकुर्वीणपूर्वकमेवेति-
दर्शयितुं तावदौपकुर्वीणग्रह्यचर्यधर्मा उच्यन्ते, यो गुरुकुले वसन्
स ब्रह्मचारी उपकुर्वन् ब्रह्मचारीत्यर्थः । कथम्भूतो वसन् दान्त
उपशान्तः दासवस्त्रोच्चः स्नानैवमनुसन्दधत् गुरोर्हितमाचरन् गुरौ
सुदृढं सौहार्दं यस्य तादृशः ॥ १ ॥

किञ्च सायम्प्रातश्च गुरुमग्नौर्कं सूर्यं गुरोर्गमं भगवन्तञ्च
उपासीत उभे सन्ध्ये प्रातः सायं च यतवाङ्मौनी समाहि-
तचित्तो ब्रह्म गायत्रीं जपन् गुरोर्वादीनुपासीतित्यन्वयः ॥ २ ॥

आहृतश्चेत्सुयम्बिनः समाहितो गुरोः कृन्तामि वेदानधीयति
नित्यमध्ययनापक्रमसमाप्त्योगुरोश्चरणौ शिरसा नमेत् ॥ ३ ॥

यथा विहितं मेखलादीनि विभूयात् जटाधारखं तु केश-
प्रसाधनाभावमात्रं दर्भं पवित्र पाणौ यस्य सः ॥ ४ ॥

सायं प्रातश्च भैक्षं भिक्षाकर्म चरेत्कुर्यात् तद्विज्ञया लब्ध-
मन्नं गुरुवे निवेदयेत् गुरोः पुरतो निदध्यात् ततो यदि गुरुणा
ऽभ्यनुज्ञातश्चेत् तदन्नं भुञ्जीत नोचेत् कदाचित्पुपवसेत् कदाचिद-
त्यनेन तस्मिन् परीक्षायै कदाचिद्गुरुनाज्ञापयेदिति सूच्यते ॥ ५ ॥

मितं भुङ्क्ते इति तथा सुशौचः सुखभावः सदाचारा वा
दत्तोऽनलसः श्रद्धावान् गुरुपदिष्टार्थेषु निश्वासयुक्तः जितानी-
न्द्रियाणि येन स्त्रीषु स्त्रीभिर्निर्जिता ये स्त्रीवश्यास्तेषु च शयनं
यावत्प्रयोजनं व्यवहरेत्तापिक ताभिस्तैश्च सम्भाषेत्त्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रमदागाथां स्त्रीविषयां चार्तां वर्जयेत् यतः स्वयमगृहस्थो
वृद्धतः ब्रह्मचर्यवात् स्त्रीसङ्गादिरहितः । ननु, तद्वाधामात्रेण
को दोषस्तत्राह—इन्द्रियाणीनि । प्रमापीनि बलवन्ति, अतः
संयतचित्तस्यापि मनः प्रमदागाथाश्रवणकथनादिना स्त्रवशकुर्वन्ति
अतस्मां परिवर्जयेत् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

गुरुस्त्रीभिर्गुरुपत्नीभिरन्याभिश्च युवतिभिः केशप्रसाधना-
दिकं न कारयेत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नीचः प्रश्रितः हितं हिताचरणं । मनोवाक्कायकर्मभिरिति
शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कचिद्वरार्थं सति । एकाभादनवर्जनार्थमुपवसेदित्युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वार्थगार्हास्त्रिः तन्मात्रं याचदिति ॥ ६ ॥

वृद्धतो ब्रह्मचारी स्त्र्यादिव्यवहारवर्जननिमित्तमाह—इन्द्रि-
याणीनि । निर्जितेन्द्रियग्रामो यतिः । “ये निर्जितेन्द्रियग्रामा
यतिर्नोऽयतयश्च ते” इत्यभिधानात् ॥ ७ ॥

प्रसाधनं संस्कारश्च—

“मधुमांसोच्छुनोच्छिष्टं शुलकस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।

भास्करोलोकनाश्लीलपरिवादांश्च वर्जयेत्” ॥

इत्यप्यभिधानं न कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—४ ॥

नोचेदिति, गुरोरन्यत्र गमनादौ ॥ ५—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वादशे वर्णिनो धर्मो वनस्थस्याऽपि चर्यते ।

साधारणश्चाश्रमाणां देहत्यागविधिस्तथा ॥

ब्रह्मचारी गुरोर्वादीनुपासीतेत्युत्तरस्यान्वयः ब्रह्म गायत्रीम् ॥ १—५ ॥

यावदर्थं गुरुसेवार्थं गुरुगृहे भिक्षार्थं गृहस्थगृहेषु च यथा-
योगमेव च ॥ ६ ॥

अगृहस्थो गृहस्थभिन्नः सर्वोपि वृद्धव्रतो ब्रह्मचारी ॥ ७ ॥

कारयेदिति गुरुपत्न्यो हि शिष्यमपि पुत्रमिव वात्सल्येन
पश्यन्त्यो यदि केशप्रसाधनादिकं स्त्र्यैव कुर्वन्ति तदपि कार-
येदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतपिडान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मचारी वनस्थवोधर्मः सर्वाश्रमसाधारणश्च कश्चन धर्मो
द्वादशेनाऽप्यायेन चर्यते, ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् गुरोर्हितमाच-
रन् उभे सन्ध्ये ब्रह्म गायत्रीं जपन् गुरोर्वादीनुपासीतेति द्वयोः
अन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

जटाधारखं केशप्रसाधनाभावमात्रं यथोक्तं “पाताशो दण्डो
ब्राह्मणस्य” इत्यादिनिषेधमनतिक्रम्य दर्भपाणिः कुशहरणः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यावदर्थं भिक्षाद्यर्थम् ॥ ६ ॥

वृद्धव्रतः नैष्ठिकब्रह्मचर्यवात् अगृहस्थो वानप्रस्थादिश्च प्रमा-
यीति बलवन्ति यतः जितेन्द्रियस्यापि ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरक्तिगोष्ठीप्रणयनगुप्तः नमः ॥

नारद उवाच ।

नारदजी बोले, कि—ब्रह्मचारी दमन शील होकर गुरुकुल
में वास करता हुआ, गुरु का हित आनरण करे और दास के
नाई नीचाऽनुत्थान कर गुरु से उद सौहार्द राखे ॥ १ ॥

प्रातःकाल और रात्रिकाल में गुरु अग्नि सूर्य और देवताओं
की उपासना करे, और दोनों संख्याओं में मौन होकर साधना
स गायत्री का जप करे ॥ २ ॥

गुरुजी के बुलाने से बड़ा नम्रता पूर्वक वेद का अध्ययन करे
पढ़ने के प्रथम और पश्चात् (अन्तर्ग) गुरुजी के चरणों को शिरसं
प्रणाम करे ॥ ३ ॥

नन्दग्निः प्रमदानाम धृतकुम्भमथः पुमान् ।
 सुतामपि रहो जह्यादन्यदा यावदर्थकृत् ॥ ९ ॥
 * कल्पयित्वाऽत्मना यावदाभासमिदमीश्वरः ।
 द्वैनं तावन्न विरमेत्ततो ह्यस्य विपर्ययः ॥ १० ॥
 एतत्सर्वं गृहस्थस्य सम्मानातं यत्तेरपि ।
 गुरुवृत्तिर्विकल्पेन गृहस्थस्यर्तुगामिनः ॥ ११ ॥
 अञ्जनाभ्यञ्जनोन्मर्दस्त्र्यवलेखामिषं मधु ।
 स्नान्धलेपालङ्कारास्त्यजेयुर्ये धृतव्रताः ॥ १२ ॥
 उषित्वैवं गुरुकुले द्विजोऽधीत्यावबुध्य च ।
 त्रयीं साङ्गेपनिषदं यावदर्थं यथावलम्बम् ॥ १३ ॥
 दत्त्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः ।
 गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रजेत्तत्र वा वसेत् ॥ १४ ॥
 अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधोक्षजम् ।
 भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् ॥ १५ ॥
 एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही ।
 चरन्विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जसा शास्त्र में कहा है उसरीत से मेखला मृगचर्म वल्गु जटा दंड कमंडलु और दर्भों को धारण करे ॥ ४ ॥

सांझ सबेरे भिक्षाटन करके गुरुजी के अर्पण करे, जो गुरुजी आज्ञा देंगे तौ भोजन करे नहीं तौ कभी उपवास भी करजावे ॥ ५ ॥

सुशील मितभोजी चतुर अन्गमान् और जितेन्द्रिय रह कर, स्त्रियों में और स्त्रीनिर्जित अर्थात् लंपटों में जितना प्रयोजन उतना ही व्यवहार राखे ॥ ६ ॥

गृहघ्नत (बड़े व्रत वाला) विरक्त पुरुष स्त्रियों के गीत को न सुनें, क्योंकि ? इन्द्रियें बड़ी मथन करने वाली हैं बलात्कार से मन को हरखेती हैं ॥ ७ ॥

बढ़ि आप युवा अवस्था वाला हो तौ युवा अवस्था वाली गुरु पत्नियों से केशप्रसाधन, (केश सम्हारना) उन्मर्दन (उचटन) स्नान, अभ्यञ्जन, (तेल लगावना) इत्यादिक कार्य न करावे ॥ ८ ॥

अधरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

न कारयेदित्यत्र हेतुः—नन्विति । रहः एकान्ते अन्यदा केश-प्रसाधनादिव्यतिरिक्तावसरे अनेकान्तावसरे वा यावदर्थं तदुक्तं कुर्यात् ॥ ९ ॥

ननु, मिथ्यात्वात् अतिक्रमत्वाच्च स्वयं त्यक्तप्रायं इत्यादि जह्यादिति कोऽयमतिनिर्वन्धः ? तच्चाह—कल्पयित्वेति । आत्मना स्वरूपसाक्षात्कारेणोदं देहेन्द्रियादिकम् आभासमात्रं कल्पयित्वा निश्चित्य यावदसौ जीव ईश्वरः स्वतन्त्रो न भवेत् तावत् द्वैतम् अहं पुमानित्ये स्त्रीति भेदो न निरमेत् ततः किमत आह, ततो हि द्वैताद्विपर्ययः शुणाध्यासेन भाग्यताबुद्धिः अतो जह्या-देवेत्यर्थः ॥ १० ॥

एतत् सर्वं सुशील इत्याद्युक्तं गृहस्थस्य विशेषमाह—गुरु वृत्तिरिति ॥ ११ ॥

अञ्जनादीनामभिधानानां द्वन्द्वैक्यम् अञ्जनं शरीरस्य अश्व-ञ्जनं शिरसः स्त्रियश्चावलेखाश्च चित्रकर्म स्त्रीणां कुड्यादौ लेखनं वा तन्निरीक्षणं वा अत्राश्वङ्गादि स्वरूपतो निषि-ध्यते पूर्वन्तु कथञ्चिदापि प्राप्तमपि स्त्रीकर्तृकं निषिद्धमिति भेदः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अद्वैः शिवादिभिरुपनिषद्भिश्च सहितां वेदत्रयीमधीत्य
अवबुध्य च तदर्थं च विचार्य यावदर्थं स्त्राधिकारानुसारेण ॥ १३ ॥

यदीश्वरः शक्तः तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दद्या-
यथाधिकारं गृहस्थाद्याश्रमं स्त्रीकुर्यात्तत्रैव वा वसेत् नैष्ठिकः
स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथामिः स्त्राश्रमैर्भूतैर्जीवैः सह तं नियन्तुया ॥ १५ ॥

चरन् एवमाचरन् विदितं विज्ञानं विज्ञेयं येन सः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुतस्तन्मात्रकरणेदोषः ? तत्राह—नन्विति । अग्निः अग्निसहशी
प्रमदा यथाचातीवाग्निसहचरितं घृतकुस्मं क्षरति तथा पुमानपि
प्रमदासहचारी संमुखेदित्यर्थः । अतः सुतामपि पुत्रीमपि पुमान्
रह एकान्ते जह्यात् त्यजेत् अन्यदा केशप्रसाधनादिव्यतिरिक्ताव-
सरे अनैकान्तावसरे वा यावत्तुक्तमर्थं प्रयोजनं तावन्मात्रं करो-
तीति तादृशो भवेत् ॥ ६ ॥

एवं ब्रह्मचारिणो धर्मानभिधाय यदुक्तं “सुशीलो मितशुक्ल”
इत्यादि तद्यतिगृहस्थयोरपि ब्रह्मोपासननिष्ठयोरतिदेश्यन् ताव-
द्यावच्छरीरावसानमेवं धर्मा अनुष्ठेया इत्याह—कल्पयतीति । ईश्वरो
भगवान् यावद्विदमात्मन आभासं दृश्यं शरीरं कल्पयति प्रवृत्तिः
समर्थं करोति तावद्देवं देवत्वमनुष्णत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानरूपं
भेदज्ञानमनुवर्त्तत इति शेषः । नन्वनुवर्त्ततां ततः किं तत्राह,
अस्य पुंसस्ततो ऽध्यासाद्विपर्ययः उत्तरोत्तरविपर्ययः देहात्मभ्रमः
पुरुषार्थविपर्ययो वा भवति तस्माद्यावद्देवानुवृत्तिः स्वधर्मो न
विरमेत् कल्पयित्वेति पाठान्तरम् तत्र यावद्विदमाभासं शरीरं ता-
वदीश्वरः प्रभुः समर्थः स्वधर्मानुष्ठानशक्तस्सन् आत्मनः स्वस्य ज्ञेयं
मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिभेदं कल्पयित्वा स्थित इति शेषः । देहात्मा-
भिमानयुक्त इत्यर्थः । अत एव तावन्न विरमेद्भर्मादिति शेषः । विरामे
बाधकमाह—हि यस्मादध्यासाद्विरामाद्वाऽस्य विपर्ययः उत्तरो-
त्तरदेहात्मभ्रमः यद्वा यावदिदं शरीरमनुवर्त्तते तावदिदं ज्ञेयं
मनुष्यत्वादिकमात्मन आभासमात्रं कल्पयित्वा ज्ञेयं देहाकारो न
त्वात्माकार इति कल्पयित्वा देहविलक्षणमात्मानमनुसन्धायै-
त्यर्थः । ईश्वरः कर्तुं समर्थः न विरमेत् स्वधर्माविरमेदि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तं यतिगृहस्थयोरप्यतिदिशति—एतदिति । एतत्सुशील इत्या-
दिनोक्तं सर्वं जनस्थस्य ब्रह्मोपासनरूपव्रतनिष्ठस्य यनेस्तुयांश्रमि-
ण्यः अपि शब्दाद्गृहस्थस्यापि समाश्रान्तं तत्र गृहस्थस्य किञ्चिद्वि-
शेषमाह—गुरुवृत्तिरिति । गुर्वी वृत्तिर्गुर्वनुवृत्तिः स्त्रीसङ्गराहित्यादि-
रूपा ब्रह्मचर्यवृत्तिः गृहस्थस्य तु विकल्पेन कदाचिद्भवेत् कदाचिन्न
स्यात् । कदा न भवेत् ? इत्यपेक्षायां तं कालं निर्दिशान्विकल्पे हेतुं
वदन् गृहस्थं विशिनष्टि—ऋतुगामिन इति । ऋतुगामित्वाद्गुरुवृ-
त्तिविकल्प इति भावः । ऋतुकालेषु गुरुवृत्तिर्नास्तीति च भावः
अस्मा वृत्तेर्बुद्धकरत्वाभिप्रायेण गुर्विति विशेषणमुपात्तम् ॥ ११ ॥

किञ्च ये धृतव्रताः गृहस्थास्ते ब्रजनादीन् त्यजेयुः ब्रजनाद्या-
मिषांतानां द्वन्द्वैक्यं तत्राज्जनं शरीरस्य तैलाद्यजनम्
शिरसि भक्ष्यजनमवशिष्टदेहस्य उन्महः उद्गतैः स्तंभ-
लेखा कुड्यादिषु स्त्रीप्रतिकृतिलेखनमामिषं मांसं मधु मद्यमिदं
क्षत्रियाद्यभिप्रायकं सक् च गन्धलेपश्चाऽलङ्कारश्च तान् ॥ १२ ॥

एवं ब्रह्मचर्याश्रमधर्मानभिधायार्थाश्रमान्तरधर्मान्विवक्षुस्ता-
वदाश्रमन्तराणामुक्तविधयर्ब्रह्मचर्याश्रमपूर्वकत्वमाह उपित्वैवमिति,
द्राक्ष्याम् । द्विजस्रैवर्णिकः एवमित्य गुरुकुले, उपित्वा साङ्गो-
पनिषदं सांगसशिरस्का त्रयीं यथानुद्धिबलं यावत्स्त्रापेक्षितम-
धीत्याऽवबुध्य तदर्थं ज्ञात्वा अवबध्येति पाठस्तुचितः “वेदमधी-
त्याभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे” इति श्रुत्यर्थस्याऽत्र प्रत्यभि-
ज्ञानादवबध्य समावर्त्तनं कृत्वा ॥ १३ ॥

यदीश्वरः शक्तश्चेत्तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दद्या
गृहणा ऽभ्यनुज्ञातः गृहं वनं वा प्रविशेद्गृहस्थाश्रमं संन्यासा-
श्रमं वा स्त्रीकुर्यादित्यर्थः । वनशब्दः शुचिदेशोपलक्षकः कुटुम्बे
शुचौ देशे इति श्रुत्यनुरोधाच्च तु वानप्रस्थाश्रमोपलक्षकः
ब्रह्मचर्यानन्तरं तत्परिग्रहानुपपत्तेः स हि गार्हस्थ्यानन्तरभावि
“ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनीभूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्देहाद्धानाह्वा” इति जाबालिश्रुतेः गार्हस्थ्यानन्तरं
प्रव्रजेत् प्रव्रजनन्तु सन्वासाश्रमपरिग्रहो वानप्रस्थाश्रमपरिग्रह-
श्चेत्युभयविधं विवक्षितं यथेष्टं संन्यसेद्धनं वा प्रतिष्ठतेत्य-
त्यर्थः । तत्र वा वसेत् तत्र शब्देन ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यञ्च विव-
क्षितं ब्रह्मचर्यं एव निष्ठितो भवेत् गृहं प्रविश्य तत्रैव वा स्थितो
भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं यथेष्टं परिगृहीतानां सर्वांश्रमाणामनुगतं धर्मं तत्फलं
चाह—द्राक्ष्याम्, अप्राप्तिरिति । अप्राप्तिरिति तुयांश्रमव्यतिरिक्ताश्रमा-
भिप्रायकं तस्यानभिप्त्वात् गुगवद्भावात्मनि स्वस्मिन् सर्वभूतेषु
चान्तःप्रविश्यानियमनपूर्वकं धारकतयास्थितमिनिशेषः । स्थितम्
अधोक्ष्जं भगवन्तं पश्येत् अधोक्ष्जो धामाऽऽधारो येषां तैर्भूतैरप्रविष्टं
पश्येत् व्याप्यवस्तुगतदोषांस्सृष्टं पश्येत् प्रविष्टवन्न पश्येत्
अन्तर्बहिश्च वशाप्यस्थितत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

एवंविधदर्शो ब्रह्मजर्षाद्यन्यतमश्चरणाश्रमधर्माननुतिष्ठ
न्विदितं विज्ञानं विज्ञेयं स्त्रात्मपरमात्मयाथात्म्यं येन तादृशः परं
ब्रह्माधिगच्छन् शान्तिः ॥ १६ ॥

श्रीमद्द्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कुतो न कार्यमत्राह—नन्विति । अन्वदा व्यवहारयोग्यस-
मर्थे ॥ ६ ॥

ननु, बन्धनिवृत्त्यर्थं भगवदर्पणबुद्ध्या धर्मोऽनुष्ठेय इति
विशेषयते तस्य मिथ्यात्वेन स्वत एव निवृत्त्युपपत्तेर्न तद्विधान-
मत्रावश्यकमित्याशङ्क्येश्वरकल्पितस्य मिथ्यात्वासम्भवेन ।
यद्बुद्ध्या यस्य शृङ्खलाबन्धस्तस्य तत्प्रसादेन तन्नित्यवर्त्त-
नी-

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्वरप्रसादजनकधर्मग्रामो विषयो ऽन्यथा वन्धानुत्थितिरित्याश-
यवांस्तस्येश्वरकल्पितत्वमाह—कल्पयेदिति । यावत् कालमीश्वरः
आत्मनो जीवस्य ज्ञानलक्षणरहितं ज्ञानवदवभासमानमिदमा-
भासमज्ञानं कल्पयेत्तावत् कालं द्वैतमयथार्थज्ञानं न विरमेत्ता-
पगच्छेत् ततोऽ ज्ञानादस्य विपर्ययो वन्धोऽनुवर्तते इति
शेषः तदुक्तम्—

(१) “व ह्रस्वेनैव वस्तूनां यथार्थज्ञानमुच्यते ।

अद्वैतज्ञानमित्येव द्वैतज्ञानं तदन्यथा ॥

(२) यथा ज्ञानं तथा वस्तु यथा वस्तु तथा मतिः ।

नैव ज्ञानार्थयोर्भेदस्तत एकत्ववेदनम्” इति च ।

ननु, वर्णादेर्विहितो धर्मग्रामः कियन्तं कालमनुष्ठेयो बहुतमय-
साध्यत्वे दुःखप्रयासत्वेनाशक्त्यविरक्तानभिष्कारिकः स्यादि-
त्याशङ्क्याह—कल्पयेदिति । यावादीश्वर इदमाभासं मिथ्याभूतं
जगत्कल्पयेत् तावद् द्वैतं वर्णाभ्रमादिधर्मलक्षणं न विरमेत्
नापगच्छेत् ततोऽधिष्ठानं ज्ञानं स्यात्ततो विहितधर्मग्रामस्य
विपर्ययो निवृत्तिरित्ययमर्थो हिशब्दसूचितया “सत्यसृष्टावशक्ता
हि मायासृष्टिं वितन्वते” इति स्मृत्या विरुद्धत्वेनानुपपन्नः ईश्वर
इत्यनेन सत्यसृष्टिसामर्थ्यं सूचयति तात्पर्येण विधानं चानुप-
पन्नं यत् उक्त एवार्थः ॥ १० ॥

नन्वयं धर्मो ब्रह्मचारिणो भवेदुतान्यस्यापि सम्भवति ?
नाद्यः अतिव्याप्तेः न द्वितीयः पृथग्विधानानुपपत्तिरित्यतोऽतिदे-
शान्यायेन यथासम्भवमन्यस्यापीत्याह—एतदिति । अन्यद्वक्ष्यमाणां
न केवलं गृहस्थस्यैव किन्तु यतेरपीत्याह—यतेरपीति । यथासम्भ-
मित्युक्तं विवृणोति—गुरुवृत्तिरिति । गुरुवृत्तिर्गुरो वासः ब्रह्मचर्यं
भिक्षावृत्तिरित्येतत्सर्वं गृहस्थस्य निवर्तते इत्यर्थः । विकल्पेन
व्यवस्थितविकल्पेनोदितानुदितहोमवदित्यर्थः । कुतो निवर्तते इति
तत्राह—ऋतुगामिन इति ॥ ११ ॥

पञ्चयज्ञाद्याचरणाभासेन कालायापनं कुर्वतो गृहस्थस्यापि
व्रतधारणे ब्रह्मचारिवदङ्गुलानादिकं वर्जनीयमित्याह—अजनेति ।
अवलेपं दर्शय ॥ १२ ॥

अवबुध्य अर्थविचारं कृत्वा तत्त्वं ज्ञात्वा ॥ १३ ॥

गार्हस्थ्यधर्मस्य वानप्रस्थधर्मस्य यतिधर्मस्य चानुष्ठानेन
समर्थश्चेदेष्वपीष्टं कुर्यादित्याह—यदिति—

“नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसंदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावे * स्यतनये पत्न्या वैश्वानरेपि च ॥

(१) वस्तुनां बहुत्वेन बहुत्वप्रकारकवस्तुविषयकत्वेन यथा-
र्थज्ञानमेवाद्वैतज्ञानमित्युच्यते । वस्तुवैक्यविषयकं तु द्वैतज्ञानं
मित्युच्यते नन्वेतद्विरुद्धम् ॥

(२) अद्वैतज्ञानस्यैव वस्तुवैक्यज्ञानत्वेन वक्तव्यत्वादित्या-
शङ्क्यतद्व्यति—यथेति । ज्ञानार्थयोः सादृश्यलक्षणमैक्यमादाया-
द्वैतज्ञानं भेदज्ञानमित्युच्यते ननु वस्तुवैक्यविषयम् ॥

* गुरुपुत्रे गुरुपत्न्यावेति

इति वचनात्. एतादृशस्य गुरो वासोऽनुज्ञायते अन्यस्य गुरो-
राज्ञया दूरं गत्वा गृहाभ्रम इति तदुक्तं “गुरोराज्ञानुरोधेन
दूरस्थो वा गृही भवेत्” इति चेति ॥ १४ ॥

भगवदर्पणबुद्ध्याऽन्यादौ क्रियमाणां कर्म तस्य बुद्ध्या
कर्तव्यं ननु तदैक्यबुद्धयेत्याशयेनाह अज्ञाविति—

“सगुरुर्षः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै ददाति च ।

उपनीय वेदद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥

एकदेश उपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकुरुचमते ।

एते मान्या यथापूर्वमेष्टयो मातागरीयासि” ॥

इति वचनात् गुरुशब्देन सर्वे एते विवक्ष्यन्ते स्वधामभिरावासस्था-
नभूतैरप्राविष्टं सर्वगतं प्रविष्टवत्स्थितं अनुरूपवन्तं अप्राविष्टः
सर्वगतः प्रविष्टस्त्वनुरूपवान् “एवं द्विरूपो भगवान्हरिरेको
जनार्दनः” इतिवचनात् ॥ १५ ॥

एवमाकारेण क्रियमाणास्य कर्मणाः फलमाह एवं विध
इति ॥ १६ ॥

भीमजीवयोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गुरुवृत्तिरिति, गुर्वनुवृत्तिः ॥ ११ ॥

अजनेत्यस्य टीकायां स्त्रीकर्तृकं निषिद्धमिति विचार्यम् अङ्ग-
जनेनाति विशेषात् ॥ १२ ॥

उचित्वेति युग्मकम् ॥ १३—१४ ॥

भीमद्विश्वानाथकवर्षिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र हेतुः—नन्वग्निरिति । रहः रहसि एकान्ते अन्यदा अन्यत्र
अनेकान्तेपि यावदर्थकृत यावताऽवस्थानेनार्थः प्रयोजनं सिद्धो-
त्तावदेवस्थिति कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु, निवृत्ताभिमानस्य विजितेन्द्रियज्ञानिनो युक्तयः किम-
पकर्तुं प्रभवेयुः ? तत्राह—कल्पयित्वेति । ईश्वरोज्ञानसमर्थोऽपि इदं
देहदैहिकविषयाभिमानादिकं बाधितानुवृत्तिन्यायेनाभासं कल्प-
यित्वा तत्त्वज्ञानेन विजितं नाममात्रेणैव स्थितमकिञ्चित्करं
कृत्वाऽपि यावदात्मना मनसा सह वर्तते. तावत् द्वैतं अहं पुमान्
इहं स्त्री इहं मे प्रियमिदमप्रियमिति भेदबुद्धिर्न विरमेत्. नतश्च
विपर्ययः पूर्ववत् संसारवृत्तिः । यद्वा ननु, त्यक्तसुखभोगिन्वादिबन्धु-
वर्गस्य जितेन्द्रियस्य किमस्माद्भयं ? तत्राह—कल्पयित्वेति । व्यवहारं
व्यावहारिकं वस्तु च त्यक्त्वापि आत्मना मनसा यावत् यत्
प्रमाणाकम् इदम् आभासं इहं मे भगिन्येव इहं माता इहं सुते-
त्यादिसम्बन्धाभासं कल्पयित्वा ईश्वरः तत्सत्कृतस्नेहोत्थसुखेन
ईशीतः तावत् तत्प्रमाणाकं द्वैतं भेदो न विरमेत् नन्वस्य स्तोका-
त्वात् कल्पितत्वाच्च न काचित्छिन्ता तत्राह—ततो हीति ॥ १० ॥

सर्वं सुशीलं इत्याद्युक्तं विकल्पेन कर्त्तव्यावेत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवार्तिकनसारार्थदर्शिनी ।

अञ्जनं शरीरस्य अङ्गञ्जनं शिरसः स्निग्धं च अवलेखां चित्रं कर्म च अत्राङ्गञ्जादिव स्वरूपत एव निषिद्धञ्चने पूर्वतु कथञ्चि-
दापदि भातमपि स्त्रीकृतं निषिद्धमिति भेदः ॥ १२—१३ ॥

यदीश्वरः शक्तस्तदा गुरोः कामरूपेक्षितं वरं दत्त्वा गृहं प्रविशेत् गृहस्थो भवेदित्यर्थः । तत्रैव वा वसेत् नैष्ठिकब्रह्मचारी स्यात् ॥ १४ ॥

स्वधामसिः स्वाश्रयेर्जीवैः सह तस्मिन्नुत्तया ॥ १५—१७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्यथा जनैकान्ते यावदर्थं यथोपयोगं तस्मान्नानादिक्कमं कुर्यात् ॥ २ ॥

सुताया एव का कथा सर्वेषां लोकवेदप्रसिद्धः ग्राह्याः प्राह्यभेदः यावन्महाप्रलयस्तान्दन्विष्यते एव यस्तु सर्वं प्राकृत-
मिदमेकमेव किमग्राह्यां वाति साहस्येन प्राह्याभेदं न स्वीकरोति
तस्य विपर्ययः स्यादित्याह—कल्पयित्वेति । ईश्वरः सर्वोत्तमो जग-
द्धेतुरिदं स्वयत्किंविचारभूतमाभासं आ समस्ततः प्राह्याप्राह्यादि-
तया भासमानम् आत्मना कल्पयित्वा यावद्धर्तते तावत् द्वैत-
मिदं प्राह्यमिदमप्राह्यमिति भेदो न विरमेत् अङ्गीकार्यं एव
भवेत् हि यस्तु नाङ्गीकरोति ततो अनङ्गीकारात् अस्थानङ्गीकर्तुः
अवृत्तवृत्तिषोदकपानेन जललक्ष्मिस्तननेन विपर्ययः शरीरनाश
एव स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

एतत्सर्वं सुशील इत्यादिनोक्तं गृहस्थस्य यत्तेस्तुर्थाश्रयिण्य
उपलक्ष्यं यतेरित्युक्तिसम्बन्धप्रस्थस्यापि समाप्नानाम् गृहस्थस्य
गुरुशुश्रूषायां विकल्पे वदन् ब्रह्मनारिप्रभृतिभिर्निर्णयं गुरुशुश्रूषा
यथोपयोगं कर्षति द्योतयति गुरुवृत्तिरिति गुरौ वृत्तिर्वर्तनं
तच्छुश्रूषेत्यर्थः गृहस्थस्य विकल्पेन बोध्या तत्र हेतुर्गर्भविशे-
षणाम् ऋतुगामिन इति आपश्यकर्तुगमतादिपरवशस्य नित्यं
गुरुशुश्रूषायां भावकाशामपादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अञ्जनं नेत्रयोः अङ्गञ्जनं शिरसः उन्मर्दश्च उन्मर्दनं शरी-
रस्य स्त्री च अवलेखा च स्त्र्यादिप्रतिकृतिश्च आभिषि च
तेषां अन्वैक्ष्यम् अङ्गु मयं समादिकान् च ये धृतव्रतास्ते
त्यजेयुः ॥ १२ ॥

अङ्गैः शिक्षादिभिरुपनिषद्भिश्च सहितां त्रयीं वेदत्रयीम् द्विज
स्वैर्वर्णिकः जघीत्य तदर्थं चान्वबुध्य ॥ १३ ॥

बहीश्वरः समर्थस्तीर्हि गुरोः कामं यथेष्टं वरं दत्त्वा यथेष्टां
दक्षिणां दत्त्वा गृहं प्रविशेत् गृही भवेत् विषयेभ्यो विरक्त-
श्चेन्न वनोपलक्षितं जितेन्द्रियवासयोगं स्थानं प्रविशेत् तत्र
जैविध्यमाह—प्रव्रजेत् सन्यासी भवेत् तत्र वा वसेत् तत्रैव
ब्रह्मचर्याश्रमे वसेत् नैष्ठिको भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

भूतैः चेतनाचेतनरूपैरभोज्यजशक्तियैः स्वधामसिः अथो
क्षजाभिहितैः सहाभोजनं सर्वभूतेषु अप्राविष्टमपि विमुखरूपस्य

शक्तिद्वयं वितत्य संस्थितस्य प्रवेशाभोगात् प्राविष्टवत्पश्यत्
एकैकस्मिन् भूते क्षराक्षरभगवद्गुणाणि पश्येत् तथोक्तम्—

“क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषः स्वयन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यन्य इश्वरः” ।

अग्नौ गुरौ च तदभेदेनोपासनार्थं पश्येत् आत्मनि चोपासके
आवि कृतमङ्गलमूर्तिं पश्येदित्यन्मादिपृथक् निर्देशाभ-
प्रायः ॥ १५ ॥

एवंविधः विदितं विज्ञानं तत्त्वज्ञानं येन सः ब्रह्मचारी
वानप्रस्थो वा यतिर्वा गृही वा चरन् प्रारब्धकर्मफलं भक्ष-
यन् परमधोक्षजं ब्रह्माधिगच्छति भगवत्प्रातिरूपा मुक्तिस्तत्त्व-
ज्ञानपूर्वकभगवद्भ्याननिष्ठा यस्मिन्नाश्रमे भवेत्तस्यै वाश्रमिण्य
स्यादिति फलितोपः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

क्योंकि ? यह निश्चित और प्रसिद्ध है, कि—स्त्री आग्नि
रूप है और पुरुष घृत कुंभमय (घीके कुप्पे के समान)
है, इस लिये प्रयोजन से अधिक अपनी पुत्री को भी
एकांत में त्यागदे ॥ २ ॥

ज्ञान समर्थ होकर भी भान होने वाले इस जगत
को जयतक अपने मनसे द्वैत भाव से अर्थात् स्त्री पुत्रादि रूप
भेद भाव कल्पना करके वर्णमान है, तब तक विहित
कर्मों से विराम को न प्राप्त होवे क्योंकि ? विराम का प्राप्त
होने से ही इसका विपर्यय है अर्थात् उत्तरोत्तर संसार
है ॥ १० ॥

ये जो सुशील मितभंजी इत्यादि पष्ठ श्लोक में कहे
हुए धर्म हैं, सो गृहस्थ के और यति के भी हैं, और
ऋतु गामी होने से गृहस्थ को गुरुकी वृत्ति में विकल्प
है ॥ ११ ॥

जो अध्ययनादि व्रत धारण करने वाले हैं उनको
अंजन (फाजर) अङ्गञ्जन, उन्मर्दन, स्त्री चित्र दर्शन,
आभिष मधु माखा चंदनलेप और अलेकार ये सब
वर्जित है ॥ १२ ॥

आज्ञा इस प्रकार गुरुकुल वासकर पठे अङ्ग और उपनिषदों-
सहित वेद का यावत्प्रयोजन और बुद्धि बलके अनुसार अध्ययनकर
के गुरुजीको दक्षिणा देकर गुरुकी आज्ञापाकर यथेष्ट गृहमें प्रवेश
करे, यदि समर्थ होय तो आज्ञालेकर वनमें जावे अथवा
सन्यास ग्रहण करे, वा गुरु के समीप ही निवास करे
॥ १३ ॥ १४ ॥

अग्नि गुरु आत्मा तथा सर्वभूतों में अपने आश्रयरूप भूतों
सहित अप्राविष्ट भी ईश्वर को नियमन कर्तृत्व बुद्धिसे प्रविष्ट
सरीका देखें ॥ १५ ॥

इस प्रकार का ब्रह्मचारी हो वानप्रस्थ हो यति हो वा गृहस्थ

वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान्मुनिसम्मतान् ।
 यानातिष्ठन्मुनिर्गच्छेद्वृषिलोकमिहाज्जता ॥ १७ ॥
 न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टं चाप्यकालतः ।
 अग्निपक्वमथाऽऽमं वा अर्कपक्वमुताहरेत् ॥ १८ ॥
 वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान् ।
 लब्धे नवेनवेऽन्नाद्ये पुराणां तु परित्यजेत् ॥ १९ ॥
 अग्न्यर्घ्यमेव शरणांमुदजं वाऽऽद्रिकन्दरम् ।
 भयेत हिमवाय्वाग्निवर्षार्कतपषाद् स्वयम् ॥ २० ॥
 केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटिलो दधत् ।
 कमण्डल्वजिने दण्डबलकलाग्निपरिच्छिदान् ॥ २१ ॥
 चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः ।
 द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कच्छन् ॥ २२ ॥
 यदा ऽकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरया ऽथवा ।
 आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्याद्वनशनादिकम् ॥ २३ ॥
 आत्मन्यग्नीन्तमारोप्य सन्न्यस्याहंममात्मताम् ।
 कारणेषु न्यमेत्सम्यक्मङ्गलानि तु यथाऽर्हतः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हो ऐसे आचरण करता हुआ विज्ञान को प्राप्त होकर पर-
ब्रह्म को प्राप्त होता है ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऋषिलोकं महर्लोकम् ॥ १७ ॥

अकृष्टमकृष्टपच्यम् अकालतः पाककालात्पूर्वमेव निष्पन्न-
मित्यर्थः । अर्कपक्वं फलादि आहरेदश्नीयात् ॥ १८ ॥

वन्यैर्नीवारादिभिश्चरुपुरोडाशान् कालचोदितानित्यान् पुराणां
पूर्वसञ्चितम् ॥ १९ ॥

हिमाश्निहृत इति तथा ॥ २० ॥

केशादीन्मल चाप्रक्षालनेन भारयन् कमण्डलवार्दीश्च
दधत् ॥ २१ ॥

कच्छन्स्तपःकृष्टाद्यथा बुद्धिर्न नश्येत्तथा चरेत् ॥ २२ ॥

द्वादशाब्द्याद्यनन्तरमपि यदि स्वधर्मातुष्टाने शक्तस्तर्हि वन
एव वसेत् यदि तु ज्ञानाभ्यासे योग्यस्तर्हि सन्न्यसेदित्युत्तरा-
ध्याये वक्ष्यति तदुभयरहितस्य तु यच्छ्रुत्वं तदाह, यदाऽकल्पोऽ
समर्थः आन्वीक्षिकां विद्यायां ज्ञानाभ्यासे ॥ २३ ॥

[६८]

शनशनादिकस्मृतः पूर्वकृत्यमाह—आत्मनीत्यादि, यावत्स-
माप्तिः । यथाऽर्हतो यथायोग्यं स्वकारणेष्वकाशादिषु संघातं
देहं न्यसेत्पवित्रापयेत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावद्धानप्रस्थधर्मान् वक्तुं प्रतिजानीते—वानप्रस्थस्येति ।
मुनीनां सम्मतान् वानप्रस्थस्य नियमान् धर्मान् वक्ष्यामि, निश-
चमाम् विशिष्टि—याज्ञियमानिह लोके ऽमुतिष्ठन् मुनिरञ्जसा
ऋषीणां लोकं महर्लोकं प्राप्य भगवद्भक्तं वा गच्छेत् ॥ १७ ॥

नियमानाह—नेति । कृष्टपच्यं कृष्ट्याद्युपायैर्निष्पन्नं शाल्यक्षा-
दिकं नाश्नीयाद्यनस्य इति शेषः । अकृष्टपच्यमपि फलसूत्रादिक-
मकालतः पाककालात् पूर्वमेव परिपाकावस्थायाः पूर्वमेव तथा-
अपिक्वमामश्च नाश्नीयात् उतापितु अर्कपक्वं सूर्यकिरणपक्वं
फलादिकमेवाहरेदश्नीयात् ॥ १८ ॥

एवं वानस्थो धर्म उक्त अथावश्यकान् नियमानाह-वन्यैरिति ।
वन्यैर्नीवारादिभिश्चरुपुरोडाशान् कालचोदितानित्यान्निर्वपेत् नीवा-
रादिनिष्पन्नैरेव चरुपुरोडाशैर्धन्योदितधर्मान् कुर्यादित्यर्थः । नवेनवे-
नूतने नूतनेऽन्नाद्येऽन्ने लब्धे पुराणां पूर्वसञ्चितमन्नाद्यं परित्यजेत् ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्यथैवमग्नीनां रक्षणाथमेव उटजं पर्णशालात्मकं शरणां स्वगृहं कुर्यादथवाद्रिकन्दरं पर्वतगुहां वा अथेत स्वयन्तु हिमं च वायुश्चाग्निश्च वर्षश्च सूर्यातपश्च तान्सहत इति हिमवाय्वग्निवर्षाकर्तव्यपाठः ॥ २० ॥

जटाः सन्त्यस्येति तादृशः केशादीन् देहमलश्चाद्यमर्षणेन शरयन् कमण्डलुवादींश्च दधदग्निपरिच्छदाः सुक्खुवाद्युपकरणानि च दधत् ॥ २१ ॥

कृच्छ्रतः क्लेशाद्यथा बुद्धिर्न विपद्येत न नश्येत् तथा द्वादशाब्दान् संवत्सरानष्टौ वा चतुरो वाचौ द्वौ वा एकं वा चरेन्नियमानिति शेषः ॥ २२ ॥

यदा द्वादशाब्दाद्यनन्तरं व्याध्यादिभिरुत जरया वा स्त्रक्रियायां स्त्रीकथमोचरणे आन्वीक्षिक्यामात्मविचाररूपायां विद्यायां तुरीयाश्रमधर्मे चाशक्तस्तदाऽनशनादिकमादिशब्देनाग्न्यारोपणादिकं वक्ष्यमाणां विवक्षितं तत्कुर्यात् ॥ २३ ॥

तदेवाह—आत्मनीति । अग्नीनात्मनि समारोप्याहङ्कारममकारो सन्त्यस्य स्वकत्वा यथायोग्यं स्त्रकारणेषु संघातं भूतसंघात-रूपं-शरीरोन्द्रियजातादिकं सम्बन्धं न्यसेद्वीनमनुसन्धीत ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मचारिवानप्रस्थनियमानां कृच्छ्रसाध्यत्वेन साध्याप्रथमाश्रमधर्मकथनानन्तरं वानप्रस्थधर्मानाह—वानप्रस्थस्येति । ऋषेः सर्वज्ञस्य लोकं वैकुण्ठं “त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरसः” इति श्रुतेः “ऋषिर्हरो तापसे च ज्ञानवत्यपि कीर्तितः” इति ॥ १७ ॥

कृष्टपच्यं कर्षणादिना पकं व्रीह्यञ्च अकालतो विहितकालमुल्लङ्घ्य आममग्न्यादिनाऽनाप्तपाकम् आमलकादि ॥ १८ ॥

वन्धैर्देवव्रीह्यादिभिः कालचोदितान् तत्तत्कालविहितान् ॥ १९ ॥ अन्यथैवमग्निरक्षार्थम् उटजं पर्णशालां शरणां गृहं अन्यदा हिमादिकं अथेत आतपनमातपः ॥ २० ॥

अग्निपरिच्छदा दर्भादयः ॥ २१ ॥

न विपद्येत क्लिष्टो न भवेत् ॥ २२ ॥

अकल्पोऽसमर्थः आन्वीक्षिक्यां आत्मविचारलक्षणायाम् अनशनमशनत्यागः तत्राशक्तौ मासे गते पक्षे वा दिवसे वा ऽग्नीयादित्यादिकमादिपदेन गृहीतं यथाह, याज्ञवल्क्यः “पक्षे गते वा प्राश्नीयान्मासे वाऽहनि चागते” इति ॥ २३ ॥

त्रियमाणेन पुरुषेणाऽध्यात्मं कार्यकारणजातं यत्तत्रैवं कार्यमेतस्मिन्कारणे विलीयत इति ध्यानं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह, कारणेष्विति । सङ्घातं कार्यजातं न्यासो ज्ञानपूर्वकं ध्यानं “कार्यस्य कारणलयज्ञानमात्रं विज्ञापनम्” इति वचनात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अकालतः पाककालात्पूर्वमेव पक्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥

वन्धैः निवारदिभिः निर्वपत् दद्यात् कालचोदितान् विहितान् ॥ १९ ॥

हिमादीन् सहत इति सः ॥ २० ॥

मलानि दन्ताद्यधावनोत्थानि ॥ २१ ॥

यदा द्वादशाब्दादि मध्य एव अकल्प-असमर्थः आन्वीक्षिक्यां ज्ञानाभ्यासे ॥ २२—२३ ॥

अनशनादिकरिष्यतः पूर्वकृत्यमाह—आत्मनीत्यादि, यावत् समाप्ति । यथार्हतः यथायोग्यं स्त्रकारणेषु स्वाकाशादिषु सङ्घातं देहं न्यसेत् प्रविलापयेत् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपिलोकं महारादिलोकं सकामश्चेच्छेच्छेत् उक्तरीत्या अधोक्ष-जध्याननिष्ठस्य तु मुक्तिरुक्तैवेति विवेकः ॥ १७ ॥

कृष्टपच्यं कृष्ट्या निष्पन्नं नाश्नीयात् अकृष्टमकृष्टपच्यमपि फलादिकमकालतः पकं नाश्नीयात् वन्धैर्देवव्रीहैः फलादिभिः कालचोदितान् कालेकाले विहितान् चरुपुरोडाशान् निर्वपत् दद्यात् पुराणं पूर्वसाञ्चनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्वयं हिमादीन् सहते इति तथा अन्यथैव तु शरणां वृष्ट्या दिनिवारकं गृहमुटजम् पर्णादिनिर्मितमद्रिकन्दरम् वा अथेत ॥ २० ॥

जटाः सन्त्यस्येति जटिलः केशादीन् मलं चोद्वर्त्तमानाद्यकरणेन कमण्डलुवादीन् अग्निपरिच्छदान् सुक्खुवादीन् दधत् चरेदित्युक्तेरग्न्यान्वयः ॥ २१ ॥

द्वादशाब्दान् अष्टौ वा चतुरो वा एकमब्दं वा यथा कृच्छ्रनः क्लेशाद्वुद्धिर्न विपद्येत नावसीदेत् तथा वने चरेत् विचरेत् ॥ २२ ॥

यदा स्त्रक्रियायां स्त्रनियमे अकल्पः असमर्थः स्यात्तदा आन्वीक्षिक्यां ज्ञानाभ्यासे क्लेशेन अनशनादिकं वा कुर्यात् ॥ २३ ॥

अनशनादिकं करिष्यतः पूर्वकृत्यमुपदिशति—आत्मनीत्यादिना । आत्मनि अग्नीन्समावेश्य प्रलब्धं पूज्यात्मनोत्परमपूज्ये आत्मनि परमात्मनि विसृज्य यथाहो यथायोग्यं स्त्रकारणेषु स्वाकाशादिषु सङ्घातं देहं न्यसेत् प्रविलापयेत् खेने भावयेत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

नारदजी बोले, कि—अब हम मुनि संमत वानप्रस्थों के उन नियमों को कहते हैं, इहाँ पर अनशन शील होकर जिन के अनुष्ठान करने से ऋषि लोक को प्राप्त होता

खे खानि वायौ निश्वासांस्तेजस्यूष्माणामात्मवान् ।
 अप्स्रमृक्श्लेष्मपूयानि क्षितौ शेषं यथोद्भवम् ॥ २५ ॥
 वाचमग्नौ सवक्तव्यामिन्द्रे शिल्पं करावपि ।
 पदानि गत्या वयसि रत्योपस्थं प्रजापतौ ॥ २६ ॥
 मृत्यौ पायुं विसर्गं च यथा स्थानं विनिर्दिशेत् ।
 दिक्षु श्रोत्रं सनादेन स्पर्शमध्यात्मनि त्वचम् ॥ २७ ॥
 रूपाणि चक्षुषा राजन् ! ज्योतिष्यभिनिवेशयेत् ।
 अप्सु प्रचेतसा जिह्वां घ्रेयैर्घ्राणं क्षितौ न्यसेत् ॥ २८ ॥
 मनो मनोरथैश्चन्द्रे बुद्धिं बोधैः कवौ परे ।
 कर्मण्यध्यात्मना रुद्रे यदहम्भमता क्रिया ।
 सत्त्वेन चित्तं क्षेत्रज्ञे गुणैर्वैकारिकं परे ॥ २९ ॥
 अप्सु क्षितिमपो ज्योतिष्यदो वायौ नभस्यमुम् ।
 कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्ते ऽक्षरे च तत् ॥ ३० ॥
 इत्यक्षरतया ऽऽत्मानं चिन्मात्रमवशेषितम् ।
 ज्ञात्वा ऽद्वयो ऽथ विरमेद्द्वयो निरिवानलः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम् वैयासिक्यां

सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसम्वादे आश्रमधर्मो नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

वानप्रस्थ, जोतने बाने से पैदा हुए अन्न को न भोजन करे, और बिना जोते बोये होने वाले को भी यदि बिना समय का हो, तौ वर्जन करे, अग्नि एक वा कच्चा वा सूर्य के तेज से पक हो उसका आहार करे, ॥ १८ ॥

वन में स्वयं उत्पन्न होने वाले नीवारादि धान्य से समय २ पर शास्त्र विहित पुरोडाशादि का निर्वाप करे, नये २ अन्नादि के प्राप्त होने पर पुराने संचय का त्याग करता जावे ॥ १९ ॥

अग्नि की रक्षा मात्र के लिये कुटी वा पर्वतादि की कंदरा (गुहा) का शरण ले, और आप तौ स्वयं हिम वायु अग्नि वर्षा सूर्य का आतप (घाम) इन सबों को सह ॥ २० ॥

केश मस्तक पर रोम शरीर पर, नख डाढ़ी मूँछ, और शुद्ध स्नान से शरीर पर मैल, जटा कमण्डलु मृग-

चर्म दण्ड बलकल और अग्नि के उपकरण [दर्भादि] को धारण करे ॥ २१ ॥

इस प्रकार वानप्रस्थ द्वादशवर्ष आठ वर्ष चार वर्ष दो वर्ष वा एकही वर्ष वन में निवास करे जिस प्रकार अति दुःख से शरीर न नष्ट होजावे, ॥ २२ ॥

जब व्याधियों से वा जरा अवस्था से अपने क्रिया करने में असमर्थ होजावे, अथवा ज्ञानाभ्यास करने में भी अशक्त होजावे, तब अनशन व्रत को धारण करले, अर्थात् भोजनादि का त्याग करदे ॥ २३ ॥

अहंकार ममकार का त्याग कर आत्मा में अग्नि का समा रोपण करके भूत संघात शरीर को अपने २ कारखों में न्यास करे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदेव विमज्ज्य दर्शयति, ले आकाशे खानि देहगतच्छि-
द्राणि आत्मवाग्मीमान् शेषमस्थिमांसादिकादिनांशम् ॥ २५ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं रथुत्तरशरीरस्य लयमुक्त्वा त्रिङ्गुशरीररूपस्याध्यात्मा-
दित्रयस्य लयमाह—वाचमित्यादिना । तत्र यद्यपि यथोद्भवं
लयस्य युक्त्वादध्यात्मादीनां स्वस्वकारणेषु राजताहङ्कारादिषु
लयो वाच्यस्तथापीह तेषां लयभावने यमद्वितीयात्मप्रतिप्रसि-
परेति यथाकथञ्चिदुच्ये भाव्ये देवतानां प्रवर्तकत्वेन प्रधान्या-
दिन्द्रियतद्विषययोर्देवतासु लयः कथ्यते वक्तव्यसहितं वाच-
मशौ न्यसेत् एवं सर्वत्र पदानि पादौ वयसि विष्णौ ॥ २६ ॥

ननादेन शब्देन सह अध्यात्मनि वायौ अध्यात्मविहिति पाठे
वायाविति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥

ज्योतिष्यादित्ये रूपाणि रसगन्धयोस्त्विन्द्रियाद्याकर्षकत्वेन
प्रधान्यविषयस्य देवतासाहित्येन्द्रियस्य विषयं लयमाह, प्रचेतसा
सह जिह्वां रसनमस्तु रसरूपास्तु घ्राणशब्देनाश्विनोरप्युप-
बद्धां अश्विण्या सह घ्राणं त्रैवेगन्धैरपलक्षितायां क्षिता-
वित्यर्थः ॥ २८ ॥

परे कबौ ब्रह्मणि अध्यात्मनाऽहङ्कारेण अध्यात्मतामिति-
पाठे कर्मायहङ्कारं चेत्यर्थः कथंभूते कद्वे यद्यस्माद्दहंममता-
पूर्विका क्रिया भवति तस्मिन् सत्त्वेन चेतनया गुणैर्गुणत्रय-
कार्थं प्रागवशिष्टैर्देवैः सह । यद्वा सत्त्वादिभिर्गुणैर्देवभूतैः
वैकारिकं भोक्तृत्वादिनिकारवन्तं क्षेत्रज्ञं परे निर्विकारे
ब्रह्मणि ॥ २९ ॥

ननु, निकारवतः कथं परेऽविकारे लयः स्यात् ? विकार-
हेतूनां सर्वोपाधीनां लयद्वारेणेत्याह—अपिस्थिति । अयौ ज्योतिः तच्च
नमः कूटस्थेऽहन्तरे तच्च कूटस्थं महति महत्तरे तदव्यक्ते
प्रधाने तच्चाव्यक्तमन्तरे परमात्मानि ॥ ३० ॥

इति सर्वोपाधिलयाह्वेनोरवशेषितं चिन्मात्रमात्मानं क्षेत्रज्ञ-
मन्तरनया ज्ञात्वाऽद्वयः सन्निवर्मेत् दग्धकाष्ठो यथाऽनलः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीभरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

ब्राह्मोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

नदेव सविस्तरमाह—अद्वय्यादिना । खे आकाशे खानि
शरीरगतचिद्व्याणि प्रजीनानि भावयेत् निश्वासान् देहगतानुक्क-
सादीन् प्राणान् वायो तथा ऊष्माणं तेजसि न्यसेत् आत्म-
वान् धीमान् असुशुधिरं च श्रेष्ठम् च पूयं मूत्रादिकं चेत्येतान्यप्यु
शेषमास्थिमांसादिकं कठिनांश्च क्षितौ इत्येवं यथोद्भवं यद्यत उत्पन्नं
तथा नदनतिक्रमणं स्वकांशेषु प्रजीनानि अनुसन्दधीत ॥ २५ ॥

एवंभूतसङ्ख्यातात्मकशरीरावयवानां यथोद्भवं स्वस्वकारणेषु लया-
ऽनुसन्धानमुक्तमप्यसव्यापाराणां बाणादीन्द्रियाणां स्वाधिदैवतेषु
लयानुसन्धानप्रकारमाह—वाचमिति । यद्यप्याधिदैवतेष्वप्यो नेन्द्रिया-
णामुत्पत्तिरिति तत्र तेषां लयाऽनुसन्धानकथनमसङ्गतं तथापि तेषां

तत्प्रवर्तकत्वेन प्रधान्यासैस्तावत्संश्लेषाऽनुसन्धानं तेषामपि
स्वकारणेषु लयानुसन्धानाय कथ्यते—वक्तव्यमुक्तिः भावे
तव्यः सवक्तव्यां सोक्तिकां नाचं बागिन्द्रियमग्नावधिदैवते वि-
निर्दिशेदित्युत्तरेणान्वयः । करौ शिल्पमादानादिरूपं व्यापारं च-
न्द्रे तदधिदैवते गत्या सह पादौ वयसि काळात्मके विष्णौ-
रत्या सहोपस्थमिन्द्रियं प्रजापतावधिदैवते ॥ २६ ॥

सोत्तरं पुरीषोत्सर्गाद्व्यापारसहितं अपानं पायुमिन्द्रियं
मृत्यावधिदैवते यथास्थानं यत् यस्याधिदैवनरूपं स्थानं तदनतिक-
्रमणं निर्देशात् संश्लिष्टमनुसन्दधीत एवं कर्मेन्द्रियाणां तदधिदैवते
नश्लेषाऽनुसन्धानं क्रम उक्तः । अथ श्रोत्रादीनां नान्यथागमाह-
दिश्विति । श्रोत्रमिन्द्रियं नादेन शब्देन विषयभूतेन सह दिक्षु
अधिदैवतास्तु त्वचमिन्द्रियं स्पर्शेन विषयेण सहाध्यात्मनि
वायावधिदैवते; इं राजन् । चक्षुरिन्द्रियेण सह रूपाणि तद्विषय-
भूतानि ज्योतिषि सूर्येऽधिदैवतेऽग्निनिचेन्द्रियेऽग्निनिविष्टे संश्लिष्टं
भावयेत् ॥ २७ ॥

जिह्वां रसनेन्द्रियमप्यु रसेषु विषयभूतेषु अप्रशब्दो रसोपल-
क्षकः प्रचेतसा वरुणेनाऽधिदैवतेन सहाग्निनिवेशधेदित्यनुपङ्गः
त्रयाणां संश्लेषमात्रविषयतया प्रचेतसेत्यप्रधाने तृतीया त्रैवेगन्धै-
र्विषयैः सह घ्राणमिन्द्रियं क्षितौ क्षितिशब्दोपलक्षितयोरश्वि-
नोरन्यसेत् मनोरथैर्व्यापारैः सह मन इन्द्रियं चन्द्रेऽधिदैवत
बोध्यैर्विषयैः सह बुद्धिं परे भ्रेष्टे कबौ चतुर्मुखेऽध्यात्मना आ-
त्मनि देहेवर्त्तमानेनाहङ्कारेण सह तत्कर्माणि देहात्माभि-
मानादिरूपाणि अहङ्काराधिदैवते कद्वे न्यसेत् अहङ्कारक-
र्मायवेच दर्शयति, यद्यस्माद्दहंकारात् अहंममताक्रियाः । देहेऽहंबुद्धि-
देहानुबन्धिषु ममकारस्तन्मूलाः क्रियाः प्रवृत्तयश्च भवन्ति चित्त
चित्तावस्थमन्तःकरणं सत्त्वेन सत्त्वगुणकार्यभूतस्वच्छत्वप्रका-
शत्वादिरूपचित्तवृत्त्या सह क्षेत्रज्ञेऽधिदैवते न्यसेत् ततो वै-
कारिकं सात्त्विकाहङ्कारं गुणैः स्वकार्यभूतैरिन्द्रियैः सह परे
तत्कारणेषु महत्तरे न्यसेत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवं वैकारिकाहङ्कारस्य महति लयाऽनुसन्धानमुक्तं पूर्वं खे
खानीत्यादिना तत्तत्कार्यप्रलयानुसन्धानमुक्तम् अथ तत्रैः सह
तत्कारणभूतस्य तामसाहङ्कारस्य महति लयाऽनुसन्धानप्रकार-
माह—अपिस्थित्यादिना । तावत्क्षितिमप्यु श्रापो ज्योतिषि ब्रह्मः ज्योति-
र्वायावमुं वायुं नमसि आकाशे तच्च कूटस्थे तामसाहङ्कारे तच्च
महति महत्तरे तच्च महत्तरेवमव्यक्ते चित्समष्टिसंश्लेषे अचित्स-
मापृच्छात्मके प्रधाने तच्चाह्वे परमात्मात्मके जीवे न्यसेत् ॥ ३० ॥

अत एवमद्वेष्टितं प्रत्यगात्मानमन्तरनया परमात्मशरीरात्म-
कत्वस्वाभाविकस्वरूपतया ज्ञात्वाऽद्वयः आत्मानं जातिगुणाद्याभिमा-
नयितः विरमेत् दग्धयोर्निर्निर्दग्धकाष्ठोऽगलोऽग्निर्षथा विरमति
तद्वत् धर्मानुष्ठानेऽशक्तो वातपरस्य एवागनुसन्धानो देहत्यागा-
यानशनव्रतं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

ब्राह्मोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथार्हत इत्युक्तं विवृणोति—खे खानीति । खे आकाशे खानि शरीरावच्छिन्नाकाशानि श्वासं शरीरवायुवाहवायौ शरीरमूष्माण्यं कारयतेजसि आत्मवान् परमात्मज्ञानवान् वशीकृतमना वा श्लेष्मपूवासुकार्यायण्यु लीयन्त इति चिन्तयेत् शेषं गन्धं क्षितौ नन्वाकाशादेर्जाघवादीनामुत्पत्तेः कथमित्यतमेव लयश्चिन्त्यत इति तत्राह—यथोद्भवमिति—

“आकाशाह्लासवं सौक्ष्मं शब्दं भोजं तथा वलम् ।

वायोस्तु प्रेरणा चेष्टा व्यूहन् सौक्ष्ममेव च ॥

अग्नेस्तु दर्शनं शक्तिरौष्ण्यं रूपप्रकाशकम् ।

रसेभ्यो रसनं शैत्यं स्नेहहृदयमादेवम् ।

भूमेर्गणस्तथा घ्राण्यं गौरवं मूर्तिरेवच” ॥

इति वचनान् उत्पत्त्यनुसारं लयश्चिन्तनीय इत्यर्थः ॥ २५ ॥

इदानीं वागादीन्द्रियाणां अग्न्यादिदेवताधीनत्वमपि चिन्तनीयमित्याह—वाचमिति । सवक्तव्यमिति क्रियाविशेषणं प्रजापतौ दक्षे ॥ २६ ॥

यथास्थाननित्यनेनाभिमानिनामभिप्रेत्यमानानां तत्तदुत्पत्तिकारणमनुसृत्येत्युच्यते सनादेन श्रोतव्येन सह त्वत्वं त्वगिन्द्रियं स्पर्शेन सह वाचाविति शेषः ॥ २७ ॥

ज्योतिष्यादिव्ये निवेशयेत् निविद्यतीति चिन्तयेत् जिह्वां रसनेनेति शेषः परे कवौ पृथक्पतौ उशनसोऽपि कविशब्दवाच्यत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थे पर इति अघ्यात्मनाऽहङ्कारेण सह कर्माणि खेदे तत्र हेतुर्यदहमिति क्रिया यत् अहं समता अहङ्कारादुत्पन्नत्वेन संमता इति यत्तस्मादिति शेषः सत्त्वेन साधुपुण्यकर्मणा सह चित्तं क्षेत्रज्ञे हिरण्यगर्भे निवेश्य एतच्छब्दं विलयं स्मृत्वा वैकारिकनामानं हिरण्यगर्भं शुभैः सह क्षेत्रज्ञाख्ये परे परमात्मनि लक्ष्मीद्वारा लयमानं चिन्तयेत्—

“चित्तं हिरण्यगर्भं तु विष्णोः परमात्मानि ॥

क्षेत्रज्ञाख्ये जापयेत् ततो नान्यत्स्मरेद्बुधः”

इति चात्रमात्मनः ॥ २८—२९ ॥

इदानीं लयप्रकारं निरूपयति—अपिखति । तच्च नभः कूटस्थे वैकारिकनैजसतामसकूटरूपे ऽहङ्कारतत्त्वे तदहङ्कारतत्त्वं महति महत्तत्त्वे तन्महत्तत्त्वमव्यक्ते तदव्यक्तमक्षरे हरो विजयप्रकारं स्मरेत् अक्षरं स्वकारणैक्यमभिमानिनो जीवस्य प्रवेशलक्षणां तत्तत्कार्येभ्यः हिरण्यगर्भस्थोत्तररूपेणैक्यं हिरण्यगर्भस्थहेतुरप्युत्तररूपैकीकरणमिति लयभेदं तु शब्दो ज्ञापयति ॥ ३०

इति शब्दो लयसमाप्तिसूचकः “कूटस्थोऽक्षर उच्यते” इति वचनान् अक्षरताभ्यां चित्प्रकृतौ स्थित्वा ऽक्षरलक्ष्या नित्यत्वहेतुत्वाच्चक्षरनामत्वेन स्थितमात्मानं परमात्मानं चिन्मात्रमवशेषितं सृष्ट्यादिव्यापारोदासीनं ज्ञात्वा ऽहो हरिव्यतिरिक्तवस्तुत्वात्तन्मस्मरणादितो ऽथ कृत्याद्विरमदित्यन्वयः कृत्याद्विरमोक्तिरत्र कथमित्याह—दग्धयोनिरिति । दग्धयोनिरिन्धनलक्षणा

येन स तथा यथाऽग्नेरिन्धनदहनान्तरं कृत्यं नास्ति तथा भीमा-
रायणोपासकस्य सविकासं तत्त्वज्ञानान्तरं कृत्यं नेति भावः
“न हरिस्स्मरतः कृत्यं दग्धेन्धनहुताशवत्” इति वचनान् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

खानि देहच्छिद्राणि अभिनिवेशयेदित्युत्तरेणैव सर्वेषामन्वयः
शेषं अस्थिमांसादिकठिनांशम् ॥ २५ ॥

स्थूलशरीरस्य लयमुक्त्वा लिङ्गशरीरलयाह—वाचमिति ।
इन्द्रियाणां तद्विषयाणाञ्च प्रवक्तव्यत्वेन देवताखेवात्र लय उक्तः,
वयसि विषयौ यथास्थानं स्थानमनतिक्रम्य तत्तत् स्थानं स्पृष्ट्वा
विनिर्दिशेत् प्रथमं इदं वाचमग्नौ विलापयामीति प्रयुज्यते ततोऽ-
भिनिवेशयेदित्यन्वयः ॥ २६ ॥

स ज्ञानी नादेन सहेत्यर्थः अध्यात्मनि वायौ ज्योतिषि सूर्ये ॥ २७ ॥
प्रकृष्टं चेतो यत्र स प्रचोतो मधुरादिरसस्तेन सह जिह्वां अप्सु
जलाधिष्ठानं वरुणे प्रेक्षेद्विषयगन्धैः सह घ्राणेन्द्रियं क्षितौ
क्षीयते क्षीयते ऽत्रेति क्षितिस्तदधिष्ठातृदेवता तस्यामश्विना-
वित्यर्थः । मनोरथैर्मननीयैर्विषयैः वाय्वैर्लुङ्घिष्यथैः परे कवौ ब्रह्मणि
अघ्यात्मना अहङ्कारेण सहकर्माणि तद्विषयां रुद्रे यद्यस्मादहं
ममता पूर्विका क्रिया भवति तस्मिन् रुद्रे मत्त्वेन चेतनया सह-
क्षेत्रज्ञेचित्ताधिष्ठानं वासुदेवे गुणैर्गुणकार्यैर्देवैः सहेति वासुदे-
वस्य गुणकार्यत्वाभावाच्चदितरैरित्यर्थः । वैकारिकं जीवं परे
ब्रह्मणि ॥ २८—२९ ॥

ननु, तदपि कथमद्वयब्रह्मज्ञानं, स्यात् ? समष्टितत्वातां बुधि-
व्यादीनां वर्त्तमानत्वादिति चेत्तेषामपि यथोद्भवं लयं ज्ञानवत्त-
पवेत्याह—अपिखति । अदो ज्योतिः अमुं वायुं तच्च नभः कूटस्थे ऽह-
ङ्कारे तच्च कूटस्थं महति महत्तत्त्वे तदव्यक्ते प्रधाने तदक्षरे पर-
मात्मानि ॥ ३०—३१ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तवनेश्वरम् ।

सप्तमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं स्थूलदेहलघुमुक्ता सूक्ष्मदेहावयवार्तां सविषयाणां
न्द्रियाणां तत्तत्प्रवर्त्तके तत्तदधिदैवते तत्तन्निष्पत्तयः सम्बन्ध-
मात्रं सूचयन् तत्तत्कारणं लघुमाह—वाचमिति त्रिभिः ।
वागादिकं वक्तव्यादिसहितमग्न्यादौ प्रवर्त्तके नियम्यतया विनि-
र्दिशेत् यथास्थानम् उत्पत्तिस्थानमनतिक्रम्याभिनिवेशयेच्च
विलीनं भावयेदिति त्रयाणामन्वयः । अन्याद्युत्पत्तिस्थानं सारि-
काहंकारस्तेषां लघुं तत्र भावयेत् वागादीनामुत्पत्तिस्थानं
राजसाहंकारस्तेषां लघुं तत्र भावयेत् अथ पदयोजना सक्तव्यां
वाचमग्नौ अधिदैवते नियम्यतया विनिर्दिशेत् यथास्थानमभिनि-
वेशयेच्च एवमग्रेऽपि पदानि पादौ वयसिचिष्णौ ॥ २६ ॥

सनादेन शब्देन सह अद्यात्मनि अधिदैवते वायौ ॥ २७ ॥

उद्योतिषि आदित्ये अस्तु रसरूपां सखोलुपां जिह्वां रसने-
न्द्रियं प्रचेतसा अधिदैवतेन प्रवर्त्त्या यथास्थानं निवेशयेत् घ्रेय-
गेन्द्रैः सघ्राणम् अधिदैवत्यं क्षितौ उत्पत्तिभूमौ राजसाहंकारे
द्वय ॥ २८ ॥

अन्तःकरणस्य चतुर्विधस्य लघुं सारिकाहङ्कारे आह—
अन इति । मनः मनोरथैः सह चन्द्रे बोधैः सह बुद्धिं परे
कवौ ब्रह्मणि च कर्माणि अहङ्कारविषयाणि अध्यात्मना अहं-
कारेण सह अद्यस्माद्ब्रह्मात्प्रवर्त्तकाहङ्कारमतापूर्विकाक्रिया भवति
तस्मिन् रुद्रे च चित्तं गुणैश्चित्तविषयभूतैः सह क्षेत्रज्ञे च
नियमतया स्थितं विभाव्येति शेषः सत्त्वेन वैकारिकाहंका-
रेण कारयेन योजयेदिति शेषः अन्तःकरणचतुष्टयं वैकारिके
शक्तिनिवेशयेदित्यर्थः । वैकारिकं तु परे तत्कारणे महत्त्वे योज-
येदित्यर्थः ॥ २९ ॥

महाभूतार्तां तामसाहंकारे तस्य महत्त्वे तस्य प्रकृतौ
प्रकृतेः परमात्मनि च लघुमाह—अस्तु इति । क्षित्यादिभूतानि
अवादिषु न्यसेत् कूटस्थे तामसाहङ्कारे अव्यक्ते प्रकृतौ
तत्तदव्यक्तमक्षरे परमात्मनि न्यसेत् चकारोऽनुक्तसमुच्च-
यार्थः ॥ ३० ॥

इत्येवं दृग्धयोऽन्यत्र इवाह्वयः देहेन्द्रियादिव्यरहितोऽत-
एवावशेषितं चिन्मात्रं ज्ञानस्वरूपमात्मानं जीवं अक्षर-
तया परमात्माशब्देन तदपृथक्तयाज्ञात्वा विरमेत् मुक्तो
भवेत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

जैसे कि ! छिद्रों को आकाश में श्वासों को वायु में
उष्णता को तेज में, रुधिर कफ पीवको जल में चाकी
पृथिवी के विकार अस्थि आदि को पृथिवी में इस प्रकार
जो जहां से उत्पन्न है उसको उसी तत्त्व में लीन होने का
अनुसन्धान करता जाय ॥ २५ ॥

ऐसे ही वक्तृता सहित वाणी को अग्नि में शिरष अर्थात्
हस्तों के कर्म सहित हस्तों को इन्द्र में पाद के कर्म
गति सहित पगों को पद के अभिष्ठात् देवता विष्णु में,
आनन्द सहित उपस्थ इन्द्रिय को प्रजापति में निर्देश
करे, ॥ २६ ॥

विसर्ग सहित पायु (गुदा) इन्द्रिय को मृत्यु में यथा
स्नान निर्देश करे, शब्द सहित श्रोत्र इन्द्रिय को दिशाओं में
स्पर्श सहित त्वचा को वायु में लीन होने का अनुसन्धान
करे, ॥ २७ ॥

चक्षु इन्द्रिय सहित रूपको उद्योति में, प्रचेता सहित
जिह्वा को जल में अश्विनी कुमार सहित नासिका को पृथिवी
में लीन करे ॥ २८ ॥

मनोरथ सहित मनको चन्द्र में, क्षेत्र सहित बुद्धि को
ब्रह्मा में, अद्यात्म सहित कर्मों को रुद्र में वे रुद्र कैसे है अहङ्कार
ममकार जिनसे होता है, सर्व के सहित चित्त को क्षेत्रज्ञ में
और क्षेत्रज्ञ जीवको परब्रह्म में लीन माने यहां लीन होना ऐसा
समुझना चाहिये कि जैसे वृक्ष में पत्ती लीन होजाते है अर्थात्
पृथिवी को जल में जलको तेज में तेज को वायु में वायु को
आकाश में आकाश को अहङ्कार में अहङ्कार को महत्तत्त्व में महान्
को प्रकृति में प्रकृति को परमेश्वर में लीन भावना करे ॥ ३० ॥

इस प्रकार चैतन्यमात्र अवशिष्ट अक्षर आत्मा को जानकर
तदन्तर अद्वितीय आपही एक विराम को प्राप्त होजावे, जैसे
कि ? काष्ठ के जलजाने से अग्नि आपही शांत होजाती है ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तमस्कन्धे में

द्वादशमध्याय की भागदत्ताचार्यकृत भाषाटीका

समाप्त ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

कल्पस्त्वेवं पस्त्रिज्य देहमात्रावशेषितः ।
 ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम् ॥ १ ॥
 विभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम् ।
 त्यक्तं न दण्डलिङ्गादेरन्यत्किञ्चिदनापदि ॥ २ ॥
 एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ।
 सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायणः ॥ ३ ॥
 पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽव्यये ।
 आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसन्मये ॥ ४ ॥
 सुप्तप्रबोधयोः सन्धावात्मनो गतिमात्मदृक् ।
 पश्यन्बन्धं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः ॥ ५ ॥
 नाभिनन्देद्द्रुवं मृत्युमध्रुवं वा ऽस्यजीवितम् ।
 कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ६ ॥
 नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् ।
 वादवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षं कं च न संश्रयेत् ॥ ७ ॥
 न शिष्यान्नुबध्नाति ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् ।
 न व्याख्यासुपयुजीत नारम्भानारभेत्कचित् ॥ ८ ॥
 न यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः ।
 शान्तस्य समचित्तस्य विभृयादुत वा त्यजेत् ॥ ९ ॥
 अव्यक्तलिङ्गो व्यक्तार्थो मनीष्युन्मत्तबालवत् ।
 कविर्मूकवदात्मानं स दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

त्रयोदशे यतेर्धर्मः साधकश्चोच्यते महात् ।

अवधूतेतिहासना सिद्धावस्था च वर्यते ॥ १ ॥

एवं ध्यात्वा कल्पो नाशनादिकं कुर्यात् आन्वीक्षिक्यां कल्प-
 स्त्वेवं ध्यात्वा पस्त्रिज्येति सम्बन्धः ? किञ्चदत्रत्याज्यम् देहव्य-

तिरिकं सर्वमित्याह—देहमात्रेति । तस्य धर्मानाह ग्रामैकरात्रेति
 नवमिः ॥ १ ॥

कौपीनं गुह्यमाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रं परं केवलमन्व-
 दिति वा त्यक्तं श्रेष्ठोच्चारणात्पूर्वमेव ॥ २ ॥ ३ ॥

सदसतः परे कार्यकारणव्यातिरिक्ते ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नन्वात्मानं परं ब्रह्मेति कथं सामानाधिकरण्यानिर्देशः ? तद्दि-
व्यमुक्तचोरैक्यं सम्भवति तत्राह—सुप्तेति । सुषुप्तौ हि तमसा-
वृतमात्मनस्त्वं जाग्रत्स्वप्नयोस्तु विक्षिप्तं प्रकाशते सन्धौ तु न
तमो नापि विक्षेपः अतस्तदा आत्महृत्मात्मानं लक्ष्मीकृत्य स्थितः
सन्नात्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् अत एव बन्ध मोक्षं च माया
मात्रं पश्यन् आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः तदुक्तं
योगग्रन्थे—

“निद्रादौ जागरण्यान्ते चो भाव उपजायते ।

न भाव भावयन्नित्यं मुच्यते नेतरो यतिः” ॥

इति ॥ ५ ॥

अस्य देहस्य प्रभवो ऽप्यस्य यस्मात्तं कालम् ॥ ६ ॥

असच्छास्त्रेणनात्मपरेषु जीविकां नक्षत्रविद्यादिवाचितम् वाद्-
वादान् जल्पवितंडादिनिष्ठान् कश्च कमपि पक्षं निर्वन्धेन न
संभवेत् ॥ ७ ॥

शिष्यान्नानुबध्नीत प्रबोभनादिना बलाभापादयेत् आरम्भा-
न्मठादिवापारान् ॥ ८ ॥

परमहंसस्य विशेषमाह—न यतेराश्रमो धर्मार्थः कथम्भूतस्य
यत्नेः महात्मनः तस्य लक्षणां शान्तस्येत्यादि प्राय इत्यस्यायं भावः
ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं बह्वृक्कायिजिज्ञासाभित्य सत्त्वशुद्धयर्थं यमाश्र-
यमाश्रयाचरणैव ज्ञानोत्पत्तौ यतत उत्पद्ये तु ज्ञानं न नियमैः कृत्य-
मस्ति यमाश्च स्वत एव न्युः अतस्तदा जिज्ञासादिभिः प्रयोजना-
भावालोफलसंग्रहार्थं धारयेद्वा त्यजेद्वेति ॥ ९ ॥

तस्यैव ज्ञानदाहर्वाभावे योगश्रंशपरिहारार्थमाह—न बहिर्वर्षकं
जिज्ञं यत्नं व्यक्तार्थं प्रयोजनमात्मानुसन्धानं यस्य स मनीष्य
गुणमत्तब्रह्माख्यश्च कविरपि सूक्तब्रह्मात्मानं नृणां दृष्ट्या दर्शयेत्
ने यथोन्मत्तादिरूपं मन्त्रैरुत्तथा ब्रह्मेत खहृष्टयेति पाठे बाह्या-
नुसन्धानानामेवेत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्गीताध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं स्वधर्मानुष्ठाने तुर्याश्रमधर्मे चाशक्तस्य वानप्रस्थव्यैवम-
नुसन्धानपूर्वकानशनश्रवणेन देहत्याग उक्तः अथ तच्छक्तस्य तुर्या-
श्रमपरिग्रहं वदंस्तस्मान्नाह त्रयोदशेनाध्यायेन—कलयति । आ-
श्रमन्तरधर्मानुष्ठानसमर्थश्चेदेवमनुसंक्षेपपरिव्रज्य संप्रस्य
देहमात्रेणाप्यशेषितः देहातिरिक्तं तदनुबन्धि सर्वं परित्यज्येत्यर्थः
श्रामैकरात्रविधिना एकैकस्मिन् श्रामे एकैकरात्रनयनविधिना
निरपेक्षो मही चरेत् ॥ १ ॥

यद्यनौ परित्राद् त्यक्तं देहाद्यतिरिक्तं किञ्चन विभूयाश्चे-
त्तर्हि कौपीनमाच्छाद्येन येन तच्च वासः परं केवलं विभूयात्
दण्डकमण्डलुभ्यामन्यात्किञ्चिदप्यनापदि न विभूयात् दण्डपात्र
ग्रहणमुपवीतकटिसूत्रादेरप्यावश्यकस्योपलक्षणम् अनापदीत्यनेन

शीताद्यसहिष्णुत्वरूपापदितु किञ्चित्त्रिचन्निवारकं वासोन्तरादिक-
मपि विभूयादिति सूचितम् ॥ २ ॥

अनपाश्रयः परित्यक्तनियतनिवासदेशः एकोऽसहायः भिक्षुः भिक्षा-
न्नोपजीवी आत्मारामश्चेत् सर्वेति सर्वभूतेषु तरतमेषु सुहृद्-
गवदात्मकत्वानुसन्धानेन नितरामनुकूलः शान्तः कोधरहितः
नारायणायैव परायणं प्राप्यं प्रापकमाधारश्चेत्यप्यवसाययुक्त
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सदसतः चिदचिदुभयां परे विलक्षणोऽतएवाव्यये स्वरूपतः
स्वभावतश्च विकाररहिते आत्मानि परमात्मन्यदः इदं विश्वं पश्ये-
त्तदायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिमत्त्वेन तच्छरीरत्वेन च पश्येदि-
त्यर्थः । तथा परं ब्रह्मात्मानं परमात्मानं सदसन्मये चिदचिदा-
त्मके सर्वत्र जगति नियंतृत्वात्मतया च स्थितं पश्येदेव बाह्य-
देवशब्दार्थानुसन्धानमुक्तम् ॥ ४ ॥

सुप्तेति । सुप्तप्रबोधयोः सन्धौ सायंप्रातरित्यर्थः बद्धा तयोस्सन्धि-
र्मध्यमावस्थायामित्यर्थः स्वप्नावस्था तदानीं शयानदेहात्मनोऽप्यतिरेकः
सुग्रहः परमात्मनो विचित्रसृष्टियोगश्च “न तत्र रथानरथयोगा-
नपन्थालो भवत्यथ रथानरथयोगान्पथः सृजत” इति श्रुतिः एवं
च सुप्तप्रबोधयोः सन्धौ स्वप्नावस्थायामात्महृद्देहविलक्षणप्रत्य-
गात्मस्वरूपविमर्शनपरः आत्मनः परमात्मनो गतिं विचित्र पथरथ
योगादिसृष्ट्वादिकप्रकारं पश्येदनुसन्धीत तथा बन्धं मोक्षं च
मायामात्रं न वस्तुन इति पश्येत् सम्बन्धादिकमीश्वरसंस्काररूप-
ज्ञानाधीनं तत्त्वात्मस्वरूपप्रयुक्तमिति पश्येदित्यर्थः । भावाशब्दश्च
ज्ञानपर्यायः “माया च वयुने ज्ञानम्” इति नैघण्टुकाः बन्धमो-
क्षश्च परमात्मसङ्कल्पप्राधान्यत्वं सूचितम् “पराभिध्यानानु तिरां-
ह्निनं ततोह्यस्य बन्धविपर्ययो” इति बन्धमोक्षयोः प्रकृत्यन्वय-
व्यतिरेकरूपत्वाच्च मायामात्रत्वं ननु कथंमोक्षस्य स्वरूपप्रयुक्त-
त्वाभावः ? बन्धप्रतियोगित्वादिनि ब्रूमः नखबद्धस्य मोक्षसं-
भवः ॥ ५ ॥

ध्रुवं निश्चितं सृष्ट्युपध्रुवमस्थिरं जीवितं च नाभिनन्देन्मृ-
सिनिहृष्टान्तार्थम् वा यथा सृष्ट्युं नाभिनन्दति तथाऽध्रुवं जीवितमपि
नाभिनन्देदिति परं केवलं तु भूतानां प्रभवाप्ययो यस्मात्समुत्प-
त्तिप्रलयहेतुं कालमेव प्रतीक्षेत् कालगतमेवालोचये-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥

अनच्छास्त्रेणनाध्यात्मशास्त्रेषु न सज्जेत न सकां भवेत्
जीविकां जीवनोपायभूतां वृत्तिं नोपजीवेत् अनिवादान् जल्प-
वितण्डादिनिष्ठान् तर्कान् त्यजेत् कमपि पञ्चमाग्रहेण ना-
भयेत् ॥ ७ ॥

शिष्यान्नानुबध्नीत तद्विस्त्रलोभाभावादिति भावः बहून्
ग्रन्थान्नैवाभ्यसेन्नैवपठेत् व्यख्यां नोपयुज्जीत न पाठयेदित्यर्थः
चित्तस्यान्यपरत्वप्रसङ्गादिति भावः आरम्भान् माठपत्याद्यारम्भान्
क्वचिदपि नारभेत् न कुर्षेत् निग्रहानुग्रहादिवैषम्यप्रसङ्गादिति
भावः यद्वा आरम्भान् गृहाद्यारम्भाभारमेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

शान्तस्य समचित्तस्य महात्मनो यतेराश्रमः प्रायो न धर्म-
हेतुः अपितु ज्ञानप्रयोजकः अतो धर्मं विभूयाद्वा त्यजेद्वा भर-
ण्यागौ व्यवस्थितविकल्पौ ज्ञानहीनः सन्यासाश्रमनिष्ठः धर्मं

श्रीमद्वीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रयोजनत्वेन विभृयात् ज्ञानवांस्तु धर्माख्यं फलं त्यजेदित्यर्थः । यद्वा उपवासादिदेहकेशकरूपधर्मः शरीरदौर्बल्यमुखेन योग-विघातको न चेत् विभृयात् विधानकश्चेत् सज्जेदित्यर्थः । यद्वा ननु, शिष्यानुबन्धनग्रन्थाध्यासाख्यासखोपयोजनादिभिः कश्चिद्धर्म एवाजितः स्यादिति किमर्थं ते निषिध्यन्ते ? इत्यत्राह—नेति । यद्येतेराभ्यसो धर्मार्थः स्थासर्हि कर्तव्याः स्युः शिष्याऽनुबन्धना-दयः सतु प्रायशो न धर्महेतुः यत्याश्रमस्य धर्महेतुत्वाभावे हेतुत्वं वदन् न विगिनष्टि-शान्तस्येति । शान्तस्य जितेन्द्रियस्य धर्मसाध्यैदिकामुष्मिकशब्दादिविषयभोगादिरहितस्य समचित्तस्य अधर्मस्य इव धर्मस्यापि स्वफलजननद्वारा मुक्तिप्रति-बन्धकत्वज्ञानवत्त्वेन धर्माऽधर्मयोः समचित्तस्य प्राय इत्यनेन कश्चिद्यत्याश्रमस्यापि धर्महेतुत्वप्रसङ्गेति सूचितम् । अतो यदि यतिधर्मप्रयोजनकयत्याश्रमनिष्ठश्चेच्छिष्याऽनुबन्धनादीन् विभृयात् धर्महेतुत्वाभावे तु सज्जेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु, शिष्याद्यनुबन्धनाद्यभावे स्वस्य ज्ञानित्वादिमाहात्म्यं न प्रकाशितं स्यादित आह—अव्यक्तलिङ्ग इति । अव्यक्तलिङ्गो अस्फुट-चिह्नः स्वमाहात्म्यमनादिभिरकुर्वन् वसंतं यतिरिति भावः तथा च शरी-रकं सूत्रम् “अनादिभिरकुर्वन्मन्त्रात्” इति, श्रुतिश्च “तस्माद्वाङ्मयः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठति” इति बालस्य कर्म स्वमाहात्म्या-ऽनाविष्काररूप बाल्यं तेन तिष्ठति इत्यर्थः । ज्ञानित्वाद्यनाविष्कारा-भिप्रायेण दृष्टान्तयति—उन्मत्तबालवदिति । उन्मत्तबालवत्त्वञ्च किञ्चाव्यक्तार्थः परैरविदितप्रयोजनः, मुनिरात्मन्यवशीलनशीलश्च वसंतोऽऽत्मन्यवशीलनं शुभाशयपरिशीलनमेतदेव “बाल्यञ्च पाण्डि-त्यञ्च निर्विघ्नाऽयमुर्ध्वमिति” इति मुनिशब्देन विहितं तद्विषयकं चेदं सूत्रम् “सहकाय्येन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ३ ॥ ४४६” इति, नतत्र बालवदिति दृष्टान्तेन बालस्य अत्कर्म काम-चारादिकं तदभिप्रेतम् “नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नाऽसमाहितः नाऽशान्तमानसो वापि प्रहानेनैवमाप्नुयात्” इति दुश्चरितस्य परिनिष्पन्नसाधनविरोधित्वभ्रवयात्, अनीषुन्मत्तबालवदिति पाठे मनीषण्युन्मत्तादिवच्छरेदिति यथोक्त एवार्थः । कविर्विद्वानपि सुनिपुणं भाषितुं समर्थोपि स्वमात्मानं मूकमिव नृणां दृष्ट्वा दर्शयेत् यथोन्मत्तादिरूपं मन्येत्सत्या वसंतं स्वदृष्टेति पाठं स्वदृष्ट्या देहबिलक्षणाया स्वात्मदृष्टेः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयपञ्चजतीर्थकृतदारत्नावली ।

क्रमप्राप्तं यतिभ्यो निरूपयति—कदा इति । एवमुक्तं कृच्छ्र-सोढुं कल्पः अप्यर्थस्तु शब्दस्तर्हि परिग्रजस्य सन्त्यस्य मही-चरेदित्यन्वयः । देहमात्राधरोपति इत्यनेन प्रयजनं विगिनष्टि—

“अधीतवेदो जपकृतपुत्राद्याऽऽनन्ददोऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकुम्भोक्षे मनः कुप्यन्तुनाम्यथा” ॥ इति नियमं तु शब्देन वारयति, “यद्देहेव विरजेत् तद्देहेव प्रयजेत्” इति विशेषविधानात् ब्रह्मचारिणोऽपि तृतीयाश्रमग्रहणोपपत्तेरत एव कल्प इत्युक्तं कामक्रोधादिसहजसङ्गजपसमर्थ इत्यर्थः—

“उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेत्पश्चाच्छौचाचारान् शिष्येयम्” ॥

इति वचनात् ब्रह्मचारिणोऽप्यवनप्रारम्भेणाऽधीतवेदत्वं युज्यत इति वा सन्त्यासाधमश्चतुर्थाभिधाने कुटीचको बहूदको हंसः पर-परमहंस इति तत्र परमहंसधर्मः कथ्यत इत्यर्थद्योतको वा तु शब्दो निरपेक्षः ब्रह्मोलुपः ॥ १ ॥

देहमात्रावशेषित इत्यस्यापवादाह—विभृयादिति । यद्यसौ भिक्षुरप्युक्त्यक्त वासः परं पश्चात्प्रातिनिधिलक्षणा विभृयाद्व-र्तुमिच्छेत्सर्हि कौपीनलक्षणाच्छादनं विभृयाद्यथा कौपीनं शीतातपनिवारकमेकमाच्छादनं च विभृयात् परं न विभृया-दित्यर्थः—

“शीतातपनिवारार्थमेकमाच्छादनं यतेः ।

कौपीनात्परमित्याहुर्गेहे नान्यद्विना वपुः” इति—

वचनात् कौपीनाच्छादनं चेत्येकवद्भावः । नन्वयं वतिरिति केन क्वातुं शक्यते तत्राह—न लिङ्गेति । लिङ्गदण्डाभ्यां चिना किञ्चित् न विभृयात् लिङ्गं चक्रशङ्खादिमुद्राधारणं कमण्डलवादिकं वा “सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डो सकण्डलः” इति वचनात् वाक्का-यचेतसां यमनं त्रिदण्डित्वं लिङ्गदण्डाभ्यामिति विशेषणा-देक एव तु लक्ष्यो दण्डोऽप्यथा परमहंसत्वं न स्यात् दण्डो वाग्देहचेतसामिति वक्ष्यति ॥ २ ॥

अनपाश्रयः ग्रामाद्यावासविधुरः यथाह, याज्ञवल्क्यः—

“एकारामः परित्यज्य मैत्रार्थं ग्राममाश्रयेत् ।

अप्रमत्तश्चरेद्भैक्ष्यं सायाह्नेऽनुपलक्षितः” ॥

इति वचनात् ॥ ३ ॥

नारायणपरत्वं दर्शयति—पश्येदिति । यदो विश्वमात्मनि पश्येत् तदाध्यात्मत्वेन स्थितमिति शेषः । आत्मनीति जीवः किं न स्यादिति तत्राह—पर इति । सद्वस्तुतः परे उत्कर्षवाचित्वेन विकल्पात् सर्वनामसंज्ञा नास्ति जीवस्य संसारिण्येनाऽनुत्कृष्ट-त्वाज्जैवाहशोऽन्यो स्तीत्याह—अद्वय इति । नैवावना दूर्वत इत्याह, आत्मानं चेति । सर्वत्र सदस्त्वमये जगति अवसितप्रामाण्यं परं ब्रह्म पश्येदीदृशं नामचिन्तनम् ॥ ४ ॥

सुप्तप्रवृत्त्याः सुतिजाग्रतोः सन्धौ ग्रहणोदयकाले शय-नप्रारम्भकाले चात्मनः स्वरय गतिं “सता सौम्यः तदा सपञ्चो भवति” “अतः प्रथोघो स्मात्” ॥ १२ ॥ इत्यादि प्रमाणवलात्परमात्मा-धीनलक्षणां स्थितिं होशस्वातन्त्र्यलक्षणां पश्यन् बन्धं मोक्षं माया-मात्रमये हरेरिच्छया निर्मितं ज्ञातं पश्यन्वस्तुतः स्वातन्त्र्येण नात्माधीनत्वेन पश्येत् ॥ ५ ॥

मृत्युं ध्रुवमिति नामिनपदेव स्वजीवितं वाऽ ध्रुवमिति तर्हि कथं निश्चय इति तत्राह—कालमिति । भूतानां समवायस्य काला-ख्यभगवदधीनं प्रतीक्षेत किं बहुना सर्वं भगवदधीनमिति पश्येत् ॥ ६ ॥

जीविकाश्वेतनादिलक्षणां वेदबाह्यतीत्य तर्कान्वेशोपका-दिशास्त्रनिष्ठितान् अप्रयोजकं पक्षे सिद्धान्तं “नाप्रयोजनपक्षी स्यान्न वृथा शिष्यवन्धकत् । न चोदासीनशास्त्राणी न विरु-द्धानि वाश्यसेव” ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

“त व्याख्ययोपजीवेत न निषिद्धान्समाचरेत् । एवंभूतो यतिर्याति तदेकशरणो हरिम्” इति निर्णीतमान बहून् ग्रन्थान् वैष्णवाभासान् मोक्षविशदान् वात्स्यायनादीन् उवाचिःशास्त्रादीन् व्याख्ययोपजीवेत न कुर्यात् आरम्भाभिषिद्धान् कृष्यादीन् ॥ ८ ॥

कृष्यादिनोत्पन्नद्वेषेण दानादिधर्मसम्पादनोपपत्तेः कथमारम्भाभारभेनेत्युच्यते इति तत्राह—न यतेरिति । प्रायो यतेराश्रमो धर्महेतुर्न भवति किन्तु निरन्तरोपासनया ज्ञानहेतुः ज्ञानाधिकारे प्रवृत्तस्य कर्माधिकारप्रवृत्तिरधःपातहेतुः स्यात् ईश्वराशोल्लङ्घनदोषापातात् सन्ने ब्रह्मणि चित्तं सततस्मरणसमर्थमन्तःकरणं यस्य स तथा तस्यैवशिवध्वजस्य यतेः आश्रमलक्षण-उपडादि साधारणं न चावश्यकमित्याह—विभूतादिति । यदाह याज्ञवल्क्यः “नाश्रमः कारणा धर्मं क्रियमाणो भवेद्वि सः । अतो यदात्मनः पश्ये परस्व न तदाचरेत्” ॥ ६ ॥

वाह्यलिङ्गाभावेऽप्यान्तरं लिङ्गास्तीत्याह—अव्यक्तेति । अव्यक्तं जनेनाज्ञानं मानस कर्तृत्वं लिङ्गं यस्य स तथा विद्या तप आदिभिरप्रकाशितस्वरूपो वा तर्ह्यस्य किं वक्तव्यमत्राह—व्यक्तार्थ इति । अपरोक्षीकृतभगवत्स्वरूपलक्षणपुरुषार्थः अनन्त लिङ्गादिदृग्द्वाराणां विधिवन् नावश्यकमन्यस्येत्युक्तं भवति मनीषी निरन्तरमननशीलः अव्यक्तस्वरूपं दर्शयति—अदृश्यः प्राकृतजनाज्ञेयः अविराजितान्तर्दृशी ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

१-११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिना ।

त्रयोदशे यतेधर्मस्तस्य चाजगरी परा ।

दशाऽवभूतग्रहादस्मत्वाद्येनैववर्ण्यते ॥

एवं व्यात्वाऽकल्पश्रेयस्तत्तनादिकं कुर्यात् आन्वीक्षिक्यां कल्पस्त्वेव-
न्यात्वा परिग्रज्य चरेदिति सम्बन्धः तस्य धर्मानाह—आत्मैकरात्रेति,
त्रिभिः ॥ १ ॥

त्यक्तं व्यावहारिकजनसङ्गं न विभूयात् लिङ्गदृग्दादिका-
द्वयद्वस्त्वपि न अनापदीति आपदि तु देहरक्षां त्यक्तमपि
धारयेत् ॥ २-३ ॥

सदसतः परे कार्यकारणव्यतिरिक्ते ॥ ४ ॥

सुप्तेसुषुप्ते हि तमसा वृत्तमात्मनश्च जाग्रत्स्वप्नयोस्तुविचित्रम प्रका-
शते सन्धौ तु न तमो नापि विश्लेषः शतस्तदा आत्महृक् आत्मानं
लक्ष्यीकृत्य स्थितः सज्जात्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् अन एव बन्धं मोक्षं
च मायामात्रं पश्यन् आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्यदित्यन्वयः तदुक्तं
योगग्रन्थ—

“निद्रादौ जागरस्याऽन्ते योभाव उपजायते
तं भावं भावयेन्नित्यं मुच्यते नेतरो यतिः”

इति ॥ ५ ॥

अस्य देहस्य ॥ ६ ॥

किञ्च कमपि पक्षे न संशयेत् ॥ ७ ॥

नानुबध्नीयात् प्रजोभनादिना बलाजकुर्यादित्यर्थः । आरम्भान्
मठादिव्यापारान् ॥ ८ ॥

सन्ध्यासिनां मध्ये परमहंसस्य विशेषमाह—न यनेरिति । यत-
राश्रमो न धर्मप्रयोजनकः तस्य लक्षणं शान्तस्येत्यादि प्राय-
इत्यनेन कथाश्चत् कश्चिदपरिपक्वज्ञानस्तु सत्त्वशुद्धयर्थं यमनियम-
धर्माश्च चरेदपि ज्ञानपरिपाके तु न नियमैः कृत्यमस्ति यमाश्च
स्वत एव स्युः अतस्तदा लिङ्गादिभिः प्रयोजनाभावात्लोकसंग्र-
हार्थं धारयेत् त्यज्येष्टा इति ॥ ९ ॥

स च योगभ्रंशपरिहारार्थमेवंभूतो भवेद्वित्याह, न दाहिर्यक्तं
लिङ्गं यस्य स व्यक्तार्थः प्रयोजनमात्मानुसन्धानं यस्य सः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रयोदशे तुर्याश्रमधर्मानाह—कल्प इति । वानस्यप्रस्थनियमा-
चरणोऽकल्पोऽनशनादिकं कुर्यादित्युक्तं नियमान्समाप्यापि-
कल्पो दृढदेहेन्द्रियश्रेष्ठं न गच्छेत्किन्तु परिग्रजं तुर्याश्रमा
भूत्वा आत्मैकरात्रवासविधिना महीं चरेत् ॥ १ ॥

यद्यसौ वालो विभूयात्तर्हि कौपीनमाच्छाद्यते येन तत्कौ-
पीनाच्छादनं परं केवलं विभूयात् लिङ्गभूतदृग्दादेरन्यत् त्यक्तं
परित्यक्तं वस्त्रादिकमन्यदनापदि न विभूयात् ॥ २ ॥

नारायणपरायणः नारायण एव परमयनमाश्रयो यस्य
सः ॥ ३ ॥

सदसनः क्षेत्रक्षेत्रज्ञतः परे पुरुषोत्तमे ब्रह्मो विश्वमात्मानं च
पश्येत् सर्वत्र सदसनग्रये जडचेतनमये विश्वस्मिन् आत्मनि
च परं ब्रह्म पुरुषोत्तमं च पश्येत् ॥ ४ ॥

सुप्तप्रबोधयोः सन्धौ सायं प्रातश्च आत्महृक् देहेन्द्रिय-
मनोबुद्धिप्राणादिविलक्षणस्वरूपहृक् आत्मनः स्वस्योपास-
कस्य गम्यते इति गतिर्भगवान् तं पश्यन् ध्यायन् माया-
त्रिगुणा पकृतिस्तयाऽनादितस्त्वसुखबुद्ध्या गृहीतया बन्धः
दुःखत्रयभयात्यक्तया मोक्षः एवं मायामात्रं न वस्तुनः केवल-
स्वरूपतः बन्धं मोक्षं च पश्यन् विचरेदिति शेषः ॥ ५ ॥

अस्य देहस्य भुवमावश्यकं मृत्युम् अश्रुवमनित्यं जीवितं
च नाभिनन्देत् प्रमवाप्ययो जन्ममरणे यस्मात्तम् ॥ ६ ॥

असच्छास्त्रपूकव्यातविरोधिषु जीविकां चिकित्सानक्षत्रा-
दिविद्यावृत्तिं नोपजीवेत् वाद्वादान् आश्रयजनयोग्यान् वाद्-
प्रतिवादान् तर्कान् हेतुवादान् त्यजेत् किञ्च किमपि पक्षं न
संशयेत् भगवद्भयानविच्छेदनं न कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥

शिष्यान्नानुबध्नीयात् प्रजोभनादिनां आत्मसेवार्थं वश्यान्
कुर्यात् नाश्रयसेत्र पठेत् व्याख्यानं नोपयुज्येत न पाठयेत्
आरम्भान् जीविकाव्यापारान् ॥ ८ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ ११ ॥

तं शयानं धरोपस्थे कावेर्यां सस्यतानुनि ।

रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसम् ॥ १२ ॥

ददर्श लोकान्विचरैल्लोकतत्त्वविवित्तया ।

वृत्तो ऽमात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः ॥ १३ ॥

कर्मणा कृतिभिर्वाचा लिङ्गैर्वर्णाश्रमादिभिः ।

न विदन्ति जना यं वै सो ऽसाविति न वेति च ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्लेष्टकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शान्तश्च “शान्त उपासीत” इति श्रुत्युक्तध्यानार्हशान्ति प्राप्तस्य स्वप्ने भगवति चित्तं यस्य भगवद्भयाननिष्ठस्य परमहंस-
भागवतनिष्ठां गतस्य महान् अतिविशुद्धः आत्मा चित्तं यस्य
तस्य यत्ने आश्रमः प्रायो धर्महेतुर्न भवति धर्मः प्रवर्तनीय-
तया हेतुनिर्मितं फलं यस्य स तथा धर्मप्रवृत्त्यर्थो न भवति
किन्तु मुक्त्यर्थ इत्यर्थः । अतः आश्रमसूचकलिङ्गादिभिः प्रयो-
जनाभावादाश्रमत्वाभिमानं त्यक्त्वा तानि आश्रयेत्यजेटेति
निद्धान्तः “मौनानीहानिलायामदण्डा वाग्देहचेतसाश्च । न ह्येते
यस्य सत्यज्ञ वेणुभिर्न भवेद्यति ।

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वा तपेक्षकः ।

स लिङ्गानाश्रमास्त्यक्त्वा चरेद्विधिगोचरः” ।

इति वक्ष्यमाशास्त्राच्च ॥ २ ॥

अव्यक्त लिङ्गमाश्रमविहं यस्य सः व्यक्तोऽपरोक्षार्थः परम-
पुरुषार्थः भगवत्प्रावृत्त्यर्थं यस्य सः मनीषी भगवद्भुक्तसन्धान-
परः कृतिरपि स्वकीये ध्येये भगवति दृष्ट्या निमग्नचित्ततया
मूकवदात्मानं दर्शयेत् ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीकान्ताय नमः ॥

नारद उवाच ।

नारद जी बोले, कि—ये अनशनादिक तौ शरीर यात्रामे अ-
समर्थ के कहे, और यदि समर्थ होवै तौ संन्यास लेकर सब का
परित्याग करदे, एक देहमात्र अनशिष्ट रखे, और ग्रामिकरान धि-
क्षिसे अर्थात् एक ग्राम में एक ही रात्रि रहना अधिक नहीं, इस
प्रकार निरपेक्ष होकर पृथिवी पर निचरे ॥ १ ॥

यदि कुछ रखने की इच्छा हो तौ केवल एक लज्जांग ढाकने के
लिये कौपीन रखे, और जास्ती इच्छा हो तौ एक शरीर के आ-
च्छादन (औढने) के लिये वस्त्र रखे वस इससे जास्ती नहीं, और
अनापद काल में दण्ड और संन्यास के बिन्द के सिवाय त्यागकिये

हुए किसी पदार्थ को न ग्रहण करे, यदि कोई आपद (दुःखादि)
आ पड़े तौ उतने मात्र काल की चिन्ता नहीं ॥ २ ॥

आत्माराम होकर किसी का आश्रय न लेकर सर्व प्राणियों
का सुहृद् और शान्त होकर संन्यासी एकला ही विचरे, परश्व
सदा नारायण पराचक्ष होकर ॥ ३ ॥

इस विश्वको कार्य कारण से पर अवश्य पर ब्रह्म में देखे, और
आत्मा जो पर ब्रह्म है उसको कार्य कारण मय समस्त विश्व में
अनुभूय न अर्थात् व्याप्त देखे ॥ ४ ॥

और वह आत्मज्ञानी दोनो सन्ध्याओं में अपने आत्माकी गति
का चिन्तन करे, तथा बन्ध और मोक्षको माया मात्र जाने वास्तव
में नहीं ॥ ५ ॥

श्रुव (निश्चित) मृत्युका अभिनन्दन न करे, अथवा अश्रुव
इसके जीवित को भी न चाहे, केवल भूतों के उत्पत्तिनाश का हेतु
काल मात्र की प्रतीक्षा करे ॥ ६ ॥

अथवा शास्त्र में आमतक न होवै, और किसी जीविका का उप-
जीवन न करे और शुष्कवाद विवाद को त्यागदे, और केवलतर्क
में किसी का पक्ष न लेवे ॥ ७ ॥

और बहुत से शिष्य न करडाले और बहुत से ग्रन्थों का
अभ्यास न करे, लोकप्रतिष्ठा के लिये बड़ी व्याख्या का उपयोग
न करे, और बहुत से कार्यों का आरंभ न करे ॥ ८ ॥

प्राय करके यति का धर्महेतु कोई आश्रम नहीं है, शान्त हो
समचित्त हो तौ आश्रम को धारण करे वा त्यागदे कुछ चिन्ता
नहीं ॥ ९ ॥

अव्यक्त चिन्तों वाला अग्रकट प्रयोजन वाला मनीषी व्याख्यान
मर्मर्थ होकर भी अपने को उन्मत्त और खालक के तरह, तथा
ज्ञानी होकर भीनेको मूक सहस्र जनावे, ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभार्वर्षदीपिका ।

परमहंसधर्ममेवितिहासेन स्फुटयति—अत्रापीति । बादध्याय-
समाप्ति । आजगरव्रतस्य मुनेश्च ॥ ११ ॥

तं नत्वा ऽभ्यर्च्य विधिवत्पादयोः शिरसा स्पृशन् ।

विवित्सुरिदमप्राक्ष्णीन्महाभागवतो ऽसुरः ॥ १५ ॥

विभर्षि कायं पीवानं सोद्यमो भोगवान्यथा ।

वित्तं चैवोद्यमवतां भोगो वित्तवतामिह ।

भोगिनां खलु देहो ऽयं पीवा भवति नान्यथा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

धरोपस्थे भूपृष्ठे सहाद्रेस्तटे रजोभिर्धूसरैस्तनूदेशैर्देहावयवैर्निगूढममखं तेजो यस्य तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मादिभिर्जना ये न विबुस्तं पादयोः शिरसा स्पृशन्तवा अप्राक्ष्णीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥

उद्यमसाहित इव भोगवानिव पीवानं स्थूलं देहं आरब्धसि तत्र हेतुं वदेति तृतीयेनान्वयः उद्यमं विनैव मम भोगोऽस्तीति चेत्तत्राह, वित्तं चेति ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आजगरव्रतस्य सन्वासाभमाऽनपेक्षित्वेऽपि च दृक्छयोपगत-सन्तोषस्य मोक्षविरोधिप्रवृत्तुपरत ज्ञानानाविष्कारस्य च तद-पेक्षितत्वात् तदवगमनाय तद्विनिर्हासं प्रस्तौति—अत्रापीति । अत्र स्वमहात्म्यानां विष्कारादिना ज्ञानिनोऽवस्थाने इतिहासमपि दृष्टान्तत्वेन उदाहरन्ति निदर्शयन्ति इतिहासं विशिष्टमिष्टि-पुगतनं नत्वस्मत्कपोलकल्पितं प्रह्लादस्याजगरस्याजगरव्रतमरस्य मुनेश्च संवादरूपम् ॥ ११ ॥

तमजगरव्रतस्य सहापर्वतस्य सानुनि कावेर्यो कावेरीतटे धरोपस्थे भूपृष्ठे शयानं रजस्वल्धूलिभिर्धूसरैस्तनूदेशैर्देहा-वयवैर्निगूढं प्रच्छन्नममखं तेजो देहकान्तिर्यस्य तं प्रह्लादो दर्शयत्यन्वयः ॥ १२ ॥

कथम्भूतः भगवत्प्रियः कतिपयैरमात्रैः परिवृतो लोकानां तत्त्वस्य विविक्त्या वेत्तुमिच्छया चरन् कर्मादिभिर्धूसोऽसौ भवति न भवति वेत्तुं येना न विबुः । तं पादयोः शिरसा स्पृशन् नत्वा विधिऽभ्यर्च्य, वेत्तुमिच्छुर्महाभागवतः प्रह्लाद इदं वक्ष्यमाणमप्राक्ष्णी पृष्ठवान् ॥ १३—१५ ॥

तदेवाह—विभर्षीति साक्षैस्त्रिभिः । उद्यम्युद्यमसाहितः भोग-वान् देहपोषणशीलो यथा तद्वत्वं पीवानं कार्यं देहं विभर्षि इति सन्देहः । तनूद्यमं विनैव मम आरब्धवत्पादत्रैव भोगः सम्प्राप्तोतीत्यत्राह— इह लोके तावदुद्यमवतामेव वित्तं धनं भवति वित्तवतामेव भोगः । त्वन्तु निरुद्यमः कुतस्तव वित्तं कुतस्तरां भोग इति आह— अन्तरेणापि भोगं मम देहः पीवा इत्यत्राह—भोगिनां भोगवतामिव देहः पीवा भवति भोगेन

पीवा भवत्यन्यथा तु कुशीभवति तत्कथमन्तरेणापि भोगं देहपुष्टिरिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्राऽपरोक्षज्ञानाय यस्याचारे इतिहासशब्दार्थमाह—पुगतन-मिति । आजगरस्य अजगरव्रतधारिणः ॥ ११ ॥

सहासानुनि सहास्यपर्वततटे कावेर्यो कावेर्युत्पत्तिक्षेत्रे तनूदेशैः शरीरावयवैः ॥ १२ ॥

विवित्तया वेदितुमिच्छया ॥ १३ ॥

स एव देवदत्तो सौ न वेति नाविन्दत न ज्ञातवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥

भोगवान् सम्पन्नः ननु परिष्कृतमानस्य देहस्य पीनत्वं विशेषः परिष्कृतमोऽपि कस्माच्चित् स्थान्मादिरासेव्यस्येव किमत्र चोद्यमत्राह—वित्तमिति । सत्यं कृपाद्युद्योगवतो देहिनो ब्रीह्या-दिवित्तं भवतीत्युक्ते तद्वतां भोगः खलु भोगिनामयं देहः पीवा भवति, हेत्वन्तरं नास्तीत्याह—नान्यथेति ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तं शयानमिति युग्यकम् । तनू इत्यत्र त्वङ्ग इति पाठो बहुत्र ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मयेति युग्यकम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

विभर्षीत्यर्थकम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आजगरस्य अजगरवृत्तेः ॥ ११ ॥

सहानाम्नः तनूदेशैः तन्वयवैः ॥ १२ ॥ १३ ॥

जनास्तज्जन्मभूमिनिवासिनोपि विवित्सुर्विविदिषुः महाभाग-वत इति महाभागवतत्वादेव तत्र सच्चित्ताकर्षणलिङ्गैर्नैव तं महाबुधत्वं निश्चित्येति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

न ते शयानस्य निरुद्यमस्य ब्रह्मन्नु हार्थो यत एव भोगः ।

अभोगिनो ऽयं तव विप्र ! देहः पीवा यतस्तद्वद नः क्षमं चेत् ॥ १७ ॥

कविः ❀ कल्पो निपुणदृक् चित्रप्रियकथः समः ।

लोकस्य कुर्वतः कर्म शेषे तद्भीक्ष्णित्वाऽपि वा ॥ १८ ॥

नारद उवाच ।

स इत्थं दैत्यपतिना परिपृष्टो महामुनिः ।

स्मयमानस्तमभ्याह तद्वागमृतयन्त्रितः ॥ १९ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

वेदेदमसुरश्रेष्ठ ! भवान्नन्वार्यसम्मतः ।

ईहोपरमयोर्नृणां पदान्यध्यात्मचक्षुषा ॥ २० ॥

भीमद्विभवायम्बकवर्षिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पीवानं स्थूळं न च सूक्ष्मबेनैव मत्कायः पीवेति वाच्यमित्याह-
उद्यमवतां वित्तं वित्तवतां भोगः भोगवतामेव देहः पीवेति पीवत्व-
स्यादि कारणमुद्यम एव ननु सूक्ष्माव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परमहंसभगवद्धर्ममेवेतिहासेन दर्शयति—अत्रापीलादिना ।
आजगरस्य आजगरवृत्तदेहस्य ॥ ११ ॥

धरोपस्थे भूपृष्ठे कावेर्या तस्मिन्निषे सहासानुनि सहागिरि-
तटे रजोव्याप्तैस्तनुद्देशैः शरीरावयवैर्निगूढममङ्गं तेजो यस्य
तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मणा निवृत्तिप्रवृत्तिरूपेण आकृतिभिः अनाशक्तसुशक्तत्वा-
दिच्छेष्टावद्भिरङ्गैः तथा वागादिभिर्जना ये न विदन्ति पादयोः
शिरसा स्फुशन् तत्त्वा अङ्गवर्त्य च अमाक्षीदित्युतरेणान्वयः ॥ १४ ॥

अमाक्षीत् पृष्ठवान् ॥ १५ ॥

सोद्यमो व्यापारपरो भोगवान् यथा पीवानं पुष्टं देहं वि-
अर्षिस्त देहो यतः पीवा तस्यो चदेहनेनान्वयः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार मैं एक पुरातन इतिहास को उदाहरण
करते हैं जिसमें और आजगर मुनि भी दत्तात्रेय का संवाद
है ॥ ११ ॥

एक समय की बात है कि—भगवत्प्रिय श्रीप्रह्लादजी

कितने एक मन्त्रियों सहित लोकों के तत्त्व जानने की इच्छा
से लोकों में विचरते हुए, श्री कावेरी गंगा के किनारेसह
पर्वत की शिखर पर पृथिवी के ऊपर पड़े हुए, धूलि भरे
हुए, शरीर से गूढतेजवाले एक मुनि को देखते-हुए
॥ १२ ॥ १३ ॥

जिन को देखकर कर्म आकृति वाणी और वर्णाश्रमोंके
बिन्दों से मनुष्य नहीं जान सकते थे किये वही प्रसिद्ध
दत्तात्रेय जी महाराज है ॥ १४ ॥

प्रह्लादजीने उनकोविधिबद्ध पूजन करके मस्तक से चरणों
को छूकर नमस्कार किया, और महा भगवत्त असुर प्रह्लाद
जी ज्ञान की इच्छा करके वो पूछने लगे ॥ १५ ॥

प्रह्लादजी बोले, कि आप शरीर को तो ऐसे पुष्टको
आरण्य करते हो, कि जैसे बड़ा उद्यम वाला भोगों को
भोगने वाला अपने शरीर को पुष्ट रखता है परन्तु भोग
तो वित्त से होता है और वित्त (धन) से भोग प्राप्त होता
है, यह देह तो भोग भोगने वालों का ही ऐसा होता
है आपस दशों का और बिना भोग भोगने के नहीं ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तु इति निश्चये ह इति प्रसिद्धौ तवार्थो नास्तीति प्रसिद्ध-
मेवेत्यर्थः । यतोऽर्थादेव यतो हेतोः पीवा क्षमं योग्यं चेत् ॥ १७ ॥

किञ्च वित्तार्जनाद्यसमर्थोप्यथ जनस्तदर्थमुद्यमं करोति त्वं
तु समर्थोऽपि किमिति न करोषीत्याह—कविर्चिद्वाक् कल्पो दक्षः
निपुणदृक् चतुरः चित्राः प्रियाः लोकरञ्जनाः कथा यस्य तथा-
ऽपि लोकस्य कर्म कुर्वतः सतः शेषे तद्भीक्ष्णित्वाऽपि तत्सर्वं पश्य-

यस्य नारायणो देवो भगवान् हृदयः सदा ।

भक्त्या केवलया ऽज्ञानं धुनोति ध्वान्तमर्कवत् ॥ २१ ॥

अथापि ब्रूमहे प्रदनांस्तव राजन् ! यथाश्रुतम् ।

सम्भावनीयो^(१) हि भवानात्मनः शुद्धिमिच्छताम् ॥ २२ ॥

तृष्णाया भववाहिन्या योग्यैः कामैरपूरया ।

कर्माणि कार्यमाणा ऽहं नानायोगिषु योजितः ॥ २३ ॥

यदृच्छया लोकमिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन् ।

स्वर्गापवर्गषोढारं तिरश्चां पुनरस्य च ॥ २४ ॥

श्रीभरस्त्रासिकृतभावार्थदीपिका ।

अपि पाठान्तरे न द्वेष्टि, तत्कर्म न द्वेष्टि, नोपि वा न च स्तोषी-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

तस्य वागेवाश्रुतं तेन यन्त्रितो वशीकृतः सन्प्राह ॥ १९ ॥

अध्यात्मचक्षुषाऽन्तर्हृदया भवान्वेदैव आर्याणां ज्ञानिनां सम्मतो
ननु-भवान् इहमिति यदुक्तं तदेवाह-नृणामीहोपरमयोः प्रवृ-
त्तिनिवृत्त्योः पदानि स्थानानि फलानीत्यर्थः ॥ २० ॥

वेदेत्यत्र हेतुः, यस्येति । हृदि प्रविष्टस्सज्ज्ञान धुनोति नाशनीति
अर्को यथा बहिर्ध्वान्तम् ॥ २१ ॥

यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरिहारायुक्तम् ॥ २२ ॥

लोकः कर्मसु प्रवर्तते त्वं तु निवृत्तः सर्गिक शेषे इति यदुक्तं
तत्राऽऽह-तृष्णयेति, चतुर्भिः । भवप्रवाहकारिण्या यथोचितैरपि
विषयैः पूरयितुमशक्यया तृष्णाया कर्मसु प्रवर्त्यमानोऽहं नाना
योगिषु प्रवेक्षितः ॥ २३ ॥

तथैव तृष्णयेम लोकं मनुष्यदेहं यदृच्छया प्रापितः पश्यभूतं
लोकं धर्मेण स्वर्गस्य द्वारं साधनम् । अधर्मेण तिरश्चां श्वसूकरा-
दियोनैर्द्वारं मित्राभ्यां ताभ्यां पुनरप्यस्य मनुष्यत्वस्य द्वारं स्वर्गो
निवृत्त्याऽपवर्गस्य द्वारमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव विवृण्वन् पृच्छति-नेति । हे ब्रह्मन् ! शयानस्यात एव
निरुद्यमस्य निष्कारणस्य तव । न हाऽर्थः नूनं वित्तं नास्ति हि
तु इति निश्चये हृदि प्रसिद्धौ तवार्थो नास्तीति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः
यतो वित्तादेव हेतोर्भोगाः देहप्राप्यादयो भवन्ति अतो भोग-
रहितस्य तव देहो हे विप्र ! यतो हेतोः पीवाऽभवत् तदकारण्यं नो-
ऽस्माकं श्रोतुमिति शेषः । क्षमं योग्यं चेत्तर्हि वद कथय अगोप्यं
चेत्तर्हि धर्मोपेत्यर्थः ॥ १७ ॥

किञ्च त्वं कविर्विद्वान् कल्यः दक्षः निपुणश्च चतुरः
चित्राः प्रियाः लोकरञ्जनाः कथा यस्य स एवभूतोऽपि लोकस्य
कर्म व्यापारं कुर्वतः सतः तर्हीक्षताऽपि सम उदासीनस्सन्
तृष्णां शेषे शयानोऽसि तत्कारणं च वदेति भावः ॥ १८ ॥

एवं दैत्यपतिना प्रह्लादेन पृष्टस्सन् महामुनिस्तस्य प्रह्लादस्य
वागेवाश्रुतं तेन यन्त्रितः चोदितः स्मयमानः तमभ्याहाऽभिमुख
मुक्त्वान् ॥ १९ ॥

तदेवाह-यावदध्यायमसि, वेदति । असुरभेष्ट ! इदं किन्त-
न्नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानि कार्यानीति यत्त-
र्हिदं भवानध्यात्मचक्षुषा सर्वलोकमनोभिप्रायविषयकज्ञानेन-
वेद जानात्येव कुतः यतस्त्वमार्थागमतीन्द्रियार्थदर्शिनां सम्मतो-
ऽप्रेसरः ॥ २० ॥

किञ्च भगवान् षाड्गुण्यपूर्णाः स्तजसा दीप्यमानो ना-
रायणोऽन्वयप्रयोजनया भक्त्या तुष्टो यस्य त्वाहस्य सदा
हृदयतः पञ्चकवत् सूर्यवत् ध्वान्तमज्ञानरूपमन्धकारं धुनोति नि-
रस्यति निःशेषनिरस्ताज्ञानानां सर्वज्ञानां भवाद्दशां किमविदित-
मस्तीति भावः ॥ २१ ॥

यद्यप्येवमथापि हे राजन् ! यथाश्रुतं तव प्रदानमिति ब्रूमहे
प्रदानामुत्तराणि वदामित्यर्थः । यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरिहारायो-
क्तम् आत्मनः स्वस्य शुद्धिमिच्छता पुंसां भवानवश्यं त्वं सम्भाष-
णीयो हि ॥ २२ ॥

लोकः कर्मसु प्रवर्तते त्वं तु निवृत्तः सर्गिक शेषे इति यत्पृष्टं
तत्र तावत्तु तस्माह-तृष्णयेति, चतुर्भिः । तावदहं योग्यैर्यथोचितै-
रपि कावेरपूरया पूरयितुमशक्यया भववाहिन्या जन्मपरम्परा-
कारिण्या तृष्णाया निषयेच्छया कर्माणि पूरययापात्मकानि कार्य-
माणाः कर्मसु प्रवर्तमानः पूर्वं नानायोगिषु योजितः प्रवेक्षितः ॥ २३ ॥

तैरेव कर्मभिर्भ्रमन् यदृच्छया देवादिमं लोकं मनुष्यजन्मप्रापितः
लोकं विद्येनष्टि स्वर्गोपेत्यर्थः तिरश्चां निर्यक्तवानां पुनरस्य मनु-
ष्यत्वस्य च प्राप्तेर्द्वारं कारणात् । धर्मेण स्वर्गस्य द्वारं ज्ञान-
सम्प्राप्तेन त्वपवर्गस्या अधर्मेण तिरश्चां निर्यक्तवस्य पूर्व-

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सजातीयसुकृताऽऽचरणेन तु पुनर्मनुष्यत्वस्य च कारणा-
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रकृतेऽपि तथा स्यादिति तज्ज्ञाह, न त इति, अर्थोचितं यतो वि-
त्तात्पीयानि यत्तस्मात् बत विस्मयो जायते लोके निमित्तान्तराभावे
सति पीनत्वं भोगित्वेन दृष्टम् अत्र भोगित्वं न दृश्यते पीनत्वं तु दृश्यते
तस्मिन्निमित्तान्तरमस्ति तदस्माकं श्रोतुं क्षम चेद्वदेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

इतोऽपि निमित्तान्तरेण भावयमन्यथा कवित्वादयो भोगि-
गुणा न स्युरित्याह—कविरिति । न चेत्तर्हि वेदागनुभवसि “अन्न-
मयं हि लोम्य ! मनः प्रापोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्” इति श्रुतेः
“यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैश्च लिम्पति—

अक्रुष्टो परिकृष्टश्च समस्तस्य स तस्य च” इति श्रुतेः
सर्वस्य समः न द्वेक्षि न द्वेष करोषि नौषि स्तुतिं
करोषि अनेन समत्वं विवृतम् ॥ १८ ॥

इतरत्र विरक्त्या भक्त्या श्रीनारायणचरणारविन्दस्मरण-
मकरन्दपानमेव पीनत्वे निमित्तमिति परिहारमभिप्रेत्य प्रह्लादं
प्रति वृत्ते इत्याह—नारद इति ॥ १९ ॥

ज्ञानिष्वेको भवानिदं वेदेत्यन्वयः । इदमिति किं केन साध-
नन वेद अत्राह—वेदेति । भवानध्यात्मचक्षुषा परमात्माऽनुग्रहो-
त्पन्नज्ञानेन नृणां गीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिजलक्षणायोर्मागयोः
पदे निश्चित विषयस्थान वेदेति शेषः ॥ २० ॥

देहिनामज्ञानसम्भवात्तेष्वेकत्वात् ममाऽपि तद्विषयं ज्ञानं
नास्तीति किं न स्यादित्याशङ्क्य सत्यं विंशोऽस्ति तवेत्याह—
यस्येति । हृद्गतत्वं सामान्यमिति मत्वा स्मृष्ट इत्युक्तं केवलया
फलानामाकाङ्क्षया ध्वान्तमज्ञानजलक्षणां अन्यत्रान्धकारमज्ञानं
तत्त्वाप्रतिपक्षौ कारणात्वेन दृष्टं यतस्तत्र नास्ति तस्माद्भवान्
जानानीत्यर्थः ॥ २१ ॥

यद्यपि वक्तव्यांशो नास्त्यथापीदमप्राप्तीदित्येकविप-
प्रश्नः कृतः परिहारे प्रश्नानित्याद्यनेकविषयः कथमयं सङ्गच्छत
इति चेत्, निरुद्धमस्य चित्तं कथम् ? निर्वितस्य भोगः कथम् ?
अभोगिनः पीनत्वं कथम् ? इति प्रश्नानामपि बहुत्वात् इदमित्यस्या-
व्ययत्वेन ज्ञानिविशेषत्वेन चोपपत्तेः तत्र प्रश्नान् ब्रूमह इत्यनेन
तदनुवादः क्रियते उत परिहारः नाद्योऽर्पेणात् द्वितीयोऽपि
तद्वाचकपदप्रयोगाभावादानुपपन्नः तत्र प्रश्नानुद्दिश्य परिहा-
रान् ब्रूमह इति पक्षोऽपि गौरवाद्भूयुक्त इति चेदुच्यते “ब्रू-
व्यक्त्यां वाचि” इति धातोर्व्यक्तिर्नाम स्पष्टीकरणं तस्य परि-
हारार्थोपपत्तेः यथाश्रुतामित्यनेनापि स्पष्टीकरणप्रतीतेरिति, ननु,
यदज्ञातज्ञापकं तद्वैरोपादेयं न चेदं तथा प्रह्लादस्य भगवदनु-
ग्रहेण ज्ञाताऽऽशेषार्थत्वादतः कस्मै स्पष्टीक्रियत इत्याशङ्क्य
तदज्ञानमस्माभिर्न बोध्यते किन्तु महत्सम्भाषणलक्षणाधर्मे-
व्याऽन्तःकरणशुद्धिः स्यादिति मत्वा स्पष्टीक्रियत इत्याह—
सम्भाषणीय इति । अनेन ब्रूमह इत्यात्मनेपदार्थो विवृत इति
ज्ञायते ॥ २२ ॥

निवृत्तिमार्ग एव संसारोन्मूलनहेतुरिति वक्तुं प्रवृत्तमार्गस्तु
नानादुःखहेतुत्वेन हेयः प्रेक्षावतेत्येतस्मानुभवसिद्धमित्याह—तृष्णा-
येति । भववाहिन्या नदीवद्वर्तमानया संसारापादिकया वा इतरन-
दीनामृतभेदेन पूर्वपुर्वा स्यातां नास्याः कदापि पूर्विरित्याह—
प्राप्येति ॥ २३ ॥

यदच्छासा देवच्छया लोकं शरीरम् “अस्माह्लाकात्प्रेत्य” इति श्रुतेः
न केवला खागादेव्द्वारं किन्तु तिर्यगादजन्मनोऽपि कारणाभि-
त्याह—तिरश्चामांत । अस्य मनुष्यशरीरस्यापि द्वारमिति
शेषः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तद्विश्मितापि इत्यत्र त्व न द्वेक्षि नौषि वेति पाठः न द्वेषीति
गौडपाठः ॥ १८—३६ ॥

श्रीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

ननु, ‘पीनो देवदत्तो दिवा नभुङ्क्ते’ इति वन्ममोद्यमादिकमनुमी-
यतामिति चेत्तज्ज्ञाह—नेति । नुनिश्चये ह स्पष्टं ह विप्र ! इति ब्रह्म-
तेजसैव विप्रत्वेत्यावगमात् ॥ १७ ॥

किमेवं ते विचारेणेति चेत् त्वदेहं सामुद्रकसल्लयादृष्ट्या
कवित्वकवपरवाहिकमनुमाय त्वया त्वं कृतार्थोऽर्कतुं कमप्यात्मापा-
मृतमिच्छामीत्याह—कविरिति । कर्म कुर्वत, कर्मोद्यमवन्त लोक-
मनादस्य तमपश्यन्नेष तेषे शयन करोषि तस्य वीक्षिता कौतु-
केन त पश्यन्नेष वा ॥ १८ ॥ १९ ॥

अध्यात्मवक्षुषा अन्तर्दृष्ट्या इदं भवान् वेदैव किम् ईहोपरमयोः
सकामत्वादिपञ्चासत्त्वयोः पदानि स्थानानि फलानीत्यर्थः । भोगार्थ-
मुद्यमैर्देहपुष्टीकुण्ठेना लारुणानां दुःख यद्यहं नाज्ञस्य तदा उद्यम-
नहमप्यकारिष्यमिति भावः ॥ २० ॥

वेदेत्यत्र हेतुः, यम्येति केवलया ज्ञानकर्माद्यपिश्रया ॥ २१ ॥

अनो मया त्वं सम्माननीयं पश्येत्तः सर्वत्र मौनवतापि त्वयि
मौनमनाद्वैचोच्यते इत्याह—अथापीति । यद्यपि भवान् वेदैव
अथापीति अथाश्रुतं ननु अक्षपोलकल्पितम् ॥ २२ ॥

यदहं निरुद्धमोस्मि तत्र कारणां श्रुतिवत्याह—तृष्णयेति त्रिभिः ।
भवसर्ववन्धिन्या वाहिन्या गच्छति यथा नद्या अन्तो दुष्प्रापस्थया तृष्णा-
या अपि किञ्च नदी इन्द्रेण वृष्यमाशौरंभुभिः पूर्यते इयं तु ब्रह्मणापि
वृष्यमाशौः कामैर्न पूर्यते इत्याह योग्यैरिति यथा च नद्या बाहिनो-
ऽर्थस्तृणाकाष्ठपाषाणकण्टकादिषु योज्यते तथैवाहमपि नानाथो-
निषु यथा च नद्या ग्राहकच्छपावर्त्तादिभिर्भीषित्वत्वात्परिजिज्ञास-
नानासाधनानि कारयेस्ते तथैवाहमपि कर्माणि ॥ २३ ॥

यथाच नद्या कदाचिद् कश्चिन्नतृष्णसैकतदेशमपि प्राप्यते
तथैवाहमपि साम्प्रतमिमं लोकं नृशरीरं कीदृशं पुण्येन स्वर्गस्य
द्वारं साधनं ज्ञानमार्गस्यामपवर्गस्य पापेन तिरश्चां सूकरादि-

अत्रापि दम्पतीनां च सुखायाऽन्यापनुत्तये ।
 कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तो ऽस्मि विपर्ययम् ॥ २५ ॥
 सुखमस्या ऽऽत्मनो रूपं सर्वहोपरतिस्तनुः ।
 मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वा भोगान्स्वप्स्यामि संविशन् ॥ २६ ॥
 इत्येतदात्मनः स्वार्थं सन्तं विस्मृत्य वै पुमान् ।
 विचित्रामसति द्वैते धोरामाप्नोति संसृतिम् ॥ २७ ॥
 जलं तदुद्रवैश्छन्नं हित्वा ऽज्ञो जलकाम्यया ।
 मृगतृष्णामुपाधवेद्यथा ऽन्यत्रार्थदृक्कृतः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यानेरपि पुण्यपापाङ्गानां चकारात्तद्भोगान्ते च पुनरप्यस्य नृजन्म-
 नोऽपि द्वारम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्षमं श्रावयितुं च योग्यं चेत्तर्हि नोऽस्मिन् वक्षः ॥ १७ ॥
 त्वं कविस्वादिविगुणयुक्तोऽपि लोकस्य कर्म कुर्वन्तः कुर्वन्तं न द्वेष्टि
 न स्तौषि स्वयं च शेषं भक्तवृत्तिरसि यतस्तद्वदेति पूर्वशान्वयः
 कविः कान्तदर्शी दक्षः समर्थः निपुणदृक् स्वायं दृढदृष्टिः चित्राः
 अद्भुताः प्रियाः कथाः यस्य सः सर्वत्र तुल्यदृष्टिः ॥ १८ ॥

स्मयमानः मन्दस्मितयुक्तः तद्भागेवामृतं तेन यन्त्रितो वशी-
 कृतः ॥ १९ ॥

हे असुरश्रेष्ठ ! नन्वहो भवानार्थसम्मतः नृणामीहोपरमयोः
 प्रवृत्तिनिवृत्तयोः पदानि स्थानानि फलानि अद्यात्मचक्षुषा गन्त-
 र्वृत्त्या वेद ॥ २० ॥

केवलया तदेकविषयिण्या भक्त्या नारायणो देवः सदा
 हृद्गतः अज्ञानं धुनोति ध्वान्तं तिमिरमङ्गो यथा ॥ २१ ॥

यद्यपि भगवान् वेद तथापि भूमहे यथाश्रुतमित्यनेनौद्ध-
 त्याभावः सूच्यते ॥ २२ ॥

भववाहिन्या जन्ममरणलक्षणसंसारवाहिन्या योग्यैरपि
 कामैर्विषयैरपूरया कर्माणि कार्यभागाः कर्मसु प्रवर्त्यमानः नाना-
 योनिषु योजितः ॥ २३ ॥

इमं लोकं नरेन्द्रे ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

परंच हे ब्रह्मन् ! आप तौ बिना उद्यमके सोये हुए हैं, आपको
 धन कहां से प्राप्त होसका है, और बिना धन के भोग कहां ? हे
 विप्र ! बिना भोग के आपको यह देह जो पुष्ट होरहा है इसका
 क्या कारण है ? यदि हमारे कहने के योग्य होतौ कहिये ॥ १७ ॥

आप तौ कवि (पंडित) समर्थ निपुणदृष्टि वाले और विचि-
 त्र प्रिय वाले हैं, और लोगों का कर्म करते हुए देखकर भी
 सोते रहते हैं ॥ १८ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले कि,—उन महामुनि श्रीदत्तात्रेय को जब देख्य-
 पति प्रह्लादजी ने इस प्रकार पूछा, तब प्रह्लादजी वाणी रूपममृत
 के वक्ष होकर किञ्चित् हँसतेहुए मुनि बोले ॥ १९ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

दत्तात्रेयजी बोले, कि—हे असुर श्रेष्ठ, हे प्रह्लाद ! आप श्रेष्ठ
 लोगों के सम्मत हैं और ज्ञानदृष्टि से, मनुष्यों की चेष्टा और
 उपराम से जो फल होता है उसको भी जानते हैं ॥ २० ॥

क्योंकि ? जिन तुमारे हृदय में केवल भक्ति, से भगवान् श्री
 नारायण देव सदा स्थित है, और सूर्य जैसे तम को
 तैसे ही अज्ञान को नाश करते हैं ॥ २१ ॥

हे राजन् ! तथापि तुमारे प्रश्नों का उत्तर जैसा सुना है तैसा
 कहते हैं क्योंकि ? आप तौ आत्मा की शुद्धि की इच्छा वाले
 महाजनों के भी माननीय हैं वा संभाषणीय हैं ॥ २२ ॥

योग्य कार्यों से जिसका कभी पूरा न पड़े ऐसी तृष्णा के
 वत हाँकर मैंने ऊँचे नीचे बहुत प्रकार के कर्म किये फिर उन
 कर्मों से नाना योनियों में जाता गया ॥ २३ ॥

फिर हरीच्छा से भ्रमते २ इय मनुष्य देह को भी प्राप्त
 हुआ जो मनुष्य देह स्वर्ग और अपवर्ग (मोक्ष) का द्वार है,
 और इसी देह के कर्मों से जीव तिर्यक् योनि को तथा फिर
 भी इसी मनुष्य देह को प्राप्त होसका है ॥ २४ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अत्रापि मनुष्यत्वेऽपि अन्यापनुत्तये दुःखनिवृत्तये विपर्ययं दृष्ट्वा
 निपृच्छोऽस्मि ॥ २५ ॥

ननु प्रवृत्त्या कदाचित्सुखं स्याद्विदुस्तथा कु किंयादिति ।
 चेत्तत्राह—सुखमस्य जीवस्य स्वरूपमेव, तर्हि किं न प्रकाशत ?
 तत्राऽऽह—सर्वेति । तनोतीति तनुः सर्वक्रियानिवृत्तौ स्वतयं प्रका-

देहादिभिर्देवतन्त्रैरात्मनः सुखमीहृतः ।

दुःखात्पयं चाऽनीशस्य क्रिया मोघाः कृताः कृताः ॥ २६ ॥

आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्य कर्हिंचित् ।

मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थैः कामैः क्रियेत किम् ॥ ३० ॥

पश्यामि धनिनां क्लेशं लुब्धानामजितात्मनाम् ।

भयादलब्धनिद्राणां सर्वतोऽभिविशङ्किनाम् ॥ ३१ ॥

राजतश्चोरतः शत्रोः स्वजनात्पशुपक्षितः ।

अर्थिभ्यः कालतः स्वस्मान्नित्यं प्राणार्थवद्वयम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ज्ञान इत्यर्थः । भोगांश्च मनःसंस्पृशजान्मनोरथमात्रजानशाश्वतान्
दृष्ट्वा स्वप्स्यामि निरुद्यमोऽस्मीत्यर्थः । तर्हि कदाचित्कथं भुङ्क्षे ?
तत्राऽऽह—साविशन् प्रारब्धभोगान्भुञ्जान इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवञ्चेत्कोपि संसारं न प्राप्नुयात्तत्राऽऽह—इत्येतदात्मन
सुखात्मकं रूपं स्वार्थं स्वस्मिन्नेव सन्तं पुरुषार्थं विस्मृत्य अ-
सत्यपि ज्ञेते ॥ २७ ॥

ततदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—जलमिति । तदुद्भवैस्तृणशैवाजा-
दिभिः जलकाभ्यः जलेच्छया स्वन आत्मस्वरूपादन्यत्र पुरुषार्थं
पश्यन् ॥ २८ ॥

एवं स्वस्य निरुद्यप्रत्वे कारणासुक्त्वा विपर्ययं दृष्ट्वा यदुक्तं
तद्विवृणोति—देहामिरिति, पञ्चभिः । इह त इच्छतः अनीशस्य
निर्देवस्य पुनःपुनः प्रारब्धाः क्रियाः मोघाः विफला एव
भवन्ति ॥ २९ ॥

क्रियाणां सफलत्वेऽपि फलस्याऽनुपयोगमाह—आध्यात्मिका-
दिभिरिति । मर्त्यस्य मरिष्यतः कृच्छ्रेण दुःखेनोपनतैः प्राप्तैः ॥ ३० ॥

कृच्छ्रं विनैव प्राप्तेत्यर्थं दुःखं तदवस्थमित्याह—पश्या-
मीति ॥ ३१ ॥

भयं प्रपञ्चयति—राजत इति । स्वस्मान्मत्त एव कथञ्चित्प्राण-
भोगविस्मरणादिना नाशः स्यादिति प्राणवतामर्थवतां च भयं
नित्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भाररात्रवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्रापि अस्मिन्नपि मनुष्यजन्मानि स्वर्गापवर्गदेऽपि दम्पतीनां
बन्धैरुनादिसुखं तदर्थमन्यापनुत्तये दुःखनिवृत्तये च कर्माणि कुर्वतां
लोकानां विपर्ययं सुखार्थं कृतेभ्यः कर्मभ्यः दुःखप्राप्तिरूपं
विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोस्मि ॥ २५ ॥

ननु, प्रवृत्त्या कदाचित्सुखं स्यादपि किं निवृत्त्या स्यादित्यत्राह—
सुखमिति । सुखमस्यात्मनः प्रत्यगात्मनो रूपं स्वरूपमेवातो न

तदर्थं यतः कार्यं इति भावः । तर्हि स्वन सुखरूप आत्मा तत्त्वेन
किं नोपलभ्यते इति शङ्कां निराकरोति—सर्वोत्तमीहानां
देहगतव्यापाराणामुपरमः अभावोऽस्यात्मनस्तनुराकारः निष्क्रियं
सुखमेव तस्य तदुत्तरित्वर्थः । फलस्यैनेहोपरमपूर्वकं नद्याथाभ्य-
विमर्शनेन सुखरूपतयोपलभ्यते इति भावः । यत एवमतोभोगान्
दृष्ट्वादिविषयभोगान् मनसरसंस्पृशजान्मनोरथमात्रजानशाश्वतान्
दृष्ट्वा संविशन्नात्मसाधारण्याऽवलोकने प्रविष्टोऽहं प्रारब्धानुभवे
प्रविष्टो वा स्वप्स्यामि शयानोऽस्मि ॥ २६ ॥

तर्हि सर्वोपि लोकस्त्वस्मिन् सुखरूपमात्मानं किञ्चोपलभ्यते
इति शङ्कां निराकुरुत्वा स्वामिदिकारसुखरूपात्मस्वरूपाविमर्शनसू-
क्ष्मदेहात्मभ्रमेण न शेते चित्तु संसारतीत्याह—इतीति । इत्येतदा-
त्मनः सुखात्मकं रूपं स्वार्थं स्वस्य पुरुषार्थरूपं स्वन एव सन्तं
विस्मृत्य स्वन एव सन्तमात्मनः सुखरूपं स्वरूपात्मकं स्वरूपार्थं
विस्मृत्येत्यर्थः । पुनान् देही अस्ति स्वन आत्मस्यविद्यमानेपि ज्ञेते
देवमनुष्यादिभेदे देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यभिमानरूपे ज्ञेते भेदेनि-
मित्ते ज्ञेतेत्यर्थः । विचित्रां गर्गजन्मजरामरणद्विरुपासत एव
घोरां भयङ्करां संस्तुतिमान्कोति ॥ २७ ॥

एतदेव दृष्टान्तसुखेनाह—जलमिति । जलं तदुद्भवैस्तृणशै-
वालादिभिश्छन्नं जलं हित्वा अज्ञो यथा जलकाभ्यः शृग-
तृणां जलवत्प्रतीयमानामुपधावेत्तथा स्वनः सुखरूपमात्मनः
स्वरूपं विस्मृत्याऽन्यत्र वैषयिकसुखेऽर्थदृक् पुरुषार्थदृष्टिर्भावति
लोकः स्वन आत्मनोऽन्यत्र देहादौ पुरुषार्थदृग्वा ॥ २८ ॥

विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोस्मीत्येतदेव विवृणोति—देहादिभिरिति,
पञ्चभिः । देवतन्त्रैः कर्मायत्तैर्देहेन्द्रियादिभिरात्मनः स्वस्य सुखं
दुःखनिवृत्तिञ्चेदतः इच्छत अनीशस्य कर्मवशास्य पुंसः कर्त्तरि
षष्ठी इच्छता कृता कृताः पुनःपुनरारब्धाः क्रियाः मोघाः व्यर्थाः न
सुखजनका नापि दुःखनिवर्त्तकाश्च दृष्टा इति भावः ॥ २९ ॥

कथञ्चित्क्रियायाममोघत्वेपि तज्जन्यं सुखमनुभूयमानदुःखेभ्यो-
ऽवपमित्याह—आध्यात्मिकादिभिः । आदिशब्देनाधिदेवकाधिभौ-
तिकं प्राह्यं तैर्दुःखैः कर्हिचित्कदाचिदपि अविमुक्तस्य मर्त्यस्य
मरणाशीलस्य कृच्छ्रोपनतैर्दुःखेनाजितैरर्थैर्विचैस्तन्निमित्तैः कामैश्च
किं कियत्सुखं कियेत न किमपीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीतराधवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, भनार्जने हि दुःखं लब्धभनानां तु सुखमेवेत्यत्राह—पद्या-
सीति । धनिनां लब्धभनानामपि क्लेशं पश्यामि क्लेशित्वे हेतुं वदन्
धनिनो विशिनष्टि—लुब्धानामिति । लुब्धानामलब्धभनक्लिप्तया
लब्धभनव्यभयेन च क्लिश्यतामिति भावः । अजितात्मनामजिते-
न्द्रियाणां कामानामपर्याप्त्या च क्लिश्यतामिति भावः । भया-
दलब्धा निद्रा यैस्तेषां चारादयो धनमपहरेरुगिति भयाङ्गित
निद्राणामित्यर्थः । इतोऽपि क्लेश इति भावः । भये हेतुं वदन्विशि-
नष्टि—अर्थतः सर्वेषांऽप्यतोऽपि विशङ्कितामपहरेरुरिति शङ्कां कुर्वं
ताम् ॥ ३१ ॥

एतदेव विवृणोति—राजत इति । राजादिभ्यः पशुनः पशुभ्यः
गजाश्वादिभ्यः पक्षितः पक्षिभ्यः सस्यादिभ्यश्चार्थं प्रवृत्तेभ्यः
काजतः स्वरूमाहानभोगयोः प्रवृत्तात् स्वरूमाश्च प्राणस्तत्तुल्यमर्थ-
श्रेयामस्तीति तथा तेषां नित्यं भयमनुवर्तते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णद्युद्योगवतो विषं स्यादित्यादिना यदुक्तं सुखं स्यादिति
तत्परिहरति—अत्रापीति । अत्रापि मनुष्यशरीरंऽपि इम्पनिनां विष-
यं दुःखं हृष्टा निवृत्तिमगमाश्रितोऽस्मीत्यन्वयः । ज्ञानापनुत्तये
लुब्धादन्वयस्य दुःखस्य निरासाय “सुखाय कर्माणि करोति लोको
न तैः सुखं नात्ययुपारमं वा” इति श्लोके ॥ २५ ॥

कर्मणो निवृत्तस्य दुःखस्य निरासाय सुखावाप्तौ किमन्त-
रङ्गमित्याशङ्क्य यदि सुखं स्वरूपाङ्गं तर्हि तत्प्राप्तौ यतः
कर्मणो न चेत् स्वरूपत्वात् सुखस्य तदङ्गकौ स्वरूपाङ्गा-
दकसर्वनिषिद्धकर्मनिवृत्त्याविभूतमगवत्प्रसाद एव मुख्यनिमित्त-
मित्याह—लुब्धमिति । “बलमानसं भोजश्च सदा ज्ञानमनाकुलम् ।
स्वरूपायैव जीवस्य व्यपश्यते परमाङ्गिनः” इत्यादि हिशब्देन
दर्शयति, अस्यातनो जीवस्य स्वरूपभूतं यत्सुखं तत्प्राप्तौ हे-
तुः प्रसन्नतामर्थां पूर्णदा सदा यस्य स सर्वैः “को लेवा-
न्यात्” इति श्रुतेः । उपाश्रित्वाऽऽद्युद्विकारतिरानन्दो यस्य स
उपरतिः “यदेष्ट आकाश आनन्दो न स्यात्” इति श्रुतेः । सर्वैश्च
उपरतिश्च सर्वैर्होपरातिसत्माङ्कराविर्भवतीति शेषः । “उपाश्रित्के”
इति सूत्रात् । ततः किं तत्राह, मनःसंस्पृष्टजानिति । मनो-
ऽधिष्ठितेन्द्रियाणां विषयैः संस्पृष्टानात्मस्वभावात् जाताऽऽस्ताम्
अगादिभोगाप्त सन्निवेशेन न संवेत बुद्धिमानिति शेषः ॥ २६ ॥

एतदङ्गीकारादिरुक्तस्य बाधकमाह—इतीति । आत्मन इत्येत-
दुक्तमित्येवं त्वं सिद्धमिति शेषः । इति शब्दः प्रकारवचनः तत्र
पुमान्स्वत्वे सदातत्त्वं स्वार्थं पुरुषार्थं विस्मृत्य अस्मति भगवत्प्र-
सादेन निवर्तमानं त्वेतेऽप्यथा ज्ञाने विषये विविधां सुरन-
रादिनानाभोनविषयां घोरां संसृतिमाप्नोतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥

स्वतृष्णाया अनिवृत्तकत्वात्संसारस्य धोरत्वमितिमर्थं
सहृष्टान्तमाह—जलमिति । तदुद्भवैर्जलोद्भवैः शैवजादिभिरक्षां

ज्ञानरहितोऽजितेन्द्रियो मृगवृष्णां सूर्यमरीचिसम्पृक्तसन्नि-
यथापधावत्तया स्वतः स्वतन्त्राद्धरंरयत्र देवदत्तादावर्थदक
पुरुषार्थदर्शी ॥ २८ ॥

ननु, पुरुषार्थसाधनत्वेन जातैर्देहादिभिरनुष्ठिताः क्रियाः
सुखादिहेतवः स्युरित्याशङ्क्य भगवत्पशुबुद्धिचिकित्सारहिता
व्यर्था इत्याह—देहादिभिरिति । या याः कृताः कृताः क्रियास्तास्ताः
सर्वा अपि मोघाः तत्र हेतुगर्भे विशेषणम् अनौशस्यवाविर-
क्षस्य ॥ २९ ॥

इतोऽपि विज्ञापादने न प्रयतनीयम् । आध्यात्मिकादिक्लेशप्राह-
गृहीतत्वेन कुंडुमप्रस्तमगृहकवत्समृद्धशारीरवलाभावात् कृतान्त-
पाशवद्गलस्य पुरुषस्य पुरतो निर्हितक्षीरासववद्भव्यं चित्त-
मित्याह—आध्यात्मिकादिभिरिति । कामैः शब्दादिविषयैः ॥ ३० ॥

कस्याचिद्दृष्टवलातुपार्जितवित्तस्य समृद्धशारीरवत्स्याऽपि
लोभाभिभूतमनस्कत्वेनाऽपि भोगो दुर्घट इत्याह, पश्यामीति ॥ ३१ ॥

प्राणार्थवज्रयम् अर्थवतः प्राणभयं भवति प्राणवतोऽर्थव-
तश्चेति वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शनी ।

अत्रापि मनुष्यत्वेऽपि अन्यापनुत्तये दुःखनिवृत्तये विपर्ययं
दुःखमेव हृष्टा निवृत्तौस्मि कर्ममात्रेभ्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥

कर्मणा कदाचित् सुखं स्यादपि सर्वकर्मनिवृत्त्या किं स्या-
दिति चेत्तत्राह—सुखमस्य जीवस्य भ्रम स्वरूपमेव तर्हि किं
नप्राकाशते तत्राह—सर्वेति । सर्वा ईहाः कर्माणि तद्धेतुः
तृष्णा च तासाम् उपरिचरेव तनुः तनुं विना यथा सुखं नोप-
लभ्यते तथा तासाम् विनेत्यर्थः । भोगास्तु प्राकृतान् मनो-
स्पृष्टजान् मनोरथमात्रजान् सख्यमङ्गुरान् हृष्टा तत्राचिरेभ्य
संविशन् आभाविकानश्वरात्मसम्पुपभुञ्जानः स्पर्श्यामि स्पर्शमि-
नेष्ट्याग्निदिव्यकुसुमशय्यामिति स्वस्य पीनत्वे सुखमांग एव
हेतुरक्तः “निवृत्तिः पुरीकरणानाम” इति वैद्यश्लोकेः यद्वा
स्पर्श्यामि सप्रत्यपि तृष्णाभातरुषानिवृत्त्या यद्यपि सम्यगात्म-
सुखानुपलब्धमस्तथापि पञ्चपदैर्नैस्तस्यापि निवृत्त्या सम्यक्
अधिज्ञश्च शयिष्य इत्यर्थः । “सम्बेशः स्वापस्त्रीरतवन्धयोः”
इति मेदिन्युक्तेरत्र सामान्यत एवापभोगवाची संवेदाशब्दो-
ज्यः ॥ २६ ॥

एवं चेत् सर्वेभ्यः किमिति सुखिनो नस्युस्तत्राह—इत्येत-
यिति । स्वार्थं स्वीयं सुखरूपमर्थं विस्मृत्य ज्ञेयं दुःखरूपे असति
हेतुवै यद्भुत आत्मनः अविद्यमानेऽपि यद्वा असति असार्व-
भालिके ॥ २७ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—जलमिति । तदुद्भवैर्जलोद्भवोद्भूते
नंतु जलादुद्भूतैस्तृणाद्यैवालादिभिरङ्गमिवात्मसुखं तत्रोद्भूतै-
र्मायिकतृष्णादिभिः कर्णहित्वा स्वतोऽन्धत्र पुरुषार्थं पश्यन् ॥ २८ ॥

विपर्ययं हृष्टेति यदुक्तं तद्विवृणोति—देहादिभिरिति पञ्चभिः ।
सुखं दुःखात्ययञ्च ईहत ईमानस्य क्रिया मोघाः निष्फलाः ॥ २९ ॥

भीमद्विष्वनाथचक्रवर्त्तिकुनसारायंदर्शिनी ।

यदि कदाचित् सफलाः स्युस्तदपि फलभोगाऽस्माभ्यर्थ-
माह—अध्यात्मिकादिभिरिति । दुःखसाहितः सुखभोगोऽपि नेत्याह-
मर्त्यस्य अकस्मादेव सम्भावितमृत्योः ॥ ३० ॥

तदेवमर्थेन दुःखनिवृत्तिः प्रत्युत दुःखाधिक्यमेवेत्याह, पश्या-
मीति ॥ ३१ ॥

स्वस्मादिति मत्पक्षे कथञ्चिद्भानभोगविस्मरणादिना नाशः
स्यादिति प्रायोषु अर्थेषु चासक्तिमतां भयं प्रायोऽत्र शरीरबलं
भयभोगादिप्रयोजकं ज्ञेयं जीवनमात्रन्तु विहितमेव “जीवस्य तत्त्व-
जिज्ञासा” इत्यादौ ॥ ३२ ॥

भीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अत्रापि नरदेहेऽपि सुखाय अन्यस्य दुःखस्यापनुत्तये कर्माणि
कुर्वतां विपर्ययं सुखाभावं दुःखप्राप्तिञ्च दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि तादृश-
कर्मत इति शेषः ॥ २५ ॥

सुखं तु अस्य हृदि दृश्यमानस्य भगवतः रूपं सर्वैः कुतो
नाऽनुभूयते अत्राह—सर्वसामीहानामुपरतिर्यस्मात्समाधिः अस्या-
ऽत्मनस्तनुः शरीरम् ध्यानसमाधिश्चैर्जनेनाऽनुभूयते इति फलितो-
ऽर्थः । अतः मनःसंस्पर्शजान् मगसा संस्पृश्यते विचार्यते इति
मनःसंस्पर्शं प्रारब्धं कर्म तज्जान् भोगान् दृष्ट्वा आवश्यकभोग-
तया विज्ञेयं संविश्यन् भुञ्जन् स्वप्स्यामि शयानोऽस्मी-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

इत्येतद्भगवद्भ्यानरूपम् आत्मनः स्वार्थं स्वपुरुषार्थं सन्तं माधु-
मङ्गलावहमित्यर्थः । विस्मृत्य असत्यमङ्गले द्वैते काङ्क्षां चेतना-
चेतनाङ्गां युतं द्वितं तदेवद्वैतं द्वयोर्भावो द्विताद्वितैव द्वैतं वा
तस्मिन् चेतनाचेतनात्की प्रपञ्चे जगति धोरां भगङ्करां संसृति
जन्ममरणादिरूपामाप्नोति ॥ २७ ॥

यथा तदुद्भवेस्तृणादिभिः दृष्टं जलं हित्वा मृगतृणामग्न-
पवापवादेव तद्भस्वतः स्वीयादीश्वरद्वयव्यर्थदक अग्न एव
स्यात् ॥ २८ ॥

तस्यानीशस्य ईश्वरादन्यत्राऽर्थदशः देहादिभिः सुखं दुःखा-
ऽत्ययञ्च इच्छतः कृताः कृताः पुनः पुनः प्रवर्त्तिताः क्रिया मोघाः
निष्फलाः स्युः ॥ २९ ॥

कहिंचित् कदाचित्कलेषु कष्टनाश्या कथाचित् क्रियया
उपनतैः प्राप्तेरपि जयैः शनैः कामैर्गौश्च मर्त्यस्य मरि-
ष्यतः अध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरप्युक्तस्य किं न किमपि सुख-
मित्यर्थः ॥ ३० ॥

प्राप्तार्थस्य प्रत्युत दुःखं पश्यामीत्याह—पश्यामीति,
आश्वास ३१ ॥

राजादिभिः प्राणोपलब्धितदेहवतामर्थवतां च नित्यं भयं
भवति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस योनि में भी सुख और दुःखनिवृत्ति के लिये कर्म
करने वाले स्त्री पुरुषों के विपरीत फल को देखकर भय
में सुखादि की कामनाओं से कर्म करने से निवृत्त
भया हैं ॥ २५ ॥

सुख तो इस आत्मा का स्वरूप ही है, पर वह मन-
को स्पर्शकरने वाले विषयों से जायमान भोगों को देख
कर, सर्व चेष्टाओं से उपराम को प्राप्त होकर अनुभव कर-
ने से ज्ञान होता है, ऐसे ही प्रारब्ध से आनेवाले भोगों
को भोगते हुए हम भी सो रहे हैं ॥ २६ ॥

पुरुष इस प्रकार के सत् स्वार्थ को विस्मरणा करके
देव मनुष्यादि द्वैत भाव को असत् होने पर भी विचित्र घोर
संस्ति को प्राप्त होता है ॥ २७ ॥

जल से उत्पन्न होने वाले शैवाल (सिमार) काई प्रभु-
नि से लज्ज (ढके हुए) जल को छोड़कर, अग्न पुरुष जल-
की कामना से जैसे मृगतृणा को बौड़ता है । और फल-
को नहीं प्राप्त होता, ऐसे ही आपने अन्तर्यामी से अन्यत्र
अर्थ दृष्टि करने वाला भी निष्फल प्रयत्नवान् होता है ॥ २८ ॥

प्रारब्ध के परतन्त्र इन देहादिकों से स्वयं असमर्थ
होकर भी सुख प्राप्ति और दुःख के छूटने की चेष्टा करने
वाले पुरुष की करीबुई सब क्रियायें निष्फल होती हैं ॥ २९ ॥

कदाचित् लड़े कष्ट उठाने से द्रव्य प्राप्त भी होजावे तो-
भी आध्यात्मिकादि दुःखों से नहीं छूटनेवाले पुरुष का द्रव्य
से क्या स्वार्थ किया जायगा ॥ ३० ॥

और तुम कहते हो कि धन के बिना भोग उपपन्न नहीं
होता है, पर हम तो जिन लुब्धोंने धन जोड़ कर इकट्ठा
किया है, अजितेन्द्रिय ऐसे उन धनियों को भी भैं बड़ा
दुःखी देखता हूँ । भय से निद्रा उन को नहीं आती, सबही
खोंगों से सदा झट्का करने रहते हैं ॥ ३१ ॥

राज में चोरों से शत्रुओं से खजनों से पशु से पक्षियों
से यावकों से द्रव्यवाले को भर रहता है । ऐसे ही प्राण
वाले को भी ॥ ३२ ॥

शोकमोहभयक्रोभरागक्लैषश्रमादयः ।

यन्मूलाः स्युर्नृणां जह्यात् स्पृहां प्राणार्थयोर्बुधः ॥ ३३ ॥

मधुकारमहासर्पौ लोकेऽस्मिन्नो गुरुत्तमौ ।

वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षया वयम् ॥ ३४ ॥

विरागः सर्वकामेभ्यः शिञ्चितो मे मधुव्रतात् ।

कृच्छ्राप्तं मधुवदितं हत्वाऽप्यन्यो हरेत् पतिम् ॥ ३५ ॥

अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छोपनतादहम् ।

नो जेच्छये बह्वहानि महाहिरिव सत्त्ववान् ॥ ३६ ॥

कचिदल्पं कचिद्भूरि भुजेऽन्नं (१) स्वादस्वादु वा ।

कचिद्भूरिगुणोपेतं गुणहीनमुत कचित् ॥ ३७ ॥

श्रद्धयोपाहतं ह्यपि कदाचिन्मानवर्जितम् ।

भुजे भुजयाऽथ कल्पिष्विद्विषा नक्तं यदृच्छया ॥ ३८ ॥

क्षौमं दुकूलमजिनं चीरं बलकलमेव वा ।

वसेऽन्यदपि सम्प्राप्तं विष्टुभुक् तुष्टधीरहम् ॥ ३९ ॥

कचिच्छये धरोपस्थे तृणपणश्मिभस्मसु ।

कचित्प्रासादपर्यङ्के कशिपौ वा परेच्छया ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभानार्थदीपिका ।

अतोऽनर्थहेतुत्वात्प्राणं जीवनेऽर्थे च स्पृहां न कार्यत्वाह-
शोकेति ॥ ३३ ॥

नन्वेवमनर्थाननुभवन्तोऽपि न केचिद्विरज्यन्ते न च यथाज्ञा-
भेन तुष्यन्ति त्वं तु कथं वैरागादिकं प्राप्तोऽसि ? तत्राऽऽह, मधु-
कारेति, मधुमक्षिकाऽजगौ ययोः शिक्षया धृत्तपणोन्नतया ॥ ३४ ॥

मधुकाराच्छिञ्चितमाह-विराग इति । विज्ञपति हत्वाऽन्यो विसं
हरेदित्येवम् ॥ ३५ ॥

अजगराच्छिञ्चितमाह-अनीह इति । सत्त्ववान्धैर्यवान् ॥ ३६ ॥

पीनत्वे हेतुं यदन्यदृच्छया प्राप्तात्परितोषं प्रपञ्चयति-कचि-
दल्पमिति, पङ्क्तिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

चीरं जीर्णवस्त्रखण्डम् वसे परितोषे विष्टुभुक् प्रारब्धकर्म-
फलभोगी ॥ ३९ ॥

प्रासादमध्ये पर्यङ्के तत्रापि कशिपौ तूलिकायाम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं भयमेवापि शोकमोहभयादयः सर्वे यन्मूलाः

यदर्धमेव मूलं येषां ते नृणां स्युर्भवेयुः तस्माद्बुधः हेतोर्वादे-
यविवेकवान् तयोः प्राणार्थयोः स्पृहां जह्यात् त्यजेत् ॥ ३३ ॥

यदुपदेशात् त्वमार्थं निवृत्तिधर्ममास्थितस्तं कथयेत्यत्राह-
मधुकारेति । अस्मिन् लोके नाऽस्माकं गुरुश्रेष्ठौ मधुकारमहासर्पौ
मधुमक्षिकौ अजगरावेवैवधर्मशिक्षकौ भवतः तदेवाह-
ययोर्मधुकारमहासर्पयोः शिक्षया वृत्तिपर्यालोचनया वयं वैराग्यं
परितोषं देवाल्लभ्यात् सन्तोषं च प्राप्ताः तत्र मधुकाराद्वैराग्य
महासर्पात् परितोषं च प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एतदुभयं निवृत्तानि-विराग इति, ज्ञापयाम् । तावत्सर्वेभ्यः
विरागो मया मधुव्रतादधर्मराच्छिञ्चितः तच्छिञ्चया मम वैरा-
ग्योदय इत्यर्थः । किं तच्छिञ्चितम् ? तदाह-ययामधुव्रतैरितस्ततः
पुष्पेभ्य आनीय कचिद्विवेशितं मधु तत्त्वस्त्रामिनो मधुव्रतान्
हत्वाऽन्यो हरति तथा मधुवत् दुःखनार्जितं धनमन्यः पतिं
धनस्यपतिं हत्वा हरेदित्येवमनुव्रताच्छिञ्चितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अजगराच्छिञ्चितमाह-अनीह इति । महाहिरिवाऽहमप्य-
नीहः निर्व्यापारः यदृच्छोपनतादेवाल्लभ्याद्वादेः परितुष्टात्मा
सन्तुष्टचित्तः नो चेत् यदृच्छोपनतं नो प्राप्तं चेत्तर्हि सत्त्ववान् धैर्य-
वान् बहून् बहानि शये शयानोऽस्मि ॥ ३६ ॥

पीनत्वे हेतुत्वेन यदृच्छया प्राप्तात्परितोषं प्रपञ्चयति-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कचिदल्पमिति । कचित् कदाचिदल्पं कदाचिच्च भूरि बहु कचिच्च साधु कचिच्चासाध्वसमीचीनममृष्टं कचिच्च गुणवद्रसवत् कदाचिन्निर्गुणम् ॥ ३७ ॥

कदाचिच्छुद्धया नीतं कदाचिन्निन्दापूर्वकमानीतं वाऽन्नादिकं भुञ्जे अस्मि कदाचिद्दिवा नक्तं च यहच्छया प्राप्तं भुञ्जे ॥ ३८ ॥

एवं वस्त्रमपि दुकूलाद्यन्यतममन्त्रद्वया दैवाल्लब्धं वस्त्रे आच्छादयामि परिदधे च चौरं जीर्णवस्त्रञ्च एवं दिष्टभुक् प्रारब्धभुक् सन्तुष्टचित्तश्चाहम् ॥ ३९ ॥

कचिद्रूपेण कचिच्च तृणादिषु शये कचिच्च प्रासादोपरि पर्यङ्कके तत्रापि कशिपौ वा तस्य दौर्लभ्यशङ्कां निराह-परेषामिच्छतेति । इदमुत्तरत्राप्यनुषङ्गनीयः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

ननु, सर्वोऽनर्थशमने किं कारणाभित्याशङ्क्य स्पृहा सर्वोपशो निदानमनस्तस्याग एव प्रथमतः कारणाभित्याह-शोकेति । या स्पृहा मूलं येषां ते तथा प्राणो ऽयं च स्पृहां वैष्णवसिद्धान्ते तद्विरोधिना जनात् प्राणसङ्कटे प्राप्ते प्राणरक्षणे स्पृहाऽपि न कार्या किमुतार्थ इति प्रदर्शनाय प्राणग्रहणम् ॥ ३३ ॥

वित्तवतः प्राणभयं वित्तस्पृहया शोकादिकं स्वादित्याद्युक्तमर्थं मधुकराजगरदृष्टान्तेन बोधयति—मधुकरेति । गुरुत्तमाद्या शिक्षा साऽऽश्रयमेवास्तेति गुरुत्तमवित्त्यूचे ॥ ३४ ॥

यथा च तं मधुवनं हत्वा ऽन्यो मधु हरति तथा वित्तापादकं हत्वा कुच्छाद्वर्जितं राजाद्यन्यतमो हरेत् मधुवनस्थितिं दृष्ट्वा सर्वकामेभ्यो विरागः शिञ्जितः ॥ ३५ ॥

उदरपोषणप्रयत्नशून्योऽनीहः नोच्छेदच्छया ऽप्राप्तं चेन्महाहिरजगरः ॥ ३६ ॥

भूरिगुणोपेतं कस्मिंश्चिद्दिवाऽह्ने च भुक्त्वा नक्तं भुञ्जे कस्मिंश्चिद्दिने नक्तं भुक्त्वाऽह्नि भुञ्जे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

क्षौमं दुकूलमित्यादिकमेकस्मिन्जन्मनि बहु जन्मनि चेति यथायोग्यमङ्गीकर्तव्यम् देवत्वध्वने भुञ्जे इति दिष्टभुक् क्षौमाद्याच्छादनं गजादिभिश्चरणं क्षत्रजन्मनि प्रासादादिशयने भूपृष्ठशयनं च पश्यादिजन्मनि भस्मादौ शयनं श्वानादिजन्मनि बाण्ये च मजिनादि मजिनाद्याच्छादनमृष्यादिजन्मनि अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा दिग्वासाः दिग्गम्यरः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

कचिद्विति, सार्द्धकं । स्वाद्विस्वाऽप्येव साध्वसाधु वेति कचित् पाठः ॥ ३७ ॥

भुञ्जे इत्यर्द्धकम् ॥ ३८—४४ ॥

श्रीमविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

“प्राणार्थयोः स्पृहां जह्यात्” इति शरीरवत्ताधिक्यार्थं भनाधिकार्थं च न यत्तेत खल्वेतापि बलेन खल्वेतापि धनेन पारमार्थिककृत्यसिद्धेरिति भावः ॥ ३३ ॥

ननु, कस्माद्रुरोरेतत्स्वया शिञ्जितम् ? तत्राह-मधुकारेति ॥ ३४ ॥ मधुमक्षिकातः शिञ्जितमाह—वित्तपतिं हत्वाऽप्यन्यो वित्तं हरेदिति मे वित्ते विरागः ॥ ३५ ॥

अजगराच्छिञ्जितमाह—अनीह इति । शये स्त्रापि सत्त्ववान् धैर्यवान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वस्त्रे परिदधे ॥ ३९ ॥

धरोपस्थे धराकोडे “उपस्थः शोफसि तथा कोडे मदनमन्दिरे” इति भेदनी ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनो तृणां शोकादयो यन्मूलाः स्युस्तां प्राणार्थयोः स्पृहां बुधो जह्यादिव ॥ ३३ ॥

यच्छिञ्जया यद्वृत्तिपर्यालोचनया वैराग्यं परितोषं च व्रथं प्राप्ताः ॥ ३४ ॥

हत्वा पतिं वित्तपत्तिम् ॥ ३५ ॥

यहच्छोपनतादत्तादितः नो चेदनुपनते अन्नादौ सत्त्ववान् धैर्यवान् शये स्त्रापि ॥ ३६—३७—३८ ॥

चौरं वस्त्रखण्डम् वस्त्रे परिदधे दिष्टभुक् प्रारब्धभुक् ॥ ३९—४० ॥

भाषाटीका ।

शोक मोह भय क्रोध राग द्वैश्य श्रम आदिक सर्वो का मूल कारणा नौ, प्राण और द्रव्य की स्पृहा है, अर्थात् चाहना है, बुद्धिमान उसे छोड़ देवे ॥ ३३ ॥

मधुकार और महासर्प ये दोनों इस लोक में हमारे उत्तम गुरु हैं, हमने वैराग्य और सन्तोष नहीं की शिक्षा से पाया है ॥ ३४ ॥

सर्व कामों से वैराग्य हमने मधु की मांखी से सीखा है। जैसे कि ? मधुमक्षिका मधु जोड़ती है, फिर फल को नहीं प्राप्त होती है, कोई दूसरा पुरुष पति को मारकर लेता है ऐसे ही भन की दशा है ॥ ३५ ॥

और अजगर से हमने यह सीखा है, कि बिना चेष्टा किये हरीछा से जो प्राप्त हो जावे, उसी से सन्तोष करे, यदि कभी कुछ नहीं प्राप्त होवे। तब धैर्य को धारणकर अजगर के तरह सोते रहते हैं ॥ ३६ ॥

क्वचित्स्तातो ऽनुलिप्ताङ्गः सुवासाः स्रग्म्यलङ्कृतः ।
 रथेभाश्वैश्वरे कापि दिग्वासा ग्रहवद्विभो ! ॥ ४१ ॥
 नाऽहं निन्दे नच स्तौमि स्वभावविषमं जनम् ।
 एतेषां श्रेय आशासे उतैकात्म्यं महात्मनि ॥ ४२ ॥
 विकल्पं जुहुया (१) च्चित्तौ तां मनस्पर्यविभ्रमे ।
 मनो वैकारिके हुत्वा तं मायायां जहोत्यनु ॥ ४३ ॥
 अत्मानुऽभूतौ तां मायां जुहुयात्सत्यदृङ् मुनिः ।
 ततो निरीहो विरमेत् स्वानुभूत्या ऽऽत्मनि स्थितः ॥ ४४ ॥
 स्वात्मवृत्तं मयेत्थं ते सुगुप्तमपि वर्णितम् ।
 व्यपेतं लोकशास्त्राभ्यां भवान्हि भगवत्परः ॥ ४५ ॥

नारद उवाच ।

धर्मं पारमहंस्यं वै सुतेः श्रुत्वा ऽसुरेश्वरः ।
 पूजयित्वा ततः प्रीतिं आमन्त्र्य प्रययौ गृहम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां युधिष्ठिरनारदसंवादे यतिधर्मे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

कभी थोड़ा कभी बहुत खातु वा अखातु जैसा अन्न-
 गले से खा भोजन करलेते है, कभी बहुतगुण वाला, कभी किसी
 जगह गुणहीन भी निजता है, तौ उसी से सन्तुष्ट रहते है ॥ ३७ ॥

किसी समय अच्छा से लाया हुआ, कभी मानवर्जित, किसी
 समय दिन में, कभी रात में, यहच्छा से भोजन करलेते है । कभी
 न भोजन करके भी रहजाते है ॥ ३८ ॥

बहुत उत्तम क्षौम (अतसीका वस्त्र) कभी रेशमी कभी मृग
 चर्म वा चीर अथवा वस्त्रकल अथवा और जो कुछ प्राप्त होगया
 उसको पहिन लेते है । और प्रारब्ध को भोगते हुए उसी में बुद्धि-
 का सन्तोष करलेते है ॥ ३९ ॥

किसी समय पृथिवी के पृष्ठपर कभीतृण पर, कभी पत्थर पर,
 कभी धूलि वा भस्म में पड़े रहते हैं, किसी
 समय दूसरे की इच्छा से महर्जों में पर्यक के ऊपर, कभी खड़ा
 के ऊपर सो जाते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चरे विचरामि क्वचिद्ग्रहवदिगम्भगे विचरामि ॥ ४१ ॥

न च मानापमानकर्तृषु मम वैषम्यमित्याह—नाहमिति । नाहं
 निन्दामि नच स्तौमि महात्मनि विष्णौ ॥ ४२ ॥

एवंभूतत्वेन स्थिताद्युपायमाह—विकल्पमिति । द्वाऽयाम् । चित्तौ
 भेदग्रहकमनोवृत्तौ अर्थरूपो विभ्रमो यस्मिन्मनसि तन्मनो वैका-
 रिकं ऽदृङ्कारं तगदृङ्कारमन्ववन्नतरं महत्तत्त्वद्वारंशेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सत्यमेव पश्यतीति तथा ॥ ४४ ॥

मन्ददृष्ट्या लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं नतु तद्वदृष्ट्या यतो
 भवान्भगवत्परः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भिराद्यवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्तातमनुलिप्तं चन्दनेन चाङ्गं यस्य शोभनं वासो वस्त्रं यस्य स्रग्मिरलङ्कृतः रथादिभिर्धानैः चरे सञ्चरामि कच्चिच्च-दिग्वासा दिग्म्बरः ग्रहवच्छरे हे विभो ! ॥ ४१ ॥

न च मानावमानादिकर्तृषु मम वैषम्यमित्याह-नाहमिति । स्वभावत एव विषमं जनं स्तुतिनिन्दयोः कर्तारं न स्तौमि न निन्दे च किन्तु तेषां जनानां सर्वेषां श्रेयः भर्मादिरूपम उताऽपि च महात्मनि भगवत्यैकात्म्यमेकचित्तत्वं चाशासे प्रार्थये ॥ ४२ ॥

इत्थमन्यस्याप्यवस्थितौ उपायमाह--विकल्पमिति । विकल्पं जानिरूपादिविकल्पं चित्ते मनोव्यापारे जुहुयात् प्रलीनं भाव-येत्तच्चित्तमर्थविभ्रमं देहात्मभ्रमदेतौ मनसि मनश्च वैकारिके स्वात्मिकाङ्कारे तं च वैकारिकं मायायां मूलप्रकृतौ जुहु-यात् सर्वत्र होमोनाम लयानुसन्धानरूपः ॥ ४३ ॥

तां च मायां स्वात्माऽनुभूतौ जुहुयात् ततः सत्यं स्वात्मशरीरकं परमात्मानं पश्यतीति सत्यदृक् मुनिः तन्मननशीलः निरीहो नि-ःश्रेष्ठः स्वानुभूत्यात्मनि परमात्मात्मके परिशुद्धजीवस्वरूपे स्थितः तदनुसन्धानपरः विरमेत्प्रारब्धवसाने फलेवराक्षिरमेत् ॥ ४४ ॥

उक्तं स्ववृत्तमुपसंहरति--स्वात्मवृत्तमिति । इत्थं मया गुप्तमपि स्वात्मनो मम वृत्तं मन्वदृष्ट्या लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं न तु तत्त्वदृष्ट्या व्यपेतं वदिभूतं ते तुल्यमुपवर्णितं हि यस्माद्भ-वान् भगवत्परोऽतो गुप्तमुपवर्णितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवं मुनिनोपवर्णितं पारमहंस्यं तुल्यार्थमनिष्ठानां गुणं श्रुत्वा ऽसुरेश्वरः प्रह्लादः तं यतिं प्रीतस्सन् पूजयित्वा आसनं य-जनुकाप्य स्वगृहं प्रति ययौ ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भिराद्यवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सत्त्वादिगुणस्वभावेन विषमं सात्त्विकराजसतामसभेदं मिथं सर्वेभ्यो भयं मत्त इति यतिधर्मत्वात् भूतानां भद्रमेवाशासे तत्रापि भगवत्स्वामित्वं न विस्मरामीत्याह--आशासे इति । उते-त्याशासे इत्यनुवर्तते जगत एक एव स्वामीतिभावमैकात्म्यम् उताशासे कस्मिन्विषये महात्मनि भगवद्विषय इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तुल्यवस्थेन विहितापासनान्तराभिदं च कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्ति-मार्गत्वादित्याह--विकल्पमिति । विकल्पं जगच्चित्ते मनोवृत्त्य-मिमानि नि-न्यसेज्जुहुयात् जगच्चित्ताद्यान्मधीनमिति चिन्त-येत् चित्तमग्निमयैषु भ्रममाणे भगवत्पुपाध्यावमाने मनसि मनो नामेन्द्राधीनतया तिष्ठतीति चिन्तयेत् मन इन्द्रं वैकारिकं रुद्रे हुत्वा सञ्जित्यामु रुद्रं मायायां प्रकृतिकारे महत्तत्त्वे विरिञ्चं सञ्जित्या तां मायां तं विरिञ्चं वाऽऽत्मानुभूतौ चित्प्रकृतौ जुहु-

यात् चिन्तयेत् "चित्ताद्याऽग्नेरधीनं हि जगदेतद्विचिन्तयेत् । मनो नामेन्द्रवशमग्निं च प्रतिचिन्तयेत्" इति वा वाक्यात्सर्वमव-गन्तव्यम् । अत्र जडकार्यस्य जडकारणात्मकत्वं चेत-नस्य चेतनाधीनत्वं चिन्तनीयमित्यर्थः । तामात्मानुभूतिं स्वानु-भूतेल्लक्षणा आत्मनि स्वामिनि पत्नौ निरन्तरं चिन्तयेत् ततो मुनिरनन्तरं कृतकृत्यो "वेत्ता वेद्यस्य सर्वस्य मुनिः सङ्ग्रहदा-हृतः" इत्युत्पलमात्रावचनात् किञ्च सत्यं साधुगुणपूर्णं विष्णुं पश्यतीति सत्यदृक् स्वानुदानुभवमात्मनि स्वमहिम्नि स्थितः "महिम्निस्त्वे महीयते" इति वचनात् स्वरूपानन्दज्ञानात्मनि ब्रह्म-णि स्थित इति वा निरीहः अन एव निषिद्धचेष्टारहितो विरमेत् कृत्यादिति शेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

प्रतिपादितमर्थं निगमयति--स्वात्मेति । मया स्वात्मनो मम वृत्तं तुल्यमनुवर्णितमित्यन्वयः । स्वात्मनो जीवस्य वा परमा-त्मनो वा कीदृशं मुखतो लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं रहितं आन्त-रतो विपरीतत्वेन प्राप्तं शास्त्रसिद्धत्वाच्छास्त्रीयमित्यर्थः--

"अशास्त्रीयत्वात्मुखनः शास्त्रापेतमिदं विदुः ।

शास्त्रनिर्णयगम्यत्वाच्छास्त्रीयमभिधीयते" ॥

इति वचनात्तु क एवार्थः । इदं सिद्धमित्याभिप्रेत्याह--मवा-निति ॥ ४५ ॥

ततः प्रह्लादेन किं कृतमित्यतस्तद्भजनमाह--नारद इति । पारमहंस्यं परमहंसानां निवृत्तिमार्गस्थानां विद्यमानम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भगवत्पर इति कचित् पाठः ॥ ४५ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धोपे

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रेयो भक्तियोगं तस्य भगवतः सकाशाद्बुद्धेर्भवमाशंक्याह, उतेति । ऐकारस्य सोऽङ्गं महात्मनि परमात्मानि ॥ ४२ ॥

एवंभूतत्वेन योगिनः स्थितावुपायमाह--विकल्पमिति, द्वाभ्याम् । विविधं कल्पत इति विकल्पो व्यवहारस्तं चित्तौ मनोवृत्तौ तत एव तस्य प्रवृत्तेः तां मनसि ग्रथानां विविधं भ्रमणं यातायातं यतस्तस्मिन् वैकारिकेऽङ्कारे तं महति तच्च महान्तं मायायाम् अत्र तं महतीति पदद्वयमध्याहारम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

लोकशास्त्राभ्या व्यपेतं रहितमिति मन्दहृष्ट्या नतु तत्स्वरूपा
किञ्च हीति हि यतो भवान् भगवत्प्रियो महाभागवतः तवाऽनेन
प्रयोजनाभाव इति भावः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

त्रयोदशः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीप ।

चरे विचरामि ॥ ४१ ॥

अथो मुमुक्षूणां मायामयैश्वर्यम् महात्मनि भगवति
मुमुक्षूणामैकात्म्यं तद्भावापात्तलक्षणं मोक्षम् ॥ ४२ ॥

महात्मन्यैकात्म्यलक्षणस्य मोक्षस्योपायमाह—विकल्पमिति,
ज्ञाभ्याम् । स्नानभूत्या स्वीयस्य परमात्मनो ध्यानेन आत्मनि
परमात्मनि स्थितः भगवद्भाननिष्ठो मुमुक्षुः विकल्पं चित्तं चित्तौ
बुद्धौ जुहुयात्तां मनसि मना वैकारिके सात्त्विकादङ्कारे हुत्वा अनु
अनन्तरं तं महत्स्वरूपं मायायां प्रकृतौ जुहोति जुहुयात् ॥ ४३ ॥

तां मायाम् आत्मानुभूतौ जगत्कारणो जुहुयात्तच्छक्तितया
तास्मिन्प्रविष्टाप्य स्वयमात्मनि भगवति अंशित्वं ह्युद्दिश्य
सः विरमेत् संसारादिति शेषः । देवयानेन तत्पदं ब्रजेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

भवान् भगवत्प्रियोऽनस्ते आत्मवृत्तं सुगुप्तमपि मया वर्णि-
तम् कथम्भूतं लोकशास्त्राभ्यां लोकः प्रसिद्धः शिशोदरतृट्-
शास्त्रं तदनुरूपं कर्मादिप्रतिपादकं भगवच्छास्त्रविरुद्धं ताभ्यां
व्यपेतं दूरीभूतम् ॥ ४५—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रयोदशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

किसी समय किसी की इच्छा से स्नान कर चन्दन का
लेपन कर सुन्दर वस्त्रों को धारण कर माला पहिन अलङ्कृत
होकर, रथ हस्ती घोडाओं पर बैठकर चलते हैं । हे विमो !
और कभी दिगम्बर (नग्न) होकर, जैसे कोई राहु केतु शनि
आदि नवग्रहोंमें से कोई ग्रह आगया हो वा पिशाच हो, इस तरह
विचरते रहते हैं ॥ ४१ ॥

जनता स्वभाव से विषम हैं, कोई प्रतिकूल वर्त्तता है, कोई
अनुकूल वर्त्तता है, परञ्च मैं तो किसी की निन्दा भी नहीं करता
और किसी की वडाई भी नहीं करता हूं किन्तु
इन सबों के श्रेय (मङ्गल) को मनाता हूं, और परमा-
त्माभे एकता (निष्कपटता) चाहता हूं ॥ ४२ ॥

मनके संकल्पविकल्पों को चित्त की वृत्तियों में हवन करे,
उनको मर्थ के विभ्रम करने वाले मन में होमर्दे, मनका
सात्त्विक अहंकार में, उसको महत्स्व में, उसको प्रकृतिमें, हवन
का अनुसंधान करे ॥ ४३ ॥

उस प्रकृति पद वाच्य माया को आत्मानुभव में हवन
करे, फिर वह सत्य दृष्टा मुनि निश्चेष्ट होकर विराम को प्राप्त
हो जाय, और अपन अनुभव से परमात्मा में स्थित होरहे ॥ ४४ ॥

हे प्रह्लाद ! अतिगुप्तभी अपना समाचार हमने तुमसे इस
प्रकार वर्णन किया और यह लोक शास्त्रसे अविरुद्ध है और
आप तो भगवत्प्रिय हो सब जानन ही हो ॥ ४५ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि असुरेश्वर प्रह्लाद, इस प्रकार परमहंसा
के धर्मोंको सुनकर बड़े प्रसन्न हुये, और मुनि की पूजकरा
आज्ञा लेकर घर को सिधारे ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवत सप्तमस्कन्धे त्रयोदश अध्याय की

भागवताचार्यकृत भाषा टीका समाप्त ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे त्रयोदशाऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीभरस्वामिकृतनावाथेदीपिका ।

निधानादि, आन्तरिक्षमकस्मादेव प्राप्तम्. एवं स्वत एवाऽऽयुत-
निर्मितं देवत्वञ्च यत् एतत्पूर्वकं कर्मादि ॥ ७ ॥

देवाद्दृष्टिमाने जनेऽपि तत्राऽभिमानो न कार्य इत्याह—याव-
द्विति । अभिगतं पूर्वत ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराधावाचार्थकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

एवमाश्रुताश्रमत्रयधर्मो गृहस्थाश्रमधर्मान् सुमुत्तुः पृच्छति,
युधिष्ठिरः—गृहस्थ इति । हे देवश्रेष्ठे ! तस्य भाव आर्पः गृहे-
ष्वेव मृदा धीर्यस्य गृहासक्तचित्तो यादृशो गृहस्थाश्रमस्थः
पुमान् वेन विभिन्ना एतां पदवीं तुर्याभिगमया पदवीं भारीं
मुक्तिमित्यर्थः । यायात् प्राप्तुयात् ते विधिं ब्रूहि ॥ १ ॥

एवमापृष्टगार्हस्थ्यधर्मो देवर्षिस्तत्प्रश्नमभिनन्दन्तान् धर्मान्
वक्तुं प्रतिजानीते—साध्विति । हे महाराज ! जानतापि त्वया
लोकान् साधु यथा तयाऽनुगृहता साधु पृष्टमेतत्प्रपृष्टं गार्हस्थ्य-
व्रतमहं तुभ्यं प्रवक्ष्यामि यतः कर्मणः मया बह्व्यमाणागार्ह-
स्थ्यधर्मात् कर्मणां मुक्तिप्रतिवञ्चकानां पुण्यपापात्मकानां निरास-
द्वारा नैष्कर्म्यं ज्ञानयोगलाभो भवेत् ॥ ० ॥

एवं प्रतिज्ञानं गार्हस्थ्यधर्मात्—गृहेष्वित्यादिना यावदध्या-
वसमाति । यद्यपि प्रथमाश्रमधर्मकथनानन्तरम् एतद्गार्हस्थ्यधर्म-
वर्णने युक्तं क्रमभात्तत्वात्तथापि गार्हस्थ्यधर्माणां बाहुल्यान्म-
हता प्रबन्धेन वर्णनयत्नाद्वाश्रमन्तरधर्मवर्णनानन्तरं ते कथयन्ते
कृपानादराद्वा । अत्र केचिद्वदन्ति मोक्षान्तरङ्गत्वेन प्रथमं वनस्थ-
यतिधर्मानभिधाय पश्चाद्गृहस्थधर्मानभिधानीति, तन्मन्त्रम्—अत-
स्त्वितरज्ज्वायोजिज्ञाय ॥ १३३९ ॥ इति शारीरकन्यायेन ब्रह्मविद्याऽ-
नुशासकालपधर्माश्रमन्तरापेक्षया तदनुशासकपदुधर्मकगार्हस्थ्य-
स्वेवान्तरङ्गत्वज्ञतो यथोक्तं एतावत्तुः । हे भगवन् ! गृहेष्वपरिणतः
गृहाश्रमस्थ गृहोक्तिना आश्रमाऽनुगृह्याः क्रिया कर्माणि सन्ध्या-
पासनवस्त्रमहागृहाशीर्गादश्याकारि राज्ञां ह्यस्तुकेषां यथा भवति
तथा सर्वत्र एवमनुष्ठाप्युक्त्यागपूर्वकं कुर्वन् महाशुनीनुपासीत
भगवन् । इति ज्ञानयोगलाभो भवेत् ॥ २ ॥

कणश्मूतः, तेषां भगवन् अवतरत्कणश्मूतपरीक्षां पुनः पुनः
यथाकालमानयन् कर्माहुतावाद्येति काकुत्स्थपश्चात्तज्जैः सहितः
अन्धपूर्वकं गृहवत् ॥ ३ ॥

एवं सर्वान् सङ्गान् दृष्ट्वाऽपुनश्चिन्तयन्तः सङ्गं विमुञ्चेत्स्वर्ग-
ममताद्यभिमानं तज्जितं भुङ्क्तेयमेव मुक्ताऽभिमानविषयेषु सत्सु
देहादिषु स्मरणदुस्त्विनो यथा स्वयं तद्विषये पुत्रादौ तस्मादुत्थितः
तत्कालमात्राऽनुमान्यमां भावयेत् ॥ ४ ॥

तथा देहे गेहे च यथाहारादिषु न पण्डितः अस्थिरत्वा-
ऽपुरुषार्थज्ञानवात् तत्र देहादौ स्वयं विरक्तोऽपि रक्तवदासक्तव-
चावर्धे प्राणधारणापेक्षितमेषमुपासीतः स्त्रीकुर्वन् ब्रह्मोक्तं
गुह्यरीरे नरतां न्यसेद्भुजसन्दधीत नरत्वादिकं देहगतमनुसन्द-
धेयं तत्त्वात्मन्यनुसन्दधीतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

जात्यादयस्तेषां ऽन्ये च यद्वदन्ति यच्छेच्छन्ति तत्स्वयं
निर्ममः भगवन्निर्दिष्टो भवेत्ताऽनुमोदेत् ॥ ६ ॥

यावदर्थपरिग्रहइत्येतदेव विवृणोति—यद्यज्ञगवता निर्मितं प्रापितं
दिव्यादिभेदभित्तं विस्रं तत्र दिव्यं विस्रं वृष्ट्यादिभिर्जातं धान्यादि-
भौवं भूमाज्जातं सुवर्णादिरूपम् आन्तरिक्षं वर्षं भौवं तुगादि-
तथैतत्सर्वं पुण्यज्ञानो विनियुजान् अनुभोऽविवेकी चेत् स्वतः
स्वत्वेन कुर्यात् अनुवञ्चेत्स्वदेतत्सर्वं स्वत्वेनाभिमन्येत्यर्थः । यद्वा
बुध इत्येवञ्छेदः विवेकी तत्सर्वमुपयुज्यात् एतद्यथोपयुक्तं स्वतः
कुर्वन् जनेन स्त्रीकुर्याद्देहधारणमात्रोपयुक्तमेव स्त्रीकुर्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अधिकं न स्त्रीकुर्यात् इत्यभिप्रेत्य तस्मिन् स्वत्वाभिमानं कुर्या-
दित्याह—वाचदिति । हि यस्माद्यावज्जठरमुदरं श्रियेत पूर्वेन
तावदेव स्वत्वं देहिनामुदरभरणोपयुक्त एव हि विस्रं देहिनां
स्वत्वाभिमान इत्यर्थः । एवं हि बोधिकमपि स्वत्वेनाभिमन्यत
स पुमांस्तेनञ्चोरएव यत् एवं ततो दण्डमन्वहति इह दण्डाभावे
ऽप्यमुत्र दण्डमन्वहस्येव यद्वा संसृतिरूपं दण्डमन्वहतीति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीधैकतपहरत्नावली ।

सर्ववर्णाश्रमाणां गृहाश्रमजलत्वात्स्त्रीकटाहस्याभेन वर्णाद्या-
श्रमधर्मं निरूप्य गृहाश्रमधर्मं निरूपयन्निमज्ज्याये, तत्र “मापृष्टः
कस्यचिद्भूतात्” इति न्यायात् युधिष्ठिरः पृच्छतीत्याह—युधिष्ठिर
इति । एतां पदवीमन्याश्रमविषयां विभिन्ना प्रकारेण ॥ १ ॥

* नैष्कर्म्यं मोक्षलाभतत्त्वम् ॥ ० ॥

गृहोक्तिनाः क्रियाः पञ्चपञ्च दद्याः—

“पञ्चपञ्चप्रतिपद्वर्षं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ।

यतिकर्मप्रपादोमश्वाद्यामातिथिसत्क्रियाः ॥

भूतविषमरमरभुषाणां महामखाः—

इति यावदवक्तव्यः । चाकुदेवापरेण कुर्वन्भूति शेषः ॥ २ ॥

उपशान्तजनने संन्यासिजननाहं कामितम् ॥ ३ ॥

स्वप्नं दृष्टोत्थितः स्वप्नदृष्टपदार्थजङ्गं यथा जहाति तथा
जायादितङ्गं मुञ्चेदित्यन्वयः ॥ ४ ॥

यावदर्थो यावदेहयात्रापथोजनो देहादाबुपासीनो ऽवतिष्ठ-
मानजगत् देहादौ रक्तवत् स्निग्धवज्ररतां नरत्वं न्यसेत्स्यजेत्
यतिर्भवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षं आकाशपृथिव्यामध्यमयमनुनेन निर्मितं यन्नित्यमु-
पयुज्यैरन्तर्लोकैः इति कोपः तत्सर्वं जानन् स्त्रीकुर्यामिति न
स्त्रीकुर्यात् ॥ ७ ॥

यावदर्थ इत्युक्तं विवृणोति—वाचदिति । जठरं यावदर्थं श्रियेत
गृह्णीत तावदर्थं स्वत्वं स्त्रीकुर्यामिति स्त्रीकुर्यात् ततोऽधिक-
दाने दण्डयोग्यमित्याह, अधिकमिति ॥ ८ ॥

* मायु पृष्टं महाभाग लोकानामनुगृहता । तत्त्वेन तदहं बह्वे
नैष्कर्म्यं येन कर्मणा ॥ इति भूषणस्थे ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गृहस्थ इति शुभमकम् ॥ १ ॥

साक्षादिति । तत्प्रतीत्यर्थमेव न तु फलसादृश्यार्थमित्यर्थः ॥ २-११ ॥

भीमस्त्रिभुवनार्थकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निवृत्तं त्रिषु निर्वर्ण्य प्रवृत्तस्तु गृहाश्रमे ।

देशकालादिभेदेन धर्म उक्तश्चतुर्दशे ॥

तदेवं प्रवृत्तचारिणान्प्रस्थयन्तिषु त्रिष्वधिकारिषु निवृत्तधर्मो-
मुक्त्वा प्रवृत्तधर्ममेकस्मिन् प्रवृत्त एवाधिकारिणि वक्तुं प्रवृत्त-
मानं मुनिं प्रत्यक्षं प्रवृत्तधर्मैव जन्ममृत्युप्रवाहानुकूलेन वक्तव्येन
यद्विषयं प्रवृत्तधर्मैवापि निवृत्तधर्मफलं मोक्षः सिद्धयेत्तर्हि न ब्रूही
त्याशयेनाह—गृहस्थ इति ॥ १ ॥

वासुदेवार्पणं यथा स्यात्तथा कुर्वन् महासुनीन् उपासीत
यथाकालं कालेकाले अपराह्णादौ उपशान्तजनानुवृत्तम् कथा-
ऽमृतमभीक्ष्णं शृण्वन् न तु कथाश्रवणकाले वार्त्तान्तरं शृण्वन्न-
ित्यर्थः ॥ २-३ ॥

स्वयमेव मुख्यमानेषु नियुज्यमानेषु यथा उत्थितः प्रबुद्धः
पुमान् स्वप्नदृष्टेषु पुत्रादिषु सज्जं मुञ्चति तद्वत् ॥ ४ ॥

उपासीनो भोग्यादिवशूनीति शेषः । देहे गेहे च विषये
परिणत इति तत्र तत्र औदासीन्येन वर्तमान इत्यर्थः । रक्तवत्
अन्तर्विरक्तो वहिस्त्वासक्तवन् तत्र गृहमध्यवर्तिनि नरतां पुरुष-
त्वं न्यसेत् पुरुषकारमाविष्कुर्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥

निर्मेयः अनासक्त एव अनुमोदित ॥ ६ ॥

दिव्यं वृष्ट्यादिभिर्जातं धान्यादि भौममाकराद्युत्पन्नं आन्त-
र्लक्ष्मिकस्मात् प्राप्तं तत्तद्रूपत्वेन सर्वमच्युतेनैव विनिर्मितमतो
वितार्थं नैव चिन्तां कुर्यादित्यर्थः । एतत् पूर्वोक्तं नित्यनैमित्तिक-
ादि स्वनः स्वं विदं तेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

देवाद्भूरिणामे जानेऽपि न तप्रापिमानी नापि यथेष्टोपभो-
गः कार्य इत्याह—यावत् यावता श्रियेत पूर्येत ॥ ८ ॥

भीमचतुर्दशवृत्तविज्ञानप्रदीपः ।

गृहस्थधर्मो वर्ण्यते, चतुर्दशेऽध्याये तदेव पृच्छति—गृहस्थ-
इति ॥ १ ॥

वासुदेवार्पणं यथा स्यात्तथा यथोचिताः क्रियाः कुर्वन्
महासुनीन् वासुदेवावगन्तव्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥

स्वयमेवावगमनाप्यन्तेऽमुष्मानेषु शास्त्रादेहस्तदादिषु सज्जं
मुच्येत यथा उत्थितः प्रबुद्धः स्वप्नवत् स्वप्नदृष्टेषु सज्जं विमु-
ञ्चति तद्वत् ॥ ४ ॥

परिणतः चार्थाऽकार्थवत् देहे गेहे लोके च यावदर्थ

यथाप्रयोजनमुपासीत सज्जं कुर्यात् वृद्धिं विरक्तस्तेन रक्तवत्
तेन नरतां नरत्वमिमान् न्यसेत् अहन्तां परित्यजेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वनिर्वन्ध विहाय शास्त्रादीनामुक्तिमिच्छां चानुमोदेत नि-
र्मेयो ममतारहितो भवेत् ॥ ६ ॥

बुद्धः अच्युतसामर्थ्यावित् दिव्यं देवप्रसादसिद्धं भौमं
भूमिजं आन्तरिक्षमकस्माद्भागं वित्तं सर्वमच्युतनिर्मितमिति
मत्या भुञ्जान एतत्प्राप्तं कुर्यात् ॥ ७ ॥

यावत् यावता जडमुदरं श्रियेत पूर्येत नावत्स्वत्वं
देविनः यस्तु अधिकर्माभिमन्यत स तु स्तेनश्चौरः अतो दण्ड-
मर्हति ॥ ८ ॥

शाखा टीका ।

भीमविमर्शिनो जयति ॥

मुष्मिष्ठिर उवाच ।

मुष्मिष्ठिरजी चोखे, कि—हे देवर्षे ! इस आप की कही
हुई पदवी (मोक्षोपयोगिदशा) को जिस विधि से मेरे स-
दृश भूत बुद्धि गृहस्थ भी सुखभ से प्राप्त हो जावै, सो विधि
आप कहिये ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

नारदजी चोखे, कि—हे राजन् ! गृह में स्थित रहकर ही
पुरुष गृह के उचित क्रियाओं को करता हुआ भी ऐसा
करे कि जिस में वे क्रियायें देवतान्तर के अद्वारक साक्षात्
श्री वासुदेव के अर्पण होतीं जाय—ऐसा करता हुआ महा
मुनि अर्थात् ज्ञानियों की उपासना करा करे ॥ २ ॥

और सदा ज्ञान जनों के सत्संग में रहकर भ्रष्टा युत
होकर, निरन्तर गोविन्द के अवतार कथा रूप श्रवण को
सुनता रहे ॥ ३ ॥

और अपने को आप ही छोड़ने वाले ऐसे पुत्र कलत्रा-
दिको में से, सन्त सङ्ग के प्रभाव से, धीरे-धीरे सङ्ग को छोड़
ता जाय, जैसे कि—स्वप्न से उठा हुआ पुरुष, स्वप्न के
देखे हुए पदार्थों में से समानों को छोड़ देता है, ॥ ४ ॥

ज्ञानी पुरुष, प्रयोजन के अनुगुण देह गेहादिकों में उदा-
सीन रहे, परञ्च विरक्त होकर भी, ऊपर से रागवात् के तरह
कुछ उद्यमता करता रहे ॥ ५ ॥

अपने जानि के लोग माना पिता पुत्र आता और सुहृद
लोग, जो कुछ करें और जो रक्षका करें, भमता शून्य होकर
उसका अनु मोदन करता रहे ॥ ६ ॥

स्वर्ग भूमि और आकाश में होने वाले जो पदार्थ पर-
मात्मा के बनाये हुए हैं, उन सबों को भोगता हुआ बुद्धि-
मान पुरुष आप से ऐसे ही (पूर्वोक्त शान्ति के कार्यों को ही)
क्रिया करे ॥ ७ ॥

मृगोष्ट्रखरमर्कास्तु सरीसृपखगमक्षिकाः ।

आत्मनः पुत्रवत्पश्यन्तैरेषामन्तरं कियत् ॥ ९ ॥

त्रिवर्गं नाऽतिकृच्छ्रेण भजेत गृहमेध्यपि ।

यथादेशं यथाकालं यावदैवोपपादितम् ॥ १० ॥

आश्वाधान्तेऽवसायिभ्यः कामान्संविभजेद्यथा ।

अप्येकमात्मनो दारां नृणां स्वत्वग्रहो यतः ॥ ११ ॥

जह्याद्यदर्धे स्वप्राणान् हन्याद्वा पितरं गुरुम् ।

तस्यां स्वत्वं स्त्रियां जाह्याद्यस्तेन ह्यजितो जितः ॥ १२ ॥

कुमिविड्भस्मनिष्ठान्तं केवं तुच्छं कलेवरम् ।

क तदीधरतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदिः ॥ १३ ॥

सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः कल्पयेद्वाप्तिमात्मनः ।

शेषे स्वत्वं त्यजन्माज्ञः पदवीं महतामियात् ॥ १४ ॥

देवानृषीन्नुभूतानि पितृनात्मानमन्वहम् ।

स्ववृत्त्यागतचित्तेन यजेत पुरुषं पृथक् ॥ १५ ॥

यह्यात्मनोऽधिकाराद्याः सर्वाः स्युर्यज्ञसम्पदः ।

वैतानिकेन विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

प्राणियों का उतना ही स्वत्व है, कि—जितने से जठर पूर्ण होता है, उतने से अधिक पदार्थ को जो अपना मानता है वही तस्कर है, और दण्ड के योग्य है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अत एव यं कमपि स्वगृहं क्षेत्रं वा प्रविश्य भुञ्जानं न निवारयेदित्याह—मृगंति । मर्को मर्कटः सरीसृप् सर्पः मालि-
काश्च तैः पुत्रैरेषां मृगादीनां कियदन्तरम् ॥ ९ ॥

अतिकृच्छ्रेणापाद्य न भजेत्किन्तु यावदैवप्रापितं तावदेव भजेत् ॥ १० ॥

श्वानश्च भवाश्च पतिताः अन्तेऽवसायिनश्चाण्डालादयः
तानभिवाप्य यथाहं कामान् संविभजेत् स्वमाज्याद्विभज्य दद्यात्
यद्यप्येकैवात्मनो दारा भार्या तस्यामतिथिशुश्रूषयो नियुक्तायां
स्वस्य शुश्रूषा हीयेत तस्यां च नृणां स्वत्वग्रहो ममेवेयमि-
त्याग्रहस्तामेकामपि संविभजेत् अतिथिशुश्रूषयो नियुज्जीते-
त्यर्थः । नत्वन्यथा तन्तव्यम् यथाहं विभजेदित्युक्त्वात् ॥ ११ ॥

एवञ्चेत्तेनेश्वरो वशीकृतः स्यादित्याह—जह्यादिति । यदर्थं
यन्निमित्तम् अन्धैरजितोऽपीश्वरस्तेन जित एव ॥ १२ ॥

ननु, कथमेवं तस्यां स्वत्वाऽभिमानो हातुं शक्यस्तत्त्वविष्का-
रेणेत्याह—कुमिविड्भस्मस्तु निष्ठा एवं वसानमन्ते यस्य तद्दीया
देहार्था रतिर्यस्यां सा स्वमहिम्ना नभोऽपि ज्वाह्वतीति
तथा ॥ १३ ॥

किञ्च सिद्धैर्देवैर्लब्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः पञ्चयज्ञशेषैरन्नादिभिः
महतां निवृत्तानां परमहंसानाम् ॥ १४ ॥

एतद्विवृत्यवसाह—देशादीन्पञ्चयज्ञदेवताः आत्मानं च एवं
पृथक् पुरुषमन्तर्यामिणमेव यजेत ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्दीरगाध्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

यतोऽधिके स्वत्वाभिमानो दण्डहेतुरत एव तद्भरणे प्रवृत्ता-
न्मृगोष्ट्रादीनात्मनः स्वस्य पुत्रवत्पश्येत् पुत्रानिव मन्येत ननु निष्ठ-
लीयादित्यर्थः । तथाहि तैः पुत्रैः सह एषां मृगादीनां कियदन्तरं
न किञ्चिदप्यन्तरं न किञ्चिदपि तारतम्यमस्तीत्यर्थः । तत्र मृगाः शुन-
कमाजारादयः मर्को मर्कटः आलुः मूषकः सरीसृपा अन्ये सर्पण-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वभावा जन्तवः *विमत्तिकाः विशब्द' पादपूरणार्थः विशिष्टम-
त्तिका इति वा सरीसृपवगेति वा पाठः ॥ ८ ॥

विबुधमर्थमुपसंहरति-त्रिवर्गमिति । स्वयं गृहस्थोऽप्यनेन तदु-
पयुक्तवर्गत्रयनिष्ठता सूच्यते. अतिऽकृच्छ्रेणाऽतिप्रयासेन त्रिवर्ग-
धर्मार्थकामात्र भजेत न सेवेत. देवाप्राप्तेरेव तुष्येदित्यर्थः । तदे-
वाह—यावद्देवेन देशकालाऽनुगुण्येन प्रापितं तदेव यथोपयुक्तम्
भजेत ॥ १० ॥

धर्मान्तरमाह—श्वानश्वाद्या अतिपाप्मानश्चाऽन्ते ऽवसायिन-
श्चण्डालादयश्च तानभिव्याप्य तेषु यथोचितं कामान् नन्वि-
भजेद्यथाशक्ति तदपेक्षितान् अन्नादीन् दद्यादित्यर्थः । सङ्गमात्म-
जायासुतादिषु विमुञ्चेदित्युक्तं जायासङ्गत्यागमुपपादयति-अपीति ।
आत्मनः स्वरूप दारान् भार्यामेकामपि जह्यात्तस्यां स्त्वाऽभिमानं
त्यजेदित्यर्थः । एतदेव वक्तुं तावत्तस्यादुस्त्यजत्वमाह—यतो यस्यां
भार्यायां नृणां स्त्वग्रहः ममेवैयमित्याग्रहः ॥ ११ ॥

यदर्थं यद्भार्यार्थं स्वकीयान् प्राणान्पितरं गुरुं वा हन्यात्
एवं दुस्त्यजा भार्येत्युक्तम् । एवंभूतायां तस्यां स्त्रियां
भार्यायां स्त्वं जह्यात्स्त्वामिमानं न कुर्यादित्यर्थः । यः पुमा-
नेवं जह्यात्तेन पुंसां अजित. कैरप्यजितः परमात्मा जितः वशीकृतो
भवति ॥ १२ ॥

कथमेवं तस्यां स्त्वाभिमानं त्यक्तुं शक्यः ? तत्त्वविचारेणेत्याह,
कृमीति । कृमिचिट्मस्मत्तु निष्ठा पर्यवसानमन्तो यस्व तदिदं
कलेवरं क. तदीया देहार्था रतिर्यस्या सा भार्या क. नभस्क्रुद्धः
आकाशस्यापि छादयिता आकाशतुल्यो निर्लेप इत्यर्थः । ईदृश
आत्मा कलेवं तत्त्वविचारेण जह्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

यावदर्थपरिग्रह इति देवाल्लुब्धेष्वपि प्राणमात्रो-
पयुक्तान्नादिपरिग्रह उक्तः इदानीं नैरपि यज्ञाऽवशिष्टैरेवार्थै-
रात्मनो वृत्तिं कल्पयेदित्याह—सिद्धैरिति । सिद्धैर्देवाल्लुब्धैः यज्ञाव-
शिष्टैः पञ्चमहायज्ञादिभिरवशिष्टैरेवार्थैरन्नादिरात्मनः स्वरूप
वृत्तिं प्राणधारणरूपां कल्पयेत्. शेषे यज्ञाद्यनुपयुक्ते स्वरूपानुपयुक्ते
च देवाल्लुब्धेऽप्यर्थे स्त्वाभिमानं त्यजेत्. प्राज्ञः एवाविभजानवान्
महतां पदवीं भद्रद्विर्गम्यां मुक्तिरूपां पदवीं प्राप्नुयात् ॥ १४ ॥

एतद्विवृण्वन्माह—देवानृषीन् नृन् मनुष्यान् भूतानि पितृन्
पञ्च महायज्ञदेवता आत्मानं च स्वरूपत्या याजनाध्यापनादिपूर्वा-
कृत्या आगतेनाजितेन विसेनाऽन्वहमहरहः पृथक् पुरुषं
देवाद्यन्तरात्मानं परमपुरुषं यजेतएकमेव परमपुरुषं देवादिशरी-
रभेदेनान्तरात्मत्वेनाऽनस्थितमाराधयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

किञ्च यद्दि यदात्मनः स्वस्याधिकारः “अर्थी समर्थो विद्वां-
श्च” इत्युक्तोधिकारः स्यात्तदा सर्वा यज्ञसम्पदः स्वरेव यथाधि-
कारं सर्वं यज्ञाः कर्तव्या एवेत्यर्थः । वितानो यज्ञग्रन्थः औन-
कल्पमुत्रादिरूपस्तदुक्तं विभिनाऽग्निहोत्रादिकर्मणा परमपुरुषं
यजेत ॥ १६ ॥

* सरीसृपविमत्तिका इति मूळपाठः ।

[७५]

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

“आस्तुभुक् वृषदंशश्च मार्जारो मर्क उच्यते” इत्यभिधानं वयः
पक्षिणः अन्तरं भेदः कियथा कोपि परार्थीगत्वाविशेषात् ॥ १७ ॥

अतिकृच्छ्रेण शास्त्राविहितमार्गेण शूद्रप्रतिग्रहादिज्ञानेन
गृहमेधी गृहस्थोऽपि सर्वाश्रयत्वे पि देवोपपादितं यवादि-
ग्रीहिजातमयाचितोपपन्नं वा ॥ १० ॥

कर्माङ्गं चेद्वारग्रहं प्रयोजनं न प्राश्यभागः नथात्वे तदा-
शापूरणस्य दुःसाध्यत्वेन तत्प्रयत्ने महादोष आपद्येत तद-
भिप्रायेणाह—आप्तेवेति । यदर्थं येषामर्थं कामपूरणार्थं स्वप्राणान्
जह्यात् पितरं वा हन्यात् तद्विरोधे सतीति शेषः । किञ्च यतो
येभ्यो नृणां सत्त्वग्रहो सत्त्वगुणग्राहो धैर्यनिग्रहो भवतीति
शेषः । तानेतामहतो दारानाप्त्वा कामान्यथायोग्यं संविभज्य
श्रेयसे घटेतति शेषः ॥ ११ ॥

यद्यङ्गना प्राणायामपहारिणी तर्हि तथा श्रेयसे घटनं कथम् ?
इत्याशङ्क्याह—तस्यामिति । सत्त्वग्रह इत्यादिकमुत्तरत्रापि
सम्बध्यते अजितोऽपि यस्याः सत्त्वग्रहस्तस्यां स्त्रियां तेन
सत्त्वेन जितो वशं गतः स पुमांस्तस्यां स्त्रियां सर्वं जह्या-
दित्यन्वयः । यदि स्वात्मानमुल्लङ्घ्य सा वर्तते तर्हि तस्यास्याग
एव वरीयानिति इममर्थं हि शब्देन दर्शयति—

“द्वनाभिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनी ॥

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्वचमिचारिणीम् ॥

इति च—

“यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तस्य वर्द्धते ।

मृते जीवति वा पत्यो या नान्यमुप गच्छति ॥

मेह कीर्तिमवाप्तानि मोक्षं चोभया सह ।

स्त्रीभिर्मृतुवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियः” ॥

इति च ॥ १२ ॥

धाम्यधर्मेण शरीरमेवानित्यं क्षणिकं भयग्रस्तं भयमुपजा-
यते नतु निरन्तरश्च नित्यदुःख शरीरं च कृमिबिड्भस्माऽव-
सायि न भ्रमेनाकाशशरीरब्रह्मज्ञानं दुरुपादमेतत्कल्याणमन्त-
रेणाऽतो दुःखहेतुत्वाद् दुःखारक्षस्त्रीत्या” इव धेयानित्याशयवा-
नाह—कृमीति । तदीयदेहेन क्रियमाणो रतिर्यः ? सा तथा
आत्मा परमात्मा अत्रात्मा जीवः किं न स्याच्छरीरप्रसङ्गादि-
त्यन उक्तं नभस्क्रुद्धिरिति नभस्क्रुद्धिराच्छादनं यस्या स तथा
नभो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः । “आकाशरीरं ब्रह्म” इति श्रुतेः “अणु-
होत्र आत्मा यं वा एते स नीतः पुण्यं च पापञ्च” इति श्रुतेर्जी-
वस्याणुपरिमाणात्वेन सिद्धत्वात् ॥ १३ ॥

“यज देवपूजासङ्गतिं करणद्वन्द्वे” इति धातोः यज्ञो नाराय-
णाख्यदेवपूजा तत्करणावगोषितः सिद्धैर्ज्ञानसाधनयोगैरेतैः
स्ववृत्तिं देहयाज्ञाक्षणां कल्पयेत् तत्रापि शेषे यद्विशिष्टं यस्तुनि
स्वत्वं स्वकीयत्वं त्यजेद्यः स शास्त्रो भद्रतां संस्थासितां पदवीं
मानोतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मादियागेषु तदन्तर्कामित्वेन ततो मिश्रत्वेन भगवत्पूजैव विब्रंथत्याशयेनाह—देवानिति ॥ १५ ॥

यहिं यदाऽस्य यज्ञाधिकारोऽस्ति यदा वा सर्वो यज्ञसम्पदः स्युस्तदा वैतानिकाविधिनाऽग्निहोत्रविधिना वा यजेदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

जह्यादिति, भजितवशीकारेणैव तादृशत्वं सिद्धयतीति भावः ॥ १२ ॥

आत्मा परमात्मा ॥ १३—१६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतस्वाराधर्शनी ।

पुत्रवदिति । यथा पुत्रेऽप्येव भोज्यं विभजेत् तथैव यथोचित-
अप्येवोऽपि विभजेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अतिकृच्छ्रेण सम्यक् संपाद्य न भजेत् किन्तु अल्पाया-
सेनैव देवप्रापितं यावत् तावदेव न तु भूरिस्नानमपे-
क्षेत्यर्थः । अपिकारावगच्छाचर्यादिरुत्तु गुरुकृत्यादिषु किमुनेति
भावः ॥ १० ॥

अथाश्च अथाः पतिताश्च अन्तेऽवसायिनश्चण्डालादयश्च
तानप्यभिव्याप्य यथाहं कामान् स्वभोग्यान् दारामिति स्त्रीत्वै-
कत्वे आप्ये कदाप्येकैवात्मनः सैव भार्या तस्यामतिशयशुश्रूषणा
नियुक्तायां स्वस्य शुश्रूषा हीयते तदपि तामपि विभजेत्
अतिशयादिशुश्रूषणे नियुज्यतेव न त्वन्यथा मन्तव्यं यथाहं
संविभजेदित्युक्तत्वादिति श्रीस्वामिचरणाः अन्येत्वन्यथापि
व्याचक्षते यतः यस्याम् ॥ ११ ॥

स्वभार्यादामभिमानत्यागोऽभिरुक्तर इत्याह, जह्यादिति ॥ १२ ॥

तस्यामभिमानत्यागे विवेकं दर्शयति—कृमिविड्मस्मसु
निष्ठा पर्यवसानमन्ते यस्य तदीया रतिर्यस्यां सा क, आत्मा
परमेश्वरः स्वमहिम्ना नमोऽपि छादयतीति स केति, यदि
तस्यामभिमानत्यागेनैव स प्राप्यते तर्हि कियदेतदिति
भावः ॥ १३ ॥

यावता उदरभरणं स्यात्तावत्येव वस्तुन्यभिमानं कुर्या-
दिति यत् पूर्वोक्तं तत्रापि व्यवस्थामाह—सिद्धैर्दिव्यभौमान्त-
रिक्षैर्देवादिशिष्टार्थैः पञ्च यज्ञशेषैरजादिभिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमच्युतदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मर्कटो मर्कटः सरीसृप सपः अन्तरं भेदः ॥ ६ ॥

गृहमेध्यपि त्रिवर्गं धर्ममर्थं कामं च यथादेशं यथाकालं
यावद्देवोपपादितं भजेत् आनन्दकृच्छ्रेण तु न भजेत् ॥ १० ॥

अवा सारमेयः अथः पतितः अन्तेऽवसायी चाण्डालादिः तान-
भिव्याप्य यथाभोगं कामान् अजादीन् विभजेत्, यतः यस्यां
स्वत्वग्रहः आत्मीयत्वाग्रहस्तामेकां स्रगृहकृत्ये जनान्तररहिता-
मपि यथायोग्यं अतिशयाद्यत्वेन विभजेत् ॥ ११ ॥

जनो अर्थे यस्याः प्रयोजनार्थं प्राणान् रक्षादौ स्वात्
वन्धून् अजाद्यविभगिनं जह्यात् पित्रादिकं च हन्यात् त्वङ्गु-
रादिना त्वस्यां यः स्वत्वं जह्यात्तेनाऽजितोऽपि भगवान्
जितः ॥ १२ ॥

अहो अत्यल्पे पदार्थे भगवत्त्यागेन परमपदार्थलाभः इत्याह,
कृमीति । कृम्यादिषु निष्ठा पर्यवसानमन्ते यस्य तत्तच्छं कलेवरं
क, क पुनस्तदीया कलेवरार्था रतिर्यस्यां सा, क चाऽयमात्मा
अजितः स्वैर्भोगेन नभाऽपि ह्लादयतीति तथा ॥ १३ ॥

सिद्धैर्दिव्यभौमान्तरिक्षैः यज्ञावशिष्टैः पञ्चयज्ञशेषैरथैरजादि-
भिरात्मनो वृत्तिं कल्पयेत् शेषं खनिर्वोहादधिकं स्वत्वं त्यजन्
महतां निवृत्तानां पदवीं मोक्षमार्गमियात् ॥ १४ ॥

एतदेव विवृण्वन्नाह—देवादीन्पञ्चयज्ञदेवताः आत्मानं च स्व-
त्यागतवित्तेन अन्वहं पतिवित्तिं पृथक् पुरुषमन्तर्गमिष्यमेव यजेत्
अङ्गभूतेषु देवादिषु तदङ्गिनं भगवन्तं पूजयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

यहिं आत्मनोऽधिकाशयाः अधिकारः यज्ञाधिकारस्त-
दाद्याः अर्धित्वसमर्थत्वादिसर्वाः यज्ञसम्पदः स्युः तदा वैतानि-
केन वितानः कर्मप्रतिपादको ग्रन्थस्तुक्तेन विधिना अग्निहो-
त्रादिना यजेत् पुरुषासत्यन्वयः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

मृग, उष्ट्र, खर, मर्कट, गुपक, सर्प, खग, मखिका, इन
सर्वां को अपने पुत्र शहश देखे, क्योंकि ? इनसे और पुत्रादिकों
से क्या अन्तर है ॥ ६ ॥

गृहस्थाधी पुरुष भी त्रिवर्ग को बहुत कष्ट से न सेवन
करे, किंतु देश काल के अनुरूप जो प्रारब्ध से उत्पन्न
होजावे, उसी से त्रिवर्ग को चलावे ॥ १० ॥

अथान चाण्डाल पर्यंत यथायोग्य अजादि का सम्यक्
विभाग कर दिया करे, और जिम्मे स्त्री के विषे मनुष्यों
का 'स्वत्वग्रह' नाम यह स्त्री केवल अनन्य होकर हमारी ही
है, ऐसा ज्ञान है, उस अपनी स्त्री को भी अतिथि आदि की
सेवा में उचित रीति से विभक्त कर दे ॥ ११ ॥

जिसके जिये पुरुष अपने प्राणों को त्याग देता है और
पिता या गुरु को मार डालता है उस स्त्री में जिसने

न ह्यग्निमुखतो ऽयं वै भगवान् सर्वयज्ञभुक् ।
 इज्येत हविषा राजन् यथा विप्रमुखे हुतैः ॥ १७ ॥
 तस्माद् ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु यथाऽर्हतः ।
 तैस्तैः कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं^(१) ब्राह्मणाननु ॥ १८ ॥
 कुर्यादापरपक्षीयं मासि प्रौष्ठपदे द्विजः ।
 श्राद्धं पित्रोर्यथावित्तं तद्वन्धूनां च वित्तवान् ॥ १९ ॥
 अयने विषुवे कुर्याद्वयतीपाते दिनक्षये ।
 चन्द्राद्विषोपरागे च द्वादशीश्रवणेषु च ॥ २० ॥
 तृतीयायां शुक्लपक्षे नवम्यामथ कार्तिके ।
 चतसृष्वप्यष्टकासु हेमन्ते शिशिरे तथा ॥ २१ ॥
 माघे च सितसप्तम्यां मघाराकासमागमे ।
 राक्या चानुमत्या वा मासर्क्षाणि युतान्यपि ॥ २२ ॥
 द्वादश्यामपुराधा स्याच्छ्रवणस्तिस्त्र उत्तराः ।
 तिसृष्वेकादशीवासु जन्मर्क्षश्रावणयोगयुक् ॥ २३ ॥
 त एते श्रेयसः काला नृणां श्रेयोविवर्द्धनाः ।
 कुर्यात्सर्वात्मनैतेषु श्रेयो ऽमोघं तदायुषः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

अपने स्वत्व का अभिमान छोड़ दिया है, उसने अजित (भीहरि) को भी जीत लिया अर्थात् चश कर लिया ॥ १२ ॥

अन्त में कामि विष्टा और भस्म गात्र को प्राप्त होने वाला कहाँ ? यह तुच्छ कलेवर, और कहाँ इन की रति का साधन भार्या ? और आकाश के तरह निर्लेप और ज्ञानकृत विभुत्व से आकाश को भी आच्छादन करने वाला यह आत्मा कहाँ ? ॥ १३ ॥

और प्राज्ञ, परमहायज्ञ, अथवा श्रीविष्णु के आराधन से अवशिष्ट जो सिद्ध पदार्थ, निस्त्री से अपना जीवन करे, और बाकी पदार्थों में से अपने स्वत्व को छोड़ता जावे, तो पूर्वोक्त परम हंसों की पदवी को प्राप्त होता है ॥ १४ ॥

तथा देवों को ऋषियों को मनुष्यों को और भूत तथा पितृगणों को एवं आत्मा अन्तर्यामी पुरुष श्रीमन्नारायण को अपनी वृत्ति से प्राप्त जो वित्त तिससे पृथक् यजन करे ॥ १५ ॥

यदि अपने को अधिकार से आदि लेकर सर्व संपदा यज्ञ की प्राप्त होवें, तो वैतानिक विधि से आग्निहोत्रादि यज्ञ से भी यजन करे ॥ १६ ॥

आधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

न पुनरतिनिर्वन्धो यज्ञार्थं कार्य इत्याह—नहीति । विप्रमुखे हुनैरक्षादिभिर्यथा इज्येत पूज्येत न तथा ऽभिमुखतो हविषा इज्येत ॥ १७ ॥

ब्राह्मणेषु च देवेषु पञ्चयज्ञवतासु च मर्त्यादिष्वप्येवमपि नरेषु पश्चादिषु च क्षेत्रज्ञमन्तर्यामिणं ब्राह्मणाननु मर्त्यादियजने ब्राह्मणायजनानन्तरमग्रेषु यजस्व पठान्तरं ब्राह्मणा आननं यस्त्वं तम् ॥ १८ ॥

प्रौष्ठपदे माद्रपदे ॥ १९ ॥ २० ॥

शुक्लमासि वैशाखे शुक्लपक्षे अन्त्यतृतीयायामित्यर्थः । हेमन्ते शिशिरे च मार्गशीर्षदिमासचतुष्टये अपि याश्चतस्रोऽष्टकास्तासु ॥ २१ ॥

सम्पूर्णेचन्द्रा पौर्णमासी राका न्यूनचन्द्रा सैवानुमतिः तथा मासर्क्षाणि तत्तन्मासनामप्रवृत्तिनिमित्तानि नक्षत्राणि युतानि यदा ऋतुस्तदा तदुक्तं त्रिकाश्टाशाम्—

“पुष्यशुक्ला पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।

नाम्ना स पौषी माघाद्याश्रवमेकादशापरं” ॥

इति ॥ २२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुराधा भवण उत्तराफालगुनी उत्तराषाढा उत्तराभाद्रपदा वा द्वादश्यां यदा स्यात् आसूत्ररास्त्रेकादशी वा यदा स्यात्तदा च जन्मनक्षत्रस्य भवणस्य वा योगेन युक्तं दिनं यदा तदा, योग-ग्रहणं सम्बन्धबाहुल्यार्थम् ॥ २३ ॥

न केवलं श्राद्धस्यैवैते कालाः किन्तु धर्ममात्रस्येत्याह— त एव इति, द्वादश्याम् । तदेवाऽऽयुषः अमोघ साफल्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अग्निमुखाराधनाद्विप्रमुखाराधनमतीव भगवन्स्तोषकदित्याह, नहीति । हे राजन् ! विप्रमुखे हुतैरन्नादिभिर्विधायं सर्वेष्वङ्ग-भुग्भगवानिति ज्येष्ठाऽऽराध्येत न तथाऽग्निमुखतो हविषाऽऽराध्येत ॥ १७ ॥

तस्माद्ब्राह्मणेषु देवेषु पञ्चमहायज्ञदेवेषु मर्यादेषु च यथा-शक्ति यथायोग्यं च तैस्त्रैः कामैरन्नादिभिर्ब्राह्मणाननं ब्राह्मण एवाननं मुखं यस्य तमेनं क्षेत्रज्ञं परमात्मानं देवाद्यवस्थजीव-शरीरकं वा यजस्त्राऽऽराधय ब्राह्मणानन्विति पाठे ब्राह्मणेषु यज नास्तन्तरमन्येषु मर्यादेषु यजस्त्रेत्यर्थः । युधिष्ठिरस्य गृहस्थत्वात्तवाप्येवमाराधनमवश्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह यजस्त्रेति मध्यमपुरुषप्रयोगः ॥ १८ ॥

किञ्च प्रोष्ठपदे भाद्रपदे मासि द्विजः त्रैवर्गिको धनवाञ्छेत यथाविच्छं वित्तानुसारेण पित्रामातापित्रोस्तद्वन्धूनाभार-पक्षीयं कृष्णपक्षीयं भाद्रं महालयाख्यं कुर्यात् ॥ १९ ॥

किञ्चायनादिषु कालेषु पित्रोः भाद्रं कुर्यादित्यन्वयः तत्रा-यनं कर्कटसक्रान्तिर्मकरसक्रान्तिश्च मेषतुले विषुवसंज्ञिके तथा च बुद्धवसिष्ठः—

“भूषककर्कटसक्रान्ती ब्रूतुर्दक्षिणायने ।

विषुवं तु तुलाभेषे गोलमध्ये ततोऽपराः ॥ इति कुहुर्नष्टेन्दुकला चन्द्रादित्योद्वरागो ग्रहः ॥ २० ॥

शुक्लपक्षे तृतीयायाश्च अक्षयतृतीयायामित्यर्थः । कार्तिके मासे शुक्लपक्षे नवम्यां हेमन्तशिशिरे च ऋतौ चतस्रःषष्ठ्यष्टकासु मार्गशीर्षादिसासचतुष्टयकृष्णश्राष्ट्रीषु ॥ २१ ॥

माघे मासि सितसप्तम्यां शुक्लसप्तम्यां मघानक्षत्रपौर्ण-मास्योत्संयोगकालं च सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका कला-हीनचन्द्रा पौर्णमासी सानुमती ताभ्यां युक्तानि यानि मास-क्षणि मासनामप्रवृत्तिनिमित्तानि नक्षत्राणि तदुपलक्षितेषु च कालेषु ॥ २२ ॥

यदा द्वादश्यामनूराधाभनशसुत्तराफालगुनी उत्तराषाढोत्तराभाद्रंति तिस्र उत्तरा वा स्युः अनूत्तरासूकासु तिसृषु एकादशी वा यदा स्यात्तदा च जन्मक्षेत्रयोगयुक्तजन्म-नक्षत्रस्य भवणनक्षत्रस्य वा योगेन युक्तः कालः तदा च योग-ग्रहणं सम्बन्धबाहुल्यज्ञापनायेति सूचितम् ॥ २३ ॥

न केवलं श्राद्धस्यैवैते कालाः किन्तु धर्ममात्रस्येत्याह—त इति, द्वादश्याम् । त एते अयनादयः नृणां श्रेयसः श्रेयस्साधन-धर्मानुष्ठानस्य योग्याः श्रेया वक्ष्यन्तीति तथा तादृशाः कालाः तस्मात्सन्वात्मना करणत्रयैक्येन एष कालेषु श्रेयः श्रेयस्साधनं वक्ष्यमाणं स्नानादिकमनुतिष्ठेत्तदेव ह्यायुषः अमोघमोघत्वं साफ-ल्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, मुख्यं होमादिकरणं भगवत्प्रतिजनकं किम् ? तत्राह, नहीति ॥ १७ ॥

उपसंहारमुखनोक्तार्थं निर्धारयति—तस्मादिति । ब्राह्मण आननं यस्य स तथा तम् ॥ १८ ॥

ननु, यज्ञसम्भारं सति विशिष्टफलप्रदः कालः क इति तत्राह, कुर्यादिति । प्रोष्ठपदे कन्याख्ये सिंहमासामावास्यामारभ्य कन्या-मावास्यापर्यन्तं तत्राप्यपरपक्षीयकालं श्राद्धं कुर्यादित्युपपन्न-त्वेतद्व्यं तद्वन्धूनां पितृमातृवन्धूनां पितामहमातामहादीनाम् ॥ १९ ॥

अयं उत्तरदक्षिणसङ्केते विषुवं सम्बरमरान्तसङ्क्रमणं कुहा-ममावास्यायां भवणेषु भवणादित्रिषु चशब्दात्सप्तम्यादित्रिषु त्रयोदश्यां च तदुक्तम्—

“सप्तम्यादित्रयं चैव तथा चैव त्रयोदशी ।

चतस्रस्त्वष्टकाः प्रोक्ताः सर्वपक्षाद्विशेषतः”

इति ॥ २० ॥

वृश्चिकमासामावास्यामारभ्य मकरमासामावास्यापर्यन्तः कालो हेमन्तः तदुपरिगोलः शिशिरः “हेमन्ते शिशिरे चैव नित्यभाद्रे गुणोत्तरम्” इति वचनात् अयमपि विशिष्टकालः ॥ २१ ॥

राकापौर्णमासी मघा पौर्णमास्याः सङ्क्रमे “शशिनि सिनी-वाली स्यात्, दृष्टे नष्टे कुहूरावास्था । अनुमानिकेन राका सम्पूर्णं पौर्णमासी च” इति हलायुधः राकयाऽनुमत्या युतानि मासतक्षत्राणि ॥ २२ ॥

यासिन्धुः भवणदितारा आसु तारासु प्राप्तेकादशी पुण्य-कालो ऽत्र श्राद्धकारणं च विकल्पः एकादश्यां श्राद्धकरणस्य निषिद्धत्वाच्च नैषण्वसिष्ठान्तिनस्तदापरान्ति त्रैविद्याश्चरन्ति च वा यथैकादशी पुण्यदिनस्य अग क्रियमाणां कर्मसफलं तथा-तिसृष्वपि तारास्त्विति वा जन्मनक्षत्रं श्राद्धकाल इति शेषः । सौरयोगयुग् सुगशिरःसम्बन्धार्थं दिने च ॥ २३—२७ ॥

श्रीमद्वीरगांध्यामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अयने इति चतुष्क्रम ॥ २०—२२ ॥

तिसृष्वेकादशी आविति—तत्रोपवासा ग्राह्याः वैष्णवानाम्

एषु स्नानं जपो होमो व्रतं देवद्विजार्चनम् ।
 पितृदेवनृभूतेभ्यो यदत्तं तद्वयनश्वरम् ॥ २५ ॥
 संस्कारकालो जायाया अपत्यस्यात्मनस्तथा ।
 प्रेतसंस्था मृताहश्च कर्मण्यभ्युदये नृप ! ॥ २६ ॥
 अथ देशान्प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेय आवहान् ।
 स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते ॥ २७ ॥
 बिम्बं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरम् ।
 यत्र ह ब्राह्मणकुलं तपोविद्यादयाऽन्वितम् ॥ २८ ॥
 यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदम् ।
 यत्र गङ्गादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः ॥ २९ ॥
 सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाभितान्युत ।
 कुरुक्षेत्रं गयाशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः ॥ ३० ॥
 नैमिषं फाल्गुनं रेतुः प्रभातो ऽथ कुशस्थली ।
 वाराणसी मधुपुरी पम्पा बिन्दुसरस्तथा ॥ ३१ ॥
 नारायणाश्रमो नन्दा सीतारामाऽऽश्रमादयः ।
 सर्वे कुलाचला राजल महेन्द्रमलयादयः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! सर्व यज्ञों के भोक्ता ये भगवान् श्रीकृष्ण, जेने ब्राह्मणों के मुख में प्रेम से हविष्यान्न के हवन करने से तृप्त होते हैं, वैसे अग्नि के मुख से नहीं तृप्त होते, ॥ १७ ॥

तस्मात् ब्राह्मण देव मनुष्य आदिकों में इन श्रीकृष्ण का यथा योग्य यजन करौ, और ब्राह्मणों के पश्चात् अपने क्षेत्रज्ञ का भी यजन करौ ॥ १८ ॥

ब्राह्मण, ओषध्पद नाम (भाद्रपद) मास में कृष्णपक्ष में जैसा द्रव्य हो तेना माता पिता का आरु करे, और वित्तवाला हो तो उनके बन्धुओं का भी महालय आरु करे, (यहाँ अमान्त-मास मान कर पितृपक्ष को भाद्रपद के कृष्ण पक्ष में जानना चाहिये) ॥ १९ ॥

अयन अर्थात् दक्षिणायन उत्तरायण के सूर्य की गती के समय में, जैसेकि कर्क और मकर के सूर्य में, और बिषुव नाम नुब्रा और मेष के सूर्य में, व्यतिपात में, क्षय तिथिमें, सूर्यग्रहण में, चन्द्रग्रहण में, और द्वादशी अवश नक्षत्र में, ॥ २० ॥

अक्षयतृतीया में, कार्तिक शुक्लनवमी में, और हेमन्त शिशिर ऋतुओं में चार अष्टका नाम तिथियों में ॥ २१ ॥

माघशुक्ल सप्तमी में, मघा और अमावास्या के संगम में,

माघशुक्ल पूर्णमासी में, और अमावास्या वा पूर्णिमा से युक्त मास प्रधान नक्षत्रों में, (जैसे कि ? कैशमें चित्रायुत अमावास्या पूर्णिमा वैशाख में विशाखा युत इत्यादि) ॥ २२ ॥

जब द्वादशी में अनुराधा अवश उत्तरा भाद्रपद नक्षत्र होवे, और तानों उत्तराओं में यदि अनिपिद्ध एकादशीभाद्र प्राप्त होवे तो, आरु करे और जन्म नक्षत्र तथा अवश नक्षत्र में आरु करे ॥ २३ ॥

ये सब सांगलिककाल हैं, मनुष्यों के श्रेयकी वृद्धि करने वाले हैं, तस्मात् इनकालों में आरुआदि शुभकर्म करे नव आधुन अमाघ श्रेय होता है ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

संस्कारकाल इति, जायायाः पुंसवतादि अपत्यस्य जात-कर्मादि. आत्मनो यज्ञदीक्षादि. प्रेतस्य संस्था दहनादि. मृताहश्च सांवत्सरिकं यदा अन्त्यस्मिन्नप्यभ्युदयार्थं कर्मणि श्रेय. कुर्यादित्यनुपपन्नः ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन्नेतच्चराचरमास्ति तस्य भगवतो बिम्बं रूपम्

श्रीपरब्रह्माभिरुक्तभावायदीपिका ।

सत्पात्रं यत्र लक्ष्यते स वै पुण्यतमो देशः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

अहैरुमैराश्रितानि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सीतायारामस्य च अग्र आदिर्येषां द्वयोः पृथक्प्रदशनं वियो-
गकाळाभिप्रायेण ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एषु कालेषु कृतं यज्ञादिकं यच्च पित्राद्युद्देशेन दत्तं 'भावेकः'
इति च तद्भक्तेश्वरमन्त्रयफलसाधनम् ॥ २९ ॥

किञ्च हे नृप ! जायापत्यात्मनां संस्कारकाले । तत्र जायायाः
संस्कारः पुंसवनादिः अपत्यस्य संस्कारो जातकर्मादिः आत्मनः
श्वस्य संस्कारो यज्ञदीक्षादिः एतेषां कालेषु यदा प्रेतस्य संस्था
दाहनादि कर्म स्मृताह्य तदाऽन्यस्मिन्नभ्युदयार्थं कर्मणि कृतं
दानादिकमनश्वरमिति पूर्व्यान्वयः ॥ २९ ॥

एवं श्रेयस्कराः काला उक्ताः अथ देशान्वक्तुं प्रतिजानीते—
अथेति । कर्मादि श्रेयस्य भावहानाजयकान् देशान् प्रवक्ष्यामि
तावदयं मुख्यो देशः श्रेयस्कर इत्याह—अ इति । यत्र देशे सत्पात्र
लक्ष्यते ॥ २७ ॥

यत्र यस्मिन् सर्वमेतच्छराचरमाधेयतया निपास्यतया चाऽस्ति
तस्य भगवतो दिव्यं यत्र च देशे वर्तते यत्र च देशे तपोविद्याद्या-
भिर्युक्तं ब्राह्मणकुलं वर्तते ॥ २८ ॥

यत्र यत्र देशे हरेर्मगवतोऽर्चा पूजा प्रवर्तते स सर्वो देशः
पुण्यतमः अयसां पदं श्रेयःसाधनधर्माऽनुष्ठानयोग्यं स्थानं
किञ्च यत्र येषु देशेषु पुराणेषु प्रसिद्धाः गङ्गादयो नद्यः
सन्ति ॥ २९ ॥

तथा पुष्करप्रभृतीनि सरांसि च यत्र सन्तीति पूर्व्या सं-
वन्धः । उत किञ्च यानि चार्हाश्रितानि महार्मभिरधिष्ठितानि
क्षेत्राणि सन्ति । तान्येव दर्शयति—कुरुक्षेत्रमिति । यद्वा कुरुक्षेत्र-
त्रादिव्यतिरिक्तक्षेत्राभिप्रायेणोक्तमर्हाश्रितानीति । गयस्यासुरस्य
शिरः तत्पतनस्थानं गयेत्यर्थः । प्रयागो गङ्गायमुनयोस्सङ्गमस्थानं
पुबहाऽऽश्रमः सालग्रामक्षेत्रम् ॥ ३० ॥

फल्गुनी नदी गयायामेव तत्स्थानं फल्गुनम् सेतुः रामसेतुः
प्रभासः प्रत्यक्षसरस्वतीसंगमस्थानं कुशस्थली द्वारवती पम्पा
सगवधर्म विन्दुसरः कर्दमाश्रमः ॥ ३१ ॥

नारायणाश्रमो बदरिकाश्रमः नन्दा अलकनन्दातटं सीता-
रामयाराश्रमश्चित्रकूटाद्रिः । एतत्प्रभृतयः । तथा हे राजन् महेन्द्र-
मलयद्वयः सर्वे कुलगिरयश्च ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

सत्पात्रं विशिनष्टि—विश्वमिति । यस्मिन्देशे भागवतस्तर्हि-
श्वराचरं सर्वं जगदस्तीति ज्ञातव्यम्—

“यतिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते हरिः स्वयम् ।
हरिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते जगन्नयम्” इति
वचनात् ॥ २८ ॥

अर्चाः, सालग्रामादिप्रतिमाः पुराणेषु, भागवतादि-
विश्रुताः ॥ २९ ॥

कृष्णाध्वयाद्यश्च क्षेत्राणि पुलबोत्तमादीनि अहैः, पूज्यैर-
गस्त्यादिभिराश्रितान्याधिष्ठितानि ॥ ३० ॥

फल्गुन स्थानं हरपुत्र कन्यातीर्थं वा “कन्यापुरं फल्गुनं स्यात्स्थानं
हरपुरं च तत्” इत्यभिधानं वारणासीपुरो कार्त्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

संस्कारकाले जायायाः पुंसवनादि अपत्यस्य जातकर्मादि
आत्मनो यज्ञदीक्षादि प्रेतस्य प्रेतस्य दाहनादि स्मृताह-
पित्रादेः सांवत्सरिक आश्रम एतेषु अन्यस्मिन्नभ्युदये च श्रेय
कुर्यादित्यनुपङ्ग ॥ २९ ॥

सत्र साधुश्रासौपात्रक्षेत्रे निःसपात्र तत्र कीदृशं ? यत्र चरा-
चरमेतज्जगत् तस्य भगवतो दिव्यं विश्वतुल्यमित्यर्थः । प्रतिमा हि
प्रतिविम्बरूपेति तस्याः सकाशादपि भक्तस्योत्कर्षः अत एव
मङ्गलः पूजाश्वधिकेति—

“अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहेतुः ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः” ॥

इति च वक्ष्यति अर्चा प्रतिमा सालग्रामादिरूपा ॥ २७ ॥ २८ ॥

अर्चा स्थिरप्रतिमा श्रीजगन्नाथादिस्तदाश्रिता उत्कला-
द्वयः ॥ २९—३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनश्वरं बहुफलम् ॥ २५ ॥

जायायाः भार्यायाः संस्कारकाले पुंसवनादौ अपत्यस्य
जातकर्मादौ आत्मनो यज्ञदीक्षादौ प्रेतस्य पित्रादेः संस्था दाह-
नादिस्तत्र यदा पित्रादिस्मृताहस्तत्र साम्बत्सरिके अन्यस्मिन्
अभ्युदयार्थं कर्मणि श्रेयः कुर्यादित्यनुपङ्गः ॥ २९ ॥

तत्र सत्पात्रं “ॐ तत्समादिति निर्वेशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृतः” इति
भगवद्वचनात् सच्छब्दाव्ययस्य भगवतो भजनीयस्य वासस्थानं
भगवद्भक्त इत्यर्थः । यत्र लक्ष्यते स पुण्यतमो देशः ॥ २७ ॥

यत्र सर्वमेतच्छराचरं तस्य भगवतो विम्बं शब्दमयी वेद-
भागवतादिरूपा मूर्तिः । ब्राह्मणं कुलं च यत्र देशे स पुण्यतमो
देश इति पूर्व्यान्वयः ॥ २८ ॥

अर्चा मूर्तिः ॥ २९ ॥

अहैः शिष्टैराश्रितानि ॥ ३०—३१—३२ ॥

एते पुण्यतमा देशा हरैरर्चाभिताश्च ये ।
 एतान्देशान्निषेवेत श्रेयस्कामो ह्यभीक्ष्णशः ।
 धर्मो ह्यत्रोहितः पुंसां सहस्राधिकलोदयः ॥ ३३ ॥
 पात्रं त्वत्र निरुक्तं वै कविभिः पात्रवित्तमैः ।
 हरिरेवैक उर्वीश ! यन्मयं वै चराचरम् ॥ ३४ ॥
 देवर्ष्यहर्तुसु वै सत्सु तत्र ब्रह्मात्मजादिषु ।
 राजन्यदग्रपूजाया मतः पात्रतया ऽच्युतः ॥ ३५ ॥
 जीवराशिभिराकीर्णं आण्डकोशाङ्घ्रिपो महान् ।
 तन्मूलत्वादच्युतेज्या सर्वजीवात्मतर्पणम् ॥ ३६ ॥
 पुराण्यनेन सृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः ।
 शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ॥ ३७ ॥

भाषा टीका ।

इन कालों में स्नान जप होम व्रत देवपूजा ब्राह्मण-पूजा, और पितृ देव मनुष्यभूत प्राणियों को जां दिया जाय वह-नष्ट नहीं होता है ॥ २५ ॥

हे नृप ! स्त्री के पुंसवनादि काल में, पुत्र के जात-कर्मोदि काल में, आप के यज्ञादि दीक्षा काल में, प्रेत के संस्था दहनादि काल में, और मृतक के वार्षिक काल में, और अन्य कालों में भी अङ्गयुद्ध कर्मा में श्रेय करे ॥ २६ ॥

नारद जी बोले कि ? अब हम धर्मादिश्रेयों को प्राप्त करने वाले देशों को कहते हैं, एक तो यही निश्चित है, कि वही अ-ति पुण्य देश जानना जहां सत्पात्र पुरुष मिलते हों ॥ २७ ॥

और जिसमें यह सर्वचराचर स्थित है, ऐसे भग-वान् की आशुति जहां पर विराजमान है, और जहां तप विद्या और दया सहित ब्राह्मण कुल विद्यमान है ॥ २८ ॥

और जहां २ श्री हरि की अर्चा (पूजा अथवा) विद्यमान है । और जहां पुराणों में विख्यात भीमङ्गा आदि पुण्य नदी विद्य-मान है, वही देश श्रेयोंका स्थान है ॥ २९ ॥

और जहां पुष्करादि सरोवर हैं, और महात्माओं से आश्रित जो क्षेत्र हैं, और कुरुक्षेत्र, गया, प्रयाग, पुलहा-श्रम ॥ ३० ॥

नैमिषारण्य, फाल्गुनतीर्थ, सेतु, प्रभास, द्वारका, काशी, मधुपुरी, पंपासरोवर, विन्दुसरोवर ॥ ३१ ॥

श्रीवद्भीरुनारायणाश्रम अलकनन्दा, श्रीचित्रकूट से आदि लेकर हे राजन् ! मद्देन्द्र, मलय, प्रभृति सबपर्वत ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अर्चाभिताश्च स्थिरप्रतिमाभिताः पूर्वं तु शालिग्रामशिला-यर्चनदेश उक्त इत्यपौरुक्त्यम् । अत्र एषु देशेषु ईहितः कृतः सहस्रगुणमधिकस्य फलस्योदयो यस्मात्स तथा ॥ ३३ ॥

अथ पात्रमाह, हरिरेव पात्रं निरुक्तं निर्णीतम् ॥ ३४ ॥

तदेवाऽऽह, देवेषु च ऋषिषु चार्हत्सु च तपोयोगादिषु सिद्धेषु ब्रह्मात्मजादिषु सनकादिष्वपि सत्सु तत्र त्वदीयं राज-सूये यद्यस्मादच्युत एव पात्रतया सम्मतः ॥ ३५ ॥

संमतत्वे हेतुमाह, जीवराशिभिर्व्याप्तो ब्रह्माण्डकोऽय एव योऽङ्घ्रिपः सर्वजीवानामात्मनश्च तर्पणम् ॥ ३६ ॥

एतदेव पुरुषनामनिरुक्ता द्रष्टव्यति-पुराणीति । नृतिर्यगादि-रूपाणि पुराणि शरीराणि तेष्वन्तर्यामिरूपेण प्रत्यगंशेन च यतः शेते अतः पुरुष इति प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्भीरुनारायणार्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा ये हरैरर्चो स्थिरा पूजा प्रतिमाया तथा आभिताः अभिष्टि-तास्त एते सर्वे पुण्यतमा देशाः बिम्बे भगवतो यत्रेति साक्षग्राम-शिलायर्चन देश उक्तः । अत्र तु वैकटाद्रिस्थानादीन्युच्यन्ते इत्यपौरुक्त्यम् श्रेयस्कामः पुमानभीक्ष्णशः पुनः पुनरेतान् देशान्नितरां सेवेत ॥ ३३ ॥

पुंसां यत्फलसाधनत्वे यो धर्म उदितो विहितः स एष देशेषु कृतः सहस्रगुणमधिकस्य फलस्य उदयो यस्मात्तादृशो भवेत् । एवं देशकालौ उक्तौ । अथ पात्रमाह—पात्रं त्वित्यादिना । हे उर्वीश ! पात्रवित्तमैः सत्पात्रायात्स्यविद्धिः कविभिः हरि-रेक एव पात्रं निरुक्तं हरिरेक एव सत्पात्राविति निर्णीतमित्यर्थः । पात्रं पूज्य समर्हणीयं वस्तु हरि

तेष्वेषु भगवान्राजंस्तारतम्येन वर्तते ।

तस्मात्पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयते ॥ ३८ ॥

दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणांमवज्ञानात्मतां नृप ! ।

त्रेतादिषु हरेरर्चा क्रियायै कविभिः कृता ॥ ३९ ॥

ततो ऽर्चायां हरिं केचिन्संश्रद्धाय सपर्यया ।

उतासत उपास्तापि नाऽर्घ्यदा पुरुषद्विषाम् ॥ ४० ॥

पुरुषेष्वपि राजेन्द्र ! सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः ।

तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुम् ॥ ४१ ॥

नन्वस्य ब्राह्मणा राजन् ! कृष्णस्य जगदात्मनः ।

पुनन्तः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयातिक्रियां सप्तमस्कन्धे सदाचारनिर्णयो नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमच्छुक्कन्धवक्त्रान्मिथान्तप्रदीपः ।

हे राजन् ! तत्र त्वदीये राजसूये देवेषु ऋषिषु अर्हन्तु ब्रह्मशि-
षादिषु ब्रह्मात्मजादिषु अर्थात्पूज्येषु पूजकषु, सन्तु एव य मयाक्तः
अच्युत एव अग्रतः पूजायां पात्रतया मतः तथोक्त राजसूयप्रकरणे

“कृष्णकमलपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये जनाः ।

जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न सभाष्या कदाचन”-

इत्यादि ॥ ३५ ॥

अच्युतपूजनेन सर्वपूजनं भवतीत्याह-जीवानां राशिभिः
समूहेराकीर्णो व्याप्त आगदकोश एवाङ्घ्रिषु तत्तरयाच्युतस्य
सूत्रत्वादुक्ताङ्घ्रिषु मूलदत्वाच्युतेऽप्या सर्वजीवानामात्मनश्च तर्पणं
भवति ॥ ३६ ॥

तस्य सर्वत्र पूजार्थं सन्निहितत्वमाह-अनेन अच्युतेन नृति-
र्थगाद्याख्यानि पुराणि सृष्टानि तेषु पुरेषु रूपेण अन्तर्धामिरूपेण
राते, किमर्थम् ? तत्राह-जीवेन पालनीयेन सह राते जीवपालनार्थ-
मित्यर्थः । असौ असौ पुरेषु राते इति पुरुष इत्युच्यते ॥ ३७ ॥

भाषाटीका ।

ये सब पुण्यमय देश हैं । और जोर भीहरीकी अर्चाभित
देश है वे बड़े पुण्यमय देश हैं अथ की कामना वाला-
पुरुष इन देशों का निरन्तर सेवन करे, इन देशों धर्म की
जिज्ञासा करने से पुरुषों को सहस्राधिक फल होता है ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! अच्छे पात्र अपात्र जानने वाले लोगोंने तौ-
जिन से चराचर जगत् व्याप्त हो रहा है, उन एक श्री-
हरि ही को पात्र कहा है ॥ ३४ ॥

क्योंकि ? हे राजन् ! देव, ऋषि, और ब्रह्मपुत्रादिकों में पृ-
जनीयों के मध्य में भी, इनहीं की अथ पूजा हुई । और वह
बड़े कविलोगों ने पूज्यत्वेन इन ही को पात्र बताया ॥ ३५ ॥

असंख्येयजीव राशिओं से व्याप्त यह ब्रह्माण्डही एक
महान् वृक्ष है, उस वृक्ष का मूल रूप हाने से अच्युत (श्री-
कृष्ण) की पूजा सर्वजीवात्माओं की तृप्ति करने वाली है ॥ ३६ ॥

इन श्रीकृष्ण ने मनुष्य, तिर्यक् ऋषि, देवता, आदि रूप
पहुन से पुरों की सृष्टि करी है, और जीव रूप से आप उन-
में शयन करते हैं, इसी से इनका नाम पुरुष भी है ॥ ३७ ॥

श्रीधर्मस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तारतम्येन तिर्यगादिषुः पुरुषे यस्मान्नाधिक्येन वर्तते
तस्मात्पुरुषः पात्रम् तत्रापि यावानात्मनानांशो यथा यथा ईयते
तप आदियोगेन यत्र यत्र प्रीयते, तथा तथा ऽसौ पात्र-
मित्यर्थः । तथाच श्रुतिः “पुरुषत्वे चाविस्तरमात्मा” इत्यादि ॥ ३८ ॥

तर्हि प्रतिमादौ हरेः किमिति पूजां कुर्वन्ति ? तत्राह-ब्रह्मति
ब्राह्मणम् । मिथोऽवज्ञानमसम्मानस्तस्मिन्नात्मा बुद्धिर्येषां तेषां भावं
दृष्ट्वा क्रियायै पूजाद्यर्थम् ॥ ३९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हरिमुपासते उपासिताऽप्यर्चा पुरुषद्वेषिणामर्थदा न भवति पुरुषेषु द्वेषं हिंसासिंघिता सती साऽपि मन्दाभिका-
रिणो पुरुषार्थप्रदा भवत्येवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

पुरुषेष्वेव ज्ञात्वा तप आदिभिश्च पुनर्विशेषान्तरमाह—
‘पुरुषेष्वपि । यो धत्ते तं सुपात्र विदुः ॥ ४१ ॥

एतदेव कैमुत्यन्यायेन द्रढयति—नन्वस्येति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भरिषाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतोऽपि पुरुषशब्दवाच्यः स्वस्वमहेश्वरान्येषां तदाधायकश्च-
त्याह—तेष्विति । हे राजन् ! नियर्गादभ्यस्तेषु पुरुषेषु तारतम्येन
स्वकीयज्ञानशक्त्यादिगुणविभिन्नतारतम्येन वसन्त भगवान्तो-
ऽसौ पुरुषः पुरुषाधिकं पुरुषेषु शेत् इति पुरुषः यत् एवेभूतोऽत-
रात्पुण्यशक्तिमहेश्वरिण्येषु भवेषु पुरुषेषु विधेयमिति भावः यतो
जगत्पुरुषादिपुरुषेष्वन्तर्यामितया जीवहारिण्येतया च भगवान्
नर्तनं यश्च सर्वं पुरुषा देवादयो भगवच्छरीरभूतास्तेऽतार-
तम्यं व्याप्ताश्च तस्मादात्मा परमात्मा पुरुषः परमपुरुषो यावा-
न्वाचक्षुणाविर्भाववान् यथा यत्र यत्र ईयते प्रतीयते तत्तत्पात्रं
यत्र यत्राधिकं भगवतो ज्ञानशक्त्यादिगुणविभावस्तत्तदुत्तमम्
पात्रं न्यूनाविभावस्तत्तदुत्तमम् भावः तदेव भगवत्
एवोत्तमपात्रत्वमितरेषामपि तदारक्तत्वेनैवाहंशीयत्वं तदपि
नदाविर्भावानुसारेण व्यवस्थितमिति चोक्तम् ॥ ३८ ॥

तनुं, भगवत्तनुदात्मकानां पुरुषाणामेवाहंशीयत्वे स्मृति-
कादिभिराराधनीयत्वं विहिता हरिप्रतिकृतिः पूजिता न फल-
दा स्यादिति चेद्वैतद्रोहिणां व्यर्थेत्याह—हृष्टेति द्वाध्याय । मिथो-
ऽवज्ञानं तिरस्कारः तस्मिन्नात्मा बुद्धिर्गेषां तेषां भावं दृष्ट्वा हे
नृप ! हरे, क्रियार्थं पूजार्थमर्चाप्रमाणां कविभिः वेत्तादिषु
युगेषु कृता पूज्यत्वेन विहिता वेत्तादिष्वित्यनेन प्रायशः कृते
सर्वार्तमकद्रोहोपासनमेव विहितमिति सूचितम् ॥ ३९ ॥

तत्रार्चायां पूजार्थप्रतिमायां केचिद्धरि संश्रद्धाय श्रद्धा-
पूर्वकमुपासते एवमुपासनाधिपत्यार्चा पुरुषद्विषां भगवदात्मकान्
पुरुषान्द्रष्टुंति पुरुषद्विषः तेषां नार्थदा न पुरुषार्थदा भवति पुरु-
षान् बहुमन्यमानानामेवार्चाराधनं फलवदित्यर्थः ॥ ४० ॥

यदुक्त “तस्मात्पात्रं हि पुरुषः” इत्यादि, तद्विबुधांति—पुरुषे-
ष्विति । हे राजन् ! पुरुषेष्वपि ब्राह्मणं सत्पात्रं विदुः सुपात्र-
तयाऽध्यात्मविदः सुपात्रत्वे हेतुं वदन्निवाशिनष्टि, इदं ब्राह्मणात्मकं
सुपात्रं तपसान्तरात् विद्ययाऽऽत्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकभगवदु-
पासनरूपविद्यया तुष्ट्या देवास्तुष्टान्तोषेण चैवं स्वर्गशम-

दमादीनामप्युपलक्षणम् एभिर्गुणैर्हरेस्तनुं धत्ते विभर्ति त्वत्तद्वदः
पादपूरणार्थः एवकारार्थं वा हरेरेव तनुं धत्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एतदेव कैमुत्तिकन्यायेन द्रढयति—नन्वस्येति । हे राजन् ! न
त्रिलोकीं पादरजसा पुनन्तः पवित्रीकुर्वन्त जगदन्तरात्मनः
श्रीकृष्णस्यापि ब्राह्मणा महद्देवतं किमुतान्येषामस्मद्विधानां
ब्राह्मणा देवतमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भरिषाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ईशो भगवांस्तेषु पुरेषु स्थितः पुरुषनामसु जीवेषु च तार-
तम्येन तत्तद्भक्त्यादिगुणान्तरमन्यानुसारेण सन्निधानतारतम्येन
वर्तते इति यस्मात्तस्मात्तत्तद्योग्यानुसारेण पुरुषो जीवराशिश्च
पात्रं तदन्तर्यामिद्धरिस्वरूपपूर्वकमिति शेषः अत्र सन्निधानतार-
तम्यमेव हरेस्तनुं स्वरूपतारतम्यं तदुक्तम्—

“ब्रह्मादिस्थानरान्तेषु न विशेषोऽपरे कश्चित् ।

व्यक्तिमात्रविशेषेण तारतम्यं वहन्ति च” इति.

अज्ञापीतं भावमाह—यावानिति । पुरुषे तु आत्मा यावान्
महिम्ना यथा येन प्रकारेण ज्ञायते तदालोक्येयं जीवराशिः
पात्रमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

हरिप्रतिमापूजायां पुरुषस्थितपुरुषनाम्नो हरे पूजा सरयक
फलवतीत्याशयेनाह—हृष्टेति । कविभिरुत्तमां नृणां मिथ आत्मनो
हरेरेवमां दृष्ट्वा वेत्तायां सपर्याक्रियार्थं हरेरेव कृता यस्मात् ॥ ३९ ॥

ततः केचित्तन्मद्विषां सपर्यया अर्चायां हरिमुपासन्तं येषां
पुरुषस्मिन्हरिद्विषां सांपासैहिकफलमन्तरेण परमपुरुषार्थप्रदा
न भवतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥

मुख्यपात्रमाह—पुरुषेष्विति । कीदृशो ब्राह्मणो मुख्य पात्रमि-
त्यतस्तद्विशेषादि—तपसेति । तनुं प्रतिमास्थानं अत्र “शिक्षावत्प्र-
तिमाः सन्तो विप्राद्याश्च हरेः स्मृताः” इति वचनात् विप्रादि-
मात्रं हरिशिक्षास्थानीयं न किन्तु तप आदिगुणविशिष्टब्राह्मणदु-
र्ग्रन्थया हरेरेव सा पुरुषार्थप्रदा न स्यादिति तदुपासां विनिन्द्य
सुपात्रं ब्राह्मणं विदुरिति कथनं व्यर्थं स्यात् एव ब्राह्मण इति
तत्पदं प्राथमि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

(पञ्चदशोऽध्यायः) श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम् चतुर्दशः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तेष्विति तस्मात् तारतम्यवर्तनात् पुरुषः प्रायो मनुष्यः पात्रं तत्र ज्ञानादिकं विशिष्टमिति भगवद्वर्त्तनस्यातिशयात् तत्रापि आत्मा यावान् यथा ज्ञानादिपरिमाणादिकः तथा पात्र-मित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं स्थितेपि कालेनोपासकदोषोत्पत्तौ सत्यां वेददृष्ट्या विशिष्टमभिष्टानान्तरं प्रकाशितमित्याह—दृष्टेति । क्रियायै पूजा-दर्थम् अर्चा कृता तत्परिचर्यामार्गदर्शनाय सा प्रकाशितेत्यर्थः । एतेन तादृशदोषयुक्तेष्वपि कार्यसाधकत्वात् श्रीमदर्चाया आधिक्यमेव व्यञ्जितम् प्रतिमास्वरूपबुद्धीनामित्यत्राहपबुद्धीनामपी-त्यर्थः । श्रीनृसिंहपुराणादौ ब्रह्मास्वरीपादीनामपि तत्पूजाश्रव-णात् ॥ ३९ ॥

ततः एव प्रभावात् केचिदित्यभिष्टानवैशिष्ट्येन पूर्वतोऽप्यु-क्तमसाधनतत्परा इत्यर्थः । नन्ववज्ञातुद्विषांपि सिद्धि स्यादित्या-शङ्क्याऽतिशयसङ्गवारोच्छ्रया प्रस्तुतपुरुषरूपाधिष्ठानाद्वैच्छ-या च तं वारयति, उपासनापीति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

प्रथमपुरुषे पूर्णकं ब्राह्मणरूपं पात्रमेव स्तौति—नन्वस्तेति, जगदात्मनः जगति लोकसंग्रहधर्मादिप्रवर्त्तनेन तन्निवन्तु-स्त्यर्थः । दैवतं स्त्रीत्या पूज्यत्वेन दर्शितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचिकृतसाराथर्द्धिनी ।

तारतम्येन निर्यगादिभ्यः पुरुषे यस्मादाधिक्येन वर्त्तने तस्मात् पुरुषः पात्रं तत्रापि यथायथा ज्ञानवैराग्यादिभिर्मा-नस्यैव जीवः उत्कृष्टो भवेत् यः स पात्रं तथाच श्रुतिः “पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मा” इत्यादि ॥ ३८ ॥

सर्वप्राणिसंमाननासमर्थानामवज्ञा स्वर्द्धादिमतां तु भगव-त्प्रतिमेव पात्रमित्याह—दृष्टेति । मियः परम्परमपज्ञाने एवात्मा-बुद्धिर्द्वेषां तेषां भावस्तत्ता ताम् ॥ ३९ ॥

उपास्ता उपासितापि पुरुषद्विषां नाथं इति अवज्ञादिभ्योपि द्वेषेऽपराधाधिक्यं सूचयति ॥ ४० ॥

पुरुषस्येव ज्ञात्या तपप्रादिभिश्च धैष्ठ्यमाह—पुरुषेष्वपीति । वेदं ब्रह्मशब्दाख्यं यो धत्ते ज्ञानेन स ब्राह्मण इति तदधीते तद्वेदेत्याद्या ब्राह्मणपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ ४१ ॥

कृष्णस्य महत् दैवतमिति तेनाप्यादिपते ब्रह्मण्यत्वात् नच तदैवतत्वात् ब्राह्मणास्तस्मात् सकाशादपि वस्तुत एव

पूज्या इति सिद्धान्त एवेति नाख्यं राजसूये बहुष्वपि ब्राह्मणेषु विद्यमानेषु कृष्णस्यैवाप्रपूजनात् ॥ ४२ ॥

इति साराथर्द्धिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

चतुर्दशः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेष्वेषु नृतिर्यगादिषु भगवान् तारतम्येन वर्त्तते यस्मात्-स्मात् यावान् यथा ईयते तावान् यथा आत्मा तदन्तरात्मा पुरुषः पात्रम् नृतिर्यगादिषु यथा यथेयते तथा तथा पूज्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं नृतिर्यगादिषु प्राणिषु भगवद्वर्त्तनमुक्तम् । अथ तद्दृढीकर-णार्थं महर्षिभिः सस्थापिता भगवत्प्रतिमा पूजा पुरुषार्थदाऽपि प्राणिद्रोहिण्यां नाथं देव्याह—दृष्टेति, द्वाऽयाम् । मिथोऽवज्ञानस्या-ऽन्यतिरस्कारे आत्मा बुद्धिर्द्वेषां तेषां भावस्तत्ता तां हृष्टा क्रियायै भगवत्पूजार्थम् अर्चा प्रतिमा कविभिः जेनादिषु कृता प्रकटी-कृता ॥ ३९ ॥

तत्रार्चायां प्रतिमायां केचिन्मूर्त्तयः स्त्रीरूपं ब्रह्मण्य-स्योपासने तत्तस्मान्नर्थम् । अथान्तरादिभिः नृतिर्यगादिप्राणि-पीडया परमेश्वरद्वेषिणां तु तत्तस्मान्नर्थमेतेषां प्राणिनां न भवति किमुनाथंदा न भवतीति वाच्यम् ॥ ४० ॥

पुरुषेषु नृषु च ब्राह्मणं शुपात्रं विदुः यनस्तपप्रादिभि-र्वेदं हरेस्तनुं सूरि च पात्रे अध्ययनेन ध्यानेन च ॥ ४१ ॥

पादरजसा त्रिकोर्की पुनन्त ब्राह्मणाः । ननु, अहो जगदा-त्मनः सर्वात्मनः श्रीकृष्णस्यापि महदैवतमाह्मणविषया, किमुनाथ-पात्रमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्दशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! इन सर्व पुरु (देहों) में भगवान् तारतम्य से वर्त्तमान हैं, पर जिस कारण से पुरुष में अधिकता से वर्त्त-मान है, तस्मात् पुरुष ही पात्र है, पुरुषों में भी ज्ञानी लोग और भी पात्र है ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

असन्मान मे अर्थात् अन्य के तिरस्कार में जिनों की बुद्धि लभ्य रहती है, ऐसे मनुष्यों की भी जैसे श्री हरि मे प्रीति होवे । हे राजन् ! इसी हेतु से वेदवेत्ताओं ने त्रेतादि युगों में क्रिया के अर्थ श्रीहरि की अर्चा प्रतिष्ठादि करी है, ॥ ३९ ॥

तिसी से कितने एक धन्य महात्मा जन सम्यक् श्रद्धाकर के अर्चा ही में श्रीहरि की पूजा करके उपासना करते हैं, परञ्च वह उपासित मूर्ति भी पुरुष द्वेषियों को अर्थ देने वाली नहीं होती है, अर्थात् भूतद्रोही का प्रतिमा पूजन व्यर्थ है ॥ ४० ॥

हे राजेन्द्र ! मनुष्यों में भी महाजन, ब्राह्मण को सुन्दर पात्र जानते हैं, क्यों कि ? वह, तप विद्या और सन्तोष से साक्षात् श्रीहरि के तनु रूप वेद को धारण करता है ॥ ४१ ॥

हे राजन् ! ये ब्राह्मण लोग इन जगदात्मा श्रीकृष्ण ही के प्रिय और परम दैवत अर्थात् पूजनीय हैं ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवत सप्तमस्कन्ध में चतुर्दश अध्याय की

भागवताचार्य कृत भाषा टीका समाप्त ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपापरे ।
 स्वाध्याये ऽन्ये प्रवचने ये केचिज्ज्ञानयोगयोः ॥ १ ॥
 ज्ञाननिष्ठाय देवानि कव्यान्यानत्यमिच्छता ।
 दैवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथा ऽर्हतः ॥ २ ॥
 द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
 भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरम् ॥ ३ ॥
 देशकालोचितश्रद्धा द्रव्यपात्रार्हणानि च ।
 सम्यग्भवन्ति नैतानि विस्तरात्स्वजनार्पणात् ॥ ४ ॥
 देशे काले च सम्प्राप्ते सुन्यन्नं हरिदैवतम् ।
 श्रद्धया विधिवत्पात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयम् ॥ ५ ॥
 देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च ।
 अन्नं संविभजन्पश्येत् सर्वं तत्पुरुषात्मकम् ॥ ६ ॥
 न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ।
 सुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुर्हिंसया ॥ ७ ॥
 नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छताम् ।
 न्यासो दण्डस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततः पञ्चदशे सर्ववर्णाश्रमनिबन्धनम् ।

सारतः सङ्ग्रहेणाऽथ वर्यते मोक्षलक्षणम् ॥

सर्वेषामपि मोक्षधर्माणां सारसङ्ग्रहार्थमध्यायप्रारम्भः, तत्र
 आरुगतान्विशेषानाह-कर्मनिष्ठा इति । स्वाध्यायादिषु परिनि-
 श्रिता इति शेषः ॥ १ ॥

कव्यानि पितृनुद्दिश्य देवानि दैवे च हव्यान्यपि तस्मै
 देवानि यथार्हत इति सर्वत्र ज्ञानादितारतम्येन ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु, विस्तरः कुतः प्राप्तो येन निषिध्यते तत्राह, स्वजना-

नार्पणात् जामाता चेन्निमन्थते तत्पित्रादयः कथं च उच्यते
 इत्येवं प्राप्ताद्विस्तरादित्यर्थः ॥ ४ ॥

सुन्यन्नमारण्यं ग्रीह्यादि हरिदैवतं हरये निवेदिनं सन् ॥ ५ ॥
 पुरुषात्मकमीश्वरस्वरूपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

दण्डस्य न्यासो हिंसायास्त्यागो य एतादृशो ऽन्यो धर्मो
 नास्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्दिका ।

तपसा विद्ययेत्यादिना ब्राह्मणेष्वपि तप आदिमुद्यतारत-
 म्येन पात्रत्वं तारतम्येन व्यवस्थितमिति सूचितम् एतदेव

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विष्टुवन्सुपात्रायैव आद्यादिष्वन्नादिकं दद्यादिति वदन्न्या-
नपि आर्क्षीयनियमानाह, देवर्षिः—कर्मनिष्ठा इत्यादिना । हे नृप !
केचित् द्विजा वैवर्षिकाः कर्मनिष्ठाः स्ववर्णाश्रमोचितकर्म-
निष्ठाः केचिन्नाशनानादितपोनिष्ठाः केचित्स्वाध्याये प्रवचने
अध्यापने च परिनिष्ठिताः केचिन्न ज्ञानयोगयोरुभयोरपि निष्ठिता
इति शेषः । ज्ञानमात्रमयाथात्म्यज्ञानपूर्वकभगवदुपासनात्मकम्
योगोऽनभिहितफलकर्मयोगः ॥ १ ॥

तत्र ज्ञाननिष्ठाय ज्ञानकर्मयोगानुगृहीतभगवदुपासनात्मकज्ञा-
नयोगनिष्ठाय पितृनुद्दिश्य देयानि कथ्यानि आद्यान्नादीनि आन-
न्त्यमपरिमितं फलं मोक्षरूपं फलमिच्छतां पुंसां देयानि तथा
दैवे च कर्मणि हव्यान्पि ज्ञाननिष्ठायैव देयानि तदभावे
ज्ञाननिष्ठस्याभावे इतरेभ्यः कर्मनिष्ठादिभ्योऽपि यथायोग्यं ज्ञानादि
तारतम्येन देयं स्यात् ॥ २ ॥

दैवे विश्वदेवस्थाने द्वौ ब्राह्मणौ पितृकार्ये पितृभ्योजने
पित्रर्थमिति यावत् । त्रीन् ब्राह्मणानुभयत्र द्वयोरपि स्थानयो-
रेकैकं वा ब्राह्मणं भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि धनाढ्योऽप्येवं ब्राह्म-
णान् भोजयेत् न तु आद्धे विस्तरं कुर्यात् ॥ ३ ॥

आद्धविस्तारादोषमाह—देशेति । देशकालपात्राणि यथो-
क्तान्येव उचिता अद्धा विश्वासः कर्तव्यविषया त्वरा वा अहंशं
पूजासाधनं तानि समीचीनान्यपि स्त्रजनापण्याद्विस्तारात्तं सम्य-
ग्भवन्ति विगुणान्येव स्युरित्यर्थः । ननु, कुतो विस्तरः प्राप्तः येन
निषिध्यते इति शङ्कां वारयितुं स्त्रजनापण्यादित्युक्तं स्त्रजना-
नामर्पणादौहित्रो निमन्वितश्चेत्पुत्रादयः कथं वर्ज्या इत्याद्येवं
प्राप्ताद्विस्तारादित्यर्थः ॥ ४ ॥

आद्धे विष्णवर्थमपि ब्राह्मणं भोजयेदित्याह—
देश इति । देशे पूर्वोक्ते कालेऽपरपक्षादिकूपे मृताहादि-
रूपे च काले प्राप्ते कर्तव्यत्वेन प्राप्ते आद्धे पात्रे सत्पात्रे
विधिवच्छ्रद्धया न्यस्तं मुन्यन्नमारण्यं व्रीह्यादिजम्प्यं हारि-
दैवतं विष्णुदैवत्यं तस्मै निवेदितं तदुद्देश्येन च दत्तमन्नं काम-
धुक् कामदमत्तयफलदं मुक्तिसाधनं चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्वाश्रमसाधारणान् कार्त्तिकद्वर्मानाह—देवर्षीति । देवादिभ्य
आत्मने स्त्रजनाय वन्धुजनाय चाशं विभजेद्विभज्य दद्यात्
तदेवादेकं सर्वं प्राणिजातं पुरुषात्मकं भगवदात्मकं पश्येत् ॥ ६ ॥

आभिषं मांसं आद्धे पित्राद्युद्देशेन न दद्यात् इदं ज्ञा-
याभिप्रायकं तथा धर्मयाथात्म्यवित्स्त्रयमप्याभिषं नाश्रीयात्
यथा मुन्यन्नैरपि परोत्कृष्टा पित्रादीनां प्रीतिः स्यात्तथा पशुहिं-
सया न स्यात् ॥ ७ ॥

किञ्च सद्धर्ममिच्छतां नृणांमेतादृशः एव पर उत्कृष्टो
धर्मः कोऽसौ ? यो भूतेषु मनोवाक्कायजस्य दण्डस्य न्याससत्त्वागः
करणत्रयेण भूतद्रोहाभाव एव नृणां परो धर्म इत्यर्थः । एता-
दृशोऽन्यः परो धर्मो नास्तीति भावः । न दद्यादाभिषमित्य-
नेन पशुमृगादिहिंसागर्भमांसादिद्रव्यकआद्धेदरपि मुन्यन्नेनापि
कृतं आद्यादिकं नितरां पित्रादीनां प्रीतिकृदित्युक्तं नैतादृश
इत्यनेन भूतहितमेवोत्कृष्टधर्म इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कर्ममार्गो ज्ञानमार्गश्च कार्याणां कारणेषु त्रयः प्रवेशल-
क्ष्यो च तत्साधनं च प्रपञ्चस्वरूपं च निरूपयत्यस्मिन्नध्याये । तत्र
प्रथमतो ब्राह्मणादपि ज्ञाननिष्ठमुत्तमं पात्रं देवोपलब्धेन द्रव्ये-
णैव नित्यनैमित्तिकक्रियाकरण धर्मो धर्मविवेकश्च कथ्यते, तत्र
ब्राह्मणान्विवेचयति—कर्मति । कर्मनिष्ठा गृहस्थाः तपोनिष्ठा वान
प्रस्थाः स्वाध्यायनिष्ठा ब्रह्मचारिणः प्रवचननिष्ठाः कुटीचका
वह्दकाश्च योगनिष्ठा हंसाः ज्ञाननिष्ठाः परमहंसाः ॥ १ ॥

तत्र सन्तनेरानन्त्यं मुक्तिं चेच्छन्ना ज्ञाननिष्ठाय परमहंसाय
कथ्यानि पितृभ्यो दीयमानान्यन्नानि दातव्यानीति विधिरित्य-
न्वयः । दैवे कर्मणि च तस्मा इति शेषः । तदभावे परमहंसा-
भावे इतरेभ्यो हंसादिभ्यः आद्यादिदानं स्यात् तत्रापि यथा-
हृतः यथायोग्यम् ॥ २ ॥

अत्र भोक्तुः सद्धत्या नियमानाह—द्वौविति, ॥ ३ ॥

कुतो विस्तारो न कर्तव्य इति तत्राह—देशेति । स्त्रजनार्प-
णात् आत्मीयार्पणलक्षणात् विस्तारादेतानि देशकालोचितआ-
द्यादीनि सम्यक् न भवन्तीति यत्तस्माद्विस्तारं न कुर्यादिति
पूर्वणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यतेः आद्धभोजने मुख्याधिकारित्वे मांसविधानं कथमुपे-
क्ष्यत इति तदपवादत्वेन विधत्ते—न दद्यादिति । शास्त्रान्तरवि-
धिमोहितेन केनचित्कामपरिमोक्षयोनं मस्करिणा न भोक्त-
व्यमिति विधत्ते—नचेति । नच आद्धमद्ध इत्याह, धर्मेति—

“विना मांसं मधुना विना क्षुत्तिष्ठयाऽऽशिषा ।

अक्षयं भवति आद्ध यतिह्य आद्धभोजिषु ॥

ग्रामे वा नगरेऽरण्ये ज्ञातभिर्भुर्वसेद्यदि ।

तमन्तरेण यच्छ्राद्धं तदासुरमयो भवेत्”

इत्यादि स्मृतेः । तद्विधायकशास्त्रमासुरजनमोहनार्थत्वेन देशका-
लविशेषविषयत्वेन वा योजनीयम् आमिषाभावे भोक्तुः सौहि-
त्याभावेन पितृणां सौहित्यं न स्यादिति तत्राह—मुनीनामिति,
मुनीनां संयमिनां यथा मांसानन्देन परा प्रीतिः सौहित्यं
स्यात्तथा पशुहिंसया जातमांसेन न स्यात्, यथा मुनीनां पितृणां
यतिभोजनेन परा प्रीतिस्तथा पशुहिंसाजातमिषभोजनेन न
स्यादिति द्विरावृत्त्यायोजनीयम् “वाचां यमे च सर्वज्ञे मुनिशब्द-
पितृष्वपि” इत्यभिधानम्, मुनीनां सर्वज्ञानां देवानां यथा परमा
प्रीतिः तथा पशुहिंसाक्षयोनं यागेन नेति वा ॥ ७ ॥

आद्धे चतुर्थाश्रम्येव पूज्य इति नियमः प्रायिकः तद्धर्मो
यस्याऽस्ति सोऽपि मान्य इत्याशयेनाह—नैतादृश इति । सद्धर्ममि-
च्छतां नृणां भूतेषु मनोवाक्कायजस्य दण्डस्य न्यासः सन्त्या-
गो य एतादृशो धर्मः परोऽन्यो नास्ति । अयमेव मुख्यो धर्मः
तस्मादेतादृशधर्मोऽपि आद्धे मान्य इत्याशयः । “वेणुभिर्न भवे-
द्यतिः” इति वक्ष्यति न केवलं पश्वादिमानलक्षणाहिंसाभावान्मु-
नीनां प्रीतिजनकोऽपि तु मनयादिना क्रियमाद्यदण्डलक्षणाहिं-
साभावोऽपीत्यतो वाह, नेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथ तेषु सर्वोत्कृष्टमाह—द्राक्ष्याम्, कर्मनिष्ठा इत्यादिः ।
कर्मण गृहस्थवानमस्थव्रह्मचारिसन्यासिनो ज्ञेयाः अनेन यथाऽत्र
सुमुश्रुतभूतीनां ज्ञानिपूजैव मुख्यः । पुरुषान्तरपूजा तु
नदभाव एव, तथा प्रेमभक्तिकामानाम् प्रेमभक्तपूजापि
ज्ञेया । ननः प्रेमभक्तानामपि यच्चित्रस्य परमाश्रयरूपं च
नद्रभिव्यक्तेः सुनगमेवाचार्या आधिक्यमपि । एवं तदाश्रय-
रूपस्य विलक्षणप्रकाशत्वादेव श्रीविष्णोः व्यापकत्वेऽपि शाल-
ग्रामादिषु निर्धारणां नृच च पुरुषवन्नान्नयामिहष्टयमेक्ष्यं
किन्तु स्वभावनिर्देशः

“तत्र आर्द्धं जपो होमः सर्वं कौटिगुणं भवेत्” ।

“शालग्रामसमीपे तु कौशमात्रं समन्ततः ॥

कीकटोऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः” इति ।

तस्मादचार्या आधिक्यमेव स्थितम् ॥ १—१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षदीर्घानि ।

गृहस्थस्यैव धर्मान्तः सर्वधर्मनिरूपणम् ।

अत्र पञ्चदशे मारसङ्ख्येयप्रदाख्ये प्रदर्शितम् ॥

“पूर्वात्र ब्राह्मणोत्कर्षः प्रतिपादितः तेषु ब्राह्मणेष्वपि तार-
नस्यमाह—कर्मनिष्ठा गृहस्था विद्याः तपोनिष्ठा वानप्रस्थाः
अन्ये स्वाध्याये प्रवचने इति नैष्ठिकब्रह्मचारिणः केचित् ज्ञान-
योगयोगिनि संन्यासिनः समाप्तान्तर्वर्तिनाऽपि निष्ठापदेनात्राजु-
वर्तिनश्च लक्ष्म्या निष्ठावन्तो व्याख्येयाः ततश्चैषां यथोत्तरमेव
श्रेष्ठ्य दर्शितम् ॥ १ ॥

कव्यानि पिबुद्देश्यकवस्तूनि देवै हव्यानि देवोद्देश्य-
कवस्तूनि च ज्ञाननिष्ठाय देयानि आनन्त्यं मोक्षं पितृणां
स्वस्यवेति मोक्षार्थिना गृहस्थेन संन्यासिन एवाधिक्येन भोज-
नीया इति पञ्चाध्याय्या अस्या मोक्षप्रकरणावस्थात् अत एव शुद्ध-
भक्तानां कर्मानधिकारात् गृहस्था अपि ते अत्र कर्मज्ञानप्रक-
रणेन पठिताः तैस्तु सुप्रतिष्ठैर्व्यवहाररक्षाभारताम्बरीषादि-
मिरिव स्वप्रतिनिधिद्वारा कर्मकरणेन भक्तिमार्गनिष्ठावादाद्यनु-
त्थानार्थमेव क्रियत इत्युक्तं पञ्चमे, एकादशे च प्रतिपादयि-
ष्यते तस्मान्मोक्षार्थिनां यथा ज्ञानिपूजैव मुख्यः पुरुषान्तर-
पूजा तु तदभाव एव; तथा प्रेमभक्त्यर्थिनामैकान्तिकभक्तपूजैव
मुख्येति ज्ञापितमत्रापि “स वै पुण्यतमो देशः” इति पद्य-
व्याख्यायाम्—

“सुकानामपि सिद्धानां नारायण परायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कौटिष्वपि महाशुने ।” ॥

इत्यादिना ज्ञानिभ्योऽपि तदुत्कर्षश्रवणात्—

“नमेऽभक्तश्चतुर्धेदी मद्भक्तः श्वपचः प्रियः ।

तस्मै देयं ततो ब्राह्म स हि पूज्यो यथाह्यहम्” ॥ इति

ब्राह्मणोत्तरस्यापि तस्य संप्रदानत्वश्रवणाच्च यथा च
ज्ञानिनामर्चायां पूजा हि “दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणाम्” इत्यनेन कनि-
ष्ठाधिकारिणां व्याख्याता न तथा भक्तानां व्याख्येया तेषां हि

मुख्यधिकारिणामपि अर्चायां पूजादिकं मुख्यमेव भक्त्यङ्गं यदु-
क्तमेकादशे—

“मल्लिङ्गमद्भक्तजन दर्शनस्पर्शनार्चनम् ।

परिचर्यास्तुतिप्रहृण्यकर्मोऽनुकीर्तनम् ॥

ममार्चास्थापने श्रद्धा खतः संहत्यचोद्यमः” ॥ इति ।

“वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गन्धलेपनैः ।

अलङ्कुर्वीत सप्रेम मद्भक्तो मां यथोचितम्” ॥ इति

“प्रतिमास्वरूपबुद्धीनाम्” इत्यादिकं तु ज्ञानिपरमस्वरूपबुद्धीनाम-
पीति वा व्याख्येयम् । नृसिंहपुराणे ब्रह्माम्बरीषादीनामपि तत्पू-
जाश्रवणात् तस्याः महिमाधिक्यं विष्णुधर्मे च तामधिकृत्य-
अम्बरीषं प्रति श्रीविष्णुवाक्यम्—

“तस्यां चित्तं समानिश्य त्यजता ऽन्यान् व्यापभयान् ।

पूजिता सैव ते भक्त्या ध्याता चैवोपकारिणी ॥

गच्छंस्तिष्ठन् स्वप्न भुञ्जंस्तामेवाग्रे च पृष्ठतः ।

उपर्यधस्तथा पार्श्वेचित्तयंस्तामध्यात्मनः” ॥ इत्यादि

स्कान्दे च “शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनत्रयम्” इति
पात्रे च

“शालग्रामसमीपे तु कौशमात्रं समन्ततः

कीकटोऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः” ॥

इति ॥ २ ॥

विस्तरं भोक्तृबाहुल्यम् ॥ ३ ॥

स्वजनार्पणात् स्वजनेभ्योऽन्नदानात् जामाता चेन्निमन्त्र्यते
तत्पित्रादयः कथमुपेक्षायां इत्येवं प्राप्तात् विस्तरात् ॥ ४ ॥

मुख्यत्रम् आरण्यं व्रीह्यादि न्यायार्जितं वा हरिदेवतं प्रथमं हरये
निवेदितं ततः तदेव पितृभ्यो दत्तं ततः पात्रे न्यस्तम् ॥ ५—७ ॥

दण्डस्य हिसगस्य न्यासस्वत्यागः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वधर्मसारः पञ्चदशे उच्यते, तत्रादौ श्राद्धगतान् विशेषा-
नाह—कर्मनिष्ठा इत्यादिना । द्विजाः केचित्कर्मनिष्ठाः अपरे तपो-
निष्ठा अन्ये स्वाध्याये वेदादिपाठे प्रवचने तदर्थव्याख्याने च परि-
निष्ठिता इति शेषः । केचित् कर्मादिना निर्मलान्तःकरणं ज्ञान-
योगयोः ज्ञानभक्तयोः परिनिष्ठिताः ज्ञाननिष्ठाय ज्ञानभक्त्योरत्यन्त-
भेदाभावादेकस्य निर्देशः ज्ञानभक्तिसम्पन्नायेत्यर्थः । कव्यानि
पितृनुद्दिश्य देयानि देवै हव्यानि च देयानि तदभावे इतरेभ्यः
कर्मनिष्ठादिभ्यो यथाहर्तो देयं स्यात् ॥ १—२ ॥

देवै विश्वेदेवकार्ये द्वौ ब्राह्मणौ पितृकार्ये त्रीन् उभयत्रैकै-
कं वा भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि भनाढ्योऽपि आर्द्धे विस्तरं न
कुर्वीत् ॥ ३ ॥

विस्तेरं दोषमाह—देशेति । विस्तरात् स्वजनेभ्यो निमन्त्रिते-
भ्यो आहारपणात् देशकावोचितानि श्रद्धादीनि सम्यङ् न
भवन्ति ॥ ४ ॥

एके कर्ममयान्यज्ञान् ज्ञानिनो यज्ञवित्तमाः ।
 आत्मसंयमने ऽनीहा जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ ९ ॥
 द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि विभ्यति ।
 एष माऽकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृन् ध्रुवम् ॥ १० ॥
 तस्माद्वैवोपपन्नेन मुन्यन्नेनाऽपि धर्मवित् ।
 सन्तुष्टो ऽहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ॥ ११ ॥
 विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा क्लृप्तः ।
 अधर्मशाखाः पञ्चमा धर्मज्ञो ऽधर्मवत्पजेत् ॥ १२ ॥
 धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परधर्मो ऽन्यचोदितः ।
 उपधर्मस्तुपाखण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छूलः ॥ १३ ॥
 यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात्पृथक् ।
 स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशान्तये ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्तेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिदेवनं हरये निवेदितं मुन्यन्नमारण्यं ब्रह्मादिकं अन्न-
 शोकपात्रे त्यक्तमर्पितं सर्वकामधुगन्धयं च भवति ॥ ५ ॥

देवर्ष्यादिभ्यः सर्वत्राऽन्नं विभजन् तत्सर्वं देवर्ष्यादिकम्पु-
 रुषात्मकं भगवदात्मकं पश्येत् ॥ ६ ॥

उत्तमाधिकारी हिंस्रं कर्म त्यजेदेवेत्याह—न दद्यादित्या-
 दिना ॥ ७ ॥

भूतेषु मनोवाकायजस्य दण्डस्य हिंसनस्य न्यासस्त्यागो
 यः स सद्धर्मं भगवद्भक्तिलक्षणं समीचीनं धर्ममिच्छतां परो-
 धर्मश्रेष्ठो भक्तिसाधन एनाहशोऽन्यो धर्मो नास्ति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

॥ श्रीरुक्मिणीरमणचरणनलिनेश्वरो नमः ॥

॥ नारद उवाच ॥

नारद जी बोले, कि—हे राजन् ! कितने एक ब्राह्मण, कर्म
 निष्ठा वाले हैं, कोई तप में निष्ठा वाले हैं, बहुत स्वाध्याय में
 निष्ठा करते हैं, अन्य ब्राह्मण लोग प्रवचन (वेद पढ़ाने) में
 निष्ठावाले हैं, कितने एक ज्ञान में कितने एक योग में निष्ठा-
 वाले ब्राह्मण लोग हैं ॥ १ ॥

परंच देव पितृ कार्य में कव्य (देवताओं के निमित्त प्रदे-
 य अन्न) दण्ड (पितरन के निमित्त प्रदेय अन्न) केवल ज्ञान
 निष्ठावाले ब्राह्मण को ही देना चाहिये, यदि ज्ञाननिष्ठ न मिले
 तो यथा योग्य ज्ञान तारतम्य देखकर औरों को देवे ॥ २ ॥

[७६]

देवकार्य में दो ब्राह्मण, पितृकार्य में तीन ब्राह्मण,
 अथवा दोनों कार्यों में बड़ा धनी भी एक ही एक ब्राह्मण
 को भोजन करावे, अन्न में विस्तार कभी न करे ॥ ३ ॥

देश काल के उचित अन्ना, द्रव्य, पात्र, पूजन, इन सबके
 विस्तार से, और अन्न में स्वजनों के भक्षण करने से, ये
 सब आह्निक कर्म समीचीन (अच्छे) नहीं होते हैं ॥ ४ ॥

अन्न के देश काल प्राप्त होने पर, प्रथम श्रीहरि को
 निवेदन कराकर उसी निवेदित मुन्यन्न (मुनियों के अन्न,
 ओदनादि) को अन्ना से विधि पूर्वक सत्पात्र को भोजन-
 करावे, तब वह कामनाओं को पूर्ण करने वाला और बच्चा-
 य होता है ॥ ५ ॥

देव, ऋषि, पितृ, भूत, (प्राणी) आत्मा, और स्वजनों को
 अन्न का विभाग करता हुआ सपों को भगवदात्मक देखे ॥ ६ ॥

धर्म के तत्त्व को जानने वाला अन्न में मांस न देवे ।
 और आप भी स्वयं मांस भक्षण न करें, जैसी पितृ लोगों को
 मुनि अन्न से पशुप्रीति अर्थात् तृप्ति होती है, वैसी पशु हिंसर
 से नहीं होती है ॥ ७ ॥

वस समीचीन धर्म की इच्छा वाले मनुष्यों को इससे
 आगे बड़ा परमधर्म और कोई भी नहीं है, जो कि ? मन वाणी
 और शरीर से प्रार्थियों के दंडका त्याग, अर्थात् अपने मन वाणी
 और शरीर से प्रार्थी मात्र को पीडा न देना ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत एवोत्तमाधिकरिणो बाह्यानि कर्माणि त्यजन्तित्याह, एक
 इति । अनीहा निष्कामाः ज्ञानदीपिते आत्मस्फूर्तिमत्यात्मसंयमने

धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं वा ऽधनो धनम् ।

अनीहा ऽनीहमानस्य महाहेरिव वृत्तिदा ॥ १५ ॥

सन्तुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत्सुखम् ।

कुतस्तत्कामलोभेन धावतो ऽर्थेहया दिशः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

जुह्वति मनो निधस्य तदन्तरायतया त्यजन्तीत्यर्थः । तदुक्तं मन्त्र-
त्रयम्—

“प्रत्यक्स्फूर्तिरसत्स्फूर्तिस्तनुनिष्ठाचिदानकम् ।

सब्रह्म सन्त्यजेत्कर्म त्यजन्निब्रह्मतो ऽन्यथा” ॥

इति ॥ ८ ॥

मा मन्त्रेण भुवं हन्यादिति कुतः अकरुणः तत्कुतः असु-
तुष्टं प्राणतर्पकः तत्किञ्च जतज्जः आत्मतत्त्वाऽनभिज्ञः तथाञ्च
श्रुतिः—

“न ते विश्वाऽथ य इमा जजानाऽपद्यन्तं वभूव

नीहारेण प्रावृता जलपा क्षालन्तः—अश्रन्ति”

इति ॥ १० ॥

प्रस्तुतमनुवर्त्तयन्ति—तस्मादिति ॥ ११ ॥

अधर्मवत्सालाक्षिपिखवत् ॥ १२ ॥

कमलनाहत्य पञ्चापि व्याचष्टे—अधर्माधो धर्मबुद्ध्याऽपि यस्मिन्
क्रियमाणे स्वधर्मबाधः अन्यस्य स्वोद्वेगोऽन्यस्य परधर्मः उप-
प्रेति व्याचष्टे—उपधर्मस्त्विति । शब्दस्य सित् भेदो ऽन्यथा व्या-
ख्यानं यस्मिन् यथा द्वावाराभ्यामर्जयद्वयुक्तं द्वाभ्यां ऽवगमिति,
शब्दभूदिति पाठे धर्मशब्दमात्रं विभर्षीति तथा यथा गां दद्या-
दित्युक्तं मरिच्यन्त्या गोदानम् ॥ १३ ॥

स्वधर्मानुष्ठानाऽनन्तरं धर्मभूयस्त्वार्थमपि परधर्मो नाऽनुष्ठेयो
ऽनुपयोगादित्याह—स्वभावविहित इति ॥ १४ ॥

किञ्च अधर्मा धर्मार्थं धनं नेहेत नावेत्तेन श्रतार्थं न वगति-
यतेति वा दैवोपपन्नैव स्वधर्मसिद्धेरुक्तत्वात् यात्रार्थमपि नेहेत-
येतत् प्रपञ्चयन्ति—अनीहेति, सार्द्धैः पङ्क्तिः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत एवमन एव केचित्ज्ञाननिष्ठा हिंसागर्मद्रव्ययज्ञान् जहति
ज्ञानयज्ञनिष्ठाश्च भवन्तीत्याह—एक इति । यज्ञवित्तमा यज्ञयाथा-
व्यभिदः अनीहा निष्कामाः केचित् ज्ञानिनः पूर्वोक्तात्कृष्टधर्मज्ञान-
वन्तः कर्ममयान् यज्ञान्पशुपुरोडाशादिद्रव्यकान्यज्ञान् ज्ञानदीपिते
आत्ममयपने जुह्वति, ज्ञानेन परमात्मोपासनात्मकेन दीपिते प्रवृ-
त्तिने आत्मनो मनसः संयमो निधमस्तस्मिन् योगाश्रयित्वर्थः ।
तत्र जुह्वति “तस्यैव विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः अद्धा पत्नी
शरीरमिधमसुरो वेदिर्लोमानि बर्हिः” इत्यादि पुरुषविद्योक्त-

निधना क्रियामयान् यज्ञान् हित्वा ज्ञानमयान् यज्ञान् अनुति-
ष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एव जुह्वनामगं भाव इत्याह—द्रव्ययज्ञा इति । द्रव्ययज्ञैः
पशुपुरोडाशादिद्रव्ययज्ञैर्यज्ञमागं दृष्ट्वा भूतानि पश्वादीनि पप
यक्ष्यमाणो निर्धृणोऽङ्गश्चासुतुप् अस्माकमसुभि नृपयतीति तादृश
मां भुवं नूनं हन्यादिति विषयतीत्याशयेन द्रव्ययज्ञान् हित्वा
ज्ञानयज्ञाननुतिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

तस्मात् पूर्वोक्तभूतसुहृत्स्वरूपोक्तधर्मवित्तं पुमान् दैवाकु-
पननेन सुन्यजेनाऽपि न तु मांसादिना ऽहरहः नित्यनैमित्तिकाश्च
क्रियाः सन्तुष्टः कुर्यात् यद्यप्यत्र “सुन्यजे” स्यात्परा प्रीतिस्तथा
न पशु हिंसया” इत्यनेन “द्रव्ययज्ञैर्यदयमाश्रम” इत्यनेन च मांस-
आच्छादोपश्रयादिकर्मणां हिंसागर्मत्वेन पापमिश्रत्वं प्रतीयते तच्च
“अनुद्धमिति चेन्न गवदात् ३।१२।१” इति शरीरकाशिकरणस्यायाविरुद्धं
तत्र ह्यर्थापेक्षीयादिकर्मणां पशुहिंसादिकपपापमिश्रत्वेनाऽऽनुद्धि-
मुक्तत्वं परिच्छेद्य, नैनद्युक्तम् कुतः शब्दाक्षरौषधीमीयादेः संज्ञ-
पनस्य स्वर्गलोकप्रतिहेतुतया हिंसात्वात् शब्दाद्व्यापशोहिं सञ्ज्ञ-
पननिमित्तां स्वर्गलोकपाप्मि वदन्ते शब्दयज्ञान्ति “हिरण्यश-
रीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेति” इत्यादिकमनिशयिनाऽऽशुभपञ्चाधनभुता
वगापारोऽन्यदु खट्वोऽपि न हिंसा, पशुतश्चक्षुर्मेव तथा च
मन्त्रत्रयः “त वा उ चैतत्प्रयान्तेनिरिष्यसि देवा १० इदंपी
पशिसि तुरांसिः यत्र धन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्रवादेव,
मयिना दध्यात्” इति, चोक्तमक्षत्रं नादात्त्विकारपदं स्वकारिणमपि
स्वकर्मण्य वदन्ति पूजयन्ति च तज्ज्ञा इति हिंसात्वाभावः
भिह्यन्तिनः । तथाऽन्यत्र हिंसागर्मत्यमात्रं पश्वादिहिंसायाश्च सर्वं
भूतसुहृदां ज्ञानिनामनुरूपत्वे च तात्पर्यं न तु यागाय हिंसायाः
पापत्वंऽपि, त एव केवलं भूतानि विषयनीत्येतादेवोक्तं न तु तद्धि-
सायाः पापत्वमपीत्यनो न शरीरकन्यायनिरोधः ॥ ११ ॥

तदेनं प्रातिस्निकान् माधरणांश्च वर्षार्धधर्मार्थमभिधाय ऽथ
तेषां धर्माभासेषो विविक्तव्यज्ञापनाय तान् सङ्गृह्य दर्शयन्
तेषां त्याज्यत्वमाह—विधर्म इति । विधर्मादयः पञ्चमे धर्माभासा
अधर्मस्य वृत्तरूपस्य शाखाः शाखाभूताः ततस्तान् धर्मयाथा-
त्म्यवित् अधर्मवस्यजेत् ॥ १२ ॥

विधर्मादीन् पञ्च व्याचष्टे—अधर्मबाध इति । धर्मबुद्ध्या यस्मिन्
क्रियमाणे स्वधर्मबाधः स्यात् स विधर्म इत्यर्थः । अन्यस्य क्षत्रि-
यादेश्वेदितो विहितो धर्मः स ब्राह्मणादेः परधर्मः उपधर्म
इति पापगडः वेदविरुद्धागमोक्तः दम्भो वा परवञ्जनार्थो वा
उपधर्म इत्यर्थः । छलं व्याचष्टे—शब्दमिच्छन् इति । शब्दस्य प्रमापक-
स्य मिदम्यथा वगव्याप्तं यस्मिन् । यथा द्वादशावसानं भाजयेद्

श्रीमद्भिरराधवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युक्ते ब्राह्मसत्त्विकाकेभ्योऽवरानेकादश दश वेत्यादि. शब्दभूदिति पाठे धर्मशब्दमात्रं विभर्तीति तथा यथा गां दद्यादित्युक्ते मरिष्यन्त्या गोर्दानीमिति ॥ १३ ॥

आभास व्याचष्टे-यस्त्विति। पुष्पिः स्वेच्छया पृथक् चतुर्थे. आश्रमं पृथक् कतिनः आश्रमोऽवधूनादिः स्वधर्मानुष्ठानाऽनन्तरमपि धर्मभूयस्त्वार्थमपि परधर्मो नानुष्ठेयोऽनुपयोगादित्याह-स्वभावाति। स्वभावेन ब्राह्मणादिस्वभावाऽनुगुणत्वेनाऽभिहित इत्यादिरूपं एव एवाऽन्योपपत्तये मनःप्रशान्तये कल्पतऽतो न परधर्मस्योपयोग इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एव भगवदुपासनाङ्गभूता चत्वारोऽधर्मधर्मा उक्ताः अथ प्रधान भूतभगवदुपासनात्मकाष्टांगमुक्तमस्मिन्योगानुष्ठानप्रकारं वक्ष्यन्ता-
ननु, तर्हि 'नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया' इति विधानं व्यर्थमिति तदुपायमाह-नरुमादिति। वैद्योपपन्नोऽयाचित्वादि-
विद्या गच्छेत् विद्यादिना तदभावे उत्पन्नेन फलशकादिना ॥ ११ ॥
यदिति नाम तत्प्रतिपक्षधर्मसेदकत्वात् ज्ञाते शुद्धं स्यादिति
स्वभावात् ज्ञाता आह-विधर्म इति, ॥ १२ ॥
यः श्रमोऽस्ति धर्मादीनां स्वरूपं दर्शयति-धर्मेति। अधर्मवत्त्वमपी-
दं विधर्मः अन्यस्य क्षत्रियादेश्चोदितो निहितो धर्मो ब्राह्मणे-
नानुष्ठेयमानः परधर्मः दर्शनेन क्लेशमात्रो धर्मो दम्. स चोपधर्म-
इत्युच्यते धर्मशब्दार्थमिच्छन्तां धारका हि धर्मस्तमर्थं भिनत्तीति
स क्लेशधर्म इत्युच्यते ॥ १३ ॥
पुष्पिः काम्यफलच्छया कृतो यो धर्मः स आभास इत्यु-
च्यते हि शब्द इत्यनेनां भेद इत्याह-धर्मप्रतिपक्षमेशस्वरूपमुक्त्वा
धर्मप्रयोजनमाह-आश्रम इति। हि शब्द उत्तरत्रापि सम्बद्धयते तेन
वर्णो लक्षयति-यो ब्राह्मणादिवर्णो यश्च ब्रह्मचर्याद्याश्रमः अत्र
तत्तत्स्वभावानुसारं भगवदर्थेण बुद्ध्या पृथक् पृथक् विहितो
यो धर्मः स जीवस्योपशान्तये संसारनिर्मुक्तयय कल्पयते सम-
र्थत्वे शास्त्रेति शेषः। स्वभावपदसामर्थ्यात्सात्त्विको धर्मो
मुक्तिहेतुर्नान्यः। राजसतामसः स्वार्थत्वादिहेतुः—
“धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तथाच्युतः।
पापं भवति धर्मोऽपि यो न भक्तैः कृतो हरेः” ॥
इति वचनात् अस्य जीवस्योपशान्तये मोक्षार्थेति वा ॥ १४ ॥
ननु, निष्कर्षणा पुरुषस्य धर्मकरणं दुःसाध्यं अर्थाभावात्
रमादधर्मेन तदर्थं कृष्यादिकं कर्म कर्तव्यमिति तत्राह-धर्मार्थमिति।
तर्हि देहाद्यात्रार्थं कर्म कर्तव्यम् अन्यथा तत्राह-धर्मार्थमिति।
तत्राह-अनीहति। अत्रानीहा स्वदेहपोषणायानिवृत्तिः महादेर-
जगरस्य ॥ १५ ॥
निरन्तरं भगवदुपासनामृतपायिनोऽनीहा परमात्माकारण-
मित्याह-सन्तुष्टयेति। यदच्छया सन्तुष्टस्य यत्सुखं कामलोभन-
कामभोगच्छयार्थेहया अनयाचनप्रवृत्त्या च दिशो धावतः पुंसः
कृतः कर्मात्कर्मणस्तत्सुखं लक्ष्यते इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

आद्धादिकर्मश्रमो यस्यादिपत्रमुद्दिश्य कर्तव्यमित्यभिहितम्
अधुना परमभागवतार्थं न कुर्वन्तीत्याशयेनाह-एक इति,
“सर्वधर्माणां पितृव्यमात्रेण शरणं व्रज” इति शिक्षिताः एकं भग-
वदेकपरितदेहयात्रा ज्ञानिनः कर्ममयान् आद्धादियज्ञानात्मसंय-
मनं मनःसंयमनाशौ जुह्वति मानसयागं कुर्वन्तीत्यन्वयः। आत्म-
संयमनं विशिनष्टि-ज्ञानेति। ज्ञानेनानर्थापिते यज्ञवित्तमाः मान-
सयज्ञप्रयोगपटवः अनीहा इति हेतुगर्भावशेषणं निवृत्तमार्ग-
वृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु, द्रव्ययज्ञं सत्ययज्ञं ज्ञानयज्ञकरणे किं कारिणमित्या-

शङ्का भूतभयजनकहेतुत्वेन निरयहेतुरयमित्याशयेनाह-द्रव्येति,
एष द्रव्ययज्ञकारिन्मुदायो मा मां हन्यादिति भूतानि विष्णुनीत्य-
न्वयः। “अग्नीषोमीयं पशुमाजमेत” इति विहितत्वात्तुक्तं कुर्वतो
दृष्ट्वा कथं भयं स्यात्? इत्यत उक्तमतञ्ज इति, विध्यभिप्रायमजा-
नन् “ब्रह्मापेया ब्रह्महवि” इत्यादिविहितविधेरभिप्रायः। अन एवा-
ऽकुर्या इत्युक्तम एतादृशो सुरदेश्य इत्याशयेनोक्तमसुतुविति, “नीहा-
रेण प्रावृता जल्पया चासुतुप उक्थशासश्चरन्ति” इति श्रुतिर्ही-
त्यनेन शृङ्गे धूर्तमित्यय शब्दः श्रीहरिविमुखस्यानर्थं निश्चाय-
यति। “असुन्वन्तं समं जहिदुष्पाशं यो न ते मयः” इति श्रुतेः। ते म-
यस्त्वत्प्रधानकः दूषाशा तुनोश्च असुन्वन्तं सुन्वद्विरोधितम् अन्यथा
“सुन्वन्तं वा पराचिच्छीषां वज्रजुस्त इन्द्रा यज्वानो यज्वभिः
रुपञ्जानाः” इति श्रुतेः ॥ १० ॥

ननु, तर्हि 'नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया' इति विधानं
व्यर्थमिति तदुपायमाह-नरुमादिति। वैद्योपपन्नोऽयाचित्वादि-
विद्या गच्छेत् विद्यादिना तदभावे उत्पन्नेन फलशकादिना ॥ ११ ॥
यदिति नाम तत्प्रतिपक्षधर्मसेदकत्वात् ज्ञाते शुद्धं स्यादिति
स्वभावात् ज्ञाता आह-विधर्म इति, ॥ १२ ॥

यः श्रमोऽस्ति धर्मादीनां स्वरूपं दर्शयति-धर्मेति। अधर्मवत्त्वमपी-
दं विधर्मः अन्यस्य क्षत्रियादेश्चोदितो निहितो धर्मो ब्राह्मणे-
नानुष्ठेयमानः परधर्मः दर्शनेन क्लेशमात्रो धर्मो दम्. स चोपधर्म-
इत्युच्यते धर्मशब्दार्थमिच्छन्तां धारका हि धर्मस्तमर्थं भिनत्तीति
स क्लेशधर्म इत्युच्यते ॥ १३ ॥

पुष्पिः काम्यफलच्छया कृतो यो धर्मः स आभास इत्यु-
च्यते हि शब्द इत्यनेनां भेद इत्याह-धर्मप्रतिपक्षमेशस्वरूपमुक्त्वा
धर्मप्रयोजनमाह-आश्रम इति। हि शब्द उत्तरत्रापि सम्बद्धयते तेन
वर्णो लक्षयति-यो ब्राह्मणादिवर्णो यश्च ब्रह्मचर्याद्याश्रमः अत्र
तत्तत्स्वभावानुसारं भगवदर्थेण बुद्ध्या पृथक् पृथक् विहितो
यो धर्मः स जीवस्योपशान्तये संसारनिर्मुक्तयय कल्पयते सम-
र्थत्वे शास्त्रेति शेषः। स्वभावपदसामर्थ्यात्सात्त्विको धर्मो
मुक्तिहेतुर्नान्यः। राजसतामसः स्वार्थत्वादिहेतुः—
“धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तथाच्युतः।
पापं भवति धर्मोऽपि यो न भक्तैः कृतो हरेः” ॥
इति वचनात् अस्य जीवस्योपशान्तये मोक्षार्थेति वा ॥ १४ ॥

ननु, निष्कर्षणा पुरुषस्य धर्मकरणं दुःसाध्यं अर्थाभावात्
रमादधर्मेन तदर्थं कृष्यादिकं कर्म कर्तव्यमिति तत्राह-धर्मार्थमिति।
तर्हि देहाद्यात्रार्थं कर्म कर्तव्यम् अन्यथा तत्राह-धर्मार्थमिति।
तत्राह-अनीहति। अत्रानीहा स्वदेहपोषणायानिवृत्तिः महादेर-
जगरस्य ॥ १५ ॥

निरन्तरं भगवदुपासनामृतपायिनोऽनीहा परमात्माकारण-
मित्याह-सन्तुष्टयेति। यदच्छया सन्तुष्टस्य यत्सुखं कामलोभन-
कामभोगच्छयार्थेहया अनयाचनप्रवृत्त्या च दिशो धावतः पुंसः
कृतः कर्मात्कर्मणस्तत्सुखं लक्ष्यते इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

ननु, द्रव्ययज्ञं सत्ययज्ञं ज्ञानयज्ञकरणे किं कारिणमित्या-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

धर्मवाच इति सार्धकम् । पाषण्डो वेदबाह्यः दम्भः सक-
पटः ॥ १३ ॥

स्वभाव इत्यर्थकम् ॥ १४—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतभारार्थदर्शिनी ।

अन एवोक्तमाधिकारिणो बाह्यानि कर्माणि त्यजन्तीत्याह—
एक इति अनीहा निष्कामाः आत्मनो मनसो यत् संयमने निग्रहः
ज्ञानेन दीपिते तत्र कर्ममयान् यज्ञान् कर्माणि जुहति मनो-
नियमनस्यान्तरायतया त्यजन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

एषः अकरुणो मा मां हन्यात् हनिष्यति अनङ्गः आत्म-
तत्त्वाऽभिज्ञः तथाच श्रुतिः “न ते विदाथ य इमा जजानाऽन्य
द्युस्माकमन्तरस्वभूष नीहारेण प्राहुता जल्प्या । तार्क्षिकाः मीमां-
सकाः कर्मिन्यः)श्वासुतृप उक्थशान् (‘कर्मिण्य)श्चरन्तीति ॥ १० ॥
सर्वत्र सन्तुष्टः भूतान्यहिसन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

अधर्मवत् निषिद्धमिव ॥ १२ ॥

क्रममनाहत्य पञ्चमा वषावष्टे—धर्मवाचः धर्मेणुद्ध्यापि यस्मिन्
क्रियमाणे स्वधर्मबाधः स विधर्मः अन्यस्य चादितो विहितो
यः सोऽन्यस्य परधर्मः यः पाषण्डः जटाभस्मादिधारणमयः
दम्भः स्वस्य धार्मिकत्वज्ञापनामयो वा स उपधर्मः उपमा धर्मस्यो-
पमा न तु धर्म इत्यर्थः । शब्दस्य भित् भेदः प्रकारान्तरेण व्याख्या
नं यत्र दशावरान् विप्रान् विभोजयेदित्यत्र बहुव्रीहिं त्यक्त्वा
दशशयोऽवरान् नवाष्टौ वा नवेकादशेति तत्पुरुषव्याख्यानं
यः शब्दभित्त स क्लृप्तः । शब्दभूदिति पाठे धर्मशास्त्रमात्रं विभ-
तीति तत् यथा गां दद्यादित्युक्ते मरिष्यन्त्यागोर्दानम् इच्छया
कृतः कल्पितदेवतापुजादिमयो यः स आभासः ॥ १३ ॥

तस्मात् स्वस्य भावेन जन्मनैव ब्राह्मणादि—जात्यैव विहि-
तः ॥ १४ ॥

अधनो निर्जुनः यात्रार्थं देहनिर्वाहार्थं न ईहेत न वाञ्छन्
धनं प्रति न चेष्टेति वा अनीहमानस्य अवाञ्छन्तः अनीहा
निष्कामत्वं निष्पारित्व वा महाहेरजगरस्य ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतदेव सदाचरेण दृढीकरोति—एके इति । एके उत्तमाधि-
कारिणः उत्तमत्वमाह—यज्ञचित्तमाः—

“यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोसि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

मन्मना भव मङ्गको मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे” ॥

इति भगवदुक्तीत्या यज्ञरहस्यज्ञाः ज्ञानिनः भगवद्विषयकज्ञान-

वन्तः अनीहा निष्कामाः कर्ममयान् ज्ञानभक्तिप्राधान्यरहितान्
भगवदाराधनविरुद्धान् संसारफलकानित्यर्थः । आत्मनो मनसः
संयमने भगवत्प्रावण्ये ज्ञानदीपिते भगवानेव सर्वात्मनाऽऽराध-
नीय इत्येवंभूतेन ज्ञानेनोदीपिते जुहति निःक्षिपन्ति न कुर्व-
न्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्मात्सकामाधिकारिविषयानि भूतभयावहानि हित्वा नि-
ष्कामः सन् भगवदाराधनात्मकानि कर्माणि कुर्यादित्याह—द्रव्य
यज्ञैरिति, द्वाध्याम् । द्रव्ययज्ञैर्भूतभयावहपशुपुरोडाशादिसाध्वैः
मा माम् ॥ १० ॥ ११ ॥

अधर्मो निषिद्धाचारः पापद्रमस्तस्य शाखाः ॥ १२ ॥

धर्मस्य स्वधर्मस्य बाधो यस्माद्धर्मदृष्ट्या क्रियमाणात्म-
विधर्मः स्यात् अन्येनोदितः वनस्थादेर्विहितो गृहस्थादेः परधर्मः
पाषण्डः वेदविरुद्धस्मृतिप्रोक्तः दम्भो वा स्वस्य धार्मिकत्वव्या-
पनाय प्रकाशितो वा उपधर्मः उपमा शब्दस्य भित् भेदं दुरा-
ग्रहादिना सुखार्थाद्वियोजनं क्लृप्तः ॥ १३ ॥

यस्तु आश्रमात्पृथक् स्वेच्छया कल्पितः स आभासः स्वधर्म
प्रशंसति—स्वभावेन । स्वभावविहितो वेदेन स्वभावनः स्वार्थं
प्रामाण्यतो विहितो धर्मः प्रशान्तये कस्य नेष्टः सर्वस्येष्ट एव
तस्माद्धर्मशाखा दूरतस्त्वाज्या इति भावः ॥ १४ ॥

अधनो धर्मार्थं स्वभोगार्थं वा धनधर्मं न कुर्यादित्यु-
च्यतेन धर्मरक्षणं कुर्यादित्याह—धर्मार्थमपीत्यादिना ।
अनीहोपरामः ॥ १५ ॥

स्वस्य क्षेत्रज्ञः स्वात्मान्तर्यामी नद्वारमस्यान एव सन्तुष्टस्यान
एव निरीहस्य यस्तुख तत् कामस्य भोगस्य लोभेन या अर्थस्य
धनस्वेहा तथा दिशो भावतः कुतो न कुतोऽपि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कितो एक यज्ञ के परमवेत्ता ज्ञानीलोग, ज्ञान से दी-
पित आत्मसंयम रूप अग्नि में कर्ममय यज्ञो का हवन
करते है, अर्थात् मन का नियमन कर कर, उसके विष्ट
रूप कर्म की खटपट छोड केवल श्रीहरि ही में चित्त-
लगाते है ॥ ९ ॥

द्रव्य यज्ञ से यजन करने वाले को देखकर सब जीव
बडा भय करते है, कि भव यह प्राण पोषक, निर्देयी,
धर्म के तत्त्व को न जानने वाला, इन विचारे दीन जीवों को
मारेगा ॥ १० ॥

तस्मात् धर्म को जानने वाला, प्रारब्ध से प्राप्त जो
मुनिब्रह्म उसी से सन्तुष्ट होकर दिन २ प्रति नित्य नैमित्तिक
क्रियाओं को चलावे ॥ ११ ॥

विधर्म, परधर्म, आभास, उपमा, क्लृप्त, ये पांच अधर्म
की शाखायें है, इसलिये धर्मज्ञ पुरुष इन को अधर्म की तरह
दूर से त्याग देवे ॥ १२ ॥

सदा सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ।
 शर्कराकण्टकादिभ्यो यथोपान्तपदः शिवम् ॥ १७ ॥
 सन्तुष्टः केन वा राजन्न वर्तेतापि दारिण्या ।
 औपस्थजैह्वयकार्पण्याद्बृहपात्तायते जनः ॥ १८ ॥
 असन्तुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या तपो यशः ।
 स्रवन्तीन्द्रिपलौल्येन ज्ञानं चैवाऽव कीर्यते ॥ १९ ॥
 कामस्याऽन्तं च क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात् ।
 जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः ॥ २० ॥
 पण्डिता बहवो राजन् ! बहुज्ञाः संशयच्छिदः ।
 सदसस्पतयो ऽप्येके असन्तोषात्पतन्त्यवः ॥ २१ ॥
 असङ्कल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविचर्जनात् ।
 अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्शनात् ॥ २२ ॥
 आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दम्भं (१) महदुपासया ।
 योगान्तरायान्मौनेन हिंसां (२) कामाद्यनीहया ॥ २३ ॥
 कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना ।
 आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जो धर्म की याचा करे वह विधर्म होता है, पण्डितों को आचरण के लिये कहा हुआ धर्म परधर्म है । पाखण्ड अथवा दम्भ का नाम उपमा है जिसको उपधर्म भी कहते हैं, जो शब्द के अर्थ का अनर्थ करने से सिद्ध हो, उसको छल कहते हैं ॥ १३ ॥

आभास उसे कहते हैं कि? जो आश्रमधर्मों से पृथक् पुरुषों ने अपनी इच्छा से कल्पन किया हो ॥ अर्जुन जिस जाति वंश वा आश्रम को उतने स्वभाव से जो शास्त्र विहित धर्म है, वह धर्म किमपि मनुष्य को शान्ति नहीं दे सकता है ॥ १४ ॥

निश्चयन पुरुष धर्मार्थ भी धन की प्राप्ति के लिये चेष्टा (उपाय) न करे, एवं देह यात्रा के लिये भी धन प्राप्त्यर्थ चेष्टा (उपाय) न करे, यह चेष्टा का न करना ही उस पुरुष को अजगर के तरह वृत्ति (जीविका) देने वाला है ॥ १५ ॥

निश्चय सन्तुष्ट स्वात्मारामों को जो सुख है, काम के लोभ से धन की इच्छा से दशों दिशामों को दौड़ने वाले पुरुष को वह सुख कहाँ से होगा ! ॥ १६ ॥

श्री परब्रह्मनिष्ठसमाचारमपिका ।

उपानहौ पादयोरेभ्यः स उपानत्पात्तस्य ॥ १७ ॥

बृहपाङ्गः श्वा तद्वदाचरति ॥ १८ ॥ १९ ॥

बुधा तृषा च जनः कामस्यान्तं याति अन्नादकातिरिक्ताप्रा-
 न्तराभावात् क्रोधस्य दाऽन्तं याति एनस्य क्रोधस्य यत्फलं हिंसा
 तत्सोदयान्निष्पत्त्यः दिशो जित्वा ऽपि भुक्त्वा भुक्त्वा ऽपि लोभस्य
 नैवान्तं यातीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

इदानीं कामादिजयोपायानाह—सङ्कल्पादिति, चतुर्भिः । जये-
 दिति यथापेक्षमन्वेति अर्थे अन्तर्दर्शनेन तत्त्वावमर्शनादङ्गेनाऽनु-
 सन्धानेन ॥ २२ ॥

आन्वीक्षिक्या आत्मानात्मविचेकनं महतीं सात्त्विकानां सेवया
 योगस्यान्तरायाद् लोकवार्तादीन् ॥ २३ ॥

येभ्यो भूतेभ्यो भयं जायेत तेष्वेव कृपया हिनाचरणान् दैवं
 देवापसर्गमिह क्षुधा मन पीडादि नष्टक याज्ञवल्क्येन “विमना
 विफलारम्भः ससीदत्यनिमित्तः” इति आत्मजं देहजम् । योगवीर्येण
 प्राणायामादिवलेन सत्त्वनिषेवया सात्त्विकादागदित्वा ॥ २४ ॥ २५ ॥

(१) महदुपासया (२) कामाद्यनीहया इति विज० पा० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं द्वैवोपनतया यात्रयाऽऽच्छायास्त्याज्यत्वमुक्तम् अथाऽमन्तो-
पस्य दुःखहेतुत्वं वक्तुं तावत् सन्तोषस्य सुखहेतुत्वमाह,
सदेति । सदा सन्तुष्टं दैवाहुपनतेनैव सन्तुष्ट मनो यस्य तस्य
पुंसः सर्वा दिशः सुखमयाः यत्र कापि गतस्य तस्य सुख-
मेवेत्यर्थः । यथा उपानहो पादत्राणो पादयोर्यस्य स उपानत्पात्
तस्मोपागतपदः शर्करादिष्योऽपि शिवं सुखमेव तद्वत् ॥ १७ ॥

हे राजन् ! सन्तुष्टश्चेत्को लु पुमान् वारिण्यापि न वर्ज्येन सन्तुष्ट-
स्तु वारिण्यापि यात्रां विधाय सुखनीत्यर्थः । अमन्तुष्टश्चेज्जन औ-
पस्थ्य-जैह्वकार्पायस्यानुपस्थितिस्तु सुखार्थदेव्यान्निमित्ताद् गृहपा-
लायते गृहपालः श्वा तद्वत् आचरति ॥ १८ ॥

किञ्चाऽमन्तुष्टस्य ब्राह्मणस्य तेज आदयः स्रवन्ति तेजो
ब्रह्मवर्चसे निद्या शास्त्रजन्य ज्ञान तप अगशनादिरूपं यशः
प्रथा तथोद्भवलौक्येनेन्द्रियार्थासत्त्वा ज्ञान विवेकादिजन्यमव-
कीर्तते च वित्तिपत्ते च अपगच्छनीत्यर्थः ॥ १९ ॥

किञ्च कामक्रोधादयः सावजिकाः क्षोभस्त्वसन्तोषात्मको
निरवधिक इत्याह—कामस्येति । जनः कामक्रोधलोभमान् जनः
श्रुतुड्भ्याम् निवृत्ताभ्यामिति शेषः । निवृत्ताभ्यां श्रुतुड्भ्यां
निश्चितभूताभ्यां कामस्यान्तं याति अन्तोदकादिना श्रुतिपराभादौ
निवृत्ते सति प्रजादिव्यतिरिक्तकामान्तराभावात्कामस्यान्तं गच्छ-
नीति भावः । तथा क्रोधस्याप्यन्तं तत्फलौघपात् तस्य क्रोध-
स्य यत्फलं परपीडादिरूप तस्योदयाग्रिपक्षेः हेतोर्वाति लोभ-
स्यान्तं तु भुवो दिशो जित्वा भुक्त्वाऽपि नैव यान् ॥ २० ॥

अत एव हे राजन् ! बह्व्र. पडिताः शास्त्रजन्यज्ञानवन्तः
बहुज्ञाः बहुविधलौकिकवैदिकस्यायामिन्द्राः अत एव संशयान्-
क्षिन्वन्तीति तथाऽत एव सद्सः समायाः पतयोऽप्येके जनाः
मसन्तोषाद्धेतोर्यो नरके पतन्ति ॥ २१ ॥

एवमसन्तोषस्याऽनर्थवद्वैतमुक्तम् अथ कामादीनां जयोपाया-
नाह—असङ्कल्पादिति, चतुर्भिः । अमङ्कल्पाद्धेतोर्गार्हतानुद्भवजना-
न्धामं शब्दादिविषयगृहं जयेत् । काश्च तु कामविवर्जनाज्जये-
दित्यनुपङ्गः । काश्च कामानुभावविरोधिविषयकोऽमर्षः लोभ-
स्त्वमन्तोपात्मकम् अर्थाऽनर्थक्षयाभर्षं धनेऽनर्थक्षयाऽनर्थहेतुत्वदर्श-
नेन जयेत् । मर्षे तु तस्यावमर्शनात् चिदचिदीश्वरपाथात्म्य-
रूपतत्त्वज्ञयाऽनुसन्धानात् ॥ २२ ॥

आन्वीक्षिक्या—

“ज्ञानस्य हि ध्रुवो मृत्पुद्गलं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहर्षेऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि” ॥ इत्यादि—

पर्यालोचनयत्यर्थः । ज्ञानस्य विनाशो ध्रुव इति पर्यालोचनया
शोक मोहौ, दग्धन्तुः महतामदाग्निशक्त्या ज्ञानिनामुपास-
नया संवया. योगान्तरायाद् योगस्यान्तरायभूताद्, लोकवा-
त्सर्दीक्षन्तु मौनेन. भूतहिंसां कायाद्यनीहया स्त्रैर्देहादिषु निरूप-
दया जयेत् ॥ २३ ॥

भूतजं दुःखमाभिभौतिकं दुःखं कृपया येष्यो भूतेभ्यः स्वस्य
दुःखं तेष्वेव कृपया दैनमाभिदेविकं दुःखं समाधिना, इदं प्राप्त-
मव किमस्माभिर्विषेयमित्येवं मनुःसमाधानेन आत्मजं देहज-

माध्यात्मिकं दुःखं योगवीर्येण योगबलेन प्राप्तायामादिना निद्रां
सत्त्वनिषेवया सारत्विक्काहारसेवनेन जह्यात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दुस्त्यजेषु विषयेषु सर्वतो दिशो जाग्रत्सु निष्कर्मणः कथं
सुखमुपलभ्यते ? इति तत्राह—सदेति “यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्म-
तृप्तश्च मानवः” इत्यादिः एतमर्थं निदर्शयति—शर्करेति । शिवं सुख-
माप्नोतीति शेषः । शर्करा पाषाणशकलानि ॥ १७ ॥

अज्ञाद्यज्जनायासाभावेऽपि प्राणधारणार्थं पानीयादिप्रयत्न-
स्यादेव “आपोमयाः प्राणाः” इति श्रुतेः । इति तत्राह—सन्तुष्ट इति ।
केन वा येन केनापि पयन्मन्तरेणोपननेन द्रव्येण लोकधिलक्ष-
णेन परमात्मना वा सन्तुष्ट विषयात्मभ्युद्धिमान् वारिण्याऽपि
न वर्ज्येतेत्यन्वयः । ननु, मर्मात्मना सर्वनिषेधस्य कोऽभिप्रायः ? इत्या-
शङ्क्य किञ्चिदङ्गमुज्जाते महान्दोषः स्याज्जलस्यन्दनवत् विधि-
विना स्वतन्त्रजनस्य कर्पणदर्शनाद्येत्वाह—औपस्थेति । गृहं
पालयतेऽसौ गृहपालः सारभेगस्तद्वच्चरति—

“कृश कामाग्नयश्च अचरन्तं हतं पुच्छविकलां

प्रणीं पूषकृष्टः कमिकुलशतैरावृततनुः ॥

श्रुत्याक्रान्तो जीर्णो ह्यपि वरकपालार्पितगलः

शुनीमन्वेति श्वा हतमपि च हस्येव मदनः”

इत्यादिः ॥ १८ ॥

उक्ताऽऽनङ्गीकारे बाधकमाह—असन्तुष्टयेति । तेजः शापानुग्र-
हशक्तिः रेतोवृक्षस्य वा, विद्या शास्त्रविषया, ज्ञान मनोऽध्यम-
खण्ड शास्त्रानुपेक्षि दीपज्वालातिभमनकीर्यते चित्तिपत्ते शिक्षा-
निक्षिप्तप्राप्तुपिगडवचनयनीत्यर्थः । ‘कु विक्षेपे’ इति धातो वृषभ-
विषागाहनमेतवन् मुडागमाभावः क्वांसः “अवकीर्णो क्षतव्रतः”
इत्यभिधानम् असन्तुष्टस्य विषयानलभ्युद्धेः ॥ १९ ॥

अज्ञानलभ्युद्धिर्मेधा विषयाणामुपर्युपरिभागतृप्त्यैका द्वितीया
विशान्तनिष्ठागते तापयति भवतीत्यतो न व्ययमि किन्तु राशी-
कर्णमीत्याह—इक्ष्वा तत्र प्रथमाया अलामे कामः क्रोधश्च तयोदभयोः
शान्तिरनायाममाया द्वितीयाया लोभाऽपरपर्यायाया नाशो
दुःसाध्य इत्याह—कामस्येति । जनोऽङ्कुरिताभ्यां श्रुतुड्भ्यां काम-
भ्योपस्थ्यादिविषयतृष्णापरपर्यायस्यान्तं नाशं याति कुन इत्यत
उक्ते हीति “विषया चित्तवर्जन्ते मिगहादस्य देहिनः” इति स्मृतैः
प्रसिद्धे एतत्फलौघपात् एतयोः श्रुतृषोऽज्ञानपानलक्षणाभो-
गाभ्यां तृत्तलक्षणाफलोत्पत्तेः तदलोभोत्पन्नस्य क्रोधस्य च शान्तिं
याति, दिशो जित्वा भुनो भुक्त्वाऽपि लोभस्यान्तं यागाद्युपाधिना
वित्तव्ययेच्छालक्षणा न यातीत्यन्वयः ॥ २० ॥

ननु, बहुत्यागेन वित्तव्ययेन स्वयं नष्टः स्यात्

“अतस्परस्मन् यो मोहाद्विस्तारं कर्तुमिच्छति

स विनश्यति दुर्मेधा नारिकेलाम्बुकं यथा”

इति वचनात् तस्माल्लोभो महान्गुणो देहयात्राहेतुत्वादित्यत्राह,
परिडता इति । परिडतं नाम सभाकस्यादिदोषग्राहित्य तत्पूर्व-
स्यापि किं न स्यादित्यत उक्ते, बहुज्ञा इति । सर्वज्ञ भट्टदीपमभाषजे-
त्याह—सशयच्छिद् इति । एवंविधमवन्तः क इति तत्राह, सद्स-

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

रूपतय इति । एतादृशाश्च केचनेत्याह—एक इति । एताविधा अपि-
असन्तोषाहोभादश्च कीटादियोनौ पतन्तीति यस्मात्सस्माद्वैष्णव-
विषय एव लोभो गुणो ननु वैष्णवविषय इति भावः । एके असन्तो-
षादिति मन्त्रिकार्याभावो यदि तर्हि इति पदद्वयाध्याहारसूचनार्थः
यथेवंविधा असन्तोषाद्यथा योग्यं यथाज्ञानद्वये यथापात्रं न
नियुज्यते तद्वैष्णवं पतन्तीत्यध्वुपगमसिद्धान्तो ऽयं न केवलमसन्तो-
षस्य निष्ठादि नाशो ऽपि त्वयः पातः स्वादित्यतो वाह—रगिडता
इति ॥ २१ ॥

इदानीं कामादिजयोपायमाह—असङ्कल्पादिति । अत्र सङ्कल्पो ऽपि
द्विविधः पुरयविषयः पापत्रिषयश्चेति अत्रासङ्कल्पात्पापविषयसङ्कल्पस्य
विषयादित्यर्थः । कामान् निषिद्धान् क्रोधं कामिनालाभकामाणक-
कारणाशेषेन कार्यनाश इत्यर्थः । अन्तर्धकार्यस्य लोभस्य नाशः
कामनि तत्राह—अथेति । अथेपु राजादिनिमित्तानर्थदर्शनेनासङ्कचयो
नश्वः फलहेतुरिति निरीक्षणं न नराशमर्शनात् तत्त्वज्ञानादय-
वैष्णवमिद्विद्वान्तसञ्जनम् “मी मयमश्नतययो” इति ध्यातुः ॥ २२ ॥

शोकमोहौ देहगर्भाऽन्तःकरणरूपेन नान्यस्य स्मृताश्चिदानन्द-
स्वरूपस्याऽप्यसम्भवात् इत्यादिकथा आन्वीक्ष्यया अनुकूलतर्का-
पेनव्याप्तिज्ञानेन आत्मन्यावद्यमानमहिमारेपो दम्भ महता प्राव-
णयादिगुणाकाराणां आत्मस्तुतिजिज्ञानां पुरुषाणां निरन्तरनि-
षेधया सद्गुणाध्यास लक्षणाया योगान्तरायात् भगवदुपासना-
निष्पत्तामौनेन सम्प्राप्यवर्जनं जयेदिति ज्ञेयः । कामाद्यनीहया
कामादितिषिद्धच्छासहित्येन विवादलक्षणा हिंसां जयद् इत्य-
न्वयः ॥ २३ ॥

भूतज भौतिकं दुःखमुन्मादादिकं तादृशया मन्त्रैर्विषयसामर्थ्येन
‘कूप सामर्थ्ये’ इति ध्यातुः अनुकाशलक्षणागुणान् वा देवमाधिदैविक
दुःख समाधिनेन्द्रादिदेवताध्यानेन ‘यस्यैव दत्तायै हविर्गृहीतं स्यात्ता-
ध्यायद्वष्ट करिष्यन्, “कारीर्यायजेतवृष्टिकामः” इति श्रुतेः । अना-
वृष्ट्यादिवृष्य जह्यात् क्षीरसागरतरङ्गसीकगण्डुनश्रीनारायण-
ध्यानेन वा आत्मजमाध्यात्मिकं दुःख योगवीर्येण यथाङ्गसामर्थ्येन
पवनवशीकारणेनेत्यर्थः । सत्त्वनिषेधया सार्वत्रिकपुरुषनिषेधया निद्रा
मञ्जानम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

सन्तुष्ट इति । केन वा न वर्त्तत अपितु वारिण्याऽपि वर्त्त-
नेत्यर्थः ॥ १८—२१ ॥

असङ्कल्पादिति युग्मकम् । तत्त्वावमर्शने परमेश्वराधीनता-
विचारेण कृपयति सार्द्धकम् ॥ २२—२४ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

उपानहौ पादयोर्धस्य स उपानत्पात् तस्य ॥ १७ ॥

केन वा न वर्त्तत अपितु वारिण्यापि वर्त्तनेत्यर्थः । उपस्थस्य
कर्म औपस्थ्यं तत्र कार्येयात् गृहपालः श्वा ॥ १८ ॥

अवकीर्यते अधः क्षिप्तं भवति ॥ १९ ॥

असन्तोषो हि लोभमूलको भवति लाभस्य तु दुर्जयत्वा-
दसन्तोषो दुर्वार इत्याह—कामस्येति, द्राष्टव्यम् । क्षुत्तुङ्घ्यामिति
भोज्यस्यालाभे क्षुत्तृषोर्गतिदीप्तत्वे भ्रातुदाहप्रवृत्तेरिति भावः । एत-
स्य क्रोधस्य यत्फलं हिंसा तस्योद्यान्निष्पत्तः दिवो जित्वाऽपि
भुवो भुक्तापि लोभस्य वासनात्मकस्यान्तं न प्राप्नोति भक्ष्यविष-
यकलोभस्य तद्वर्त्यैव शान्तिरिति दुरुपशमत्वाभावात्तमौ
पृथग्निर्दिष्टः ॥ २० ॥

लोभप्रावर्त्ये गुणानां वैयर्थ्यमाह—परिडता इति ॥ २१ ॥

तर्हि कथमेतान् जयेत् ? इत्येवेत्याह—असङ्कल्पात् स्त्री-
स्मरणादिना कामोत्पत्ताद्यपि नैन स्त्री मया सम्भोक्तव्येति
अङ्कल्पसदृशाभिश्चयात् काम जयेत् सादृश्ये नञ् यथाद्य न भोक्त-
व्यमिति निश्चये सत्पुण्यमादावै क्षुत्पिपासाजयः कामविचर्ज-
नात् काम इच्छाविषयः कोऽपि न हिंसनीय इति (जिघांसा
नैव कार्येति) हिमेच्छावर्जनात् क्रोधं जयेत् अथै लोभस्य वस्तुनि
आयत्यामनर्थदर्शनाऽप्यामाहोभं तत्त्वावमर्शनात् प्रारब्धफलस्या-
वश्यभोग्यत्वेन क. कस्य दुःखहेतुर्इत्यादितत्त्वविचारात् आन्वी-
क्षिकया आत्मानात्मविचारेण ॥ २२ ॥ २३ ॥

येषां भूतयोः दुःखं जायत तेष्वेव कृपया हितावरणा-
नेत्यर्थः । देव दैवोपसर्गनिमित्तवृधामनःपीडादि । तदुक्तं याज्ञ-
वल्क्येन “विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः” इति समा-
धिना भगवति चित्तैकाग्र्येण आत्मजं दहोत्य दुःख योगवी-
र्येण प्राणायामादिवलेन सत्त्वनिषेधया सार्वत्रिकत्वाहारादित-
प्राणायामपरिचर्यया वा रजस्तमसी मत्त्वेन सत्त्वाधिक्येन
सत्त्वं च उपशमेन तत्कार्येणोदासीन्येन ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपानहौ पादयोर्धस्य स. उपानत्पात्तस्य शिवमयाः कल्पा
ग्रप्रचुराः ॥ १७ ॥

सन्तुष्टः वारिण्या अपिशब्दाच्छाकादिना केन वा “कं ब्रह्म” इति
श्रुतेः । विश्वंभरेण भगवता वा न वर्त्तत न जीनेत अपितु
जीनेनैवेत्यर्थः । अनन्तुष्टो जनस्त्वौपस्थ्यजैह्वयोः शिश्रसन्तु-
खयोः कार्येयात् गृहपालायते गृहपालः श्वा तद्वदाचरति
॥ १८—१९ ॥

अत्रोद्भातिरिक्त कामान्तरा ऽपानात् एतत्फलोद्यात्क्रोधस्य
यत्फलं जयपराजयादि तदुद्भवात् ॥ २०—२१ ॥

कामादिजयोपायं दर्शयति—असङ्कल्पादित्यादिना । मयं संसार-
मयं तत्त्वावमर्शनात् तन्निवर्त्तकभगवद्भ्यानावृत्तेः ॥ २२ ॥

आन्वीक्षिकया आत्मानात्मविषयेन योगस्य ध्यानस्य अन्तरा-
यात् निष्फलवादादीन् ॥ २३ ॥

कृपया भूतहिताचक्षेण दैव्य समाधिना परदेवामिनि-
वेशेन आत्मजं मनो मयं योगवीर्येण चित्तैकाग्र्यवलेन ॥ २४ ॥

रजस्तमश्च सत्त्वेन सत्त्वं चोपशमेन च ।

एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो (१) ह्यञ्जसा जयेत् ॥ २५ ॥

स्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ।

मर्त्याऽसह्यैः श्रुतं (२) तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत् ॥ २६ ॥

एष वै भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ।

योगेश्वरैर्विभृग्याङ्घ्रिर्लोको (३) वै मन्यन्त नरम् ॥ २७ ॥

षड्गुणसंयमैकान्ताः सर्वा (४) नियमचोदनाः ।

तदन्ता यदि नो योगानावेहयुः श्रमावहाः ॥ २८ ॥

यथा वार्त्तादयो (५) ह्यर्था योगस्यार्थं न विभ्रति ।

अनर्थाप्य भवेयुस्ते पूर्वमिष्टं तथाऽमतः ॥ २९ ॥

यश्चित्तविजये यत्तः स्यान्निःसङ्गोऽपरिग्रहः ।

एको निर्विकृशरणो भिक्षुर्भिच्छामिताशनः ॥ ३० ॥

देशे शुचौ समे राजन् ! संस्थाप्यासनमात्मनः ।

स्थिरं समं सुखं तस्मिन्नासीतर्ज्वल ओमिति ॥ ३१ ॥

प्राणापानौ तन्निरुन्ध्यात्पूरकुम्भकरचकैः ।

यावन्मनस्यजेत्कामान् खनानाग्रनिरीक्षणः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

सदा हा नरपुष्ट मन वाले को सब दिशाये आनन्द से भरी हुई है । जैसे कि ? पगरखी (जोड़ी) पहिरने वाले को काँकर कटक आदि से कभी कुछ भी दुःख नहीं ॥ २७ ॥

हे राजन् ! संतोषी पुरुष नौ जलमात्र से भी संतोष कर रहस्यका है, और उपस्थ इन्द्रिय और जिह्वा का दीनता से पुरुष भक्त के समान शर २ से अपमान का पात्र होता है ॥ २८ ॥

अनन्तुष्ट आह्लास के इन्द्रियों की चपलता से, तेज, विद्या, नप, यश, और ह्राज, ये सब अवकीर्ण (नष्ट) हो जाते हैं ॥ २९ ॥

काम का अंत अर्थात् नाश नौ भूख प्यास से होजाना है, जिसे कि धिये शोध किया जाय उस फल के होने पर क्रोध भी नष्ट हो जाना है, परश्च मनुष्य दशों दिशाओं को जीतकर सब पृथिवी का राज्य भोगकर भी लोभ का अंत को नहीं पहुँचना है ॥ ३० ॥

हे राजन् ! बड़े २ पंडित लोग बहुज्ञ और संशय के छेदन करने वाले कितने एक समापति लोग भी संतोष के न होने से अधः पात को प्राप्त होते हैं ॥ ३१ ॥

मन में संकल्प के न करने से काम को जीने, और काम के वर्जन से क्रोध को जीते, धन में अनर्थपने की दृष्टि से लोभ को जीने, और तत्त्व विचार करने से भय को जीत लेवे ॥ ३२ ॥

छद्मविद्या के विचार में शोक और मोह को, महान्माओं की सेवा करने में दम्भ को, योग के विद्वानों को मौन धारण करने से, और शरीर की चेष्टा न करने से हिंसा को जीत लेवे ॥ ३३ ॥

जिनपाणिनों से अपने को दुःख होता हो, उनपर कृपाकरे, अर्थात् यो विचारले कि ? ये गरीब आपही देवी माया के बश होकर हमका दुःख देतेहै, ये क्या स्वाधीन थोड़ें है, वास्तविक विचार से भूतज दुःखको जीतलेवे, समाधि में दैविक दुःखको जीतलेवे, और अपन से होनेवाले दुःख को योग के बल से जीत लेवे, तथा सत्त्व के सेवन से निद्रा को जीतलेवे, अर्थात् मान्दिक भोजनमादि से निद्रा न्यून हो जावेगी ॥ ३४ ॥

— — —

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, कथं गुरौ भक्त्या सर्वस्य जयः स्यात् ? तस्याऽपि मनुष्यत्वेन तद्वत्स्थत्वात्तत्राह—यस्येति । मर्त्याऽसह्यैः (मनुष्य इति दुर्बुद्धः) तस्य शास्त्रश्रवणं कुञ्जरस्नानवद्वचर्थम् ॥ २६ ॥

ननु, गुरोर्गपि पुत्रादयस्ते नरमेव मन्यन्तेऽन आह— एष गुरुः

श्रीधरस्त्रामिकृतभावावर्धदीपिका ।

साक्षाद्भगवानेव भवेत् लोकस्य नरो ऽनाविर्ति बुद्धिर्मान्निरि-
त्यर्थः । यद्वा नहि तत्पुत्रादेर्भुव्यबुद्ध्या प्रतीयमानो ऽपि गुरुर्भ-
गवान् भवेत् यथैष श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं सर्वैरुपायैः कामादिवर्गं जित्वा नियनेन्द्रियो भूत्वा ध्यान-
परो भवेत् अन्यथा त प्रतिस्वैशास्त्रवैफल्यं स्यादित्याह—बहुर्गति ।
सर्वा अपि नियमचोदना इष्टापूर्तादिविधयः षड्विन्द्वयवर्गस्य यः
संयमस्तस्मिन्नेवैकस्मिन्नन्तो यासां तदेकपरा इत्यर्थः । नच तावता-
ऽपि चरितार्था इत्याह—तदन्ताः सत्यो ऽपि यदि योगान्धारणा-
ध्यानसमाधीनो आवहेयुर्न साधयेयुस्तर्हि केवलं श्रमावहा एवे-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

यतदेव दृष्टान्तेनाह—यथा वार्ताद्वयः कृष्यादयो ऽर्थास्तफ-
लानि च योगस्यार्थं मोक्षं न साधयन्ति प्रत्युताऽनर्थाय संसागयैव
असतो बहिर्मुखस्येष्टापूर्ताद्यपि तथा ॥ २९ ॥

एवं योगं युज्यते ऽपि यस्य कुटुम्बादिसङ्गेन चित्तं विक्षिप्यत
तस्य कृत्यमाह—यश्चित्तस्य विजये यत्त उद्युक्तः स भिक्षुः स्यात्
सन्धस्तेत् तथाच स्मृतिः—

“ब्रह्माहृतस्य गार्हस्थ्यं ध्यानभङ्गादिकारणम् ।

लक्ष्मिपत्वा गृही स्पष्टं संन्यसेद्विचारयन्” ॥ इति

भिक्षुया प्राप्ते मितमशनं यस्य सः ॥ ३० ॥

ऋजुसमङ्गं यस्य सः सुखं यथाभवत्स्वमासीत् ओमित्यु-
पारयभित्ति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्भिराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रजस्तमश्च सत्त्वेन सात्त्विकाहाराद्युपजातसत्त्वगुणद्वयास-
त्त्वमनःकरणमुपशमेन हर्षाजननमुत्तेन एतदुक्तं कामादिरूपं
सर्वं पुरुषो गुरौ भक्त्या त्वञ्जसा सुखेनैव जयत् ॥ २५ ॥

गुरुभक्त्याभावे सर्वे कामादिजयात्मकं व्यर्थमित्याह—यस्येति ।
साक्षाद्भगवति “आचार्यं मां विजानीयात्” इत्युक्तरीत्या भगवदभिन्न-
त्वेन दर्शनीये ज्ञानमेव दीपस्तत्प्रदे महोपकर्त्तरि गुरौ यस्य
पुत्रो मर्त्यबुद्धिः ‘सोऽपि माहश एव कश्चिन्मर्त्यः’ इति बुद्धिस्तस्य
श्रुतमध्ययनं सर्वं कामादिजयादिकञ्च कुञ्जरशौचतुल्यं यथा कुञ्ज-
रस्य स्नानं पुनर्बुलिप्रक्षेपेण कृतमप्यकृतं तद्वत् इत्यर्थः ॥ २६ ॥

गुरोर्भगवत्सर्वं श्रीकृष्णदृष्टान्तेनाह—एष इति । एष श्रीकृष्णः सा-
क्षात्प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरो ऽत एव योगेश्वरैरस्मदादिभिः वि-
सृग्यौ ध्येयौ भङ्गव्री पादौ यस्य स भगवानेव नात्र सन्देहः
यवं भूतमपि यं श्रीकृष्णं नरं मन्यते तस्करूपाऽनभिज्ञो लोक-
स्तथा गुरुयाथात्म्याऽनभिज्ञस्तं नरं मन्यते तथायात्म्यावित्तु सा-
क्षाद्भगवन्तं मन्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं गुरुभक्त्याभावे सर्वं विफलमित्युक्तम् अथावश्यकानां
सर्वेषां वर्णाश्रमाश्रमाश्रमधर्माणां चैन्द्रियजयार्थत्वं तदभावे
तद्वैयर्थ्यमिन्द्रियपर्यन्तातामपि तेषां भगवदुपासनात्मकयोग-

निष्पादकत्व एव साफल्यमन्यथा वैफल्यं चाह—यद्वर्गेति ।
सर्वा नियमचोदनाः वर्णाश्रमानुगुणाऽऽवश्यकधर्मनियमवि-
धयः चोदनाशब्देन चोद्यमुपलक्ष्यते चोदिता धर्मा इत्यर्थः । यद्वा
नियमस्य चोदनाः येषु ते धर्माः । बहुर्गः मनः पर्यन्तषड्वि-
न्द्रियवर्गः तस्य संयमो नियमः तदेकान्ताः तदेकनयोजना
इत्यर्थः । अन्यथा तेषां वैफल्यमेवेति भावः । तदन्ताः बहुर्गनि-
यमपर्यन्ता अपि यदि योगान् योगावयवान् धारणाध्यान-
समाधीनावहेयुर्न साधयेयुस्तर्हि केवलं श्रमाऽऽवहा एवे-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

एवमावश्यकधर्माणामिन्द्रियजयद्वारा योगान् इत्येव साफल्य-
मन्यथा केवलश्रमफलकत्वञ्चोक्तम् अथ वृत्तिधर्माणामपि योग-
प्रयोजकत्वाभावे वैयर्थ्यं प्रत्युतानर्थायवहत्वं तैः स्वाहावश्यकानामपि
वैयर्थ्यं चाह—यथेति । वार्ताद्वयो हर्षा वृत्तेर्जिविनश्यमे वार्ता
अर्था याजनादयः यदा योगस्यार्थं न विभ्रति योगाद्युष्टानैकप्रयो-
जनं जीवनं न विभ्रति न पुष्पगन्ति न कुर्वन्ति तदाऽनर्थाय नैर-
र्थक्याय भवेद्युः असदर्थव्ययरूपानर्थाय भवेयुरिति वा तथास्त-
स्तथा वर्त्तमानस्य वार्त्तानर्थान्योगैकप्रयोजनजीवनमात्रोपयुक्तान-
कुर्वतः पुरुषस्य पूर्त्तं स्मार्त्तं कर्म इष्टं यागादिकं वैदिकं कर्म
चानर्थक्याय भवेताम् ॥ २९ ॥

अर्थेन्द्रियजयपर्यन्तस्ववर्णाश्रमधर्मकामादिजयनिष्ठस्य भगव-
द्भक्तियोगानुष्ठानप्रकारमाह—य इत्यादिना । यः पुमान् चित्तस्य
विजये यत्त आयत्तो दत्तः स्यात् तर्हि निःसङ्गस्य कलत्रपुत्रादि-
सङ्गोऽपरिग्रहः शरीरमात्रावशेषितः भिक्षुस्तुषांश्रमी भूयात् भिक्षु-
भूत्वा चैकोऽसहायः विविक्तशरणाः निर्जनदेशेऽवास्थितः सैव
भिक्षुया लब्धं मितं चाशनमन्नं यस्य भैक्षं मितं चादनातीति
वा कर्त्तरि ल्युः ॥ ३० ॥

गुरौ परिशुद्धे समेऽनिम्नोन्नते च देशे हे राजन् ! आत्मनः
स्वस्यासनं “चैलाजिनकुशोत्तरम्” इत्युक्तविधमास्थाप्य स्थिरं चा-
ञ्चल्यरहितं सुखं च यथा भवति तथा तस्मिन्नासने आसीत् उप-
विशेत् ऋज्वङ्गः ऋज्ववक्रमङ्गं यस्य ऋजुकायः सन्नोम इत्य-
नुसन्दधदिति शेषः ॥ ३१ ॥

पूरकुम्भकरेचकैः प्राणाऽपानौ वायु सस्यग्निरन्यादपानेन
प्राणाभिभवो रेचकः प्राणोऽपानाभिभवः पूरकः उभयोः
समानः कुम्भकः यावन्मनः कामान् शब्दादिविषयांस्त्यजेत्
नाऽनुसन्दधीत तावत् स्वस्य नासाया अग्रं निरीक्षत इति निरी-
क्षणाः कर्त्तरि ल्युः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सत्त्वगुणेन रजस्तमसी उपशमेन भगवन्निष्ठया सर्वत्राऽपि
भगवद्भक्तिरेव प्रयोजिकेत्याशयेनाह—एतदिति ॥ २५ ॥

विषत्वे बाधकमाह—यस्येति । भगवन्निष्ठिरतिक्रमणं भक्त्यनु-
सन्धानराहित्यं अवज्ञतेति यावत् ॥ २६ ॥

कथमवज्ञाप्रकारः ? इति तत्राह—एष इति। एष एवविभ्रमाह्लात्सो-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पेतो लोको * ये नरं सुखदुःखभोक्तारं मन्यत इत्येवमवज्ञापकार इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु, हरेः प्रकृतिनिखीनत्वेन नरत्वं सम्भाव्यते “तुच्छेनाश्व-
पिहितं ब्रह्मासीत्प्रकृतौ खीनः संसारमेति सञ्च त्यक्त्वाभवत्” इति
श्रुतेः । इति तत्राह—पङ्कगेति । सर्वाणिगमचोदनाः “सध्यामुपासीत”
इत्यादिबेदविधयापि हरौ भक्तियोंं न कुर्युस्तर्हि भ्रमावहाः कुश-
हेतव एवेत्यन्वयः । आवहन्ति चेत्कथंकारमित्यत उक्तं षडिनि,
षडिन्द्रियाणां संयमो विषयादाहृत्य ह्येकविषयीकरणालक्षणाः
तस्मिन्नेवैकान्तो निश्चयेन तात्पर्यं यासां ताः तथाऽन्यत्तात्पर्यं किञ्च
स्यादिति तत्राह—तदन्ता इति । तस्य भक्तियोगस्यान्तो निर्णयो
यासां तास्तथा यथा षड्गुणस्यैकान्ताः सर्वाः निगमचोदनाः
तदन्ता निगमा यदि योगं नो आवहेयुरिति वा ॥ २८ ॥

इष्टापूर्वादिना पुरुषस्य पुरुषार्थसम्भवेन तद्विधायिवेदः
पूर्याथो लभत इत्यतो वेदस्य भ्रमावहत्वं कथम् ? अत्राह—यथेति ।
यस्य पुंसो वा वार्तादयो विद्यास्ता अर्थं न विधति प्रत्युतानर्थाय
भवेयुश्च तथा ऽस्तनस्तस्य पूर्वमिष्टं चार्थं न विधत्त इत्यन्वयः ।
पूर्वादिनित्यफलहेतुत्वेन निन्दितत्वात् तदर्थविधायित्वं वेदस्य
तुमुपसितम् अतस्तद्विधाने भ्रमावहत्वं प्रकटमित्यर्थः । “इष्टापूर्वं
मन्यमाना वरिष्ठम्” इत्यादिश्रुतेः ॥ २९ ॥

* यदि नो योनामित्यत्र योगशब्देन ध्यानं चोच्यते तदा
तद्व्याचनं ध्येये मनो निधायोपासनापरपर्यायं भवेत्तत्र जलचर-
स्पृश्वान स्थानस्य मनसो जयेत सफलं स्यादतस्तदुपायमाह-
यश्चितेति । यश्चिन्तयिष्येच्छुः स्यात्स आंमिति मन्त्रमुच्चार्य तस्मिन्-
कासीनेत्यन्वयः । तद्विजयापायमाह—निःसङ्ग इति । निःसङ्गत्वं कथ-
म् ? अत्राह—निःस्पृह इति । तत्फलमेक इति एकस्यापि स्वजनरहि-
तस्य जननामध्यस्थितस्य नानावार्ताश्रवणो न विक्षिप्तस्य पुंसो
मनोजयः कथमुपपद्यते ? इत्यत उक्तं विविक्तं एतदपि गृहस्थस्य
न घटत इत्यत उक्तं, मिथुरिति । तस्याप्यशनचिन्तया द्वितीया-
पेक्षामोक्तं न युक्तमित्यत उक्तं, भैक्ष्येति । भैक्ष्यमपि बहुसम्पन्नं न
भोगोपभोगि स्यादित्यत उक्तं मितेति ॥ ३० ॥

हृज्वङ्कः समीकृतकायशिरोभ्रीवः ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उपशमेन निवृत्त्यात्मकेन सत्त्वेन एतदित्युद्धृष्टम् । श्रुतिश्च ।
“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यै ते कथिता
ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” इति । अतो ब्रह्मवैवर्ते “गुरुमत्त्या
न मिलति स्मरणात् सेव्यते बुधैः । मिलितोऽपि न लभ्येन
जीवैरहमिकापरैः” इति । पादो देवद्युतिस्तुतौ “भक्तिर्यथा हरौ
मेऽस्मि तद्वरिष्ठा गुरौ यदि । ममास्ति तेन सत्येन स्वं दर्श-
यतु मे हरिः” इति ॥ २५ ॥

* हरिम् ।

* अष्टाविंशत्योक्तस्यप्रतीकम् ।

मर्यादसंकीरति । अत एवोक्तं प्राचीनैः । “अर्चये विष्णौ
शिखाधीश्वरुषु नमतिर्वैष्णव जातिबुद्धिर्विष्णोर्वा वैष्ण-
वानां कलिमलमथने पादतीर्थेऽनुबुद्धिः ॥ शुद्धे तन्नाम्नि मन्त्रे
सकलकलुषहे शब्दसामान्यबुद्धिर्विष्णौ सर्वेश्वरेशे तदितर
समधीर्यस्य वा नास्ती सः” इति ॥ २६ ॥

न चेद् लोकेऽप्यर्चये साक्षाद्भगवति तथा मननादित्याह,
एष इति ॥ २७—४० ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अज्जमा शीघ्रमावाप्ताभायेन सर्वं जयेत् सर्वरोगोपशमन-
मुखमेकमेव महौषधमित्यर्थः । अत्र कामादिजयो ज्ञानिनां गुरु-
भक्तेरनुसंहितं फलं शुद्धमक्तानां त्वानुषङ्गिकमिति विद्योषो
दृष्टव्यः ॥ २५ ॥

किञ्च मर्यादाभ्यस्यामपि भक्तौ गुरौ मनुष्यबुद्धित्वे सर्वं
मेव व्यर्थं भवतीत्याह—यश्चेति । साक्षाद्भगवतीति भगवद्दर्श-
बुद्धिरपि गुरौ न कार्येति भावः । यद्वा उपास्ये भगवत्येव
साक्षाद्विद्यमाने मर्यादसंज्ञाः मर्याद इति बुद्धिस्तस्य श्रुतं भग-
वन्मन्त्रादिकं शास्त्रादिकं श्रवणमननादिकं च व्यर्थमि-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु, गुरोः पितृपुत्रादयः प्रतिवेशिनश्च त नरमेव मन्यन्ते
कथमेक एवार्थं निश्च्यस्त परमेश्वर मन्यताम् ? अत आह—एष इति,
भगवान् यदुनन्दनो रघुनन्दनो वा वै निश्चितमेव प्रधानपुरुष-
योरीश्वरः यं लोकस्तद्वचतारकालोत्पन्नां जनं नरं मन्यते
तेन किं स नरो भवति ? अपितु परमेश्वर एवेत्येवं गुरुरपीति
भावः ॥ २७ ॥

किञ्च य कामादिजयो गुरुभक्त्या साध्यते स एव सर्व-
शास्त्राक्तानामाधनानामपि वास्तव फलमित्याह—पङ्कगेति—सर्वा
अपि नियमचोदना इष्टापूर्वादिविधयः षडिन्द्रियवर्गस्य चः संयमः
तस्मिन्नेवैकस्मिन्नन्तो यासां तदेकपरा इत्यर्थः । ननु, च यथा
गुरुभक्त्या कामादयो जीयन्ते भगवानपि प्राप्यते “तुभ्येवं सर्व-
भूतात्मा गुरुशुश्रूषया” इति “तरन्त्यजो भवाश्रयम्” इति च भगवदुक्तेः
तथा नियमचोदनाभिः षड्गुणसंयमः साध्यते । भगवान् लभ्यते
न वा तत्राह—तदन्तास्तदेकपरत्वादेव योगान् भगवत्कृत्यानादीन्
न आवहेयुः न साधयेयुः कुतो भगवन्तं प्रापयेयुरित्यर्थः । यदि च
नावहेयुस्तर्हि भ्रमावहा एवाऽत्रे कः सन्देह इति भावः ॥ २८ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनाह—यथा वार्तादयः कृष्णादयोऽर्था भोग्या-
नर्थान् साधयन्तोऽपि योगस्यार्थं मोक्षं न साधयन्ति यदि च
मोक्षं न साधयन्ति तदा ते अनर्थाय प्रयोजनाभावायैव भवे-
युस्तथैव असतो भगवद्भक्तस्य इष्टापूर्वादि विफलार्थैव ॥ २९ ॥

तद्वं ग्रहस्यस्यापि कामादिजयो मोक्षप्रकारश्चाक्तः
यस्य तु कुटुम्बादिसङ्गदोषेण कामादिजयो यतमानस्यापि
न स्यात् स तु निःसङ्गो मिथुरेव स्यादित्याह—य इति । यथा
यत्नवान् स मिथुः स्यात् तथा च स्मृतिः—

श्रीमद्भस्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शनी ।

“द्वन्द्वान्नाहृतस्य गार्हस्थ्ये ध्यानभङ्गादिकारणम् ।

लक्षयित्वा गृही स्पर्ष्टं संन्यसेद्विचारयन्” ॥

इति ऋजु सममङ्गलस्य सः श्रीमिति समुच्चारयन्निति शेषः ३०-३३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीप ।

उपशमेनोपशान्त्या एतत्कामादिकं सर्वं गुरौ भक्त्या ॥ २५ ॥

उक्तार्थे सम्भावनादिदोषनिवृत्तये श्रीगुरौ मानुषभाववतः सर्वशास्त्रश्रवणादि निरर्थकमेवेति वदन् श्रीगुरोर्माहात्म्यमाह-
यस्येति, द्वाश्याम् । अथं मर्त्यो मनुष्य इत्यस्यार्थस्य तस्य
भुनक्तिपुण्यलक्षणां जपतप आदि कुञ्जरशौचवाच्यफलं भवति २६

एष श्रीगुरुरूपी साक्षात् भगवान् श्रीकृष्ण एव लोक-
अज्ञा जनः नरं मन्थते तस्याभाग्यमिति भावः ॥ २७ ॥

अथ सर्वे उपायाः भगवत्प्राप्तिसाधनानां ज्ञानभक्त्यादीनां
योगानामुत्पादका यदि न स्युस्तर्हि कृष्यादिवर्जजीवनोपायतया
संसारपर्यवसायिन एव न मुक्तिपर्यवसायिन इत्याह—पङ्कगति,
द्वाश्याम् । सर्वा अपि नियमचोदना इष्टापूर्तादिविधयः षड्-
न्द्रियवर्गस्य यः संयमस्तस्मिन्नेवैकं साध्यभूते साधनतयाऽन्तः
पर्यवसानं यान्तां ताः तदन्ताः स पङ्कगः अन्ते अग्रे यासां
ता स्वफलेन पङ्कगंयमेत सहिता इत्यर्थः । यदि योगान्
मुत्तपयात् नावहेयुर्न साधयेयुस्तर्हि भ्रमावहाः संसारप्रदा
एव ॥ २८ ॥

यथा वार्त्तादयः कृष्यादयः अर्थास्तत्फलानि च योगस्य
ज्ञानवैराग्यभक्तिरूपस्य अर्थे मोक्षं न विप्रति ज्ञानाद्युत्पादन-
द्वारा मोक्षं न साध्यन्ति, प्रत्युत अनर्थाय शिश्नोदरपर्यवसा-
यतया संसाराय भवयुः तथा असतो हरिविमुखस्य पूर्ता-
दिकम् ॥ २९ ॥

मुमुक्षुर्गृहे तिष्ठन्नुत्तरीत्या कामादिविजयेन नानानियमसा-
ध्यपङ्कगसंयमेन साधितैर्ज्ञानभक्त्यादियोगैर्मुक्तः स्याद्यदि कुटुम्बा-
दिसङ्केत सर्वसाधनमूलभूतमगोनिग्रहो दुष्करस्तर्हि गृहात्परि-
व्रजेद् कुर्वादिह्याह—य इति, षड्भिः । यश्चित्तविजये यतः
उद्युक्तः भिक्षया प्राप्तं मितमल्पमशनं यस्य सः दण्डादिभिर्जु-
युक्ततया—

“ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मज्जको वाऽनपेक्षकः ।

सजिज्ञानाभ्रमांस्त्वक्त्वा चरेद्विधिगोचरः” ॥

इति भगवदाज्ञया आश्रमलिङ्गादिपरित्यागेन वा भागवतो भिक्षुः
स्यात् यतिर्भवतु ॥ ३० ॥

हे राजन् ! श्रुचौ देशे पवित्रस्थाने आसनमास्थाय ऋज्वङ्कः
समकायशिरोप्रीतः सुखं यथा भवत्येवमासीन ओमित्युच्चार-
यन्निति शेषः । प्राणायामौ सन्निरुद्धादित्यग्निमेतं सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

पूरकादिभिः प्राणायामौ संनिरुद्ध्यात् प्राणायामं, कुर्यात्
तद्विधिमाह—यावन्मनः कामान् त्यजेदिति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

राज और तम को मन्त्र से जीतै, उपशान्ति से सत्त्व को भी
जीतै, और पुरुष इन सबों को गुरुके विषे भक्ति करने से तौ अगा-
यास ही जीत सका है ॥ २५ ॥

जिस पुरुष की साक्षात् भगवत् स्वरूप ऐसे, ज्ञानदीपप्रद
गुरु में खोटी मनुष्यपने की बुद्धि है, उसका सर्व श्रुत (वेदादिका
सुनना) कुञ्जर शौचवत्, है अर्थात् हाथी के नहीं तुल्य है ॥ २६ ॥

नारद जी सभा में बैठे हुए श्रीकृष्ण को लक्ष्य कर गुरु के
विषे हृद्यन्त देने को बोले, कि हे राजन् ! ये जो तुमारी सभा में
मनुष्याकार से बैठे हुए श्रीकृष्ण है, ये मनुष्य नहीं है, किन्तु
साक्षात् प्रधान (प्रकृति) और पुरुष (जीव) के नियन्ता है, और
बड़े योगेश्वरों के दूढ़ने योग्य चरण कमल वाले है, तौ भी लांक
इनको नर अर्थात् मनुष्य मानता है, इसीप्रकार गुरु भी मनुष्य
नहीं है किन्तु साक्षात् भगवान् ही है ॥ २७ ॥

षट् इन्द्रियों के जीतने में परम उपयोगी सम्पूर्ण नियम और
शास्त्रीय विधियों का उन श्रीकृष्णमें ही पर्यवसान है, यदि सर्व
नियम विधि आदि के अनुष्ठान से भी इनमें प्राप्ति न हुई, तौ ये
नियमादि सब भ्रम मात्र देने वाले जानों ॥ २८ ॥

जैसे कि—कृषि वाणिज्य आदि वृत्ति योग के अर्थ को नहीं
सिख करसक्ती है, ऐसे ही इनमें जिसकी प्राप्ति नहीं ऐसे असत्
पुरुष के इष्ट, आपूर्ति, आदि सब कर्म अनर्थ के ही करने वाले
होगे ॥ २९ ॥

जो पुरुष चित्त के जीतने का उद्योग वाला हो तौ संन्यास
लेकर सर्व सङ्ग और परिग्रहों (उपकरणों) को छोड़कर एकल
ही एकान्त स्थल का आश्रय लेकर भिक्षा से मित भोजन करता
हुआ ॥ ३० ॥

हे राजन् ! सम और शुद्ध प्रदेश में स्थिर सम और सुखदाई
ऐसे अपने आसन को बिछाकर, उस पर ऋजु (सीधा) अंग कर
कर प्रणव (ओंकार) का उच्चारण करता हुआ बैठे ॥ ३१ ॥

पूरक कुंभक रेचक प्राणायामों से प्राण और अपान का
अच्छ प्रकार निरोध करे जब तक कि अपना मन कामनाओं को
न छोड़ देवे, और अपने नासिका के अग्र भाग का निरीक्षण भी
करता जावे ॥ ३२ ॥

यतो यतो निःसरति मनः कामहतं भ्रमत् ।
 ततस्तत उपाहृत्य हृदि रुन्ध्याच्छनैर्बुधः ॥ ३३ ॥
 एवमभ्यसतश्चित्तं कालेनाल्पीयया यतेः ।
 अनिशं तस्य ^(१)निर्वाणं यात्यनिन्धनवह्निवत् ॥ ३४ ॥
 कामादिभिरनाविद्धं प्रशान्ताखिलवृत्ति यत् ।
 चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत् कर्हिचित् ॥ ३५ ॥
 यः प्रव्रज्य गृहात्पूर्वं त्रिवर्गाऽऽवपनात्पुनः ।
 यदि सेवेत तान्भिक्षुः स ^(२)वै बान्ताश्यपत्रपः ॥ ३६ ॥
 यैः स्वदेहः ^(३)स्मृतो नात्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मसात् ।
 त एन मात्मसात्कृत्वा श्लाघयन्ति ह्यसत्तमाः ॥ ३७ ॥
 गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो बटोरपि ।
 तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता ॥ ३८ ॥
 आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रम ^(४)विडम्बकाः ।
 देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेताऽनुकम्पया ॥ ३९ ॥
 आत्मानं चेद्विजानीयात्परं ज्ञानधुताशयः ।
 किमिच्छन्तस्य वा हेतोर्देहं पुष्पाति लम्पटः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवमनिशमभ्यस्यतस्तस्य यतश्चित्तं निर्वाणं शान्तिं
 याति ॥ ३४ ॥

नच पुनर्विक्षिप्येत्याह—कामादिभिरभ्युभितं यच्चित्तं तन्नो-
 त्तिष्ठेत् यतः प्रशान्ता अखिला वृत्तयो यस्य कुतः ब्रह्मसुखेन
 स्पृष्टम् ॥ ३५ ॥

यस्तु प्रव्रज्यां कृत्वाऽपि भोगमभिलषुः स्यात्तं निन्दति,
 य इति । त्रयाणां धर्मादीनां वर्गे आसमन्तावुप्येत यस्मिन्स्तस्माद्
 गृहात् तान्धर्मादीन् बान्ताशी कर्तितभोजी निर्ब्रजश्च ॥ ३६ ॥

नचेदमघटितं दृष्ट्वादित्याह—यैः पूर्वं स्वदेहोऽनात्मादिरूपः
 स्मृतश्चित्ततस्त एव पुनरेनमात्मेति मत्वा श्लाघयन्ति स्ताव-
 यन्ति हि ॥ ३७ ॥

यतिमुपलक्षणीकृत्याऽन्यानपि स्वधर्मत्यागिनो निन्दति—गृह-
 स्थस्येति, द्वाश्रमाय ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नन्वात्मतत्त्वज्ञस्य भिक्षो र्निन्द्रियलौल्येऽपि को दोषस्तत्राऽह,
 आत्मानं परं ब्रह्म चेज्जानीयात् ज्ञानेन धुता निरस्ता आश्रया
 चासना यस्य तस्य ज्ञानिनो लौल्यमेव न सम्भवतीत्यर्थः । तथाच
 श्रुतिः—

“आत्मानं चेद्विजानीयात्”मस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन्तस्य कामाय शरीरमुसज्ज्वरे” ॥

इति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचानूका ।

कामैः शब्दादिविषयध्यानैर्हतं चित्तं सम्मतो भ्रमद्यतो यतः
 यं यं विषयं निःसरति विषयिकरोति ततस्ततो विषयात् तन्मनः
 उपाहृत्य प्रत्याहृत्य बुधस्तत्प्रत्याहारविद्बुद्धि हृदयस्थे शुभाश्रये
 शनैर्निरुन्ध्याच्छनैर्बुधः अश्रित्ताप्रवणं कुर्यात् अत्र नियमोऽर्थसिद्धः
 चित्तविजय इति नियम उक्तः स्थिरं सुखमासीतत्यासनम् ।
 प्राणायामादित्यादिना प्राणायामः यावन्मन इत्यादिना ततस्तत
 उपाहृत्य इत्यन्तेन प्रत्याहारः निरुन्ध्याच्छनैर्बुध इत्यनेन ध्यान-
 धारणे चोक्ते ॥ ३३ ॥

अथ समाधिमाह—एवमिति, द्वाश्रमाय । एवमनिशम् अहरहः
 सर्वदा वाऽभ्यसतः तस्य यत्ते श्रित्तमल्पीयसैव कालेन निर्वाणं
 याति बहिर्द्वारविनाशं याति अनिन्धनवह्निवत् यथाऽनिन्धनः उवा-
 लाधूमादिरहितो दाह्यरहितोऽङ्गाररूपेणाऽवशेषितोऽप्रस्तव्य
 इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न तु चित्तं भवन्तीत्याह—कामेति । यद्यस्मात् कामादाभः शब्दरदिविषयानुष्ठानादिभिरनाविद्धमसक्तात् प्रशान्ता अप-
गता अखिला वृत्तयो व्यापारात्मका यस्य तादृशं चित्तमभूत्
तस्मान्चित्तं ब्रह्मसुखरूपं ब्रह्माऽनुभवसुखाविद्धं सत् कर्हि-
चिदपि नैवेतिष्ठेत् शुभाश्रयात् प्रच्युतं भवति, अथमेव समाधि-
र्यद् ब्रह्माऽनुभवमश्रिततेति ॥ ३५ ॥

एवमष्टाङ्गयुक्तमग्नयुक्तियोगनिष्ठं तत्कल्पनेन त्रिवर्गं कमाय-
मानं यतिं निन्दति—य इति । त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामरूपस्यावपनात्
क्षेत्रभूताद् गृहात्प्रवृत्त्यै पुनर्यः पुनस्तान् धर्मादीनेव सेवेत सवै-
भिक्षुर्निरपन्नो निर्लज्जो वान्मयी कर्हिताज्जमक्षी उद्गीर्णा-
जमक्षुर्वितुल्य इत्यर्थः । यद्वा प्रवृत्त्याप पुनर्भोगासक्तं यतिं
निन्दति—य इति ॥ ३६ ॥

न खेदो मोहादिति—यैरिति । यैः परिव्राजभिः पूर्वं
खेदो मोहादिति स्मृतं आत्मत्वेन न निश्चितं किन्त्वात्मनः व्यतिरिक्तो
मरणः मरणशक्तिः विदूकमिभस्मसाद्यान्तः क्रियाद्यवस्थामाप-
नस्यमानश्चित्तितः त एव पुनस्तपनेन खेदेव आत्मसात्कृत्वाऽऽत्मा-
शिक्षा कृत्वा इष्टावगन्ति हि, कोचिदसत्तमाः परिव्राज
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

भोगाऽऽसक्तयतिनिन्द्यादिसङ्काशेन साहाऽऽश्रमान्तरस्थानपि
स्वाधर्मादित्यागिनो निन्दति—गृहस्थस्येति । क्रियात्यागः स्वधर्मा-
श्रमोचितक्रियात्यागः वटोर्ब्रह्मचारिणो व्रतत्यागः गुरुकुलवासदि-
व्रतत्यागः नृपस्त्रियो पानप्रस्थस्य ग्रामसेवा पुनर्ग्रामवास-
भिक्षोः सन्यासिन इन्द्रियलोला ॥ ३८ ॥

एते आश्रमापसदा येषां गृहस्थादीनां तु चर्षा क्रिया-
त्यागादप्यत एते आश्रमेषु आश्रमस्थेषु अपसदा निकृष्टा इत्यर्थः
एते ह्याश्रमान् विडम्बयन्त्यनुकुर्वन्तीत्याश्रमविडम्बिनः विडम्बन-
मात्रमेवेषां नन्वाश्रमसिद्धिरित्यर्थः । अतस्तान् भगवन्मायया विमू-
ढान् अनेन नित्यनिरतिशयाऽऽनन्दरूपपरमात्मप्राप्तिसाधनभूततदुपा-
सनतदङ्गधर्माऽनुष्ठानोपयुक्तमनुष्यजनवर्णाऽऽश्रमादिकपसामर्षी
खण्ड्यापि ये स्वधर्मादित्यागिनस्ते नूनं देवमाया मोहिता इत्युक्तम्
भवति । अनुकम्पया ब्रह्मो इमे उच्चपतिताः किं विधेयमित्येवमनु-
कपापूर्वकचिन्तया तानुपेक्षेत् नानुवर्तेतैत्यर्थः ॥ ३९ ॥

स्वात्मपरमात्मतत्त्वज्ञस्य ब्रह्माऽनुभवसुखतृप्तस्य तु यतेरिन्द्रि-
यलौल्यमवासम्भावितं तस्य देवमायामोहाभावादित्याह—
आत्मानमिति । परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणमात्मानम् यद्वा
आत्मानं परं परमपुरुषं वा विजानीयाच्चैतत् तज्ज्ञानेन निर्धूत-
वासनः कस्य कामाय इष्टसम्पत्तये लम्पटः किमिच्छेद्देहं
पुण्याति देहपोषणेन आत्मनः परमपुरुषस्य च नष्टं सम्पद्यते
ऽनस्यजत्येवेत्यर्थः । यद्वा इच्छन् शब्दादिविषयात्कामयमानः कस्य
स्वपरयोरन्यतरस्य कस्य कामायेष्टार्थं देहं पुण्याति किम्? न पुण्या-
त्येवेत्यर्थः । कस्य कामायेत्यनेन देहपोषणं न आत्मनो नाऽपि पर-
मात्मनश्च सुखाधायकं तयोः स्त एव निरतिशयसुखरूपत्वा-
दिति सूच्यते, निरतिशयानन्दपरमात्मोपासनात्मकतदनुभववृत्तौ

निरीहो देहपोषणजसुखार्थं न यतत एव, किन्तु परमात्मप्रा-
प्तये एव यतत इति सूचितम् । देवमायाविमूढानित्यनेन परमा-
ऽऽनन्दरूपपरमात्मप्राप्तिसाधनाऽनुष्ठानोपयुक्तशरीरेन्द्रियादिसा-
मर्षी खण्ड्यापि ये न यतन्ते ते देवमाया विमूढा इति चोक्तम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदहरनावली ।

उपाहृत्य हृदि स्थिते हरौ ॥ ३३ ॥

इन्धनरहितो वह्निर्ध्या निर्वाणं नाशं यानि तथा चित्तं
प्राकृतं नाशमेति अप्राकृतं स्वरूपभूतं शरीराभिमानरहितं ब्रह्म
यानीत्यन्वयः । “बाणो शरीरं सम्प्रोक्तं बाणो बलिस्तु शरः” इत्य-
भिधानम् “निर्वाणममृतमक्षरं ब्रह्म” इत्यभिधानम् ॥ ३४ ॥

एवं विषयीकृतब्रह्मणोऽप्राकृतस्य चित्तस्य स्वभावात्तन्माह
कामादिभिरिति । यच्चित्तं कामादिभिरनविद्धत्वात् प्रशान्ता-
खिलवृत्तिवत्त्वाच्च ब्रह्म पुरुषसुखरूपं रूपं विषयीकृतं न कर्हिचि-
त्ततो नोत्तिष्ठेत् ततोऽन्यत्र न गच्छतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु, कस्यचित्तेतोऽन्यत्र गच्छति चेत्किन्तुपशुमित्याद्येन
तस्य पापकरणात्वेन सर्वहास्यत्वं दूषणमित्याद्येनाह—यऽप्यत्र
ज्येति । त्रिवर्गावपनाद्धर्मार्थकामबीजानामावपनक्षेत्रभूतात् तादृ-
कामादीन् यदा सेवेत तर्हीति शेषः ॥ ३६ ॥

एवं विधा असुरजातय इत्यभिप्रायेत्याह—यस्येति । यस्य
देहिनः अनात्मा देहो विदूकमिभस्मवत्स्मृतः तस्य तमेव देह-
तत्सदृशमेव भोगायतनं स्वात्मसात्कृत्वाऽहमेवास्मिति कृत्वा ये
देहं श्लाघयन्ति ते असत्तमा असुरा इत्यन्वयः । “आत्मैव हावात्”
इति धृतिं हिशब्देन सूचयति—यैः खेदेह इति पाठे यैर्मर्त्यैरनात्मा
खेदेहो विदूकमिभस्मवत्स्मृतः ते तमेव स्वात्मसात्कृत्वा श्लाघ-
यन्ति तर्हि असत्तमा इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

न केवलं यतेश्रमत्यागे दूयशमपि तु गृहस्थानामपि
स्वधर्मत्यागे दोषः स्यादित्याह—गृहस्थस्येति । यस्यादेः
कस्य कस्य धर्मत्यागे दोषः स्यादित्यतो वाऽऽह—गृहस्थ-
स्येति । वटोर्ब्रह्मचारिणः यदि गृहस्थादीनां क्रियात्यागादयः सन्ति
तर्हीते आश्रमापसदा इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

नन्वेतावताऽपि फलं स्वार्थिकं नेत्याह—खल्विति । आश्रमावि-
डम्बयन्ति अनुकुर्वन्तीत्याश्रमविडम्बिनः खलु आश्रमफलाहेतुत्वा-
दित्यर्थः । निषेधवाक्यालङ्कारादौ खलुशब्दप्रयोगात् न चैते पुण्य-
शया मान्या इत्याह—देवेति । अतो भगवन्महिमोति भगवद्विषयैव
ऽनुकम्पा प्रेमविशेषः ॥ ३९ ॥

यतः स्वधर्मत्यागी निन्द्योऽतो विहितातिरेकश देहपोषा न युक्त
इत्याह—आत्मानमिति । विवेकज्ञानेन धृताशयः वशीकृतान्तःकरण-
पुरुषः आत्मानं स्वस्वरूपं परमात्मार्थं च विजानीयात् चेत्तर्हि
स किं सुखमिच्छन् कस्य हेतोः सुखस्यार्थं वा लम्पटो रागी-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तावली ।

इन्द्रियलोपो भूत्वा देहं पुण्यातीत्यन्वयः "सुखार्थी वा लजेद्विधां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत्" इति वचनात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निर्वाणं शान्तिं याति ॥ ३४—३५ ॥

निर्वाणं आ उपशने यस्मिन् तस्मात् गृहात् पूर्वं प्रव्रज्य पुनः पश्चात् तान्त्रेय गृहस्थधर्मान् सेवेत चान्ताशी कर्हिन्भोजी निलंजः ॥ ३६ ॥

अनात्मा देह आत्मा न भवतीति चिन्तितः विदूकमिभ्रम-
वदित्यन्ते विदूकमिभ्रमरूपो भविष्यतीत्यतोऽधुनापि विदूकमि-
भ्रमपुरुष इत्यर्थः । त एव एनं देहम् आत्मसात्कृत्वा आत्मानमेव
नप्तेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

लौक्यता लौक्यम् अनुकम्पया सह उपेक्षेत अनुकम्पया
तद्विनिर्मुक्तयेत्यन्तराशेषादिकं न कुर्यात् तस्य तेषु
कैयट्यादिनि भावः ॥ ३८ ॥

तत्रापि मध्ये भिक्षुं विशेषतो निन्दति—आत्मानमिति । अत्र विज्ञा-
नोपादिति विधिबिद्धिनेन चायमर्थ आक्षेपलब्धो भवति ज्ञानधुना-
त्तम् । खलू आत्मनः विज्ञानीयादिति विधेर्विषयीभूतः स्याये-
त्तद्विनिर्मुक्तयेत्यन्तराशेषादिकं न कुर्यात् तस्य तेषु
कैयट्यादिनि भावः ॥ ३९ ॥

श्रीमच्छुद्धोदयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपहनवर्जितम् यतो यतो यत्र यत्र विद्यते ॥ ३३ ॥

अनिशं निरन्तरमेवम् अक्षयत्नस्तस्य यतश्चित्त निर्वाणं नैश्व-
र्यम् ॥ ३४ ॥

अनादिशुद्धमिदम् अत एव प्रशान्ता अखिला वृत्तयो
यस्य तत् ब्रह्मणः चिन्तनीयस्य भगवतः सुखेन स्पृष्टं यत्
यर्हि भवेत्तदा कर्हिचिदपि नोत्तिष्ठति ॥ ३५ ॥

ब्रह्मसुखस्पर्शाभावे तूत्तिष्ठति विषयेषु यतश्चित्तमनः स नि-
श्चो भवतीत्याह—अयं यथा धर्मार्थकामानां वर्ग आ समन्तादुपेत्य
यत्र ततो गृहात्प्रव्रज्य यदि तान् गृहस्थोचितान् धर्मादीन्
पुनः सेवेत स चान्ताशी कर्हिन्भोजी अपत्रपो निलंजश्च
भवति ॥ ३६ ॥

आत्मविदोपि अनात्मानं देहं ये श्लाघयन्ति ते निन्द्या एवे
त्याह—यैरिति । यैः स्वदेहः अनात्मा आत्ममित्रः मर्त्यो मरण-
धर्मा क्रमविदूकमस्मात् च स्मृतः चिन्तितः पुनरेतस्मात्सात्
कृत्वा श्लाघयन्ति त असत्तमाः ॥ ३७ ॥

यतिमुपलक्ष्यकृत्यान्तपि स्वधर्मत्यागिनस्तत्तद्धर्मद्वीकरणा-
र्थं निन्दति—गृहस्थस्येति, द्वाभ्याम् ॥ ३८ ॥

अनुकम्पया उपेक्षेत ननु दुरुत्सा पीडयेत् ॥ ३९ ॥

"आत्मानं चेद्विजानीयाद्यमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत्" ॥

इति श्रुत्यर्थमुपवृंहयन् जाते आत्मज्ञानेऽपि देहासक्तं निन्दति—आ-
त्मानमिति । परं देहादन्यत् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

कामनाओं की ताडना से भ्रमता हुआ मन जहाँ २ से निकले
तहाँ २ से रोक कर बुझिमान् भीरे से हृदय में रोके ॥ ३३ ॥

इस प्रकार निरन्तर अभ्यास करने वाले यति का चित्त थोड़े
ही काल में शान्ति को प्राप्त होजाता है, जैसे, कि—बिना इन्धन
का अग्नि ॥ ३४ ॥

कामादिको से लोभ को नहीं प्राप्त होने वाला शान्त होगा
सर्व वृत्ति जिसकी और ब्रह्म सुख का स्पर्श करने वाला ऐसा
यति का चित्त फिर कभी कामनाओं की तरफ नहीं उठता है ॥ ३५ ॥
जो पुरुष त्रिवर्ग के क्षेत्र रूप अपने गृह से सन्यास लेकर
त्यागी होकर यदि फिर उन विषयों का सेवन करे, तो वह निलं-
ज चान्ताशी है, अर्थात् चमन करे हुए का अलङ्कार करने वाला
है ॥ ३६ ॥

क्योंकि, जिनोंने पहले इस देह को अनात्मा और विष्टा का
भ्रम रूप समझा फिर वे ही इसको आत्मा मानकर श्लाघा करे
और पालन पोषण करे तो उनके सहस्र असत्तम निन्दनीय और
कौन है ॥ ३७ ॥

गृहस्थ होकर क्रियाओं का त्याग, ब्रह्मचारी होकर व्रतों का
त्याग तपस्वी होकर ग्राम सेवा और भिक्षु होकर इन्द्रियों की
चंचलता जिनकी है ॥ ३८ ॥

ये लोग आश्रम धारियों में नीचे हैं, और आश्रम का विडवान्
करने वाले हैं, भीहंगि की माया से मोहित ऐसे मूढों को कृपा
करके दूर से उपेक्षा करे अर्थात् उनके समीप न बैठे ॥ ३९ ॥

जिसने ज्ञान से वासनाओं का निरास किया है, ऐसा आत्म-
ज्ञानी यदि किस इच्छा से और कौन से हेतु से देह का पोषण
करेगा, और वह लपट ही क्यों होगा अर्थात् ज्ञानी ऐसा कर ही
नहीं सकता है ॥ ४० ॥

आहुः शरीरं रथमिन्द्रियाणि हयानभीषून्मन इन्द्रियेशम् ।
 वर्तमानि मात्रा धिषणां च सूतं सत्त्वं बृहद्बन्धुर^(१)मीशमृष्टम् ॥ ४१ ॥
 अक्षं दशप्राणमधर्मधर्मौ चक्रे ऽभिमानं रथिनं च जीवम् ।
 धनुर्हि तस्य प्रणां पठन्ति शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यम् ॥ ४२ ॥
 रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः ।
 मानो ऽवमानो ऽसूषा च माया हिंसा च मत्सरः ॥ ४३ ॥
 रजः प्रमादः क्षुब्धिन्द्रा शत्रवस्त्वेवमादयः ।
 रजस्तमः प्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः क्वचित् ॥ ४४ ॥

यात्रन्नुक्तापरणमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातम् ।
 ज्ञानासिभच्युतबलो द्वधदस्तशत्रुः स्वाराज्यतुष्ट उपशान्त इदं विजह्यात् ॥ ४५ ॥
 नो चेत्प्रपन्नमतदिन्द्रियवाजिसूता नीत्वात्पथं विषयदस्युषु निक्षिपन्ति ।
 ते दस्यवः सहस्रसूतममुं तमोऽन्धे संसारकूप उरुसूयुभयं क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥
 प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
 आनर्त्तेत प्रवृत्तेन निवृत्तेनाऽश्नुते ऽमृतम् ॥ ४७ ॥
 हिंसं द्रव्यमयं कान्यमग्निहोत्राद्यशान्तिदम् ।
 दर्शश्च पूर्णमाशश्च चातुर्मास्यं^(२) पशुः सुतः ॥ ४८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अज्ञस्य तु लौहयेन नरकपातापत्तेरप्रमत्तेन सदा तत्त्वज्ञाने
 यनितव्यमितोऽर्थम् “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च”
 इत्यादि श्रुत्युक्तं रथरूपकद्वारेणाह—आहुरिति, पञ्चभिः । इन्द्रियेश
 मनोऽभीषून् रथीनाहुः मात्रा आत्मादीन्वर्तमानि गन्तव्यदेशानाहुः
 सत्त्वं चित्तं बृहद्देहस्यापि बन्धुरं बन्धनं चित्तं विना ह्यनिव-
 क्षमिव शरीरं भवति ईशसृष्टिमिति बन्धनकर्ता त्वीश एवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥
 प्राणादयः पञ्च “नागः कूर्मश्च कृकलो देवदत्तो धनञ्जय”
 इत्येवं दशविधं प्राणमक्षम् अभिमानं साहङ्कारं जीवं रथिनं शुद्धं
 जीवं शरं परं ब्रह्म लक्ष्यं यथा धनुषा शरो लक्ष्ये निपात्यते
 तथा प्रणवेन जीवो ब्रह्माणि निपात्यत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

रागादयो जेतव्याः शत्रवः ॥ ४३ ॥

तत्र रजोऽभिनिधेशः क्वचिदाकूटसमाधेः सत्त्वप्रकृतयोऽपि
 परोपकारादिप्रवृत्तयः शत्रवः ॥ ४४ ॥

नृकायरूपं रथमात्मवशः उपकल्प इन्द्रियादिपरिकरो यस्मिन्
 अन्तर्भातं यावत् धत्ते तावदेव गरिष्ठानां शुरुणां चरणसेवया
 निशितं ज्ञानखड्गं विभ्रदच्युताश्रयः सन्निरस्तशत्रुरूपशान्तः
 स्वानन्देन तुष्टो भूत्वेदं रथादिकमुपक्षेतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अच्युताश्रयाभावे वाधकमाह—नोचेदिति । असन्तो बहिर्मुखः
 ये इन्द्रियवाजिनः सूतश्च ते उत्पथं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषया-
 ख्येषु दस्युषु निक्षिपन्ति हयैः सूतेन च सह वर्तमानं तमो-
 ऽन्धे तमसा व्याप्ते उरु सूर्युभयं यस्मिन् ॥ ४६ ॥

ननु, वेदविहितेष्टापूर्तादिकारिणाः पुनः कथमेवमर्थप्राप्ति-
 स्यादित्याशङ्क्य वेदोक्तकर्मणां द्वैविध्यं दर्शयन्फलभेदमाह—प्रवृत्तं
 चेति, दशभिः ॥ ४७ ॥

हिंसं द्येनादि कर्म अशान्तिदमत्वासाक्तियुक्तम् आदिशब्दा-
 र्थविवरणं दर्शयति पशुः पशुयागः सुतः सोमयागः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं मयैव शरीरिन्द्रियादः परमात्मप्राप्तिसाधनाऽनु-
 ष्ठानोपयुक्तसामग्रीत्वमुच्यते, अपि तूपनिषद्वाक्यापि—

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनःप्रग्रहं मेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

मोऽन्धनः पारमात्रेति नद्विषयो परमे पदम्” ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यादीनि संसारध्वनः पारं वैष्णवपदं प्रेष्युस्तमात्मानं रथि-
त्वेन तच्छरीरादीनि रथरथाङ्गत्वेन रूपयित्वा तदाहुरित्याह—
आहुतिरिति । शरीरादीन् रथादिभावेन रूपयन्तस्तेषां परमा-
त्मप्राप्तिसाधनाऽनुष्ठानोपयुक्तसामग्रीत्वमभीष्टदेशे प्रसोर्ध्वजिगी-
षांश्च प्रसिद्धरथादीनां साधनत्वमित्याहुर्बेदान्ता इत्यर्थः ।
शरीरं रथं रथस्थानीयमिन्द्रियाणि हयानश्चानिन्द्रियाणामश्वस्था-
नीयानामीशं मुख्यं मत्तः अभीष्टान् रश्मीन् रज्जुर्गतिं यावत्
मात्राः शब्दादीन् वर्तन्ति मार्गस्थानीयान् धिक्पात्रां बुद्धिस्तु
सारथिः सर्वत्र बलं कृद्गृहं बन्धुं देहादीनां बन्धनम् ईश-
राष्ट्रमिति यथायोगं विभक्तिरपरिगृहीतं शरीरादीनां विशेष-
णश्च ईशेन परमात्मना स्तुष्टमीशस्तुष्टम् ॥ ४१ ॥

दशानां प्राणानां समाहारो दशप्राणं प्राणादिपञ्चकं नाग-
कूर्महृत्कलदेवदत्तचक्रं जघापोपप्राणपञ्चकामकम् अक्षप्रवृत्त्या-
नीयम् अभ्यर्धमौ पुण्यपापं चक्रं पुण्यपापात्मकयोः कर्मणोर्वि-
रथत्वरूपितशरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात्तदायत्तत्वेन च चक्रत्वेन रूपयाम्
अभिमानितं देहमिमानं जीवं रथिनमाहुः तस्य रथिनः प्रणव-
मोद्धारं धनुः पठन्त्याहुः शरं तु जीवं परं परमात्मानं तु
लक्ष्यं पठन्ति “प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा प्रवृत्तस्तुष्टयस्तुष्टयः । ज-
प्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तत्त्वयोमवेत्” इति ह्यन्यत्राप्युक्तं विप्रक-
ष्टयोः शरलक्ष्ययोश्च जीवपरयोः सम्बन्धज्ञापनहेतुत्वात्प्रणवो
धनुरुक्तम् ॥ ४२ ॥

रथित्वेन रूपातजीव एव शरत्वेनापि रूपत्वेन तत्र जेतव्यानाह-
राग इति । रागः शब्दादि विषयाऽऽसक्तः द्वेषः तद्विरोधवि-
षयाऽपीति । लोभोऽसन्तोषः मोहः कार्याऽकार्याविवेकः भयमागा-
मिदुःखदर्शनज प्रतिकूलज्ञानं गर्भो गर्भः मानो बहुमानः अवमान-
स्तिरक्कारः अस्त्रया गुणेषु सत्त्वपि दोषाविष्कारः माया वञ्च-
नं हिंसा भूतद्रोहः मत्सरः परकृतद्रोहचिन्ता ॥ ४३ ॥

रजः क्रोधः स चामर्षः प्रमादोऽनवधानता एवमादयः
एतत्प्रभृतयः शत्रवो जेतव्यास्त एते रजस्तमःप्रकृतयः
कचित्सर्वप्रकृतयश्च रजस्तमसी प्रकृती कारणं येषां ते सर्व-
प्रकृतिः कारणं येषां ते चेति बहुधाहिः रजस्तमसोऽन्यतर-
मिश्रसर्वप्रकृतय इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तदेव शरीरिन्द्रियमनोविषयबुद्धिबलप्राणधर्माधर्मजीवाः रथ-
रथाङ्गादि रथरथादिभावेन परमात्मप्राप्त्युपायसाधनाऽनुष्ठानोपयु-
क्तत्वज्ञापनाय रूपिताः प्रणवजीवेशस्तु जीवपरयोः सम्बन्धज्ञान-
जनकत्वपरमात्मकशेषत्वप्राप्त्यत्वज्ञापनाय धनुःशरलक्ष्यभावेन रू-
पिताः द्वेषत्वज्ञापनाय रागादयः शत्रुत्वेन रूपिताः अथ यस्येते रथा-
दयो वयो तिष्ठन्ति स एवाध्वनः पारं वैष्णवपदमाप्नोतीति “सोऽ-
ध्वनः पारमात्मेति तद्विष्णोः परम पदम्” इति श्रुतेरर्थमभिप्रयन्
रथादिकमपि उपेक्षेन इत्याह—यावदिति । यावच्छरीरं नमीहितसा-
धने दत्तं स्वयं च तावदेव ज्ञानासिना जितरागादिशत्रुमुक्ति-
साधनमनुतिष्ठन् शरीरादिषु निःस्पृहा भवेदित्याह—यावदिति ।
मृत्कारयत्वं नरशरीररूपं रथं यावदात्मवगोपकलत्वं स्थायीनतयो
पकलत्वं यथा भवति तथा धत्ते तावदेव गरिष्ठानां महतां चरणार्च-

नयालक्ष्यं निशातं ज्ञानरूपं खड्गं दधद् विभ्राणः अस्ता निरस्ताः
शत्रवो रागादयो येन अच्युतः स्थाधितास्त्रयावयतीत्युच्यते
भगवानेव बलं यस्य तादृश उपशान्तः रागाद्यकलुषितचित्तः
स्वाराज्यतुष्टः स्वराडकर्मवदयः तस्य भावः स्वाराज्यं
मुक्तेश्वर्यं तेन तुष्टः अवश्यमच्युतः स्वाराज्यं दास्यतीति
सन्तुष्ट इदं मृत्कारयत्वादिकं विजह्यादुपेक्षेन तेषु स्पृहारहितो
भवेदित्यर्थः । इदमेतद्विस्सारकं फलं वा विगच्छितम् ॥ ४५ ॥

यद्युक्तविधौ न स्यात्तदा तस्यानर्थमाह—नेति । मोनेदुक्तविधौ
न भवेत्तदा प्रमत्तमिमं देहितमसन्तो यतिभूता इन्द्रियवाजिन
इन्द्रियागयेवाश्वाः सूतो बुद्धिश्चैवे उत्पद्यं प्रवृत्तिगामी नीत्वा
विषयकपेषु दम्बुषु निक्षिप्तमिति ते विषयाणां दम्बपः इवैः
सूतेन च सह वर्त्तमानमसुं प्रमत्तं देहितमुनेषिकं मृदुमयं
यस्मिन्नन्धे तमस्यश्वतामिधनरक्ततुल्ये संसाररूपे क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥

तदेवं वर्णाश्रमधर्मांश्च तदनुग्राहं भक्तियोगं शरीरेन्द्रिया-
दीनां तदनुष्ठानोपयुक्तत्वं तैरनुष्ठितेन वर्णाश्रमधर्मानुगृहीतेन
भक्तियोगेन स्वाराज्यप्राप्तिं सांसारिकफलविप्सनाऽनुष्ठितानां
तु धर्माणां संसृतिरूपानर्थावहन् चामिधमाऽऽ तेषामेव धर्मा-
णामिष्टापूर्तभेदेन वैविध्यं सांसारिकफलसाधनत्वेन कृतानां
प्रवृत्तकर्मोत्पत्त्यं पुनरावृत्तिहेतुत्वमुपासनानुग्राहकतया कृतानां
तु निवृत्तकर्मोत्पत्त्यं तत्त्वाऽपुनरावृत्तिहेतुत्वं चाह—प्रवृत्तमिति ।
वैदिक वेदविहितं कर्म प्रवृत्तं निवृत्तमिति द्विविधं तत्र प्रवृत्तेन
कर्मणा आवर्त्तने फलाऽनुभवाय लोकान्तरं प्राप्य तत्र तदनुभवा-
वशिष्टेन कर्मणा ततः पुनरिहावर्त्तते निवृत्तेन त्वभ्युत्पत्त्युत्पत्त्ये
तत्फलरूपममृतं मुक्तिं प्राप्य ततः पुनर्नावर्त्तते ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तनिवृत्तभेदमिन्नस्य वैदिकस्यैव कर्मण्युक्तं श्रुत्वा
हृत्संज्ञकत्वं च वक्तुं तद्विशिष्टस्तद्वान्तरमेवादर्शयति—हृत्सं-
मिति । अग्निहोत्रनामधेयकर्म आदिर्वैदिकस्य तद्विशिष्टोवादि आदि
शब्दप्राह्यान्दर्शयति—दर्शयति । दर्शयः शब्दाः कर्मनामधेयानि
पशुः पशुयागः सुतः सोमयागः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

मन्वयं वेदो हेयश्चेतिकमनेनार्थ इत्याशङ्क्य महाप्रयोजनम-
स्येवं कृतं चेदित्याशयेनाह—आहुतिरिति । अग्नीं प्रमहं इन्द्रियेशं
ओत्रादीन्द्रियनेतारं मात्राः विषयाः धिक्पात्रा बुद्धिः ईशस्य धाम
गृहस्थानीयं सर्वमन्तर्देकरणविशेषम् ॥ ४९ ॥

दशप्राणं प्राणदशकमक्षमाहुरिति सर्वत्र योज्यं प्राणापान-
व्यानोदानसमानागकूर्मकलदेवदत्तचक्रयनामानां दश प्राणाः
अभ्यर्धमौ पापपुण्यलक्ष्यो चक्रो शकटपदस्थानीय अभिमान-
महङ्कारलक्ष्यो जीव रथिनं पठन्तीत्यन्वयः । शरं तु जीवमि-
त्यत्र तु शब्देनैतत्प्रवृत्तिविशेषभेदं सूचयति—ननु खरूपभेदम्
“प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा” इति श्रुतेः । अथ देवरथस्तस्य वाबुद्धि-
रिति च परं ब्रह्म ॥ ४९ ॥

[८३]

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

मत्वादेव परमात्मानं ज्ञात्वा तत्र सायुज्यं लभते । यदुक्तम् भगवता

“ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मज्जति लभते पराम् ॥

मत्वा मामभिजानाति यावान् पश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्” ॥

इत्यस्य पञ्चदशव्याख्यार्थः भक्तिमिश्रज्ञानपरिपाकेनोपाध्यपगमे ब्रह्मभूतः अनाद्वैतचैतन्यत्वेन ब्रह्मरूप इत्यर्थः । गुणमालिन्यापगमात् प्रसन्नधर्माभावात्मा चेति स्व तत्त्वश्च पूर्वदशायामिव नष्टं न शोचति न चाप्राप्ते काङ्क्षति वेदाद्यभिमानाभावादिनि भावः । भूतेषु भद्राऽऽमद्रेषु समः बाह्यानुसन्धानाभावादिति भावः । ततश्च निरिच्छानाज्ञाविश्र ज्ञाने ज्ञानेऽप्यनभ्वरां ज्ञानान्भूतां मज्जति तत्त्वतो तस्या मत्स्वरूपवक्तृवृत्तित्वेन मयायाकात्मिनिभत्वात् अविद्याविद्येनेवपगमेऽप्यनपगमात् अत एव परां निष्कामकर्मज्ञानाद्युर्विभक्त्येन केवलां लभत इति । पूर्वज्ञानवैराग्यादिषु शोचसि-त्यर्थं फलया फलमानाया अपि सर्वभूतपञ्चन्तर्यामिण्य इव तस्य रूपप्रोपवृत्तिर्नोन्नीदिति भावः । अत एव कुरुते इत्यनुक्त्वा लभत इति प्रयोगः । साधुमुद्रादिषु मिलितां कालेन तेषु नष्टपण्यगष्टां काङ्क्षमयिण्येन तेभ्यः पृथक्तया केवलां लभत इति वत् समू-र्थायाः प्रेमभक्त्यास्तु तदानीं लाभसम्भावना नैवास्ति नापि तस्या फलं सायुज्यामित्यतः परां प्रेमलक्षणाभिनि न व्याख्येयं ननु तथा लक्षणा भक्त्या तस्य किं स्यादिकानांऽर्थान्तर्गताभ्यामेनाह—भक्त्येति । अहं यावान् पश्चास्मि तस्मां तत्त्वदार्थं ज्ञाना वा नानाविधो भक्तो या भक्त्यैव तत्त्वतो अभिजानाति “मत्वाऽहमेकया प्राज्ञः” इत्यादिमदुक्तः । यस्मादेव तस्मात्तत्त्वतया भक्त्यैव तदनन्तरं विद्योपराभावात्तरकाल एव मां ज्ञात्वा मां विशते मत्सायुज्यसुखपनुप्रवति मम मायानीत-त्वात् विद्यायाश्च मायात्वात् विद्ययाऽऽहमगम्य इति भावः यत्—

“साङ्ख्ययोगो च वैराग्यं तपोभक्तिश्च केशवे ।

पञ्चपर्वेति विधेयं यथा विद्वान् हरिं विभेत्” ॥

इति विद्यावृत्तित्वेन भक्तिः श्रूयते मत्सायुज्यं सुखमनु तत् खलु ह्यदिनीशक्तिवृत्तेरेव कला काचिद्विद्यालाफलपार्थं विद्यायां प्रविष्टा यथा कर्मसाफल्यार्थं कर्मयोगेऽपि प्रविशति तथा विना कर्मज्ञानयोगादीनां श्रममात्रत्वात्केरतो निर्गुणा भक्तिः सर्वगुणमय्या विद्याया वृत्तिवस्तुतो न भवतीति किञ्च “सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्” इति स्मृतः । सत्त्वजं ज्ञानं विद्वैद्य यथा तथा भक्त्युत्थं ज्ञानं भक्तिरेवेति ज्ञानमपि द्विविधं द्रष्टव्यम् ॥ ४५ ॥

अच्युतबलत्वाभावे साध्यं न सिद्धेयत् प्रत्युताधःपातश्चेत्याह—नोचेत् यदि रथिनो बलं न स्यात् पक्षे जीवस्य यदि भक्तिर्न स्यादित्यर्थः । प्रमत्तं जीवं बलाभावेऽपि लक्ष्यवेद्यार्थं रथा-योगदशमेव प्रमादः पक्षे भक्त्यभावे सुमुक्तैव प्रमादः ते दृश्यवः रागद्वेषाद्याः ॥ ४६ ॥

ननु, विषयभोगोऽपि शास्त्रेण विहितो न केवलं निषिद्ध एव सत्यम्, अधिकारिभेदात् फलभेदाच्च तत्र व्यवस्थादृष्टव्याह—प्रवृत्तं ज्ञेयं, दशमिः । जावर्त्तते गृहस्थाः अमृतमश्नुते यतिः ॥ ४७ ॥

हिंस्र इयेनादिकर्म अशान्तिदं अत्यासक्तिप्रदम् । आदिशब्दाश्च विद्वद्योति—दर्शयति । पशुः पशुभागः सुतः सोमयागः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्लकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च” इत्यादि श्रुत्यर्थमुप-बृंहयत् श्रीगुरुप्रसादलक्ष्मणानभक्तिक्रियां सुहृदवेहादिसम्पन्नो मुक्तो भवेदिति उपदिशति—आहुरिति, पञ्चमिः । शरीरं रथमिन्द्रियाणि हयान् इन्द्रियेश मनोऽभीष्टान् रथमिन्द्रियाणां शब्दादि-विषयान् वर्यानि उल्लङ्घनीयान् देशान् धिषण्यां बुद्धिं सूतं सत्त्वं चित्तं ईशेन जीवकर्मातुसारिणा सृष्टं गृहद्वयान् पशून् बन्धनमाहुः ॥ ४९ ॥

प्राणायानव्यानोदानसमाननागकर्मकलकलैव तत्त्वज्ञयाऽभिधे-दशप्राणमक्षय्यं अमोघमौ चक्रे अभितो देहादौ गानो यत्नं ते साधनावस्थावन्ते जीवं रथिनम् प्रणव्य भगवन्मन्त्रं धनुः पापघ्नं जीवं विमुक्ताभिमानं सिद्धावस्थावन्तं शरं गन्धारं परं पुरु-षोत्तमं लक्ष्यं गन्धं पठन्ति, प्रणवादिभिरभ्यस्यन्तजपामाभिधौ जीवौ भगवन्तं प्राप्नोतीति फलितोऽर्थः ॥ ४९ ॥

शत्रूनाह—राग इति । द्वाऽध्यायः ॥ ४९ ॥

रजोऽभिनिवेशः स्वरूपकृतयोऽपि बहुपुरुषकर्मप्रवृत्तिपा-रिणयो हि साधनावस्थायां दिता अपि ध्याननिष्ठस्य शत्रव्य एवात आह—सत्त्वप्रकृतयः कञ्चिदिति ॥ ४९ ॥

आत्मवशः स्वायत्तः उपपन्न इन्द्रियादिनामकाश्वादिपरि-करां यस्य तथा भूतं नृकायस्य यावद्वले तादृशे गरिष्ठस्य गुरोश्चरणसेवया निशिर्न ज्ञानखड्गं दृष्ट्वा अच्युतबलः भग-वदन्त्यभक्तः जितरागादिः सन् स्वायत्ततुष्टः भगवद्विज्ञाना-न्वेन तुष्ट इदं संसारं विजह्यान् मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

गुरुचरणसेवाबलवज्ज्ञानभक्त्यभावे संसारनिवृत्तिर्न स्यादि-त्याह—नोचेदिति । अलन्तो भगवद्विज्ञानभक्त्यनुपयुक्ताः ये इन्द्रि-यावाजिनः सूतश्च ते उत्पथं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषयदस्युप-निक्षिपन्ति ते दृश्यवस्तु अभ्यं रथिनम् उरु मृत्युस्यं यत्र तस्मिन् तमोन्धे तमसा व्याप्ते संसारकूपे क्षिपन्ति ॥ ४९ ॥

एवं भगवद्विज्ञानभक्तिसम्पन्नो मुक्तो भवेत्तदसम्पन्नः संसारं प्राप्नोतीत्युक्तम् । अथ प्रवृत्तकर्मनिष्ठतया तस्यैव भगवद्विज्ञानभक्तिही-नस्य धूम्रमागैणावृत्त्या संसारं निवृत्तकर्मनिष्ठतया तस्यैव भग-वद्विज्ञानभक्तिसम्पन्नस्याचिरादिसाक्षात्प्राप्तिमुक्तिं चाह—प्रवृत्तमिति, दशमिः । अमृतं मोक्षम् ॥ ४९ ॥

प्रवृत्तं कर्माह—हिंसामिति, द्वाऽध्यायः । हिंस्र इयेनादिकर्म पशु-शब्दः पशुभागपरः सुतः सोमयागः ॥ ४९ ॥

भाषा टीका ।

बुधजन इस शरीर को ईश्वर का बनाया हुआ रथ कहते हैं, इसमें इन्द्रियें घोड़े हैं, इन्द्रियों का ईश अर्थात् नियन्ता एसा मन बागडोर है, विषयों की वासनायें गमन के मार्ग हैं, अथवा प्रदश हैं बुद्धि सारथी है और चित्त इसका बन्धन है ॥ ४९ ॥

एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं हुतं प्रहुतमेव च ।

पूर्वं सुरालयाऽऽरामकूपाऽऽजीव्यादिलक्षणां ॥ ४६ ॥

द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्च^[१] धूमो रात्रिरपक्षयः ।

अयनं दक्षिणं सोमो दर्श ओषधिवीरुधः ॥ ५० ॥

अन्नं रेत इति क्षमेश ! पितृयानं पुनर्भवः ।

एकैकश्येनानुपूर्वी^[२] भूत्वा भूत्वेह जायते ॥ ५१ ॥

निषेकादिदमशानन्तैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः ।

हन्दित्रयेषु क्रियायज्ञान् ज्ञानदीपेषु जुह्वति ॥ ५२ ॥

इतिवाशि मनस्यूर्मी वाचि वैकारिकं मनः ।

वाच नर्शासमाज्ञापे तमोङ्कारे खरे न्यसेत् ।

ओङ्कारं बिन्दौ नादे^[३] तं तं तु प्राणो महत्पमुम् ॥ ५३ ॥

अग्निः सूर्यो दिवा प्राहः^[४] शुक्लो राकोत्तरं खराट् ।

विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्ष आत्मा समन्वयात् ॥ ५४ ॥

भाषा टीका ।

और इहाँ प्राण अन्न अर्थात् धृति है अन्नम और धर्म ये दोनों चक्ष (पहिये) हैं, उसमें अग्निमानो जीव चढ़ने वाला रथी है, इनका प्रणव (ओङ्कार) ही धनुष है और शुद्ध जीव-स्वरूप ही बाण है, और लक्ष्य (निशाना) परमेश्वर है अर्थात् जैसे बाण निशानों में लगता है ऐसे ही जीव को परमेश्वर में लगना चाहिये ॥ ४२ ॥

राग, द्वेष, लोभ, शोक, मोह, भय, मद, मान, अंजमान, अतुष्या, माया, हिंसा, मत्सर, ॥ ४३ ॥

रजोगुण, प्रमाद, भुषा, निद्रा, ये सब जीतने के योग्य इसके शत्रु हैं। और रजोगुणी तमोगुणी प्रकृति तथा कश्चित् सत्तागुणी प्रकृति भी शत्रु है ॥ ४४ ॥

जब तक मनुष्य देह रूप रथ अपने वश का और समर्थ है तब तक ही गुरुजनों के चरखों की सेवा से तीक्ष्ण ज्ञानरूप खड्ग को धारण कर परमेश्वर के बलका आश्रय लेकर सर्व शत्रुओं का अन्त (नाश) कर उपशान्त होकर ब्रह्मानन्द में मग्न होकर इस रथादिक की उपेक्षा कर देवे ॥ ४५ ॥

यदि अच्युत अर्थात् अपने भक्त के कार्य से कभी न चूकने वाले श्रीगोविन्द के बल का आश्रय न लेवेगा तो कुछ इन्द्रियरूप-घोडे और बुद्धि रूप सारथि ये सब इस रथी को उत्पथ अर्थात् कुमार्ग में लेजाकर बिषयरूप सोरों में छोड़ देते हैं। वे चोर, घाडा और सारथि सहित इस रथी को बड़े मृत्यु के भय वाले

संसार रूप घोर अंधकूप में डाल देते हैं ॥ ४६ ॥

वैदिक कर्म दो प्रकार का है एक प्रवृत्तकर्म, दूसरा निवृत्तकर्म तहां प्रवृत्तकर्म के आचरण से फिर पुनरावृत्ति होती है, और निवृत्ति प्रधान कर्म के आचरण से अपुनरावृत्ति पूर्वक अमृत (मोक्ष) को प्राप्त होता है ॥ ४७ ॥

हिंसा प्रधान इवेनपागादि द्रव्यमय काश्य अग्नि होवादि ये अशांतिप्रद है, और दर्श, पौष्णमास, चातुर्मास्य पशुयोग सोमयाग ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हुतं वैश्वदेवम् प्रहुतं बलिहरणम् एतत्सर्वमिष्टमुच्यते एत-
देव यदि काम्यप्रशान्तिदश्च तर्हि प्रवृत्ताख्यमपीत्यर्थः । आजीव्यं
प्रपादि ॥ ४८ ॥

प्रवृत्तेन कर्मणा आरोहानरोहाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह, द्रव्यस्य
चरुपुरोडाशादेः सूक्ष्मो विपाकः परिणामो देहान्तरारम्भको येन-
सम्परिणवको गच्छति य एव श्रुतौ अपशब्देनोक्तः “इति तु
पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवत्सो भवन्ति” इति पाठान्तरे द्रव्य-
शब्देन तेजोमात्राशब्देकानिन्द्रियाणि ऊष्मविपाकशब्देन हृद-
याग्रप्रद्योतः तथा च श्रुतिः “स इमास्तेजोमात्राः समश्वाद्-
दानां हृदयमेवान्वक्रामदिति तथा तस्य हेतस्य हृदयाग्र प्रद्यो-
तते तेनैव आत्मा निष्क्रामति” इति धूमादिशब्देभ्यस्तत्त्वदशमा-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इह ब्रह्मिण्यवा ओषधिवनस्पतयस्तिक्ष्णमाषा जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्पतन्तरे यो यो ह्यहमस्ति यो यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवति तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा चण्डालयोनिं वा अथ य इह कप्यचरणा अभ्याशो ह यत्ते कप्यां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा" इति तत्रारोहण-दशार्था धूमाद्यभिमानिदेवतालोकगमनमेव धूमादिभावः, अवरोहणो त्वाकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षेषु तद्भावोनाम तत्संसर्गकृततत्सादृश्याप-त्तिरेव "तस्मात्प्राप्यपत्तिरुपपत्तेः ३१।२२। इति शारीरकन्यायात् ब्रह्मादिभावोनाम जीवान्तराभिष्टितब्रह्मादिसंश्लेषमात्रम् "अन्याभि-ष्टितं पूर्ववदभिलापात् ३१।२४। इति न्यायात् एवंवाच्यः । द्रव्यसूक्ष्म विपाक इति द्रव्यसूक्ष्मविपाकादय इत्येते सोमपर्यन्ताः पितृयानं दर्शादयो रेतःपर्यन्ताः पुनर्भयः गर्भाधानादिमृगशान्तैः संस्कृत इष्टादिकारी आनुपूर्व्यात्क्रमेण भूत्वाभूत्वा रात्र्यादीन् प्राप्य प्राप्य पुनरिह जायते इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अथापुनर्भवं देवायानं चक्षुः नेन जिगमिषोर्निवृत्तधर्मानिष्ठस्य तावत् कृत्यमनुसन्धानमाह—इन्द्रियेष्विति प्राण्यामज्ञानदीपेषु ज्ञानदीपकेषु चक्षुरादीन्द्रियेषु क्रियायज्ञानकर्मैन्द्रियव्यापारान् जुह्वति देवया-नेन जिगमिष इति शेषः । चक्षुरादिभिर्ज्ञानैन्द्रियैः पाणिपादा-दिकर्मैन्द्रियाणि नियच्छेयुरित्यर्थः । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ज्ञाने-न्द्रियाणि सङ्कल्पविकल्पादिकृपोर्मिमति मनसि लब्ध्वाति मनसा नानि नियच्छेयुरित्यर्थः । वैकारिकं सर्वोत्तरं वाचि शास्त्रात्मिका-यां मनः मनसः उच्छास्त्रप्रवृत्तिं निरुज्यादित्यर्थः । वाचं वक्ष्येसमागताये पञ्चाशदक्षरात्मिकामनुसन्द्धीरन् वक्ष्येस-माप्रायमोङ्कारेऽन्तर्गतं विदुः तमोकारं बिन्दुनादे चतुर्थ्या मात्रायां बिन्दुनादश्च प्राणो प्राणसहचारिणि मकारवाच्ये जीवे आ-चक्ष्वेनान्तर्भावयेयुः । अमुं जीवं महति महदात्मनि परब्रह्मणि समर्पयेयुरिति मुमुक्षोरनुसन्धानप्रकारउक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ तस्य गतिहेतुभूतमर्चिंरादिमार्गमंशतो दर्शयति—अग्निरिति । अभ्यादिशब्दास्तदभिमानिदेवतापरा अत्र न क्रमविबद्धा श्रौतक-मविरोधात् ननु सूर्योऽग्नेरनन्तरं दिवसादिभ्यः पूर्वं श्रूयते किन्त्वे-वम् "तद्य इत्यर्थे विदुष्ये चेमेऽरथ्ये अर्थां तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभि-संभवन्त्यर्चिषोऽहर्ह आर्प्यमाशुपक्षाद्यान्षडुदङ्छेतिमासांस्तान्मा-सेभ्यः संवत्सरं सम्वत्सरादादित्यमादित्याचन्द्रमसं चन्द्रम-सो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्मगमयत्येष देव-यानः पन्थाः" इति । अत्र सम्वत्सरादनन्तरं वायुं विद्युतोऽनन्तरं वरुणोन्द्रौ च जानीयात् कौपीतकिब्राह्मणे "एतं देवायानं पन्थानमापद्याऽग्निर्लोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकम्" इति श्रव-णात् खराडत्रामानवः प्रजापतिर्वा अयं च सकलश्रुत्यविरो-धेन निर्यातिः क्रमो वरदगुरुभिरभिहितः "अग्निरहःसितपक्षा-नुदगयनाब्दमरुदकैन्दुर । अपि वैद्युतवरुणोन्द्रप्रजापतीनातिवा-हिकानाहुः" इति पूर्वान्होराका चानधीतशाखान्तरेष्वामन्तव्यौ उक्त-

रम् उत्तरायणम् एवं मुक्तप्राप्यभगवत्लोकमार्गो दर्शितः तत्र प्रा-प्यभ्य भगवतश्चतुर्थ्यहविशिष्टतामाह—विश्व इति । यथा सर्वं जसंहितायाम् "सृष्टिस्थित्यन्तकारिण्यः शक्यस्तत्र ऊर्जिताः" इत्युपक्रम—

"अकारशक्तिर्विश्वाख्या उकाराख्या तु तैजसी ।

मकारशक्तिः प्रज्ञाख्या तासां रूपं पुनःशृणु" ॥

इत्यादिना जाग्रदाद्यवस्थान्वयादिकमुक्त्वा—

"एतास्तिष्ठो दशास्तिष्ठः शक्तीः समीक्षयन्ति ताः ।

अनिरुद्धादिरूपास्ताः भोक्तुः शक्तीर्विचिन्तयेत् ॥

अर्द्धमात्राधिषा दिव्याऽप्रकाशार्थप्रकाशिका ।

वासुदेवमयी शक्तिं विद्धि तामनुपस्कृताम्" ॥ इत्युक्तम्

अतः सृष्ट्यधिष्ठाता जाग्रदवस्थानिर्वाहकोऽनिरुद्धो विश्व-स्थित्यधिष्ठाता स्वप्ननिर्वाहकः प्रद्युम्नस्तैजसः संहति-शक्त्यधिष्ठाता सुषुप्तिनिर्वाहकः संकर्षणः प्राज्ञः एने चाऽकारो-कारमकारवाच्याः । सर्वकारणभूतः सर्वशक्तिमोक्षप्रदः प्रणवाय-मात्रावाच्यो वासुदेवस्तुर्गश्चतुर्थमात्रासहितप्रणवस्य पूर्वमनुसन्धे-यतया प्रकृतत्वादेवं तस्यार्थः फलदशार्था प्राप्यतयोक्तः । इदं प्रदर्शनार्थमुक्तम् । परव्यूहविभवादिस्वभावस्थितिनिर्वाहकः भगवान् मुक्तप्राप्य इत्यर्थः । समन्वयार्थलक्षणां द्यूहादीनां प्राप्या-न्तर्भावादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदं देवायानं प्राहुर्वेदान्ता इति शेषः । आत्मयाजी परमात्मो-पात्मकः अनुपूर्वशः क्रमेणाऽर्चिंरादीन् प्राप्य उपशान्तः निःशेष-निवृत्त आत्मा प्रकृतिर्वस्य तादृशः आत्मानि परमात्मनि स्थितः आधेयतया स्थितः आत्मन्यविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाएकयुक्तं ब्रह्मात्मके स्वस्वरूपे स्थितः उक्तविषयब्रह्मशेषत्वेनात्मानमनुभव-क्षित्यर्थः । पुनस्ततो न निवर्त्तने एवं देवयानपथगोभूत्वा न निवर्त्तने जन्ममरण्यादिकं तद्धेतुभूतपुनरावृत्तिं च न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

"नैते स्तुती पार्थजानन्योगी मुह्यन्ति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जन !" ॥

इति श्रीभगवदुक्तमार्गद्वयचिन्ताफलमाह—य एत इति । यः पुमान्मुमुक्षुर्वैदनिर्मिते वेदबोधिते एते पितृदेवानां ग्रन्थे वर्त्तनी देव-यानपितृयाने शास्त्रात्मकेन चक्षुषा वेदं सोऽपि पुमान्मुह्यति जनस्थोपीति पाठे, वेदस्योऽपीत्यर्थः । खानुष्ठेयभगवद्भक्तियोगेन मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हुतं वैश्वदेवं प्रहुतं हुत्वा बलिहरणमेतद्वयमिष्टं सुरालया-दिविपाकान्ताः पुनर्म आजीव्याः सर्वसेव्याः कुट्टिममूला विस्तृ-तशाखाः तरवः ॥ ४८ ॥

द्रव्यसूक्ष्मविपाकः पुरोडाशादिद्रव्यजनितापूर्वं फले धूम-इत्यादिना धूमादिशब्दाव्यादेवताश्चाऽत्र गृह्यन्ते इति ज्ञानव्यस्र अपक्षयः कृष्णपक्षः सोमश्चन्द्रः पर्वदर्शशब्देन तत्प्रयुक्तकर्म-विशेषो ऽत्र तु तदभिमानिदेवा उच्यन्ते, अनेन मार्गेण गतस्य

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गतिप्रकारमाह—ओषधीति । पितृयानं गतः भस्ववृष्ट्यादि-
द्वारेण भुवं प्राप्तः ओषध्यादिर्भवति ॥ ५० ॥

अन्नरूपेण पितरं प्रविश्य रेतोरूपेण मातरं चेति पुनः
पुनर्भवतीति पुनर्भवः, स्यादिति शेषः । न केवलमोषध्यादिभावो-
ऽस्य, किन्तु धूमादिभावो ऽप्यस्तीति भावेनोक्तं विशदयति—एकै-
कस्येति । अत्रानुपूर्व्यात्क्रमात् । “अथ इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमि-
युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति” इत्युपक्रम्य “यो यो ह्यन्नमस्ति
या यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवत्यन्ते” अनेनायमर्थः प्रप-
ञ्चयते ॥ ५१ ॥

अत्र च “त इह रमणीयचरणाभ्याशो ह यस्ते रमणीयां
योनिरामपद्येरन् ब्राह्मण्येति वा” इत्यादेरभिप्रायं दर्शयति—निषे-
कादीति । निषेको रेतःसेकः अनेनापि पुनर्भव इत्यस्य भावो
विवृत इति ज्ञायते देवयानापरपर्यायाचिरादिमार्गाभिमानिदेव-
चक्र वदिष्यस्तन्मार्गागतावित्थंभूतसाधनमाह—इन्द्रियेष्विति ।
क्रियायज्ञानं क्रियात्मकयज्ञाभिमानिदेवान् ज्ञानं दीपयन्ति जन-
यन्तीति ज्ञानदीपानि ज्ञानमेव दीपो येषां तानि तथा तेष्व-
न्द्रियेष्विन्द्रियाभिमानिदेवेषु जुह्वति इवन्तं नाम तत्तद्वशात्वेन
स्मरणं, तदुक्तम्—

“यज्ञाभिमानिनो देवान् स्मरन्तीन्द्रियमानिनम् ।
वशांस्तान्मनो मानिसुरेन्द्रस्य वशे स्थितान् ॥
वेदात्मिकायाः पार्वत्यास्तं तां रुद्रवशे स्थिताम् ।
वशोत्रयात्मक रुद्रं शेषे तु प्रणवात्मके ॥
बिन्दुरूपे सरस्वत्यां तं तां तस्यां पुनर्न्यसेत् ।
मूलस्थनादरूपायां तां वायौ तं जनार्दने ।
प्रकृत्यामथवा प्राणं तामेव पुरुषोत्तमे” ॥

इति ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणि तदभिमानिदेवान्मनसि मनोभिमानोन्द्रवशे
नानेवं पूर्ववत्स्मरन्तीति शेषः । विशिष्टाकारपराक्रमजगत्तन्त्रं
कर्मास्यास्तीति वैकारिकं मनो ऽभिमानिनमिन्द्रं वाचि वेदाभि-
मानिन्यां पार्वत्यां तामुमां वर्णसमाप्तायि पदवर्णस्वरकमाणां
सम्यगागनायः सप्रदायो ऽन्यथापाठलक्षणां यस्मिन् स तथा
अकारोकारमकाराणां त्रयाणां वर्णानां समाप्तायो मेलनं
यस्मिन् ओकारे स तथा तस्मिन् तदभिमानिनि रुद्रे स्थिता
मिति शेषः । तुशब्देन भार्याभर्तृभावं पूर्वस्माद्विशिनष्टि; न रुद्रम्
ओङ्काराभिमानिनि स्त्रीं परमात्मानं रमयतीति स्वरः शेषः तस्मिन्
स्थितं न्यसेत् मनस्तद्विषय करोति ॥ ५३ ॥

तमोङ्कारं शेषं बिन्दुनादे बिन्दुनादरूपसरस्वत्यां तदाधार-
त्वेन स्थिते तुशब्देन पूर्वयोरेकत्र त्वमत्र स्त्रसामिभावं सूच-
यति—तां बिन्दुरूपां मूलाधारस्थनादरूपायां प्रकृतिनाम्न्यां सर-
स्वत्यामेकीभूय स्थितिशब्देन तयोरेकत्वं दर्शयति—न तां नाद-
रूपां प्राणं प्रकृष्टानन्दरूपं वायौ स्थिताम् अत्रापि तुना भार्या-
भर्तृभावमाह—अमुं वायुं महति जनार्दने स्थितं स्मरेत् अथवा
प्राणनामानं वायुं महति प्रधाने प्रकृतिशब्दवाच्ये स्थितं अमु-

मत्तं प्रकृतिनामानं महति पुरुषोत्तमे स्थितमिति महति शब्दो
द्विरावृत्त्या व्याख्येयः एतत्सर्वं बिन्दुरूपसरस्वत्यां तं तां तस्यां
पुनर्न्यसेत् इत्यादिपूर्वोक्तेन मानेन सविस्तरमुक्तम् । इदानीमचिरा-
दिमार्गे देहादुत्क्रान्तस्य ज्ञानिनः प्राण्यान् देवानाह—अप्रिरिति ।
दिवा दिवसाभिमानो शुक्र शुक्रपक्षाभिमानो राका पूर्वमास्य-
भिमानिनी उत्तरमुत्तरायणाभिमानिनी खरादिन्द्रः ॥ ५४ ॥

अत्र न केवलमग्न्यादय एव प्राण्याः, अपि तु विश्वाद्या अनिरु-
द्धाद्या भगवतो मूर्तिविशेषाश्च प्राण्या इत्याशयेनाह—विश्व इति ।
अथशब्देनाग्निरुद्धादिग्रहणं तेषामुभयेषां विष्णुरूपत्वं सूचयति,
“विश्वाद्या अनिरुद्धाद्यास्त द्विधा संप्रकीर्तिताः ।

विष्णुरूपास्तदन्ये च तान्सर्वोन्धाति मोक्षगः” इत्युक्तेः
किञ्चान्ये च दिवस्पुत्रास्तशिकटवर्त्तिनः सन्ति ते ऽप्यथ
शब्देन सूचिताः—

“तदन्ये च दिवस्पुत्राः सर्वे च द्युसमीपगाः ।

ते दिवं प्रापयन्त्येनं स वायुः स हरि पृथक् ॥

विश्वादिरूपं तुर्यं वासुदेवश्च नापरः” ।

इत्युक्तेः गतिकमोक्षनेन ज्ञानव्यः । न परं विश्वादिक्तेष्वप्युक्तं
किन्तु तन्मूलरूपां हरिराप्यव्य इत्याह—आत्मेति । आत्मा विश्वा-
दिरूपो हरिः सम्यगन्वीयते अनेन ज्ञानेनेति समन्वयः तदुक्तं
स हरि पृथग्विश्वादिरूपमिति वासुदेवो तुर्यादन्यो नेत्याह—
तुर्य इति । तुर्य आत्मा वासुदेवः “अत सातत्यगमने” इति
आतोः सततगमनं व्याप्तिः “यश्चाऽस्य सततोभावः” इति श्रुतेः
सर्वत्र वसनशीलत्वात् क्रीडारूपत्वात् जपाकुसुमाद्युपाध्यनावि-
द्धस्फटिकवर्त्तिमलज्जानरूपत्वाद्वासुदेवः—

“शुद्धस्फटिकसंकाश वासुदेव निरञ्जनम्” इति स्मृतिः ।

पेकात्म्यप्रत्ययं सारं प्रपञ्चोपशमं शिवम् ।

अद्वैतं तुर्यं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः” ॥ इति स्मृतः

तुर्यश्च वासुदेवश्च नापर इति च किञ्च मार्गस्थानां सर्वेषां देवाना-
मपि परमात्मनि समन्वयो ऽस्तीति ज्ञापनाय समन्वय इत्युक्तम्
एतस्य नाम निर्दिशति । देवयानमिति । “संवत्सरो वै प्रजापतिस्त-
स्यायने दक्षिणं चोत्तरं च” इत्यादेश्य ‘एतस्मात् पुनरावर्तन्त
इत्येष निरोधः” इत्यन्तं वेदान्ताः प्राहुरित्यन्वयः । अस्थफलमाह
भूत्वेति । अनुपूर्वशः क्रमेणोपपत्तिपरि सुखादिभिराधिकां भूत्वात्मस्यो
मुक्तो न निवर्तत इत्यन्वयः कुत आत्मयाजी परमात्मपूजकत्वात्
पुनरावृत्तिच्छापि तस्य नास्तीति भावेनाह, उपशान्तात्मेति ।
पूर्णानन्दस्वरूपः धूमादिमार्गवदस्यापि पुनरावृत्तिभारस्ति किमि-
त्यतो भूत्वेति ॥ ५५ ॥

ननु, किमेतज्ज्ञानेन प्रयोजनम् ? येनावश्यं वक्तव्यतामिषादिति
तत्राह—य एने इति । जनस्थो देहस्यः “तद्य इत्थं बिभृयं त्रमरणं
श्रद्धातप इत्युपासते तेष्वमभिसम्भवन्ति” इत्यादिना शास्त्रेण न
केवलं मोहं प्राप्नोति नीचां गतिमपि न यातीत्यतोपीत्युक्तं
“भक्तिमान्मार्गविज्ञैव नीचां गतिमवाप्नुयात्” इति स्मृतः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

हुते वैश्वदेवं प्रहुते बलिहरणम् एतत् सर्वमिष्टमुच्यते आ-
जीव्य प्रपादि ॥ ४६ ॥

प्रवृत्तेन कर्मणा आरोहावरोहाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह-द्रव्येति ।
सोमपथ्यन्तम् आरोहणे सोपानानि दर्शयति-प्रथमं द्रव्यस्य चरु-
पुरोडाशादेः सूक्ष्मो विपाकः परिणामः देहान्तरारम्भकः येन परि-
ष्कृता गच्छति य एव श्रुतावपशव्देनोक्तस्ते प्रथमं प्राप्नोति तथा हि
“इह तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इति द्रव्यमूष्म-
विपाकश्चेति पाठे द्रव्यशब्देन तेजोमात्राशब्दोक्तानिन्द्रियाणि ऊष्म-
विपाकशब्देन हृदयाग्रप्रद्योतः तदा च चतुर्कर्मसाधः । तानिन्द्रियाणि
प्रथमं प्राप्नोति ततो नियोगाकाले हृदयाग्रप्रद्योतं प्राप्नोति ततो धूम-
मित्येव कर्म । तथा च धृतिः “य इमास्तेजो मात्रा समश्वाद्-
दानो हृदयमेवानुचक्रमति” तथा च इति तस्य “द्वैतस्य हृदय-
स्याग्रं प्रद्योतते तेनैवात्मा निष्क्रामति” इति अमादिशब्दैस्तत्तदभि-
मानिन्यो देवता उच्यन्ते ततो धूमाभिमानिनी देवता प्राप्नोति
ततो राडयभिमानिनीमित्येवं अपत्त्यः कृष्णपक्षः सोमः चन्द्र-
लोकः धूमाद्यातिवाहिकदेवताभिः सोमं लोकं प्रापितो भोगान्
भुङ्क्ते इत्यर्थः । तत्र भुक्तभोगस्य तस्यावरोहप्रकारमाह-दर्श इति ।
चन्द्रक्षयवत्या अमापारम्यया भोगदेहक्षया लक्षितः ततो वृष्ट्या-
दिद्वाराण्य ओषधिवीरुधादि ॥ ५० ॥

ततोऽत्र तदेव भुक्तं रेतः हे देवेश ! उक्तमवरोहप्रकारं
व्याचष्ट-एकैकस्थेनेति । क्रमेणौषध्यादिकं भूत्वेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

तत्र मुख्यं कर्माधिकारिणमाह-निषेकादिष्विति । प्रवृत्तकर्म-
निष्ठमुक्त्वा निवृत्तिकर्मनिष्ठस्याचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाह,
इन्द्रियेषु ज्ञानेन दीप्यन्ते इति तेषु क्रियायज्ञानं जुहोति इष्टा-
पूर्वादीनां क्रियायज्ञानाम् इन्द्रियव्यापारमयत्वादिन्द्रियतावन्मा-
जनां भावयतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ऊर्मां शोकमोहादितरङ्गा-
त्मके तादृश मनोवाचि विध्वज्यादिलक्षणायां तथैव मनः कर्तृ-
त्वादिविकारवद्भवतीत्यर्थः । वर्णानां समाप्त्याये समूहे तद्विशे-
षत्वाद्वाचः स्वरं स्वरत्रयात्मकं तच्च बिन्दुं नादे तच्च नादं प्राणो-
मूत्रात्मनि अमुं प्राणं महति ब्रह्मणि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अग्निरिति तत्तदभिमानिन्यो देवता ताः प्राप्नोतीति पूर्ववत्
दिवा अहः अहः तस्यैवान्तं शुक्रं शुक्रपक्षं राका तस्यै-
वान्तः उत्तरमुत्तरायणं स्वराद् ब्रह्मा एवं ब्रह्मलोकं गतस्य तस्य
भोगावसाने मांक्षप्रकारमाह-विश्वः स्थूलोपाधिः स्थूलं सूक्ष्मे
प्रविलाप्य सूक्ष्मोपाधिरनैजसो भवति सूक्ष्मं च कारणे प्रविलाप्य
कारणोपाधिः प्राज्ञो भवति कारणं च सर्वसाक्षित्वेनान्वयात्
साक्षिस्वरूपे विलाप्य तुर्यं आत्मा भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अचिरादिमार्गस्थो भूत्वा अनुपूर्वशः आनुपूर्व्यक्रमेण ॥ ५५ ॥

वेदेन निर्मिते “तेजना धूममभिसम्भवन्ति” इत्यादिना “तेऽचि-
रभिसम्भवन्ति” इत्यादिना च जनस्थोऽपि देहस्थोऽपि ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हुतं वश्वेदं प्रहुते बलिहरणमितिष्टम् पूर्वन्तु सुराज्यादि
तत्राजीव्यं जलाभदानादि एतत् प्रवृत्ताख्यम् भवति ॥ ४६ ॥

प्रवृत्तकर्मफलं जन्ममरणलक्षणं संसारं धूममार्गोहावरो-
हाभ्यां दर्शयति-द्रव्येत्यादिद्व्याभ्याम् । द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेः
सूक्ष्मो विपाकः परिणामो देवादिवेहारम्भको भूतसूक्ष्मात्मक-
स्तेन तदाहुतो जीवो लक्ष्यते धूमादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्यो देवताः
बोध्याः अपत्त्यः कृष्णपक्षः सोमः सोमलोकः भूतसूक्ष्मावृता
जीवः धूमाद्यातिवाहिकदेवताभिः सोमलोकं नीतो भोगान्भुङ्क्ते
स पुनर्भोगावसाने बधेह देहं प्राप्नोति तथा अवरोहप्रकारं सूचयति,
दर्श इति । दर्शं चन्द्रो यथा अदृश्यो भवति तथा अदृश्यं विलीन-
देवदेह इत्यर्थः । उपमादीनां लोपादत्र लुप्तोपमालङ्कारः ततो मेघा-
दिद्वारा ओषधिवीरुधः ओषध्याद्याश्लिष्टो भवति ॥ ५० ॥

ततोऽत्र भवति अन्नसंश्लिष्टो भवति ततो रेतो भवति अन्ने
पितृभुक्ते तद्वीर्यसंश्लिष्टो भवति एवमेकैकस्थेन प्रत्येकं क्रमेणा-
ऽनुपूर्वं भूत्वा भूत्वा तत्तत्संश्लेषं प्राप्य इह मातृयानौ जायते हे
क्ष्मेश ! इति पितृयानं पुनर्भोगोपलक्षितजन्ममरणप्रवाहलक्षणं सं-
सारहेतुरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

तदधिकारिणमाह-निषेकादित्यर्जुनः । अथ निवृत्तकर्मनिष्ठा देव-
यानेन परब्रह्मावापदिलक्षणं मोक्षं प्राप्नुवन्तीति वक्तुं तेषां स्थूल-
देहत्यागवेज्जायां यत्कृत्यं तदाह-इन्द्रियोष्वति, द्वाभ्याम् । ज्ञानेन
जीवेन दीप्यन्ते इति तथा आत्मप्रकाशितेषु इत्यर्थः । क्रियायज्ञानं
क्रिया सुमुमुक्षुयोग्यं प्रत्यहमनुष्ठेयं निवृत्तं कर्म तदूपान् यज्ञान्
भगवदाराधनात्मकान् जुहोति इन्द्रियायत्तान् भावयन्ति ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणि ऊर्मां इन्द्रियाणां प्रवृत्तं ऊर्मिरूपं तत्तत्सङ्कु-
लरूपं यन्मनस्तस्मिन् वैकारिकम् ऊर्मिरूपं मनः वाचि उपदेश-
विधौ मनसो नियोजकायां च वर्णसमाप्त्याये वेदे तं स्वरे ओङ्कारे
ओंकारं बिन्दौ तत्रादे तं प्राणो भगवन्नित्वासे ऽमुं प्राणं वेदस्य
पूर्वरूपं महति “एतस्यैव महतो भूतस्य निश्वासितं यदहवेदः” इत्या-
दिश्रुतिप्रोक्ते परे ब्रह्मणि जुहोतीत्यन्वयः ॥ ५३ ॥

अथैवंविधा येन मार्गेण भगवन्तं प्राप्नुवन्ति तमेकदेशकथ-
नतः सूचयति-अग्निरित्यर्जुनः । अग्निः सूर्यः दिवा दिनाभिमानो देवः
प्राहस्तस्यैवान्तस्तदन्तर्गत एव बोध्यः शुक्रपक्षः राका तस्यैवा-
न्तर्भूता सम्पूर्णचन्द्रा पूर्णमासी भान्यविवक्षया पुण्यनिर्देशः
उत्तरमुत्तरायणम् स्वराद् प्रजापतिः एवं मार्गं सूचयित्वा गन्तुः
स्वरूपं सर्वावस्थासाक्षित्वेन दर्शयति-विश्व इत्यर्जुनः । विश्वो
जागृदवस्थासाक्षी स एव तैजसः स्वरादवस्थासाक्षी स एव प्राज्ञः
सुषुप्तवस्थासाक्षी अत एव तिसृषु अवस्थासु समन्वयात् अनुगत-
त्वात् तुर्यः अवस्थात्रयभिन्नः आत्मा जीवात्मेत्यन्वयः, अग्न्याद्यव-
यवान् मार्गः सर्वावस्थासाक्षी ज्ञानस्वरूपो गन्ता इति फलितो
र्थः । क्रमस्तु विद्वान् स्थूलशरीरान्मूर्द्धन्यनाड्या निष्कर्म्य सूर्यर-
श्मीनाकृष्टा यदा परं पदं गन्तुमिच्छति तदाचिर्बोभिमानिनाऽऽ-
तिवाहिकेन सुसत्कृत्य दिनाभिमानिनं नीतस्तथैव तेन पञ्चाभिमा-
नितं तेन च षण्मासाभिमानिनं तेन सप्तसराभिमानिनं तेन वायुं

आदावन्ते * जनानां सहहिरन्तः परावरम् ।

ज्ञानं ज्ञेयं वचो वाच्यं तमो (१) ज्योतिस्त्वयं स्वयम् ॥ ५७ ॥

(२) आबाधितोऽपि ह्याभासो यथा वस्तुतया स्मृतः ।

दुर्धटत्वाद्वैन्द्रियकं तद्वदर्थविकल्पितम् ॥ ५८ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नेन आस्मिन् छिद्रं दत्वाऽऽदित्यं तथैव तेन चन्द्रमसं नेन विद्यु-
दभिमानिनं देवताविशेषं नीतस्ततश्च चरुणोन्द्रप्रजापतीन् प्राप्य
प्राकृतमण्डलं निर्भिद्य विरजां प्राप्नोति नदा परास्मिन् लिङ्गशरीरं
द्विन्वा तां नदीन्तीर्त्वा परब्रह्मलोकं प्रविश्य परब्रह्मसाधर्म्यं प्राप्नो-
तीति ॥ ५४ ॥

आत्मयाजी परमात्मनि तद्वशात्वेनात्मनिक्षेपकारी पूर्वोक्त-
लक्ष्यो गन्ता अग्न्यादिकमनुपूर्वशो भूत्वा भूत्वा येनात्मस्थः
सुकगम्य परमात्मस्थः सन् न निवर्त्तते तदिदं देवयानं प्राहु-
रित्यन्वयः ॥ ५५ ॥

अन्यथागोशोर्होषोपादेयसोहानमात्रेण वक्ष्येऽपि विगतलोहो
भवति किमुन हेयं विहायोपादेयेन मोक्षं लब्ध्वा न विमुह्यतीत्याहुः, य
इति। "ते धूममभिसम्भवन्ति" इत्यादिना "तेऽस्त्रिमभिसम्भवन्ति"
इत्यादिना च वेदेन निर्मिते निर्याते पितृदेवानां अश्वमेदमार्गो यो वेद
स जनस्यो जनानां मध्येवर्त्तमानोऽपि ब्रह्मवस्थायामपीत्यर्थः । न
विमुह्यति पितृयानं रुचिं देवयाने रुचिं च न करोति किमुत
मुक्तः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

इत प्रवृत्त अर्थात् वैश्वदेव, बलिहरण, ये सब कर्म इष्ट
नाम से पसिद्ध है, और मंदिर वगीचा कूप नडागादि कर्मों को
आपूने कहते हैं और यही सब कर्म कामना से किया जाय
तो प्रवृत्तकर्म कहते हैं ॥ ५६ ॥

द्रव्ययज्ञका फल यही है कि--याज्ञिकपुरुष चरुपुरोडाशादि
के सूक्ष्म विषाक अर्थात् शरीरान्तर से धूमाभिमानी देवके
लोक को जाता है, वहाँ से कृष्णपक्ष के अभिमानी देवके लोक
को जाता है, वहाँ से बलिगायन के अभिमानी देवलोक को
जाता है, वहाँ से सोमलोक को जाता है, इस प्रकार भोग भोगने
के पश्चात् बिलीनदेह होकर इष्टिद्वारा औषधि वीरुधाद के
साम्यको प्राप्त होकर, हे राजन्! मन्त्र वीर्य आदि क्रमसे फिर
इष्टी संसार में उत्पन्न होता है बस इसी प्रकार प्रवृत्तकर्म के
आचरण से इसी प्रकार हो होकर फिरफिर जन्म लेता है ५० ५१ ।

निषेकसे आदि लेकर इमनान्त संस्कारों से संस्कृत द्विज
लोग ज्ञान के प्रकाशक इन्द्रियों में क्रिया यज्ञों को हवन करते हैं

अर्थात् ज्ञानेन्द्रियों से कर्मेन्द्रियों के व्यापारों का नियमन करने
हैं ॥ ५२ ॥

आर ज्ञान इन्द्रियों संकल्पात्मक मन में और सात्त्विक मन
को शास्त्ररूप वाणी में और वाणी को पञ्चाशत् अक्षरात्मक वर्ण
समुदाय में उसको अक्षरात्मक ओंकार में उसको चतुर्थी मात्रा
विन्दुनादमे उसको प्राण सहचारी जीवमें न्यास करे अर्थात्
अनुसन्धान करे ॥ ५३ ॥

इस प्रकार निवृत्त कर्मानुष्ठानी ज्ञानी पुरुष अचिन्तरादि
मार्ग से जाने समय प्रथम अग्नि लोक को जाता है फिर सूर्य
लोक को पश्चात् दिवसाभिमानी देव के लोक को फिर शुक्ल
पक्षाभिमानी देव के लोक को अनंतर उत्तरायणाभिमानी देव
के लोक को, इत्यादि क्रम से मोक्ष में प्राप्त होकर स्वराट् होता
है । अर्थात् उत्तरायणाभिमानी देव लोक से वर्षाभिमानी
देव लोक में वहाँ से वायु लोक में वहाँ से सूर्य लोक में वहाँ से
वेद लोक में वहाँ से विद्युत लोक में वहाँ से चरुण लोक में
वहाँ से इन्द्र लोक में वहाँ से प्रजापति साक्षात् ब्रह्मा के लोक
में पूजित होकर ज्ञानिवाहि कों के द्वारा सीमांत में विरज्ज
रतान कर श्रीवैकुण्ठ में प्राप्त होकर नित्य सेवा पात्र को
होता है, वहाँ पर भी अनिरुद्ध, प्रद्युम्न, संकर्षण रूप से आप
पर ब्रह्म विराजते हैं और इन सबों का जिनमें समन्वय ऐसे
पूर्ण पुण्य पुरुषोत्तम श्रीवासुदेव भगवान् सपरिकर विराजते
हैं उन को प्राप्त होता है ॥ ५४ ॥

सकल वेदांत इसको देवयान कहते हैं । आत्मायाजी अर्थात्
परमात्मा पासक पुरुष क्रम से प्रस देवयान को प्राप्त होकर अवि-
भूत गुणाएक होकर परमात्मा में आधेय विधेय रूप से स्थित
होकर सब विधेय वा परायण होकर फिर इस संसार के दुः-
खों को कभी नहीं प्राप्न होता है ॥ ५५ ॥

जो पुरुष ईश्वर निर्मित इन दोनों पितृयान देवयानों को
शास्त्र रूप चक्षु से जानता है वह संपूर्णजनों में स्थित रह कर
भी मोह को प्राप्त नहीं होता है ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्र हेतुमाह-आदाविति । जनानां देहनामादौ कारणात्वेनान्ये
चाऽवधित्वेन यस्तत्तथा वक्षिर्भोग्यमन्तर्लोकपरमवरं बोधनीचम्

* जनानांशम. इत विज० जनानां यो इति वीर०

(१) आबाधित इति; विज० वीर० पाठा इदम्यते

(१) ज्योतिश्च सत्स्वयम्-इति वीज० ज्योतिश्च स्वस्वयम्-इति वीर०

क्षित्यादीनामिहार्थानां ह्याया न कतमा ऽपि हि ।

न सङ्घातो विकारो ऽपि न पृथङ् नान्वितो मृषा ॥ ५६ ॥

धातवो ऽवयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना ।

न स्युर्ह्यसत्यवयविन्यसन्नवयवो ऽन्ततः ॥ ६० ॥

स्यात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पे ऽसति वस्तुनः ।

जाग्रत्स्वापौ यथा स्वप्ने तथा विधिनिषेधता ॥ ६१ ॥

भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथात्मनः ।

वर्तयन्स्वानुभूत्येह त्रीन्स्वप्नान्धुनुते मुनिः ॥ ६२ ॥

कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवत् ।

अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ॥ ६३ ॥

यद्ब्रह्मणि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणम् ।

मनोवाक्तनुभिः पार्थ ! क्रियाद्वैतं तदुच्यते ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाधेदीपिका ।

तमो ऽप्रकाशः ज्योतिः प्रकाशः तत्त्वं सर्वमयं ज्ञानी स्वयमेव
न तस्माद्व्यतिरिक्तं वस्तु किञ्चिदस्ति येन मुह्येदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु तर्हि कथं पृथगर्थस्तस्या ऽपि प्रतीयते तत्रा ऽऽह—आवा-
धितस्तर्कविरोधेन सर्वतो बाधितो ऽप्याभासः प्रतिविम्बादिवस्तु-
त्वात् यथा स्मृतस्तद्वद्वैन्द्रियकं सर्वमर्थत्वेन विकल्पितं न तु पर-
मार्थतः दुर्घटत्वात् ॥ ५८ ॥

तदेवाऽऽह—क्षित्यादीनां पञ्चभूतानां ह्याया ऐक्यबुद्ध्यात्मनरूपं
देहादिसङ्घातारम्भपरिणामानां मध्ये कतमाप्यन्यतमापि न भवति
न तावत्तेषां सङ्घातो वृत्त्याणामिव वनम् एकदेशाकर्षणे सर्वा-
कर्षणानुपपत्तेः न ह्येकस्मिन्बुद्धि आकृष्टे सर्वे वनमाकृष्यते न च
विकार आरब्धो ऽवयवी अपिशब्दान्न परिणामोपि कुतः स
किं स्वावयवैभ्यः परिणतेभ्यो वा पृथक् तदन्वितो वा न ताव-
दत्यन्तं पृथक् तथा ऽप्रतीतेः नचान्वितः स किं प्रत्यवयवं सर्वो
ऽप्यन्वेत्यंशेन वा आद्ये अङ्गुलिमात्रेपि देहबुद्धिः स्यात् द्वितीये
तस्याप्यंशान्गीकारे सत्यनवस्था स्यादनो मृषैवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवं देहादिमिथ्यात्वमुक्त्वा तद्धेतूनां क्षित्यादीनामपि मिथ्या-
त्वमाह—भारयन्तीति भातवो महाभूतानि तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवय-
वैर्विना न स्युः अवयवित्वात्तेषामपि तद्व्यवयवः सत्य इति चेत्त-
त्राऽऽह, उक्तप्रकारेणावयविन्यसत्यवयवोऽप्यन्ततोऽसन्नेव स्यात्
अवयविप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिं विना तत्सङ्गावे प्रमाणाभावादि-
त्यर्थः । तदुक्तं पञ्चमस्कन्धे “एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तम्”
इत्यादि ॥ ६० ॥

नन्ववयविनोभावे आगमापायिषु बाल्यादिषु सोऽयं देवदत्तः

[८५]

इति प्रत्यभिज्ञानं न स्यात् तदुक्तं भवैः “आविर्भावतिरोभावधर्म-
केष्वनपायि यत् तद्धर्मी” इति तत्राह—स्यादिति वस्तुनः परमात्मनो
विकल्पे भेदे ऽसति यद्वा वस्तुनो ऽविद्यया विकल्पे सति पूर्व-
पूर्वरोपसादृश्यात्स एवेति भ्रमः स्यात् स च तावदेव यावदवि-
द्यानिवृत्तिः । ननु, सर्वमिथ्यात्वे शास्त्रस्य विधिनिषेधकता कथम् ?
तत्राह—स्वप्नमध्ये जाग्रत्स्वापव्यवस्था यथेति ॥ ६१ ॥

इदानीमुक्तमेवाद्वैतं भावनात्रयोपदेशेन दृढीकरोति—आवाह-
तमिति चतुर्भिः । वर्तयन्नालोचयन् स्नानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभवेन
त्रीन् जाग्रदादीन् त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्न इति श्रुतेः यद्वा
वस्तुभेदबुद्धिरकः स्वप्नः ततस्तदाधिकारभेदेन कर्मभेदबुद्धिर्निर्नाशः
ततो मत्कर्मसाधितमेतत्फलं ममैव भोग्यमिति तृतीयः तान्धुनुते
निवर्तयति ॥ ६२ ॥

कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यस्य मर्शनमालोचनं तन्तुरेव न पट
इति ॥ ६३ ॥

मनोवाक्तनुभिः कृतानां कर्मणां समर्पणं तैः समर्पणमिति वा
उद्देश्यफलभेदो हि क्रियाभेदे हेतुः ईश्वारार्पणे च तदभावात्क्रि-
याणामद्वैतम् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्भारवाचवाचाध्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ प्राप्यतया प्रकृतस्य भगवतः सर्वात्मकत्वमाह—अदा-
विति । आदौ सृष्ट्यादौ भ्रान्ते प्रलये च मध्यस्थानां जनानामन्तर्बहिश्च
सर्ववर्त्तमानः । किञ्च भूपरावरमुत्कृष्टापकर्षं वा तन्नोत्कृष्टमाह

भीमङ्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ज्ञानं ज्ञानात्मकं जीवस्वरूपं ज्ञेयमचिद्रस्तु परं वचोनाम वाच्यं रूपं नामरूपात्मकं चिदचिदात्मकं सर्वं वस्तु इत्यर्थः । ततो मूल-प्रकृतिः ज्योतिः समष्टिजीवश्चेत्येतत्सर्वं साक्षादयमेव परमात्मैव परमात्मात्मात्मकमेवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

एवं सर्वात्मकत्वमभिधाय तस्यैव प्राप्यस्य ब्रह्मणो निरति-शयपुरुषार्थत्वज्ञापनाय प्राकृतदेहस्य तदनुभाव्यशब्दादिविष-याणाञ्चापुरुषार्थत्वमाह-अवाधित इति । आभासो हस्यो देहः स अवाधितोऽपि अविनष्टोऽप्यनुवर्त्तमानोऽपि अवस्तुनया अपुरुषार्थनया स्मृतः एवं शब्दाद्यर्थरूपेण विकल्पतमैन्द्रियकवस्तु-जातमप्यवस्तु अपुरुषार्थं यद्वा ब्रह्मरगोचरं शरीरं यथा-ऽनित्यं हेतुं तथा ममकारगोचरः शब्दादिरप्यपुरुषार्थः न स्थिरः तस्यानित्यपुरुषार्थतया दुर्धटत्वादित्यर्थः । यद्वा आभासः स्वप्नदेहः स तदानीमनिवृत्तोऽपि प्रबोधवेलायामवस्तुनयाऽनात्मनया स्मृतः आत्मादिविकल्पितजाग्रच्छरीरमपि तद्वदनात्मा आत्मध-र्माणां नित्यत्वादीनां तत्र दुर्धटत्वादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

शरीरस्य सर्वत्र सर्वकाले सर्वस्मिन्नप्यात्मनानिर्गन्तव्य-भावाच्छरीरपञ्चात्मा स्यादिति शङ्कानिगन्तायमाह-क्षित्या-दीनामिति । क्षित्यादीनां पृथिव्यादिपरिणामरूपाणां वृक्षाणां ज्ञाया संवातादिष्वर्थेषु न कतमोऽपि सङ्कान्तानविकारपृथग्भूतया यावद्दृश्यभाविषु नकाश्चनदपीत्यर्थः । तदेव विवृणोति-न सङ्कान्त इति । वृक्षसङ्कान्तो न ज्ञाया नापि वृक्षविकारः नापि वृक्षात्पृथक् पृथक् हित्वा स्थातुं न योग्यः नान्वितः नाविना-भूतः यत्सङ्कान्तत्वात् नन्विन्नोपस्थागिप्रायः पुच्छिङ्गनिर्देशः सृषा अनित्या एव शरीरमप्यात्मनानिर्गन्तव्यभावात्प्रतिच्छाया सदर्थं । आत्मसङ्कान्तः शरीरं नचात्मविकारः नचात्मानं हित्वा निष्ठानि न यावदात्मभावी अनित्यत्वात् अतो नात्मा शरीर-मित्यर्थः ॥ ५९ ॥

शरीरस्यानित्यत्वादात्मप्रतिपत्त्यर्थं ननुदयन्यायेषु पृथिव्या-दिष्वनित्यत्वमुपपादयति-धातव इति । पृथिव्यादयो धातव अवय-वित्वात्सङ्कान्तरूपत्वात्तन्मात्रानयवैविन्या न स्युरनयवविनाशे सङ्कान्तो नश्यतीत्यर्थः । सङ्कान्तरूपत्वमेव प्रतिपादयति-अभेदीति-यतोऽवयवसंघातरूपोऽवयवो अतएवावयवविन्यमति विनष्टे अतन्तोऽनयत्रोऽनन्वेव अवयवविन्यनुपलभ्यमानोऽवयव एव धातवो नष्ट-पक्षयन्ते एवमवयवित्वादनित्यं शरीरं नित्यमात्मा न भवती-त्यर्थः ॥ ६० ॥

तर्हि स्थूलोहमितिप्रतीतिः कथमित्यपेक्षायां भ्रान्तिरित्याह- । स्यात्सादृश्यमिति । तत्रसंभवेतिमिच्छा भ्रान्तिरिति प्रतिपत्त्यर्थं साह-श्यमिति सत्त्वं प्रतिक्षिपति-स्यादिति-द्वयोरप्यर्थयोर्ज्ञानादिगुणवि-कल्पे सेति कस्यचिद्रस्तुनः केनचित्सादृश्यं भ्रममभेदनिमित्तं स्यात् । देहात्मनोस्तु समानजानिगुणाद्यभावात्सादृश्यमनुपपन्नम् उक्त्यञ्जलिमिति संसर्गभ्रम इत्यर्थमिदम् एवमात्मविषयकज्ञाना-भावेऽपि जानामि न जानामीति विनाशप्रतिपत्तौ दृष्टान्तमाह-जाग्रत्स्वप्नाविति । कश्चित्प्रातिवेलायामेव सुप्तं प्रबुद्धस्वात्मानं

पश्यति यदा प्रबुध्यते तदा स्वप्नदृष्टप्रबोधो न वास्तव इति बुध्यते एवमनात्मविदां संसारिणां कदाचिद्ब्रह्मज्ञानामीति ज्ञानं निषेधश्चात्मायात्मास्यज्ञानाननुवृत्तावेव भवत इति विधिनियेधता विधिनियेधौ स्वप्नदृष्टस्वप्नप्रबोधतुल्यावित्यर्थः । संसारिणामात्मज्ञानाभावाद्वाह्यार्थविषयज्ञानमप्यज्ञानतुल्यमि-त्युक्तं भवति यथा "तज्ज्ञानमज्ञानमतोन्यदुक्तम्" इति । शास्त्रविरुद्धार्थविषयज्ञानभ्रान्तिरित्यं ज्ञानिनां नास्तीत्याह-भावाद्भैतमिति । यद्वा एवं देहविलक्षणतात्मज्ञानिनामपि यावत् स्थूलोहं ब्राह्मणोऽहमिति देहात्मभ्रमानुवृत्तिराप्रयाणं तावद्विधि-निषेधात्मकशास्त्रवश्यतेत्याह-जाग्रत्स्वप्नाविति । यथा स्वप्ने जाग्रत् स्वप्नौ स्वोप्ताजाग्रत्स्वप्नावस्थे स्वप्नपर्यन्तावेव प्रबुद्धस्य तु तावुभौ निवर्त्तते तद्वदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवं यावद्देहात्मभ्रमानुवृत्तिस्तावद्विधिनियेधता स्थूलोऽहं ब्राह्मणोऽहमिति प्रतीतेर्देहात्मनोरभेदे भ्रममूलकत्वेन शनि-षिखे किमेवमेव सर्वमद्वैतं भ्रमविषयम् ? उतकिञ्चित्प्रमिति-विषयमस्तीत्याशंकायां यच्छास्त्रानुमतमद्वैतं तत्प्रमाविषयं तन्मु-मुक्षोरनुसन्धेयमेवेति वक्तुं तदनुमतं त्रिविधमद्वैतं दर्शयन् तदनु-सन्धानस्य भ्रममूलकद्वैतत्रयनिरासकत्वमाह-भावाद्भैतमिति । यथा देहात्मनोर्भेदः शास्त्रानुमतोऽनुसन्धेयः तथा भावाद्भैतादिरूपं त्रिवि-धमद्वैतमात्मनः स्वस्य वर्त्तयन् यद्वा आत्मनो मनसो वर्त्तयन् मनसि प्रतिष्ठितं कुर्वन्वाच्यवस्थानि यावत् इह मुनिः पर-मात्मोपासकः स्नानभूत्या देहविलक्षणब्रह्मात्मकस्वात्मयाथाभ्या-नुभवेन त्रीन् स्वप्नाद्भावाद्भैतकमद्वैतद्रव्याद्भैतज्ञानानि भ्रमात्मकानि धुनते निरस्यति ॥ ६२ ॥

भावाद्भैतादिस्वरूपं विवृण्वन् त्रिविधभ्रान्तिनिरासं श्लोक-त्रयेण विवृणोति-कार्येति । तत्रोपादानस्य कार्यस्य चानन्यत्व-परोभावाद्भैतविषयः श्लोकः यत्कार्यकारणयोर्वस्तुनोरैक्यदर्शनं तद्भावाद्भैतं कार्यकारणयोरेक्ये पटतनुवदिति दृष्टान्तः यथा तन्तू-नामेव व्यतिषद्भविशेषभाजां नामरूपात्मकावस्थान्तरापत्त्या पटा-वस्थत्वमिति पटस्य तेष्वोऽनन्यत्वं तद्वत्कृत्स्नं जगच्चिदचिद्विश्वरा-त्मकं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टाद्ब्रह्मणोऽनन्यदित्येनद्भावाद्भैतं भावयोः कार्यकारणवस्तुनोरद्वैतं भावाद्भैतं अवस्तुत्वात्किंलपस्येत्यनेन भावद्वैतं निरस्यति विकल्पस्योपादानातिरिक्तद्रव्यकल्पनरूपाज्ञान-स्यावस्तुत्वाद्भूतशून्यत्वाच्च भावयोर्द्वैतं किन्त्वद्वैतमेवेत्यर्थः । एव-मसत्कार्यत्वादभ्रमो निरस्तः ॥ ६३ ॥

क्रियाद्वैतं विवृणोति-यदिति । हे पार्थ ! साक्षात्परे ब्रह्मणि यत्करणाधरेण सर्वकर्मणां समर्पणं तत्क्रियायामद्वैतं भगवदा-राधनत्वेन सर्वकर्मणां मेकफलवच्छेदः क्रियाद्वैतमभ्यनेन कर्मणां-श्वरप्रीतिमनपेक्षयातत्रेयं फलवत्त्वमो निरस्तः ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थेकनपदरत्नावली ।

जाग्रदध्यावस्थाप्रवर्त्तकविश्वादीन् कल्पिताननिकस्य प्रपञ्चो-पशमं तुयोत्मा भूत्वा निर्द्वन्द्व आस्ते इति केचिद्व्याचक्षते तन्मन-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तावली ।

दूषणायाह—आदाविति । आदावुत्पत्तिकाले मुक्तिकाले च यजना नाशं जननं विनाशं च “जनी प्राबुर्भावे” इत्यस्मात् टापि कृते जनैतिरूपं सिध्यति वध्यघातकभावां मार्जारमूषकवत् यच्च बहिरन्तर्विद्यमानं परावरमुत्तमाधर्मं भूतं भविष्यद्वा यच्च ज्ञानादिकं सर्वस्य ग्लापकत्वात् ग्लानिजनकत्वाच्चमः प्रकृतिज्योतिस्तदवभासकः स्वप्रकाशश्च यस्तेदेतत्सर्वं स्वयं तुर्यात्मा श्रीहरिस्तत्सत्ताया अपि तदधीनत्वात्स इत्युच्यते ननु तदात्मकत्वात् “पुरुष एवेदं सर्वम्” इति श्रुतेः आदौ यथा तदधीनत्वं तथान्तेपि श्रीनारायणाधीनत्वमित्यतो वाह आदाविति उक्तार्थः श्लोकः निरुपचरितापराधीनत्वं हरेरेव न मुक्तस्यापीत्यतो वाह आदाविति, आदावन्ते उत्पत्तेः प्रागूर्ध्वम् अयं परमात्मा वर्तते इति शेषः । कथङ्कारमत्राह—जनेति । जनकत्वेन नाशकत्वेनेत्यादिरूपेण सर्वकर्तृत्वस्वान्त्येण तच्छब्दवाच्यत्वं हरेरप्युक्तं तमःशब्दस्य ग्लापकत्वादिति शिञ् प्रत्ययान्तत्वेन विवरणाद्यमर्थो ज्ञायत इति ॥ ५७ ॥

ननु, सत्तायास्तदधीनत्वं प्रामाणिकञ्चेत् ब्रह्मत्वेनाकिञ्चिदंत नतः कात्र युक्तिरित्याशङ्क्योपपादयति—अबाधित इति । प्राकृतवैकृतलक्षणकार्येषु विशिष्टकान्तिमत्तया भासते विद्योतत इत्याभासो देहः प्रतिबिम्बलक्षणो यथावस्तुतथा “वसनाद्वास्येद्वस्तु नित्याप्रतिहतत्वतः” इति स्मृतेर्वस्तुपरगात्मा तत्त्वेन स्मृतः “इदं हि विश्वं भगवानिनेतरः” इन्द्रो मायाभिः” इत्यादिना ननु देहस्य सर्वे तत्सत्ताया भगवदधीनत्वेन तद्वस्तुं युक्तं तस्य दृग्धृष्टाभासवदर्थक्रियानदेत्वादिनि तत्राह, अबाधित इति, युक्तिकायां प्रतिभासितं रजतं वल्लयकरणाद्यर्थक्रियानर्हत्वेन नेदं रजतमिति बाधितं स्याद्यथा न तथाऽयं बाधितः हानोपादानाद्यर्थक्रियायोग्यत्वात् अपिशब्दोऽत्र स्वातन्त्र्यशंकां सूचयति, हिशब्देन प्रत्यक्षसिद्धत्वेन दृग्धृष्टाभासवैलक्षण्यं दर्शयति, तद्वस्तुतैन्द्रियकमिन्द्रियविषयं घटपटादिकम् अर्थशब्दो भावप्रधानः अर्थत्वेनार्थक्रियार्थं प्रयोजनतया कल्पितं समर्थितं, परमात्मनेति शेषः “कर्तृकर्मक्रियादीनां सत्तावृत्तिस्तथैव च । विष्णवधीनं यतः” इति वचनादर्थक्रियासामर्थ्यस्य भगवदधीनत्वेन “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति सर्वस्य तत्त्वं युक्तमिति भावः । एवमनङ्गीकारे बाधकमाह—दुर्घटत्वादिति । ईश्वरान्येन कर्तुमशक्यत्वात् ॥ ५८ ॥

दुर्घटत्वमेव दर्शयति—क्षित्यादीनामिति । क्षित्यादीनामर्थानां पदार्थानां कतमापि छाया कतमोऽपि प्रकारो विचार्यमाणो सति न घटत इति शेषः “छाया रीतिः प्रकाशश्च भावश्चेत्यभिधीयते” इत्यभिधानम्, इह कार्यप्रपञ्चे हिशब्दो हेत्वर्थः निर्दोषगार्यवाचिना तमप्यत्ययेन कस्यापि प्रकारस्यासंभवोक्तः परमेश्वरकल्पितत्वेनेतत्कार्यं सत् इतिवक्तुं युक्तं प्रकारभावमुपपादयति—न सङ्कात इति । परमेश्वरकल्पनामन्तरेण कार्यं भवतीति वदन् प्रष्टव्यो भवति चितिलक्षणां कार्यं केवलमपां पुञ्जः तद्विकारो वा तद्व्यतिरेकेणोत्पन्नं वा वृत्तद्वयसंयोगवदुभयोः संयोगमात्रं वा ? न प्रथम इत्याह—नेति । अयं संघातो न असम्भवात्, क्षितेः कठिनावयवार्थत्वात्केवलमपान्द्रवत्वेन

तत्कार्ये पर्वतादीनां मज्जनापस्याक्षितेः स्वरूपलयप्राप्तेः भावोपभावेन सर्वप्राणिप्राणानाशप्रसङ्गात् न द्वितीय इत्याह—विकार इति । अत्र नञः अप्याहारः कर्तव्यः अपां विकारोपि नोपपद्यते कालुष्यादिलक्षणविकारमात्रेण क्षितित्वानुपपत्तेः न तृतीय इत्याह—न पृथगिति । अद्भ्यः क्षितेः पृथक्स्थित्यदर्शनात् नापि चतुर्थे इत्याह—नान्वित इति । सहावस्थानमात्रेण कार्योत्पत्त्यदर्शनात् क्षित्यादीनामर्थानां पदार्थानां मध्ये कतमापि छाया कतमाऽपि भावः पदार्थः कार्यजननशक्तिमान् न घटने विचारासहत्वात्, तथाहि, “अद्भ्यः पृथिवी” इति श्रूयते तत्र प्रस्तुतात्मशक्तिमन्तरेण केवलानामपां पृथिवीजनकत्वं कथमिति वा शेषं पूर्ववत् ॥ ५९ ॥

ननु, विशिष्टानां पदार्थानामन्योन्यं महत्कार्योत्पत्तावसामर्थ्यमस्तु । संश्लिष्टानां नेयमनुपपत्तिरित्याशङ्क्य श्रीनारायणाकटाक्षबीजमन्तरेणावयवावयविनोरप्यनुपपत्तिः स्यादेवेत्याह—धानव इति । धानवः क्षित्यादिप्रपञ्चभूनादिपदार्थाः तन्मात्रावयवैर्विना गन्धादिव्यतिरेकेण सुरभिगन्धवती पृथिवी शुक्लमास्त्रं स्खिलमित्यादिव्यावर्तकधर्माभावे स्वरूपाभावप्राप्तिरव स्यादित्यर्थः अवयवित्वादिति नह्यवयविनोऽवयवाभावे अवयविव्यवहारो युक्तस्तस्मात् चशब्द एवार्थं समुच्चयार्थं वा प्रत्यक्षसिद्धत्वादवयवित्वाच्चेति अग्रे निर्णयः कुत्र दृष्ट इति तत्राह—अस्तीति इव यथा आसन्नान्तात्सन्नावयवाः सर्वोत्पन्ना तन्तुलक्षणा । अवयवा नष्टा यदि नह्यमवयविति तन्तुगहिते पटे पटव्यवहारोऽपि नष्ट इति शेषः तन्तुव्यतिरेकेण पटाभावात् यथावयवाभावो अवयवो नास्ति तथा अवयविति निवृत्ते अवयवा अपि निवृत्ताः स्युरित्यतो वाह—आसन्नावयवा अपि नष्टाः स्युरित्यर्थः यथाऽऽसन्नावयवा आतानविनानावयवत्वसंसर्गम् प्राप्तास्तन्तुलक्षणा अवयवाः प्रागमत्यवयविति पटे पटव्यवहारं न जनयन्ति तथा गन्धाद्यवयवाः प्रागमन्सु क्षित्यादिषु पञ्चाक्षित्यादिव्यवहारं न जनयन्तीत्यनन्तदभावे तदभावः स्पष्ट इत्यवयवव्यतिरेको दर्शिताविति ज्ञानव्यमिति एवं दुर्घटत्वेना विद्याकल्पितप्रपञ्चस्याविद्याभाधानन्तरमनुवृत्त्यापि न वस्तुतत्त्वमिति कल्पनमनुपपन्नं “विश्वं सत्यं भगवाना युवारिदापश्चनं प्रमिनन्ति व्रतं” “वा यद्विद्युत्ता विरुध्येत नदीशकृन्मेष हि” इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धा युक्तिशब्देन दर्शयति असत्तत्त्वावयवित्यनान्तावयवा न चेति केचित्पठन्ति अयमर्थः गन्धाद्यवयवव्यतिरेकेण पृथिव्याद्यवयविनो न स्युश्चेत् किं नादृक्त्वमिति तत्राह—अस्तीति । क्षित्यामवयवित्यस्मिन् गन्धाद्यवयवा एव नाभक्षित्यवयवः अवयवाभावेऽवयवभावेन कारणाभावापत्त्या सर्वोत्पत्त्यप्रसङ्गलक्षणोच्छेद इति भावः ॥ ६० ॥

नन्ववयवावयविनोः सादृश्यमात्रेण नस्यावयववयव इति व्यवहारस्तस्मात्तद्व्यतिरेकेण सोपि नास्तीति कथमापद्यत इति तत्राह—स्यादिति । मन्वे सादृश्यभ्रमः स्यात्तावत्कस्मिन् सतीति तत्राह—निकल्प इति । वस्तुनो विकल्पे भेदे मनीष्यत्ववयः यथा पट्टादिषु रूपमवलोक्य तत्संस्कारवतः सत्स्यक्तिगाम्भर्यपेक्षया चकाशमान कापि शुक्तिकाशकत्वं संदृश्य द्वयोः

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आदृश्यमात्रादिदं रजतमिति भ्रमो दृश्यते तथाक्षित्यादेर्गन्धादेर्भेदे वस्तुसादृश्यमात्रेण व्यवहारः स्यात् नचात्रभेदो यज्यते स्वरूपहानिरनौ वयवाभावे ऽवयवभाव आपद्यते स्वरूपत्वादिति भावः पटस्य प्रत्येकं तन्तुना भेदेऽपि समुदायरूपेणाभेदादुक्त युक्तमिति तन्वयविपदार्थसद्भावे इयं चिन्ता स एव नास्ति परमाणाव एव पुञ्जीभूय कार्यं जनयन्तीत्यङ्गीकार्यत्वात्प्रातिक्ष्णं विनाशाच्च अभेदप्रादिप्रत्यभिज्ञायाश्च संस्कारजनितसादृश्यमात्रविषयतया भ्रान्तिरित्यादिष्यते वाह-स्यादिति । वस्तुना भेदे सति तदुक्ते सत्यं स्यात्तदेव नास्ति एकत्वस्य साक्षिप्रत्यक्षेणानुभूयमानत्वात् साक्षिणो भ्रान्तिरित्ये सर्वस्य विनाशाभावरूपस्यापि व्याप्तिप्रादुर्भावात्प्राप्त्याप्यस्य साम्यात्परमाणुपुञ्जपक्षेपि निगदिनदोषानिस्तारात् परमाणुभिर्विना पुञ्जाभावेन स्वरूपं न स्यादतो दुर्घटघटकेन केनचिद्भूतवित्त्यं स चाहपृक्कर्मणोऽश्वेतनाश्रयत्वेन पृथक् सामर्थ्याभावाच्चेतन एव भवेत् चेतनसामान्यस्याहिताकरणादिना पारतन्त्र्यप्रतीतिर्निरवयवत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च तत्प्रवर्तकत्वेनाप्रतिघटकत्वेन महात्म्याकरपरमचेतनपरिकल्पनयैव शरीरपदार्थोपादानभूतपृथिव्यादियोगो दृश्यत इति सिद्धम्—

“कार्यकारणवस्तूनां विशेषो न निरूपितः ।

तथापीशेच्छयैवासौ दृश्यते नियतोऽपि च” इतिस्मृतेः एनाहशो विशेषः कुत्र दृष्ट इति तत्राह—जाग्रदिति । यथा स्वप्ने जाग्रदिदमयं स्वप्न इतिविशेष ईश्वरेच्छया दृश्यते “अ एष स्वप्नान्दर्शयति” इति श्रुतेः न तत्र “रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजतः” इत्यादेः स्वप्ने प्रतीयमानं सर्वमीश्वरेच्छाकर्तृकमिति ज्ञायते तथा विधिनिषेधविशेषोपीश्वरकल्पनयैव प्रवर्तते इत्याह—तथेति । “अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यादि महाविधित्व अरुणाय पिङ्गाक्ष्यैकहायिन्या गवा सोमं क्रीणातीत्याद्यवन्तरविधित्वं । तथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादि महानिषेधत्वं न मुषा वदेदित्याद्यवन्तरनिषेधत्वं चेश्वरेच्छाकल्पनमित्यन्वयः “स इदं सर्वं सृजतः” इत्यादेः संकोचेकारणमाभावान्मुख्यार्थ एवाङ्गीकर्तव्यः । अत्र तत्तद्विशेषस्य परमेश्वरकृतत्वनिश्चयाय मिथ्याभूतजाग्रत्प्रवृत्त्यां न तु तद्वत्स्वप्नस्यापि मिथ्यात्वनिश्चयाय तस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्यत्वनिश्चयात् अनेन सर्वस्य मिथ्यात्वे रज्जुसर्पस्य मिथ्यात्वं रज्जुखण्डं सत्यमीतीयं व्यवस्था कुत इत्याशङ्क्य मिथ्याभूतस्वप्नेऽपि जाग्रत्स्वप्नव्यवहारवत् व्यवहारमात्रमत्र चेत्यादि श्रुत्योच्यत इति ॥ ६१ ॥

एवं सर्वस्मादात्मन उपकारकत्वेन प्रेष्टृत्वाद्येन विना तत्प्रसादो न भवेद्यस्मिन्सति सज्जाघटीति भगवति तत्समर्पणसमये संभवानाप्रकारं दर्शयति—भावेति । मुनिः शास्त्रतत्त्वज्ञानी आत्मनः भावाद्भैतं क्रियाद्भैतं तथा द्रव्याद्भैतञ्चैव वर्तयन् स्मरणं कुर्वन् स्वानुभूत्याविर्भूतस्वरूपज्ञानेन ! इह जगति सतस्त्रीन् खण्डान् जाग्रदाद्यवस्थानुभवनिमित्ताज्ञानशब्दाच्यानार्थाद् ध्रुवते निरक्ष्यतीत्यन्वयः ॥ ६२ ॥

किं तद्भावाद्भैतादिकं येन तदवश्यमनुष्येयमिति तदाह । कार्यकारणयोः । महादादिकार्येषु प्रकृतितद्गुणाख्यकारणेषु च स्थितस्य वस्तुनो नित्याप्रतिहतस्य हरेरेकत्वदर्शनं तत्कथमिव पटतन्तुवत् पटस्य तन्तूनां चाभेदलक्षणैकत्वं यथा प्रामाणिकं तथेत्यर्थः । “प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः” इत्यादेः सृष्टदृष्टि सामानाधिकरण्यात् कार्यकारणयोरभेदोक्त्या श्रीहरिसम्बन्धप्रतीतेः प्रकृतासङ्गतं स्यान्नदर्शनं चैकत्वप्रदर्शनपरमित्युक्त एवार्थः प्रतीतिार्थं परित्यज्याप्रतीतिार्थकथने किं कारणमात्राह अवस्तुत्वादिति । घटादिप्रपञ्चस्यानित्यत्वेन प्रतिहतत्वात्स्वत एव कार्योत्पादनसामर्थ्याभावादवस्तुत्वादिसामर्थ्यत्वाद्विशिष्टत्वात्मितत्वात्कार्यजननशक्त्यभावाद्वा, इदं च भगवन्माहात्म्यप्रकटनं गणं युगपदाविशदिति श्लोकेः कार्यकारणानुविष्टानां भगवद्रूपाणामत्यैक्यमेकत्वं “तत्सृष्ट्वा तदेवान् आविशत्” “समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरुच्यत इति ज्ञानपूर्वमुपासनं कार्यमिति शेषः ॥ ६३ ॥

न ऋते त्वत्किञ्चेत किञ्चनारं महामर्कं मयं चित्रमर्चयित्वा क्रियाद्भैतम् ॥ ६४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मोहाभावकारणं सर्वस्य परमात्मानन्वत्त्वं विवृणोति । आदाविति । यत् परमात्मलक्षणं वस्तु तत् सत् सर्वमानं तदेव स्वयं बहिर्भोग्यम् । ज्योतिः प्रकाशश्च रूपरति नान्यत् । अन्यस्य तद्विना स्वतः स्फुरणानिरूप्यत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥

ननु, कथं तर्हि तस्मादत्यन्तपृथग्विचार्यजतं प्रतीयते तत्राह—आवाधितः स्वातन्त्र्यसत्तायाः सकाशाज्जिरस्तोऽपि यथा आभासः सूर्यादिप्रतिरदिमः बालादिभिः पृथक् प्रकाशमानादर्शनाद्वस्तुतया स्वतन्त्रपदार्थतया स्मृतः कल्पितः । तद्वद्विन्द्रियकं सर्वं मूढैः स्वतन्त्रार्थत्वेन विविधं कल्पितम् । तत्तु न तत्त्वदृष्ट्या स्वातन्त्र्यनिरूपणस्य दुर्घटत्वादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

क्षित्यादीनामिति, तैः तत्र कुत इत्यन्ते स किम् अवयवेभ्यः पृथगारभ्यते परिणामते च तदन्वितो वेत्युह्यम् । अतो मृषेवेत्यत्र अतो देहादेः स्वातन्त्र्येणावस्थितिर्मृषैवेत्यर्थः इति श्रेयम् ॥ ५९ ॥

एवं देहादेः स्वातन्त्र्येणानिरूप्यत्वमुक्त्वा तद्धेतूनां क्षित्यादीनामपि तथैवानिरूप्यत्वमाह—धातव इति । तर्ह्यवयव एव स्वतन्त्र इति चेत्तत्राह, उक्तप्रकारेणावयविनि निरूपयितुमसति अवयवोपपन्नतो निरूपयितुमसत्त्रेव स्यात् तस्मादैक्यबुद्ध्यालम्बनरूपम् यत् प्रतीयते तत् सर्वत्र परमात्मलक्षणं सर्वकारणं वस्तुवेवेति साधूक्तः आदावन्ते जनानाम् सदित्यादिना एवमेव तृतीयेष्युक्तम् “इति तासां स्वशक्त्यानां सतीनामसमेत्य सः । प्रसुप्तलोकतन्त्राणां निशाभ्य गतिमीश्वरः ॥ कालसंज्ञां ततो देवीं विश्रच्छक्तिमुखकम् । त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥ सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टो रूपेण तम् गण्यमानिभ्रं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन्” इति अत एव “यस्य पृथिवी शरीरम्” इत्यादौ श्रुतौ परमात्मशरीरत्वेन प्रसिद्धि

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

परमात्मनस्तु शरीरित्वेन तदेवमवयवरूपेण प्रधानपरिणामः सर्वत्रावयवीतु परमात्मवस्त्वेवेति सिद्धं ततोऽप्यमिथ्यात्वमेव जगत उपपद्येत ॥ ६० ॥

ननु, यदि परमात्मवस्त्वेव सर्वत्रावयवी देहः स्यात् । नतश्चात्रैव ब्राह्मणत्वादि संज्ञा प्राप्तेर्गुणदोषहेतुविधि-निषेधावपि स्यातां तौ च न सम्भवतः । तस्मादन्यत्र वाचयवो युज्यते इत्याशङ्क्याह—स्यादिति । वस्तुनः परमात्मनः विकल्पे सशये सतीति तस्य तादृशत्वेन निशेयो यावन्न स्यादित्यर्थः । तावदेव तस्मात् सर्वैक्यबुद्धिनिदानात् पृथग्देहैक्यनिदान-बुद्धिः सादृश्यभ्रमः स्यात् । पुर्वापरावयवानुसंज्ञाने सति परस्परमात्मजैक्यत्र स्थितत्वेनावयवत्वसाधारण्येन चैक्यसाद-र्यात् । यतो प्रत्यवयवभेकतया प्रतीतेः सोऽयं देह इति भ्रम-एव भवतीत्यर्थः । प्रतिवृत्तं तदिदं वनमिति वत् यथोक्तं स्वयं भगवता “सोऽयं दीपोऽर्ध्वं यद्यत् स्रोतसां तदिदं जलम् । सोऽयं पुमानिति नृणां मृषाधीर्गोमृषायुषाम्” इति । ततश्च तत्रैव ब्राह्मणस्याद्यभिमानं सति स्वप्नविषयकौ जाग्रदस्वप्नाविव-नाद्वयकौ विधिनिषेधौ स्थानाभिव्याह । तथा नेन प्रकारेण विधेर्विधिना निषेधस्य निषेधतेत्यर्थः । एवं “परस्वभावकर्माणि न प्रशंस्ये गृह्येत् । विश्वमेकात्मक पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च” इत्यादिरेकादशाष्टाविंशतितमाध्यायोपि ज्ञेयः । तत्र “किं भद्रं किमनन्दं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियान्” इत्यादिकं स्यात् सादृश्य-भ्रम इत्याद्यानुबारेणैव व्याख्येयम् । अवस्तु यत् द्वैतं तस्ये-त्यर्थः । तस्मात् स्वातन्त्र्येण निरूपणाशक्त्या परमात्मनोऽनन्य-देव सर्वमिति प्रकरणात् ॥ ६१—६३ ॥

अभिद्विज्ञानत्वात्तथापि स्वर्ग्यमेव कुर्यादित्याह—यदीति । ॥ ६४—६५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारायंदर्शनी ।

अत्र सर्वं ब्रह्मेति भावनैव मोहभावेनैव हेतुरित्याह—आदाविति जनानां देहादीनां आदौ कारणत्वेन भ्रान्ते चावधित्वेन यत् सत् स्वयंब्रह्म तदेव बहिर्भोगं मायिकं वस्तु भ्रान्तमौक्यजीवबुद्धं परावरं उत्कृष्टनिकृष्टात्मकं ज्ञानमिन्द्रियं ज्ञेयं शब्दादिवचो घट-पटादिवाच्यं जात्यादि तमो जीवस्याविद्या ज्योतिर्विद्या तस्मा-द्व्यतिरिक्तं वस्तु किमपि नास्ति येन मुह्येदिति भावः ॥ ५७ ॥

ननु कथं तर्हि तस्मादत्यन्तं पृथगिवार्थं प्रतीयते तत्राह— ननु भोक्तृभोग्यादिवस्तूनां सर्वजनैरेव पृथक्तया प्रतीयमानत्वात् कथमेको यतिरेव सर्वे ब्रह्मैवेदमिति प्रत्येतु तत्राह—आवाधित इति । अत्र ब्रह्मं ज्ञानमेव ब्रह्मोपासनायां पद्धतिः साच विविध-शक्तिवैविध्यमयस्य विश्वस्य सत्यत्वप्रतीतौ नसिद्धयेदतस्तदर्थं ज्ञानितमधिकारिणं विश्वस्य मिथ्यात्वं प्रत्याययितुं विवर्त्तवादी-

यमप्रमिः प्रस्तूयते यथा भक्तिमते “तस्मात् केताव्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्” इत्युक्तं तथैव ज्ञानिमतेऽयमुपायो ज्ञानिमनो ब्रह्म-मात्रग्रहणार्थः विश्वस्य सत्यत्वे मनसा निश्चिते तेन निरालंबेन मनसा विश्वस्याग्रहणं निषेधकोटिभिरपि दुर्घटमित्यतोऽत्रवि-वर्त्तवादेपि शास्त्रस्य तात्पर्यमित्यवसेयं विश्वदेव भगवद्भामनाम-रूपादेरसत्यत्वमननेतुं ज्ञानिनोऽप्यधः पात इति प्राक्प्रतिपादितं प्रतिपादयिष्यते च यथास्थानमुपरिष्ठादपि श्रीमरतेनापि गृह-ण्यप्रबोधनार्थम् “अयं जनो नाम चलनपृथिव्याम्” इत्यादिना विश्व-मिथ्यात्वमुक्त्वा तर्हि किमित्यपेक्षायां भगवच्छब्दसंबन्धं “यद्वासुदेवं कवचो वदन्ति” इत्युपसंहृतम् अथ प्रकृतमनुसरामः आभासो हि चन्द्रादिर्मिथ्याभूतोपि यथा बालैर्वस्तुतया स्मृतः तद्वदैन्द्रियकं सर्वमर्थस्त्वेन कल्पितमेव ननु वस्तुतः दुर्घटत्वात् ॥ ५८ ॥

एतदेवाह—क्षित्यादीनां पञ्चभूतानां छाया ऐक्यबुद्ध्या ब्रालम्बनं देहादिकं संघातारं तु परिणामानां मध्ये कतमापि न भवति न तावत् पञ्चभूतानां सङ्घातः वृत्ताणामिव वनम् एकदेशाकर्षणेन सर्वाकर्षणानुपपत्तेः नह्येकस्मिन् वस्ते आकृष्टे सर्वे वनमाकृष्यते न च पञ्चभूतानां विकारः पञ्चभूतरारब्धोऽवयवीत्यर्थः । कुत इति चेत् तत्राह—न पृथङ्भावित इति । अवयवेऽप्योऽवयवी गता-वदत्यन्तं प्रथक् तथाऽप्रतीतेः अवयवात्पृथगवयवविवादिनां मते होषान्तरमपि दृष्टव्यं तद्यथा स्वर्णघटमहं इदं इति वाक्यपूर्-वकस्वर्णघटदानानन्तरं तद्व्यवयवस्य कपालादेर्गृह्ये न ब्राह्म-णस्य स्वर्णस्तेयजन्यं पातित्यं स्यात् दातुतस्तनुनाशकस्य दान-कर्मत्वाद्दत्तस्य घटपदार्थं घटएव सत्त्वं न घटस्यैव स्वत्वना-शात् कपालादेस्तस्य घटपदार्थभिज्ञत्वात् प्रकारान्तरस्वीकारस्य गौरवसहस्रपरहनत्वादेतन्मलमनुपादेयमेव न च तेष्वनितः स किमप्रत्यवयवमवयवी सर्वं एवान्बोति भ्रंशेन वा आद्ये प्राग्यौ पायय-ज्जुलयादौ वा देहबुद्धौ तन्नाशे वेदो नष्ट इति प्रतीतिरापद्येत द्वितीये भ्रंशस्याप्यंशङ्गीकारे भ्रनवस्था स्यात् अपिकारात् पञ्चभूतानां परिणामोपि यतो न पञ्चभूतैः स पृथक् नापि तेष्वनितइत्यतो मृष्टैव मिथ्यैवेति विवर्त्तवादेवोपादेय इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वा तद्वेतानां क्षित्यादीनामपि मिथ्या-त्वमाह—धातव इति । धारयन्तीति धातवो महाभूतानि तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवयवैर्विना न स्युः अवयवित्वात्तेषामपि तर्ह्यवयवः सत्य इति चेत्तत्राह उक्तप्रकारेणावयवित्वमिति अवयवोऽप्यन्ततोऽसत्त्वेव स्यात् अवयविविप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिं विना तत्सद्भावे प्रमाणाभावादित्यर्थः तदुक्तं पञ्चमे “यं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तम्” इत्यादि ॥ ६० ॥

ननु, तदपि क्षित्यादीनां सत्यत्वेन प्रतीतिः कुतो नयतीत्यत आह— स्यादिति । विकल्पे क्षित्यादावसति मिथ्याभूतेपि वस्तुनः सत्यभू-तस्य भगवन्नित्यवयवमिथ्याक्षित्यादीनां सादृश्येन भ्रमः सत्यस्य जलस्य मरीचिकायामिवेत्यर्थः । यथैव सत्य एव तेजसि सत्य-स्यैव जलस्य भ्रान्तिमूलके आरोपे सति मरीचिका जलं भवेत् तथैव सत्य एव ब्रह्मस्य सत्यस्यैव भगवद्भामनस्याक्षित्यादेरज्ञान-मूलके आरोपे सति जगदिदं भवेदित्यर्थः । न च भगवद्भामन्यपि

श्रीमद्भस्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विवर्त्तः प्रवर्तते इति तदप्यसत्यमिति वाच्यं भूगोलचक्रे सप्त पुर्यां भवन्ति तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरीहीति गोपाल-तापिनीश्रुत्या गोपालपुर्यां ब्रह्मस्वरूपभूतत्वप्रतिपादनात्तात्पर्यामिति-निर्द्धारणपृथगासाक्षादिति ब्रह्मेति पदयोश्च वैयर्थ्यादन्यवस्तूनामिव ब्रह्मणि गोपालपुर्यारोपितत्वमिति व्याख्यातुमशक्यत्वात् किञ्च अर्वाचीना अद्वैतवादिनस्तु मायाशक्त्या तत्वनप विनोप्य भावे आगमापायिषु बाह्यादिषु सोयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानं नस्यात् तदुक्तं भट्टे. “आविर्भावतिरोभाव धर्मकेष्वनमापियत् तद्धमीति” नब्राह्म—स्यादिति । वस्तुतः परमात्मनो कल्पभेदो प्रसृतिय इव वस्तुनो विकल्पे सति पूर्वपूर्वोप सादृश्यात् एवेति भ्रमः स्यात्सत्त्व-तादेवविधानिद्वयः ननु, स्वर्गमिथ्यात्वे शास्त्रस्य विधिनिषेधता कथमेत तत्राह—स्वप्नमध्ये जाग्रत्स्वप्नं यथायथेति इतिस्वामि-चरण्यातिरिक्तान्तरङ्गाह्वादिशार्किकं तद्विज्ञासात् भग-नप्रित्यभामक्षित्यार्थश्च मन्यमाना अन्धपरंपरैव विवर्त्तो मिथ्याभूतस्यैव सादृश्यभ्रममात्राद्या विमोयन्त एव नन्वेवं जगता मिथ्यात्वे सर्वज्ञेनापि वेदेन विधिनिषेधौ कथमुच्यते नहि तस्मिन्का जलस्य गुणद्वौ विज्ञेनापि विज्ञेते इत्यत आह—जाग्र-त्स्वप्नाविति । स्वप्नमध्ये यथा आद्यत्स्वप्नव्यवस्था तथैव मिथ्या-भूता जगति तावपि मिथ्याभूतायेत्यर्थः । अविद्वदधिकारित्वा-दिति “वैश्वदेवविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो गगानुजं” इत्यादि ॥ ६१ ॥

इहानीमुक्तमेवात्रैव भावनात्रयोपदेशेन दृढीकरोति—भावा-द्वैतमिति चतुर्भिः । नर्त्ययज्ञाद्ययत्नं सानुभूत्या आत्मतत्त्वानु-भवेन वस्तु भेदलुप्तिरेकः स्वप्नः तत्तत्तदधिकारभेदेन कर्मभेद-वृद्धिर्हितीयः । अतर्कसंज्ञिभेदेन तत्तत् तमेव ओग्यमिति तृतीयः तात् पुनरेति निरूपयति ॥ ६२ ॥

कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यस्य मर्दान्मात्रोचनं तंतुरेव न पठे इत्येव जगत्प्रकृत्योः कार्यकारणयोरैक्यम् ॥ ६३ ॥

मनोवाकनुमिः कृतानां कर्मणां ब्रह्मण्यर्थणामिति उद्देश्यफल-भेदो हि क्रियाभेदेदेतुः ईश्वरार्पणोच तदभावात् क्रियाशाम-द्वैतम् ॥ ६४ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुक्तप्राप्तस्य भगवतो मार्गविशेषगम्यत्ववर्णनेन प्राप्तमेकदेशि-त्वं निराकरोति—आद्याविति । आद्यौ उत्पादकरूपेण अन्ते प्रवेश-स्थानत्वेन बहिर्भोरकत्वेन अन्तः प्रेरकत्वेन सत् सर्वदा सत्ता-प्रदत्वेन जनानां स्वयं साक्षाद्यमेव भगवान् अस्ति परं का-रणमवरं कार्यं चायमेव ज्ञानं च ज्ञानतत्वं ज्ञेयमचेतनत्वं चा-यमेव तथोः परावरभगवच्छक्तित्वेन भगवत्पृथगवस्थानाभावात् नचो वाच्यं शब्दाद्यौ चायमेव तमो ज्योतिः प्रकाश्यं प्रकाशकं वस्तु अयमेव सर्वोत्तमत्वात् ॥ ५७ ॥

शरीरादुत्क्रम्य पितृथानेन सोमलोकं देवयानेन परं पद्मा-त्मा यातीत्युक्तं तत्र देहेन्द्रियादिविलक्षणमात्मतत्वं प्रतिपादयन् भूतसंघात एवास्मेति पञ्च बहुपदार्थसंयोगे मध्यशक्तिर्यथोत्प-द्यते तद्वद्भूतसंघाते शरीरे विज्ञानमुत्पद्यते इति पञ्च च तथा चक्षुराद्यात्मवादं च बाह्याभिमतं निराकरोति—अबाधित इत्यादि-चतुर्भिः । आभासं मृगादिरूपेणाभासमानः स्वप्नदेहो यथा-अवस्तुतया अवस्तुमृगादिरूपेऽहंभूतमात्मतत्वं तद्विज्ञतया स्मृतः अपि निश्चये हि हेतो यतो हेतोः निश्चयेन आशाधितः प्रबो-धसमये नाहं मृगादिरूप इत्येवं निराकृतः तद्वत् पेन्द्रियकं शरीरं अर्थविकल्पितम् अर्थात् आत्मस्वरूपाद्विकल्पेन भेदेन निर्णीतम् कुतः दुर्बदत्वात् तस्मिन् आत्मत्वासम्भवा-दित्यर्थः ॥ ५८ ॥

इह वस्तुनि जीवे क्षित्यादीनां भूतानां तथा ज्ञेयवामिन्द्रि-याद्यर्थानामचेतनपदार्थानां कतमा ह्यपि नास्ति न संघातः न विकारः तेषामचेतनानां मध्ये पृथगेकतमः अन्वितः द्वित्व-रूपो वा पदार्थस्तत्र नास्तीति किमु वक्तव्यम् तस्माद्भूत-संघातात्मवादः बहुपदार्थसंयोगजताद्विकारभूतमध्यशक्तिवत् भूत-संघातोत्थितविज्ञानात्मवादश्च मृषेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

भूतभौतिकानामनात्मत्वदर्शनाय तेषामनित्यतां दर्शयति—आद-यन्ति नाना अवयवान् इति आतवो देहाः अवयवित्वात् पांच-भौतिकत्वात् तन्मात्रावयवैर्देहसंस्थानमात्रावयवैर्भूतजैर्विनष्टा न भवन्तीत्यर्थः । एवं अवयवनि देहे असति नष्टे अन्ततः स्वकारणे भूते कृपात् अवयवः भूगलेशः असद्भवति कारणा-कार सूक्ष्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

तर्हि देहे मृते तद्विज्ञ आत्मा नैवास्तीति वा ह्यपञ्चो परीषान् अत्राह—स्यादिति । लोहपिण्डे अग्नौ सति अग्निसादृश्य-भ्रमो भवति यथा, एवं पिण्डरूपे आत्मभिन्ने देहे यावत्काल-पर्यन्तं वस्तुनि सति तावदेव वस्तुनः सादृश्यभ्रमश्चेतनत्व-भ्रमः स्यात् तस्मिन् असति न तु स्यात् तद्वस्तुदेहविलक्षणं नित्यमित्यर्थः । तर्हि देहविभिन्न आत्मा देहो नास्मेति आत्माना-त्मविधानप्रतिषेधौ कदा स्याताम् ? जाते ज्ञाने भवत, इत्याह—जा-ग्रत्स्वापाविति । यथा अर्थ जागरः नायं स्वापः इत्येवं विहित-प्रतिषेधौ जाग्रत्स्वापौ अस्वप्ने प्रबोधे एव भवतः एवं जाते आत्मानात्मज्ञाने ज्ञानस्वरूपो हमात्मा जडवर्गो देहेन्द्रि-यादिरूपो नास्मेत्युभयोर्विधिनिषेधता स्यादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवमात्मस्वरूपज्ञानदाढ्यार्थं नास्तिकानां संघाताद्यात्मभ्रान्ति-वादा निराकृताः अथ तार्किकमीमांसकादिभ्रान्तिवादानन्तश-क्तिमत्सर्वात्मभूतपरमात्मज्ञानदाढ्यार्थं निराकरोति—भावाद्वैतमिति चतुर्भिः । भावयोजगत्परमात्मनोरद्वैतं क्रियाणां परमात्मांशभूत-जीवकृतानां परमात्मन्यर्पणात्मकमद्वैतं द्रव्याणां भोक्तृभोग्य-पदार्थानां परमेश्वरात्मकस्वरूपमद्वैतं स्वानुभूत्या वेदान्तभवण-जन्येन स्वानुभावेन वर्त्तयन् चिन्तयन् आत्मनः त्रीन् स्वप्नान् स्वप्नवदागन्तुकान् दोषान् तार्किकाः जगत्परमात्मनोरत्यन्तं भेदमाहुः तच्छास्त्रअवगादेकः भीमांसकाः जीवकृताः क्रियास्तत्तजीवभा-

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गार्था नतु पुरमेश्वरेऽर्पयन्ति तच्छास्त्रभ्रवणात् द्वितीयः उभयपक्षे-
पि भोक्तृभोग्यपदार्थानामत्यन्तभेदः स तृतीयः आगन्तुको दोषः
एवं विद्वान् दोषान् इहास्मिन् लोके मुनिर्वेदान्तोक्तत्वावज्ञता
धुनुते निराकरोति ॥ ६२ ॥

कार्यकारणयोजनपरमात्मनोर्वस्तुनोः कार्यत्वकारणत्वाभ्यां
भिन्नयोरपि पटतन्तुवद्वैक्यस्य मर्शनमनुसन्धानं तद्भावाऽद्वैत-
मुच्यते श्रुतिभिः “ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् सदेव सौम्येदमग्र आ-
सीत् सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिभिः परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्नं
जगत् परमाणुमयत्वादिति विकल्पस्य अत्यन्तभेदस्य अवस्तु-
त्वात् पटतन्तुवदिति दृष्टान्तेन ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति प्रच्छन्न-
बौद्धानां पक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । तन्तूनां मिथ्यात्वं न पट-
मिथ्यात्वस्यासंभवात् यद्वासावादनिराकरणदर्शने कौतूहलं
नहिं अत्रासगिरिवज्जाख्यो ग्रन्थो द्रष्टव्यः । पटस्य तन्तुभिन्नत्वं
दृष्टान्ते दार्ष्टान्ते तु जगत्तन्तुनाच्चेतनरूपपरमात्मशक्तिद्वाराऽभिन्न-
त्वमिति विवेकः ॥ ६३ ॥

साक्षाद्ब्रह्मणि परे श्रीपुरुषोत्तमे सर्वकर्मणां कार-
यितरि फलदातरि मनोवाक्कृतनुभिः सर्वकर्मसमर्पणं वस्तु-
क्रियाद्वैतम् ॥ ६४ ॥

आपा दीप्ता ।

जनो के आदि अन्त मे तथा बाहर और भीतर और जगत्
में जो पर, अवर, ज्ञान, ज्ञेय, वचन, वाच्य, तम, और ज्योति
अर्थात् समष्टि जीव है वे सबही स्वयं भगवानही है तस्मात्
पूर्वोक्तज्ञानी को सर्ववस्तुके भगवद्वात्मक समुद्गने से कुछ मोहका
कारण ही नहीं है ॥ ५७ ॥

भावहोनेवाला जात्यादि के विकल्परूपद यहदेह सत्यहोकर
भी शास्त्र में अवस्तुत्वेन अर्थात् अपुरुषार्थत्वेन कहा है,
क्योंकि—इसमें आत्मधर्म दुर्घट है इसदेह के तरह जितने
इन्द्रियों के विषय है वे भी अपुरुषार्थ रूपही है ॥ ५८ ॥

इहाँपर पृथिवी के परिणाम रूप वृक्षादिकों की छाया
जैसे न वृक्षों का समुदायरूपदे, न वृक्षोंका विकाररूप है, न
वृक्षों के बिना स्थिति के योग्य, है और न वृक्षोंके अन्वित
अर्थात् सदा वृक्षों के साथ रहनेवाली है, क्योंकि अनातप
समयपर नहीं रहती है, इसी प्रकार. यह शरीर भी न आत्मा
का संघात न विकार न पृथक्स्थिति योग्य और न अन्वित
तस्मात् मृषा अर्थात् अनित्य है, इसी से आत्मा शरीर नहीं
हो सका है ॥ ५९ ॥

ऐसेही पृथिव्यादि धातुओं को भी अवयवि होने से नित्य
नहीं कहसके हैं क्योंकि वे अवयवों के बिना नहीं रहसकी
है, और अवयवि के अस्तकाल में अर्थात् नाश होने पर

अन्त में अवयवों की भी उपलब्धि नहीं होती है, इस प्रकार
अवयवि होने से अनित्य शरीर नित्य आत्मा नहीं हो सका है
॥ ६० ॥

यदि कहे कि शरीर आत्मा नहीं है तब स्थूलोहं अर्थात्
मैं स्थूलहूं इस प्रकार की आत्मा को विषय करने वाली अहं-
प्रतीति इस देह में क्यों होती है ? तहां पर कहते है कि—वस्तु
के विकल्प (संशय) होने पर तो सादृश्य और भ्रम हुआ क-
रते है तहां जड़ और चेतन का सादृश्य न होने से सादृश्य
से तो ब्राह्मणोहं अर्थात् (मैं ब्राह्मण हूं) इत्यादि प्रतीति हो
नहीं सकती । किन्तु अग्नि के संसर्ग से जैसे उष्ण जलं (जल-
उष्ण है) ऐसा ज्ञान होता है, ऐसे ही शरीर और आत्मा का
संसर्ग (सम्बन्ध) होने से शरीर गत स्थूलत्व आदि धर्मों
का आत्मा में भ्रम होता है, भला यदि आत्मा शरीर नहीं
है ? तो विहित और निषिद्ध का अनुष्ठान तो शरीर ही से
होता देखते है फिर शास्त्र आत्मा के लिये क्यों विधि
निषेध कहना है ? तहां कहते है कि—जैसे सोते हुए पुरुष
को खपनावस्था में भी खपनावस्था और जाग्रत अवस्था का
अनुभव होता है, और जागने पर सोते समय की होनी
अवस्थाओं के अनुभव का उस को सम्बन्ध नहीं रहना, इसी
प्रकार आत्मा को भी प्रकृति सम्बन्ध तक ही अज्ञानकी शय्या पर
सोने से विधि निषेध का सम्बन्ध है, और ज्ञान दशा होने
पर (मुनयोऽपि न नह्यमानाः) अर्थात् मुनि लोग भी बन्धन
से छूट जाते है ॥ इस उक्त प्रकार से खखरूपादि का पूर्ण
ज्ञान होने से विधि निषेध का पात्र नहीं होता है । और
आविर्भूत गुणाष्टक होकर मुक्त होने पर भी केवल आत्मा
को विधि निषेध से कुछ प्रयोजन ही नहीं रहता ॥ ६१ ॥

आत्मा का यह तीन प्रकार का अद्वैत है एक भावा-
द्वैत, दूसरा क्रियाद्वैत, तीसरा द्रव्याद्वैत, तहां मनन शील
ज्ञानी लोग आलोचना करते हुए जाग्रदादितीनी अवस्थाओं
को निवृत्त कर देते हैं, ॥ ६२ ॥

तीन प्रकार के अद्वैत में भावाद्वैत वह है, कि पट तन्तु
(वस्त्र सूत) के तरह विकल्प (देव मनुष्यादि अवस्था)
को कुछ वस्तु न होने से अर्थात् स्थिर न होने से कार्य
कारण वस्तु का जो एकैक विचार है, ॥ ६३ ॥

हे युधिष्ठिर ! जो कि साक्षात् । पर ब्रह्म परमात्मा में
मन वाणी और शरीर से कर्मों का समर्पण है उस को
क्रिया द्वैत कहते है ॥ ६४ ॥

आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनाम् ! ।

यत्स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते ॥ ६५ ॥

यद्यस्य वा ऽनिषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप ।

स तेनेहेत कर्माणि नरो नान्यैरनापदि ॥ ६६ ॥

एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः ।

गृहे ऽप्यस्य गतिं यायाद्राजंस्तद्रक्तिभाङ्गनरः ॥ ६७ ॥

यथा हि यूयं नृपदेव ! दुस्त्यजादापद्रणादुत्तरतात्मनः प्रभोः ।

यत्पादपङ्केरुहसेवया ❀ भवानहारणीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून् ॥ ६८ ॥

अहं पुरा ऽभवं कश्चिद्गन्धर्व उपवर्हणः ।

नाम्ना ऽतीते महाकल्पे गन्धर्वाणां सुसम्मतः ॥ ६९ ॥

रूपपशलमाधुर्यमौगन्ध्यप्रियदर्शनः ।

स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तस्तु पुरुषम्पटः ॥ ७० ॥

एकदा देवसत्रे तु गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।

उपहूता विश्वसृग्भिर्हरिगाणोपगायने ॥ ७१ ॥

अहं च गायंस्तद्विहान्स्त्रीभिः परिवृतो गतः ।

ज्ञात्वा विश्वमृजस्तन्मे हेलनं शेषुरोजसा ।

याहि त्वं शूद्रतामाशु नष्टश्रीः कृतहेलनः ॥ ७२ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मनः स्वस्य जायादीनां च स्वार्थश्च कामश्च तयोः देहा-
दीनां पञ्चभूतात्मकत्वेन भोक्तुश्च परमात्मत्वेनाभेदाबोचनेनार्थ-
कामयोर्यदैक्यदर्शनमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

उक्तानाश्चमध्मान्सन्निप्याह—यदिति । यद्व्ययं येनोपायेन यतः
सकाशात् ॥ ६६ ॥

प्रस्तुतमुपसंहरति—एनैरिति । अस्य श्रीकृष्णस्य गतिम् तद्र-
क्तिभाक् तस्य भक्तः ॥ ६७ ॥

एतत्सर्वसाधारणमुक्तम् भक्तस्य तु भक्तिरेव सर्वपुरुषार्थहे-
तुरिति पाण्डवानेव वक्ष्येकत्याह—यथाहीति । हे नृपदेव ! नृपदेवैश्च
सहायिषुस्त्वजादिति वा आत्मनः श्रीकृष्णादेव प्रमोहितोः अड-
भाव आर्षः उत्कर्षणातरतैत्यर्थः यथा यथावत् तमेव भजतेति
शेषः यद्वा यथा आपद्रणादुत्तीर्णस्त्वम् यथा च क्रतून्हर्षोत्तया
श्रीकृष्णादेव तारकात्संसारदण्डुत्तरतैत्यर्थः ॥ ६८ ॥

श्रीकृष्णसेवा महतामवल्लया भ्रष्टयति तत्कृपया च सिध्यतीति
दर्शयन्पूर्ववृत्तमाह—अहमिति साह्रैः पञ्चभिः । नाम्ना उपव-
र्हणः ॥ ६९ ॥

पेशलं सौकुमार्यं रूपादिभिः प्रियं दर्शनं यस्य ॥ ७० ॥ ७१ ॥

तदाह्वानं विद्वान् उन्मत्तः सन् गायञ्च गतः ॥ ७२ ॥—७४ ॥

श्रीमद्भारगवचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

द्रव्याद्वैतं विवृणोति—आत्मेति । अर्थशब्दो धनपरः काम-
शब्दः काम्यसूक्ष्मचन्द्रादिभोग्यवस्तुविषयः सच्च भोगोपकरण-
भोगस्थानादि प्रदर्शनार्थः यदर्थकामयोरारम्भजायादि सर्वदे-
हिनामैक्यं तद्व्याद्वैतं वित्तगृहक्षेत्रपात्रसूक्ष्मचन्द्रादीनामात्म-
जायाद्यनेकभोक्तृवर्गसाधारणत्वं द्रव्याद्वैतमित्यर्थः । ते एतेन
गृहादीनां स्वासाधारणत्वप्रमोदितरस्तः यद्वा द्रव्ययोश्चिदचिद्रव्ययो-
रद्वैतं द्रव्याद्वैतं तत्र चिदचिद्रैतं दर्शयति—आत्मजायेति । आत्मादीनां
सर्वदेहिनां जीवानां ज्ञानैकाकारत्वेनैकरूपेण दर्शनं चिद्वैतं प्रका-
राद्वैतम् अर्थकामादीनामचिद्रव्यपारिणामरूपत्वप्रमोदितरस्तः
ज्ञानाद्वैतमिति पाठोऽप्येवंविधदर्शनं ज्ञानाद्वैतमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

न केवलं त्रिविधमव्याद्वैतमनुसन्धयामपि अन्यदपि शास्त्रा-
नुमतं चेत्तदपीत्याह—यदिति । हे नृप ! येन शास्त्रेण यस्य पुंसः

* भगवान्महर्षिर्निर्जितदिग्गजः इति पाठः—वीर० ।

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्य वस्तुनो यतो यस्माद्वस्तुनः सकाशाद्यद्वैतमनिषिद्धं किन्त्व-
मुमतं स पुमान् तेनाद्वैतेनाऽनुसन्धीयमानेनेति शेषः । तदनुसन्धान-
पूर्वकमेव कामाणि कर्तव्यानीहेतु कुर्यादित्यैः शास्त्रप्रतिषिद्धैस्तु न
कुर्यात् यतोऽयमनापदि न विद्यते आपत्संसारो यतस्तस्यां ज्ञाननि-
ष्ठायाम् वर्त्तमानः यथा “वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्” “व्यव-
सायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन !” इत्यादिशास्त्रेण भावाद्वैतादिकं
प्रतिपाद्यते न तथा प्रकाराद्वैतप्रकार्यद्वैतगुरुदेवताद्वैतादिकमपि शास्त्रैः
प्रतिपाद्यते इति तदप्युपादेयमेवेत्यभिप्रायेणाऽयं श्लोकः प्रवृत्तः । तत्र
प्रकार्यद्वैतं नाम ब्रह्माद्वैतं “सर्वस्वदिवदं ब्रह्म” इत्यादिब्रह्मप्रकरणे
सामानाधिकरण्येन ब्रह्माद्वैतप्रतिपादनात्सामानाधिकरण्यस्य च
प्रकारभेदविशिष्टप्रकारैकत्वपरत्वाच्च ब्रह्माद्वैतमेव प्रकार्यद्वैतं “नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेत्यनानाम्” इत्यादिश्रुतिभिर्जीवस्वरूपभेदप्रतिपादनेन
स्वरूपेणाभेदानुपपत्तेः ब्रह्ममुकादिव्यवस्थाऽनुपपत्तेः सुखादिव्यव-
स्थाऽनुपपत्तेश्च कचिज्जीवैकत्वप्रतिपादनं प्रकारैक्यामिप्रायकमेवेति
तद्वैतमेव प्रकाराद्वैतम् “आचार्यं मां विजानीयात्” “आचार्यदेवो
भव” “आचार्यः स हरिः साक्षात्स्वरूपी न संशयः” इत्यादिभिर्गुरु-
देवतादीनामद्वैतं प्रतिपाद्यत एव ॥ ६६ ॥

यत्पृष्ठं “गृहस्थ एतां पदवीं विधित्वा येन चाञ्जसा । यायां हवः ऋषे
बूहि” इति यस्योत्तरमुक्तमुपसंहरति—एतैरिति । हे राजन् ! वेदोक्तै-
रिति वेदशब्दस्तन्मूलकस्मृतिपुराणादीनामपि प्रदर्शनार्थः वेदा-
दिभिरुक्तैः कर्तव्यत्वेनोक्तैरेते भावाऽद्वैताऽनुसन्धानादिभिरित्यन्यै-
र्देहात्मजीवेश्वरादिभेदाऽनुसन्धानैः स्वस्ववर्णाश्रमोचितकर्मभिश्च
तस्य भगवतो भक्तिभागभक्तिर्कुर्वन् गृहेऽपि जनः गृहस्थोऽपि
जनोऽस्य श्रीकृष्णस्य गतिं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

“मादृशो गृहमुदधीः” इत्यनेनाभिप्रेतां स्वस्य मुक्तिदौर्लभ्य-
शङ्कां किमपुनर्न्यायेन निराकरिष्यमाणः तावच्छ्रीकृष्णसेव-
यैव तरिष्यसीत्याह—ययमिति । हे नृप देव ! यथा प्रभोः सर्व-
शक्तेरात्मनोऽन्तरात्मनः श्रीकृष्णादेव हेतोर्ययं दुस्त्यजादापदां
गणादुत्तरत अडभावः अन्तादेशाभाव आत्मनेपदश्चाप्युक्ति उद-
नरत उत्तीर्णा । यथा च भवान् यस्य श्रीकृष्णस्य पादपङ्कजयोः
सेवया हेतुभूतया निर्जिता दिग्जनादिकपालकाः येन तादृशः सन्
महर्षिभिः सह कर्तृनकार्षीदिति शेषः तथा तस्यैव सेवया मोक्षस्य
इत्यध्याहारः ॥ ६८ ॥

लब्धतदीयसेवामात्रेण हेतुना मादृशानां मुक्तिसम्भवे
किं पुनः साक्षात्लब्धतत्सेवानां तादृशमिति प्रतिपादनार्थं
स्वपूर्वजन्मवृत्तान्तमाह—अहमिति । अतीते ब्रह्मकल्पे पूर्वजन्मन्वहं
नाम्नोपबर्हण इति प्रसिद्धः कश्चिदगन्धर्व अभूवम् आत्मानं
विशिनष्टि—गन्धर्वाणां सुसम्मतः ॥ ६९ ॥

रूपादिभिः प्रियदर्शनः प्रियं यथा भवति तथा दृश्यन्
इति तथा रूप सौन्दर्यं पेशल सौकुमार्यं दृष्टिचिन्तापहारित्वेन
रसावहत्वं सौगन्ध्यं स्मृकचन्दनादिगन्धवत्त्वं रूपादिभिः
प्रियं दर्शनं यथेति वा स्त्रीणां नित्यं सदा प्रियतमः मत्तः
उर्वधिकं लम्पटः विषयलालसः एवं भूतोऽहं स्थितः ॥ ७० ॥

तत्रैकदा देवसन्ने हरिगुणाऽनुभवात्मकब्रह्मसन्ने विश्वसृग्भिः

प्रजापतिभिः हरिकथागायनैः निमित्ते तदर्थमप्सरसां गणा
उपहृताः ॥ ७१ ॥

तथाऽहमपि तद्गन्धर्वाह्वानं जानन् स्त्रीभिः परिवृतः गायन्
हरीतरंगाया गायन् तत्र गतः भगायन्निति पाठे भगायन्नेव गत इत्यर्थः
तत् मे मम हेलनमपराधं ज्ञात्वा विश्वसृजः भोजसा तपोबलेन
शेषः ॥ ७२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मजायादीनामन्येषां च देवदत्तादीनां भगवद्भीतत्वं दर्शनं
यद्यच्चार्यकामयोरैक्यं भगवद्विषयत्वदर्शनं तत्सर्वं द्रव्या-
द्वैतं “मन्ये तद्वर्षितमनोवचनात्मगेहप्राणः पुनाति” इत्यादिनोच्यते
इत्यन्वयः अनेन जीवस्य श्रीहरिणा द्वैतमुच्यते तत्रैव चाद्वैत-
शब्दार्थग्रहणं नतु स्वरूपैक्यमिति शिन्नाप्राप्तेति ज्ञायते
इति ॥ ६५ ॥

उपासनाप्रकारं निरूप्याधुना चर्चनादिप्रकारं दर्शयति—यद्य-
स्येति । यस्य पुरुषस्य येन द्रव्येण यत्र यस्मिन्देशे काले वा
यतो यस्मादुपासमनिषिद्धं श्रुतिस्मृतिश्लोकविहितं स नरेस्तेन
तस्मिन् देशे काले वा तस्मात्पुरुषादाप्तेन कर्माणि पूजालक्ष-
णादीहेतु कुर्यात् अन्यैर्निषिद्धैर्न कुर्यादित्यन्वयः । नन्वेव तर्ह्या-
पद्यपरम एव प्राप्नोति इति तत्राह—अनापदीति ॥ ६६ ॥

एनैरनापदि विहितैरन्यैरपि विहितैः अस्य हरेर्गतिं ज्ञानं
स्थानं वा यायादिति लङर्थे लिङ् आप्नोतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

उक्तमर्थमनुभवसिद्धं करोति—यथेति । दिग्गजशब्देन दिग्पा-
लात्पलक्षयति तस्य सेवा कर्तव्येति शेषः ॥ ६८ ॥

ममाप्यनुभवसिद्धं दर्शयितुं स्वचरितमाह—अहमिति । कश्चि-
दित्यात्मानं निन्दयत्यथ नाम्नोपबर्हणो गन्धर्व इति । पूर्व
अतीते महाकल्पे अतीतब्रह्मकाले “ब्राह्मकालः परश्चेति महाकल्पश्च
कीर्तितः” इति ॥ ६९ ॥

तत्पुरलम्पटः तासां पुरे गृहे लम्पटः स्थानुमुत्सुक-
मनाः ॥ ७० ॥

गन्धर्वादिगणा अगायन् ॥ ७१ ॥

तद्विदित्वा गतः स्त्रीभिः परिवृतोऽगायं हेलनं विश्वसृजां
पुरतः स्त्रीभिः सम्भूय मदोपरक्तगानलक्षणा ॥ ७२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यथा येन भक्तिमात्रप्रकारेण आत्मनः स्वस्य यः प्रभुः
श्रीकृष्णः तस्मादेव हेतोर्ययमापद्गणात् उत्तरत उत्तरिष्यथ
तदेव प्रत्यापयति । यदिति ॥ —६८ ॥

तत्र स्वमपि दृष्टान्तयति—अहमित्यादिना । तत्राहमिति
युगमकम् । येनैव भक्तिमात्रप्रकारेण नारदत्वमपि लब्धवानह-
मिति प्रकरणार्थः ॥ ६९—७० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसागर्यदर्शिनी ।

आत्मनः स्वस्य जायादीनाञ्च अन्येषाञ्च स्वसम्बन्धरहितानां स्वीकार्यसाधनं कामञ्च तत्प्राप्यं यज्ञोपपन्तयोः साधनसाध्ययोरैक्या-
दैक्यभावनति यावेष्टार्थकामौ स्वस्य तावेव सर्वेषामेव देहा-
दीनां पञ्चभूतात्मकत्वेनैक्यात् सर्वेषामेव जीवात्मनां भोक्तृत्वे-
नैक्याज्ञेहाभावादिति भावः ॥ ६५ ॥

उक्तानाश्रमधर्मान् संहिरण्याह-पदद्वयं येनोपायेन यतः
सकाशात् ॥ ६६ ॥

प्रस्तुतमुपसंहरति-एतैरिति । अस्य श्रीकृष्णस्य गतिं गृहे
गृहस्थाऽपि यदि तज्ज्ञात्वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

एषा च पञ्चाऽध्यायी सर्वसाधारण्येनैवाका ऐकान्तिक-
भक्तानां तु सिद्धानां साधकानां च भगवानेव गतिः तत्र च
मिद्वान् स्वयमपरोक्षीभूत एव भगवान् स्वप्रेमपरङ्गे नर्त्त-
यितुं समप्रतिपदान्तर्गतभिर्नास्नान् यथावदेव कारयति तथैव
ते कुर्वन्ति तद्विधेनाचरणमेव तेषां भजनमिति तत्र पाण्डवानेव
प्रमाणीकुर्वन्नाह—यथा हीति । नृदैवैश्च महायैः दुस्त्यजात् आप-
दाङ्गयात् स्वप्रभोर्ध्यानादिजज्ञायाचरणानेवैवात्तरेत उतरथे-
त्यर्थः । यत् यथा च भवास्तथैव कर्तुं अहर्षित् तथैवान्ये
उग्रमेनदित्यपि न सेवते इति शेषः । तेन माहृतां गृहसूदधीरि-
त्युक्त्वा स्वेषां गृहस्थाकर्मिणान्तर्भावो न भाव्य इति
भावः ॥ ६८ ॥

यादृच्छिकसाधुसङ्गलभ्यमकीन् साधकांश्च “धर्मान्
मन्युष्यः सर्वान्मां भजेत् स च सत्तम” इत्यादि श्रीभागव-
तभास्वरूपेण स एव भगवान् यथादिशति तथैव ते कुर्वन्ति
“मन्त्रिज्ञानाश्रमास्त्यक्त्वा चरेद्विधिगोचरः” इति भगवदुक्तं
विधिभावकमेव प्रमाणीकुर्वन्तां वर्णाश्रमाचार्यदिकं नोपसृजते
तत्र पूर्वजन्मनि जमेव प्रमाणीकुर्वन्नाह—अहमिति, माहृतेः पञ्चभिः ।
पेशलश्चातुर्यम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

तदाह्वानं विद्वान् उन्मत्तः सन् गायत्रेव गतः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनः स्वस्य जायादीनां च स्वार्थस्य स्वरूपस्य कर्मफल-
भोक्तुः काम्यते इति कामः भोग्यवस्तुज्ञानं तस्य चैक्यं सर्वो-
र्ध्वभूतन भगवता सह अपृथक्त्वं यत्तद्द्रव्ययोर्भोक्तृभोग्ययोरद्वै-
तम् “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मन्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म
मेतत्” इति श्रुतित्राऽनुसन्धेया ॥ ६५ ॥

अनापदि द्रव्यदेशाकाञ्चानुसारेण कार्याणि कुर्यादित्युपदि-
शत् प्रस्तुतमुपसंहरति—यद्यस्येत्यादिना । हे नृप ! यस्य कर्तुः
यत्कार्यज्ञानम् येन द्रव्येण यतः सकाशाच्च यस्मिन् देशे काले
न अतिविद्धं स्यात् स कर्ता तास्येव कार्याणि तेन द्रव्येण
तत्कालादेव तस्मिन्देशे काले च समर्पितं तान्यर्कुर्या-
दित्यर्थः ॥ ६६ ॥

एनैरुक्तपकारैरन्धैरनुक्तैर्वेदोक्तकर्मभिर्हेतुभूतैः तस्य श्रीकृष्ण-
स्य भक्तिमाह्वनरः गृहेऽपि वर्त्तमानः अस्य श्रीकृष्णस्य गतिं
पदवीं यावात् मुक्तो भवतीत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यं कर्मणामन्तः-
कर्माशुद्ध्युपाय्योपासकस्वरूपज्ञानद्वारा प्रेमलक्षणा भक्तिः साधनं
जानायां तस्यां प्रेमगृहगृहीतस्य मिद्धभक्तस्य कर्मण्यवका-
शाभावात्कर्मत्यागः “धर्मान्संस्त्यज्ययः सर्वान्मां भजेत्तम च सत्तमः”
इत्यस्मिन् शास्त्रे एव सत्तमशब्देन सिद्धभक्तो निर्दिष्टः साध-
कस्य तु कर्माभावेऽनःकर्माशुद्ध्यभावाच्च ज्ञानभक्तिसम्भावः
तदभावे मुक्त्यभाव इति दिक् ॥ ६७ ॥

हे नृपदेव ! यथा यूयं आत्मनः स्वकीयादुपास्यभूतात्मनोः
श्रीकृष्णादिव हेतुभूतात् आपदगणादुत्तरत अदभाव आर्ष-
उत्कर्षेणातरतेत्यर्थः । यथा न भवान् यत्पादपंकेतरुहसेवया कर्तुं
अहर्षित् तथा असौ प्रसिद्धोऽन्योऽपि गृहे वर्त्तमानः तज्ज्ञात्वा
कर्तार्यः स्यादिति भावः ॥ ६८ ॥

श्रीकृष्णभक्तिमाहात्म्यं सूचयितुं सवृत्तान्तमाह—अहमिति
माहृतेः पञ्चभिः । नाम्ना उपवर्हणः ॥ ६९ ॥

रूपादिभिः प्रियं दर्शने यस्य सः तत्र पेशल चातुर्यम्
॥ ७०—७१ ॥

अहश्च तदाह्वानं विद्वान् स्त्रीभिः परिवृतः उन्मत्तः सन्
गायत्रेव गतः ॥ ७२—७३—७४ ॥

भाषा टीका ।

अपनी स्त्री पुत्रादिकों का तथा अन्य सर्व प्राणिओं का
जो अपने भर्थ और काम के निमित्त एकता होनी है, इसी
को द्रव्याद्वैत कहते हैं ॥ ६५ ॥

जिस मनुष्य को जिस शास्त्र से जिस विषय में जिस
उपाय से जिस कार्य का विषय नहीं किया है, हे नृप !
वह पुरुष अनापद काल में उसी उपाय से अपने कार्यों को
चलायें और से नहीं ॥ ६६ ॥

हे राजन् ! वेदोक्त इन कर्मों का अथवा और अन्य वे-
दोक्त स्वरूपों का आचरण करता हुआ श्रीहरि में भक्ति-
वाला पुरुष अपने गृह में रहकर भी श्रीकृष्ण की गति
को प्राप्त होता है, अर्थात् मोक्ष को प्राप्त होता है ॥ ६७ ॥

हे राजन् ! वडे २ राजाओं से और देवों से दुस्त्यज ऐसे
आपदगणों से आप को जैसे प्रभु ने छुड़ाये है ऐसे ही
संसार के भी पार उतारेंगे क्योंकि इनही के चरण कण
की सेवा से आपने दिग्विजय करके उत्तम यज्ञ किये
गये हैं ॥ ६८ ॥

अब नारद जी अपनी पहिली कथा कहने लगे । नारदजी
बोले, कि—अतीत कल्प में मैं गन्धर्वों का मास्य उपवर्हण
नामक एक गन्धर्व भया रहा ॥ ६९ ॥

सौगन्धर्व सौकुमार्य सौगन्धर्व गुण वाला और अति प्रिय-
दर्शन वाला सदा स्त्रियों को बड़ा प्रिय और उन्मत्त और
बड़ा लम्पट रहा ॥ ७० ॥

तावद्वास्यामहं जज्ञे तत्रापि ब्रह्मवादिनाम् ।
 शुभ्रूषया ऽनुषङ्गेण प्राप्तो ऽहं ब्रह्मपुत्रताम् ॥ ७३ ॥
 धर्मस्ते गृहमधीयो वर्णितः पापनाशनः ।
 गृहस्थो येन पदवीमञ्जसा न्यासिनामियात् ॥ ७४ ॥
 यूयं नृलोके बत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयो ऽभियन्ति ।
 येषां गृहानावसतीति साक्षद्रूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥ ७५ ॥
 स वा अयं ब्रह्म महद्दिमृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखाऽनुभूतिः ।
 प्रियः सुहृद्वः खलु मातुजेय आत्माऽर्हणीयो विधिकुरुश्व ॥ ७६ ॥
 न यस्य साक्षाद्भवपञ्चादिभी रूपा धिया वस्तुततगोपवर्णिताम् ।
 भौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्त्वतां पतिः ॥ ७७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य भरतर्षभः ।
 पूजयामास सुप्रीतः कृष्णं च प्रेमविह्वलः ॥ ७८ ॥
 कृष्णपार्ष्ण्युपामन्त्र्य पूजितः प्रययौ मुनिः ।
 श्रुत्वा कृष्णं परं ब्रह्म पार्ष्ण्यः परमनिस्मितः ॥ ७९ ॥
 इति दाक्षायणीनां ते प्रथग्वंशाः प्रकीर्तिताः ।
 देवासुरमनुष्याद्या लोका यत्र चराचराः ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्
 वैयासिक्यां प्रह्लादाऽनुचरिते युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णयो नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तश्चायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

हरिः ॐ तत्सत् ॥

भाषा टीका ।

एक समय देवताओं के यज्ञ में विश्व सृष्टाओं ने हरि
 गाथा गान के लिये बहुत से गन्धर्व और अप्सराओं को
 बुलाये रहे ॥ ७१ ॥

उस समय उन के आह्वान को जानता हुआ स्त्रियों के
 झुंड सहित उन्मत्त की तरह गाता हुआ मैं भी गया, विश्व
 सृष्टाओं ने मेरे अपराध को जान कर एका एकी मुझे शाप
 दे दिया ॥ ७२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

त्वं तु कृतार्थ एवेति हर्षेण पुनः पूर्वश्लोकानिष पठति यूयमिति
 शेषं स्पष्टम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

सप्तमस्कन्धगूढार्थपदमावार्थटीपिका ।

संसेव्यतां सदा सज्जिरेति श्रीधरनिर्मिता ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीधरस्वामि-
 विरचितायां भागवतभावार्थटीपिकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तश्चायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथं दर्शनी ।

कृष्णं चकारभारादश्च त्वमेवंभूतो मम आतिथिं प्रेम्णा
विह्वलः ॥ ७८ ॥

कृष्णपापैः कृष्णांजुनौ कृष्णयुधिष्ठिरौ वा प्रयाणसमये पुनरपि
पूजितः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इति साराथं दर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चादशः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

भीतित्रयो भौत्यवलाग्निगीर्त्यं यद्वेष्टि तद्वच्चि मनो विनोदात् ।

बुधाः कुधा गर्हतं बह्वचूकः पुरः स्फुरन्नस्तु स नोऽनुकूलः ।

पौषस्व कृष्णैकादश्यां गान्धर्वायाः सरस्तटे ।

अपूरि सप्तमस्यापि टीकेयं सत्प्रसादतः ।

समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनुष्याणामिव लिङ्गानि वस्त्राङ्गुलारादीनि यस्य तत्
॥ ७५—७६ ॥

वस्तुतया साकल्येन नोपचार्जितम् ॥ ७७—८० ॥

शुकेन विवृषा स्वल्पः सम्प्रदायानुरोधतः ।

सप्तमस्कन्धगो दीपः कृतः श्रीकृष्णभीतये ॥

इति श्रीमद्भागवतविवाकैचरणचिन्तकश्रीशुक्रदेवसुधी-

प्रणीते श्रीमद्भागवतसप्तमस्कन्धीये सिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

ग्रन्थसंख्या २७००

समाप्तश्चायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तर मैं फिर दासी में उत्पन्न हुआ वहाँ पर भी
ब्रह्मवादि ब्राह्मणों की और महात्माओं की शुश्रूषा के प्रसङ्ग
से ब्रह्मा जी के पुत्रत्व को प्राप्त भया ॥ ७३ ॥

नारदजी बोले, कि—राजन् ! पापोंका नाशक ऐसा गृहस्थों का
धर्म हमने वह तुमारे आगे वर्णन किया है कि जिस धर्म के

माचरण करने से पुरुष घर में रहकर भी सन्त्यप्रसिद्धों की
पदवी को प्राप्त होजावे ॥ ७४ ॥

वस राजन् ! मनुष्य लोक में तौ तुम लोग वडभागी हो,
क्योंकि ? जिनके घरों को लोकों को पवित्र करने वाले 'बड़े २'
मुनि लोग चले आते है, सो भी क्योंकि ? तुमारे घर में साक्षात्
पर ब्रह्म मनुष्य नाट्य से छिपा हुआ वास करता है ॥ ७५ ॥

ये श्रीकृष्ण वही ब्रह्म है कि जिनको महात्मा लोग समा
धिस्थ होकर ढूँढते है और वही कैवल्य सुख अनुभव के-
देने वाले है । परञ्च आपका तौ भ्रिय सुहृद् भातुलेय, (मामा का
पुत्र) आत्मा, पूजनीय, ब्राह्माकारी, और गुरु भी येही है ॥ ७६ ॥

जिनके रूप का साक्षात् शंकर और ब्रह्मादिक अपनी
बुद्धि से वास्तवरीति से (टीका २) वर्णन नहीं करसक्ते है
किंतु केवल मौन और शान्ति पूर्वक भक्ति से
पूजा होते है ये भक्तों के पति हम पर प्रसन्न होवै, ॥ ७७ ॥

श्रीशुक्र उवाच ॥

श्रीशुक्रदेवजी बोले, कि—युधिष्ठिर महाराज ने श्रीनारदजी
के इस प्रकार के कथनों को सुनकर बड़े प्रसन्न होकर राजा-
युधिष्ठिर जीने श्रीनारदजी की पूजाकरी और श्रीकृष्ण के माहा-
त्म्य को सुनकर प्रेम से विह्वल होकर श्रीकृष्ण की भी पूजा
करी ॥ ७८ ॥

तदनन्तर नारदजी भी श्रीकृष्ण और युधिष्ठिर से पूजित
होकर श्रीकृष्ण और युधिष्ठिर से पूछकर यहच्छा से चले गये
और श्रीकृष्ण को परब्रह्म सुनकर युधिष्ठिर भी परम विस्मय
को प्राप्त हुए ॥ ७९ ॥

हे परीक्षित, हे राजन् ! इस प्रकार दक्षकी पुत्रियों के
पृथक् २ वंश हमने तुमारे आगे वर्णन किये, जिनके वंश में
देव असुर मनुष्य आदिक चराचर लोग सभी उत्पन्न हुए
हैं ॥ ८० ॥

श्रीमद्भागवतेऽस्मिन् रहिरकथः सप्तमस्कन्धः ॥

भागवतार्थविनिर्मितभाषाटीकासमन्विता जयति ॥ १॥

इति श्रीमद्भागवत सप्तम स्कन्ध में, पंचदश अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्य कृत भाषा टीका समाप्त ॥

सप्तमस्कन्ध भी समाप्त भया ॥

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तश्चायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

संशोधकौ चारुच ग्रन्थरत्नस्य का० 'कान्दूर' औरङ्गाचार्य—वृन्दावनस्थ भागवताचार्यौ ।

